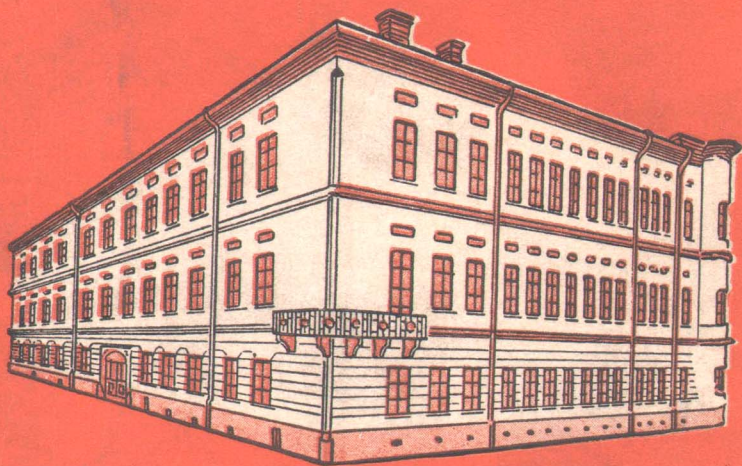

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

XVI

1979

COMITETUL DE CULTURĂ ȘI EDUCAȚIE
SOCIALISTĂ AL JUDEȚULUI CLUJ

COMITETUL NAȚIONAL
ICOM

MUZEUL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI
CLUJ-NAPOCA

ACTA
MVSEI NAPOCENSIS
XVI

COLEGIUL DE REDACȚIE:

P. BUNTA (secretar de redacție); H. DAICOVICIU (redactor responsabil);
N. CORDOȘ; ȘT FERENCZI; I. GLODARIU; I. KOVÁCS; GR. MARIAN;
I. MITROFAN; FR. PAP; ȘT. PASCU; C. POP; G. A. PROTOPOPESCU;
L. VAJDA; N. VLASSA

Fondator: CONSTANTIN DAICOVICIU

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS“

Anuarul Muzeului de istorie
al Transilvaniei.

Orice corespondență se va adresa:
Muzeul de istorie al Transilvaniei,
3400 Cluj-Napoca,
str. Emil Isac nr. 2
Tel.: 2.26.77

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS“

Annuaire du Musée d'Histoire
de la Transylvanie.

Toute correspondance
sera envoyée à l'adresse:
Muzeul de istorie al Transilvaniei,
3400 Cluj-Napoca (România),
str. Emil Isac nr. 2

CUPRINS

SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ — INHALT — CONTENTS

STUDII

VALENTIN VASILIEV, Pumnalele akinakes din Transilvania . . .	11
<i>Die Akinakes-Dolche aus Siebenbürgen . . . . .</i>	37
DAN ISAC, <i>Ala Siliana C.R. torquata et armillata</i> în Dacia . . .	39
<i>Ala Siliana C.R. torquata et armillata in Dazien . . . . .</i>	67
IOAN PISO, <i>Carrières sénatoriales</i> (II)	69
RADU ARDEVAN, <i>Les lecticares à Ulpia Traiana Sarmizegetusa . . . . .</i>	87
DORIN ALICU — CONSTANTIN POP, <i>Hermes-Mercurius la Ulpia Traiana Sarmizegetusa . . . . .</i>	93
<i>Hermes-Mercurius à Ulpia Traiana Sarmizegetusa . . . . .</i>	100
ANA CĂTINAȘ — MIHAI BĂRBULESCU, <i>Cella vinaria de la Potaissa . . . . .</i>	101
<i>Cella vinaria de Potaissa . . . . .</i>	126
SILVIU SANIE, <i>Diadema de aur de la Tyras . . . . .</i>	127
ANDREI BODOR — IUDITA WINKLER, <i>Un atelier de artizanat la Dierna (Orșova) . . . . .</i>	141
<i>A „artisan workshop at Dierna (Orșova) . . . . .</i>	155
IOANA HICA-CÎMPEANU, <i>Riturile funerare în Transilvania, de la sfârșitul secolului al III-lea e.n. pînă în secolul al V-lea e.n. . . . .</i>	157
<i>Die Bestattungsriten in Siebenbürgen von Ende des 3. Jhs. bis ins 5. Jh. u. Z. . . . .</i>	169
N. VLASSA, <i>Piese paleocreștine inedite din Dacia intracarpatică . . . . .</i>	171
<i>Pièces paléochrétiennes inédites de la Dacie intracarpathique . . . . .</i>	188
MIRCEA RUSU, <i>Aspecte ale relațiilor dintre romanitatea orientală și slavi . . . . .</i>	189
PAUL NIEDERMAIER, <i>Geneza centrului istoric clujean în lumina planimetriei sale . . . . .</i>	201
<i>Die Entstehung der klausenburger Altstadt im Lichte ihres Grundrissgefüges . . . . .</i>	213
P. IAMBOR, <i>Nobili de Dăbîca și relațiile cu Țara Românească în veacul al XIV-lea . . . . .</i>	215
<i>Die Adligen von Dăbica und die Beziehungen mit der Walachei im 14. Jahrhundert . . . . .</i>	223
GHEORGHE MÂNDREȘCU, <i>Activitatea lui Petrus Italus de Lugano . . . . .</i>	225
<i>Zur Aktivität des Petrus Italus de Lugano . . . . .</i>	234

FRANCISC PAP, Comerțul Clujului cu orașele Slovaciei de astăzi (1599—1637)	235
<i>Le commerce de la ville de Cluj avec les villes de Slovaquie d'aujourd'hui (1599—1637)</i>	249
MAGDALENA BUNTA, Meșteșugarii habani în Transilvania. Activitatea, rolul și importanța lor în economia Transilvaniei secolului al XVII-lea	251
[<i>Habaner Handwerker in Siebenbürgen. Tätigkeit, Rolle und Bedeutung in der Wirtschaft Siebenbürgens im 17. Jh.</i>]	
ADRIANA HALASU, Contribuții la problema morfologiei unor piese de argintărie feudală	271
<i>Beiträge zur Morphologie der mittelalterlichen Goldschmiedewerken</i>	285
VIORICA GUY MARICA — CORNEL TATAI-BALTĂ, Sursele iconografice și stilistice ale unor teme figurative din xilogravura românească (secolele XVI—XIX)	295
<i>Les sources iconographiques et stylistiques des thèmes figuratifs dans la xylogravure roumaine (XVIe—XIXe s.)</i>	15
IOSIF WOLF, Problematika românească în istoriografia săsească (1790—1848)	325
<i>Die rumänische Problematik in der siebenbürgisch-sächsischen Geschichtsschreibung von 1790 bis 1848</i>	335
LIVIU BOTEZAN, Aspecte ale vînzării forței de muncă de către iobagii transilvăneni la începutul veacului al XIX-lea oglindite de conscripția czirákyană	337
<i>Wie die Czirákysche Konskription den Verkauf der Arbeitskraft der Leibeigenen Transsilvaniens zu Beginn des 19. Jhs. widerspiegelt</i>	355
AUREL PANTEA, Contribuții la problema formării conștiinței naționale în mișcarea muncitorească din Transilvania	357
<i>Contributions au problème de la formation de la conscience nationale dans le mouvement ouvrier de la Transylvanie</i>	369
PETRU BUNTA — GEORGE PROTOPOPESCU, Aspecte ale insurecției naționale armate, antifasciste și antiimperialiste din august 1944	371
<i>Aspekte des nationalen, bewaffneten, antifaschistischen und antiimperialistischen Aufstandes vom August 1944</i>	385

NOTE ȘI DISCUȚII

BÉLA JUNGBERT, Repertoriul localităților cu descoperiri paleolitice din Transilvania (II)	389
GÉZA FERENCZI — ISTVÁN FERENCZI, Observații de topografie arheologică în partea superioară a Depresiunii Homoroadelor (jud. Harghita) între anii 1957—1978	411
<i>Observations de topographie archéologique dans la partie supérieure de la Dépression des Homorodes (départ. Harghita) en 1957—1978</i>	430

GH. LAZAROVICI — N. CRISTEA, Contribuții arheologice la istoria străveche a comunei Uioara de Jos — Ciunga (jud. Alba)	431
<i>Contributions archéologiques à l'ancienne histoire de la commune Uioara de Jos — Ciunga (départ. Alba)</i>	446
E. IAROSLAWSCHI — GH. LAZAROVICI, Vestigii arheologice din bazinul Carașului	447
<i>Archäologische Funde aus dem Caraș-Becken</i>	464
IUDITA WINKLER — MATILDA TAKÁCS — GHEORGHE PĂIUȘ, Săpăturile arheologice de la Cicău	465
<i>Die archäologischen Ausgrabungen von Cicău</i>	479
MARIAN GUMĂ, O nouă descoperire hallstattiană timpurie la Moldova Nouă	481
<i>New early Iron Age finds in Moldova Nouă</i>	492
HADRIAN DAICOVICIU, Între originalitate și adevăr	495
JAN TRYNKOWSKI, Încă odată despre „Deccebalus per Scorilo”	507
<i>Encore une fois sur „Deccebalus per Scorilo”</i>	512
VASILE MOGA, Piese de argint din cetatea dacică de la Piatra Craivii	513
<i>Les pièces d'argent de la forteresse dace de Piatra Craivii</i>	518
MARIA DĂRĂBANȚ, Ceramica dacică pictată cu motive vegetale, geometrice și zoomorfe	519
<i>Bemalte dakische Keramik mit pflanzlichen, geometrischen und tierischen Motiven</i>	523
ALEXANDRU DIACONESCU, Un fragment de stelă din Dacia Porolissensis cu reprezentarea banchetului funebru . . .	545
<i>Un fragment de stèle de Dacia Porolissensis avec la représentation du banquet funèbre</i>	549
ALINA SOROCEANU, Tipologia ceramicii romane din templul lui Liber Pater de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa	551
<i>Typologie der römischen Tonware aus dem Tempel des Liber Pater in Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>	575
GH. I. PETRE-GOVORA, Așezările rurale din secolele II—IX descoperite în jud. Vâlcea	577
<i>Les agglomérations rurales des IIe—IXe siècles mises au jour dans le département de Vâlcea</i>	592
B. DAICOVICIU, Accepțiunile termenului <i>villa</i> în izvoarele merovingiene	593
<i>Der Sinn des Terminus villa in den Quellen der Merowingerzeit</i>	597
P. IAMBOR — ȘT. MATEI, Incinta fortificată de la Cluj-Mănăstur (sec. IX—XIV)	599
<i>Der Burgwall von Cluj-Mănăstur</i>	620

MARIUS PORUMB, Două ctitorii românești din secolul al XV-lea : biserica Sfântul Gheorghe și mănăstirea Lupșa	621
<i>Two fifteenth century Romanian monuments : the Saint George church and the Lupșa monastery . . . . .</i>	630
VIORICA POP, Dulapuri baroce în colecția de istorie a farmaciei din Cluj-Napoca	633
<i>Des armoires baroques dans la collection d'histoire de pharmacie de Cluj- Napoca . . . . .</i>	638
AL. NEAMȚU, Mari incendii în districtul Bistriței în a doua jumă- tate a secolului al XVIII-lea	639
NICOLAE SABĂU, Mathias Veress restaurator?	659
<i>Mathias Veress Restaurator? . . . . .</i>	668
IOANA BOTEZAN, Activitatea tipografică a lui Timotei Cipariu între anii 1835—1865	669
<i>Timotei Cipariu's activity at the archdiocesan printing office at Blaj in the years 1835—1865 . . . . .</i>	681
M. M. JUDE — A. HOPÂRTEAN, Sigilii sătești transilvănene în Muzeul de istorie din Turda	691
<i>Siebenbürgische Dorfsiegel vom Museum für Geschichte in Turda . . . . .</i>	697
E. GLODARIU, Activitatea secției române a Federațiunii internați- onale a studenților „Corda fratres”	699
<i>L'activité de la section roumaine de la Fédération internationale des étu- diants „Corda fratres” . . . . .</i>	707
GHEORGHE DRAGOȘ BRAICA, Contribuția localității Mărgău (jud. Cluj) la lupta pentru eliberare națională	709
<i>Le village Mărgău dans la lutte pour l'émancipation nationale . . . . .</i>	716
PETRU BUNTA, Opinia publică despre marele proces muncitoresc din 1928 de la Cluj (aspecte din presa vremii)	717
<i>Die öffentliche Meinung über den Klausenburger Arbeiterprozess von 1928 (Pressestimmen) . . . . .</i>	738

MUZEOLOGIE. RESTAURARE — CONSERVARE. OCROTIREA PATRIMONIULUI MUZEAL

E. VASILIEV, Despre lecția de istorie la muzeu	741
<i>À propos des leçons d'histoire au musée . . . . .</i>	746
ANA MARIA CIPĂIANU, Ancheta „S.P.V. 1977” la Muzeul de istorie al Transilvaniei. Rezultate și concluzii	747
<i>L'enquête „S.P.V. 1977” organisée par le Musée d'histoire de la Transyl- vanie. Résultats et conclusions . . . . .</i>	764
AURELIA IGNA, Conservarea unor resturi lemnoase și textile, carbonizate, descoperite într-o locuință dacică	765
<i>La conservation de quelques restes de bois et de textiles carbonisés découverts dans un logement dacique . . . . .</i>	772

AURELIA IGNA ^r — JUSTINIAN PETRESCU, Analiza resturilor lemnoase provenind din <i>cella vinaria</i> de la Potaissa . . .	773
<i>L'analyse de restes en bois provenant d'un cella vinaria de Potaissa . . .</i>	777
MARIA ELISABETA LUKÁCS, Probleme de restaurare ridicate de un vas de ceramică roman	779
<i>A propos de la restauration d'un vase romain en céramique . . . . .</i>	783
DORIN URSUȚ — PAUL PETRICĂ, Pentru o mai mare precizie a ridicărilor expeditiv de topografie arheologică . . .	785
<i>Für eine grössere Genauigkeit in den topographisch-archäologischen Erhebungen . . . . .</i>	790
GRAȚIANA ALICU, Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (II)	791
MARIA MIREL — ANNA MÁRIA ARDOS, Date privitoare la organi- zarea bibliotecii de specialitate a colecției de numismatică și antichități a „Muzeului ardelean”	809
<i>Angaben über die Organisation der Fachbibliothek der numismatisch-historischen Abteilung des „Siebenbürger Museums” . . . . .</i>	825
ALEXANDRU ARDOS, Colecția didactică Brassai Sámuel din Cluj-Napoca	827
<i>Die Sammlung didaktischer Anschauungsmaterialien von Brassai Sámuel aus Klausenburg . . . . .</i>	838

RECENZII

GH. LAZAROVICI, Nándor Kalicz — János Makkay, <i>Die Linien- bandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene . . .</i>	841
GH. LAZAROVICI, Henrieta Todorova, <i>Ovčarovo. Praistoričeska seliščina moghila . . . . .</i>	844
GH. LAZAROVICI, Pál Patay, <i>Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld . . . . .</i>	846
TUDOR SOROCEANU, Tiberiu Bader, <i>Epoca bronzului în nord- vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică . . . .</i>	849
TUDOR SOROCEANU, Vera Bianco Peroni, <i>Die Messer in Italien — I coltelli nell'Italia continentale . . . . .</i>	854
TUDOR SOROCEANU, <i>Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a. M. . . . .</i>	855
TUDOR SOROCEANU, <i>Mitteuropäische Bronzezeit . . . . .</i>	860
TUDOR SOROCEANU, Friedrich Laux, <i>Die Nadel in Nieder- sachsen . . . . .</i>	861
TUDOR SOROCEANU, Sebastian Morintz, <i>Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii . . . . .</i>	862
TUDOR SOROCEANU, M. Petrescu-Dîmbovița, <i>Die Sicheln in Rumänien . . . . .</i>	866
TUDOR SOROCEANU, <i>Studien zur Lausitzer Kultur . . . . .</i>	869
TUDOR SOROCEANU, <i>Studien zu südpolnischen Wehranlagen . . . . .</i>	871

ISTVÁN FERENCZI, <i>Oppida: The beginnings of urbanisation in barbarian Europe</i>	873
IOAN PISO, László Barkóczi, András Mócsy, <i>Die römischen Inschriften Ungarns. 2. Lieferung — Salla, Mogentiana, Mursella, Brigetio</i>	883
IUDITA WINKLER, Jenő Fitz, <i>Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts</i>	885
NICOLAE GUDEA, Sándor Soproni, <i>Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre</i>	893
ALINA SOROCEANU, Christopher J. Young, <i>The Roman pottery industry of the Oxford region</i>	897
ALINA SOROCEANU, <i>Roman pottery studies in Britain and beyond</i>	899
MAGDALENA BUNTA, Piroska Weiner, <i>Zinngießsermarken in Ungarn</i>	901
I. WOLF, Johann Filstich, <i>Încercare de istorie românească</i>	905
I. WOLF, Gabriel Ștrempel, <i>Catalogul manuscriselor românești B.A.R. 1—1600</i>	907
I. WOLF, George Em. Marica, <i>Studii de istoria și sociologia culturii române ardeleni din secolul al XIX-lea, vol. II</i>	908
I. WOLF, Damaschin Bojincă, <i>Scrisori. De la idealul luminării la idealul național</i>	909
I. WOLF, Charles and Barbara Jelavich, <i>The establishment of the Balkan national states</i>	911
I. WOLF, William Marin, <i>Unirea din 1918 și poziția șvabilor bănățeni</i>	913
I. WOLF, <i>Consiliul național român din Blaj (noiembrie 1918 — ianuarie 1919). Protocoale și acte</i>	915
*	
H. D., <i>Retrospectivă</i>	917
PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE — ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES	923

STUDII

PUMNALELE AKINAKES DIN TRANSILVANIA

Cu ocazia publicării unor descoperiri (de exemplu necropolele de la Blaj¹, Băița², Ozd³) sau în alte lucrări⁴, ne-am ocupat de diferite categorii de cultură materială provenind din mormintele grupului scito-iranice infiltrat în centrul Transilvaniei la începutul Hallstatt-ului târziu. Tema lucrării de față o constituie pumnalele akinakes aparținând acestui grup intrusiv. Firește, interesează în primul rând problema originii și caracterul acestei categorii în Transilvania intracarpatică (și, implicit, pe teritoriul României), dar nu mai puțin importante sînt și elementele de ordin tipologic și cronologic care rezultă din studierea globală a akinakes-urilor din Transilvania, bineînțeles avînd mereu în vedere indiciile ce le oferă contextul în care apare fiecare piesă în parte. Pentru o mai bună înțelegere considerăm necesară circumscrierea prealabilă a cîtorva aspecte de ordin general, aspecte de care nu se poate face în nici un caz abstracție atunci cînd se abordează problema pumnalelor akinakes, indiferent de aria geografică sau cultural-etnică ce se are în vedere.

Originea scitică a pumnalelor akinakes pe teritoriul Europei nu a fost pusă nicicînd la îndoială de cercetătorii care s-au ocupat de această categorie. Faptul fiind binecunoscut, ne limităm aici doar la mențiunea că această origine a fost pregnant reliefată și de cele două monografii care s-au ocupat (în special) de pumnalele akinakes descoperite la nordul Pontului⁵. Într-adevăr, faptul că în literatura antică primele și singurele mențiuni referitoare la existența pumnalelor akinakes pe teritoriul Europei se fac în legătură cu sciții nord-pontici și religia lor⁶, că astfel de pumnale se găsesc reprezentate pe binecunoscutele statui menhir scitice⁷

¹ În *ActaMN*, 9, 1972, p. 65—106.

² În *Marisia*, 6, 1976, p. 49—87.

³ V. Vasiliev, A. Zrínyi, în *FI*, 3, 1974, p. 89—137.

⁴ De exemplu în *ActaMN*, 7, 1970, p. 41—63 (*Podoabe de metal prețios din morminte scitice în Transilvania*); *StCom*, 19, 1975, p. 29—43 (*Die Zeitstellung und kulturell-ethnische Bedeutung der skythischen Pfeilspitzen im Karpatengebiet*).

⁵ W. Ginters, *Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrussland*, Berlin, 1928; A. I. Meliukova, *Vooruženie skifov*, Arheologia S.S.S.R., D₁₋₄, Moscova, 1964.

⁶ Herodot (IV, 62) relatează că sciții îl reprezentau pe zeul războiului prin pumnale akinakes, căruia, în această ipostază, pe altare special amenajate, îi aduceau anual sacrificii (inclusiv jertfe umane). Pumnalul akinakes avea deci la sciți și un caracter sacru. Tot de la Herodot (IV, 70) aflăm că pumnalele akinakes erau asociate și în alte obiceiuri magico-rituale practicate de sciți.

⁷ Caracterul scitic al statuilor menhir (subliniat de cercetătorii care s-au ocupat de această categorie) rezultă atît din elementele reprezentate pe ele (mai ales armele specifice scitice), cît și din aria de răspîndire a acestor monumente. Cf. A. D. Alexandrescu, în *SCIV*, 9, 1958, p. 291—302; idem, în *SCIV*, 11, 1960, p. 383—390 (cu tabelul descoperirilor, harta de răspîndire și bibliografia).

sau pe alte categorii de obiecte (descoperite la nordul Pontului), obiecte pe care sînt redată scene cu luptători sciți⁸, arată că pumnalele akinakes apar pe teritoriul Europei ca o categorie caracteristică culturii scitice. Că pumnalele akinakes apar în spațiul european ca o categorie caracteristică sciților, adică ca o categorie adusă și utilizată aici mai întîi de sciți, o arată însăși aria în care se constituie acest tip de armă. Și această arie, așa cum rezultă din cercetări foarte recente, se dovedește a fi aceea a culturii Karasuk din Siberia central-sud-vestică (inclusiv depresiunea Minusinsk), adică aria de baștină, de formare, a populațiilor nord-iranice (sciți, saci, massageți, sauromați etc.), unde acest tip de pumnal apare și se dezvoltă încă anterior migrației și așezării sciților la nordul Mării Negre⁹.

Caracterul, respectiv originea scitică a pumnalului akinakes în Europa este pregnant reliefată și prin aceea că aici, pe bătrînul continent (unde, subliniem încă odată, era necunoscut înainte de venirea sciților) acest tip de armă își face pentru prima dată apariția în a doua jumătate a secolului VII î.e.n., anume la nordul Pontului și, semnificativ, în mediul arheologic specific sciților, adică tocmai în perioada și în zona în care are loc pătrunderea acestei populații imigrată dinspre Siberia sud-vestică. Nu mai puțin important este și faptul că tocmai aria nord-pontică ocupată de sciți reprezintă zona europeană unde se concentrează cel mai mare număr de piese descoperite¹⁰. Și tot în nordul Pontului este singura zonă din Europa unde pumnalele akinakes cunosc cea mai lungă (și neîntreruptă) perioadă de existență. Pentru teritoriul Europei deci, numai aria răsăriteană a continentului, adică numai aria scitică nord-pontică, oferă posibilitatea de a se urmări întreaga serie evolutivă tipologico-cronologică a pumnalelor akinakes, începînd cu a doua jumătate a secolului VII î.e.n. (adică cu așezarea sciților) și pînă în secolul III î.e.n. Acest aspect este deosebit de semnificativ și relevant pentru originea, caracterul și modul în care apar (respectiv populația care aduce) pumnalele akinakes în Europa, deoarece în celelalte zone europene unde se întîlnesc (chiar și acolo unde s-au aflat în număr apreciabil, ca în Transilvania de pildă) ele se încadrează numai în anumite faze din evoluția pumnalelor akinakes, așa cum apare ea la nordul Pontului.

Tot atît de semnificativă pentru originea și caracterul pumnalelor akinakes este și modalitatea în care ele apar și se răspîndesc în alte zone ale Europei decît teritoriul nord-pontic. Urmărind această răspîndire,

⁸ Vezi, de exemplu, gorythos-ul de la Soloha (V. A. Ilinskaia, în *SD*, p. 59, fig. 11), pieptenele de aur din aceeași necropolă (M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in south Russia*, pl. 19) etc.

⁹ A. I. Terenožkin, *Киммерийцы*, Kiev, 1976, p. 131—132. Mențiuni ale lui Herodot (VII, 54, 61, 62, 64; VIII, 120), confirmate de cîteva reprezentări pe monumente persane (vezi W. Ginters, *op. cit.*, p. 21 și urm., fig. 9) arată că și medo-persii (în armata cărora erau înglobate și contingente recrutate din rîndul populațiilor nord-iranice) utilizau pumnalul akinakes. Făcînd parte din grupul populațiilor nord-iranice, sciții se înscriu deci, etnic și cultural, în aria unde apare și e caracteristic acest tip de armă, ei, sciții, fiind însă aceia care, prin migrația lor, o aduc în Europa.

¹⁰ Pentru pumnalele akinakes descoperite la nordul Pontului, vezi lucrările citate în nota 5, mai ales A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 47—64, care prezintă și clasifică piesele cunoscute pînă în 1964.

se poate lesne constata faptul că în afara arealului scitic din nordul Mării Negre (unde, repetăm, s-au găsit majoritatea exemplarelor cunoscute) pumnalele akinakes apar în număr mare numai în spațiul carpatic. Trebuie precizat însă faptul că în acest spațiu există zone restrinse unde au fost aflate numeroase exemplare, dar și zone în care această categorie apare sporadic sau lipsește cu totul.

O masivă concentrare de pumnale akinakes în spațiul carpatic se întâlnește în centrul Transilvaniei, adică tocmai în aria restrinsă unde cercetările efectuate, precum și descoperiri incidentale atestă prezența unor necropole de înhumatie datind din Hallstatt-ul târziu, necropole care, prin rit, ritual și prin întregul inventar se dovedesc a fi analoge celor scitice nord-pontice, dar total deosebite de cele autohtone¹¹. Din mormintele acestui grup de necropole de înhumatie, care prin caracteristicile lor se dovedesc a aparține unei enclave scito-iranice infiltrată în centrul Transilvaniei la începutul Hallstatt-ului D¹², se cunosc 36 de pumnale akinakes cert atestate în 24 localități (vezi harta de răspândire din fig. 1). De reținut deci faptul că existența în Transilvania a acestei categorii de pumnale se dovedește a fi indispensabil legată de pătrunderea și prezența unui grup scitic în Hallstatt-ul târziu, ele apărind aici odată cu și numai în cadrul acestui grup intrusiv.

A doua zonă din aria carpatică, respectiv de pe teritoriul României, unde se constată o aglomerare a pumnalelor akinakes — și unde numărul lor este aproximativ egal cu cel din Transilvania — se află în Moldova¹³. Patru din acestea au fost aflate la Birsești (deci din zona de curbură a Carpaților), în morminte tumulare de incineratie¹⁴. Celelalte exemplare, ce se masează cu precădere în zona centrală a Moldovei, provin însă, ca și cele din Transilvania, din morminte de înhumatie, care, așa cum o arată observațiile (unde acestea s-au putut face), au un evident caracter scitic¹⁵.

Dacă în mormintele — de evident și afirmat caracter scitic — din cele două zone restrinse, situate de o parte și de alta a Carpaților orien-

¹¹ Reamintim că marea majoritate a cercetărilor și, în orice caz, toți care au executat săpături arheologice sau au cercetat efectiv și temeinic vestigiile acestui grup, s-au pronunțat hotărât pentru originea sa scito-iranică. Vezi în acest sens părerile exprimate de P. Reinecke (în *ZfEth*, 28, 1896, p. 1—43), V. Pârvan (*Getica*, p. 8 și urm.), G. Childe (*The Danube in prehistory*, Oxford, 1929, p. 394—398), I. Nestor (în *22BerRGK*, 1932, p. 141—151), C. Daicoviciu (*TransAnt*, p. 31—41), K. Horedt (de exemplu în *Dacia*, N.S., 4, 1960, p. 481—488), I. H. Crișan (în *Dacia*, N.S., 9, 1965, p. 133—145), Șt. Ferenczi (în *ActaMN*: 2, 1965, p. 77—104; 3, 1966, p. 49—71; 4, 1967, p. 19—43; 6, 1969, p. 47—63; 8, 1971, p. 11—36), V. Vasiliev (în *Apulum*, 14, 1976, p. 23—44) ș.a.

¹² Pentru momentul pătrunderii grupului scito-iranice în Transilvania și pentru durata existenței sale aici, vezi considerațiile de ordin cronologic din lucrările citate la notele 1—4 și 11.

¹³ C. Ionomu, în *Cercetări istorice*, 6, Iași, 1975, p. 56, n. 4, dă 28 piese. V. Mihăilescu-Bîrliaba, în *Thraco-dacica. Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie*, București, 1976, p. 112, menționează că numărul lor este mai mare de 30. Cf. C. Buzdugan, Ghenuță Coman, în *SCIVA*, 2, 28, 1977, p. 246, care menționează 36 piese.

¹⁴ S. Morintz, în *Materiale*, 5, 1959, p. 358; idem, în *Materiale*, 6, 1959, p. 232, 234; idem, în *Materiale*, 7, 1961, p. 203.

¹⁵ Cf. C. Ionomu, *op. cit.*, p. 63 și urm.; V. Mihăilescu-Bîrliaba, *op. cit.*, p. 116. Vezi și V. Mihăilescu-Bîrliaba, I. Untaru, în *MA*, 3, 1971, p. 452—453.

tali (respectiv din centrul Transilvaniei și Moldova) au fost descoperite numeroase pumnale akinakes (coa. 68), situația este cu totul diferită în celelalte regiuni ale României. Astfel, în marea necropolă tumulară de incinerare de la Ferigile, aparținând populației autohtone traco-dacogetice, unde au fost cercetate peste 200 morminte, s-au aflat doar patru exemplare¹⁶. Făcând raportul dintre exemplarele descoperite în centrul Transilvaniei (36 exemplare certe) și cele din necropola autohtonă de la Ferigile, rezultă că, la un număr aproximativ egal de morminte, în grupa scitică din Transilvania numărul pumnalelor akinakes este de nouă ori mai mare.

Pe lângă pumnalele de la Ferigile și Bîrsești, la sud de Carpați se cunosc încă cinci exemplare, provenind tot din morminte de incinerare autohtone: două descoperite la Curtea de Argeș¹⁷, unul la Tigveni¹⁸ și două la Ceparî¹⁹. Nu cunoaștem numărul mormintelor descoperite în necropolele de la Curtea de Argeș și Ceparî. În schimb, exemplarul de la Tigveni, unde s-au cercetat 42 morminte, arată că raportul de 9 : 1 între akinakes-urile din grupa scitică din Transilvania și necropola autohtonă de la Ferigile rămîne practic valabil și în cazul necropolei de la Tigveni. În realitate însă, decalajul proporției dintre numărul akinakes-urilor aflate în grupa scitică din Transilvania și cele descoperite pe ansamblul culturii autohtone este și mai mare, dacă se are în vedere faptul că în stabilirea proporției nu au fost incluse și mormintele din celelalte necropole autohtone contemporane, în care nu au apărut pumnale akinakes²⁰.

¹⁶ Al. Vulpe, *Ferigile*, p. 58, pl. 15/1—4.

¹⁷ Idem, *loc. cit.*, pl. 16/1—2.

¹⁸ Idem, în *MA*, 2, 1970, p. 189.

¹⁹ Informație de la Al. Vulpe.

²⁰ La sud de Carpați se cunosc încă patru akinakes-uri, dar despre nici unul nu se poate afirma că ar aparține unui mormînt autohton. Două au fost descoperite într-un tumul deranjat la Ploiești triaj, unde cercetările ulterioare au identificat morminte de inhumare chircite eneolitice (I. Nestor, în *ACMI*, 1942 [1943], p. 160; idem, *Raport asupra activității științifice a Muzeului Național de antichități pe anul 1942 și 1943*, București, 1944, p. 29, 56). În orice caz subliniem faptul că I. Nestor nu menționează vreun mormînt de incinerare — deci vreun mormînt autohton — printre descoperirile de unde provin cele două piese. Atribuirea acestei descoperiri grupului Ferigile (Al. Vulpe, în *MA*, 2, 1970, 195) nu ni se pare deci justificată. Este evident deci faptul că pumnalele aparțin unei (sau unor) înhumări scitice ulterioare, făcute cu ocazia unui raid, în care scop s-a folosit mantaua tumulilor eneolitici, mai vechi. De altfel, situații analoge (inhumări scitice în tumuli mai vechi) se cunosc și la nordul Pontului, dar și pe teritoriul României, atît la sud de Carpați, la Gurbănești (jud. Ilfov), cît și în aria intracarpatică a Transilvaniei, la Cipău și Cîmpia Turzii; pentru discuția mai largă și trimiterele bibliografice, vezi V. Vasiliev, în *Apulum*, 14, 1976, p. 29. Al treilea akinakes provine de la Chiscani. Atribuindu-l secolului IV î.e.n., Al. Vulpe (*op. cit.*, p. 195) menționează totodată caracterul răsăritean (deci scitic) al descoperirilor de aici, ca și a celor de la Gurbănești de altfel. A patra piesă este sabia emblemă de la Medgidia (D. Berciu, în *SCIV*, 10, 1, 1959, p. 7 și urm.). Cum a remarcat încă D. Berciu (*op. cit.*, p. 19), prin specificul ei ea se leagă de cultul akinakes-ului caracteristic scitilor și străin populației autohtone. De altfel și alte materiale arată repetate infiltrări scitice în Dobrogea.

Tabloul repartitiei descoperirilor oferă deci o imagine cât se poate de concludentă și sugestivă. Pe teritoriul României pumnalele akinakes apar ca o categorie specifică numai elementului intrusiv scito-iranice, reprezentat prin mormintele de inhumație cum sînt cele concentrate în centrul Transilvaniei și cele atestate în Moldova. Dimpotrivă, faptul că ele apar cu totul sporadic și numai într-un număr infim de necropole de incinerare aparținînd populației autohtone traco-daco-getice, arată că, în cadrul culturii locale, tradiționale, acest tip de pumnal are un caracter incidental și, în consecință, nespecific.

La vest de teritoriul României, anume în bazinul mijlociu și superior al Tisei, se află ultima zonă din spațiul carpatic — și în general ultima zonă spre vest de arealul scitic nord-pontic — unde pumnalele akinakes mai apar într-un număr care reține atenția. Este zona în care o serie întregă de descoperiri, inclusiv de artă animalieră scitică, indică infiltrarea unor elemente străine, răsăritene, cu evidente afinități în cultura scito-iranice nord-pontică²¹. Situația este complet diferită la vest de Cîmpia Tisei, unde se cunoaște doar un singur pumnal akinakes, cel de la Vettersfelde²². Nici un exemplar nu e cunoscut în aria proprie culturii Hallstatt (Austria). Situația este identică și la sud de spațiul carpatic: o singură piesă în lumea iliră, cea de la Virșeț (nord-estul Iugoslaviei)²³ și trei în lumea tracică sud-dunăreană, descoperite la Razgrad²⁴, Ravna²⁵ și Debene²⁶ (toate în nord și nord-estul Bulgariei, adică în zona sud-tracică cea mai apropiată de aria scitică nord-pontică).

Întregul tablou al descoperirilor vine deci să confirme, pe un plan mai larg, constatările ce se desprind din modul în care se grupează akinakes-urile pe teritoriul României și anume că concentrarea acestei categorii în anumite zone din spațiul carpatic (centrul Transilvaniei, Moldova, Tisa mijlocie și superioară) se datorează infiltrării și prezenței unor enclave scito-iranice în respectivele zone, fapt reliefat de altfel și de împrejurarea că în mediile locale din acest spațiu, neafectate direct de sciți, akinakes-urile — prin prezența lor sporadică și deci incidentală — constituie o categorie necaracteristică²⁷.

²¹ Vezi M. Párducz, în *ActaArchHung*, 25, 1—2, 1973, p. 27 și urm., cu hărțile de răspîndire.

²² W. Ginters, *op. cit.*, p. 5, 16, 22, pl. 5.

²³ W. Ginters, *op. cit.*, pl. 15/d.

²⁴ D. Berciu, în *PZ*, 41, 1963, p. 195, fig. 2.

²⁵ M. Mirčev, în *BIAB*, 25, 1962, p. 118, pl. 30/1.

²⁶ B. Nicolov, în *BIAB*, 28, 1965, p. 171, fig. 11.

²⁷ Diversitatea căilor prin care se afirmă și confirmă originea scitică a pumna-lelor akinakes în Europa (inclusiv spațiul carpatic), pun într-o situație jenantă, ridicolă chiar, afirmații de genul celor făcute de curînd de C. Buzdugan (în *Cercetări arheologice*, 2, București, 1976, p. 239—273, mai ales p. 265, 266, 272), prin care autorul afirmă (fără însă să demonstreze!) că originea pumna-lelor akinakes de pe teritoriul României poate fi — chipurile — urmărită încă din epoca bronzului (!). Deoarece ne-am exprimat recent (în *ActaMN*, 15, 1978, p. 101—106) punctul de vedere asupra celor susținute în această lucrare, nu mai considerăm necesar a reveni asupra ei.

După discutarea aspectelor referitoare la originea și caracterul pumnalelor akinakes, inclusiv pe teritoriul României, vom prezenta, în catalogul care urmează, piesele descoperite în cadrul grupului scitic din Transilvania, urmînd să ne ocupăm apoi de problemele pe care le ridică clasificarea tipologică și cronologia acestor piese.

Catalogul descoperirilor

La prezentarea pumnalelor akinakes se va preciza — pe scurt — contextul în care s-a aflat fiecare exemplar, precum și indiciile cronologice care rezultă din acest context. Deoarece la clasificarea tipologică fiecare piesă va fi încadrată conform caracteristicilor sale, nu considerăm necesar să prezentăm aici, în amănunt, încă odată, aceste caracteristici. În ceea ce privește dimensiunile pieselor, ele rezultă din scara grafică de pe planșe. Cifrele indică numărul de ordine al localităților și corespunde cu cele din harta de răspîndire din fig. 1. Atunci cînd într-o localitate, necropolă sau mormînt s-au aflat mai multe pumnale akinakes, ele sînt marcate prin litere precedate de numărul de ordine al localității.

1. *Aiud*, jud. Alba. În mai multe puncte de pe teritoriul orașului au ieșit la iveală (în repetate rînduri, la sfîrșitul secolului trecut și începutul secolului nostru) morminte de caracter scitic (minimum 14, toate de inhumatie). Gruparea punctelor în care s-au aflat indică două necropole: una situată în parcul orașului, a doua, la cca. un km mai la sud, pe „Dîmbul Cocoșului”. Din mormintele aflate în zona parcului provin două pumnale akinakes (1 a—b); de pe „Dîmbul Cocoșului” alte două (1 c—d). Unui al cincilea exemplar menționat la Aiud nu i se cunoaște punctul de descoperire.

1 a. Akinakes din fier cu bară la capătul terminal al mînerului și lama cu două tăișuri (fig. 3/1). Provine dintr-un mormînt cu schelet întins, orientat NV—SE (primul punct cardinal indică totdeauna poziția craniului), descoperit în 1886, în punctul „Cinegetelek”. În afară de akinakes, care se afla în dreapta bazinului, din mormînt mai provin: un topor bipen din fier, 43 vîrfuri de săgeți din bronz, de tipuri arhaice (descoperite lângă genunchiul stîng), un inel de buclă din aur, cu cepete conice și fragmente de vase²⁸.

1 b. Akinakes din fier cu bară la mîner și lama cu două tăișuri (fig. 3/2). Se păstrează numai mînerul cu garda, ambele învelite în foile de bronz, și începutul lamei. A fost aflat în parcul orașului, într-un mormînt (deranjat în 1895) din care au mai fost recuperate 7 vîrfuri de săgeți din os și 13 din bronz, de tipuri arhaice, un topor bipen din fier și două piese de harnașament (faleră și verigă cu urechi la exterior)²⁹.

1 c. Akinakes din fier cu lama avînd un tăiș. Lipsindu-i partea terminală a mînerului, nu se poate preciza dacă era prevăzut cu bară sau cu antene (fig. 6/4). S-a aflat pe terasa Hellós („Dîmbul Cocoșului”).

²⁸ K. Herepei, în *ArchÉrt*, 17, 1897, p. 65—66, fig. 3/1.

²⁹ Idem, în *ArchÉrt*, 18, 1898, p. 267—269, fig. B/2 a—b.

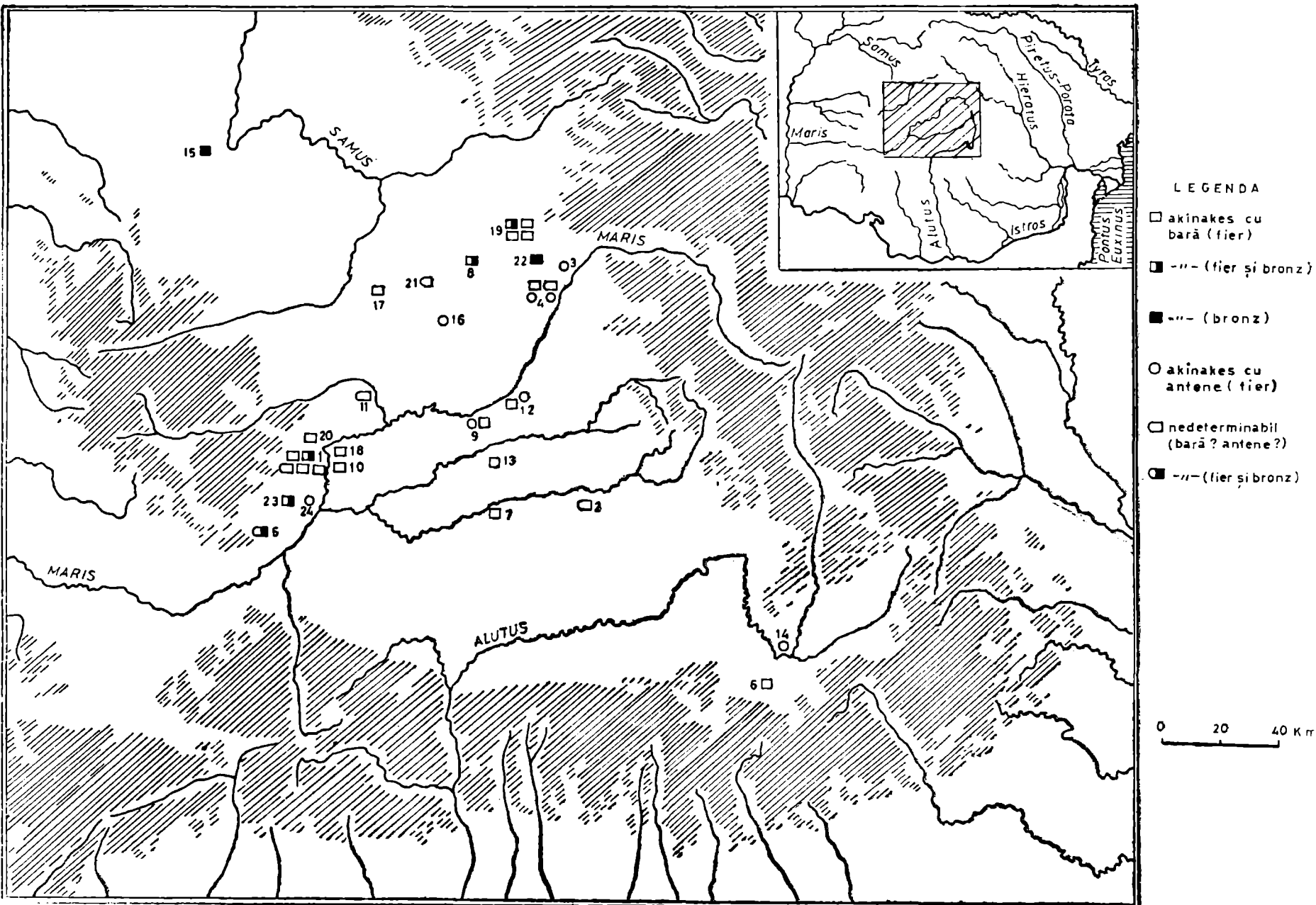

Fig. 1. Răspândirea pumnalelor akinakes în Transilvania: 1, Aiud; 2, Archita; 3, Batoș; 4, Băița; 5, Benic; 6, Brașov; 7, Bratei; 8, Budești; 9, Cipău; 10, Ciumbrod; 11, Cîmpia Turzii; 12, Cristești; 13, Delenli; 14, Dobolli de Jos; 15, Firminiș; 16, Frata; 17, Gădălin; 18, Gimbaș; 19, Mărișelu; 20, Mirăslău; 21, Năsal; 22, Posmuș; 23, Stremț; 24, Teiuș. Zona hașurată, în vigneta din colțul din dreapta sus, reprezintă aria cu descoperiri scitice din Transilvania.

într-un mormînt (distrus în 1913), din care s-au mai salvat patru vîrfuri de săgeți din bronz³⁰.

1 d. Akinakes din fier cu bară la mîner și lama cu două tășuri (fig. 2/1). S-a aflat incidental (1912) pe „Dimbul Cocoșului“, în punctul via Winkler, cu ocazia unor lucrări, care au distrus simultan morminte scitice și celtice aflate în același loc³¹.

1 e. De pe teritoriul orașului, fără să se cunoască punctul de descoperire, provine un akinakes din fier cu bară la mîner și lama cu două tășuri (fig. 3/3)³².

2. *Archita*, com. Vinători, jud. Mureș. Akinakes din fier, avînd lama cu două tășuri. Partea superioară a mînerului fiind ruptă, nu se poate preciza dacă era prevăzut cu bară sau antene (fig. 6/1). Provine dintr-un mormînt de înhumăție scitic, distrus în 1871 (cu ocazia construirii căii ferate), în zona podului peste pîriul Mujnei. Din același mormînt mai sînt menționate cca. 30 vîrfuri de săgeți scitice din bronz, de tipuri arhaice, o faleră, fragmente ceramice. Referitor la un al doilea akinakes, despre care se menționează că s-ar fi aflat aici, M. Roska înclină să-l considere a fi fost, eventual, un vîrf de lance³³. Deși descoperirea a două piese este posibilă, certă rămîne doar una singură³⁴.

3. *Batoș*, jud. Mureș. Akinakes din fier cu mînerul terminat în antene și lama cu două tășuri (fig. 5/1). Provine dintr-un mormînt scitic cu schelet întins, orientat VSV—ENE, distrus de lucrările de plantare în punctul numit „Lotul Dumbrava“. În mormînt s-au aflat cca. 50 vîrfuri de săgeți din bronz, de tipuri arhaice și un vas bitronconic³⁵.

4. *Băița*, com. Lunca, jud. Mureș. Din cele 12 morminte de caracter scitic descoperite în punctul „La Jie“ — din care cinci au fost distruse în 1967 de lucrările de plantare a viței de vie și șapte au fost cercetate în 1970 — provin patru pumnales akinakes. Față de celelalte necropole scitice din Transilvania, necropola de la Băița prezintă anumite elemente noi, specifice. Astfel, prin întregul inventar, ea se datează în prima jumătate a secolului V î.e.n., fiind cea mai tîrzie necropolă scitică cunoscută pînă acum în Transilvania. Această datare explică de altfel și elementele noi care apar în cadrul ei, anume cele șapte morminte de incinerăție. Deși necropola de la Băița mai păstrează încă trăsături caracteristice grupului intrusiv scito-iranian, numărul mare de morminte de incinerăție dezvăluie un aspect nou, anume trecerea masivă la ritul incinerăției, rit caracteristic pe teritoriul României numai populației autohtone.

³⁰ M. Roska, în *DolgCluj*, 5, 1914, p. 13, fig. 1.

³¹ Idem, în *DolgSzeged*, 5, 1929, p. 84, fig. 2/3.

³² Idem, în *KözlCluj*, 2/2, 1942, p. 31, fig. 1.

³³ Idem, în *ESA*, 11, 1937, p. 169—170, fig. 12/1.

³⁴ În legătură cu materialele scitice de la Archita se cuvin unele precizări. Deoarece locul descoperirii e situat la întîlnirea hotarului Architei cu hotarele satelor Beia și Mujna, aceste materiale au fost adeseori menționate atît la Archita, cît și la Beia și Mujna. Inexactitatea pleacă probabil de la P. Reinecke, care, la mențiunea acestei descoperiri, amintește numele celor trei localități (în *ArchErt*, 17, 1897, p. 14; cf. M. Roska, *ErdRep*, p. 108, nr. 49 și p. 270, nr. 182). Menționăm de asemenea și faptul că akinakes-ul de la Archita e dat de Al. Vulpe (*Ferigile*, p. 59, n. 114, nr. 31), încă odată, și la Sighișoara (eroare preluată de la W. Ginters).

³⁵ V. Vasiliev, în *ActaMN*, 3, 1966, p. 411—417, fig. 2/1 și 3/1.

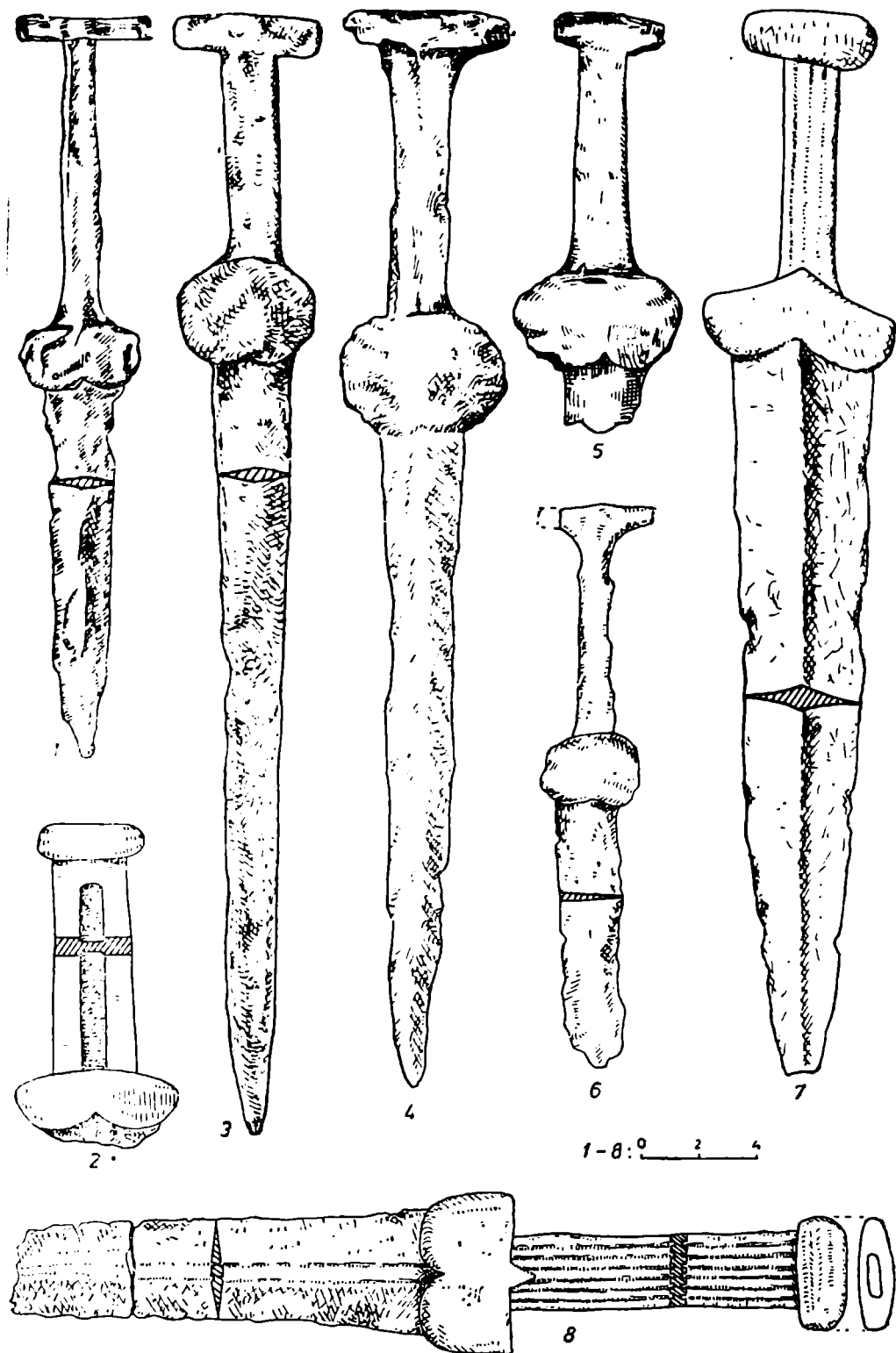

Fig. 2. 1, Alud; 2, Stremț; 3, Gădălin; 4, Bratel; 5, Cristești; 6, Ciumbud; 7, Brașov; 8, Posmuș.

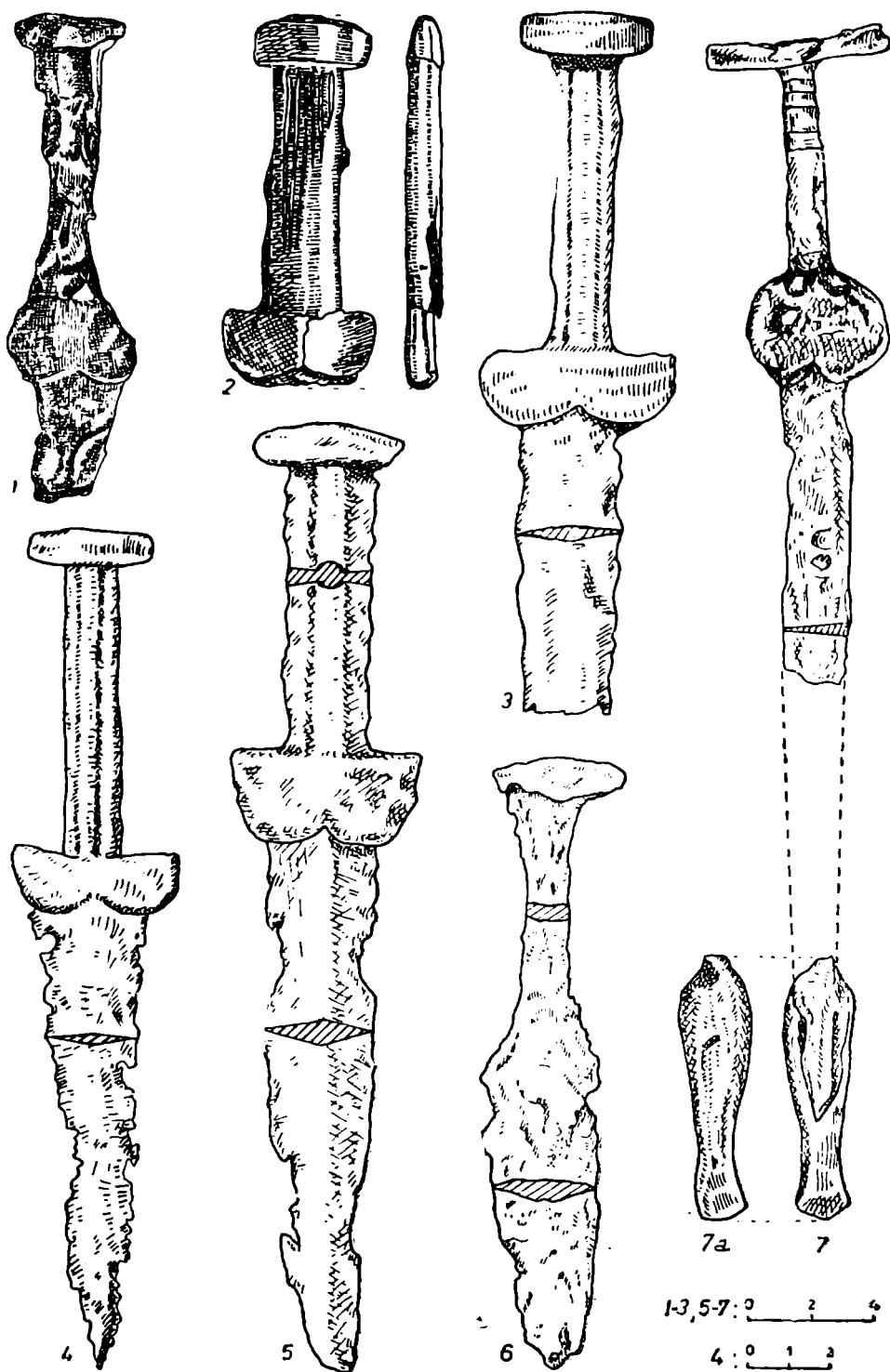

Fig. 3. 1—3, Aiud; 4, Delenii; 5, Cipău; 6, Băița; 7, Mirăslău.

Iar această preluare a incinerăției (împreună cu adoptarea și a unor elemente de cultură autohtonă) marchează stadiul avansat de tracizare în care se afla grupul scito-iranice în faza finală a evoluției sale în Transilvania, adică în faza reprezentată de necropola de la Băița³⁶.

4 a. Akinakes din fier cu bară la minier și lama cu două tășuri. Datorită puternicei oxidări, garda pumnalului s-a desprins și pierdut (fig. 3/6). Akinakes-ul a fost descoperit în mormîntul nr. 1, de înhumăție (distrus de lucrări), cu schelet întins pe spate, orientat VNV—ESE. În mormînt s-au mai aflat: o lance din fier și o fală din aur (lîngă humerusul stîng), 39 vîrfuri de săgeți, din care unul arhaic și 38 de fază clasică (lîngă genunchiul stîng), piese de harnașament (12 pandantive de căpăstru și trei falere) din bronz și un vas de lut (toate dispuse în dreapta scheletului)³⁷.

4 b. Akinakes din fier aflat în mormîntul nr. 5, de incinerăție, distrus de lucrările de plantare. Fiind pierdut, nu se pot face precizări³⁸.

4 c. Akinakes din fier cu antene la capătul terminal al minierului și lama cu două tășuri (fig. 5/4). Provine din mormîntul nr. 7, de înhumăție (cu schelet întins, orientat VNV—ESE), fiind descoperit pe partea stîngă a bazinului. În mormînt s-au mai aflat: 7 săgeți de os și 7 din bronz, post-arhaice, o aplică de tolbă ornamentată cu linii incizate (toate găsite în stînga bazinului), un vas bitronconic, cuțitaș curb din fier și oase din ofrandă de carne (toate situate în dreapta părții superioare a scheletului)³⁹.

4 d. Akinakes din fier cu antene și lama cu un tăș. Piesa se remarcă prin următoarele elemente: lamă oblică, gardă rotunjită, aproape circulară, minierul ușor ovalizat, iar antenele sînt scurte, îngroșate la capete și nerecurbate (fig. 5/7). Mormîntul nr. 10, de incinerăție, în care s-a aflat, prezintă următoarele caracteristici: groapă de aceeași formă, dimensiuni și orientare (VNV—ESE) ca și a mormintelor de înhumăție. Resturile cinerare erau depuse într-o grămadă, în partea de VNV a gropii, adică acolo unde în mormintele de înhumăție se află partea superioară a scheletului. În fine, modalitatea de dispunere a inventarului este și ea identică cu cea din mormintele de înhumăție. Astfel, pumnalul akinakes și o lance se afla în stînga grămezii de oase calcinate, iar în apropiere se aflau resturile deformate de foc ale unei aplici de tolbă și trei săgeți din bronz. Pe partea opusă, adică în dreapta oaselor calcinate, se aflau un vas bitronconic, două cești, un cuțitaș curb și o verigă din fier⁴⁰.

5. *Benic*, com. Galda de Jos, jud. Alba. Akinakes din fier avînd lama oblică, cu un tăș. Garda pumnalului, ușor rotunjită, este din bronz. Minierul fiind puternic corodat și lipsindu-i partea superioară, nu se poate pre-

³⁶ Pentru discuția mai largă asupra importanței acestei necropole, vezi V. Vasilev, în *Marisia*, 6, 1976, p. 49—85.

³⁷ V. Vasilev, în *Marisia*, 6, 1976, p. 51—52, pl. 18/1, 19—20.

³⁸ Idem, *op. cit.*, p. 53.

³⁹ Idem, *op. cit.*, p. 54, pl. 21/1.

⁴⁰ Idem, *op. cit.*, p. 55—56, pl. 25/1.

ciza dacă era prevăzut cu bară sau antene (fig. 6/2). A fost descoperit incidental (la sfârșitul secolului trecut) în punctul „Dealul cu vii”⁴¹.

6. *Brașov*. Akinakes din fier cu bară la miner și lama lată cu două tășuri (fig. 2/7). Provine, probabil, din cartierul Bartolomeu, unde se cunosc și alte descoperiri de caracter scitic⁴².

7. *Bratei*, jud. Sibiu. Akinakes din fier cu bară la miner și lama cu două tășuri (fig. 2/4). Provine dintr-un mormînt de înhumatie scitic cercetat parțial (în 1958) în punctul „La Zăvoi”, mormînt în care s-au mai aflat oase de cal, un vas bitronconic și o ceașcă cu toartă. Menționăm că în punctul amintit lucrările de exploatare a nisipului au distrus și alte morminte de caracter scitic, al căror număr a rămas neprecizat⁴³.

8. *Budești-Finațe*, com. Budești, jud. Bistrița-Năsăud. Akinakes din fier, avînd lama cu două tășuri. Bara din capătul terminal al minerului este din bronz. Provine din mormîntul nr. 6, fiind asociat cu săgeți de tip arhaic⁴⁴.

9. *Cipău*, com. Iernut, jud. Mureș. În zona gării au fost descoperite incidental, în mai multe rînduri (1908—1914, 1954—1955, 1966), morminte de înhumatie scitice, unele provenind din tumuli distruși. Din literatură rezultă un număr de 13 morminte sigure, dar numeroase alte piese salvate indică încă cel puțin șase morminte probabile⁴⁵.

9 a. Akinakes din fier cu antene și lama cu două tășuri (fig. 5/6). Piesa, binecunoscută, provine dintr-o descoperire incidentală, probabil din 1913. Avînd în vedere repetatele distrugerii de morminte scitice (inclusiv din tumuli), legarea piesei de aceste descoperiri este în afara oricărei îndoieli⁴⁶.

9 b. Akinakes din fier cu bară la miner și lama cu două tășuri (fig. 3/5). Piesa provine din mormîntul nr. 6, distrus de excavarea nisipului (în 1955), din care au mai fost salvate un vas mare bitronconic și o psalie (bară laterală de zăbală) din corn de cerb⁴⁷.

⁴¹ M. Roska, *ErdRep*, p. 149, nr. 19, fig. 173.

⁴² I. H. Crișan, în *Omd*, p. 117, fig. 1.

⁴³ I. Nestor, E. Zaharia, în *Materiale*, 7, 1961, p. 176.

⁴⁴ Informații de la G. Marinescu, pe baza referatului de doctorat ținut la 22 III 1979.

⁴⁵ N. Vlassa, în *Apulum*, 4, 1961, p. 19—46. V. Vasiliev, în *Marisia*, 5, 1975, p. 52—53. Deoarece Al. Vulpe (în *MA*, 2, 1970, p. 198 și n. 135) afirmă că la Cipău și Cîmpia Turzii sînt „morminte tumulare (probabil atît <de> incineratie cît și înhumatie)”, ținem să precizăm aici că în acești tumuli nu s-a aflat nici un mormînt de incineratie. Mai mult, N. Vlassa, în lucrarea din *ActaMN*, 2, 1965, p. 28, la care trimite Al. Vulpe, nu menționează morminte de incineratie în tumulii de la Cipău și Cîmpia Turzii. Este vorba deci de o evidență — și regretabilă — confuzie a cărei perpetuare poate duce la alte erori. De altfel, după cum o arată cercetările făcute de Șt. Ferenczi la Cîmpia Turzii (vezi *SCIV*, 19, 4, 1968, p. 681, nr. 35) și cercetările noastre de la Cipău (vezi *Apulum*, 14, 1976, p. 29), tumulii din aceste localități — eventual numai o parte din ei — datează din eneolitic (aparținînd grupului mormintelor cu ocru), dar ulterior au fost folosiți și de sciți, care au înhumat în mantaua lor (pentru cazurile similare de la Gurbănești și nordul Pontului, vezi *Apulum*, 14, 1976, p. 29).

⁴⁶ N. Vlassa, *op. cit.*, p. 22—23, fig. 4/7.

⁴⁷ Idem, *op. cit.*, p. 30, fig. 8/VI, 1.

10. *Ciumbrud*, sat aparținând de or. Aiud, jud. Alba. Akinakes din fier cu bară la mîner și lamă cu un tăiș (fig. 2/6). A fost descoperit în mormîntul nr. 2, de inhumație (cu schelet întins pe spate, orientat NV—SE), anume pe partea stîngă a bazinului. În mormînt s-au mai găsit: un vas bitronconic, o ceașcă cu toartă suprainălțată, un topor-ciocan din fier, oase din ofranda de carne (toate acestea se aflau în dreapta părții superioare a scheletului) și pigmenti de realgar (lîngă humerusul drept)⁴⁸.

11. *Cimpia Turzii*, jud. Cluj. Dintr-un tumul excavat în 1953, lîngă gara localității, se semnalează oase umane, fragmente din vase bitronconice, străchini cu buza invazată și cești cu torți suprainălțate, un virf de lance și un pumnal akinakes din fier. Materialele provin deci dintr-un mormînt scitic de inhumație (eventual mai multe?) distrus odată cu manta tumulului excavat. Deoarece pumnalul akinakes s-a pierdut, nu se pot da alte amănute⁴⁹.

12. *Cristești*, jud. Mureș. În punctul „Lutărie“, în 1956—1957, s-au descoperit incidental 17 morminte de inhumație de caracter scitic (dezvelirea unora a fost supravegheată de specialiști). În mormîntul nr. 9 (cu schelet întins pe spate, orientat NV—SE) s-au aflat: 27 virfuri de săgeți din os, 88 din bronz (de tipuri arhaice) și 5 din fier (lîngă femurul sting), un vas bitronconic (lîngă craniu), un topor-ciocan și două pumnale akinakes (lîngă femurul drept). Din același mormînt, dar fără precizarea locului exact în care s-au aflat, mai provin: o strachină cu buza invazată, o ceașcă cu toartă suprainălțată, o zăbală din fier cu psalii avînd capete conice, opt butoni ornamentali din bronz (pentru căpăstru) și oase de cal⁵⁰.

12 a. Akinakes din fier cu bară la mîner și lama (fragmentară) cu două tăișuri (fig. 2/5).

12 b. Akinakes din fier cu antene la capătul minierului și lama cu două tăișuri (fig. 5/2)⁵¹.

13. *Delenii* (fost Șaroș) com. Băgaciu, jud. Mureș. Akinakes din fier cu bară la mîner și lama cu două tăișuri (fig. 3/4). A fost aflat într-un mormînt de inhumație, scitic, cu scheletul întins pe spate, orientat E.—V. În mormînt s-au mai aflat cinci virfuri de săgeți din bronz, de tipuri arhaice, unul din fier și 17 din os, care, împreună cu o rozetă din bronz, se aflau în stînga bazinului. Pumnalul akinakes se afla lîngă mina stîngă. Un vas bitronconic se afla la picioare, iar un cuțitaș curb, din fier, în dreapta bazinului. În mormînt s-au mai găsit și dinți de cal⁵².

⁴⁸ Șt. Ferenczi, în *ActaMN*, 2, 1965, p. 91—92, fig. 7. Idem, în *ActaMN*, 4, 1967, p. 38—39. Notăm că în unele lucrări (de exemplu *Ferigile*, p. 59, n. 114, nr. 14) sînt menționate două pumnale akinakes la Ciumbrud. De fapt s-a descoperit unul singur.

⁴⁹ Informații amabile de la Șt. Ferenczi.

⁵⁰ I. H. Crișan, în *ActaMN*, 2, 1965, p. 55—61. A. Zrínyi, în *StMatTgM*, 1, 1965, p. 27—36, pl. 4—12.

⁵¹ Pentru ambele exemplare vezi A. Zrínyi, *op. cit.*, p. 35—36, pl. 11, fig. 30—31.

⁵² I. H. Crișan, în *ActMed*, 3, 1955—1956, p. 53—60, pl. 1.

14. *Dobolii de Jos*, com. Ilienii, jud. Covasna. Sabie din fier de tip akinakes, cu gardă și antene executate în stil zoomorf scitic, descoperită în 1869, incidental, în albia Oltului (fig. 6/3—3a). Deoarece piesa este binecunoscută, iar problemele pe care le ridică vor fi discutate în lucrare, nu vom insista acum asupra ei⁵³.

15. *Firminiș*, com. Mirșid, jud. Sălaj. Akinakes din bronz cu bară și lama cu două tășuri (fig. 4/2). Fiind de curînd publicat, nu considerăm necesară o nouă descriere. Menționăm totuși că pumnalul se afla într-o teacă din bronz, ornamentată cu motive geometrice și animaliere. Provine dintr-un mormînt de inhumație, scitic, distrus (în 1936 de lucrări agricole) în punctul „La temeteu”, mormînt în care s-au mai aflat săgeți din bronz scitice de tipuri arhaice, cîteva verigi din bronz pentru harnașament (una prevăzută cu patru urechi) și un fragment dintr-o piesă din fier, probabil zăbală⁵⁴.

16. *Frata*, jud. Cluj. Akinakes din fier cu antene și lama cu două tășuri (fig. 5/5). A fost aflat într-un mormînt de inhumație, scitic, distrus (în 1944) la construcția drumului spre Soporul de Cîmpie. Din același mormînt s-au mai salvat un vîrf de lance din fier, trei vîrfuri de săgeți din os, trei din fier și două din bronz, de tipuri arhaice⁵⁵.

17. *Gădălin*, com. Jucu, jud. Cluj. Akinakes din fier cu bară la mîner și lama cu două tășuri (fig. 2/3). A fost descoperit incidental, în 1968, pe „Dealul Crucii”, unde exploatarea argilei a distrus cîteva morminte de caracter scitic, cu inventar specific, din care au mai fost salvate vase de lut și o mărgică din aur⁵⁶.

18. *Gîmbaș*, sat aparținînd de or. Aiud, jud. Alba. Printre mormintele de diferite epoci distruse de lucrări agricole (în 1911), sub șaua dealului Măgura, s-au aflat și două de caracter scitic, de inhumație. Din mormîntul nr. 2 au fost salvate 15 vîrfuri de săgeți din bronz, din care 11 de tip arhaic și 4 de tip clasic, săgeți din os, fragmente ceramice, un cuțit curb din fier. În același mormînt, M. Roska (în *ESA*, 11, 1937, p. 178, nr. 2) menționează și un pumnal akinakes din fier, despre care afirmă (în *KözlCluj*, 2/2, 1942, p. 31) că e asemănător cu piesa 1 e de la Aiud, de unde rezultă că avea bară la mîner și lama cu două tășuri. Akinakes-ul nu a putut fi identificat (fiind foarte probabil pierdut), din care motiv nu se pot da alte amănunte⁵⁷.

⁵³ M. Roska, în *ESA*, 11, 1937, p. 167—168, fig. 3.

⁵⁴ Al. V. Matei, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 63—71, fig. 1—2; idem, în *Dacia*, N.S., 22, 1978, p. 107—113.

⁵⁵ N. Vlassa, în *OmD*, p. 551—552.

⁵⁶ V. Wollmann, în *SCIV*, 21, 2, 1970, p. 245—250, fig. 1—6.

⁵⁷ Deși piesa nu a putut fi identificată, considerăm că maniera certă în care e făcută mențiunea nu lasă nici un dubiu asupra descoperirii ei. Posibilitatea unei confuzii ni se pare improbabilă, deoarece M. Roska cunoștea bine atît materialele de la Gîmbaș, cît și cele de la Aiud. În sprijinul autenticității afirmațiilor lui M. Roska vine și mențiunea lui V. Pârvan (*Getica*, p. 352; preluată apoi de I. Nestor, în *22BerRGK*, p. 143, n. 578 a), care amintește — considerăm: eronat — două akinakes-uri la Gîmbaș.

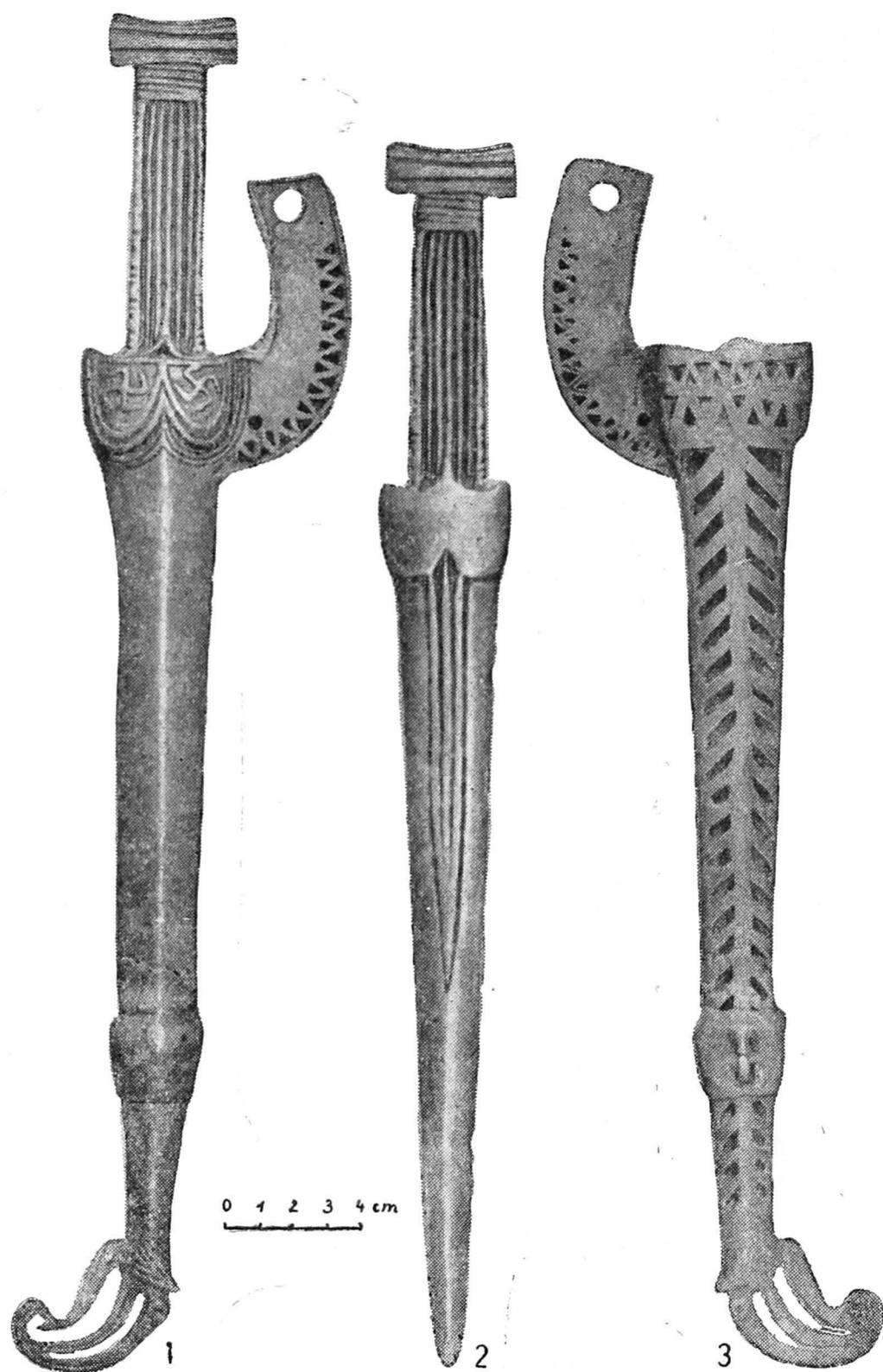

Fig. 4. Pumnalul akinakes cu teacă (ambele din bronz) de la Firminiș.

19. *Mărișelu*, jud. Bistrița-Năsăud. Din mormintele scitice descoperite pe „Coasta Domneștilor“, datind din a doua jumătate a sec. VI î.e.n., provin patru pumnale akinakes⁵⁸.

19 a. Akinakes din fier avînd lama cu două tăişuri, dar garda și bara executate din bronz. Descoperit în mormîntul nr. 4.

19 b. Akinakes din fier cu bară și lama cu două tăişuri (M. 6).

19 c. Akinakes din fier cu bară și lama cu două tăişuri (M. 7).

19 d. Akinakes din fier cu bară și lama cu două tăişuri. Descoperit incidental pe teritoriul necropolei.

20. *Mirăslău*, jud. Alba. Pumnal akinakes din fier cu bară la minier și lama cu un tăiș. Piesa se remarcă prin următoarele caracteristici: lama e ușor oblică, garda rotunjită, iar bara de la capătul terminal al minierului e neobișnuit de lungă (fig. 3/7). Capătul terminal al lamei se afla într-o teacă de mici dimensiuni. Piesa provine dintr-un mormînt de înhumatie, scitic (distrus de lucrări agricole la sfîrșitul secolului trecut), din care se mai menționează un vas mare bitronconic⁵⁹.

21. *Năsal*, com. Țaga, jud. Cluj. Akinakes din fier avînd lama cu două tăişuri. Partea terminală a minierului fiind ruptă, nu se poate preciza dacă era prevăzut cu bară sau antene. Piesa, puternic corodată, are garda de o formă oarecum trapezoidală (fig. 6/5); a fost descoperită incidental (la începutul secolului) în hotarul Gospodar⁶⁰.

22. *Posmuș*, com. Șieu, jud. Bistrița-Năsăud. Akinakes din bronz cu bară la minier și lama cu două tăişuri (fig. 2/8). A fost descoperit (în 1954, cu ocazia lucrărilor agricole) împreună cu săgeți din bronz, în punctul „Dealul Mortilei“. Semnalarea de oase umane și fragmente ceramice în acest punct arată că aici a fost distrus un mormînt scitic de înhumatie (eventual mai multe)⁶¹.

23. *Stremț*, jud. Alba. Akinakes cu bară la minier și lama cu două tăişuri. Piesa prezintă următoarele caracteristici: lama, din care se păstrează doar un fragment, este din fier; garda, minierul propriu-zis și bara transversală sînt din bronz, fiind executate prin turnare, peste un miez din fier care se continuă din lamă. Acest miez din fier este parțial vizibil datorită cîte unei adîncituri longitudinale existentă pe ambele fețe ale minierului (fig. 2/2). După informațiile primite de la fostul proprietar al piesei (păstrată acum în Muz. din Sebeș), ea provine din punctul „După Vii“, dintr-un mormînt de înhumatie, distrus de lucrări agricole, în care s-ar mai fi aflat săgeți din bronz și fragmente de vase⁶².

24. *Teiuș*, jud. Alba. Akinakes din fier cu antene și lama cu două tăişuri. Piesa, fragmentară, este puternic corodată, garda cordiformă

⁵⁸ Informații de la G. Marinescu, pe baza referatului de doctorat ținut la 22 III 1979.

⁵⁹ M. Roska, *ErdRep*, p. 183—184, nr. 243, fig. 221.

⁶⁰ M. Roska, în *ESA*, 11, 1937, p. 188—189, nr. 31, fig. 5.

⁶¹ Șt. Dănilă, în *ActMuz*, 2, 1956, p. 81—85, fig. 1.

⁶² Piesa a fost doar amintită de semnatarul prezentei lucrări în *ActaMN*, 15, 1978, p. 102. I. A. Aldea ne informează că la Muz. din Sebeș ea figurează ca fiind descoperită la Geomal, punctul „Chetrar“, care e învecinat cu cel sub care am menționat-o. Dat fiind faptul că informația privind locul descoperirii am primit-o de la fostul proprietar al piesei, rămînem la localizarea care ne-a fost indicată.

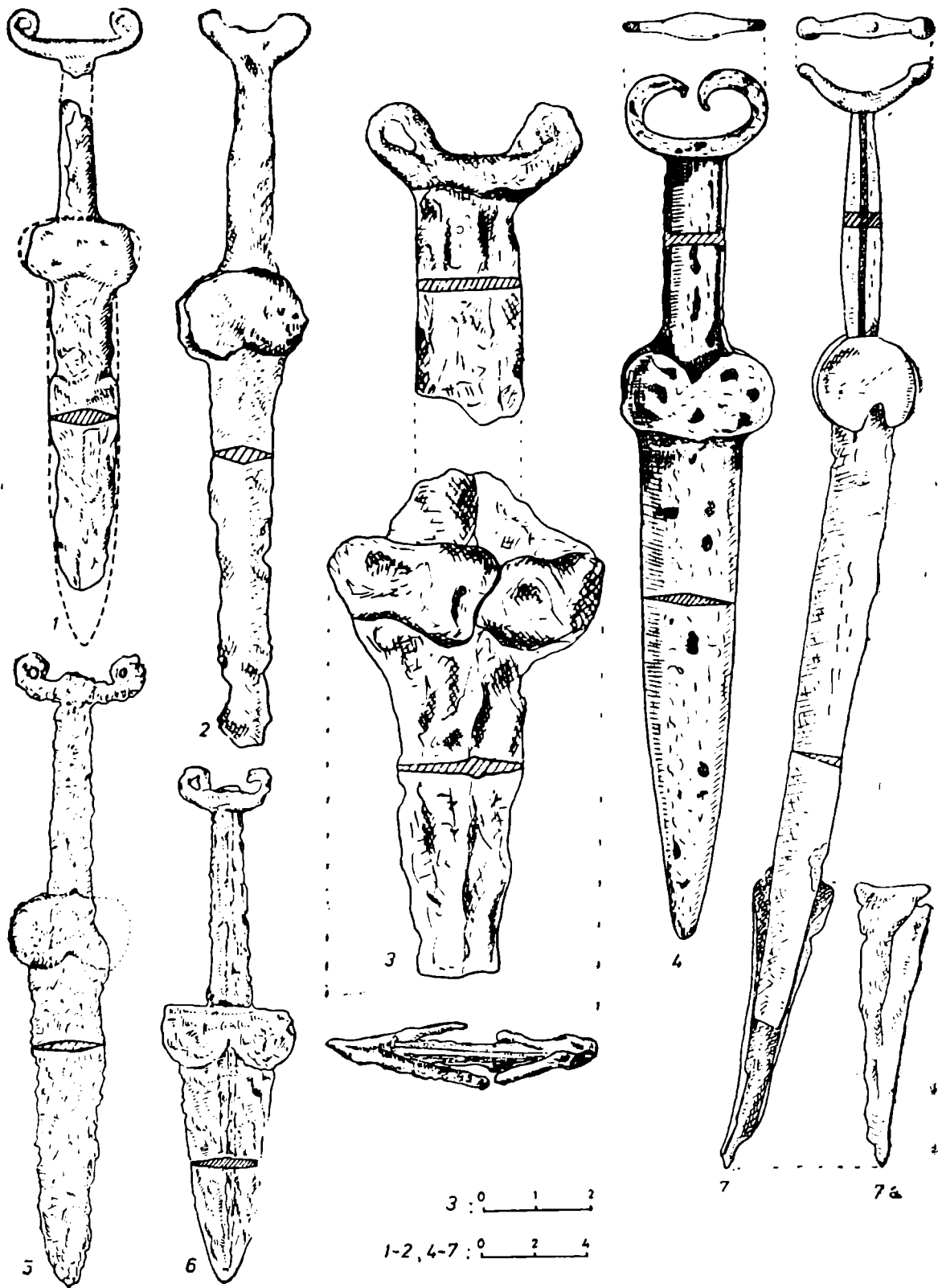

Fig. 5. 1, Batoș; 2, Cristești; 3, Teiuș; 4, 7, Băița; 5, Frata; 6, Cipău.

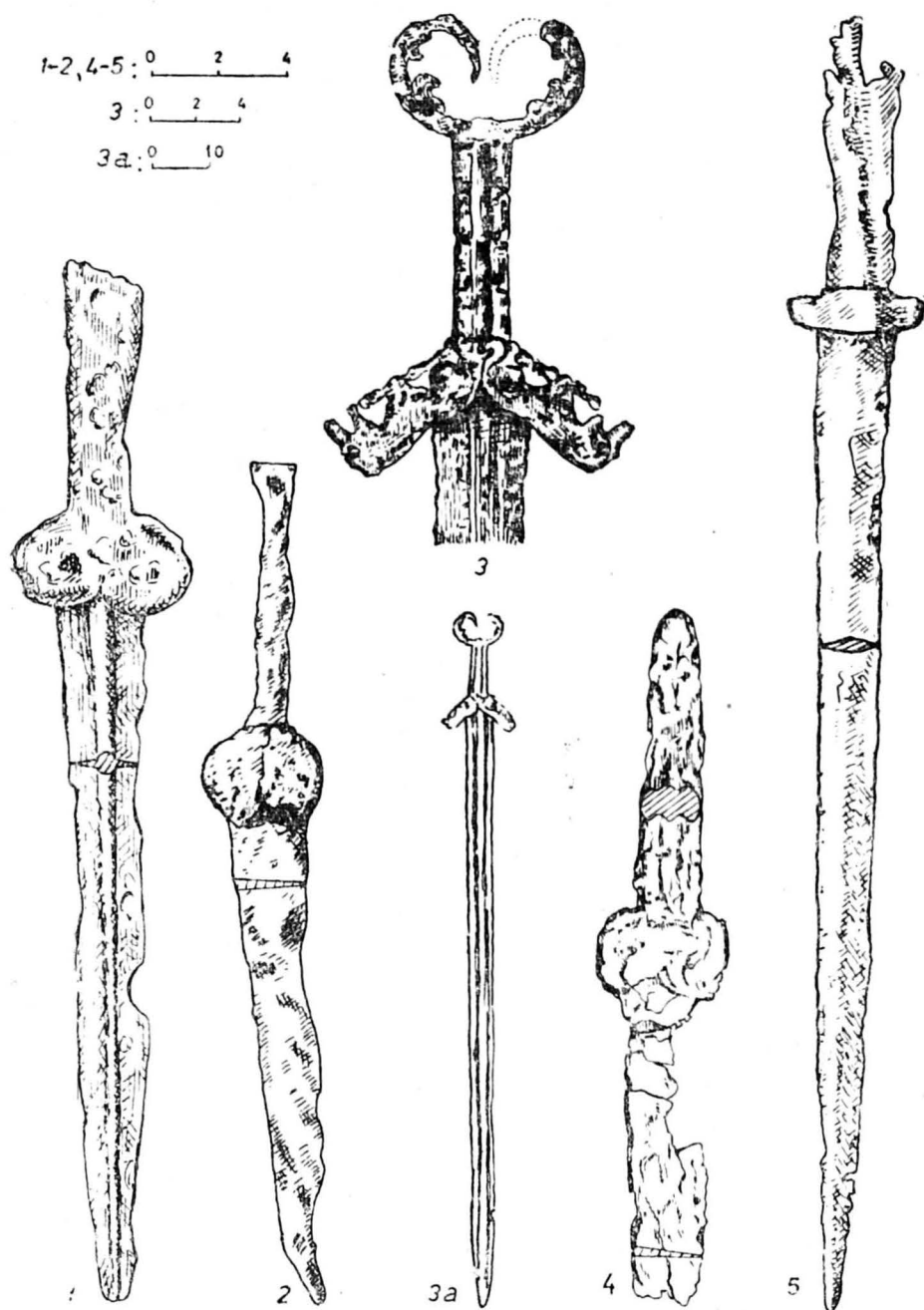

Fig. 6. 1, Archita; 2, Benic; 3-3a, Dobolii de Jos; 4, Aiud; 5, Năsal.

fiind desprinsă în unele porțiuni (fig. 5/3). A fost descoperită în mormîntul scitic nr. 2/1969 (cu schelet întins, orientat E—V), unde se afla în prelungirea mîinii stîngi. În mormînt s-au mai aflat: un inel de buclă din argint, două piese de centură (pe bazin), 5 săgeți din os, 7 din fier și 36 din bronz, de tipuri arhaice (lingă femurul stîng), un vas bitronconic, o lance din fier, două cuțitașe curbe și oase din ofranda de carne (toate dispuse în stînga scheletului)⁶³.

Clasificarea tipologică

Înainte de a discuta problema tipologiei akinakes-urilor din Transilvania considerăm necesare unele precizări. Toate exemplarele din fier sînt lucrate prin forjare, lama și mîneul fiind executate din aceeași bucată de metal. Garda era lucrată separat, cele două plăci ale ei fiind aplicate prin „sudare“ (adică prin batere) la cald (după cum se observă în fig. 5/3, 4, 7), iar bara sau antenele, care sînt prevăzute cu un orificiu în zona mediană, se fixau prin nituire de capătul mînerului (fig. 5/4—7). Datorită procedurii de execuție prin forjare, care (spre deosebire de procedeul turnării) nu permite executarea unor serii de piese absolut identice, nu există practic două exemplare întru totul asemănătoare. De altfel, și din același motiv, situația este identică și în lumea scitică nord-pontică. Nu trebuie uitat apoi faptul că un însemnat număr de piese au suferit degradări accentuate, care pot crea „imagini tipologice“ false. Aspectele menționate impun deci o maximă prudență și, în orice caz, ele nu justifică o tipologizare excesivă, în raport cu toate amănuntele particulare și neesențiale ale fiecărei piese, cu atît mai mult cu cît starea de degradare a viciat aspectul multor exemplare. Pentru a da rezultate viabile, tipologia trebuie deci să stabilească și să evidențieze care sînt și cum evoluează diferitele elemente sau părți componente caracteristice ale pumnalelor akinakes, de la o fază la alta. În măsura în care se surprind caracteristicile esențiale, tipologia va căpăta și valențe cronologice concordante cu cronologia de ansamblu a grupului.

Pentru Ginters, forma gîrzii constituia criteriul de bază al clasificării tipologice, variantele rezultînd din forma diferită a capătului terminal al mînerului. Conform acestei clasificări, Ginters considera akinakes-urile cu antene ca o variantă apărută numai în secolul V î.e.n.⁶⁴ Ulterior, akinakes-urile sînt împărțite în două tipuri principale, cu bară și antene, variantele (cu implicații cronologice) rezultînd atît din evoluția celor două elemente amintite, cît și din evoluția gîrzii⁶⁵. Marele număr de piese descoperite în lumea scitică nord-pontică (unde ele se eșalonează pe întreaga perioadă de existență a acestei culturi) și posibilitățile

⁶³ V. Vasiliev, A. Badea, I. Man, în *Sargetia*, 10, 1973, p. 28—29, fig. 7/5.

⁶⁴ W. Ginters, *op. cit.*, p. 6 și urm.; pentru akinakes-urile cu antene, p. 40 și urm.

⁶⁵ A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 46 și urm. În două tipuri, cu bară și antene și mai multe variante, după ornamentarea mînerului și forma gîrzii, împarte Al. Vulpe cele șase akinakes-uri de la Ferigile și Curtea de Argeș (vezi *Ferigile*, p. 59).

de datare pe care le oferă materialele grecești, au făcut posibilă o clasificare tipologică detaliată, care schițează și etapele de evoluție a acestei arme. Datorită precizărilor pe care le aduce, această clasificare oferă prețioase puncte de reper și pentru akinakes-urile din Transilvania.

Studiul pumnalelor akinakes din Transilvania, în raport cu contextul în care apar, arată că partea terminală a mînerului (bară sau antene) și garda constituie elementele de bază pentru o clasificare tipologică, ale cărei valențe cronologice concordă cu periodizarea de ansamblu a grupului. Dar indicii suplimentare oferă și forma lamei.

După forma capătului terminal al mînerului, pumnalele akinakes din Transilvania se împart în două tipuri: A, cu bară; B, cu antene. Tipului A îi aparțin 22 piese: nr. 1 a, 1 b, 1 d, 1 e, 4 a, 6, 7, 8, 9 b, 10, 12 a, 13, 15, 17, 18, 19 a, 19 b, 19 c, 19 d, 20, 22, 23 (numărul de ordine și sigla corespund celor din catalogul descoperirilor). Tipului B, opt piese: nr. 3, 4 c, 4 d, 9 a, 12 b, 14, 16, 24. Pentru șase piese, din care două s-au pierdut la descoperire (nr. 4 b și 11), iar la patru (nr. 1 c, 2, 5, 21) le lipsește partea terminală a mînerului, nu se poate preciza cărui tip aparțin.

În cadrul tipului A, cu bară la mîner, se disting variantele:

— A_{1a}: cu gardă masivă, de regulă lată și bine reliefată. Rotunjită la partea superioară, garda imită forma unui „rinichi”. Lama, cu două tăișuri, este de regulă lată, îngustându-se numai spre vîrf. În această variantă se includ cinci piese: nr. 1 d (fig. 2/1), 7 (fig. 2/4), 12, a (fig. 2/5), 17 (fig. 2/3), 23 (fig. 2/2)⁶⁶.

— A_{1b}: variantă cu caracteristici identice, dar avînd lama cu un tăiș. O piesă: nr. 10 (fig. 2/6).

— A₂: cu gardă masivă, lată, care prin reliefarea părții superioare are aspect cordiform⁶⁷. Lamele, cu două tăișuri, sînt de regulă late, îngustându-se numai spre vîrf. În această variantă se încadrează piesele nr. 1 a (fig. 3/1), 6 (fig. 2/7), 15 (fig. 4/2), 19 a, 19 b, 19 d și 22 (fig. 2/8). Menționăm că la cinci exemplare (nr. 6, 15, 19 a—b și 22) minerele sînt șanțuite longitudinal, trei din acestea (nr. 15, 19 a, 22) avînd și lamele șanțuite în zona mediană.

— A₃: variantă cu gardă de asemenea masivă, dar dreaptă în partea superioară. Pumnalele încadrabile în această variantă au lamele late și, în general, minerele șanțuite longitudinal. De această variantă țin exemplarele nr. 1b, 1e (fig. 3/2, 3), 8, 9b (fig. 3/5), 13 (fig. 3/4), 19c și, probabil, piesa nr. 18 (Gîmbaș), acum pierdută, dar despre care M. Roska afirmă că e asemănătoare cu piesa 1 e⁶⁸.

— A₄: variantă cu gardă rotunjită și lamă lungă, îngustă, ușor oblică, cu un tăiș. Mînerul, prevăzut în partea superioară cu cinci caneluri, se termină într-o bară neobișnuit de lungă și subțiată la capete. Varianta e

⁶⁶ Această variantă corespunde variantei I/1 din nordul Pontului, atribuită epocii scitice arhaice, unele exemplare datînd din a doua jumătate a secolului VII î.e.n. (A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 47—49, pl. 15).

⁶⁷ Această variantă corespunde variantei I/2 nord-pontice, caracteristică și ea epocii arhaice (A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 49—51)..

⁶⁸ Vezi *KözlCluj*, 2/2, 1942, p. 31, 34. Pentru analogii din lumea scitică, vezi B. V. Tehov, în *SA*, 1, 1963, p. 169, fig. 5/2.

ilustrată printr-o singură piesă, nr. 20 (fig. 3/7). Deși, din punct de vedere tipologic, apartenența ei la pumnalele akinakes nu poate fi pusă la îndoială, fapt confirmat și de mediul în care a fost aflată, totuși anumite trăsături distincte (rotunjimea gârzii, lungimea barei și oblicitatea lamei) ne fac s-o considerăm o variantă hibridă, degenerată^{68a}.

Un akinakes de tip A (nr. 4 a, fig. 3/6) rămîne neclasificat, deoarece i s-a desprins și pierdut garda.

Variantele akinakes-ului de tip B, cu antene:

— B_{1a} : cu gardă masivă, rotunjită la partea superioară și lama lată, cu două tășuri. Antenele au capetele răsucite. Varianta e reprezentată de piesele nr. 3, 12 b și, probabil, 24 (fig. 5/1—3). După forma gârzii și lama lată, cu două tășuri, varianta B_{1a} este corespondenta variantei A_{1a} , de care diferă numai prin faptul că are antene. Nu este exclus ca descoperiri viitoare să pună în evidență și o variantă B_{1b} , corespunzătoare variantei A_{1b} .

— B_2 : cu gardă masivă, de aspect cordiform și lama lată, cu două tășuri. Un exemplar ținând de această variantă, anume nr. 16 (fig. 5/5), are antenele răsucite la capete. Al doilea exemplar, nr. 4 c (fig. 5/4) are capetele antenelor încovoiate (și nu răsucite), iar minierul prevăzut cu borduri laterale. Notăm că e singurul akinakes a cărui gardă a fost „sudată” cu lobii spre minier. Faptul, datorindu-se foarte probabil unei erori de execuție, nu justifică crearea unei noi variante. Varianta B_2 este corespondenta variantei A_2 .

— B_3 : cu gardă masivă, dreaptă în partea superioară. Lama, cu două tășuri, este lată și e prevăzută cu caneluri longitudinale. Minierul e canelat longitudinal. Capetele antenelor sînt răsucite. Un exemplar, nr. 9a (fig. 5/6). Varianta B_3 este corespondenta variantei A_3 .

— B_4 : variantă cu gardă rotunjită și lamă lungă, îngustă, oblică, cu un tăș. Minierul, ușor ovalizat, are un șanț longitudinal. Antenele, scurte și foarte puțin încovoiate, au capetele îngroșate. Varianta e ilustrată de piesa 4 d (fig. 5/7). Ca și în cazul variantei A_4 , căreia îi corespunde prin caracteristicile gârzii și lamei, varianta B_4 este o variantă hibridă (degenerată), dar de data aceasta a akinakes-ului de tip B.

— B_5 : variantă reprezentată prin binecunoscuta sabie de tip akinakes de la Dobolii de Jos, cu garda și antenele redată în stil animalier scitic; nr. 14 (fig. 6/3—3a).

După cum am menționat, pentru două piese (nr. 4 b și 11), pierdute la descoperire, nu se pot face nici un fel de precizări tipologice. Pentru

^{68a} a Denumirea de akinakes hibrid o folosesc și V. Mihăilescu-Bîrliba, I. Untaru (vezi MA, 3, 1971, p. 448 și urm.), în sensul de „combinarea pe aceeași piesă a unor elemente... de la diferite serii tipologice...” Pentru noi, akinakes-ul hibrid nu reprezintă un tip deosebit, ci o variantă timpurie, degenerată, întâlnită doar în faza finală, de asimilare, a grupului scito-iranice din Transilvania. Firește, în Moldova, mai apropiată de lumea scitică nord-pontică, nu este obligatoriu același stadiu final de evoluție ca în Transilvania. În legătură cu akinakes-urile din Moldova se impune, credem, o observație. Încercările repetate de a le clasifica sînt, firește, meritatorii. Dar o clasificare tipologică viabilă, care să reflecte și un real (și cert) tablou cronologic, nu se poate realiza decît după executarea unor cercetări în necropolele de unde provin piesele respective, pentru a avea imaginea de ansamblu a contextelor din care provin.

alte patru, anume nr. 1 c, 2, 5 și 21, cărora le lipsesc capetele terminale ale minerelor, nu se poate preciza dacă sînt de tipul A, cu bară, sau B, cu antene. În schimb, celelalte caracteristici (forma gârzii și lamei) oferă posibilitatea stabilirii variantelor de care pot aparține piesele respective, fapt important pentru încadrarea lor cronologică. Astfel, piesa nr. 1 c (fig. 6/4), după forma gârzii și lama cu un tăiș, aparține, foarte probabil, variantei A_{1b}. Dar, în măsura în care s-ar presupune că acest akinakes era prevăzut cu antene, el ar pune în evidență, cum am menționat, o variantă B_{1b}, corespunzătoare variantei A_{1b}. Piesa nr. 2 (fig. 6/1) aparține fie variantei A_{1a}, fie variantei B_{1b}. Piesa nr. 5 (fig. 6/2), cu gardă rotunjită și lama oblică, cu un tăiș, se încadrează în una din cele două variante hibride: A₄ sau B₄. Piesa nr. 21 (fig. 6/5) este singurul akinakes care, prin garda sa de formă aparte, nu se încadrează în variantele enumerate. În lumea scitică nord-pontică se cunosc trei exemplare cu garda aproximativ de această formă, două cu bară la minier și unul cu antene⁶⁹. În consecință, piesa din Transilvania poate fi încadrată fie tipului A, și am avea atunci o variantă A₅, fie tipului B, ca o variantă B₆.

Analiza akinakes-urilor din Transilvania evidențiază deci existența a patru variante ce sînt comune ambelor tipuri, variantele A_{1a}, A₂, A₃ și A₄ fiind corespondente, în această ordine, variantelor similare B_{1a}, B₂, B₃ și B₄, deosebirea rezultînd doar din forma diferită a capătului terminal al minierului. O variantă, anume A_{1b}, nu are pînă acum o corespondență cert atestată în cadrul tipului B, după cum varianta B₅ nu are — în Transilvania — o corespondență în cadrul tipului A.

Cronologie

Pumnalele akinakes din Transilvania aparținînd variantelor A₁—A₃ și B₁—B₃ au evidente trăsături arhaice: gardă masivă, bine reliefată și lama lată, ce se îngustează, de regulă, numai la vîrf. De altfel, și la nordul Pontului (unde datarea se sprijină și pe materiale grecești) tocmai aceste variante sînt caracteristice fazei arhaice a culturii scitice⁷⁰. Hotărîtor pentru cronologia pieselor din Transilvania este însă contextul în care apar. Astfel, akinakes-urile ce țin de variantele A_{1a}, A_{1b}, A₂, A₃, B_{1a}, B₂ și B₃ se află, cu o singură excepție, numai în morminte care, prin caracterul arhaic al întregului inventar, se datează în secolul VI î.e.n., o bună parte chiar în prima jumătate. Excepție face doar piesa nr. 4c (fig. 5/4), ținînd de varianta B₂, piesă aflată în mormîntul nr. 7 de la Băița împreună cu săgeți din bronz cu trei aripioare, fără dulie și fără spin, săgeți ce apar la sfîrșitul perioadei arhaice și devin caracteristice

⁶⁹ Descoperite incidental, ele sînt datate cu aproximație în secolele VI—V î.e.n. Vezi A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 53 și urm., pl. 18/4 și 20/3. Deoarece și piesa din Transilvania este o descoperire incidentală, sîntem nevoiți să-i extindem datarea la întreaga perioadă de existență a grupului scitic de aici, adică secolul VI — prima jumătate a sec. V î.e.n.

⁷⁰ A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 47—51, 60 și B. V. Tehov, în SA, 1, 1963, p. 169 (pentru o piesă identică cu cele ținînd de varianta A₃).

fazei clasice a culturii scitice⁷¹. Inventarul mormintului și cronologia necropolei arată că acest akinakes datează din prima jumătate a secolului V î.e.n. De altfel, prin forma antenelor sale, care sînt încovoiate (și nu răsucite la capete, ca la celelalte exemplare ale variantelor B_{1a} , B_2 și B_3 , toate aflate în morminte de caracter arhaic), acest akinakes prefigurează varianta B_4 , cu antene scurte, doar ușor curbate și îngroșate la capete, despre care se va vorbi mai jos.

Referitor la variantele arhaice discutate (A_{1-3} , B_{1-3}) se cuvine a fi remarcată, în primul rînd, identitatea evidentă dintre piesele din Transilvania și cele nord-pontice, identitate ce merge pînă la amănunt. Iată doar cîteva exemple: canelura lată și profundă, de pe minierul akinakes-ului de la Stremț (nr. 23, fig. 2/2) se regăsește pe numeroase akinakes-uri nord-pontice, identice tipologic, de pildă cele aflate la Starșia Mogila, în curganul nr. 77 de la Kurilovka ș.a.⁷² Pentru măruntele incizii transversale de pe canturile minierului sabiei de la Dobolii și akinakes-ului de la Firminiș (fig. 4/2), analogii foarte bune oferă tot piesele nord-pontice, precum și pumnalul de la Vetttersfelde⁷³. Inciziile longitudinale de pe minerele unor pumnale (fig. 2/7—8, 3/2, 4/2) își află și ele analogii exacte în piesele nord-pontice⁷⁴, după cum și incizarea lamelor (fig. 2/8, 4/2, 5/6) se regăsește în aceeași zonă⁷⁵. În fine, bordurile laterale cu care este prevăzut minierul piesei nr. 4c (fig. 5/4) se întîlnesc și ele la nordul Pontului⁷⁶. Subliniind faptul că aspectele relevate evidențiază identități, pînă la amănunt, între akinakes-urile din Transilvania și cele nord-pontice, trebuie să menționăm totodată că inciziile (de pe minier sau lamă) nu oferă indicii concludente pentru tipologie și oronologie, ele fiind întîlnite la nordul Pontului atît pe piese arhaice, cît și pe piese mai tîrzii. Un alt aspect important pe care-l relevă analiza tipologică a variantelor discutate (A_{1-3} , B_{1-3}) privește akinakes-urile de tip B, cu antene. Descoperirile din nordul Pontului⁷⁷, ca și cele din Transilvania (aici e de menționat și asocierea unui pumnal B_{1a} cu unul A_{1a} în mormintul nr. 9, de pregnant caracter arhaic, de la Cristești) dovedesc că atît prin linia evolutivă comună, identică cu a tipului A, cît și prin contextul în care apar, akinakes-urile cu antene există din secolul VI î.e.n.⁷⁸

⁷¹ Pentru cronologia acestui tip de săgeți, aflate pe teritoriul Transilvaniei și în aria carpatică în general, vezi V. Vasiliev, în *StCom*, 19, Sibiu, 1975, p. 29—43.

⁷² Vezi A. I. Meliukova, *op. cit.*, pl. 15/2, 4—5, 8—10 și 20/9.

⁷³ Idem, *op. cit.*, pl. 15/6, 18/6 și 20/5.

⁷⁴ Idem, *op. cit.*, pl. 16/2, 19/1, 20/8, 11.

⁷⁵ Idem, *op. cit.*, pl. 15/9, 16/1, 18/1, 10, 20/8, 11.

⁷⁶ Idem, *op. cit.*, pl. 15/7, 20/7.

⁷⁷ Pentru akinakes-urile cu antene din nordul Pontului, vezi A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 53 și urm.

⁷⁸ Contextul clar arhaic, de secol VI î.e.n., în care apar o serie de akinakes-uri cu antene, inclusiv la nordul Pontului, și mai ales prezența acestui tip departe spre est, pînă la Minusinsk, unde se menționează exemplare din fier și bronz (vezi De Baye, *Etudes sur l'archéologie de l'Ukraine antérieure à notre ère*, Paris, 1895, p. 31, fig. 2/A, D), nu este de natură să confirme presupunerea lui Ginters (preluată și de alți cercetători) că acest tip ar fi apărut numai în secolul V î.e.n., sub influența săbiilor hallstatiene cu antene, din Europa centrală.

Din variantele hibride A_4 și B_4 se cunosc pînă acum în Transilvania trei exemplare. Două, nr. 5 și 20 (fig. 6/2 și 3/7), provenind din descoperiri incidentale, nu oferă posibilitatea unei datări strînse. Al treilea exemplar, nr. 4d (fig. 5/7), aparținînd variantei B_4 , a fost descoperit în mormîntul nr. 10 de la Băița și, prin inventarul mormîntului și cronologia întregii necropole, se datează în prima jumătate a secolului V î.e.n.

Deși o datare precisă, strînsă, este posibilă numai în cazul piesei de la Băița, considerăm că ea poate fi extinsă și asupra celorlalte exemplare hibride. De altfel, în sprijinul datării preconizate pentru variantele hibride A_4 și B_4 vine și faptul că ele nu au apărut pînă acum în nici un mormînt scitic de caracter arhaic din Transilvania și nu-s cunoscute la nordul Pontului⁷⁹.

Cele discutate pînă acum permit cîteva constatări ce ni se par semnificative. Astfel, caracterul arhaic al mării majorității a kinakes-urilor (variantele A_{1-3} , B_{1-3}), indică, odată în plus, arhaismul grupei scitice din Transilvania și infiltrarea ei timpurie, la începutul secolului VI î.e.n. Lipsa în Transilvania a variantelor evoluate, mai tîrzii, adică a acelor variante care devin caracteristice culturii scitice nord-pontice în faza clasică și tîrzie⁸⁰, sprijină aceste considerații. Totodată însă, inexistența variantelor evoluate, tîrzii, în Transilvania, constituie și un indiciu în ceea ce privește durata relativ scurtă a grupului scitic din Transilvania, în sensul că acest grup, oarecum izolat, își încheie existența înaintea proliferării variantelor clasice și tîrzii nord-pontice. De altfel, relativa izolare a grupului scitic din Transilvania explică și apariția, în faza sa finală, a variantelor hibride A_4 și B_4 , care sînt inexistente la nordul Pontului.

A rămas de discutat varianta B_5 , respectiv sabia de tip kinakes de la Dobolii de Jos. În legătură cu această piesă, unică în felul ei, există o vastă bibliografie⁸¹, discuțiile abordînd motivele ornamentale, originea, apartenența și cronologia ei. Pentru antenele sabiei, care redau capete și ghiare de vultur, o analogie apropiată oferă kinakes-ul de la Elisavetovsk⁸², motivul în sine fiind și el caracteristic artei animaliere scitice, începînd cu epoca arhaică⁸³. Felinele, care formează garda, constituie de asemenea un motiv obișnuit artei animaliere scitice. Spre exemplu, în cadrul grupului scitic din Transilvania, acest motiv apare (cu mici deosebiri în redarea detaliilor) pe aplica de tolbă descoperită în necropola de la Teiuș. Cea mai bună analogie o oferă în schimb aplica de la Vitova Mogila din nordul Pontului, dar și pectoralul de la Ziwie, unde ochii, coama, partea terminală a cozii (ca și înfățișarea felinei) sînt redade

⁷⁹ Un alt kinakes hibrid, aparținînd variantei B_4 , este cel de la Curtea de Argeș (Al. Vulpe, *Ferigile*, p. 58, fig. 19 și pl. 16/2), care, prin cronologia necropolei, pare să confirme datarea pieselor aparținînd acestor variante, așa cum rezultă ea în Transilvania.

⁸⁰ Pentru variantele tîrzii nord-pontice (cu capătul mînerului oval și gardă triunghiulară îngustă), vezi A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 51—53, pl. 18/1—3, 6—10 și 19/7—11.

⁸¹ Pentru discuțiile mai vechi, vezi M. Roska, *ErdRep*, p. 15, nr. 18. Pentru ultima discuție mai detaliată, vezi A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 56, care, fără să-și argumenteze opțiunea, o încadrează larg în secolele V—IV î.e.n.

⁸² Vezi A. I. Meliukova, *loc. cit.*

identic și în aceeași tehnică⁸⁴. După cum se știe, reprezentările artei animaliere scitice apar în Transilvania numai în etapa corespunzătoare cronologic cu prezența grupului scitic, ele nefiind cunoscute anterior și nici după asimilarea acestui grup. Fiind o descoperire incidentală, motivistica ornamentală constituie singurul element pe care se poate sprijini atribuirea sabiei akinakes de la Dobolii. Desigur, pe acest considerent, nu se poate exclude totalmente posibilitatea de a fi putut aparține unui localnic. Dar, avînd în vedere prezența unei eclave scito-iranice în Transilvania, în Hallstatt D, această sabie trebuie legată, în primul rînd, de acest facies etno-cultural. În privința cronologiei, analogiile citate pentru motivistica ornamentală, prin datarea lor timpurie, sugerează un caracter arhaic și pentru sabia de la Dobolii de Jos. În orice caz, nu vedem nici un motiv (inclusiv de ordin tipologic sau stilistic) care să solicite — sau să sugereze măcar — o datare care să depășească în timp însăși perioada de existență a grupului scitic din Transilvania. După părerea noastră, piesa datează mai curînd din secolul VI, decît din prima jumătate a secolului V î.e.n. și e puțin probabil ca ea să fie mai tîrzie de mijlocul secolului V î.e.n., cum a fost de regulă datată pînă acum. Menționăm că lungimea neobișnuită a acestei săbii nu constituie un impediment pentru datarea ei timpurie, astfel de săbii de tip akinakes fiind cunoscute la nordul Pontului încă din epoca scitică arhaică, de exemplu cea aflată la Karmir-Blur⁸⁵.

Din cele 36 akinakes-uri cunoscute în Transilvania, două (nr. 15, fig. 4 și nr. 22, fig. 2/8) sînt în întregime din bronz, ambele aparținînd variantei A₂. Alte cinci piese au doar unele părți din bronz: una, nr. 23 (fig. 2/2), aparținînd variantei A_{1a}, are mînerul, bara și garda din bronz turnat peste un miez de fier; una, nr. 19 a, aparținînd variantei A₂, are garda și bara din bronz; piesa nr. 5 (fig. 6/2), aparținînd variantei A₄ sau B₄, are garda din bronz; piesa nr. 8, ținînd de varianta A₃, are bara din bronz; în fine, piesa nr. 1 b (fig. 3/2), varianta A₃, are garda și mînerul învelit în folie de bronz. Caracteristicile acestor șapte piese, lucrate integral sau parțial din bronz, din care șase aparțin variantelor arhaice și una variantelor hibride (A₄ ?, B₄ ?, ce apar în faza finală a existenței grupului scitic din Transilvania), pun în evidență un aspect important, anume că aceste akinakes-uri se folosesc simultan cu cele din fier, pe întreaga durată a existenței grupului scitic din Transilvania. De altfel, această similitudine rezidă și în perfecta compatibilitate tipologică, subliniată prin aceea că nici unul din aceste șapte akinakes-uri nu prezintă deosebiri față de akinakes-urile din fier, ce aparțin aceluiași variante. Adăugînd și faptul că inventarul cu care sînt asociate aceste piese nu diferă de cel al akinakes-urilor din bronz, sincronismul cronologic ne apare ca fiind întrutotul dovedit. Nu există deci nici un motiv pentru

⁸³ Vezi M. I. Viazmutina, în SA, 2, 1963, p. 161, 163, 169; V. A. Ilinskaia, în SA, 1, 1965, p. 102 și urm.

⁸⁴ Pentru aceste piese, vezi V. A. Ilinskaia, *op. cit.*, p. 94, fig. 4/3 și 4/1. Pentru aplica de la Teiuș, vezi K. Horedt, în *Materiale*, 1, 1953, p. 805, fig. 12/17.

⁸⁵ Pentru această piesă și alte exemple, vezi V. A. Ilinskaia, în *ArchKiev*, 20, 1966, p. 63, fig. 2.

a presupune, cel puțin pentru teritoriul Transilvaniei, că aceste akinakes-uri ar putea reprezenta „capete de serii” sau prototipurile akinakes-urilor din fier⁸⁶. Desigur, se poate discuta asupra rostului lor, poate (și) oultic, dar aceasta este o problemă oarecum secundară.

Din cele discutate se desprind câteva concluzii pe care le consemnăm în cele ce urmează. În primul rând, analiza akinakes-urilor din Transilvania reliefează pregnant originea lor scitică și apartenența lor la grupul scito-iranice infiltrat aici la începutul Ha.D. Pentru a da rezultate operante, clasificarea tipologică trebuie să stabilească care sînt și cum evoluează diferitele elemente caracteristice pumnalelor akinakes, de la o fază la alta. Numai în acest fel tipologia poate căpăta și valențe cronologice, concordante cu datarea de ansamblu a mediului din care provin. Datorită tehnicii de execuție, majoritatea pieselor prezintă unele particularități. Cu toate acestea, o analiză atentă, comparativă, arată că, practic, nu există particularitate sau amănunt în execuția vreunei piese din Transilvania, care să nu se regăsească și la akinakes-urile scitice nord-pontice. Desigur, akinakes-urile cele mai timpurii ajung în Transilvania, din nordul Pontului, odată cu pătrunderea grupului scitic. Aceasta nu exclude însă executarea unor piese în Transilvania, adică în cadrul grupului pătruns aici. De bună seamă, în cazul variantelor arhaice e greu de spus (mai ales fără realizarea unor analize metalografice comparative), care anume piesă a fost adusă din nordul Pontului și care a fost executată în cadrul grupului scitic din Transilvania. Totuși, asemănarea frapantă a unor akinakes-uri, mai ales a celor descoperite în zona Bistriței (Posmuș, Mărișelu, Budești) par să indice existența unui „atelier” în cadrul comunităților scitice de aici. În mod cert însă, akinakes-urile hibride (A₄ și B₄), care nu reprezintă un tip aparte, ci variante ce apar doar în faza finală, de asimilare a rămășițelor grupului scito-iranice din Transilvania (fază corespunzînd primei jumătăți a sec. V î.e.n.), au fost lucrate aici. Deși amintesc încă de akinakes-urile caracteristice sciților, aceste variante hibride arată de fapt măsura în care, spre sfîrșitul existenței sale ca entitate cultural-etnică, cultura materială a grupului scitic intrusiv degenerează, îndepărtîndu-se de formele care-i erau caracteristice în momentul infiltrării sale, la începutul sec. VI î.e.n. De fapt, această transformare (de caracter involutiv) a pumnalelor akinakes este numai unul din exemplele ilustrative privind modificările suferite (ca entitate cultural-etnică) de către grupul scito-iranice în procesul tracizării sale, proces pregnant reliefat mai cu seamă de aspectele pe care le prezintă necropola de la Băița.

Tecile de pumnale akinakes

Analiza akinakes-urilor impune și discutarea tecilor aflate împreună cu unele piese. Cele patru teci cunoscute în mormintele scitice din Transilvania se împart în două tipuri. În primul tip, A, se includ tecile relativ

⁸⁶ De altfel aceste constatări sînt confirmate și de situația din nordul Pontului. Cf. A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 47, 56, tabelul XVI.

scurte, executate din tablă de fier îndoită în această formă. Acest tip are două variante: A₁, cu vârful ascuțit; două piese, una aflată în mormîntul nr. 6 de la Ciumbrud⁸⁷ și una în mormîntul nr. 10 de la Băița (fig. 5/7—7a); A₂, cu buterolă; o piesă aflată împreună cu akinakes-ul nr. 20 (fig. 3/7—7a); A₂, cu buterolă; o piesă aflată împreună cu akinakes-ul nr. 20 (fig. 3/7—7a). Tipul B e reprezentat de o teacă lungă (ce cuprinde și garda pumnalului), turnată din bronz, avînd corpul ajurat și o placă de prindere în partea superioară, aflată cu akinakes-ul nr. 15 (fig. 4/1, 3)⁸⁸. Dacă pe teritoriul României, în Hallstatt D, varianta A₁ apare de exemplu la Ferigile⁸⁹, în schimb în cultura scitică nord-pontică e binecunoscută și varianta A₂, ambele (A₁ și A₂) coexistînd pe întreaga durată a acestei culturi, începînd cu faza arhaică⁹⁰, fapt ce explică prezența lor în cadrul grupului scitic intracarpatic. În Transilvania, varianta A₁ apare și în faza arhaică (Ciumbrud) și în faza finală a grupului (Băița). Exemplarul aparținînd variantei A₂ apare cu un akinakes hibrid (nr. 20); dar, din această descoperire singulară nu se poate trage concluzia că varianta A₂ ar fi caracteristică numai fazei finale a grupului scitic din Transilvania. Referitor la teaca de tip B, descoperită la Firminiș, ea constituie, în felul ei, un unicat⁹¹. Tehnica ajurării e cunoscută în această fază a epocii hallstattiene. Pe teritoriul României se întîlnește la Ferigile, pe așa numitele piese de centură de factură illirică⁹². În ceea ce privește însă ajurarea obținută prin turnare, cum e cazul tecii de la Firminiș, tehnica e frecvent utilizată atît în aria scitică nord-pontică⁹³, cit și în arta scito-siberiană⁹⁴. Elementul principal pentru atribuirea acestei piese îl constituie însă placa laterală din partea superioară (prin care teaca era suspendată de cingătoare), element care o leagă *strîns* și *evident* de cele

⁸⁷ Șt. Ferenczi, în *ActaMN*, 2, 1965, p. 99. Tot la Ciumbrud, în mormîntul nr. 2, se menționează, cu probabilitate, o teacă de cuțit.

⁸⁸ Fiind publicată de curînd (vezi n. 54), nu considerăm necesară o nouă descriere a acestei foarte frumoase teci. Menționăm aici că în mormîntul nr. 3 al necropolei de la Budești (vezi în catalog nr. 8; cercetări inedite și informații de la G. Marinescu, pe baza referatului său de doctorat ținut la 22 martie 1979) a fost descoperită o piesă din bronz cu corpul ajurat (motive în „S”). Piesa ar putea fi o teacă, de un tip apropiat de teaca de la Firminiș. Ca o analogie apropiată pentru piesa de la Budești menționăm o teacă ajurată cu motive asemănătoare, descoperită în curganul nr. 11 (Ciaștie) de lângă Voronej; vezi A. I. Meliukova, *op. cit.*, pl. 19/6 (pentru motivul în „S” vezi un pumnal din nordul Pontului, dat de E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, p. 242, fig. 150/XIV.9). Piesa de la Budești ar putea fi considerată ca o variantă mai modestă a tecii de tip B, de la Firminiș, dar poate fi clasificată și ca tip aparte, C.

⁸⁹ Al. Vulpe, *op. cit.*, pl. 19/1—11.

⁹⁰ A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 61—64, pl. 15/8, 11, 16/8, 18/8, 19/2.

⁹¹ A nu se uita însă faptul că toate tecile de execuție elevată, artistică, descoperite în lumea scitică nord-pontică, constituie, în felul lor, unicate. Vezi A. I. Meliukova, *op. cit.*, pl. 17 și 19/4—5.

⁹² Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 71, pl. 24.

⁹³ Cel mai bun exemplu îl oferă vîrfurile de baldachin scitice; vezi V. A. Ilinskaia, *Skify dneprovskogo lesostepnogo levoberež'a*, Kiev, 1968, p. 156, fig. 42/1—6, pl. 36/11—12. Pentru tehnica ajurării la reprezentările de artă animalieră, vezi de exemplu V. A. Ilinskaia, *op. cit.*, pl. 28/3—5, 8.

⁹⁴ Vezi de exemplu S. I. Rudenko, *Kul'tura naselenia central'nogo Altaia v skifskogo vremia*, Moscova, 1960, p. 167, fig. 106, p. 193, fig. 112. S. S. Cernikov, în *KS*, 98, 1964, p. 31, fig. 7/8, 10, 12, 13.

mai elevate teci scitice cunoscute la nordul Pontului⁹⁵. Asocierea tecii cu un akinakes arhaic (variante A₂), ca și analogiile nord-pontice pentru acest tip de teacă prevăzută cu placă de prindere, asigură atât caracterul ei scitic indiscutabil, cât și datarea ei în limitele secolului VI î.e.n. Nu este exclus, dimpotrivă, e foarte probabil, ca teaca și akinakes-ul de la Firminiș să dateze chiar din perioada de început a grupului scito-iranian din Transilvania. Dar simplul fapt că aceste piese au fost executate din bronz nu poate constitui un motiv pentru a le considera mai timpurii (ca precedind grupul sau ca eventuale prototipuri) și nici pentru a pune la îndoială apartenența lor etno-culturală la grupul scitic din Transilvania.

Deoarece pe parcursul lucrării am formulat concluziile ce se desprind în legătură cu fiecare aspect discutat, vom menționa aici doar faptul că studiul akinakes-urilor din Transilvania duce nu numai la cunoașterea mai bună a acestei categorii și a grupului scitic intrusiv, ci contribuie și la înțelegerea adecvată a unor aspecte (de cronologie, de cultură materială etc.) ce privesc însăși civilizația autohtonă de pe teritoriul României în Hallstatt-ul D.

VALENTIN VASILIEV

DIE AKINAKES-DOLCHE AUS SIEBENBÜRGEN

(Zusammenfassung)

Die Untersuchung beschäftigt sich mit der typologischen und chronologischen Gliederung und der kulturellen und ethnischen Einordnung der 36 Akinakes-Dolche, die auf dem Gebiet Rumäniens innerhalb der Karpaten gefunden wurden. Sie gehören zur Gruppe der iranischen Skythen, die zu Beginn von Hallstatt D in diesen Raum eindringen. Weiteres werden allgemeine Betrachtungen zur Deutung der Akinakes-Dolche angestellt, die in den übrigen Landesteilen Rumäniens entdeckt wurden. Die deutsche Fassung des Aufsatzes wird in den *Acta Archaeologica Carpathica* XXI erscheinen.

⁹⁵ De exemplu tecile de la Kelermes, Melgunov, Soloha, Certomlik, Kul-Oba. Pentru aceste teci, vezi A. I. Meliukova, *op. cit.*, pl. 17.

ALA SILIANA C.R. TORQVATA ET ARMILLATA ÎN DACIA

Cu prilejul săpăturilor arheologice efectuate în castrul alei Siliana de la Gilău (jud. Cluj) a fost descoperită, în anul 1977, o inscripție onorifică. Este vorba despre o placă de calcar cristalin, cu cuarț și biotit, spartă încă din antichitate, care a fost găsită în poziție secundară pe podeaua din *opus signinum* a unei încăperi aparținând unei barăci din piatră, parțial dezvelită în *praetentura sinistra* (fig. 1).

Fragmentul, cu dimensiunile de 61×50 cm, aparține unei inscripții de mari dimensiuni și destul de subțiri (8 cm), mărginită de o ramă profilată, din care s-a păstrat o porțiune la partea inferioară a monumentului. Inscripția, în starea actuală (fig. 2 a), are 6 rînduri, literele înalte de 5—6 cm fiind deosebit de îngrijite și elegante. Datorită spărturii din antichitate, marginea stîngă și cea superioară a pietrei este mai ștearsă, neafectînd însă lectura. Din r. 1 se păstrează jumătatea inferioară a literei *C* și puțin dintr-o hastă verticală aparținînd, cu certitudine, unui *I*; r. 2 conține o parte a numelui împăratului Nerva la genitiv și începutul cuvîntului *nepos* la dativ, litera *R* din primul cuvînt fiind vizibilă pe jumătate, iar din *P* păstrîndu-se partea inferioară, lipsind bucla; r. 3 este format din numele la dativ al lui Hadrian, lipsind litera *H*; r. 4 conține trei cuvinte reprezentînd indicația pontificatului și a puterii tribunicie, remarcîndu-se semnele despărțitoare, care nu sînt prezente în rîndurile anterioare, de asemenea litera *M* fiind vizibilă pe jumătate; din cifra care indică puterea tribuniciană se păstrează doar partea superioară a hastei oblice aparținînd cu certitudine unui *X*, precum și o porțiune a barei orizontale de deasupra, cifra respectivă fiind mai mare; r. 5 păstrează hasta verticală a cifrei *I* și puțin din bara orizontală superioară, lipsind, datorită spărturii oblice rotunjite, cealaltă hastă, fiind vorba cu siguranță despre cifra *II*; urmează, despărțite de puncte, indicația consulatului, cu cifra *III*; r. 6 păstrează litera *A* aproape în întregime și, despărțită prin puncte, prescurtarea *c.R.* pentru apelativul *c(ivium) R(omanorum)*, precum și cea de *TORQ* pentru *torq(uata)*. Urmează conjuncția *et* și din nou un punct, după care trebuia să urmeze, cu certitudine, un al doilea epitet al unității cu numele de *c.R. torq(uata)*, unitate care este *ala Siliana*, litera *A* păstrată fiind terminația numelui de *Siliana*. Cunoscînd epitele unității din alte inscripții, cum se va arăta în continuare, și judecînd după spațiul liber existent după *et*, celălalt epitet al alei nu putea fi decît *armillata*, prescurtarea posibilă trebuind să fi fost cea de *ARMIL*.

Întregirea inscripției a fost posibilă datorită faptului că se păstrează marginea ei inferioară, părțile lipsă aparținînd cu deosebire titulaturii

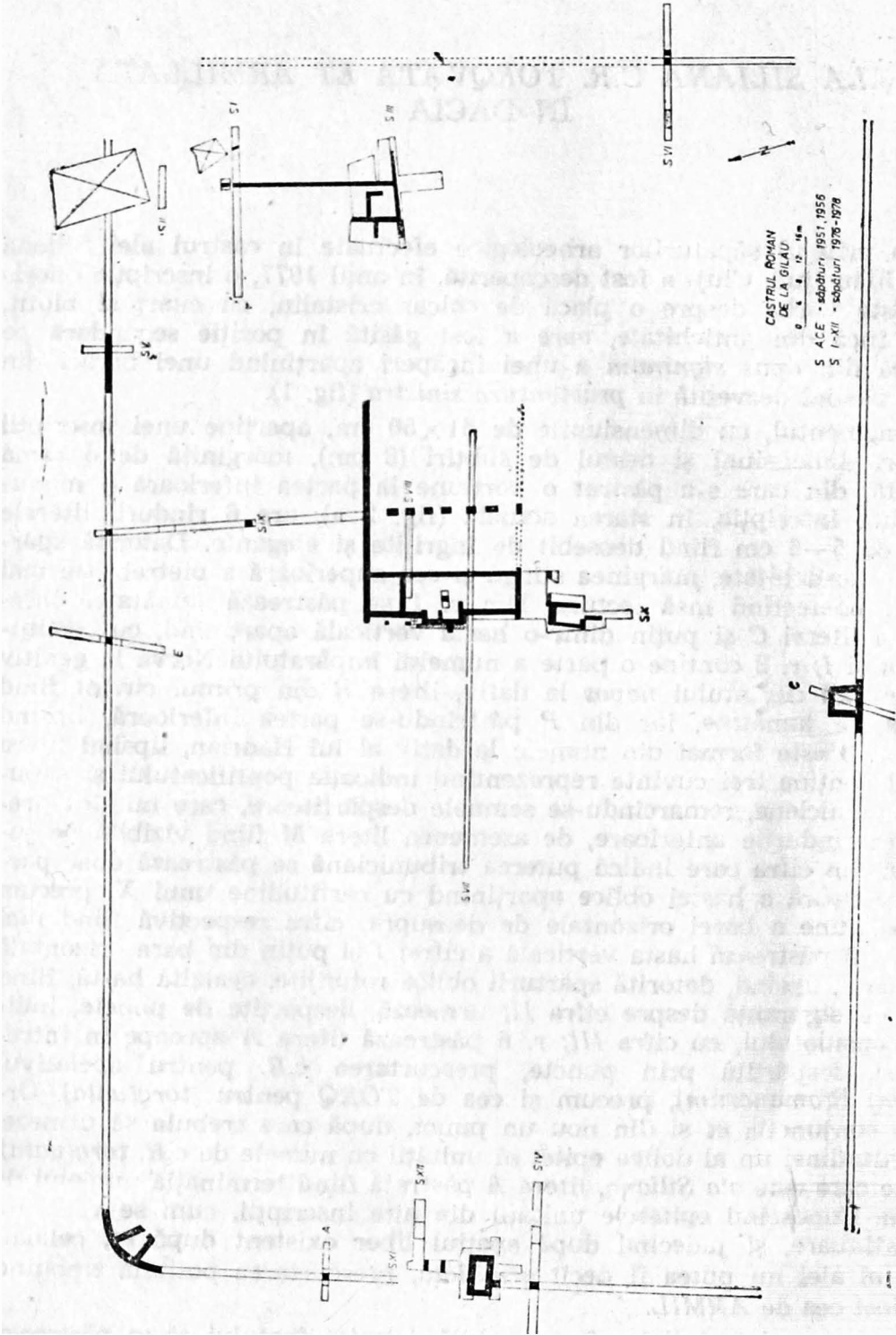

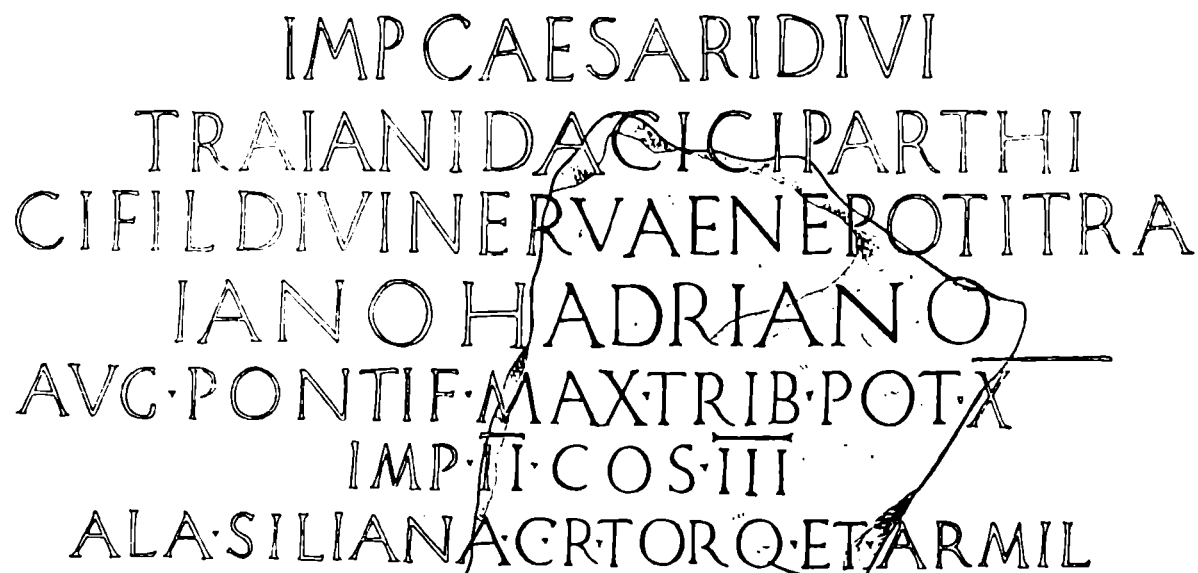
Fig. 1 — Castrul roman de la Gilău. Campaniile arheologice 1976—1978.

Fig. 2a. — Inscripția onorifică de la Gilău.

împăratului Hadrian. Trebuie precizat că literele *CI* din rîndul 1 păstrat, de fapt al doilea al inscripției inițiale, nu pot face parte decît din titulatura de *Dacicus* a lui Traian, astfel că, în funcție de acest element, noi am optat pentru completarea textului, respectînd înălțimea literelor, lărgimea, precum și spațiile dintre ele. Întregirea noastră poate suferi mici modificări, ca în r. 1 inițial de pildă, modificări referitoare la prescurtările diferitelor părți ale titulaturii șablonizate a împăratului, care însă nu afectează cu nimic lectura. Inscripția întregită se prezintă astfel (fig. 2 b):

[*Imp(eratori) Caesari Divi / Traiani Da*]ci[ci *Parthi*/ci *fil(io)*], *Divi Ne]rvae nep[oti*, *Tra]iano H]adriano* / [*Aug(usto)*, *pontif(ici)*] *max(imo) trib(unicia) pot(estate) X[IX—XII ?]* / [*imp(eratori) [I]I co(n)s(uli) III*] / [*ala Silian*]a *c(ivium) R(omanorum) torq(uata) et [armil(lata)]*].

IMP CAESARIDIVI
 TRAIANIDACICIPARTHI
 CIFI L DIVINERVAENEPOTITRA
 IANO HADRIANO
 AVC·PONTIF·MAX·TRIB·POT·X
 IMP·II·COS·III
 ALA·SILIANA·CRTOR·Q·ET·ARMIL

Fig. 2b — Inscriptia onorifică de la Gilău. Desen și completare.

În rîndul 6 al inscripției completate am văzut că se păstrează cifra *II* a aclamării ca imperator a lui Hadrian, element de datare fericit și deosebit de valoros. Se consideră, cu cea mai mare probabilitate, că acest fapt se petrece începînd cu anul 135 e.n., după încheierea războiului iudaic¹. Avînd acest reper cronologic sigur, cifra puterii tribuniciene din rîndul 5 al inscripției completate poate fi considerată de la *XIX* la *XXII*, inscripția datînd, prin urmare, din intervalul 135 — iulie 138, ultima dată reprezentînd anul morții împăratului.

Cît privește titulatura de *Dacicus* din numele lui Traian, aceasta ar părea un lucru mai puțin obișnuit, dat fiind faptul că inscripția este dedicată lui Hadrian, iar în aproape toate cazurile tatăl adoptiv al acestuia este menționat doar cu titlul de *Parthicus*, inclusiv în Dacia². Excepții însă există, ca în cazul unei inscripții de la Thugga (*Africa proconsularis*; *CIL* VIII, 1479), în care Traian este menționat și ca *Dacicus* și ca *Parthicus*. Inscripția de la Gilău reprezintă deci un nou exemplu, explicabil cu atît mai mult cu cît este dintr-o provincie cucerită chiar de Traian.

Rîndul 7 (și ultim) al inscripției prezintă cel mai mare interes pentru istoria militară a Daciei romane, deoarece, pe lîngă faptul că menționează pentru prima dată în Dacia numele complet și oficial al alei *Siliana*, ea aduce noi date despre istoricul acestei unități. Faptul că inscripția are ca dedicant colectiv această trupă din castrul de la Gilău este întărit de apelativul *c(ivium) R(omanorum)* și, mai ales, de epitetul de *torq(uata)*, cunoscute încă din perioada de staționare a ei în afara Daciei. Conjuncția *et*, precum și spațiul de circa 5 litere (care mai încap la sfîrșitul inscripției) nu oferă decît singura întregire posibilă, anume un al doilea epitet al unității dedicante. Acest epitet, determinat de decorarea și cu *armillae* a alei, încă în Pannonia, este *armillata*. Prescurtarea cea mai probabilă a fost de *ARMIL*, judecînd și după prescurtarea celui alt epitet, în forma *TORQ*.

Inscripția fiind descoperită cu fața în sus pe podeaua cu slabe urme arheologice a unei încăperi datînd din ultima fază a barăcii respective (v. fig. 1), este clară refolosirea ei, spărtura fiind de asemenea antică. Caracterul oficial și grafia îngrijită ne obligă să o considerăm legată de un eveniment deosebit din viața oastrului, locul ei inițial trebuind să fi fost în *principia* sau într-una din porți.

Elementele cu totul inedite relevate de descoperirea epigrafică de la Gilău, care beneficiază, în plus, și de o datare destul de precisă, impun, după opinia noastră, lărgirea cadrului acestei discuții asupra istoricului alei *Siliana*. În legătură cu această unitate există o bibliografie destul de bogată, bazată însă pe un număr restrîns de inscripții, cunoscute de multă vreme și, din păcate, nedatate cu precizie, fapt care a condus la interpretări diferite și echivoce. În continuare, bazîndu-ne pe da-

¹ Aclamarea pentru a doua oară ca imperator s-a putut petrece la sfîrșitul anului 134 sau în 135, probabil cu ocazia terminării războiului iudaic; *RE*, I, 1895, 518 sq.; A. Stein, *PIR*, I²A, 184; P. Kneissl, *Die Siegestitulatur der römischen Kaiser*, Göttingen, 1969, p. 94, nota 18.

² Inscripția noastră pare a constitui prima excepție și din Dacia.

tele furnizate de această nouă inscripție referitoare la trupa mai sus amintită, vom încerca reluarea discuției asupra unor aspecte cronologice ale participării ei la diferite evenimente politico-militare, pînă în momentul transferării în Dacia. Punerea în discuție a acestor momente este justificată și de noile săpături arheologice în castrul de la Gilău, începute în anul 1976 și care au adus pînă acum importante precizări în legătură cu perioada de staționare a trupei în Dacia.

I. Ala Siliana în armatele altor provincii, pînă la transferarea ei în Dacia

Africa proconsularis (60—68 e.n.)

Denumirea unității nu este prea clară, existînd părerea potrivit căreia numele de *Siliana* ar proveni de la un ofițer din ordinul senatorial, Silius³, fenomen petrecut și cu alte unități, numite *Agrippiana*, *Tampiana* etc. Locul ei de constituire este provincia *Africa proconsularis*, unde, în jurul anului 60 e.n., este pomenită de Tacitus (*Hist.*, I, 70)⁴. În acest an este atestat aici un *legatus proconsularis* în persoana lui C. Silius⁵, care, în calitate de comandant al trupelor auxiliare, ar fi putut alcătui unitatea, dîndu-i numele de *Siliana*⁶. Din perioada staționării alei în Africa s-a păstrat o singură mențiune epigrafică, descoperită în localitatea Simitthu, atestînd un veteran al acestei unități⁷. După o scurtă misiune în Egipt, în timpul lui Nero⁸, va fi trimisă în Italia.

Italia (68—70 e.n.)

Tacitus (*Hist.*, I, 70 și II, 17) pomeneste evenimentele la care participă *ala Siliana*, staționată scurt timp în Italia datorită războiului civil determinat de moartea lui Nero. Inițial de partea lui Otho, ostașii alei vor trece apoi de partea lui Vitellius⁹, jucînd un rol important în desfăș

³ A. v. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Bonn, 1908, p. 122.

⁴ „Caecina zăbovi cîteva zile în țara helveților, așteptînd vești despre planurile lui Vitellius și pregătind totodată trecerea Alpilor... Ostașii aceștia îl avuseseră pe Vitellius proconsul în Africa...” (trad. N. Lascu, Ed. Șt., București, 1963).

⁵ J. M. Reynolds — J. B. Ward Perkins, *The Inscriptions of Roman Tripolitania*, Rome, 1952, nr. 341; B. Thomasson, *Die Statthalter der römischen Provinzen Nordafrikas von Augustus bis Diocletianus*, II, Lund, 1960, p. 138.

⁶ G. Alföldy, *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior*, Düsseldorf, 1968, *Epigraphische Studien* 6, p. 32.

⁷ CIL VIII, 25646 = ILS 9139: *Sex(tus) Veturius/ veteranus/ alae Silianae/ vixit annis LXX/ h(ic) s(itus) e(st)*.

⁸ Tacitus, *Hist.*, I, 70; Ritterling, *RE*, XII, 1260; CAH, X, 1934, p. 779.

⁹ Tacitus, *Hist.*, I, 70: „...aici îi veni din Italia știrea îmbucurătoare că ala Siliana, avînd castrul în părțile Padului, a jurat credință lui Vitellius. Ostașii aceștia îl avuseseră pe Vitellius proconsul în Africa, apoi, chemați fiind de Nero ca să fie trimiși ca avangardă în Egipt, au fost aduși de acolo din pricina războiului lui Vindex, rămînînd de atunci în Italia”; II, 17: „Ala Siliana deschisese de mai înainte porțile Italiei și strămutase în ea războiul...”.

șurarea evenimentelor. În sfârșit, ea va adera la cauza lui Vespasianus, deoarece, așa cum arată Tacitus, „se arătau prietenoși față de cei care puneau stăpînire pe ei și nepăsători față de alții mai buni“ (II, 17). Și, aidoma altor trupe care au trecut de partea celui mai puternic, temîndu-se de pedeapsă, nici soldații alei *Siliana* „nu se pot lăuda cu necredința lor“ ca aceia „care după ce l-au părăsit pe Galba, au trădat pe Vittelius pentru Vespasianus“ (III, LXXXVI).

Germania inferior (70—83 e.n.)

La începutul domniei lui Vespasianus unitatea face parte din armata *Germaniei Inferior*. Participantă la războiul batavic din anul 70 e.n.¹⁰, ea este mai tîrziu atestată într-o diplomă militară descoperită la Wiesbaden și datînd din anul 78 e.n.¹¹, împreună cu alte unități, printre care *ala Noricorum*, *ala singularium*, *ala Moesica* și *ala Sulpicia*. O inscripție de la Worringen (*Burungum*)¹², datată după anul 80 e.n., pomeneste în acest castru *ala Indiana Gallorum pia fidelis*, care venind din Britania în jurul anului 80 va înlocui *ala Siliana*, după ce aceasta va pleca în Pannonia. Componenta etnică a alelor din armata Germaniei Inferior, pînă la Traian, este destul de eterogenă, ele fiind constituite din soldați din Hispania, Africa și din provinciile dunărene¹³. *Ala Siliana* va deveni o unitate recrutată din elemente dunărene deabia după ce a trecut din armata de pe Rin în cea de pe limesul pannonic.

Pannonia (83—117/118 e.n.)

Plecarea unității în Pannonia, din armata căreia face parte pînă în timpul domniei lui Traian, este determinată de dizlocările de trupe datorate războiului contra chattiilor al lui Domițian, din 83¹⁴, locul ei în castrul de la Worringen fiind luat de *ala Indiana*. Din timpul lui Domițian, *ala Siliana*, fără alte epitețe, este pomenită în armata Pannoniei în diplomele din 3 septembrie 84 (5 ale și 10 cohorte)¹⁵ și în cea din 5 septembrie 85 (6 ale și 15 cohorte)¹⁶.

Tot în timpul lui Domițian, mai curînd decît sub Nerva¹⁷, trupa primește epitețele de *c(ivium) R(omanorum)* ca semn al unei distincții deosebite cîștigate în cursul unei acțiuni militare de anvergură. Acest eveniment pare să fi avut loc în timpul lui Domițian, deoarece prima mențiune a unității cu noul epitet o întîlnim în diploma de la Felsónána, din 20 februarie 98 (2 ale și 5 cohorte)¹⁸. Evenimentul care a determinat încetățenirea soldaților alei *Siliana* poate fi căutat după victoria din 83—84

¹⁰ G. Alföldy, *Die Hilfstruppen*, p. 32.

¹¹ *CIL* XVI, 23 (15 aprilie 78), pentru armata Germaniei Inferior.

¹² G. Alföldy, *op. cit.*, p. 20, 152 sq.

¹³ *Ibidem*, p. 148.

¹⁴ *Ibidem*, p. 32, 56.

¹⁵ *CIL* XVI, 30 (Carnuntum).

¹⁶ *CIL* XVI, 31 (Somogyvár-Belegh).

¹⁷ A. Mócsy, *RE, Suppl* IX, 620, s.v. *Pannonia*.

¹⁸ *CIL* XVI, 42.

împotriva chattilor și care s-a soldat cu un triumf¹⁹, deoarece în diplomele din anii 83, 84 și 85 e.n. unitatea încă nu poartă acest epitet. Alte evenimente militare în zona Dunării de mijloc sînt în legătură cu ofensiva dacică în Moesia, din iarna anilor 85/86, care au dus la distrugerii de castre și la moartea guvernatorului Oppius Sabinus, urmate de campania dezastruoasă la nordul Dunării a lui Cornelius Fuscus din 87 e.n.²⁰ și de acțiunea energică și victorioasă a generalului Tettius Iulianus contra lui Decebal. Aceasta, umbrită de înfrîngerea lui Domițian de către marcomani, a determinat totuși pacea din anul 89 e.n. cu dacii, după spusele lui Cassius Dio²¹, Domițian serbindu-și triumful în anul 89. Prin urmare, prilejul afirmării alei *Siliana* poate fi precizat cu greutate în unul din aceste evenimente, după cum poate fi stabilit mai greu în legătură cu campania din anul 92 e.n., care, deși nu s-a soldat cu un triumf, l-a determinat totuși pe împărat să depună o coroană în templul lui Iuppiter Capitolinus²².

În continuare, deși știrile epigrafice se înmulțesc în legătură cu acordarea și a altor distincții alei *Siliana*, interpretările care s-au dat acestor documente, deși numeroase și adesea subtile, sînt foarte contradictorii. Descoperirea la Intercisa a unor tegule cu ștampila *ALIS* a fost considerată de unii cercetători drept o dovadă a staționării aici a alei *Siliana*, care ar fi construit castrul de pămînt, înaintea primului război dacic al lui Traian²³. După alți cercetători, se pare însă că tegulele respective se referă mai probabil la *ala Ituraeorum Sagittariorum*²⁴, lipsa totală a inscripțiilor litice din Pannonia care să pomenească *ala Siliana* făcînd dificilă identificarea castrului în care a staționat. După părerea lui A. Radnóti și L. Barkóczi, este posibil ca staționarea ei să fi fost pe un sector de limes, poate la Bölcske, unde este presupusă și staționarea alei *I Brittonum* c.R.²⁵

O problemă care a suscitat păreri contradictorii este legată de participarea unității la războaiele dacice. Dovezile care au fost aduse în sprijinul acestor păreri sînt două inscripții onorifice, redînd carierele complete a doi procuratori de rang ecvestru care îndepliniseră amîndoi funcțiile de *praefecti* în *ala Siliana*. Greutatea datării acestor prefecturi rezidă în faptul că ele sînt intercalate în cîte un *cursus honorum*, complet ceea ce este drept, dar greu de datat în toate etapele sale. Deoarece există dificultăți de datare și, deci, păreri contradictorii asupra acestor cariere,

¹⁹ Tacitus, *Agricola*, 39, *Germania*, 37; Plinius, *Paneg.*, 11, 4; 16, 3 etc.; P. Kneisel, *Die Siegestitulatur der römischen Kaiser, Hypomnemata* 23, Göttingen, 1969, p. 43 sqq.

²⁰ Iordanes, *Getica*, 76; C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Wien-Leipzig, 1937, p. 3 sqq.

²¹ Cassius Dio, LXVII, 7.

²² R. Weinand, în *RE*, VI, 2575 sq., s.v. *Domitianus*.

²³ T. Nagy, în *ArchÉrt.*, 82, 1955, p. 235; *Idem*, în *ActaArchHung.*, VII, 1956, p. 51 sq.; J. Szilágyi, *Intercisa*, II, p. 14 sq. și *ArchÉrt.*, 1942, p. 175, fig. 3.

²⁴ A. Radnóti—L. Barkóczi, *The Distribution of Troops in Pannonia Inferior during the 2-nd Century A. D.*, în *ActaArchHung.*, I, 1951, p. 197 sq.; J. Fitz, *Les syriens à Intercisa*, *Latomus* 122, 1972, p. 40 sq., 44.

²⁵ A. Radnóti—L. Barkóczi, *op. cit.*, p. 221.

creдем că este nimerit pentru discuția noastră să reamintim aspectele legate de aceste inscripții.

Prima dintre ele a fost descoperită la Epfach (*Abudiacum*) în Raetia și datele ce ni le furnizează sînt completate de o a doua inscripție, cu unele lacune, la fel ca și prima. Inscripția, care pomeneste cariera completă a unui cavaler roman originar din Raetia, Cl. Paternus Clementianus²⁶, este următoarea: [*Claudius P]aternus Cleme[ntianus] proc(urator) Au[g(usti) provinciar(um) Iud(aeae) v(ices) a(gens) l(egati), Sard(iniae), Africae et Noricil, praef(ectus) eq(uitum) alae Silia[nae] torquatae c(ivium) R(omanorum), trib(unus) [mil(itum) leg(ionis) . . . et] leg(ionis) [XI Claud(i-ae), praef(ectus) coh(ortis) cla[ssicae] . . . fecit. Ambele inscripții retice în cinstea lui Clementianus ne oferă un nou epitet al alei *Siliana*, care, în urma decorării cu *torques*-uri, se numește acum *ala Siliana torquata* c.R. Din păcate, etapele carierei lui Cl. Paternus Clementianus nu au putut fi stabilite cu exactitate, fapt care a determinat emiterea mai multor supoziții referitoare la evenimentele care au dus la cîștigarea acestei distincții. C. Cichorius²⁷ ignora acest prilej, ca și Á. Buday²⁸. V. Christescu²⁹ considera că apelativul *torquata* ar data din perioada în care unitatea se afla în Dacia, iar W. Wagner³⁰ datează, destul de vag, evenimentul în secolul II. Nesiguri în a stabili o legătură mai precisă între noul epitet și un anume eveniment militar din vremea lui Traian sînt și A. Radnóti și L. Barkóczi³¹, în schimb T. Nagy³² atribuia funcția de *praefectus equitum* a lui Clementianus unei perioade de după anul 107, cînd trupa ar fi participat la războiul cu sarmații al lui Hadrian, pe cînd acesta era guvernator al Pannoniei Inferior³³. După părerea mai recentă a lui A. Radnóti³⁴, epitetul *torquata* este greu de încadrat cronologic, asupra soluțiilor propuse de el rezervîndu-ne cîteva cuvinte în cele ce urmează. În sfîrșit, G. Alföldy crede că Cl. Paternus Clementianus a îndeplinit *prima militia* în calitate de *praef. coh. I classicae* p. f. în jurul anului 100 e.n.³⁵, după care devine *tribunus militum leg. XI Claudia* pe cînd aceasta se afla deja în Moesia Inferior, comanda alei *Siliana torquata* c.R. exercitînd-o în Dacia³⁶.*

O a doua inscripție, mult discutată în acest context, este cea descoperită la Thuburbo Majus în *Africa proconsularis*, în onoarea lui M. Vet-

²⁶ CIL III, 5775, 5776. În legătură cu același personaj, v. și CIL III, 5777, 14362, 14363; F. Vollmer, *Inscriptiones Baivarum Romanae*, München, 1915, nr. 85; A. Stein, *PIR*², II, 230, nr. 953; H.—G. Pflaum, *Carrières*, I, 1960, 354 sqq., nr. 150 bis; K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau*, Bonn, 1951 (Abodiacum 77, nr. 4); G. Alföldy, *Hilfstruppen*, p. 32, 113 nr. 112, 124.

²⁷ C. Cichorius, în *RE*, I, 1261, s.v. *ala*.

²⁸ Á. Buday, *Római felirattan*, Cluj, 1914, p. 253.

²⁹ V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 215.

³⁰ W. Wagner, *Dislokation*, p. 69.

³¹ A. Radnóti—L. Barkóczi, *op. cit.*, p. 198.

³² T. Nagy, în *ActaArchHung*, VII, 1956, p. 51.

³³ A. Mócsy, în *RE, Suppl.*, IX, 553 sq., s.v. *Pannonia*.

³⁴ A. Radnóti, *Zur Auszeichnung „torquata“ und „bis torquata“ der Auxiliartruppen*, în *Germania*, 39, 1961, p. 460.

³⁵ G. Alföldy, *Hilfstruppen*, p. 113 nr. 112.

³⁶ *Ibidem*, p. 56, 124.

tius Latro³⁷. Inscriptia africană ne prilejuiește elemente de datare mai precise ale carierei procuratoriene a lui Latro și este importantă, întrucât ea atestă un nou apelativ al alei, decorată între timp și cu *armillae*. Deoarece și asupra acestui moment al carierei lui M. Vettius Latro păreriile sînt contradictorii, vom discuta mai pe larg inscripția.

Cariera lui M. Vettius Latro, născut în jurul anului 60 e.n. în colonia Iulia Thuburbo din Africa, se întinde pe intervalul 93—128 e.n. A fost mai întii *flamen divi Augusti, sacerdos Cererum anni CXXXVII* (la Carthagina în 93 e.n.)³⁸, *equo publico, in quinque decurias adlectus*. Își începe cariera armelor cu funcția de *praefectus cohortis I Alpinorum equitatae* cu care participă la războiul lui Traian cu dacii, obținînd înalte distincții militare (*donis donatus ab imperatore Caesare Nerva Traiano Augusto Germanico Dacico bello Dacico hasta pura corona murali vexillo argenteo*). Îndeplinește apoi funcția de *tribunus militum leg. II Adiutricis p.f.*, după care devine *praefectus alae Silianae c.R. torquatae armillatae*. În continuare este avansat, îndeplinind funcțiile de *procurator annonae Ostiae et in Portu, procurator provinciae Siciliae, procurator Alpium Cottiarum, procurator Mauretaniae Caesariensis*, ultima funcție în anul 128 e.n.³⁹

Inscripția de la Thuburbo Majus oferă o datare precisă a ultimei funcții procuratoriene a lui Latro, în anul 128 e.n., în schimb intervalul de timp în care acesta și-a îndeplinit *militiae* este mai dificil de stabilit, ca și în cazul lui Cl. Paternus Clementianus. Cu toate acestea, știm că Latro a participat cu *cohors I Alpinorum* la războiul dacic, fiind și decorat pentru bravură, aceasta probabil în al doilea război dacic⁴⁰. După A. Radnóti⁴¹, din analiza carierei lui M. Vettius Latro ar rezulta că prefectura acestuia a fost îndeplinită în ultimii ani de domnie ai lui Traian, el optînd pentru al doilea război dacic, caz în care pentru cele patru funcții procuraturiene care urmează ar rămîne un interval pe care același autor îl consideră destul de mare. Deși încearcă o datare mai strînsă a prefecturii alei, după 107 și înainte de 114, plasînd comanda lui Clementianus imediat înainte sau după Latro, el recunoaște că lipsesc dovezile participării trupei în al doilea război dacic.

În acest punct al discuției noastre se cuvine să amintim că *ala Siliana* nu pare să fi luat parte la primul război dacic, din anii 101—102, deoarece este atestată, împreună cu mai sus pomenita *coh. I Alpinorum*, într-o diplomă militară pentru armata Pannoniei, descoperită la Aquincum

³⁷ *AnnEp*, 1939, 260, nr. 81; L. Poinssot, *CRAI*, 1939, p. 138 sqq.; A. Merlin, *Inscriptions latines de la Tunisie*, Paris, 1944, nr. 720; *RE*, VIII A (1958), 1860, nr. 35; Bengt E. Thomasson, *Die Statthalter der römischen Provinzen Nordafrikas von Augustus bis Diokletianus*, II, Lund, 1960, p. 254 sqq.; H.—G. Pflaum, *Carrières*, I, 1960, p. 240 sqq.; Bengt E. Thomasson, *SPQR*, Göteborg, 1975, p. 87 sq. (cu bibliografia completă); cf. *PIR*, III, 1898, 413, nr. 332 (*CIL* VIII, 8369); *PIR*, V, 332.

³⁸ *RE*, VIII A, 1860, nr. 35.

³⁹ P. von Rohden—H. Dessau, *PIR*, III, 1898, 413, nr. 332; Bengt E. Thomasson, *Die Statthalter*, p. 254 sq.; *Idem*, *SPQR*, p. 87 sq.

⁴⁰ G. Alföldy, *op. cit.*, p. 32, nota 158.

⁴¹ A. Radnóti, *op. cit.*, p. 460 sq.

și datînd din 19 noiembrie 102 (3 ale și 5 cohorte)⁴². Acesta ar fi un argument al participării cohortei *I Alpinorum*, sub comanda lui Latro, la al doilea război dacic, oaz în care, evident, acesta a comandat *ala Siliana* după încheierea celui de al doilea război, așa cum opinia și Radnóti, cu mențiunea însă că acest moment poate fi plasat, cel puțin teoretic, într-un interval de timp mai larg, dar cu certitudine în vremea cînd unitatea se afla în Pannonia. Concluzia ce s-ar impune este aceea a neparticipării alei *Siliana* la primul război dacic și, după toate probabilitățile, nici la cel de al doilea⁴³, întrucît dovezile în acest sens sînt neconcludente. Cu atît ni se pare mai greu de admis ipoteza lui G. Alföldi, după care epitetele *torquata armillata* ar fi fost dobîndite în urma primului război, după cum o datare a acestor distincții din vremea cînd trupa se afla încă în Germania Inferior⁴⁴ este cu atît mai lipsită de suport documentar.

Din păcate, comenzile alei *Siliana* ale lui Clementianus și Latro, intercalate în cîte un *cursus honorum* extins pe o perioadă mai lungă de timp, nu pot fi datate cu certitudine nici utilizînd datele referitoare la *militia* anterioară, în ambele cazuri tribunatul unor legiuni. Astfel, Clementianus a fost *tribunus militum leg. XI Claudia*, despre care se știe că a stat la Brigetio în perioada primului război cu dacii, iar după cel de al doilea sau, după alte păreri, după anul 115, a fost transferată în Moesia Inferior, la Durostorum⁴⁵. În situația în care Clementianus a servit în legiunea aflată deja în Moesia Inferior, cum pare a înclina Pflaum⁴⁶ și cum consideră de fapt și G. Alföldy⁴⁷, atunci apare clar faptul că viitoarea comandă a alei nu se mai află în legătură cu o participare la războaiele dacice. Trebuie menționat și un alt element cronologic în acest caz, anume o comandă anterioară și într-o altă legiune, înaintea legiunii a *XI-a Claudia*, legiune omisă în inscripție, datorită unei lacune. Prin aceasta, comanda alei este și mai mult îndepărtată, ca timp, de războaiele dacice, fiind un argument în plus pentru exercitarea tribunatului în Moesia.

Cît privește evoluția asemănătoare a carierei lui Latro, acesta fusese de asemenea *tribunus militum*, dar în *legio II Adiutrix p.f.*, după care primește comanda alei *Siliana*, decorată între timp și cu *armillae* și purtînd epitetele de *torquata armillata*. Legiunea se afla la Aquincum, dar de abia după întoarcerea din războiul partic al lui Traian, înlocuind legiunea *X Gemina* transferată, cu această ocazie, la Vindobona. Dacă această supoziție este corectă, atunci prefectura alei poate fi plasată după războiul partic, neavînd legătură neapărat cu momentul decorării respectivei unități. H.—G. Pflaum a încercat, într-un mod ingenios, să rectifice cronologia carierei lui Clementianus⁴⁸, care, după opinia sa, ar

⁴² CIL XVI, 47.

⁴³ T. Nagy, în *ArchErt*, 82, 1955, p. 235; *idem*, în *ActaArchHung*, VII, 1956, p. 51; A. Radnóti—L. Barkóczi, *op. cit.*, p. 197 admit că ar fi participat la al doilea război dacic.

⁴⁴ G. Alföldy, *op. cit.*, p. 32, nota 158.

⁴⁵ Situația trupelor panonice sub Traian, la Mócsy, în *RE, Suppl.*, IX, 614 sq., s.v. *Pannonia*; Ritterling, în *RE*, XII, 1694 sq., s.v. *legio*; H.—G. Pflaum, *Carrières*, I, 1960, p. 356.

⁴⁶ H.—G. Pflaum, *Carrières*, I, 1960, p. 356.

⁴⁷ G. Alföldy, *op. cit.*, p. 56, 124.

⁴⁸ H.—G. Pflaum, *Carrières*, I, 1960, p. 355 sqq., nr. 150 bis.

fi contemporan cu Antonius Pius. Unul din elementele principale ale argumentației sale îl constituie chiar epitetul *torquata*, care, la prima vedere, pare a fi anterior celor de *torquata armillata* din inscripția în cinstea lui Latro. Reputatul savant francez consideră ca o probabilitate faptul că în inscripția lui Clementianus a putut fi omis epitetul *armillata*, caz în care anterioritatea comenzii exercitate de Clementianus față de cea a lui Latro nu ar mai fi o realitate evidentă, operînd strict cu succesiunea logică în timp a epitetelor unității în cauză. Cu alte cuvinte, manevrînd rigid doar cu aceste elemente de datare, nu ar fi trase concluzii ferme de natură cronologică asupra unor cariere ecvestre strălucite, epitelele unității respective neconstituind un element de datare atît de sigur. Pflaum, după ce înlătura piedica ce ar fi constituită de pomenita omisiune, arată că după *militiae tres*, îndeplinite în zona dunăreană, Clementianus devine procurator financiar al Iudeii, funcție care, în principiu, trebuie să fi fost îndeplinită înainte de anul 135⁴⁹, dată după care, de fapt după războiul iudaic al lui Hadrian, provincia va fi numită Syria Palestina.

Teza lui Pflaum, bazată pe un argument *ex silentio*, pare valabilă pînă la un anumit punct. Omisiunea dintr-o inscripție oficială a unui epitet al unei trupe comandate de fostul ei prefect, în condițiile în care inscripția reprezintă un *cursus honorum*, ar putea fi explicată în acest mod. Inscripția din castrul de la Gilău însă, care constituie *prima inscripție din Imperiu ridicată chiar de unitatea militară în cauză și la o dată sigură*, credem că dovedește dacă nu contrariul, atunci cel puțin faptul că aceste epitete, cîștigate pe cîmpul de luptă, au totuși importanță, de vreme ce sînt pomenite, și încă într-o perioadă, adică în anii 135—138 e.n., cînd unitatea se afla de mult în Dacia și cînd ecoul decorării ei în evenimente anterioare nu se stinsese. Persistența în inscripții oficiale a epitetelor adăugate la numele oficial al trupei, care a fost *ala Siliana c.R.*, pomenită numai astfel în diplome, trebuie considerată o realitate, fapt pentru care, după opinia noastră, omisiunea unui astfel de epitet într-o inscripție onorifică importantă, la puțin timp după cîștigarea lui în luptă, trebuie pusă sub semnul întrebării. În lumina aceleiași inscripții de la Gilău, totuși, unitatea pare să fi fost distinsă mai întîi numai cu *torques-uri*, oaz în care numele ei în inscripția lui Clementianus este corect, după care primește și *armillae*, noul epitet, *armillata*, fiind adăugat celui vechi, fără a-l anula.

O altă problemă controversată este în legătură cu participarea alei *Siliana* la războiul partic al lui Traian. Ultima mențiune a unității în armata Pannoniei este în diploma militară de la Tokod, din 2 iulie 110 (4 ale și 10 cohorte)⁵⁰, an de masive lăsări la vatră și în Dacia⁵¹. Diploma de la Tokod, în ultimă instanță, nu ne dovedește altceva decît faptul că, la acea dată, trupa se mai afla în Pannonia, într-un castru greu de precizat. După această dată, și pînă în momentul venirii ei în Dacia, nu mai

⁴⁹ Se cunoaște însă un procurator al Iudeii și după această dată. Clementianus, de fapt, a ținut locul legatului legiunii a *X-a Fretensis*, care îndeplinea și funcția de guvernator: H.-G. Pflaum, *op. cit.*, p. 356.

⁵⁰ *CIL* XVI, 164.

⁵¹ *IDR* I, diplomele II, III.

există, din păcate, nici o știre despre prezența ei în Pannonia Inferior, deși acest fapt nu reprezintă neapărat o dovadă a plecării ei, împreună cu alte unități, în Orient, după cum s-ar putea crede judecând după lipsa ei printre unitățile menționate în diploma de la Carnuntum, din anul 114⁵². În schimb, în această diplomă este menționată *ala Frontoniana*, care apărea împreună cu *ala Siliana* și în diploma din anul 110 e.n. și, pentru a arăta că, de fapt, aceste diplome nu atestă decît lăsări la vatră în anii respectivi, vom pomeni aici și situația alei *I Flavia Gaetulorum*, care nu este pomenită în diploma de la Tokod, în schimb apare în cea de la Carnuntum din 114. A. Radnóti și L. Barkóczi se sprijineau pe ipoteza cantonării în castrul de la Bölske, între 110—114, a alei *I Flavia Gaetulorum*, care ar fi înlocuit *ala Siliana* plecată în războaiele din Orient⁵³. Dacă am accepta această ipoteză, atunci ultima mențiune a alei *Siliana* în Pannonia, din anul 110, ni s-ar părea explicabilă. Din păcate, nu există nici o mențiune literară sau epigrafică pentru a dovedi cu certitudine o plecare a unității în Orient.

O asemenea dovadă a fost considerată inscripția, incompletă, referitoare la cariera lui L. Valerius Firmus, de la Gerasa⁵⁴, ridicată acestuia în calitate de *procurator*, probabil al Arabiei, la o dată greu de precizat. Noutatea prezentată de această inscripție constă în faptul că Firmus comandase *ala Siliana* pe cînd aceasta purta noile apelative *de bis torquata bis armillata*, în urma decorării pentru a doua oară cu *torques-uri* și *armillae*. Se remarcă omisiunea epitetelor tradiționale, *c.R.*, care însă erau purtate și în continuare, după cum o dovedesc diplomele militare și inscripția de la Gilău.

Firmus îndeplinise mai întîi funcția de *tribunus coh. XXVI voluntariorum*, apoi pe cea de *tribunus militum leg. X p.f.*, încheindu-și cariera militară la comanda alei *Siliana bis torquata bis armillata*. Funcția sa procuratoriană este incompletă în inscripție, însă ea a fost considerată a fi fost procuratura Arabiei. Aceeași greutate în datarea diferitelor etape ale carierei lui Firmus împieteează și asupra precizării datei la care comandase *ala Siliana*. Despre *legio X Gemina* știm că a staționat în Pannonia, la început la Aquincum, iar după războaiele dacice la Vibodona.

Această inscripție a fost socotită o dovadă a participării alei la războiul partic⁵⁵. W. Wagner⁵⁶ crede că noile epitete au fost obținute în urma celui de al doilea război dacic, după care unitatea a rămas în Dacia, fapt în contradicție evidentă cu diploma de la Tokod. Cît privește procuratura Arabiei, aceasta ar fi fost îndeplinită, conform părerii lui A. Radnóti⁵⁷, în jurul anului 133 e.n. Un *procurator Arabiae*, anonim, este atestat pe o altă inscripție, tot incompletă, descoperită la Gerasa⁵⁸, perso-

⁵² CIL XVI, 61.

⁵³ A. Radnóti—L. Barkóczi, *op. cit.*, p. 221.

⁵⁴ JRS, 18, 1928, p. 148; *AnnÉp*, XXII, 1930, 92.

⁵⁵ T. Nagy, în *ActaArchHung*, VII, 1956, p. 51, nota 23; C. Daicoviciu—D. Prottase, în *ActaMN*, I, 1964, p. 167.

⁵⁶ W. Wagner, *Dislokation*, p. 68.

⁵⁷ A. Radnóti, *op. cit.*, p. 460.

⁵⁸ C. B. Welles, *Gerasa, City of the Decapolis*, 1938, nr. 171.

najul onorat de veteranii legiunii a VI-a *Ferrata*, eliberați în jurul anilor 158 e.n., fiind, după toate probabilitățile, același L. Valerius Firmus. Radnóti nu este sigur dacă noile epitete, *bis torquata bis armillata*, sînt obținute după războiul partic sau după cel sarmatic din 117—118, prefectura lui Firmus fiind cu certitudine din timpul lui Hadrian, cu alte cuvinte fiind îndeplinită în Dacia. Oricum, trebuie să recunoaștem că inscripția de la Gerasa nu constituie o dovadă a participării alei *Siliana* la războiul partic, deși acest lucru, nedovedit de nici un izvor, nu poate fi aprioric exclus.

Problema cea mai dificilă este stabilirea unei legături cronologice, dacă aceasta există, în succesiunea diferitelor apelative purtate de *ala Siliana*. Deși logică, această succesiune în ordinea: *torquata*, *torquata armillata* (*torquata et armillata*) și *bis torquata bis armillata* trebuie corelată cu diferitele evenimente politico-militare care au determinat decorările succesive ale unității. Dacă primele două distincții cu *torques*-uri și apoi și cu *armillae* pot fi obținute, mai curînd, după războaiele dacice, de pildă în războiul din 107 contra sarmaților, dar mai ales în cursul marelui război dunărean al lui Hadrian din 117—118 e.n., epitetul *bis torquata bis armillata* sînt foarte greu de pus în legătură cu un eveniment militar la care a participat trupa. Acest lucru se datorește inscripției de la Gilău, care, datînd cel mai devreme de la începutul anului 135 și cel tîrziu din 138 e.n., ne arată că la acea dată tîrzie unitatea se mai numea *torquata et armillata*, despre o omisiune a indicației de *bis* neputînd fi vorba. Dacă argumentul logic este corect, atunci e evident că inscripția în onoarea lui Firmus se referă la evenimente mai tîrzii. Este însă greu de acceptat, doar pe baza acestui element de datare, o participare a unității de la Gilău la un eveniment de amploare de la sfîrșitul domniei lui Hadrian și începutul celei a lui Antoninus Pius, deși, teoretic, acest lucru nu poate fi exclus cu desăvîrșire. Plecarea unor unități din Pannonia și alte provincii, printre care probabil și din Dacia, mai ales trupe de călăreți, în Orient, la războiul iudaic, încheiat în 135, sau în cel din Mauretania de la începutul domniei lui Antoninus Pius, nu este dovedită de prea numeroase știri, dar poate fi presupusă teoretic. O participare a alei *Siliana*, chiar sub comanda lui Firmus, la războiul iudaic este posibilă, caz în care ar trebui să acceptăm o decorare succesivă în decursul unei perioade foarte scurte, să zicem la sfîrșitul anului 134 și la începutul celui următor. În orice caz, inscripția de la Gilău reprezintă un bun cîștigat, dovedind ponderea pe care această unitate de cavalerie a jucat-o în zona dunăreană într-o perioadă de mari frămîntări, determinate de tulburările de după moartea lui Traian, în principal. Deși doar teoretic posibilă, succesiunea cronologică a diferitelor apelative ale unității trebuie luată în considerare, deoarece aceste apelative, așa cum am arătat, nu sînt menționate decît pe cîteva inscripții, dintre care una și din Dacia. În restul inscripțiilor, cu caracter privat, din Dacia și, mai ales, pe diplomele militare, numele unității nu apare decît simplu, *ala Siliana* (în cazul primelor), respectiv *ala Siliana c.R.* (în diplome).

Neavînd, prin urmare, suficiente dovezi pentru a accepta participarea unității la campania din Orient a lui Traian, este de presupus, mai probabil, staționarea ei pînă la sfîrșitul domniei acestui împărat în Pan-

nonia, într-un castru greu de precizat deocamdată. Ridicarea semințiilor barbare, în frunte cu sarmații iazygi, ca și marele război dunărean declanșat după moartea lui Traian, a implicat probabil și *ala Siliana*, care a avut misiunea de a apăra limesul și de a face față situației grave din anii 117—118, care a afectat și Dacia vecină⁵⁹. Probabil în cursul acestor evenimente unitatea este decorată cu *torques*-uri și *armillae*, fiind transferată apoi în Dacia. Este greu de spus dacă unitatea respectivă a făcut parte, pentru scurt timp, din provincia unitară Dacia, sau este trimisă aici de abia după crearea, în 118 sau 119, a Daciei Superior; cu certitudine însă ea va fi înglobată în armata Daciei Porolissensis, creată imediat după anul 120 e.n.,⁶⁰ fixându-se, ca loc de staționare permanent, castrul de la Gilău.

II. Ala Siliana în armata Daciei Porolissensis

Unitatea nu apare menționată în diplomele emise în anul 120 pentru armata Daciei Superior⁶¹, ceea ce nu reprezintă, neapărat, o dovadă a faptului că ea nu se afla la această dată sub comanda guvernatorului Iulius Severus, explicația putînd-o constitui faptul că din recent transferata trupă încă nu s-au făcut lăsări la vatră. De asemenea, *ala* nu este menționată nici în diploma de la Gherla, din 11 august 123, pentru armata Daciei Porolissensis⁶², deoarece aceasta reprezintă o confirmare ulterioară a lăsării la vatră a unor unități din armata Daciei și a Pannoniei Inferior, participante la evenimentele tulburi din timpul comandai excepționale a lui Q. Marcius Turbo. Cea mai timpurie mențiune a alei *Siliana* într-un document precis datat, din Dacia, cel puțin în stadiul actual al cunoștințelor noastre, este într-o diplomă militară fragmentară descoperită în castrul de la Gilău și datată 14—30 aprilie 127 e.n.⁶³ Deși numele trupei lipsește din această diplomă, fragmentară, cum am văzut, dat fiind faptul că *ala* a făcut întotdeauna parte din armata Daciei Porolissensis și deoarece diploma a fost descoperită în cursul noilor săpături în castrul de la Gilău, unde ea a fost cantonată permanent, este aproape cert că diploma din anul 127 a fost acordată unui soldat din *ala Siliana*.

Istoria ei este nemijlocit legată de castrul de la Gilău, unde a staționat pînă la părăsirea provinciei Dacia, la sfîrșitul domniei lui Aurelian. Este neîndoios că rolul militar al acestei unități, deosebit de mobilă datorită caracterului ei, era major, căci, deși aflată în vecinătatea orașului Napoca, asigurîndu-i protecția dinspre vest⁶⁴, misiunile ei au fost

⁵⁹ A. Radnóti—L. Barkóczi, *op. cit.*, p. 198, nota 62, în care acceptă și posibilitatea participării la războiul partic, după care ar fi fost trimisă în Dacia doar în anul 118; cf. C. Daicoviciu—D. Protase, *op. cit.*, p. 167; D. Isac, *A New Military Diploma from Gilău*, în *Epigraphica*, Ed. Academiei R.S.R., 1977, p. 73.

⁶⁰ I. I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1973, p. 36 (cu toată bibliografia problemei).

⁶¹ *DiplD V* (29 iunie 120 — Căsei) și *VI* (29 iunie 120 — Porolissum).

⁶² I. I. Russu, *op. cit.*, p. 19—31; *DiplD VII*.

⁶³ D. Isac, *op. cit.*, p. 69—73.

⁶⁴ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, Ed. Științifică, București, 1969, p. 123.

mai complexe, vizînd și zona limesului și, mai ales, zona auriferă. Un asemenea rol complex, în cazul unei ale, este perfect justificat, cu atît mai mult cu cît castrul de la Gilău se află retras pe o linie „intermediară“ de apărare⁶⁵. Ca în cazul majorității covîrșitoare a auxiliilor Daciei romane, nu deținem știri directe referitoare la participarea unității sau a unor efective ale ei la misiuni în interiorul provinciei sau în alte părți ale Imperiului, deși acestea, cu siguranță, au existat. De aceea lipsa acestor date nu poate fi suplinită decît printr-o cunoaștere cît mai aprofundată, sub raport arheologic și istoric, a castrului de la Gilău, aspectele organizării unității putînd fi reconstituite parțial pe baza urmelor epigrafice descoperite aici sau în imediata apropiere a castrului.

Săpăturile arheologice din anii 1976—1978⁶⁶ din castrul de la Gilău au confirmat faptul că faza de pămînt datează, cu cea mai mare probabilitate, de la începutul domniei lui Hadrian, ridicarea castrului fiind nemijlocit legată de transferarea din Pannonia a trupei, după evenimentele de la Dunăre din anii 117—118, și de înglobarea ei în armata Daciei Porolissensis. Orientat cu *porta praetoria* spre orașul Cluj-Napoca (adică spre est) și avînd în partea lui de sud și de vest o întinsă așezare civilă, castrul, cu dimensiunile de 221×137,50 m, este refăcut în piatră destul de curînd, probabil în ultimii ani de domnie ai împăratului Hadrian. Bastionul din colțul de NV și, mai ales, bastioanele dreptunghiulare cu ieșind al porții *decumana*, reprezintă indicii ale unei datări timpurii, probabil hadrianee, a fazei de piatră, care își găsește o analogie din acest punct de vedere la castrul de la Feldioara⁶⁷.

Săpăturile mai vechi, cît și cele noi, nu au identificat în castru decît prezența alei *Siliana*, atestată de tegule ștampilate, două diplome militare și recenta inscripție prezentată la începutul acestor rînduri. Cu toate acestea, a fost emisă, cu mult timp în urmă, ipoteza prezenței și a altei unități în castru, pe baza lecturii forțate a unei inscripții fragmentare descoperite în comuna Gilău în anul 1855 (vezi nr. 7, în continuare). Deoarece există și astăzi tendința acreditării ideii potrivit căreia în castrul de la Gilău a fost cantonată, pentru scurt timp, înaintea alei *Siliana*, și o altă trupă, credem că este locul potrivit pentru reluarea acestei discuții.

Inscripția, fragmentară, a fost publicată pentru prima dată de K. Torma⁶⁸, fiind pierdută astăzi. Ea menționează pe un *eq(ues)* al unei ale, pe nume Ulpius Saturninus, numele unității respective terminîndu-se cu literele ...*EC*. Torma a întregit numele trupei prin *a [la Gall] ec(orum)*, iar cu ocazia publicării inscripției în *Corpus* (CIL III, 849) s-a propus lectura *eq(ues) a [l(ae) Thra] ec(um)*. Lectura a fost adoptată de

⁶⁵ N. Gudea, în *ActaMP*, I, 1977, p. 119 sqq.

⁶⁶ Săpăturile recente au fost prezentate de noi la sesiunea anuală de *Rapoarte* ținută la Oradea (1979); despre vechile săpături, vezi *SCIV*, III, 1952, p. 317 sq.; *Materiale*, II, 1956, p. 687—703; *Materiale*, V, 1959, p. 453—458.

⁶⁷ N. Gudea—I. Pop, în *Pontica*, X, 1977, p. 337.

⁶⁸ K. Torma, *Adalék északnyugoti Dacia föld- és helyiratához*, în *A. M. Tudom. Akademia Evk.*, XI, II, 1863 (1864), p. 7, nr. 1.

J. Szilágyi⁶⁹, V. Christescu⁷⁰ și W. Wagner⁷¹. C. Daicoviciu⁷² se îndoia de lectura sugerată de Mommsen în *Corpus*, iar M. Macrea⁷³ și Șt. Ferenczi⁷⁴ consideră staționarea la Gilău a unui corp de trupă cu acest nume drept puțin probabilă. În schimb, recent, N. Gudea⁷⁵, chiar dacă nu acceptă lectura din *CIL*, consideră totuși că *CIL* III, 849 menționează „o unitate care a staționat aici imediat după războaiele dacice și apoi s-a retras”. În sfârșit, I. I. Russu⁷⁶ consideră lectura din *CIL* III, 849 drept improbabilă optînd mai curînd pentru *ala Siliana*.

Desigur, este dificil a se face considerații epigrafice asupra unei inscripții probabil pierdute azi și care nu a fost măcar publicată într-o formă adecvată (fotografie sau, cel puțin, desen). Lecturile lui Torma și Mommsen ni se par cu atît mai forțate, cu cît o unitate cu acest nume nici nu a existat. Dacă, într-adevăr, Torma a citit corect literele *EC* de la sfîrșitul numelui alei respective, ceea ce astăzi este imposibil de infirmat sau de acceptat, atunci lectura devine, din motivul arătat mai sus, aproape imposibilă. Și, dacă literele în cauză au fost corect citite, fapt posibil, atunci ar putea, mai curînd, să fie propusă lectura, tot ipotetică, dar mai reală, *eq(ues) a[l(ae) El]ec(torum)*, despre care știm că este atestată în Dacia Porolissensis⁷⁷. Recunoaștem însă că orice întregire, în lipsa posibilității controlului, este de natură absolut ipotetică. Impresia noastră este că lectura din *Corpus* nu poate fi acceptată și, dată fiind starea inscripției în momentul în care a fost citită de Torma, ar fi vorba, mai curînd, de *ala Siliana*. Aceasta și deoarece, așa cum se va arăta în continuare, în inscripțiile de la Gilău, în majoritate funerare și de caracter privat, numele unității, fără epitetul *c.R.*, apare adeseori în forme grafice simplificate și greșite. Rămîne, prin urmare, ca sigur faptul că unitatea militară care a ridicat castrul și a staționat aici în mod neîntrerupt a fost *ala Siliana*, urmînd ca cercetările arheologice viitoare să lămurească acest aspect.

Ștampilele tegulare ale alei *Siliana*, descoperite în castrul de la Gilău și în zona înconjurătoare, sînt de două tipuri principale⁷⁸. Primul tip, fără cartuș, are cîteva variante și este cel mai frecvent. Două variante ale acestui tip apar cu deosebită frecvență, prima în care, cu un instrument metalic, sînt adîncite literele *ALS*, primele două în ligatură (fig. 3 a), respectiv o a doua variantă grafică, în cadrul căreia virful literei *A* este prelungit (fig. 3 b), ambele variante citindu-se fără difi-

⁶⁹ J. Szilágyi, în *DissPann*, II, 21, 1946, p. 10, 64. În mod cu totul eronat, el presupune staționarea la Gilău și a altor trupe (*ala I Thracum, coh. I Britannica* și *n. Palmyrenorum sagittariorum*).

⁷⁰ V. Christescu, *op. cit.*, p. 182.

⁷¹ W. Wagner, *Dislokation*, p. 69 („Möglich, dass die Truppe in der erstes Hälfte des 2. Jhs. dieses Kastell kurze zeit besetzt gehalten hat“).

⁷² C. Daicoviciu, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 319 („lectură *Ala Thracum* din *CIL* III 849 e absolut nesigură“); idem, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 267, nota 30.

⁷³ M. Macrea, *op. cit.*, p. 206, 216.

⁷⁴ Șt. Ferenczi, în *ActaMN*, V, 1968, p. 93.

⁷⁵ N. Gudea, în *ActaMP*, I, 1977, p. 117 sq.

⁷⁶ I. I. Russu, în *SCIV*, 23, 1972, p. 67.

⁷⁷ Idem, în *ActMuz*, 1956, p. 129 sq.

⁷⁸ Vezi J. Szilágyi, în *Közlemények*, I, 1941, p. 118.

cultate *Al(a) S(iliana)*. La nord-vest de Gilău, în comuna Viștea, unde este prezent acest tip, a fost descoperită și o a treia variantă, în care literele *AL* nu sînt în ligatură⁷⁹, ștampilă mai rară, după cum se pare. Tot rare, și deocamdată atestate doar la Viștea, sînt ștampilele în cartuș cu *tabula ansata*⁸⁰ (fig. 3 c), în care literele *AL SIL*, fără ligaturi, se citește *al(a) Sil(iana)*. În stadiul actual al cercetărilor este imposibilă stabilirea unor raporturi oronologice sigure între aceste tipuri și variante, însă tipul al doilea fiind, se pare, mai rar, nu ar fi exclus să fie cel mai timpuriu. Răspîndirea tegulelor ștampilate ale alei *Siliana* și în zona înconjurătoare nu trebuie să surprindă. Acestea, împreună cu inscripțiile de la Gîrbău, ridicate probabil de veterani împreună cu familiile lor, reprezintă dovezi ale existenței pe drumul Napoca—Porolissum⁸¹ ale unor așezări civile de veterani.

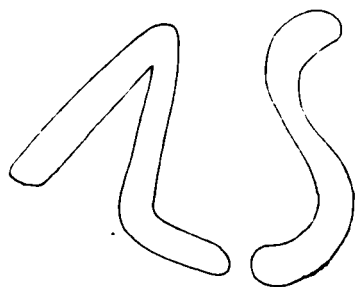

Fig. 3a — Tegule cu ștampilă alei Siliana (primul tip sc: $\frac{1}{2}$).

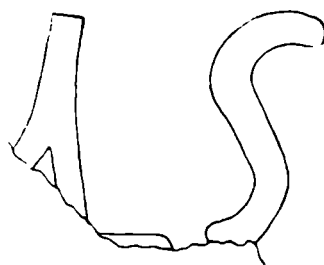

Fig. 3b — Tegule cu ștampilă alei Siliana (primul tip, variantă sc: $\frac{1}{2}$).

Fig. 3c — Tegule cu ștampilă alei Siliana (al doilea tip, — după Szilágyi).

⁷⁹ *Idem*, în *DissPann*, II, 21, 1944, p. 51 (XIV, 199).

⁸⁰ *Idem*, în *Közlemények*, I, 1941, p. 118, fig. 3 și în *DissPann*, II, 21, 1944 p. 51 (XIV, 198).

⁸¹ Șt. Ferenczi, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 404.

Numele oficial și complet al unității de la Gilău, cel puțin pînă la sfîrșitul domniei lui Hadrian, era *ala Siliana c.R. torquata et armillata*, relevat de inscripția prezentată la începutul acestui studiu. Deși greu de demonstrat, plecarea unor efective de la Gilău într-o campanie externă, ca războiul iudaic al lui Hadrian sau, eventual, acțiunea din Mauritania a lui Antoninus Pius, nu ar reprezenta o imposibilitate, judecînd după decorarea pentru a doua oară a unității (*bis torquata bis armillata*), într-o vreme cînd ea era sub comanda lui L. Valerius Firmus. Referitor la inscripția descoperită în castrul de la Gilău, trebuie să ne gîndim că unitatea și-a exprimat devoțiunea față de împărat cu ocazia unui eveniment deosebit, petrecut la sfîrșitul domniei sale. Să reprezinte acesta încheierea războiului iudaic în 135, caz în care inscripția s-ar data din acest an, sau, poate, celebrarea, în 137, a vicensaliilor prilejuite de împlinirea a douăzeci de ani de domnie? Un alt eveniment care a putut prilejui onorarea împăratului printr-o astfel de inscripție ar putea fi legat direct de viața castrului, ceea ce ar fi mai probabil. Ne gîndim la refacerea lui în piatră, într-o perioadă timpurie, care nu vedem de ce nu ar putea fi pusă pe seama lui Hadrian, mai ales că în Dacia mai sînt cunoscute inscripții ridicate de trupe la sfîrșitul domniei sale și care sînt considerate, îndeobște, a menționa un asemenea eveniment⁸².

Staționarea în Dacia Porolissensis a alei *Siliana* este menționată în mai multe diplome militare, înscrise în intervalul 127—164. Iată, în continuare, lista lor în ordine cronologică:

1. *Gilău* (castru, 1976), 14—30 aprilie 127; Dacia Porolissensis, probabil *ala Siliana*; *Epigraphica*, p. 69—73.

2. *Gherla* (castru, 1960), 2 iulie 133; Dacia Porolissensis, *coh. I Britannica* ∞ (*Siliana* în r. 5); procurator praesidial Flavius Italicus; *DiplD XI*.

3. *Domașnea* (1828), *Mehadia* (castru, 1943), 154; Dacia Porolissensis, *coh. I Ulp. Brittonum* ∞ (*Siliana* în r. 6); procurator praesidial Macrinus Vindex; *DiplD XVII*; B. Lörincz, în *Arheološki Vestnik*, XXVIII, 1977, p. 369 sq.

4. *Gilău* (castru, 1951), 21 iulie 164; Dacia Porolissensis, *ala Siliana c.R.*; prefect C. Aurelius Atilianus, procurator praesidial Sempronius Ingenus, titularul diplomei Acilius Dubitatus castris, ex gregale; *DiplD XVIII*.

5. *Palatovo*, Bulgaria (1936), 21 iulie 164; Dacia Porolissensis, *coh. I Batavorum* ∞ (*Siliana* în r. 11); procurator praesidial Sempronius Ingenus; *DiplD XIX*.

6. *Căței* (castru, 1929), 21 iulie 164; Dacia Porolissensis, *coh. I Brittonum* ∞ (*Siliana*, în r. 8); procurator praesidial Sempronius Ingenus; *DiplD XX*.

7. *Buciumi* (castru, 1970), 21 iulie 164?; Dacia Porolissensis, *ala Siliana c.R.*; prefect C. Aurelius Atilianus, procurator praesidial Sempronius Ingenus, titularul diplomei [... B]iti f.; *DiplD XXI*.

Din analiza diplomelor militare reiese că unitatea a făcut parte doar

⁸² Racovița—Copăceni și Rădăcinești (*CIL III*, 13795, 12604, 12605); D. Tudor, *OltR*, 1978, p. 288, 294 sqq.

din armata Daciei Porolissensis, *exercitus Daciae Porolisensis*⁸³, ceea ce pare a confirma venirea ei în Dacia doar la începutul domniei lui Hadrian. Recentele săpături arheologice din castrul de la Gilău au prilejuit descoperirea a două fragmente de tegule cu ștampila *EX DP*, de tipul celor de la Napoca (fig. 4), confirmând ipotezele formulate de M. Macrea în legătură cu semnificația acestor ștampile. Deoarece în diplome niciodată unitatea nu este menționată și cu epitele pe care le-a obținut în urma unor decorări pe front, nu știm până când se păstrează apelativul *torquata et armillata*, respectiv *bis torquata bis armillata*.

Din inscripțiile descoperite mai ales în localitatea Gilău cunoaștem unele aspecte legate de organizarea alei. Nici un document nu-i menționează un număr de ordine, iar lipsa indicației de *miliaria* (∞) arată, probabil, că efectivul ei a fost de 500 de călăreți, ceea ce corespunde și suprafeței active a castrului de la Gilău. Din păcate, cu excepția inscripției descoperite în castru, prima de altfel, celelalte nu pot fi precis datate. Deși cunoscute de multă vreme, cele 8 inscripții descoperite mai demult, mai ales la Gilău, sînt în parte pierdute, nefiind publicate sub forma unor

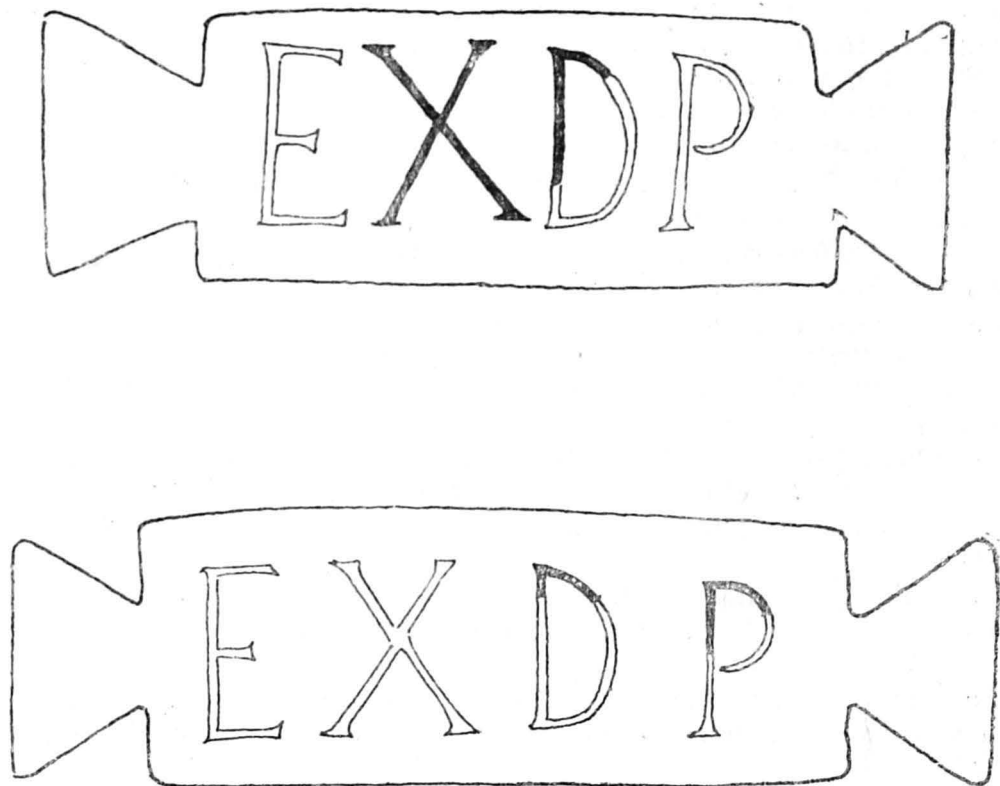

Fig. 4 — Tegule cu ștampila *EX DP*, din castrul de la Gilău sc: $\frac{1}{1}$.

⁸³ M. Macrea, *Exercitus Daciae Porolissensis et quelques considérations sur l'organisation de la Dacie Romaine*, în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 145—160; cf. și N. Gudea, în *ActaMP*, I, 1977, p. 117. Tegule cu ștampila *EXDP* au fost descoperite la Napoca, Potaissa, Romita, la care se adaugă cele două ștampile fragmentare de la Gilău.

clișee fotografice sau măcar în desen, fapt pentru care credem că este nimerită o prezentare a lor în acest context, cu fotografia și desenul celor păstrate în Muzeul de Istorie al Transilvaniei, în cazul celor socotite pierdute apelînd la textul din *Corpus*. Cele 8 inscripții, la care se adaugă acum a 9-a, descoperită recent în castru, sînt următoarele:

1. Agrij (jud. Sălaj), *CIL* III, 840: ... [eq(ues) al(ae)] Sil(ianae) / vix(it) an(nis) XLVI, Arruntius / Lucilianus fil(ius) vix(it) an(nis) X/VIII, Arruntius Latinus / [f]il(ius) vix(it) an(nis) V, Ulpia / Amadusa coniux / b(ene) m(erentibus) p(osuit). Praenomen-ul acestui soldat era cu certitudine Arruntius, judecînd după cele ale fiilor săi iar soția sa poartă un cognomen celtic.

2. Gilău sau, poate, Cluj-Napoca, *CIL* III, 845; altar din calcar, 114 × 48 × 37,5 cm; litere de 6—8 cm înălțime; MuzIstTrans, inv. I. 603; fig. 5: I(ovi) o(ptimo) m(aximo) / Sex(tus) Vale(r)ius Satur(ninus), dec(urio) al(ae) / Sil(ianae) et col(oniae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito). Pe partea superioară a altarului sînt incizate cîteva litere greu de descifrat, poate o repetare a dedicației IOM sau, poate, o adăugire ulterioară (modernă).

Fig. 5—5a. Altar votiv de la Gilău (sau Napoca). Fotografie și desen.

3. *Gilău* (punctul „Veresmart” sau „Rîpa Roșie”, pe malul Pîrîului Căpuș), *CIL* III, 846 = 7650; stelă funerară din gresie calcaroasă, spartă la partea superioară, stare de conservare precară; $153 \times 94 \times 21$ cm; litere de 6,5 – 7 cm înălțime; MuzIstTrans, inv. IN. 1324; fig. 6: *D(is)*

Fig. 6–6a. — Stelă funerară de la Gilău. Fotografie și desen.

M(anibus)/ [T(iti)] Ael(ii) Vet(erani)/, T(iti) Aeli(i)/ [P]auli, vet(erani) ex dec(urione)/ fil(ii), vix(it) a[n(nis)] X[LII]/ Val(erius) Festi(v)us [pupil(us)]/ b(ene) m(erenti) pos(uit) h(ic) s(itus) e(st).

4. Gilău (1859), *CIL* III, 847, spartă în două: [D(is) M(anibus)]/ Aur(elius) [F]abius sig(nifer)/ al(ae) Sil(ianae) vix(it) ann(is) / XXVIII m(enses) XI/ Aur(elius) Reburus/ vet(eranus) et [F]abia/ filio pientis/ simo p(osuerunt)/, set et sibi. Cognomenul tatălui este de factură celtică.

5. Gilău (punctul „Veresmart” sau „Rîpa Roșie”, pe malul Pîriului Căpuș), *CIL* III, 847 a = 7651; stelă cu scena banchetului funerar (*EDR*, IV, 1930, p. 86, nr. 14, fig. 12, p. 88, nr. 18, fig. 15), spartă la partea superioară, din calcar cuarțos; 155 × 89,5 × 23 cm; MuzIstTrans, inv. I. 6911; litere de 5,5 cm înălțime; fig. 7: D(is) M(anibus)/ Aurel(ius) Carinus cor(nicularius)/ a(l)(a)(e) Sil(ianae) vix(it) annis/ XX... Aurelia Ser[ena]co[niux pientissi/[mo]co[niu] <g>i posuit/[b(ene)] m(erenti) p(osuit). În nr. 3 se remarcă forma greșită AII pentru ALE și grafia lui L din cuvîntul Sil(iana), realizat ca un I. În r. 5 am completat cognomenul SER... prin Ser[ena], destul de frecvent, și ținînd cont de spațiul de 3 litere existent; în nr. 6 se remarcă forma CONIVCI în loc de coniugi.

6. Gilău (1830), *CIL* III, 848: [D(is) M(anibus)]/ ... nius/ Verecundus/ vet(eranus) ex dupl(ario)/ vix(it) an(nis) LIII/ Au[r]e[l(ia)] Sabina/ con[iugi] p[ie]ntissimo pos(uit)... Praenomenul veteranului este greu de completat; în nr. 3, ligatura V+E și N+D din cognomenul Verecundus; în r. 4, în ligatură, E+T din cuvîntul veteranus; în r. 6, ligatura A+V în cuvîntul Aurelia și lipsa literelor R și L; partea finală a inscripției se poate întregi ipotetic.

7. Gilău (1855), *CIL* III, 849: D(is) M(anibus)/ Ulp(ius) [Satu]rnius/ eq(ues) a(l)(ae)... ec? vi(xit) an(nis)/ XXXV, [Ulp(ius) V]alenti[nus] [frat]ri/ b(ene) m(erenti) p(osuit). În r. 2, în ligatură, N+V în cognomenul Saturninus, iar în r. 3 A+N din cuvîntul an(nis).

8. Gilău („Lbyaluo”, formă greșită în *Corpus*), *CIL* III, 7801: D(is) [M(anibus)]/ U[l]p(ius) Te...?/ eq(ues) al(ae) S(ilianae) [sti]/ p(cndiorum) XV vi[xit an(nis)]/ XXX.../.../V.../Mac? f.../ fra(tri) pienti[s]/simo/ b(ene) m(erenti) [p(osuit)]. Lipsa jumătății din dreapta a inscripției face imposibilă lectura r. 5–8 și îngreunează completarea cognomenului călărețului.

9. Gilău (castru, 1977): inscripția prezentată la începutul acestui studiu.

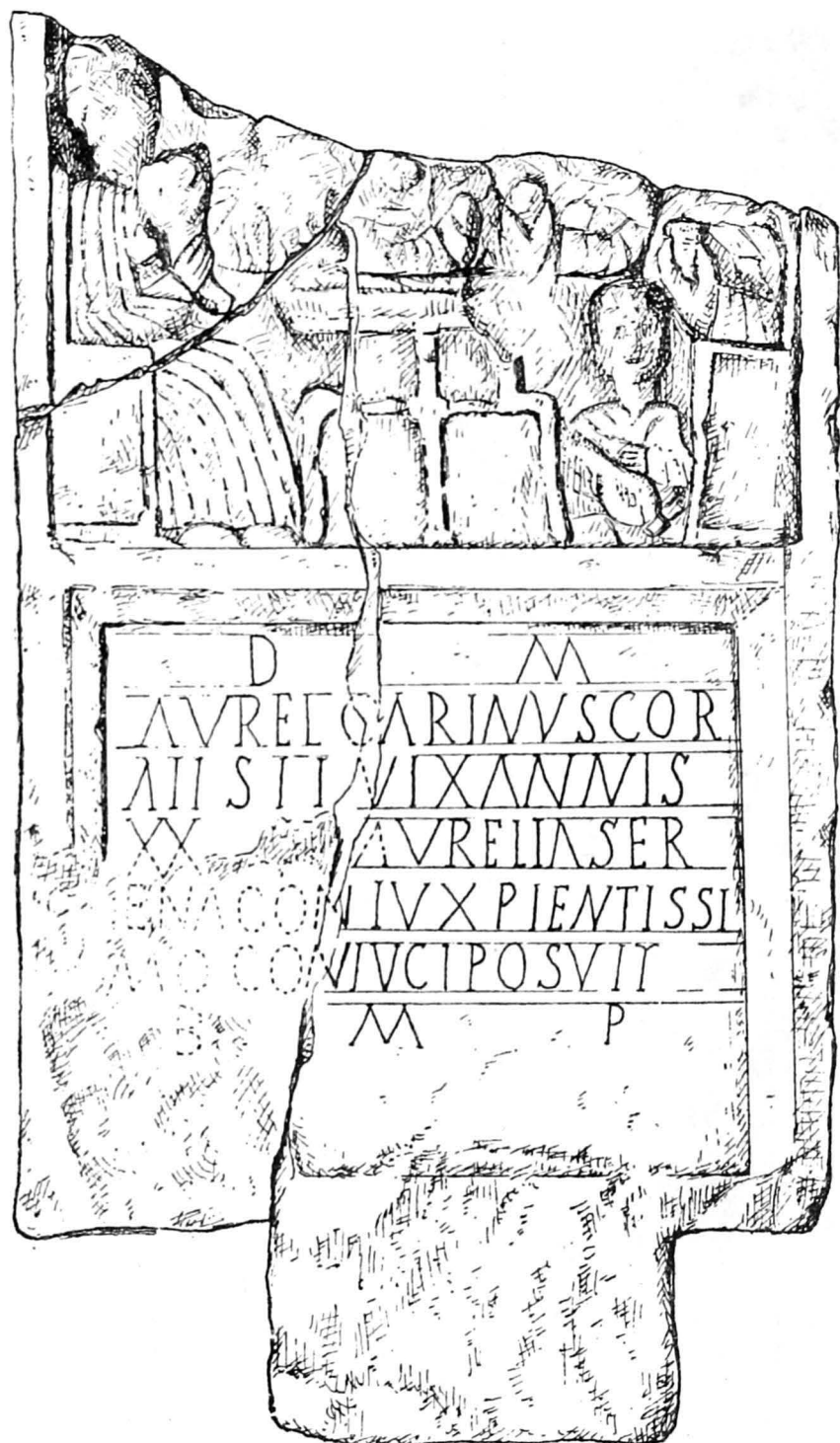
În continuare, vom alcătui o listă cu ofițerii și soldații alei, mai ales în lumina inscripțiilor, utilizînd datele probabile după Kraft⁸⁴, care însă nu comenta decît patru inscripții (*CIL* III, 840, 845, 847, 847 a = 7651).

Prin urmare, pe un număr de 8 inscripții și 2 diplome militare sînt atestați 12 soldați de diferite grade, de la decurioni la simpli equites, gregarii sau, pur și simplu, veterani fără indicarea gradului, semn că și aceștia erau simpli soldați. În inscripția nr. 4, care apare de două ori în tabelul nostru, sînt pomeniți un signifer și tatăl acestuia, care se intitulează doar veteranus. Se poate constata din nou că în aceste inscripții

⁸⁴ K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau*, Bern, 1951, p. 159, nr. 572–575.

Fig. 7—7a. — Stelă funerară de la Gilău. Fotografie și desen.

Ofițerii și soldații alei Siliana în inscripțiile și diplomele din Dacia⁸⁵

Inscr. Dipl.	Numele	Funcția	Numele trupei	Datare
2	Sex. Valerius Saturninus	dec(urio) al(ae) et col(oniae)	al(a) Sil(iana)	după 193
3	T. Aelius Veteranus, T. Aelius Paulus	vet(erani) ex dec(u- rione)	—	mijl. sec. II
4	Aur. Fabius	sig(nifer)	al(a) Sil(iana)	sec. II
5	Aur. Carinus	cor(nicularius)	a[l]a Sil(iana)	sec. III
6	... nius Verecundus	vet(eranus) ex du- pl(ario)	—	sec. III
8	Ulp. Te...	eq(ues), [sti]p(endio- rum) XV	al(a) S(iliana)	sec. II ¹
4	Aur. Reburus	vet(eranus)	al(a) Sil(iana)	sec. II
7	Ulp. Saturninus	eq(ues)	a[l(a)...]ec ?, [Sil(iana)] ?	sec. II ¹
1	[...]	[vet., eq. ?]	[al(a)] Sil(iana)	sec. II—III
4*	Acilius Dubitatus, castris	ex gregale	Siliana c.R.	164
7*	... Biti f.	—	Siliana c.R.	164 ?

numele alei este simplu, fiind omise epitetele *c(ivium) R(omanorum)*, care, în schimb, sînt prezente în diplome. În schimb, nici în inscripțiile neoficiale și nici în diplome ala Siliana nu este pomenită cu apelativele decurnîd din decorarea cu *torques*-uri și *armillae*, deși la sfîrșitul domniei lui Hadrian aceste apelative se mai păstrează, fiind menținute, cum am văzut, într-o inscripție cu un caracter oficial, ca cea descoperită în castrul de la Gilău (nr. 9, prezentată pe larg mai sus).

Un decurion, Sex. Valerius Saturninus, din inscripția nr. 2, descoperită, se pare, la Cluj-Napoca (sau, poate, la Gilău, ceea ce este, oricum, nesigur), a închinat o inscripție lui IOM. Acest fapt și, mai ales, calitatea pe care a mai avut-o decurionul, indicată de prescurtarea COL, par a pleda pentru descoperirea mai curînd la Napoca a altarului. După părerea lui N. Gostar⁸⁶, Saturninus a exercitat, concomitent, și funcția de decurion al coloniei Napoca, caz în care ar face parte dintr-un co-

⁸⁵ Numărul de ordine al inscripțiilor din tabel corespunde cu cel din lista alcătuită de noi, iar al diplomelor este marcat cu asterisc.

⁸⁶ N. Gostar, în *StCȘt Iași*, XIV, 2, 1963, p. 260 sqq.

legiu de *milites* — *decuriones coloniae*. M. Macrea⁸⁷ respinge ca nefondată o atare presupunere, adoptînd lectura lui Mommsen, după care el ar fi ridicat altarul împreună cu colegii, *dec(urio) al(ae) et col(legae)* dintr-un *collegium decurionum*. Ne raliem lui N. Gostar și invocăm, în sprijinul acestei afirmații, inscripția CIL III, 865, din care rezultă cu claritate că *decuriones alares* puteau ajunge membri în *ordo decurionum* din Napoca.

Inscripția CIL III, 865 provine din Napoca și este fragmentară. Ea a fost considerată de M. Macrea⁸⁸ ca pomenind un fost prefect al alei *Siliana*, Iulius Pacatianus, despre care, din păcate, inscripția nu ne spune decît că a fost probabil *procurator* sau *praefectus*, dar al unei ale neprecizate. De asemenea, *decuriones alares*, care promisese rădicarea unui important monument, pot face parte din oricare altă unitate de cavalerie, *ala II Pannoniorum*, de la Gherla, de pildă. Deoarece precizarea funcției anterioare a lui Pacatianus lipsește din inscripție, el a fost mai curînd *quondam [procurator]* ca și urmașul său, *procuratorul* financiar Aelius Constans, ambilor făcîndu-li-se onoarea de a fi primiți în ordinul *decurionilor* de la Napoca. Astfel, Iulius Pacatianus nu poate fi socotit un *praefectus* al alei de la Gilău, iar *decuriones alares* nu pot fi puși în legătură cu *ala Siliana*. În aceste condiții, nu cunoaștem cu certitudine decît doi *praefecti alae Silianae*.

1. Unul dintre ei este L. Valerius Firmus de pe inscripția de la Gerasa. El comandă trupa, cînd aceasta purta apelativul de *bis torquata bis armillata*, probabil la sfîrșitul domniei lui Hadrian. Prezența lui în Orient nu trebuie legată neapărat de decorarea unității, deși am arătat că, dată fiind datarea inscripției de la Gilău, nu putem exclude cu desăvîrșire o acțiune, poate chiar în Orient, a unor efective ale alei. Probabil de origine semită, Firmus, după ce a comandat *ala Siliana*, ajunge *procurator* al Arabiei.

2. Al doilea prefect a fost C. Aurelius Atilianus, pomenit de două diplome militare din anul 164 (nr. 4 și 7 în lista noastră), pe timpul cînd funcția de *procurator praesidial* o deținea Sempronius Ingenuus. Știm despre el că a fost avansat pînă la funcția de *procurator financiar* al Daciei Porolissensis, prin anul 170 e.n.⁸⁹, calitate în care închină, la Napoca, un altar Fortunei Augusta⁹⁰, din care aflăm și *praenomen*-ul său exact, *C(aius)*, care lipsește din diploma de la Gilău (nr. 4).

Trecerea la sistemul recrutării locale a permis, după domnia lui Hadrian, intrarea în număr destul de mare în efectivele alei a unor elemente localnice. Acest fapt este demonstrat de cantitățile mari de ceramică dacică descoperită în castru, inclusiv în barăcile soldaților, ceramică cu o semnificație deosebită⁹¹. Deși din inscripțiile descoperite în

⁸⁷ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, Ed. Științifică, București, 1969, p. 204 sq.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 77, 123.

⁸⁹ H.—G. Pflaum, *Carrières*, II, p. 792 sq.; cf. M. Bărbulescu, în *ActaMN*, X, 1973, p. 170 (cu toată bibliografia).

⁹⁰ CIL III, 853.

⁹¹ N. Gudea, în *SCIV*, 21, p. 299—312 (cu bibliografie); Idem, în *ActaMP*, I, 1977, p. 221,

Gilău nu cunoaştem nici un nume autohton, pe baza ceramicii dacice se poate considera că elementul băştinaş era puternic, determinînd pierderea caracterului „pannonic” al unităţii, începînd cu a doua jumătate a secolului al II-lea.

În legătură cu părăsirea castrului de la Gilău nu există date prea precise. Singurele mărturii care pot fi invocate sînt cele arheologice, care par a indica drept sfîrşitul existenţei castrului momentul abandonării întregii provincii, la sfîrşitul domniei lui Aurelian. Pentru o datare tîrzie a castrului pledează descoperirea a două monede din timpul lui Filip Arabul, una dintre ele provenind din *principia*. Mai elocvente în acest sens sînt două fibule de tipul „cu piciorul întors pe dedesupt” (bronz şi fier) descoperite în *porta decumana*, de tipul databil, îndeobşte, în a doua jumătate a secolului III e.n. Acestea constituie cele mai tîrzii dovezi arheologice descoperite pînă acum în castru. O serie de monede post-aureliene⁹² descoperite în Gilău pledează pentru continuitatea de viaţă în jurul fostului castru în secolul IV.

DAN ISAC

ALA SILIANA C.R. TORQVATA ET ARMILLATA IN DAZIEN

(Zusammenfassung)

Dieser Aufsatz wird auch in deutscher Übersetzung erscheinen.

---

⁹² D. Isac, *Monede postaureliene de la Gilău*, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 251—254.

CARRIÈRES SÉNATORIALES (II)*

1. — J. Marcillet-Jaubert enrichit substantiellement, par un récent travail¹, nos connaissances sur l'origine et la carrière du *polyonimos* A. Iulius Pompilius Piso T. Vibius Laevillus... atus Berenicianus. L'importante contribution du savant français fait pourtant surgir de nouveaux problèmes, qu'on va essayer d'élucider en ce qui suit.

Une première chose gagnée est, dans le fragment d'inscription provenant de Lambaesis et publié jadis par R. Cagnat (BCTH, 1893, p. 153), la nouvelle lecture, à la 4e ligne, [*trib. mil. latic. leg. XII Ful[li]*., à la place de [*trib. mil. latic. leg. XIII V.*]² Pour le nom du personnage, J. Marcillet-Jaubert lut à la 2e ligne gardée, avant *Bereniciano*, la terminaison... *ato*³, en confirmant l'identification du premier éditeur, qui avait lu... *TO*⁴; ceci annule la restitution par H. Dessau d'un *cognomen* *Varus*⁵. C'était une occasion de discuter l'origine et les rapports de parenté du personnage. J. Marcillet-Jaubert se prononce pour une origine asiatique, notamment éphésienne⁶, en se basant sur l'attestation à Éphèse d'un Iulius Piso, ἀγωνοθέτης τῶν μεγάλων Ἀρτεμεισίων⁷, dont le père avait été (Iulius) Proculus, personnage consulaire⁸. Sûres sont les relations de parenté tant avec C. Iulius Alexander Berenicianus, consul suffecte en 116⁹, et C. Iulius Lupus T. Vibius Varus Laevillus, questeur de l'Asie sous trois proconsuls au temps d'Hadrien¹⁰, qu'avec leurs lignées¹¹. Hypothé-

* *Carrières sénatoriales* (I), *RevRHist* XV, 3, 1976, p. 465—481.

¹ *ArhVest* XXVIII, 1977, p. 346—359.

² *op. cit.*, p. 347.

³ *op. cit.*, p. 346—347.

⁴ R. Cagnat, *BCTH*, 1893, p. 153; v. encore E. Hohl, *RE* X, 1 [1917], 780, no 401; A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944, p. 93, n. 5.

⁵ En supposant, à juste titre, d'ailleurs, une relation de parenté avec C. Iulius Lupus T. Vibius Varus Laevillus (PIR II I, 322; idem, ad ILS, 1111); la même erreur dans P. Lambrechts, *La composition du sénat romain de l'accession au trône d'Hadrien à la mort de Commode*, Antwerpen, 1936, no 833; B. E. Thomasson, *Die Statthalter der römischen Provinzen Nordafrikas von Augustus bis Diokletianus* II, Lund, 1960, p. 187—188; L. Petersen, PIR IV, 3 I, 391.

⁶ *ArhVest* XXVIII, 1977, p. 355.

⁷ v. L. Petersen, PIR IV, 3, I, 465, qui n'exclue pas l'identité de Iulius Piso et A. Iulius Pompilius Piso.

⁸ L. Petersen, PIR IV, 3, I, 493; W. Eck, *RE Suppl* XIV [1974], 103, no 410a; G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen*, Bonn, 1977, p. 168—169, identifie ce Iulius Proculus au gouverneur de Lycie-Pamphylie de IGRR III, 739 = TAM II, 905.

⁹ PIR IV, 3, I, 141.

¹⁰ PIR IV, 3, I, 391.

¹¹ J. Marcillet-Jaubert, *op. cit.*, p. 355.

tiques sont les rapports avec A. Claudius Charax, consul en 147, dont le petit-fils porte le nom de A. Iulius Charax¹². En considérant la rareté des Auli Iulii, J. Marcillet-Jaubert pense avec raison à l'illustre C. Antius A. Iulius Quadratus de Pergame¹³, cos. II en 105¹⁴, pour déclarer plus loin: „Force nous est, enfin, d'avouer l'incapacité où nous sommes de compléter le *cognomen* en... *atus* de Iulius Piso; le nom paraît court, trop court pour que nous puissions songer à faire un rapprochement avec C. Antius Aulus Iulius Quadratus. Une forme courte, comme Gratus, conviendrait mieux à l'espace lacunaire que l'on peut estimer sur CIL VIII, 2745¹⁵. Il suffit, pour nous convaincre du contraire, une reconstitution graphique (fig. 1), d'après la photographie publiée par J. Marcillet-Jaubert¹⁶. On constate facilement, en comparant la 2e ligne avec, surtout, les lignes 3—5, qu'avant A il y a normalement place pour cinq lettres. Comme tous les deux personnages surgis de l'aristocratie municipale de la province d'Asie portent dans leur nom la rare suite A. Iulius, la restitution [*Quadr*]ato s'impose de soi. Au même résultat mène la reconstitution (fig. 2), toujours d'après une photographie publiée par J. Marcillet-Jaubert¹⁷, de CIL VIII, 2582 (= ILS, 1111) de Lambaesis. Ici le *cognomen* Quadratus trouverait fort bien sa place à la fin de la 1e ligne, même si on n'utilisait pas les ligatures V+S, qu'on trouve cependant aux lignes 1—2. On peut, donc, compter sur des liens de parenté entre C. Antius A. Iulius Quadratus de Pergame, cos. II en 105 et le consul suffecte du temps du règne commun de Marc Aurèle et Commode, dont le nom complet est A. Iulius Pompilius Piso T. Vibius Laevillus [*Quadr*]atus Berenicianus.

Pour le fragment d'inscription publié dans BCTH, 1893 (p. 153), J. Marcillet-Jaubert constate qu'il représente la partie supérieure, droite, de CIL VIII, 2745, perdue depuis¹⁸, et nous en donne la nouvelle lecture¹⁹. En ce qui concerne le rapport entre CIL VIII, 2745 ainsi restituée et CIL VIII, 2744, publiée d'après les copies de Delamare et Renier, réexaminée par R. Cagnat (CIL VIII, 18272) et perdue depuis, nous donnons la parole toujours à J. Marcillet-Jaubert: „Quelqu'espoir qu'on en ait, l'intégrité du groupe CVM à la dernière ligne de CIL VIII, 2745 et du même groupe au début de CIL VIII, 2744=18272 interdit de réunir les deux pierres²⁰. Je ne partage pas le pessimisme de J. Marcillet-Jaubert. Tout d'abord, les deux pièces furent trouvées pratiquement à la même place — CIL VIII, 2744: *au praetorium* (Renier); 2745: *près du praetorium, sur un dé de piédestal, que l'on a taillé pour en faire une base de colonne* (Renier). Or, il est difficile à croire qu'on ait dédié dans le *praetorium* au même légat deux inscriptions ayant le même texte. Ensuite, les lettres

¹² *op. cit.*, p. 356.

¹³ *op. cit.*, p. 355.

¹⁴ L. Petersen, PIR IV, 3, I, 507.

¹⁵ *ArhVest* XXVIII, 1977, p. 356.

¹⁶ *op. cit.*, pl. I, fig. 2.

¹⁷ *op. cit.*, pl. II, fig. 1.

¹⁸ CIL VIII, p. 1739, ad 2745.

¹⁹ *ArhVest* XXVIII, 1977, p. 347—348.

²⁰ *op. cit.*, p. 349.

T·VIBIO·LAEVILLO
QVADRATOBERENICI
ANO·XVIR·STLITIB·IVD
TRIB·MIL·LATIGLEGXII·FVL
ITEM·XV·APOLLOVÆST
VRB·ALLECTO·INTERTRI

des deux pièces ont pratiquement la même hauteur — CIL VIII, 2744: *litteris c. 6 ad 5*; 2745: *litteris c. 6²¹*. La largeur semble être identique — CIL VIII, 2744: *latum m. 0,59*, en considérant qu'on a mesuré la partie d'en bas, complète; 2745: *latum circiter m. 0,34* — il s'en était gardé un peu plus de la moitié de la largeur. Le fragment de BCTH, 1893 (p. 153), large de 38 cm²², représente un peu moins de deux tiers des 59 cm, ce qu'on constate dans la reconstitution graphique (v. fig. 1). Après CVM suit la même cassure tant dans CIL VIII, 2744, que dans 2745. Ensuite, il n'est pas exacte que le mot CVM se soit gardé intégralement dans les deux inscriptions. Du groupe FL·CVM s'est conservée dans CIL VIII, 2744 (v. surtout 18272) seulement la partie inférieure des quatre premières lettres; M manquait probablement de bouts. Il est, donc, très probable que Renier et Delamare aient lu dans CIL VIII, 2745 FL·CVM seulement d'après la partie supérieure des lettres, mais ont commis une petite inexactitude en les notant intégralement. Pour moi, CIL VIII, 2744 = 18272 et CIL VIII, 2745 (avec le fragment de BCTH, 1893, p. 153) appartiennent à la même inscription. En voilà le texte:

[A(ulo) Iulio Pompilio / A(uli) fil(io) Corn(elia) Pisoni / T(ito) Vibio L]ae[v]il[lo] / Quadr]ato Berenic[i]ano [Xvi]r(o) silitib(us) iud(i-candis), / trib(uno) m[i]l(itum) latic(lavio) leg(ionis) XII Fu[l(mi-natae), / item XV Apoll(inaris), quacs[t(ori) / u]rb(ano), alle[cto] inter tr[i]bunicios, praetori / candida[to] Augustor(um), / leg(ato) leg(ionis) XII[I Gem(inac), item] / IIII Fl(aviae), p[r]ae[posito le]gionib[us I Ital(icae) et] / IIII Fl(aviae) cum [auxiliis] / dato iure gladii, l[eg(ato) Aug(usti) / p]r(o) pr(atore) leg(ionis) III Aug(ustae), / [(centuriones)] et veterani leg(ionis) III Aug(ustae), / qui militare coeper(unt) / Glabrione et Homull(o) / et Praesente et Rufino / co(n)s(ulibus).

CIL VIII, 2744 (= 18272) + 2745 est antérieure à CIL VIII, 2582 (= ILS, 1111), où A. Iulius Pompilius Piso est déjà *consul designatus*. Voilà le texte de CIL VIII, 2582 (= ILS, 1111), avec les restitutions de J. Marcillet-Jaubert à la 2e ligne²³ et de moi-même à la 1e ligne:

[A(ulus)] Iulius Pompilius A(uli) fil(ius) Cornelia Piso T(itus) Vib[ius Laevillus Quadratus] / Berenicianus Xvir silitibus iudicandis, tri[b(unus) mil(itum) leg(ionis) XII Fulminatae], / item XV Apollinaris, quaestor urb(anus), adlec[tus inter tribunic(ios), praetor] / candidatus Augustorum, legatus leg(ionis) XIII [Geminiae, item IIII Flaviae], praepositus legionibus I Italicae et III[I Flaviae cum omnibus copiis] / auxiliorum dato iure gladi(i), leg(atu)s August[or(um) pro praetore leg(ionis) III Aug(ustae)], / consul desig[natus].

CIL VIII, 2744 (= 18272) + 2745 est contemporaine avec CIL VIII, 2547 (Lambaesis), dédiée à Marc Aurèle, étant posées toutes les deux par les centurions et les vétérans libérés, qui avaient été incorporés en 152 et en 153. La tentative de dater CIL VIII, 2547 se heurte à des difficul-

²¹ En réalité, les lettres, mesurées par J. Marcillet-Jaubert sur le fragment publié par R. Cagnat (BCTH, 1893, p. 153) ont 5 cm de hauteur, ce qui ne change en rien la question.

²² *ArchVest*, XXVIII, 1977, p. 346.

²³ *op. cit.*, p. 347.

AIVLIVS POMPILIVS AFIL CORNELIA PISO TVIBVS LAEVILLVS QVADRATVS
 BERENICIANVS XVI RSTLITIBVS IVDICANDISTRIB MILLE G XII FVLMINATAE
 ITEM XV APOLLINARIS QVAESTOR VRB ADLECTVS INTER TRIBVNIG PRAETOR
 CANDIDATVS AVGVSTORVM IEGATVS LEG XII GEMINAE ITEM III FLAVIAE
 PRAEPOSITVS LEGIONIBVS ITALICAE ET III FLAVIAE CVM OMNIBVS COPIIS
 AVXILIORVM DATO IVRE GLADI & LEG AVGVSTOR PRO PRAETORE LEG III AVG
 CONSVL^o DESIGNATVS

POTES XXXI IMP V
 COS III PP FORTISSIMO
 LIBERALISSIMO Q
 PRINCIPEDICANTE
 AIVLIO PISONE
 LEG AVGVSTOR
 VETERANILEG III NG
 QVINILIARE COEPERVIS
 GLABRIONE ET HOMINIO

2

3

4

QVOD
 VOVERAT 7 LEG
 III FL FACT SVB
 CAECILIVS FN LEG
 AVGG PR PR
 V S L M

tés considérables. Puisque la pierre est mutilée au sommet²⁴, on ne peut pas être sûr du chiffre de la puissance tribunicienne de Marc Aurèle. J. Marcillet-Jaubert envisage deux possibilités:²⁵ XXX, ce qui daterait l'inscription entre le 10 décembre 175 et le 9 décembre 176 et, en supposant dans la suite une ligature I + M, XXXI, ce qui nous rapporterait à l'intervalle 10 décembre 176 — 9 décembre 177²⁶. D'autre part, le chiffre, quel qu'il soit, de la puissance tribunicienne, se trouve en contradiction avec celui de l'acclamation impériale. Sur la photographie publiée par J. Marcillet-Jaubert²⁷ on voit clairement à la fin des lignes 2—3 la marge d'une moulure, qui comprime l'O de la fin de la 2e ligne (ce n'est pas le cas de OQ de la 3e ligne, qui avaient plus de place), et fait très peu probable à la 1e ligne un chiffre autre que VI (v. fig. 3). D'ailleurs, entre la haste et la marge de la moulure s'est conservé à cette ligne un petit espace où on ne peut distinguer aucune trace d'une deuxième haste. Or, Marc Aurèle fut acclamé *imp. VII* en 174 au plus tard²⁸ et *imp. VIII* en été de 175²⁹. C'est le dernier chiffre qui fut logiquement, mais inexactement, restitué dans CIL VIII, 2547. La contradiction relevée confère, semble-t-il, plus de poids à la solution proposée par J. Marcillet-Jaubert. Selon le savant français les soldats incorporés en 152 et 153 n'auraient pu être libérés ni avant la fin de 177 ni après le début de 178³⁰, ceci en supposant qu'il n'y ait pas d'exceptions à la règle selon laquelle les légionnaires étaient astreints à vingt-cinq ou vingt-six ans de service³¹. L'objection que CIL VIII, 2547 fût dédiée au seul Marc Aurèle est évitée par la supposition qu'une deuxième inscription au même texte, perdue par la suite, aurait été érigée à Commode.³² Sûr est-il que, grâce à l'habile démonstration de J. Marcillet-Jaubert, toutes les autres inscriptions de Numidie faisant mention de A. Iulius Pompilius Piso³³, qu'il

²⁴ *op. cit.*, pl. III, fig. 3.

²⁵ *op. cit.*, p. 348.

²⁶ Selon J. Marcillet-Jaubert, *loc. cit.*, incorrectement, en 175 et, respectivement, en 176.

²⁷ *op. cit.*, pl. III, fig. 3.

²⁸ Cass. Dio LXXI, 8—10; BMC IV, M. Aur. 609 sqq, 1483 sqq; A. Birley, *Mark Aurel. Kaiser und Philosoph*, München, 1968, p. 317, 319.

²⁹ BMC IV, M. Aur. 1513, 1523; A. Birley, *op. cit.*, p. 343 sq.

³⁰ *ArhVest* XXVIII, 1977, p. 349.

³¹ v. pourtant F. Lammert, RE XV 2, [1932], 2052—2053; G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Roma, 1953, p. 143—144.

³² *ArhVest* XXVIII, 1977, p. 349—350.

³³ CIL VIII, 2547; CIL VIII, 2744 (=18272) + J. Marcillet-Jaubert, *ArhVest* XXVIII, 1977, p. 346—348 (=CIL VIII, 2745 + R. Cagnat, *BCTH*, 1893, p. 153); CIL VIII, 19512 = ILS II, 684; CIL VIII, 2488; J. Marcillet-Jaubert, *ArhVest* XXVIII, 1977, p. 351 (= E. Albertini, *RevAfr*, 1931, p. 205 = *AnnEp*, 1933, 42 = *RevAfr*, 1934, p. 31 = J. Carcopino, *Syria* XIV, 1933, p. 40—41); CIL VIII, 2582 = ILS, 1111 = J. Marcillet-Jaubert, *ArhVest* XXVIII, 1977, p. 348; *BCTH*, 1911, p. 112, 9 = *AnnEp*, 1911, 103; *BCTH*, 1916, p. 233, 5 = *AnnEp*, 1916, 30; *BCTH*, 1916, p. 234, 6 = *AnnEp*, 1916, 31; J. Marcillet-Jaubert, *ArhVest* XXVIII, 1977, 352—353 (= J. Carcopino, *BCTH*, 1920, p. LXXXIX = *AnnEp*, 1920, 36). Quant à la dernière inscription, à juger d'après la photographie (*ArhVest* XXVIII, 1977, pl. III, fig. 2) et les observations faites par Jean Marcillet-Jaubert, les lignes 5—8 de l'inscription dédiée *Invicto sacrum* pourraient être lues comme suit: ...*pro [salute A.] Iul. Pis[on]is leg. leg. III Aug. pr. pr. / cos. desig. F(?) Me. trib. / mil. leg. III Aug.*, où F ME signifierait l'abréviation du nom du tribun qui dédia l'autel.

porte le titre de *leg. Aug.* ou celui de *leg. Augg.*, peuvent être datées durant le règne commun de Marc Aurèle et Commode³⁴. Avec tout ceci concorde la datation en 175—176 par B. E. Thomasson³⁵ et J. Marcillet-Jaubert³⁶ de la légation en Numidie de L. Vespronius Candidus Sallustius Sabinus.

Il ne sera, peut-être, pas inutile de faire, en fin de compte, quelques remarques sur la carrière de A. Iulius Pompilius Piso.

Elle débuta par la charge de *Xvir stlitibus iudicandis*, qui ne témoignait pas d'une faveur exceptionnelle³⁷. La chance de A. Iulius Pompilius Piso fut que, retourné à proximité de la province natale, il servit, sous les ordres de M. Statius Priscus, dans les légions *XII Fulminata* et *XV Apollinaris* pendant la dure campagne couronnée par la chute de Artaxata³⁸. Ayant apparemment fait preuve de qualités militaires remarquables, pour A. Iulius Pompilius Piso les magistratures ne signifièrent rien d'autre que des degrés obligatoires qui menaient aux commandes militaires. La questure urbaine fut exercée après la guerre parthique. Ensuite, en signe de faveur, on lui fit sauter, par une *adlectio*, l'échelon tribunicien, pour parvenir à la préture en qualité de *candidatus Augustorum* avant la mort, en février 169, de L. Verus. Durant sept années environ A. Iulius Pompilius Piso participa aux guerres marcomannes, d'abord comme légat de la *leg. XIII Gemina*, dans quelle qualité il traversa la crise ayant eu pour point culminant la mort en 170 de M. Claudius Fronto³⁹, microasiatique comme lui-même⁴⁰. Ensuite, il passa à la commande de la *leg. IV Flavia*, unité mobile pendant les guerres marcomannes⁴¹. Enfin, A. Iulius Pompilius Piso fut nommé *praepositus legionibus I Italicae et IIII Flaviae cum omnibus copiis auxiliorum dato iure gladii*, ce qui indique une charge consulaire mal déguisée⁴². Cette dernière nomination survint en pleine guerre, le plus tard en 175, mais plus probablement pendant l'hiver de 174—175, et eut pour but l'occupation militaire et la surveillance d'un territoire ennemi⁴³. Si la commande de la *leg. III Aug.* signifie, par la perspective du consulat, la récompense méritée, il

³⁴ *ArhVest* XXVIII, 1977, p. 350—353.

³⁵ *Die Statthalter* II, p. 186—187; idem, *Lat.praes.* 40, *Numidia*, p. 12.

³⁶ *BAA* II, 1966—1967, p. 163; idem, *ArhVest* XXVIII, 1977, p. 355; v. G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand*, p. 249.

³⁷ v. W. Eck, *ANRW* II, 1, 1974, p. 174.

³⁸ v. pour ces événements Th. Mommsen, *Römische Geschichte* V, p. 407—408; E. de Ruggiero, *DizEp* I, 1894, 673; A. Stein, *RE* III, 2 [1899], 1943; D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the third century after Christ* II, Princeton, 1950, p. 1593—1594.

³⁹ A. Stein, *Dazien*, p. 39—40; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 69 sqq.

⁴⁰ v. E. Groag, *PIR*² II, C, 874.

⁴¹ E. Ritterling, *RE* XII, [1925], 1545; G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand*, p. 338, date cette légation vers 173.

⁴² v. I. Piso, *RevRHist* XII, 6, p. 1003, n. 28.

⁴³ v. A. Birley, *Mark Aurel*, p. 333 (cf. p. 321—322); J. Marcillet-Jaubert, *ArhVest* XXVIII, 1977, p. 354; G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand*, p. 287. A. v. Domaszewski, *Neue Heidelb. Jb* V. 1895, p. 116, E. Hohl, *RE* X [1919], 779, A. Stein, *Dazien*, p. 94—95, avaient daté la commande exceptionnelle immédiatement après 170.

est, en revanche, difficile de trouver une explication pour la vacance d'environ deux ans depuis la fin des hostilités sur le front danubien. Nous ne sommes renseignés ni sur la fin de la légation de A. Iulius Pompilius Piso, ni sur son sort ultérieur. Il semble pourtant invraisemblable que la commande de la *leg. III Aug.* ait duré jusqu'à la mort de Marc Aurèle. Que le légat au nom martelé sur une inscription de l'amphithéâtre de Lambaesis ait été le successeur, avant 180, de A. Iulius Pompilius Piso, et non celui-ci même, est possible⁴⁴, mais non pas prouvé. L'inscription de Cuicul⁴⁵, dédiée à A. Iulius Celsus, fils de A. Iulius Pompilius Piso, fut martelée, ligne à ligne, ce qui, il est vrai, n'arriva pas aux autres inscriptions. Selon J. Marcillet-Jaubert „il s'agit d'une préparation à un remploi, non d'un martelage *damnationis memoriae causa*“⁴⁶. Seulement, on est étonné de constater qu'on s'est contenté de détruire les lignes, sans avoir remployé la pièce. D'ailleurs, si l'ancien légat est tombé victime des persécutions de Commode, sans que la *damnatio memoriae* ait été officiellement prononcée, l'abolition du nom tenait de l'initiative, ou, mieux dit, de l'empressement de particuliers et ne pouvait être qu'accidentelle. Même lorsque la *damnatio memoriae* est prononcée, il ne faut pas s'attendre toujours à une confirmation dans les inscriptions⁴⁷.

Évidemment, quoiqu'on puisse affirmer sur la fin de A. Iulius Pompilius Piso, est, faute de preuves concluantes, tout aussi facile d'accepter que de rejeter. On ne sera, en revanche, trop loin de la vérité en admettant que A. Iulius Pompilius Piso ait accédé à la commande de la *legio III Augusta* le plus tard en 177⁴⁸ et au consulat vers 178—179⁴⁹.

2. — Un des problèmes controversés de la prosopographie sénatoriale est celui des liens de parenté et de la datation des fonctions des Caecilii Rufini. Les opinions exprimées là-dessus par de grands prosopographistes ont été si diverses, qu'il me paraît utile de les discuter. Allons, avant tout, présenter les huit inscriptions qui nous fournissent la documentation:

1. CIL III, 3463 = ILS, 3638 (Aquincum): *Hammoni, | I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Lar(ibus) Mil(itaribus) ceterisq(ue) | dis | M(arcus) Caec(ilius) Rufinus | Marianus | tr(ibunus) lat(iclavus) leg(ionis) IV[F(laviae)] | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

2. CIL III, 1012, v. p. 1015 (Apulum): *Silvano | M(arcus) Caecilius | Rufinus | Marianus | leg(atus) leg(ionis) XIII G(eminiae).*

⁴⁴ L'inscription fut publiée par L. Leschi, *Libyca* II, 1954, p. 181 sqq = *AnnÉp*, 1955, 135; v. B. E. Thomasson, *Die Statthalter* II, p. 189—190; idem, *Lat. praes.* 40, *Numidia*, p. 12; J. Marcillet-Jaubert, *BAA* II, 1966—1967, p. 163; idem, *ArhVest* XXVIII, 1977, p. 353; G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand*, p. 284.

⁴⁵ *AnnÉp*, 1916, 31; J. Marcillet-Jaubert, *op. cit.*, pl. I, fig. 1.

⁴⁶ *op. cit.*, p. 358, n. 46.

⁴⁷ v. F. Vittinghoff, *Der Staatsfeind in der römischen Kaiserzeit. Untersuchungen zur „damnatio memoriae“*, Berlin, 1936, p. 32—34.

⁴⁸ *ArhVest* XXVIII, 1977, p. 355.

⁴⁹ v. B. E. Thomasson, *Die Statthalter* II, p. 189; G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand*, p. 191; cf. A. Degraffi, *Fasti*, p. 50.

3. CIL III, 93 (Bostra): *M(arco) Caecilio / Fusciano Cre|pereiano Flo|rano leg(ato) Aug(usti) | pr(o) pr(aetore) et M(arco) Cae|cilio Rufino / filio eius eq(uites) sing(ulares) | exerc(itus) Arab(ici) | item drom(edarii).*

4. H. G. Pflaum, *Syria XXXIV*, 1957, p. 128 sqq = *AnnÉp*, 1957, 271: *M(arco) Caeci|lio Fusc[i]|ano Cre|pereiano / Florano | leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) C(aius) Turra|nius Proc|lus (centurio) leg(ionis) / III Cyr(enaicae) | o(b) m(erita).*

5. CIL, 2588 = IGRR I, 968 = M. Guarducci, *RIA I*, 1929, p. 149 = I. Cret. IV, 301 (Gortyn): *Κοῖντον Καικίλιον 'Ρουφεῖνον / τὸν κράτιστον ἀνθύπατον / Κρήτης καὶ Κυρ[ή]νης / Κυντ[ί]λιος Πύρρος τὸν φίλον / 'Αναξιμένης Εὐ[ρ]υστράτο[υ] Μιλήσιος [ἐποίει].*

6. CIL III, 10407 = ILS, 3109 (Aquincum): *Iunoni Caelesti / Q(uintus) Caecilius / Rufinus Crepe|reianus co(n)s(ul), | leg(atus) Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore) | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

7. CIL III, 10415 (Aquincum): *I(ovi) o(ptimo) M(aximo) | Q(uintus) Caecilius / Rufinus Cre|pereianus | co(n)s(ul), leg(atus) Augg(ustorum) | pr(o) pr(aetore) | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

8. Pour l'autel fragmentaire de Aquincum, J. Szilágy, *ArchÉrt LXXVIII*, 1951, p. 135 = T. Nagy, *BudRég XX*, 1963, p. 27 sq = *AnnÉp* 1967, 362 = J. Fitz, *ActaArch XI*, 1959, p. 257 = *Antik Tanulmányok XI*, 1964, p. 133 sqq = *Actes du VII Congrès d'Épigraphie grecque et latine*, Constanța, 1977 (v., pour la photographie, M. Németh, *BudRég XXIV*, 2, 1976, fig. 204), je propose une lecture différente (fig. 4) de celle offerte par mes prédécesseurs⁵⁰: ... / *quod* ... / *voverat* (centurio) [leg(ionis)] / *IIII Fl(aviae) fact(us) s[ub]* — ou *fact(u)s[a]*⁵¹ — / *Caecil(io) Rufino leg(ato) | Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore) | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Avant la parution de l'étude de H. G. Pflaum dans *Syria XXXIV*, 1957⁵², on avait unanimement considéré que M. Caecilius Rufinus, fils de M. Caecilius Fuscianus Crepereianus Floranus (3), (4), *leg. Aug. pr. pr. (prov. Arabiae)* est identique à M. Caecilius Rufinus Marianus, tribun laticlave de la *legio IV Flavia* (1) et, plus tard, légat de la *legio XIII Gemina* (2)⁵³. Quant au gouvernement de Q. Caecilius Rufinus Crepereianus en Pannonie Inférieure (6), (7), E. Ritterling se décida pour la période

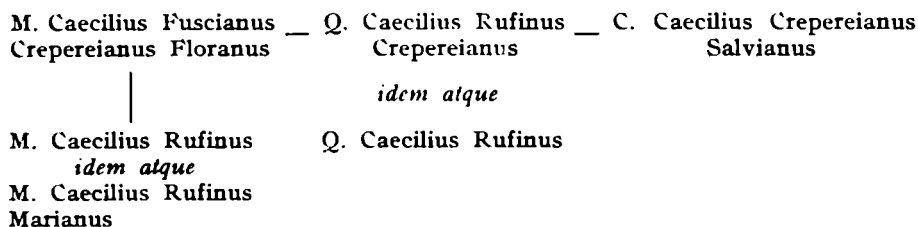
⁵⁰ *AnnÉp*, 1967, 362 (d'après J. Szilágy, *ArchÉrt LXXVIII*, 1951, p. 135): ... / *quq* [...] *voverat* a(gens) [v(ices) l(egati) leg(ionis)] / *IIII Fl(aviae) fact(um) s[ub]* / *Caecil(io) Rufino leg(ato)* / *Augg. pr. pr. [provinciae] / v. s. l. m.*, avec la remarque des éditeurs de l'*AnnÉp* que „la restitution de la 1. 2, *agens vices legati* est impossible parce que anachronique“.

⁵¹ L'officier, dont le nom s'est perdu, avait fait des vœux comme centurion de la *leg. IV Flavia*. Au moment où il érigeait l'autel, il remplissait, fort probablement, une autre charge. Il m'est impossible de distinguer sur la photographie (M. Németh, *BudRég XXIV*, 2, 1976, fig. 204) une ligature V+S à la 3e ligne.

⁵² p. 128—134.

⁵³ E. Ritterling, *ArchÉrt XLI*, 1927, p. 294; E. Groag, *PIR² II C*, 47, 74, 77; A. Stein, *Dazien*, p. 97—98; G. Barbieri, *L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino*, Roma, 1952, p. 28, no 97.

203 — 208⁵⁴, réduite par d'autres⁵⁵. Ce Q. Caecilius Rufinus Crepereianus, qui serait à identifier à Q. Caecilius Rufinus, *proconsul Cretae et Cyrenarum* (5)⁵⁶, pourrait être le frère de M. Caecilius Fuscianus Crepereianus Floranus et, par conséquent, l'oncle de M. Caecilius Rufinus Marianus (= M. Caecilius Rufinus). Le neveu aura, tout normalement, exercé le tribunat laticlave sous les ordres de son oncle, gouverneur de la Pannonie Inférieure⁵⁷. Le commande de la *legio XIII Gemina* aurait succédé de dix à quinze années plus tard, vers 220⁵⁸. Le stemma suivant⁵⁹ condense les vues des savants cités, principalement de E. Groag :

M. Guarducci remarqua que les deux inscriptions de Gortyn, l'une dédiée à Q. Caecilius Rufinus comme proconsul *Cretae et Cyrenarum* (5), l'autre à P. Septimius Geta, questeur de la province, trouvées au même endroit, sont contemporaines⁶¹. L'inscription de Leptis Magna contenant la carrière de P. Septimius Geta⁶² permet à H. G. Pflaum de dater tant la questure de celui-ci que le proconsulat de Q. Caecilius Rufinus⁶³. En datant le consulat de Geta en 188—189 le savant français plaça les deux charges vers 180—181⁶⁴. Il en résulte que Q. Caecilius Rufinus Crepereianus, *leg. Augg. pr. pr.* de la Pannonie Inférieure sous Septime Sévère et Caracalla, appartiendrait à la génération suivante⁶⁵. M. Caecilius Rufinus Marianus (1), (2), ne serait, donc, identique à M. Caecilius Rufinus (3); en effet, le dédicant de Bostra, qui avait mentionné toute la nomenclature du père, n'aurait pas oublié le *cognomen Marianus* du fils, s'il avait existé⁶⁶. M. Caecilius Rufinus Marianus serait ainsi le fils de Q. Caecilius Rufinus Crepereianus. Le fils aurait exercé le tribunat laticlave

⁵⁴ E. Ritterling, *op. cit.*, p. 295; v. A. Stein, *Dazien*, p. 98; G. Barbieri, *Albo senatorio*, p. 28, no. 96; A. Dobó, *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus*, Budapest, 1968, p. 79; J. Fitz, *ActaAnt* XI, 1963, p. 284—285; idem, *ActaArchBp* XIV, 1962, p. 96—98.

⁵⁵ v. T. Nagy, *BudRég* XX, 1963.

⁵⁶ E. Ritterling, *op. cit.*, p. 294; E. Groag, *PIR*² II C, 75, 78; G. Barbieri, *Albo senatorio*, p. 28, no. 96.

⁵⁷ E. Ritterling, *RE* XII [1925], 1945; A. Stein, *Dazien*, p. 98.

⁵⁸ *ibidem*.

⁵⁹ D'après H. G. Pflaum, *Syria* XXXIV, 1957, p. 131.

⁶⁰ E. Groag, *PIR*² II, C, 36.

⁶¹ *RIA* I, 1929, p. 149; ad I. Cret. IV, 301, 302.

⁶² G. M. Bersanetti, *Epigraphica* IV, 1942, p. 106—107 = *AnnÉp*, 1946, 131 = *IRT*, 541.

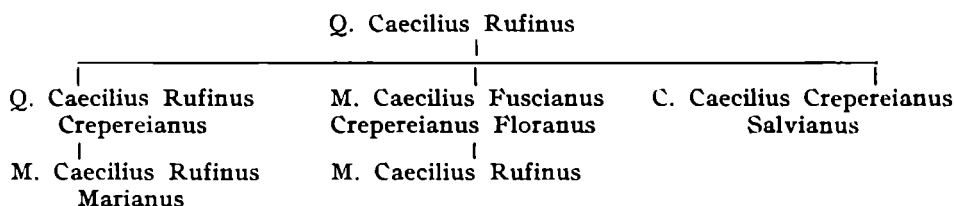
⁶³ H. G. Pflaum, *op. cit.*, p. 132.

⁶⁴ *ibidem*.

⁶⁵ *op. cit.*, p. 132—133.

⁶⁶ *op. cit.*, p. 133.

dans la province gouvernée par le père⁶⁷. H. G. Pflaum propose le stemma suivant⁶⁸:

Pour la généalogie, l'inscription (8), que H. G. Pflaum ne connaissait pas encore, ne nous encourage pas de considérer le proconsul de Crète et le légat de la Pannonie Inférieure comme ayant appartenu à deux générations différentes. Dans le document cité, le gouverneur, évidemment identique à celui de (6), (7), porte le nom de Caecilius Rufinus.

Une considérable difficulté à laquelle se heurte toute tentative de dater la charge de Q. Caecilius Rufinus Crepereianus pendant le règne de Septime Sévère et Caracalla est représentée par la titulature de M. Caecilius Rufinus Marianus sur l'inscription de Apulum (2): s'il avait été tribun laticlave vers 202—203, la *legio XIII Gemina* aurait porté dix ans plus tard l'épithète impériale. Ensuite et surtout, s'y oppose la nouvelle interprétation, donnée par J. Fritz⁶⁹, d'une inscription de Aquincum récemment publiée par M. Németh⁷⁰: ..... / *pro salute Imp(eratorum)*

L(ucii) Sept(imii) Severi et An/[tonin]i Augg(ustorum) / L(ucius) Bae(b)ius Caecilianus / [le]g(atus) Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore) / [ob re]duc(em) leg(ionem) II Adi(utricem). Puisque L. Baebius Caecilianus se trouvait encore en Pannonie Inférieure en 202, au retour, lors de la visite impériale, de la *legio II Adiutrix*, M. Caecilius Rufinus Crepereianus doit être exclu des fastes de cette province pendant le règne de Septime Sévère et Caracalla⁷¹. Même s'il était prouvé que la *legio II Adiutrix* eût remplacé à Aquincum la *legio IV Flavia* entre 197—202 (ce qui n'est pas le cas)⁷², ces années-là sont occupées par des légats assez bien connus⁷³. Il fallut donc trouver une autre occasion, sous deux empereurs, où la *legio IV Flavia* ait stationné en Pannonie Inférieure. J. Fitz se décida pour les années 162—166, lorsque la *legio II Adiutrix*, partie pour l'Orient, fut remplacée en Pannonie Inférieure par la *legio IV Flavia*⁷⁴. Q. Caecilius Rufinus Crepereianus serait le légat inconnu qui gouverna la Pannonie Inférieure entre Ti. Haterius Saturninus et Ti. Claudius Pompeianus, donc entre 163/164—166⁷⁵. En acceptant la date de 180/181, fixée par H. G. Pflaum pour le proconsulat de la Crète de Q. Caecilius

⁶⁷ *ibidem*.

⁶⁸ *ibidem*.

⁶⁹ *Alba Regia* XVI, 1978, p. 373—374.

⁷⁰ *BudRég* XXIV, 1, 1976, p. 193—195; XXIV, 2, fig. 203.

⁷¹ J. Fitz, *Alba Regia* XVI, 1978, p. 374.

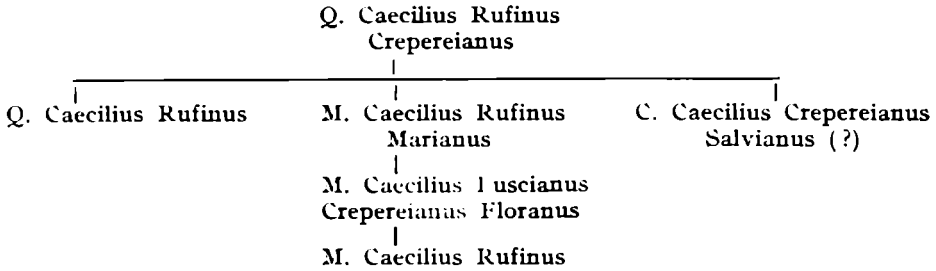
⁷² *ibidem*.

⁷³ v. Á. Dobó, *Pannonien*, p. 73—78.

⁷⁴ v. E. Ritterling, *RE* XII, [1925], 1945; J. Fitz, *loc. cit.*; idem, *Epigraphica* XXXVI, 1974, p. 102; M. Mirković, *IMS* I, p. 30.

⁷⁵ J. Fitz, *Alba Regia* XVI, 1978, p. 374; Á. Dobó, *Pannonien*, p. 63—64.

Rufinus, J. Fitz fut contraint de considérer celui-ci comme le fils du gouverneur de la Pannonie Inférieure. Voici le stemma proposé par le savant hongrois⁷⁶:

La thèse de J. Fitz est correcte et peut-être s'avérera-t-elle juste. Il y a néanmoins une autre possibilité, que je préfère. Je pars de l'impression (en effet le thèse de E. Groag, v. plus haut), renforcée par l'inscription (8), que le proconsul de la Crète et le légat de la Pannonie Inférieure sont une et même personne. Il me semble, aussi, probable que les deux inscriptions de Gortyn, en honneur de Q. Caecilius Rufinus et de P. Septimius Geta, aient été posées en même temps⁷⁷. Seulement, la questure de Geta fut placée trop tard en 180/181. Jusqu'au consulat, la carrière de celui-ci⁷⁸ fut médiocre et, par conséquent, lente; sans le complot de Laetus⁷⁹ il n'aurait, probablement, pas abouti à la tête d'une province de l'importance de la Mésie Inférieure. Même en acceptant, avec G. Alföldy, que Geta ait géré le consulat suffecte vers 191⁸⁰, ce qui me semble probable, je ne vois nulle raison de ne pas dater la questure vers 177—178. Dans la carrière de Q. Caecilius Rufinus Marianus, au proconsulat de la Crète aurait normalement⁸¹ succédé, les années suivantes, la légation de la Pannonie Inférieure. Un seul fait semble s'y opposer; donnons la parole à Cassius Dio LXXI, 33, 1: 'Επειδὴ δὲ τὰ Σκυθικὰ αὐτίς αὐτοῦ (= M. Αὐρελίου) ἐδεήθη, γυναῖκα τῷ υἱεῖ θάπτων δι' αὐτὰ ἡ ἐβούλετο Κρισπῖναν συνώκισεν· οἱ γὰρ Κυϊντίλιοι οὐκ ἡδυνήθησαν, καίπερ δύο τε ὄντες, καὶ φρόνημα καὶ ἀνδρίαν ἐμπειρίαν τε πολλὴν ἔχοντες, τὸν πόλεμον παῦσαι· καὶ διὰ τοῦ ἀναγκαίως αὐτοὶ οἱ αὐτοκράτορες ἐξεστράτευσαν.

En suivant E. Ritterling⁸², les deux Quintilii ne sont pas les consuls de 151⁸³, mais bien Quintilius Maximus, consul en 172⁸⁴, et son cousin,

⁷⁶ J. Fitz, *loc. cit.*

⁷⁷ M. Guarducci, *RIA* I, 1929, p. 149; ad I. Cret. IV, 301, 302; H. G. Pflaum, *op. cit.*, p. 131—132; v., cependant, G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand*, p. 263, n. 312.

⁷⁸ G. M. Bersanetti, *Epigraphica* IV, 1942, p. 106 sqq; G. Alföldy, *Fasti Hispanienses*, Wiesbaden, 169, p. 145.

⁷⁹ A. R. Birley, *BJb* 161, 1969, p. 263—264; W. Eck, *RE Suppl.* XIV, [1974], 661.

⁸⁰ G. Alföldy, *BJb* 168, 1968, p. 151; idem, *Fasti Hispanienses*, p. 145.

⁸¹ v. W. Eck, *ANRW* II, 1, p. 202—203.

⁸² *AEM* XX, 1897, p. 30—31; *ArchÉrt* XXVII, 1941, p. 291; v. encore G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand*, p. 237—238, 261—262.

⁸³ v. A. Degraffi, *Fasti*, p. 43.

⁸⁴ *op. cit.*, p. 48.

Sex. Quintilius Condianus, consul en 180⁸⁵. Ils auraient dirigé les opérations militaires, le premier comme gouverneur de la Pannonie Supérieure, le second comme gouverneur de la Pannonie Inférieure⁸⁶. La charge de celui-ci serait à dater en 176—179, entre C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes et L. Septimius Flaccus⁸⁷. Pour ce qui est de Quintilius Maximus, il n'y a rien à remettre en discussion. Quant à son cousin, il n'est pas obligatoire qu'il ait resté à la tête de la Pannonie Inférieure jusqu'en 179; le texte de Cassius Dio regarde les événements d'avant le 3 août 178, date où les deux empereurs partirent pour le front⁸⁸. Sex. Quintilius Condianus aurait pu gérer, jusqu'au consulat, une fonction extraordinaire. Surtout, rien ne s'oppose à ce qu'il se soit trouvé en 177—178 à la tête d'une légion de la Pannonie Supérieure; c'est-ce qui expliquerait mieux l'étroite collaboration sur le plan militaire des deux cousins. Sex. Quintilius Condianus serait arrivé au consulat en passant par une charge équivalente au gouvernement d'une province prétorienne. Il existe donc de la place, pendant la *expeditio Germanica secunda*, aussi pour un autre gouverneur de la Pannonie Inférieure. Deuxièmement, il est très probable que pendant les mêmes années la *legio IV Flavia* aurait appartenue à l'armée de la Pannonie Inférieure. On sait, d'une part, que la *legio II Adiutrix* ait stationnée en *barbaricum*⁸⁹, de l'autre, que la Mésie Supérieure soit devenue temporairement une province prétorienne⁹⁰. Le rapport en est évident: la *legio IV Flavia* remplaça la *legio II Adiutrix*. En troisième lieu, l'inscription (8) fait allusion à des événements guerriers très faciles à placer pendant les mêmes années.

Si Q. Caecilius Rufinus Crepereianus se trouva à la tête de la Pannonie Inférieure sous le règne commun de Marc Aurèle et Commode, M. Caecilius Rufinus Marianus exerça alors même la charge de tribun laticlave dans la *legio IV Flavia*. Environ dix ans plus tard, vers 188, il pouvait commander en Dacie la *legio XIII Gemina*. Pour le stemma, je me range aux vues de E. Groag, hormis peut-être l'identité entre M. Caecilius Rufinus Marianus (1), (2) et M. Caecilius Rufinus (3); les deux pouvaient être frères.

Il ne m'échappe pourtant pas que le problème n'est pas résolu et qu'on pourrait trouver un jour que les choses se soient passées autrement que ce qu'il semble être logique.

⁸⁵ *op. cit.*, p. 50.

⁸⁶ E. Ritterling, *loc. cit.*; W. Reidinger, *Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens*, Bonn, 1956, p. 88—89; A. Mócsy, RE IX, [1962], 560; G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand*, p. 237—238, 261—262.

⁸⁷ v. A. Dobó, *Pannonien*, p. 67—68; J. Fitz, *ActaAnt* XI, 1963, p. 275—276; G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand*, p. 237—238.

⁸⁸ v. A. Birley, *Mark Aurel*, p. 373.

⁸⁹ CIL III, 13439; H. G. Pflaum, *Libyca* III, 1955, p. 135—154 = *AnnEp*, 1956, 124; H. G. Pflaum, *Carrières procuratoriennes équestres* I, Paris, 1960, p. 493; H. W. Böhme, *Jahrb. RGZM* XXII, 2, 1975, p. 210—211.

⁹⁰ A. R. Birley, *Acta Ant. Philipp.*, 1963, p. 109—112. Légat prétorien de la Mésie Supérieure fut avec certitude uniquement M. Macrinus Catonius Vindex. Pour Calpurnius Iulianus v. I. Piso, *RömÖst* III, 1975, p. 175—182, pour P. Helvius Pertinax v. *RevRHist* XV, 3, 1976, p. 475, n. 81.

3. — I. I. Russu rendit un service considérable aux prosopographistes par la publication, il y a douze ans, d'une inscription découverte à Rapoltul Mare⁹¹, mais provenant, très probablement, du camp de Cigmău⁹². Voici la lecture qu'il en donna⁹³:

[*Imp(erator) Caes(ar) L(ucius) Sept(imius) Severus Pert(inax) Aug(ustus) trib(uniciae) pot(estate) ... imp(erator) ...*] et [*Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Au(r(elius) Antoninus Aug(ustus)) trib(uniciae) potes(tatis) Imp(erator) II ...*] [et [*P(ublius) Septimius Geta Caes(ar) ... balneas? vetustate dilapsas?*] a solo restitu[er(unt) ... sub? C(aio) Iul(io?)] Maximini pr(a)es(idic) [Daciar(um) III cura agente?] T(ito) Fab(io) Aquileiens[i praef(ecto)? n(umeri) s(ingularium) B(ritannicorum)?].

À la 2e ligne conservée I. I. Russu lut dans la titulature de Caracalla TRIB POTES IMP, ce qui daterait l'inscription entre 207 et 209⁹⁴. Les éditeurs de l'*Année épigraphique* furent étonnés de l'absence du chiffre de la puissance tribunicienne, et ils en avaient pleinement raison⁹⁵. En examinant attentivement la pierre de calcaire fort corrodée (fig. 5), on observe que ce que I. I. Russu avait pris, à la 2e ligne, pour une S, est, en effet, le bout supérieur d'une haste (à comparer avec la 5e ligne, v. fig. 7). Entre cette I et celle de IMP n'existe aucune trace d'une autre lettre. D'ailleurs, comme les deux I du chiffre de l'acclamation impériale sont séparées par 2,5 cm, la distance de 3,5 cm entre l'I du chiffre de la puissance tribunicienne et celle de IMP, donc entre deux mots, apparaît normale. TRIB POT est, donc, suivi par [X]I (fig. 6, 8), ce qui date l'inscription de Rapoltul Mare en 208⁹⁶. Voici, avec autres petites modifications, le texte:

[*Imp(erator) Caes(ar) L(ucius) Sept(imius) Severus Pert(inax) Aug(ustus) ... trib(unicia) pot(estate) XVI imp(erator) XI ...*] / et [*Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Au(r(elius) Ant(onianus) Aug(ustus) ...*] / *trib(unicia) pot(estate) [X]I imp(erator) II [... et P(ublius) Sept(imius) / Geta nobiliss(imus)] C[aes(ar) ...] / a solo restitu[er(unt)] cura C(ai) Iul(ii)] / Maximini pr(a)es(idis) [Daciar(um) III instante?] / T(ito) Fab(io) Aquileiens[i praep(osito) n(umeri) p(editum) s(ingularium) B(ritannicorum)?].*

Jusqu'à la découverte de l'inscription de Rapoltul Mare, le gouvernement de C. Iulius Maximinus avait été généralement daté, par CIL

⁹¹ SCIV XIX, 4, 1968, p. 667—676.

⁹² op. cit., p. 673 sq.

⁹³ op. cit., p. 674—675 = *AnnEp*, 1971, 385.

⁹⁴ v. SCIV XIX, 4, 1968, p. 670.

⁹⁵ *AnnEp*, 1971, ad 385.

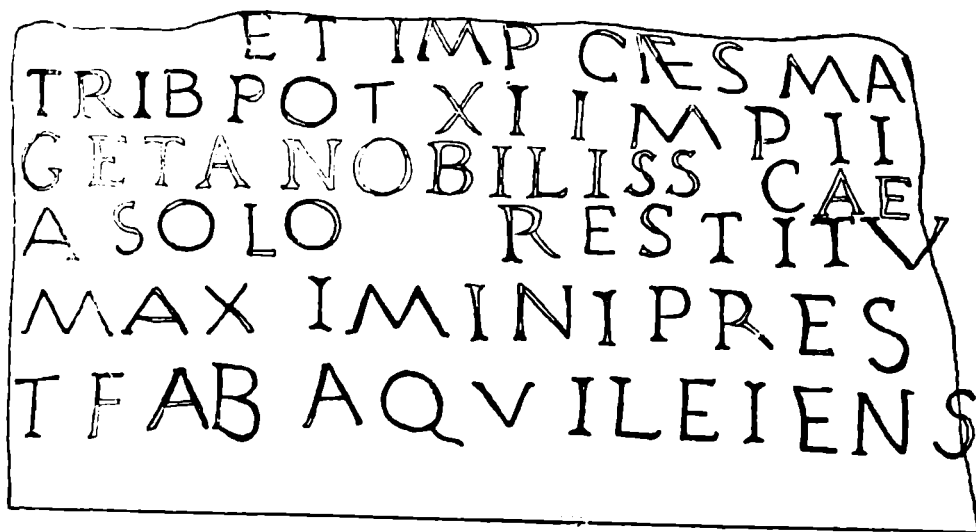
⁹⁶ I. Piso, *ActaMN* XV, 1978, p. 184, n. 55.

III, 1127 (Apulum), entre 198 et 209⁹⁷. Ce sont seulement A. Stein⁹⁸ et L. Petersen⁹⁹ qui aient supposé la période 198—199 ou 202—203, en considérant, d'une part, les années où sont attestés en Dacie L. Octavius Iulianus — 200—201¹⁰⁰, L. Pomponius Liberalis — 204¹⁰¹, Mevius Surus — 205¹⁰², de l'autre, une légation de Claudius Gallus vers 209¹⁰³. Essayons de discerner en quelle mesure la supposition d'un gouvernement de Claudius Gallus est justifiée.

Dans CIL III, 1564 (Baïle Herculane), connue uniquement d'après la copie de Caryophilus^{103a}, le nom du gouverneur qui dédie un autel à Hercule *pro salute imperatorum Severi et Antonini ffilii* est C(aius) I(ulius) Gallus. D'une seconde inscription, de Voislova, rédigée d'après le même formulaire et publiée récemment¹⁰⁴ sur la foi d'une transcription, manque, malheureusement, au début de la 8e ligne, justement le *prae-*

6

⁹⁷ J. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894, p. 29; G. Herzog, RE X [1917], 677, no 351; P. Lambrechts, *Comp.* II, p. 113, no 236; G. Barbieri, *Albo Senatorio*, p. 73—74, no 300. Tout à fait surprenante pour le niveau atteint par les études prosopographiques est l'assertion de J. Marion (*Études classiques* III, 1968—1970, p. 117, n. 69) que CIL III, 1127 représente une „dédicace faite par un *legatus Augusti pro praetore* qui s'appelle C. Iulius Maximinus et qui a beaucoup de chances d'être le futur empereur Maximin lui-même“.

⁹⁸ Dazien, p. 58.

⁹⁹ PIR² IV, 3, I, 419.

¹⁰⁰ CIL III, 1308, 14485a = ILS, 9179; v. A. Stein, Dazien, p. 58.

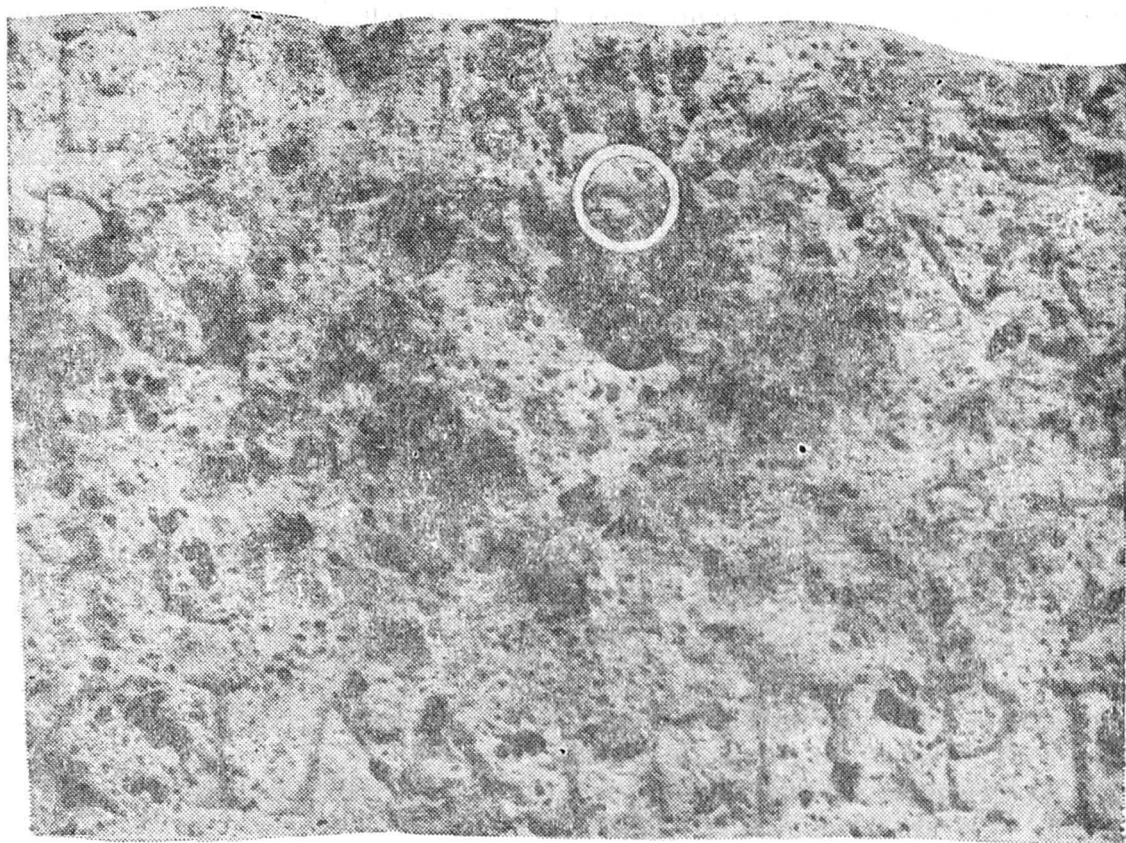
¹⁰¹ C. Daicoviciu, *Sargetia* II, 1941, p. 119—120 = *AnnÉp*, 1944, 74; A. Stein, Dazien, p. 59.

¹⁰² CIL III, 13801; v. Gr. Tocilescu, *AEM* XIX, 1896, p. 80, no 7; A. Stein, Dazien, p. 59—60.

¹⁰³ *op. cit.*, p. 60.

^{103a} P. Garofalo (Caryophilus), *De thermis Herculaneis nuper in Dacia detectis dissertatio epistolaris*, Vindobona, 1737, p. 76.

¹⁰⁴ I. Piso, *AIIA* XIX, 1976, p. 259—260 = *IDR* III, 1, 271: Marti / [pr]o salut[e] / Impe]rator[um Severi / et Ant]onini [f]ilii conserv[atori] / Aug]usto[rum / do]mi- no[rum / nos]tro[rum / C(aius) I(ulius)] Gallus le[g(atus) / eor]um pr(o) pr(aetore) / [cu]m sui [s / v(otum) s(olvit) l(ibens) n(eritol)].

7

ET IMP C K
POT XI IM

8

nomen et le *nomen* du consulaire. B. Borghesi¹⁰⁵, suivi par A. Stein¹⁰⁶ et par tous les autres¹⁰⁷, ont préféré à la lecture *C(aius) I(iulius)* le *nomen* *Cl(audius)*. Selon A. Stein¹⁰⁸, Gallus de CIL III, 1564 serait identique au gouverneur de la Numidie entre 198—209 (CIL VIII, 2741). La confirmation semblait être fournie par une inscription de Lambaesis¹⁰⁹, datable entre 202—205, plus probablement en 203¹¹⁰, où Claudius Gallus est gouverneur de la Numidie et *consul designatus*. D'après M. Leglay, puisque Claudius Gallus exerça le consulat suffecte en 203—204, il pouvait gouverner la Dacie entre 205—209¹¹¹. La datation de l'inscription de Rapoltul Mare rend cela improbable. Si L. Pomponius Liberalis se trouve en Dacie en 204, Mevius Surus, attesté là-même en 205, doit, normalement, être resté dans la province jusque vers 206—207. Si C. Iulius Maximinus gouverne la Dacie en 208, il est très difficile de trouver, entre 204 et 209, une place pour un quatrième légat. D'autre part, les inscriptions où Caracalla est nommé *Severi filius* ou d'une façon semblable, mais dans une très brève expression, datent, tel que j'ai pu constater, des premières années du règne commun¹¹². Il me semble donc convenable de nous fier à la lecture de Caryophilus et de considérer qu'un consulaire différent de Claudius Gallus, notamment C. Iulius Gallus, a gouverné la Dacie durant les seules années restées libres, 198—199¹¹³, d'autant plus que des consuls portant les mêmes *tria nomina* sont connus en 124¹¹⁴ et en 153¹¹⁵. Voici, enfin, la liste probable des gouverneurs de la Dacie au temps de Septime Sévère¹¹⁶.

Q. Aurelius Polus Terentianus 192(?)—194; P. Septimius Geta 194 (195?)—197 (198?); C. Iulius Gallus 198—199; L. Octavius Iulianus 200—201/202; L. Pomponius Liberalis 202/203—204; Mevius Surus 205—206/207; C. Iulius Maximinus 208—209/210; [F]l. Postumus¹¹⁷ 209/210—212/213(?).

IOAN PISO

¹⁰⁵ B. Borghesi, Oeuvr. VIII, p. 477; v. J. Jung, *Fasten*, p. 28, 34; Klebs, PIR I, C, 702; H. Dessau, PIR II G, 36; cf. Th. Mommsen, ad CIL III, 1564.

¹⁰⁶ A. Stein, *loc. cit.*

¹⁰⁷ E. Groag, PIR², II, C, 878; E. Birely, *JRS* XL, 1950, p. 62; G. Barbieri, *Albo senatorio*, p. 41, no 154; B. E. Thomasson, *Die Statthalter* II, p. 202—203; G. Alföldy, *EpSt* III, 1967, p. 50; idem, *BJb* 168, 1968, p. 139; A. Birley, *BJb* 169, 1969, p. 276.

¹⁰⁸ *loc. cit.*

¹⁰⁹ M. Leglay, *CRAI*, 1956, p. 300—307 = *AnnEp*, 1957, 123.

¹¹⁰ M. Leglay, *loc. cit.*

¹¹¹ *ibidem*.

¹¹² CIL III, 154, 205, 6709, 6710 (v. J. F. Gilliam, *AJPh* LXXIX, 1958, p. 228; A. Birley, *EpSt* IV, 1967, p. 80), CIL VIII, 2551; IX, 2122; XIII, 12043.

¹¹³ v. AIIA XIX, 1976, p. 261.

¹¹⁴ Th. Mommsen, ad CIL III, 1564; L. Petersen, PIR², IV, 3, I, 337.

¹¹⁵ L. Petersen, PIR² IV, 3, I, 338.

¹¹⁶ À comparer avec les listes de G. Alföldy, *BJb* 168, 1968, p. 157; A. Birley, *Septimius Severus*, London, 1971, p. 330—331; L. Balla, *ActaClassDebr*, IX, 1973, p. 102.

¹¹⁷ I. Piso, *ActaMN* XV, 1978, p. 184.

LES LECTICAIRES À ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Une inscription de la capitale de la Dacie romaine, CIL III 1438, mentionne un certain Cornelius Cornelianus, qui, avec sa femme Iulia Bessa, érige un autel en honneur de la déesse Nemesis Regina. Le dédicant s'est consigné pour seule qualité celle de *defensor lecticariorum*. C'est jusqu'à présent la seule attestation de *lecticarii* qui nous reste dans la Dacie romaine. Dans notre littérature de spécialité on les a considérés soit comme des porteurs de litières¹, soit comme des artisans qui les fabriquaient²; on a mis aussi en discussion la possibilité de l'existence d'une association propre (*collegium*), sans tirer des conclusions définitives³. Nous apprécions cependant que, par analogie avec des aspects connus dans tout le monde romain, on peut donner plus de précisions sur ces *lecticarii*.

Il faut tout d'abord remarquer que jamais les lecticaire ne sont attestés comme fabricants de litières, mais uniquement comme porteurs. Les dictionnaires du latin⁴ et les études plus anciennes ou plus récentes⁵ sont unanimes à les considérer comme tels. Réalité d'autant plus évidente à Ulpia Traiana, où tous les artisans qualifiés étaient groupés dans un

---

¹ C. Daicoviciu, *RE*, Suppl. XIV [1974], 638.

² M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, Ed. științifică, 1969, p. 319; D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, Ed. științifică, 1968, p. 98. Les deux auteurs oscillent entre les deux points de vue.

³ Cf. supra, notes 1—2.

⁴ Aegidius Forcellini, *Lexicon totius Latinitatis*, Pratum, III, 1865, p. 718; R. Klotz, *Handwörterbuch der lateinischen Sprache*, Braunschweig, 1874, 2. Band, p. 245; K. E. Georges, *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch*, Leipzig, 1880, 7. Auflage, 2. Band, p. 531; L. Quicherat, A. Daveluy, *Dictionnaire latin-français*, Paris, 1884, p. 650; E. Benoist, H. Goelzer, *Nouveau dictionnaire latin-français*, Paris, s.a., p. 825; M. Bréal, A. Bailly, *Dictionnaire etymologique latin*, Paris, 1906, p. 154; R. Ocheșanu (sub. red.), *Dicționar latin-român*, București, Ed. științifică, 1962, p. 397.

⁵ J. Marquardt, *Das Privatleben der Römer*, Leipzig, 1886, 2. Auflage, p. 149, 738; J. P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, Louvain, II, 1896, p. 153 et IV, 1900, p. 96; P. Girard, *DA*, tome III, part. 2, 1904, p. 1004; Lamer, *RE* XII, 1 [1924], 1066; *DACL*, fasc. LXXXVI—LXXXVII, 1928, col. 2269; E. de Ruggiero, S. Accame, *DizEp*, IV, 1948, p. 495 (Bien qu'ils supposent également l'autre variante possible, les auteurs reconnaissent qu'aucune source ne l'atteste clairement); D. M. Pippidi (sub. red.), *Dicționar de istorie veche a României*, București, Ed. științifică și enciclopedică, 1976, p. 368. En quelques inscriptions apparaît même un autre terme pour désigner le constructeur de litières: *lectarius* (J. Marquardt, *op. cit.*, p. 721; E. Kornemann, *RE*, IV, 1 [1900], 394; E. de Ruggiero, S. Accame, *loc. cit.* Cf. aussi Du Cange, *Gloss, script.*, IV, p. 95).

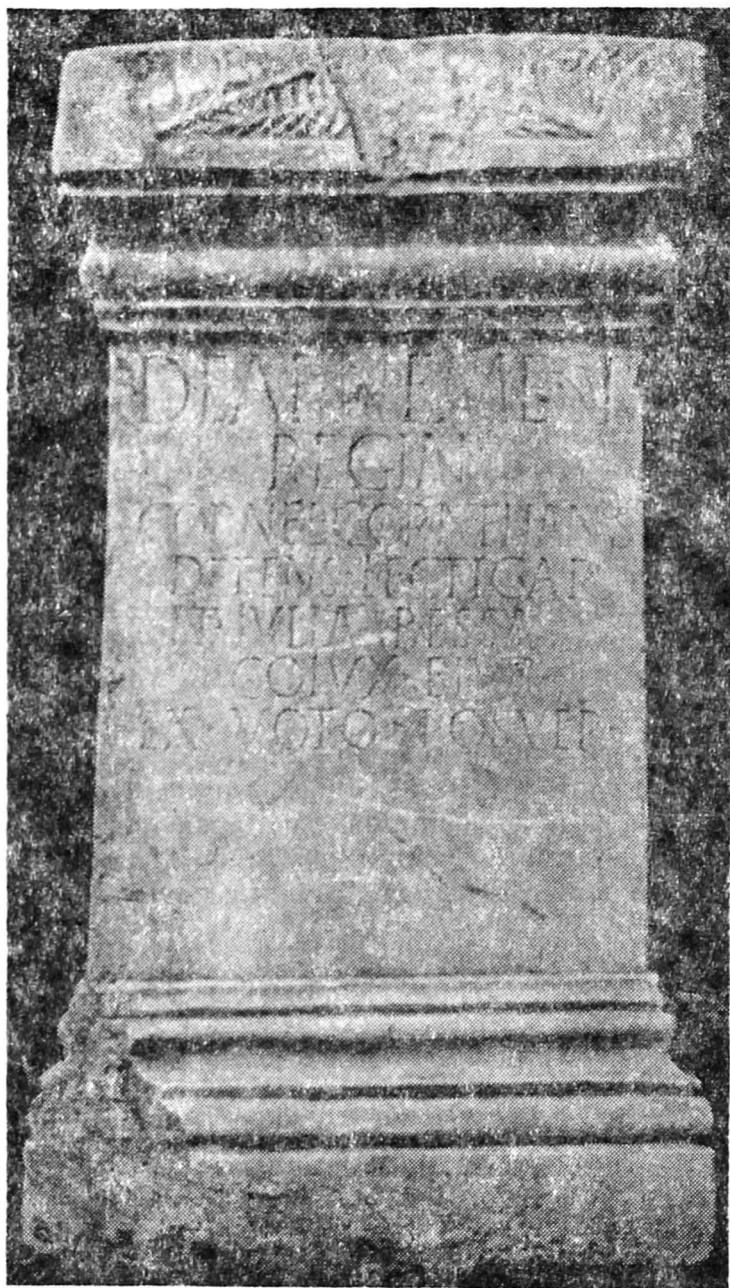

Fig. 1. — CIL III 1438 (*apud* IDR, III/2, 314).

seul *collegium fabrum*; sans doute les artisans qui construisaient des litières auraient trouvé eux aussi leur place parmi les fabres⁶.

Le dédicant de l'inscription n'est pas tout à fait inconnu. Il doit être le même que ce Cornelius Cornelianus consigné sur une dédicace mithriaque (CIL III 12581). C'est encore à lui qu'on pourrait attribuer les

⁶ R. Ardevan, *ActaMN*, XV, 1978, p. 167.

cachets Q C C qui figurent sur certaines *tegulae* de Sarmizegetusa, son prénom pouvant donc être Quintus⁷. Nous ne savons pas qu'il ait exercé quelque magistrature, mais il faisait sans doute partie de la catégorie des citoyens aisés, puisqu'il pouvait faire une donation de briques et de tuiles pour l'usage public⁸. Sa présence en tant que *defensor lecticariorum* constitue un indice pour l'existence d'une corporation des porteurs de litières. Dans un sens large, *defensor* signifie représentant (avocat) occasionnel d'une personne juridique⁹. On ne peut pas l'identifier au patron, qui avait l'obligation permanente d'accorder un appui¹⁰. Pourtant, le terme est employé parfois pour désigner aussi les patrons de collège, pour souligner leur rôle de défenseurs de la collectivité respective¹¹. Le texte de l'inscription ne nous dit pas clairement ce qu'a été Cornelius Cornelianus; nous retenons cependant que l'autel a été dressé pour Nemesis, laquelle était aussi la divinité de l'équilibre et de la justice¹². Ce détail nous fait penser plutôt à un défenseur occasionnel en justice qu'à un patron. La similitude avec le *defensor negotiatorum* de la même localité¹³ est tout à fait évidente¹⁴. Mais quel que soit le statut réel de Cornelius Cornelianus, l'inscription fait mention de son rôle de protecteur d'une collectivité organisée; une association des porteurs de litières apparaît donc comme sûrement attestée. Il est bien probable qu'il s'agisse d'un collège à part.

Préciser la condition sociale de ces *lecticarii* de Sarmizegetusa soulève certaines difficultés. Car les sources dont nous disposons nous renseignent seulement sur les *lecticarii* en tant qu'esclaves privés — parfois même qu'affranchis — des très riches¹⁵. Une *lectica* était un objet de luxe, elle coûtait cher, mais encore plus coûteux était l'entretien d'un nombre suf-

⁷ N. Branga, *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 84, pl. II/5, II/6.

⁸ Idem, *op. cit.*, p. 92.

⁹ Aegidius Forcellini, *op. cit.*, II, 1861, p. 604; G. Mancini, *DizEp*, II, 1910, p. 1155; W. Liebenam, *Zur Geschichte und Organisation des römischen Vereinswesens. Drei Untersuchungen*, Leipzig, 1890, p. 211 (apud J. P. Waltzing, *op. cit.*, I, 1895, p. 418); J. P. Waltzing, *op. cit.*, II, 1896, p. 468; W. Seeck, *RE*, XVI, 1 [1933], 2365. E. de Ruggiero et S. Accame (*op. cit.*, p. 496) le considèrent — d'une manière surprenante — comme dignitaire à attributions religieuses. L'état matériel de Cornelius Cornelianus nous empêche de le considérer comme l'un des *defensores* institués par Severus Alexander parmi les membres des collèges (E. Kornemann, *op. cit.*, 424).

¹⁰ J. Marquardt, *Römische Staatsverwaltung*, Leipzig, 1881, 1. Band, 2. Auflage, p. 188; Ch. Lécrivain, *DA*, tome III, part. 1, 1900, p. 300; E. Kornemann, *RE*, XVI, 1 [1933], 626.

¹¹ J. P. Waltzing, *op. cit.*, I, 1895, p. 439; E. Kornemann, *RE*, IV, 1 [1900], 424.

¹² O. Rossbach, *LexMyth*, 3. Band, 1. Abteilung, 1897—1902, p. 130—138, 140; G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München, 1912, 2. Auflage, p. 377—378; K. Herter, *RE*, XVI, 2 [1935], 2366—2369. (Voir aussi D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, Ed. Acad. R.P.R., 1956, p. 234).

¹³ CIL III 1500.

¹⁴ V. Christescu, *Istoria economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 120; M. Macrea, *op. cit.*, p. 322; C. Daicoviciu, *op. cit.*, 623, 637.

¹⁵ J. Marquardt, *Das Privatleben der Römer*, Leipzig, 1886, 2. Auflage, p. 149; P. Girard, *loc. cit.*; Lamer, *op. cit.*, 1095, 1097; E. de Ruggiero, S. Accame, *op. cit.*, p. 495—496.

fisant d'esclaves porteurs¹⁶; ces derniers étaient considérés parmi les esclaves des catégories les plus basses, car ils n'avaient aucune qualification¹⁷. On sait qu'à Rome — et par la suite dans toutes les villes de l'Empire — la circulation des véhicules était interdite dans la journée. Les citoyens du commun n'avaient qu'à marcher¹⁸. Seuls les très riches pouvaient se servir de la litière ou de la *sella* portée par les esclaves¹⁹. Jamais les litières n'ont reçu une large utilisation dans la société romaine²⁰.

Mais il est difficile à croire que les *lecticarii* de Sarmizegetusa soient des esclaves privés; en tout cas à eux seuls ils n'auraient pas pu constituer un collège, ni porter un procès²¹. Il n'y a que dans les maisons de la famille impériale et des aristocrates les plus riches, où se rassemblaient des armées d'esclaves, qu'ont pu se constituer des collèges — à attributions funéraires — des esclaves de la même maison (les esclaves publics constituaient eux aussi des organisations similaires)²². Or, en dehors de Ulpia Traiana les inscriptions ne nous font connaître que de pareils *lecticarii* dépendants²³; à très peu d'exceptions, toutes ces attestations épigraphiques proviennent de Rome même²⁴. La société de la province de Dacie ne connaissait pas de si grosses fortunes, et l'esclavage n'était lui non plus aussi développé et généralisé qu'en Italie ou dans l'Orient hellénistique²⁵.

Par conséquent nous nous trouvons devant un collège où entraient sans doute des gens libres. On a supposé l'existence de litières à louer, accessibles à n'importe qui²⁶. À Rome on connaît, en effet, *castra lecticiariorum*. Mais on a prouvé par des arguments solides l'inconsistance de cette hypothèse. Les dimensions de la Rome antique ne réclamaient pas un tel „service de taxis“²⁸. Et d'autant moins les villes de province, dont Sarmizegetusa n'était guère parmi les plus grandes²⁹.

¹⁶ J. Marquardt, *loc. cit.*, P. Girard, *loc. cit.*; Lamer, *op. cit.*, 1057—1058.

¹⁷ Aegidius Forcellini, *op. cit.*, III, 1865, p. 718; Lamer, *op. cit.*, 1095, 1097.

¹⁸ L. Friedlaender, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine*, Leipzig, 1888, 6. Auflage, p. 71; J. Carcopino, *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'empire*, (Paris), 1941), p. 68—69.

¹⁹ Lamer, *op. cit.*, 1057—1058, 1088—1089; J. Carcopino, *op. cit.*, p. 66.

²⁰ Lamer, *op. cit.*, 1060.

²¹ Le collège était personnalité juridique (E. Kornemann, *op. cit.*, 430). Les esclaves privés ne pouvaient entrer dans les collèges qu'avec l'approbation de leurs maîtres. Cf. J. P. Waltzing, *op. cit.*, I, 1895, p. 265; E. Kornemann, *op. cit.*, 417; D. Tudor, *op. cit.*, p. 154—156.

²² J. P. Waltzing, *op. cit.*, I, 1895, p. 252, 263—264, 264₈, 363₅.

²³ Idem, *op. cit.*, II, 1896, p. 153; Lamer, *op. cit.*, 1066 sq.; E. de Ruggiero, S. Accame, *loc. cit.*

²⁴ *Ibidem*. Excepté l'inscription de Ulpia Traiana on connaît encore les pièces CIL III 4497 et CIL VIII 20574 et 24531; les personnes mentionnées semblent être esclaves ou affranchis.

²⁵ W. L. Westermann, *RE*, Suppl. VI [1935], 1024 sq.; D. Tudor, *op. cit.*, p. 5₃, 7, 172—173; M. Macrea, *op. cit.*, p. 271—272, 275, 277—278. On connaît un seul sénateur originaire de Dacie (L. Balla, *Acta classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, XIII, 1977, p. 58).

²⁶ J. P. Waltzing, *op. cit.*, IV, 1900, p. 96; P. Girard, *loc. cit.*; E. de Ruggiero, S. Accame, *op. cit.*, p. 496.

²⁷ *Ibidem*; J. Marquardt, *op. cit.*, p. 736—737; Lamer, *op. cit.*, 1093.

²⁸ Idem, *op. cit.*, 1057—1058, 1093—1094.

²⁹ C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, București, Ed. Meridiane, 1966, ediția II, p. 11—12, 48—50; C. Daicoviciu, *op. cit.*, 612—613.

On a entrevu la possibilité que les *lecticarii* eussent fait partie de ces *apparitores* répartis aux magistrats. Il est vrai que les *castra lexicarium* de Rome figurent eux aussi parmi les castres similaires de certaines catégories de *apparitores magistratuum*³⁰. Mais nous ne pouvons pas être sûrs qu'il en fût de même en dehors de Rome. Parmi les auxiliaires attachés aux magistrats municipaux on ne retrouve pas les *lecticarii*³¹. Plus encore, les textes nous laissent entendre que dans certaines localités on faisait aux magistrats municipaux supérieurs une honneur toute particulière en leur accordant des porteurs de flambeaux qui les accompagnent la nuit dans les rues³². Une litière aurait été un luxe incomparablement plus grand, vu aussi les dimensions réduites des agglomérations urbaines. Les déplacements *extra muros* n'entrent pas en discussion, puisque là on pouvait se servir de véhicules à traction animale. Quitter l'enceinte de la ville n'était cependant pas recommandable aux magistrats et impliquait des formalités importantes³³.

Il reste encore la possibilité que les litières aient été utilisées dans les cérémonies funèbres. Les sources apportent quelques preuves en ce sens³⁴. Au IVe-ème siècle on connaît à Constantinople des associations de fossoyeurs appelés *lecticarii*³⁵. Pour toute ville un pareil service était sans doute nécessaire, puisque d'autres corporations — tels les collèges professionnels, qui s'occupaient de ce qui était nécessaire aux enterrements — n'officiaient pas eux mêmes les cérémonies funéraires³⁶. La litière était encore employée pour porter les statues des dieux pendant les processions religieuses³⁷. Même si le volume de ces transports est loin de celui des enterrements, c'est une possibilité que l'on doit prendre en considération.

Sous ce jour, les *lecticarii* de la métropole de la Dacie romaine pourraient être considérés comme une association de croque-morts et de porteurs des statues des divinités. L'hypothèse n'est cependant pas assez vraisemblable. Une ville des proportions de Ulpia Traiana ne pouvait nécessiter qu'un nombre infime de travailleurs pour les deux catégories. Bien que le petit nombre de participants ne constitue pas un obstacle à la fondation d'un collège³⁸, il reste peu probable l'existence d'une cor-

³⁰ P. Girard, *loc. cit.*; Lamer, *op. cit.*, 1094.

³¹ J. P. Waltzing, *op. cit.*, IV, 1900, p. 128—135; W. Liebenam, *RE*, V, 2 [1905], 1815; B. Kübler, *RE*, XIV, 1 [1928], 437.

³² W. Liebenam, *op. cit.*, 1816.

³³ Les magistrats étaient obligés d'habiter la ville ou au moins les environs (E. Kornemann, *RE*, XVI, 1 [1933], 622). L'absence des deux magistrats supérieurs de la localité imposait la nomination d'un remplaçant, *praefectus iure dicundo* (Idem, *op. cit.*, 623; W. Liebenam, *op. cit.*, 1818).

³⁴ J. Marquardt, *op. cit.*, p. 345—369; Lamer, *op. cit.*, 1093, 1095, 1106—1107.

³⁵ J. P. Waltzing, *op. cit.*, II, 1896, p. 130—132, 420 et IV, 1900, p. 13, 26. Cf. Du Cange, *loc. cit.* (*Lecticii — qui mortuos in lecticis efferebant*, — pendant le VIe-e siècle).

³⁶ J. P. Waltzing, *op. cit.*, IV, 1900, p. 505.

³⁷ Lamer, *op. cit.*, 1088—1089, 1095; E. de Ruggiero, S. Accame, *op. cit.*, p. 495—496 (*lecticarii dei*, dans CIL VI 406 = 30758 = ILS 4316).

³⁸ Le nombre minimum nécessaire était de trois (E. Kornemann, *RE*, IV, 1 [1900], 416).

poration constituée exclusivement de personnes pratiquant les deux occupations mentionnées plus haut. La situation spécifique des artisans de Sarmizegetusa, qui s'étaient organisés dans un seul *collegium fabrum*, suggère la possibilité d'une association du même genre pour les travailleurs non-qualifiés³⁹.

Qu'étaient, donc, que les *lecticarii* de Sarmizegetusa? La dénomination attestée nous montre que leur principale occupation doit avoir été celle de porteurs, assez nombreux et nécessaires dans une ville antique. La charriage du bard chargé de diverses marchandises suppose un travail similaire au transport de la luxueuse litière⁴⁰. Il est vrai que l'on ne connaît encore aucun emploi du terme de *lecticarius* dans cette acception. Il reste toutefois la possibilité que l'initiative de constituer l'association ait appartenu à ceux effectivement appelés *lecticarii* (croque-morts, porteurs de statues?), qui en aient donnée aussi le nom; autour d'eux ont pu se grouper ultérieurement les autres porteurs — et même d'autres travailleurs de condition sociale similaire.

Nous devons envisager les *lecticarii* de Ulpia Traiana comme des gens libres bésogneux, vivant du jour au lendemain d'un dur travail physique. Sans doute la plupart d'entre eux n'étaient pas citoyens romains et ne bénéficiaient pas des *annonae*⁴¹. C'est de la même manière que menaient leur existence d'autres catégories de travailleurs dans la Dacie romaine⁴². L'état matériel de la corporation aurait été lui aussi précaire. On ne doit pas s'étonner que ces *collegiati* n'aient pu posséder des bâtiments monumentaux, ni dresser de nombreuses inscriptions, comme les *fabri*⁴³. Nous n'aurions rien appris sur eux sans l'autel dressé par un *defensor* de leur collège, et qui reste une apparition singulière dans le monde romain provincial.

La présence insolite de porteurs transportant des litières parmi les gens libres de la capitale de la Dacie romaine n'est pas un détail insignifiant. Elle met en lumière un aspect de l'existence des couches les plus humbles de *incolae* de la ville, et en même temps illustre d'une manière convaincante le développement plus faible des relations esclavagistes à la périphérie du monde romain⁴⁴.

RADU ARDEVAN

³⁹ Nous devons cette suggestion au prof. dr. Hadrian Daicoviciu, que nous remercions de nouveau à cette occasion.

⁴⁰ Quelques informations font preuve de l'emploi des litières pour le transport de marchandises, mais d'une manière peu fréquente (Lamer, *op. cit.*, 1088—1089).

⁴¹ Pour les *annonae* à Sarmizegetusa voir C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 23 et C. Daicoviciu, *op. cit.*, 632—633. Cf. *supra*, note 39.

⁴² C. Daicoviciu, *op. cit.*, 622.

⁴³ R. Ardevan, *op. cit.*, p. 171—172.

⁴⁴ Cf. *supra*, note 25.

HERMES-MERCURIUS LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Săpăturile arheologice efectuate în vara anului 1978 în capitala Daciei romane, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, au scos la iveală în exteriorul colțului nord-estic al zidului de răsărit al templului dedicat mai multor divinități (cunoscut în literatura de specialitate mai veche ca templul lui Malagbel¹), la adâncimea de 60 cm, o statueta de bronz, reprezentând pe zeul Hermes-Mercurius² (fig. 1—4). Dimensiuni: înălțimea 9,3 cm, lățimea maximă 3,7 cm, înălțimea feței 1,3 cm. Figurina, păstrând patina verzuie închisă atât de caracteristică bronzurilor antice, este aproape perfect conservată, în afara mîinii stîngi care s-a rupt. Ea constituie proprietatea Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (nr. inv. V. 23623).

Mesagerul Olimpului, protectorul comerțului, este prezentat sub figura unui tînăr efeb, imberb, înfățișare obișnuită, am putea spune banală, a acestei divinități în arta clasică greco-romană. Personajul, puțin aplecat în față, are centrul de greutate plasat pe piciorul stîng, celălalt fiind ușor îndoit și adus spre spate. Capul este înclinat spre dreapta și acoperit cu păr în cîrlionți, care acoperă pavilioanele urechilor, purtînd pe creștet caracteristica pălărioară, *petasus*, cu aripioare. Corpul este zvelt, cu mușchii pectorali și triunghiul inghinal bine reliefat, brațele și picioarele lungi, proporționate. În mina dreaptă ține punga cu bani, *marsupium*, iar pe umărul stîng se zărește mantia, *chlamys*, care atîrnă peste același braț, fiind înfășurată în jurul încheieturii mîinii stîngi, astăzi distrusă.

Această mică operă de artă are bune analogii cu cîteva piese similare cunoscute în arta romană, printre care amintim bronzul descoperit la Lyon³ sau figurina provenită de la Exeter⁴.

Lucrare autohtonă, desigur, creație a centrului artistic ce ființa la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, cu oarecare finețe a confecționării, ce denotă încă reminiscentele manierei de tratare artistică din epoca Antoninilor, dar și cu detalii de execuție stîngace (în special, un anumit sche-

¹ CIL, II, 7956; G. Teglás, în *HTRTE*, III, 1883—1884, p. 87; idem, în *HT*, I, 1902, p. 62; *ErdMúzEgyletKiadv*, VII, 1890, p. 392—393; C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 230.

² Piesa, cu descriere sumară, a fost cuprinsă într-un *corpus* privind monumentele sculpturale descoperite la Sarmizegetusa. Vezi, D. Alicu, C. Pop, V. Wolmann, *Figured Monuments from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în seria *BAR*, 1979, *addenda*, nr. 5.

³ S. Boucher, în *Apulum*, XV, 1977, p. 274, fig. 6.

⁴ S. Reinach, *RépStat*, II, 1, 1898, p. 160, nr. 3.

Fig. 1. — Statuetă reprezentind pe Hermes-Mercurius, descoperită la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (vedere frontală).

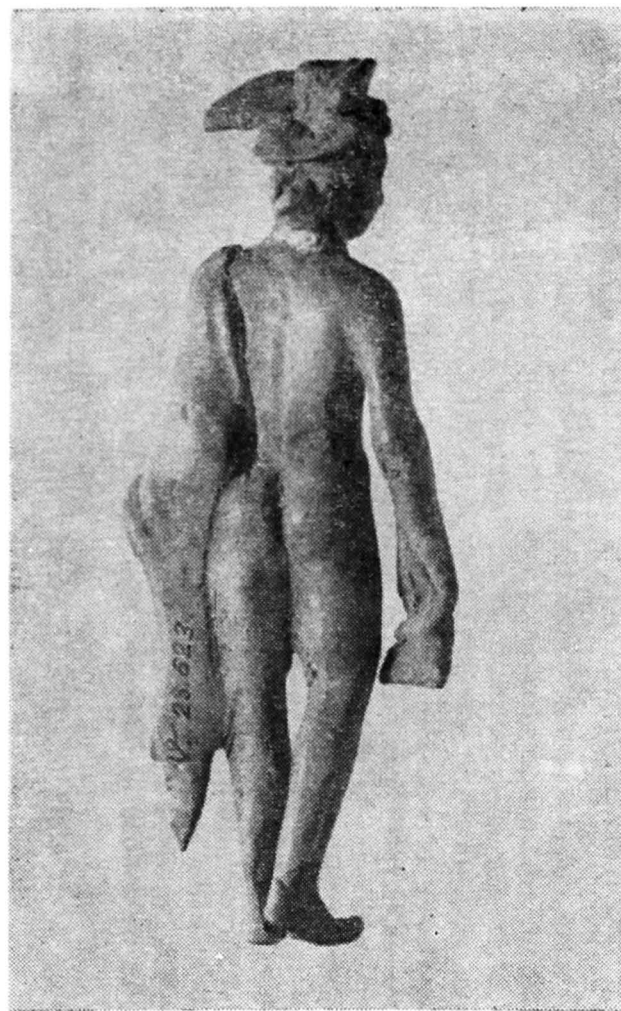

Fig. 2. — Aceeași (vedere dorsală).

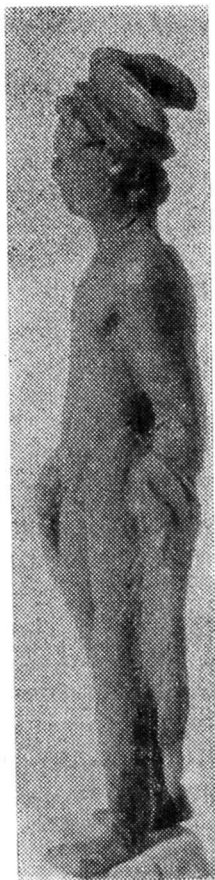

Fig. 3. — Aceeași (vedere din profil stînga).

Fig. 4. — Aceeași (vedere din profil dreapta).

matism al figurii), specific secolului al III-lea e.n., o atribuim cronologic sfîrșitului veacului al II-lea — începutul celui următor.

*

Descoperirea acestei statuete ne oferă ocazia de a trece în revistă monumentele ce stau în legătură cu Hermes-Mercurius și care s-au descoperit în metropola Daciei traiane.

A. Monumente epigrafice:

1. Altar de marmură. Muzeul județean Hunedoara—Deva.

Inscripția: C(aius) Iavolenus Modestus/ (centurio) leg(ionis) XIII Geminae/ Mercurio Aug(usto) sacr(um)/ v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito). (CIL, III, 1434; IDR, III/2, nr. 260).

2. Altar de marmură. Dispărut.

Inscripția: Merc(urio) Aug(usto)/ sacr(um)/ C(aius) Sex/(tius) Atta/ pro salute/ filiorum.

(CIL, III, 1435; IDR, III/2, nr. 269).

3. Altar de marmură, descoperit în templul sincretist. Muzeul de arheologie Sarmizegetusa.

Inscripția: I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/ Iunoni [M]inervae/ diis consentibus/ saluti Fortunae/ Reduci/ Apollini/ Dianae V[ic]trici/ Nemesei Me[r]curio/ Herculi Soli Invicto/ Aesculapio Hygiae diis/ deabusq(ue) immortalib(us)/ P(ublius) Aelius Hammonius/ v(ir) e(gregius) proc(urator) Augg(ustorum).

(C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1928—1932, p. 84—85; I. Piso în *Dacia*, N.S., XX, 1976, p. 251—257; *IDR*, III/2, nr. 246).

B. Elemente de arhitectură funerară:

1. Placă de marmură. Muzeul județean Hunedoara—Deva.

Mercurius este redat cu atributele sale caracteristice.

(*BAR*, 1979, nr. 82, pl. XX).

2. Placă de marmură, probabil perete de *aedicula*. Muzeul județean Hunedoara—Deva.

Din monument se păstrează partea superioară pe care se observă, în dreapta, capul și bustul unui personaj, cu *petasus* (?), posibil zeul Mercurius, iar în stînga imaginii o colonetă cu capitel în stil corintic.

(*BAR*, 1979, nr. 85, pl. XCVI).

3. Pilastru de marmură. Muzeul județean Hunedoara—Deva.

Pe una din fețele piesei, conservată fragmentar, se păstrează figura lui Mercurius, cu *caduceus*.

(*BAR*, 1979, nr. 507, pl. XCVI și CLVI).

4. Placă de marmură. Muzeul de arheologie Sarmizegetusa.

Cîmpul inscripțional anepigraf al plăcii este încadrat în dreapta de Mercurius, însoțit de un cocoș și în stînga de Hercules cu cerberul.

(*BAR*, 1979, nr. 43 și 84, pl. X).

C. Reliefuri votive:

1. Basorelief de marmură. Muzeul de istorie al R. S. România, București.

Mesagerul Olimpului, cu atributele cunoscute, are în stînga pe Iupiter, cu acvila.

(*BAR*, 1979, nr. 52 și 83, pl. XII).

2. Basorelief de marmură. Dispărut.

Sculptura, însoțită de inscripție, este dedicată lui Pluto și Proserpinei. În stînga lui Dis Pater figurează Mercurius, iar în planul al doilea un personaj feminin în picioare.

(*BAR*, 1979, nr. 106, pl. CXLV).

3. Basorelief de marmură. Muzeul județean Hunedoara—Deva.

Monumentul este, de asemenea, închinat aceluiași divinități subpămîntene. Alături de cuplul principal, în dreapta Proserpinei se află mesagerul Olimpului.

(*BAR*, 1979, nr. 108, pl. XXIV).

D. Embleme de mozaic pavimentar:

1. Mozaic policrom. Distrus.

Hermes apare alături de Aphrodita, Hera și Pallas-Atena într-o scenă alegorică reprezentând „Judecata lui Paris“.

(BAR, 1979, nr. 459, pl. LXXV).

2. Mozaic policrom. Distrus.

Protectorul comerțului este înfățișat în compania unor personaje homerice într-o figurație epică „Implorarea lui Achile de către Priam“.

(BAR, 1979, nr. 460, pl. LXXV).

E. Statuete:

1. Statueta de bronz descrisă la începutul acestei lucrări.

În urma enumerării pieselor ulpiene ce stau în legătură cu Hermes-Mercurius rezultă foarte clar apariția numelui sau a reprezentării sale sculpturale pe cinci categorii de monumente.

În prima grupă se înscriu altarele, dintre care două sînt închinete numai lui (piesele A 1—2). Aici el primește epitetul de *Augustus*, epitet frecvent atribuit zeului⁵. Pe un al treilea monument epigrafic numele lui Mercurius este prezent alături de a altor divinități din pantheonul roman (inscripția A 3).

A doua categorie de monumente, categorie care însumează cel mai mare număr de piese (4 bucăți, B 1—4), o constituie elementele de arhitectură funerară⁶. Aici divinitatea apare în calitatea sa de conducător al sufletelor celor decedați în fața judecății supreme, de protector al umbrelor în lunga lor călătorie de dincolo de mormînt (*psihopompos*⁷). Această calitate a fost preluată de Mercurius, divinitate romană, de la Hermes, omonimul lui din religia elină⁸. Edificator în acest sens este un epitaf din secolul I e.n., din care reiese tocmai acest rol funerar al său: „Hermes cu picioarele înaripate, te prinde de mină, te va conduce către Olimp și te va face să strălucești printre stele“⁹.

Relația dintre Mercurius și Hercules, prezența lor împreună pe aceeași lespede, din păcate anepigrafă (monumentul B 4), primul însoțit de cocoș, pasăre cu caracter apotropaic¹⁰, apariție tîrzie în iconografia lui Mercurius¹¹, iar cel de-al doilea urmat de cerber¹², trebuie pusă tot în legătură cu cultul morților¹³. Același rol de *psihopompos* îl îndeplinește Mercurius și în cele două scene sculpturale, cuprinse în a treia categorie

⁵ Pentru epitele lui Mercurius, vezi A. Legrand, în *DA*, III, 2, p. 1819 sq.

⁶ Cf. M. Bărbulescu, în *AIIA*, XIX, 1976, p. 296—272.

⁷ Idem, *op. cit.*, p. 269.

⁸ A. Legrand, *op. cit.*, p. 1802 sq.

⁹ Fr. Cumont, *Lux Perpetua*, Paris, 1949, p. 301.

¹⁰ Idem, *op. cit.*, p. 409—414.

¹¹ A. Legrand, *op. cit.*, p. 1819.

¹² Referitor la cultul lui Hercules în Dacia, vezi M. Bărbulescu, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 173—189; idem, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 219—233.

¹³ M. Bărbulescu, în *AIIA*, XIX, 1976, p. 269.

de monumente dedicate lui la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, unde prezența sa se face remarcată alături de Pluto și Proserpina (basoreliefele C 2—3). Relevantă este piesa C 2 în care mai apare și un personaj feminin, plasat în planul al doilea, ce pare a fi o defunctă condusă în fața judecătorilor subpămînteni¹⁴. În Dacia Mercurius mai este înfățișat în tovărășia lui Pluto, Proserpinei și Hercules pe un monument cunoscut de la Apulum¹⁵.

Într-un singur caz protectorul negustorilor figurează împreună cu Iuppiter (basorelieful C 1), foarte probabil în ipostaza de mesager al zeilor. Astfel de scene — Mercurius alături de stăpînul suprem al Olimpului — sînt destul de rare. În arta antică iconografia respectivă poate fi întîlnită într-o pictură din secolul al V-lea î.e.n., unde Hermes primește ordine de la Zeus, fiind gata de-a le executa, și pe un grup statuar votiv de bronz care înfățișează pe Mercurius întovărășit de Iunona, Minerva și Iuppiter¹⁶.

În binecunoscutele scene legendare care ilustrează emblemele celor două mozaicuri policrome ulpiene (piesele D 1—2), Hermes are, de asemenea, un rol activ. În „Judecata lui Paris” (D 1) el încearcă prin prezența sa să influențeze hotărîrea eroului troian de a oferi mărul de aur Aphroditei, iar în „Implorarea lui Achile de către Priam” (D 2) este însărcinat de către Zeus să vegheze asupra siguranței și demnității bătrînului rege invins. După ce Priam va lua trupul fără viață al fiului său Hector de la Achile, trimisul Olimpului, fără a fi văzut, îi va adormi pe invadatorii aliei ca aceștia să nu se poată opune acțiunii disperatului părinte¹⁷. De altfel, în arta mozaicului greco-roman imaginea lui Hermes-Mercurius este destul de frecvent cunoscută în diferite scene¹⁸.

Statueta descoperită în vara anului 1978 (bronzul E 1) se încadrează în ultima categorie de reprezentări ale lui Mercurius la Sarmizegetusa și ea făcea parte, posibil, dintr-un *lararium*.

Din succinta prezentare a monumentelor ulpiene cu Hermes-Mercurius se poate deduce rolul său în viața religioasă a metropolei traiane. El apare singur în două inscripții (epigrafele A 1—2), dintre care una avînd ca dedicant un centurion al legiunii a XIII-a Gemina de la Apulum (monumentul A 1) și sub forma figurinei de bronz descrisă. Doar despre aceste trei piese putem afirma că sînt dedicații în exclusivitate zeului. Pe celelalte monumente el joacă un rol mai mult sau mai puțin important, dar nu esențial, fiind de fapt partener în cadrul unor activități legate de cultul funebru, a unor scene mitologice, homerice etc. Cu toate că prin frecvența aparițiilor sale în diverse ipostaze Mercurius lasă impresia că are o contribuție de seamă în viața religioasă a capitalei Daciei, credem că tocmai această varietate a aparițiilor și conținutul lor denotă inexistența unui cult al lui în adevăratul sens al cuvîntului la Sarmizege-

¹⁴ Cf. Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 214; idem, *Recherches sur le symbolisme funéraire des romains*, Paris, 1966, p. 29, notele 1—2.

¹⁵ N. Igna, *Cultul lui Aesculap și al Hygiei*, Cluj, 1935, p. 68—69.

¹⁶ A. Legrand, *op. cit.*, p. 1813, 1820.

¹⁷ Idem, *op. cit.*, p. 1804.

¹⁸ D. J. Smith, în *BAR*, 41, 1, 1977, p. 119.

tusa. Desigur, depistarea unui templu dedicat lui Mercurius, aici, ar putea infirma ipoteza.

În general, în provincia traiană se constată o frecvență redusă a epigrafelor închinată zeității. În Dacia Inferior este cunoscută doar o singură inscripție, provenită de la Cioroiu Nou, în care Mercurius poartă epitetul foarte rar de *gubernator*¹⁹. Două plăci votive s-au mai descoperit apoi la Apulum. Pe una din ele numele zeului comerțului se descifrează alături de IOM și Liber Pater, purtând titulatura puțin obișnuită de *Pater*²⁰, cealaltă epigrafă fiindu-i dedicată în întregime²¹. Se mai cunoaște încă o *ara* înălțată lui de către veteranul Aelius Iulius la Ciumăfaia²².

În ce privește iconografia în piatră a lui Mercurius situația este aceeași, adică se remarcă numărul redus de monumente descoperite în Dacia. La Dobreta s-a aflat un fragment dintr-un fronton de monument funerar din care se păstrează doar caduceul²³, la Apulum un relief cu scenă ce figurează zeul în compania lui Pluto, a Proserpinei și Herculeș²⁴, apoi tot din această localitate o placă votivă în care el apare singur²⁵ și, în sfârșit, un pilastru provenit, probabil, din Napoca, cu reprezentarea lui Liber Pater, Hercules și Mercurius²⁶.

Într-un număr mai mare s-au descoperit statuete de bronz. În Dacia sudică au fost găsite 4 piese la Romula, 2 la Sucidava, 2 la Drobeta²⁷, 1 la Răoari²⁸, iar în Dacia intracarpatică sint cunoscute câte un exemplar de la Potaissa²⁹, din cîmpia Transilvaniei (localitatea neprecizată³⁰) și 2 de la Apulum³¹. La acest repertoriu al figurinelor de bronz se mai pot adăuga o statueta de plumb aflată la Drobeta³² și un basorelief fragmentar de argint cu imaginea zeului și a cocoșului, provenit de la Apulum³³.

În încheiere, vom face o scurtă retrospectivă asupra cultului lui Mercurius în lumea romană. Venerarea sa se pierde în negura vremurilor, primul templu care i se dedică fiind cel înălțat la Roma pe colina Aventinului încă din secolul al V-lea î.e.n.³⁴. Cu toată vechimea sa, răspîndirea cultului acestui zeu în Imperiu este inegală. Divinitatea în discuție nu se bucura de o prea mare popularitate, de pildă, în Hispania sau în provin-

¹⁹ D. Tudor, în *Latomus*, XXV, Bruxelles, 1966, p. 847; *IDR*, II, p. 141.

²⁰ C. Daicoviciu, în *ACMIT*, II, 1930, p. 305—306.

²¹ I. Berciu — Al. Popa, în *Apulum*, V, 1964, p. 190—191.

²² A. Buday, în *Dolg*, II, 1911, p. 264—265, fig. 4.

²³ Al. Bărcăcilă, în *ArhOlt*, 1932, p. 24—25.

²⁴ N. Igna, l.c.

²⁵ C. L. Băluță, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 137—139.

²⁶ A. Buday, în *Dolg*, VII, 1916, p. 81 sqq.; C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, p. 481—482, fig. 2 etc.

²⁷ C. C. Petolescu, Șt. Chițu, în *RevMuz*, 3, 1974, p. 62, cu bibliografia; C. C. Petolescu — Gh. Popa, în *Apulum*, XII, 1974, p. 615.

²⁸ D. Tudor, *OltR*³, p. 395.

²⁹ R. Florescu, în *Civiltă*, p. 206, F₄₀.

³⁰ Statueta este inedită. Se păstrează în MuzIstTrans.

³¹ Al. Popa — I. Berciu, în *Apulum*, XV, 1977, p. 218, nr. 3, fig. 3, p. 225, nr. 10, fig. 10.

³² C. C. Petolescu, Șt. Chițu, l.c.

³³ A. Cserni, în *Alsófehér vármegye monográfiája*, II, 1901, p. 312; Al. Popa — I. Berciu, *op. cit.*, p. 218—219, nr. 4, fig. 4.

³⁴ R. Cagnat — V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, I, Paris, 1917, p. 400.

ciile orientale și era slab reprezentată în Africa³⁵. În schimb, se observă o predilecție spre celebrarea lui în ținuturile celtice ale Imperiului. Pe continent, în aceste regiuni îi sînt înălțate 13 temple romano-celtice, iar în Britannia 4 sanctuare³⁶. Atît în Gallia, cît și în insula de dincolo de Canalul Mîneei, Mercurius apare deseori înfățișat alături sau sub chipul unor divinități autohtone, reprezentările sculpturale purtînd o puternică amprentă locală³⁷. Tocmai acest sincretism religios a favorizat în bună măsură larga răspîndire a cultului zeului protector al negustorilor pe o arie geografică destul de întinsă în provinciile amintite. Un exemplu concludent în această privință îl constituie imensul templu panceltic din Puy de Dome (Gallia), edificiu ce adăpostea o statuie a divinității, înaltă de 20 de m³⁸, statuie celebră în lumea antică.

Comparativ cu provinciile vestice ale Imperiului, frecvența inscripțiilor și iconografia lui Mercurius, în Dacia este săracă. Venerarea sa nu a găsit pe aceste meleaguri un teren fertil în tradiția locală, ca, de pildă, celebrarea lui Silvanus, a Diane ș.a., aparițiile lui fiind singulare, sărăcicioase și într-o mică măsură consacrate cultului oficial propriu-zis.

DORIN ALICU — CONSTANTIN POP

HERMES-MERCURIUS ȚI ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

(Résumé)

On décrit et on interprète une statuette de bronze, représentant le dieu Hermes-Mercurius (fig 1—4), pièce découverte dans la capitale de la Dacie romaine, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. La statuette est considérée comme une création d'un atelier local, étant datée à la fin du II-ème siècle — le commencement du siècle suivant.

À cette occasion les auteurs passent en revue les monuments dédiés ou qui représentent ce protecteur du commerce, monuments prouvenus de la métropole de la province trajanne. Elles se divisent dans les catégories suivantes: 3 inscriptions, 4 éléments d'architecture funéraire, 3 reliefs votifs, 2 emblèmes de mosaïque et 1 statuette (cette décrite-là). On arrive à la conclusion que tant en Dacie, que dans sa capitale, on ne peut parler d'un culte proprement dit du dieu Hermes-Mercurius. D'ailleurs, la vénération de la divinité dans l'empire romain est inégale dans les diverses provinces.

³⁵ A. Legrand, *op. cit.*, p. 1821.

³⁶ A. Grenier, *Manuel d'archéologie gallo-romaine*, 3, 1, Paris, 1958, p. 403—406, p. 424—433; M. J. T. Lewis, *Temples in Roman Britain*, Londra, 1966, p. 48; J. Liversidge, *Britain in the Roman Empire*, Londra, 1968, p. 443—444.

³⁷ E. J. Phillips, în *BAR*, 41, 1, 1977, p. 35 sqq.

³⁸ A. Grenier, *op. cit.*, p. 427—428.

CELLA VINARIA DE LA POTAISSA

În marginea de sud-vest a oraşului Turda se află dealul Şuia, alcătuit din marnă argiloasă; dealul este situat între Arieş şi mica vale a Pordeiului (Parde). Exploatarea sa, începută în secolul trecut (continuată acum pentru fabrica de ciment din localitate), a dus la descoperirea în-
timplătoare a mai multor vestigii, aparţinând mai ales epocii romane. Din vremurile mai vechi se menţionează fragmente ceramice preistorice, din care unul aparţinând culturii Coţofeni, două toporaşe din piatră şlefuită, un topor-tirnăcop din aramă şi o ceaşcă dacică. H. Finály, B. Orbán şi I. Téglás au menţionat mai ales urmele romane, constând din ţigle şi fragmente ceramice, un fier de plug, gropi servind probabil la arderea cărămizilor, precum şi substructii ale unei clădiri circulare despre care Téglás credea că ar reprezenta un turn de pază. În colecţia monetară a lui Téglás se aflau 8 monede descoperite pe dealul Şuia: una dacică, două emise de Vespasian, câte una de la Domitian, Hadrian, Caracalla şi Gordian III şi una nedeterminată. În repetate rânduri s-au descoperit aici morminte romane: în 1860 s-a găsit un sarcofag, în 1873 mai multe morminte, dintre care un sarcofag de cărămidă conţinea doi cercei de aur; alte morminte s-au descoperit în anul 1911. Cele mai recente descoperiri de acest fel s-au făcut între 1951 şi 1957, când în cariera de argilă s-au găsit şapte morminte cu un inventar foarte sărăcăcios. Tot de aici provin mai multe ulcioraşe bombate, un tipar de mîner de vas, înfăţişîndu-l pe Liber, şi două căniţe cu reprezentări antropomorfe cu rol în practicile funerare. Prin urmare, dealul Şuia se înscrie în întinsa arie arheologică a Potaissaei romane.¹

În primăvara anului 1978, prin prăbuşirea malului abrupt al carierei de argilă, a apărut capătul unui zid lucrat din piatră şi tencuit numai pe faţa dinspre nord. Anunţaţi de descoperirea fortuită, am efectuat o săpătură de salvare². Aceasta se impunea de urgenţă deoarece construcţia

¹ Pentru descoperirile de pe dealul Şuia: H. Finály, în *ErdMúz*, I, 1874, p. 52; Orbán Balázs, *Torda város és környéke*, 1889, p. 50; I. Téglás, în *ArchÉrt*, XXXII, 1912, p. 85; *Repertoriul arheologic al României*, ms., s.v. *Turda* (I. I. Russu); I. H. Crişan, în *SCŞCluj*, VI, 3—4, 1955, p. 146, nr. 80; I. Ţigăra, în *ProblMuz*, 1961, p. 200—207; I. Winkler, A. Hopártean, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj, 1973, p. 117.

² Adresăm pe această cale mulţumiri maestrului Aurel Nemeş, conducătorul grupului de muncitori de la cariera de argilă, pentru contribuţia adusă la salvarea acestui obiectiv. Pe parcursul cercetării şi în vederea redactării prezentului studiu un substanţial ajutor l-am primit din partea următorilor: arhitect Amalia Landes, de la Institutul de cercetare şi proiectare Cluj-Napoca (vederea axonometrică şi propunerile de reconstituire), biolog Aurelia Igna, de la Laboratorul zonal de

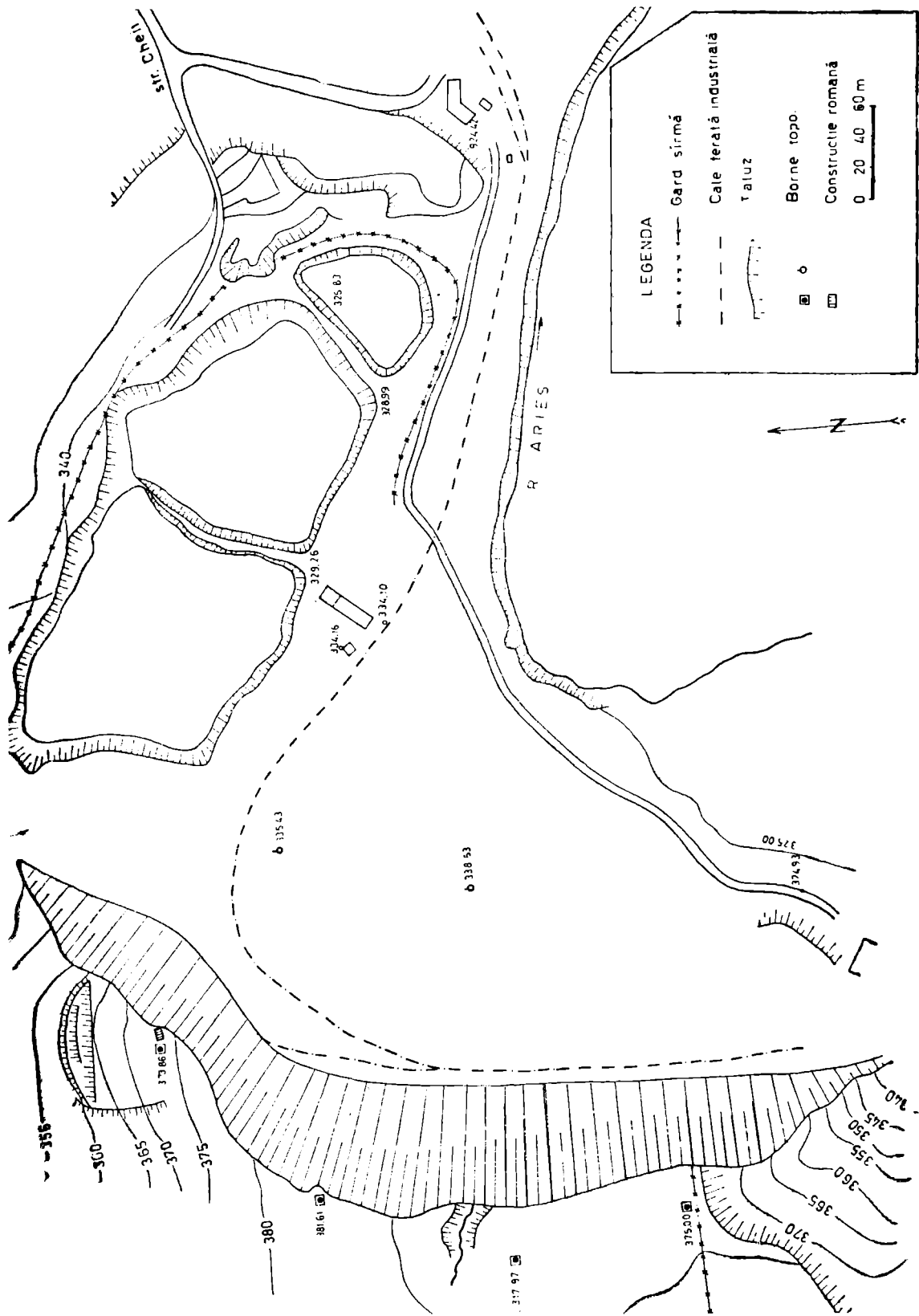

Fig. 1 — Dealul Șula. Cariera de argilă și cella vinăria.

depistată, aflată la altitudinea de 374 m, cu 40 m deasupra nivelului de jos al carierei (fig. 1), amenința să se distrugă. De altfel, în timpul cercetării arheologice, efectuate în condiții grele, buza carierei s-a prăbușit în două rinduri, antrenând în cădere mai întâi extremitatea estică a zidului descoperit fortuit, iar apoi întreg malul de pământ de-a lungul acestuia, zidul menținându-se totuși în picioare (pl. I/a).

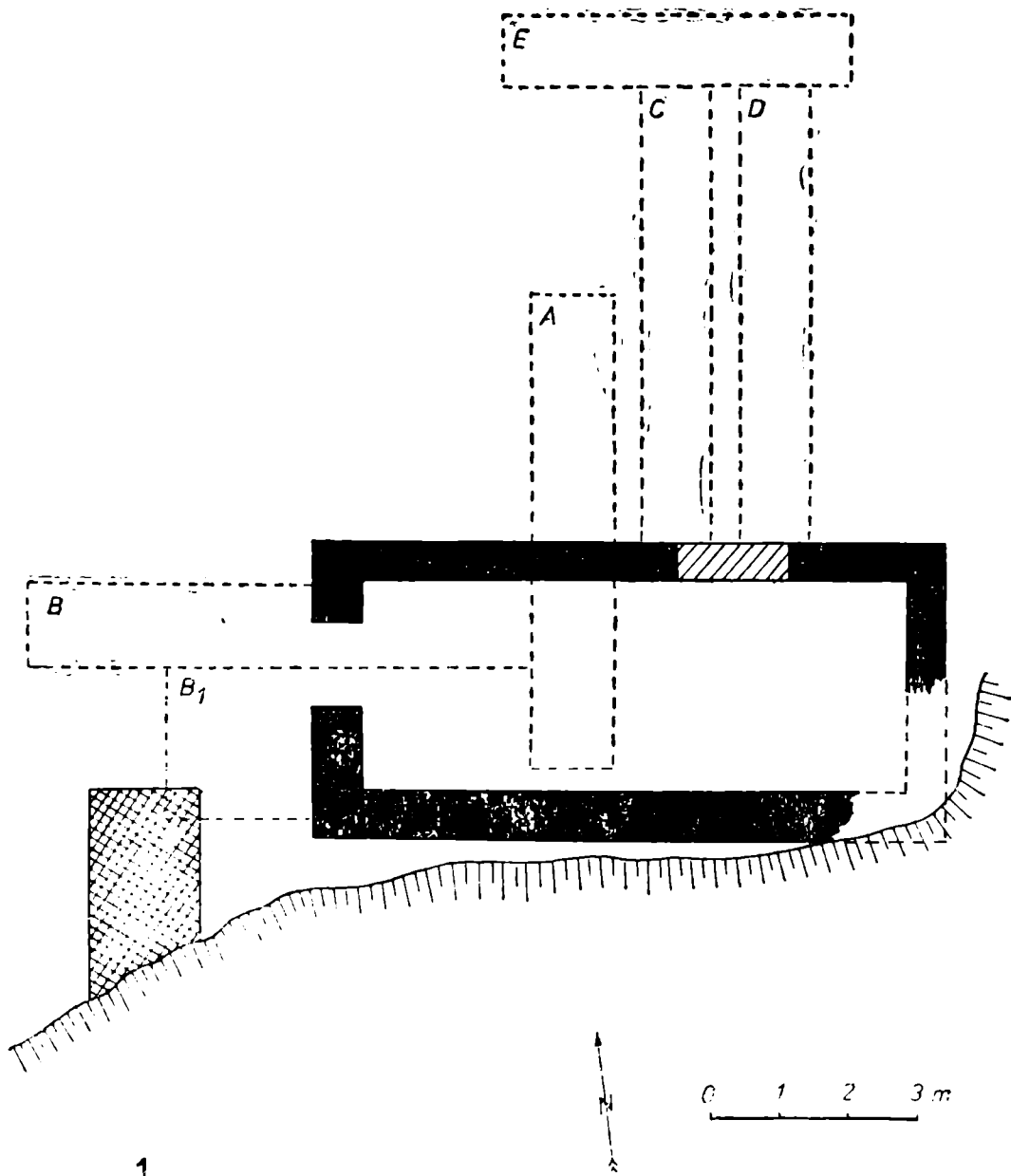
Săpăturile arheologice au scos la iveală o încăpere subterană de formă dreptunghiulară (fig. 2/1). S-a constatat că pentru construirea ei s-a săpat o groapă patrulateră în marna argilooasă (stratul de humus fiind subțire), după care s-au ridicat zidurile și s-a tencuit interiorul. Fetele exterioare ale zidurilor nu pot fi bine delimitate de marginile gropii, zidul însuși fiind alcătuit din bucăți de marnă prinse cu un mortar de slabă calitate. Încăperea este orientată pe lungime în direcția E—V. Zidurile de N și de S sînt lungi de cîte 782 cm, iar cele de E și V au lungimea de 296 cm. Lățimea încăperii reprezintă exact 10 picioare romane (*decempeda*; $\text{pes} = 0,2957 \text{ m}$)³, ceea ce dovedește folosirea atentă a unității de măsură antice. Zidul lung de sud, cel mai bine păstrat, are o înălțime de 230 cm și este gros de aproximativ 70 cm (pl. I/b; pl. II/a). Acest zid era în întregime subteran, ridicîndu-se în antichitate, ca și acum, pînă la sol, ceea ce explică buna sa conservare (se păstrează, practic, pe toată înălțimea originală). Datorită formei terenului, care prezintă o pantă destul de accentuată (16° — 17°), coborînd dinspre sud spre nord, zidul nordic se ridică și deasupra solului. Din acesta s-a păstrat numai partea inferioară (subterană), pe o înălțime de 140 cm (pl. II/b). Partea superioară, care se ridică în antichitate la suprafață, s-a distrus (vezi fig. 3 și 4). Zidul nordic avea o grosime de cca. 55 cm. Zidurile de est și vest erau groase de cca. 70 cm. Zidul vestic (pl. II/a) se păstrează pe înălțimea de 205 cm. Din zidul estic se mai păstrează doar jumătatea sa nordică, colțul de sud-est al încăperii distrugîndu-se prin prăbușirea malului carierei. Zidurile au fost construite din piatră locală — bucăți de marnă argilooasă — incluzîndu-se însă o centură lată de 18 cm formată din trei rinduri de cărămizi legate cu mortar. Acest briu înconjoară încăperea la înălțimea de 86 cm de la pardoseală (pl. I/b — fișia de umezeală care se observă de-a lungul peretelui sudic marchează centura de cărămidă de sub tencuială). Cărămizile întrebuintate sînt de trei mărimi: $26 \times 18 \times 4 \text{ cm}$; $37 \times 12,5 \times 4 \text{ cm}$; $38 \times 26,5 \times 3,5 \text{ cm}$. Niciuna din cele cercetate nu poartă vreo șampilă. Este remarcabil sistemul de construcție, unde briul de cărămidă asigură trăinicie pereților.

Întreaga încăpere a fost îngrijit tencuită în interior, cu un strat gros de 1,5 cm. În exterior au fost tencuite, bineînțeles, numai porțiunile de zid care se ridicau deasupra solului (la pereții de nord, est și vest). Nu există nici o urmă de pictură ori de graffiti.

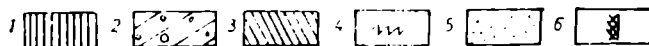
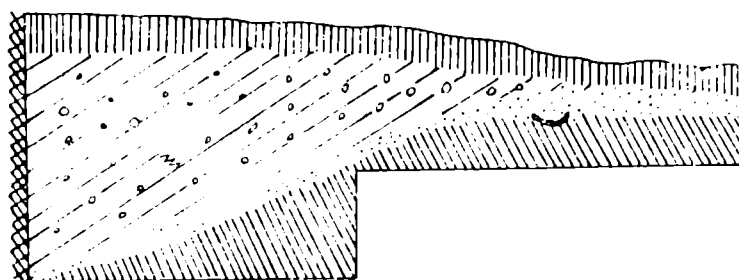
---

restaurare Cluj-Napoca (analiza materialului lemnos), dr. Mihai Micle, de la Catedra de anatomie comparativă și topografică a Facultății de medicină veterinară a Institutului agronomic Cluj-Napoca (analiza materialului osteologic) și topograf Dorin Ursuț, de la Oficiul județean Cluj al Patrimoniului cultural național (ridicarea topografică). Le adresăm tuturor sincerele noastre mulțumiri pentru colaborarea promptă și competentă.

³ D. Tudor, *Arheologia romană*, București, 1976, p. 230.

1

0 1 2 m

2

Fig. 2 — 1, *Cella vinaria* și *torcular* (plan); 2, Profil prin culoarul de acces al intrării II;
 legenda: 1 — humus actual; 2 — dărîmătură care umple culoarul; 3 — marnă argiloasă;
 4 — cărbune; 5 — depunere pe panta culoarului (pămînt cu slabe urme arheologice); 6 —
 zidul vestic al *cellei*.

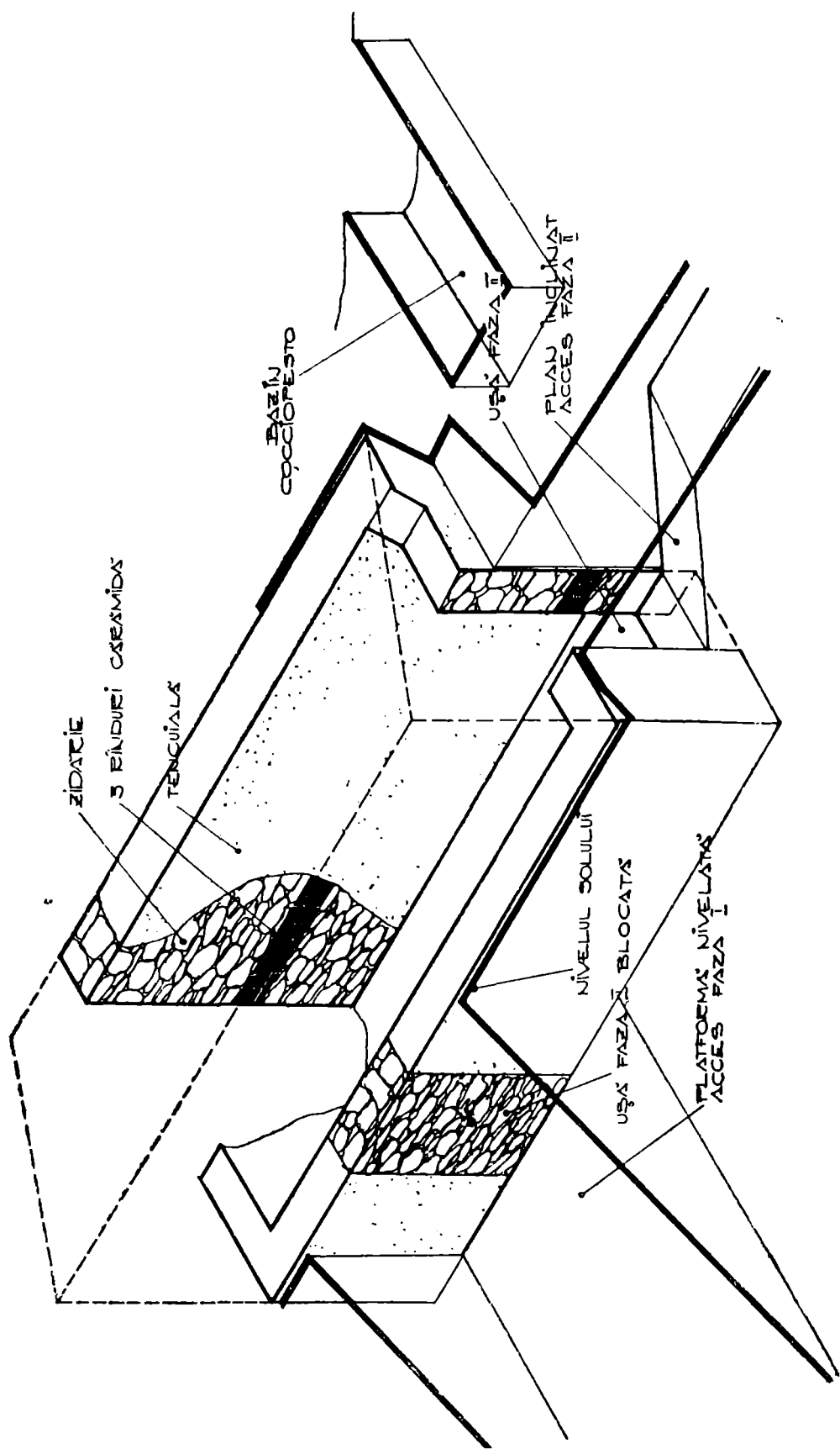

Fig. 3 — Vedere axonometrică a ansamblului (cella vinaria și torcular).

În decursul săpăturilor s-a constatat că, într-o primă etapă de funcționare, accesul în încăperea subterană se făcea printr-o ușă situată pe latura de nord, la 168 cm distanță de colțul nord-estic, împărțind peretele în două părți inegale. Ușa era lată de 160 cm, zidul fiind tencuit și spre tocul de lemn, din care s-a găsit o bucată putrezită. Ulterior, această intrare a fost blocată cu un zid din pietre prinse cu pământ, netencuit (pl. III/a). Tot atunci s-a deschis o altă intrare (intrarea II), pe latura de vest, la distanță de 60 cm de colțul nord-vestic, lată de 120 cm; nici aceasta nu se afla la mijlocul peretelui respectiv. Spărgându-se zidul pentru intrarea II, capetele dinspre tocul ușii au rămas netencuite. S-a păstrat bine pragul putrezit, lat de 40—50 cm, gros de 5 cm, din lemn de brad⁴ (pl. III/b). Intrarea I, pe latura de nord, se află într-o poziție mai bună, în dreptul ei terenul coborînd mult, astfel încît accesul s-a amenajat ușor, prin săparea unui culoar de aproximativ 4×4 m. Nu putem preciza cînd și din ce cauză s-a renunțat la intrarea I și s-a deschis intrarea II (fig. 3 și 4). Pentru a se putea coborî la intrarea II s-a săpat în stîncă un plan înclinat (fig. 2/2). Accesul se prezenta acum sub forma unui culoar de lățimea ușii, abrupt, care pe lungimea de 275 cm cobora 120 cm, de la suprafața solului pînă la pragul intrării II. Pentru a se evita o înclinare și mai mare a culoarului, pragul ușii II a rămas deasupra nivelului de călcare existent în prima etapă de funcționare; nivelul de călcare a fost adus acum la înălțimea pragului prin depunerea pe toată suprafața încăperii a unui strat de nisip, pământ și marnă mărunțită, gros de 35 cm.

În ambele etape de funcționare pardoseala era constituită din însăși marna în care a fost săpată încăperea.

Faptul că ușa II nu este plasată la mijlocul peretelui vestic, ci spre capătul său de nord, dovedește că acoperișul se înfățișa sub forma unui plan înclinat, care cobora dinspre peretele lung de nord spre cel sudic, atingînd aici nivelul solului. În stare fragmentară țigle și olane s-au descoperit din abundență, căzute în interiorul încăperii. Nu s-a observat nici un fel de șampilă. În etapa a doua de funcționare culoarul de acces a fost probabil protejat prin prelungirea spre vest a acoperișului, pentru a se împiedica scurgerea apei de ploaie în camera subterană (fig. 4).

De-a lungul peretelui sudic, pe nivelul de călcare corespunzător celei de-a doua etape, s-au descoperit resturile unei birne arse, lungă de 370 cm, care provine, probabil, din șarpanta acoperișului. Birna era din lemn de brad, recomandat în antichitate pentru confecționarea grinzilor⁵. În schimb, resturile unei scînduri putrezite, groase de cca. 3 cm, late de 16 cm și lungi de 340 cm, descoperite la -170 cm adîncime de-a lungul peretelui nordic, atestă mai curînd o bancă din a doua etapă de funcționare.

În timpul cercetărilor arheologice înclinăm să credem că încăperea subterană, situată în preajma unor morminte romane descoperite anterior pe acest deal, reprezintă un cavou. Lipsa oricăror urme de sarcofage, sicrie sau schelete, inexistența nișelor din pereți pentru depunerea urnelor,

⁴ Vezi articolul semnat de A. Igna și J. Petrescu, în prezentul volum, p. 773 sqq.

⁵ Vitruvius, *De architectura*, II, 9, 17.

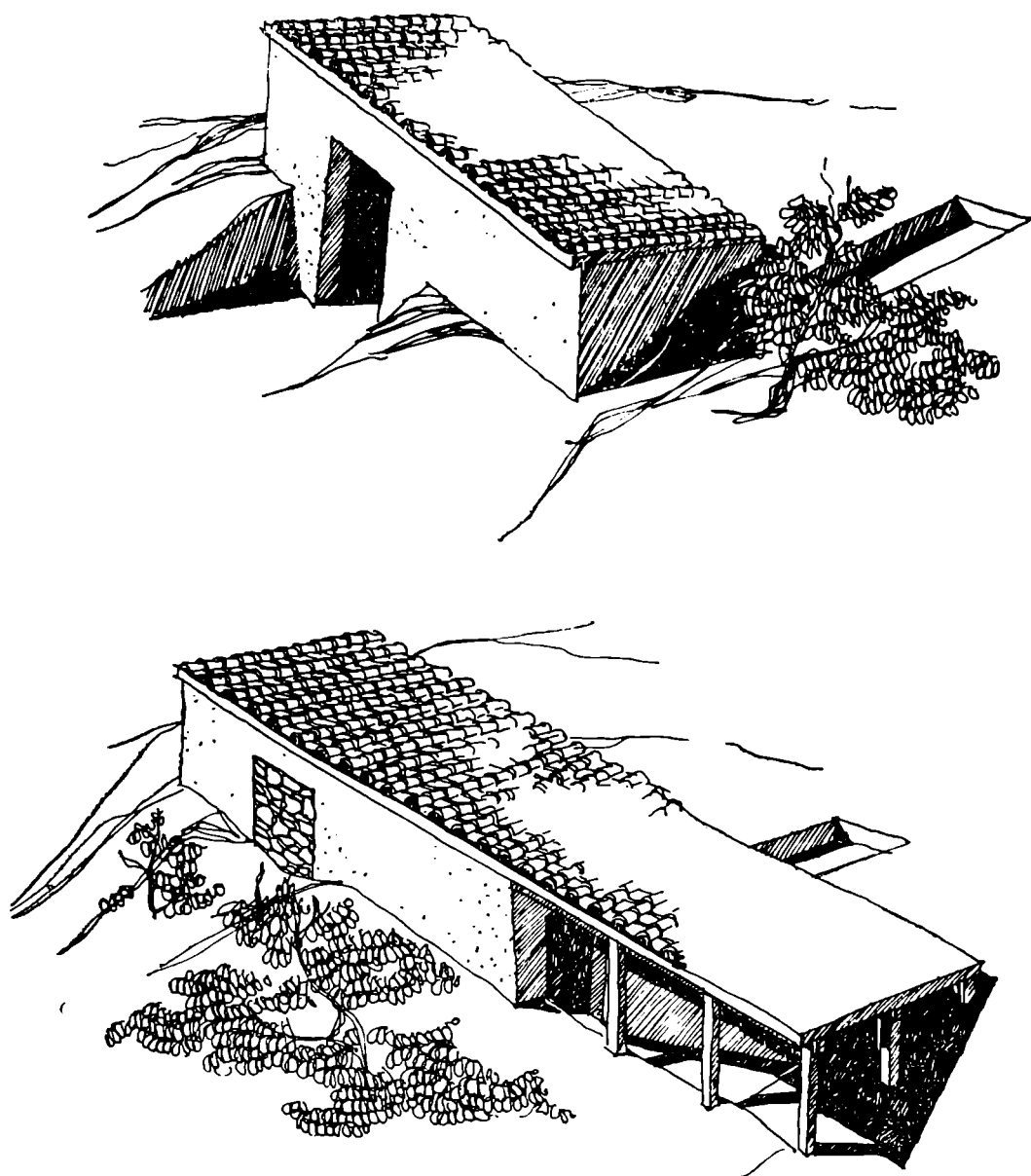

Fig. 4 — Propunere de reconstituire. Sus — etapa I-a; jos — etapa a II-a.

a dus la abandonarea treptată a acestei ipoteze. Descoperirea unui bogat material ceramic, printre care recipiente de mare capacitate, a unui cosor de vie (*falx vineatica*) și, mai ales, depistarea unei instalații anexe folosite la zdrobirea strugurilor, ne-au permis stabilirea funcționalității încăperii subterane — *cella vinaria*⁶, pivniță-depozit de vin, în cadrul unui „complex de vinificație” aflat probabil chiar în vie.⁷

⁶ DA, I, 2, 988—989, s.v. *cella* [E. Saglio].

⁷ Colegul Nicolae Vlăssă ne-a sugerat dintru început această ipoteză, *Suum cuique dare*.

Instalația pentru zdrobirea strugurilor a apărut în imediata apropiere a încăperii subterane, printr-o rupere a malului carierei de argilă în timpul desfășurării săpăturilor. Ea se prezintă sub forma unei gropi patrulatere, late de 156 cm și lungă de peste 300 cm — atît păstrîndu-se din lungimea ei după prăbușire (reprezentată hașurat în fig. 2/1; vezi și pl. IV/a). Groapa, perfect dreptunghiulară, a fost săpată în stîncă, în care se adîncea 55—60 cm. Fundul gropii a fost lucrat cu deosebită grijă, prin realizarea unei pardoseli foarte trainice, groase de 25 cm. Ea este constituită, la bază, dintr-un rînd de țigle, peste care se observă așezarea a trei straturi succesive de cocciopesto. În nivelul superior de cocciopesto a fost fixat apoi un mozaic alcătuit din elemente de teracotă în forma literei L, cu brațele egale (lungi de cite 6 cm, grosime 2,5 cm). S-au descoperit pe suprafața răvășită a pardoselii 14 asemenea elemente, iar unul a fost găsit în încăperea subterană. Pereții gropii (stîncă) fuseseră acoperiți și ei cu o fătuială de lut. Se realiza în felul acesta un mic bazin (*calcatorium*) în care strugurii erau zdrobiți cu picioarele, procedeu larg răspîndit în antichitate. Deoarece pardoseala este în acest caz atît de rezistentă, putem bănuî că bazinul era folosit și ca parte componentă a teascului (*torcular*⁸), montîndu-se deasupra instalația de lemn. Se cunosc amenajări asemănătoare, în care spațiul destinat zdrobirii strugurilor (*forum vinarium*) avea o pardoseală foarte rezistentă, acoperită uneori cu mozaic⁹ sau era tăiat de-a dreptul în stîncă¹⁰. În cazul nostru, roca în care a fost săpat bazinul nefiînd suficient de rezistentă și uniformă, s-a adăugat pavimentul de cocciopesto și mozaic. O șanțuire în stîncă, observabilă în profilul din dreptul intrării II (fig. 2/2) pare să indice locul în care se fixa conducta pentru scurgerea mustului.

Menționăm de asemenea că, măcar în prima etapă de funcționare, cînd intrarea se afla spre nord, pivnița respecta prescripția lui Vitruvius care recomanda ferestre spre nord la asemenea construcții, pentru menținerea calității vinurilor¹¹.

Materialul arheologic descoperit cu prilejul cercetării complete a construcției este bogat și variat, cuprînzînd ceramică de diferite tipuri, obiecte din metal, os, sticlă, cîteva fragmente de statuete din teracotă și fragmente dintr-un relief de piatră. De remarcant faptul că materialul provine atît din interiorul celei, cit și din exterior, de pe culoarul intrării I.

Studierea ceramicii permite clasificarea ei în ceramică fină ștampilată și ceramică obișnuită, de factură provincială, predominantă cantitativ. Din prima categorie fac parte două castronașe (fig. 5/1, 2) descoperite în culoarul intrării I, la adîncimea de 85 cm și 150 cm. Ambele sînt lucrate dintr-o pastă fină cu firnis roșu, au buza aproape dreaptă, ușor rotunjită, pereții drepți și fundul inelar. Ornamentul este constituit din „brădu-

⁸ DA, V, 1, p. 360—362, s.v. *torcular* [A. Jardé]; RE, VI, A2, c. 1727—1748, s.v. *torcular* [Hörle].

⁹ DA, V, 1, p. 361; RE, VI, A2, c. 1733.

¹⁰ DA, V, 1, p. 361, n. 5.

¹¹ Vitruvius, *De architectura*, VI, 8, 9.

leți" și arcuri, motive unite între ele¹², respectiv rozete și briu în zig-zag¹³. Tot în această categorie includem un castron (fig. 5/4) cu buza rotunjită, pereții drepți, găsit deasupra pragului de la intrarea II, decorat cu semicercuri, cerculețe mici concentrice și probabil rozete, motiv întâlnit și pe alte fragmente de vase găsite în exteriorul încăperii (fig. 5/3, 5, 11)¹⁴. Un perete de vas (fig. 5/7) din pastă fină cărămizie, ornamentat cu „S”-uri, romburi și cerculețe, a fost găsit tot pe culoarul intrării I, în timp ce pe un alt fragment întâlnim semicercuri și un motiv cruciform înscris în cercuri (fig. 5/12). Două fragmente de vas dintr-o pastă roșie mai zgrunțuroasă sînt decorate cu cerculețe concentrice (fig. 5/8, 9), iar pe un alt perete de vas întâlnim briul în zig-zag, dublu de această dată (fig. 5/6).

Motivele decorative ale ceramicii șampilate erau cunoscute în cuprinsul Potaissei sau în castrul legiunii a V-a Macedonica, noi fiind doar cerculețele mici concentrice și îmbinarea arcurilor cu motivul „brăduț”. Din interior provine un castron roșu, tip *terra sigillata* și o tavă fragmentară — *lanx* (fig. 5/13) — din pastă fină cărămizie, cu vopsea roșie, decorată cu motive în relief (linii și semicercuri). O piesă asemănătoare s-a descoperit în castru¹⁵. Deși nu aparține ceramicii șampilate, amintim aici un perete de vas din pastă cenușie zgrunțuroasă, decorat cu linii care se întretaie în forma cifrei 8 (fig. 5/10).

Printre cele 333 de vase (întregi și fragmentare) predomină cantitativ oalele — *olla*. După calitatea pastei ele se împart în două categorii: din pastă fină galben-cenușie sau cărămizie și din pastă cenușie sau neagră zgrunțuroasă. În tipologia acestei categorii de vase s-a avut în vedere buza și forma oalei.

Tipul I cuprinde oale din pastă fină, galben-cenușie și cărămizie, cu buza ușor evazată și rotunjită, gîtul scurt, iar corpul bombat pornește imediat de sub gît. Pe umărul vasului este trasată o incizie¹⁶ (fig. 6/4).

Tipul II are buza mai mult evazată, permițînd așezarea capacului. Pasta este cărămizie, iar corpul puțin bombat¹⁷ (fig. 6/12).

Tipul III cuprinde oale din pastă zgrunțuroasă, cenușie-cărămizie, cu buza îngroșată, întoarsă puțin în afară, rotunjită, cu o ușoară șanțuire în interior, gîtul scurt și corpul bombat¹⁸ (fig. 6/11).

¹² Forma acestor castroane se aseamănă cu o variantă a formei Guildhall 30, cf. F. Oswald — T. D. Pryce, *An Introduction to the Study of Terra Sigillata*, London, 1966, p. 221, pl. LXXV, 14.

¹³ Imită forma Knorr 78, cf. Oswald — Pryce, *op. cit.*, pl. XXI, 2.

¹⁴ Forma Dragendorff 33, cf. Oswald — Pryce, *op. cit.*, pl. XI, 4.

¹⁵ Pentru același tip, vezi Oswald — Pryce, *op. cit.*, pl. LVII, 4; J. Déchelette, *Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine*, Paris, II, 1904, pl. VII, 7; Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, pl. XXVI, 288; pentru denumirile latinești ale vaselor, vezi W. Hilgers, *Lateinische Gefäßnamen. Bezeichnungen, Funktion und Form römischer Gefässe nach den antiken Schriftquellen*, Düsseldorf, 1969.

¹⁶ Tipul Popilian 10, p. 89, pl. XXXVI, 364.

¹⁷ Tipul Popilian 7, p. 88, pl. XXXV, 355.

¹⁸ Tipul Popilian 2, p. 87, pl. XXXIII, 329; D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporul de Cîmpie*, București, 1976, p. 21, pl. XLIII, 8; D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 172, fig. 112, 25, 26.

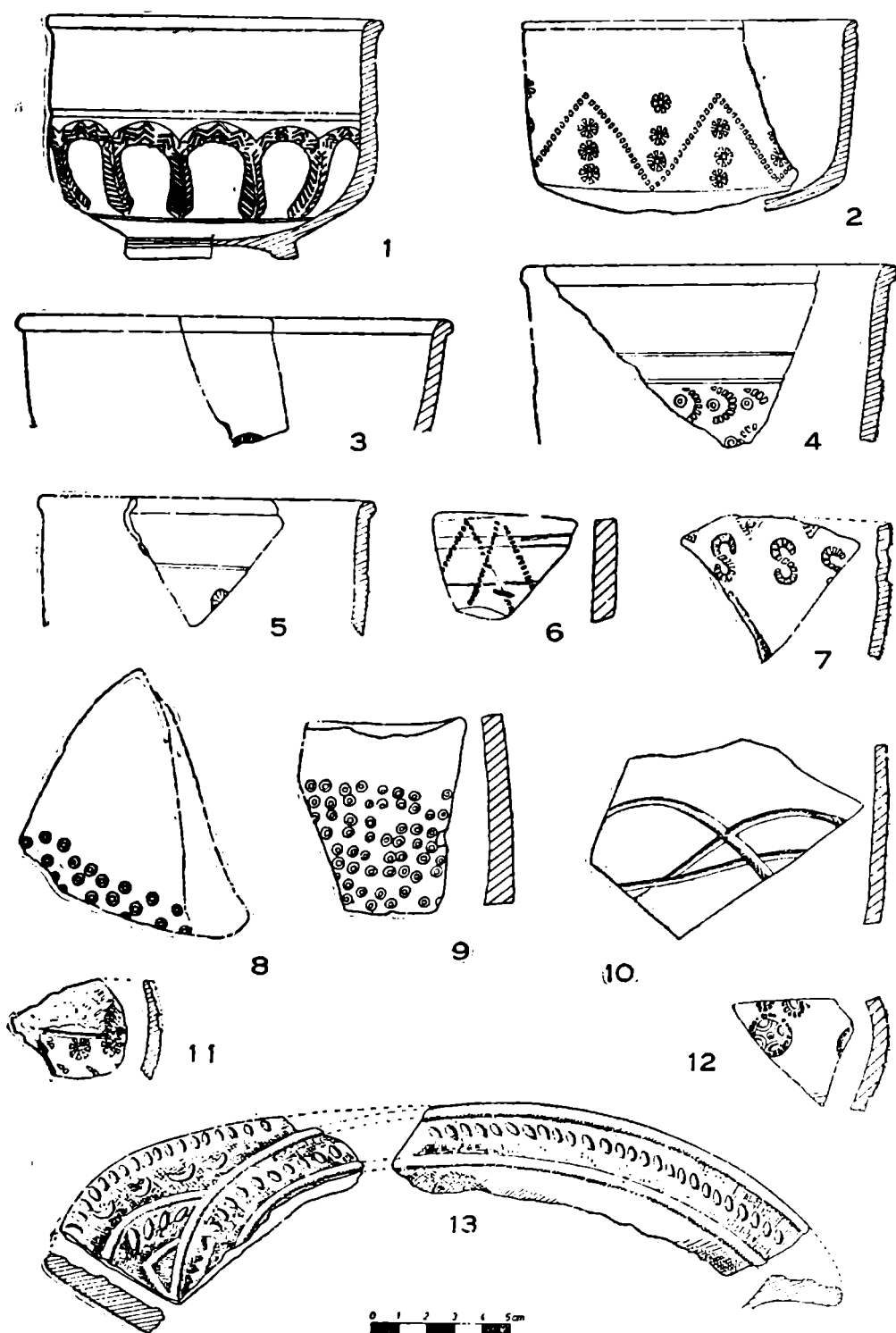

Fig. 5 — Ceramică decorată.

Tipul IV este din pastă cărămizie, cu buza dreaptă, cu caneluri exterioare și șanțuire interioară pentru fixarea capacului¹⁹ (fig. 6/10).

Tipul V, din pastă cărămizie, cu buza îngroșată și rotunjită, are o incizie exterioară, o altă incizie fină marcînd gîtul scurt. Corpul foarte bombat pornește de sub buză (fig. 6/9).

Tipul VI este reprezentat printr-un singur exemplar, din pastă cenușie-cărămizie, cu urme de ardere secundară, buză groasă, ușor evazată, gîtul înalt și corpul bombat. Este un tip deosebit prin toarta groasă, orizontal aplicată imediat sub buză (fig. 6/5).

Tipul VII cuprinde oale de mari dimensiuni, din pastă zgrunțuroasă, cu buza evazată oblic în exterior. Uneori buza este rotunjită²⁰ (fi. 6/1),

Tipul VIII — pastă fină cărămizie cu vopsea roșie, buza ușor evazată și rotunjită. O nervură delimitează gîtul de pereții propriu-ziși²¹ (fig. 6/6).

Tipul IX cuprinde vase numai din pastă zgrunțuroasă, cenușie, cărămizie, cu buza evazată oblic în afară²² (fig. 6/8).

Tipul X — vase asemănătoare cu tipul IX, dar buza este mai puțin evazată. Tipurile IX și X sînt cele mai frecvente în materialul arheologic descoperit în exterior, pe culoarul intrării I (fig. 6/7).

Tipul XI cuprinde oale cu torți din pastă zgrunțuroasă, cărămizie, cu buza ușor evazată, avînd marginea rotunjită, cu șanțuire interioară. Trecerea de la buză la corp se face brusc, corpul este bombat, cu coastele paralele și toarta cu caneluri²³ (fig. 6/3).

Tipul XII include un singur exemplar. Este o oală cu buza rotunjită și marcată printr-o canelură care o desparte de pereții dreپți. Toarta se păstrează fragmentar (fig. 6/2).

Ulcioarele (*urceus*) sînt de diferite capacități. În clasificarea lor s-a ținut seama de forma buzei și a gîtului.

Tipul I — ulcioare cu o toartă, din pastă fină cărămizie, cu vopsea roșie; buza dreaptă și îngroșată, cu șanțuire interioară și caneluri în exterior. Sînt de diferite dimensiuni, cu gîtul larg, corpul piriform, toarta cu una sau două caneluri longitudinale (fig. 7/2, 8, 10; 8/2)²⁴.

Tipul II cuprinde ulcioare cu două torți, din pastă fină-cărămizie, cu buza întoarsă orizontal în afară, netedă ori cu două-trei caneluri; gîtul larg, corpul piriform, toartă modelată cu caneluri. Unele ulcioare mari păstrează urme de vopsea maronie²⁵ (fig. 8/1).

Tipul III — pastă fină galben-cărămizie, cu urme de vopsea roșie. Ulcioarele din acest tip au una sau două torți, buza și gîtul drept, fără

¹⁹ Pentru analogii, vezi P. Filtzinger, *Die römische Keramik aus dem Militärbereich von Novaesium*, în *Novaesium*, V, 1972, p. 54, varianta 10, pl. 61, 8.

²⁰ Vezi P. Filtzinger, *op. cit.*, p. 6, pl. 8, 2; D. Popescu, *op. cit.*, p. 172, fig. 106, 20.

²¹ Tipul Popilian 10, p. 89, pl. XXXVI, 360; D. Popescu, *op. cit.*, p. 172, fig. 108, 13.

²² P. Filtzinger, *op. cit.*, p. 3, pl. 1, 2.

²³ Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 90, pl. XXXVII, 376.

²⁴ E. Gose, *Gefäßstypen der römischen Keramik in Rheinland*, Köln, 1976, pl. 32, 381, pl. 37, 409; P. Filtzinger, *op. cit.*, p. 13, pl. 21, 2; p. 64, pl. 68, 17; Popilian, tipul 2, p. 96, pl. XLIII, 459; D. Popescu, *op. cit.*, p. 172, fig. 108, 16; fig. 93, 2.

²⁵ E. Gose, *op. cit.*, pl. 51/516.

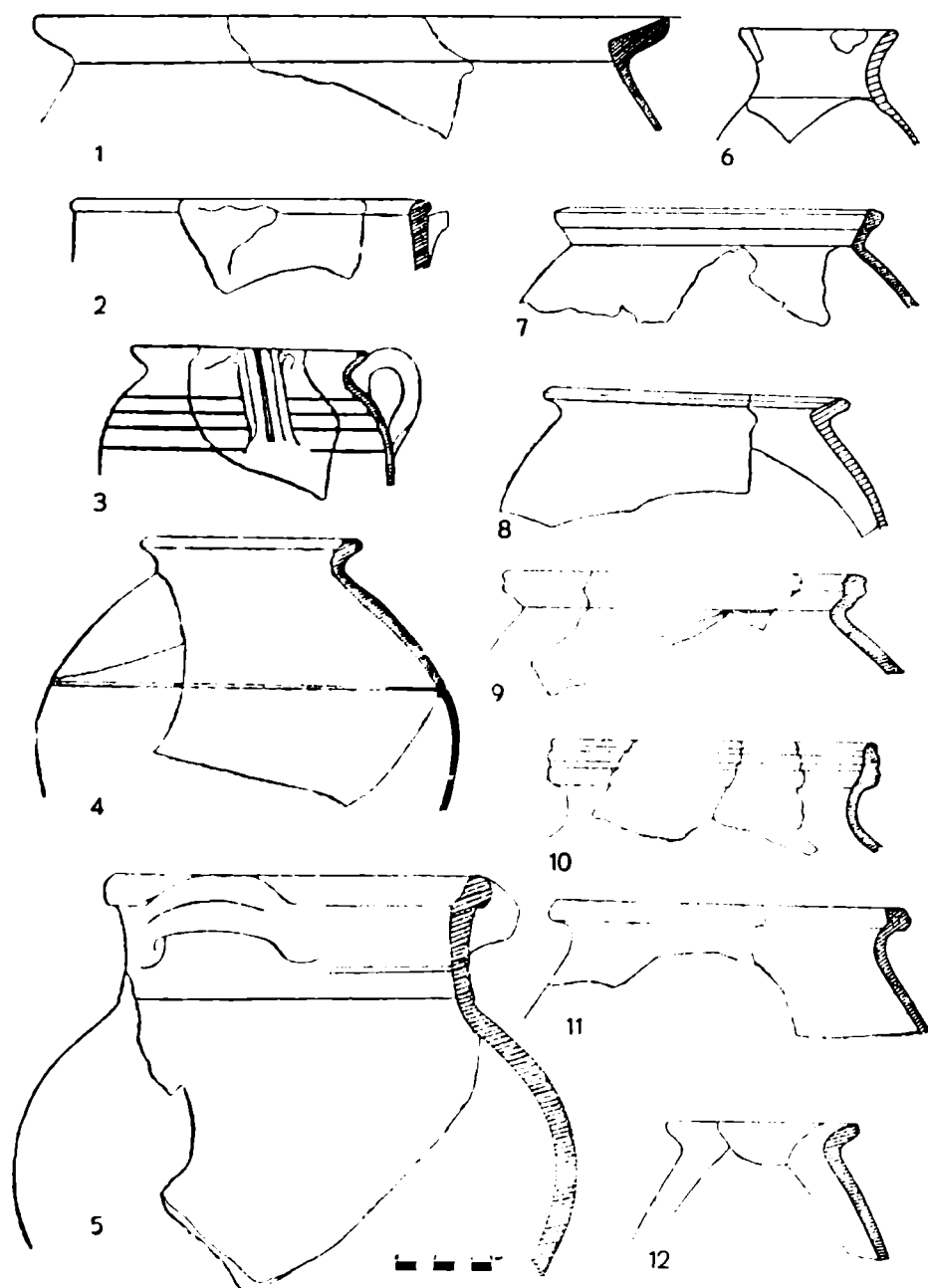
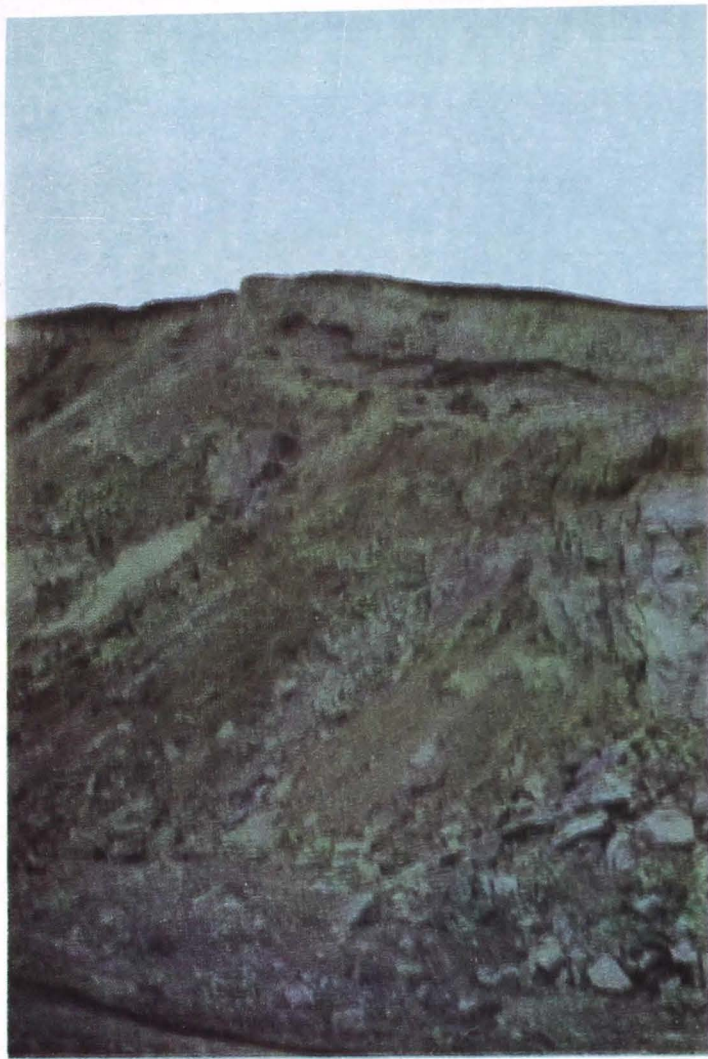

Fig. 6 — Oale.

nici o delimitare între ele. Gîtul mai îngust și pereții mai subțiri decît la celelalte tipuri (fig. 7/9).

Tipul IV, reprezentat printr-un singur exemplar, din pastă zgrunțuroasă cenușie, buză cu profilatură pentru fixarea ocapacului și toartă canelată (fig. 7/11).

a

b

Pl. I. a, Cariera de argilă, vedere dinspre est; b, Cella vinaria: zidul sudic, degajat parțial.

a

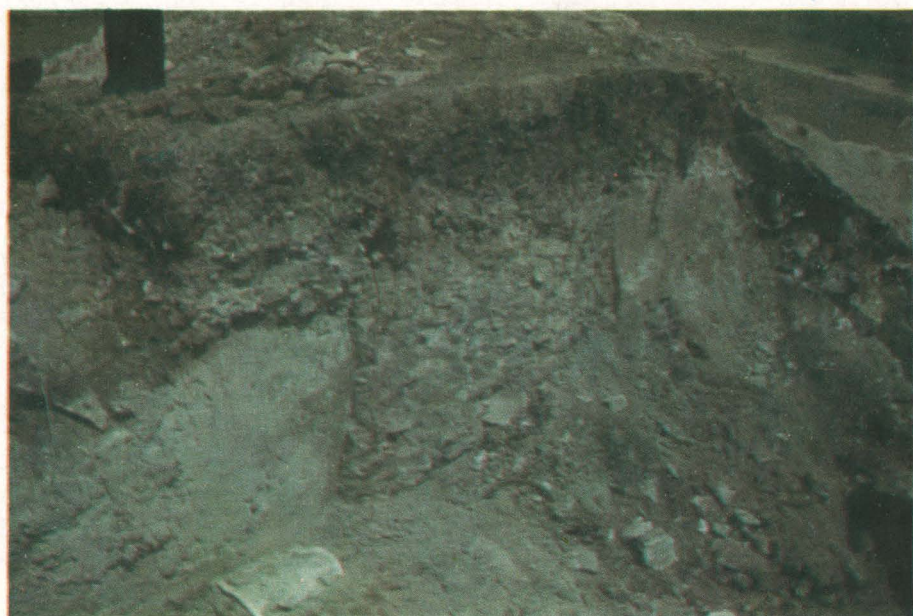
b

Pl. II. Cella vinaria. a, colțul sud-vestic; b, zidul nordic, în prim plan intrarea II.

b

a

Pl. III. Cella vinaria. a, intrarea I blocată; b, intrarea II, cu pragul de lemn.

a

b

Pl. IV. a, torcular; se observă săparea în stincă a bazinului și pavimentul. b, fragmentele reliefului decorativ.

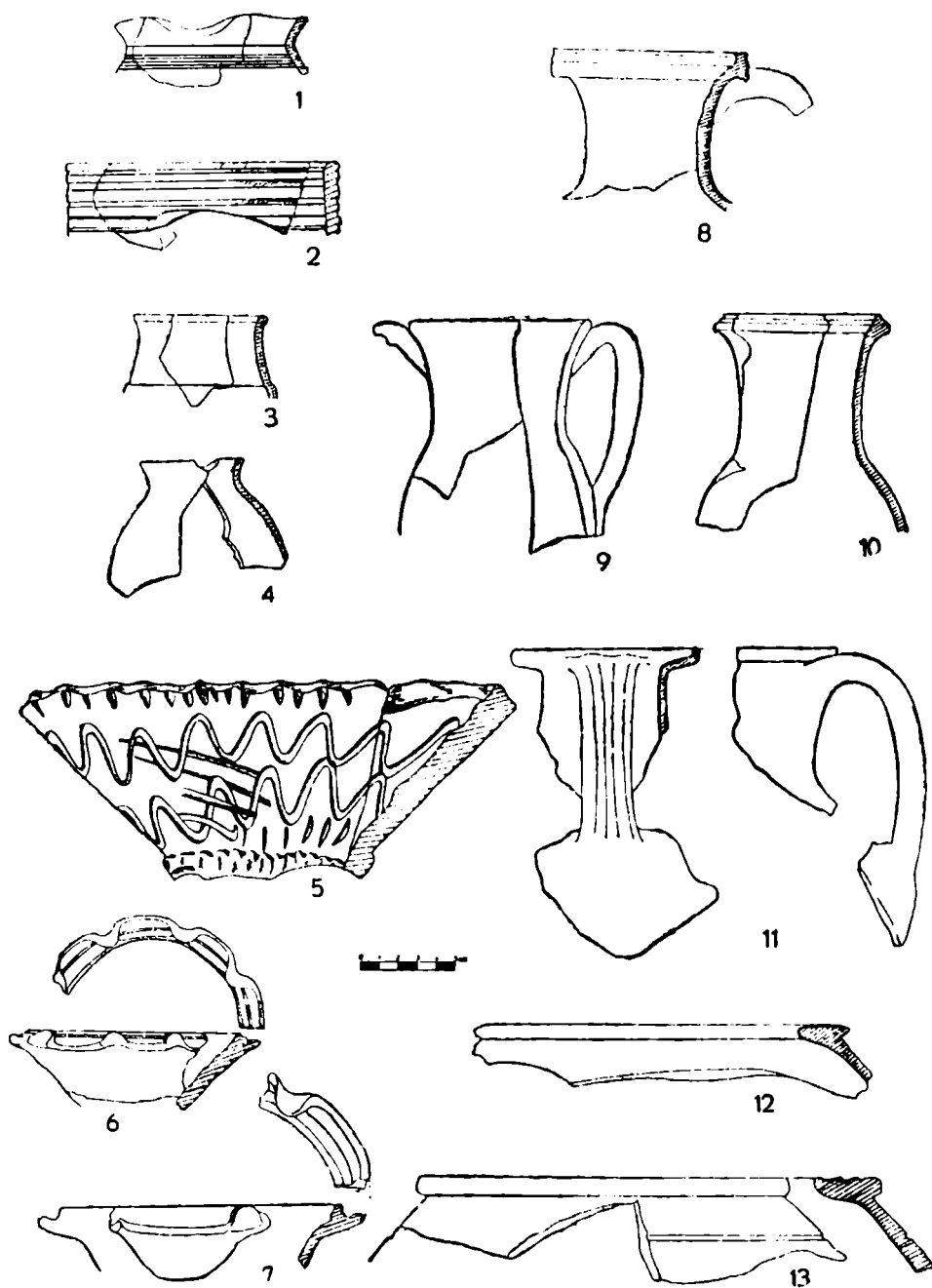
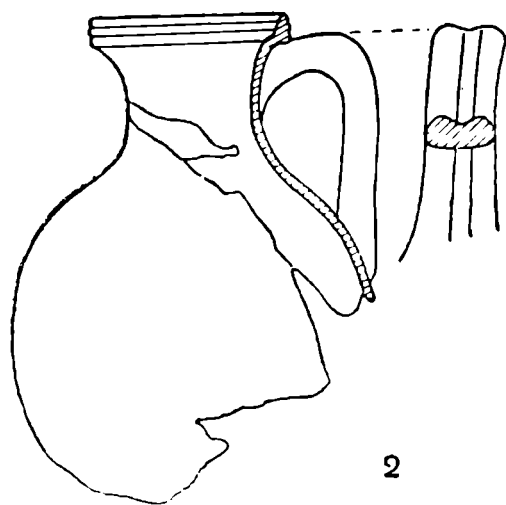
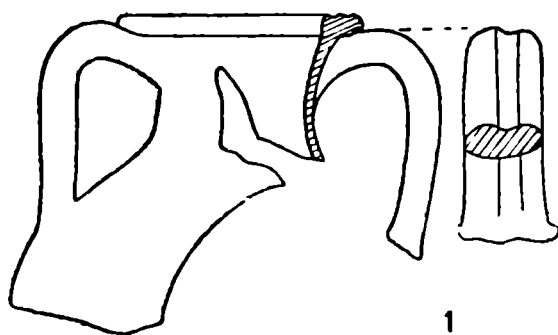

Fig. 7 — Ulcioare, chiupuri, cănițe și fructiere.

Tipul V — ulcioare cu buza treflată; un singur fragment din pastă neagră-cenușie, cu urme de ardere secundară, iar pe gît mai multe linii incizate²⁶ (fig. 7/1).

²⁶ Ibid., pl. 49/508.

0 3 6 9 cm

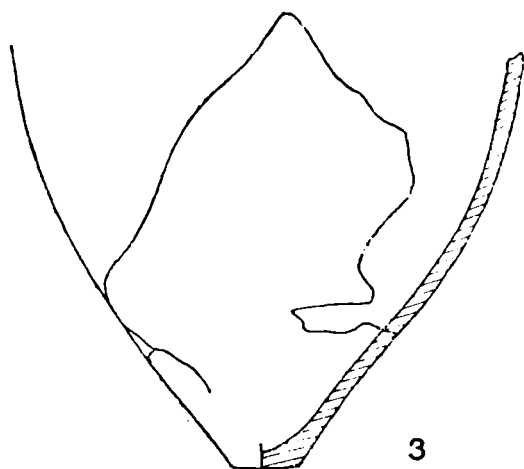

Fig. 8 — Ulcioare și amfora.

Interesant ni se pare un ulcior din care s-a păstrat numai partea inferioară și pe care nu avem posibilitatea de a-l încadra în vreun tip; în zona de îmbinare a fundului profilat cu peretele are un orificiu, perforat înainte de ardere, prin care se putea scurge lichidul.

Castroanele (*acetabulum*) sînt din pastă fină galben-cărămizie, cu vopsea atît în interior cît și în exterior. Forma lor foarte diferită ne-a determinat să stabilim mai multe tipuri.

Tipul I grupează castroanele²⁷ cu buza îngroșată, răsfrîntă în afară, subliniată uneori de o canelură; pereții oblici în partea superioară. O nervură mai subțire sau mai groasă marchează zona în care se unesc cele două părți ale vasului. Acest tip de castron a fost găsit atît în orașul antic Potaissa, cît și în castrul legiunii a V a Macedonica (fig. 9/5—7).

Tipul II cuprinde doar cîteva castroane din pastă cărămizie, cu vopsea roșie. Buza este groasă, răsfrîntă, marcată la bază de o canelură, iar pereții sînt arcuiți (fig. 9/3, 4)²⁸.

Tipul III — pastă galben-cărămizie, cu buza răsfrîntă oblic în afară, corpul bombat, iar pe umărul vasului o canelură; o toartă mică și canelată pornește imediat de sub buză. Este singurul tip de castron care are toartă (fig. 9/2)²⁹.

Tipul IV cuprinde un singur castron, din pastă fină cenușie, cu buza puțin îngroșată, trasă oblic în afară, corpul bombat și fundul inelar. Includem tot aici două castronașe și un fragment dintr-un castronaș tip *terra sigillata* din pastă cărămizie, cu vopsea roșie (fig. 9/1)³⁰.

Tipul V, asemănător cu tipul IV. Buza este foarte puțin răsfrîntă, aproape dreaptă, iar pereții drepți. Fundul este inelar sau drept (fig. 9/10—12)³¹.

Tipul VI — buza răsfrîntă orizontal spre exterior, iar spre interiorul vasului înălțată, formîndu-se o ușoară șanțuire. Pereții sînt arcuiți. Pasta este galben-cărămizie, iar unul din castroane este acoperit cu firnis roș, ca *terra sigillata* (fig. 9/13, 14)³².

Tipul VII cuprinde castroane mici care imită forma *terra sigillata* fiind lucrate din pastă fină cărămizie cu firnis roșu. Ele au buza aproape dreaptă, sau chiar dreaptă, ușor rotunjită, cu o incizie dedesubt. Pereții

²⁷ Tipul Popilian 1, p. 118, pl. LXII—LXIII, 761—762, 771—772; D. Protase, *op. cit.*, pl. X, 1; D. Popescu, *op. cit.*, p. 163, fig. 100, 10; fig. 103, 9, 17; este o formă asemănătoare cu tipul Ritterling 9, Dragendorff 24, Koenen 8 (vezi Oswald — Pryce, *op. cit.*, p. 170 sq., pl. XXXIX, 3; pl. XL, 7, p. 267, nr. 8).

²⁸ D. Popescu, *op. cit.*, p. 163, fig. 101, 14; fig. 102, 8; variantă pentru forma Dragendorff 32, cf. Oswald — Pryce, *op. cit.*, pl. XLVIII, 9.

²⁹ N. Gudea — I. Pop, *Castrul roman de la Rîșnov*, Brașov, 1971, p. 42, pl. XIV, 13.

³⁰ Gh. Popilian le include la străchini, tip 3, *op. cit.*, p. 123, pl. LXVII, 827; este tipul Ritterling 8, cf. Oswald — Pryce, *op. cit.*, p. 184, pl. XLVIII, 6; D. Popescu, *op. cit.*, p. 163, fig. 102, 19.

³¹ D. Popescu, *op. cit.*, p. 163, fig. 100, 27; Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 123, pl. LXVII, 825; Oswald — Pryce, *op. cit.*, pl. XLVIII, forma 22 Aa, 22 Ad, 22 Bd la Ritterling.

³² D. Popescu, *op. cit.*, p. 163, fig. 104, 14; tipul Ritterling 12, cf. Oswald — Pryce, *op. cit.*, pl. LXXXI, 4.

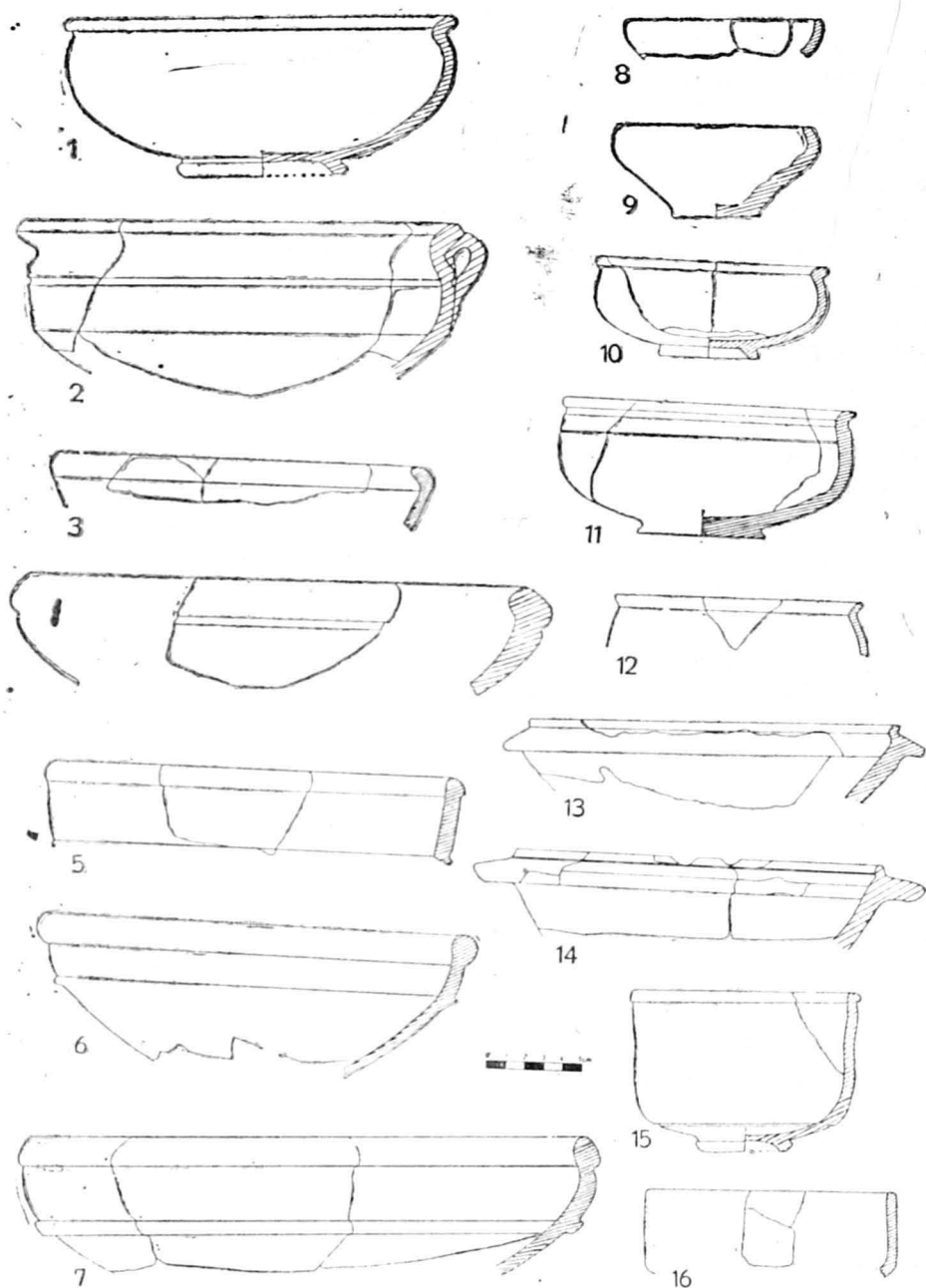

Fig. 9 — Castroane.

sint drepți, fundul inelar; cîte o linie incizată ornamează vasul în partea centrală și în apropierea fundului (fig. 9/15, 16)³³.

³³ D. Popescu, *op. cit.*, p. 163, fig. 101, 4; este forma Guildhall 30, cf. Oswald — Pryce, *op. cit.*, pl. LXXV, 14.

Tipul VIII este din pastă cărămizie, cu vopsea roșie închisă, buza invazată, pereții arcuiți, iar fundul drept (fig. 9/8, 9)³⁴.

Tăvile (*phiala*) sînt, cele mai numeroase, din pastă cenușie, neagră-cenușie sau chiar neagră, dar sînt și din pastă fină, galben-cărămizie, cu vopsea roșie de diferite nuanțe. Ele au pereții rotunjiți sau oblici, buza ușor arcuită spre interior, uneori mai groasă, iar fundul plat (fig. 10/11—15)³⁵.

Farfuriile (*catinus*), puține la număr, sînt toate din pastă fină galben-cenușie, păstrînd urme de vopsea atît în interior cît și în exterior. Buza este dreaptă sau cu o canelură interioară, pereții oblici, în afară (fig. 10/9, 10)³⁶.

Fructierele (*turibulum*) sînt dintr-o pastă fină, galben-cenușie, cu buza decorată cu alveole (fig. 7/6, 7) iar una (fig. 7/5), căreia îi lipsește doar piciorul, din pastă cărămizie, zgrunțuroasă, decorată cu două benzi de linii în val. Este o formă interesantă, pentru care nu cunoaștem analogii, în timp ce forma cealaltă este întîlnită în castru, în orașul antic și în toate așezările romane.

Strecurătoarea (*cribrum*) este din pastă fină, galben-cenușie. Singurul exemplar cunoscut are forma unui castron cu pereții perforați (fig. 10/8).³⁷

În categoria cănițelor am inclus vasele de mici dimensiuni care se aseamănă cu oalele. Ele sînt puține la număr, din pastă fină cărămizie, cu pereții acoperiți cu firnis roșu, sau din pastă zgrunțuroasă de culoare cenușie-gălbuie. Buza este scurtă, întoarsă oblic în afară, iar corpul bombat pornește chiar de sub buză (fig. 7/3,4)³⁸.

Chiupurile (*dolium*) intră în categoria vaselor de provizii. Ele sînt din pastă cărămizie, galben-cenușie, cu buza groasă, întoarsă oblic în afară, simplă sau decorată cu caneluri, și au corpul foarte bombat (fig. 7/12, 13)³⁹.

S-a descoperit o singură amforă (*amphora*), din pastă cărămizie zgrunțuroasă, cu formă specifică (fig. 8/3).

Capacele (*operculum*) sînt confecționate din pastă galben-cenușie, destul de zgrunțuroasă, au formă tronconică, cu buza dreaptă sau ușor îngroșată în interior (fig. 10/7).

³⁴ E. Gose, *op. cit.*, pl. 46, 486; variantă la tipul Ritterling 8, cf. Oswald — Pryce, *op. cit.*, pl. LXIII, 13; D. Popescu, *op. cit.*, p. 163, fig. 100, 2; fig. 102, 7; piese similare s-au descoperit la Aiton (amabilă informație I. Winkler) și în castrul de la Potaissa.

³⁵ E. Gose, *op. cit.*, pl. 45, 465—467; Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 126, pl. LXXI, 891; N. Gudea, în *Castrul roman de la Buciumi*, Zalău, 1972, p. 47, pl. XIX, 17; D. Popescu, *op. cit.*, p. 163, fig. 100, 5; p. 175, fig. 111, 11, 13.

³⁶ Unii cercetători le-au inclus la tăvi (Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 126, pl. LXXI, 883), iar alții la străchini cu fund plat (N. Gudea, în *Castrul roman de la Buciumi*, p. 48, pl. XX, 2; P. Filtzinger, *op. cit.*, p. 75, pl. 93, 8).

³⁷ P. Filtzinger, *op. cit.*, p. 29, pl. 47, 8. Piese asemănătoare au fost găsite la Turda (str. Cheii), Noșlac (într-o groapă de provizii) și la Micăsasa, în preajma cuptoarelor de ars ceramica (amabilă informație I. Mitrofan).

³⁸ Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 206, pl. LIX, 716, 717; N. Gudea, în *Castrul roman de la Buciumi*, p. 43, pl. V, 6.

³⁹ P. Filtzinger, *op. cit.*, p. 17, pl. 26, 6; Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 208, pl. LXI, 746; D. Popescu, *op. cit.*, p. 172, fig. 106, 24.

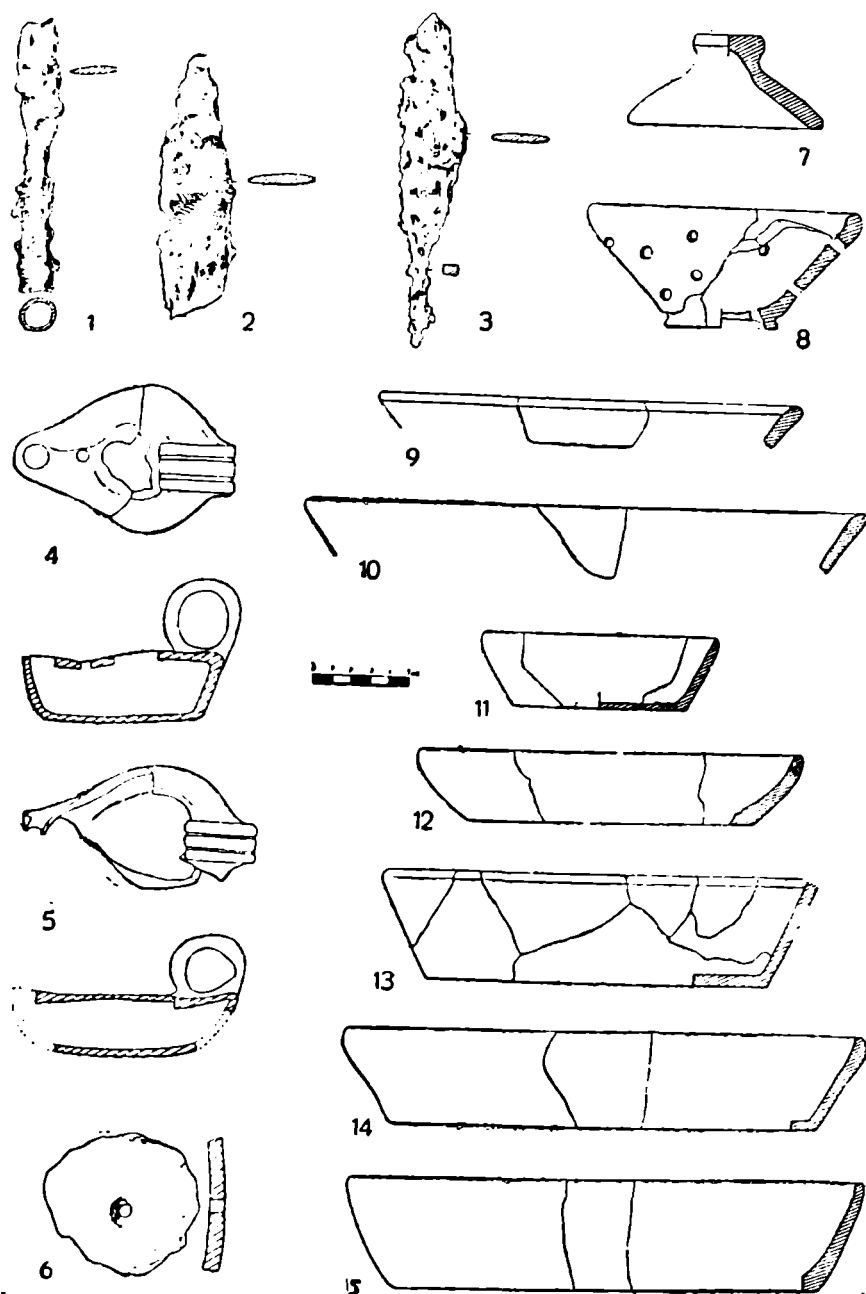

Fig. 10 — Vîrfurile de lănci și ceramică (farfurii, tăvi, capac, strecurătoare și opaițe).

În afară de categoriile de vase descrise aici, în cadrul materialului ceramic sînt cuprinse și alte piese — două opaițe și o roțiță. Opaițele, descoperite unul în *cella*, celălalt în exterior, au toarta inelară supraînălțată, bordură netedă; discul este spart. Ambele sînt lipsite de șampilă și prezintă urme de ardere secundară (fig. 10/4, 5)⁴⁰. Roțița (fig. 10/6)

⁴⁰ Forma este asemănătoare cu cea a opaițului publicat de C. L. Băluță, în *Apulum*, V, 1965, p. 279, pl. I, 9.

este lucrată dintr-un perete de vas. Piese asemănătoare au fost descoperite în castru.

Analiza statistică a materialului ceramic (fig. 11) evidențiază faptul că oalele sînt cele mai numeroase — 171 (din care 11 sînt din pastă fină cărămie, iar 160 din pastă cenușie, neagră, zgrunțuroasă), urmate fiind de castroane, în număr de 53 (din care 40 sînt din pastă fină cărămie, 12 sînt șampilate, cu firnis care imită *terra sigillata*, iar unul e din pastă fină, cenușie). Pe locurile următoare se găsesc ulcioarele — 38 de exemplare (36 roșii și 2 din pastă cenușie, zgrunțuroasă), tăvile — 31 (din care 8 din pastă galben-cărămie, 22 din pastă neagră și cenușie și una din pastă fină, galben-cărămie, decorată) și capacele, în număr de 18. Așa cum a reieșit din prezentarea de mai sus, s-au mai descoperit 7 fructiere, 5 chiupuri, 4 cănițe, 4 farfurii, o amforă și o strecurătoare, în total 333 de vase. Delimitarea materialului ceramic după proveniență (din interiorul *cellei* sau din exterior, de pe culoarul intrării I) arată că din cele 333 de vase doar 90 sînt din interior, restul de 243 de vase fiind din exterior. Statistica s-a putut întocmi întrucît s-a cercetat întreaga cantitate de ceramică din acest complex. Din cele două grafice (vezi fig. 11) rezultă că numărul de vase, pe forme (castroane, oale, ulcioare, chiupuri etc.) găsite în interior (deci în stare de folosire la încetarea funcționării construcției) este proporțional cu numărul de vase, tot pe forme, descoperite în afară (dezafectate așadar pe parcursul etapei a doua). Acest fapt ne permite să afirmăm că, măcar în cazul *acestei* construcții, materialul ceramic descoperit ilustrează, destul de fidel, *proporția cantitativă, din epocă, între diferitele forme și tipuri de vase*. Analogiile vaselor întîlnite în *cella vinaria* apar atît în așezarea civilă, cît și în castrul roman de la Potaissa, ceea ce dovedește proveniența locală a ceramicii discutate.

În materialul arheologic descoperit destul de numeroase sînt obiectele de metal. S-au găsit 53 de cuie și piroane de diferite dimensiuni, aflate mai ales lîngă bucata de lemn carbonizat căzută lîngă peretele sudic sau lîngă cea putrezită aflată de-a lungul peretelui nordic. Între obiectele de metal se numără o verigă din bronz (fig. 13/7), două chei din fier și un cosor (*falx vineatica*) din fier, lung de 16 cm, cu minierul lucrat prin torsionare⁴¹ (fig. 12/7; 12/8 = cosor descoperit în *villa* de la Gyulafirátót-Pogánytelek).

În partea de est a *cellei* s-au găsit trei vîrfuri de lance, din care una cu teacă de înmănușare (fig. 10/1—3) și o piesă ornamentală din bronz, o plăcuță 5×4,4 cm. Ea are modele în colțuri și păstrează încă două nituri de fixare, iar în mijloc are un motiv ajurat (fig. 13/5). Este o aplică de centură, piese asemănătoare descoperindu-se în castru.

Fragmentele de sticlă găsite în *cella* și pe culoarul intrării I provin de la pahare (funduri și pereți; fig. 12/1—4).

În categoria obiectelor de podoabă menționăm, în primul rînd, trei fibule, dintre care una din bronz, excelent conservată, lungă de 4,8 cm,

⁴¹ O piesă asemănătoare s-a descoperit în *villa* de la Gyulafirátót — Pogánytelek (Edit B. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapest, 1964, pl. XIV), iar recent un cosor aproape identic s-a găsit în *villa rustica* de la Apoldu de Sus (N. Branga, în *Transilvania*, (Sibiu), 8, 1978, p. 13).

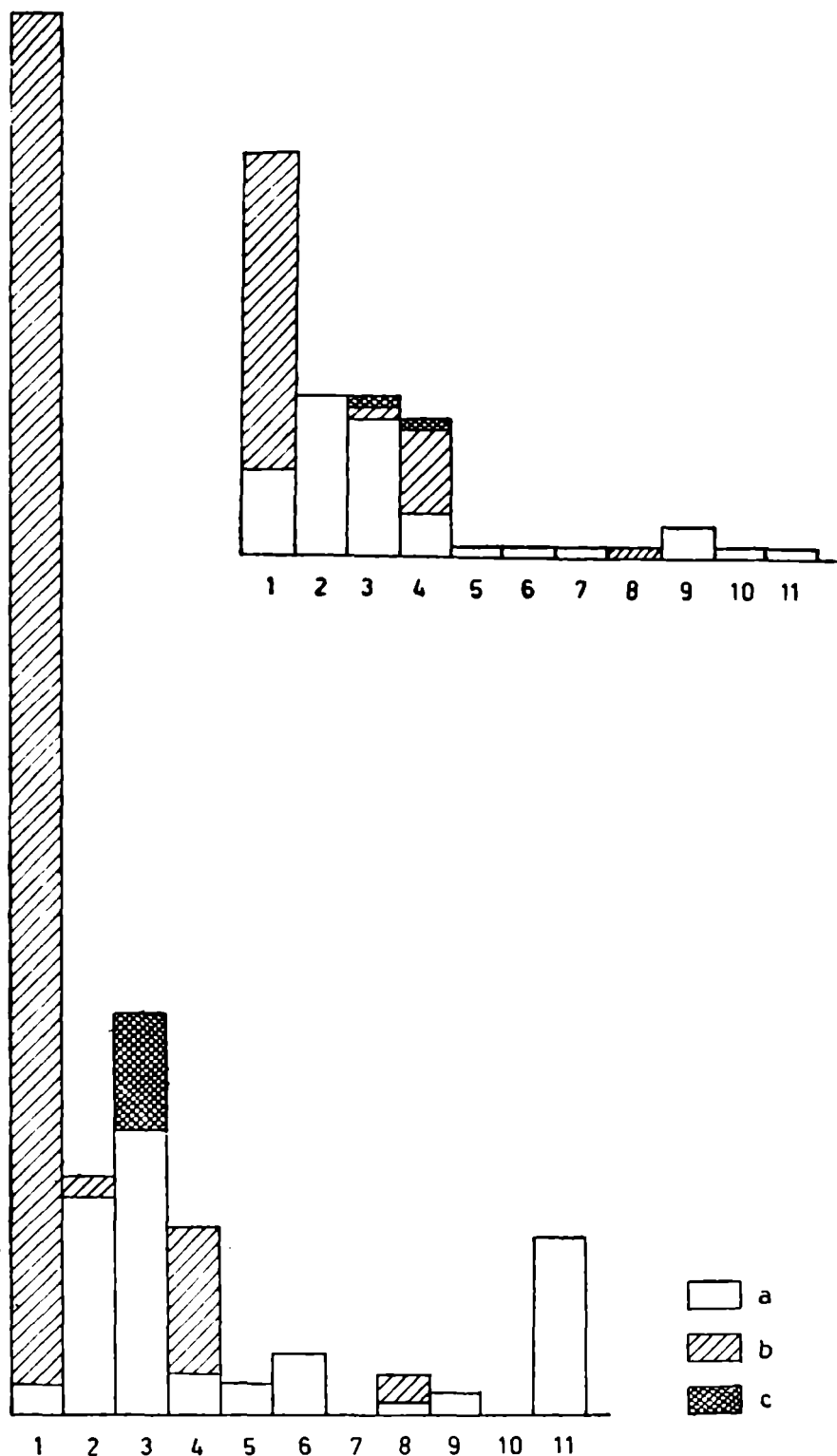
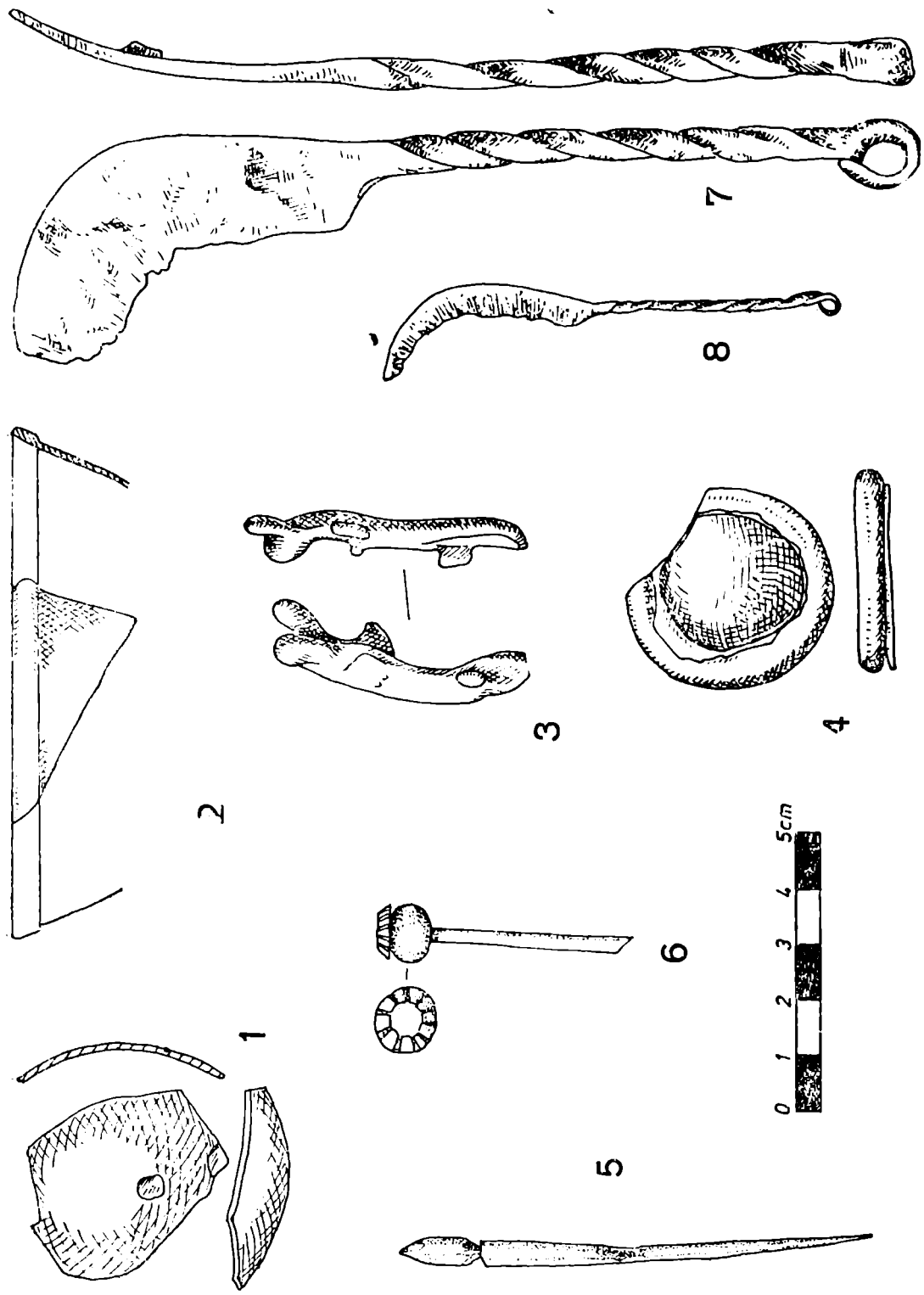

Fig. 11 — Materialul ceramic descoperit în interiorul *cellei* (graficul de sus) și în culoarul intrării I (graficul de jos). Legenda: a) pastă fină, galben-cărămizie și roșie; b) pastă cenușie, neagră, zgrunțuroasă; c) ceramică decorată: 1 — oale; 2 — ulcioare; 3 — castroane; 4 — tăvi; 5 — farfurii; 6 — fructiere; 7 — strecurătoare; 8 — cănițe; 9 — chinpuri; 10 — amfora; 11 — capace.

din categoria celor cu „picior întors pe dedesubt“ (fig. 13/1)⁴². Celelalte două fac parte din categoria fibulelor de tip „omega“ („Omegafibeln“⁴³, „penannular brooches“⁴⁴, necunoscute pînă în prezent la Potaissa și, se pare, nesemnificate ca fibule în alte descoperiri din Dacia^{44a}. Una este din bronz, foarte bine conservată, cu diametrul de 2,5 cm (fig. 13/2); cealaltă, din fier, cu acul lipsă, are diametrul de 4,5 cm (fig. 13/3)⁴⁵. Fibulele de tip „omega“ nu sînt prea numeroase nici în alte provincii. Așa, de exemplu, din cele 1233 de fibule descoperite în castelele de la Saalburg și Zugmantel, doar 7 fac parte din această categorie (fig. 13/10—11 = fibule de la Zugmantel)⁴⁶. Fibulele de tip „omega“ se întîlnesc de-a lungul întregii epoci imperiale, pînă în sec. IV⁴⁷.

S-au mai descoperit: un inel lucrat din foaie de bronz (fig. 13/6) și un fragment dintr-o brățară din același material (fig. 13/4). În colțul nord-estic al încăperii, pe nivelul din prima fază, au fost găsite și două ace din os (fig. 12/5, 6) dintre care se remarcă, prin frumusețea sa, cel al cărui cap imită o capsulă de mac^{47a}.

Pe culoarul din fața intrării I s-au găsit mai multe fragmente de statuetă din teracotă. Unul din aceste fragmente reprezintă un personaj nud, cu mina dreaptă ridicată deasupra capului, iar stînga sprijinită pe abdomen. Sînt redată trăsăturile feței — ochii, nasul — iar pe cap poartă bonetă (fig. 13/9). Un alt fragment reprezintă bustul unui personaj feminin, probabil al zeiței Venus (fig. 13/8).

La cca. 140 cm spre interior de peretele estic al celei s-au descoperit 20 de fragmente dintr-un relief de piatră calcaroasă, două fragmente din același monument găsindu-se în exterior, pe culoarul intrării I (pl. IV/b). Toate fragmentele prezintă motive vegetale stilizate; unele sînt decorate pe două laturi, provenind din chenarul unui relief; altele formează frunze „independente“. E greu de reconstituit forma și rosturile acestui monument. Se pare că avem de-a face cu un relief ajurat. Modul de redare al decorului vegetal amintește motive întîlnite și la alte monu-

⁴² Bibliografia acestui tip de fibulă la K. Horedt, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 219, n. 36. Mai multe fibule foarte asemănătoare s-au descoperit în castrul de la Potaissa (M. Bărbulescu, Z. Milea, A. Cătinaș, A. Hopârtean, în *Potaissa. Studii și comunicări*, Turda, I, 1978, p. 13).

⁴³ A. Böhme, în *Saalburg Jahrbuch*, XXIX, 1972, p. 46; S. Rieckhoff, în *Saalburg Jahrbuch*, XXXII, 1975, p. 74—75.

⁴⁴ R. G. Collingwood, I. Richmond, *The Archeology of Roman Britain*, London, 1969, p. 300, fig. 106, nr. 115—118.

^{44a} Două asemenea fibule, considerate cataramă, s-au descoperit la Gilău și Ilișua (M. Rusu, în *Materiale*, II, 1956, p. 695, nr. 1 și nota 4, fig. 5/1).

⁴⁵ Ambele fac parte din forma c, stabilită de A. Böhme, formă reprezentată doar de două exemplare la Zugmantel (*op. cit.*, p. 46, pl. 31, nr. 1220—1221), ori din tipul 4 stabilit de S. Rieckhoff (*op. cit.*, p. 75, pl. 10, nr. 170).

⁴⁶ A. Böhme, *op. cit.*, p. 47.

⁴⁷ *Ibid.*, p. 46; S. Rieckhoff, *op. cit.*, p. 74.

^{47a} Ace cu cap asemănător s-au descoperit la Strasbourg (R. Forrer, *Das Roemische Strassburg — Argentorate*, I, Strasbourg, 1927, pl. XXXIX, 1) și Intercisa (Eszter B. Vágó, I. Bóna, *Die Gräberfelder von Intercisa. I. Der Spätromische Südostfriedhof*, Budapest, 1976, p. 120, pl. 28 — Papsziget „8“).

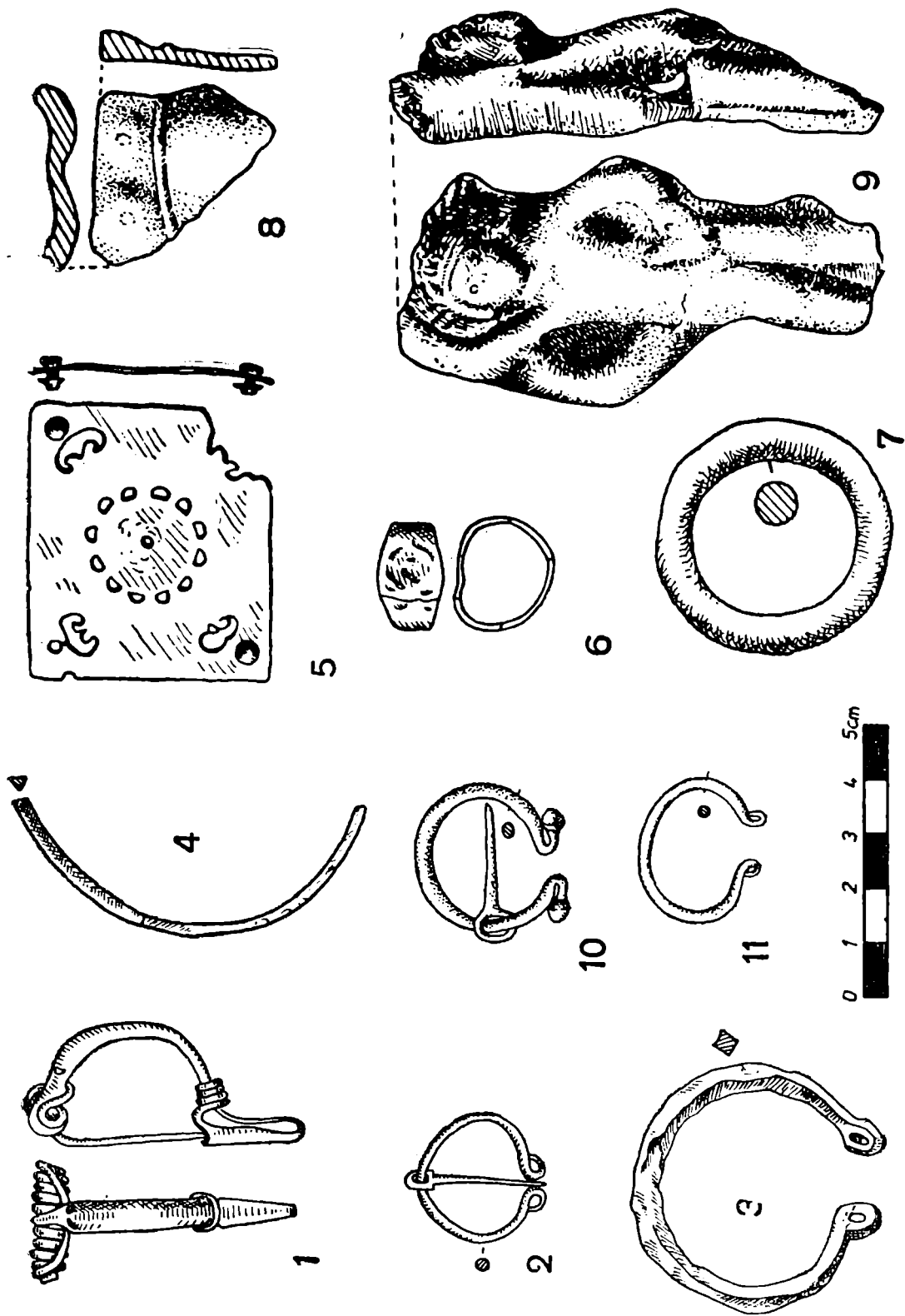

Fig. 13 — Obiecte de podoabă și teracote.

mente din Potaissa: pe frontonul unor stele funerare⁴⁸ și pe coronamentul unui altar⁴⁹.

Materialul osteologic este redus la fragmente provenind de la bovine, ovine și câteva oase calcinate din scheletul unui ciine.

Materialul arheologic, privit în totalitatea sa, confirmă rosturile complexului descoperit și contribuie la precizarea celor două etape de funcționare a construcției. Într-adevăr, din interiorul *cellei* provin vasele de mari dimensiuni: amfora, trei din cele cinci chiupuri, ulcioarele mari și oalele de mare capacitate. Numărul mare al oalelor provenite din exterior (133) este dat de fragmentele din pastă neagră-cenușie zgrunțuroasă, aparținând fiecăre altui vas, în timp ce din interiorul pivniței multe asemenea oale au putut fi întregite. Dacă notăm și faptul că fragmentele de statuete, fibulele, ceramica șampilată și cea de tip *terra sigillata* s-au descoperit în exterior (mai precis, pe culoarul intrării I), păstrându-se doar jumătăți de vase ori fragmente, iar dintre capace doar cel găsit în interior este întreg, ajungem la concluzia că, după zidirea intrării I, culoarul de acces al acesteia, lipsit acum de funcționalitate, a devenit, cu timpul, locul unde se aruncau obiectele ieșite din uz. La început culoarul (nemaifiind întreținut) s-a umplut cu un strat de pământ relativ curat, în care nu se observă dărămături, ceea ce denotă că zidirea intrării I și deschiderea intrării II n-a fost provocată de vreo distrugere; această depunere este contemporană cu începutul etapei a doua de existență a *cellei*, după schimbarea intrării; apoi s-au aruncat aici obiectele dezafectate, așa explicându-se și marea cantitate de ceramică în stare fragmentară descoperită aici.

Încetarea funcționării construcției este de pus în legătură cu un incendiu. Schelăria acoperișului s-a aprins și s-a prăbușit în interiorul *cellei*; dovadă e birna arsă căzută lângă peretele sudic, care a lăsat urme de arsură și pe tencuială, apoi urmele de ardere secundară care se observă pe o parte a materialului ceramic, după cum și unele fragmente de relief au fost atinse de incendiu. Focul nu a cuprins întreg materialul lemnos din încăpere: banca de lângă peretele nordic și pragul intrării II s-au descoperit *putrezite*. Incendiul a urmat, poate, unei jefuiri și distrugerii intenționate. Așa se explică descoperirea printre dărămăturile din *cella* a unui element de mozaic de la *torcular*, apoi faptul că fragmente din același vas s-au aflat, unele în *cella*, altele în afara încăperii. În fine, situația monumentului de piatră confirmă o asemenea distrugere: fragmentele descoperite în *cella* au apărut începând cu adâncimea de —180 cm (se aflau, practic, pe nivelul de călcare); cu toate acestea ele nu reușesc să întregască relieful, decît în mică parte, restul fiind aruncat afară (două fragmente s-au găsit pe culoarul intrării I, iar celelalte nu s-au mai descoperit).

Încercarea de a stabili momentul construirii complexului de pe dealul Șuia întîmpină anumite greutăți. Astfel, tehnica *opus mixtum*, în

⁴⁸ M. Jude — C. Pop, *Monumente sculpturale romane în muzeul de istorie Turda*, 1972, p. 9—10, pl. V/1; V/3.

⁴⁹ I. I. Russu — Z. Milea, în *ProblMuz*, 1964, p. 17, fig. 1.

care se încadrează oarecum zidurile *cellei* (aici din *opus incertum* și *opus latericium*) apare la mijlocul sec. I e.n.⁵⁰, deci nu constituie, în cazul Daciei, un *terminus postquem*, ea putînd fi introdusă în provincie chiar din prima jumătate a secolului al doilea. Dacă nu putem preciza momentul construirii, este cert că la mijlocul secolului al III-lea complexul era în funcțiune. Fibula de tip „omega“, după cum am văzut, nu aduce precizări cronologice; în schimb, fibula cu picior întors pe dedesubt, de „tip roman“, pare să indice prima jumătate a secolului al III-lea⁵¹. Spre aceeași epocă (sec. III) trimit și cele două opaite, la care ciocul este mai puțin pronunțat, „îngropîndu-se“ în bazin⁵².

Nu excludem ipoteza că ne aflăm în fața anexelor unei gospodării mai întinse — o *villa suburbana* în apropierea orașului antic⁵³. În *villae-le rusticae* cunoscute în Dacia, mai ales în Dacia Superior⁵⁴, nu s-au identificat asemenea complexe de producere a vinului⁵⁵. Ele sînt cunoscute în Italia și în provincii. În Pannonia, *villa* de la Csopak avea *cella vinaria*⁵⁶. Oricum, complexul potaissens constituit din *cella vinaria* și *torcular*, fie că făcea parte dintr-o *villa*, fie că alcătuia un ansamblu independent, se afla lîngă sau chiar în vie (vița de vie se cultivă și astăzi pe colina învecinată — „Dealul Zinelor“). Încăperea subterană în care se păstra vinul putea servi, totodată, ca depozit al uneltelor necesare în lucrările viticole, locuință a paznicului (așa se explică, poate, prezența virfurilor de lance) etc. Tot aici se puteau comercializa vinurile, în special vinul nou.

Existența acestui complex nu este, credem, incompatibilă cu necropola romană care i se învecina pe același deal Șuia (vezi mai sus). Vița de vie se putea extinde chiar printre morminte: mai mult decît o simplă figură de stil, afirmația Valeriei Gemellina din binecunoscutul epitaful în versuri de la Romula, potrivit căreia locuința de veci a soțului se afla *inter pampinea virgulta*⁵⁷, ilustrează probabil o realitate.

Viticultura în provincia Dacia era atestată pînă în prezent în special de inscripția de la Sucidava⁵⁸, care pomenea o vie de două *jugera*. O tăbliță cerată de la Alburnus Maior⁵⁹ menționa — se pare — existența a două calități de vin. Mulțimea inscripțiilor și monumentelor figurative dedicate lui Liber și reprezentarea viței de vie pe monumente sculpturale — mai ales funerare — atestau și ele (indirect) această ramură a

⁵⁰ G. Lugli, *La tecnica edilizia romana*, Roma, II, 1957, pl. CLIX.

⁵¹ Gh. Diaconu, în *Dacia*, N.S., XV, 1971, p. 248; D. Protase, *op. cit.*, p. 64; K. Horedt, *op. cit.*, p. 222.

⁵² S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa*, Zürich, 1919, p. 235, pl. XVII, 649—650; D. Iványi, în *DissPann*, II, 2, p. 14, pl. XXXVIII, 6, 7.

⁵³ La cca. 500 m E—SE de construcția în discuție presupunem existența unui sanctuar închinat lui Saturnus, loc de cult în afara limitelor orașului antic (M. Bărbulescu — A. Cătinaș, în *Apulum*, XVII, 1979, p. 215 sqq).

⁵⁴ I. Mitrofan, în *ActaMN*, X, 1973, p. 127—150.

⁵⁵ N. Branga (*op. cit.*, p. 14) atribuie un caracter viticol *villei* de la Apoldu de Sus.

⁵⁶ Edit B. Thomas, *op. cit.*, p. 29.

⁵⁷ *IDR*, II, 357.

⁵⁸ *CIL*, III, 14493 = *IDR*, II, 187.

⁵⁹ *CIL*, III, tab. cer. XV = *IDR*, I, TabCerD XVI.

agriculturii. Recenta descoperire de la Potaissa (care se adaugă unui teasc din piatră aflat mai demult tot în această localitate⁶⁰) completează substanțial cunoștințele actuale privitoare la practicarea viticulturii în Dacia romană.

ANA CĂTINAȘ — MIHAI BĂRBULESCU

CELLA VINARIA DE POTAISSA

(Résumé)

Au Sud-Ouest de la ville de Turda (Potaissa), sur la colline Șuia, connue par les vestiges archéologiques romaines, on vient de découvrir une construction souterraine quadrilatère — un cellier pour les vins (*cella vinaria*). Les dimensions du cellier sont, à l'intérieur, de 782×296 cm; ses murs ont été construits dans une technique semblable à *opus mixtum*. On a précisé deux étapes d'emploi du cellier (voir fig. 4). Pendant la première, l'entrée était située au côté Nord; pendant la seconde étape cette porte a été murée et on a établi l'entrée sur le côté Ouest. En même temps on a jeté dans le couloir d'accès de la première entrée les objets inutilisables, y étant trouvée une grande quantité de céramique fragmentaire.

A côté du cellier on a découvert le plancher très résistant d'un pressoir (*torcular*).

À l'intérieur du cellier et dans le couloir de la première entrée ont été découverts 333 vaisseaux, divers objets métalliques, trois pointes de lances, une serpe (*falx vineatica*), trois fibules, des fragments de statuettes en terre cuite et d'un relief décoratif en pierre etc. Le matériel archéologique qui peut être daté atteste que pendant la première moitié du IIIe s. le complexe formé de *torcular* et *cella vinaria* était utilisé.

L'ensemble découvert appartenait, peut-être, à une *villa*, et fort probablement, était situé justement dans les vignobles.

⁶⁰ Z. Milea — C. Luca, *Un teasc roman descoperit la Potaissa*, comunicare la sesiunea Muzeului din Constanța, octombrie 1977.

DIADEMA DE AUR DE LA TYRAS

In memoriam Paulo Nicorescu

Diadema care face obiectul lucrării de față a fost descoperită de profesorul Paul Nicorescu în anul 1938, cu prilejul săpăturilor arheologice efectuate în necropola anticului Tyras¹.

Lucrată din tablă de aur în grosime de 0,012 cm, diadema are o lungime de 28,8 cm; o lățime de 3 cm în părțile laterale dreptunghiulare și 6 cm pe o porțiune de 6,2 cm în zona centrală, care, luată separat, are o formă octogonală asemănătoare unor reliefuri culturale mithraice sau ale Cavalerilor danubieni (fig. 1). Aproape întreaga suprafață a diademei este acoperită cu diferite reprezentări obținute prin stampare. Din diademă lipsește doar un mic fragment din partea dreaptă, dar îndoiturile numeroase complică sau fac uneori imposibilă reconstituirea certă a unor imagini. Intervențiile moderne, vizibile în câteva zone ale diademei, sînt neînsemnate.

Figurile și scenele din părțile laterale sînt încadrate de o bandă în relief lată de 0,25 cm, iar un decor punctiform marchează marginile inferioare și superioare ale diademei. La una din extremitățile laterale poate fi observată gaura prin care trecea șnurul de prindere a diademei, care străbătea, desigur, și stofa sau pielea pe care diademele erau obișnuit aplicate. Materialele amintite contribuiau la obținerea dimensiunilor dorite și consolidau totodată foița subțire de aur.

Partea centrală ocupă mai mult de o pătrime din suprafața diademei, spațiu în care densitatea imagistică și imagistico-simbolică este maximă. Printr-o dispunere inteligentă a reprezentărilor, imbinînd cerința de respectare a canoanelor cu intenția de subliniere și gradare a însemnătății personajelor și simbolurilor, artistul a reușit să dea relief și adîncime ansamblului, care a căpătat astfel aspectul asemănător unui interior de templu (fig. 2).

Centrul diademei este ocupat de imaginea *Cavalerului*, cu calul în mers spre dreapta, strunind dirlogii într-un moment anterior opririi. Datorită dimensiunilor relativ reduse, doar 3,1 cm, călărețul cu tot cu cal, precum și a îndoiturii diademei în zona mediană a scenei, nu pot fi consemnate cu certitudine unele detalii de importanță majoră. Călărețul, cu un *pileus* de forma unei calote sferice, de tipul celor purtate de Dios-

---

¹ Diadema se află în prezent în colecțiile Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” — Iași, Inv. 671-G. Ea ne-a fost oferită spre cercetare de prof. dr. doc. M. Petrescu-Dîmbovița, căruia îi aducem cu acest prilej cuvenitele mulțumiri. Singurele informații asupra condițiilor de descoperire le deținem de la Claudia Ralea și, în conformitate cu acestea, diadema a fost găsită într-un mormînt de epocă romană.

Fig. 1 — 1, Diadema de aur de la Tyras.

Fig. 1 — 2, Copia diademei în cauciuc siliconic.

Fig. 2 — Partea centrală a diademei.

curi, are figura în profil² abia conturată și gâtul îngust. Din îmbrăcăminte se poate distinge doar chitonul și hlamida fluturindă. Călărețul ține cu mâna stângă dirlogii calului, iar în dreapta, puțin ridicată, are un *rhyton*. Este o cunoscută imagine a zeului equestru, într-o ipostază mai frecventă, dar nu exclusivă, în reprezentările din zona nord-vest pontică³.

Între realizările artistice care dovedesc măiestria orfevrierului se înscrie și reprezentarea calului, cu mișcările sale elastice, capul înălțat și unul din picioarele din față ridicat într-o poziție puțin obișnuită, schițând parcă pași de paradă. Pe direcția piciorului ridicat este vizibil un grup de puncte, dar suprafața pe care ele o conturează este neclară, ceea ce generează incertitudini asupra subiectului pe care intenționa artistul

² În cele mai multe reprezentări ale Cavalerului trac, uneori și ale Cavalerilor danubieni, personajele au fața întoarsă spre privitori.

³ Rostovzeff, *Le culte de Grande déesse dans la Russie méridionale*, în *Revue des études grecques* (REG), 32, 1919, p. 462—481. Sînt analizate scenele de pe placa triunghiulară de la Karagodevașck; rhytonul de la Merdjany și monumentele de la Kul-Oba; Idem, *Une tablette votive thraco-mithriaque du Louvre*, extras din *Mémoires présentés par divers savants a l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, tome XIII, IIe partie, Paris, 1922, p. 401; G. Kazarow, în *ArchAnz*, XXXVII, Bbt. III/IV, 1922, col. 186 și 187; K. Skorpil, în *Isvestija*, XIII, 1939, p. 130, fig. 133; p. 135, fig. 140; A. P. Ivanova, *Iskustvo antičnîh gorodov Severnogo Pričernomorija*, Leningrad, 1956, p. 83, fig. 22; T. N. Knipovici, *Tanais*, Moscova-Leningrad, 1949, p. 116 și urm., fig. 44; W. Blawatsky et G. Koschelenko, *Le culte de Mithra sur la côte septentrionale de la Mer Noire*, Leiden, 1966, p. 9 și urm. Despre *rhyta*: E. Pottier, art. *Rhyton* (ῥυτόν), în *DA* IV₂, p. 865—868. În mediu traco-getic: F. Mîrțu, în *SCIV*, 15, 4, 1964, p. 529 și urm.; D. Berciu, în *BRGK*, 50, Berlin, 1971, p. 260.

să-l sugereze. Dacă figurarea unei persoane întinse sub copitele calului pare exclusă, trebuie admisă însă prezența unui simbol oarecare.

Partea dreaptă a scenei centrale este dominată, prin poziție și dimensiuni, de un bucran. Sînt redată cu talent atît conturul protomei taurului, cît și detaliile: coarnele scurte formînd o semilună; blana pieptănată cu atenție și ornamentele de pe fruntea animalului, urechile, ochii, nările. Benzile sinuoase care flanchează bucranul au aspectul unor ornamente de tipul acelor *infulae* care ornau victimele (*hostiae*) pregătite pentru sacrificiu⁴. Între coarnele animalului poate fi observat un „motiv decorativ” de forma unui arc de cerc. Imagini identice sau asemănătoare pot fi reîntîlnite pe un număr însemnat de reprezentări. Interpretînd figurile de pe diademă drept „bucran asociat cu cornul întors al Lunii” sau urmărind numai frecvența ultimului din aceste două simboluri, cele mai numeroase analogii le-am găsit pe monumentele funerare⁵. Pe reliefurile culturale acest arc de cerc are dimensiuni mai mari, simbolizînd cerul, fiind așadar atașat divinităților celeste⁶. Dacă ar fi existat intenția ilustrării simbolului amintit, arcu de cerc ar fi fost mai mare, cuprinzînd întregul bucran și tot ce-i în preajma sa. Dimensiunile sensibil egale pe mijloc și la capete ne determină, deasemeni, să nu-l considerăm, cel mai probabil, drept înfățișarea „cornului întors al Lunii”. Marginea din dreapta mai ales, retezată, ar putea da impresia că „piesa” dintre coarnele bucranului, în forma arcu de cerc, este de fapt un topor cu două tășuri (*bipennis*), al cărui aspect este uneori asemănător celui din imagine, oarecum depărtat de formele originare, iar asocierea labrys-ului cu bucranul avea vechime de milenii deja în epoca romană imperială⁷. Arcu de cerc nu se termină cu capete globulare, simboluri ale stelei de dimineată și de seară, considerate că susțin bolta cerească⁸. În sfîrșit, nu putem exclude posibilitatea cu presupusul „corn întors al Lunii” să fie, de fapt, tot un șarpe. Această ultimă ipoteză este rodul unei atente observații a diademei și opțiunea finală. În acest caz, situația ar fi oarecum asemănătoare celei de pe o camee cu reprezentarea Cavalerilor danubieni⁹, unde, în centrul imaginii, apar un vultur și un șarpe. Bucranul ca simbol solar sau, în general, uranic ar suplini semnificațiile simbolice ale vulturului din amintita reprezentare culturală. Deasupra acestei re-

⁴ G. Fugères, art. *Infula*, în *DA*, III, p. 515, fig. 4058; G. Leroux, art. *Serta*, în *DA*, p. 1258—1260; E. Saglio, art. *Taenia* (Ταβία), în *DA*, V, p. 19—20.

⁵ *CIL*, VIII₂₋₃, 19287, 21759; F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1942, p. 203, 232, fig. 60—b etc.; Idem, *Lux perpetua*, Paris, 1949, p. 173, 178.

⁶ Reprezentarea bolții cerești prin acest simbol a cunoscut o mare răspîndire, mai ales ca simbol al zeiței cartagineze Tanit-Caelestis.

⁷ Pentru semnificația taurului: L. Malten, *Der Stier in Kult und mytischer Bild*, în *JDAI*, 1927—1928, p. 118 și urm.; M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, I (*Handbuch der Altertumswissenschaft*), Berlin, 1941, p. 197; J. R. Conrad, *Le culte du taureau*, Paris, 1961; L. A. Campbell, *Mithraic iconography and ideology*, Leiden, 1968, p. 228, 236—237 etc.

⁸ R. du Mesnil du Buisson, *Les tessères et les monnaies de Palmyre*, Paris, 1962, p. 143.

⁹ D. Tudor, *Corpus monumentorum religionis Equitum Danuviorum (CMRED)*, I, (*ÉPRO*, XIII), Leiden, 1969, pl. LXXXVIII, nr. 193.

prezentări este o incizie de forma literei X, simbol al unei stele sau planete.

Șarpele din dreapta are capul sub nara bucranului, iar sinuozitățile corpului său pot fi urmărite în sus pînă către urechea taurului. Șarpele din stînga are capul tot pe direcția bazei bucranului, ceva mai jos decît șarpele din dreapta, corpul său, vizibil între bucran și cal, avînd aproximativ aceleași dimensiuni cu șarpele din dreapta. Pe numeroase reprezentări culturale ale Cavalerilor danubieni apar doi șerpi așezați sau avînd, de multe ori, în spațiul care-i separă, simbolurile *Soarelui* și ale *Lunei*¹⁰. Sînt însă și piese culturale separate, cu doi șerpi care flanchează un bucran¹¹, sau imagini în care sînt alăturate șarpele și bucranul. Dintre acestea se cuvine a fi menționat, în primul rînd, un cunoscut obiect de cult dolichenian¹². Gruparea acestor simboluri, caracteristică divinităților care cumulează atribute htonice și uranice, nu este nouă în imagistica culturală a zonei carpato-ponto-danubiene. Elocventă în acest sens este reprezentarea asemănătoare de pe coiful de aur de la Cucuteni-Băiceni (Fig. 3/2) și ea atestă existența unor credințe asemănătoare, ilustrate prin simbolurile amintite, cu multe secole înaintea epocii căreia considerăm că-i aparține diadema de la Tyras¹³. Între descoperirile recente, dintr-o locuință de pe teritoriul castrului roman de la Barboși-Galați, se numără și o *tegula* fragmentară, pe suprafața căreia au fost deasemeni incizate, în pasta moale, un bucran și un șarpe (fig. 3/1). Indiferent de continuarea scenei, ca imagine culturală a Cavalerilor danubieni sau foarte probabil mithraică, piesa de la Barboși este o ilustrare separată, foarte clară, a alăturării *bucran-șarpe* în reprezentările culturale datînd din epoca Severilor¹⁴. Dacă șerpii au o frecvență remarcabilă¹⁵, bucranul apare doar pe două icoane ale Cavalerilor danubieni¹⁶, cu toate că bovidee pot fi observate pe 11 asemenea reprezentări¹⁷.

Dacă admitem că imaginea șarpelui dintre coarnele bucranului, asociată cu cea a bucranului, urmau să ilustreze dublul aspect, htonic și uranic, al zeului, putem presupune că cei doi șerpi care flanchează bucranul simbolizează *Dioscurii*¹⁸. O indicație similară a Tindarizilor poate fi reîntîlnită pe unele reprezentări culturale ale Cavalerilor danubieni¹⁹,

¹⁰ *Ibidem*, nr. 1, 9, 10, 29, 45, 55, 72, 80, 137 dispuși orizontal și nr.: 83, 108, 176, 193 dispuși vertical.

¹¹ D. Tudor, în *EDR*, VII, 1937, p. 261 (73): „Probabilmente sempre un'interpretazione astrologica si deve dare alla testa di toro posto tra i due serpenti, che si riferirebbe alla sua constellazione“.

¹² I. Tóth, în *ActaArch*, 28, 1976, p. 93—101.

¹³ În lucrarea publicată asupra tezaurului de la Cucuteni—Băiceni: M. Petrescu-Dîmbovița și M. Dinu, *Le trésor de Băiceni (dép. de Jassy)*, în *Dacia*, NS., XIX, 1975, p. 108, fig. 2/2 și fig. 4 stg. nu sînt comentate aspectele simbolice ale amintitei imagini.

¹⁴ S. Sanie, *Culte și credințe în sudul roman al Moldovei*, în *Studii clasice*, 1978 (sub tipar).

¹⁵ D. Tudor, *CMRED*, I, Index, p. 131.

¹⁶ *Ibidem*, nr. 34, 194.

¹⁷ *Ibidem*, Index, p. 126.

¹⁸ A. Furtwängler, art. *Dioskuren* (Διόσκουροι), în *Roschers Lexikon*, I, col.1171

¹⁹ D. Tudor, în *EDR*, VII, 1937, p. 232—234 (44—46).

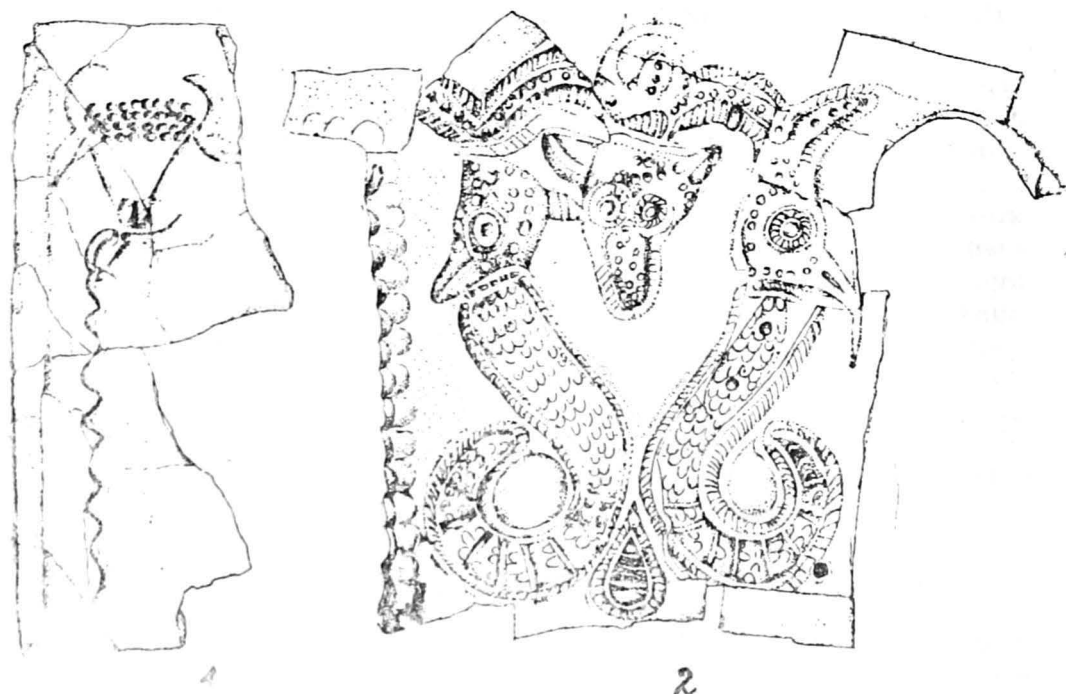

Fig. 3 — 1, Țiglă romană fragmentară, de la Barboși-Galați, avînd incizate un cap de taur și un șarpe; 2, Piesă din tezaurul de la Cucuteni-Băiceni, cu reprezentarea bucranului flancat de șerpi.

la unele piese dolicheniene²⁰ etc. și urma să sugereze, în continuare, cele trei tărîmuri (celest, terestru și subpămîntean) în care se puteau manifesta puterile divinității.

În întîmpinarea Cavalerului pășește un personaj cu figura în profil, impresionant atît prin ținută, cît și prin dimensiuni, fiind cea mai mare imagine de pe diademă. Omul are capul — cu abundentă podoabă capilară — acoperit doar în vîrf cu o bonetă (tichie) terminată cu vîrf ascuțit; fruntea teșită, posibil diademată; ochiul plasat puțin lateral, pomelii obrazilor proeminenți și bărbia ascuțită. O parte a veșmîntului său înconjoară, ca o eșarfă, gîtul relativ subțire și coboară prin spațiul dintre corp și mina stîngă ținută la spate. În mina dreaptă, puțin depărtată de corp și ridicată la înălțimea Cavalerului, între degetul mare și arătător, ține un *corn* sau vasul care imită această formă, adică *rhyton*. Orfevriero nu s-a trudit să modeleze mai amănunțit cele două degete care țin recipientul ori le-a lăsat așa intenționat, astfel că ele par ramuri ale literei Y, brațul formînd hasta verticală sau avînd, împreună, aspectul asemănător unui copac. Greutatea corpului în mișcare e lăsată pe piciorul drept, piciorul stîng fiind ușor ridicat. Mișcarea acestui personaj, care întinde spre *Cavaler* mina dreaptă în care are *rhyton*-ul, este indicată și de linia unduită a bustului, de faldurile pînzei care-i acoperă porțiunea de la brîu pînă la gambe și de poziția picioarelor desculțe.

²⁰ P. Merlat, *Jupiter Dolichenus, Essai d'interpretation et de synthèse*, Paris, 1960, p. 47—48; Tóth, *op. cit.*, p. 100.

Mina dreaptă, ridicată, este una din pozițiile oranților în cultul celor mai multe divinități²¹ și al celor care oficiază rugăciunile funerare²². În ceea ce privește mina stângă, poziția ei este mai puțin clară. De obicei, în situația unor zei uranici și chtonici, stînga este clar întoarsă spre pămînt. Ținuta personajului este caracteristică preoților. Boneta cu virful ascuțit poate fi remarcată frecvent, dar nu exclusiv, pe reprezentări din lumea persană sau în zonele în care s-a exercitat influența persană. Variantele acestui tip de bonetă pot fi întîlnite de la Dura Europos pînă la Bospor²³. Sacrificiile pe care le-a îndeplinit acest *sacerdos* înfățișat pe diademă au fost *Taurobolium*²⁴, căci bucranul, în afara funcției simbolice amintite, indică și animalul sacrificat și *Criobolium*²⁵, așa cum arată capul de berbec din șirul de imagini din dreapta scenei centrale.

Argumentări pertinente, cele mai numeroase în lucrări datorate savantului M. Rostovțev, au contribuit la acceptarea quasi-unanimă a ideii că scenele în care de *Zeul Cavaler* sau de *Marea Zeiță* se apropie personaje cu un *rhyton* urmează a fi interpretate ca o ilustrare a comuniunii sacre sau a unui moment al investiturii, atunci cînd persoana înfățișată este regele²⁶. Atribuirea unei origini divine puterii monarhice avea o vechime milenară în Orient și propagarea acestei idei în lumea elenistică și romană este bine documentată²⁷. Se considera că preotul sacrificator primește de la zeu, odată cu băutura, puterile animalului sacrificat. Piesa descoperită la Tyras păstrează una din cele mai izbutite imagini ale unui preot, transpus pe o diademă, orfevrierul reușind să redea și acea expresie de echilibru interior și încredere, proprie celui care, veghind la oficierea sacrificiilor, se considera că menține legătura între oameni și divinitate. Proporțiile acestei figuri, în raport cu celelalte imagini și simboluri, pot indica și însemnătatea acestui personaj în viața colectivității.

La mijlocul scenei centrale, pe direcția Zeului Cavaler, în prim plan, în fața preotului, dar pornind de la un nivel mai coborît, se înalță un altar (*ara*) a cărui margine superioară ajunge pînă către baza reprezentării ecvestre. De pe mijlocul altarului, care are forma unui trunchi de

²¹ J. Toutain, art. *Sacrificium*, în *DA*, IV, p. 973—980; F. Cumont, în *Syria*, XIV, 1933, p. 381 și urm.; D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte și interpretări*, București, 1969, p. 206—217.

²² Ch. Picard, în *RHR*, CXIII, 1936, p. 137 și urm.

²³ M. Rostovțev, *Antičnaja dekorativnaja živopis na iugi Rosii*, I, S. Petersburg, 1914, p. 338. Forma conică a căștilor luptătorilor din cunoscuta frescă de la Kerci este asemănătoare cu a căștilor persane (atît persane vechi, cît și sasanide); H. Klengel, *Syria antiqua*, Leipzig, 1971, p. 72 și 111. Imagini ale unor preoți sacrificatori ai zeilor *Aphlad* și *Bel*.

²⁴ F. Cumont, în *RA*, XII, 1888, p. 132—136; H. Oppermann, art. *Taurobolia*, în *RE*, V A₁, Stuttgart, 1934, col. 16—19.

²⁵ F. Cumont, art. *Criobolium*, în *RE*, IV, 8, Stuttgart, 1901, col. 1718—19.

²⁶ M. I. Rostovțev, *Predstavlenie o monarhičeskoj vlasti v Skifii i na Bospore*, în *IAK*, 49, Spp. 1913, p. 2—5, pl. L; V. D. Blavățkii, *Sčena investituri na Karagodenaskom ritone*, în *SA*, I, 1974, p. 38—45.

²⁷ K. H. Bernhardt, *Kult und König im Altertum des Vorderen Orient*, în *Das Altertum*, 5, 2, 1959, p. 65—79; G. Glotz, P. Roussel și R. Cohen, *Histoire ancienne, Histoire grecque*, IV, 1938, p. 116—117; W. Blawatsky, *Le culte des empereurs romains au Bosphore*, în *Mélanges Piganiol*, III, Paris, 1966, p. 154 și urm.; G. Widengren, *The sacral Kingship of Iran*, „*Regalita sacra*“, Leiden, 1959 (inaccesibilă).

piramidă, se ridică o flacăară. Pe suprafața laterală vizibilă, în formă de trapez (3×1 ; 2×2 cm), se pot distinge, cu oarecare dificultate, contururile inegal păstrate ale unei *situla* (mai probabil decât *oenochoe*); ale unei căni cu jumătatea inferioară tronconică și cea superioară cilindrică, posibil *kantharos*, iar în dreapta acestora, foarte neclar, ceva ce ar semăna a pasăre (bufniță?, pe al cărei cap rotund sînt punctați ochii și nasul) sau a triunghi un pic răsturnat, ale cărui contururi sînt numai punctate. Confuzia este provocată de faptul că detaliile nu mai păstrează suficient relief, unele fiind vizibile doar pe reversul diademei. În stînga, jos, se distinge un obiect de forma unui *caduceu* fragmentar, Y sau simbolul lui *Vulcanus*. În sfîrșit, la extremitatea superioară a altarului pare să fi fost și conturul unei protome de cal sau a unui *draco*, foarte greu de precizat în starea actuală a diademei.

Altarul cu flacăară constituie un element esențial, care se adaugă celor care certifică faptul că pe diademă *Cavalerul* este o divinitate și nu doar ilustrarea unei eroizări ecvestre, dacă nu banale oricum avînd o mare frecvență pe monumentele funerare antice de-a-lungul a șase-șapte secole, pe mari spații ale lumii antice²⁸.

Dacă *situla* și *kantharos*-ul sînt recipiente utilizate obișnuit în desfășurarea cultului multor divinități, caduceul fragmentar sau, mai curînd, atributul zeului *Vulcanus*²⁹, triunghiul³⁰ din puncte, dacă determinarea noastră nu este eronată, rămîne printre simbolurile necunoscute pe reprezentările culturale adresate divinităților cu simboluri mai numeroase de pe această diademă.

Partea dreaptă a diademei este mai puțin bine păstrată și, în afara numeroaselor indoituri și a amintitului fragment care lipsește, este ruptă la aproximativ jumătatea distanței, între capăt și scena centrală. Către extremitate se poate distinge, cu oarecare dificultate, o „ansă” indicînd locul de prindere a diademei. Spațiul decorat, încadrat de marginea în relief, este limitat, la stînga, în preajma scenei centrale, de o coloană al cărei capitel și bază nu mai pot fi observate, iar la dreapta de o palmetă cu 5 foi. În dreapta coloanei se păstrează imaginea unei păsări, posibil Ibis, din care apar, ceva mai clar, o parte din corpul elipsoidal și gîtul întors spre stînga. O altă coloană desparte imaginea păsării de o interesantă scenă în care sînt infățișate, schematizat, două personaje nude, în fața unui altar în formă de coloană. Primul șade pe o colonetă și are mina ridicată spre altar. Dispus, inițial pe direcția micului fragment de diademă care n-a mai fost recuperat, din cel de al doilea personaj lipsește capul. Faptul că nuditatea este specifică Eroșilor, precum și frecvența și diversitatea simbolică și decorativă a Eroșilor pe numeroase obiecte de cult și funerare, pe parcursul mai multor secole, au contribuit ca prima opțiune în determinarea și, evident, interpretarea scenei să aibă în vedere Cupidonii. Niciuna din reprezentările per-

²⁸ F. Benoit, *L'heroisation équestre*, Aix-en-Provence, 1959, p. 5, 9, 21, 49 și urm.

²⁹ L. A. Constans, art. *Vulcanus* (Ἡφαίστος), în *DA*, V, p. 474—482. Nu poate fi total exclus un simbol asemănător celor cunoscute pe monedele greco-scitice din zonă, cf. P. I. Karișkovskii, *AP URSSR*, XI, 1962, p. 106.

³⁰ W. Deonna, în *Revue des études grecques*, XXXI, 1917, p. 176.

sonajelor nude din scenele laterale nu indică însă cu claritate aripile, cu toate că numeroasele indoituri ar putea, într-una din scene, să dea impresia unor aripi. Omiterea ilustrării aripilor încă n-ar fi hotărâtoare, ea găsindu-și analogii, dar diadema a fost descoperită într-un mormânt și, anticipînd, dacă am considera că fusese lucrată special, atunci, în legătură cu destinația sa funerară, ea ar fi trebuit să înfățișeze *Eroși funerari*³¹. Dacă dimensiunile mici puteau crea dificultăți realizării chipurilor, celelalte elemente caracteristice, precum: poziția încrucișată a picioarelor sau torța îndreptată spre pămînt, simbolizînd sfîrșitul vieții, trebuiau neapărat să figureze.

Imaginea următoare, mult afectată de deteriorarea diademei, este protoma unui berbec. Jumătatea din dreapta a protomei, destul de clară, elimină dubiul asupra determinării și constituie un element însemnat, ce se adaugă aspectelor din scena centrală, în sprijinul interpretării globale a diademei.

În continuare, din nou, pasărea cu picioare relativ lungi, corpul elipsoid, capul întors spre stînga, deci, prin aspect și poziție, identică cu cea din preajma scenei centrale. Pe direcția picioarelor păsării sînt, abia schițate, ouă sau două mici vase globulare, greu de precizat, iar tot în aceeași zonă apare un grup de 6 semne, de forma literei X, simboluri obișnuite pentru stele³². Alte 5 semne, posibil alfabetiforme, se află deasupra acestora.

În stînga scenei centrale artistul a depășit suprafața ce intenționase, inițial, s-o atribuie reprezentărilor și pe care o delimitase cu acea margine în relief. Imaginile se succed de la coloana de lîngă scena centrală, la care mai este vizibil doar capitelul, pînă la „ansa“ de la extremitatea diademei. Reprezentările încep cu aceeași pasăre care, de astă dată, are capul îndreptat spre dreapta. Urmează o *sacra mensa*³³ — o *mensa tripes*, un *tripus*³⁴ — cu aspect asemănător celui care ar rezulta din intersectarea literei M cu litera T. Pe această *mensa*, ale cărei chingi formează litera Y³⁵, pare că se află ceva, fără a putea distinge ce anume, mai ales din cauza indoiturilor. Între „cele două litere“ pot fi remarcate, la partea superioară și către bază, cîte un punct sau grupe de trei puncte și unele mici ornamente.

³¹ M. Collignon, art. *Cupido* (Eros), în *DA*, I₂, p. 1595—1611. Despre Eros funerar, p. 1609—1610; Wasser, art. *Eros* (Ερως, ο), în *RE*, VI, col. 484—543, cf. col. 508; A. Furtwängler, art. „Ερως, äol.“ Ερως, în *Roschers Lexikon*, I, col. 1339—1372, cf. col. 1369—1370; E. Speier, art. *Eros* (Ερως, Amor, Cupido), în *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*, III, Roma, 1960, p. 431.

³² A. Jeremias, *Handbuch der altorientalischen Geisteskultur*, Berlin-Leipzig, 1929, p. 193 și urm.; D. Tudor, *CMRED*, I, Index, p. 135.

³³ C. Goudineau, IEPAI ΤΡΑΠΕΖΑΙ, în *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, LXXIX (1967), I, p. 77—133, cu toată bibliografia anterioară.

³⁴ Ch. Dubois, art. *Tripus* (Τριπους), în *DA*, V, p. 474—482.

³⁵ Semnificația literei Y și prezența ei pe unele monumente funerare este corelată filozofiei pitagoreice. În unele reprezentări hasta verticală are două brațe divergente: căile sufletelor pioase și a celor nepioase; alteleori trei, incluzînd și calea intermediară a celor care, supuși moralei comune, n-au avut nici merite, nici recompense, nici pedepse. Acest semn a fost constatat și pe monumente din secolul al II-lea e.n. F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, p. 428—429; Idem, *Lux perpetua*, p. 279.

În stînga acestei *mensa* apare una dintre imaginile mai clare ale părților laterale ale diademei: două personaje nude, stînd în picioare în fața unui altar rotund. Primul duce piciorul stîng către baza altarului, iar în mîna dreaptă are un obiect greu de determinat. Datorită unei indoituri pronunțate a diademei în imediata apropiere a altarului nu poate fi precizată poziția mîinilor și picioarelor celui alt personaj. Chi-purile celor două personaje nu sugerează, nici pe departe, cunoscuta drăgălășenie a figurii unui *Eros*. Nu putem afirma cu certitudine că semnele ce se disting în preajma umărului celui din dreapta sînt aripi, după cum nu putem exclude că personajul acesta poartă masca unui animal. O anumită prudență într-o atribuire cu consecințe atît de importante, cum ar fi interpretarea personajului din dreapta drept „om cu mască de berbec“, se impune, ținînd seama de schematismul în redarea unor personaje din părțile laterale ale diademei și de faptul că, cu excepția preotului din scena centrală, artistul nu pare să fi fost preocupat de expresivitatea figurilor. Cei doi sînt încadrați de o altă *sacra mensa*, asemănătoare, dar nu identică, cu prima, avînd chingile astfel dispuse încît formează un Y întors. Îndoiturile pronunțate crează mari dificultăți în selectarea certă a reliefurilor intenționate de cele întîmplătoare, mai ales atunci cînd suprafața decorată este mică. Astfel, nici de această dată, nu putem preciza ce se află pe această *mensa*. În stînga acestei mese reîntîlnim motivul decorativ care încheie șirul reprezentărilor din dreapta scenei centrale — palmeta cu 5 foi. Starea diademei și unele imprecizii în execuția artizanului pot genera, desigur, neclarități și interpretări eronate. Lîngă palmetă există cîteva semne care par a nu face parte din cunoscutul ornament. Cel aflat pe mijloc ar putea fi, eventual, o *mensa monopodă*³⁶, pe care se află ceva asemănător formei bonețelor Dioscurilor.

Cele două scene (?) care depășesc amintitul cadru stabilit inițial sînt mult mai neglijent lucrate. Astfel, cea din imediata apropiere pare a înfățișa, foarte schematizat, un personaj șezînd, cu mîinile întinse către un mic altar rotund. În continuare, apar alte două personaje, de astă dată ceva mai clar, șezînd pe două semicolonete și avînd, deasemeni, brațele întinse către un altar. În sfîrșit, prin „ansa“ de la capătul diademei, această ultimă suprafață are, cel puțin în parte, aspectul unei *tabula ansata*.

*

Diadema, ca o bandă simplă care înconjoară capul, lisă sau cu motive decorative și simbolice, cunoscută de milenii, a fost totdeauna emblema unei distincții ori a unei consacări, evident atunci cînd nu era un simplu accesoriu al eleganței feminine. Tradițională în Orient, de unde a pătruns în lumea elenistică și romană, îmbogățită în atribute prin asimilarea cu coroana, diadema va cunoaște o mare răspîndire ca simbol monarhic, dar, mai ales, în cîmpul religiei. Erau înfățișați cu protoma diademată unii zei, cu diadema erau încununăți atleții victorioși,

³⁶ D. Tudor, *CMRED*, I, Index, p. 135.

purtau diademă preoții unor culte. Analiza reprezentărilor de pe un număr însemnat de diademe a relevat existența obiceiului de a înfățișa pe diademele preoților simbolurile divinităților ai căror slujitori erau, inclusiv ale monarhului, dacă oficiau cultul Împăratului³⁷. În sfârșit, dar nu în cele din urmă, trebuie amintite numeroasele diademe confecționate special pentru a fi depuse în morminte, având pe ele scene, stampate cel mai frecvent, care întregesc uneori imensa galerie de imagini a simbolismului funerar.

Între diademele descoperite pînă în prezent numărul pieselor datînd din secolele VII—V î.e.n. este însemnat, cifra fiind în descreștere, dar încă importantă, în epoca elenistică, diademele devenind mai rare în secolele II—III e.n.³⁸ Diversitatea scenelor reprezentate pe diademe este remarcabilă și, cu foarte rare excepții³⁹, imaginile și simbolurile nu se repetă pe mai multe exemplare. Diademele nu erau deci fabricate în serie, cu toată relativa dificultate a confecționării matrițelor cu diferite simboluri și figuri de divinități.

În ceea ce privește diademele cu reprezentări cultuale, se cuvine a fi menționată diadema unui preot al lui *Sol Invictus*⁴⁰, cu *Sol* în centrul diademei și 12 zei, cîte 6 de o parte și cealaltă a zeului care, în viziunea lui Aurelianus, urma să amplifice rolul religiei ca liant al Imperiului⁴¹.

Diadema, găsită în inventarul unui mormint din necropola orașului de pe malul drept al Nistrului, considerăm că a aparținut unui preot. Între chestiunile esențiale la care urmează să răspundem se înscrie și aceea a precizării divinității al cărei slujitor a fost acel preot⁴².

Pe parcursul încercării de a descifra și explica imaginile de pe diademă au fost pomenite unele divinități: *Attis*, *Cavalerii danubieni*, *Cavalerul trac*, *Cybele*, *Dioscurii*, *Eros*, *Men*, *Mithras*, *Sabazios*, *Vulcanus* (?), *Zeul Cavaler*, ilustrare pentru *Theos Hypsistos* în zona septentrională a Pontului Euxin.

³⁷ Mau, art. *Diadem*, în *RE*, V—9, col. 303—305; Eitrem, *Der Kranz, seine religiös-magische Bedeutung bei den Griechen und Römern*, în *Serta Hofileriana*, Zagreb, 1940, p. 105 și urm.; L. Breglia, art. *Diadema* (διαδῆμα diadema da διαδω cingo, lego intorno), în *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, III, Roma, 1960, p. 86—87; H.—W. Ritter, *Diadem und Königsherrschaft*, München, 1965 (*Vestigia*, Bd. 7), nouă inaccesibilă.

³⁸ F. H. Marshall, *Catalogue of the Jewellery. Greek, Etruscan and Roman*, The Departements of the Antiquities British Museum, Londra, 1971. Un grup de diademe din secolele: VIII î.e.n. nr. 691, 1158, 1218, 1219; III î.e.n. nr. 1607, 1610, 1611, 1614, 1615, 2113, 3044 și I e.n. nr. 3045; G. Kazarow, în *ArchAnz*, 1918, I/II, col. 7—9, fig. 5; G. Neumann, în *Mitt.DAI*, Ath, Abt., 80, 1965, p. 143; R. A. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, Londra, 1961, p. 159—160.

³⁹ W. Amelung, *Zwei goldene Diademe der Sammlung Khanenko in Kiew*, în *Arch Anz*, 1918, III/IV, col. 140—142, fig. 1 și 2.

⁴⁰ F. Althelm, *Die Soldatenkaiser*, Frankfurt am Main, 1939, p. 281, fig. 67.

⁴¹ G. H. Halsberghe, *The Sol Invictus* (EPRO, XXIII), Leiden, 1972, *pass.*

⁴² G. F. Hill, *Priester Diademe*, în *JÖAI*, III, 1900, p. 245 și urm.; F. Cumont, *Die Mysterien des Mithra*, Leipzig, 1911, p. 152: „Der Priester war der berufsmäßige Mittler zwischen den Menschen und der Gottheit. Seine Funktionen bestanden offenbar vor allen in der Verwaltung der Sakramente und der Zelebrierung der Gottes Dienste“.

Cu toate că pe diademă apar elemente din reprezentările culturale ale Cavalerului trac, inclusiv Cavalerul cu *rhyton* în mîna dreaptă și cu dirlogii calului în stînga⁴³, atribuirea diademei cultului amintitei divinități este exclusă, datorită următorilor factori: lipsa arborelui cu șarpele din fața Cavalerului; dispunerea diferită a altarului; complexitatea imaginilor înfățișate pe diadema de la Tyras, cele mai multe necunoscute pe icoanele Cavalerului trac.

În același timp, se constată prezența a numeroase figuri și scene care pot fi regăsite pe cele mai multe reprezentări culturale ale *Cavalerilor danubieni*: Cavalerul cu sau fără *rhyton*, șerpia, berbecul, pasărea, altarele (rotunde sau paralelipipedice), cele două *mensae*, stelele, posibile aspecte din desfășurarea ritului inițierii (?), ilustrarea cultului Cybelei și a lui Attis prin animalele ce le sînt sacrificate (taurul și berbecul), al Dioscurilor prin cei doi șerpi care flanchează bucranul. Abundența similitudinilor și asemănărilor ne-ar obliga să consemnăm că prin piesa de la Tyras cunoaștem prima diademă a unui preot al Cavalerilor danubieni.

Sînt însă aspecte care zdruncină certitudinea absolută a unei asemenea atribuirii. Astfel, se remarcă, între altele: lipsa ilustrării explicite și directe a *Marii Zeițe* (Cybele este doar una dintre divinitățile ale căror atribute sînt cumulate de Marea Zeiță); absența scenei împărțirii peștelui, precum și a victimei de sub copitele calului, imagini care traduc momente esențiale din cultul Cavalerilor danubieni.

Toate acestea ne determină să adăugăm și ipoteza conform căreia scena centrală este o ilustrare a lui *Theos Hypsistos*, așa cum este el înfățișat (cu caracteristicile pe care le are) în zona bosporană. Zeul Cavaler a determinat ca expansiunea mithraismului în această parte a lumii romane să fie limitată. De aproape un secol nu conținut să apară studii documentate asupra acestui zeu și asupra răspîndirii sale în orașele nord-vest pontice⁴⁴. Publicarea altarului descoperit la Tanais, cu inscripție și cu reprezentarea unui Cavaler cu *rhyton* în fața unui altar cu flacăra⁴⁵, coroborată cu elementele asemănătoare cunoscute de pe diademe, au prilejuit interesante încercări de a clarifica și stabili ponderea elementelor locale și a celor alogene în cultul lui *Theos Hypsistos*, zeu la care au fost menționate influențe ale monoteismului iudaic, ale cultelor saba-ziaze și ale mithraismului⁴⁶.

În lipsa unei monografii a Tyrasului, lucrare care, evident, ar cuprinde și viața religioasă a acestui oraș-stat, reamintim că nu se poate

⁴³ Cf. C. Scorpan, *Cavalerul trac*, Constanța, 1967, nr. 25 a.

⁴⁴ F. Cumont, art. "Υψιστος", în *RE*, IX, 17, Stuttgart, 1914, col. 444; M. I. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, p. 179 și urm.; W. Blawatsky et Koschelenko, *op. cit.*, cu principală bibliografie anterioară; A. I. Boltunova, în *Klio*, 42, 1964, p. 195; B. Nadel, în *Listy filologičke*, 89, 1966, 1, p. 13 și urm.; C(olpe) C(arsten), art. *Hypsistos*, în *Der kleine Pauly*, II, Stuttgart, 1967, col. 1291—1292; D. M. Pippidi, în *StCl*, 12, 1970, p. 174—175, n. 15; B. Lifshitz, în *Epigraphica*, XXXII, 1—4, 1970, p. 15, 26 și urm.; S. Sanie, în *SCIVA*, 28, 1, 1977, p. 135 și urm.; M. Tačeva-Hitova, în *VDI*, 143, 1, 1978, p. 133 și urm.; S. Sanie, în *Hommages à M. J. Vermaseren*, II, Leiden, 1978, p. 1092—1115.

⁴⁵ T. N. Knipovič, *op. cit.*, p. 117, fig. 44.

⁴⁶ Cf. n. 42.

vorbi de o similitudine de credințe în toate orașele nord-vest pontice. Colonie milesiană, a cărei vechime plasată în secolele VII—VI î.e.n. este încă disputată, Tyrasul are perioadele de maximă înflorire în secolele IV—III î.e.n., decade la mijlocul secolului I î.e.n., pentru ca în primele două secole ale erei noastre să fie din nou un oraș prosper al Moesiei Inferioare⁴⁷. Îndelungatele săpături sistematice pentru cunoașterea orașului antic au fost deosebit de dificile, deoarece vestigiile Tyrasului erau acoperite de nivelurile feudale și moderne. Inscriptiile votive sînt destul de rare, dar monedele bătute la Tyras, ca și unele monumente sculpturale, reprezentări pe ceramică, produse ale toreuticii etc., reprezintă surse deosebit de utile reconstituirii vieții religioase a orașului. Inscriptiile atestă adorarea divinităților egiptene Isis și Serapis⁴⁸ încă în secolele II—I î.e.n., iar pe monede⁴⁹ pot fi întîlnite chipurile unor zei și semizei: *Achile Pontarchos*, *Apollo*, *Artemis*, *Asclepios*, *Athena*, *Cora* (?), *Demeter*, *Dionysos*, *Heracles*, *Hermes*, un zeu bărbos (se pare personificarea Pontului), un cult al fluviului Tyras etc. Nu mai puțin interesante sînt și alte reprezentări, de pe reversul monedelor, între care am aminti cea a *taurului*⁵⁰ și cele ale *Cavalerului*⁵¹. Monedele din epoca romană păstrează unele imagini de divinități (*Dionysos*, *Hercules*), adăugînd icoana *Cybelei* și a unor abstracțiuni divinizate: *Spes* și *Victoria*⁵². Monumente sculpturale stau mărturie a răspîndirii cultului zeiței *Cybele* și al lui *Sarapis*⁵³. Între obiectele de ceramică romană, cu elemente reîntîlnite pe diademă, am aminti o emblemă cu *sacra mensa* pe un bol⁵⁴ și un fragment de *corn* (lung. 17 cm; dm. 3 cm)⁵⁵, iar dintre produsele toreutice se cuvine a menționa un fragment de coroană de aur⁵⁶ și inelul de aur în formă de șarpe⁵⁷.

Descoperirile de la Tyras nu au furnizat încă știri care să dovedească răspîndirea în acest oraș a lui *Mithras*, a *Cavalerilor danubieni* sau a zeului *Theos Hypsistos*. Se remarcă, totuși, prezența unor zei (*Cybele*) și a unor simboluri cunoscute pe diademă. Cîteva imagini care oglindesc

⁴⁷ E. Diehl, art. *Tyras*, în *RE*, VII A₂, Stuttgart, 1942; pentru culte, col. 1859; P. Nicorescu, în *EDR*, II, 1924, p. 378; Idem, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 568 și urm.; Idem, în *ARMSI*, S. III, XXVI, 16, 1944, p. 1 și urm.; A. N. Zograf, *Moneti Tirî*, Moscova, 1957; T. D. Zlatkovskaia, în *SA*, 2, 1959, p. 47 și urm.; A. I. Furmanskaia, în *Archeologija*, X, 1957, p. 80; Idem, în *AP URSSR*, XI, 1962, p. 122 și urm.; Idem, în *KS*, 1, Odesa, 1962, p. 62 și urm.; Idem, *Antičnii gorod* (sub red. A. I. Boltunova), Moscova, 1963, p. 40 și urm.; I. B. Kleiman, *Materiali po arheologii Severnogo Pričernomoriia*, 8, Kiev, 1976, p. 109 și urm.

⁴⁸ P. Nicorescu, în *EDR*, II, 1924, p. 392.

⁴⁹ A. N. Zograf, *op. cit.*, p. 26, 30—31, 35.

⁵⁰ P. Nicorescu, *Taurul pe monedele de la Tyras*, Chișinău, 1928 (Extras din *BCMI*, secția din Basarabia). În acest studiu sînt analizate și unele aspecte ale cultului lui *Apollo* și al *Demetrei* la Tyras. În ceea ce privește statuia de marmură a taurului, ea putea fi, eventual, parte dintr-un monument dolichenian sau *Apis*.

⁵¹ A. N. Zograf, *op. cit.*, pl. VIII/2, IX/1, 6 și X/4.

⁵² *Ibidem*, p. 31.

⁵³ A. I. Furmanskaia, *Antičnii gorod*, p. 49.

⁵⁴ P. Nicorescu, în *EDR*, II, 1924, p. 412, fig. 70.

⁵⁵ A. I. Furmanskaia, în *AP URSSR*, XI, 1962, p. 136.

⁵⁶ E. Diehl, *op. cit.*, col. 1858.

⁵⁷ A. I. Furmanskaia, în *AP URSSR*, XI, 1962, p. 128, fig. 10/2.

atributele unor divinități pot fi regăsite și între simbolurile funerare, diadema, în ansamblu, nu poate fi însă încadrată între piesele cu destinație exclusiv funerară⁵⁸.

Întilnim pe această diademă unele simboluri care își găsesc analogii în arta tracică și scitică, cu multe veacuri înaintea erei noastre, cărora li se adaugă altele, răspândite în epoca romană. Tyrasul este așezat la „granița etnică” a lumii masiv traco-getice, dar, cum s-a menționat în multe rânduri și au oglindit-o inscripțiile, prezența tracilor în așezările de pe litoralul nord-vest pontic este destul de însemnată⁵⁹. La Tyras prezența populației traco-getice este dovedită mai ales prin materialele arheologice. În condițiile în care existența unor paralelisme și influențe reciproce nu poate fi exclusă devine dificilă atribuirea unei apartenențe traco-getice sau scito-sarmate pentru acele simboluri de pe diademă care sînt mai puțin frecvente în mediul elenistic și roman. Desigur că eticheta „traco-mithriacă”, pe care o aplica M. Rostovțev⁶⁰ unor tăblițe votive incluse acum între monumentele Cavalerilor danubieni și care probau și o prezență incontestabilă a cultelor iranienne, ar răspunde și caracterului reprezentărilor de pe diademă, — cea mai sudică din cîte sînt cunoscute în această zonă. Pe diadema de la Tyras sînt imagini care pot fi corelate principalelor divinități de sorginte dunăreană, *Cavalerul trac* și *Cavalerii danubieni*, precum și unui *Theos Hypsistos* „sui generis”⁶¹ în spațiul nord-vest pontic. Zeul înfățișat, rod al sincretismului predominant în viața religioasă romană, are caracteristicile unei divinități universale din primele două secole ale erei noastre⁶².

SILVIU SANIE

⁵⁸ W. Deonna, în *RA*, 27/28, 1928, p. 27 și urm.; D. B. Șelov, *Antičnii mir v Severnom Pričernomore*, Moscova, 1956, p. 177; G. Beccati, *Oreficerie antiche, dalle minoiche alle barbariche*, Roma, 1955, p. 119, prezintă și produsele orfevrăriei romano-sarmate, între care un număr însemnat de diademe.

⁵⁹ I. I. Russu, în *SCIV*, IX, 2, 1958, p. 303 și urm.

⁶⁰ M. I. Rostovtzeff, *Une tablette...*, *passim*.

⁶¹ Idem, *Iranians and Greeks*, p. 180: „I consider, therefore that the Θεὸς Ὕψιστος of the Bosphoran inscriptions, is the suprem god of the native population a syncretism of the Iranian Ahuramazda and of the Thracian Sabazios, who was influenced, in this turn, by the consort of the Great Goddess of Asia Minor”.

⁶² M. Kondacof, J. Tolstoi et S. Reinach, *Antiquités de la Russie méridionale* (Edition française des *Rouskaia Drevnosti*), Paris, 1891, p. 46, fig. 52, e prezentată această diademă republicată deseori, dintr-un mormînt cu monedă de la Rhescuporis IV.

UN ATELIER DE ARTIZANAT LA DIERNA (ORȘOVA)

În perioada 20 iulie—27 august 1968 în curtea liceului „Ștefan Plavăț” din str. Republicii nr. 3 s-au efectuat săpături arheologice. Mai întâi a fost trasată o secțiune de 10×1 m, care, încadrînd-o în planul general de cercetare din acest oraș¹, a fost denumită secțiunea J I. Paralel cu această secțiune, la 3,5 m spre sud, am trasat o altă secțiune de 10×1 m, prelungită ulterior pînă la 13 m, secțiunea J II. Am dezvelit pe urmă întreaga suprafață dintre cele două secțiuni, împărțind-o în șase casete, notate cu A, B, C, D, E, F, fiecare de $2 \times 3,50$ m (cu excepția casetei F, cu o lățime de 3 m). A fost dezvelită astfel o suprafață de 68,5 mp (fig. 1), pînă la adîncimea de 1,80—2 m (casetele nu aveau aceeași adîncime, dar toate au fost săpate pînă la solul virgin).

Săpăturile din acest loc s-au încadrat, pe de o parte, în obiectivul general al cercetărilor arheologice de la Orșova, și anume dezvelirea ora-

Fostul Liceu Ștefan Plavăț

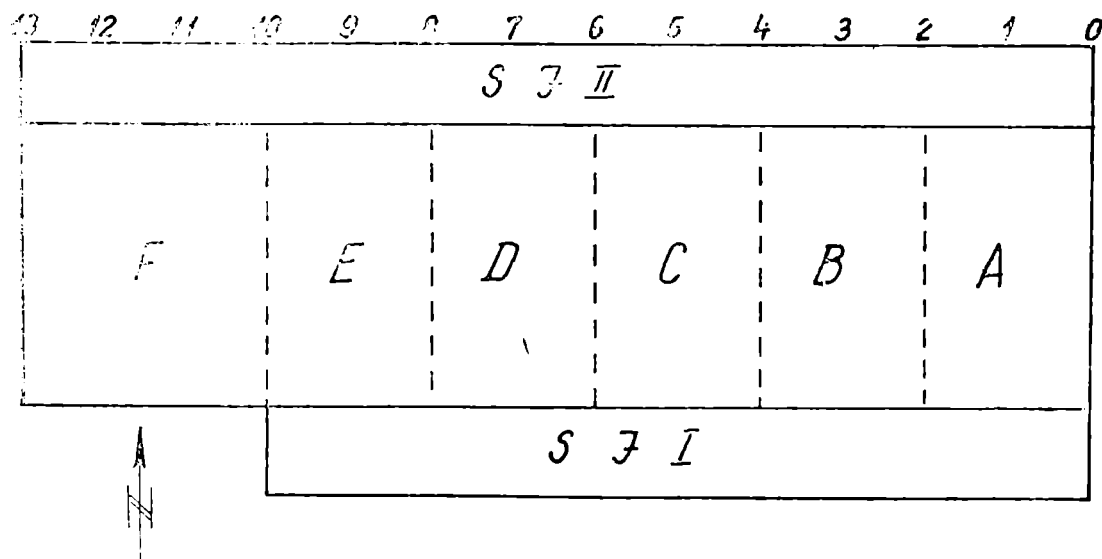

Fig. 1 — Planul general al săpăturilor. Secțiunea J I—J II.

¹ *Comori arheologice în regiunea Porților de Fier*, București, Muzeul de artă al R. S. România, mai—iunie 1978, p. 9 și urm.

şului roman, Dierna², înainte ca teritoriul lui să fi fost inundat de apă, în vederea construirii hidrocentralei de la Porțile de Fier, iar pe de altă parte am avut în vedere și verificarea unei presupunerii formulate în literatura de specialitate încă din anul 1895 (anul când au fost săpate temelile liceului), că în acest loc s-ar afla o construcție romană³.

Săpăturile efectuate au verificat justetea acestei presupunerii, deoarece în ambele secțiuni (J I—J II) s-a găsit un bogat material arheologic de factură romană.

Stratigrafia e în linii mari aceeași în amândouă secțiunile: sub humusul actual se află pavajul vechi al școlii, construit din piatră de râu și așezat pe un pământ de culoare cenușie, sub care s-a găsit un strat de culoare cafeniu închisă, cu dărîmături, substrucții de ziduri, fragmente ceramice și obiecte de metal din epoca romană, urmat de un strat de pământ de culoare neagră, cu puține urme arheologice, tot din epoca romană. La adîncimea de 1,80 m era un strat de nisip granular galben-roșcat, steril arheologic.

Săpăturile au scos la iveală o parte dintr-o construcție, din care au putut fi dezvelite patru ziduri: a) primul, situat paralel cu secțiunea J I, a fost găsit la capătul casetelor A, B și C, în direcție est-vest, pierzîndu-se sub clădirea școlii. El are o lățime de 60 cm și o lungime (porțiunea dezvelită) de 4,50 m, iar adîncimea sub nivelul actual variază între 50—60 cm. b) Al doilea zid, pornind din secțiunea J I, întretaie primul, și se continuă în secțiunea J II, iar apoi în pămîntul nesăpat de sub zidul liceului. Lățimea acestui zid este de cca. 40 cm, iar adîncimea variază, de asemenea, între 50—60 cm. Ambele ziduri sînt construite din piatră legată cu mortar. Sub ele, începînd de la adîncimea de 40 cm, s-au găsit pietre de râu care par să formeze fundamentul construcției; ele se găsesc de-a lungul zidurilor, pînă la adîncimea de 120 cm.

Lîngă zidul a), în partea din față a casetei C, se află, la o adîncime de 20—25 cm pînă la 70 cm, o platformă elipsoidală cu diametrul mare de 120 cm, și diametrul mic de 100 cm, ușor curbată, construită din piatră de râu. Sub pietre s-a găsit un strat de pământ roșu, ceea ce ar constitui un indiciu că platforma a fost pavajul unui cuptor.

c) Un al treilea zid pornește din careul 10, la marginea casetei E, întretaie secțiunea J I și se pierde în pămîntul nesăpat. Lățimea este în general de 50 cm, iar în adîncime ajunge pînă la 80 cm. A fost construit din pietre mai mari decît zidurile a) și b). La o adîncime de 55 cm, în colțul sud-estic al casetei E, lîngă zid, s-a găsit o mare cantitate de cărbune; sub acesta, la o adîncime de 65 cm, trei piroane de fier, iar puțin mai jos, o placă de metal și o monedă romană nedeterminabilă. Rostul exact al zidului în cadrul construcției este greu de determinat, deoarece pe suprafața dezvelită el nu se leagă direct de celelalte ziduri.

d) Al patrulea zid, aflat între careurile 12 și 13, la o distanță de 2 m de zidul anterior, întretaie caseta F și are o lățime de numai 30—40 cm, iar în adîncime ajunge pînă la 50 cm (fig. 2).

² Bibliografia în RE și D. Tudor, *Orașe, țirguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 17—23.

³ D. Laitin, în *Anuarul XX al gimnaz. Orșova, pe anul 1938/1939*.

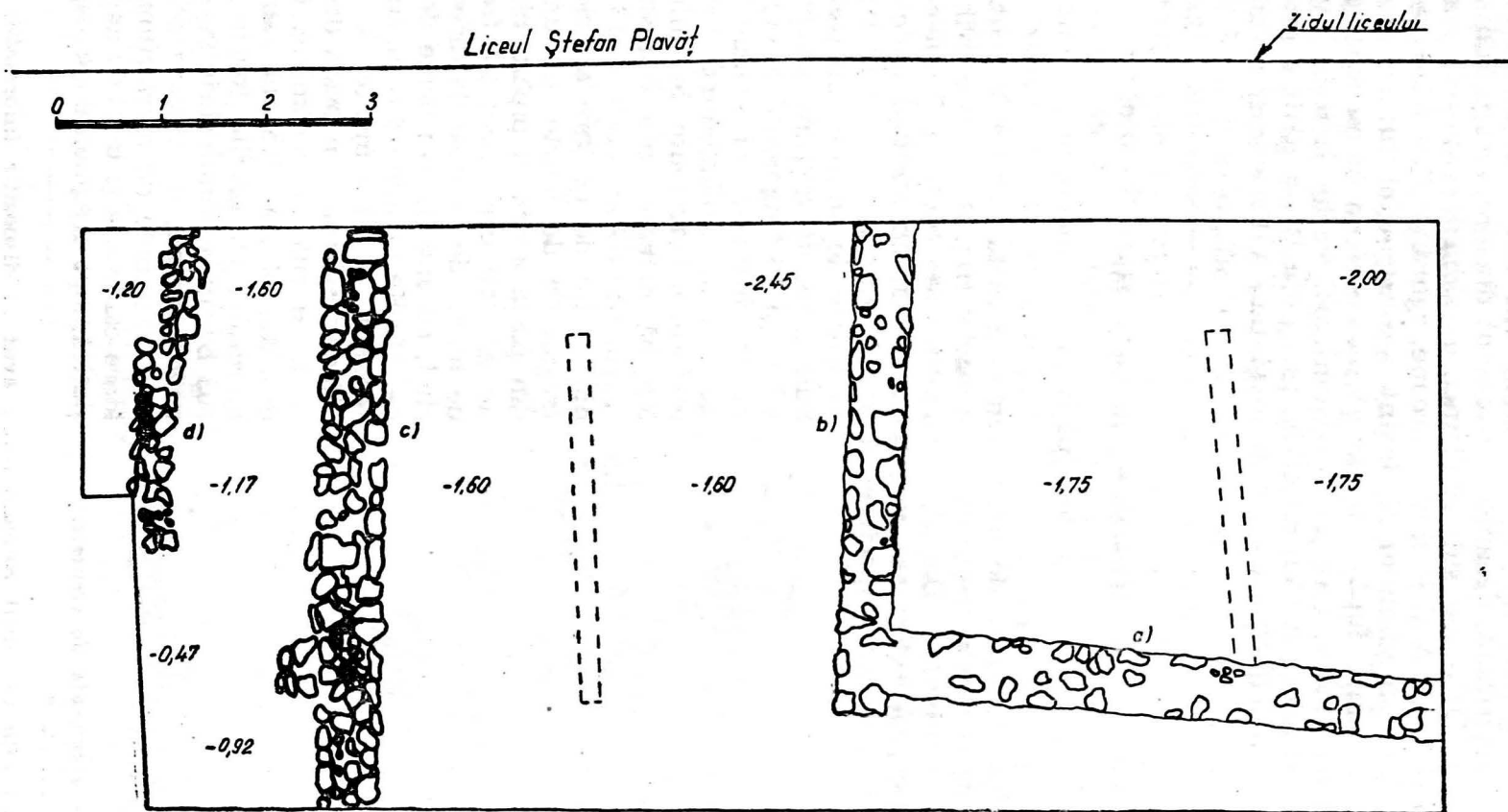

Fig. 2 — Planul zidurilor dezvelite.

Zidurile atestă existența unei construcții mari, a cărei formă exactă nu o putem determina, deoarece pe terenul dinspre vest și sud se ridică clădirea școlii. Deoarece sub fundamentul zidurilor a) —d) s-au găsit, mai ales în casetele A și F, multe piroane, zgură de fier, cărbune și lemn putrezit, trebuie să admitem că, înaintea construcției cu zid, a existat o construcție de lemn, după cum par să indice și unele monede, găsite la o adâncime mai mare, care sînt emisiuni mai vechi decît cele găsite în straturile superioare. Astfel, de pildă, în caseta B s-a găsit o monedă de la Vespasian la adîncimea de 0,60 m și una a Faustinei, la adîncimea de 0,48 m.

Descrierea materialelor

Secolul II—III

Ceramică: ceramica de uz comun este toată luorată la roată: patru fragmente de creuzete pentru topirea sticlei (fig. 3), unicate printre descoperirile din provincia Dacia⁴; trei fragmente de vase și unul de capac, a căror suprafață exterioară este acoperită cu un strat gros de oxid de fier, indiciu că vasele respective au fost folosite în atelier; 18 fragmente

de toarte de amfore, din pastă dură, bine arsă, de culoare cărămie deschisă și 16 fragmente de culoare cărămie închisă; 10 fragmente de gură de amforă; 5 fragmente de funduri de amfore; 6 fragmente de amforete cu angobă cafenie spre cenușiu; două fragmente de amforete și 13 de oale din caolin de culoare albicioasă; 24 fragmente de toarte ale unor vase din pastă aspră la pipăit, bine arsă, de culoare cărămie; 27 fragmente de toarte de la vase de diferite mărimi, cu angobă sau urme de vopsea de diferite nuanțe de roșu, cafeniu și cenușiu; 240 fragmente de oale de diferite mărimi, din pastă dură, bine arsă, de culoare cărămie, cu buza evazată, oblică, dreaptă sau numai îngroșată, cu profile foarte variate. 103 bucăți de funduri de vase de diferite mărimi, de culoare cărămie; trei fragmente de *mortarium* de culoare cărămie și unul cu angobă roșie; opt fragmente de capace de

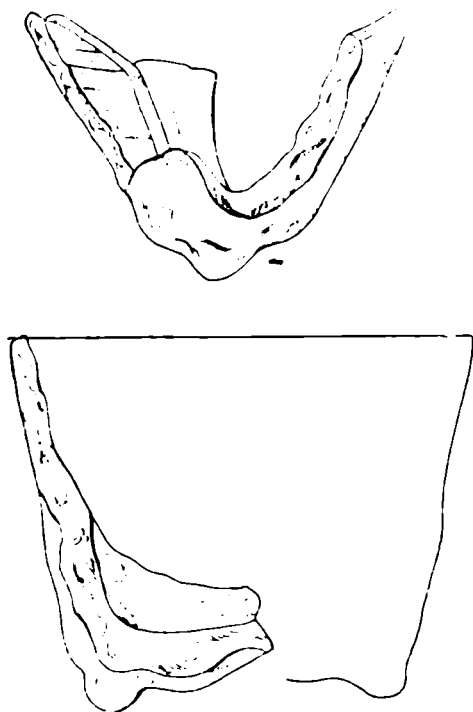

Fig. 3 — Fragmente de creuzete.

⁴ Pentru alte provincii romane n-am avut la dispoziție informații; excepție face doar Britannia, vezi nota 10.

mărimi și de nuanțe diferite; două opaite, unul lung de 8 cm și lat de 2,6 cm (găsit în secțiunea J II, caseta C, la o adâncime de 85 cm), celălalt în același loc (dar la o adâncime de 100 cm), lung de 8 cm și lat de 2,8 cm; pe fund, inscripția CASSI.

Ceramica fină este reprezentată prin 92 fragmente de castroane de diferite mărimi, cu angobă a cărei culoare variază de la caz la caz (cărămiziu, spre roșu sau cafeniu), cu buza trasă spre interior, îngroșată sau ușor evazată, cu fundul plan sau cu inel de susținere; patru fragmente cu angobă cafeniu închisă. Unele sînt ornamentate cu dungi de culoare cafenie, fie în interior, fie în exterior; crestate sau incizate pe buză; fragmente de opaite neornamentate, cu un singur orificiu.

Ceramica de lux este reprezentată prin circa 30 de fragmente de *terra sigillata* cu decorații antropomorfe, zoomorfe și florale; majoritatea din a doua jumătate a secolului II — secolul III, importate din Noricum și Germania. Un fragment, descoperit în careul 5, la o adâncime de 25—30 cm, confectionat dintr-o pastă fină de culoare roșie-cărămizie și acoperită cu o glazură ceva mai închisă, are sub buză, în zona neornamentată, o ștampilă oblică, răsturnată, a meșterului SACIRO. Vasul din care făcea parte fragmentul era de forma Dragendorf 37 și a fost produs în officina lui Helenius de la Westendorf de către Saciro, unul din cei 15

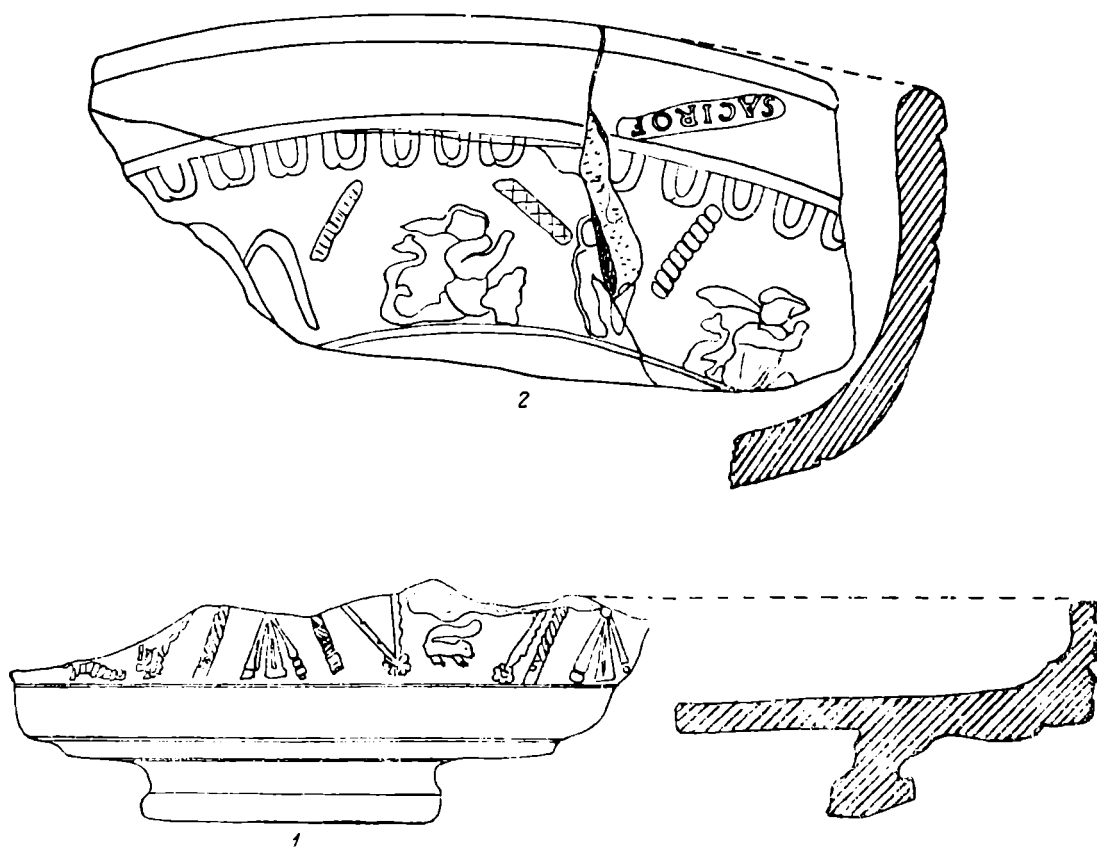

Fig. 4 — Fragmente de *terra sigillata*.

asociați ai acestuia. Decorul vasului: ove, vultur, Triton sau Scilla etc. a fost folosit de proprietarul officinei în mai multe perioade⁵ (fig. 4/2); celelalte fragmente provin de la opaite (fig. 5/1—5) și castroane (fig. 4/1).

Materiale de construcție au fost găsite peste tot: numeroase fragmente de țigle și cărămizi, câteva dintre ele întregi; toate fără ștampilă.

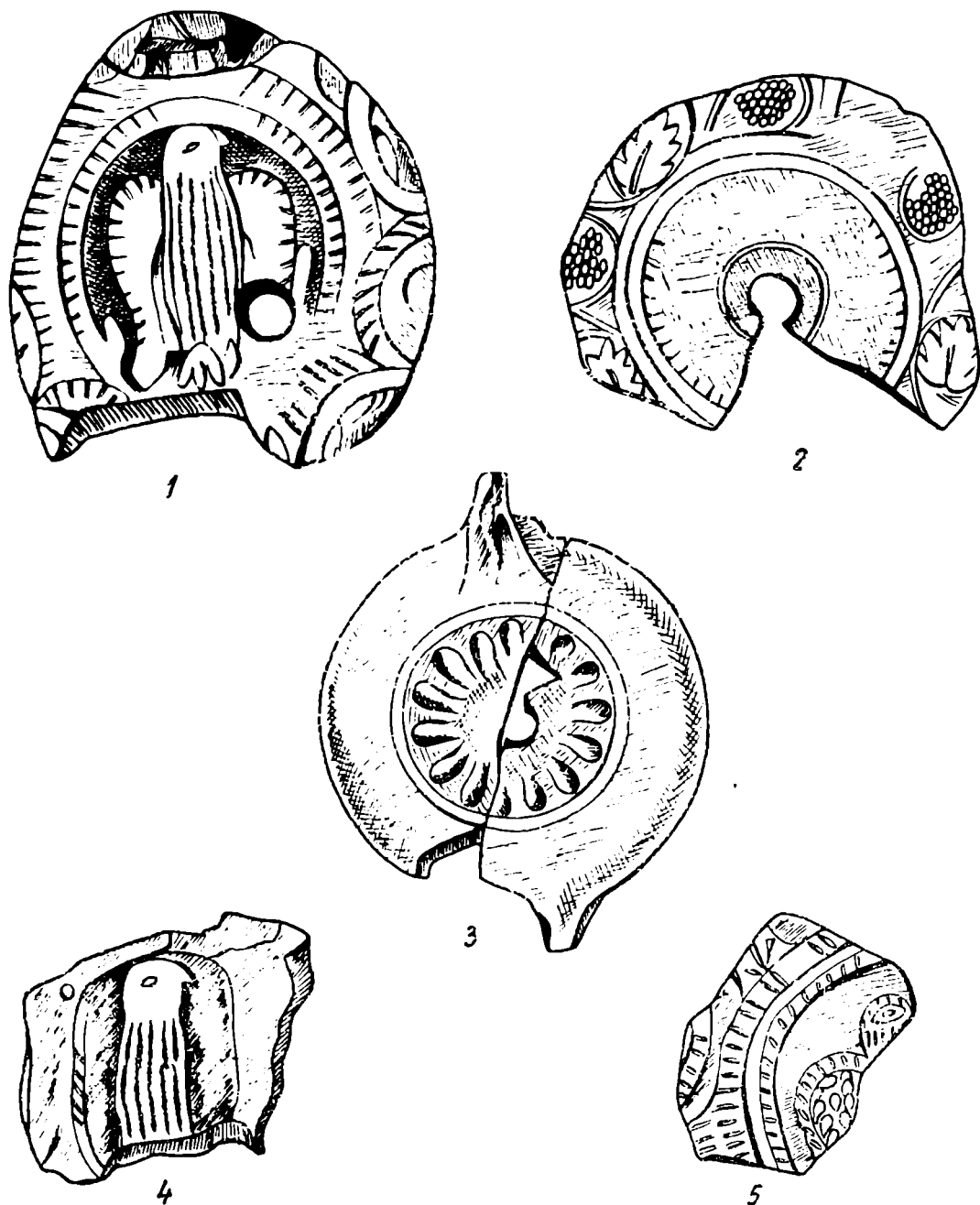

Fig. 5 — Fragmente de opaite.

⁵ D. Isac, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 169—175.

Ceramica de uz comun din secolele III—IV este lucrată din pastă dură, bine arsă, de culoare cenușie: 25 fragmente de vase de mărimi diferite; patru fragmente de capace; trei fragmente de funduri (unul cu angobă neagră); 18 fragmente de castroane cu buza dreaptă sau îngroșată, fie în interior fie în exterior.

Obiecte de metal

Una dintre piesele cele mai importante descoperite în secțiunea J II, în dreptul zidului roman, în caseta F, la o adâncime de 1 m, este o plăcuță de aur înfășurată în formă de mic cilindru, purtând o inscripție, care a fost studiată și descifrată de N. Vlassa⁶. Plăcuța este dreptunghiulară, de 7,1×2,4 cm, cu colțurile rotunjite. Ea face parte din categoria plăcuțelor magice, gnostice. O piesă de aceeași factură a fost găsită, într-un mormint, tot la Orșova, cu ani în urmă^{6a}.

Textul inscripției, dispus în trei cîmpuri, este redactat în limbile greacă și latină. Primele două cîmpuri sînt în limba greacă, iar ultimul în limba latină (fig. 6).

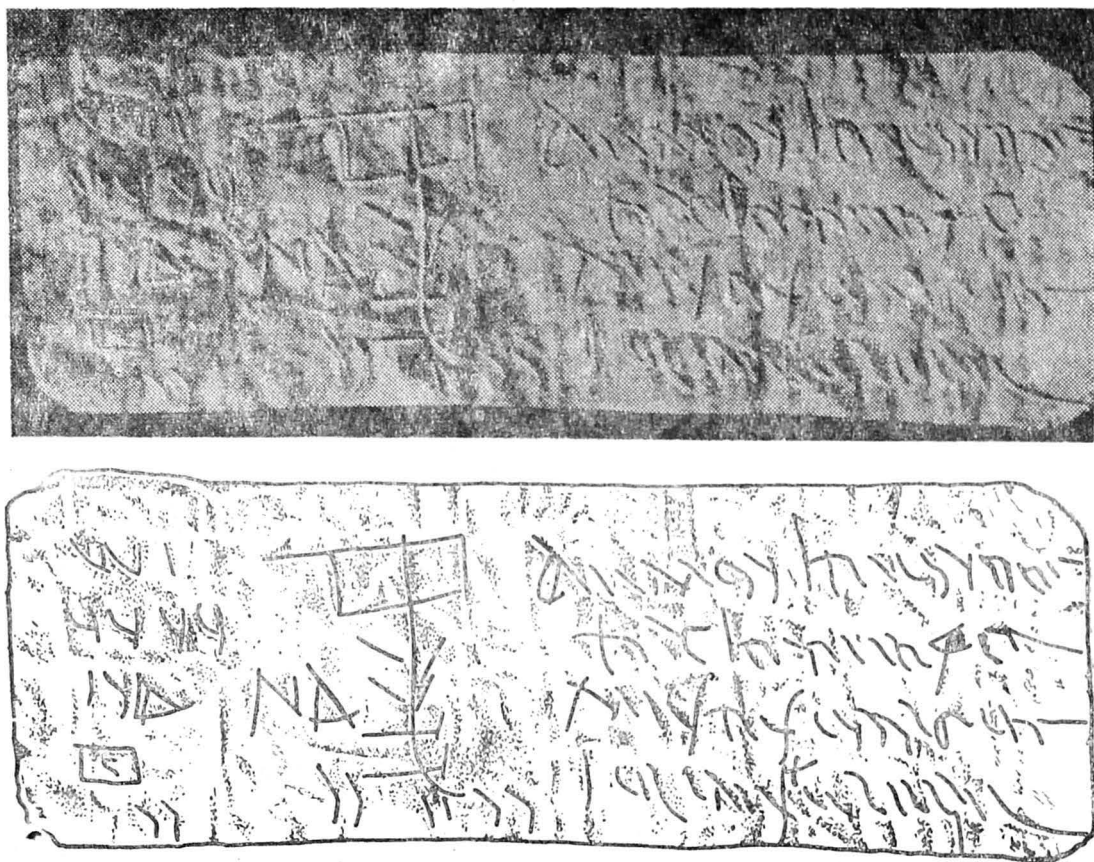

Fig. 6 — Foița de aur (după N. Vlassa, în *ActaMN*, XIV, 1977).

⁶ Vezi *ActaMN*, XIV, 1977, p. 205—219; I.D.R. III/1, 43.

^{6a} Vezi *ActaMN*, XI, 1974, p. 115—125 și 125—141; I.D.R. III/1, 42.

Descifrarea textului latin este următoarea:

Demon im(m)unditi(a)e
te agite(t) Aeli Fir(-)
me(.) Ste(t) supra caput
Iuliae Surillae

iar, în traducerea făcută de același autor, întregul text ar fi:

„Oh! A(—) Zeilor
i-ai-ai! Preaînălți!“
Vai! Doamne,
Dumnezeule!

„Demonul spurcăciunii
să te tulbure, Aeli Fir-
me. Să stea deasupra capului
Iuliei Surilla“ (?).

Obiecte de bronz: pe lângă un număr mare de fragmente de fibule s-au găsit și două piese întregi și două aproape întregi (fig. 7). Fibulele prezintă evidente asemănări cu cele descoperite la Drobeta-Turnu Severin și, după tipul lor, se datează în secolele II—III e.n.⁷ Plăcuțe orna-

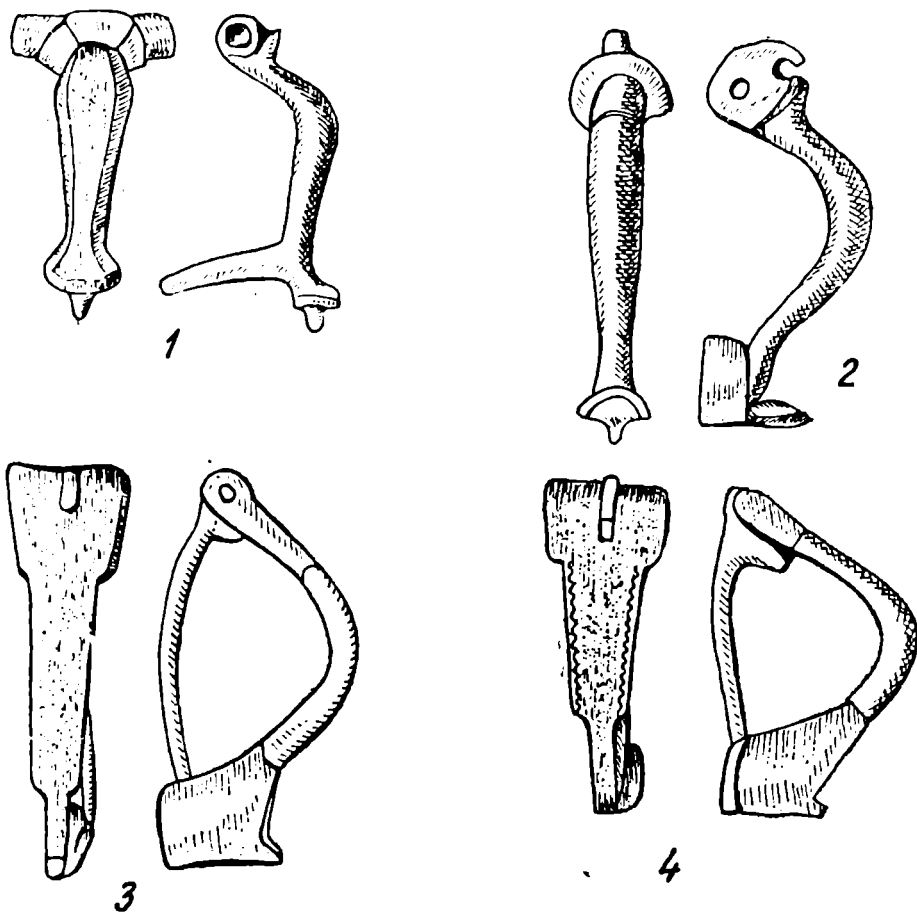

Fig. 7 — Fibule.

⁷ D. Popescu, în *Dacia*, V—VI, 1935—1936, p. 244, fig. 3/1—2, 3—7; IX—X, 1941—1944, p. 485—505.

mentale, aplici, s-au găsit în număr mare, majoritatea confecționate din bronz, iar unele dintr-un metal care pare să fie plumb. Piese mai remarcabile: un decor în formă de S, găurit la mijloc, de 5,7 cm lung și 1,80 cm lat; un decor, $3,2 \times 2$ cm, în formă de inimă, cu un butonaș la vîrf, iar în partea superioară, într-un semicerc, cu o gaură (fig. 8/9); o aplică în formă de S, $3 \times 1,5$ cm, cu locul cuielor pentru fixare (fig. 8/10); o cataramă, $4,3 \times 3,4$ cm; o lamă de plumb, 6 cm cu globuri la intervale egale, o lamă de plumb în formă de mai (fig. 8/5); cîteva piese patrulaterale din bronz, care par să fie fragmente de chei (fig. 8/15); cuie mici de bronz; fire de bronz, ace (fig. 8/1); torquesuri (fig. 8/6); sule, mînere etc.; două inele cu sigiliu (fig. 8/12), ale căror verigi sînt însă rupte. Destinația multora dintre piesele de bronz nu poate fi stabilită.

Obiecte de fier: pe întreaga suprafață săpată s-a găsit multă zgură de fier și bucăți mai mici sau mai mari de fier neprelucrat. În caseta D au apărut și bucăți de cărbune. Au fost descoperite, de asemenea, diferite obiecte confecționate din fier: vîrfuri de lănci, un pumnal, o bară de fier lungă de 10,2 cm, un mîner mare de fier, $14,5 \times 7$ cm, o verigă, o cheie (fig. 9/43) și, mai ales în casetele C, D, E, multe piroane; lungimea acestora variază între 8 și 18 cm, iar diametrul capetelor între 3 și 6 cm (fig. 9).

Obiecte de plumb s-au găsit mai puține: mai multe bare, un lingou în greutate de 1 kg și cîteva piese a căror formă neregulată nu permite stabilirea destinației.

Mai ales în secțiunea J II, carourile 1—10, dar și în celelalte casete s-au găsit în mare număr bile de metal, care s-ar putea să fi servit ca material la confecționarea diferitelor obiecte și ornamente sau provin de la deșeuri.

S-a găsit o mare cantitate de oase de bovine, ovine și de pasăre, mai cu seamă în secțiunea J H, careurile 5—6 și 9—10. Dintre obiectele confecționate din os fac parte mai multe fragmente de pieptene, de ace de păr, o roțiță foarte fin lucrată (cu diametrul de 3,3 cm), ce pare să fi fost o jucărie antică și anume un titirez; patru obiecte în formă de con, cu o gaură la bază, par a fi fost folosite ca instrumente.

Destinația construcției poate fi ușor stabilită pe baza materialului arheologic. Prezența aproape peste tot a cărbunelui, a zgurii de fier, a lingourilor de plumb și, mai ales, a unui mare număr de piese confecționate din bronz, fier, plumb și chiar din aur, precum și a diferitelor fibule (fig. 7), plăcuțe, ornamente, aplici (fig. 8) etc., nemaivorbind despre bogăția extraordinară a ceramicii (amfore, opaițe, oale, castroane etc.), a unor unelte, ca de pildă o foarfecă (fig. 9/41—42) pentru tăiat lame, a unor bile de metal, ce puteau constitui fie material pentru confecționarea obiectelor, fie deșeuri, dovedește în mod convingător că, în ambele faze, construcția a servit drept atelier pentru confecționarea unor obiecte de podoabă și de artizanat.

Această constatare este confirmată și prin prezența unor fragmente de creuzete, acoperite la suprafață — după cum am arătat — cu un strat gros de oxid (fig. 3). Aceste fragmente, avînd forma unui trunchi de con alungit în direcția axului vertical, cu diametrul de 3 cm la bază și de

Fig. 8 — Aplici, ac, cercel, catarama de bronz etc.

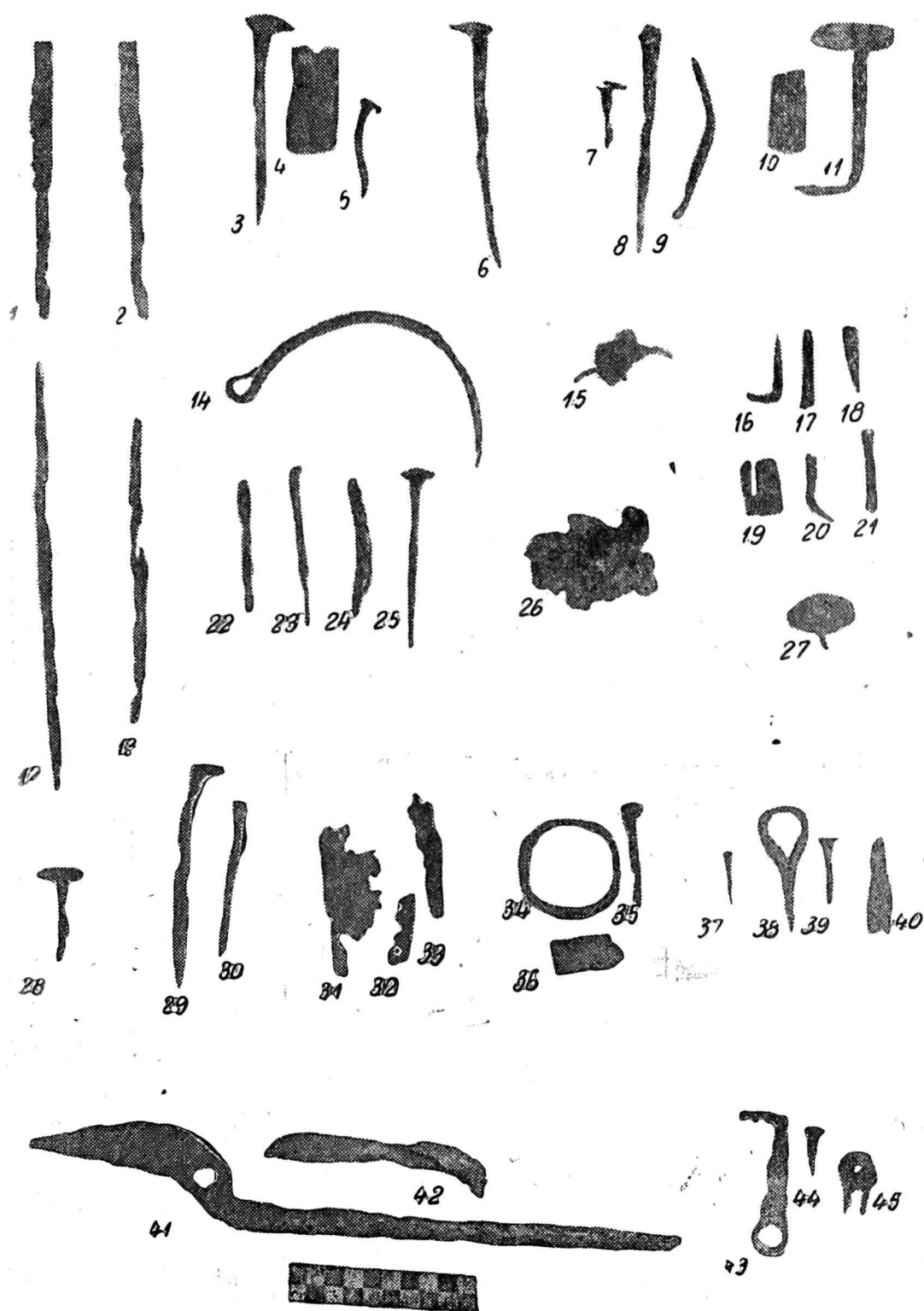

Fig. 9 — Unelte și obiecte de fier și plumb.

Nr. crt.	Împăratul	Nominalul	Avers	Revers	Greutate	Diametru	Data emiterii	Bibliografie	Locul de descoperire
1	Vespasian	As	IMP CAESAR VESP AVG COS CENS	AE QVITAS AVG	8,05	25–27	74	RIC 557	J II.B, 1–2.— –1,20
2	Traian	Bronz	tocit	tocit					J II.F
3	Antoninus Pius	Dp	[ANTONINVS] AVG PIVS PP TR P COS III	[SP]ES [PR] S–C	9,97	27	140–142 144	Strack, III, 862	J II.A,1– –0,44
4	Antoninus Pius	S	tocit	tocit		—	—	—	J I.3 –0,50
5	Faustina I	D	DIVA [FAVS]TINA	AETERNI[TAS]	2,58	15–14	140–161	tocit	J II.B,3 –1,20
6	Faustina II	S	[FAVST]INA [AVGVST- TA]	[AVGVSTI] PII FIL S–C	21,60	28–29	156–161	cf. Strack, III, 1328, 1330	J II.D,6 –0,38
7	Marcus Aurelius	Dp	M ANT[ONINVS AVG GERM SARMA]TICVS	[TR P] XXIX IMP VIII COS III S–C	11,30	26–23	175	RIC 1156	J II.A,2 –0,34
8	Septimius Severus	D	L SEPT SEV PERT AVG IMP VII	P M TR P III COS II P P	2,65	17–16	195–196	RIC 669	J II.D,1 –0,28
9	Septimius Severus	D	SEVERVS – PIVS AVG	PM TR P XIII– COS III P P	2,75	19–18	205	RIC 196	J II.D,2 –0,28
10	Caracalla	D	DIVO SEVERO PIO	CONSACRATIO	2,14	22,5– 23	211(?)	RIC 191– B–C	J II.E
11	Elagabal	D	tocit	tocit	2,83	20–19	—	—	J II.C –0,48
12	Caracalla	Bronz	ANTONINVS PIVS AVG	MVNIC STOBÆ	5,77	23–22	—	Mionnet, S, III, 113/704	J II.C,2 –0,44
13	Severus Alexander	Bronz	M AVPEA AΛEXANA- POC A	N–IK–AI–EωN	3,65	19–18,5	—	Mionnet S, V, 138/794	J I. A
14		Bronz		NIK–AI–EωN cu trei stindarde	3,72	19–20	—	—	—

⁸ Pentru determinarea monedelor am folosit: H. Mattingly — E. A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, London = RIC; P. L. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des II. Jahrhunderts*, I–III, Stuttgart, 1933–1937 = Strack; T. Mionnet, *Description de médailles antiques grecques et romaines*, I–IV și *Suppl. I–IX*, Paris = Mionnet. Unele dintre monede au fost expuse la expoziția „Comori arheologice...”, vezi nota 1.

Monede de bronz foarte tocite și corodate

Nr. crt.	Greutatea	Diametrul	Locul descoperirii
15	8,05	19—22	J II. D 7—0,58
16	3,45	15—15,5	J II. A
17	1,73	17—16,5	J II. A—0,80
18	8,30	25—24	J II. F 13—0,40
19	2,40	16—17	J II. B—0,52
20	2,45	15—14	J II. E
21	Fragment		J II. A—1,20
22	Fragment		J II. A 1—1,15
23	Fragment		J II. F

8 cm la gură, au fost lucrate la roată dintr-un material refractar, grosimea pereților variind între 0,3 și 0,8 cm. Pe pereții externi se recunosc ornamentații liniare formate din cinci cercuri echidistante. Fără să mai reproducem analiza făcută într-un valoros studiu de către profesorul E. Stoicovici în urma examinării creuzetelor⁹, ne limităm la prezentarea rezultatelor la care a ajuns. Creuzetele au fost folosite pentru producerea „sticlei rubin de cupru“, cunoscută în antichitate sub denumirea de „porporino“ (la romani) sau de „hematinon“ (la greci). Materialul refractar al cioburilor, pigmentii de cupru folosiți la colorarea sticlei, ca și materialul cărbunos de foarte bună calitate, necesar la topire, se găsesc în sudul Banatului în apropiere de Orșova. Măgelele albastre de cobalt găsite în secțiunea J II arată că, pe lângă sticla rubin, se prelucra și acest tip de sticlă. Existența unui atelier pentru obținerea sticlei rubin de cupru sau a altor sticle colorate poate fi, așadar, considerată un fapt real.

O analogie pentru acest atelier întâlnim în săpăturile din Britannia, pe teritoriul orașului roman de odinioară *Verulanium*, astăzi St. Albans. *Verulanium* a fost unul dintre cele mai mari orașe din această provincie, așezat în apropierea unui mic riu numit Ver. Săpăturile arheologice au fost începute încă în anul 1930 și, cu unele întreruperi, au fost continuate până în prezent. Pentru noi prezintă o deosebită importanță dezvelirea așa numitei *Insula XIV* de către profesorul S. Frere. În cursul săpăturilor a fost dezgropat un șir întreg de clădiri, considerate inițial magazine; unele dintre ele nu erau însă simple magazine, ci ateliere în care se confecționau spre vânzare articole de metal, în special de bronz, și se executau reparații¹⁰.

Comparînd materialul arheologic scos la iveală la Dierna (Orșova) cu cel de la *Verulanium*, surprinde asemănarea dintre ele: și la *Verulanium* se pot observa diferite perioade de construcție, dintre care prima durează pînă la răscoala autohtonilor, condusă de regina Boudicca, iar ultima, cu unele întreruperi, pînă la părăsirea provinciei¹¹. Asemănările pot fi sesizate prin prezența cuptorului, a creuzetelor, a pieselor de bronz,

⁹ E. Stoicovici, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 245—250.

¹⁰ S. Frere, *Verulanium Excavation*, Oxford, University Press, 1972, p. 11—12.

¹¹ *Ibidem*.

fier, plumb, sticlă, os, ceramică, terra sigillata și aur. Numai obiecte de argint nu s-au găsit la Orșova. Avem prin urmare de-a face și la Dierna cu un atelier similar celui de la Verulanium, pentru producerea articolelor de artizanat, pentru fabricarea diferitelor piese de metal sau de sticlă. Prin poziția sa geografică, Dierna era un centru comercial, atît pentru militari, cît și pentru civili, care intrau în provincie sau o părăseau. Este firesc că într-un asemenea loc au existat multe ateliere, unde se confecționau diferite articole pentru cadouri sau pentru uzul zilnic. Se poate admite că nici atelierul de la Orșova nu s-a limitat la confecționarea articolelor, ci că ele au fost puse pe loc în vânzare. Pe lângă produsele locale se vindeau aici, probabil, și produse importate, cum ar fi terra sigillata, sau cumpărate din alte ateliere locale: vase din ceramică fină și de uz comun.

Importanța acestui atelier constă în faptul că este prima construcție de acest fel cunoscută pînă astăzi în Dacia romană, iar continuitatea atelierului și după retragerea aureliană pledează pentru faptul că viața continuă să pulseze în acest oraș și după 272.

În ceea ce privește datarea atelierului, materialul arheologic, îndeosebi monedele, fibulele și ceramica ne oferă o orientare relativ sigură. Monedele, deși multe din ele sînt deteriorate și indescifrabile, permit stabilirea perioadei în care a funcționat atelierul: prima monedă datează din timpul lui Vespasian, iar ultima a fost bătută sub Severus Alexander, celelalte sînt emisiuni de la Traian, Antoninus Pius, Faustina Senior (?), Marcus Aurelius, Faustina Iunior, Septimius Severus, Caracalla și Elagabalus. Succesiunea neîntreruptă a emisiunilor poate fi considerată ca o dovadă a unei activități deosebit de intense desfășurate în cursul secolului II și a secolului III, perioadă pe care ele se eșalonează. Durata construcției de lemn poate fi socotită pînă la sfîrșitul domniei lui Hadrian, cînd atelierul a fost reconstruit în piatră.

La aceeași constatare se ajunge prin analiza fibulelor, care prezintă evidente asemănări cu fibulele de la Drobeta-Turnu Severin și pot fi datate, ca și acelea, în secolul II și în secolul III¹², perioadă din care provine și majoritatea ceramicii. Lipsa monedelor din a doua parte a secolului III se explică prin slăbirea circulației monetare, fenomen bine cunoscut și în alte centre ale Daciei¹³, și nu prin sistarea funcționării atelierului. Acesta a funcționat în tot cursul veacului al III-lea și chiar în secolul următor, fapt dovedit de multe piese de ceramică ce datează din a doua jumătate a secolului III și din secolul IV, unele poate chiar dintr-o perioadă mai tîrzie.

Materialul descoperit oglindește o vie legătură comercială cu orașele situate de-a lungul Dunării, precum și cu cele din Asia Mică și Macedonia, ceea ce este în deplină concordanță cu informațiile de pînă acum din istoria orașului Dierna¹⁴. Monedele documentează relații co-

¹² Vezi nota 7.

¹³ I. Winkler, în *ActaMN*, I, 1964, p. 217—223; Idem, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 131.

¹⁴ Vezi nota 2.

merciale cu oraşul Niceea din Bithynia şi cu municipiul Stobi din Macedonia¹⁵, iar fibulele indică legături strinse cu Moesia Superior şi unele centre din Illyricum.

ANDREI BODOR — IUDITA WINKLER

AN ARTISAN WORKSHOP AT DIERNA (ORŞOVA)

(Abstract)

During the excavations in the year 1968 at Orşova in the section JI—JII (fig. 1) there were discovered some remains of walls (a-d), bound with mortar (fig. 2) and near the wall a) there was an ellipsoid shaped platform (1,20×1 m) lightly concave, constructed of river stones. The earth being heavily burnt the platform was considered to be the floor of a furnace. The shape of the construction, however, could not be established, because the walls continue beneath a modern school-building.

The finds: four fragments of crucibles (fig. 3), dross of iron, pieces of coal, ingots of lead, sheets and small blobs of bronze, tools (fig. 9/41—42) and many pieces of ornaments (fig. 7—9) prove the presence of a workshop in which gems of glass (see note 3), various fancy articles and household wares were made of metal. It cannot be established whether the fine gold sheet with a magical inscription (fig. 6) was produced here or brought from elsewhere. Stratigraphy shows that the stone construction was preceded by a timber one. The time of the functioning of the workshop includes the II—IV centuries.

Besides the workshop — first one of this kind found in the province of Dacia — there was a shop for selling the articles here manufactured. It might be even presumed that there were sold here even imported luxury (see note and fig. 4—5) or locally made earthen wares, a fact which would explain the fragments of vessels found here in very large quantities.

---

¹⁵ Monedele acestor oraşe sînt cunoscute în Dacia şi din alte descoperiri, vezi în *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Budapest, 1968, p. 362 şi urm.

RITURILE FUNERARE ÎN TRANSILVANIA, DE LA SFÎRȘITUL SECOLULUI AL III-LEA E.N. PÎNĂ ÎN SECOLUL AL V-LEA E.N.

Retragerea stăpînirii romane din Dacia, în condițiile cunoscute, deschide o nouă perspectivă de dezvoltare pentru teritoriul fostei provincii, în cadrul căreia populația romanizată își continuă existența în condiții diferite de viață, luînd contact sau conviețuind cu o serie de populații aflate în diverse stadii de dezvoltare social-economică.

Lipsa sau insuficiența izvoarelor scrise¹ îngreunează în mare măsură elucidarea proceselor istorice din această perioadă de peste două secole, deși ea a fost compensată întrucitva prin cercetări arheologice. Aceste cercetări au reușit să pună în evidență, mai ales pentru intervalul de timp cuprins între retragerea aureliană și sfîrșitul secolului al IV-lea, prezența și dăinuirea masivă a populației romanizate, alături de care apar sporadic sau mai pregnant urmele diverselor seminții aflate în trecere prin podișul Transilvaniei².

În acest sens, studiul riturilor funerare de la sfîrșitul sec. III și pînă în sec. V e.n. dezvăluie, pe de o parte, pentru populația daco-romană, continuarea principalelor forme tradiționale de înmormîntare existente încă în vremea provinciei, împletite cu forme noi, datorate adoptării creștinismului, iar pe de altă parte, ritualuri proprii populațiilor în migrație. Ne-am oprit asupra acestui interval de timp, deoarece dincolo de sfîrșitul secolului al V-lea cultura materială, în general, reflectată și în sfera riturilor funerare, se uniformizează în așa măsură încît trăsăturile populației autohtone și ale migratorilor se întrepătrund, devenind inseparabile.

Ca și în timpul provinciei, în ultimele decenii ale secolului al III-lea și în veacul următor se mențin cele două rituri funerare cunoscute: incinerarea și inhumarea. Spre deosebire de epoca romană, cînd incinerarea era aproape exclusiv folosită³, acum se constată coexistența incinerării și a inhumării, pînă cînd, în secolele următoare, cea din urmă se va generaliza.

Se remarcă, totodată, preponderența în mediul rural a incinerării față de inhumare, care se leagă mai mult de mediul fostelor centre urbane.

Astfel, incinerarea cu variantele ei: a) arderea defuncțiilor deasupra gropilor de diferite forme, deja săpate; b) arderea pe platforme de cără-

¹ *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 615.

² Ne limităm, din punct de vedere geografic, exclusiv la podișul Transilvaniei, corespunzător fostei Dacia Superior, unde mediul istoric și arheologic este oarecum unitar, spre deosebire de situația din celelalte ținuturi limitrofe.

³ D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, Buc., 1971, p. 108—109.

mizi romane sau pietre de riu și c) arderea la *ustrinum*, după care resturile funerare sînt depuse în urne, este documentată într-o serie de localități rurale, unele cu cimitire de mari dimensiuni. Dintre cele trei variante prima se folosește la Bratei⁴ și Sighișoara⁵, a doua la Petrilaca de Mureș⁶ și Sărățeni⁷, iar ultima la Cluj—Baciu⁸, Cuci⁹, Iernut¹⁰, Sf. Gheorghe¹¹ și Soporul de Cimpie¹².

În cazul primelor două variante datarea și atribuirea etnică a mormintelor în favoarea autohtonilor n-a întîmpinat dificultăți, pe de o parte datorită facturii pieselor de inventar — chiar și în lipsa unor elemente precis databile —, pe de altă parte deoarece aceste două variante sînt, de fapt, o perpetuare a unui și aceluiași rit, existent și în timpul provinciei — incinerarea defuncților pe locul de înmormîntare¹³.

Nu același lucru se poate spune despre incinerarea în urnă, folosită de romanii provinciali, dar și de către carpi și daci liberi. În acest caz, obiectele de inventar și factura ceramicii, de tradiție romană, au constituit elementele hotărîtoare de atribuire etnică¹⁴.

În mediu rural, inhumarea în gropi simple este cunoscută în Transilvania doar în patru puncte, reprezentînd, în total, cinci morminte: Cernat¹⁵, Tîrnăvioara (Proștea Mică)¹⁶, Sf. Gheorghe¹⁷ și Suatu¹⁸. Orientarea lor, în cazurile cînd este cunoscută, nu este unitară, variînd între NNE—SSV, SSV—NNE sau E—V. Încadrarea lor cronologică se bazează pe unele piese de inventar în rîndul cărora se detașează fibula fără resort „cu picior întors pe dedesubt” (Cernat, Suatu), o fibulă „cu butoni în formă de ceapă” rotunjiți și o monedă de la Filip Arabul (Tîrnăvioara), aceasta din urmă constituind *terminus post quem*. La acestea se adaugă două sarcofage, unul descoperit în 1858 la Miercurea Sibiului, cu un capac improvizat dintr-un vechi monument roman^{18a}, și altul construit din țigle, aflat în interiorul castrului de la Olteni (vezi nota 30). Mormintele sînt ale populației autohtone, la carpi nefiînd deocamdată descoperite, cu încadrare la sfîrșitul secolului III și începutul celui următor, morminte de inhumare.

⁴ L. Bârzu, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV—V (Cimitirul 1 de la Bratei)*, Buc., 1973.

⁵ D. Protase, *op. cit.*, p. 179.

⁶ Z. Székely, în *Materiale*, VI, 1959, p. 190—191; idem, în *Aluta*, I, 1969, p. 72. La prima publicare autorul indică sec. IV—V e.n., iar la a doua sec. III—IV e.n.

⁷ Idem, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 335—336; D. Protase, *op. cit.*, p. 130.

⁸ H. Daicoviciu — N. Vlăsa, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 14—18.

⁹ A. Zrinyi, în *Marisia*, VI, 1976, p. 136.

¹⁰ N. Vlăsa, în *SCIV*, 13, 1, 1962, p. 153—156.

¹¹ Z. Székely, în *Aluta*, I, 1969, p. 47—48.

¹² D. Protase, *op. cit.*, p. 131.

¹³ *Ibidem*, p. 137.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Z. Székely, *op. cit.*, p. 68—69.

¹⁶ N. Lupu, în *FVL*, 5, 1961, p. 153—163; D. Protase, *op. cit.*, p. 128; K. Horedt, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 222.

¹⁷ Z. Székely, *op. cit.*, p. 47—48.

¹⁸ V. Vasiliev, în *ActaMN*, V, 1968, p. 513—516.

^{18a} C. Gooss, *Chronik*..., p. 102—103.

Însumind cu aproximație mormintele de incinerare, comparativ cu cele de înhumare, rezultă un raport de peste 400 de morminte de incinerare față de numai șapte de înhumare, pentru mediul rural¹⁹.

Pentru același interval de timp înhumarea este dovedită arheologic în vechile municipii romane, unde s-au descoperit o serie de sarcofage construite din piatră, cărămizi și țigle, monumente romane reutilizate, cu sau fără piese de inventar precis databile. Față de mormintele de incinerare care, în general, conțineau diverse obiecte, sarcofagele descoperite în aproape toate fostele orașe romane au fost în mare parte deschise și jefuite în antichitate, astfel că numai câteva pot fi datate pe baza inventarelor.

1. În această categorie se înscriu binecunoscutele sarcofage construite din cărămizi la Apulum, în ruinele termelor romane, cu inventar bogat din sec. al IV-lea e.n.²⁰ La Napoca, pe str. Petőfi nr. 30, s-au găsit cu ani în urmă patru sarcofage, dintre care într-unul se afla o pereche de cercei de aur cu pandantiv și o monedă imperială ilizibilă, iar în altul, construit din mai multe monumente romane reutilizate, purtând și însemne creștine, patru ace ornamentale. Atât cerceii, cât și unul dintre ace (avind cap poliedric) se datează în sec. IV, deci, implicit, și sarcofagele respective²¹.

La Potaissa, un mormint de cărămizi, descoperit în 1906, conținea un ac de os, o monedă de la Commodus (183 e.n.) și o pereche de cercei similari cu cei de la Napoca. Prin analogie, pe baza acestui tip de cercel, mormintul poate fi încadrat cronologic la fel cu cele de mai sus²². Tot la Potaissa, într-un sarcofag descoperit întâmplător, s-a aflat o fibulă de argint „cu butoni în formă de ceapă“ databilă la începutul secolului al IV-lea e.n.²³

La Ulpia Traiana, în curtea vechii primării, s-a găsit un mormint în cutie de cărămizi romane acoperit cu două lespezi de piatră sumar cioplite. Pe capac se aflau două ulciorașe funerare cenușii, iar în interior mai multe fragmente ceramice, printre care o toartă smălțuită, brună, care ar pleda, eventual, pentru o datare în epoca romană târzie²⁴.

2. În afara acestor puține morminte datate în mod exact pe baza inventarelor, mai există altele care, prin particularitățile de construcție sau prin chiar locul unde s-au dezvelit, ne indică apartenența la grupul descoperirilor romane târzii. Astfel, s-a amintit deja sarcofagul cu ace ornamentale din sec. IV de la Napoca (str. Petőfi nr. 30), lucrat din vechi monumente romane refolosite și „încreștinat“ prin adăugarea în

¹⁹ Observăm însă că, din aceste peste 400 de morminte, 353 aparțin cimitirului nr. 1 de la Bratei, cercetat exhaustiv. Vezi și I. Bóna, în *ArchÉrt*, 1, 1976, p. 144—146 care dă un număr de numai 267 de morminte la Bratei.

²⁰ K. Horedt, *Untersuchungen...*, p. 49—70; tot din vechile săpături ale lui B. Cserni în termele romane s-a publicat, nu de mult, un opaiț paleocreștin. Cf. Cloșca L. Băluță, în *Apulum*, IX, 1971, p. 701—704.

²¹ I. Hica-Cîmpeanu, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 222—226; C. Daicoviciu, în *ACMIT*, 1929, p. 311; Idem, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 198—200, 204—206.

²² Oct. Floca, în *Sargetia*, II, 1941, p. 42; I. Winkler, Ana Hopârtean, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj, 1973, p. 46—47; I. Hica-Cîmpeanu, *op. cit.*, p. 226, nota 23.

²³ I. Mitrofan, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 517, 521.

²⁴ Oct. Floca, *op. cit.*, p. 33—34.

inscripția inițială romană a semnului crucii și a literelor A și Ω, probabil odată cu imbinarea fragmentelor ce l-au alcătuit. El reprezintă pînă acum, în Dacia, singurul mormint la care reutilizarea monumentelor romane este în mod cert datată.

Prin analogie cu alte descoperiri din provinciile romane învecinate s-a constatat că toate mormintele construite din refolosiri de fragmente litice romane, indiferent de prezența sau absența inventarului, au fost încadrate cronologic începînd cu sfîrșitul secolului al III-lea e.n., în secolul următor răspîndirea lor fiind frecventă, în legătură mai ales cu adoptarea creștinismului. Refolosirea devenind, prin ea însăși, un element de datare, în aceeași categorie de descoperiri romane tîrzii se pot include o serie de alte morminte, fără obiecte de inventar²⁵.

Astfel, la Napoca, în afară de cel „îcreștinat“, sînt cunoscute mai multe sarcofage cu reutilizări: unul tot pe str. Petofi, deci în apropierea celor cu inventar deja amintite, altul în aceeași zonă, pe str. Kogălniceanu, ambele cu capace din monumente romane refolosite, trei în Piața Ștefan cel Mare, construite în întregime din pietre romane, la care se adaugă, din săpături arheologice mai recente, șase sarcofage din necropola aflată în zona str. Plugarilor, unde, pe baza altor criterii, s-a propus pentru mormintele găsite mai demult, în 1933, o datare ulterioară retragerii aureliene²⁶.

La Potaissa, unul dintre sarcofagele descoperite în apropierea cazarnei Mihai Viteazul avea cutia realizată dintr-o piesă arhitectonică romană cioplită în acest scop²⁷.

La Apulum, cu ocazia săpăturilor efectuate pentru dezvelirea cimitirului provincial roman de pe „Podei“, au apărut cinci morminte construite din cărămizi și țigle, dintre care la două s-au refolosit și monumente romane. Adăugîndu-se la aceasta orientarea pe axa V—E sau NV—SE și lipsind inventarul databil, presupunem că și aici avem de a face cu sarcofage aparținînd epocii romane tîrzii²⁸. Tot în categoria sarcofagelor încadrate pe baza particularităților de construcție au fost incluse cele cinci morminte descoperite în 1933 la Napoca (str. Plugarilor). Analizîndu-se caracteristicile acestora: orientarea constantă pe axa V—E, existența într-un caz a cutiei din țigle, în alt caz forma trapezoidală a mormîntului, prezența stratului de var, lipsa inventarului, precum și dispunerea sarcofagelor în șiruri, prin analogie cu descoperiri similare din alte provincii s-a ajuns la concluzia că ele pot fi considerate morminte romane tîrzii, eventual creștine²⁹. După cum am mai spus, săpăturile

²⁵ Cf. I. Hica-Cimpeanu, *op. cit.*, p. 233—235.

²⁶ N. D. Covaciu, în *ACMIT*, I, 1926—1928, p. 221; I. Hica-Cimpeanu, *op. cit.*, p. 228—231; *KVSL*, X, 1887, p. 83—84; cf. I. I. Russu, în *Studii teologice*, ser. II, X/5—6, Buc., 1958, p. 323; Oct. Floca, *op. cit.*, p. 89.

²⁷ I. I. Russu, în *AISC*, III, 1936—1940, 1941, p. 335—336, fig. 12.

²⁸ Este vorba de mormintele nr. 111, 112, 113, 114 și 120, la cele două din urmă folosindu-se în construcția cutiei o piatră anepigrafă de forma unui fus de coloană și, respectiv, un monument funerar cu reprezentarea unui sfînx în basorelief. Cf. D. Protase, în *Apulum*, XII, 1974, p. 134—135, 140. Autorul consideră, pe baza stratigrafiei verticale din cimitir, că toate mormintele de înhumăție sînt anterioare celor de incinerăție.

²⁹ W. Wolski, în *Apulum*, IX, 1971, p. 583—595.

arheologice în aceeași zonă au confirmat această datare. Subliniem însă faptul că *fiecare element* care a conlucrat la această concluzie *luat în parte, izolat, nu constituie prin el însuși un temei suficient pentru o atare încadrare cronologică*. Fac excepție, poate, doar sarcofagele din țigle, care datorită materialului din care au fost lucrate sint considerate tirzii, fără a mai necesita alte argumente. Din acestea însă, în Transilvania, nu cunoaștem, în afară de cel amintit la Napoca (str. Plugarilor), decât unul, din zona Ulpiei Traiane — Ostrov și un altul găsit în interiorul castrului de la Olteni (jud. Covasna)³⁰.

Dintre mormintele posibil tirzii, potrivit formei și orientării lor, ar putea face parte unul dintre sarcofagele de cărămidă de la Potaissa (Dealul Șuia), trapezoidal, orientat pe axa SV—NE, cu inventar ceramic³¹.

3. O altă categorie de morminte, databile cu aproximație între sfârșitul secolului al III-lea și începutul veacului următor, o constituie cele descoperite în interiorul unor construcții romane. Se subînțelege că înmormintarea în astfel de locuri s-a făcut după ce clădirea respectivă a fost abandonată sau n-a mai îndeplinit funcția pentru care a fost destinată și acest lucru trebuie să se fi petrecut la sfârșitul stăpînirii romane. Nu este, desigur, exclus ca o construcție să înceteze de a mai fi folosită, chiar în epocă romană. Totuși, la Apulum, mormintele din terme, prin inventarul lor, datează din sec. al IV-lea e.n. Sarcofagul deja descris de la Ulpia Traiana, aflat în curtea vechii primării, relativ datat cu ajutorul fragmentului ceramic smălțuit, prin analogie cu cele de la Apulum, întrucît se află în incinta orașului antic, dobîndește un plus de siguranță în încadrarea propusă. Probabil și sarcofagul de cărămizi găsit la Ulpia Traiana, în ruinele unei *villa suburbana*³², se înscrie în același grup de morminte romane tirzii.

Analiza ritului de înmormintare în mediu urban arată folosirea exclusivă a inhumăției, în bună parte sub influența creștinismului. Pe de altă parte, nu se sesizează în nici un fel prezența elementului dacic, de unde s-a tras concluzia justă că la orașe „avem de-a face mai degrabă cu o populație romană provincială, decât cu comunități de daci romanizați, trecuți la inhumăție”³³.

După abandonarea provinciei se observă mai clar o serie de elemente infiltrate treptat, unele înrudite cu nucleul populației autohtone,

³⁰ Oct. Floca, *op. cit.*, p. 48; G. Téglás, în *Hunyadv. tört.*, I, p. 85, fig. 184; Z. Székely, în *Almanah 1879—1954*, Tg. Mureș, 1955, p. 29, fig. 13/2; idem, în *ArhMold*, V, 1967, p. 141.

³¹ I. Țigăra, în *ProblMuz*, 1960, p. 202. Tot la Potaissa s-a remarcat forma deosebită a unui capac de sarcofag din piatră, orientat S—N. Inventarul este constituit din fragmente ceramice, o cataramă și o plăcuță de bronz perforată. Se mai menționează un strat gros de var existent sub schelet. Întrucît sarcofagul n-a fost desenat pentru a i se studia modul de construcție, iar pentru obiecte nu avem, deocamdată, analogii, nu-l putem încadra cronologic mai exact, cu toate că I. Téglás îi subliniază felul de construcție, deosebit de mormintele romane cunoscute. Cf. I. Téglás, în *ArchÉrt*, XVI, 1896, p. 65—68.

³² C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 234—235, fig. 2. Pentru datare, cf. Oct. Floca, *op. cit.*, p. 54.

³³ D. Protase, *Riturile...*, p. 135.

cum sînt dacii liberi veniți dinspre vest și carpaii dinspre est, altele ale populațiilor germanice.

Populația neromanizată daco-carpică practică în Transilvania ritul incinerăției, rit ce o deosebește de cele de origine germanică sau sarmato-iazigă, practicînd inhumăția. În afara ritului, piesele specifice de inventar diferențiază această populație atît de cea daco-romană, cît și de celelalte seminții.

Dacii liberi, veniți dinspre vest, sînt documentați pînă acum într-un singur punct, la Cipău (Gîrle), unde s-au găsit în total cinci urne funerare, datate după factura lor și pe baza unui tezaur monetar descoperit în același loc în sec. al IV-lea e.n. Ceramica și obiectele de inventar ar indica prezența unei populații sarmato-iazige, dacă ritul incinerăției n-ar contrazice această atribuire. Mormintele aparțin deci unei populații care vine dintr-o zonă cu puternice influențe sarmatice, din vestul sau nord-vestul țării³⁴.

Pătrunderea dinspre est a carpilor pe teritoriul provinciei este dovedită prin descoperirea unei urne izolate la Mediaș, fără inventar, încadrată cronologic în a doua jumătate a sec. III e.n., și la Șopteriu (jud. Bistrița-Năsăud), prin cele 25 de morminte de incinerăție, unele în urne, altele în gropi, cu inventar sărăcăcios. Au fost datate în același interval de timp ca și mormintul de la Mediaș³⁵.

Am lăsat dinadins la urmă problema binecunoscutului cimitir de la Soporul de Cîmpie, care prin anumite caracteristici legate mai ales de unele piese de inventar s-a pretat la o vastă discuție referitoare la datarea, dar, mai ales, la atribuirea sa etnică. Nu este cazul aici să reamintim numeroasele articole, cu atît mai mult cu cît cimitirul se leagă, în principal, de perioada provinciei și într-o mai mică măsură de intervalul de timp ce-l discutăm. Autorul săpăturilor a încadrat cronologic cimitirul în perioada cuprinsă între mijlocul sec. II e.n. și sfîrșitul sec. III e.n.³⁶

În privința atribuirii etnice, unele piese de podoabă cum sînt: cerceii lucrați în filigran, pandantivele de argint în formă de coșuleț conic și pandantivele de fier în formă de căldărușă, regăsite identic în cimitirele carpice din Moldova, precum și alte considerații istorice legate de ritual, l-au determinat pe K. Horedt să susțină o *prezență efectivă* a unei populații carpice nu numai la Soporul de Cîmpie, ci și la Obreja³⁷, spre deosebire de D. Protase, care admite numai *împrumutarea* acestor obiecte de către daco-romanii din interiorul provinciei de la carpaii cu care aveau legături, insistînd, totodată, asupra trăsăturilor ce *deosebesc* cimitirul de la Soporul de Cîmpie de cele carpice³⁸.

³⁴ N. Vlăsa, în *SCIV*, 16, 3, 1965, p. 501—516.

³⁵ I. H. Crișan, în *ActMed*, 3, 1955—1956, p. 40—41; G. Marinescu și C. Gaiu, în *Dacia*, N.S., XXII, 1978, p. 360.

³⁶ D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporul de Cîmpie*, București, 1976, p. 81—82.

³⁷ K. Horedt, în *SCIV*, 24, 2, 1973, p. 304—309; idem, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 227—234.

³⁸ D. Protase, *Un cimitir dacic...*, p. 83—87.

În această fază, cînd argumentelor aduse în favoarea unei atribuirii li se pot opune contraargumente de aceeași valoare, problema etnicității nu se poate rezolva în mod decisiv. Ori care ar fi rezultatul cercetărilor în această privință, admigrația populațiilor de origine dacică în interiorul Transilvaniei nu mai poate fi sesizată arheologic după mijlocul secolului al IV-lea și la începutul secolului următor.

În schimb, în aceeași perioadă își fac apariția primele triburi de populație germanică, purtătoare ale culturii Sintana de Mureș—Cerneahov. Numeroasele lucrări referitoare la aria de răspîndire, originea și caracteristicile culturii Sintana de Mureș fac inutilă repetarea rezumativă a unor date deja cunoscute, de aceea ne vom referi mai mult la elementele ce diferențiază mormintele din Transilvania de cele din Moldova și Muntenia.

Spre deosebire de practicarea concomitentă a incinerăției și inhumăției în regiunile extracarpate, chiar dacă raportul este favorabil inhumăției, în Transilvania se folosește în exclusivitate acest din urmă rit³⁹. Coroborat cu anumite caracteristici legate de unele piese de inventar, dintre care amintim doar tipologia fibulei cu semidisc și proporția redusă a ceramicii lucrată cu mîna, s-a ajuns la concluzia că descoperirile transilvănene sînt, față de cele extracarpate, relativ tîrzii, putînd fi încadrate cronologic abia în a doua jumătate a secolului al IV-lea și pînă la începutul secolului următor, eventual⁴⁰.

În Transilvania sînt cîteva cimitire cerneahoviene cu un număr destul de mare de morminte, întrunind trăsăturile „clasice” ale acestei culturi: Sintana de Mureș⁴¹, Tg. Mureș⁴² și Pălatca⁴³. În afară de acestea mai sînt morminte sau grupuri restrînse, mai recent descoperite la: Ciumbrud⁴⁴, Cluj (str. 30 Dec.)⁴⁵, Cristești (Azomureș)⁴⁶, Ocnița⁴⁷, Rugănești⁴⁸, Vermeș⁴⁹ și Fîntinele (Rîț)⁵⁰. Se mai adaugă o serie de obiecte desco-

³⁹ Face excepție singurul mormînt de incinerăție cu elemente de tip Sintana, descoperit la Lechința de Mureș, în privința apartenenței căruia s-a discutat îndelung, fără a se ajunge la un consens general. Cf. D. Protase, *Riturile...*, p. 125—127 și notele 155—156. Prezența vasului roman decorat cu șerpi a fost pusă în legătură cu activitatea atelierelor de olari de la Cristești, care funcționează și în sec. IV e.n. Cf. A. Zrinyi, în *SMTgM*, II, 1972, p. 69—70.

⁴⁰ Gh. Diaconu, în *SCIV*, 12, 2, 1961, p. 281; I. Ioniță, în *ArhMold*, IV, 1966, p. 240; K. Horedt, în *SCIV*, 18, 4, 1967, p. 578.

⁴¹ I. Kovács, în *Dolg*, 3, 1912, p. 250—367.

⁴² Idem, în *Dolg*, 6, 1915, p. 278—296.

⁴³ M. Macrea, în *Studii*, I, 2, 1949, p. 110—116; I. Hica-Cîmpeanu, în *Dacia*, N.S., XX, 1976, p. 23—36.

⁴⁴ A. Dankanits și I. Ferenczi, în *Materiale*, VI, 1959, p. 614. Mormîntul nr. 34.

⁴⁵ N. Vlassa, în *Materiale*, IX, 1970, p. 529—532.

⁴⁶ M. Petică, în *Marisia*, VI, 1976, p. 697—700 și pl. 120.

⁴⁷ G. Marinescu și Șt. Dănilă, în *File de istorie*, IV, 1976, p. 26—31.

⁴⁸ Z. Székely, în *Almanahul Muzeului din Cristuru Secuiesc, Studii și Comunicări*, Miercurea-Ciuc, 1974, p. 147—163.

⁴⁹ G. Marinescu și Șt. Dănilă, op. cit., p. 38.

⁵⁰ Inedit, informații amabile din partea colegului Corneliu Gaiu. Piese de inventar arată aici o continuitate pe durata secolelor IV—V e.n., precum și anumite trăsături ce diferențiază acest cimitir de cele propriu-zis cerneahoviene.

perite izolat, care au fost considerate ca făcând parte tot din inventare funerare⁵¹.

Față de orientarea folosită, în general pe axa N—S cu deviații, în puține cazuri se întilnesc câteva morminte V—E, care nu apar grupate separat de restul cimitirului⁵². Orientarea pe axa V—E, asociată cu sărăcia inventarului și cu datele documentare care atestă răspindirea creștinismului la goții din nordul Dunării, constituie suficiente dovezi pentru atribuirea acestor morminte unei populații creștinate⁵³.

Inventarul mormintelor orientate N—S este bogat, comun întregii arii de răspindire a culturii Sintana de Mureș—Cerneahov: ceramica de forme variate, a cărei prezență constituie un element caracteristic de ritual, fibule, catarama, piepteni de os cu minier semicircular, mărgelile, pandantive de metal sau de os, pahare de sticlă, amnare de tip „Przeworsk“, fusaiole, cuțite. Acestea din urmă se află de obicei lângă oseminte de animale, sacrificate ritual. Armele lipsesc în Transilvania, cu excepția toporului de luptă găsit în mormîntul de la Ciurbrud. Miniatural, același element se regăsește la Sintana de Mureș și Tg. Mureș, fiind pus în legătură cu purtătorii culturii Przeworsk⁵⁴. În legătură cu prezența pandantivelor metalice de formă rombică, s-a constatat că în Transilvania ele apar atît în mediu roman tîrziu, cît și în cimitire de tip cerneahovian⁵⁵. Cu toate că necropolele cercetate arheologic în afara arcului carpatic întrec în mod sensibil numărul celor din Transilvania, aceste pandantive nu se află în zona extracarpatică, decît într-un singur punct, la Lețcani. Trebuie deci să presupunem că ele se folosesc mai mult în a doua jumătate a secolului al IV-lea e.n.

Compoziția etnică relativ unitară a purtătorilor culturii Sintana de Mureș din Transilvania nu exclude anumite împrumuturi sau influențe datorate populațiilor cu care ei au venit în contact. În afara elementelor care pot fi puse pe seama purtătorilor culturii Przeworsk (amnarele, topoarele) s-a subliniat faptul că sarmații au contribuit în mare măsură la vehicularea unor obiecte de podoabă, cum sînt pandantivele prismatice de os, scoicile marine; mai mult, lor li se datorează răspindirea în-humației, tipul gropilor cu prag și anumite poziții în care au fost în-humați defuncții⁵⁶.

⁵¹ O listă aproape completă la K. Horedt, *op. cit.*, p. 576, nota 5, la care s-ar putea adăuga Tg. Mureș (Fabrica de cărămizi), unde s-au descoperit trei vase și un pahar de sticlă. Cf. idem, în *SCIV*, 6, 3—4, 1955, p. 675, 672.

⁵² I. Kovács, în *Dolg*, 3, 1912, la Sintana de Mureș, vezi planul cimitirului, unde, din totalul de 78 de morminte, opt sînt orientate V—E, din care șase fără inventar, iar la Tg. Mureș, din șase, unul este orientat V—E, avînd doar fragmente din două vase cenușii. Idem, în *Dolg*, 6, 1915, p. 286—287.

⁵³ B. Mitrea și C. Preda, *Necropole din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*, București, 1966, p. 160—161. O altă dovadă ar fi matrița pentru ștampilarea piinii sfințite, de la Pălătea (mormîntul nr. 3), acesta orientat însă N—S. Cf. I. Hica-Cimpeanu, *op. cit.*, p. 34—35.

⁵⁴ I. Ioniță, *op. cit.*, p. 237.

⁵⁵ În stadiul actual al cercetărilor se cunosc 13 puncte cu asemenea pandantive. Cf. I. Hica-Cimpeanu, *op. cit.*, p. 35 și K. Horedt, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 233.

⁵⁶ Gh. Diaconu, în *SCIV*, 12, 2, 1961, p. 278—279; I. Ioniță, *op. cit.*, p. 245—246. La Ciurbrud mormîntul nr. 34 are groapă cu prag, iar la Cluj (str. 30 Dec.) se remarcă poziția șezîndă a scheletului nr. 3.

Una dintre piesele de inventar, care constituie deocamdată o apariție inexplicabilă în cadrul culturii Sintana de Mureș, este căldărușa de lemn cu cercuri de fier. În Transilvania ea s-a descoperit la Ciumbud și Ocnița, așezată fiind la capul scheletului. Oricît de tîrziu s-ar încerca datarea celor două morminte în discuție, nu se poate face deocamdată legătura cu obiectele similare cunoscute, care apar, cel mai devreme, în secolul al VI-lea e.n.⁵⁷

Varietatea de aspecte existentă în unitatea culturii Sintana de Mureș, sesizabilă și în cimitirele transilvănene, se datorează participării elementelor locale din cadrul vastei sale arii de răspîndire. De aceea în cuprinsul ei se recunosc elemente nordice, răsăritene, nord-pontice, romane sau ale populațiilor romanizate, motive suficiente pentru a se exclude posibilitatea atribuirii ei unei singure populații. În principal, purtătorii acestei culturi sînt triburile germanice în migrație⁵⁸, în Transilvania, concomitent, existînd, de sine stătătoare și complet diferită, cultura materială a populației romanizate.

Sfîrșitul culturii Sintana de Mureș în Transilvania a fost fixat cu aproximație pe la 400 e.n. sau la începutul secolului al V-lea e.n., odată cu dezmembrarea supremației goților. Trecerea de la acest eveniment la apariția orizontului „cu morminte în șiruri” se desfășoară în cursul secolului al V-lea, interval în legătură cu care izvoarele istorice sînt mai numeroase decît datele arheologice. Pentru Transilvania, vestigiile aparținătoare populației autohtone romanizate sînt destul de slab reprezentate. Această situație este însă valabilă și pentru regiuni întinse ale Europei, unde continuitatea romanică este neîntreruptă, după cum rezultă din izvoarele literare ale vremii, contrastînd cu raritatea culturii materiale a acestei perioade⁵⁹.

În descoperirile funerare ale secolului al V-lea în Transilvania se remarcă faptul că nu mai găsim cimitire de mari dimensiuni, ci doar grupuri restrinse sau, mai ales, morminte izolate⁶⁰. Acestea se află concentrate cu precădere în podișul Transilvaniei, pe văile Someșului și Tîrnavelor, avînd ca centru cursul mijlociu al Mureșului și Cimpia Transilvaniei.

Datorită caracterului eterogen al populațiilor ce locuiesc acum în podișul Transilvaniei și vehiculării unor piese de inventar pe teritorii întinse, unele reprezentînd o „modă” a vremii, sau, în rare cazuri, din lipsa obiectelor de inventar în morminte, etnicul defuncților este stabilit cu dificultate. Ritul funerar folosit este inhumatia în gropi rectangulare, uneori cu urme de sicrie din lemn, orientarea defuncților generalizîndu-se pe axa V—E, spre deosebire de mormintele din cultura Sintana de Mureș—Cerneahov⁶¹.

⁵⁷ G. Marinescu și Șt. Dănilă, *op. cit.*, p. 29—30.

⁵⁸ B. Mitrea și C. Preda, *op. cit.*, p. 152—153, cu bibliografia citată.

⁵⁹ Pentru situația din Noricum, cf. Eugippius, *Das Leben des Heiligen Severin*, ed. R. Noll, Berlin, 1963; J. Dhoudt, S. J. De Laet și P. Hombert, în *L'antiquité classique*, XVII, 1958, p. 133—156; K. Horedt, în *SCIV*, 18, 4, 1967, p. 586.

⁶⁰ V. Bierbrauer, *Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien*, Spoleto, 1975, p. 62.

⁶¹ K. Horedt și D. Protase, în *Germania*, 50, 1—2, 1972, p. 191.

În cadrul cimitirului nr. 1 de la Bratei se susține existența câtorva morminte de incinerare de la începutul secolului al V-lea e.n., dar elementele de datare nu sînt, din păcate, convingătoare⁶². Perpetuarea incinerăției într-o vreme cînd creștinismul oficial recunoscut ciștigă tot mai mult teren arată, în cazul mormintelor de la Bratei, pe care le credem databile numai în secolul al IV-lea, că el n-a fost adoptat dintr-o dată de către toată populația autohtonă a fostei provincii, ceea ce e perfect credibil. Importanța ritului folosit este cu atît mai mare cu cît *inhumația este legată absolut obligatoriu de creștinism*, chiar dacă alte elemente de ritual vor fi asimilate mai tîrziu⁶³.

În general, mormintele de inhumație din secolul al V-lea se remarcă prin inventarul lor bogat și variat, de cele mai multe ori acesta constînd din piese de aur sau argint, decorate cu almandine. Există însă și morminte fără inventar sau cu piese mai modeste (în sensul că nu sînt luate din metal prețios). În rîndul acestora se numără cele patru morminte fără inventar de la Soporul de Cîmpie⁶⁴, două morminte de la Morești cu inventar sărăcăcios⁶⁵ și un mormînt izolat de la Țaga, la care toate piesele metalice sînt din bronz⁶⁶.

O altă categorie o formează mormintele cu majoritatea obiectelor de podoabă din argint. Dintre descoperirile mai vechi se cunoaște un mormînt de la Sighișoara⁶⁷, patru morminte de la Cluj—Someșeni⁶⁸, iar la Slimnic un mormînt izolat, care, cu excepția unei cataramă din fier, avea restul podoabelor metalice lucrate din argint⁶⁹.

Celelalte morminte datate în cursul sec. al V-lea e.n. se remarcă prin bogăția și frumusețea deosebită a inventarelor funerare și au fost denumite din acest motiv „morminte princiare“. Denumirea se datorează și faptului că ele au aparținut unor căpetenii sau șefi de triburi care au acumulat în timpul vieții adevărate tezaure de piese din aur, fie primite

⁶² Ligia Bărză, *op. cit.*, p. 81—82.

⁶³ Oricît de dificil s-ar fi impus creștinismul în mediu rural (comparativ cu mediul urban) este de presupus că într-un cimitir de dimensiuni atît de mari, dacă ar fi existat morminte din sec. V e.n., acestea s-ar fi diferențiat de cele din sec. IV e.n., aflate pe același teritoriu, cel puțin prin trecerea la inhumație, dacă nu și prin alte elemente care să ateste, cît de cît, la cîțiva dintre foștii locuitori, adoptarea creștinismului. Lipsește însă tocmai succesiunea de la incinerare la inhumație și nici celelalte argumente ale autoarei în favoarea unei datări în sec. V nu sînt inatacabile, deci trebuie să considerăm că cimitirul nr. 1 de la Bratei datează, în întregime, din secolul al IV-lea e.n. Pe baza unor observații și considerente intrucitva diferite, nu arareori presărate cu malițiozități. I. Bóna, *op. cit.*, p. 144—146, încadrează cronologic cimitirul în cursul secolului al IV-lea e.n. În legătură cu cele spuse mai sus, cf. *DACL*, VII, 1, 1906, s.v. *Incinération*, col. 502—508. Tot aici, referitor la ritul din sec. V e.n.: „Au Ve siècle la crémation était délaissée, oubliée“.

⁶⁴ D. Protase, *Riturile...*, p. 131.

⁶⁵ K. Horedt, în *SCIV*, 5, 1—2, 1954, p. 201; idem, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 256; 267, nr. 16.

⁶⁶ E. Chirilă — I. Chifor, în *ActaMP*, I, 1977, p. 181—184.

⁶⁷ D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454—568 u.Z.)*, Budapest, 1961, p. 198, pl. 213/9, 10; pl. 214/11; K. Horedt, *op. cit.*, p. 267, nr. 22.

⁶⁸ K. Horedt, în *ActMuz*, 2, 1956, p. 144—146.

⁶⁹ I. Glodariu, în *Germania*, 52, 1974, p. 483—489.

ca răsplată (subsidii) în urma unor servicii aduse Imperiului, fie lucrate în atelierele bizantine și pontice, la comanda lor.

Morminte fastuoase s-au descoperit în câteva localități la: Apahida (două morminte)⁷⁰, Moigrad (un mormint cu inventar hunic)⁷¹, Velt (un mormint)⁷², Cepari (un mormint)⁷³ și Fintinele⁷⁴, mai multe morminte, nepublicate încă.

Studierea amănunțită și comparativă a inventarelor celor două morminte de la Apahida, primul descoperit în 1889, al doilea în 1968, a permis stabilirea în cadrul secolului al V-lea a raportului cronologic dintre cele două morminte. Astfel, primul mormint de la Apahida, atribuit „principelui” Omharus, pe baza a două inele de aur din inventarul său care poartă incizat acest nume, o dată scris complet, cu litere capitale romane, a doua oară ca monogramă cu litere grecești⁷⁵, a fost încadrat cronologic datorită anumitor trăsături stilistice și prin analogie cu descoperiri similare (mormintul regelui Childeric) în al treilea sfert al secolului al V-lea e.n.⁷⁶

Mormintul mai recent dezvelit (nr. 2), cuprinzând obiecte de uz personal, arme, piese de harnașament și îmbrăcăminte, unele ornamentate cu almandine în tehnica „cloisonnée”, datorită sesizării unor influențe nomade hunice (aplicile în formă de vultur și prezenței pieselor de harnașament), a fost datat anterior primului mormint, adică înainte de mijlocul secolului al V-lea e.n.⁷⁷

Piesele de la Moigrad, care foarte probabil făceau parte dintr-un inventar funerar, aparțin echipamentului unui călăreț, datorită prezenței aplicilor care se fixau pe harnașament, unele în formă de vultur, și plăcilor ripsate ce protejau minierul unui bici. Simbolul „arborelui morții”, măștile și reprezentările animaliere, constituie elemente șamaniste. Toate caracteristicile au condus spre atribuirea inventarului unui călăreț răsăritean din prima jumătate a secolului al V-lea⁷⁸, în drum spre Cimpia

⁷⁰J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig, 1905, II, p. 39—43, III, pl. 32—36; H. Finály, în *ArchÉrt*, IX, 1889, p. 305—320; N. Fettich, în *ArchHung*, 32, 1953, p. 145—147; K. Horedt—D. Protase, *op. cit.*, p. 174—220.

⁷¹N. Fettich, *op. cit.*, p. 161—170; K. Horedt, în *Germania*, 55, 1—2, 1977, p. 7—20.

⁷²Gy. László, în *Közlemények*, I, 1941, p. 125—126, pl. I/1—7.

⁷³D. Protase, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 569—575.

⁷⁴*Dacia* N.S., XVII, 1973, p. 375; *Dacia*, N.S., XIX, 1975, p. 285. La K. Horedt, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 267, nr. 10 sînt menționate două morminte. În afara celor enumerate se mai cunosc în Transilvania o serie de piese de îmbrăcăminte sau podoabă, care deși nu s-au găsit lângă schelete fac parte mai degrabă din inventare funerare. Cf. idem, *op. cit.*, p. 267—268. Repertoriul se referă la descoperirile datate numai începînd din a doua jumătate a sec. V e.n. Tot aici s-ar putea adăuga *umbo*-ul de scut, fațetat, din jud. Bistrița-Năsăud, cf. R. Harhoiu, în *Al. Odobescu, Tezaurul de la Pietroasa*, București, 1976, p. 1027, nota 195.

⁷⁵J. Werner, în *Kölner Jahrbuch*, 9, 1967/1968, p. 120—123.

⁷⁶K. Horedt, *Untersuchungen...*, p. 82; J. Werner în *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 35, 1971, p. 43—46.

⁷⁷K. Horedt și D. Protase, *op. cit.*, p. 209—210; vezi și R. Harhoiu, *op. cit.*, p. 1023—1024, care încadrează ambele morminte în a doua jumătate a secolului al V-lea e.n.

⁷⁸K. Horedt, în *Germania*, 55, 1—2, 1977, p. 19.

Tisei, unde, pînă la moartea lui Attila, se constituie marea putere politică a hunilor. În aceeași categorie a mormintelor datate în prima jumătate a secolului al V-lea e.n. se plasează descoperirea de la Velț, înrudită tipologic cu anumite fibule din tezaurul al doilea de la Șimleul Silvaniei⁷⁹.

În a doua jumătate a aceluiași secol, în afară de primul mormint de la Apahida, se înscriu probabil cele de la Fintînele, datorită existenței unei fibule de tip Levice Prșa⁸⁰. În aceeași perioadă se încadrează mormintul de la Cepari⁸¹, la care, spre deosebire de mormintele amintite mai sus, nici una dintre piesele de aur nu este decorată cu almandine.

Toate celelalte morminte de înhumăție din secolul al V-lea, fără inventar, cu inventar mai modest sau cu obiecte lucrate numai din argint (unele pe baza fibulelor turnate ce urmează cronologic celor tîrzii cu cap semicircular), au fost încadrate de către cei care le-au publicat în a doua jumătate a secolului al V-lea e.n.⁸²

Referitor la etnicul celor din secolul al V-lea, numai mormintul de la Moigrad a fost pus în legătură cu hunii, datorită elementelor sale șamaniste, pentru celelalte propunîndu-se o atribuire pe seama populațiilor germanice și sarmatice alano-ostrogote, aflate sub stăpînirea sau în sfera de influență a hunilor, prăbușirea regatului lui Attila fiind data aproximativă după care începe supremația ostrogoților, pînă cînd locul lor va fi luat de o altă ramură a populațiilor germanice, gepizii⁸³.

Problemele generale legate de înmormintările din Transilvania privitoare mai ales la caracteristicile pieselor de inventar, în intervalul de timp cuprins între mijlocul secolului al V-lea și sfîrșitul secolului al VII-lea e.n., au fost deja amplu discutate și sintetizate, propunîndu-se o clasificare cronologică pe grupe de descoperiri⁸⁴. De aceea prezentarea diverselor aspecte legate de rit și ritual în perioada următoare secolului al V-lea e.n. n-ar face decît să repete puncte de vedere deja cunoscute.

Reluarea în discuție a înmormintărilor din sec. VI—VII e.n. va fi justificată numai prin apariția, în viitor, a unui număr considerabil de descoperiri, care să schimbe esențial sau să completeze concluziile reflectate de actualul stadiu al cercetărilor asupra acestei perioade.

IOANA HICA-CÎMPEANU

⁷⁹ R. Harhoiu, *op. cit.*, p. 1019, 1023.

⁸⁰ K. Horedt, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 256; cf. J. Werner, în *SlovArch*, VII, 2, 1959, p. 431, care încadrează acest tip de fibulă în jurul anilor 453 e.n.

⁸¹ D. Protase, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 575. Moneda lui Theodosius al II-lea constituie aici *terminus post quem*.

⁸² Pentru raportul cronologic între cele două tipuri de fibule, cf. J. Werner, *op. cit.*, p. 423—426. În categoria fibulelor turnate se înscrie și piesa izolată de la Căpușul Mare, provenită probabil dintr-un mormint. Cf. K. Horedt, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 267—268, nr. 3.

⁸³ Idem, în *ActMuz*, VI, 1969, p. 549—552; K. Horedt și D. Protase, *op. cit.*, p. 215—216; R. Harhoiu, în *Relations between the autochthonous populations and the migratory populations on the territory of Romania*, București, 1975, p. 99—109.

⁸⁴ K. Horedt, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 251—268. Despre periodizarea întregii epoci merovingiene, cf. H. Ament, în *Germania*, 55, 1—2, 1977, p. 133—140.

DIE BESTATTUNGSRITEN IN SIEBENBÜRGEN VON ENDE DES 3. JHS. BIS INS 5. JH. U. Z.

(Zusammenfassung)

Die Studie beabsichtigt eine gedrängte Darstellung der Bestattungsriten in Siebenbürgen im Zeitraum zwischen dem Ende des 3. Jhs. und dem 5. Jh. u. Z. zu geben. Es wird die Fortdauer der bedeutendsten traditionellen, zur Zeit der Provinz üblichen Riten gezeigt, die sich nun mit neuen, entweder dem Übergang zum Christentum, oder den Wandervölkern zu verdankenden Formen verflechten.

Die bedeutendsten Riten — Brand — und Körperbestattung — dauern bis ins 5. Jh. gleichlaufend fort, als sich die Körperbestattung exklusive behauptet. Im Gegensatz zu den ehemaligen römischen Städten (siehe Anm. 20—32), wo ausschliesslich die Körperbestattung in Stein —, Mauerstein — und Dachziegelsarkophagen oder wiederverwendeten römischen Monumenten angewandt wurde, sind auf dem Lande mehrmals Brandbestattung und ihre Varianten anzutreffen (siehe Anm. 4—22), während Körperbestattung nur an einigen Stellen vorliegt (siehe Anm. 15—18a). Für das städtische Milieu wird eine Gliederung nach Kategorien der Sarkophage vorgenommen, auf Grund (1) der Beigaben, (2) der Baueigenheiten (Wiederverwendung von römischen Monumenten, Ziegelbau, trapezförmige Form), (3) der Tatsache dass sie in alten, aus der Römerzeit stammenden Gebäuden aufgefunden wurden.

Es wird erwiesen dass man am Ende des 3. Jhs. und im 4. Jh. in den Städten eine provinziell-römische Bevölkerung bestattete, im Unterschied zum ländlichen Milieu, wo die dakischen Traditionen fortdauern.

Im selben Zeitraum dringen in Siebenbürgen die freien Daker von Westen und die Karpen von Osten her ein (siehe Anm. 34—35). Die Frage der Datierung und Zuweisung der Begräbnisstätte von Soporul de Cîmpie bleibt bis auf weitere Forschungen offen.

Im 4. Jh. treten die ersten germanischen Stämme, Träger der Sintana de Mureș-Cerneahov Kultur auf. In einer Reihe von siebenbürgischen Ortschaften wurden dieser Kultur angehörende Begräbnisplätze und vereinzelt Grabstätten entdeckt (siehe Anm. 41—50).

Die Jahrzehnte des 5. Jhs. die das Aufhören der Sintana de Mureș-Cerneahov vor dem Aufkommen des Horizonts der „Reihengräber“ trennen, sind durch zahlenmässig kleine Gruppen oder einzelne Körpergräber gekennzeichnet, die meistens ein reiches, almandinengeschmückte Gold — und Silberarbeiten enthaltendes Inventar aufweisen.

Die bodenständige Bevölkerung aus dem 5. Jh. kann nicht mehr unmittelbar erfasst werden, da das Gräberfeld in Bratei keine sichere chronologische Anhaltspunkte bietet (siehe Anm. 62—63). In Bratei wird ausschliesslich Einäscherung geübt, in einer Zeit in der dieser Ritus infolge der Bekehrung zum Christentum von der Körperbestattung ersetzt wird.

Für das 5. Jh. wurden unterschieden inventarlose oder-dürftige Grabstätten (siehe Anm. 64—66), Gräber die nur Silberbeigaben enthalten (siehe Anm. 67—69) und reich ausgestattete Gräber, die sogenannten „Fürstengräber“ (siehe Anm. 70—74).

In die zweite Hälfte des 5. Jhs. wurde das zweite „Fürstengrab“ von Apahida, Velț und das hunnische Inventar von Moigrad datiert. Alle anderen Gräber können in die zweite Hälfte des 5. Jhs. datiert werden. Mit Ausnahme des hunnischen Grabes von Moigrad wurden sie vom ethnischen Gesichtspunkt den germanischen, alanisch-ostgotischen Stämmen — die sich bis nach Attilas Tod unter hunnischer Herrschaft oder im hunnischen Einflussbereich befanden — zugeschrieben. Im an-
gehenden 5. Jh. dringen in Siebenbürgen die Gepiden ein, Ihre Bestattungsriten gehören zum Kreis der „Reihengräber“.

PIESE PALEOCREȘTINE INEDITE DIN DACIA INTRACARPATICĂ

Cîteva descoperiri norocoase, precum și reconsiderarea unor obiecte ce de mult zăceau în depozitele muzeale, ne-au prilejuit, în ultimul timp, punerea în circulație și analizarea unor piese gnostice ori gnostico-paleocreștine ce îmbogățesc repertoriul respectivei categorii de materiale arheologice din Dacia¹. Nu mai este cazul să subliniem importanța vestigiilor de acest tip, ele avîndu-și interesul nu numai în posibilitățile ce le oferă pentru cunoașterea fazei de cristalizare a noii religii — creștinismul —, ci (mai cu seamă în cazul acelorora ce pot fi datate *după* retragerea aureliană) și în faptul că ivirea lor se constituie în tot atitea mărturii ale continuității pe solul fostei provincii.

Astfel stînd lucrurile, socotim utilă publicarea și comentarea unor noi obiecte din Dacia intracarpatică, databile sensibil după 271 e.n.

I. Prin amabilitatea colegilor C. Pop (de la Muzeul de istorie al Transilvaniei) și Al. Matei (de la Muzeul județean Zalău), avem posibilitatea de-a face cunoscut un *opaiț-porumbel*, aflat în muzeul de istorie din Zalău (nr. inv. 1871 = C.C. 379/1966) (fig. 1/a, b, c, d).

Obiectul, lucrat prin turnare din bronz, provine din fosta colecție Papiriu-Pop, fiind descoperit, cu mulți ani în urmă, pe teritoriul castrului roman de la Buciumi (jud. Sălaj).^{1a} Piesa, avînd o frumoasă patină verde-închisă, are dimensiunile: $\hat{I} = 5$ cm; $L = 8,5$ cm; $l = 7$ cm. Corpul porumbelului-opaiț, redat în zbor, cu aripile deschise, este realist modelat, detaliile anatomice fiind corecte și proporționate, atît la o privire „de sus”, cît și la o vedere „laterală” (fig. 1). Penajul a fost abil sugerat, prin incizii mărunte și superficiale ce îmbracă tot trupul pasării. Ochii sînt marcați de cîte un cerculeț incizat în mijlocul căruia se detașează pupila, sub formă de mică scobitură. Picioarele zburătoarei sînt reunite într-un scurt postament cilindric, ce nu asigură însă stabilitate piesei. De altfel — cum se va vedea — acest postament nici nu avea funcționalitatea de-a servi drept punct de sprijin opaițului.

Gaura de turnare, mărginită în sus de o bordură cilindrică, a fost plasată pe coada porumbelului; pe aici se introducea uleiul în cavitatea

¹ N. Vlăsa, *Interpretarea plăcuței de aur de la Dierna*, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 125—141; Idem, *Două noi piese paleocreștine din Transilvania*, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 215—230; Idem, *O nouă plăcuță de aur gnostică de la Dierna*, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 205—219.

^{1a} O scurtă semnalare a piesei în *ActaMP*, II, 1978, p. 82, nr. 23, pl. IV/13. După predarea la tipar a acestui manuscris, colegul Al. Matei ne-a înștiințat că, în baza investigațiilor ce le-a făcut, piesa ar proveni nu de la Buciumi, ci de la Porolissum. Precizarea nu modifică nici una dintre concluziile studiului nostru.

corpului. Orificiul de ardere se află la extremitatea opusă, respectiv în creștetul capului. În spatele porumbelului au fost practicate două mici perforări. O sîrmă sau sfoară petrecută prin ele dădea posibilitatea de a se suspenda opaițul de tavan, astfel că în stare de funcționare lucerna întruchipa un porumbel în zbor planat.

Prin toate caracteristicile sale micul obiect de bronz se înscrie în binecunoscuta categorie a „opaițelor-porumbel“ (*Taubenlampe*), deci a acelor lucerne al căror corp ca atare este modelat în forma pasării respective. Caracterul *paleocreștin* al acestei categorii de opaițe e unanim recunoscut, iar detaliile stilistice ale diverselor serii tipologice vor servi și la o încadrare cronologică precisă a piesei ce-o discutăm.

Chiar dacă nu are vechimea altor „insemne“ — ancora, peștele, crisonul, crucea, α și ω —, porumbelul intră de timpuriu în simbolistica paleocreștină, primele sale apariții fiind databile cu începere de la sfîrșitul secolului II e.n. Cum este știut, implicarea sa în mitologia noii religii a fost „justificată“ atît de episoade ale vechiului testament (în speță în ipostaza „porumbelului revenind la arca lui Noe cu ramura de măsline în cioc, vestind sfîrșitul potopului“), cît și de episoade ale evangheliilor — care l-au canonizat drept întruchipare a „sfîntului duh“, a „inspirației divine“ și a „sufletului“. Dealtminteri, problema a avut parte de o imensă literatură dogmatică, doxologică și cazuistică, începînd chiar cu scrierile „părinților bisericii“.²

Din punctul de vedere care ne interesează, e de reținut că porumbelul — singur ori asociat cu alte simboluri — apare pe cele mai felurite categorii de vestigii arheologice paleocreștine: inscripții, monumente funerare, basoreliefuri, mîzaicuri, picturile murale din catacombe și din lăcașurile de cult timpurii, sarcofage, piese arhitectonice, țesături, tapiserii, nemaivorbind de mulțimea și varietatea obiectelor mărunte din piatră, lut, sticlă, metal, os etc.³ Pe drept cuvînt se poate deci spune că imaginea porumbelului deține un loc privilegiat printre zburătoarele agreeate de simbolistica creștinismului timpuriu⁴.

Restrîngîndu-ne la categoria căreia îi aparține piesa în discuție — opaițele paleocreștine⁵ — este de remarcat faptul că porumbelul apare cu o frecvență neobișnuită pe exemplarele de lut⁶, fiind adeseori întîlnit

² Vezi *DACL*, III, 2, 1914, s.v. *Colombe*, col. 2198—2231.

³ *Ibidem*, cu trimiteri la o vastă bibliografie.

⁴ Vezi *DACL*, XII, 2, 1936, col. 2038 sqq., s.v. *Oiseau*; *ibidem*, col. 2032 sqq., s.v. *Oie*; *DACL*, XIII, 1, 1937, col. 1075 sqq., s.v. *Paon*; *DACL*, III, 2, 1914, col. 2886 sqq., s.v. *Coq*. Vezi și *DACL*, V, 1, 1922, col. 525 sqq., s.v. *Ésprit*; *DACL*, I, 1, 1924, col. 1470 sqq., s.v. *Âme*. De asemenea: Martigny, *Dictionnaire des antiquités chrétiennes*, Paris, 1889, p. 186 sqq., s.v. *Colombe*.

⁵ Pentru acestea vezi documentatul articol din *DACL*, VIII, 1, 1928, col. 1086—1221, s.v. *Lampes*, cu bibliografia dată pentru fiecare piesă și categorie discutată în parte, nemaivorbind de bibliografia generală (col. 1216—1221). Vezi și *DACL*, IV, 2, 1921, col. 1726 sqq., s.v. *Éclairage des églises* și *DACL*, VI, 1, 1924, col. 3 sqq., s.v. *Gabata*.

⁶ *DACL*, VIII, 1, 1928, col. 1134—1139, nr. 389—485, cu trimiteri la ilustrație și bibliografie; vezi și col. 1121.

și pe cele de bronz (din sec. V—VI), în cazul acestora din urmă constituindu-se, îndeobște, în simbol asociat crucii- ori chrismonului minier⁷.

În această din urmă serie se înscrie binecunoscutul opaiț de bronz din împrejurimile Dejului, repetat republicat, a cărui datare a fost „plimbata” pe durata secolelor IV—VIII, deși el aparține, indiscutabil, pe baza tuturor analogiilor⁸, veacurilor V—VI, cum sublinia și ultimul publicator al piesei⁹. Proveniența opaițului „de la Dej” din lumea bizantino-kopto-egipteană este mai presus de dubiu, precizarea fiind făcută în sensul mediului în care se naște și din care se răspindește în Imperiul târziu — și dincolo de hotarele acestuia — *tipul* respectiv.

Cît privește opaițul-porumbel de la Buciumi, el aparține, așa cum arătam mai sus, unei categorii mai puțin numeroase — însă deosebit de interesante —, anume acelor lucerne al căror corp ca atare este modelat în forma pasării-simbol¹⁰. Important este faptul că, practic fără excepție, exemplarele de acest tip se datează în sec. V—VI, iar proveniența lor din Egipt este peremptoriu stabilită¹¹.

De altfel, tocmai aceste considerente ne fac să bănuim că în cazul unicei analogii considerată ceva mai timpurie (sec. IV), anume porumbelul-opaiț de la Altrip¹², tot datarea în veacurile V—VI pare mai probabilă.

Cele mai convingătoare analogii pentru lucerna de la Buciumi le oferă seria de opaițe-porumbel (*Taubenlampe*) din „Kaiser Friedrich Museum” din Berlin. Printre ele se află și exemplare redînd porumbelul

⁷ *Ibidem*, col. 1198 sqq., fig. 6714—6730/9, 12, 15; *DACL*, III, 2, 1914, col. 2213, fig. 3128; *Römische Quartalschrift*, IX, 1895, p. 309—311, pl. V—VI; De Rossi, *Bull. di arch. crist.*, 1886, p. 77 sqq.; O. M. Dalton, *Catalogue of early christian antiquities and objects from the christian East in the department of british and medieval antiquities and ethnography of the British Museum*, London, 1901, p. 114, nr. 575, pl. XXVI/496, XXVIII/509; G. Doublet, *Le Musée d'Alger*, Paris, 1890, p. 91, pl. XIV/4; H. Leclercq, *Manuel d'arch. chrét.*, vol. II, p. 563 sq., 566 sq., fig. 373, 375, 376; *DACL*, II, 2, 1924, col. 1799, fig. 1976—1977.

⁸ Vezi *supra*, n. 7.

⁹ D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, în *Biblioteca de arheologie*, IX, București, 1966, p. 146—148, p. 147, fig. 51 și n. 342, cu trimiterile la bibliografia mai veche.

¹⁰ De notat că, în afara porumbelului, există asemenea opaițe de bronz ce redau: păuni, lebede, cocoși, pești, miei — viețuitoare cu o simbolistică bine precizată în creștinismul timpuriu.

¹¹ Vezi L. Garruci, *Storia dell'arte cristiana*, Prato, vol. VI, 1880, pl. 472/3—4; J. Strzygowski, *Koptische Kunst*, Wien, 1904, p. 291 sqq., nr. 9139, 9140, 9141, pl. XXXIII; R. Forrer, *Die frühchristlichen Alterthümer aus dem Gräberfelde von Achmin-Panopolis*, Strassburg, 1893, pl. VII/1, 2, 4.

¹² Vezi H. Menzel, *Die römischen Bronzen aus Deutschland. I. Speyer*, Mainz, 1960, pl. 35/37, p. 24—25, nr. 37. Menzel datează piesa în sec. IV, urmîndu-l pe G. Bersu, în *Pfälz. Mus.*, 45, 1928, p. 3 sqq., însă din bibliografia ce o dă se vede că nici el n-a aflat, pentru „porumbelul” de la Altrip, decît analogii din sec. V—VI. Dealtminteri, aceeași datare o au cîteva analogii mai îndepărtate (opaiț-cocoș, opaiț-lebădă, opaiț-păun) pentru care trimite chiar la o proprie lucrare mai veche: H. Menzel, *Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, Mainz, 1954, p. 112, nr. 698, 699, 700, p. 113, fig. 93/2, 3, 4. Dealtminteri, piesa de la Altrip are două replici excelente, de sec. V—VI, descoperite la Qostol, în Nubia, respectiv la Firka, în nordul Sudanului. Vezi L. P. Kirwan, în volumul *Versunkene Kulturen*, München—Zürich, 1963, p. 72, fig. 40—41.

în zbor, detaliu stilistic important, știut fiind faptul că el nu apare (mai cu seamă la „porumbeii-opaiț”) decât din a doua jumătate a sec. V. Publicatorul — O. Wulff — încadrează întreaga serie (deci atît piesele cu aripile strinse lingă corp, cit și cele cu aripile desfăcute) în veacurile V—VI, iar originea lor alexandrino tirzie-koptică o consideră mai presus de orice discuție¹³. Relevant ni se pare și amănuntul că și alte reprezentări de porumbei „în zbor” (de tipul pandantivelor și amuletelor de bronz) sînt identic date, chiar cu posibilitatea prelungerii pînă în sec. VII¹⁴.

Rămîne deci un bun cîștigat constatarea că, pe durata veacurilor V—VI, cele două serii de opaițe de bronz — cu minerul-cruce ori chrismon surmontat de un mic porumbel și cele întruchipînd chiar corpul păsării — se dezvoltă în paralel, modul lor de folosire fiind însă deosebit. Primele sînt (ca și opaițele de lut) simple instrumente de iluminat ce se așezau pe fundul-postament, în timp ce *totalitatea* propriu-ziselor „opaițe-porumbel” sînt concepute a fi *suspendate*. O simplă trecere în revistă a tuturor exemplarelor citate drept analogii¹⁵ arată absolut clar că erau prevăzute — pe corpul porumbelului — cu mici perforări ori „urechiușe”. Prin acestea se trecea sîrma sau lînțisorul (păstrat uneori¹⁶) ce permitea atîrnarea lor. Dealtminteri, orizontalitatea acestor piese (pentru a se evita vărsarea uleiului) nu se obține decît dacă ele stau suspendate.

Date fiind execuția mai pretențioasă — citeodată la nivel de mici opere de artă — și modul de întrebuințare a „opaițelor-porumbel”, pe drept cuvînt ele au fost considerate *ex-voto*-uri ce atîrnau deasupra altarelor, a mormintelor martirilor sau erau acățate, alături de vase liturgice și obiecte de podoabă primite ca donații, de *pergula* din fața presbyteriului basilicilor¹⁷. Fenomenul a fost înregistrat arheologic, un asemenea „porumbel — *ex-voto*” fiind descoperit în ruinele sanctuarului sfîntului Menas (Mina), de la Karm Abu¹⁸, dar este atestat și de izvoare literare.

Un episod din scrierile lui Grigore din Tours relatează tentativa — nereușită — de a se fura (în anul 574) un porumbel — *ex-voto* de aur ce atîrna deasupra mormintului sfîntului Denis, în basilica cu același nume¹⁹.

¹³ O. Wulff, *Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke*, Teil I: *Altchristliche Bildwerke*, Berlin, 1909, 172—173, nr. 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, pl. XXXVI, cu trimiterile bibliografice. Vezi și *DACL*, III, 2, 1914, col. 2229. Un exemplar deosebit de frumos, în catalogul expoziției *Frühchristliche und koptische Kunst*, Wien, 1964, p. 115, nr. 333, fig. 84. Provine de la Anfinoe.

¹⁴ O. Wulff, *op. cit.*, pl. XXXIV/742, XXXVII/745.

¹⁵ Vezi *supra*, n. 11—13.

¹⁶ Cf. O. Wulff, *op. cit.*, pl. XXXVI/773—774; L. Garruci, *op. cit.*, pl. 472/3.

¹⁷ În acest sens: *DACL*, III, 2, 1914, col. 2229; *DACL*, V, 1, 1922, col. 1037 sqq., s.v. *Ex-voto* (mai ales col. 1039—1040); *DACL*, XIV, 1, 1938, col. 305, s.v. *Pergula*.

¹⁸ C. M. Kaufmann, *Die Menasstadt*, I, Leipzig, 1910, p. 103. Vezi și C. M. Kaufmann, III. *Bericht ueber die Ausgrabungen am Karm Abu Mina*, Frankfurt/Main, 1908. O pereche de porumbei votivi de plumb — ce nu au însă funcționalitatea de opaițe —, provenind din Egipt, datați în sec. V—VI, la O. Wulff, *op. cit.*, p. 224, nr. și fig. 1096; cf. și *DACL*, XIV, 1, 1938, s.v. *Plomb*, col. 1215 și col. 1214, fig. 10371.

¹⁹ *Liber in gloria martyrum*, c. LXXI, în catena *Mon. Germ. hist., Script. rer. Merov.*, tom. I, 1883, p. 536.

În cererea clericilor și monahilor adresată conciliului ecumenic de la Constantinopol, din anul 536, sînt menționați porumbeii-opaiț ce se suspendau deasupra baptisteriilor și a altarelor: ὑπεράνω τῶν θείων κολυμβηθρῶν καὶ θυσιαστηρίων.²⁰ Dealtminteri, relația simbolică „sfîntul duh” — porumbel — botez — lumină — opaiț în formă de porumbel e probată și de faptul că, tocmai în perioada creștinismului timpuriu, baptisteriului i se spunea φωτιστήριον (de la φῶς = „lumină”), iar botezului φώτισμα²¹. Am adăuga la acestea doar constatarea simptomaticei coincidențe cronologice dintre datarea arheologică a opaițelor de acest gen și data izvoarelor literare în care sînt amintite.

În sfîrșit, mai facem și mențiunea că, foarte probabil, apariția și evoluția tipologică a opaițelor-porumbel de bronz (*Taubenlampe*) a fost condiționată și influențată de existența (mai precis: preexistența!) „porumbeilor eucharistici”, — mici vase de metal prețios în care se păstra împărtășania (cuminecătura), modelate în formă de porumbel. Ele sînt amintite încă de Tertullian, în *Liber adversus Valentinianos* (redactată între 208—219), iar cu începere din sec. IV textele pomenind acest gen de obiecte devin numeroase și explicite²².

*

Discutarea semnificației pe care o are ivirea la Buciumi, pe teritoriul fostei Dacii, a unui opaiț-porumbel de bronz ce se datează în sec. V—VI o vom face, mai detaliat, după ce vom prezenta și cea de a doua piesă de care ne-am propus să ne ocupăm. Amintind încăodată originea alexandrină-koptică a seriei tipologice în care opaițul nostru se înscrie, subliniem și faptul că zdrobitoarea majoritate a exemplarelor-analogii cărora li se cunoaște locul exact de proveniență au fost aflate, efectiv, pe teritoriul Egiptului. În măsura în care bibliografia ne-a fost accesibilă, nu putem cita decît două piese aflate sigur în Europa: opaițul-porumbel de la Altrip²³ și cel aflat în Spania, în provincia Granada²⁴. Fiind vorba de produse „de excepție” este explicabil că în seria tipologică a opaițelor-porumbel, realizate toate prin turnare, nu există două exemplare absolut identice. Dealtminteri, seria ca atare se reduce la circa 20 de exemplare ce diferă în funcție de mărimea pasării, a detaliilor ornamentale, a plasării perforărilor ori „urechiușelor” pentru atîrnat și a orificiilor de alimentare și de ardere. Importantă ni se pare și constatarea că nici situația statistică, nici cea privind aria de răspîndire — respectiv raportul între cele aflate în nordul Africii și Siria față de cele găsite în Europa — nu se modifică esențial chiar dacă la opaițele-porumbel adăugăm și lucernele de bronz din sec. V—VI înfățișînd *alte* păsări-simbol: păun, lebădă, cocoș.

²⁰ Vezi L. Garucci, *op. cit.*, vol. VI, 1880, p. 108.

²¹ *Ibidem*.

²² Discuția și bibliografia în *DACL*, III, 2, 1914, col. 2231—2234, s.v. *Colombe eucharistique*.

²³ Vezi *supra*, n. 12.

²⁴ O. Wulff, *op. cit.*, p. 172, nr. 771, pl. XXXVI/771.

Numărul total s-ar ridica la cel mult 30 de exemplare, iar al celor aflate în Europa ar crește cu 2—3 piese. De altfel, același raport îl oglindește și răspîndirea mult mai numeroaselor opaițe de bronz din sec. V—VI cu minier-cruce ori minier-chrismon (surmontat sau nu de un porumbel), serie în care se include opaițul „de la Dej”. Covârșitoarea lor majoritate a apărut în Egipt, Siria, Africa de nord și numai un număr cu totul redus de exemplare în Europa (cu precădere în Grecia și Italia)²⁵.

*

II. Statuetă de teracotă înfățișînd un cocoș. Piesa provine de la Porolissum și a intrat în Muzeul de istorie al Transilvaniei prin achiziție dintr-o colecție particulară, împreună cu un lot de opaițe de lut, monede și mici obiecte de bronz romane, aflate, toate, în aceeași localitate. Din păcate, nu există precizări mai detaliate asupra locului exact în care s-a ivit obiectul în cadrul complexului de la Porolissum. Dimensiuni: înălțimea păstrată = 9,8 cm; lungimea = 9,2 cm; lățimea maximă = 4,5 cm. Inventar: IN. 21481 (fig. 2/a—b).

Statueta a fost lucrată într-un tipar bivalv, cele două „jumătăți” ale cocoșului fiind identice în simetria lor. La îmbucare dunga despărțitoare a jumătăților a fost în cea mai mare parte ștearsă, slabe urme ale ei mai fiind vizibile pe coada, creasta și bărbia păsării. Postamentul statuei este rupt, iar o privire în cavitatea corpului arată — mult mai clar decît la exterior — dunga de alipire a celor două părți componente. Lutul este dens, arderea bună, culoarea gălbui-cărămizie.

Execuția cocoșului este corectă din punct de vedere anatomic, trupul proporționat, iar alura tipică și caracteristică. Penajul corpului și al cozii e sugestiv redat prin dungi ușor reliefate.

*

Cum este știut, cocoșul a fost considerat un animal de bun augur încă din antichitatea păgînă, iar cîntecul său ca vestitor al zorilor și împrăștiator al tenebrelor și duhurilor nopții. În acest sens pot fi invocate pasaje din opera lui Virgilius, Plinius, Apuleius, Macrobius și Censorinus²⁶.

Sub forma divinității hibride (cap de cocoș, trup omenesc, picioare în formă de șerpi) asociată cu diverse simboluri și scurte texte de caracter magic, simulacrul cocoșului apare pe gemele-abrasax și amuletele provenite cu precădere din lumea semito-greco-gnostică și răspîndite în tot Imperiul, în aria lor de difuziune incluzîndu-se și Porolissumul²⁷.

În mitologia propriu-zis creștină cocoșul apare ca animal-acolit al apostolului Petru, amintind cunoscutul act de „renegare” al acestuia și — decurgînd de aici — ca pasăre implicată în „ciclul patimilor”, dar și

²⁵ *Ibidem*, p. 170—179.

²⁶ Vezi discuția în *DACL*, VI, 1, 1924, col. 593 sqq., s.v. *Gallicinium* și *DACL*, III, 2, 1914, col. 2886, s.v. *Coq*.

²⁷ Ultima discutare, cu bibliografia, la N. Vlassa, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 276.

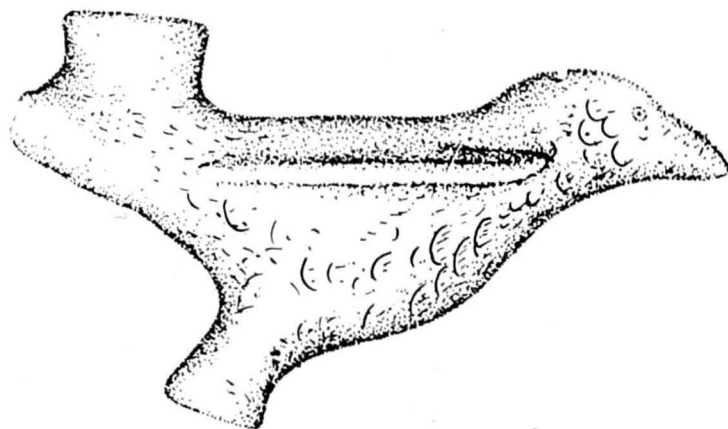
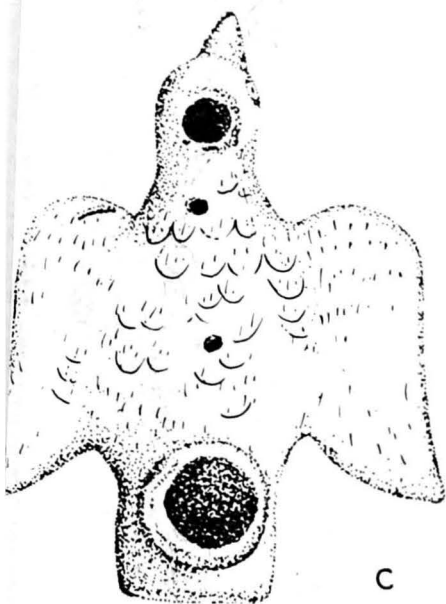
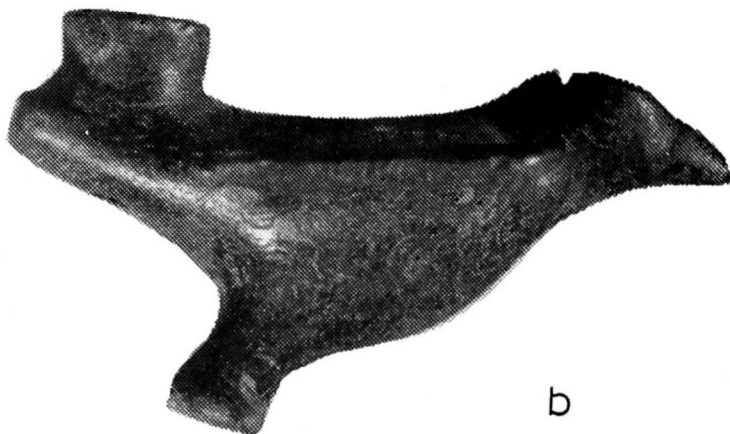
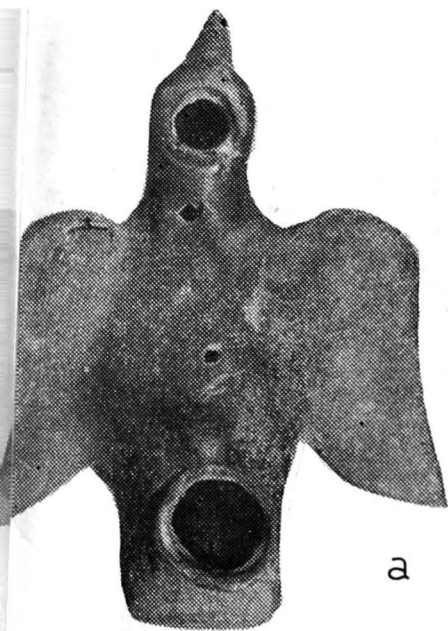
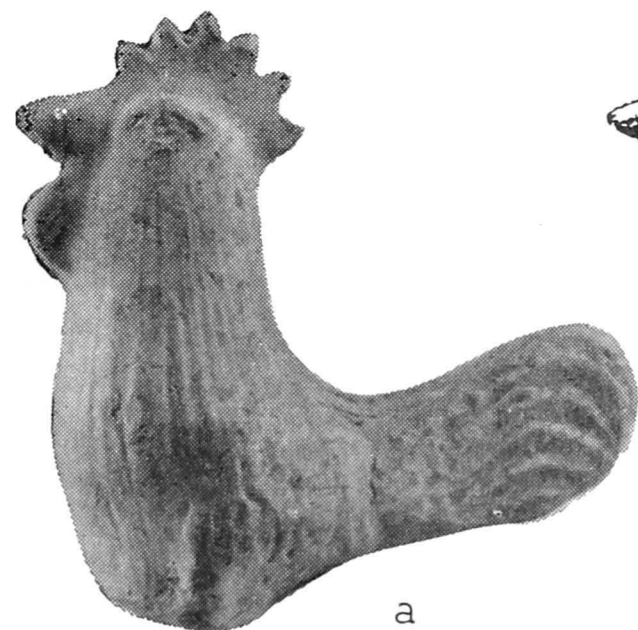

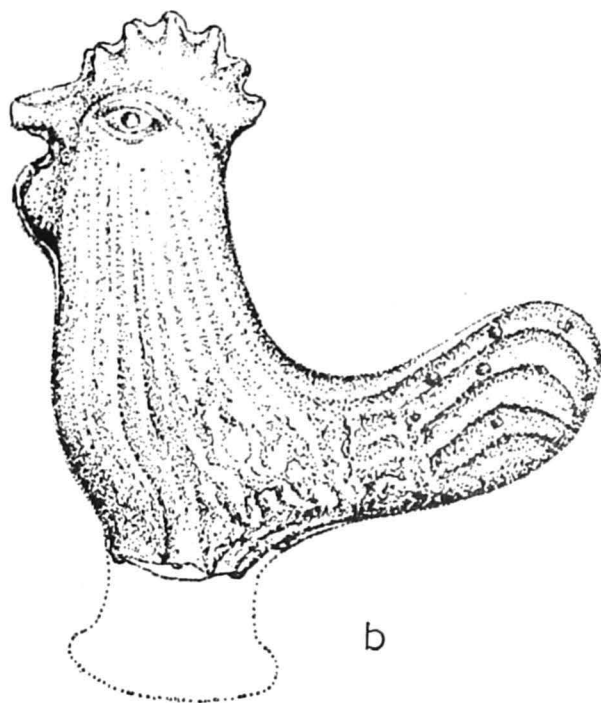
Fig. 1 — Opaitul-porumbel de la Buciumi.

a

c

b

d

Fig. 2. a—b, statueta de teracotă de la Porolissum; c, statueta de teracotă de la Akhmin; d, statueta de staniu de la Akhmin.

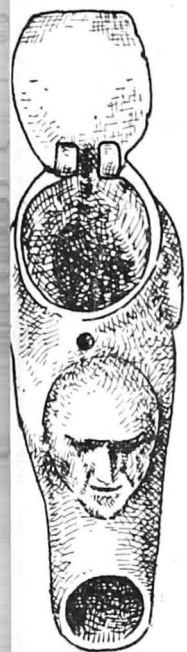
b

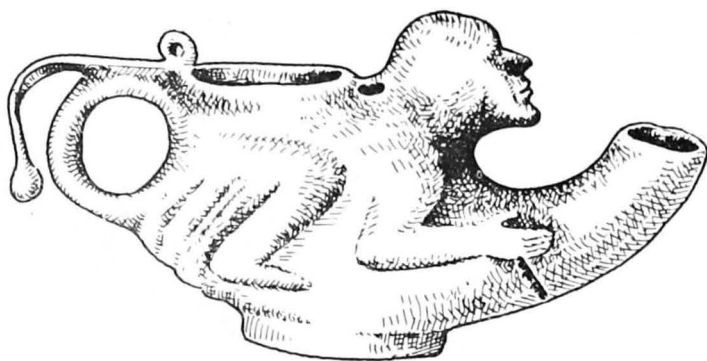
a

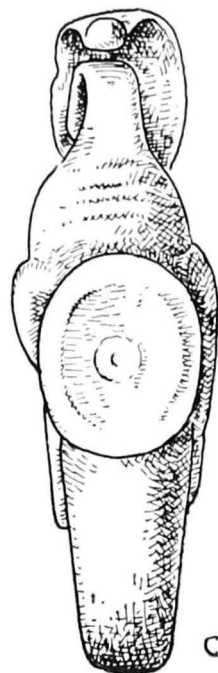
c

b

a

c

Fig. 3 — Fig. 4 — Opaițul de la Gherla.

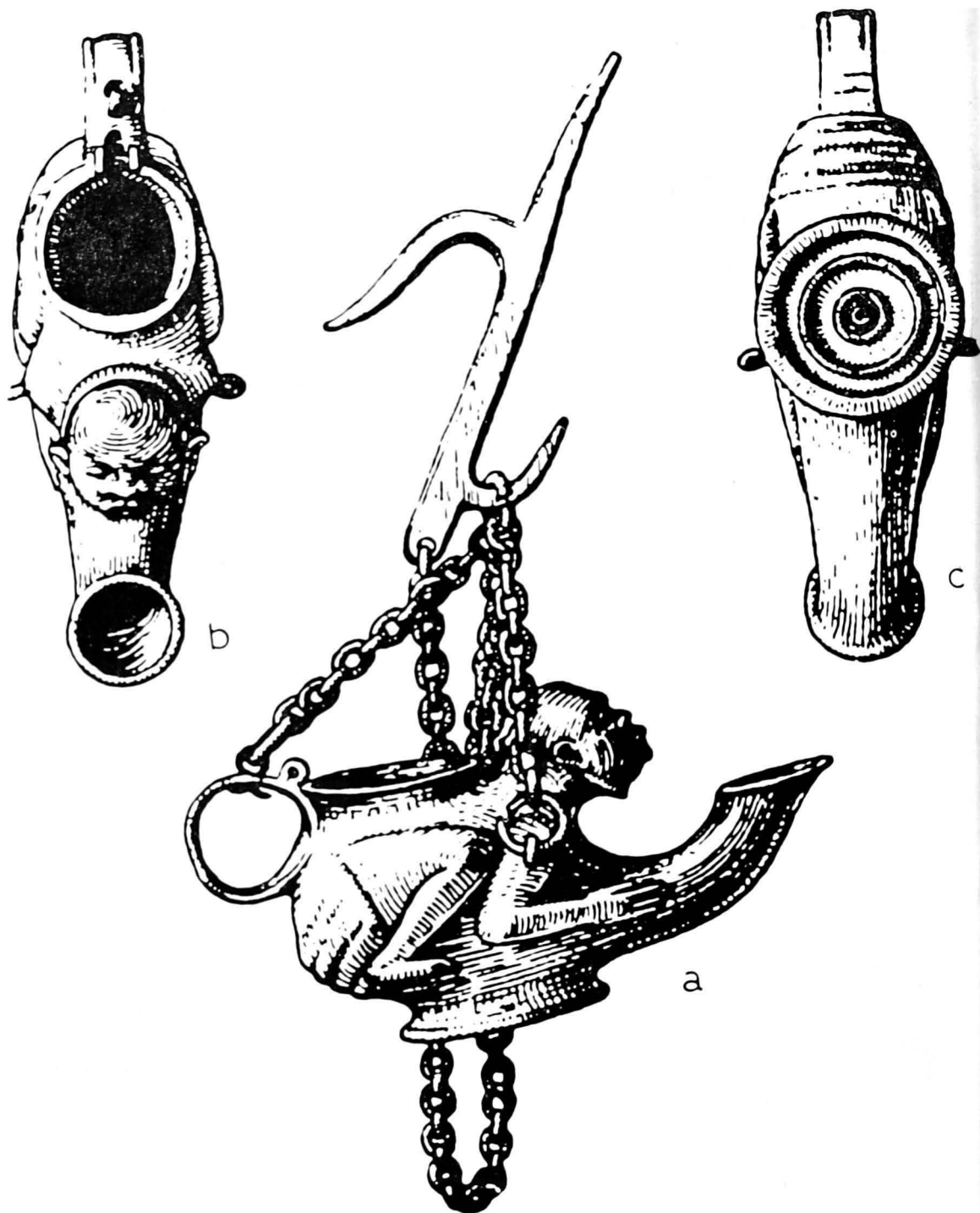

Fig. 5 — Opaiț koptic din colecțiile Muzeului central romano-german din Mainz.

ca simbol al „resurecției“. Textele evanghelice și scrierile „părinților bisericii“ se opresc nu odată asupra acestor aspecte²⁸.

Pe monumentele arheologice vechi creștine imaginea sa se ivește tirziu (nu mai devreme de mijlocul secolului III, dar mai cu seamă începînd cu sec. IV), reprezentat fiind pe frescele și mozaicurile din catacombe, pe pereții sculptați ai sarcofagelor, pe panourile portalelor de la basilicile timpurii, pe diptychonurile de fildeș, pe tapiseriile kopto-creștine etc.²⁹ Pe aceste categorii cocoșul se află fie între picioarele lui Petru și cele ale lui Hristos, fie — cel mai adesea — cocoșat pe o colonetă între cele două personaje³⁰. O considerabilă frecvență o are imaginea lui pe obiectele mărunte paleocreștine (geme, gravură în metalul inelelor, gravură pe fundul oușelor de sticlă), nemaivorbind de aplicile și pandantivele de bronz (de sec. V—VII) aflate în Egipt³¹, de mulțimea opaițelor de lut³² ori chiar de opaițe-*ex-voto* de bronz (de sec. V—VI). Din această ultimă categorie (înrudită, cum arătam, cu opaițele-porumbel) nu putem cita decît două exemple: un exemplar găsit în Egipt și ajuns în „Kaiser Friedrich Museum“ din Berlin³³, altul aflat „în Ungaria“ și intrat în colecțiile Muzeului central romano-german din Mainz³⁴.

Remarcăm, în treacăt, că execuția stilistică a penajului opaițului-cocoș din muzeul berlinez este aidoma cu redarea penajului de pe porumbelul-opaiț de la Buciumi, iar orificiul de alimentare al opaițului-cocoș din muzeul de la Mainz prezintă o bordură cilindrică înălțată, ca și exemplarul de la Buciumi.

Mai amintim și faptul că la începuturile Evului Mediu, în sec. IX (documentar atestat la 820), cocoșii — turnați ori decupați din tablă de bronz — ajung să străjuie acoperișul clopotnițelor bisericilor³⁵.

Cît privește statueta de la Porolissum, ne putem referi la o unică — în schimb, desăvîrșită — analogie: o figurină de teracotă reprezentînd un cocoș, asemănătoare pînă la dimensiuni cu piesa noastră (fig. 2/c). Exemplarul, datat în sec. V—VI, provine dintr-unul din mormintele uriașului cimitir kopto-creștin de la Akhmîn, în Egiptul de Sus, sistematic cercetat în ultimii ani ai secolului al XIX-lea³⁶. Dealtminteri, simptomatic

²⁸ Vezi *DACL*, III, 2, 1914, col. 2886 sqq., s.v. *Coq*.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*, col. 2889—2890, fig. 3286; col. 2893—2894, fig. 3288; col. 2902, fig. 3301; col. 2903—2904, fig. 3302.

³¹ O. Wulff, *op. cit.*, pl. XXXIV/746—751.

³² Vezi *DACL*, VIII, 1, 1928, col. 1133—1134, nr. 353—374, cu bibliografia și trimerile la ilustrațiile respective; vezi și col. 1121. O. Wulff, *op. cit.*, pl. LXI/1257.

³³ O. Wulff, *op. cit.*, p. 173, nr. 776, pl. XXXVII/776 (= *DACL*, III, 2, 1914, col. 2901, fig. 3300).

³⁴ H. Menzel, *Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, Mainz, 1954, p. 112, nr. 698, p. 113, fig. 93/2.

³⁵ *DACL*, III, 2, 1914, col. 2902—2904.

³⁶ Vezi R. Forrer, *Die frühchristlichen Alterthümer aus dem Gräberfelde von Achmîn-Panopolis*, Strassburg, 1893, pl. I/10 (= *DACL*, III, 2, 1914, col. 2901, fig. 3298). Pentru senzaționalele descoperiri de la Akhmîn (inclusiv cele din materiale îndeobște perisabile: țesături, tapiserii, lemn, piele, rulouri de papyrus conservînd variante apocrife ale evangheliilor etc.), vezi și *DACL*, I, 1, 1924, col. 1042—1053, cu bibliografia, s.v. *Akhmîn* și R. Forrer, *Reallexikon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer*, Berlin și Stuttgart, [1908], p. 7—12, s.v. *Achmim*.

ni se pare și faptul că, în afara acestei analogii, se mai poate aminti doar o singură statueta de cocoș (lucrată din staniu și datindu-se tot în veacurile V—VI), provenind de asemenea de la Akhmin (fig. 2/d)^{36a}.

*

Dacă datarea în sec. V—VI și proveniența din aria kopto-creștină a celor două obiecte ce constituie tema studiului nostru ni se par definitiv elucidate, în schimb apariția lor în „zona Porolissum“ ridică o serie de întrebări de a căror rezolvare depind probleme majore ale istoriei Daciei în secolele următoare retragerii aureliene: cum ajung ele în ținuturile nordice ale fostei Dacia Porolissensis?; pe ce căi pătrund și cine le sint vehiculatorii?; pe seama cui și în ce context de împrejurări este de pus folosirea lor? În încercarea de a schița un răspuns acestor întrebări formulăm unele observații care — cel puțin deocamdată — nu depășesc conceptul de simple *ipoteze de lucru*:

1. În mod evident, prin încadrarea cronologică și prin factură, opaițul-porumbel de la Buciumi, figurina de cocoș de la Porolissum, ca și mai de mult descoperitul opaiț de bronz „de la Dej“ formează o „serie“ a cărei ivire în spațiul intracarpatic se datorează, cu maximă probabilitate, aceluiași complex de factori și a cărei pătrundere se va fi făcut pe aceeași cale. Ca teritoriu proxim de unde atare piese puteau să ajungă în Transilvania ne gândim, în primul rînd, la Dobrogea — știut fiind focarul de veche creștinătate ce-l reprezenta Scythia Minor și legăturile sale strinse (începînd cu sec. IV) cu Constantinopolul, Cappadocia și Siria, ca posibile teritorii intermediare în vehicularea unor obiecte de acest gen^{36b}. Calea de înaintare spre zona intracarpatică ne-o putem imagina peste spațiul sudului Moldovei și de aici mai departe spre vest, prin pasurile Carpaților Orientali. În această ordine de idei se cere menționată amfora de sec. V—VI descoperită la Tirgu Secuiesc³⁷ — pînă în prezent piesă-unicat în interiorul arcului carpat —, amforă care, în mod simptomatic, poartă inscripția pictată cu vopsea roșie: † M(ήτηρ) Θ(εοῦ) = „Maica Domnului“, amănunt ce ni se pare revelator (mai cu seamă în contextul izolat, transilvănean, al apariției piesei) pentru destinația ce o va fi avut-o conținutul (ulei sfințit, probabil). Amintim, în același sens, vasul de lut de sec. VI aflat în săpăturile de la Poian (jud. Covasna), pe care a fost incizat, cu litere grecești, numele lui Hristos și fragmentul de vas — identic ca proveniență și datare — cu inscripția NIKΑ (= „Învinge“), cele patru litere ale aclamației fiind acro-

^{36a} R. Forrer, *Reallexikon...*, p. 10, pl. 3/8 (= *DACL*, III, 2, 1914, col. 2898, fig. 3294). Adăugăm și statueta de cocoș, din teracotă, aflată în mediu roman tîrziu la Dunaújváros — *Intercisa* (cf. E. B. Vágó, în *Alba Regia*, XI, 1971, pl. XXXIX/3) a cărei datare în sec. IV—VI e asigurată de asocierea cu materiale paleocreștine avînd aceeași cronologie (*ibidem*, pl. XLVII/2—3).

^{36b} Vezi I. Barnea, *Quelques considérations sur les inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure*, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 265—288, mai ales p. 287—288; *IstRom*, I, 1960, p. 610—612.

³⁷ Z. Székely, în *SCIVA*, 26/3, 1975, p. 348, fig. 6/1 și p. 349, fig. 7; Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976, p. 385, nr. 433.

șate de brațele unei cruci³⁸. Sugerarea — prin descoperirile amintite — a acestui drum nu exclude, evident, posibilitatea ca obiectele ce ne-au reținut atenția să fi pătruns direct dinspre sudul Dunării.

2. În judecarea substratului cultural și etnic pe care se „grefează” — în ultimele decenii de existență a provinciei și în primele secole de după părăsirea Daciei — influențele vechi-creștine se cuvine evidențiat rolul așezărilor urbane și al centrelor militare, iar în cadrul acestora importanța elementelor „orientale”. O simplă trecere în revistă a descoperirilor paleocreștine — inclusiv gnostice — din Dacia arată clar că numărul cel mai mare de piese provine de la Dierna, Drobeta, Tibiscum, Micia, Ulpia Traiana, Apulum, Potaissa, Porolissum — acestora adăugându-li-se câteva obiecte aflate în castre (mai exact: în cuprinsul unor foste castre — Bologa, Buciumi) ori în așezări rurale mai importante (Cristești). Semnificația lor se amplifică (mai ales pentru Dacia intracarpatică) în contextul general al descoperirilor postaureliene din localitățile enumerate. Cît privește rolul elementelor orientale în profesarea și propagarea noii religii, el a fost subliniat în toate lucrările închinete vestigiilor vechi-creștine și nu mai considerăm necesar să revenim. Reamintim doar constatarea de ordin general că, așa cum piesele paleocreștine (cu precădere de sec. IV) o demonstrează, orientarea creștinismului timpuriu din Dacia se face, la început, prin factura majorității obiectelor și limba sumarelor notații de pe unele din ele — latina —, către provinciile occidentale (Moesia Superior, Illyricum, Pannonia). Între această constatare și amintitul rol al elementelor orientale (în speță greco-egiptene și greco-siriene) contradicția este doar aparentă, știută fiind importanța orientalilor (neguțători, slujbași) ca „ferment” al comunităților vechi-creștine nu numai pe întregul cuprins al occidentului Imperiului târziu, ci, pe măsura pierderii treptate a unor teritorii, și în spațiile rămase în afara granițelor sale. Infiltrarea lor în ierarhia bisericească este suficient s-o ilustrăm prin aceea că între sec. I—V nu mai puțin de zece papi sînt de origine orientală, nemaivorbind de faptul că în veacurile VII—VIII, din totalul de 13 papi, 12 sînt „orientali” (opt greci și cinci sirieni). Cert este că și pentru fostul teritoriu al Daciei ne putem imagina — avînd, firească, în vedere o mai redusă amploare a fenomenului — prezența elementelor neguțătorești și „eclesiastice” orientale, aidoma situației cunoscute, de pildă, în Gallia veacurilor V—VI. Importanța acestor orientali — indiferent că sînt *rămăși* pe loc după retragerea aureliană sau *pătrunși* în spațiul intracarpatic în cursul sec. IV—VI — o dă însă faptul că existența lor aici nu se poate înțelege și explica decît condiționată fiind de persistența unei populații romanice în mijlocul căreia ei să-și poată desfășura activitatea³⁹.

³⁸ Em. Popescu, *op. cit.*, p. 386—387, cu trimiterile bibliografice. Pentru aclamația NIKA în simbolistica creștină, vezi N. Vlăssă, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 222, 228—229.

³⁹ Vezi pentru toate aceste probleme: *DACL*, III, 2, 1914, col. 2266—2277, s.v. *Colonies d'orientaux en Occident*; *DACL*, VII, 1, 1926, col. 390—391, s.v. *Importations*; *ibidem*, col. 547 sqq., s.v. *Influences byzantine et orientale* (mai ales col. 581); L. Bréhier, *Les colonies d'orientaux en Occident au commencement du Moyen Âge*, în *Byz. Zeitschr.*, XII, 1903, p. 1—40.

3. Situatrea într-un context istoric mai larg a sporadicelor vestigii paleocreștine din fosta Dacie ar necesita o *reconsiderare*, în lumina întregii documentații arheologice din ultimele trei-patru decenii, a numeroaselor — ce-i drept, contradictoriilor și încilcitelor — texte referitoare la creștinismul din zona Dunării de Jos și din Scythia Minor. Ar fi vorba, în mare, de răstimpul dintre perioada preconstantiniană și pînă la inclusiv domnia lui Iustinian — epocă frămîntată și tulbure nu numai sub aspectul politic (complicat de invaziile neamurilor migratoare), ci și sub cel al proliferării nenumărate tendințe și orientări heresiologice. Cu simplu titlu de enumerare neexhaustivă am aminti, în această ordine de idei: actele martirologice ale sf. Dasius din Axiopolis (a. 303)⁴⁰, textele referitoare la martirii descoperiți la Niculițel⁴¹, tot ceea ce se știe despre activitatea lui Nicetas din Remesiana (menologurile și synaxarele de la Mopsueste), totalitatea informațiilor ce le deținem despre creștinismul goților (de rit arian, audian și oficial-niceean) din regiunea dunăreană (respectiv scrierile sf. Epiphanes referitoare la Audius; cele ale episcopului Auxentius din Durostorum; datele ce se pot culege din textele lui Socrate, Sozomenos, Eunapius, Philostorgios; cele din scrierile sfinților Athanasie, Augustin, Ieronim și Ambrosius; catechezele sfintului Cyrillos din Ierusalim; datele calendarului-palimpsest gotic de la Milano, din biblioteca ambrosiană, referitoare la martirizarea mai multor clerici goți — printre ei mai importanți fiind Batwins și Wereka — pe vremea persecuțiilor lui Athanaric și posibilitatea corelării acestora cu datele oferite de synaxarele grecești, unde aceleași personaje apar cu numele de Bathusios și Verca; synaxarele referitoare la martirii Inna, Rhima și Pina; scrierile hagiografice privind viața, activitatea și martiriul lui Sava Gotul, printre ele, în primul rînd, scrisorile sfintului Vasile din Cappadocia adresate comandantului militar al Scythiei Minor — Iunius Soranus — și lui Vetrano, episcop de Tomis; informațiile ce se pot extrage din opera lui Isidor din Sevilla privind pe goții arieni păstoriți de Ulphilas, pe cei audieni avîndu-i ca prelați pe Uranius și Silvanus și pe cei de rit niceean-catolic de sub episcopul Godda) etc.⁴² De bună seamă, o atare *reconsiderare* a textelor și-ar dovedi utilitatea și din optica rolului populației romanice nord-danubiene, implicată în procesul de întărire și propagare a noii religii în cadrul aceluiași complex de factori ce acționau și asupra migratorilor.

4. Discutînd probleme mai apropiate în timp de datarea pieselor de la Buciumi și Porolissum, de care ne-am ocupat, este cazul să amintim, fie și în treacăt, „expandarea” spre Constantinopol și spre ținuturile vest-asiatice ale Imperiului tîrziu a produselor materiale — și, implicit, ale concepțiilor spirituale — ale lumii vechi-creștine nord-africane pe la mijlocul secolului al V-lea. În ultimă instanță această strămutare spre

⁴⁰ Vezi *DACL*, IV, 1, 1920, col. 272—283, s.v. *Dasius*.

⁴¹ *Martirologiul Hieronymian* (Codex Bernensis 289, Codex Epternacensis, Paris, lat. 10837, Mss. Wissemburgensis și Senonensis). Vezi P. S. Năsturel, în *Analecta Bollandiana*, 91, fasc. 1—2, 1973, p. 5—8; I. Barnea, în *SCIV*, 24/1, 1973, p. 123—126 și V. H. Baumann, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 245 sqq.

⁴² Vezi *DACL*, VI, 2, 1925, s.v. *Goths*, col. 1430 sqq., mai cu seamă col. 1433—1441.

nord și nord-est a unor fenomene ce vreme îndelungată fuseseră specifice mai cu seamă Africii septentrionale și Egiptului este de pus pe seama profundelor tulburări ce au afectat teritoriile respective odată cu pătrunderea vandalilor și declanșarea persecuțiilor lui Genserik, — corelat și cu situația tot mai precară a Imperiului de Apus (alianța Genserik — Attila din 444/445, permițând aceluiași vandali jefuirea Romei în 2 iunie 455; cucerirea Mauretaniei, Numidiei, Tripolitaniei, Sardiniei și Corsicei; tratatul din 474/475 dintre împăratul Zenon și Genserik, tratat care, practic, dădea „mină liberă“ acestuia din urmă și-i îngăduia să-și extindă rețeaua intrigilor nu numai în toată Italia, dar chiar și la Bizanț; transformarea, în 476, sub Odoacru, a Italiei într-un regat barbar și precipitarea șefului herulilor de a-și negocia stăpânirea cu regele vandal etc.). Persecuțiile religioase ale lui Genserik — chiar dacă nu au afectat efectiv și Egiptul — au putut determina orientarea cu precădere spre calea microasiatică-bizantină a o serie de produse ale artei kopto-creștine, a căror vehiculare spre nord e mai greu să ne-o imaginăm ca petrecându-se peste fostele provincii ale Imperiului de Apus⁴³. În ordinea de idei sugerată — împinzirea Imperiului de Răsărit cu elementele ideologiei religioase nord-africane și kopto-creștine — ar merita să fie studiat și faptul dacă nu cumva prima tentativă de „purificare“ în hățișul de scrieri pseudoevanghelice, hagiografice și de nuanță gnostică tirzie se datorează tocmai extraordinarei lor proliferări în ultimele decenii ale veacului al V-lea. Ne gândim anume la decretul papei Gelasius (avindu-și pontificatul între sfârșitul lui 492 — începutul lui 496), înțitia mare „trecere la index“ a o serie de scrieri religioase declarate „apocrife“. Anatemizarea acestor scrieri — implicit distrugerea celei mai mari părți a lor — a lipsit istoriografia modernă de o serie de texte care, dincolo de speculațiile dogmatice, au conținut, fără îndoială, prețioase informații istorice⁴⁴.

5. Socotim că din imaginea de ansamblu a căilor și modalităților prin care propagarea creștinismului în veacurile IV—VI afectează zona Dunării de Jos și trece și în spațiul nord-danubian nu trebuie exclusă nici activitatea diverselor secte monahice, cunoscut fiind faptul că acest fenomen a fost specific — în perioada amintită — mai ales ținuturilor limitrofe cu granițele Imperiului de Răsărit. Este știută fervoarea de care ordinele călugărești „orientale“ (în speță greco-egiptene, siriene, anti-ochiene, cappadociene etc.) dădeau dovadă în propovăduirea noii religii adânc în teritoriile „barbare“, în înjghebarea de noi comunități creștine și în organizarea acestora într-un sistem jurisdicțional bisericesc. Nu trebuie uitat nici faptul că bazele sistemului monahic se pun tocmai în Egipt (la începutul sec. IV), datorită reglementărilor sf. Pakhomie, nucleul de bază al cenobitismului oriental constituindu-l chiar zona Akh-

⁴³ Vezi *DACL*, VI, 1, 1924, col. 1004—1014, s.v. *Genserik (Persécution de)*, cu bibliografia. Vezi și *Mon. Germ. hist., Scriptores*, tom. III, pars 1: *Victoris Vitenensis historia persecutionis Africanæ provinciae sub Geiserico et Hunirico regibus Wandalarum recensuit Carolus Halm*, 1879.

⁴⁴ Vezi *DACL*, VI, 1, 1924, col. 722 sqq., s.v. *Gélasien (Décret)*, mai ales col. 744—745.

minului. De aici „monahismul militant“ se extinde în Siria și Asia Mică și se instituționalizează prin legislația șefului bisericii cappadociene — sf. Vasile (Basilius) —, de care am mai avut ocazia să pomenim când aminteam legăturile sale cu episcopatul Scythiei Minor. Dealtminteri, traducerea în latinește a operei lui Pakhomie (de către sf. Ieronim, în 404/405) va constitui fundamentul ideologic al oreării ordinelor călugărești apusene, din „reglementările“ sale inspirându-se, cu precădere, sistemul de organizare și funcționare al benedictinilor⁴⁵.

6. Dacă avem în vedere că datarea opaițului-porumbel de la Buciumi, ca și a figurinei de cocoș de la Porolissum, poate să includă — chiar cu șanse sporite de probabilitate — și sec. VI, atunci pătrunderea lor ar fi cel mai logic s-o situăm ca petrecându-se pe durata domniei lui Iustinian (527—565). Este mult prea bine știut — și ar fi inutil s-o repetăm — că de pe vremea lui Constantin cel Mare n-a mai fost, pină la Iustinian, o asemenea implicare a Imperiului târziu în regiunile sud-și nord-dunărene, ca și în Scythia Minor, ceea ce ar justifica opinia mai sus formulată⁴⁶. Tabloului politic, complicat de nenumăratele invazii ale migratorilor la sud de Dunăre (aproape câte una pentru fiecare an din lunga domnie a împăratului), i se adaugă extrem de confuza situație ideologico-jurisdicțională a creștinismului din Imperiul de Răsărit. Ce-i drept, Iustinian a încercat să desăvârșească opera predecesorului său de restabilire a unității cu Roma, numai că sub aparența „unității“ religioase continua acerba luptă cu sectele „eretice“, „schismatice“ și „ezi-tante“ ce literalmente împinziseră provinciile orientale: monofiziți, arieni, nestorieni, iacobiți, manicheeni, samariteni, montaniști, eutychieni, donatiști, acefalieni, origenieni etc. Ca reflex al acestei stări de lucruri, conciliile, sinodurile, „novelele“ reglementative, anatemizările și disputele se țin lanț, nu odată secte întregi fiind excomunicate, persecutate și — în ultimă instanță — silite a-și căuta refugiu la „barbari“, în afara granițelor Imperiului⁴⁷. Și, fiindcă tot ne-am oprit la perioada lui Iustinian și la posibilitatea ca obiectele ce le discutăm să fi pătruns în răstimpul domniei sale la nord de Dunăre, merită să amintim Edictul XIII, cap. XI (datat între septembrie 538 — august 539) din *Corpus iuris civilis*, prin care — pentru o serie de nereguli întru treburile administrației militare — „Ioannes, preaslăvitul eparh al sfintelor comandamente militare din Orient“ este amenințat, printre altele, că unitatea militară în subordine „în întregime va fi strămutată din țară și așezată în ținuturile de dincolo de fluviul Istru sau Dunăre spre a sta de pază la hotarele de acolo...“⁴⁸.

7. Sintetizînd observațiile expuse, pătrunderea în interiorul arcului carpatic a pieselor vechi-creștine de sec. V—VI (opaițul-porumbel de la

⁴⁵ Vezi *DACL*, XI, 2, 1934, col. 1774—1947, s.v. *Monachisme*.

⁴⁶ Vezi, în ultimă instanță, *IstRom*, I, 1960, p. 661—665, 599—603. De asemenea, pentru întreaga problemă a izvoarelor dintre veacurile IV—VI referitoare la țara noastră: *FHDR*, II, 2, București, 1970. Vezi și M. Rusu, *Transilvania și Banatul în secolele VI—IX*, în *Banatica*, IV, Reșița, 1977, p. 169—213, cu bogată bibliografie pusă la contribuție.

⁴⁷ Întreaga problemă e amplu discutată în *DACL*, VIII, 1, 1928, col. 507—604, s.v. *Justinien*.

⁴⁸ *FHDR*, II, 2, București, 1970, p. 387.

Buciumi, figurina de cocoș de la Porolissum, opaițul „de la Dej“, ca și amintitele obiecte de la Tg. Secuiesc și Poian) ne-o putem imagina ca fiind de pus pe seama următorilor factori:

— Simplă pătrundere „comercială“, vehiculatorii constituindu-i elementele neguțătorești „orientale“^{48a};

— O infiltrare de ordin — să-i zicem — „religios“, purtătorii unor atare vestigii fiind persoane de caracter preoțesc ori monahic, propovăduitoare ale noii religii adînc în interiorul spațiului carpatic;

— Penetrare „din aproape în aproape“, în sensul că piesele în discuție, o dată ajunse pînă în Scythia Minor, la Dunărea de Jos ori chiar la nord de fluviu în teritoriile reocupate în perioada iustiniană, pătrund mai departe spre nord, pînă în Transilvania.

Indiferent de modalitatea (aparte ori conjugată) prin care acționează factorii enumerați, cert rămîne faptul că ajungerea unor obiecte de acest fel pînă în punctele unde au fost descoperite nu-și găsește explicația decît în contextul existenței, pe meleagurile transilvănene, a unor comunități vechi creștine care, efectiv, să și simtă nevoia folosirii unor produse a căror semnificație este mai mult decît clară. În această ordine de idei, o pondere sporită primește și constatarea că — indiferent de căile mijlocitoare — locul de producere al obiectelor în cauză se află în teritorii mult îndepărtate geografic, iar una dintre piese, anume opaițul-porumbel de la Buciumi, constituie, în sensul *aflării sale aici*, un cvasiunicat în Europa. În același timp, tocmai discutata *funcționalitate* a acestui opaiț, ce se înscrie — cum arătăm — într-o „serie de excepție“ redusă numeric, *exclude* întrebuintarea sa ca simplu instrument de iluminat la îndemîna oricui și îndeplinindu-și rostul în nu importă ce loc. Într-adevăr, toate caracteristicile sale ne îndeamnă a ni-l imagina ca funcționînd într-un *lăcaș de cult*, — oricît de primitiv și modest va fi fost acela!

Realitățile arheologice ale Transilvaniei, așa cum le cunoaștem pentru veacurile V—VI (ori chiar VII, dacă socotim un mai lung termen de folosire a unor opaite de *bronz*, ca cele de la Buciumi ori „Dej“), ne îndeamnă a vedea în acei creștini ce au avut posibilitatea și — mai cu seamă — *interesul* de a-și procura atare piese, în primul rînd, populația romanică băștinașă. Mai puțin probabilă ni se pare apartenența unor obiecte vechi-creștine de acest gen „orizontului Morești“ (sec. VI), „orizontului Noșlac — Bandu“ (sec. VII) ori celui mai timpuriu orizont slav. Dacă, totuși, s-ar admite o asemenea apartenență, atunci piesele în discuție sînt de pus pe seama *componentei locale, romanice*, din respectivele orizonturi — componentă ce a fost remarcată în repetate rînduri și al cărei rol a fost de mai multe ori subliniat⁴⁹.

^{48a} Cum s-a opinat, de pildă, pentru opaițul koptic de bronz, de sec. V—VI, cu minier-cruce încadrat de volute, descoperit la Tápiógyörgye, în Ungaria: vezi Gy. László, *Kopt bronzlámpa Tápiógyörgyéről*, în *FolArch*, I—II, 1939, p. 110—113.

⁴⁹ K. Horedt, în *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 2, 1, p. 28; Idem, *Das Awarenproblem in Rumänien*, în *Studijne Zvesti AUSAV*, 16, 1968, p. 110; Idem, *Befestigte Siedlungen des 6. Jahrhunderts u.Z. aus Siebenbürgen*, în volumul *Siedlung, Burg und Stadt*, Berlin, 1969, p. 134; Idem, *Zentralrumänien (Siebenbürgen) um die Mitte des 7. Jahrhunderts*, în *II. Internationaler Kongress für Slawische Archäologie*, Berlin, 24.—28. August 1970, Berlin, 1973, p. 189—190; Idem, *Zur Ge-*

Opinia formulată nu exclude aprioric posibilitatea existenței unor creștini și printre migratorii — în speță germanici — prezenți în sec. V—VI (VII) în Transilvania, numai că tocmai locurile de descoperire ale discutatelor obiecte (Porolissum, Buciumi, iar pentru opaițul „de la Dej” foarte probabil Ilișua ori Cășei) nu se înscriu — ca foste centre militare — nici în tipologia caracteristică așezărilor din orizonturile Morești și Noșlac — Bandu, nici în aria în care se concentrează așezările și cimitirele migratorilor. Dimpotrivă, în mod simptomatic, piesele vechi-creștine de care ne ocupăm se ivesc pe linia fostei granițe nord-vestice și nordice a provinciei de odinioară, acolo unde elementele „orientale” (inclusiv gnostico-paleocreștine) fuseseră atestate pentru veacurile II—III (în speță Porolissum)⁵⁰ și de unde au apărut și obiecte (printre ele unele creștine) sigur dateate în sec. IV: mai multe catarama și aplici de bronz de la Ilișua și Cășei, aflate în colecțiile Muzeului de istorie al Transilvaniei, identificate de J. Werner ca aparținătoare respectivului veac; catarama de la Sic, lângă Gherla⁵¹; inelul creștin de argint, cu șiruri de triumphiuri realizate în *niello* și inscripția *Ut(ere) F(elix)* sinistrogradă, găsit în castrul de la Bologa⁵²; fragmentul de pahar de lut, cu decor de ogive ajurate, purtând sub buză inscripția *VTERE FE[lix] / SIX FELIX • V[tere felix]* dispusă pe două rinduri, aflat la Porolissum pe teritoriul castrului de pe „Pomet”⁵³, — piesă neîndoielnic creștină etc.

schichte der frühen Gepiden im Karpatenbecken, în Apulum, IX, 1971, p. 712; Idem, *Die Siedlungsbauten des 6. Jhs. u. Z. aus Morești (Kreis Mureș)*, în *Dacia*, N.S., XVIII, 1974, p. 184; M. Rusu, *op. cit.*, p. 180, 182—184, cu bibliografia; *IstRom*, I, 1960, p. 634, 636.

⁵⁰ Vezi *supra*, n. 27.

⁵¹ Ultima publicare, cu bibliografia mai veche, la D. Protase, *op. cit.*, p. 129, p. 128, fig. 43.

⁵² Ultima discutare a piesei, cu restul bibliografiei, la N. Vlassa în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 217 (cu n. 17) și p. 218.

⁵³ H. Daicoviciu, *Un fragment ceramic cu inscripție de la Porolissum în ActaMN*, XIV, 1977, p. 201—204, fig. 1—4. Autorul privește cu circumspecție caracterul creștin al obiectului și posibilitatea datării sale postaugustine (*ibidem*, p. 203), socotind că fragmentul ar aparține unui „lampion” (felinar) de lut. Această atribuire nu se pare însă exclusă, dată fiind subțirimea pereților fragmentului ceramic și lucrarea sa cu roata. Totalitatea „lampionoanelor — căsuțe de iluminat” (*Lichthäuschen*), imitând construcții circulare ori patrulatere (în speță turnulețe), au însă pereții groși (2—4 cm) și sînt modelate ca *pieșe sculpturale*, deci niciodată lucrate cu roata olarului (pentru bibliografia de bază, vezi: *BJ*, 118, 1909, p. 405—412; *Budapest régiségei*, XI, 1932, p. 316—320, cu bibliografia; *ibidem*, XIV, 1945, p. 181—184, cu bibliografia; *Apulum*, XIII, 1975, p. 683—685, cu bibliografia). Buza de cupă cu ogive ajurate de la Porolissum aparține, fără doar și poate, unei imitații în lut după binecunoscutele *vasa diatreta*, — cupe și pahare de sticlă cu decor ajurat (triumphiuri, ogive, cercuri, romburi) și scurte aclamații-urări de caracter creștin redată cu litere în relief. Datarea acestor vase în sec. IV este unanim recunoscută, iar caracterul lor creștin mai presus de discuție. Aria de răspîndire cuprinde mai cu seamă provinciile de pe Rhin, precum și Pannonia (vezi *DACL*, IV, 1, 1920, col. 770—772, s.v. *Diatreta vasa*). Prin detaliile formei, profilului și decorului, piesa de lut de la Porolissum se apropie cel mai mult de un *vas diatretum* de sticlă, fragmentar, descoperit în jud. Fejér din Ungaria, dintr-a cărui inscripție cu litere în relief se mai păstrează: [...] FELI[x] (vezi L. Nagy, în *ArchÉrt*, XLIV, 1930, p. 111—123, cu bibliografia, mai ales p. 118, fig. 85; Idem, *Pannonia sacra, în Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, vol. I, Budapest, 1938, p. 49—50, 51, fig. 17, p. 144—145, mai ales p. 145, fig. 90).

Cu alte cuvinte, începe a se contura, în nordul fostei Dacia Porolissensis, o zonă în care continuitatea populației romanice pe durata veacurilor V—VI (VII) se poate atesta nu numai prin fenomene de ordin general (așezări, ceramică, morminte), caracteristice epocii ca atare — și, în consecință, atribuibile atât băștinașilor, cit și migratorilor —, ci prin obiecte pe care sîntem tentați a le defini *de importanță majoră*, de caracter vechi creștin, ce sînt aproape imposibil de pus pe seama altcuiva decît tocmai a amintitei populații romanice. În plus, aceste obiecte apar în foste centre militare romane ori în imediata lor vecinătate, în puncte unde continuitatea de viațuire era deja dovedită (inclusiv prin piese paleocreștine) pentru durata secolului al IV-lea.

Prin contextul general al ivirii lor și prin semnificația istorică ce o poartă, poate nu greșim socotind că piesele de care ne-am ocupat (și la care, cum s-a văzut, se pot adăuga și altele, mai de mult cunoscute) au — pentru veacurile V—VI (VII) — aceeași *valoare probatorie* ca și, să zicem, *donarium*-ul de la Biertan pentru sec. IV.

Fără îndoială, în ansamblul cunoașterii mileniului I e.n., obiectele vechi creștine ce au constituit obiectul studiului nostru completează cu date semnificative informația destul de lacunară ce există despre populația băștinașă pentru răstimpul dintre secolele IV—X în spațiul nord-vestic al Transilvaniei.

ADDENDA. Întîmplarea face ca, în momentul în care prezentul studiu era deja încheiat, să putem adăuga *un al treilea* obiect de sec. V—VI la cele două analizate de noi. Dacă luăm în considerare și opaițul de bronz „de la Dej“, numărul pieselor de acest gen aflate pînă acum în cuprinsul fostei Dacia Porolissensis se ridică, implicit, la *patru*.

Într-una dintre vitrinele cu materiale romane ale Muzeului de istorie al Transilvaniei stă expus, de lungi decenii, un *opaiț de bronz*. Numărul său de inventar (V. 803), ca și vechea fișă de obiect, redactată în limba maghiară, ce pînă astăzi s-a păstrat, mototolită, în cavitatea opaițului, atestă — fără posibilitate de dubiu — locul exact de proveniență: *Gherla; din castrul roman*⁵⁴.

Opaiț de bronz, cu urme de aurire, reprezentînd o figură grotescă, ithyphallică, personajul „umanoid“ stînd ghemuit deasupra phallusului *rostrum* al opaițului. Corpul lucernei îl constituie însuși trupul figurii grotești, orificiul de alimentare fiind plasat pe spate. Deasupra tortii inelare se ridică o palmetă stilizată, terminată într-o mică globulă. În starea actuală palmeta se prezintă îndoită peste toartă. Căpăcelul ce închidea orificiul de alimentare s-a pierdut. Capul figurii grotești prezintă o față lătăreată, nasul proeminent, obrajii puhavi, bărbia ascuțită și *spîină*, ochii alunghiți spre tîmple și țeasta pleșuvă. Deși lucerna poate sta sprijinită pe postamentu-i inelar, credem că ea a funcționat *suspendată*, atîrnarea făcîndu-se, probabil, printr-un lîntșor ce se va fi fixat de căpăcelul (pierdut) al orificiului de alimentare, respectiv petrecut prin mica perforare ce s-a practicat în „ceafa“ figurii umanoide. În fine, remarcăm decorarea printr-un șir de striuri a dosului personajului grotesc (fig. 3/a, b, c și fig. 4/a, b, c). Dimensiuni: L = 9,5 cm; l = 3,1 cm; Î = 4,2 cm.

⁵⁴ „Szamosújvár; a római táborból“.

Cu câțiva ani în urmă piesa a fost publicată, considerându-se că ar reprezenta un Silen bătrîn (?!), cu barba stufoasă (*sic!*), și încadrată, în consecință, printre reprezentări aparținând „cortegiului bacchic“. Implicit, lucerna era socotită romană și datată în sec. II—III⁵⁵.

De fapt, este vorba de un opaiț koptic ce se datează în sec. V—VI și prezintă toate caracteristicile artei minore koptice din veacurile respective. Cea mai desăvârșită analogie pe care o putem cita o constituie o lucernă de bronz aflată în Egipt și ajunsă în colecțiile Muzeului central romano-german din Mainz (fig. 5/a, b, c)⁵⁶.

Arareori notiunea de „analogie“ își află o mai completă justificare decît în cazul piesei de la Gherla și a replicii sale din muzeul din Mainz: cu excepția palmetei (inexistentă la exemplarul de la Mainz) și a capului figurii groțești (care, pe piesa-analogie, are evidente trăsături *negroide*), toate detaliile de execuție și stilistice, precum și dimensiunile, sînt într-atît de asemănătoare — identice chiar — încît proveniența celor două lucerne nu numai din același atelier, dar chiar din mina aceluiași meșter ni se pare cu totul convingătoare (a se compara fig. 3 — fig. 4 cu fig. 5!). În plus, opaițul din muzeul de la Mainz are păstrat lăntîșorul și cîrligul de atîrnare, exemplificînd concludent modul în care va fi fost folosit și opaițul de la Gherla.

Lucerna descoperită la Gherla, ca și replica sa aflată în Egipt și păstrată în muzeul din Mainz, se înscriu într-o categorie de opaițe koptice cu reprezentări groțești — umane sau animaliere — a căror caracteristică o constituie plasarea reprezentărilor respective „călare“ pe *rostrum*-ul modelat aidoma unui *phallus*⁵⁷. Categorisirea lor, de către O. Wulff, printre vestigiile vechi-creștine poate părea, la prima vedere, aberantă — ținînd seama de natura scenelor redade. Explicația rezidă însă în faptul că, în simbolistica epocii, atare figuri erau socotite drept reprezentări ale „viciului“, avînd, în plus, și o funcționalitate apotropaică⁵⁸.

Un exemplu concludent îl constituie, în acest sens, un opaiț de bronz, koptic (de sec. V—VI), descoperit la Luxor, modelat în chipul unei figuri feminine complet nude, „călărînd“ pe un *phallus* supradimensionat ce constituie, totodată, *rostrum*-ul lucernei⁵⁹. Am citat piesa nu numai ca ilustrare a semnificației simbolistice pentru exemplarul de la Gherla și pentru cel din muzeul de la Mainz, ci și datorită faptului că Wulff — pe urmele lui Strzygowski — consideră ca tipică pentru stilizarea koptică fața figurii feminine, lătăreață și cu obrajii puhavi⁶⁰, — elemente

⁵⁵ C. Pop, *Reprezentări bacchice romane în Transilvania*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 155, 157, nr. 12, p. 156, fig. 2/4. Dimensiunile date sînt eronate.

⁵⁶ H. Menzel, *Antike Lampen*..., p. 112, nr. 697, p. 113, fig. 93/1.

⁵⁷ Pentru cele cu reprezentări animaliere: O. Wulff, *op. cit.*, p. 173—174, nr. 777—778, pl. XXXVIII/777—778, — ambele aflate în Egipt.

⁵⁸ Idee perpetuată pînă adînc în Evul Mediu, explicînd cunoscutele sculpturi groțești cu atribute sexuale exagerate și în ipostaze obscene, ce ornează adeseori catedralele în stil romanic și gotic timpuriu.

⁵⁹ O. Wulff, *op. cit.*, p. 174, nr. 779, pl. XXXVII/779.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 174.

ce individualizează și fața personajului grotesc masculin de pe lucerna de la Gherla.

În fine, nu putem lăsa neobservat amănuntul că fața și coafura capului figurii feminine nude de pe citatul opaiț de bronz de la Luxor sînt *identice*, pînă în detalii, cu trăsăturile mînerului antropomorf al opaițului de lut „egiptean“ descoperit la Alba Iulia — „Partoș“ (*bine datat în sec. V—VI*)⁶¹.

Cît privește valoarea și semnificația istorică a opaițului koptic aflat la Gherla, ni se pare superfluu a le mai discuta aparte, acestea înscriindu-se pe deplin în tot ceea ce s-a spus cu ocazia analizării celorlalte piese. Rămîne un deziderat al viitoarelor cercetări în foste centre militare și urbane din Dacia intracarpatică atenta urmărire a vestigiilor ce se dovedesc a fi — într-un număr crescînd — sensibil ulterioare în timp re-tragerii aureliene.

N. VLASSA

Notă. Colega Andrea Vaday, de la Institutul de arheologie din Budapesta — căreia îi mulțumim călduros și pe această cale — ne-a semnalat încă o excelentă analogie pentru opaițul de la Gherla. Este vorba de o lucernă koptică de bronz, de sec. V—VI (eronat considerată romană și datată în sec. II—III), redînd un personaj uman cu trăsături negroide, ghemuit pe phallusul-rostrum. Piesa era suspendabilă, aidoma celei de la Gherla ori celei din muzeul de la Mainz. Dimensiuni: L=13,5 cm; l=5,2 cm (fig. 6). Opaițul a fost descoperit, cu decenii în urmă, în localitatea Ur. din estul fostului comitat Pest (Ungaria), fiind publicat în *ArchÉrt*, XIII, 1893, p. 189—190, fig. de la p. 190⁶².

N.V.

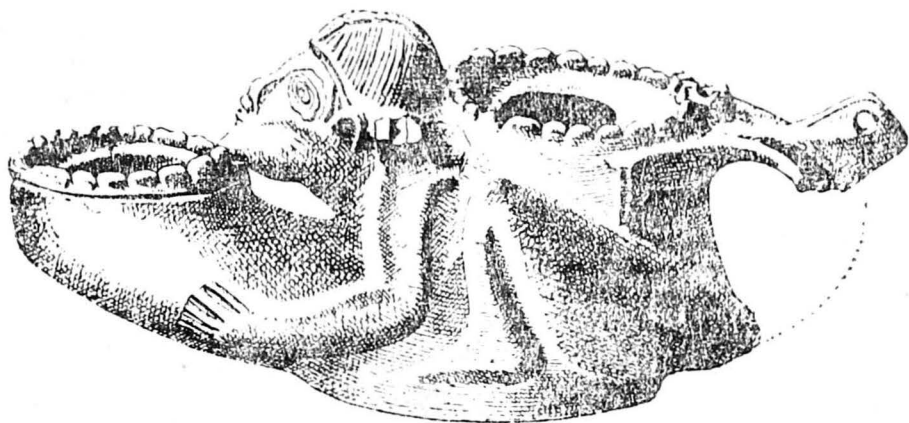

Fig. 6 — Opaițul koptic de la Ur (Ungaria).

⁶¹ Compară O. Wulff, *op. cit.*, pl. XXXVII/779 cu D. Protase, *op. cit.*, p. 105—106, fig. 31 (tot aici și bibliografia mai veche).

⁶² O piesă înrudită tipologic, descoperită la *Emona* (Ljubljana), în catalogul *Antička bronza u Jugoslaviji*, Beograd, 1969, p. 133, nr. 255, pl. 255.

PIÈCES PALÉOCHRÉTIENNES INÉDITES DE LA DACIE INTRACARPATHIQUE

(Résumé)

On publie une lampe en bronze, en forme de colombe (*Taubenlampe*), une statuette en terre cuite représentant un coq et une lampe copte en bronze, provenant de Buciumi (départ. Sălaj), respectivement de Porolissum et de Gherla. L'auteur, après avoir discuté la typologie des pièces et après avoir précisé l'appartenance culturelle et historique, conclue qu'elles sont de provenance copte, datent des siècles V—VI et représentent des symboles chrétiens.

ASPECTE ALE RELAȚIILOR DINTRE ROMANITATEA ORIENTALĂ ȘI SLAVI

Studierea multiplelor și complexelor relații ce au existat între romanitatea orientală și slavi timp de mai multe secole contribuie, în mod substanțial, la înțelegerea procesului de etnogeneză a românilor, bulgarilor, sîrbilor, croaților și slovenilor. Conștienți de diversitatea și complexitatea problemei, în cele ce urmează ne vom opri numai asupra unora dintre acele relații care, ni se pare nouă, nu au fost încă suficient elucidate.

Principala întrebare la care trebuie dat un răspuns este: cum s-au integrat slavii, în calitate de coloniști, în provinciile locuite de romanitatea orientală, sau chiar în celelalte părți ale imperiului bizantin? Societatea din aceste teritorii trăia într-un mediu cu o cultură materială și o orînduire socială total diferită de cea a slavilor ori a altor populații ce s-au așezat, statornic sau vremelnic, în diverse zone ale fostului imperiu romano-bizantin. Inițial, trebuie precizat: în care dintre categoriile sociale existente în imperiu s-au încadrat slavii, fie în grupe compacte, fie izolate. De asemenea, trebuie precizat ce terenuri agricole au ocupat ei pentru a le lucra. Din păcate, puținele indicii furnizate de izvoarele scrise nu permit decît o reconstituire ipotetică și nesatisfăcătoare, iar documentația arheologică este încă lacunară. Deoarece, în general, aceste surse documentare au fost studiate și analizate de obicei separat, vom încerca să le îmbinăm, pentru a găsi noi căi de interpretare și înțelegere a unor fenomene istorice, rămase încă insuficient clarificate. Înainte însă este necesară o fugară schițare a situației social-economice din imperiu la data pătrunderii și statornicirii slavilor pe acest teritoriu.

Transformările structurale de ordin economic, social, militar, administrativ etc. prin care a trecut Imperiul roman tîrziu, pe parcursul sec. VII, au dus, treptat, la instaurarea unui nou sistem politico-administrativ, cel bizantin propriu-zis, înlocuind astfel antichitatea greco-romană sclavagistă cu noile relații social-economice care au pregătit trecerea la feudalism.

Criza prin care trecea imperiul s-a agravat mult pe timpul lui Heraclius (610—641), care a trebuit să facă față atît solicitărilor interne de ordin economic și social, cît și amenințărilor externe din partea perșilor, avarilor, slavilor și arabilor. Toate acestea au culminat cu asediul Constantinopolului¹ în 626, ca urmare a coaliției persano-avaro-slave. Eșecul militar suferit de aceștia, urmat de neînțelegerile ivite între avari, pe de o parte, și aliații lor, pe de altă parte, au dat răgazul necesar lui

---

¹ Pisides, *Bell.Avar.*, v. 219; N. Bănescu, *Chipuri din istoria Bizanțului*, București, 1971, p. 72 sqq.

Heraclius pentru a încerca, prin anumite reforme, să restabilească imperiul, iar urmașii săi s-au străduit să le aplice ori să le desăvârșească. Repetatele războaie cu perșii, avarii etc. necesitau întreținerea unei armate permanente și puternice, dar, mai ales, cheltuieli excesive, ce au făcut ca fiscalitatea să devină tot mai apăsătoare.

Reforma fiscală instaurată de Anastasius (491—518) și aplicată, în continuare, de urmașii săi nu mai corespundea necesităților zilei, de aceea, se pare, că Heraclius a inițiat o nouă reformă fiscală, pe care urmașii săi au generalizat-o apoi în întreg imperiul, concretizînd-o, spre sfîrșitul sec. VII, în *Tratatul fiscal bizantin*². În agricultură, odată cu aplicarea acestei reforme, au dispărut vechile categorii (*censiti*, *adscriptici*, *misthōtoi*), legate de loturile cultivate, fiind înlocuite cu altele noi (*paroikoi*, *misthioi*, *douloparoikoi*), în care țăranii au devenit liberi și proprietari cu drept ereditar pe loturile cultivate, în schimb impozitul funciar a fost eșalonat pe diferite categorii sociale, în funcție de mărimea loturilor cultivate. Astfel, noua reformă fiscală a suprimat confuzia dintre impozitul funciar și impozitul *capitatio*³.

Tot Heraclius a inițiat înlocuirea limitaneilor, soldați țăranii ce apărau granițele imperiului, cu stratiotii, care erau plasați în întreg imperiul. Generalizarea distribuirii loturilor militare, cu titlu ereditar, pe întreg teritoriul imperiului, nu numai în zonele de graniță, a impulsionat combativitatea trupelor și, totodată, a redus mult cheltuielile necesare întreținerii armatei, deoarece stratiotul era obligat să-și procure singur armele și echipamentul necesar. Înainte, pe lângă limitanei și trupele de elită, în armată predominau mercenarii, recrutați din diverse populații străine, unele aliate, altele pe cale de a deveni federate ale imperiului. Întreținerea acestor mercenari necesita cheltuieli considerabile. Formarea unei pături puternice de țăranii-soldați, stratiotii, a stat la baza noii organizări administrative a themelor, districte militaro-administrative specifice Imperiului bizantin.⁴ Puterea civilă și militară a fost concentrată în mina *strategului*, care depindea direct de împărat și care avea sarcina să vegheze ca soldații combatanți să nu fie supuși la nici o servitute personală în afara obligațiilor lor firești de a construi castre, drumuri, poduri etc. ori de a-și plăti impozitul regulat⁵. Stagiul militar obligatoriu pentru un stratiot era minim de 12 ani și maxim de 22 ani, fiind plătit, în funcție de vechimea în serviciu, de la 1 la 22 dinari pe an. *Strateis* sau lotul de pămînt pe care îl primea cu drept ereditar, dimpreună cu familia sa, avea o valoare și întindere în funcție de arma sub care servea. Astfel, de pildă, un călăreț primea un lot în valoare de 4 livre aur, iar un marinar din flota imperială un lot în valoare de 2 livre aur⁶. Strateia putea

² N. A. Constantinescu, *Réforme sociale ou réforme fiscale?*, în *Acad.Roum. Bull.Sect.Hist.*, XI, 1924, p. 94 sqq.; G. Ostrogorsky, în *Seminarium Kondakovianum*, Praga, 1926, p. 109 sqq.; P. Lemerle, *Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: les sources et les problèmes*, în *Rev.Hist.*, 219, 1958, p. 257 sqq.; 220, p. 88 sqq.

³ N. A. Constantinescu, *op. cit.*, p. 102 sqq.; P. Lemerle, *op. cit.*, p. 87 sqq.

⁴ Constantin Porfirogenetul, *De thematibus*, ed. A. Pertusi, Roma, 1952, 44, 1, 1—8.

⁵ P. Lemerle, în *Rev.Hist.*, 220, 1958, p. 51 sq.

⁶ P. Lemerle, *op. cit.*, p. 65—67.

fi transmisă descendenților, rudelor colaterale sau chiar străinilor, cu condiția ca un membru al familiei să-și îndeplinească stagiul militar, deoarece bunurile militare nu mai puteau redeveni civile.⁷ Bineînțeles că, pe parcursul secolelor următoare, aceste drepturi și îndatoriri au suferit unele modificări, dar, în principal, ele au rămas aceleași și împărații s-au străduit să le mențină nealterate, deoarece stratioții erau principala forță pe care se sprijineau, atât împotriva dușmanilor interni (marii proprietari etc.), cât și a celor externi. Se pare însă că numărul și rolul stratioților a fost exagerat, deoarece mult mai numeroase erau celelalte categorii de țărani liberi, care au avut și ei un rol, cel puțin tot atât de important, atât în armată, cât și ca contribuabili ai fiscoi. Aceștia erau organizați în obști satești în care țăranul era stăpîn deplin al loturilor cultivate sau al casei cu grădina din jur, dar pămînturile pustii, pădurile, pășunile ori apele și morile pe apă erau stăpînite în devălmășie de către întreaga comunitate satească. Proprietatea mobilă și imobilă a țăranilor liberi era garantată de Legea agrară (*Nomos Georgikos*), în schimb obștea satească era impusă cu o sumă globală ce trebuia plătită fiscoi de către întreaga colectivitate, chiar și atunci cînd unul sau mai multe loturi, din anumite motive, erau părăsite și necultivate. Abia după 30 de ani aceste loturi părăsite puteau fi confiscate sau intrau în domeniul statului.⁸ Acest impozit funciar era în raport direct cu suprafața cultivată de către întreaga colectivitate.

O altă categorie de țărani o constituiau coloniștii, parecii (*paroikoi* sau *socii*), ce lucrau pe domeniile imperiale, ale fiscoi ori ale bisericii și orașelor, iar impozitul pe care îl plăteau aceștia se numea *kapnikon*. Terenul de pe marile proprietăți particulare era lucrat cu precădere de către sclavi (*douloparoikoi*), care erau recrutați cu precădere din prizonierii de război. Pe aceste domenii, dar și pe altele, mai lucrau și muncitori plătiți (*misthioi* sau *liberii*)⁹.

O renaștere culturală, în special a istoriei și filozofiei, se constată tot pe timpul lui Heraclius,¹⁰ iar discuțiile religioase dintre monofiziți (monotești) și ortodoxi ori rivalitatea dintre patriarhul Constantinopolului și papa de la Roma a culminat în anul 649, cu Conciliul de la Lateran, din Roma¹¹, abia la un an după emiterea legii (648) lui Constant II, care dorea să pună capăt acestor discuții. La toate acestea s-a adăugat introducerea obligatorie în administrație, biserică și școli a limbii grecești.

Ca urmare a marelui eșec militar din 626, Heraclius, pentru a slăbi puterea avarilor și a aliaților lor, a colonizat pe slavii vestici din Balcani

⁷ P. Lemerle, *op. cit.*, p. 69 sq.

⁸ P. Lemerle, *op. cit.*, p. 57 sq., 59 n. 2.

⁹ N. A. Constantinescu, *op. cit.*, p. 98 sq.; A. Guillou, *Aspetti della civiltà Bizantina in Italia*, Roma, 1976, p. 143 sqq.

¹⁰ P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Paris, 1971, cu recenzie lui G. Dragon în *Rev.Hist.*, 506, 1973, p. 400.

¹¹ A. Guillou, *op. cit.*, p. 48, 101; G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1952, p. 96 sq.

(croați, sîrbi, zahlumi etc.), făcîndu-i federați ai imperiului.¹² Tot pe timpul lui Heraclius este amintită pentru prima dată populația romanică nord-dunăreană, sub denumirea de volohi, precum și relațiile acestora cu slavii, ugrii albi (unogundurii) și bulgarii¹³. Nu ar fi exclus ca abia pe timpul lui Heraclius, după 626, să fi fost colonizați o parte dintre slavii de la Dunărea de Jos în Moesia II, unde bulgarii, la 680, cînd se vor așeza în acea zonă, îi vor găsi organizați în șapte triburi, dintre care sînt nominalizați numai severinii,¹⁴ deoarece, foarte probabil, că cei 100.000 slavi ce au trecut Dunărea pe timpul lui Mauricius (582—602) s-au instalat în grupe compacte mai ales în jurul Thessalonicului, participînd mai tîrziu (614—616) la îndelungatul asediu al acestui oraș¹⁵.

Dintre toți acești factori se pare că introducerea obligatorie a limbii grecești în biserică a provocat cea mai mare nemulțumire a populației romanice, vorbitoare a limbii latine. În acea vreme de aprigi discuții religioase această obligativitate a luat proporții nebănuite chiar de împăratul Heraclius, care a impus-o inițial. Dacă folosirea limbii grecești în administrație nu a putut afecta prea mult populația romanică, în schimb obligativitatea ținerii slujbelor religioase și a predicilor în limba greacă și nu în limba latină a provocat nemulțumirea clerului, în frunte cu episcopii. Aceștia, în mod firesc, au influențat populația romanică de la sate și orașe, determinînd-o să se desprindă de imperiu și să-și păstreze apoi autonomia. Printre cei 105 episcopi participanți la Conciliul de la Lateran din 649 au fost, desigur, și episcopii provinciilor ce alcătuiau romanitatea orientală (Moesia I—II, Dacia I—II, Dacia nord-dunăreană, Pannonia II, Dardania, Praevalitania și Dalmația), obținînd sprijinul papei Martin. Acesta a fost considerat ca rebel de împăratul Constans II (641—668) și deportat la Chersones, unde a fost condamnat pentru crime politice¹⁶. Semnificativă, în această ordine de idei, este și relatarea lui Constantin Porfirogenetul¹⁷, că atît croații, cît și sîrbii, au fost încreștinați de către papa de la Roma, care le-a dat preoți, episcopi și arhiepiscopi, și nu de către patriarhul din Constantinopol, cum era firesc. Croații și sîrbii, ca neofiți, au sprijinit, desigur, inițiativa episcopilor și a papei Martin, apărînd autonomia acestor provincii față de Imperiul bizantin. De altfel, Dalmația avea vechi și trainice legături cu Roma, fiind anexată

¹² Constantin Porfirogenetul, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik — R. J. H. Jenkins, Budapesta, 1949, capitolul XXIX—XXXII; traducere V. Grecu, în *Scriptores Byzantini*, VII, București, 1971, p. 41 sqq., 52 sqq.

¹³ Nestor, *Povest vremennich let*, traducere G. Popa-Lisseanu, în *Izv.Ist.Rom.*, VII, 1935, cap. VIII, p. 38 și cap. III, p. 34; M. Rusu, în *AIIC*, XXI, 1978, p. 129 sq. Încercările mai vechi sau recente de a identifica pe volohii din cronică lui Nestor cu francii nu se bazează pe evenimente istorice concrete, deoarece francii n-au ajuns, pe timpul lui Heraclius, la Dunărea de Jos, iar în secolul al IX-lea nu și-au extins stăpînirea pînă pe cursul superior al Tisei, în apropiere de pasul Vereczke. Cf. Gyula Kristó, în *Századok*, 4, 1978.

¹⁴ Theophanes Confessor, *Chronographia*, ed. C. De Boor, I, Leipzig, 1883, p. 359; cf. *FHDR*, II, 1970, p. 621.

¹⁵ *Miracula Sancti Demetrii*, II, 1—2, 169—170; cf. V. Beševliev, în *Byzantina*, II, 1970, p. 187 sq.; VI. Popović, în *MEFRA*, 1975, p. 491 sq., 502 sq.

¹⁶ A. Guillou, *op. cit.*, p. 48.

¹⁷ Constantin Porfirogenetul, cap. 31 și 32, cf. V. Grecu *op. cit.*, p. 51 și 53.

Imperiului romano-bizantin, dimpreună cu Italia, abia pe timpul lui Iustinian¹⁸. Datorită acestor legături tradiționale s-ar putea explica și încreștinarea croaților și sîrbilor de către papa Martin. Fără îndoială că împăratul Constans II (după moartea papei Martin și a egumenului Maximus) nu a recunoscut autonomia „Sclavinilor“, de aceea, în anul 658, a organizat o expediție împotriva lor, omorînd și luînd mulți prizonieri, pe care i-a transferat în Asia Mică¹⁹. Conflictul se pare că a fost declanșat din cauza colonizării, de către Constans II, a hanului avar Cuber și a supușilor săi, care, în jurul anului 657, fugind din Pannonia în Macedonia, s-a instalat în zona *Campus Ceramesium* din apropierea Thessalonicului,²⁰ iar împăratul a ordonat slavilor din zonă (drugubiților și sagudaților) să-i aprovizioneze cu alimente pe noii veniți. Supușii lui Cuber erau formați, în cea mai mare parte, din populația romanică (cca. 12.000) strămutată în Pannonia de către avari, cu 60 de ani mai devreme, din cele două Dacii, Dardania, Moesia, Trivalis, Rodope și Tracia, care, cu timpul, s-au înmulțit foarte mult și la care s-au adăugat bulgarii (cuturgurii?) și slavii nemulțumiți de stăpînirea caganatului avar²¹. Nu ar fi exclus ca tocmai acești rebeli, răsculați și împotriva caganului avar, să fi inițiat și participat la răscoala generală împotriva stăpînirii bizantine, determinîndu-l pe Constans II să organizeze acea expediție de represalii împotriva acestor supuși recalitranti.

Lipsa documentelor originale, scrise în secolele VII—VIII, îngreunează foarte mult reconstituirea acestor evenimente, deoarece copiile sau relatările mai tîrzii, din secolele IX—XI, nu sînt suficient de clare. Astfel, de pildă, Cronica Monemvasiei relatează doar că avarii au pus stăpînire pe Peloponez timp de 218 ani și nu s-au supus împăratului romeilor, ori altcuiva, iar Constantin Porfirogenetul se referă în termeni similari cînd îi numește pe cuceritorii orașului Salona „...slavii de dincolo de fluviu (Dunărea), numiți avari“²². În schimb, indirect, el este acela care dă cele mai prețioase elemente referitor la precizarea momentului cînd s-au desprins aceste provincii de Imperiul bizantin. El spune că de la domnia împăratului Heraclius pînă pe timpul lui Vasile I Macedoneanul (867—886) locuitorii orașelor din Dalmația, ca și popoarele de acolo,

¹⁸ G. Ostrogorsky, *Geschichte*, p. 57 sqq.

¹⁹ Theophanes, p. 347 sq.; G. Ostrogorsky, *Geschichte*, p. 95 sqq.

²⁰ *Miracula Sancti Demetrii*, II, 180—184. Identificarea acestui Cuber cu al patrulea fiu al lui Kubrat (cf. Theophanes, p. 357; Nicephoros, p. 34) nu este posibilă, deoarece Cuber a părăsit Pannonia cu două decenii mai devreme decît ipotetica instalare a unui grup de bulgari în cadrul caganatului avar. Pentru bibliografia mai veche a acestei probleme, cf. M. Rusu, în *Bibl.Hist.Rom.*, XVI, 1975, p. 130 sq.; idem, în *Banatica*, IV, 1977, p. 176.

²¹ Theophanes, p. 279—280 și 347; Georgios Monachos, *Chronicon*, ed. De Boor, 1904, p. 658, precizează că prizonierii erau în număr de 12.000; *Miracula Sancti Demetrii*, II, 180 sq.; Constantin Porfirogenetul, *De thematibus*, ed. I. Bekker, Bonn, 1840, p. 50, 53 sqq.; P. Charanis, *The chronicle of Monemvasia and the question of the Slavonic settlements in Greece*, în *Dumbarton Oaks Papers*, 5, 1950, p. 152 sq.; P. Lemerle, *La chronique improprement dite de Monemvasie, le contexte historique et légendaire*, în *Rev.Etud.Byz.*, 21, 1963, p. 34 sq.; VI. Popović, *op. cit.*, p. 452.

²² Constantin Porfirogenetul, *De administrando*, cap. 29.

neascultînd de împărăția romeilor, s-au făcut independenți și de sine stătători, nefiind supuși nimănui.²³

Alte izvoare scrise care amintesc „Sclavinii“ autonome pe parcursul secolelor VII—IX (deci înainte de Vasile I) sprijină cele relatate de Constantin Porfirogenetul. Astfel, Iustin II (685—695), atacă, în 688, „Sclavinii și Bulgariile“, iar pe prizonierii luați îi strămută în Bythinia²⁴. Deci, la acea dată, slavii și bulgarii locuiau încă în districte separate, așa cum bulgarii (cuturgurii), plecați în Italia în anul 663, trăiau în localități separate pînă pe timpul cînd Paulus Diaconus relatează evenimentul (792), iar mai tîrziu documentele din secolul XI numesc zona respectivă *Bulgaria* sau *terra Bulgarorum*²⁵. Atunci cînd bulgarii, luînd exemplul de la bizantini, dar și din dorința de a-i stăpîni mai bine, au început să-i strămute pe slavi la granițele țaratului pentru a le apăra, un număr mare dintre ei „... 208.000 au fugit de teama bulgarilor“ în Imperiul bizantin, iar împăratul Constantin V (741—775) i-a colonizat, în jurul anului 762, tot în Bythinia²⁶. Același împărat a trimis, în anul 656, o flotă formată din 500 corăbii, care au înaintat de-a lungul Dunării, atacîndu-i pe bulgari dinspre nord, iar în 762 o altă flotă, formată din 800 corăbii, i-a atacat pe bulgari din aceeași direcție, iar peste 11 ani, la 773, o altă flotă, și mai mare, formată din 2.000 corăbii, se îndrepta spre Dunăre, pentru a-i ataca din nou pe bulgari.²⁷ Se pare însă că pe mulți dintre aceștia Constantin V i-a colonizat în Peloponez, unde ciuma din anii 746—747 a rărit mult populația, astfel că afirmația lui Constantin Porfirogenetul că după această ciumă „... toată regiunea Peloponezului se slaviză“, poate fi înțeleasă mai ușor, ca și știrea din *Cronica Moneimvasiei*, care relatează că slavii au stăpînit orașul Petras pînă pe timpul lui Niceforus I (802—811)²⁸, cînd, probabil, se va înființa și thema Peloponezului.

Chiar pe timpul țaratului bulgar Krum „Sclavinii“ rămîn autonome, deoarece acesta „... cheamă pe avari și Sclavinii din jur“, ori „... a adunat o armată numeroasă, de avari și toate Sclavinii“,²⁹ pentru a-l ajuta, ca aliați, în luptele purtate cu bizantinii între 907 și 913. Din aceste texte rezultă că Sclavinii amintite sînt situate la vest de granița țaratului bulgar și de avarii din Banat. Abia pe timpul lui Omurtag (814—831) timocianii și abodriții (obodriții), după îndelungate lupte și tratative, purtate între 818 și 829, ajung să fie supuși de către bulgari. Aceste populații (timocianii puteau fi valahi de pe valea Timocului) locuiau de la

²³ *Ibidem*; V. Grecu, *op. cit.*, p. 42.

²⁴ Theophanes, 364; G. Ostrogorsky, *Geschichte*, p. 106 sq.; P. Lemerle, în *Rev.Hist.*, 1954, p. 301 sqq.

²⁵ Paulus Diaconus, IV, 29; A. Guillou, *op. cit.*, p. 308 sq.

²⁶ Nicephoros, p. 68—69; Theophilact, p. 432; Theophanes, p. 366; P. Charanis, în *Byzantion*, XVIII, 1948, p. 69 sqq.; P. Lemerle, în *Rev.Hist.*, 1958, p. 64 sq.; G. Ostrogorsky, *Geschichte*, p. 107.

²⁷ Nicephoros, p. 66 și 69; Theophanes, p. 446 sq.; G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 136 sq.

²⁸ Constantin Porfirogenetul, *De thematibus*, p. 53 sq.

²⁹ *Scriptores incertus de Leone Armenio*, cf. H. Grégoire, în *Byzantion*, 11, 1936, p. 423 și 427.

granița cu bulgarii, din Dacia Ripensis (*contermini Bulgaris, Daciam Danubio adiacentum incolunt*), pînă la granița cu francii carolingieni, de la care, în repetate rînduri, au cerut ajutor (eventual și de la avarii din Banat) în lupta lor cu Omurtag. După înfringerea lor și încheierea păcii din anul 829, bulgarii ajung vecini cu francii (*ac finibus inter Bulgaros et Francos*)³⁰.

Relatările lui Leon VI (886—912)³¹ și Theophanes Continuatus³² se referă, direct sau indirect, atît la slavii vestici din Balcani, cît și la desprinderea provinciilor apusene de Imperiul bizantin, chiar dacă nu dau precizări mai clare asupra datei cînd s-a petrecut acest eveniment. Toate aceste surse sînt însă de acord asupra datei cînd au fost realipite Imperiului bizantin, și anume pe timpul lui Vasile I Macedoneanul, de aceea și înființarea themei Dalmația nu a putut avea loc mai devreme, cum s-a presupus, fără dovezi concrete³³.

Din contextele amintite pînă acum rezultă că aproape toate „Sclaviunile“ amintite la date diferite, pe parcursul secolelor VII—X, se referă, cu precădere, la slavii vestici din Balcani. Concluzia ar fi că jupanatele autonome, amintite de Constantin Porfirogenetul, sînt echivalente cu unele dintre „Sclaviunile“ semnalate de alți autori bizantini. Aceasta ar explica și tăcerea îndelungată a izvoarelor bizantine asupra soartei pe care au avut-o locuitorii autohtoni ai acestor provincii, precum și relatările fugare, ori voit ambigue asupra evenimentelor petrecute pe acest vast teritoriu. Din aceste motive chiar și Constantin Porfirogenetul încearcă să justifice această pierdere pentru imperiu punînd vina pe nepăsarea și trîndăvia împăraților iconoclaști, în special pe Mihail I Gingavul (811—813). Pierderea „Romaniilor“ de felul celeia din Dalmația, care îngloba nu numai orașele de pe litoralul Adriaticei, ci și zone întinse din interior, i-a afectat mult pe împărații și scriitorii bizantini, cu atît mai mult cu cît populația romanică din aceste provincii nu dorea să se integreze imperiului, ci, dimpotrivă, aliindu-se cu slavii și alte populații, a căutat să se mențină autonomă. Dealtfel, viabilitatea îndelungată a „Sclaviunilor“ și „Romaniilor“ sud-dunărene nu poate fi înțeleasă fără sprijinul efectiv al populației romanice, inițial majoritară în aceste provincii, chiar dacă în unele zone, pe parcursul veacurilor, pătura stăpînitore o formau slavii, avarii sau bulgarii.

Populația romanică de la sud de Dunăre apare în izvoarele scrise sub diferite denumiri: Romani, Latini, Nigri Latini, Vlahoi, Maurovlahoi, Pannoni, Daci, Bessi etc. La nord de Dunăre sub denumirile: Romani, Pannoni, Daci, Volohi, Vlahi, Blachi, Blasii, Olaci, Olati etc., iar teritoriile locuite de ei ca terra Blacorum, Vlasii etc.

³⁰ *Annales Fuldenses*, a. 818, 822, 826, 829; *Annales regni Francorum*, a. 824, 825; A. Decei, *Românii din veacul al IX-lea pînă în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti*, București, 1939, p. 62 sq.

³¹ Leon Filosoful, *Tactica*, XVIII, 99, 101, în *Patrologia Graeca*, ed. Minge, CVII, 1863.

³² Theophanes, p. 84, 288.

³³ G. Ostrogorsky, *Geschichte*, p. 190, cu bibliografia de la nota 3 și p. 199 sq.

Probabil că la această perioadă de autonomie îndelungată, de peste două secole, se referă Kekaumenos³⁴ cînd relatează despre vlahii sud-dunăreni (pe care îi consideră ca urmași ai dacilor și bessilor) și spune că aceștia, locuind inițial pe Dunăre și Sava (deci în cele două Dacii și Moesi), ieșind din întăriturile lor, au prădat ținuturile bizantine. Din context rezultă clar că românii sud-dunăreni, la care se referă autorul bizantin, erau independenți și că locuiau în afara imperiului, deoarece abia după înfrîngerea lor de către bizantini, aceștia i-au împrăștiat în tot Epirul, Macedonia și Elada. Antipatia lui Kekaumenos față de valahi poate fi explicată prin însuși scopul lucrării sale, acela de a da sfaturi împăratului bizantin, deși el recunoaște că era înrudit cu Niculită Delphinas³⁵, conducătorul răscoalei valahilor din anul 1066. Era firesc să scrie în termeni aspri despre dușmanii imperiului, așa cum au scris și alți scriitori bizantini, despre slavi, avari etc. Deși nici Ana Comnena nu-i simpatiza pe valahi, recunoaște vitejia lor cînd pomeneste pe cei „... 5.000 de munteni îndrăzneți” care s-au aliat cu tatăl său, Alexis I (1081—1112), împotriva pecenegilor, în lupta de la Lebunion³⁶.

Eventual tot la valahii de pe Dunăre și Sava se referă și Anonymus Geographus³⁷ cînd relatează că la romani, înainte de venirea ungarilor (896), au existat „... zece regi puternici, în întreaga Moesia și Pannonia”. Un număr atît de mare de regi presupune o succesiune îndelungată a lor. Din text însă rezultă clar că acești regi puternici, chiar dacă unii dintre ei au fost, eventual, de alt neam, au stăpînit peste o populație romanică. Dealtfel, și alte cronici îi atestă pe valahi în Pannonia ori la nord de Dunăre, înainte de venirea ungarilor sau chiar cîteva secole după aceea dată³⁸.

Referitor la felul cum s-au încadrat slavii în Imperiul bizantin, izvoarele concrete sînt relativ puține și nu totdeauna suficient de clare, de aceea, de cele mai multe ori, sîntem obligați să deducem din contexte situația reală.

Cea mai mare parte a izvoarelor bizantine relatează că slavii din Bizanț și-au păstrat vechea lor organizare tribală, deci foarte probabil că și-au păstrat și obștea gentilică. Problema la care greu se va putea da un răspuns satisfăcător este: unde și pe ce terenuri au putut lucra ei pămîntul ca proprietate colectivă, împărțit în loturi familiale? În acest caz ei nu puteau să se așeze sau să intre în obștile sătești bizantine, deoarece acolo parcelele cultivate erau proprietate privată și ereditară, deci loturile erau ocupate. Cel mult pe loturile părăsite puteau, eventual, să intre, dar numai individual, și dacă întreaga colectivitate îi accepta, căci im-

³⁴ Kekaumenos, *Strategion*, ed. G. G. Litavrin, Moscova, 1972, p. 269 sq.; *FHDR*, III, 1976, p. 39 sq., n. 68.

³⁵ Kekaumenos, p. 262, 270; G. G. Litavrin, *op. cit.*, p. 541 sq., n. 99, p. 562 sq., n. 1069—1077 și p. 580 sq., n. 1142—1148.

³⁶ Ana Comnena, *Alexiada*, VIII, III, 4; VIII, V, 2. Traducere M. Marinescu, București, 1977, II, p. 12 și 17 sq.

³⁷ Anonymus Geographus, *Descriptio Europae Orientalis*, cap. XVII, cf. G. Popa-Lisseanu, în *Izv.Ist.Rom.*, II, 1936, p. 55 sq.

³⁸ Anonymus, *Gesta Hungarorum*, cap. I, IX, XXIV, XXV, XLIV, XLVIII etc., cf. G. Popa-Lisseanu, *Izv.Ist.Rom.*, I, 1934, p. 24, 32, 36 sq., 57, 61.

pozitul funciar era plătit global. Slavii, ca și alte populații colonizate de împărații bizantini, se puteau așeza cu precădere pe domeniile imperiale ori ale fiscului. Aceste domenii întinse puteau fi lucrate fie de către comunități sătești, care își puteau împărți loturile pe familii, dar obligația de-a plăti impozitul funciar era globală, fie ca salariați, iar atunci plăteau impozitul *kapnikon*. Pe domeniile bisericesti, atîta timp cît slavii erau încă păgîni, este puțin probabil să se fi așezat în grupe compacte. De asemenea, numărul slavilor care au lucrat pe marile proprietăți private ca plătiți de proprietar a fost, probabil, cel puțin în primele secole, minor, deoarece aceștia preferau, la acea dată, munca sclavilor, mult mai ieftină. Au mai rămas terenurile, uneori foarte întinse, aparținătoare orașelor, unde slavii puteau de asemenea să se așeze în grupe compacte, păstrîndu-și și vechile lor tradiții. Puținele știri concrete pe care le cunoaștem confirmă, direct sau indirect, că slavii au fost colonizați, cu precădere, fie pe domeniile imperiale, fie pe ale orașelor. Pentru colonizarea slavilor pe domeniile imperiale avem mai multe relatări, din perioade diferite, astfel că este suficient să reamintim exemplele citate mai sus. Problema este dacă împărații respectivi i-au colonizat pe slavi ca simpli *paroikoi* sau ca *stratiotes*. Faptul că Constans II, la 665, a recrutat o armată de 5000 soldați împotriva arabilor, din rîndul slavilor colonizați în Asia Mică, iar la 692 Iustin II a recrutat 30.000 soldați dintre slavii din Bythinia³⁹ ar pleda în favoarea ipotezei că ei au primit pămînt din loturile militare, deci au fost încadrați în rîndul stratiotilor, care se bucurau de anumite privilegii, în comparație cu celelalte categorii de țărani. Împărații bizantini se pare că au ajuns la această soluție atît din lipsă de soldați combatanți, cît și din grija de a rezolva cît mai adecvat nemulțumirile acestor supuși recalitranti, ce se încăpățîneau să-și păstreze vechile lor tradiții și obiceiuri⁴⁰. Sugestiv, în această privință, este un text al lui Leon VI, care spune despre slavi că „... foloseau ca hrană meiul, dar le plăcea mai mult cumpătarea și suportau greu muncile agricole, deoarece iubeau o viață liberă și lipsită de trudă, decît să dobîndească cu multă osteneală belșug de băuturi și avere”⁴¹. Sînt calități adecvate unui bun soldat, și slavii au dovedit aceasta în repetate rînduri. Din aceste motive, împăratul Constantin V (741—775) a fost bucuros să colonizeze pe cei 208.000 slavi fugiți de teama bulgarilor, deoarece astfel cîștiga un număr important de soldați combatanți ori de brațe de muncă, dar, mai ales, de contribuabili la fisc. Dealtfel, strămutările de populații nu au fost numai din „Sclavinii” în Asia Mică, ci și invers⁴².

Mulți dintre captivii de război luați de împărații bizantini cu ocazia expedițiilor de represalii în „Sclavinii” au fost, foarte probabil, vînduți marilor proprietari, ca sclavi, care îi foloseau pe marile domenii în calitate de *douloparoikoi*, deoarece pînă tîrziu, în secolele X—XI, unii dintre

³⁹ Theophanes, p. 366.

⁴⁰ L. Niederle, *Manuel de l'antiquité Slave*, I, Paris, 1923, p. 59 sqq., 114 sq.

⁴¹ Leon Filosoful, XVIII, 106.

⁴² Theophanes, p. 486.

aceștia aveau mii de sclavi pe domeniile lor, iar unul dintre ei, Boilas (probabil un român), se lăuda că nu i-a supus la corvezi prea grele⁴³.

Pentru domeniile orașelor, relatarea lui Ioannes Comeniates, deși concisă, este foarte clară: „Drugubiții și sagudații locuiesc în cîmpia de lângă Thessalonic și plătesc tribut orașului”⁴⁴, deci ei locuiau pe teritoriul orașului Thessalonic. Interesante detalii ne oferă și *Vita Sancti Demetrii* ori *Cronica Monemvasiei*⁴⁵, în special referitor la slavii de pe teritoriul orașelor Thessalonic și Petras.

În provinciile locuite de romanitatea orientală (inclusiv la nord de Dunăre sau chiar în Italia⁴⁶) situația se prezintă cu totul altfel, mai ales după desprinderea provinciilor dunărene și vestice de Imperiul bizantin. Aici autoritatea de stat a împăratului a dispărut și, odată cu aceasta, și aplicarea legilor pe care se baza guvernarea populației, în special a legilor agrare și fiscale. Prin înființarea jupanatelor autonome rolul conducător l-au preluat fie autoritățile locale din orașele provinciilor (Salona era considerată cam cît jumătate din Constantinopol)⁴⁷, fie șefii de trib sau jupanii, dimpreună cu bătrînii ori reprezentanții mai vîrstnici ai obștei. Dintre textele elocvente în această privință cităm: „Neamurile slave aveau același fel de trai și se asemănau între ele, erau libere și nu suportau să fie aservite sau stăpînite, mai ales atunci cînd locuiau dincolo de Dunăre, în țara lor proprie. După ce au trecut dincoace și au fost silit să primească sclavia, n-au vrut să asculte cu plăcere de alții, ci, într-un fel oarecare, numai de oamenii lor. Ei socoteau că e mai bine să fie nimiciți de șeful tribului, decît să slujească sau să se închine legilor romane și au primit sfîntenia botezului salvator numai cu condiția de a-și păstra libertatea cu care se deprinseseră din vechime”⁴⁸.

Din context rezultă că știrea se referă la sîrbi, croați și alți slavi vestici, nu la slavii de la Dunărea de Jos. Constantin Porfirogenetul spune de asemenea: „Domnitori, precum se spune, aceste popoare nu au, afară de jupani, bătrîni, după felul celorlalte regiuni slave”⁴⁹. Deci, nu numai pe litoralul Mării Adriatice, ci și în celelalte jupanate sau „Sclavinii” din celelalte regiuni slave, ei se guvernau după aceleași principii. Populația romanică din obștile satești nu mai plătea impozitul fiscal ori *capitatio*, ci, foarte probabil, un tribut global, plătit cu precădere în natură, prin diferite produse, ceea ce explică și foarte slaba sau, mai degrabă, aproape inexistenta circulație monetară după Heraclius⁵⁰. Treptat s-a trecut la economia satească și numai unele orașe au rămas ca centre comerciale, meșteșugărești etc. Situația va trebui examinată nuanțat, deoarece au existat diferențieri, uneori structurale, între o zonă și alta. Astfel, de

⁴³ N. A. Constantinescu, *op. cit.*, p. 100.

⁴⁴ Joannes Comeniates, *De excidio Thessalonicensi*, ed. I. Bekker, Bonn, 1838, p. 496.

⁴⁵ Vezi mai sus, nota 21.

⁴⁶ A. Guillou, *op. cit.*, p. 88 sq., 143 sq.

⁴⁷ Constantin Porfirogenetul, *De administrando*, cap. 29.

⁴⁸ Leon Filosoful, XVIII, 99.

⁴⁹ Constantin Porfirogenetul, ed. V. Grecu, p. 42.

⁵⁰ Vl. Popović, *op. cit.*, p. 453 sqq.; O. Iliescu, *Moneda în România, 491—1864*, București, 1970, p. 10 sq.; V. Preda, în *SCIV*, 1972, p. 375 sq.

pildă, în Dacia de la nord de Dunăre sau chiar în Pannonia rolul orașelor s-a micșorat considerabil sau chiar a dispărut, în schimb în Moesii, în Daciile sud-dunărene, dar, mai ales, în Dalmația orașele și-au mai păstrat încă un rol important. Începînd cu secolul IX jupanatele sud-dunărene își pierd treptat autonomia și intră sub dominația francilor carolingieni, a bulgarilor și a bizantinilor, care vor impune din nou rigorile legilor specifice fiecărui stat. Pentru exemplificare este suficient să cităm doar două exemple. Vasile I, după ce a cucerit Dalmația, după cum relatează fiul său, Leon VI, „... i-a făcut pe slavi să se lase de obiceiurile vechi și să trăiască după felul grecesc, le-a dat conducători din neamul lor și i-a învățat să lupte împotriva neamurilor care se războiau cu romanii”⁵¹. Vlahii și slavii însă nu au putut suporta jugul dominației bizantine, care, aflîndu-se în procesul de cristalizare a feudalismului, era foarte apăsător, de aceea s-au răscolat în repetate rînduri. Cele mai importante răscoale au fost ale vlahilor, în 1066, și ale slavilor, pe timpul lui Mihai VII (1071—1078). Pentru a reaminti această situație este suficient să cităm un text din Nichifor Bryennios: „... neamul slavilor, revoltîndu-se împotriva sclaviei în care erau ținuți de romei, devastă și prădă Bulgaria. Ei jefuiau Scoplje și Nișul și chiar Sirmium și bîntuiau ținuturile de lîngă riul Sava și orașele de pe Istru pînă la Vidin. Apoi croații și diocleii, răscolîndu-se, bîntuiau întregul Illyricum”⁵².

Legătura dintre răscoala orașelor dunărene din anii 1072—1074 și răscoala sîrbilor și croaților a fost făcută, foarte probabil, de către vestarhul Nestor care, deși a fost numit ducele Paristrionului, tocmai pentru a înăbuși răscoala, s-a alăturat răsculaților preluînd conducerea armatei, ce s-a îndreptat spre Constantinopol. Attaliates, după ce precizează că Nestor era de neam illir, printre cauzele care l-au determinat să se alăture răsculaților enumeră și „... pricina similitudinii de condiții a neamului său”⁵³ cu cea a răsculaților de la Dunărea de Jos. Alianța lui Nestor cu stratioții din orașele dunărene, cu pecenegii conduși de Tatus, ori cu sîrbii și croații, i-a permis înaintarea pînă lîngă Constantinopol și îndrăzneala de a cere împăratului pe Nichiforiță, dușmanul lui personal. Zonaras precizează: „... Cum împăratul nu a făcut acest lucru, el (Nestor) plecă din fața capitalei, dar prădă ținuturile Traciei și ale Macedoniei și cele învecinate cu acelea ale Bulgariei și se întoarse în țara pecenegilor”⁵⁴, deci la nord de Dunăre. Din contexte rezultă că răscoala s-a întins în aproape toată partea europeană a Imperiului bizantin. Cauzele răscoalelor din 1066, 1072—7 și 1086—7 au rădăcini mai adînci, deoarece nemulțumirile au pornit de la legea de pe timpul lui Roman III Argyros (1028—1032), prin care se anulau scutirile de impozite acordate stratioților. Anularea subsidiilor bănești acordate periodic stratioților și instaurarea monopolului grîului de către Nichiforiță, la care s-a adăugat deva-

⁵¹ Leon Filosoful, XVIII, 101.

⁵² Nichifor Bryennios, *Commentarii*, III, 1; ed. A. Meinecke, Bonn, 1836, p. 100.

⁵³ Attaliates, *Historia*, p. 204 sq., ed. I. Bekker, Bonn, 1853; Skylitzes, p. 166, ed. E. Tsolakakis, Tesalonic, 1968.

⁵⁴ Zonaras, *Epitomae historiarum*, XVIII, 17, 3, ed. Buttner-Wobst, Bonn, 1897, III, p. 713 sq.

lorizarea monedei, dar, mai ales, suplimentarea impozitelor, a provocat nemulțumirea generală și răscoala populațiilor sud-dunărene.

Deși vechile „Sclavinii” și „Romanii” pomenite de scriitorii bizantini ori jupanatele croaților și sîrbilor și-au pierdut autonomia politico-militară, prin faptul că aceștia și-au păstrat vechea organizare socială, sub forma uniunilor de obști (Župa)⁵⁵, ei au încercat și, în final, au reușit să-și formeze noi state independente.

Din păcate, arheologia, în stadiul actual al cercetărilor, a adus doar contribuții modeste la elucidarea problemei dezbătute mai sus, deși, în ultimele decenii, cercetările arheologice au luat un avînt considerabil, scoțînd la lumină un bogat și variat material documentar. Datorită unor atribuiri etnice mai mult sau mai puțin subiective ori unor interpretări de strictă specialitate arheologică (cronologie etc.) nu s-a reușit să se ajungă la un punct de vedere comun, de aceea situația a rămas neelucidată satisfăcător. Din păcate, nu s-a stăruit suficient pentru ca întregul material documentar descoperit să fie valorificat și pus în circuitul științific, pentru ca discuțiile obiective purtate pe marginea lui să ducă la interpretări arheologice și istorice adecvate. Din aceste motive am pus în discuție cîteva aspecte și interpretări legate de o problemă istorică deosebit de importantă, cu scopul ca ea să fie privită și studiată și prin altă optică decît cea obișnuită.

MIRCEA RUSU

---

⁵⁵ T. Wasilewski, *Les župy et les županie des Slaves méridionaux et leur place dans l'organisation des états médiévaux*, în *CIAS*, I, Varsovie, 1970, III, p. 217 sq.

GENEZA CENTRULUI ISTORIC CLUJEAN ÎN LUMINA PLANIMETRIEI SALE

Clujul medieval a fost relativ mult studiat. Pe baza informațiilor documentare, a unor descoperiri arheologice întâmplătoare și a altor repere s-au clarificat dezvoltarea generală a orașului și unele elemente ale evoluției sale urbanistice¹. Întrucît cercetările întreprinse pînă în prezent nu țin seamă decît în mică măsură de planul centrului istoric, care constituie un document important pentru reconstituirea etapelor dezvoltării², se încearcă în materialul de față completarea informațiilor privind geneza orașului cu rezultatele analizei structurii planimetrice. Conform scopului urmărit nu se reamintesc datele deja cunoscute decît în măsura în care formează repere pentru diferite raționamente. Lipsa, pînă în prezent, a unor materiale arheologice care să sprijine diferite constatări nu se consideră ca un impediment pentru expunerea lor, deoarece observațiile înseși pot constitui jaloane pentru sondaje viitoare.

Cetatea veche

Planimetria centrului istoric permite pentru început identificarea așezărilor medievale timpurii și clarificarea specificului lor. În majoritatea zonelor există parcelări sistematice, cu loturi relativ uniforme, mai lungi în dreptul străzilor principale și mai scurte, de îndesire, de-a lungul ulițelor secundare³ (fig. 1⁴). Se știe că proprietățile de acest gen au apă-

---

¹ Dintre lucrările noi amintim: T. Morariu, Șt. Pascu, *Evoluția urbanistică a orașului Cluj*, în *Buletin științific. Secția de geologie și geografie*, vol. II/1, 1957, p. 47—73; S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, București, 1958; Șt. Pascu, V. Marica, *Clujul medieval*, București, 1969; *Istoria Clujului*, red. Șt. Pascu, Cluj, 1974. Dintre lucrările vechi amintim: E. Jakab, *Kolozsvár története*, vol. I—III text și vol. I—II ilustrații, Budapest, 1870—1888; G. Treiber, *Die Anfänge der Stadt Klausenburg*, în *KVSL*, an. L, 1927, p. 69—71; A. Hațieganu, *Dezvoltarea teritorială a orașului Cluj*, Cluj, 1949.

² Pentru toate problemele legate de planurile orașelor — inclusiv măsura păstrării în cadrul lor a situației inițiale și posibilitatea valorificării lor — vezi P. Niedermaier, *Dezvoltarea centrelor istorice ale orașelor medievale din Transilvania pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea*, teză de doctorat, București, 1975, p. 7—21, cu bibliografia aferentă.

³ P. Niedermaier, *Dezvoltarea urbanistică și arhitectonică a unor orașe transilvănene din secolul al XII-lea pînă în secolul al XVI-lea*, în *Studii de istorie a naționalității germane și a înfrățirii ei cu națiunea română*, red. C. Gölner, vol. I, București, 1976, p. 119 și 122—123.

⁴ Planul de parcelare, întocmit după planul cărții funciare, redă situația din prima jumătate a sec. XX.

Fig. 1 — Parcelarea centrului istoric clujean.

1 — Piața Muzeului, 2 — str. E. Isac, 3 — str. E. Zola, 4 — str. Poștei, 5 — piața I. I. Caragiale, 6 — str. M. Cachin, 7 — str. Toplița, 8 — str. Petroșani, 9 — str. P. Chinezu, 10 — str. Roosevelt, 11 — str. Agnita, 12 — str. Săvinești, 13 — str. Toplița, 14 — str. M. Corvin, 15 — piața Libertății, 16 — str. P. Groza, 17 — bul. Lenin, 18 — str. 30 Decembrie, 19 — str. Napoca, 20 — str. 6 Martie, 21 — str. Bolyai, 22 — str. Făcliei, 23 — str. Prahova, 24 — str. I. Rațiu, 25 — str. S. Micu, 26 — str. Gh. Doja, 27 — str. Brassai, 28 — str. Șt. O. Iosif, 29 — str. Cotită, 30 — str. Fr. Dávid, 31 — str. Joliot-Curie, 32 — str. Cotului, 33 — str. Tipografiei, 34 — str. Universității, 35 — str. 23 August, 36 — str. M. Kogălniceanu, 37 — str. E. de Martonne, 38 — str. Tomis, 39 — str. D. Kovács, 40 — str. Fortăreței, 42 — str. Potaissa. d1 — biserica catolică Sf. Mihail, d2 — mănăstirea franciscanilor (înainte a dominicanilor), d3 — biserica reformată (înainte mănăstire a minoriților), d4 — biserica unitariană, d5 — fostă mănăstire a călugărițelor dominicane (dispărută), d6 — biserica evanghelică, d7 — biserica unitariană, d8 — mănăstirea minoriților, d9 — fosta mănăstire a iezuiților. f1 — f5 — turnuri de fortificație.

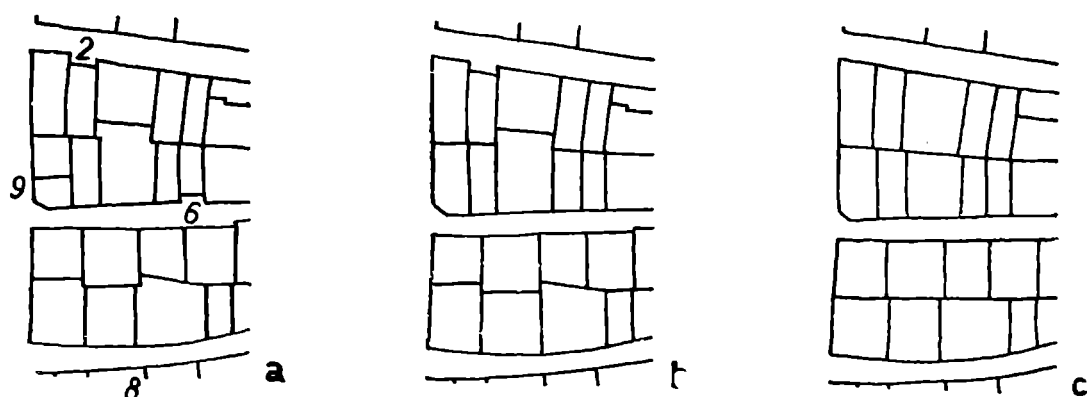

Fig. 2 — Porțiuni din parcelarea Cetății vechi.

a — modul în care s-a păstrat parcelarea (2 — str. E. Isac, 6 — str. M. Cachin, 8 — str. Petroșani, 9 — str. P. Chinezu); b — modul în care s-ar fi executat parcelarea, dacă realizarea fronturilor de sud ale str. E. Isac și M. Cachin ar fi premers amenajării parcelelor din dreptul fronturilor de nord ale str. M. Cachin și Petroșani; c — modul în care s-ar fi putut executa o parcelare organizată.

rut în Transilvania începînd din perioada colonizării oaspeților, răspîndindu-se cu timpul într-o măsură tot mai mare⁵; în consecință ele nu pot aparține așezării timpurii. Parcelări neorganizate, formate de la început din proprietăți cu mărimi diferite și în parte cu o formă aproape pătrată, caracteristice unor asemenea așezări⁶, găsim în interiorul Cetății vechi și, într-o măsură mult mai redusă, în zona cuprinsă între străzile Brassai, Cotită și Tipografiei. Numărul foarte diferit al loturilor vechi din cele două zone (în incintă au existat circa 50, iar în afara ei 10—20) sugerează apariția mai întîi a unor proprietăți în cetate și abia mai tîrziu a altora în fața ei. Cartierul din zona fortificată constituie deci cea mai veche așezare ale cărei urme s-au păstrat în planimetria zonei centrale a orașului. Afirmația își găsește o confirmare în lățimea redusă și traseul relativ neregulat al străzilor de acolo.

Forma și mărimea diferită a parcelelor dovedesc în unele locuri apariția neconcomitentă a proprietăților învecinate (fig. 2). Astfel, pe partea de sud a străzii M. Cachin, adîncimea diferită a terenurilor arată că al doilea lot dinspre vest nu a apărut odată cu cele din dreapta și stînga lui, iar colțurile intrate ale parcelelor din spatele lor, aferente părții de nord a străzii Petroșani, indică realizarea ulterioară a acestora. Tot adîncimea diferită a proprietăților de pe partea de sud a străzii E. Isac pledează pentru înjghebarea primelor patru loturi dinspre vest la date diferite. Colțul ieșit și cel intrat al părții posterioare a celui de al treilea teren aferent frontului de nord al străzii M. Cachin permite aceeași constatare pentru parcelele acestui șir; în plus, arată că proprietatea respectivă a apărut după cea de a patra aferentă străzii E. Isac.

Surprinderea unor situații sigure în cazurile arătate permite presupunerea unui mod similar în care s-a desfășurat ocuparea terenului și în

⁵ P. Niedermaier, *Dezvoltarea urbanistică și arhitectonică...*, p. 120.

⁶ *Idem*, p. 119—120.

cazurile în care parcelarea nu îngăduie concluzii la fel de certe: ca și în alte așezări timpurii, vor fi existat și la Cluj mai întii loturi izolate. Creșterea numărului proprietăților a făcut necesară în continuare amplasarea lor alăturată, fapt ce a dus treptat la apariția cvartalelor. Și aici se constată o orientare similară a imobilelor. Parcelarea nu s-a făcut însă după o concepție unică, prestabilită și, în consecință, se exclude o ocupare a terenului în decursul unei perioade scurte, în urma mutării aici a locuitorilor dintr-un alt loc.

O bază pentru stabilirea evoluției numărului de gospodării o constituie data la care așezarea dintre străzile Brassai, Cotită și Tipografiei, ceva mai recentă decât aceea din Cetatea veche, a fost înglobată în parcelările sistematice efectuate în centrul istoric; după cum vom vedea, aceasta s-a întâmplat în jurul anului 1300. Zona locuită din incinta fortificată fiind ocupată în bună parte anterior celei din fața fortificațiilor și fiind lipsită de loturi de tip nou, la data respectivă terenul cetății — cu excepția porțiunii de-a lungul centurii de apărare — a fost ocupat în întregime.

După cite se știe, hoardele mongole au lichidat îndeosebi pe apărătorii cetăților care le-au opus rezistență și au cruțat mai ales meșteșugarii, de care aveau nevoie. Ținând seama de situația din alte viitoare orașe și de profilul ulterior al Clujului, se poate presupune că în sec. XIII partea mai nouă a centrului istoric a fost locuită în bună parte de meșteșugari și comercianți⁷. Totodată este firească ocuparea incintei fortificate în primul rînd de iobagi ai cetății care — spre deosebire de ceilalți locuitori — vor fi fost în proporție mai mare maghiari. Informații cuprinse în analele din Friesach și în codicele din Echternach, conform cărora într-o cetate care se numea „Clusa“ ar fi căzut victimă „un număr infinit de unguri“⁸, sugerează că și în acest caz populația celor două zone a fost afectată într-o măsură diferită de invazia mongolă, pierderile înregistrîndu-se îndeosebi de garnizoană. În consecință putem presupune pentru a doua jumătate a sec. XIII în acest cartier doar o creștere neînsemnată a numărului de gospodării.

Locuirea așezărilor timpurii în preajma primei invazii mongole de vreo 50 de familii constituie un reper pentru reconstituirea evoluției lor anterioare. Din calcule bazate pe această cifră și pe ritmul creșterii altor localități rezultă că în Cetatea veche a existat încă din veacul al XII-lea o așezare importantă.

Constatarea este confirmată de poziția bisericii Sf. Mihail și a cimitirului din jurul ei: dacă la amplasarea lor s-ar fi ținut seama doar de nucleul părții mai noi a orașului — apărut în jurul anului 1200 — ele

⁷ P. Niedermaier, *Dezvoltarea centrelor istorice...*, p. 50. Pentru situația generală vezi Th. Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania și aportul lor la dezvoltarea societății feudale românești*, în *Studii de istorie a naționalității germane...*, vol. I, p. 86; F. Gaus, *Die Problematik der deutschen Ostsiedlung aus tschechischer Sicht*, în *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*, red. W. Schlesinger, Sigmaringen, 1974, p. 51, 62. Pentru situația ulterioară din Cluj vezi S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 18.

⁸ A. F. Gombos, *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*, Budapest, 1937—1938, vol. I, p. 131, vol. II, p. 1709.

ar fi trebuit să se găsească mai aproape de acel nucleu⁹; distanța mare, determinată probabil și de existența unui cimitir mult mai vechi¹⁰, pledează deci, indirect, pentru existența la data respectivă a așezărilor timpurii. La aceeași concluzie duc caracteristicile relativ arhaice ale parcelării și rețelei stradale.

Încadrarea perfectă a acestora în suprafața fortificată, de formă dreptunghiulară, nu se poate explica decît prin existența incintei Cetății vechi la data apariției așezării. Distanța mare dintre cele două așezări timpurii pledează totodată pentru existența între ele a unei fișii pe care nu era voie să se construiască. Fișia, foarte probabil legată de anumite fortificații, indică folosirea acestora la data apariției celei de a doua așezări.

În zona orașului a existat cetatea Cluj, amintită într-un document din 1213, reședința comitatului cu același nume (atestat prin intermediul comitelui încă din jurul anului 1177)¹¹. Ea trebuie să fi avut un hotar al ei, în proprietatea regelui. Vechiul teritoriu al orașului, care ținea pe atunci de coroană, îndeplinește această condiție, mai puțin hotarul vechi al Mănăsturului, care a aparținut de o mănăstire benedictină¹². Deoarece nu cunoaștem locul vreunei alte fortificații din acea perioadă pe hotarul Clujului propriu-zis, putem identifica, probabil, Cetatea veche ca reședința comitatului¹³.

Nu este verosimil ca, în a doua jumătate a sec. XIII, donarea Clujului episcopiei Transilvaniei și construirea în schimb a unei alte cetăți la Lita¹⁴ să se fi făcut curînd după efectuarea unor investiții foarte mari, prin ridicarea de fortificații noi. Schimbările apar firește numai dacă reședința comitatului a fost amenajată cu mult înainte, eventual cu eforturi reduse, și dacă posibilitățile de apărare s-au dovedit la invazia mongolă ca fiind, în circumstanțe noi, nesatisfăcătoare.

Cetatea era dezavantajată de amplasamentul ei în lunca unui rîu; în evul mediu, fortificațiile au fost construite pe cît posibil pe ridicături de teren greu accesibile¹⁵, chiar dacă acestea s-au găsit la o oarecare distanță de locul care trebuia supravegheat. Întrucît existau dealuri în

⁹ P. Niedermaier, *Dezvoltarea centrelor istorice...*, p. 58.

¹⁰ Pentru cimitir, vezi, de exemplu, *Istoria Clujului*, p. 67—68.

¹¹ *Idem*, p. 68—70; G. Entz, *Die Baukunst Transsilvaniens im 11.—13. Jahrhundert*, în *Acta Historiae Artium*, vol. XIV/3—4, 1968, p. 168.

¹² Nefiind vorba de un așezămînt al unor călugări cerșetori, ci de unul benedictin, este evidentă dotarea lui, de la bun început, cu posesiuni întinse (pentru hotare, vezi *Istoria Clujului*, p. 72, 74—75 și 81). Vechimea deosebit de mare a mănăstirii (vezi S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 14; H. Stooß, *Kennzeichen der mittelalterlichen Städtebildung im Karpatenbogen*, în *FVL*, vol. 21/1, 1978, p. 77), plauzibilă prin prisma avantajelor substanțiale ce putea aduce o asemenea instituție bine organizată pentru luarea în stăpînire a teritoriului, face puțin verosimilă presupunerea unei enclave timpurii în hotarul așezămîntului monastic. Separatia teritorială s-a reflectat și în regimul juridic diferit al localităților (pentru acesta, vezi F. Zimmermann, C. Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I, Sibiu, 1892, p. 526).

¹³ Vezi și S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 12.

¹⁴ *Ibidem*, p. 15; *Istoria Clujului*, p. 80.

¹⁵ K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, București, 1958, p. 144.

apropierea oraşului (amintim Cetăţuia), poziţia cetăţii trebuie explicată prin avantaje specifice ale amplasamentului care aici, pe terenul plan, nu puteau fi decât amenajări realizate de mina omului.

Cum cetatea secolelor IX—XI, folosită şi de Gelu, se găsea la Mă-năştur¹⁶, amenajările existente la data înfiinţării comitatului pot să fi fost doar de origine romană. După unii autori este vorba de resturile unor ziduri¹⁷; este posibil ca în feudalismul timpuriu ele să fi fost doar întregite cu materiale ieftine¹⁸, executându-se transformări ample ceva mai târziu¹⁹.

Provenienţa romană explică forma dreptunghiulară a suprafeţei întărite — neobişnuită pentru cetăţile medievale timpurii²⁰, însă frecvent întâlnită mai ales la caestre. Napoca nu a fost un centru militar, dar temporar a avut totuşi o garnizoană. În primii ani ai stăpînirii romane asupra Daciei se găsea aici, probabil, Cohors III Campestris civium Romanorum milliaria, ulterior au avut o prezenţă trecătoare alte detaşamente²¹. Mărimea Cetăţii vechi, de 5 ha, corespunde aproximativ cu suprafaţa unui castru construit pentru o garnizoană de o mie de oameni²², cîţi au staţionat iniţial. Întrucît cercetările arheologice nu au reuşit să identifice urmele unei tabere militare în vreo altă zonă a oraşului²³, este posibil ca primele întărituri să-i aparţină acesteia, ceea ce ar explica poziţia incintei într-un colţ al oraşului roman şi dimensiunea ei relativ mică în comparaţie cu aria generală a zonei locuite.

Este la fel de verosimil ca fortificaţiile să fi fost preluate şi amplificate ulterior de aşezarea civilă, deoarece nu se ştie nimic sigur de întărituri în jurul acesteia. Spre sud de str. P. Groza s-au găsit resturile unui zid puternic²⁴ care împarte transversal în două o parcelă amenajată pe la 1200; dacă zidul aparţinea unor fortificaţii din jurul oraşului — care în sec. XII—XIII ar fi existat cel puţin sub forma unui mare

¹⁶ *Istoria Clujului*, p. 53, 56—61 şi 64. Realităţile demografice timpurii exclud înfiinţarea concomitentă, aici, a două cetăţi situate la distanţă mică între ele.

¹⁷ G. Entz, *op. cit.*, p. 3; H. Stoob, *op. cit.*, p. 77. În *Istoria Clujului*, p. 80, se vorbeşte doar de material roman folosit la fortificaţiile Cetăţii vechi.

¹⁸ G. Entz, *op. cit.*, p. 3; H. Stoob, *op. cit.*, p. 77.

¹⁹ Pentru lucrări în sec. XIII, vezi Şt. Pascu, V. Marica, *op. cit.*, p. 11; *Istoria Clujului*, p. 80.

²⁰ În mod obişnuit s-a tîns spre forme ovale. Făcînd abstracţie de cetatea Alba Iulia — unde traseul zidurilor a fost determinat de particularităţile castrului roman (P. Niedermaier, *Geneza oraşului Alba Iulia*, lucrare de plan 1976, manuscris) —, au existat cetăţi dreptunghiulare timpurii la Biharia şi Timişoara (după planimetria oraşului medieval — înspre nord de castelul Huniazilor). Amîndouă au avut însă o suprafaţă mult mai mică, decît Cetatea veche.

²¹ D. Tudor, *Oraşe, ţirguri şi sate în Dacia romană*, Bucureşti, 1968, p. 228; *Istoria Clujului*, p. 32; *Dicţionar de istorie veche a României*, Bucureşti, 1976, p. 174.

²² La caestrele de legiune pentru 5600 de oameni s-au prevăzut 20—25 ha; la 1 om reveneau deci 36—45 mp. Folosind acelaşi indice, foarte aproximativ, rezultă pentru o milliaria un necesar de vreo 4 ha.

²³ Vezi în acest sens *Istoria Clujului*, p. 32.

²⁴ I. Mitrofan, *Contribuţii la cunoaşterea oraşului Napoca*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 209; *Istoria Clujului*, p. 33. D. Tudor, *op. cit.*, p. 223, consideră urmele „prea modeste ca să prezinte o siguranţă absolută în ceea ce priveşte interpretarea lor“.

val de dărîmături²⁵, greu de înlăturat și ușor de valorificat pentru protecția așezării, atunci parcelarea medievală s-ar fi adaptat la traseul lor, ceea ce nu s-a întîmplat. Situatia unei fortificații romane în dreptul străzii 23 August²⁶ este de asemenea neplauzibilă: frontul de nord al acestei străzi, apărut pe la 1200—1225, prezintă uşoare curburi, care dovedesc că în evul mediu cvartalele nu au fost adosare liniei drepte a unor întărituri romane — adosare favorabilă pentru protejarea lor.

Partea nouă a centrului istoric

Piața centrală, a Libertății, constituie centrul compozițional al cartierului din afara Cetății vechi. Toate zonele construite situate periferic fiind adaptate formei unor cvartale din jurul pieții, este firesc ca acolo undeva să se găsească nucleul parcelărilor din a doua etapă mare de dezvoltare a Clujului.

Mai nou este frontul ei de nord, deoarece proprietățile din dreptul său se găsesc nemijlocit în fața fortificațiilor cetății, pe locul șanțului acesteia, pe un teren care inițial nu se putea construi. Mici inadvertențe ale formei pieții dovedesc apariția neconcomitentă și a celorlalte grupe de loturi de lîngă ea. Cvatralele înspre est și vest de spațiul liber constituie pandante, concepute împreună. Poziția lor puțin dezaxată — cele dinspre est sînt plasate puțin mai spre nord față de cele dinspre vest — arată că și la amplasarea acestora s-a ținut seama de un alt element, care poate să fi fost doar cvartalul spre sud de piață. Amplasarea asimetrică a acestuia față de axa spațiului liber și modul diferit în care a fost realizat dovedesc totodată că el nu a fost amenajat odată cu cele laterale. Altfel era normal ca și cvartalul de sud să fi fost structurat la mijlocul lui printr-o străduță transversală; ea trebuia să se găsească în dreptul frontului de est, adică toată parcelarea s-ar fi amplasat în acest caz mai spre vest. Cum poziția frontului de vest al pieții era determinată, foarte probabil, de accesul spre Cetatea veche și, poate, de amplasamentul unui cimitir timpuriu pe locul bisericii Sf. Mihail²⁷, prin realizarea cvartalului de sud mai spre vest s-ar fi evitat și distanța mare între colțurile învecinate ale șirurilor de proprietăți, obținîndu-se o formă mai înche-gată a pieții.

Din cele expuse rezultă că grupul de parcele amintit este mai vechi și formează nucleul orașului. Constatarea este confirmată și de particularitățile lui. Mai întîi cuprinde parcelele cele mai mari ale centrului istoric, or, în cadrul așezărilor din a doua etapă asemenea proprietăți au de obicei o vechime maximă²⁸. Traseul limitei posterioare prezintă

²⁵ Merită să amintim că o poartă a castrului de lîngă Turda a existat pînă în sec. XVII, iar alta pînă în sec. XIX (cf. C. Mureșan, *Monumente istorice din Turda*, București, 1968, p. 8).

²⁶ D. Tudor, *op. cit.*, p. 223.

²⁷ Vezi de exemplu *Istoria Clujului*, p. 67—68.

²⁸ P. Niedermaier, *Dorfkerne auf dem Gebiet der Sieben Stühle*, în *FVL*, vol. 16/1, 1972, p. 40; idem, *Dezvoltarea centrelor istorice...*, p. 15—16.

o ușoară curbura, fapt frecvent întâlnit la nuclee²⁹. Lipsa străduței transversale este și ea un indiciu al apariției timpurii a cvartalului, deoarece utilizarea unor grupuri de parcele compuse dintr-un număr redus de proprietăți constituie o practică ceva mai recentă în compoziția urbanistică a orașelor.

Grupul de loturi din dreptul frontului de sud al pieței Libertății și al străzii P. Groza, care a cuprins inițial zece proprietăți, a fost organic încheiat. Două loturi de lângă strada Universității, cu o formă diferită, au fost atașate mai târziu nucleului, fapt confirmat și de existența în dreptul lor a unui mic decalaj în aliniamentul străzii 23 August.

Parcelarea — la a cărei amplasare s-a ținut seama probabil și de traseul drumurilor de tranzit — a avut o poziție de-a dreptul ideală față de părțile mai vechi ale viitorului oraș: ea s-a găsit la o distanță potrivită și egală de Cetatea veche și așezarea timpurie de lângă ea, fiind orientată cu frontul principal spre acestea.

Caracteristicile nucleului — alcătuirea lui din loturi mari și mult mai extinse ca lungime, dispuse unul lângă altul într-un cvartal organic încheiat, delimitat de un front posterior curb — sint specifice parcelărilor realizate de coloniști³⁰; astfel este verosimilă datarea lui în perioada stabilirii unor oaspeți în zona Clujului, adică pe la sfârșitul secolului al XII-lea³¹.

Alegerea atentă a amplasamentului și adoptarea unor forme bine încheiate la delimitarea proprietăților și a nucleului ne îngăduie să presupunem că deja în această primă etapă a existat un concept și pentru extinderea în continuare a așezării.

În unele cazuri s-a grupat de la început un număr mai mare de parcele în jurul unei piețe centrale — la Baia Mare după mijlocul veacului al XIII-lea³² — și în consecință nu se poate exclude intenția realizării în etape a unor asemenea ansambluri. Dacă s-ar fi dorit însă amenajarea unei piețe, se tindea cît mai repede spre realizarea ei. Ca și în alte cazuri — de exemplu la Trzebnica (R. P. Polonă) (fig. 3)³³ — toate parcelele inițiale erau amplasate în dreptul spațiului preconizat; în acest caz nucleul ocupa o latură lungă a pieței sau forma grupaje mai mici, situate în dreptul a două, trei fronturi. În realitate însă majoritatea loturilor nucleului nu sint situate în dreptul pieței, ci lateral, în lungul

²⁹ Idem, *Dorfkerne*..., p. 40—60; idem, *Dezvoltarea centrelor istorice*..., p. 15—20.

³⁰ Idem, *Dorfkerne*..., p. 55—62; idem, *Dezvoltarea urbanistică și arhitectonică*..., p. 119.

³¹ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 14; Șt. Pascu, V. Marica, *op. cit.*, p. 11; G. Bakó, *Aufschlussreiches Prozessregister*, în *Karpatenrundschaue*, nr. 6/10 II 1978, p. 6. Perioada fondării așezării poate fi bine coroborată cu aceea a începerii lucrărilor la edificiul de cult; prin intermediul unei baze romanece tîrzii și al unui capitel gotic timpuriu, ea poate fi datată în sec. XIII (G. Entz, *op. cit.*, p. 21).

³² Idem, *Dezvoltarea urbanistică a unor orașe transilvănene pînă în secolul al XVII-lea (Baia Mare, Dej, Rodna)*, lucrare de plan 1978, manuscris.

³³ W. Kalinowski, *City Development in Poland*, în *International History of City Development*, vol. VII, *Urban Development in East-Central Europe: Poland, Czechoslovakia and Hungary*, red. E. A. Gutkind, New York — London, 1972, p. 26—27. În cadrul reconstituirii, autorul indică 17 parcele, al căror număr corespunde cu acela al familiilor de oaspeți așezați aici în 1203—1204.

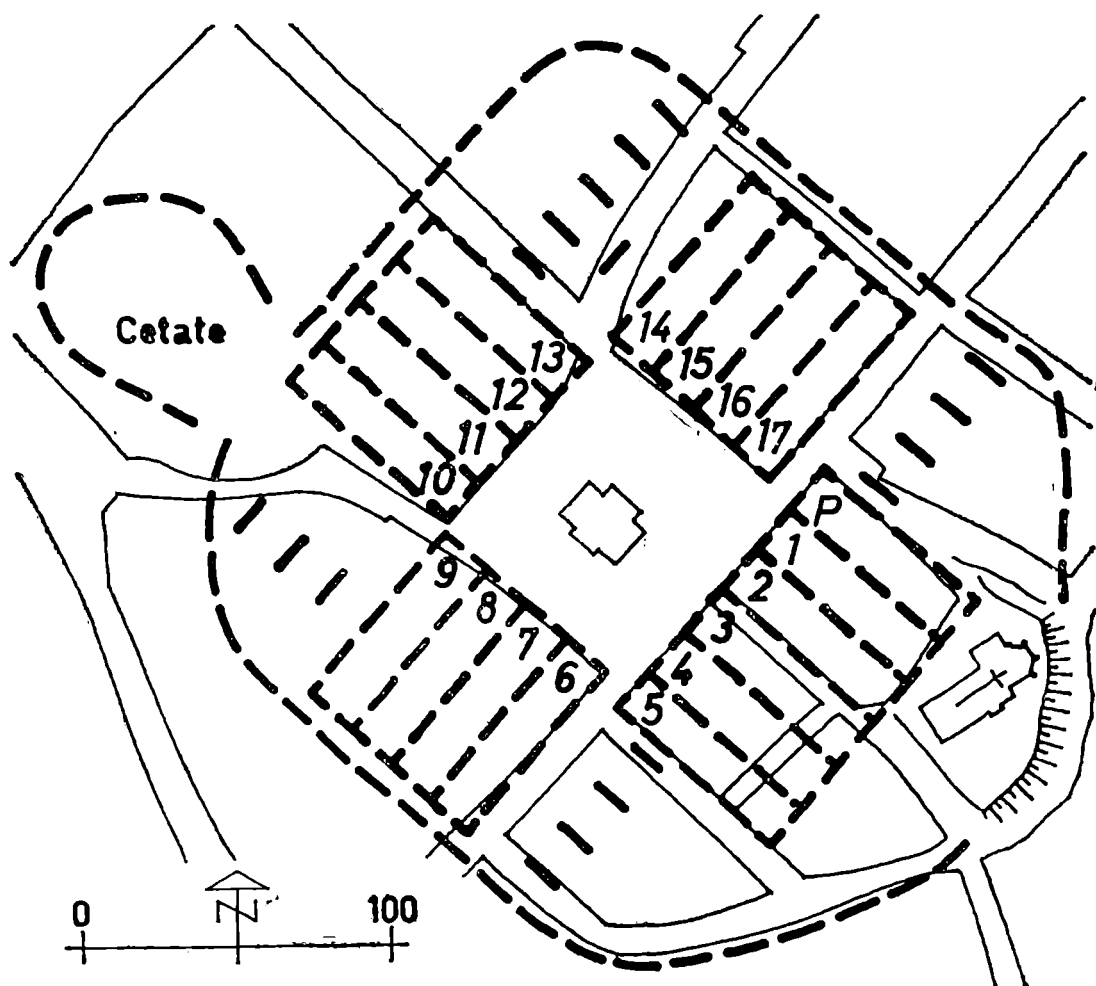

Fig. 3 — Parcelarea inițială a orașului Trzebnica (R. P. Polonă) (după W. Kalinowski, *City Development in Poland*, în *International History of City Development*, vol. VII, New York—London, 1972).

străzii P. Groza. Senzația poziției laterale a loturilor este accentuată de un al doilea element: dacă realizarea pieței ar fi fost proiectată de la început, iar loturile situate la nord de strada P. Groza orientate implicit cu frontul principal spre ansamblul preconizat, ele s-ar fi găsit cu laturile lungi, secundare, cu puține construcții înspre nucleu. Este îndoielnic, în ce măsură locuitorilor mai vechi ai așezării, cu o poziție consolidată în cadrul obștei, le convenea dezvoltarea localității într-o formă dezavantajoasă pentru proprietățile lor.

Elementele expuse exclud pentru această etapă intenția realizării unei piețe. Ca în majoritatea cazurilor similare³⁴, s-a prevăzut deci amenajarea proprietăților noi lângă cele vechi, adică în prelungirea șirului existent. În prima jumătate a sec. XIII a fost amenajat cvartalul cuprins între străzile P. Groza, Făcliei, 23 August și Tomis; pentru aceasta ple-

³⁴ P. Niedermaier, *Dezvoltarea urbanistică și arhitectonică...*, p. 120—121.

dează concomitent mărimea inițial relativ mare a loturilor de aici și traseul convex al frontului posterior al grupului de parcele.

În funcție de numărul inițial de gospodării și ritmul creșterii localităților în perioada respectivă³⁵, frontul de nord al străzii P. Groza — care în mod firesc a urmat amenajarea frontului de sud — s-a realizat după mijlocul veacului al XIII-lea.

După loturile aferente primei artere s-au realizat restul celor din jurul pieții, deoarece toate celelalte parcelări se leagă în mod nemijlocit de acestea. Perioada realizării lor coincide deci cu „fondarea și unificarea orașului Cluj”³⁶, urmărită de regele Ștefan al V-lea³⁷. Astfel realizările pe plan urbanistic primesc o semnificație mai adincă. Prin amenajarea unui cadru arhitectural al locului de ȋrg s-a creat un ansamblu specific urban — într-un fel s-a „fondat” orașul. Zona nou parcelată a constituit concomitent un element de legătură între „satul” și „cetatea” Cluj; prin ea s-a „strîns la un loc”, s-a „unificat” localitatea.

Acțiunea regelui Ștefan a fost interpretată nu numai ca o măsură administrativă. Pe bună dreptate se presupune și o nouă colonizare în al treilea sfert al sec. XIII³⁸. Asupra importanței ei se poate conchide din mărimea ulterioară a localității. Aceasta fiind remarcabilă, rezultă că s-au amenajat multe parcele: piața și-a primit nu numai fronturile laterale, ci și pe cel de nord; chiar și colțurile ansamblului au fost deja atunci ocupate. Debușeurile majorității străzilor principale erau inițial relativ late, reducîndu-se însă curînd dimensiunea lor, spațiul primînd implicit un perimetru mai închegat.

Următoarele extinderi se racordează la deschiderile deja micșorate ale pieții. S-au amenajat mai întîi parcelele din dreptul bulevardului Lenin, pînă în strada Făcliei, apoi cele din dreptul străzii 30 Decembrie, pînă în strada S. Micu; tot pînă acolo s-a prelungit strada Napoca, terminîndu-se astfel parcelările în zona mediană a centrului istoric. Spre nord aceasta a fost extinsă prin amenajarea loturilor străzii Gh. Doja, și anume pînă la un decalaj pronunțat în frontul de est al acestuia și ulterior pînă la traseul străzii Tipografiei; spre sud s-a realizat șirul parcelelor de lingă străzile 23 August și Fortăreței.

Zona ocupată, delimitată de strada S. Micu, limita Cetății vechi, străzile Tipografiei, Făcliei, M. Kogălniceanu și limita de parcele dintre străzile Fortăreței și Potaissa, a avut un contur foarte închegat. De-a lungul ei s-a ridicat ulterior și marele zid al orașului; doar în partea de sud a orașului traseul acestuia este, poate, puțin diferit. Între linia zidului și vechea limită a așezării din dreptul străzii M. Kogălniceanu există o fișie de teren relativ îngustă, a cărei adîncime nu corespunde cu aceea a unor cvartale obișnuite și care este ocupată de parcele deosebit de late. Atît în partea de est a localității cît și în cea de vest, zidul orașului prezenta puțin înspre nord de străzile M. Kogălniceanu respectiv Fortăreței o anumită discontinuitate³⁹, ce indică o schimbare a tra-

³⁵ *Idem*, p. 116—117.

³⁶ F. Zimmermann, C. Werner, *op. cit.*, p. 319—320.

³⁷ Vezi în acest sens și *Istoria Clujului*, p. 77—78 și 82—83.

³⁸ *Idem*, p. 78.

³⁹ E. Jakab, *Kolozsvár története*, vol. I, ilustrații, planșa V.

seului preconizat inițial. Coroborându-se elementele arătate, este posibil ca limita inițială a zonei fortificate să se fi găsit pe linia străzii M. Kogălniceanu, efectuându-se aici o mică extindere a orașului, ceva mai târziu — dar oricum înaintea construirii zidului de sud, cindva în sec. XV —, precum și a mănăstirii minorite, a cărei ridicare a început în anul 1486⁴⁰.

Între structura planimetrică a centrului istoric și aceea a suburbiilor apar diferențe mari: în zona centrală au existat parcele mult mai mici și o rețea stradală mai deasă; numai arterele importante, care erau totodată drumuri de tranzit, își continuă traseul și în suburbii, iar restul străzilor se termină la marginea centrului. Deosebiriile dovedesc realizarea de la bun început a unei delimitări bine materializate, adică întărite, între cele două zone. Pînă în 1405 localitatea s-a extins mult dincolo de ea; cu toate că obștea ar fi putut să-și permită cuprinderea în interiorul fortificațiilor a unei suprafețe mai mari, zidul orașului a fost ridicat pe traseul vechii delimitări, ceea ce constituie un indiciu pentru existența aici a unei fișii neconstruite late și a unor întărituri relativ ample.

În această situație ar fi fost normal ca activitatea șantierului din sec. XV să înceapă cu construirea unor turnuri de poartă masive. Totuși noile intrări în oraș s-au realizat relativ târziu⁴¹. Această ordine a executării lucrărilor apare verosimilă numai dacă, spre deosebire de restul fortificațiilor inițiale din jurul părții noi a centrului istoric — executate din pămînt și lemn —, porțile au fost zidite deja înainte de 1405, mai târziu însă refăcute. Într-un privilegiu din anul amintit se pomenește dealtfel o aprobare mai veche de întărire a orașului⁴².

Pentru datarea perimetrului și implicit a fortificațiilor inițiale dispunem de un reper destul de exact: În 1332 este atestat spitalul⁴³, situat într-o suburbie, la o oarecare distanță de centrul istoric. Asemenea așezăminte amplasîndu-se în mod normal la marginea zonei construite, rezultă că la data respectivă extinderea orașului depășise deja linia fortificației inițiale.

Ca dijmă papală suplimentară (decima decimei) Clujul a achitat pe atunci la primul din cele două termene, contravaloarea a 67 groși; de la al doilea termen se păstrează doar date privind spitalul, care a plătit circa 12 groși. În anul următor, 1333, Clujul a dat deodată 140 de groși, în 1334 a achitat mai întîi 67 de groși și ulterior 80 de groși, iar în 1335, la primul termen, din nou 80 de groși⁴⁴. În consecință se poate presupune că decima decimei orașului Cluj era de aproximativ 150 groși/an. În comparație cu dările altor localități valoarea este foarte mare, ceea ce dovedește importanța de atunci a orașului⁴⁵. În centrele însemnate din

⁴⁰ Șt. Pascu, V. Marica, *op. cit.*, p. 32.

⁴¹ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, 1959, p. 285 și 606.

⁴² F. Zimmermann, C. Werner, G. Müller, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. III, Sibiu, 1902, p. 347.

⁴³ *Documente privind istoria României*, seria C, Transilvania, secolul XIV, vol. III, București, 1954, p. 146.

⁴⁴ *Idem*, p. 129, 146, 167, 180, 190 și 211.

⁴⁵ *Vezi și Istoria Clujului*, p. 84.

decanatul Orăștiei revenind ca decima decimei 0,17 respectiv 0,20. groși/fum⁴⁶, se poate calcula numărul de familii din Cluj:

$$150 : 0,17 = 882 \quad \text{sau} \quad 150 : 0,20 = 750$$

Cifra aproximativă de 800 reprezintă totuși o limită maximă, deoarece darea medie aferentă fiecărui fum a fost în decanatul Orăștiei de 0,23 groși, iar în decanatul Sebeșului de aproximativ 0,27 de groși⁴⁷. În funcție de aceste cifre rezultă, ca o valoare minimă:

$$150 : 0,23 = 652 \quad \text{sau} \quad 150 : 0,27 = 555.$$

Parcelarea inițială a centrului istoric (fără loturile de indesire) a

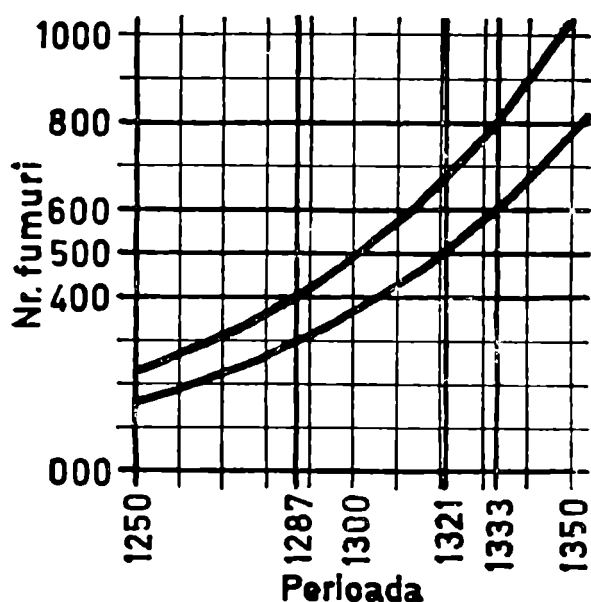

Fig. 4 — Determinarea perioadei închegării perimetrului centrului istoric (curbele de creștere corespund unui ritm de 350% per 100 ani).

cuprins un număr de aproximativ 400 de proprietăți; la această cifră se pot adăuga cel mult 25% jeleri⁴⁸, adică 100 de familii, numărul inițial al fumurilor centrului istoric nedepășind cifra de 500. Luând în considerație limitele arătate, aparținând anilor 1332—1335, și creșterea rapidă a orașelor în perioada anterioară mijlocului secolului al XIV-lea — de 350%, la o sută de ani — rezultă că orașul a putut avea între anii 1287—1321 400—500 de fumuri (fig. 4). Conform unui document din 1282, Clujul și alte localități ale episcopiei erau slab locuite⁴⁹. Deși, în contextul urmării obținerii unui privilegiu, nu se poate pune prea mare preț pe informația respectivă⁵⁰, apartenența pe atunci a centru-

⁴⁶ Documente..., p. 127, 138, 161, 179, 188 și 213; cf. și F. Zimmermann, C. Werner, *op. cit.*, p. 464—465.

⁴⁷ Documente..., p. 128—129, 141—142, 180—182, 184, 186—187, 207—208 și 218—219; cf. și F. Zimmermann, C. Werner, *op. cit.*, p. 433—435 și, 435—436.

⁴⁸ Acest procentaj maxim de jeleri se întâlnește în 1488 la Bistrița (A. Berger, *Volkszählung in den 7 und 2 Stühlen, im Bistritzer und Kronstädter Distrikt vom Ende des XV. und Anfang des XVI. Jahrhunderts*, în KVSL, an. 17, 1894, p. 74. Pentru existența jelerilor în 1316 la Cluj vezi F. Zimmermann, C. Werner, *op. cit.*, p. 320.

⁴⁹ F. Zimmermann, C. Werner, *op. cit.*, p. 142—143.

⁵⁰ Edificatoare în acest sens este motivarea situației prin conflictele între episcopie și sași, fiind greu de presupus o răsfrângere directă a tulburărilor din sudul Transilvaniei asupra unor localități din comitatele Turda, Cluj, Solnoc, Sătmăr sau Bihor.

lui de episcopia Transilvaniei a frinat probabil întrucitva dezvoltarea lui⁵¹; este deci mai probabilă atingerea mărimii respective spre sfârșitul intervalului indicat.

Se știe că tocmai pe atunci, în 1316, Clujul a primit o serie de privilegii, fiind denumit pentru prima dată „civitas”⁵². În mai multe cazuri începîndu-se executarea fortificațiilor în perioada atestării localităților ca oraș⁵³, se poate presupune că încheierea centrului istoric și realizarea întăriturilor inițiale din jurul său sînt legate de data emiterii privilegiilor.

După această perioadă a mai avut loc doar o îndesire a parcelării și extinderea spre sud, deja amintită. Planimetria generală a centrului istoric datează însă dintr-o perioadă anterioară, structura lui reprezentînd un document de reală valoare istorică.

PAUL NIEDERMAIER

DIE ENTSTEHUNG DER KLAUSENBURGER ALTSTADT IM LICHT E IHRES GRÜNDRISSGEFÜGES

(Zusammenfassung)

Die erste Siedlung, deren Spuren in der Parzellierung der Stadt erhalten blieben, befand sich in der „Alten Burg“. Im 12. Jh. war sie schon beachtlich und bestand zunächst aus fast quadratischen Einzelgehöften die in kleinem Abstand voneinander lagen. Durch die fortschreitende Bebauung wurde bald der freie Raum zwischen ihnen besetzt. Die Burg selbst diente zunächst als Komitatssitz; vermutlich unter Verwertung römischer Ruinen wurde sie früh angelegt. Eine zweite, kleinere Vorsiedlung gab es östlich der Wehranlagen.

Seit dem Ende des 12. Jahrhunderts entstand der neue Teil der Innenstadt. Sein Grundriß weist die Merkmale siebenbürgischer Hospites-Siedlungen auf: Er besteht aus länglichen Parzellen, die man planmäßig, entlang ziemlich geradliniger Zeilen nebeneinander anlegte. Den Kern bildet der Baublock südlich des Marktplatzes. Bei einer ersten Erweiterung des Ortes wurden die neuen Hofstellen neben den alten angeordnet. Erst bei der zweiten Vergrößerung entstand die gegenüberliegende Straßenfront, und die großzügige Platzanlage entstammt dem dritten Viertel des 13. Jh. Um 1316 war das Gebiet der Innenstadt vollständig parzelliert. Damals wurden Wehranlagen aus Holz und Erde, vermutlich mit gemauerten Tortürmen, um sie herum angelegt. Aus neuerer Zeit stammen eine kleine Innenstadterweiterung nach Süden hin und die Verdichtungsparzellen.

⁵¹ Vezi în acest sens *Istoria Clujului*, p. 78—79 și 82.

⁵² F. Zimmermann, C. Werner, *op. cit.*, p. 319—320.

⁵³ P. Niedermaier, *Dezvoltarea urbanistică și arhitectonică...*, p. 166.

NOBILII DE DĂBÎCA ȘI RELAȚIILE CU ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN VEACUL AL XIV-LEA

Relațiile multiple ale țărilor române cu regatul angevin și cu Transilvania în veacul al XIV-lea vor continua să preocupe istoriografia noastră atita vreme cît se pot desprinde mereu alte aspecte ale legăturilor românilor de pe ambele versante ale Carpaților, date privind plămădirea și independența statală și influențe și interferențe spirituale determinante în cultura medievală. Nu numai relațiile politice, în speță cele de suzeranitate-vasalitate, exagerate multă vreme în istoriografie, ci și relațiile umane (înrudiri, căsătorii, emigrări etc.) au avut un rol oarecare în anumite ocazii și prin ele se pot explica diverse fapte. Se știe, cît de importante erau căsătoriile în evul mediu pentru stabilirea sistemelor complicate de alianțe, de succesiuni sau în menținerea păcii.

Domnii români, ctitori de țară și de instituții, departe de a fi doar „păstori ai oilor” regelui, n-au rămas în afara acestor preocupări, căutîndu-și legături nu numai politico-militare, dar și de rudenie, atît la sudul Dunării cît și peste munți. Să nu-l amintim decît pe Mircea cel Bătrîn, care, printr-un astfel de sistem complicat, dar eficace, se înrudea nu numai cu unii suverani balcanici, dar și cu Vladislav Jagiello, regele Poloniei¹, și poate și cu Sigismund de Luxemburg. Bunicul său, Nicolae Alexandru Basarab, căsătorit cu Clara, o nobilă catolică originară din Transilvania, pare să fi atenuat prin acest act tensiunea existentă între curtea maghiară — care, nici după un deceniu, nu a uitat înfringerea din 1330 — și Țara Românească. Cine era această doamnă Clara, devenită celebră în literatura noastră prin drama lui Al. Davila?

Într-un document din 16 iulie 1372², Vladislav I, domnul Țării Românești, „ban de Severin și duce al Țării Făgărașului nou dobîndite”, pune în stăpînirea tîrgului Șercaia și a celor aparținătoare, precum și a satelor Veneția, Căciulata, Hoghiz și Dopca din Făgăraș, pe magistrul Ladislau de Dăbica, „fiul răposatului Ianus meister de Dăbica, nepotul lui Miched banul”, ruda sa de sînge (*consanguineus*), care „vajnic cavalier, trup și sînge... s-a luptat vitejește împotriva prea oruzilor și necredincioșilor turci și a împăratului de la Tîrnovo, săvîrșind acolo isprăvi ostășești preastrălucite și vrednice de cinste...”. Din acest document,

¹ Hurmuzaki—Densușianu, I, 2, p. 828; P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, București, 1944, p. 52.

² *D.R.H.*, B, I, p. 14—17. În ultima ediție românească care cuprinde acest document (*Documenta Romaniae Historica, D. Relații între țările române*, I, București, 1977, p. 60—61) redarea numelui beneficiarului prin Ladislau de Dopca și nu de Dăbica, cum este corect, poate induce în eroare. Satul Dopca din sudul Transilvaniei l-a primit numitul Ladislau la 1372, pe cînd Dăbica, posesiunea înaintașilor săi, a dat numele acestei familii cu mai bine de jumătate de secol înainte.

cunoscut de altfel de multă vreme în literatura istorică românească, se desprinde în primul rând cadrul de politică externă al Țării Românești: restabilirea relațiilor cu Ungaria în urma tratatului din aug. 1369, deteriorate în anul precedent, când oastea ambițiosului Ludovic I suferise cunoscuta înfrângere din partea pîrcălabului Dragomir sub cetatea Dimbovitei, iar forțele procatolice din Vidin au fost zdrobite de către nepotul marelui Basarab. Ca urmare a sus-numitului tratat, Vlaicu a primit feudele ardelene, Amlașul și Făgărașul, precum și mai vechea posesiune, Banatul de Severin. În nov.-dec. 1369, când țarul Ivan Alexandru al Bulgariei, stăpîn efectiv la Tirnovo, în partea răsăriteană a țaratului său dezmembrat, încerca cu ajutor turcesc să ocupe Vidinul disputat de unguri și păzit de garda angevină încă din 1365, oastea română în frunte cu Vlaicu reușește să-i înfrîngă pe aliați³. Este prima ciocnire românească cu turcii de curînd statorniciți pe continentul european, încununată de succes, fapt ce va contribui, alături de o diplomatie abilă a lui Vlaicu și a primilor săi urmași, la ridicarea pentru mai bine de jumătate de veac a prestigiului politic al Țării Românești în această parte a Europei.

Stăpîn pe situație în nordul peninsulei balcanice, Vlaicu obține Vidinul salvat pentru vărul și cumnatul său Stracimir, țarul detronat de unguri în 1365 și închis împreună cu familia în fortăreața Gumnik din Croația.

Se pune problema originii magistrului Ladislau de Dăbîca, beneficiar al daniei voievodului român, precum și a raporturilor de rudenie dintre casa Basarabilor și familia ardeleană a nobililor de Dăbîca⁴. Așa cum reiese din documentul menționat, strămoșul amintitului magistrul Ladislau era banul Micud, des pomenit în documente și implicat în mai multe evenimente politice și militare de primă însemnătate pentru cea de a doua jumătate a veacului al XIII-lea. Banul Ștefan Micud era fiul comitelui Micud și făcea parte din neamul Kukenus-Renolth, originar după unele izvoare din Spania sau din Franța, strămoșii venind în suita Margaretei de Franța, pe la 1181, cu ocazia căsătoriei cu regele Bela III⁵.

³ O însemnată contribuție privind problema Vidinului și a implicațiilor pentru relațiile Ungariei cu Țara Românească în legătură cu aceasta, la Maria Holban, *Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină (Rolul lui Benedict Himfy în legătură cu problema Vidinului)*, în SMIM, I, 1956, p. 7—59.

⁴ Primul care a încercat o legătură între Basarabi și nobilii ardeleni prin doamna Clara, mama vitregă a lui Vladislav I, a fost B. P. Hașdeu (*Negru Vodă*, București, 1898, p. CCVII—CCXVI). Ideile sale, mai târziu, nu au fost împărtășite întru totul de către alți istorici. Pentru aceeași filieră, printre alții, au optat și editorii volumului *Documenta Valachorum*, Budapest, 1941, p. 246, nota 3, comentînd documentul din 1372.

⁵ „Kyguini quidem Renoldi origo est de Yspania, cum regina Margaretha coniuge Bele Regis filii Zaar Ladislai” (în realitate Bela III, fiul lui Geza II, a fost căsătorit cu Margareta de Franța, fiica regelui Ludovic VII și a Constanței de Castilia, și nu Bela II, fiul ducelui Ladislau cel Pleșuv — n.n.) *Pannoniam adeuntes (Scriptores Rerum Hungaricarum, ed. Szentpétery, I, Budapest, 1937, p. 298)*; „Kunguin und Renolti ist von Hispanien mit der Kunginn Margareten Kunig Belan hausfrawe Saardisloy sun” (*Chronicon Henrici de Mügeln, in Scriptores Rerum Hungaricarum, ed. Szentpétery, II, Budapest, 1938, p. 137*; pentru varianta în versuri latine a aceluiași izvor, *idem*, p. 251).

În 1275 și 1276 este menționat ca ban al Severinului⁶. În 1279, împreună cu fratele său, comitele Emeric, s-a angajat în fața legatului pontifical Filip de Fermo să participe la cruciadă în Orient, așa după cum își exprimase dorința părintele lor, comitele Micud. Între timp, murind comitele Emeric și nerealizându-se proiectul de expediție în cruciadă, în locul celor 50 de mărci pe care trebuiau să le plătească bisericii, în 1288⁷, banul Micud donează episcopului Petru al Transilvaniei una dintre cele mai însemnate moșii ale sale și anume Sinmiclăuș din vecinătatea Turzii, unde se pare că avusese anterior o cetate, distrusă în 1285 de către tătari, când au fost arse și documentele cu privilegiile mai vechi ale „oaspeților” din Turda, date lui spre păstrare⁸. Participând la mai multe bătălii — în cea de la Kreussenbrunn (12 iulie 1260), în oastea lui Bela IV împotriva lui Přemysl Otokar II al Boemiei, în cea de la Codlea (1264), alături de ducele Ștefan împotriva tatălui său, regele Bela IV, în cea de la Isaszeg împotriva lui Bela banul de la Mačva, și în altele împotriva cumenilor —, este răsplătit de către Bela IV, Ștefan V și Ladislau IV Cumanul cu numeroase posesiuni răspindite în comitatele Zala, Baranya, Zagreb, Turda, Alba, Cluj, Solnoc, Dăbica etc. Unul dintre aceste acte de punere în stăpânirea mai multor domenii este cel din 1279⁹, prin care Ladislau Cumanul îi conferă și *satul cetății Dăbica (Dobokavarfalva)*. În document nu se face vreo referire la existența cetății, ceea ce întărește convingerea că la data aceea era ruinată și fără importanță pentru regalitate, în urma mării invazii a tătarilor din 1241¹⁰. Mai târziu, banul Micud va zălogi partea sa din moșia Dăbica, pentru o sumă de bani, nepoatei sale Katha, fiica fratelui său Emeric, înrudită prin mama ei, după cât se pare, cu regele Ladislau Cumanul¹¹. Pământul va reveni fiilor banului Micud, Nicolae și Petru, în 1300, după plata datoriei către verișoara lor. Ultima mențiune a banului Micud se face într-un document din 1298, cu ocazia schimbului moșiei sale Luna de sus cu episcopul Petru al Transilvaniei, care îi cedează Uioara și Foludi, precum și dreptul de a aduna pe timp de un an în beneficiu propriu dijmele episcopale

⁶ Hurmuzaki—Densușianu, I, 1, p. 405 și 410.

⁷ D.I.R., C, veacul XII, II, p. 294—296.

⁸ D.I.R., C, veacul XIII, II, p. 376—377; P. Iambor, în *AIAC*, XVII, 1974, p. 218; idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 310—311.

⁹ D.I.R., C, veacul XIII, II, p. 213—215.

¹⁰ Cercetările arheologice întreprinse la cetatea Dăbica au scos la iveală relativ puțin material de sec. XIII—XIV, acesta provenind îndeosebi din două puncte: din așezarea care se suprapune, în incinta a IV-a, peste cimitirul de sec. XI—XII și din incinta I-a. Zidurile mai vechi care se întîlnesc în capătul de nord al acesteia au fost legate cu un altul, adosat, cu un traseu ușor curbat, formînd astfel o mică fortificație. În urma unor distrugerii, peste acest zid s-a construit un altul, care nu îl suprapune, ci îl încalecă parțial. Materialul arheologic de pe nivelul de călcare din interiorul și din exteriorul acestei citadele se datează cu precădere în a doua jumătate a sec. al XIII-lea și în sec. al XIV-lea și n-ar fi exclus ca amenajările respective să aparțină banului Micud și urmașilor săi. În orice caz, în ultimii ani ai sec. al XIII-lea și în sec. al XIV-lea, actele comiților și juzilor nobililor comitatului Dăbica au fost emise din alte localități (Bonțida, Luna de Jos, Fundătura, Răscruci) și nici unul din Dăbica, ceea ce poate fi un argument în favoarea încetării existenței cetății.

¹¹ *Századok*, 1887, Anexa, p. 45.

de pe toate domeniile sale¹². Fiii săi au fost Nicolae, Dumitru și Petru¹³. Cel mai mare, Nicolae, partizan de la început al noului rege, Carol Robert, a fost răsplătit de acesta pentru slujbele aduse coroanei încă din 1310 cu dreptul de a percepe vamă pentru sare și alte mărfuri care treceau prin satul său Românași (Egreeg), câte doi dinari, în loc de unul cum se obișnuia, de fiecare car încărcat¹⁴. Ajuns în fruntea comitatului Dăbica, funcție în care apare în 1314, el și urmașii săi își vor împrumuta numele de la acest comitat, unde dealtfel aveau numeroase domenii (*de Dăbica, Dobokai*)¹⁵. Regele îi încredințează în 1331 sarcina de a face cercoetări, chemări, hotărniciri, punere în stăpînire și opreliști pentru moșia Inău din comitatul Dăbica a călugărițelor din Insula Iepurilor (Sf. Margareta)¹⁶. În 1332, împreună cu fratele său Petru, precum și cu fiii săi Ioan și Ladislau, patronează mănăstirea Kőkenyes din nordul Maramureșului¹⁷, iar mai târziu, în deceniul al VI-lea al sec. al XIV-lea, în urma unei lungi serii de procese, fiilor săi, magistrul Ioan, Leukus și Nicolae, precum și nepoților (printre care și Ladislau, fiul magistrului Ioan), le este adjudecat dreptul asupra mănăstirii Sf. Margareta de Meseș, pe care o aveau în patronaj de mai înainte, în favoarea nobililor din neamul Jakch de Coșeu¹⁸. Dealtfel, din a doua jumătate a veacului al XIV-lea s-au păstrat o seamă de acte referitoare la hotărniciri, zălogiri, schimburi, vânzări, răpiri și procese îndelungate privind numeroasele și răspînditele domenii ale acestei familii, fenomen firesc în această perioadă de ascensiune a marii nobilimi. Începînd din 1365 apare, alături de rudele sale, și Ladislau de Dăbica, numit mai târziu, în documentul din 15 apr. 1372, *cel Viteaz (magistrum Ladislaum dictum Vitez filium Ioannem de Doboka)*¹⁹.

Relația de rudenie cu domnul Țării Românești nu poate fi privită decît în legătură cu una din doamnele catolice, soțiile primilor voievozi de la sud de Carpați. Tradiția consemnată în cronicile și documentele românești vorbește de doamna Marghita, soția primului Basarab, personaj rămas totuși obscur din lipsa unor surse mai sigure. Nicolae Alexandru, fiul intemeietorului, rămas văduv după moartea primei soții, mama lui Vlaicu, s-a căsătorit cu catolica doamnă Clara — „*Clara de Ungaria Woyvodissa Wlacie*“, cum o numește papa în scrisoarea adre-

¹² Fejér, *Codex*, VI, p. 149.

¹³ *D.I.R.*, C., veacul XIII, II, p. 429.

¹⁴ Fejér, *Codex*, VII, p. 362—363.

¹⁵ O altă familie cu același nume descinde din comitele Martin de Dăbica pomenit în 1290, din aceasta făcînd parte și vicevoievodul Transilvaniei între anii 1406—1408 Ioan de Dăbica (Zimmermann—Werner, *Urkundenbuch*, III, p. 416, 422, 445, 452), pe al cărui sigiliu se poate distinge colțul unei cetăți cu statuia sf. Elisabeta deasupra, poate patroana așezării strămoșești (Fodor K., în *Történelmi Társ.*, 1879, p. 593).

¹⁶ *D.I.R.*, C., veacul XIV, III, p. 61.

¹⁷ *Anjoukori Okmánytár*, II, p. 635—636.

¹⁸ Această veche mănăstire, patronată și înzestrată cu privilegii de unii regi și mai ales de reginele Ungariei, a putut ajunge sub patronajul nobililor de Dăbica printr-o donație de la Carol Robert.

¹⁹ Hurmuzaki—Densușianu, I, 2, p. 198.

sată ei în 1360²⁰ —, probabil mama viitorului domn Radu I, a voievo-
dului Voislav, mort de timpuriu și înmormântat la Argeș alături de frații
săi, a principesei catolice, soția ducelui Vladislav de Oppeln (Opolie),
palatin al Ungariei din 1367, înrudit cu regii Ludovic I al Ungariei și
Cazimir III al Poloniei²¹, și, în mod sigur, mama Anei soția lui Stracimir,
țarul de Vidin (1355—1396) — el însuși nepot, prin mama sa Teodora,
al lui Basarab I — și a Ancăi, regina Serbiei, soția lui Ștefan Uroș V
(1355—1366). Înrudirea *de sînge* cu Ladislau de Dăbîca, invocată de
domnul Țării Românești în documentul din 1372, nu se poate explica
numai prin eventuala descendență a doamnei Clara din nobilii de Dă-
bîca, ea fiind, după cum se știe, mama vitregă a lui Vlaicu. Considerînd
vîrsta majoră a persoanelor în discuție, pe la mijlocul sec. al XIV-lea,
n-ar fi exclus — documentele nu ne permit să depășim limita presu-
punerilor — ca magistrul Ioan de Dăbîca, poate fratele Clarei, să fi fost
căsătorit cu o soră a lui Nicolae Alexandru. Fenomenul dublei căsătorii,
în cadrul a două familii, era frecvent într-o vreme cînd se căutau legă-
turi politice trainice. Dealtfel, Ladislau, fiul magistrului Ioan de Dăbîca,
avea un frate după mamă (*couterino suo*), Petru zis Chewgh (poate Ciun-
gul), fiul lui Ioan de Venetia, de la care cumpără în 1374 o parte de
moșie de lingă mănăstirea ruinată de la Hoghiz (Calida Aqua), deci în
vecinătatea posesiunilor sale primite, după cum am văzut, în 1372, de
la domnul român Vlaicu²². Nu există nici un temei ca să nu admitem
originea română a mamei celor doi, într-o zonă, cum era Făgărașul, cu
populație românească covîrșitoare și cu instituții specifice. Astfel am
putea deduce din acel *noster consanguineus* calitatea de văr primar al
lui Ladislau de Dăbîca cu domnul român Vladislav I.

²⁰ Papa Inocențiu VI îi acordă în 1360 iertarea păcatelor *in articulo mortis*,
numind-o „Clara de Ungaria Woyvodissa Wlacie, Transilvanensis diocesis“ (Șt.
Pascu, *Contribuții documentare la istoria românilor în sec. XIII—XIV*, Cluj, 1944,
p. 32—33). Se poate remarca, pe lingă mențiunea privitoare la originea Clarei, ab-
sența unei episcopii catolice în Țara Românească la data respectivă și dependența
catolicilor, cîți vor fi fost, de dieceza de peste munți, fapt confirmat și de scrisoarea
lui Vlaicu din 1369, prin care cere preoților și credincioșilor să dea ascultare epis-
copului Dumitru al Transilvaniei, așa cum s-a statornicit din vremea lui Nicolae
Alexandru (Hurmuzaki—Densușianu, I, 2, p. 148—149). Episcopia catolică de la Argeș
a fost înființată abia în 1381 (*Revista Catolică*, III/1914, 3, p. 439).

²¹ Bunica dinspre mamă a ducelui silezian, Cunigunda, era soră cu regele
Cazimir III și cu Elisabeta, mama lui Ludovic I al Ungariei. Singura știre despre
soția lui Vladislav de Oppeln provine dintr-o însemnare cuprinsă în *statutele ca-
pitolului din Oradea*, din 1374 și se referă la mormîntul ei din catedrală. „*Altare
sanctae Elisabeth iuxta aram minorem Beatae Virginis instituit et dotavit Ladis-
laus Dux Opulie, olim Palatinus Hungariae pro anima consortis suae filia Alexi
Andri Vojvodae Transalpine, quae ibi est sepulta, sed idem dux disposuit ut
transferatur ad unam Capellam novarum que est iuxta capellam Sancti Deme-
trii...*“ (Bunyitay V., *A váradi káptalan legrégibb statutumai*, Oradea, 1886, p.
73—74). Unele obiecții, privind cele două variante publicate ale textului *statutelor*,
cea a lui Batthyány (*Leges Ecclesiasticae*, II, p. 369—370) și cea a lui Bunyitay, are
M. Holban, în *SMIM*, I, 1956, p. 33. Numele principesei nu-l cunoaștem; el a fost
presupus după cel al fiicei sale Elisabeta, soția lui Jodocus de Luxemburg, margraf
al Moraviei și „rege al romanilor“, nepotul lui Carol I (IV) regele Boemiei și îm-
păratul Germaniei. De aceeași Elisabeta s-a preocupat și literatura polonă (J. Da-
browski, *Ostatnie lata Ludowika Wielkiego*, Cracovia, 1918, p. 42).

²² Hurmuzaki—Densușianu, I, 2, p. 222—223.

Căsătoria lui Nicolae Alexandru cu Clara trebuie să se fi făcut înainte sau în jurul anilor 1343—1345, când principele moștenitor, asociat la domnie de către tatăl său, se afla în atenția cancelariilor catolice. Se știe că relațiile dintre Ungaria și Țara Românească, după răsunătoarea biruință de la Posada din nov. 1330, au continuat să rămână cel mult echivoce, atîta timp cît a trăit Carol Robert, pînă în 1342. Însemnarea lui Ioan de Tîrnave, că pe la 1343 ar fi avut loc o întîlnire între noul rege Ludovic I și Nicolae Alexandru, trebuie privită cu unele rezerve; nu prestarea omagiului de vasalitate din partea moștenitorului tronului față de rege a fost scopul întîlnirii (poate eventuale promisiuni în acest sens), ci angajamentul într-o luptă comună împotriva tătarilor²³. Ambele părți erau interesate în acest sens și mai ales Basarab I, după ce oștile lui Uzbek-han devastaseră în 1335 Țara Românească. În campania din 1343 sau 1345 împotriva tătarilor, alături de oștile regale de sub comanda lui Andrei Lackfy, voievodul Transilvaniei, au participat și români din Țara Românească, ceea ce a contribuit la eliberarea și extinderea teritoriului spre răsărit pînă la Chilia. Participarea oștirii române la aceste acțiuni cît și la cele de mai apoi, pînă prin 1352, fie alături de oastea maghiară, fie singură, a întărit independența țării și recunoașterea ei ca un factor activ în cadrul politic al Europei răsăritene. Acțiuni diplomatice, conjugate, deschid sfera relațiilor tînărului stat într-un cadru european mai larg. Se aude pînă în îndepărtatul Avignon papal despre Nicolae Alexandru, sensibil, firește — în primul rînd la strădaniile soției sale — la apropiere și toleranță față de catolicism. Legăturile s-au stabilit direct peste pretinsa autoritate a regelui Ludovic, care a încercat să le împiedice. Scrisoarea papei din 1345²⁴ adresată regelui, reginei mame Elisabeta și episcopului Dumitru al Orăzii, anunțînd progresele pe calea catolicizării ale lui Nicolae Alexandru, precum și ale altor voievozi români din cuprinsul regatului Ungariei, face unele aluzii în acest sens. S-a scris mult despre tendințele de catolicizare din partea regatului maghiar, care, nimic de zis, a încercat și pe această cale supunerea țărilor române, dar nu s-a ținut seama întotdeauna că această acțiune era o întreprindere proprie a scaunului apostolic prin ordinele „cerșetoare“, minorității, mai ales, cutreierînd țările răsăritene „schismatice“. Papa însuși, nu în rare ocazii, stăruia pe lângă regele Ungariei să-i sprijine pe acești călugări în activitatea lor. Din deceniul al optulea al sec. al XIV-lea, cînd acțiunile se întetesc, avem

²³ În cap. III al cronicii, intitulat *De obedientia Alexandri, waivodae Transalpinii*, Ioan de Tîrnave relatează, imediat după încoronarea lui Ludovic I și după înăbușirea unei revolte de sașilor, despre întîlnirea noului suveran cu principele moștenitor român: „*quidam princeps, seu baro potentissimus, Alexander, Waivoda Transalpinus, ditioni ejusdem subjectus: qui tempore quodam Caroli regis, patris sui, a via fidelitatis divertendo, rebellaverat, et per multa tempora, in rebellione permanserat: audita pietatis... ejusdem Ludowici regis fama, ad ipsum sponte, personaliter veniens, circa confinia ipsarum partium etc.*“ (*Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. Schwandtner, I, Tyrnaviae, 1765, p. 283).

²⁴ D.I.R., C., veacul XIV, IV, p. 266—267 și 643. De remarcat menționarea în acest document a originii latine a românilor: „*Olachi Romani commorantes in partibus Ungariae Transilvanis, Ultraplinis et Sirmiis ille...*“

o seamă de documente care vorbesc despre progresele realizate în atragerea românilor din Moldova, Țara Românească și Banat. Reacția unora dintre românii convertiți la catolicism față de ierarhii din Ungaria îl determină pe Grigore al XI-lea să facă unele concesii, dându-le ca episcop pe Anton de Spalato, cunosător al limbii române²⁵.

Întorcându-ne la relațiile dintre Ludovic I și papalitate, se poate vorbi de unele asperități determinate de amestecul regelui în numirile de episcopi, precum și în succesiunea la tronul regatului de Neapole, unde contesta în propriu-i interes drepturile Ioanei, văduva fratelui său Andrei. Papa, deși în „captivitatea de la Avignon“, nu lăsa să-i treacă neobservate treburile italiene, nu atît din zel pentru politica franceză, cît mai ales în virtutea vechilor drepturi de feud papal asupra regatului din sudul peninsulei. Ludovic, în răsărit, încerca la rîndu-i, după cum am mai spus, împiedicarea unor legături pe plan mai larg și căuta să-l atragă pe voievodul român, trimițînd în mai multe rînduri, după cum reiese din documentul din 1355, pe episcopul Dumitru al Orăzii, la acesta „cu prilejul dezbaterei, așezării și întăririi păcii și înțelegeri“²⁶. Relațiile par să rămînă încordate și privilegiul dat în 1358 negustorilor brașoveni de a face comerț în Țara Românească este mai mult o încercare fătîșă de impunere a unor drepturi regale asupra unui teritoriu din nord-estul țării, poate acela smuls anterior de la tătari, contestat domnului român.

Dacă Nicolae Alexandru n-a fost ostil catolicilor și nu s-a opus propagandei lor la începutul domniei sale, totuși nu a îmbrățișat această credință. Relațiile cu patriarhia constantinopolitană și cu Athosul, precum și crearea mitropoliei de la Argeș în 1359, sînt acțiuni — dacă n-au fost cumva și altele — de frînare în ultimă instanță a răspîndirii catolicismului. El însuși a fost înmormîntat alături de părintele său la Cîmpulung în ctitoria domnească. În timpul vieții soțului său, doamna Clara, stînd în Cîmpulung, a patronat construirea bisericii Sf. Elisabeta din vecinătatea palatului voievodal²⁷. Rămasă văduvă, contrar unor aparențe, pare să nu fi avut prea mari satisfacții politice și nici succese, în chiar convertirea propriei familii. Scrisorile papei Urban V din 18 și 19 ian. 1370 îi conferă unele drepturi de care, probabil, era privată în noua reședință domnească de la Argeș, în timpul domniei lui Vlaicu: dreptul de a asculta slujba în zori și în locuri interzise, de a avea un confesor și de a avea altar portabil. Același papă, la insistențele Clarei sau poate cunoscîndu-i poziția la curte, îl îndeamnă pe Vlaicu la 8 apr. 1370 să lucreze în favoarea mamei sale vitrege și îl invită la unirea cu

²⁵ „*Antonius de Spoleto, O.F.M. professor, qui linguam dictae nationis scire asseritur, et qui tempore dictae conversionis multos ex dictis Wlachis convertisse*“, (*Fontes*, S. III, XII, *Acta Gregorii P.P. V*, Roma, 1966, p. 224—225).

²⁶ Hurmuzaki—Densușianu, II, 1, p. 37; *D.I.R.*, D, I, p. 70—71.

²⁷ Într-un *Psalterium* descoperit în secolul trecut în Secuime este menționată data morții lui Nicolae Alexandru — 16 nov. 1364 — care coincide cu cea de pe piatra de mormînt de la Cîmpulung. Fie că respectivul calendar provine din ambianța mănăstirii catolice de la Cîmpulung unde se afla Clara, fie că moartea principelui, cu legături în Transilvania, n-a trecut neobservată în mediul catolic (Șt. Olteanu, în *Studii*, 21, 1968, nr. 3, p. 523—526).

biserica romană²⁸. Fiicele Clarei n-au stăruit în credința maternă. Ana, soția lui Stracimir — pentru care doamna Clara primește laudele cucerite de la papă în legătură cu convertirea ei —, ori înainte de 1370, ori mai târziu, după ce a rămas văduvă și s-a retras într-o mănăstire, a patronat scrierea unor texte slavone ortodoxe²⁹. Cealaltă, Anca (Ancha), regina Serbiei, soția lui Uroș V, la 1370 „se află încă în schismă și erori“.

Revenind la familia nobililor de la Dăbâca, se prea poate ca odată cu doamna Clara să fi trecut în Țara Românească și unii dintre aceștia, amestecându-se în curînd cu boierimea locală. Pe unul dintre ei, pe Dimitrie Dăbăcescul, rudă domnească, stăpînind împreună cu Dan I (fiul lui Radu I și deci nepotul doamnei Clara) satul Dăbăcești pe Jaleș (azi Runcu, Gorj), îl găsim menționat în documentele amintitului domn, precum și în cele ale fratelui său Mircea cel Bătrîn, din 1385, 1387, 1391 și 1392 — în legătură cu părțile de domeniu și alte bunuri donate și lăsate de amîndoi proprietarii mănăstirii Tismana³⁰. Menționăm că banul Micud a avut un fiu cu numele Demetrius, care apare doar o singură dată documentar, în 1297 și pe care nu-l mai întîlnim în alte documente legate de această familie. Fără a avea alte dovezi mai sigure în ceea ce privește o legătură directă, n-ar fi, totuși, imposibil ca și pe la mijlocul veacului următor, Dăbăceștii să fi rămas partizani ai ramurii Dăneștilor, în conflictele politice și dinastice din Țara Românească. În documentul din 2 martie 1460, emis la Brașov de pretendentul Dan, nepotul în linie directă al lui Dan I și adversar al lui Vlad Țepeș, este menționat, printre alți demnitari, vornicul Bogdan Doboka. După cum a sugerat N. Iorga, acesta putea descinde fie din Dimitrie Dăbăcescul, fie din Ladislau de Dăbâca, beneficiarul posesiunilor făgărășene primite de la Vlaicu vodă în 1372. Dealtfel, după ce domnul muntean îl înfringe și îl execută în mod exemplar pe pretendentul Dan, în 1460, arde și distruge din temelii satele Șercaia și Mica. Se prea poate că acestea erau domeniile principale ale vornicului Bogdan sau ale candidatului la domnie, avînd în vedere că în același document din 1372 Șercaia figura în primul rînd printre posesiunile date lui Ladislau de Dăbâca³¹. Din păcate, știrile puține și lacunare nu ne permit, cel puțin sub acest aspect, să urmărim mai îndeaproape relațiile dintre Transilvania și Țara Românească cu implicațiile lor, nu numai pe plan politic, ci și cultural-spiritual. Pentru nu puținele influențe occidentale desprinse din arta veacului al XIV-lea din Țara Românească, credem că nu exagerăm dacă ne îndreptăm atenția spre centrele care se conturează tot mai mult în Transilvania și în Europa centrală.

Costumele cavaleresti din portretele votive și de pe pietrele tombale de la Argeș, precum și cele de pe primele emisiuni monetare, ca să nu

²⁸ Cele cinci scrisori papale adresate doamnei Clara și cea adresată lui Vlaicu vodă în 1370 au fost publicate într-o mai recentă ediție critică de către A. Tăutu în *Fontes*, S. III, XI, *Acta Urbani P.P. V*, Roma, 1964, p. 305—308 și 317.

²⁹ N. Iorga, în *Analele Academiei Române, Memoriile secției istorice*, Seria III, 1924, nr. 4—5, p. 225 și urm.

³⁰ *D.R.H.*, B, I, p. 21, 23—24, 35, 41.

³¹ Hurmuzaki—Iorga, XV, 1, p. 53; N. Iorga, *Lucruri nouă despre Vlad Țepeș*, în *Convorbiri literare*, 1901, p. 149; C. C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, 2, București, 1976, p. 146.

mai vorbim despre bijuterii și alte accesorii, n-au fost impuse de vreo putere suzerană, ci, prin unele legături și prin dorința principilor — unii dintre ei crescuți într-o oarecare ambianță catolică de curte, fără însă a ignora tradiția bizantino-ortodoxă —, pentru a cultiva viața de curte occidentală. Doamnei Clara i se mulțumește într-una din scrisorile papei din 1370 pentru potirele de aur și alte obiecte de preț trimise în dar, lucrate nu știm unde, dar undeva nu departe de un mediu artistic cu care curtea avea legături. Elementele arhitecturale gotice precum și simbolistica desprinsă din romanele cavalierești ale vremii ce decorează atât de celebra pafta din mormîntul princiar de la Argeș ne duc cu gîndul spre ambianța artistică germană din sud sau spre Praga Luxemburgilor³². Dar să nu uităm că în aceeași perioadă începe înflorirea centrelor artistice din sudul Transilvaniei, precum și a Clujului și Orăzii. Este cunoscută rivna artistică a episcopului Dumitru de Oradea (1345—1372), cel care a călătorit, după cum am văzut, de mai multe ori în Țara Românească la Nicolae Alexandru. În vremea lui, Oradea este un adevărat șantier. Să nu amintim decît faptul că în 1372 se termină capela Sf. Dumitru a catedralei (unde dealtfel este înmormîntat episcopul) și o alta lângă ea, în care Vladislav de Oppeln reasează mormîntul soției sale, fiica voievodului muntean. Oare n-a avut nici un rol episcopul în mijlocirea căsătoriei între ducele silezian și principesa munteană? Ne îndoim, fie chiar și pentru simplul motiv că principesa a fost înmormîntată la Oradea și nu în altă parte.

Același episcop a invitat la Oradea pe celebrii sculptori Martin și Gheorghe, fiii pictorului Nicolae de Cluj, care au executat aici în 1370³³ și apoi mai tîrziu remarcabile opere artistice. Faima lor îi va duce la Praga, unde satisfac exigențele iubitorului de artă care a fost regele Carol, creînd una dintre cele mai celebre statui ale epocii, aceea a Sf. Gheorghe.

Undeva în aceste medii artistice s-ar putea căuta, firește cu multă trudă, legături și influențe care au pătruns în mediul curții, suprapunîndu-se peste frontul tradițional și ortodox, creîndu-se acea sinteză ce a dat personalitate artei și culturii românești, în perioada cînd prestigiul politic a atins culmile cunoscute, în veacul al XIV-lea.

P. IAMBOR

DIE ADLIGEN VON DĂBICA UND DIE BEZIEHUNGEN MIT DER WALACHEI IM 14. JAHRHUNDERT

(Zusammenfassung)

Auf Grund einiger Urkunden aus dem 13.—14. Jahrhundert wird der Adelsfamilie von Dăbica nachgegangen, die sich von Banus Mikud herleitet, eine Persönlichkeit die eine wichtige Rolle im wirtschaftlichen und politischen Leben Sie-

³² P. Chihaia, *Din cetățile de scaun ale Țării Românești*, București, 1974, p. 37.

³³ Bunyitay V., *A váradi püspökség története*, I, Oradea, 1883, p. 188—189, nota 2.

benbürgens spielte. Es ist anzunehmen, dass auch Fürstin Clara, die Gemahlin des Wojewoden der Walachei Nicolae Alexandru derselben Familie entstammte, da anlässlich der Verleihung einiger im Fogarascher Gebiet gelegenen Lehnsgüter an Meister Ladislau von Dăbica Fürst Vladislav I. diesen als Blutsverwandten bezeichnet. Fürstin Clara wurde in die Walachei von mehreren Verwandten begleitet die im örtlichen Bojarentum aufgingen. Derartige Beziehungen können zum Verständnis der geistig-kulturellen Beziehungen und Interferenzen zwischen der Walachei und Siebenbürgen im 14. Jahrhundert beitragen.

Fig. 1 — Chojnow — Polonia. Fragment al fațadei castelului ridicat de Francesco Pario la 1550 (după Aldo Crivelli).

Fig. 2 — Brieg — Polonia. Ancadramente de la castelul Piastilor (1541—1543) construit de Giacomo Pario și Bernardo Neuroni (după Aldo Crivelli).

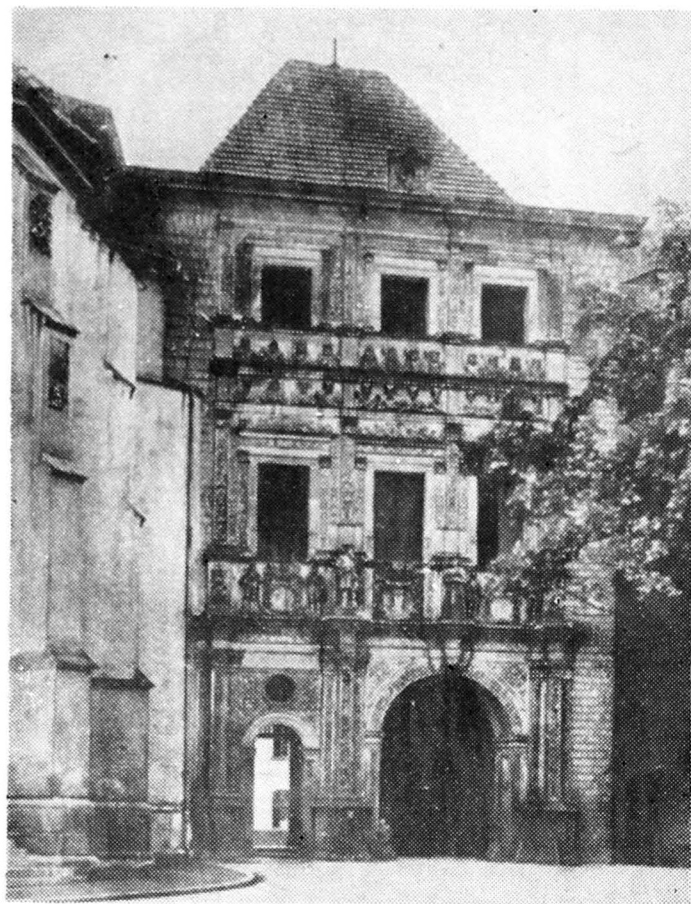

Fig. 3 — Brieg — Polonia. Intrarea principală a castelului Piastilor (după Aldo Crivelli).

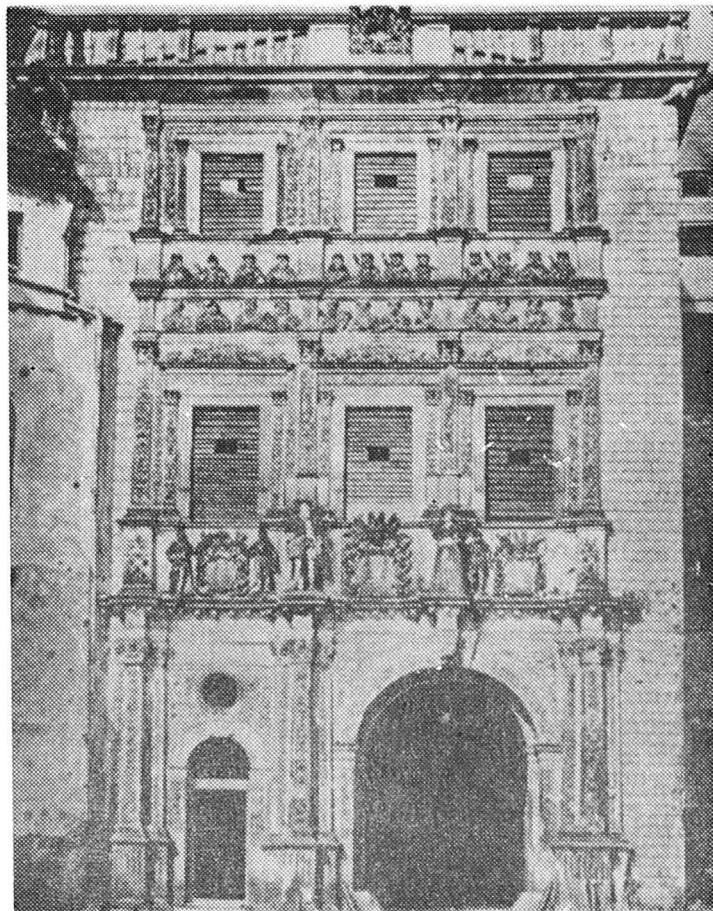

Fig. 4 — Brieg — Polonia. Fațadă a intrării principale a castelului Piastilor (după Aldo Crivelli).

Fig. 5 — Lwów. Portal din strada Ormianska 20 construit de Petrus Italus de Lugano.

Fig. 6 — Lwów. Stampila stavropighiei cu imaginea bisericii Valahe (după P. P. Panaitescu).

Fig. 7 — Lwów. Detaliu mărit din stampila stavropighiei reprezentind biserica Valahă ridicată de Petrus Italus de Lugano (după P. P. Panaitescu).

Fig. 8 — Fațada și turnul bisericii evanghelice din Bistrița. Desen de T. Wortitsch executat la 1885.

Fig. 9 — Biserica evanghelică din Bistrița. Portalul principal din fațada vestică. Executat de Petrus Italus de Lugano între 1560—1563.

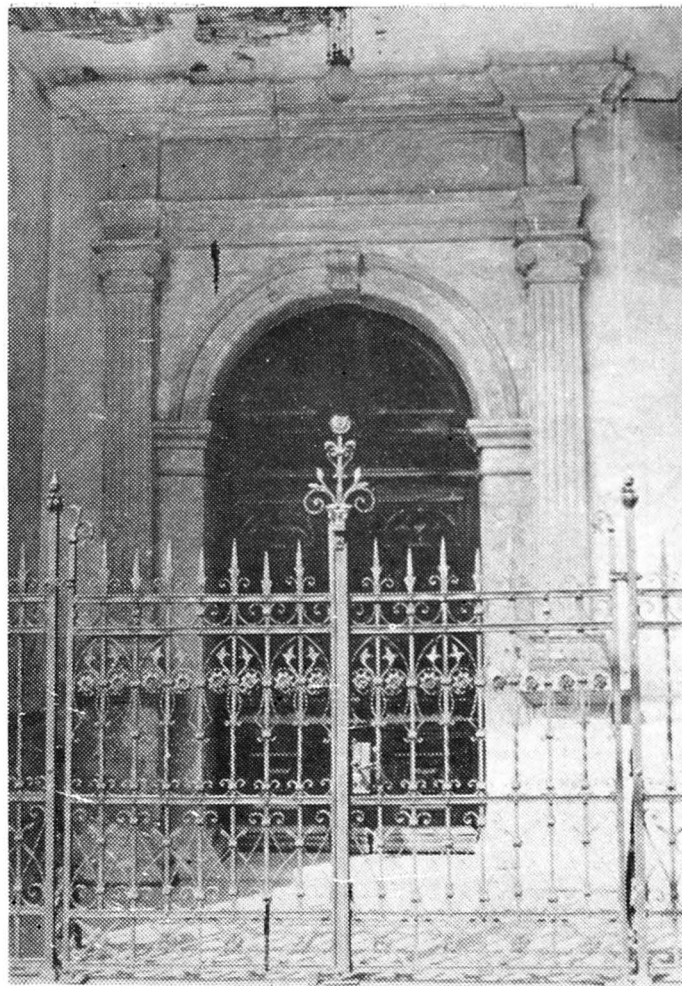

Fig. 10 — Biserica evanghelică din Bistrița. Portalul de pe latura de sud executat de Petrus Italus de Lugano între 1560—1563.

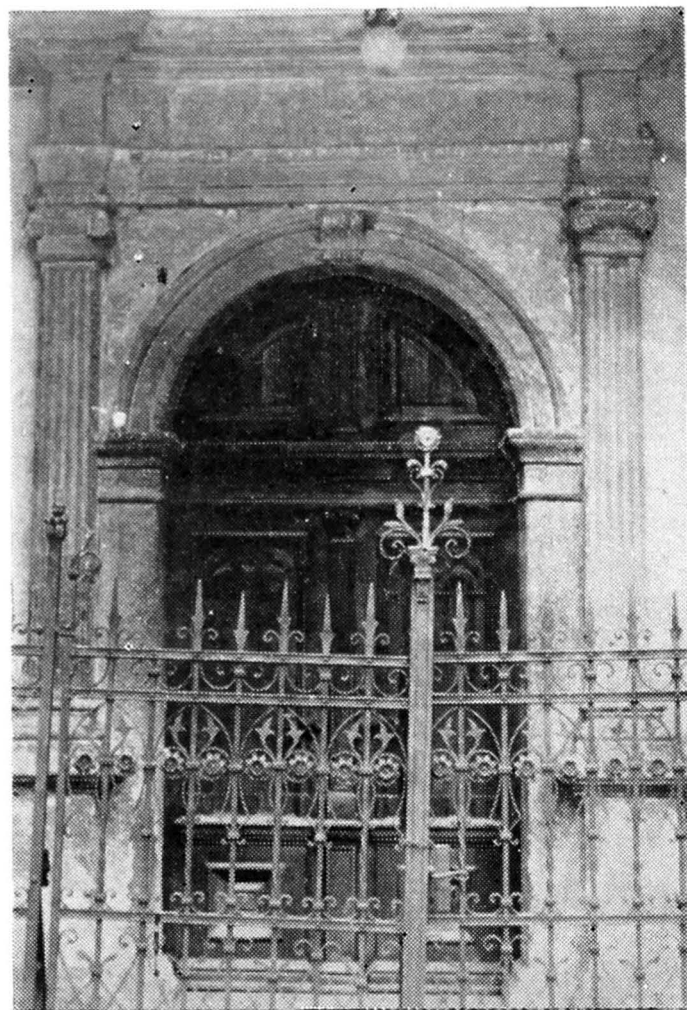

Fig. 11 — Biserica evanghelică din Bistrița. Portalul de pe latura de nord executat de Petrus Italus de Lugano între 1560—1563.

Fig. 12 — Bistrița — Casa Argintarului. Portalul principal executat de Petrus Italus de Lugano cu echipa sa (cca 1560—1563).

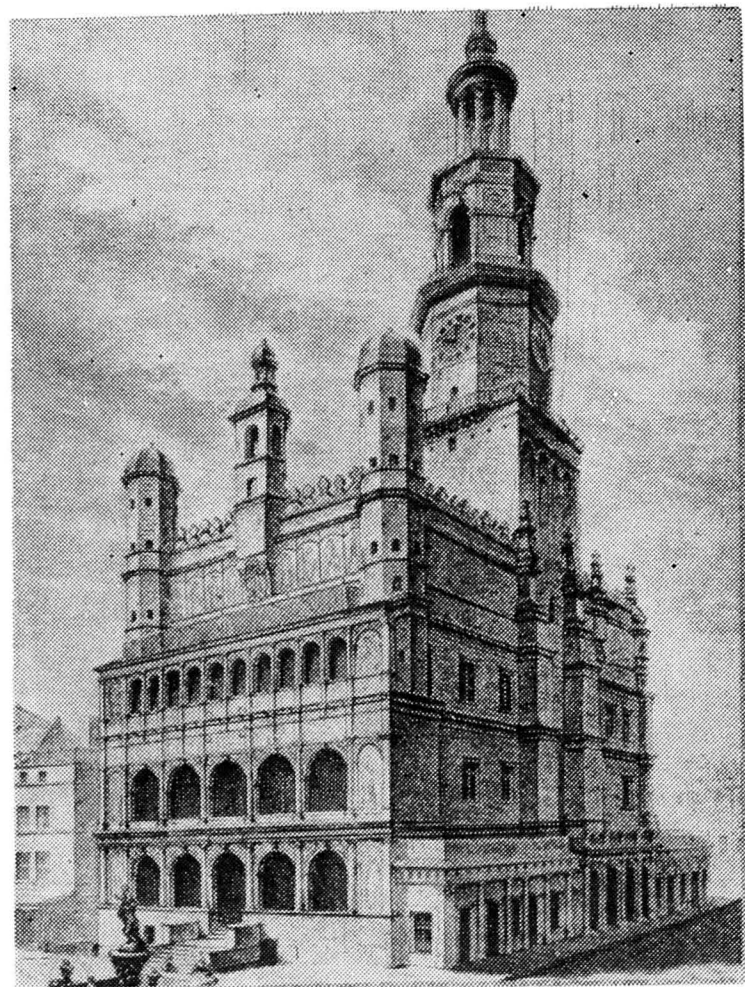

Fig. 13 — Poznań — Polonia. Palatul municipal construit de G. Battista da Cadro, 1550—1555 (după Aldo Crivelli).

Fig. 14 — Brieg — Polonia. Palatul municipal (restaurat) construit de Giacomo Pario și Bernardo Neuron, 1570—1572 (după Aldo Crivelli).

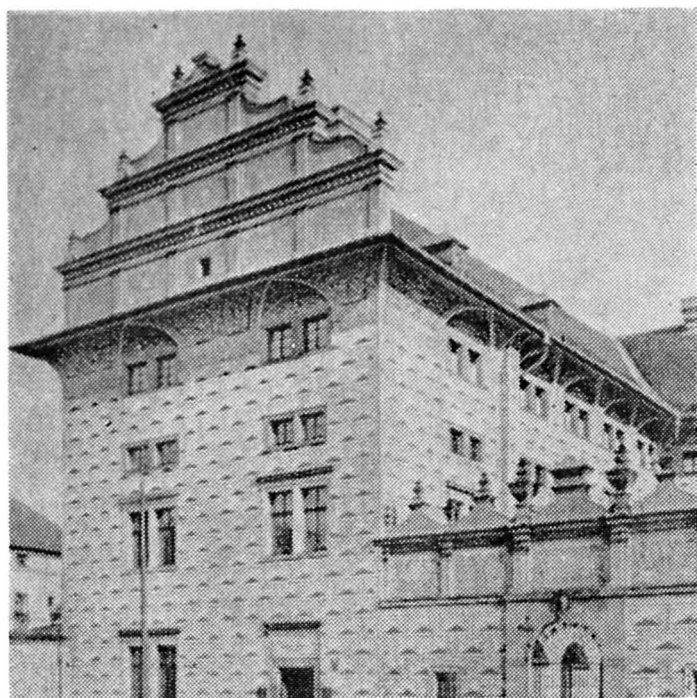

Fig. 15 — Praga. Palatul Schwarzenberg construit de Ulrico Aostalli și echipa sa, 1545 (după Aldo Crivelli).

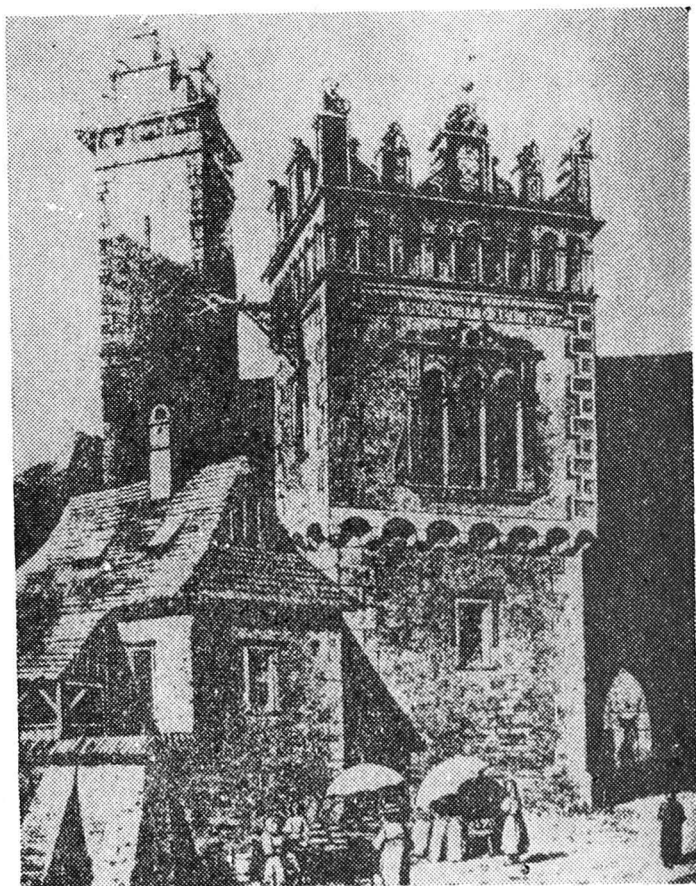

Fig. 16 — Kežmarok — Slovacia. Turnul cu atic lombardopolon de Bernardo de Lugano (după Aldo Crivelli).

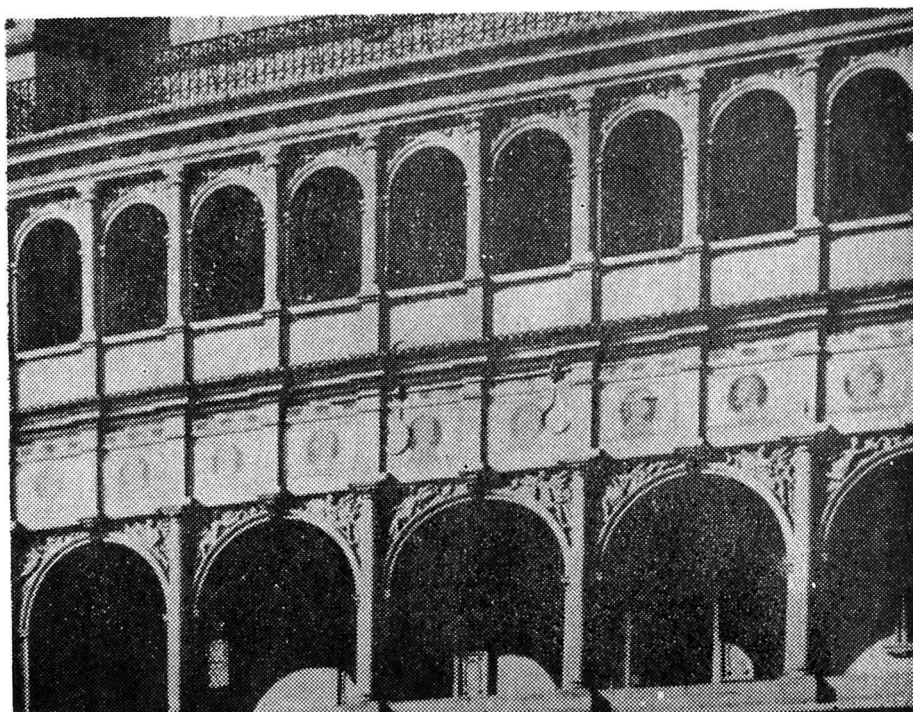

Fig. 17 — Poznań. Palatul municipal. Fragment al logiilor din fațada principală executate de G. Battista da Cadro, 1550—1555 (după Aldo Crivelli).

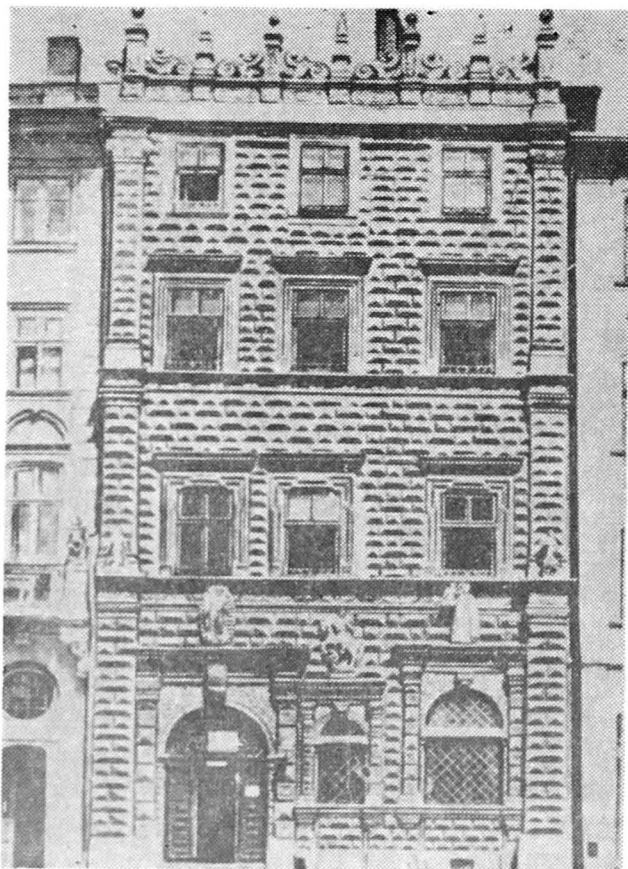

Fig. 18 — Lwów. Casa dr. Anczowski executată de Pietro Krassowski (?) la 1577 (după Aldo Crivelli).

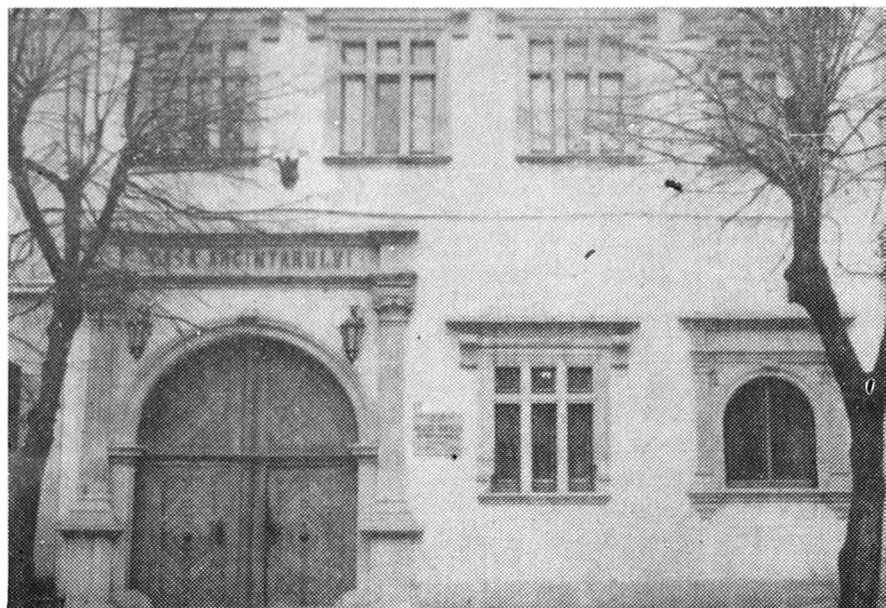

Fig. 19 — Bistrița. Casa Argintarului executată de Petrus Italus de Lugano și echipa sa între 1560—1563.

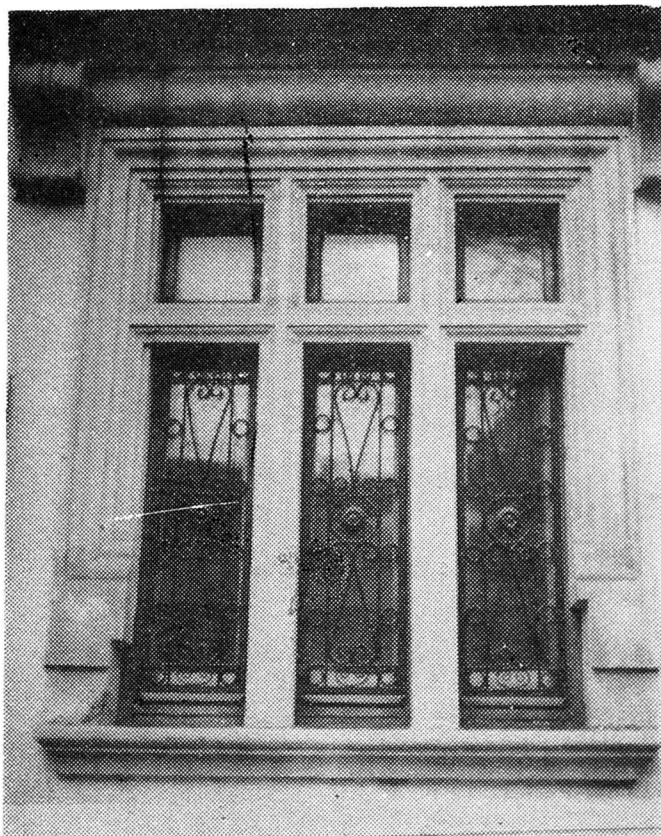

Fig. 20 — Bistrița. Casa Argintarului. Fereastră de la parter.

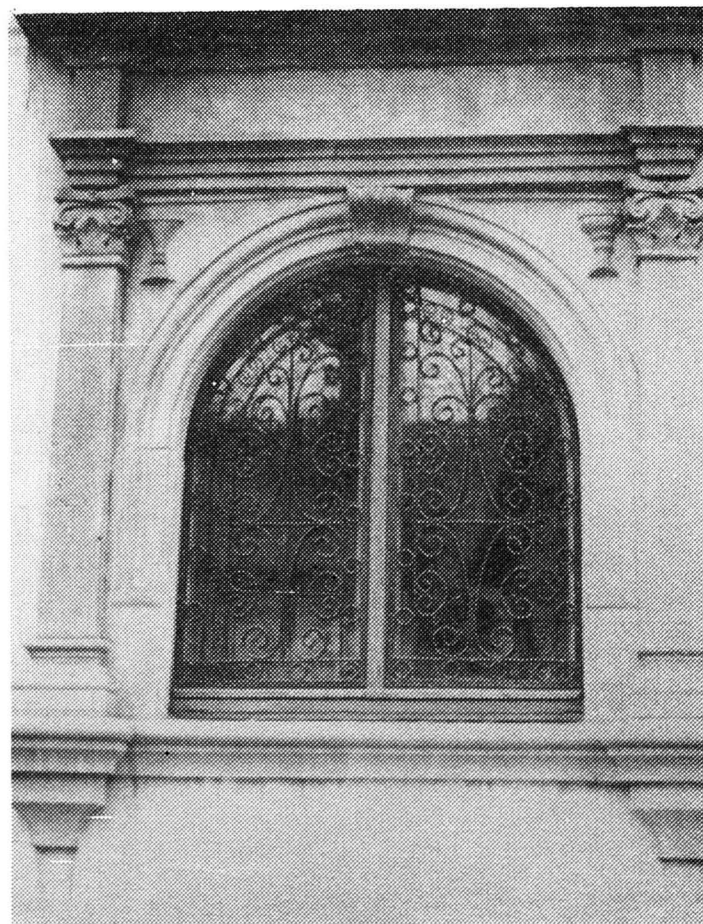

Fig. 21 — Bistrița. Casa Argintarului. Fereastră de la parter cu însemnele meșterului.

Fig. 22 — Slatina. Pietrele profilate ale fântinii în stil italian executate probabil după proiectele lui Petrus Italus de Lugano între 1560—1561.

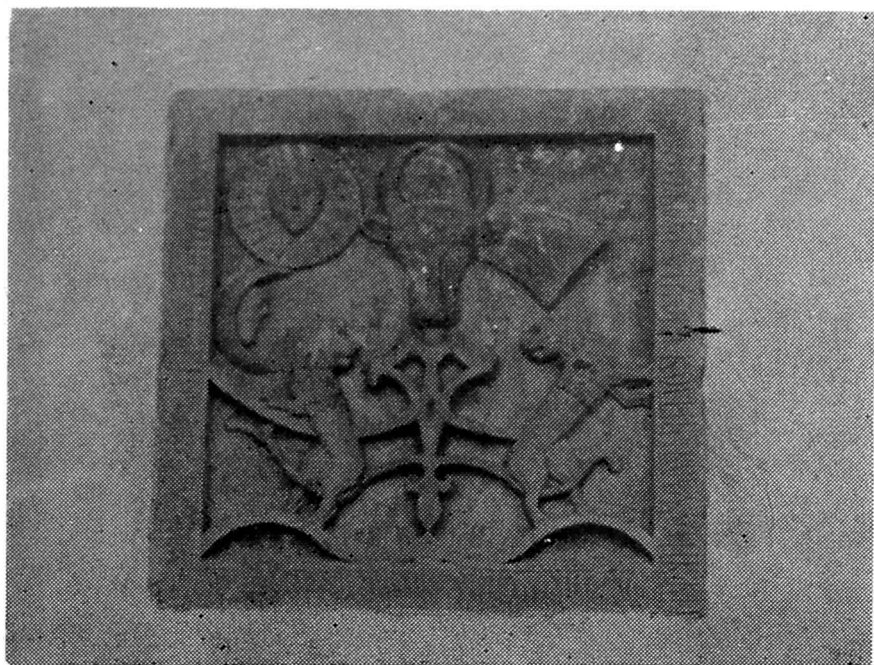

Fig. 23 — Slatina. Pisania menționând ridicarea fântinii la 1561.

Fig. 24 — Slatina. Casa egumenească executată de meșteri bistrițeni între 1560—1564.

Fig. 25 — Slatina. Fragmente profilate provenind de la construcțiile executate de meșteri bistrițeni.

ACTIVITATEA LUI PETRUS ITALUS DE LUGANO

Pomenit în majoritatea lucrărilor de specialitate, a sintezelor privind arta transilvăneană, Petrus Italus de Lugano este remarcat ca primul arhitect prin care formele stilului Renașterii au pătruns în construcțiile orașului Bistrița¹. Într-un document întocmit la 1563 de către conducerea orașului Bistrița, se menționează (traducere din limba latină): „Proiect pentru un certificat asupra muncii perfecte și conștiincioase a maestrului Petrus Italus din Liugon (Lugano — n.n.) a cetățeanului din Lemberg etc. a pietrarului care a terminat construcția bisericii...“². Apartenența sigură a acestui arhitect la grupul de arhitecți-maștri originali din cantonul elvețian Ticino, în speță din jurul localităților Lugano și Como, artiști care au jucat un rol foarte important în răspindirea arhitecturii Renașterii, cu particularități lombardo-venete, în țările din centrul și estul Europei, subliniază importanța contribuției sale în evoluția artei transilvănene. Cunoașterea drumului pe care l-a parcurs în aceste peregrinări, a evoluției concepției sale stilistice, a influențelor pe care le-a suferit, este cu atât mai necesară cu cât apariția sa, ca reprezentant al acestui grup în arhitectura transilvăneană, este singulară. Ne-am propus să urmărim principalele indicii cu privire la viața și itinerarul său în această regiune, încercând să precizăm unele date din observațiile personale.

Informațiile pe care le avem pînă în prezent oferă elemente adesea contradictorii privind biografia sa, cît și atribuirea unor construcții. Bibliografia parcursă nu cuprinde totalitatea lucrărilor semnalate, unele, momentan inaccesibile, fiindu-ne cunoscute prin referiri din lucrări de dată mai recentă. Cele mai importante studii tratînd direct activitatea lui Petrus Italus de Lugano sînt următoarele: Theobald Wortitsch, *Das evangelische Kirchengebäude in Bistritz*, Bistritz, 1885, făcînd analiza lucrărilor acestuia la Bistrița; W. Lozinski, *Sztuka Lwowska w XVI i XVII wieku* (*Arta la Lwów în secolele XVI și XVII*), Lwów, 1898; T. Man-kovski, *Pochodzenie osiadłych w Lwowie budowniczych włoskich* (*Proveniența arhitecților italieni stabiliți la Lwów*), în *Księga pamiatkowa ku*

¹ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959, p. 557; *IstRom*, III, București, 1969, p. 1060; G. Sebestyén — V. Sebestyén, *Arhitectura Renașterii în Transilvania*, București, 1963, p. 18; M. H. Takács, *Magyarországi udvarházak és kastélyok*, Budapest, 1970, p. 37; J. Balogh, *Influssi veneziani nell'arte della Transilvania*, în *Studi di storia dell'arte in onore di Antonio Morassi*, Venezia, 1971, p. 190.

² Th. Wortitsch, *Das evangelische Kirchengebäude in Bistritz*, Bistritz, 1885, p. 35.

czei Leona Pininskiego (*Carte în onoarea lui Leon Pininski*), vol. II, Lwów, 1936; St. Loza, *Architekci i budowniczowie w Polsce (Arhitecți în Polonia)*, Warszawa, 1954, toate trei cunoscute nouă prin referirile pe care le face St. Kozakiewicz în importantul său articol: *L'attività degli architetti e lapicidi comaschi e luganesi in Polonia nel periodo del Rinascimento fino al 1580*, în *Arte e artisti dei Laghi Lombardi*, Como, 1959. Această lucrare, pe lângă analiza generală a perioadei, face precizări importante cu privire la proveniența unor grupuri de artiști, la numele acestora, grupuri din care a făcut parte și Petrus Italus de Lugano. Lucrarea cea mai recentă, care adună informații numeroase, fără însă a le preciza îndeajuns și a face trimiterile necesare, este cartea lui Aldo Crivelli, *Artisti ticinesi dal Baltico al Mar Nero*, Lugano 1969. Ea prezintă pe lângă aceste informații și o vastă listă bibliografică.

Cadrul general istoric în care se desfășoară procesul de pătrundere a artiștilor din Ticino în Europa centrală și orientală este dominat de preocuparea suveranilor din aceste regiuni pentru asimilarea curentului umanist. Matei Corvinul și Wladislaw Jagiello regele Boemiei și Poloniei vor fi printre primii care favorizează pătrunderea noilor idei. De această atmosferă vor profita ticinezii, dar ea este doar una din componentele favorabile acestor tendințe și care includ factori comerciali, politici, sociali și religioși³. Cultura umanistă care pătrunsese la curțile regale, ale principilor și în rindul nobilimii provenea cel mai adesea de la aceeași sursă, cea italiană. Studiile nobililor polonezi în Italia, legăturile cu Roma, care merg pînă în secolul X, rolul jucat de Universitatea din Padova în formarea unor oameni de stat transilvăneni, cum ar fi principele Ștefan Báthory, ajuns apoi rege al Poloniei, Ștefan Báthory jr. sau István Kakas din Cluj, devin tot mai importante⁴. În Ungaria, la începutul secolului XVI, noul stil, îndeosebi lombard, trece de la construcțiile curții la cele particulare⁵, iar în Polonia noul curent va face ca în cele din urmă să înceteze a se mai folosi meșterii locali legați de tradiția medievală și astfel situația să fie favorabilă pătrunderii artiștilor italieni chemați direct din Italia sau din țările vecine⁶. Un moment semnificativ se petrece imediat după 1500, cînd la inițiativa principelui Sigismund I, viitor rege al Poloniei, se începe o campanie de construcții în spiritul noilor tendințe. Căsătoria lui cu Bona, fiica lui Giangaleazzo Sforza, va accentua și mai mult tendințele de înfrumusețare a orașelor regatului și în primul rînd a capitalei, Cracovia. În această primă perioadă, influența predominantă, mai ales în capitală, este cea florentină. Sint arhi-

³ A. Crivelli, *Artisti ticinesi dal Baltico al Mar Nero*, Lugano, 1969, p. 14.

⁴ M. Guidi, *Artisti ticinesi in Polonia dal XVI al XVIII secolo*, în *Bolletino Storico della Svizzera Italiana*, 1934, N. 1P. 11; J. Balogh, *op. cit.*, p. 189.

⁵ A. Zádor, *La penetrazione delle forme palladine in Ungheria*, în *Bolletino del Centro Internazionale di Studi di architettura Andrea Palladio*, VIII, 1966, parte II, Vicenza, p. 136—137.

⁶ S. Kozakiewicz, *L'attività degli architetti e lapicidi comaschi e luganesi in Polonia nel periodo di Rinascimento fino al 1580*, în *Arte e artisti dei Laghi Lombardi*, Como, 1959, p. 404—405, *passim*.

teți și sculptori care vin din Toscana sau de la Buda, precum Francesco da Firenze sau Bartolomeo Berecci da Val di Siena cu echipele lor⁷.

Înfringerea Ungariei de către turci la Mohács în 1526 modifică echilibrul din această regiune. Boemia și Moravia, reprezentând regatul Boemiei, ca și Slovacia legată de Ungaria, vor trece sub dominația casei de Habsburg. Ungaria, supusă turcilor, va ieși din aria de circulație a formelor Renașterii, cu excepția micului teritoriu rămas liber în nord. În schimb, prin venirea la tron a lui Ferdinand I de Habsburg, începând din jurul anilor 1530, pătrunderea artiștilor italieni din regiunea lacurilor va cunoaște un deosebit sprijin. Ferdinand I, venind din Spania, era tipul clasic de principe renașcentist, cu dorință de putere, mecenatism în ale artei și plăcerea de a trăi. Îi va influența în același sens pe principi, duci, clerici, posesorii de mari latifundii și unul dintre aceștia, Wilhelm von Perstein și fiul său, vor fi printre primii care, spre 1530, cheamă meșteri lombarzi pentru a construi castelul lor de la Pardubice⁸. Amenințarea turcilor ce ocupaseră Ungaria și Bosnia îl va determina pe Ferdinand I să apeleze la meșteri lombarzi, constructori de castele și fortărețe, care vor lucra pentru întărirea frontierelor sudice și estice ale Austriei, la: Spittal, Klagenfurt, Graz, Radkesburg, Maribor, Varasdin, Fürstenfeld, Wiener Neustadt, Viena, Bratislava⁹. În acest context Transilvania își păstrează legăturile cu centrul Europei prin regiunea Slovaciei și prin Galiția.

Analizând căile prin care pătrund meșterii din Ticino, Aldo Crivelli constată că itinerarul lor străbate în general următoarele trasee: Lugano prin Chiavenna spre Innsbruck și apoi spre Passau de unde se putea merge spre Moravia, Boemia, Saxonia, Brandenburg, Silezia, Polonia. Un alt drum, se pare preferat, trecea pe la Veneția, Ljubljana, Graz, Viena. Din Silezia, care devine un centru al penetrației ticineze, și mai precis din orașul Chojnow (Haynau), porneau alte ramificații mergând spre Brieg, Cracovia, Varșovia, Wilnius sau spre Poznań, Varșovia cu o deviație mai veche spre Cracovia și Leopoli (Lwów)¹⁰. Tot urmărind aceste itinerarii, este interesant de semnalat faptul că ele străbat în general o zonă care va fi dominată de protestanți: Silezia va fi toată luterană, în Boemia catolicii erau doar a zecea parte, Moravia fiind ceva mai echilibrată. De asemenea, Slovacia devine în mare parte luterană și calvină, deși la Trnava era noul sediu al arhiepiscopiei de Esztergon. Reformați existau și la Lwów, ca și în Transilvania¹¹. Aceste trasee erau străbătute de către artiști plecați de timpuriu spre a învăța meseria, primele noțiuni fiind însușite în Lombardia și Veneto¹². Răspîndirea pe rutele mai sus amintite, urmînd unei uzanțe vechi, se făcea în grupuri formînd niște cooperative de lucru¹³.

⁷ S. Kozakiewicz, *op. cit.*, p. 395; M. Guidi, *op. cit.*, p. 11.

⁸ A. Crivelli, *op. cit.*, p. 55.

⁹ *Idem*, p. 82.

¹⁰ *Idem*, p. 15, 17, 30.

¹¹ *Idem*, p. 60—61, 110.

¹² S. Kozakiewicz, *op. cit.*, p. 406.

¹³ M. Guidi, *op. cit.*, p. 12.

Influența toscană cu centrul la Cracovia, din primele decenii ale secolului XVI, a împiedicat răspîndirea echipelor de meșteri ticinezi și prima regiune în care ei reușesc să pătrundă este Silezia. Ea nu aparținea în această perioadă Poloniei, făcînd parte din regatul Boemiei dominat de austrieci. Este totodată perioada în care Ferdinand I lansează construcțiile deosebite de la Praga, în 1534 parcul regal all'italiana în Hradčany și în 1536 construcția clădirii Belvedere ca reședință de vară pentru regina Anna, opere ale arhitectului Paolo Stela da Melano¹⁴. Cei care stimulează pătrunderea Renașterii în Silezia, în acest colț între Boemia, Germania și Polonia, sînt membrii familiei Piast — dinastie a primilor regi polonezi. La Breslau (Wrocław), capitala Sileziei, primele nume de artiști italieni apar pe la 1518, iar primele elemente lombarde în primul sfert al secolului. Știrile sînt sigure spre anii 1540, cînd principele Gheorghe II Piast cheamă pe Giacomo Pario cu echipa sa la Brieg unde transformă castelul gotic în palat rinascimental¹⁵. Echipetele cele mai importante care vor acționa în jurul anilor 1540 în Silezia, la Breslau, Poznań și Chojnow (Haynau) sînt cele conduse de Giacomo Pario și familia sa (în care intră și Neuron) și Giovanni Battista Cadro, unul din cei mai apreciați arhitecți¹⁶. Se pare că o parte din ei sosesc în Silezia chemați din Boemia și Germania¹⁷, dar sînt originari în marea lor majoritate din cantonul Ticino, în speță din Lugano (cei mai mulți) și din regiunea Como¹⁸.

Pornind de la acest nucleu, în Polonia se vor forma centre importante, active în special în intervalul pînă la 1580. Astfel se remarcă Leopoli (Lwów), cunoscut prin viața sa politică, comercială și artistică și mai apoi Varșovia și Cracovia care va ieși treptat de sub influența toscană¹⁹. În mod firesc, în evoluția acestor centre se va produce un foarte important proces de adaptare a formelor specific italiene la caracteristicile și nevoile locale, ajungîndu-se chiar la definirea unor elemente noi autohtone. Coronamentul cu atic polono-lombard se va răspîndi în Polonia, Silezia, Slovacia, Transilvania, iar „merlatura all'italiana” cu decorația în grafit va avea succes în Polonia, Boemia, Slovacia, Transilvania, fiind preluată în motivele folclorice²⁰.

Am socotit necesară urmărirea acestor date generale, în cadrul cărora se desfășoară activitatea ticinezilor, deoarece primii ani ai activității lui Petrus Italus de Lugano nu sînt cunoscuți prin referiri directe. Acești ani sînt însă foarte importanți pentru formarea sa, pentru cunoașterea influențelor pe care le-a putut suferi și pentru găsirea unor eventuale analogii.

Maestrul Petrus Italus de Lugano, cetățean din Lemberg (Magister Petrus Italus de Luugon, civis Leopoliensis) așa cum apare în documentul

¹⁴ A. Crivelli, *op. cit.*, p. 55.

¹⁵ S. Kozakiewicz, *op. cit.*, p. 396—397.

¹⁶ *Idem*, p. 398—399; A. Crivelli, *op. cit.*, p. 30.

¹⁷ S. Kozakiewicz, *op. cit.*, p. 399.

¹⁸ *Idem*, p. 405.

¹⁹ A. Crivelli, *op. cit.*, p. 31.

²⁰ *Idem*, p. 39, 63.

de la Bistrița din 1563²¹, este întâlnit în bibliografia de specialitate și sub alte denumiri: Pietro Castelli da Bissone, Pietro Castelli (Beccaria), magister Petrus murator Italus de Luugon, Piotr Italczyk, Castilio Piotr, murator regius. De asemenea, Aldo Crivelli înclină să-l scoată pe Pietro Castelli una și aceeași persoană cu Petrus Krassowski Italus murator Szwancar (Szwancar = elvețian)²². Nu împărtășesc acest punct de vedere sau mai bine zis nu fac aluzii la o asemenea posibilitate Stefan Kozakiewicz sau Massimo Guidi în studiile lor cu referire la această perioadă²³. Aldo Crivelli face mențiunea că ar fi originar din Bissone, în apropiere de Lugano, de unde provine și familia Pario și primele știri ar data din 1525²⁴. Originar din Bissone și conlucrând ulterior cu unii membri ai familiei Pario și Cadro — frații Kilian, Gabriele și Antonio de Cadro i se vor alătura venind de la Poznań la Lwów în 1552²⁵. Petrus Italus se pare că a făcut parte din aceeași echipă a familiei Pario di Bissone (frații Giacomo și Giovanni, nepoții Cristoforo și Domenico, gine-rele Bernardo Neuron) care înainte de 1537 lucrase în Saxonia la Drezda, Meissen, Grossenheim și pe care o găsim în acest an stabilită la Chojnow (Haynau) în Silezia²⁶. Aici la Chojnow principele Frederic II Piast va ridica un castel folosind munca luganezilor. Acestui exemplu îi urmează apoi succesiva iradiere a Renașterii în Polonia²⁷. Portalul și fațada acestei construcții prezintă analogii foarte apropiate cu construcțiile lui Petrus Italus de Lugano. Tot din echipa lui Pario di Bissone făcea parte și un oarecare „Zuam de Roveredt“ (din Mesolcina) care îl acompaniază pe Petrus Italus la lucrările de la Bistrița²⁸, dar despre care nu mai avem alte informații. La 1541 Giacomo Pario cu echipa sa se stabilește la Brieg unde lucrează la transformarea castelului gotic al familiei Piast, așa cum menționam mai sus, în palat Renaștere. Este foarte probabil, luind în considerare și analogiile care se pot face cu lucrări ale lui Petrus Italus de mai târziu, aflate la Lwów sau la Bistrița, că acesta era încă în echipa lui Giacomo Pario la acea dată.

Un moment important al biografiei lui Petrus Italus și al răspîndirii formelor de Renaștere în estul Europei este semnalarea sa într-un document de la 1543 în calitate de arhitect la Leopoli (Lwów)²⁹. În preajma acestui an avusese loc, probabil, separarea sa de grupul Pario — Cadro, găsind aici la Leopoli un centru dispus ridicării unor construcții noi. Nu avem indicii pe ce itinerar a ajuns din Silezia la Lwów, dar este posibil că, în preajma acestui moment sau în alt interval apropiat, a cunoscut și unele aspecte ale construcțiilor în stil Renaștere care se ridicau în Boemia. Opinia cercetătoarei H. Takács Marianna, care afirmă că Petrus Italus ar fi ajuns mai întâi în Transilvania ca angajat al lui Martinuzzi

²¹ Th. Wortitsch, *op. cit.*, p. 35.

²² A. Crivelli, *op. cit.*, p. 40.

²³ S. Kozakiewicz, *op. cit.*, p. 414; M. Guidi, *op. cit.*, p. 15.

²⁴ A. Crivelli, *op. cit.*, p. 40.

²⁵ S. Kozakiewicz, *op. cit.*, p. 401.

²⁶ A. Crivelli, *op. cit.*, p. 22, 110.

²⁷ *Idem*, p. 30.

²⁸ *Idem*, p. 110.

²⁹ S. Kozakiewicz, *op. cit.*, p. 401, 417—418; A. Crivelli, *op. cit.*, p. 40.

și al reginei Isabela și în continuare ar fi plecat spre Polonia, de unde a fost rechemat la lucrările din 1560—1563, nu se bazează pe nici un fel de indicii și nu pare plauzibilă³⁰. Circulația este mai frecventă acum în sens invers și nu avem nici un fel de urme ale unei asemenea prezențe. Nu este de neglijat nici aspectul religios al problemei. Petrus Italus este chemat la Bistrița într-un mediu protestant, diferit de cel din timpul lui Martinuzzi și pe care îl reprezenta acesta. Grupul care se formează aici la Lwów va fi foarte activ în următorii patruzeci de ani. Din el au mai făcut parte: Zaccaria Castelli, Angelo și Galeazzo da Brusino, Giacomo da Leventina, Francesco Quadro, Marc'Antonio da Lugano, frații Antonio, Kilian și Gabriele da Cadro, Martino Cadri și Martino Muralto³¹. Activitatea lui Petrus Italus în cadrul acestui grup este dintre cele mai însemnate, dar din păcate marea majoritate a lucrărilor sale nu se mai păstrează, iar altele au suferit transformări radicale. Dintre lucrările existente îi este atribuit portalul din strada Ormianska nr. 20, în stilul celor pe care le-a realizat și la Bistrița³² și care este asemănător multora dintre portalurile construite în zona cu influență țicineză. Principala construcție pe care a ridicat-o la Lwów a fost biserica Valahă, construită între 1547 și 1559, dar care este mistuită de un incendiu în 1571. Imaginea acestei biserici s-a păstrat pe ștampila stavropighiei din Lwów, fiind o imbinare între elementele noi aduse de Petrus Italus și elementele specifice ambianței bizantine. În legătură cu această biserică este semnificativ faptul că a fost construită de domnitorul moldovean Alexandru Lăpușneanu, ctitor, așa cum o menționează pisania³³. Confirmând contribuția materială a domnitorului la zidirea bisericii, frăția ortodoxă din Lemberg (Lwów) scria lui Aron vodă următoarele: „...mai ales noi și înaintașii noștri am avut de la dînsul mare ajutor și biserica Uspenia din orașul nostru a fost clădită aproape numai pe cheltuiala lui.”³⁴. Această ctitorie a lui Lăpușneanu confirmă legăturile ce se păstrau între Moldova și Lwów, ca o continuare a bogatelor tradiții din secolul precedent. Mai mult, acceptînd construirea acestei biserici ortodoxe de către arhitectul italian, domnitorul moldovean exprima apropierea sa de tendințele artei europene pe care le cunoscuse anterior domniei, cînd colindase țările europene ca negustor.

Tot pentru acest interval, o notă a lui Aldo Crivelli atrage atenția că la 1552 arhitecții Pietro Castelli da Bissone (Petrus Italus), Speciacassa da Arogno, Stela da Melano se găseau la Eger, iar Petrus Italus

³⁰ M. H. Takács, *op. cit.*, p. 114.

³¹ A. Crivelli, *op. cit.*, p. 31.

³² S. Kozakiewicz, *op. cit.*, p. 401.

³³ P. P. Panaitescu, *Fundațiuni religioase românești în Galiția*, în *BCMI*, XXII (1929), p. 2. Textul pisaniei: „Cu voia Tatălui și ajutorul Fiului și săvîrșirea Sfințitului Duh, binecredinciosul și de Hristos iubitorul io Alexandru Voevod, din mila lui Dumnezeu Domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, binevoind din toată inima și din tot gîndul a început și a clădit acest hram într-u slava și lauda Domnului Nostru Isus Hristos și a Adormirii Preacuratei lui Maice al cărei hram este în slăvitul oraș Liov (Iliovov) pentru sănătatea și pentru sufletul său și al Doamnei sale Ruxandra și al copiilor lor Bogdan și Petru și Ioan și Domnița Teodora în anul 1559, 7067.”

³⁴ *Idem*, p. 3.

și-a continuat drumul spre Transilvania³⁵. Această informație, fără trimiteri, pînă în prezent nu ne-a oferit o confirmare.

Activitatea lui Petrus Italus în Transilvania, și anume la Bistrița, a lăsat cele mai bogate mărturii prin elementele în stil Renaștere de la biserica evanghelică și de asemenea de la Casa Argintarului. Ajuns la Bistrița în baza unor recomandări și pe căi ce nu ne sînt cunoscute, Petrus Italus va desfășura o intensă activitate, probabil și cu ajutorul unei echipe numeroase, într-o perioadă relativ scurtă (1560—1563).

Nu putem omite din analiza situației general-istorice legăturile care existau între Bistrița, acest important centru meșteșugăresc, și Moldova din perioada lui Alexandru Lăpușneanu. Începerea acțiunii de reconstrucție de la Bistrița se face tocmai în momentul imediat următor încheierii lucrărilor la biserica Valahă, ctitorită de domnul moldovean la Lwów, într-o perioadă în care schimburile comerciale, cererile de meșteri, corespondența dintre domnitor și Bistrița erau intense. Nu pare a fi imposibilă o mijlocire a înțelegerii privind reconstrucția bisericii din partea domnului moldovean și în orice caz cu siguranță că bistrițenii erau la curent cu ceea ce realizase la Lwów Alexandru Lăpușneanu prin munca arhitectului italian.

În inscripția din cadrul portalului de pe latura vestică a bisericii din Bistrița găsim principalele date referitoare la lucrările executate: „În anul lumii cinci mii cinci sute douăzeci și doi de la nașterea Mintuito-rului 1560 s-a început la 7 martie demolarea acestei biserici. La 13 mai însă reconstrucția. În anul lumii 5525 de la nașterea lui Cristos însă 1563 construcția a fost terminată. Numai domnului laudă și cinste“. Totodată, documentul, încheiat la terminarea lucrărilor, subliniază că doar maistrul Petrus a condus și ridicat această biserică. Așa cum se arată în studiul lui Theobald Wortitsch dedicat bisericii din Bistrița, era imposibil ca în intervalul 7 martie — 13 mai să se fi reușit demolarea în întregime a colosului de la Bistrița. Dealtfel și datele anterioare pomenesc de numeroase refaceri, astfel că și în acest caz, luînd în considerare și suma relativ mică de 8000 florini, rezultînd din notele de plată pentru reconstrucție, nu poate fi vorba decît de o restaurare³⁶. Rămînînd la precizările privind costul construcției, amintim că Giovanni Andrea Gromo, în notele sale de călătorie, pare a cunoaște prea puțin adevărul în legătură cu cele văzute pe la 1567: „... întîlnim acolo o frumoasă biserică care fu construită de un arhitect din Bergamo (am putea accepta eroarea, avînd în vedere apropierea dintre cele două zone, Bergamo și Lugano — n.n.) pe propriile sale cheltuieli; ea este închinată Sfintei Fecioare, dar în prezent se ține slujbă luterană, precum în toate celelalte orașe ale țării³⁷. Erorile cu referire la Bistrița sînt lămurite, din fericire, în documentul pomenit mai sus.

Din analiza construcției zidurilor și din cercetarea stilistică rezultă că intervențiile efectuate în cei trei ani au dus la consolidarea pereților și ridicarea acoperișului, la realizarea portalului principal și a fațadei vesti-

³⁵ A. Crivelli, *op. cit.*, p. 101.

³⁶ Th. Wortitsch, *op. cit.*, p. 35—36.

³⁷ *Idem*, p. 35.

ce, a altor două portaluri laterale, a unui turnuleț cu trepte, în apropierea turnului mare, căruia i s-a adăugat nivelul cinci și galeria în stil Renaștere. În interior doar galeria balconului, cu baluștri și unele modificări, aparțin aceleiași perioade. Ușile de lemn de la cele trei portaluri ca și de la sacristie, cum apăreau ele la 1885 când Wortitsch a redactat studiul, erau opera aceluiași meșter italian. Azi se păstrează ușa sacristiei. Cele trei portaluri au aproape aceleași elemente decorative; ele se aseamănă foarte mult cu portalul Casei Argintarului din Bistrița și, în continuare, cu portalul casei din Lwów, str. Ormianska nr. 20, sau cu portalul castelului din Chojnow (Haynau). Aceste analogii ne fac să socotim și ancadramentele de la Casa Argintarului ca lucrări executate sub îndrumarea aceluiași Petrus Italus de Lugano³⁸. Elementele stilistice care apar aici se găsesc răspândite pe întreaga zonă de activitate a meșterilor lombarzi. Unele devin caracteristice prin soluțiile la care se ajunge. Este cazul aticului așa-zis lombardo-polon, rezultanta unei combinații între un element lombardo-venet și elemente goticizante poloneze, atic care își găsește o variantă și în fațada bisericii de la Bistrița. Analogii evidente apar la construcții anterioare și în mod special la palatul Schwarzenberg din Praga. Acest atic îl găsim răspândit în Suedia, Slovacia, la Lwów (casa dr. Anczowski)³⁹.

Cu siguranță că, deși nu este vorba de reconstruirea întregului edificiu al bisericii, pentru lucrările de pietrărie pomenite Petrus Italus s-a bucurat de sprijinul unei numeroase echipe de pietrari. O parte l-au însoțit probabil din Polonia, iar altă parte proveneaua dintre meșterii locali cunoscuți și pomeniți în acea perioadă în numeroase documente transilvănene sau moldovene. Cert este că la 1563 din proiectul de document întocmit se deduce că lucrarea era terminată: „... Ceea ce a construit numitul Petrus a întreprins cu toate puterile și s-a străduit să îndeplinească dorința noastră și astfel a condus și a construit în sfârșit cu ajutorul Domnului în mod satisfăcător, frumos, distins, artistic și lăudabil Casa Domnului sau biserica. Noi am vizitat și observat precis sus-numita construcție în interior și exterior și am constatat că sus-numitul maistru Petrus a îndeplinit întru totul ceea ce s-a obligat a construi...”⁴⁰. Aceste precizări infirmă părerile lui Gh. Sebestyén și V. Sebestyén, care afirmă că ancadramentele lucrute sub îndrumarea lui Petrus Italus au fost terminate și montate mai târziu de meșteri autohtoni⁴¹.

Tot în legătură cu activitatea lui Petrus Italus în perioada șederii la Bistrița, emitem ipoteza participării sale la realizarea numeroaselor construcții în stil Renaștere pe care le întâlnim în complexul mănăstirii Slatina ridicate de Alexandru Lăpușeanu. În jurul bisericii ce aparține ca stil perioadei anterioare, construcțiile profane ridicate reprezintă cel mai valoros exemplu al pătrunderii influenței Renașterii în arhitec-

³⁸ G. Sebestyén—V. Sebestyén, *op. cit.*, p. 92—93; M. H. Takács, *op. cit.*, p. 37.

³⁹ A. Crivelli, *op. cit.*, p. 38.

⁴⁰ *Idem*, p. 35.

⁴¹ G. Sebestyén—V. Sebestyén, *op. cit.*, p. 131.

tura moldovenească. Ele cuprindeau casa egumenească sau vechea trapeză, fântina în stil italian și casa domniței Ruxandra de la care se păstrează bogate elemente de profilatură. Profilele de la ferestre, ancadramentele de uși, dispunerea încăperilor de la casa egumenească își găsesc analogii îndeosebi la construcțiile Casei Argintarului din Bistrița. Fântina în stil italian este însă un element cu totul excepțional, atât pentru Moldova cât și pentru regiunea Bistriței. Dincolo de analiza stilistică, de asemănările evidente dintre construcțiile pomenite, în succesiunea evenimentelor o serie de factori vin să întărească presupunerea că prezența lui Petrus Italus la Bistrița, după îndelungata colaborare cu Alexandru Lăpușneanu la Lwów, este implicată în elaborarea acestor soluții. La 7 martie 1560 la Bistrița începuseră lucrările de demolare la biserică, lucrări care au ținut pînă la 13 mai. În același interval, la 6 aprilie și 13 mai, Alexandru Lăpușneanu cerea bistrițenilor prin două scrisori: „...20 (și chiar mai mulți) meșteri pentru o fântină”⁴². Această fântină de o concepție și o profilare specific italiană, care se termină la 1561, așa cum menționează pisană, trebuia să fie opera unui cunoscător care, în acel moment, la Bistrița nu putea fi altul decît Petrus Italus. Tot în acești ani, pînă în 1564, se termină și construcția casei egumenești de la Slatina, cam în același interval în care, probabil, se efectuează și lucrările la Casa Argintarului către care merg toate analogiile.

După această perioadă de intensă activitate Petrus Italus se pare că se reîntoarce la Leopoli (Lwów) unde este menționat la 1567⁴³. În acest moment știrile despre activitatea sa se întrerup și dacă am accepta punctul de vedere al lui Aldo Crivelli, care — așa cum menționam mai sus — susține că Pietro Krassowski pomenit de la 1567 la 1578 este noul nume al lui Petrus Italus, ar însemna să-i atribuim în continuare construirea unui turn pentru biserica Valahă, casa dr. Anczowski, refăcută și ea mai tirziu, capela celor Trei Sfinți pentru aceeași biserică Valahă și un alt turn pentru catedrala armeană arsă în 1578. Este semnificativ în analiza acestei ipoteze că Pietro Krassowski continuă să lucreze la biserica Valahă și ridică construcții care stilistic amintesc de Petrus Italus de Lugano.

Și chiar eliminînd această fază, figura lui Petrus Italus de Lugano, prin contribuția adusă la răspîndirea formelor stilului Renașterii la Leopoli (Lwów) și la Bistrița, rămîne reprezentativă pentru istoria arhitecturii central- și est-europene de la jumătatea secolului XVI.

(O informație recentă dintr-un studiu al cercetătoarei Balogh Jolán cu referire la pătrunderea unor influențe din arhitectura nord-italiană în Transilvania pomeneste în legătură cu palatul principelui Ioan Sigismund de la Alba Iulia că aici lucra un „Castilio lapicida Italus” la 1569⁴⁴. Numele ridică un nou semn de întrebare pentru aprofundarea în continuare a aspectelor legate de activitatea lui Pietro Castilio — Petrus Italus de Lugano).

GHEORGHE MĂNDRESCU

⁴² A. Lăpedatu, *Cercetări cu privire la meșterii bisericilor moldovene*, în *BCMI*, 1912, p. 27.

⁴³ S. Kozakiewicz, *op. cit.*, p. 414; A. Crivelli, *op. cit.*, p. 40.

⁴⁴ J. Balogh, *op. cit.*, p. 189.

ZUR AKTIVITÄT DES PETRUS ITALUS DE LUGANO

(Zusammenfassung)

Der Verfasser nimmt sich in vorliegender Arbeit vor, die Nachrichten über die Entwicklungsphasen der Tätigkeit des Architekten Petrus Italus, gebürtig aus der Gegend von Lugano im schweizerischen Kanton Tessin, zu analysieren. Aus dem Gebiet Lugano — Como wanderten im 16. Jh. zahlreiche Gruppen von Meistern und Architekten nach Deutschland, Schlesien, Böhmen, nach Süd- und Ostpolen, Ungarn und Transsilvanien.

Der Architekt Petrus Italus de Lugano ist besonders durch seine Tätigkeit in den Städten Leopoli (Lwów, Lemberg) in Polen und Bistrița in Transsilvanien bekannt. In Bistrița leitet er die Arbeiten zur Restaurierung der Lutherischen Kirche, wobei er Elemente des Renaissancestils einführt. Auch scheint er in dieser Stadt die Pläne für das Haus des Silberschmieds entworfen oder ausgeführt zu haben. Nachrichten über die von ihm in Lemberg errichteten Bauten erwähnen auch die Walachische Kirche, eine Stiftung des moldauischen Fürsten Alexandru Lăpușneanu. Aufgrund dieser Angaben und ausgehend von der bekannten Tatsache, daß Alexandru Lăpușneanu im gleichen Zeitraum der Arbeiten in Bistrița — 1560—1564 — in Slatina, seiner Stiftung in der Moldau, zahlreiche Bauten mit Renaissance-Elementen aufführen ließ, nimmt der Verfasser an, daß der italienische Architekt auch ihr Erbauer gewesen sei. Die Entsprechungen weisen im übrigen wieder in Richtung der Bistrițer Bauten.

Die Bedeutung der Kenntnis seiner Aktivität liegt auch darin, daß sich diese an der östlichen Grenze des Verbreitungsgebiets der Formen des Renaissancestils entfaltete, die aber durch bodenständige Elemente stark beeinflußt wurden.

COMERȚUL CLUJULUI CU ORAȘELE SLOVACIEI DE ASTĂZI (1599—1637)

Pe măsura creării și extinderii rețelei de legături comerciale ale Clujului medieval, sfera intereselor economice ale clujenilor a înglobat tot mai mult și schimbul de mărfuri cu centrele meșteșugărești-comerciale — unele din ele, înfloritoare și de substanțială pondere în circuitul economic centro-răsăritean al Europei — din zona numită „Ungaria superioară” (teritoriu ce corespunde Slovaciei actuale, din cadrul statal al R. S. Cehoslovacia), aparținând înainte de 1526 în întregime regatului ungar, iar după împărțirea sa în trei, supusă unui statut politic fluctuant, de la apartenența sa Ungariei habsburgice la trecerea sub sceptrul principelui Transilvaniei, după pacea de la Mikulov din 1622. Existența unei păături dense de meșteșugari-negustori, prosperitatea unor centre economice slovace, prosperitate determinată de prelucrarea și valorificarea resurselor naturale și mai cu seamă a bogățiilor subsolului, nu constituiau unicul impuls pentru clujeni de a cultiva relații de schimb comercial cu zona aceasta. Cauza mai profundă consta în poziția-cheie a zonei în comerțul de tranzit balto-sudic, orașele slovace fiind puncte obligatorii de trecere, etape comerciale, în circuitul economic din care, la rîndul său, făcea parte integrantă și Clujul¹. De aceea, legăturile comerciale ale Clujului cu centrele economice slovace exprimă o necesitate de ordin economic a păturii de orașeni angajați în activitatea comercială, în primul rînd, în cadrul geografic mai larg al comerțului regional centro-răsăritean — sudic al Europei, în al doilea, în schimbul de mărfuri specific, bilateral.

Dealtfel, încă din sec. XV—XVI, interesele economice ale clujenilor s-au îndreptat spre centrele mai de seamă de pe teritoriul Slovaciei de azi. Există mărturii documentare în acest sens², cărora li se adaugă materialul aferent cuprins în înregistrările tricesimale clujene pentru anii 1599—1637, material pe care îl valorificăm în cele de față.

---

¹ Pentru rutele comerciale care legau Clujul de orașele „Ungariei superioare”, prin care orașul era conectat cu centrele economice poloneze și cu Viena, vezi F. Pap, *Comerțul transilvănean al Clujului din prima jumătate a sec. XVII în registrele vamale* (I), în *ActaMN*, XI (1974), p. 173—175; idem, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Polonia în registrele vamale clujene (1599—1637)*, în *ActaMN*, XIV (1977), p. 374 și harta p. 375.

² Vezi S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, p. 292—294; idem, *Der Handel Transsilvaniens vom 14. bis 17. Jahrhundert*, în *Scripta mercaturae*, 1977, nr. 1, p. 9; M. Dan, *Din relațiile comerciale ale Transilvaniei cu Slovacia în sec. XVI. Relațiile cu Levoča*, în *Studia*, 1969, fasc. 1, p. 19—20.

Relațiile comerciale ale negustorilor clujeni cu orașele slovace sînt documentate în înregistrările tricesimale amintite începînd cu cel de al doilea deceniu al sec. XVII. Nu este întîmplător că aceste începuturi se constată ca datînd de pe vremea domniei principelui Gabriel Bethlen, cel care a căutat primul dintre capii autorității centrale transilvane să instaureze o politică economică conștient orientată spre îmbunătățirea balanței comerciale transilvane, cel care, dîndu-și seama de foloasele previzibile ale integrării nu numai a orașelor slovace, ci și a întregii zone (producția minieră, producția rurală și orășenească, schimbul înfloritor de mărfuri) în economia principatului, a mărit substanțial veniturile fîscului transilvan³, ceea ce i-a creat o bază materială solidă, necesară înfăptuirii proiectelor politice urmărite.

Valoarea tricesimală, frecvența transporturilor între Cluj și orașele slovace. După cum o atestă registrele tricesimale clujene, orașul Cluj a întreținut relații comerciale cu următoarele centre slovace:

Localitatea	Ani de transport de mărfuri
Prešov	1613, 1617—18, 1621/22—23, 1630, 1632—1637
Rimavská Sobota	1622
Bardejov	1614—15
Levoča	1635—37
Bratislava	1623, 1632, 1634, 1636—37
Košice	1614, 1630, 1633, 1635—36
Rožňava	1630

Atît valoarea tricesimală, cît și frecvența anuală a transporturilor efectuate de clujeni diferă ca proporții în cazul fiecărui oraș slo-

Tabelul I

Valoarea tricesimală și numărul cazurilor de transport

Localitatea	Valoarea tricesimală (fl, d)			Nr. cazuri transport		
	Total	Import	Export	Total	Import	Export
Prešov	3.268,43 ½	3.022,05 ½	246,38	367	332	35
Rimavská Sobota	229,97	229,97	—	4	4	—
Bardejov	156,75	156,75	—	6	6	—
Levoča	76,77	76,77	—	6	6	—
Bratislava	73,80	73,80	—	7	7	—
Košice	27,00	24,93	2,07	7	6	1
Rožňava	0,75	0,75	—	1	1	—
TOTAL	3.833,47 ½	3.585,02 ½	248,45	398	362	36

³ Vezi V. Mráz, *Bethlen Gábor gazdaságpolitikája*, în *Századok*, 1953, nr. 4, p. 536—542.

vace menționate. Cu unele localități, aveau loc relații de import și export sistematice, de tradiție mai veche; cu altele, relațiile sînt unilaterale și accidentale, ceea ce reflectă tocmai situația întreținerii de legături economice organice integrate în comerțul regional european, în cazul unora din orașele în cauză, respectiv, de legături economice numai bilaterale și neconstituind o necesitate imperioasă a economiei urbane clujene, în cazul altor localități.

1. Comerțul Clujului cu orașul Prešov

Grosul valorii tricesimale și marea majoritate a cazurilor de transport se datorează traficului comercial clujean desfășurat cu orașul *Prešov*, care a fost unul din partenerii comerciali cei mai activi ai Clujului, în perioada discutată. Prešovul ocupă locul al patrulea în ordinea tricesimei totale a mărfurilor vehiculate de clujeni, cel de al treilea loc printre localitățile sau zonele cu care Clujul a întreținut relații de import de mărfuri, și se situează pe cel de al șaptelea loc în ordinea valorică a exportului clujean spre diferite localități sau zone. Din punct de vedere al frecvenței transporturilor, legăturile cu orașul slovac sînt la fel de active, marcate prin același loc al patrulea ocupat în ordinea numărului total al cazurilor de transport și al treilea în rîndul acelor de import de mărfuri, pe cînd în domeniul exportului de mărfuri el se situează pe cel

Tabelul II

Repartiția anuală a tricesimei și a numărului transporturilor în comerțul între Cluj și Prešov

Anul	Import		Export		Total	
	tricesima (fl, d)	nr. ca- zuri	tricesima (fl, d)	nr. ca- zuri	tricesima (fl, d)	nr. ca- zuri
1613	5,40	2	—	—	5,40	2
1614	—	—	—	—	—	—
1615	—	—	—	—	—	—
1616	—	—	—	—	—	—
1617	25,88 ½	4	4,12 ½	1	30,01	5
1618	116,27 ½	22	6,40	2	122,67 ½	24
1619	—	—	—	—	—	—
1621/22	122,05	13	—	—	122,05	13
1622	96,21	7	—	—	96,21	7
1623	10,36	2	—	—	10,36	2
1630	259,66 ½	53	39,47	6	299,13 ½	59
1632	577,41	52	18,50	3	595,91	55
1633	541,71 ½	57	28,50	3	570,21 ½	60
1634	339,50	36	30,06 ½	4	369,56 ½	40
1635	466,69	41	57,11 ½	5	523,80 ½	46
1636	460,89 ½	43	57,87	9	518,76 ½	52
1637	—	—	4,33 ½	2	4,33 ½	2
Total	3.022,05 ½	332	246,38	35	3.268,43 ½	367

de al nouălea loc printre localitățile (zonele) de destinație a mărfurilor taxate la Cluj.

Examinarea repartiției tricesimei mărfurilor taxate la Cluj, de proveniență din Prešov sau cu destinația Prešov, relevă faptul că perioada de maximă intensitate a transporturilor și, totodată, de cea mai ridicată valoare a acestora a constituit-o cel de al patrulea deceniu al sec. XVII.

După comerțul clujean cu Viena și în aproximativ egală măsură cu cel desfășurat cu orașele poloneze⁴, schimbul de mărfuri al clujenilor cu Prešovul furniza, prin urmare, în deceniul al patrulea, substanțiale cantități necesare satisfacerii nevoilor pieții clujene cu produse de import. Această pondere însemnată a comerțului de import cu orașul Prešov se datorește înlesnirilor acordate de puterea centrală, care — în persoana principelui Gheorghe I Rákóczi — a continuat politica economică a predecesorului Gabriel Bethlen. Importul intens din Prešov se încadrează însă și în avântul general al schimburilor comerciale ale Clujului cu Europa centrală și centro-răsăriteană; această din urmă sursă de aprovizionare a pieții clujene — îndeosebi cu produse finite din domeniul țesăturilor de lână și bumbac, al mărfurilor coloniale, al metalelor, chimicalelor și altor produse — îmbogățea amintita piață atât cu mărfuri apusene și de peste mări venite pe cale maritimă, prin porturile Mării Baltice⁵, cit și cu articole confecționate în Silezia, Boemia și Moravia. Această situație se reflectă și în *structura mărfurilor* vehiculate în comerțul clujean cu orașul Prešov.

a) Importul

Clujenii au adus din Prešov următoarele categorii de mărfuri:

<i>Categoria :</i>	<i>Taxa vamală (fl, d) :</i>
Postavuri	1.151,86 $\frac{1}{2}$
Pălării	702,87 $\frac{1}{2}$
Pînzeturi	549,65
Coloniale	217,83 $\frac{1}{2}$
Metale	76,17 $\frac{1}{2}$
Chimicale	71,03
Mărunțișuri	52,41 $\frac{1}{2}$
Piei	32,32
Blănuri	32,03
Hîrtie	25,70 $\frac{1}{2}$
Articole de mercerie	21,95
Obiecte de menaj	17,27 $\frac{1}{2}$
Unelte agricole	16,21 $\frac{1}{2}$
Catifea	16,00
Cuțite	13,35
Mătase	9,12
Minerale, subst. de orig. minerală	2,77 $\frac{1}{2}$

⁴ Vezi F. Pap, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Polonia...*, în *ActaMN*, XIV (1977), p. 376 și tab. I, IV, V.

⁵ *Idem*, p. 374—376.

Praf de pușcă	2,10
Sticlărie	2,06
Accesorii pentru arme	2,02½
Arme	1,71
Obiecte de metal	1,65½
Șterse, indescifrabile	1,12
Obiecte de lemn de uz casnic	0,93
Neprecizate	0,79
Accesorii pentru scris	0,36
Cărți	0,31½
Tablouri, jucării	0,27
Covoare	0,09
Obiecte de uz personal	0,04½
Total	3.022,05½

Un prim loc în cadrul categoriilor de import de la Prešov îl au postavurile. Dealtfel, importul acestei mărfi de la Prešov este remarcabil de valoros în ansamblul importului clujean de postavuri: postavurile aduse de la Prešov ocupă locul al patrulea în ordinea valorii tricesimale totale percepute pentru aducerea la Cluj a postavurilor, situându-se după Viena, Polonia și sursele de import neprecizate și deținând o proporție de 10,45% din acest total valoric. Importanța ponderii Prešov-ului în aducerea de postavuri pe piața clujeană este mărită de faptul că transporturile de această natură se eșalonează pe ceva mai mult de două decenii (1613—1636).

Postavurile aduse de la Prešov sînt de variate sortimente, atît apusene, cît și central-europene. Dintre soiurile apusene, întîlnim import de postav de Kendale (în total 88 valuri), londonez fin (61¾ valuri) și de rînd (6½ valuri), *perpeta* (16 valuri) și, în cele mai mari cantități, postav de Kersey (785½ valuri), din care, în cazul unui transport conținînd 2 valuri de postav, se menționează expres: „*karasia* de Anglia“ (*angliai karasia*⁶). Sortimentele central-europene sînt mai numeroase; astfel: postavul de Tišnov (2214 valuri), cel de Moravia (121 valuri), cel de Wrocław (1 balot și 56 valuri), postavul *fodor* de Jihlava (1½ balot și 24 valuri), cel de Meissen (27 valuri), *kron rassa* (8 valuri), *harazt* (14 valuri). Apar și soiuri mai rar întîlnite de postav: *lazur* (1 val)⁷ — întîlnit și printre postavurile aduse din Polonia⁸ —, *septhuc* (1 val)⁹, precum și postavuri care nu sînt menționate în rîndul celor aduse din Polonia, nici din orașele Transilvaniei și din Partium: „postav pentru căptușeală“ (*bellesnei: valo*

⁶ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Arhiva Orașului Cluj, Socoteli orășenești (în continuare: SOC), 20, VI, p. 4: 26 mai 1636.

⁷ SOC, 15 b, XII, p. 4: 31 decembrie 1621.

⁸ F. Pap, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Polonia...*, în *ActaMN*, XIV (1977), p. 382.

⁹ SOC, 18 b, IV, p. 25: 2 iunie 1630. În rîndul importurilor din Polonia, apare sub forma *septugh*; vezi *ibidem*.

poztho, 13 valuri)¹⁰, *glozer* (18 valuri)¹¹; semnificativă pentru confecționarea de postavuri central-europene imitate după acelea apusene este apariția în înregistrări a soiului „*karasia* de Groczk“ (*groccki karasia*)¹², toponimicul fiind probabil acela stilcit al localității Grodzisk din apropierea orașului Poznań¹³.

O largă gamă de produse poloneze, slovace și morave întâlnim și printre mărfurile de alte categorii aduse din Prešov. Astfel, frecvent apare printre pinzeturi importul de giulgiu polonez¹⁴, giulgiu de Bardejov¹⁴, pinză de Opava¹⁵, giulgiu de Silezia¹⁶, chiar și pinză de „Ungvár“ (azi Uzhhorod, în Ucraina subcarpatică, U.R.S.S.)¹⁷. Pălăriile aduse poartă adeseori mențiunea varietății din care fac parte; astfel, se aduc pălării de Moravia¹⁸, de Bratislava¹⁹, de Bardejov²⁰, de Prešov²¹ (varietate de pălărie în al cărei import la Cluj Prešovul se situează pe cel de al treilea loc, după Viena și locurile de proveniență neprecizate în înregistrări). Pieile care se importau din Prešov erau, aproape în toate cazurile (cu excepția anului 1621/22, când se aduc piei de jder și hermelină), „piei îmblănite de Moravia“ (*moruay gerezna*)²². Printre articolele de mercerie, figurează mărfuri cracoviene²³, de Mukačevo²⁴ și Uzhhorod²⁵.

Metalele și produsele metalice aduse de clujeni din Prešov sînt destul de variate. Se importă „fier pentru săbii“, deci semifinit; cositor negru (192 chintale), extras, probabil, în minele Boemiei²⁶. Cuțite se aduc de Regensburg²⁷, poloneze²⁸, iar în rîndul altor obiecte din metal, veselă din

¹⁰ SOC, 18 b, IV, p. 24—25: 2 iunie 1630 (alt transport, decît cel la care ne-am referit în nota precedentă).

¹¹ Ibidem.

¹² Zonă în care se confecționa postav în mai multe localități, în cantități considerabile; cf. M. Grycz, *Die Rolle der Stadt Poznań im Innen- und Aussenhandel bis Ende des XVII. Jahrhunderts*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650*, Köln—Wien, 1971, p. 108, 116.

¹³ SOC, 14 a, XXII, p. 25: 7 iunie 1617; SOC, 14 a, XXV, p. 12: 5 februarie 1618, precum și numeroase alte cazuri, în toți anii de import din Prešov.

¹⁴ SOC, 14 a, XXV, p. 12: 5 februarie 1618 (un alt transport); alte cazuri în 1621/22, 1630, 1632, 1634.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ SOC, 19, VII, p. 109: 16 decembrie 1633.

¹⁷ SOC, 19, VII, p. 82: 3 iunie 1633.

¹⁸ SOC, 14 a, XXV, p. 12: 5 februarie 1618.

¹⁹ SOC, 14 a, XXV, p. 13: 5 februarie 1618 (alt transport, în aceeași zi cu cel din nota precedentă).

²⁰ SOC, 14 a, XXV, p. 44: 28 septembrie 1618.

²¹ SOC, 18 b, IV, p. 9: 11 martie 1630.

²² De exemplu, SOC, 14 a, XXV, p. 67: 10 decembrie 1618; alte înregistrări în anii 1632—1635.

²³ Ață de Cracovia, în 1618 (SOC, 14 a, XXV, p. 66: 10 decembrie 1618), 1632 și 1633.

²⁴ SOC, 18 b, IV, p. 27: 10 iunie 1630.

²⁵ SOC, 19, XI, fasc. 1, p. 17: 24 august 1634.

²⁶ La Horní Slavkov (Schlaggenwald); cf. H. Kellenbenz, *The Rise of the European Economy. An economic history of Continental Europe from the fifteenth to the eighteenth century*. New York, 1976, p. 110.

²⁷ SOC, 14 a, XXV, p. 12: 5 februarie 1618; SOC, 18 b, IV, p. 21: 21 mai 1630; etc.

²⁸ De exemplu, SOC, 14 a, XXV, p. 12: 5 februarie 1618.

alamă, pentru uz casnic²⁹. S-au adus și coase, în total 2.548 bucăți, în anii 1618, 1630, 1632, 1633 și 1636, provenind, de bună seamă, din ateliere aflate în regiunea Špis³⁰. Printre armele înregistrate ca aduse de la Prešov, unele provin, după succinta descriere³¹, din ateliere de armură cu tehnică avansată, aflate de bună seamă în Europa centrală. Cel puțin parțial, chimicalele aduse proveneau din aceeași zonă, prelucrătoare de minereuri; este cazul pietrei vinete³², al sulfatului³³, al litărgii³⁴, care apar destul de frecvent în înregistrările tricesimale. De proveniență boemă vor fi fiind farfuriile de sticlă și paharele de cristal înregistrate în 1617³⁵, respectiv 1633³⁶.

Înregistrările de import clujean din Prešov menționează aducerea unei mari cantități de coloniale, în primul rând piper, apoi ghimbăr, cuișoare, struguri „mărunți“, untdelemn, zahăr din trestie, nucșoară. Asemenea produse vor fi fost aduse din porturile Mării Baltice, urmînd ruta Gdańsk—Poznań—Jarosław. Dovada o servește o înregistrare din anul 1635, în cuprinsul căreia se menționează aducerea unui stoc de mărfuri diverse din Jarosław — printre ele, piper —, și, de pe drum, din Prešov³⁷. În afară de coloniale, aceeași cale o vor fi urmat și bună parte din coloranții înregistrați ca mărfuri aduse din Prešov: vopsea de Brazilia, vopsea de India³⁸, miniu, lazur. Întrucît, concomitent cu traficul comercial pe care îl examinăm în cele de față, Clujul desfășura unul analog cu Viena, pe scară mai mare, dar și cu Polonia — orașul Prešov interpuîndu-se pe ruta Gdańsk—Poznań—Jarosław, dar coloniale fiind aduse și din Cracovia, Lwów și Lublin³⁹, iar chimicale-coloranți și din Cracovia și Lwów⁴⁰ —, se poate considera cu temei că orașul Prešov și unele centre comerciale poloneze (mai ales Gdańsk și Jarosław, în mai mică măsură Cracovia⁴¹) constituiau, mai ales pentru coloniale și chimicale-coloranți, sursa baltică a aprovizionării pieții clujene, față de Viena, principala piață de aprovizionare a clujenilor cu produse venite pe cale continentală. Cantitățile aduse din Prešov și valoarea însumată a taxei vamale percepute pentru coloniale (771¹/₈ chintale, 1/2 chintal fără 5 funți, 364¹/₂ funți, 1 legătură, 2 „pietre“ și cantități neprecizate; 217 florini 83¹/₂ denari), precum și cantitățile și tricesima percepută în cazul chimicalelor-colo-

²⁹ Adusă în 1617, 1618, 1621/22, 1622, 1632, 1633, 1636.

³⁰ În Špis, prelucrarea fierului se bucura de o veche tradiție; cf. B. Zientara, *Eisenproduktion und Eisenhandel in Polen im 16. und 17. Jahrhundert*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650*, p. 279—280.

³¹ „O pușcă cu oțel“ (*1 aczelos puska*), cu prețul de 8 florini, adusă la 25 august 1634 (SOC, 19, XI, fasc. 1, p. 18).

³² Adusă în 1618, 1636.

³³ *Kenkeo*; înregistrat în 1618, 1630, 1632—34.

³⁴ Adusă în anii 1632—1636.

³⁵ SOC, 14 a, XXV, p. 5: 14 decembrie 1617.

³⁶ SOC, 19, VII, p. 94: două transporturi înregistrate în 20 august 1633.

³⁷ SOC, 20, I, p. 19: 3 septembrie 1635.

³⁸ Menționată sub forma *Jindi* (2 funți aduși în 11 martie 1630; SOC, 18 b, IV, p. 9).

³⁹ Vezi F. Pap, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Polonia...*, în *ActaMN*, XIV (1977), p. 385—387.

⁴⁰ *Idem*, p. 389.

⁴¹ *Ibidem*, text și nota 53.

rantilor (191 $\frac{1}{2}$ chintale, 96 funți, 800 bucăți și cantități neprecizate; 71 florini 03 denari), alăturate celor înregistrate ca aduse din Polonia⁴², depășesc datele analoage referitoare la importul vienez, ceea ce scoate în evidență creșterea în importanță a orientării economice a Clujului spre comerțul baltic, față de orientarea continentală predominantă anterior⁴³.

În fine, înregistrarea unor soiuri de mărfuri de proveniență balcano-otomană indică orașul Prešov și ca o sursă — desigur, auxiliară — a aprovizionării Clujului cu produse levantine, ajunse pe piața orașului transilvan, poate, prin intermediul Lwówului. Asemenea mărfuri sînt „pînza turcească” înregistrată în 1633⁴⁴, precum și majoritatea soiurilor de țesături de mătase: *futa roșie*⁴⁵, *camuca*⁴⁶, mohairul „cu ciucuri” (boitos muhar)⁴⁷, *taftaua dublă*⁴⁸.

Față de cantitățile, sumele tricesimale încasate pentru importul clujean din Prešov, mai reduse sînt acelea percepute pentru *exportul de mărfuri* în același oraș. Într-o gamă relativ variată de mărfuri, precumpănesc produsele naturale și vitele, față de materiile prime și produsele finite textile-vestimentare, ca și față de coloniale.

b) Exportul

Marfa	Taxa tricesimală (fl, d)
Mied	84,25
Miere	32,25
Piei	30,74
Caș, brinză	14,04
Boi	12,00
Articole de mercurie	11,92 $\frac{1}{2}$
Hrișcă	11,37 $\frac{1}{2}$
Cai	9,97
Diferite mărfuri tax. împreună	9,70 $\frac{1}{2}$
Mătăsuri	7,89
Pogăci cu miere	7,83
Coloniale	5,37 $\frac{1}{2}$
Pături	3,42
Blănuri	3,00
Ceară	1,25
Plăpumi	0,90
Sare	0,25
Postavuri	0,15
Încălțăminte	0,06
Total	246,38

⁴² *Idem*, p. 386 (pentru coloniale), p. 389 (în cazul chimicalelor și coloranților cantitățile și valoarea tricesimei percepute nu sînt specificate).

⁴³ *Idem*, p. 397—398.

⁴⁴ 4 valuri aduse în 3 iunie 1633 (SOC, 19, VII, p. 82).

⁴⁵ SOC, 14 a, XXV, p. 26: 14 mai 1618.

⁴⁶ 5 valuri (SOC, 19, VII, p. 36: 18 august 1632); 2 valuri (SOC, 19, VII, p. 41: 2 septembrie 1632).

⁴⁷ *Ibidem* (2 valuri).

⁴⁸ SOC, 19, VII, p. 91: 3 august 1633 (20 coți).

Dacă considerăm ca fiind de proveniență autohtonă numai mielul, mierea, cașul și brânza, boii, hrișca, caii, pogăcile cu miere, păturile, ceara, sarea, postavurile, deci categoriile în cazul cărora exportul Clujului înspre orașul slovac consta integral din produse transilvănene, iar drept mărfuri de tranzit vom socoti, în afară de coloniale și încălțăminte — de clară proveniență sudică, în întregimea cantității taxate —, și pieile, mătasea, articolele de mercurie, blănurile și plăpumile (unde înregistrările indică proveniența parțial sau, în alte cazuri, incert), constatăm că, în cazul exportului clujean la Prešov, mărfurile autohtone reprezintă 71,75% din totalul exportului, pe când cele de altă proveniență, 28,25% din același total. Este semnificativ că, deși cantitativ și ca valoare a treisimei percepute, sortimentele sînt relativ reduse față de cele îndreptate spre Ungaria, Viena sau Polonia, ele — atît mărfurile autohtone, cît și cele tranzitate — sînt similare celor duse înspre amintitele direcții. Mai consistent este exportul unor mărfuri pentru care piața orașului Prešov nu avea, sau avea relativ limitat, o directă acoperire din sursă ungară ori din economia zonei apropiate de Prešov. Astfel, relativ mai intens este exportul mielului (59½ butoaie, înregistrate în anii 1630, 1633—36), al mierii (730 găleți, duse în 1618, 1630, 1635), al hrișcâi (scoasă din Cluj spre Prešov în 1617, 1630, 1633—35), al cașului și brînzei (în 1632—37), al pogăcii cu miere (în aceiași ani 1632—37). Mai rar se exportă sare (25 bucăți, în 1635), boi (8 capete, înregistrate în 1633), cai (de asemenea 8 capete, în 1630 și 1636). Sortimentul de postav exportat este abaua (3 valuri înregistrate în 1618). Păturile sînt de proveniență autohtonă: se exportă în 1632, 1633 și 1636 228 bucăți de pături de Sebeș.

În cazul fructelor, se exportă smochine (1630, 1634) și stafide (1633—35). Proveniența sudică pare probabilă și la pieile carmasin înregistrate în 1617⁴⁹, pe cînd pieile de boi⁵⁰, iepuri⁵¹ și cele de miel tăbăcite⁵² par a fi autohtone. Încălțămîntea de carmasin (dusă în 1633), articolele de mercurie (exportate în 1632, 1634—36) constituie și ele mărfuri sudice tranzitate de clujeni la Prešov. Nu putem preciza proveniența țesăturilor de mătase (înregistrate în 1632, 1634, 1636—37), nici a blănii de vulpe exportate în anul 1632⁵³.

*

Succinta trecere în revistă a volumului și valorii comerțului desfășurat de Cluj cu orașul Prešov relevă faptul că mult mai însemnată era ponderea acestui din urmă centru economic în economia orașului transilvan, decît a Clujului în economia partenerului său comercial în cauză. Negustorii clujeni, din considerente de rentabilitate, își îndreptau mărfu-

⁴⁹ SOC, 14 a, XXII, p. 29: 5 august 1617.

⁵⁰ SOC, 19, VII, p. 18: 18 mai 1632 (101 bucăți).

⁵¹ SOC, 19, VII, p. 90: 27 iulie 1633.

⁵² 700 bucăți în 27 iulie 1635 (SOC, 20, I, p. 14); 400 bucăți într-un alt transport taxat în aceeași zi (ibidem); 1500 bucăți taxate în 27 iulie 1636 (SOC, 20, VI, p. 10).

⁵³ SOC, 19, VII, p. 54: 16 noiembrie 1632.

rile mai mult în direcția unor localități transilvane și spre Ungaria, pe cînd Viena, Slovacia de azi și Polonia sînt — mai ales în cel de al patrulea deceniu al sec. XVII — furnizoare ale Clujului pentru materiile prime și produsele finite de mai bună calitate, decît cea a produselor autohtone similare, pentru majoritatea produselor coloniale, a chimicalelor, a metalelor și produselor metalice aduse pe piața clujeană. În cazul special al comerțului cu Prešovul (și chiar cu celelalte orașe slovace), calitatea — menționată deja — de intermediar a acestui centru comercial în comerțul centro-răsăritean — sudic al Europei, precum și rolul în desfacerea materiilor prime minerale produse în munții Slovaciei și a produselor finite chimice și metalice obținute din ele explică intensitatea și volumul considerabil al importurilor de aici la Cluj, facilitate și de uniunea politică existentă din timpul principelui Gabriel Bethlen. În același timp, pentru orașul slovac, aprovizionat cu produse naturale și animale din alte surse, mărfurile de această natură pe care i le-ar fi putut livra Clujul nu constituiau o necesitate de consum de prim rang.

2. Comerțul Clujului cu Košice

Cele de mai sus le demonstrează și relațiile comerciale bilaterale ale Clujului cu orașul *Košice*. Deși, ca valoare totală a tricesimei percepute, aceste relații nu urmează în ordine după cele cu orașul Prešov, însemnătatea lor rezidă în existența atît a comerțului de import, cît și a celui de export, motiv pentru care le examinăm imediat după relațiile Clujului cu Prešovul.

Raporturile comerciale mai vechi ale Clujului cu acest nod al său de legătură spre — respectiv dinspre — Boemia și Polonia, îndeosebi Polonia Mică⁵⁴, se materializează, în perioada de înregistrări tricesimale clujene în anii 1599—1637, în import de mărfuri efectuat în anii 1599⁵⁵, 1614, 1630, 1633, 1635 și 1636, precum și în export înregistrat în anul 1630.

Repartiția anuală a comerțului clujean cu Košice

Tabelul III

Anul	Import		Export		Total	
	taxa vam.	nr. cazuri	taxa vam.	nr. cazuri	taxa vam.	nr. cazuri
1599	scutit	1	—	—	—	1
1614	0,75	1	—	—	0,75	1
1630	13,68	1	2,07	1	15,75	2
1633	1,35	1	—	—	1,35	1
1635	1,65	1	—	—	1,65	1
1636	7,50	1	—	—	7,50	1
Total	24,93	6	2,07	1	27,00	7

⁵⁴ Vezi S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI...*, p. 244, 249, 265, 283, 293.

⁵⁵ *Idem*, p. 253, 254, 256, 263.

Natura mărfurilor de import și export nu diferă esențial de gama de produse vehiculate între Cluj și Prešov. Totuși, remarcăm în cadrul importului de mărfuri preponderența valorică a pălăriilor (tricesima percepută după aducerea lor fiind de 22 florini 98 denari), secondate la mare distanță de uneltele agricole (tricesima: 1 florin 20 denari), chimicale (75 denari) și unele piese de armură (scutite de tricesimă). Acestea din urmă⁵⁶ puteau proveni din Polonia⁵⁷, pe când uneltele agricole (240 bucăți de coase⁵⁸) vor fi fost făurite în ateliere slovace⁵⁹. Exportul clujean la Košice (coloniale taxate cu 1 florin, miere pentru care s-au plătit 45 denari, încălțăminte — 37 denari și hrișcă tricesimată cu 25 denari) constă din produse autohtone: miere și hrișcă, precum și din mărfuri sudice: stafide și smochine, ca și încălțăminte din piele de cordovan⁶⁰.

3. *Relațiile comerciale ale Clujului cu celelalte localități aflate pe teritoriul Slovaciei de azi* apar în înregistrări ca fiind unilaterale, constind numai din import de mărfuri.

Tabelul IV

Repartiția anuală a importului clujean din Rimavská Sobota, Bardejov, Levoča, Bratislava și Rožňava

Anul	Rim. Sobota		Bardejov		Levoča		Bratislava		Rožňava	
	tric.	nr.c.	tric.	nr.c.	tric.	nr.c.	tric.	nr.c.	tric.	nr.c.
1614	—	—	130,86	3	—	—	—	—	—	—
1615	—	—	25,89	3	—	—	—	—	—	—
1622	229,97	4	—	—	—	—	—	—	—	—
1623	—	—	—	—	—	—	13,50	1	—	—
1630	—	—	—	—	—	—	—	—	0,75	1
1632	—	—	—	—	—	—	14,50	1	—	—
1634	—	—	—	—	—	—	26,30	1	—	—
1635	—	—	—	—	34,02	3	—	—	—	—
1636	—	—	—	—	3,60	1	15,75	3	—	—
1637	—	—	—	—	39,15	2	3,75	1	—	—
Total	229,97	4	156,75	6	76,77	6	73,80	7	0,75	1

⁵⁶ SOC, 8, XIV, p. 11: în 7 aprilie 1599 se aduc 30 *fegywer derek* și 70 coifuri, scutite de vamă.

⁵⁷ În ultimele decenii ale sec. XVI s-au creat, mai ales pe domenii nobiliare, ateliere de prelucrare a fierului ca armură și armament; cf. B. Zientara, *op. cit.*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650*, p. 281—283.

⁵⁸ SOC, 18 b, IV, p. 21: 24 mai 1630.

⁵⁹ Cf. M. Wolański, *Schlesiens Stellung im Osthhandel vom 15. bis zum 17. Jahrhundert*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650*, p. 131—132.

⁶⁰ Toate mărfurile de export înregistrate în cadrul unui singur transport, în 26 februarie 1630 (SOC, 18 b, IV, p. 6).

Din punct de vedere al categoriilor și sortimentelor de mărfuri importate, o mai mare varietate prezintă importul din Rimavská Sobota și Bardejov, din celelalte orașe slovace menționate aducându-se câte o singură categorie de produse.

Mărfuri aduse din Rimavská Sobota

Marfa	Tricesima (fl, d)	Marfa	Tricesima (fl, d)
Postavuri	83,00	Coloniale	4,21
Mărunțișuri	42,00	Chimicale	3,80
Pălării	31,50	Art. de mercurie	3,50
Hirtie	19,00	Pinzeturi	3,00
Unelte agricole	16,00	Mătase	1,00
Cuțite	12,04	Metale	0,92
Catifea	10,00	Total	229,97

Mărfuri aduse din Bardejov

Marfa	Tricesima (fl, d)
Metale	93,03
Postavuri	55,71
Pinzeturi	3,25
Coloniale	2,00
Pește	1,50
Articole de mercurie	0,42
Piei	0,40
Hirtie	0,20
Pălării	0,18
Mătase	0,06
Total	156,75

Din *Levoča* s-au importat postavuri în valoare tricesimală de 76,77 fl; *Bratislava* a furnizat Clujului pălării taxate cu 73,80 fl; în sfârșit, din *Rožňava* s-au adus unelte agricole (tîrnăcoape), pentru care s-a perceput tricesima de 0,75 fl.

Un loc de frunte îl ocupă printre mărfurile aduse din aceste localități postavurile. Se aduc atît sortimente engleze, cît și din acelea central-europene. Dintre postavurile engleze, cel londonez fin se aduce de la Bardejov în 1614⁶¹ și 1615⁶², de la *Levoča* în anul 1637⁶³; postav de

⁶¹ SOC, 13 a, XXIII, p. 4: 20 decembrie 1613.

⁶² SOC, 13 b, IX, p. 22: 20 iunie 1615; idem, p. 41: 11 decembrie același an.

⁶³ În 28 octombrie, două transporturi (SOC, 20, VI, p. 53).

Kendale, tot din Bardejov⁶⁴ și Levoča⁶⁵; postav de Kersey, din aceleași două localități⁶⁶. În schimb, postavuri provenite din Europa centrală se aduc atît din Bardejov⁶⁷ și Levoča⁶⁸, cît și din Rimavská Sobota⁶⁹.

Pălăriile, aduse din Bratislava⁷⁰, Bardejov⁷¹ și Rimavská Sobota⁷², erau de proveniență moravă și din Ungaria superioară de odinioară (Slovacia de azi). Pinzeturile înregistrate ca aduse de la Bardejov⁷³ și Rimavská Sobota⁷⁴, pieile importate din Bardejov⁷⁵, proveneau din aceleași zone productive. Dacă, în privința cuțitelor⁷⁶, a coaselor⁷⁷ aduse din Rimavská Sobota, precum și a tîrnăcoapelor importate din Rožnáva⁷⁸, putem presupune aceeași proveniență cu cea specificată în cazul unor produse similare aduse de la Prešov și Košice, iar cositorul negru adus în 1614 și 1615 din Bardejov⁷⁹ va fi provenit din minele Boemiei⁸⁰, în schimb metalele aduse din Rimavská Sobota sînt expres specificate ca provenind din ateliere vieneze⁸¹.

Pe lingă aceste produse, înregistrările atestă și importul, din localitățile amintite, al produselor de peste mări (coloniale din Bardejov⁸²

⁶⁴ SOC, 13 a, XXIII, p. 4: 20 decembrie 1613; SOC, 13 b, IX, p. 22: 20 iunie 1615; idem, p. 41: 1 decembrie același an.

⁶⁵ SOC, 20, I, p. 31: 26 octombrie 1635.

⁶⁶ Din Bardejov se aduce în 1614 și 1615, iar din Levoča în 1635 și 1637.

⁶⁷ Postav *fodor* de Jihlava și de Moravia (SOC, 13 a, XXIII, p. 4: 20 decembrie 1613), de Tišnov și de Meissen (SOC, 13 a, XXIII, p. 17: 4 martie 1614), de Wrocław și Tišnov (SOC, 13 b, IX, p. 22, 41: 20 iunie și 11 decembrie 1615).

⁶⁸ În 1635, postav de Tišnov și de Wrocław (SOC, 20, I, p. 31: două transporturi taxate în 26 octombrie); în 1636 postav de Tišnov (SOC, 20, VI, p. 24: 6 noiembrie); același sortiment în 1637 (SOC, 20, VI, p. 53: două transporturi în 28 octombrie). Față de sec. XVI, comerțul cu acest oraș pierde mult din amploare; cf. M. Dan, *op. cit.*, p. 22—26.

⁶⁹ Un transport prezentat spre taxare în 5 iunie 1622 conține postav *fodor* de Jihlava, de Meissen, de Wrocław, precum și soiurile *czimmazin*, *stamet*, *leomberger*, *hernacz* (SOC, 15 b, XVIII, p. 30—31).

⁷⁰ 7542 bucăți, aduse în anii 1623, 1632, 1634, 1636, 1637.

⁷¹ 36 bucăți „de Bardejov” (*bartfai suweg*), care au fost taxate în 20 iunie 1635 (SOC, 13 b, IX, p. 22).

⁷² 5500 pălării „de rînd de Bratislava” și 300 pălării *fodor*, aduse în două transporturi, ambele în 5 iunie 1622 (SOC, 15 b, XVIII, p. 30—32).

⁷³ Pînză de Opava adusă în 1614 (SOC, 13 a, XXIII, p. 4: 20 decembrie 1613, înregistrată în cadrul anului vamal 1614) și pînză neagră importată în 1615 (SOC, 13 b, IX, p. 41: 11 decembrie 1615).

⁷⁴ Pînză roșie și neagră (SOC, 15 b, XVIII, p. 30—32: două transporturi înregistrate în 5 iunie 1622).

⁷⁵ Piei de Moravia (SOC, 13 b, IX, p. 22: 20 iunie 1615).

⁷⁶ Două transporturi taxate în 5 iunie 1622 (SOC, 15 b, XVIII, p. 30—32).

⁷⁷ SOC, 15 b, XVIII, p. 32: 5 iunie 1622, un al treilea și al patrulea transport, taxate în această zi și conținînd, printre altele, 3.200 coase.

⁷⁸ Un număr neprecizat, cu prețul de 25 florini; aduse în 5 octombrie 1630 (SOC, 18 b, IV, p. 81).

⁷⁹ SOC, 13 a, XXIII, p. 17: 4 martie 1614 (93 chintale); SOC, 13 b, IX, p. 41: 11 decembrie 1615 (o cantitate neprecizată, în valoare de 1 florin).

⁸⁰ Vezi nota 26.

⁸¹ SOC, 15 b, XVIII, p. 32: 5 iunie 1632 (3 1/2 chintale de oțel vienez: *betzy atzel*).

⁸² Piper (1 chintal, la 20 iunie 1615; SOC, 13 b, IX, p. 22).

și Rimavská Sobota⁸³, coloranți aduși din Rimavská Sobota⁸⁴), precum și al unor mărfuri de proveniență probabil turcească-balcanică (unele țesături de mătase⁸⁵).

*

Examinarea informațiilor documentare referitoare la comerțul orașului Cluj cu unele centre economice ale Slovaciei de azi impune anumite constatări; aceasta cu atât mai mult, cu cât sintem în cunoștință de cauză asupra materialului informativ analog referitor la comerțul clujean cu Polonia și la cel intratransilvan al Clujului.

1. Sistematizarea, creșterea volumului și valorii comerțului clujean de import din orașele Slovaciei de azi și în special din orașul Prešov coincide în timp cu fenomenul analog desfășurat în cazul importului baltic al Clujului. Aceasta confirmă constatarea lărgirii orizontului economic al centrului urban transilvănean care a beneficiat cel mai mult, dintre toate localitățile principatului, de sprijinul autorității centrale, sporindu-și numărul locuitorilor și cunoscând, în mod corespunzător, o activitate productivă mai intensă decît în perioadele premergătoare, dar și necesități de consum mai mari⁸⁶.

2. Volumul și valoarea vamală reduse ale exportului clujean în Slovacia, la fel ca ale aceluia în Polonia, sint contrabalansate de creșterea scoaterii de mărfuri din Cluj în alte orașe ale Transilvaniei⁸⁷, precum și în „Ungaria“ (menționată în înregistrări sub această denumire generică). Preferința generalizată a negustorilor clujeni pentru exportul de mărfuri de „cursă scurtă“ denotă o orientare spre rentabilizarea cît mai mare posibilă a activității comerciale, în interesul sporirii capitalului comercial, ceea ce indică tendința categorică spre autonomizare a păturii urbane angajate în compartimentul tot mai aparte conturat al comerțului.

3. În mod obiectiv, această tendință sprijinea politica autorității centrale, de dezvoltare economică a principatului transilvănean și prin crearea unei balanțe comerciale active. Întîlnirea celor două tendințe a creat o conjunctură economică favorabilă dezvoltării vieții orășenești în Transilvania, și în deceniile 2—4 ale sec. XVII.

FRANCISC PAP

⁸³ 1 1/2 chintal de ghimbăr, 1/2 chintal de untdelemn, 15 funți de „struguri de mare“ *tengeri zeoleo*, 15 funți de cuișoare și tot atîția de zahăr din trestie, 12 funți de nucșoară; toate aceste produse figurează în două transporturi taxate în 5 iunie 1622 (SOC, 15 b, XVIII, p. 30—32).

⁸⁴ 5 chintale de miniu, 3 chintale de vopsea de Brazilia, 3 funți de șofran (ibidem).

⁸⁵ 2 valuri de *futa* „de bună calitate“ (*io futa*), aduse de la Bardejov în 11 decembrie 1615 (SOC, 13 b, IX, p. 41).

⁸⁶ Vezi și F. Pap, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Polonia...*, în *ActaMN*, XIV (1977), p. 397—398.

⁸⁷ F. Pap, *Comerțul transilvănean al Clujului din prima jumătate a sec. XVII în registrele vamale* (II), în *ActaMN*, XII (1975), p. 248.

LE COMMERCE DE LA VILLE DE CLUJ AVEC LES VILLES DE SLOVAQUIE D'AUJOURD'HUI (1599—1637)

(Résumé)

En utilisant les renseignements offerts par les registres de trentième de la ville de Cluj (1599—1637), l'auteur passe en revue l'intensité, le volume et la valeur douanière, aussi que la structure des marchandises, dans le commerce mené par les marchands de ladite ville avec les villes de l'ainsi dite Hongrie Supérieure d'autrefois (la Slovaquie d'aujourd'hui, dans la République Socialiste de Tchécoslovaquie). Ainsi, on examine le commerce de Cluj avec les villes de Prešov, Košice (importation + exportation de marchandises), Rimavská Sobota, Bardejov, Levoča, Rožňava (seulement d'importation de marchandises), dont les relations avec Prešov (spécialement l'importation) ont été les plus intenses.

Les centres économiques slovaques avec lesquels Cluj a eu de relations d'échange commercial se trouvaient sur la route commerciale menant des contrées balkano-ottomanes jusqu'à la Mer Baltique, ce que montre de plus que la ville de Cluj a eu — ensemble avec d'autres centres urbains situés sur la même route — un rôle d'intermédiaire au transit des marchandises occidentales et centro-européennes vers l'Europe de Sud-Est. Ce rôle ne décroissait pas du tout, mais, au contraire, il vient de croître dans le 4e décennie du XVIIe siècle.

MEȘTEȘUGARIII HABANI ÎN TRANSILVANIA. ACTIVITATEA, ROLUL ȘI IMPORTANȚA LOR ÎN ECONOMIA TRANSILVANIEI SECOLULUI AL XVII-LEA

În anul 1621, habanii, siliți din cauza prigoanei religioase să-și părăsească vechile sălașuri, au fost „chemați” în Transilvania prin „porunca principelui”¹. La început, ei nu voiau să se supună acestei porunci. Întrucât însă în rindul schimbărilor economice preconizate de Gabriel Bethlen figura și aducerea unor meșteșugari pricepuți, s-ar putea spune că, pentru a-și îndeplini planurile, principele i-a constrins să se așeze în Transilvania. Astfel, în 1621 un grup a sosit în Transilvania sub o escortă militară de 70 de oameni. În același timp însă, Bethlen căuta să cîștige simpatia anabaptiștilor, asigurându-le anumite drepturi, creindu-le o situație privilegiată. El căuta să atenueze și suferințele cauzate de prigoană, de vicisitudinile călătoriei, emitînd dispozițiuni destinate orașelor prin care urmau să treacă anabaptiștii în cursul călătoriei spre Vințul de Jos. Din ordinul său, la Cluj — ca și în alte orașe — ei au fost aprovizionați pe cheltuiala principelui cu mîncare, băutură și s-au luat măsuri pentru ca să-și poată continua drumul. Chiar și atunci cînd în toiul greutăților prilejuite de campania militară din vara anului 1621, principele lipsea din Transilvania, el le poartă de grijă. Știm din scrisorile adresate principesei că a dispus să li se dea adăposturi provizorii la Vințul de Jos. În scrisoarea pe care i-o adresează cu data de 22 august 1621, din apropierea Bratislavei, Bethlen își conturează ideile privind situația juridică a anabaptiștilor colonizați, idei formulate apoi în hotărîrile dietei de la Cluj, deschisă la 1 mai 1622, ca și în privilegiul din 4 iulie 1622.

Articolul 23 adoptat la dietă enunță următoarele: „În legătură cu anabaptiștii care din voința domnului nostru au intrat în țară și s-au stabilit, am decis ca ei, precum și aceia pe care de acum înainte am putea să-i mai aducem, să-și continue liber toate activitățile, iar pe locul rinduit lor de către majestatea sa, la Vințul de Jos, să-și poată exercita liber și religia, după obiceiul lor, și nimeni să nu-i tulbure, să nu fie datori... cu nici un fel de dări cei care vor fi la Vințul de Jos, ci să rămînă cu privilegiile asigurate atunci cînd i-a invitat principele...”.

Privilegiul și totodată actul de donație emis la 4 iulie 1622 sub semnătura lui Gabriel Bethlen specifică terenurile (cultivabile și locul de casă) care le-au fost donate, drepturile lor, precum și obligațiile de

---

¹ În legătură cu etapele așezării habanilor la Vințul de Jos cf. Horst Klusch, *Die Habaner in Siebenbürgen*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, nr. 2 (1968), Band 11, p. 1—29; *Forschungsergebnisse zu dem Thema „Die Habaner in Siebenbürgen”*, în nr. 1 (1971) Band 14, p. 101—103; Magdalena Bunta, *Habanii în Transilvania*, în *ActaMN*, VII (1970), p. 201—226.

care erau condiționate dania și privilegiile. Fragmentul citat în continuare din documentul amintit formulează de fapt statutul juridic al comunității de la Vințul de Jos: „Noi Gabriel Bethlen... /etc./... am hotărît ca pe acei frați Moravi (Fratres Moravici) pe care grozăviile războiului i-au izgonit din locurile lor, aducându-i în Transilvania. ... să-i așezăm într-un loc anume, stabil... cu următoarele condiții: 1) din orice fel de recoltă de pe pământurile lor să dea dijmă (decima) și nimic altceva, 2) pentru principe și urmașii principelui să vîndă cu jumătate preț articolele meșteșugărești confecționate de ei, 3) atunci cînd principele va avea nevoie de munca lor, să lucreze la jumătate preț, la fel ca străinii, dar în asemenea cazuri să primească mîncare și băutură, cînd principele nu are nevoie de munca lor, pot să meargă la lucru la oricine. Privilegiul îi scutește de plata oricărui impozit, a nonei, de venitul cîmării (lucrum Camerae), de censul obișnuit și extraordinar, de orice fel de prestații, obișnuite din partea cetățenilor și a poporului de rînd, cu excepția dijmii².

Pe baza fragmentelor păstrate ale cronicii lui Jakob Werner³, presupunem că înainte de pornirea primului grup de anabaptiști spre Transilvania s-a încheiat o înțelegere între reprezentanții principelui și ai anabaptiștilor privind obligațiile acestora după stabilire. Acest document s-a pierdut însă, deci clauzele documentului nu le cunoaștem. Din privilegiul datat la 4 iulie 1622 reiese că ei erau obligați să lucreze la jumătate preț pentru principe. Dar nu aflăm, care era cantitatea ce trebuiau să o execute din diferite produse (postav, piei etc.), rezultatele finite sau semifinite ale meșteșugurilor practicate, nici condițiile în care își prestau obligațiile de exemplu dulgherii, oierii, tunzătorii de oi (în limba maghiară: juhnyírok), grădinarii, conducătorii de ferme etc. Pare-se, cantitatea mărfurilor executate era stabilită anual și după moartea lui Bethlen aceasta nu a rămas aceeași, ci a crescut. Deducem acest lucru din faptul că prefectul (administratorul) domeniilor lui Gheorghe I Rákóczi, în cursul tratativelor în vederea așezării unui grup de anabaptiști la Sárospatak, cere principelui ca la stabilirea condițiilor să se ghideze după acel an în care anabaptiștii de la Vinț au avut cele mai mari obligații⁴. Se propune acest lucru principelui, deoarece cei de la Sárospatak vor să obțină ca volumul lucrărilor, cantitatea produselor ce va trebui să le execute la jumătate preț, să fie stabilite după normele valabile pentru anabaptiștii de la Vințul de Jos.

Drepturile meșteșugarilor anabaptiști colonizați în Transilvania, condițiile asigurate muncii lor pașnice, libertatea vieții lor religioase, funcționarea comunităților erau stabilite prin privilegiul acordat de

² *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae* (în continuare: *Monumenta Comititalia*), Budapest, 1882, vol. VIII, Art. XXIII, p. 102—103; Aldásy Antal, *Az anabaptisták kiváltságai*, în *Történelmi Tár*, 1892, p. 367—368.

³ Cf. Wagner József, *A nyitrai egyházmegyei könyvtár kézíratai és régi nyomtatványai*, Budapest, 1886, p. 3—9 (în continuare: *Cronica lui Jakob Werner*).

⁴ Bunta Magdalena, *Comuna anabaptistă de la Vințul de Jos în sec. XVII. Structura ei internă. Ideologia ei*, în *ActaMN*, X (1973), p. 243; Détsky Mihály, *Adatok a sárospataki újkeresztények (habánok) történetéhez*, în *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XI (1972), p. 124—142.

principe și legea adoptată de dieta Transilvaniei. Cu toate acestea, nici chiar în timpul domniei lui Bethlen n-au lipsit molestările. Activitatea lor meșteșugărească era văzută cu deosebită ostilitate de meșteșugarii breslași din orașele Transilvaniei, mai ales de către cei din orașele săsești apropiate. Într-un document emis la Alba Iulia în 25 august 1625 principele ia din nou pe anabaptiști „sub deosebită oblăduire și sprijin”⁵. Nu reiese din acest document, de ce la abia patru ani după așezarea lor s-a simțit din nou nevoia de a le proclama privilegiile. Probabil că drepturile anabaptiștilor din Vințul de Jos au trebuit apărute la atât de puțină vreme după așezare tocmai din cauza șicanelor meșteșugarilor breslași.

Într-un document emis la 17 ianuarie 1631, Gheorghe I Rákóczi confirmă privilegiul dat de înaintașul său. Dieta ținută la Alba Iulia a aprobat aceste privilegii, dar — tocmai la insistențele sașilor — cu amendamentul ca ei să nu aibă dreptul să-și vândă mărfurile în târgurile ținute în orașele săsești. Domnia lui Gheorghe I și apoi Gheorghe II Rákóczi constituie o perioadă relativ pașnică a activității anabaptiștilor din Vințul de Jos. Dar după nereușita campaniei poloneze a lui Gheorghe II Rákóczi (1657), cu toate drepturile, libertățile ce le fuseseră asigurate de Bethlen și Rákóczi I, ei au fost constrinși să plătească impozite.

Primele informații în legătură cu meșteșugarii habani așezați la Vințul de Jos ni le oferă două scrisori ale lui Gabriel Bethlen, adresate în lunile august—septembrie 1621 soției sale Suzana Károlyi. Din conținutul acestora știm că printre cele 187 de persoane care sosesc pînă în toamna anului 1621 se găsesc zidari, constructori, precum și din aceia care „fac postav”, dar — scria Bethlen în scrisoarea din 14 septembrie — el se străduiește să caute printre ei „meșteșugari de toate soiurile”⁶. Autorul scrierii *Die älteste Chronik*⁷, referindu-se la diferite evenimente petrecute în vara anului 1621, notează că oamenii lui Bethlen căutau în Moravia, în primul rînd, postăvari.

Cronica anabaptistă nu ne lămurește asupra problemei dacă membrii grupurilor care sosesc în anii 1622—1623, 1629, 1635 practicaau aceeași meserie, ori erau formați din oameni cu indeletniciri diferite. Presupu-

⁵ Aldásy Antal, *op. cit.*, p. 368—369; În document se accentuează că habanii, prin meșteșugurile lor, la care se pricep foarte bine, aduc servicii intereselor populației. Documentul este adresat tuturor یشانilor, juzilor, juraților, funcționarilor satelor, ai târgurilor, ai orașelor, percepătorilor de vămi, păzitorilor drumurilor, podurilor, trecătorilor, proprietarilor domeniilor, ai castelelor etc. Se pune în vedere acestora că habanii pot umbla pretutindeni liber, își pot exercita meșteșugurile și activitățile lor, iar funcționarii enumerați în document au datoria să vegheze ca ei să nu fie stingheriți, ci ocrotiți împotriva violenței, a fărâdelegilor. În încheierea documentului se arată că „după citire [documentul] trebuie înapoiat purtătorului”. Actul nu este deci un privilegiu, ci un act „de liberă trecere”. Deducem de aici că habanii, ajungînd cu produsele lor în diferite zone, aveau nevoie de un asemenea document, tocmai datorită faptului că întîmpinau greutăți la târguri, iarmaroace în desfacerea produselor.

⁶ Szabó Károly, *Bethlen Gábornak és nejének Károlyi Zsuzsannának levelezése, in Történelmi Tár*, 1879, p. 201—218; Gergely Sámuel, *Bethlen Gábor levelei feleségéhez Károlyi Zsuzsannához, in Történelmi Tár*, 1882, p. 127—128.

⁷ A. J. F. Ziegelschmid, *Die älteste Chronik der Hutterischen Brüder*, Ithaca, New York, 1943 (în continuare: *Die älteste Chronik...*), p. 476.

nem că Bethlen a conceput în așa fel acțiunea de colonizare, ca printre meșteșugarii habani pe care urma să-i aducă în Transilvania să fie reprezentate cele mai variate ramuri și, pe cât posibil, cele mai necesare realizării proiectului urmărit de el prin așezarea lor la Vințul de Jos.

Cronicarul Jakob Werner, în al său „Hausbuech”⁸, redă o situație deja existentă într-o perioadă în care comuna era organizată. Din scrierea lui Werner aflăm despre atelierul croitorilor, al șelarilor și curelarilor, al făurarilor de tacimuri, al tăbăcarilor, al pălărierilor, al cojocarilor, și, în sfârșit, al fierarilor. Werner nu menționează o serie de meserii despre existența cărora știm însă din limitările de prețuri emise în anul 1627. Lipsa de informații referitoare la un șir de meșteșuguri practicate de habanii așezați la Vințul de Jos se datorește probabil faptului că scrierea lui Werner nu o cunoaștem în întregime, din ea păstrându-se doar fragmente. Wágner József, cel care a semnalat pentru întâia oară existența acestei surse, menționează lipsa în textul original a părții în care Werner descrie planul de sud al „Haushaben-ului”.

Dispozițiilor de stabilire a prețurilor, emise în anul 1627 (în luna aprilie, apoi în octombrie), intitulate „Limitările produselor noilor creștini”, conțin capitole separate privind prețurile produselor meșteșugărești executate de habanii de la Vințul de Jos. Limitările ne informează despre produsele a 17 ramuri meșteșugărești, de unde deducem că printre habanii așezați la Vinț pînă în anul 1627 se aflau: țesători, postăvari, fierari, lăcătuși, făurari de cuțite, funari, pălărieri, pantofari, curelari, șelari, tăbăcari, argăsitori de piei fine, cojocari, rotari, făurari de trăsuri, dogari, olari⁹. Prima limitare de prețuri emisă în anul 1625 nu menționează de loc produsele meșteșugarilor habani, iar cea de a doua, din 24 mai — 17 iunie 1626, conține dispoziții referitoare numai la produsele pălărierilor, specificînd dintre acestea trei categorii, care puteau fi vindute la aceleași prețuri ca și produsele similare ale pălărierilor din Brașov și Sibiu¹⁰. Este semnificativ, credem, pentru nivelul acestei branșe faptul că limitările relevă doar produsele confecționate la Sibiu, Brașov și produsele habanilor din Vințul de Jos. Limitările din 1627, mult mai amănunțite în general decît primele două, conțin în schimb dintr-o dată dispoziții de prețuri pentru 17 ramuri meșteșugărești, înșirînd într-o serie de domenii diferite produse. Aceasta dovedește că, datorită sprijinului acordat de principele Gabriel Bethlen și libertăților asigurate prin lege, meșteșugarii habani, în decurs de numai cîțiva ani de la așezarea lor în Transilvania, au creat o industrie înfloritoare la Vințul de Jos, iar produsele lor meșteșugărești de foarte bună calitate au intrat în circuitul comercial transilvănean. Nivelul tehnic înalt al produselor lor reiese din faptul că într-o serie întreagă de branșe își puteau vinde produsele mai scump decît meșteșugarii transilvăneni. Acolo însă unde nu existau deosebiri între calitatea produselor confecționate de meșteșugarii habani și a celor făcute de transilvăneni, și ei au trebuit să se supună limitărilor. Astfel, de pildă, prețurile pentru produsele funarilor,

⁸ *Cronica lui Jakob Werner*, p. 8—9.

⁹ *Monumenta Comitalia*, VIII, p. 414—418, 475—479.

¹⁰ *Idem*, p. 350.

dogarilor, curelarilor, cojocarilor erau aceleași ca în cazul meșteșugarilor similari transilvăneni¹¹.

După cum reiese din limitatii, cele mai apreciate produse le realizează: pălărierii, postăvarii, tăbăcarii, cei care confecționau încălțăminte, rotarii, fierarii, lăcătușii, făurarii de trăsuri și care, făurarii de cuțite. Constatarea se bazează pe faptul că pentru diferite produse realizate de meșteșugarii acestor branșe, limitatiile stabilesc prețuri în parte pentru fiecare produs. În cazul branșelor amintite anterior (funari, dogari, cojocari etc.) în schimb, se arată că și „ei [habanii] trebuie să se țină de limitatii“, adică să-și vândă produsele la prețul stabilit pentru meșteșugarii transilvăneni. Pe lângă calitatea produselor confecționate de habani, din limitatii rezultă și varietatea, felurile de produse realizate în cadrul diferitelor branșe. De ex. pălărierii sînt cuprinși în limitatii cu cinci soiuri de produse, prețurile acestora variind de la 20 de bani (pénz) pînă la doi forinți, dar se arată în limitatii că „cei ce vor [pălării] și mai frumoase decît acestea, să se tîrguiască cu meșterul“¹². Rezultă de aici că produsele pentru care se stabilesc prețurile erau mărfuri executate pentru a fi vîndute la tîrguri și iarmaroace, iar tîrguiala cu meșterul se referă la produsele executate la comandă, or, în acest caz, varietățile puteau fi multe.

Referitor la produsele tăbăcarilor (ale argăsitorilor de piei fine), limitatiile menționează că habanii „prepară pieile mai bine decît tăbăcarii din țară“¹³. Legate de aceasta vor fi fost mențiunile referitoare la produsele celor care confecționau încălțăminte (cizmari, pantofari). Deși dintre produsele acestora sînt menționate numai trei soiuri, se arată că orice fel de produs al lor poate fi vîndut cu 10 bani mai scump, deoarece habanii confecționează aceste produse „după obiceiul lor“¹⁴. „Obiceiul lor“ putea însemna că produsele de încălțăminte erau de mai bună calitate, avînd în vedere materiile prime, „pieile mai bine preparate“, din care se confecționau. Pe de altă parte, însemna — credem — și că aceste produse prezentau o notă aparte ca forme, modele, față de produsele similare transilvănene.

Dintre produsele postăvarilor sînt menționate cele de culoare purpurie, albastră și de culoare verde, ca de foarte bună calitate, iar postavul de culoare gri, de mai slabă calitate¹⁵.

Printre produsele făurarilor de trăsuri sînt amintite cele trase de șase, de patru și de trei cai; rotarii confecționau roți pentru trăsuri, calești, care, roți cu 12 spițe pentru camion.

¹¹ *Idem*, p. 416—417.

¹² *Idem*, p. 416.

¹³ Primele informații referitoare la produsele tăbăcarilor provin dintr-un inventar întocmit la 26 febr. 1629 despre bunurile găsite la această dată în castelul din Dumitrești (jud. Mureș). Printre altele sînt înșirate scaune: făcute de habani, tapisate, învelișul tapiseriei fiind din piele; scaune „setzel“ tapisate, învelite în piele de culoare roșie. Arhivele Statului Cluj, în continuare: ASC (Arhiva Istorică), Arhiva familiei Lázár din Lázarea, nr. 113 (Ms. 2509).

¹⁴ *Monumenta Comititia*, VIII, p. 414.

¹⁵ *Idem*, p. 475.

În legătură cu produsele fierarilor, limitațiile arată că „secera... ei o fac de obicei mai bine decât autohtonii“, deci o pot vinde la un preț mai ridicat¹⁶.

Limitațiile stabilesc la 35 de forinți suma pe care aveau dreptul să o ceară lăcătușii pentru executarea tuturor „zorzoanelor de fierărie“ ale landourilor. Șelarii executau învelișurile interioare și exterioare ale landourilor (caleștilor) din piei de vaci și de bovine. Limitațiile stabilesc separat prețurile pentru efectuarea acestor lucrări. În privința prețurilor celorlalte produse, șelarii trebuiau să se ghideze după limitații¹⁷.

După mărturia documentului citat, făurarii de cuțite confectionau pe vremea aceea 25 feluri de cuțite, în cadrul aproape fiecăruia cu diferite varietăți. Limitațiile conțin indicații de prețuri pentru toate produsele de acest gen¹⁸.

În concluzie, meșteșugurile practicate la un nivel tehnic înalt, dînd produse de mai bună calitate decît ale breslașilor transilvăneni, erau cele legate de prelucrarea pieilor (ca materie primă sau ca produs finit); meșteșugul fierăritului, în cadrul căruia se realizau unelte agricole (seceri); meșteșugurile legate de confectionarea mijloacelor de transport cotidian (lăcătușeria, șelarii, rotarii); postăvăritul; meșteșugul făurarilor de cuțite (tacîmuri); olăritul. Aceste meșteșuguri sînt cunoscute ca făcînd parte din indeletnicirile tradiționale ale meșteșugarilor anabapțiști — habani — care trăiau în comunitățile de pe teritoriile Moraviei. În momentul așezării lor în Transilvania, habanii posedau deja o practică meșteșugărească formată în locurile lor de baștină și astfel se explică, de ce în timp scurt, la numai cîțiva ani după stabilire, produsele lor sînt deja cunoscute și apreciate de societatea transilvăneană.

Activitatea meșteșugărească în cadrul comunei de la Vințul de Jos se desfășura în două direcții, scopul acestei activități fiind pe de o parte satisfacerea necesităților membrilor comunei, pe de alta executarea cantităților de produse care urmau să fie valorificate, la țirguri, iarmaroace etc. Prin valorificare înțelegem și lucrările executate la comandă. Gospodăria habană luată în ansamblu nu se baza pe autarhie, deci venitul realizat prin valorificarea produselor meșteșugărești avea un rol hotărîtor în bunul mers al vieții cotidiene. Semnificativă, în acest sens, este relatarea lui Konradt Jakob Hildebrandt despre vizita făcută în atelierul haban al făurarilor de cuțite. Deoarece — scrie Hildebrandt — „ei învățau că un creștin nu trebuie... să facă arme ucigătoare, ca săbii, puști etc., i-am întrebat: ei de ce fac cuțite, cu care poți înjunghia pe cineva tot așa de bine ca și cu sabia? Au răspuns: ... dacă n-ar face cuțite, comunitatea lor de bunuri... n-ar putea spori... din aceasta ei au un câștig mare, dat fiind că împinzesc toată [țara] cu cuțitele lor“¹⁹. Tot cu scop de comer-

¹⁶ *Idem*, p. 476—477.

¹⁷ *Idem*, p. 477—478.

¹⁸ *Idem*, p. 476—477.

¹⁹ Konradt Iacob Hildebrandt's, *Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656—1658)*, în ediția lui Franz Bamberger, Leiden, 1937. Fragmentul citat în *Călători străini despre Țările Române*, vol. V, București, 1973, p. 544.

cializare, ei executau din corn recipiente pentru păstrarea prafului de pușcă²⁰. Terenurile cultivabile, viile etc. care li s-au pus la dispoziție, creșterea animalelor etc. nu puteau asigura decît în parte hrana necesară pentru o asemenea populație, restul trebuia achiziționat. Producția meșteșugărească se baza pe anumite materii prime; în cazul unor ramuri ei nu produceau de loc materii prime, în cadrul altora, în parte, dar cîturăa covirșitoare a necesarului se achiziționa de asemenea. De exemplu, pieile preparate de tăbăcari serveau ca materie primă făurarilor de încălțăminte, șelarilor, curelarilor etc. Dar tăbăcarii procurau pieile crude cu siguranță de la măcelarii din orașele apropiate Vințului.

Activitatea de desfacere a produselor se realiza prin persoane anume desemnate. Pentru responsabili, conducătorii activității comerciale, cronicile anabaptiste folosesc denumirea de „fürgestelten“.. Se pare că peste toate persoanele care organizau și efectuau comerțul exista un responsabil, la fel ca în fruntea diferitelor branșe meșteșugărești. Responsabilii cu comerțul aveau obligația ca în termen de 14 zile să depună cîștigul realizat din vânzarea produselor. Pentru persoanele care se îngrijeau de procurarea materiilor prime cronicile folosesc expresia de Einkäufer. Cronicile anabaptiste ne informează și despre faptul că în anul 1633 habanii din Vinț desfășurau o activitate comercială intensă. Dar nu rezultă din cronică detalii referitoare la această activitate.

Privilegiul din 4 iulie 1622 acordat de Bethlen impunea habanilor așezați condiția ca să execute și să vîndă la jumătate preț toate articolele meșteșugărești solicitate de către principe. Avîndu-se în vedere statutul lor juridic, activitatea meșteșugărească trebuia să satisfacă în primul rînd necesitățile curții princiare, necesități care vor fi fost considerabile. De asemenea, dacă pe diferite domenii ale principelui era nevoie de munca lor, executau lucrări la jumătate preț, dar în acest caz li se asigura întreținerea. Inventarele de bunuri rămase de la Gabriel Bethlen, întocmite în vara anului 1629, cînd principele era deja grav bolnav²¹, apoi cele întocmite în aprilie 1636 — ianuarie 1637 din porunca lui Gheorghe I Rákóczi, cu ocazia încheierii înțelegerii cu văduva lui Bethlen, Ecaterina de Brandenburg, mărturisesc despre diferite bunuri existente la data întocmirii inventarelor nu numai în palatul princiar de la Alba Iulia, dar și la cetatea Munkács (Mukačevo), la Făgăraș, la Hunedoara, executate fiind de habanii de la Vinț²². Cu ocazia întocmirii inventarelor, de obicei se specifica proveniența bunurilor, adăugîndu-se — desigur, în caz că se știa acest lucru — dacă au fost lucrate de „habanii de la Vinț“. Această specificare o găsim la: carpetele de dimensiuni mari, lucrate din piele; fețe de masă din piele de capră și cerb vopsite în roșu; scaunele cu spătarul și partea de șezut lucrate din piele, scaune

²⁰ Conform mărturiei inventarului bunurilor generalului Kassai István din Crăiești (jud. Mureș), întocmit la 31 ianuarie 1647, habanii din Vinț realizau recipiente din corn pentru păstrarea prafului de pușcă (ASC (Arhiva Istorică), Arhiva familiei Lázár din Fintinele (jud. Mureș), Fasc. 48, nr. 16).

²¹ Baranyai Béláné, *Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírása 1629. augusztus 16-án, in Művészettörténeti Tanulmányok*, Budapest, 1961, p. 229—258.

²² Radvánszky Béla, *Udvartartás és számadáskönyvek*, Budapest, 1888, p. 258—300.

tapisate, învelite cu piele. Din inventarul sus-amintit reiese și faptul că meșteșugarii de la Vinț confecționau tacimuri pentru curtea princiară de la Alba Iulia. Legat de aceasta va fi fost faptul că trimișii principelui la Constantinopol cumpărau deseori diferite materii prime pentru habanii din Vinț. Din însemnările contemporane cu privire la viața de curte din vremea lui Gabriel Bethlen știm că în anul 1625, capuchehaia Toldalaghi Mihály achiziționează, din dispoziția lui Bethlen, os de fildeș, sîdef și lemn exotic pentru habanii din Vinț²³.

Primele produse meșteșugărești habane cu care face cunoștință societatea transilvăneană cu mult timp înaintea așezării lor la Vințul de Jos par să fi fost tacimurile, furculitele și în special cuțitele. După mărturia registrelor de tricesimă din Cluj, aceste produse vor fi fost cunoscute și, într-o măsură, răspindite la sfîrșitul secolului al XVI-lea, în ultimii ani ai acestuia cu siguranță. În anul 1602, la 28 octombrie, tricesimatorul clujean notează în registrul său suma pe care o plătește diacul Bekesy Istvan pentru cuțitele aduse la Cluj²⁴. Faptul că cel care percepe vama deosebește aceste produse, notîndu-le cu denumirea de „wykerez-teny kés” (în limba maghiară), înseamnă că în vremea aceea exista noțiunea acestor mărfuri. Noțiunea nu putea să apară dintr-o dată și fără ca produsul pe care îl acoperă ea să fi fost cunoscut. Conform datelor documentare, la habanii care locuiau în regiunile Ungariei Superioare de atunci, confecționarea tacimurilor, a cuțitelor, deci această ramură meșteșugărească apare abia după anul 1604²⁵, ceea ce, în cazul nostru, însemnează că produsele de acest gen care pătrund în Transilvania prin comerț provin din centrele meșteșugărești habane morave.

După cum am mai arătat, caracteristic gradului de dezvoltare la care ajunge acest meșteșug pînă în anul 1627 este că limitațiile din acest an pomenesc 25 de feluri de cuțite. De aici deducem că printre habanii așezați între 1621—1623 vor fi fost în număr destul de mare și meșteșugari care vin cu o practică meșteșugărească formată în acest domeniu încă în locurile lor de baștină.

Părțile metalice ale tacimurilor erau achiziționate de habani (de exemplu, cele din argint), munca lor proprie, măiestria denotîndu-și-o însă în executarea minereilor, în formele pe care știau să le dea acestor produse cu utilități și destinații precise în viața cotidiană. Mînerulele tacimurilor realizate de habanii de la Vințul de Jos erau executate din fildeș sau sîdef gravat, sculptat, realizat în spirală, sau lucrat în niello din metal (argint sau aramă); din lemn exotic sculptat sau decorat pe ambele laturi în două rînduri cu nituri din argint sau cositor; din lemn, acesta fiind acoperit cu plăci de fildeș sau sîdef; din os de culoare neagră, decorat cu metal în niello; dar ei executau lucrări și din corn (de bou, de cerb). Capătul minereilor avea o formă caracteristică de cunună. Lingurile habanii le realizau din os, minerele fie că erau tot din os,

²³ *Idem*, p. 104.

²⁴ Arhivele Statului Cluj, Socotelile Orașului Cluj, XXXV, p. 10.

²⁵ Béla Krisztinkovich, *Unbekannte Messerschmied-Kunstwerke der Ungarischen Habanen*, în *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei*, V (1962), p. 59—82.

sculptate, fie din lemn sculptat. Partea din metal a furculițelor consta din două sau trei furci.

Tacimurile se executau în diferite dimensiuni (pentru bărbați, femei, chiar și pentru copii). Se executau truse de trei bucăți (cuțit — furculiță — lingură), truse constând din două bucăți (cuțit — furculiță), truse constând din două sau trei cuțite de diferite dimensiuni. Pentru acestea (păstrate în tocuri de piele), contemporanii foloseau denumirea de „egy bokor kés“ (pereche de cuțite)²⁶.

În colecțiile muzeale din Transilvania se păstrează și azi obiecte, truse de tacimuri purtând caracteristicile sus-amintite. Asemenea obiecte posedă și Muzeul de istorie al Transilvaniei. O colecție unică de asemenea obiecte de certă proveniență transilvăneană se păstrează la Muzeul de Artă Decorativă din Budapesta.

Cu ocazia săpăturilor de sondaj efectuate în vara anului 1970 cu scopul de a descoperi urmele așezării habanilor de la Vințul de Jos, ale atelierelor acestora, în secțiunea a III-a, trasată în direcția planului de vest, a „comunei“ de odinioară, unde cronicarul Jakob Werner plasează atelierelor făurarilor de cuțite²⁷, au fost găsite diferite obiecte de fier: lame de cuțit de diferite dimensiuni, plăci de os și sidef, precum și mînere din lemn (?) neornamentate însă. Împreună cu acest material a fost descoperită o furculiță avînd minerul din sidef, păstrată în stare foarte bună. La capătul superior, minerul de sidef a fost gravat, purtînd ornamente florale caracteristice, folosite de olarii habani pe vasele de ceramică.

Menționăm că ceea ce se păstrează astăzi în colecțiile publice din țara noastră reprezintă doar o infimă parte a varietăților de produse realizate — după mărturia limitărilor — de habanii din Transilvania; de asemenea, și faptul că limitările întocmite în timpul domniei lui Bethlen, respectiv capitolul referitor la produsele habanilor, sînt documente unice de acest gen. Despre activitatea meșteșugărească a habanilor care trăiau în diferite zone ale Europei Centrale s-au păstrat multe însemnări contemporane, cercetările arhivistice au scos la lumină o serie de date care documentează activitatea lor într-un domeniu sau altul, dar documentul amintit este singurul contemporan cu ei, care permite stabilirea aportului activității lor în ansamblul economiei teritoriilor pe care trăiau.

Pe baza privilegiului din 4 iulie 1622, după ce își terminau munca pentru curtea princiară, sau cînd principele nu avea nevoie de ei, habanii erau liberi să lucreze pentru oricine. Utilizarea produselor, a unor lucrări rezultate din munca meșteșugarilor habani chiar și în timpul domniei lui Bethlen nu se rezuma numai la curtea princiară. Inventarul bunurilor aflate în castelul din Dumitrești la 26 februarie 1629 ne înștiințează despre scaune tapisate învelite cu piele de culoare roșie. După cum reiese din inventar, s-ar părea că însăși lemnăria a fost executată de meșterii habani, dar deoarece nu avem cunoștință de faptul că printre cei din Vinț ar fi fost timplari de mobilă, presupunem că specificările din inventar

²⁶ Relatarea lui Haller Gábor din 5—7 aprilie 1636 despre tacimurile cum-părate de la habanii din Vinț. Cf. *Haller Gábor naplója*, în *Erdélyi Történeti Adatok*, vol. IV, Cluj, 1862, p. 32.

²⁷ *Cronica lui Jakob Werner*, p. 8—9.

se referă de fapt la învelișurile din piele lucrate de tăbăcari, argăsitori de piei, precum și la tapisarea însăși. Dealtfel, se pare că mobilierul de șezut tapisat cu piele este încetățenit în Transilvania de meșteșugarii habani. Faptul că examinatorii de bunuri, într-o zonă geografică îndepărtată de Vințul de Jos, la numai cîțiva ani după stabilire, erau în stare să deosebească produsele lor de alte obiecte cu funcționalitate similară, denotă că produsele lor de acest gen erau cunoscute ca prezentînd ceva nou în acea vreme. Inventarele de bunuri datînd de pe la mijlocul secolului al XVII-lea ale castelului din Crăiești (jud. Mureș, 1647), cele din Bucerdea Grînoasă (jud. Sibiu, 1656), Beclean (jud. Bistrița-Năsăud, 1661) sînt dovezi pentru aria largă de răspîndire a produselor habane și de desfășurare a activității lor²⁸. Răspîndite erau și scaunele cu partea de șezut și spatele executat din piele, cu brațul îmbrăcat în piele, executate de meșterii habani. Inventarele de bunuri ne informează și despre răspîndirea carpetelor, a fețelor (acoperitoarelor) de masă realizate de habani, din safian, din piele de cerb, de căprioară, de capră, de culoare roșie, neagră sau verde.

Răspîndirea produselor, a lucrărilor executate de habanii din Vințul de Jos de la începutul secolului al XVII-lea poate fi atestată și în rîndurile orășenilor. Inventarele de bunuri întocmite la Cluj în această perioadă (1627, 1637) informează atît despre scaunele făcute din piele, cele tapisate cu piele (scaune „setzel“), cît și despre prezența carpetelor, a fețelor de masă de piele în locuințele orășenilor clujeni, provenite — probabil — din atelierele habanilor²⁹.

Feudalii transilvăneni utilizau cu predilecție munca și produsele lor. Din anul 1628, deci la cîțiva ani după ce s-au așezat, dispunem de date conform cărora anabapțiștii se plîng lui Bethlen că nu au liniște din partea unor nobili, pe care nu îi pot servi totdeauna în chip îndestulător cu mărfuri, fie din lipsa vreunei materii prime trebuincioase, fie pentru că sînt puțini la număr. Cu acest prilej, Bethlen ia din nou apărarea meșteșugarilor habani, contra „omnes violentes turbatores, molestatores et damnificatores...“, dar tot de această dată interzice habanilor să-și vîndă produsele negustorilor turci, ci numai cetățenilor „... regni huius nostri Transilvaniae“³⁰. Interdicția lui Bethlen trebuie să fi fost legată de cererea de care se bucurau produsele lor meșteșugărești de excelentă calitate. Bethlen avea în vedere în primul rînd satisfacerea cererii interne cu astfel de produse. Negustorii turci, dîndu-și seama de calitatea produselor habane, achiziționau mărfuri și le scoteau din țară; interdicția pe care o formulează Bethlen în domeniul citat urmărea tocmai împiedicarea acestui lucru.

²⁸ B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barok Erdélyben*, București, 1970, p. 107, 133, 139, 141.

²⁹ Jakó Zsigmond, *Az otthon művészete a reneszánsz Kolozsváron*, în *EmlKel*, p. 361—391.

³⁰ Magyar Országos Levéltár (Arhivele de Stat ale Ungariei, în continuare: MOL), Gyulafehérvári káptalan (Arhiva Capitulului din Alba Iulia), Centuriae E M 36. Annuntia Anabaptistarum Alvinciensium. Cf. Mráz Vera, *Bethlen Gábor gazdaságpolitikája*, în *Századok*, 1953, p. 512—564.

Cercetătorul maghiar Krisztinkovich Béla, avînd în vedere acest document, formulează părerea că interdicția lui Bethlen trebuie considerată ca o primă tentativă de ocrotire a patrimoniului artistic³¹. Krisztinkovich are în vedere faptul că meșteșugarii de la Vințul de Jos erau fie olari, fie făurari de tacîmuri, deci activitatea lor se desfășura în două domenii care pot fi considerate meșteșuguri artistice. În realitate, în document nu se specifică, ce fel de produse nu au voie să vîndă negustorilor turci anabapțiștii de la Vinț. Interdicția se referă — presupunem — la totalitatea produselor lor, realizate în cadrul celor 17 ramuri meșteșugărești, în legătură cu care limitările conțin dispoziții privind prețurile la care pot fi vîndute. Printre acestea sînt cuprinse desigur cuțitele executate de ei, ale căror minere sculptate sau gravate erau lucrate artistic. De acest lucru ne dăm seama din descrierile limitărilor, dar figurează și produsele tăbăcarilor, care realizau materii prime, ale făuraților de încălțăminte, care prelucrau în produse finite aceste piei, ale postăvarilor, precum și ale fierarilor care realizau unelte agricole (seceri) etc. Fără îndoială că habanii realizau și produse de lux. Ceramică, carpete, pături folosite sub șa, landouri, tacîmuri etc., dar majoritatea acestor produse constituiau obiecte avînd funcționalitate utilitară, în viața de toate zilele. Cercetătorul amintit neglijează pur și simplu aspectele legate de activitatea lor meșteșugărească, reducînd-o ca importanță numai la cele două domenii, ceea ce nu este în concordanță cu realitatea istorică.

După cum am mai arătat, așezarea meșteșugarilor habani în Transilvania urmărea, în cadrul proiectelor de politică economică ale lui Gabriel Bethlen, dezvoltarea industriei, introducerea unor tehnici, procedee meșteșugărești mai avansate decît acelea proprii nivelului sistemului de breaslă. Pe de altă parte, prin așezarea lor, creînd concurență meșteșugarilor breslași, principele exercita o influență asupra monopolului de prețuri al breslelor, încercînd să înfrîngă monopolul breslelor asupra zonelor de desfacere. Pentru toate aceste planuri era necesar să se găsească în circuitul comercial din Transilvania cît mai multe produse provenite din afara sistemului breslaș. Toate acestea laolaltă puteau constitui motivul interzicerii scoaterii din țară a produselor meșteșugărești habane.

În politica economică a lui Gabriel Bethlen se relevă în general tendința de a înfrînge monopolul de breaslă. Unul din mijloacele menite să servească acestui scop era încurajarea elementelor de concurență, prin care preconiza intensificarea circulației mărfurilor provenite din afara sistemului de breaslă. În anul 1623, Bethlen acordă privilegii negustorilor evrei, asigurîndu-le aceleași libertăți ca și anabapțiștilor, în anul 1627 reglementează problema negustorilor greci. Libertățile asigurate activității habanilor însemnează și ele sprijinirea elementelor de concurență față de sistemul de breaslă. Principele însuși recurge adeseori la serviciile meșteșugarilor (clandestini) aflați în afara sistemului de breaslă. Prin hotărîrea dietei din anul 1626 încearcă să diminueze monopolul breslelor asupra zonelor de desfacere. De exemplu, la tîrgurile anuale ținute în orașul Brașov, „străinii“, adică cei din afara breslelor

³¹ *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei*, III—IV (1959), p. 143.

brașovene, nu aveau voie să vîndă decît începînd din a treia zi a tîrgului. Hotărîrea dietei amintite anterior anulează această stare, îngăduind vînzările libere din ziua începerii tîrgurilor anuale.

Interdicțiile de scoatere a unor mărfuri loveau și ele în monopoliurile breslelor. Meșteșugarii breslași scoteau anumite mărfuri din Transilvania, pe care le vindeau negustorilor străini la prețuri bune, ca de exemplu, cei din Cîsnădie pănura, provocînd astfel dereglări în asigurarea materiei prime pentru o serie de branșe.

Avînd în vedere perioada de inflație manifestată cu deosebită pregnanță în Transilvania în anii 1624—1625, principele intervine asupra prețurilor prin limitările la care ne-am referit anterior. În anul 1628, din porunca principelui, comisarii lui Bethlen aplică amende severe pentru o serie de bresle, printre ele și pănurarilor din Cîsnădie, deoarece aceștia își ascundeau mărfurile din fața cumpărătorilor, vînzîndu-le la prețuri mai ridicate decît cele îngăduite de limitări³².

Meșteșugarii organizați în bresle au întîmpinat în general de la început cu deosebită aversiune venirea meșteșugarilor anabapțiști. În cursul anilor ostilitatea a mai crescut; lesne de explicat, întrucît produsele de bună calitate ale habanilor constituiau o puternică concurență pentru meșteșugarii breslași. Purtător de cuvînt al acestei aversiuni devine bunăoară cronicarul Georg Kraus, atunci cînd se plînge de „marea pagubă” cauzată „bieților meseriași sași” prin aducerea anabapțiștilor³³. Activitatea habanilor de la Vințul de Jos — după cum am mai arătat anterior — era privită cu deosebită ostilitate mai ales de către cei din orașele săsești apropiate³⁴.

Într-un document emis la 17 ianuarie 1631, Gheorghe I Rákóczi confirmă privilegiul dat de înaintașul său. Dieta ținută la Alba Iulia a aprobat aceste privilegii³⁵, dar — cu amendamentul ca ei, precum înainte vreme, nici în viitor să nu aibă dreptul să-și vîndă mărfurile la tîrgurile ținute în orașele săsești³⁶.

Cel mai înalt nivel tehnic al producției transilvănene în perioada la care ne referim îl reprezenta cea a orașelor săsești. Însemnată era printre altele prelucrarea postavului, țesătoria (Brașov, Sibiu, Cîsnădie etc.), meșteșugurile legate de prelucrarea pieilor (Sibiu, Brașov, Sighișoara, Sebeș, Orăștie etc.), făurăria de seceri, coase și cuțite (Brașov, Sibiu,

³² Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I 1599—1699, Cluj, 1940, p. 174—175.

³³ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608—1665*. (Traducere de G. Duzinchevici și E. Reus-Mîrza), București, 1965, p. 58.

³⁴ Vezi nota 5.

³⁵ *Monumenta Comititalia*, IX, Budapesta, 1883, p. 271.

³⁶ Nu cunoaștem vreun document care să fi interzis habanilor participarea la tîrgurile ținute în orașele săsești; dimpotrivă, privilegiul din 22 iulie 1622, ca și actul din 25 august 1625 accentuează faptul că ei își pot exercita liber activitățile pretutindeni. Avînd în vedere intențiile lui Gabriel Bethlen de a înfrînge cu orice preț monopoliurile orașelor săsești, nu pare verosimil să fi existat o asemenea interdicție în timpul domniei sale. Se pare că meșteșugarii din zonele orașelor săsești, avînd în vedere privilegiile lor seculare, nu recunoșteau aceste libertăți ale habanilor și de aici se iscau o serie de neplăceri. În 1631 reușesc totuși să obțină articolul dietal.

Sebeș), producerea mijloacelor de transport: căruțe, care, trăsură etc. (Sibiu)³⁷. Dar — conform mărturiei limitărilor — acestea erau printre altele și domeniile meșteșugărești în care habanii excelau.

Există păreri care susțin că motivul aversiunii meșteșugarilor sași față de habanii de la Vinț îl constituia producția lor de ceramică³⁸, și amendamentul pe care reușesc să-l obțină în anul 1631 se referă de fapt la interzicerea valorificării în târgurile orașelor săsești a produselor de ceramică³⁹. Articolul dietal — la care ne-am referit anterior — nu specifică acest lucru, ci se referă la interzicerea valorificării produselor habane în general la târgurile orașelor săsești. Produsele de olărie puteau și ele să concureze cu mărfurile similare confecționate de meșterii sași, dar produsele ceramice habane, faianța habană, sobele confecționate de ei reprezentau în mare parte produse de excepție cu care produsele olarilor locali nu puteau nicidecum concura⁴⁰. Totalitatea produselor meșteșugărești habane prezenta concurență produselor similare breslașe, fiindcă erau de bună calitate și, probabil, avându-se în vedere organizarea producției habanilor, diviziunea muncii existentă aproape la nivelul industriei manufacturiere de mai târziu va fi fost însemnată și cantitativ. Rezultatele aversiunii amintite trebuie deci explicate prin faptul că meșteșugarii breslași își vedeau știrbite monopolurile seculare, și mai cu seamă breslașii din orașele săsești, avându-se în vedere poziția geografică a centrului meșteșugăresc haban de la Vințul de Jos, în aria de desfacere a orașelor săsești (Sebeș, Orăștie, Sibiu, Brașov, Sighișoara).

Numărul meșteșugarilor habani în general, raportul numeric între ei și cei care aveau alte îndeletniciri, precum și repartizarea meșteșugarilor în cadrul celor 17 ramuri nu le putem stabili cu exactitate, neavând la dispoziție surse care să permită acest lucru. Folosindu-se de

³⁷ Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1954, p. 128—129, 146—152, 160—161, 165—166, 218—219.

³⁸ Cf. Katona Imre, *A késő-habán kerámia és a XVIII. századi fajansz néhány kérdése*, în *Művészettörténeti Értesítő*, XXII (1973), nr. 1, p. 240.

³⁹ Protagonistul acestei păreri, referindu-se la limitările din epoca lui Gabriel Bethlen, susține că nu existau deosebiri între prețurile produselor executate de meșteșugarii sași și cele ale habanilor, și nici în privința prețurilor produselor de ceramică nu sînt sesizabile deosebiri. Menționează că limitările nu conțin capitole separate privind prețurile produselor realizate de către meșteșugarii sași. Dispozițiile de prețuri ale limitărilor erau valabile, deci trebuiau respectate deopotrivă de către toți meșteșugarii transilvăneni, și de către habani. Excepție făceau, dintre produsele acestora, cele în cazul cărora limitările îngăduiau deosebiri de prețuri. În privința prețurilor produselor ceramice, și olarii habani trebuiau să respecte limitările, ca dealtfel toți olarii transilvăneni, dar se specifică totodată că „cei ce vor lucruri înzorzonate să se târguiască cu meșterul”. Această specificare se referă la lucrările executate la comandă. Motivul aversiunii îl constituia nu faptul că produsele meșteșugarilor sași și ale habanilor aveau prețuri identice, ci acela că o serie de produse ale habanilor, fiind de mai bună calitate, puteau fi vîndute la prețuri mai ridicate decît cele ale produselor meșteșugărești transilvănene.

⁴⁰ Semnificativ în acest sens ni se pare *Statutul breslei olarilor din Aiud întărit la 7 iunie 1648*. Statutul interzice nu numai vînzarea, dar și introducerea în orașul Aiud a tuturor produselor străine, adică ale olarilor din alte localități și în primul rînd a sobelor cu smalt sau a celor nesmălțuite, sub pretextul că și olarii din Aiud execută asemenea lucrări. Excepție fac însă sobele habanilor de la Vinț.

datele publicate de Román János în legătură cu compoziția comunității anabaptiste înființate la Sárospatak în anul 1645⁴¹, pe bază comparativă, vom încerca în continuare să stabilim o proporție posibilă a aceleia care va fi existat la Vințul de Jos.

Román János comunică următoarele: numărul membrilor comunei de la Sárospatak se poate estima la 200 de persoane. O conscripție datată din 1657 enumeră dintre aceștia 50 de adulți, cu capacitate de muncă integrală. Dintre aceștia o treime, mai exact 16 persoane, lucrează în gospodărie, restul de 34 de persoane erau meșteșugari. Pornind de la ideea că la mijlocul secolului al XVII-lea comuna din Vinț număra cca 1.000 de suflete și luind în considerare proporția pe care ne-o sugerează datele publicate de autorul sus-amintit, numărul persoanelor cu capacitate de muncă integrală îl apreciem la 250 de persoane, dintre aceștia 83 de persoane lucrau în gospodărie, iar 167 vor fi fost meșteșugari. Menționăm însă că acest număr poate fi luat în considerare, chiar și cu maximă prudență. Numărul luat în sine pare relativ mic, dar în acea perioadă echivala aproximativ cu numărul meșteșugarilor încadrați în întregul sistem de breaslă al unui oraș ca de exemplu Aiudul sau Dejul.

În organizarea și activitatea comunității de la Vințul de Jos s-au afirmat principiile pe care se baza și funcționarea comunităților huterite din Moravia. Cronicile anabaptiste, precum și alte însemnări ne informează despre existența aceluiași funcții, funcționari, deci a cadrului organizatoric identic cu cel al comunităților din Moravia, apoi al comunităților existente pe teritoriile Ungariei Superioare de odinioară. Meșteșugarii habani de la Vinț lucrau pe brânse, în ateliere comune unde aveau la dispoziție mijloacele de muncă și materiile prime. Din cadrul branșei, 1—2 persoane se îngrijeau de materiile prime, de prelucrarea lor judicioasă, de repartizarea sarcinilor de muncă etc. În cadrul diferitelor brânse, diviziunea muncii era organizată pînă în cele mai mici faze ale producției, în sensul că unii se ocupau exclusiv de anumite munci în cadrul procesului de producție⁴². Respectarea principiilor generale de funcționare fiind obligatorie, modul de organizare al diferitelor brânse era unitar și identic. Branșele meșteșugărești fiind astfel organizate, capacitatea de producție a atelierelor era însemnată, ceea ce explică faptul că ajung să concureze în unele meserii, nu numai în privința calității mărfurilor, dar și în privința cantității produse, cu meșteșugarii breslași ai diferitelor orașe, provocînd îngrijorarea acestora.

În legătură cu repartizarea numărului meșteșugarilor care activau în fiecare din cele 17 ramuri în parte, de asemenea nu avem nici un indiciu. La Sárospatak, unde structura branșelor meșteșugărești corespundea cu cea de la Vințul de Jos, numărul cel mai mare de meșteșugari îl reprezentau făurarii de cuțite (7 la număr), olarii (5), fierarii (4),

⁴¹ Román János, *A habánok Sárospatakon*, Sárospatak, 1959, p. 19—20.

⁴² Pentru aspectele amintite cf. Senj Valér, *Az anabaptizmus*, Budapest, 1907, p. 95—97; Lydia Müller, *Der Kommunismus der mährischen Wiedertäufer*, în *Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte*, 142 (1927), p. 102—103.

cei care confectionau diferite încălțăminte (4). Indiciile pe care ni le sugerează însă limitatiile ne fac să presupunem că numărul cel mai mare de meșteșugari activa în cadrul branșelor legate de prelucrarea pieilor, în meșteșugul fierăritului, al postăvăritului, al olăritului; pălărierii erau și ei numeroși. Produsele acestora din urmă erau cunoscute în Transilvania în tot cursul secolului al XVII-lea. Cele 25 de feluri de cuțite, cu numeroase varietăți (sculptate, gravate, nituite, lucrate în niello etc.) ne conduc spre convingerea că în acest domeniu activa numărul cel mai mare de meșteșugari.

Din rîndurile scrierii „*Die älteste Chronik*“, care, pe lingă numele persoanelor care vin în Transilvania după 1621 pînă la sfîrșitul celui de al șaselea deceniu al secolului, menționează uneori și ocupația, putem stabili că în acest răstimp la Vințul de Jos au venit: morari, țesători, croitori, făurari de cuțite, olari, postăvari. În majoritatea cazurilor însă autorul cronicii nu menționează meseria persoanei sau a persoanelor care sînt „trimise la Vinț“, ci doar numele, funcția ecleziastică, mai rar și cea administrativă⁴³.

În vara anului 1661, habanii de la Vinț din cauza trupelor turco-tătare care năvălesc în Transilvania și își stabilesc tabăra lingă Vinț, se refugiază în cetatea Vurpărului. Gospodăria, casele, hambarele au fost devastate și incendiate⁴⁴. Focul a mistuit totul pînă la temelii, relatează cronicarul. Din această cauză, nici după retragerea trupelor ei nu au putut coborî din cetate, rămînînd acolo timp de aproximativ un an (iulie 1661—august 1662). În acest răstimp, din cauza unor boli, au decedat 150 de persoane. „*Die älteste Chronik*“ menționează în mod special că „au pierit cei mai buni meseriași“ dintre ei, iar casele lor au fost arse, încît au trebuit reclădite din temelii⁴⁵. De bună seamă, scăderea numărului meșteșugarilor a declanșat decăderea unor branșe. Care vor fi fost acestea, e greu de stabilit. Din anul 1670 dispunem de dovezi conform cărora olarii lucrează la comandă pentru curtea princiară⁴⁶. Între anii 1678—1679 postăvarii habani de la Vințul de Jos sînt încă activi⁴⁷. Postavul făcut de ei este socotit de bună calitate, legat de acest produs al lor se specifică întotdeauna că este un postav piuat de două ori⁴⁸. În timpul domniei principelui Mihail I Apaffi, ca și anterior, sub domnia lui Gabriel Bethlen, apoi a lui Gheorghe I și II Rákóczi, ei își executau produsele la jumătate preț pentru curtea princiară. Conform însem-

⁴³ *Die älteste Chronik*, p. 826—870.

⁴⁴ Despre arderea și jefuirea Vințului de Jos (Vincazvar) din anul 1661 de către oastea tătarească, relatează și Evlia Celebi în *Seyahatname* (Cartea de călătorii), cf. *Călători străini despre Țările Române*, București, 1976, vol. VI, p. 545 (partea a II-a, *Cartea de călătorii*, îngrijită de Mustafa Ali Mehmed).

⁴⁵ *Die älteste Chronik*, p. 866.

⁴⁶ Roska Márton, *Az Erdélyi Múzeumegyesület Régiségértárának majolika gyűjteményéből*, în *Művészeti Szalon*, II (1927), nr. 3, p. 5.

⁴⁷ Szádeczky Béla, *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. Bornemisza Anna gazdasági naplói* (1661—1690), Budapest, 1911, p. 177—178 (în continuare: *Bornemisza Anna jurnale economice*, 1667—1690).

⁴⁸ Dintr-o însemnare datînd din 21 mai 1678, păstrată în jurnalele economice ale principesei Anna Bornemisza, rezultă că dintr-o cantitate de 5 valuri de postav de foarte bună calitate, un val este confectionat de postăvarul haban de la Vinț.

nărilor păstrate între 21 mai 1678 — 13 martie 1679, ei livrează curții princiare 5 valuri de postav⁴⁹. În anul 1679 lucrează pentru curtea princiară și făurarii de cuțite din Vinț⁵⁰.

Din luna februarie 1688 avem știri despre activitatea olarilor și a făurarilor de cuțite. Drept cadou de anul nou, ei execută principelui Mihail Apaffi, principesei Ana Bornemissza și fiului lor cuțite avînd minere din sidef, lucrate în niello cu argint. Printre cadourile olarilor figurează diferite produse de faianță, de ceramică cu smalt de cobalt, cu smalt de plumb; tăvi, farfurii, solnițe, căni, capace de diferite dimensiuni, pahare, vase farmaceutice etc., peste 100 de bucăți⁵¹.

De la sfîrșitul secolului al XVII-lea și din prima jumătate a celui următor avem știri despre activitatea pielarilor habani și despre prezența produselor habane de pielărie la castelul din Hunedoara (1681), la Vurpăr (1697, 1700), la Metiș (1725), la Mica (1736)⁵². Informațiile de care dispunem dovedesc prezența produselor habane în anii amintiți anterior, dar chiar dacă acestea au fost executate cu 10—20 de ani în urmă (eventual), cu siguranță pot fi considerate ca fiind realizări după anii 1661—1662. Prezența olarilor o avem atestată la Gilău (1666), la Mescreac (1679), la Alba Iulia și Cricău (1682), la Brașov (1684), la Minăstirea (1694), la Mica, la Metiș (1736), la Corunca (1748) etc.⁵³.

Pe baza datelor înșirate mai sus se pare că, după dezastrul din anii 1661—1662, meșteșugarii mai multor branșe au reușit totuși să-și reorganizeze atelierele, deci activitatea meșteșugărească.

În literatura de specialitate, pe baza datelor unor conscripții, comunicate de diferiți autori, s-a introdus părerea că în deceniile II—IV ale secolului al XVIII-lea habanii nu-și mai practicau meșteșugurile, unele dintre îndeletnicirile lor tradiționale au fost chiar uitate de către cei din Vințul de Jos. Analiza conscripției întocmite în anul 1772, precum și știrile transmise de cronică *Das Klein-Geschichtsbuch* infirmă însă părerea sus-amintită. Conscripția întocmită în anul 1772 despre cele 21 de familii⁵⁴ care au trecut la religia romano-catolică și ca urmare aveau dreptul să rămînă la Vinț consemnează printre ei curelari, rotari, zidari, făurari de cuțite, precum și olari, pentru aceștia din urmă folosindu-se expresiile de „figulus“ sau „amphorarius“ (olar, care face sobe respectiv vase, ceramică de lux). În concluzie, ramurile meșteșugărești înșirate mai sus își păstrează cu siguranță continuitatea în tot cursul primei jumătăți a secolului al XVIII-lea și pînă în 1772. Știrile care ne sînt transmise din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea referitor la habanii din Transilvania nu amintesc însă printre meșteșugurile practicate de ei

⁴⁹ Bornemissza Anna, *Jurnalele economice 1667—1690*, p. 177.

⁵⁰ *Idem*, p. 179.

⁵¹ *Idem*, p. 478.

⁵² B. Nagy Margit, *op. cit.*, p. 107, 133, 139.

⁵³ *Urbaria et Conscriptiones*, în *Művészeti Adatok*, 1, Budapest, 1967, p. 315—318. Inventarul bunurilor lui Thököly Imre aflate în curia de la Cricău și Alba Iulia (9. III. 1682, respectiv 17. III. 1682). Pentru restul datelor cf. B. Nagy Margit, *op. cit.*, p. 151—156; *idem*, *Várak, kastélyok, udvarházak ahogy a régiiek látták*, București, 1973, p. 267.

⁵⁴ MOL. Gubernium Transylvanicum (In Politicis), P. 46, nr. 6651.

odinioară decît olăritul⁵⁵. Poate acestor știri li se datorează faptul că în a doua jumătate a secolului trecut, cînd problema habană intră în atenția cercetătorilor, interesul acestora s-a concentrat exclusiv asupra ceramicii habane, ale cărei piese, pe baza caracteristicilor tehnologice, erau lesne separabile de ceramica populară transilvăneană păstrată în colecțiile publice și particulare. Pe de altă parte, o categorie a ceramicii habane servind ca obiecte de decor interior, datorită funcționalității, nu era expusă degradării, ca de exemplu produsele din postav, piele, unelte agricole etc.

Din cauza acțiunii de catolicizare întreprinse între anii 1763—1767 și încheiate în acest an, un grup de habani, originar din Vinț, avîndu-l în frunte pe Johannes Stahl și Joseph Khor, în anul 1767 (începutul lui octombrie), împreună cu un grup care se desprinde din rîndul transmigranților „eretici” expulzați din Carintia și forțați să se stabilească în Transilvania (aproximativ la 1752)⁵⁶, au trecut Carpații și s-au refugiat în Țara Românească. Ruta urmată de ei, după mărturia cronicii *Das Klein-Geschichtsbuch*, era: Rupea — Măeruș — Cîmpina — Ploiești — București, respectiv „Tschorogirle” (Ciorogîrla) de lîngă București. Tot din rîndurile scrierii citate mai sus cunoaștem o serie de detalii din istoria celor aproximativ trei ani petrecuți aici.

Despre fuga lor în Țara Românească și plecarea de aici prin Moldova în Rusia se știa dintr-o cronică confiscată de la anabapțiștii huteriți care trăiau în Sabatisch (Sobotiște, Slovacia) dar știrea apare aici ca o simplă relatare. Publicarea cronicii *Das Klein-Geschichtsbuch* în anul 1974⁵⁷ ne-a făcut însă posibil să luăm cunoștință de o serie de evenimente din istoria lor petrecute în acești ani încă pe teritoriul țării noastre.

La scurt timp după sosire, și-au cumpărat casă (?), iar Johannes Stahl, desigur cu ajutorul celorlalți olari, a reușit să construiască un cuptor de ars, a instalat o roată de olar, reușind să facă „veselă albă, frumoasă”. Activitatea lor de la Ciorogîrla nu a rămas neobservată. Din relatările cronicarului reiese că „Boierii și nobilii, chiar și Vodă [Al. Scarlat Ghica] cu Doamna veneau să vadă opera”, adică obiectele ceramice confecționate în timpul șederii la Ciorogîrla. Cronicarul se referă desigur la faianța de culoare albă pe care ei reușesc să o producă aici. Uneori staționau „în curtea noastră” 7—8 trăsuri cu coviltir — serie cronicarul⁵⁸. Din aceste relatări deducem că de fapt ei și-au organizat un atelier, în grabă improvizat, dar aveau intenția ca mai tîrziu, alături de acesta, să construiască „atelierul propriu-zis”. Relatarea ni se pare interesantă din mai multe puncte de vedere. Anume, ea lasă să credem că ei nu s-au refugiat în Țara Românească cu intenția de a pleca

⁵⁵ Johann Seivert, *op. cit.*, p. 214—221; Karl Gottlieb Windisch, *Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen*, Pressburg, 1790, p. 38.

⁵⁶ Cf. Helmut Klima, *Das Verhalten der Wiener Regierung unter Maria Theresia gegen die siebenbürgischen Wiedertäufer und Herrnhuter. Ein Beitrag zur theserianischen Religionspolitik*, în *Südost-Forschungen*, 7 (1942), p. 118—136.

⁵⁷ A. J. F. Ziegelschmid, *Das Klein-Geschichtsbuch der Hutterischen Brüder*, Philadelphia.

⁵⁸ *Idem*, p. 281.

de aici în Rusia. Fiind nevoiți să părăsească Transilvania, s-ar putea să fi avut în față perspectiva stabilirii aici în apropierea Bucureștiului, unde persecuțiile nu puteau ajunge. Pe de altă parte, faptul că într-un timp scurt, în condițiile date, reușesc să producă ceramică, infirmă știrea pe care am citat-o anterior, provenită din deceniul al treilea al secolului, conform căreia habanii de la Vinț nu-și mai practicau meșteșugurile, ba chiar le-au uitat. Despre Johannes Stahl se spune în cronică că era de meserie olar, „Krüglmacher“, făcător de ulcioare albe (faianță?). Avînd în vedere cerințele tehnologice ale faianței albe, habane, ea nu putea fi realizată de un singur meșteșugar. Presupunem deci existența în cadrul grupului a mai mulți olari. Știrea despre obiectele de faianță realizate la Ciorogirla confirmă continuitatea existenței la Vințul de Jos a uneia dintre cele mai de seamă meserii practicate de ei pînă după cea de a doua jumătate a secolului XVIII. Tehnica de a făuri faianță nu putea fi însușită în condițiile refugiului. Johannes Stahl și ceilalți, al căror nume nu le cunoaștem, înainte de refugiu posedau deja o practică meșteșugărească formată la Vințul de Jos. Știrea mai sus amintită despre practicarea olăritului la Ciorogirla între anii 1767—1770 pune într-o lumină nouă o serie de probleme privind ceramica habană transilvăneană tirzie.

Despre celălalt conducător al grupului stabilit vremelnice la Ciorogirla, Joseph Khor, în cronică se menționează că era făurar de cuțite, de tacimuri⁵⁹. Această știre confirmă și ea faptul că meșteșugarii habani nu au dispărut în secolul al XVIII-lea, nu și-au uitat meseriile, ci, după cum am mai arătat, doar unele branșe, prin scăderea numărului membrilor comunității, în procesul de destrămare al ei, au decăzut ori au dispărut.

Cronica *Das Klein-Geschichtsbuch* ne informează și despre motivul care, după cît se pare, i-a determinat să părăsească în iunie 1770 Țara Românească. Motivul va fi fost că ei nu suportau clima, dar se amintește și de calamitățile războiului⁶⁰, care îi siliră ca după trei ani de trai în apropierea Bucureștiului să părăsească acest loc și să ceară ocrotirea contelui și „feldmareșalului“ Rumianțev. Pe de altă parte se amintește în cronică și faptul că la recomandarea unor boieri (nu se specifică numele acestora) și a unui general căruia i-au oferit un „mic cadou“, veselă albă (faianță), reușesc să stabilească legături cu „feldmareșalul“ rus Rumianțev. Cadoul l-a convins pe Rumianțev că are de-a face cu meseriași „excelenți și neobișnuiți“, scrie cronicarul. Acesta încheie cu ei un contract în iunie 1770, pe baza căruia, asigurîndu-le și o escortă militară, străbătînd Moldova, se îndreaptă spre moșia lui Rumianțev din Wischenka (în Ucraina), localitate despre care autorul cronicii, Johannes Waldner, menționează că era bogată în zăcăminte de lut. Ceea ce ne interesează din relatările privitoare la anii petrecuți aici este că numai după încercări care au durat aproximativ trei ani, grupul de olari a reușit să producă faianță, deoarece lutul care se găsea prin apropierea localității Wischenka nu corespundea cerințelor. Dar pînă la

⁵⁹ *Idem*, p. 305—306.

⁶⁰ Este vorba de războiul ruso-turc din anii 1768—1774.

urmă același Johannes Stahl care, scrie cronicarul, „... în scurt timp a pus la punct formula la Tschoregirle... reuși să facă veselă albă și din lutul rusesc”⁶¹.

La Vințul de Jos, după 1767 au rămas doar cei care au acceptat să îmbrățișeze religia romano-catolică. După conscripția din anul 1772, aceștia formau în total 21 de familii, luându-se în evidență capii de familie⁶².

Limitațiile de prețuri din anul 1627 conțin referiri la ramurile meșteșugărești în cadrul cărora se realizau produse ce intrau în circuitul comercial, ori se executau la comandă. Dispunem însă de informații referitoare la o serie de meserii și îndeletniciri practicate de ei despre care limitațiile — avînd în vedere scopul ce se urmărea prin acestea — nu ne încunoștințează. De exemplu, printre membrii primului grup se găseau deja zidari și „constructori” Bethlen dispune într-o scrisoare adresată soției sale la 22 august 1621, ca pe zidarii lui Pechi să-i aducă la Vinț⁶³. Este vorba aici de cele 49 persoane care sosesc cu primul grup de anabapțiști în Transilvania, grup care, o dată ajuns la Teiuș, fu împărțit în trei grupuri mai mici, unul din ele, format din 49 de persoane plecînd la Iernut pe moșia cancelarului Pécsi Simon⁶⁴. Rezultă din scrisoarea lui Gabriel Bethlen că membrii acestui grup erau zidari de meserie. Cronicarul Szalárdi János notează că printre anabapțiștii aduși în Transilvania erau mulți constructori buni. Szalárdi folosește pentru aceștia expresia de „fundatori pricepuți” (tudos fundálok, în limba maghiară)⁶⁵. Aducerea acestora se poate pune în legătură cu planurile de construcție ale lui Bethlen inițiate în anul 1616. Se pare că printre aceste planuri figura și reconstruirea, repararea (?) castelului de la Vinț și a cetății de la Vurpăr. În acest sens se cunoaște intervenția lui Gabriel Bethlen din anul 1622⁶⁶. Tot din însemnările lui Szalárdi János știm că anabapțiștilor „... printre munți pe un pisc stîncos foarte înalt într-un loc mare întărit, li s-a dat și o cetate pustie, ei ridicînd-o cu timpul și pe aceasta”. Este vorba de cetatea Vurpărului, reconstruirea căreia se pare că se datorește zidarilor și „fundatorilor” habani.

Din confirmările care au loc la Sabatisch pentru funcțiile eclesiastice din cadrul comunei de la Vinț știm că printre meșteșugarii de aici activau croitori și dulgheri; de asemenea, cunoaștem numele unor persoane care sînt alese conducători în fruntea morarilor.

MAGDALENA BUNTA

⁶¹ Cf. și Maria H. Krisztinkovich, *Die Verschollene Keramik der Bartmennoiten in Russland*, în *Keramos* (Köln), 1971, p. 3—16.

⁶² Vezi nota 54.

⁶³ Gergely Sámuel, *op. cit.*, p. 131.

⁶⁴ *Cronica lui Jakob Werner*, p. 6.

⁶⁵ Szalárdi János, *Síralmas magyar krónika*, în *Erdélyi Történelmi Adatok*, II, Budapesta, 1853, p. 62.

⁶⁶ Gh. Anghel—Ion Berciu, *Cetăți medievale din sud-vestul Transilvaniei*, București, 1968, p. 32—36.

CONTRIBUȚII LA PROBLEMA MORFOLOGIEI UNOR PIESE DE ARGINTĂRIE FEUDALĂ

Nu este prima dată cînd ne exprimăm părerea că sigla de meșter nu se dovedește întotdeauna edificatoare, necorelată cu elemente stilistice — ne referim la formă și repertoriu ornamental — proprii unei epoci, unui teritoriu, unei bresle sau, eventual, chiar unui meșter. Cu atît mai mult, cu cît sigla lipsește cu desăvîrșire pe piesele confecționate înainte de secolul al XVI-lea și pe foarte multe dintre cele de proveniență ulterioară¹.

Considerăm că, pentru a veni în ajutorul cercetătorilor care doresc să abordeze acest domeniu al istoriei artelor — domeniul artei metalelor prețioase —, nu este lipsită de interes încercarea de a deschide o serie de studii, în cadrul cărora cel de față ar fi primul, cu scopul de a urmări apariția, evoluția și, atunci cînd este cazul, dispariția unor anumite tipuri de piese de argintărie, a ornamentelor folosite cu predilecție pentru decorarea lor în cadrul diferitelor stiluri și, bineînțeles, a tehnicii în care acestea sînt executate. În acest sens, credem că ordonarea materialului pe care dorim să-l supunem cercetării își găsește cea mai bună exprimare în împărțirea pe capitole referitoare la cîte un tip de piesă laică sau de cult.

Ne vom referi în primul rînd la Transilvania, deoarece de aici provine majoritatea materialului care ne stă la dispoziție; pe de altă parte, în unele privințe, problemele de argintărie feudală au în această provincie istorică aspecte aparte față de cele ale altor zone cu puternice bresle de argintari. Încadrarea în mediul artistic european o vom face numai în cazul cînd tipul luat în discuție este de origine străină sau un anumit mod de ornamentare — stilistic sau tehnic — este o influență străină, prelucrată sau nepreluorată de către breslele din Transilvania. Și aceasta, nu pentru că eventualele comparații nu ar putea prezenta interes, ci deoarece cantitatea materialului ar depăși posibilitățile unor studii de dimensiuni reduse, problema necesitînd un eventual volum aparte.

Pentru exemplificarea ipotezelor și părerilor pe care le vom formula, vom refolosi o bună parte a materialului existent în literatura de specialitate; dar, în același timp, vom profita de fiecare dată de posibilitatea de a prezenta și cîteva piese ce nu au fost analizate pînă în prezent, majoritatea lor provenind de pe rază județului Cluj. Descrierea amănunțită, firește, o vom face numai în cazul celor inedite, din cercul cărora nu

---

¹ A. Halasu, *O siglă de meșter — doi argintari transilvăneni din secolul al XVII-lea*, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 359—365.

vom exclude însă pe cele de proveniență străină, găsind că îmbogățirea literaturii de specialitate cu piese noi se dovedește a fi întotdeauna utilă, indiferent în ce context s-ar face ea. Subliniind încă o dată importanța factorilor de ordin stilistic, vom încerca să anexăm și planșe cu cele mai caracteristice ornamente existente pe piesele prezentate.

Dorim să precizăm de la bun început că părerile și eventualele concluzii nu le considerăm a fi definitive, ele urmînd să fie în continuare completate sau chiar corectate; materialul existent în Transilvania este departe de a fi în totalitate cunoscut și cercetat, noile descoperiri urmînd să confirme sau, poate, să infirme valabilitatea ipotezelor formulate, mai ales în ceea ce privește apariția și originea unor tipuri de piese, forme sau elemente ornamentale. Astfel, studiile al căror șir îl începem cu această ocazie nu se pretind a fi altceva, decît o modestă încercare de a introduce o notă mai sistematică în abordarea acestui domeniu atît de vast al istoriei artelor.

Necesitatea reconsiderării importanței artelor, mult timp în mod impropriu denumite „minore“, se impune de la sine. Atenția cercetătorilor, îndreptată în primul rînd spre artele considerate „majore“, a rezervat artelor decorative un loc într-adevăr minor, fapt ilustrat de volumul redus al lucrărilor de specialitate destinate lor; acest loc este mult departe de cel pe care sîntem convinși că merită ele să-l ocupe. Aceasta, tocmai datorită faptului că, în majoritatea cazurilor, nu este vorba despre opere destinate exclusiv impresiei artistice, ci ele materializează forma artistică pe care o îmbracă obiectele de uz, de folosință permanentă în diferite domenii economice și sociale; astfel, ele exprimă de fapt cel mai bine situația economico-financiară și chiar socială, iar mai departe nivelul artistic al unui popor într-o perioadă istorică dată.

I. PAHARUL CU SOCLU

Paharul, unul dintre cele mai răspîndite vase de uz și decor, folosit în toate epocile și toate regiunile, confecționat din toate materialele pe care le-a prelucrat vreodată mîna omului, a îmbrăcat de-a lungul timpului cele mai diferite forme; unele dintre acestea au ajuns să reprezinte tipuri aparte, caracteristice pentru o epocă dată sau pentru un teritoriu geografic. În secolul al XVI-lea apare, pătrunzînd și între piesele de argintărie de cult, un anumit tip de pahar mult îndrăgit de comanditarii și meșterii din Ungaria și țările române — în special din Transilvania —, dar, bineînțeles, confecționat și în cadrul breslelor din alte țări și centre, mai ales în Germania. Este vorba despre *paharul cu soclu*, cunoscut în literatura de specialitate germană sub numele de *Sockelbecher*, iar în literatura maghiară sub numele de *talpas pohár*, mai rar *dupla pohár*. Timp de patru secole (sec. XVI—XIX), paharul cu soclu va ocupa unul din cele mai importante locuri printre piesele de argintărie feudală, perioada lui de maximă înflorire ocupînd secolele XVII—XVIII. Marea majoritate a celor care s-au păstrat pînă în zilele noastre se găsesc în proprietatea muzeelor și a parohiilor — în special a celor re-

formate. Numărul mare al lor, valoarea artistică deosebită a multora dintre ele, precum și interesul larg manifestat față de ele de lumea feudală laică și ecleziastică, ne-au determinat să le destinăm prezenta lucrare.

Mulți dintre autorii care se ocupă de argintăria perioadei amintite publică un număr mare de asemenea pahare², a căror cunoaștere este absolut necesară pentru a putea urmări, care sînt trăsăturile ce le fac să aparțină aceluiași tip de piesă.

Prima problemă care se impune este precizarea formei paharelor ce intră în categoria celor pe care le desemnăm sub numele colectiv de pahare cu soclu. Este vorba despre vase de dimensiuni în general nu prea mari, a căror înălțime variază între circa 130—220 cm (bineînțeles că se înregistrează și unele excepții, mai ales în cazul celor din secolele XVIII—XIX și în special la cele de proveniență germană). De formă cilindrică, paharul cu soclu are îndeobște la bază o sprinceană orizontală, corpul suplu, arcuit ușor pentru a se evaza spre buză. La circa $1/4$ — $1/3$ de la bază, un brîu în relief, ornamentat de cele mai multe ori cu motivul frînghieii sau fișii de metal ondulate, desparte paharul în două registre orizontale, brîu care în interior corespunde plăcii ce constituie fundul paharului; de la el în jos se află soclul de la care și-a primit denumirea categoria de piese în discuție. Față de alte pahare prevăzute cu soclu, cele care constituie un tip de piesă bine caracterizat și a căror descriere am încercat să o facem, au pe verticală același punct de pornire a soclului precum și a cupei din partea superioară, neprezentînd nici o retragere bruscă față de linia brîului, iar soclul, gol în interior, formează o a doua cavităte, cu capacitate mai redusă față de paharul propriu-zis; de aici și dubla posibilitate de folosire a acestui tip de pahar, detaliu asupra căruia vom reveni cînd vom vorbi despre utilizarea lui. Sigla de meșter, în cazul în care paharul a fost prevăzut cu ea, este de obicei bătută pe partea inferioară a plăcii ce alcătuiește fundul paharului, deci în interiorul soclului; uneori ea poate să apară și pe partea superioară a sprincenei orizontale de la bază.

Imaginația și talentul personal al meșterilor argintari din perioada feudală au creat adesea și tipuri de piese aparte față de categoriile răspîndite și arhicunoscute. În cazul paharelor ce au fost prevăzute și cu un soclu (a nu fi nici un caz confundate cu cele cu talpă sau picior), găsim uneori piese ce reprezintă un soclu cilindric mult mai îngust față de cupa largă, ce are fundul rotunjit, asemănătoare cu cea a potirelor; în majoritatea cazurilor ele se dovedesc a fi de origine străină³. Adesea înțilnim, fiind foarte răspîndite în Țara Românească și Moldova secolelor XVI—XVII, pahare cilindrice cu brîu orizontal, în relief sau nu, așezat înspre bază sau mai aproape de buză, dar care nu corespunde în interior plăcii ce formează fundul paharului, rolul lui fiind exclusiv de ordin

² V. Roth, *Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens*, I. *Goldschmiedearbeiten*, Sibiu, 1922; C. Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în țările române (sec. XIV—XIX)*, București, 1968; C. Nicolescu, *Arta metalelor prețioase în România*, București, 1973; etc.

³ Ex.: paharul din Nürnberg păstrat în colecțiile Muzeului de artă al R.S.R.; în C. Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în țările române (sec. XIV—XIX)*, p. 78, nr. cat. 47, fig. 36.

decorativ⁴. Nici unul însă din aceste pahare, sau altele ce eventual prezintă cîte o trăsătură asemănătoare cu cele ale paharelor cu soclu și a căror enumerare și descriere nu-și au locul aici, nu pot fi considerate ca făcînd parte din categoria celor ce constituie tema prezentei lucrări. Cu toate acestea, le întîlnim uneori desemnate, chiar și în literatura de specialitate în limba română, cu termenul german de Sockelbecher. Or, din păcate, terminologia de specialitate, în special cea referitoare la arta feudală, se dovedește nu o dată a fi deficitară și ne-am obișnuit să folosim termeni împrumutați din alte limbi, termeni cărora cu timpul li s-a lărgit sau li s-a restrîns sfera, utilizarea lor ajungînd să dea naștere uneori la confuzii⁵. Dorim să folosim ocazia, pentru a propune utilizarea termenului de pahar cu soclu (Sockelbecher, talpas pohár) numai pentru tipul de piesă a cărui descriere am făcut-o anterior, considerînd că fiecare din cazurile ce prezintă diferențieri esențiale față de el necesită adăugarea la denumire a unui element de recunoaștere în plus.

Utilizarea paharului cu soclu este diversă. În mediul laic se folosea, firește, ca recipient pentru băut, ca vas de decor și, ca orice obiect confecționat din metal prețios, ca mijloc de teaurizare a bunurilor unei persoane particulare sau ale unei colectivități⁶. Era o formă de pahar mult îndrăgită, paharul propriu-zis de deasupra briului putînd fi folosit pentru apă, vin sau alte băuturi „lungi“, iar spațiul format în interiorul soclului pentru cantitățile mici de băutură „scurtă“. Pe lângă vasele confecționate din cositor și cîmile mari din argint, paharul cu soclu intra adesea și în rîndul veselei ce constituia proprietatea breslelor⁷. În mediul ecleziastic, paharele de acest tip erau preferate în primul rînd de către bisericile reformate, în cadrul cărora erau folosite îndeobște ca pahare de botez; dar, în comparație cu alte tipuri de obiecte de cult cu destinație bine precizată — potire, ciborii, patene etc. —, paharele de diferite forme se dovedesc a fi utilizate în cadrul diferitelor ritualuri religioase ce necesită un astfel de vas, în mod arbitrar, fără a se observa vreo precizare în folosirea unui anumit tip de pahar pentru un anumit ceremonial de cult bine stabilit. În secolele XVII—XVIII, pe lângă cîmile mari cu capac, paharul cu soclu este una din cele mai răspîndite piese de argintărie, bisericile din Transilvania fiind și ele bogat înzestrate cu asemenea vase.

O ultimă utilizare a formei de pahar în discuție, pe care ținem să o subliniem în mod special, deoarece oferă cercetătorilor o sursă însemnată pentru depistarea lor pe teren, este aceea pe care o primește în sinul co-

⁴ C. Nicolescu, în cele două *op. cit.*, publică unele pahare de acest fel.

⁵ Problemele de vocabular se impun în ultima vreme cu tot mai mare acuitate. Considerăm, în acest sens, oportună atenția pe care specialiștii de la oficiile județene pentru patrimoniul cultural național o acordă introducerii unui limbaj comun și unic, limbaj pe care cataloagele și dicționarele apărute pînă în prezent nu au reușit să-l impună.

⁶ C. Bănanu, *Vechile cupe de argint*, în *CNA*, VIII, 1928, nr. 83—88, p. 35—39, face o amplă trecere în revistă a utilizării laice a cupelor în țările române ca vase la masa celor avuți, ca mijloc de teaurizare a averilor, pentru cadouri făcute nobililor, principilor sau către Poartă, sau chiar ca obiecte de schimb.

⁷ Vezi, de ex., paharul breslei croitorilor din Tg. Mureș; în C. Nicolescu, *Arta metalelor prețioase în România*, p. 51, nr. cat. 15, fig. 16.

munităților țigănești. Țiganii, dintre obiectele de argint pentru care aveau și au pînă în ziua de azi o predilecție aparte, explicabilă nu numai prin valoarea intrinsecă a materialului, ci și prin calitățile mistice pe care vechile obști țigănești le atribuiau argintului, preferau acest tip de pahar, cunoscut la ei sub numele de *dupla pohár* (pahar dublu) sau *vajda pohár* (pahar voievodal); bănuim că a doua denumire își găsește originea în obiceiul țăganilor de a depune spre păstrare averea comunității, constituită din obiecte de metal prețios, aproape fără excepție, din argint⁸, la șeful comunității lor, numit și voievod. Paharul cu soclu reprezenta piesa de forță din averea fetei ce urma să fie măritată.

Referitor la modul de ornamentare a acestui tip de pahar, trebuie să precizăm că el se supune unor legi ce stabilesc cîteva variante mai răspindite, în funcție de stilul în care se încadrează — perioada de înflorire a paharului cu soclu întinzîndu-se de la Renașterea tîrzie pînă la clasicism — și de tehnica preferată în acea perioadă.

În secolul al XVI-lea tehnica utilizată cu predilecție este gravarea, concretizată în general în inele decorative compuse din vrejuri, frunze, flori etc. — în primul rînd elemente vegetale stilizate —; acestea le aflăm dispuse sub buză, eventual deasupra și dedesubtul briului, uneori chiar și la bază. Spre sfîrșitul secolului, elementele ornamentale de sub buză se grupează în lambrechine, la început tot gravate, ce se desfășoară în jurul paharului, uneori mai scurte, alteori cu vîrfurile aproape de briul orizontal. În aceste cazuri, la baza piesei, sub briu și deasupra lui, întîlnim frize alcătuite din cîte două sau trei elemente ornamentale — fiind în mod obișnuit vorba tot despre stilizări de origine vegetală — ce alternează ritmic; la rîndul lor, aceste frize pot fi identice în cadrul aceleiași vas sau diferențiate.

În secolul al XVII-lea și cel următor motivele amintite sînt realizate în tehnica care, în perioada Renașterii tîrzii și a barocului, lasă în umbră toate modalitățile de exprimare tehnică proprii epocilor anterioare, aceea a ciocnirii la rece și a cizelării. Pe lîngă frizele (vezi fig. 1 și 2) compuse din elemente vegetale stilizate, lambrechinele ocupă în continuare un loc de frunte, dar acum primesc un caracter nou, mai dinamic; compoziția lor se îmbogățește cu fructe, mici scoici, mascheroni, volute etc., liniile lor sinuoase complicîndu-se din ce în ce mai neașteptat. Adesea spațiul dintre aceste ornamente realizate în *repoussé* este mătuit.

Marea majoritate a paharelor cu soclu ce prezintă frize și lambrechine, fie gravate, fie ciocnate la rece și cizelate, păstrează ca fond suprafața de argint, aurite fiind doar părțile ornamentate. Alăturarea culorii celor două metale realizează un aspect policrom ce potențează efectul artistic, modalitate adesea reîntîlnită și pe alte categorii de piese de argintărie laică sau de cult.

Paharul cu soclu, ca dealtfel toate tipurile de pahare, prin destinație și uz a fost inițial o piesă eminentemente laică. Cu timpul, prin

⁸ Pînă în zilele noastre, țăganii care mai duc un mod de viață asemănător cu cel al vechilor obști nomade atribuie argintului o valoare infinit mai mare față de cea a aurului, evaluările lor exorbitante uimind întotdeauna pe specialiștii din muzee.

donății, el pătrunde și în mediul ecleziastic, unde, așa cum s-a văzut, primește diferite întrebuințări, nu o dată înlocuind chiar piese ce lipseau eventual din dotarea parohiei respective. Cu ocazia donării, el primește de obicei o inscripție ce menționează numele donatorului, anul donației, destinația actului de donație, eventual un citat biblic etc.⁹ Inscripțiile apar la început imediat sub buză, deasupra primului inel ornamental, cele mai multe exemple de acest fel fiind întâlnite în Țara Românească și Moldova. Tot aici, Renașterea oferă exemplare interesante ce au corpul ornamentat cu două sau mai multe panglici cu inscripții, panglici ce înconjoară paharul întretându-se, cu caractere chirilice gravate într-o manieră artistică ireproșabilă, constituind ele în sine decorul vasului. La paharele cu lambrechine din Transilvania, inscripția apare sub virful acestora, sau fragmentată între ele. Dar majoritatea paharelor cu soclu de proveniență transilvăneană nu sînt prevăzute cu inscripții.

Desigur că, pe lângă tipul descris anterior al paharelor cu lambrechine, în secolele XVII—XVIII apar și nenumărate alte motive, dintre care unele, împodobind corpul pieselor respective, au ajuns să genereze denumirea sub care sînt cunoscute tipurile de pahare astfel ornamentate.

Printre acestea, un element decorativ ce apare numai pe paharele simple sau cu soclu¹⁰, tipic pentru argintăria secolului al XVII-lea din Ungaria și incidental preluat și de breslele din Transilvania, în special de cea din Cluj¹¹, este motivul stropilor realizați prin ciocănire, izolați sau dispuși în grupuri, asemănători cu lacrimile, de unde și denumirea sub care paharele astfel împodobite sînt cunoscute în literatura românească: „pahare cu *lacrimi*“; în literatura de specialitate maghiară genul este numit *verejtékes pohár*, datorită asemănării motivului descris cu picăturile de sudoare. În majoritatea cazurilor acest ornament apare pe un fond mătuit și se asociază cu alte elemente tipice pentru Renașterea tîrzie sau pentru baroc. Motivul lacrimii nu a trecut însă munții, neînregistrîndu-se nici un exemplar astfel decorat care să provină din Țara Românească sau Moldova.

Tot în rîndul acelor motive ornamentale care au dat numele unei categorii de pahare, de influență occidentală, cu mare frecvență în Ungaria și deci foarte îndrăgit și de meșterii breslelor transilvănene, trebuie să amintim solzii de pește, obținuți și ei prin ciocănire la rece — tehnica preferată a secolului al XVII-lea, care este și perioada de largă întrebuințare a motivului amintit, perpetuîndu-se însă și în veacul următor. Cu toate că se întîlnesc și cazuri, mai rare, de alte categorii morfologice ce prezintă corpul acoperit cu solzi — în special cămile cu capac

⁹ Deoarece foarte rar se întîlnesc cazuri cînd pahare de orice fel să fi fost comandate special de către comunitățile religioase sau direct cu scopul de a fi donate unor biserici, datele însemnate pe piesele ce posedă inscripții presupun un decalaj cronologic față de anul confecționării; datarea acestora implică deci studiarea și datarea siglei de meșter și a elementelor stilistice.

¹⁰ Nu am întîlnit alte categorii morfologice de piese împodobite în acest fel nici în literatura de specialitate, nici pe teren; nu excludem totuși posibilitatea existenței lor.

¹¹ De ex., M. Bunta, *Aurari clujeni și operele lor (sec. XVI—XVII)*, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 345—6, planșa XII.

asupra cărora vom reveni într-un capitol aparte —, paharele sînt piesele cu predilecție decorate în acest mod. De obicei solzii acoperă întreg corpul vasului, cu excepția unui inel neted și aurit de la buză, a lambrechinelor, frizelor etc. Uneori pot însă constitui doar fondul pentru suprapunerea unor alte elemente, ca medalioanele sau monedele.

Incastrarea în corpul vaselor de argint a unor monede antice sau medievale, originale sau arareori copii, constituie începînd cu Renașterea o modalitate mult îndrăgită de ornamentare a suprafețelor din metal prețios, modalitate foarte răspîdită în lumea occidentală și în Transilvania¹². Pînă inclusiv în secolul al XIX-lea, numeroase obiecte de diferite categorii, chiar și bijuteriile, sînt împodobite cu monede. Dintre piesele ce țin de numismatica medievală, groșii și talerii emiși în cele mai diverse zone ale Europei aveau prioritate datorită realizării lor artistice deosebite. Dintre monedele bătute în Transilvania se preferau emisiunile princiare din metal prețios, de dimensiuni mari, a căror calitate artistică ridică simțitor valoarea obiectului astfel împodobit. Renașterea și, ulterior, clasicismul au preferat emisiunile antice, piesele de argintărie cu asemenea decor fiind cunoscute sub numele de piese cu „monede păgîne“, obiceiul prezentînd și avantajul că nu bloca monedele cu valoare de circulație. Bineînțeles că și paharele cu soclu adoptă procedeul descris, nu o dată monedele incastrate în corp împletindu-se printre alte ornamente gravate sau ciocănite la rece.

Rareori, dealtfel, vreunul din motivele enumerate anterior apare singur pe un pahar cu soclu, mult mai des două sau chiar mai multe dintre elementele acestui alfabet decorativ se asociază completîndu-se. „Lacrimile“ se împletesc cu lambrechine sau frize compuse din elemente vegetale stilizate; monedele se suprapun pe fondul decorat cu solzi de pește sau cu sinuozități tot de origine vegetală; etc.

Din punct de vedere artistic cele mai reușite pahare cu soclu sînt cele aparținînd secolului al XVII-lea, cu întreg corpul acoperit cu ornamente ciocănite în relief, pahare ce se înscriu în revoluția artistică generată de ocuparea locului prim de această tehnică nouă. Repertoriul ornamental se îmbogățește acum cu elemente noi, a căror dimensiune se mărește, căutînd să acopere întreaga suprafață de metal prețios; ele se reliefează căpătînd volum; liniile lor sinuoase se complică mult, devenind mai dinamice, expresive, adaptîndu-se astfel modalităților de expresie artistică proprii barocului.

Alături de cîmile mari și pocalele cu capac, paharele cu soclu sînt cele mai receptive la schimbările care în această epocă oferă nebănuite posibilități pentru etalarea talentului și imaginației creatoare a meșterilor argintari. Intenționat am lăsat la urmă descrierea acestui tip de pahar, pentru a trece pe scurt în revistă caracteristicile generale ce sînt valabile și altor categorii morfologice de piese din secolul al XVII-lea și care vor constitui subiectul unor capitole viitoare.

Firește că meșterii acestui veac refolosesc o mare parte din elementele proprii stilurilor anterioare ca: crinul heraldic singular sau în friză,

¹² C. Moisil, *Podoabe monetare*, în *CNA*, X, 1934, nr. 100, p. 73—90.

vrejurile cu frunze de viță și struguri, perpetuate din perioada goticului, frunzele de acant, palmetele etc., elemente antice reeditate prin intermediul Renașterii, bineînțeles într-o formă readaptată tehnicii noi; toate sînt elemente binecunoscute specialiștilor, a căror enumerare exhaustivă ar fi inutilă. Acestea, alfabetul barocului le adaugă buchete de flori felurite, mănunchiuri de fructe, unele de proveniență exotică, nenumărate elemente vegetale a căror realizare sugerează abundență și bogăție; putti, herme, scoici, volute mult complicate, cartușe alcătuite din cele mai diverse și neașteptate componente, figuri animaliere sau umane mai mult sau mai puțin naturalist redată, dar întotdeauna pline de expresivitate, uneori chiar de umor. Nu o dată, mascheronul, împletit pînă la confundare cu elementele învecinate, completează gama bogată de ornamente care, desfășurîndu-se adesea pe întreaga suprafață a vasului, se întrepătrund introducînd o notă de continuitate tipică pentru baroc; și, foarte des, mai ales pe piesele de argintărie de dimensiuni mari, ele se descompun în sinuozități foarte complicate, nu arareori îndepărtate de modelul real, transformîndu-se în modalitatea de decorare specifică artelor decorative de la începutul secolului al XVII-lea — în primul rînd argintăriei — din Germania, Țările de Jos și Franța, dar mult îndrăgită și în Ungaria și Transilvania: modalitate care, datorită asemănării sale cu anatomia internă a urechii, a primit în limba maghiară denumirea consacrată de *fülkagylodisz*, iar în limba germană cea de *Knorpelwerk*.

În cazul paharelor cu soclu, acest repertoriu divers se fragmentează pe orizontală, fiind întrerupt pe linia briului. Adesea el îmbogățește doar consistența lambrechinelor tradiționale din partea superioară, sub briu întîlnindu-se peisaje, scene cu animale sălbatice, scene de vînătoare etc. Rar, figurile antro- sau zoomorfe de acest fel urcă și deasupra briului.

Desigur că personajele și scenele reproduse pe paharele cu soclu — chiar și atunci cînd este vorba despre piese lucrate în atelierele vestite din Nürnberg și Augsburg, unde ele reproduc în metal personaje și scene de epocă lucrate după modelul stampelor medievale — nu au amploarea celor ce împodobesc corpul cănilor, suprafața oferită de acestea fiind mult mai redusă. Nu sînt puține, totuși, cazurile cînd valoarea artistică a acestora le așează pe locuri de frunte în ordinea importanței valorice.

O ultimă problemă care se cere elucidată în cadrul studiului de față este a stabilirii tipului de piesă din care s-a dezvoltat paharul cu soclu — mai precis din ce tip de pahar și prin ce transformări au luat naștere piesele aparținînd acestei categorii morfologice. În mod normal, această problemă ar fi trebuit să ocupe, în ordinea importanței, primul loc; dar, am dorit ca atunci cînd încercăm să o elucidăm, să cunoaștem deja trăsăturile caracteristice ale vaselor în discuție.

În secolul al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea, în perioada goticului tîrziu, apare frecvent un tip de pahar, prevăzut și el cu un soclu, pe care nu-l mai întîlnim după această dată. Paharul gotic este cilindric, evazat și el spre buză, unde se aplică o friză decorativă traforată, aproape întotdeauna compusă din crini heraldici sau vrejuri cu frunze de viță de vie și struguri; de obicei aceste elemente se repetă la circa 1/3 distanță de la buză, unde un briu în relief, ce are deocamdată doar un simplu rol de-

corativ, prevestește briul paharului cu soclu de mai târziu, fără însă ca în interior să corespundă plăcii ce formează fundul paharului. Ulterior el coboară spre bază pentru a delimita soclul propriu-zis. Soclul paharului gotic în discuție este mult ieșit în relief față de corp, în majoritatea cazurilor poligonal — hexa- sau octogonal —, cu piciorușe turnate așezate sub toate colțurile sau sub tot al doilea colț format de soclu, reprezentând sfere sau figuri animaliere în poziție șezândă. Dealtfel, întreg soclul este obținut prin turnare, fiind format din câteva registre orizontale decorate cu elemente vegetale stilizate, turnate și ele, îndeobște fiind vorba despre frunze de acant. Colțurile poligonului ce formează soclul sînt traversate de benzi turnate și aplicate pe verticală, terminîndu-se în partea superioară în figuri umane, animaliere sau simple spirale, așezate pe sprinceană formată de decroșul soclului față de corpul cilindric al paharului.

Specialiștii consideră acest pahar cu soclu gotic ca precursorul celui ce constituie subiectul prezentei lucrări¹³. Într-adevăr, prin desființarea soclului turnat prevăzut cu piciorușe și coborîrea briului ce nu va mai avea decît un rol decorativ, se ajunge la tipul morfologic descris la început, mai suplu și mai elegant față de cel gotic, a cărui linie avîntată a corpului este contracarată de impresia greoaie provocată de soclul solid, turnat.

Dar, așa cum se întîmplă și în cazul altor categorii tipologice, acesta nu este singurul precursor al paharului cu soclu de mai târziu. De mare frecvență sînt feluritele pahare înalte, suple, evazate spre buză, unele pînă la a forma o pîlnie, cu sau fără briu sau cu un briu ce are doar un simplu rol decorativ, cu sau fără soclu¹⁴, toate putînd fi considerate forme intermediare între paharul simplu și cel tipic cu soclu, sau pur și simplu variante ale primului sau celui de-al doilea. Admitem posibilitatea ca, urmărind multitudinea acestor variante în timp și spațiu, să găsim și alte căi de dezvoltare a acestei categorii morfologice.

Cert este că, în Țara Românească și Moldova, paharele cu soclu tipice sînt mult mai rare decît în Transilvania, mai ales cele aparținînd Renașterii tîrzii sau barocului; ele sînt ornamentate cu prioritate prin gravare, cele împodobite prin ciocănire și cizelare fiind comandate, în număr mare, la Brașov, Sibiu sau alte centre cu puternice bresle de aurari din Ardeal.

Am dori, în încheiere, să aducem în discuție încă un aspect legat de încadrarea tipologică și stilistică a acestor pahare. Ne-am obișnuit ca paharele cu soclu împodobite cu ornamente realizate în *repoussé* să le întîlnim în literatura de specialitate atribuite perioadei Renașterii tîrzii. Dar, dacă proporțiile aparțin într-adevăr prin echilibrul lor respectivei epoci, alfabetul decorativ al multora dintre ele este caracteristic barocului plin. Or, în domeniul argintăriei, secolul al XVII-lea marchează momentul cînd din interferența celor două stiluri iau naștere opere de mare valoare artistică, cu forma aparținînd unui stil, iar repertoriul ornamental

¹³ J. Mihalik, *Az ötvösség*, în Ráth György, *Az iparművészet könyve*, III, Budapest, 1912, p. 119, acceptă și el derivarea paharului cu soclu din acest tip de pahar gotic.

¹⁴ C. Nicolescu, ambele *op. cit.*, publică un număr mare de asemenea pahare aflate în colecțiile Muzeului de artă al R.S.R.

altuia sau invers, dar care nicidecum nu pot fi atribuite integral unuia sau celuilalt din cele două stiluri, fără a forța în mod artificial granițele, dealtfel destul de elastice, ale acestora.

În domeniul artelor decorative, problemele de realizare tehnică influențează mult mai mult realizarea stilistică proprie fiecărei epoci, decît pe tărîmul altor arte; cu atît mai mult este valabilă observația pentru argintărie, rezolvările tehnice legate de prelucrarea metalului ridicînd probleme dificile. Matrițele pentru turnare, uneltele folosite pentru executarea motivelor ornamentale, uneori specializate pentru realizarea unui singur tip de decor, erau scumpe și se procurau anevoie; de aceea, ele nu erau schimbate la cele mai mici fluctuații stilistice legate de modă, acest meșteșug artistic prezentînd uneori un aspect destul de tradiționalist și conservator. Cu atît mai spectaculoasă este revoluția care se înregistrează în secolul al XVII-lea și pe care am prezentat-o pe scurt mai sus.

Aceste realități obligă la o precauție mărită în problema încadrării stilistice a operelor aparținînd ramurii artistice în cauză. În cazul paharelor cu soclu, forma lor fiind stabilită în secolul al XVII-lea și urmînd să rămînă aproape neschimbată pe parcursul a patru secole, problema amintită se referă doar la modalitățile de decorare; în rîndul altor tipuri de piese laice sau de cult apare des și cazul invers, al unor obiecte a căror formă avîntată și mult complicată aparține barocului, pe cînd motivele ornamentale sînt executate conform gustului goticului sau al Renașterii.

*

Pentru exemplificarea celor expuse, vom prezenta în continuare cîteva pahare cu soclu necunoscute în literatura de specialitate.

1. *Pahar cu soclu* din argint turnat, șlefuit, gravat, parțial aurit, cu sprînceană orizontală simplă la bază, cu briul format din inele simple în relief și soclul neornamentat. Sub buză, un inel neted este urmat de altul cu cunună de lauri de tip Renaștere, gravată, ambele înguste. Șase lambrechine — trei mai mici alternînd cu altele trei mai alungite — compuse din linii curbe relativ simple, orîni heraldici și lălele stilizate, toate gravate, sînt amplasate sub inelele de la buză (fig. 4 b). Față de proporțiile generale ale paharului, lambrechinele, ce constituie unicul decor al vasului, sînt destul de scurte.

Piesa se încadrează în categoria paharelor cu soclu cu repertoriu ornamental simplu, gravat, din secolul al XVI-lea, cel mult începutul secolului al XVII-ea.

Nu are inscripții.

Nu are siglă de meșter.

Dimensiuni: $\hat{1} = 14,2$ cm.; d. bazei = 5,8 cm.; D. buzei = 7,2 cm.

În proprietatea bisericii reformate din Băgara (com. Aghireșu, jud. Cluj).

2. *Pahar cu soclu* din argint turnat, ciocănit, cizelat, gravat, parțial aurit, cu sprînceană orizontală simplă la bază, cu briul compus din inele simple, ce încadrează un al treilea, format dintr-o fișie de metal ondulată în relief. Sub buza evazată, deasupra și dedesubtul briului este cîte un inel neted. Întreg corpul, atît soclul cît și paharul propriu-zis, este aco-

perit cu solzi ciocăniți și gravați, ce formează fondul pe care sînt aplicate imitații destul de neîndemînatice de monede din argint.

Calitatea artistică a piesei nu este de mare valoare, dar exemplifică reușit genul de vase de argintărie ce combină două categorii de motive ornamentale: solzii de pește cu monede aplicate sau incastrate. Medalioanele rotunde ce imită monedele conțin profile bărbățești neidentificabile, parțial asemănătoare cu reprezentările numismatice antice, parțial cu cele medievale; nefiind originale, firește că nu reprezintă nici un interes din acest punct de vedere.

Nu are inscripții.

Nu posedă siglă de meșter.

Databilă în secolul al XVII-lea, poate cel următor.

Dimensiuni: $\hat{r}$ = 21,5 cm.; d. bazei = 8,6 cm.; D. buzei = 10,8 cm.

În proprietatea bisericii reformate din Luna de Jos (jud. Cluj).

3. *Pahar cu soclu* din argint turnat, ciocănit, cizelat, gravat, parțial aurit, cu sprinceană orizontală la bază, briul format din cîte două inele simple în relief ce încadrează un altul central alcătuit dintr-o bandă metalică îngustă, ondulată. Sub buza evazată, deasupra și dedesubtul briului, este cîte un inel neted. Sub buză sînt trei lambrechine ce cuprind cîte un cap de înger cu zuluși pe frunte, guler ascuțit și aripi desfășurate lateral (fig. 5 b). Sub ele, într-un medalion rotund, delimitat de o cunună gravată, se găsește următoarea inscripție: CASPARVS KLEIN IVNI 1661; cifrele datei sînt așezate în jurul unui vas în formă de inimă cu flori. Deasupra și dedesubtul briului se găsește cîte o friză decorativă, cea superioară alcătuită din crini și palmete stilizate (fig. 1 g), cea inferioară din sinuozități neidentificabile ce pot fi și ele stilizări de origine vegetală (fig. 1 d).

Partea superioară a corpului, deteriorată, are o porțiune înlocuită cu o placă nituită și cositorită grosolan, lucrare executată de către țigani în proprietatea cărora s-a aflat și se află paharul.¹⁵

Sigla de meșter, bătută în interiorul soclului pe fundul paharului, prezintă într-un scut inițialele G S G (al doilea G=Goldschmied?); nu a fost identificată, dar forma scutului de siglă, precum și ornamentica piesei permit să presupunem apartenența ei unui meșter din Transilvania.

Dimensiuni: $\hat{r}$ = 16,4 cm.; d. bazei = 6,2 cm.; D. buzei = 7,5 cm.

În proprietate personală, Cluj-Napoca.

4. *Pahar cu soclu* din argint turnat, ciocănit, cizelat, gravat, parțial aurit, cu sprinceană de la bază și briul asemănătoare cu ale celui anterior. Sub buză, după un inel neted, sinuozitățile de origine vegetală, stilizate, sînt dispuse în lambrechine (fig. 4 a), legate între ele prin motive înrudite. Deasupra briului o friză ciocănită în relief se compune din ove alipite și foarte alungite, ce au numai partea superioară rotunjită (fig. 1 h). Soclul este ornamentat cu o altă friză, dispusă între două inele netede, alcătuită din elemente vegetale florale și mascheroni.

¹⁵ Multe dintre vasele din metal prețios aflate în proprietatea țiganilor sînt deteriorate; interesant este faptul că „restaurările”, în majoritatea cazurilor fiind vorba despre simple înlocuiri nepriceput executate, cad în sarcina șefilor mai vîrstnici ai familiei, fără ca ulterior să aibă altcineva voie să corecteze „munca bătrînilor”.

Foarte deteriorat, paharul a fost „restaurat“ la o dată necunoscută de către țigani — în partea superioară s-a inserat o placă cositorită, pe care s-a gravat monograma V A cu o coroană deasupra. Dacă monograma se referă la proprietarul inițial al paharului, care trebuie să fi avut titlu de conte, nu înțelegem de ce țăgarii, în proprietatea cărora a ajuns ulterior vasul, au ținut să menționeze inițialele sale; calitatea întregirii efectuate nu poate însă, în nici un caz, să fie rezultatul unei comenzi de pe vremea când obiectul se afla în posesiune nobiliară. Pe de altă parte, cu toate că inițialele și coroana sînt frumos și îngrijit gravate, diferența de grosime și calitate a plăcii adăugate ne împiedică să presupunem că intervenția nu a făcut altceva decît să repună la locul ei bucata originală ruptă.

Pe fundul paharului sînt bătute două sigle indescifrabile.

Dimensiuni: $i = 15,5$ cm.; d. bazei = 5,8 cm.; D. buzei = 7,7 cm.

În proprietate particulară, Cluj-Napoca.

5. *Pahar cu soclu* (pl. II/1) din argint turnat, ciocănit, cizelat, gravat, parțial aurit, cu soclul sprijinit pe o sprinceană orizontală largă și briul executat în maniera obișnuită. Sub buza evazată ușor, un inel neted este urmat de lambrechine realizate cu un simț artistic desăvîrșit, pe un fond mătuît. Ele se compun din motive florale, stilizate prin linii curbe foarte decorative și sînt legate prin cîte o floare mai mică (ghiocel sau clopoțel?) (fig. 6 a). De jur împrejurul soclului se desfășoară un peisaj cu case, ce sugerează o localitate orientală, peisajul fiind împărțit în două de copacii ce se află în prim plan alături de denivelări de pămînt și smocuri de iarbă.

Nu are inscripții.

În interiorul soclului sigla de meșter este bătută pe placa ce formează fundul paharului; deteriorată și greu descifrabilă, scutul ei pare să conțină inițialele G A (?). Calitatea artistică deosebită a paharului indică oricum un meșter de primă mînă. Deoarece majoritatea obiectelor de argintărie aflate în patrimoniul aceleiași biserici și care provin din aceeași perioadă sînt de proveniență brașoveană, putem presupune că și acest pahar a fost comandat tot unui meșter al acestei bresle.

Se datează în secolul al XVII-lea.

Dimensiuni: $i = 13,5$ cm.; d. bazei = 6,7 cm.; D. buzei = 7,1 cm.

În proprietatea bisericii reformate din Făgăraș.

6. *Pahar cu soclu* (pl. II/2) din argint turnat, ciocănit, cizelat, gravat, în întregime aurit, cu sprinceană și briul realizate conform tradiției acestui gen de pahare. Repertoriul ornamental bogat, compus din frunze și fructe stilizate, descrește în amploare de la buză înspre bază: la gură motivele sînt dispuse în lambrechine (fig. 5 a), deasupra și dedesubtul briului ele compun două frize decorative identice (fig. 1 e), iar la bază se simplifică conținînd doar mere (singulare și cîte două) amplasate la intervale pe o linie dreaptă (fig. 1 b). Acest alfabet decorativ este unitar și bine realizat din punct de vedere artistic și tehnic; lambrechinele sînt suprapuse pe un fond mătuît. Calitatea paharului indică un meșter priceput, care minuieste mijloacele tehnice și stilistice ale epocii cu un simț artistic deosebit.

Sub virful lambrechinelor, pe un rînd orizontal, se desfășoară inscripția de donație gravată cu majuscule latine, în limba maghiară:

DÖBREI • KATA • ADGYA • ISTEN • DICSÖSIGIRE • (Donează spre slava Domnului Döbrei Kata).

Paharul este tipic pentru cele de proveniență transilvăneană, din secolul al XVII-lea.

Pe fundul său, în interiorul soclului, sigla de meșter se compune din inițialele SB (?).

Dimensiuni: $i = 14,2$ cm.; d. bazei = 6,5 cm.; D. buzei = 7,3 cm.

În proprietatea bisericii reformate nr. II din Cluj-Napoca.

7. *Pahar cu soclu* (pl. I) din argint turnat, ciocănit, cizelat, gravat, parțial aurit, cu soclul avînd o sprînceană orizontală și briul realizat într-o manieră asemănătoare cu cea a briurilor în relief descrise la paharele anterioare. Sub buză, deasupra și dedesubtul briului este amplasată cîte o friză de frunze de acant, mult simplificate prin stilizare (fig. 1 f). La baza soclului o linie ondulată, gravată, este completată cu frunze, fructe și mici linii curbe, elemente dispuse într-o alternanță ritmică (fig. 2 d). Partea superioară a paharului este ornamentată cu trei flori mari, cu petalele și frunzele cărnose desfășurate dinamic și avîntat, cu pețiolul fiecăreia ușor înclinat spre dreapta (fig. 3). Ele sînt gravate și doar pe alocuri, foarte puțin, ajutate prin ciocănire.

Pe soclu o monogramă gravată, de dimensiuni reduse, împletește literele cursive I și R (proprietar inițial, comanditar sau donator?).

Pe partea superioară a sprîncenei este bătută sigla de meșter ce prezintă inițialele P K. Roth publică în ampla lui lucrare două sigle de meșter asemănătoare cu cea în discuție, dar pe care nu le elucidează.

Paharul este databil în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

Dimensiuni: $i = 16,9$ cm.; d. bazei = 6,2 cm.; D. buzei = 7 cm.

În proprietatea bisericii reformate nr. II din Cluj-Napoca.

8. *Pahar cu soclu* din argint turnat, ciocănit, cizelat, gravat, parțial aurit; suplu, mult evazat spre buză, cu sprînceană orizontală largă la bază, cu briu în relief specific. Inelul neted de la gura paharului este urmat de trei lambrechine, compuse din cartușe rotunjite ce conțin fructe, cu vîrfurile alcătuite din cîte un crin stilizat; continuitatea lor este obținută prin mici elemente vegetale interpușe (fig. 6 b). Decorația soclului este delimitată de două inele netede și reprezintă un peisaj de pădure, cu vegetație bogată: de după un copac, un urs urmărește doi iepuri speriați. Reprezentările zoomorfe sînt naive și uneori parțial incorecte, dar, luat în ansamblu, peisajul este sugestiv și bine realizat din punct de vedere tehnic.

Inscripția de donație, fragmentată între lambrechine, este gravată cu majuscule latine, indicînd numele donatorului și anul donației: KESZI (TTETTE) / NOHAI • MENI / HART • 1695 (comandat de Nohai Menihart în 1695).

Sigla de meșter o găsim în interiorul soclului; cuprinde litera I și un R întors — neidentificată. Dar forma și alfabetul ornamental al piesei se încadrează perfect între lucrările specifice Transilvaniei secolului al XVII-lea.

Dimensiuni: $i = 15,7$ cm.; d. bazei = 6,5 cm.; D. buzei = 8 cm.

În proprietatea bisericii reformate din Chesău (com. Mociu, jud. Cluj).

9. *Pahar cu soclu* din argint, turnat, ciocănit, cizelat, gravat, neaurit; înalt și suplu, arcuit pentru a se evaza spre buză și spre bază, fără sprinceană orizontală. Briul este alcătuit din inele simple în relief. Cu excepția cite unui inel neted foarte îngust, de la baza soclului, buză și flancînd briul, întreg corpul paharului este acoperit cu ornamente lucrate pe un fond mătuit, constînd din fructe, frunze și diverse alte elemente vegetale introduse în cartușe, delimitate de volute felurit așezate. Între aceste motive, în partea superioară a paharului s-au inserat trei meda-lioane ce reprezintă cite un soldat, conform stampelor de epocă germane; personajele sînt redade în picioare, primul din față, ținînd o săgeată într-o mîna și arcul în cealaltă; al doilea, în contrapost, are la șold sabia și se sprijină pe un scut; al treilea soldat apare în semiprofil, cu un scut mare într-o mîna și o halebardă în cealaltă; ultimii doi au pe cap coifuri. Armele lor sînt specifice evului mediu, dar costumația implică și amănunte de factură romană.

Pe inelul neted de la buza paharului este bătută sigla de meșter cu inițiala K și marca de autentificare a orașului Augsburg.

Piesa provine din secolul al XVIII-lea.

Dimensiuni: $i = 24,2$ cm.; d. bazei = 9,2 cm.; D. buzei = 12 cm.

În colecțiile Muzeului de artă din Cluj-Napoca.

10. *Pahar cu soclu* din argint turnat, ciocănit, cizelat, gravat, neaurit. Soclul scurt, foarte evazat, formează o pilnie și este ornamentat cu o friză de frunze de acant. Briul lat, bombat, prezintă și el o cunună de frunze stilizate. Corpul paharului propriu-zis, delimitat la buză printr-un inel neted, este în întregime acoperit de mănunchiuri de fructe cu frunze și vase cu fructe, dispuse în cartușe ce sînt alcătuite din volute. Un medalion oval, de înălțimea părții superioare a paharului, cuprinde re-prezentarea unui personaj masculin, călare pe un cal în plin salt. Fiecare amănunt al costumului, precum și detaliile anatomice și de harnașament ale calului, sînt desăvîrșit realizate din punct de vedere artistic și tehnic.

Pe marginea inferioară a soclului întîlnim mărcile de autentificare ale orașului Nürnberg și marca de finețe a argintului (13 lotoni).

Nu are inscripții.

Dimensiuni: $i = 23,3$ cm.; d. bazei = 9,1 cm.; D. buzei = 10 cm.

În colecțiile Muzeului de artă din Cluj-Napoca.

Alături de acest tip morfologic al paharului cu soclu, perioada feudală a confecționat și utilizat o multitudine de alte pahare, de forme, dimen-siuni și destinații diferite, unele dintre ele constituind categorii tipologice bine determinate, altele reprezentînd variante ale acestora sau rezultatul izolat al unor acte de creație singulare; asupra acelor care fac parte din tipuri bine cunoscute de piese laice sau de cult, vom reveni în capitole viitoare.

BEITRÄGE ZUR MORPHOLOGIE DER MITTELALTERLICHEN
GOLDSCHMIEDEWERKEN

(Zusammenfassung)

Ausgehend von der eingangs besprochenen Notwendigkeit eingehender morphologischer und dekorativer Detailstudien wird die Bedeutung der Kenntnis der Erscheinung, Entwicklung und in einigen Fällen des Entschwindens von weltlichen und kirchlichen Goldschmiedearbeiten, der mit Vorliebe angewandten Verzierungen innerhalb verschiedener Stile und der Ausführungstechnik erörtert.

Die Studie bezieht sich auf einige Grundfragen betreffs der Sockelbecher, eine starkverbreiteten Kategorie siebenbürgischen Goldschmiedekunst. Es wird ihre morphologische Typologie geklärt, die allgemeinen Kennzeichen und besonderen Merkmale angedeutet, und ihr Anwendungsbereich in der mittelalterlichen Gesellschaft festgestellt. Die Herkunft der Form und der vorzüglich erwählten Ornamenten, einschließlich der Technik, wird untersucht und darauf hingewiesen, daß ein Teil diesen dekorativen Elemente auch den Namen unter dem verschiedenes Silberzeug in der Fachliteratur bekannt ist, z.B.: Sockelbecher mit Lambrequins, Sockelbecher mit Tränen, Sockelbecher mit Fischschuppen, Sockelbecher mit Münzen. Von der späten Renaissance bis zum Klassizismus wird auf die Eigenart des Sockelbechers jedes Stils eingegangen.

Der allgemeinen Systematisierung folgt eine Einzeldarstellung der bis jetzt unbekannten Gegenstände. Mehrere Abbildungen und Zeichnungen die das Zierrepertoire zerlegen, die Motive absondern und ihr vorrangiges Vorkommen bezeugen sind dem Text beigelegt.

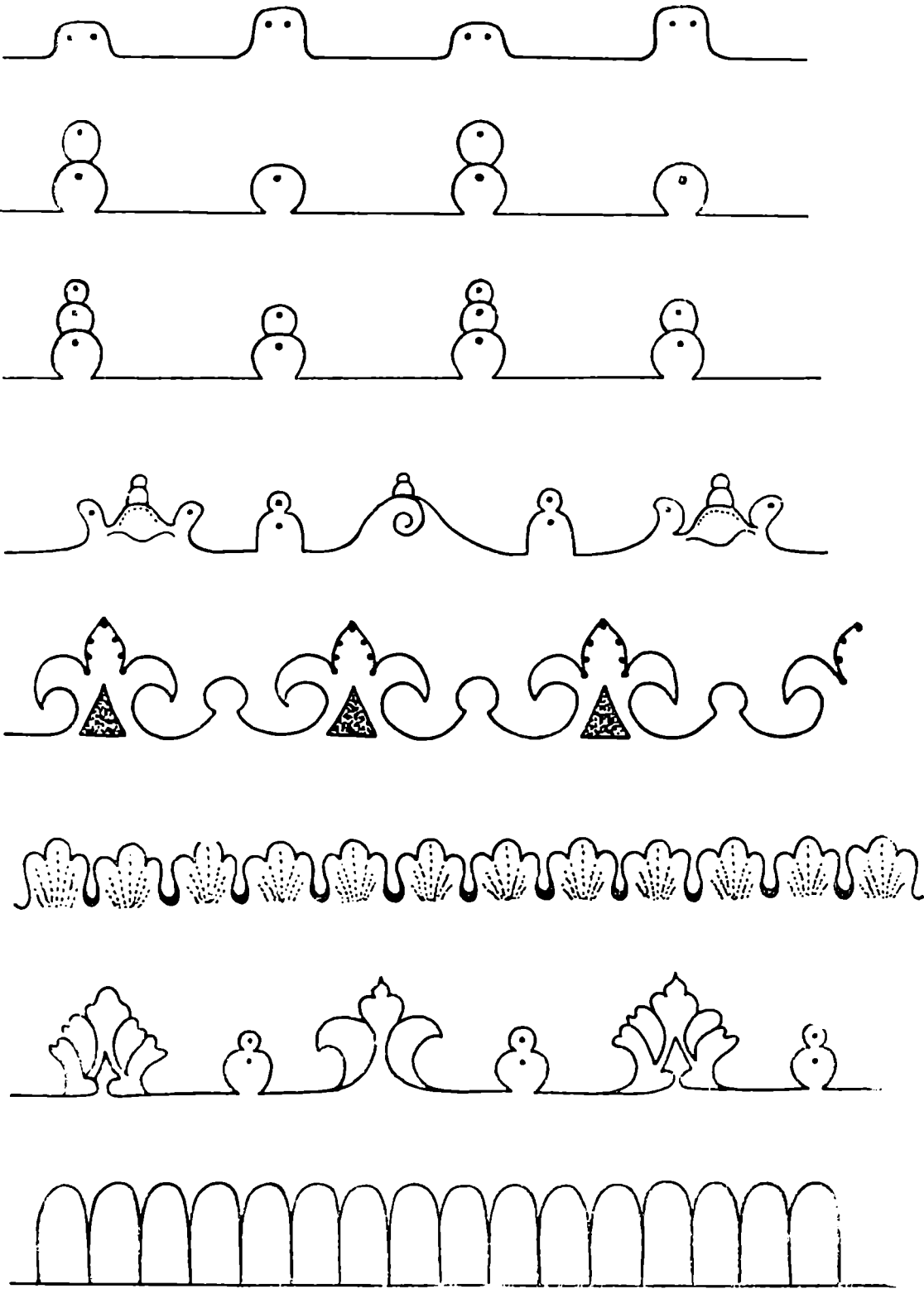

Fig. 1.

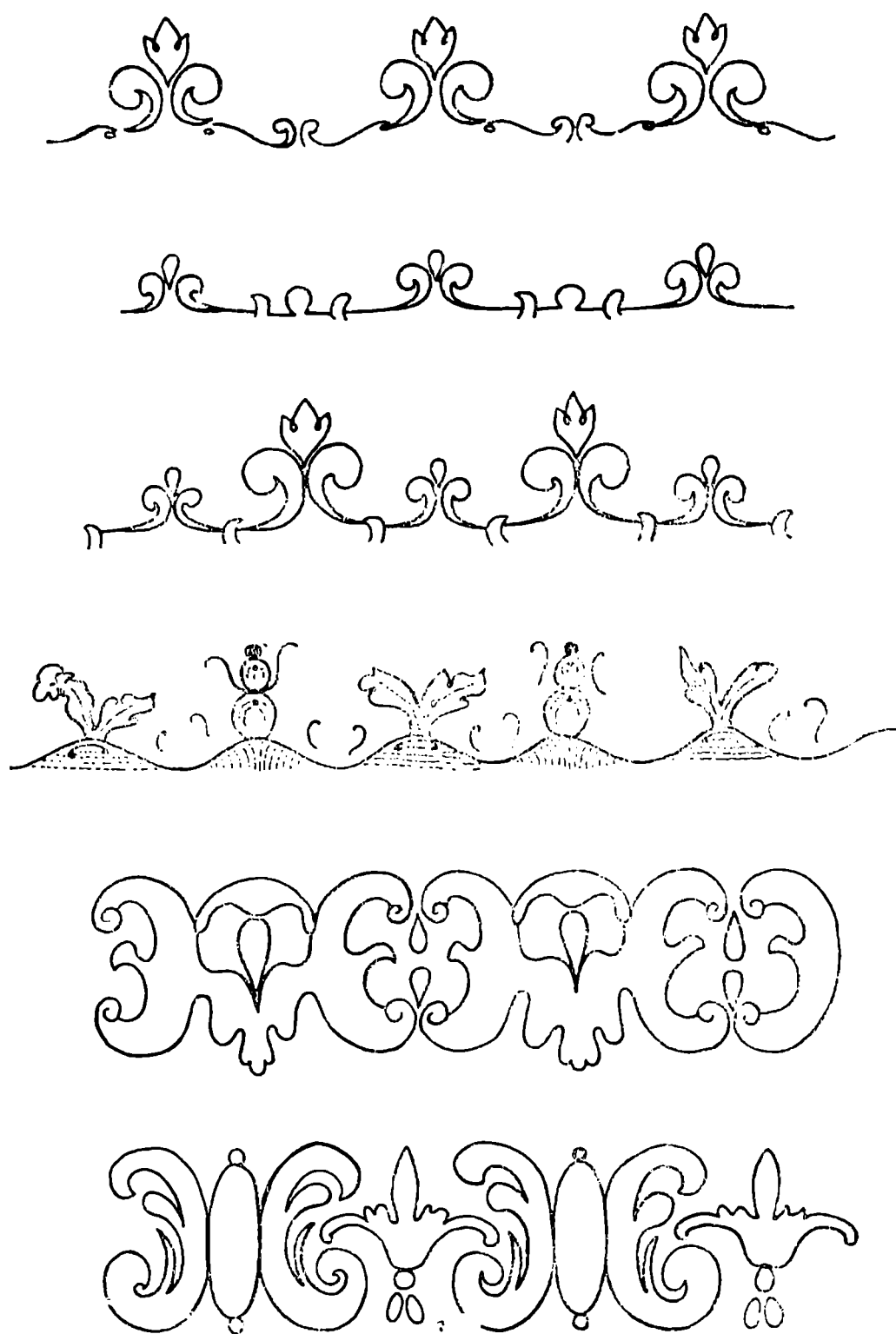

Fig. 2.

Fig. 3.

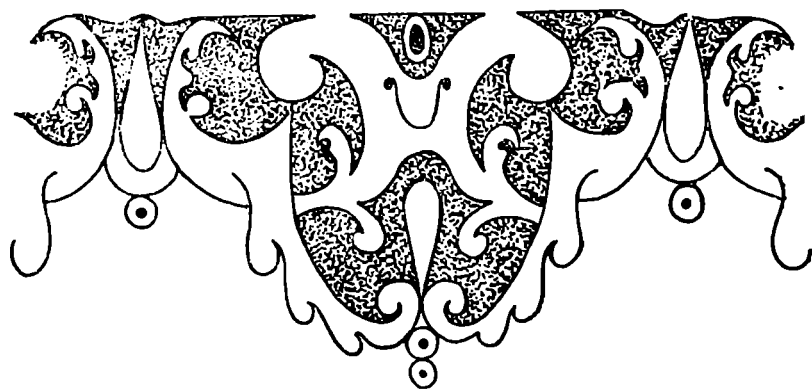
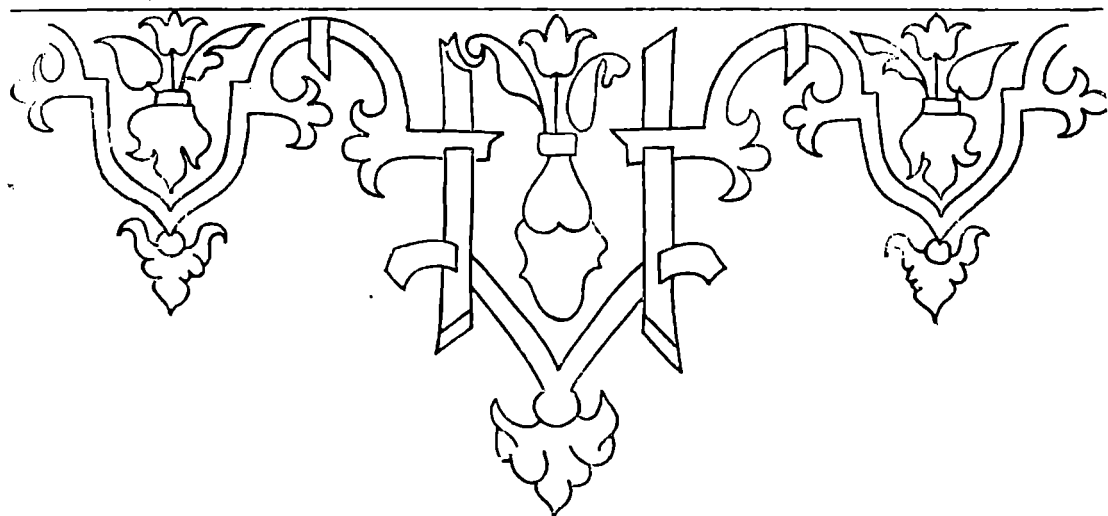

Fig. 4.

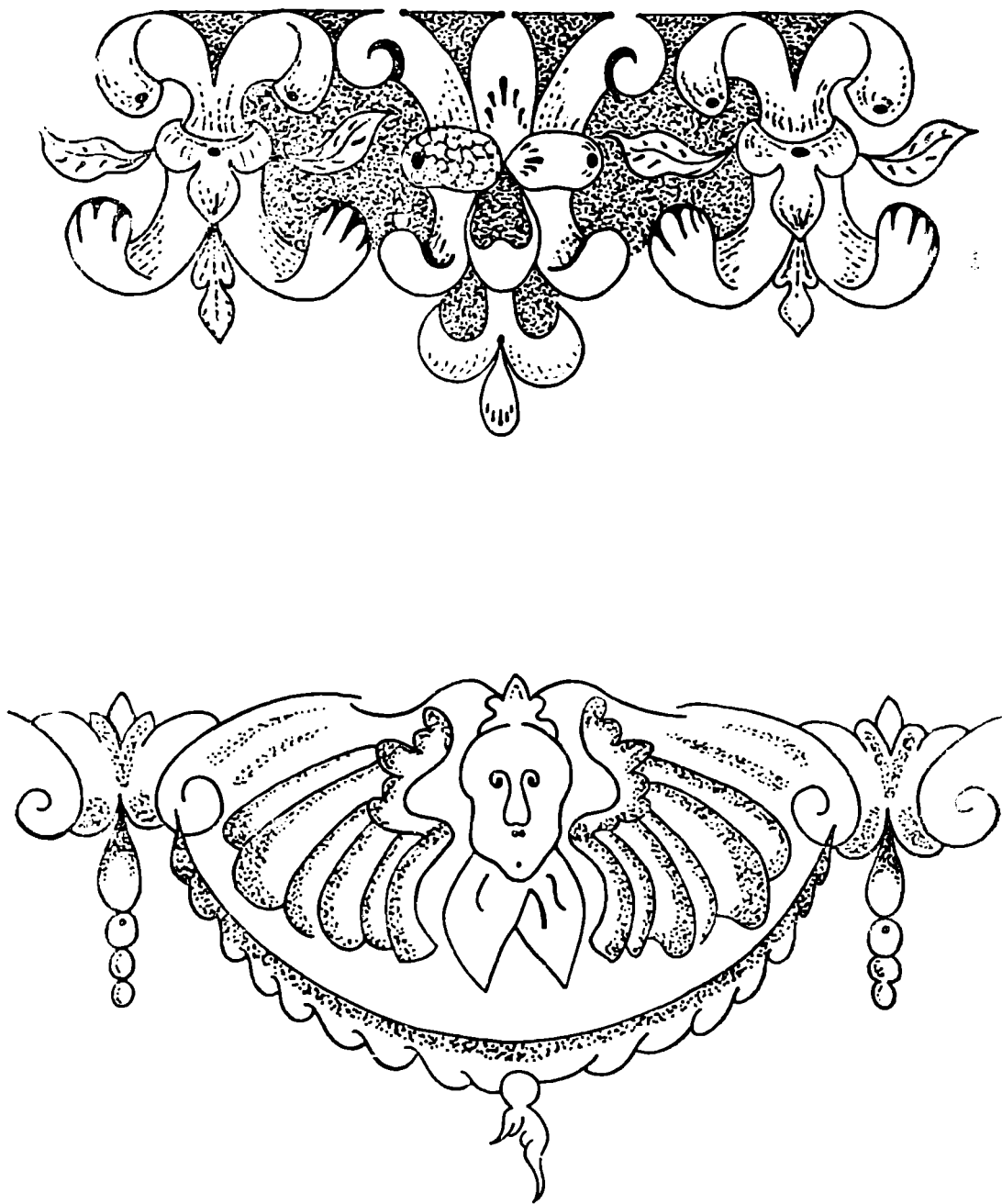

Fig. 5.

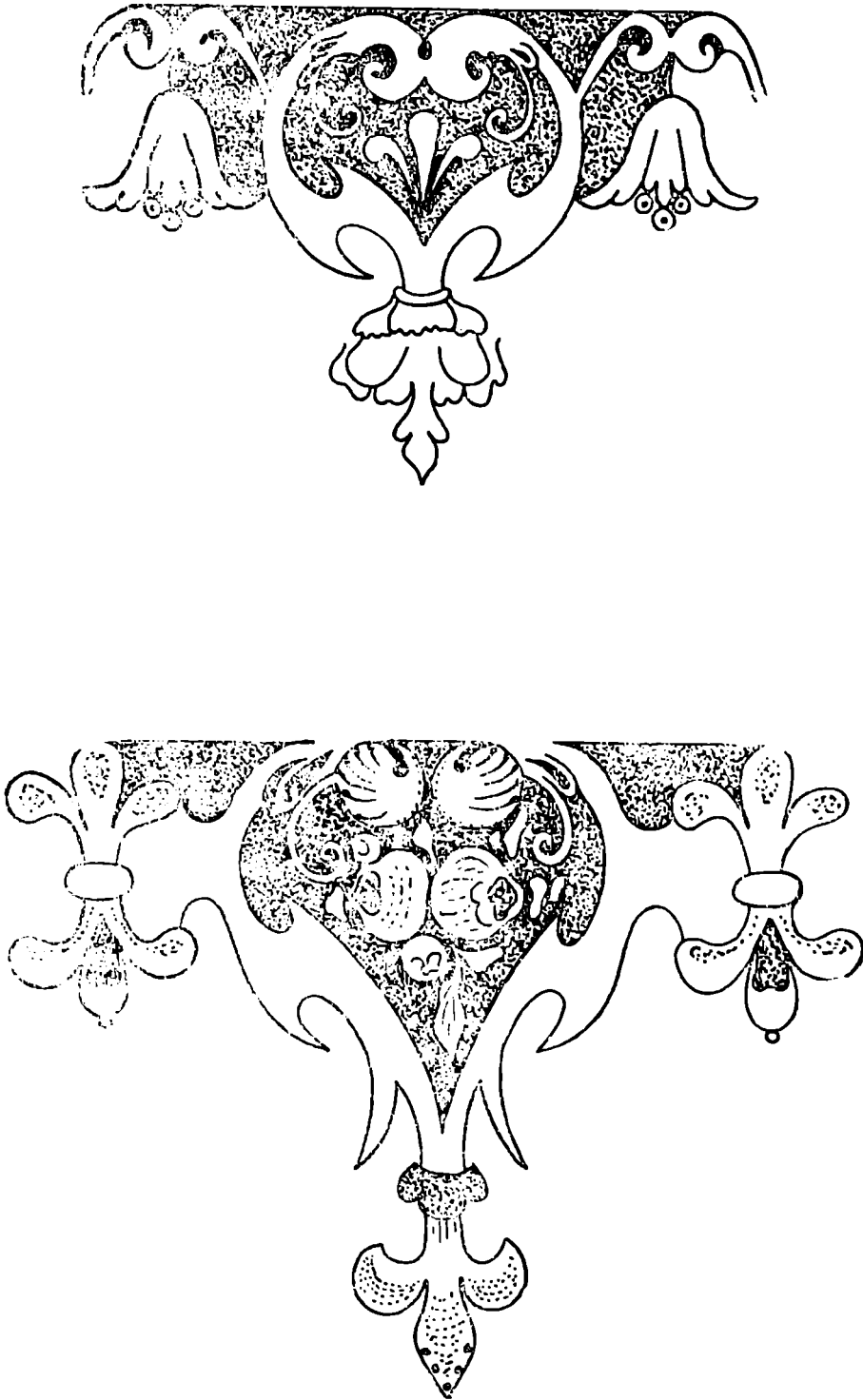
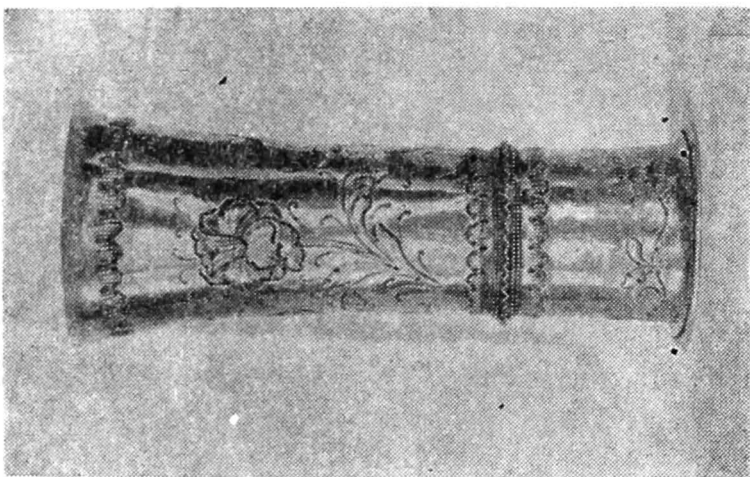
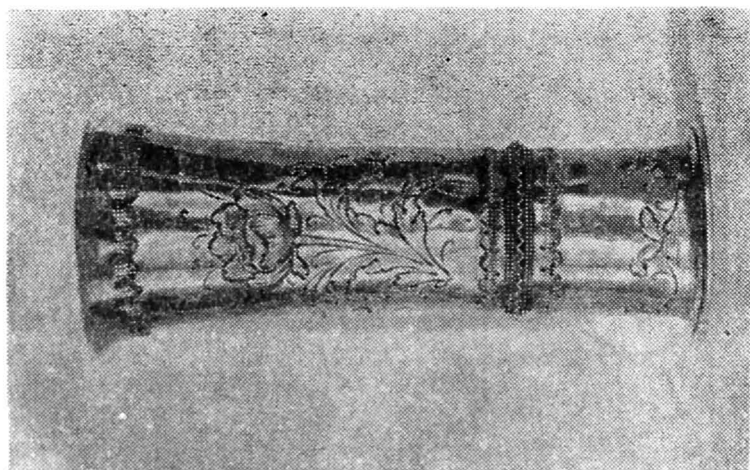
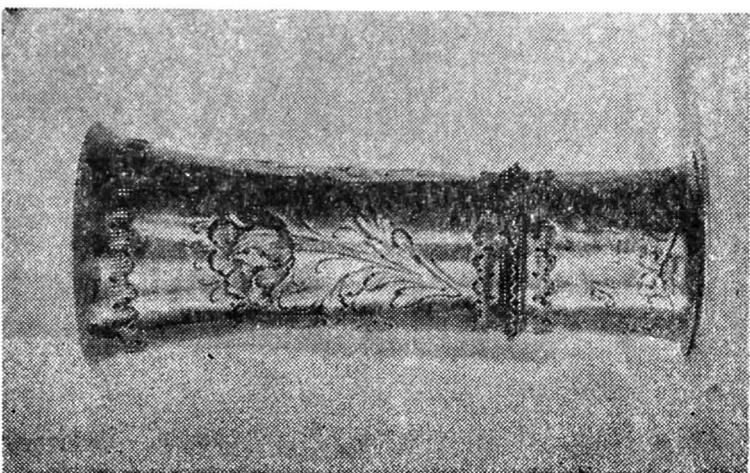
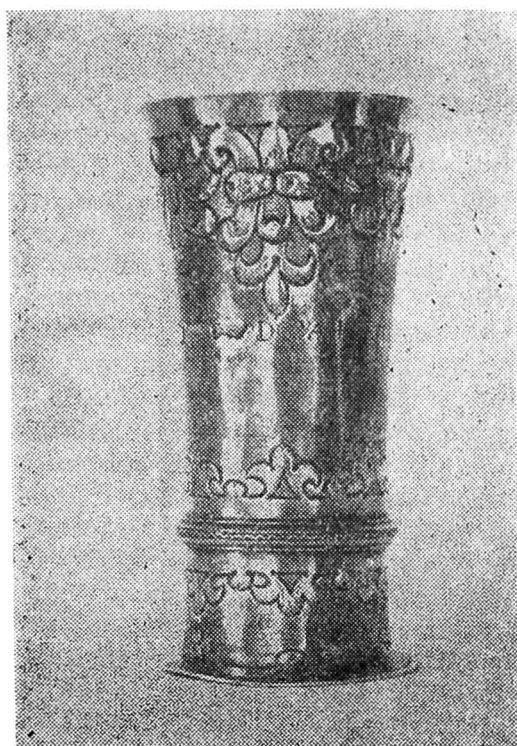
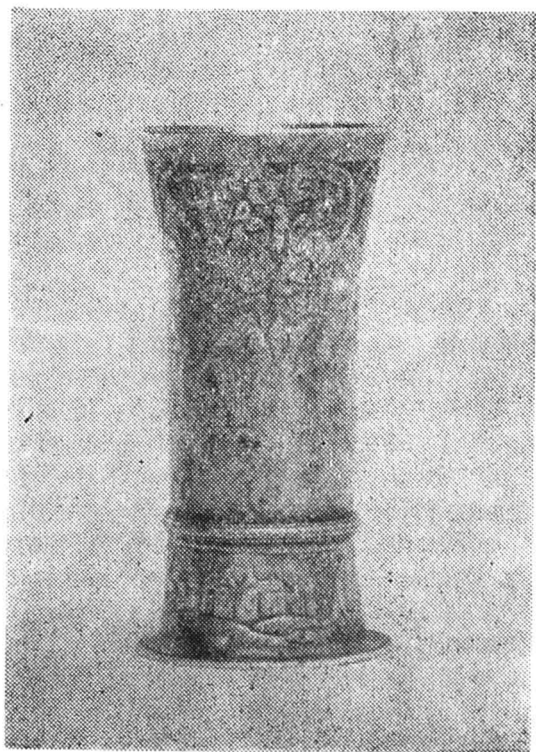

Fig. 6.

Pl. I.

Pl. II

SURSE ICONOGRAFICE ȘI STILISTICE ALE UNOR TEME FIGURATIVE DIN XILOGRAVURA ROMÂNEASCĂ (SECOLELE XVI—XIX)

Contactele politice și culturale, implicind în mod firesc relațiile religioase ce vizau crearea, apoi menținerea panortodoxiei, au favorizat difuzarea influențelor iconografice și stilistice ale artei bizantine, exercitate vreme de secole atît în perimetrul balcanic cît și în ambianța rusă. După căderea Bizanțului sub stăpînire otomană (1453) legăturile cultural-artistice n-au încetat, fiind cultivate îndeosebi prin intermediul așezămintelor monahale de la Muntele Athos. Datorită unor ctitorii printre care un loc important le revine celor întemeiate sau finanțate de domnii și boierii români — cu o contribuție subliniată în secolul al XVI-lea — schimburile artistice au avut un caracter constant. Interferențele au fost facilitate de călătoriile unor meșteri la Athos sau de cei care au migrat în sens invers, din metropola monastică spre țările ortodoxe.

Extrem de conservatoare, tradiția bizantină și postbizantină a fost propagată masiv prin filiera athonită, ajungînd în Principatele Române uneori pe cale directă, alteori prin intermediul ambianței balcanice sau al celei ruse. Vehicularea modelelor s-a realizat deopotrivă prin răspîndirea erminiilor grecești și slavone, traduse apoi și în limba română. Secole de-a rîndul acestea au fost copiate și recopiate de către meșterii zugravi, beneficiari ai unui patrimoniu iconografic anterior constituit prin circulația manuscriselor miniate, a ivoriilor sculptate, țesăturilor și pieselor de argintărie bizantine ale căror reflexe le regăsim în marile cicluri muzive și în picturile murale. Prin reciprocitate, înriuirile unor opere celebre de artă monumentală au fost mediate ocazional de către asemenea obiecte de artă decorativă. Prezintă o importanță variabilă, aceleași surse i-au inspirat mai tîrziu și pe xilografori. Se explică astfel persistența îndelungată în cadrul gravurii românești a unor motive iconografice și stilistice de proveniență bizantină care, sub aspect cronologic, sînt uneori foarte îndepărtate. Acestea au fost în egală măsură asimilate de arta balcanică (macedoneană, bulgară, sîrbă) sau de cea rusă, devenite la rîndul lor depozitare și mediatorele unor motive tradiționale.

Un exemplu elocvent ne oferă scena *Intrării în Ierusalim*, frecvent întîlnită în xilogravura românească, uneori în corelare cu scena *Învierii lui Lazăr*. Arhaică, reprezentarea *Intrării în Ierusalim* își are originea în sculptura sarcofagelor paleocreștine din secolul al IV-lea (sarcofagul lui Junius Bassus, 359, Roma, Grotele San Pietro¹, un altul din Muzeul Lateran²) care au inspirat miniaturile Evangheliarului din Rossano (Cala-

¹ V. A. de Wall, *Der Sarkophag des Junius Bassus in den Grotten von St. Peter*, Rom, 1900, p. 42, pl. X.

² Cf. C. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles*, Paris, 1916, p. 256.

bria, *Codex purpureus Rossanensis*, datarea controversată în secolele V—VI³) și Evangheliarul sirian al călugărului Rabula de la mănăstirea Zagba (586, Florența, Biblioteca Laurentiana). Versiuni similare conțin o serie de manuscrise miniaturate în secolul al VI-lea, derivate din Codicele Rossanens la fel cu replicile tardive din secolele X—XI, printre care se citează Evangheliarul armenesc de la Etşmiadzin (989, Biblioteca Patriarhiei) ce pare să reediteze direct un model din secolul al VI-lea⁴, Evangheliarul florentin (Biblioteca Laurentiana, VI, 23, fol. 42), Evangheliarul Parisinus (Bibliothèque Nationale, nr. 115, fol. 93 v) și Psaltirea Barberini (Roma, Biblioteca Vaticana, gr. 372).⁵

Paralel înriurirea Codicelui purpuru se ramifică spre Italia și spre Occident, în Austria, Germania, Franța, Anglia, fiind ilustrată de un grup de manuscrise aparținând secolelor IX—XI a căror tradiție iconografică se păstrează aproape fără discontinuitate pînă în secolele XIII—XIV.⁶ La fel de persistente sînt reflexele unor fresce capadociene din secolele X—XI a căror iconografie, corelată cu prototipul faimosului Codice,⁷ a exercitat o influență similară asupra miniaturilor occidentale. Acestea se diferențiază de versiunile bizantine, nu doar prin concepția compozițională, ci printr-o serie de detalii somatice și vestimentare de origine elenistică (tipuri imberbe, tunici scurte, atitudini mișcate etc.).

Ampla iradiere a Evangheliarului Rossanens depășește domeniul artei decorative, fiind sesizabilă și în mozaicurile italo-bizantine din intervalul secolelor VIII—XII, de pildă la Oratoriul papei Ioan al VII-lea (Roma, Sancta Maria ad praesepe, secolul al VIII-lea)⁸, la catedrala San Marco din Veneția (1071—1094) sau la capela palatină din Palermo pe timpul lui Guillaume I (1154—1166).⁹ Codicele purpuru și-a extins astfel rolul, contribuind la fixarea tipologică a temei, începînd cu operele muzive din epoca iconoclastă, dar mai ales în cea posticonoclastă.

Firește, manuscrisul calabrez nu constituie unica sursă de inspirație, iar modelul pe care îl oferă trece printr-o serie de modificări, impuse de spiritul canonic ce domină cu severitate în ambianța iconodulă, fiind consacrat de curentul monahal. Pe de altă parte, această orientare este concuroată de miniaturile bizantine din secolele X—XI care, absorbînd elementele stilistice sugerate de manuscrisele antice, alexandrine, păstrate în biblioteca imperială din Constantinopol, au contribuit la promovarea așa-zisului stil palatin, caracterizat printr-o tentativă de renaștere livrescă. Acestea și-au avut rolul necontestat în diversificarea modalităților interpretative ale temei din marile cicluri muzive. Constituind

³ A. Haseloff, *Codex purpureus Rossanensis*, Berlin—Leipzig, 1898, pl. II; A. Munoz, *Il codice purpureo di Rossano e il frammento sinopense*, Roma, 1907, p. 2, pl. I; Millet, *op. cit.*, p. 255 (il datează în secolul al VI-lea); Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, Paris, 1925, p. 255 (optează pentru sfîrșitul secolului al VI-lea); V. Vătășianu, *Istoria artei europene*, I, București, 1968, p. 93 (il datează ipotetic la sfîrșitul secolului al V-lea).

⁴ Cf. Diehl, *op. cit.*, I, p. 254.

⁵ Cf. Millet, *op. cit.*, p. 256, 262, 264.

⁶ *Idem*, p. 259—260.

⁷ *Idem*, p. 256—257.

⁸ *Idem*, p. 258.

⁹ *Idem*, p. 259, 264; Diehl, *op. cit.*, II, Paris, 1926, p. 537, 555.

versiuni mai mult sau mai puțin înrudite, *Intrarea în Ierusalim* este redată în mozaicurile de la catoliconul Hosios Lucas din Stiris (Focida, primul sfert al secolului al XI-lea), Nea Moni din Chios (mijlocul secolului al XI-lea), realizată de mozaistul Ephrem sub domnia lui Manuel Comnenul la biserica Nașterii din Betleem (1069), iar spre sfârșitul secolului al XI-lea la bisericile mănăstirești de la Dafni și Vatoped. Un exemplu tardiv îl constituie mozaicul portativ din prima jumătate a secolului al XIV-lea, provenit de la biserica Pammakaristos (Fetiyeh djami) din Constantinopol și păstrat la Florența (Opera del Duomo).¹⁰

Poate și mai importantă este difuzarea temei în cadrul vast al picturii murale, începind cu frescele amintite ale bisericilor rupestre din Capadocia, în secolele X—XI; acestea inițiază ciclul sărbătorilor domnești, incluzând și *Intrarea în Ierusalim*. Absorbind anumite elemente de tradiție alexandrină din prototipul Rossanens, cum ar fi tipurile imberbe, brachicefale de origine mediteraneană, stilul picturilor capadociene se deosebește de cel bizantin care adoptă tipuri somatice de origine siriană, zvelte, avînd fizionomii prelungi, cu tenul smead, barba și pletele negre. În consecință influența capadociană se difuzează mai mult în ambianța apuseană și italiană, fiind reperabilă în picturile murale de la San Bastianello în Pallara sau Sant' Urbano alla Caffarella din Roma, de asemenea la cripta Sf. Vasile din Brindisi (1197).¹¹

Varianta bizantină se ramifică, în schimb, în Grecia, Macedonia și Serbia, caracterizîndu-se printr-o unitate stilistică proprie frescelor din ambianța bizantino-balcanică. De notat, însă, că și acestea mențin în mod constant motivul arhaic al copiilor, derivat din codicele Rossanens, indiferent de extensia pe care i-o acordă. Picturii murale de la biserica mănăstirească din Mileșevo (1236) îi urmează exemplele bogate din secolul al XIV-lea, la biserica Theoskepastos din Trebizonda și la Sf. Apostoli din Salonic (c. 1311—1315), strîns succedate de monumentele macedonene, biserica Hagios Christos din Verria decorată de pictorul Caliergis „cel mai bun din Thessalia” (1315)¹² și Sf. Gheorghe din Stari Negoricino (1318). Un grup compact alcătuiesc frescele sirbești, — precedate de Mileșevo ce aparține perioadei comnene, — impregnate de influențe ale stilului paleolog, pe care le aflăm la biserica regală din Studenica (1313—1314), biserica Maicii Domnului din Gračanica (c. 1321), biserica Mîntuitorului din Dečani (c. 1348) și la biserica țarului Lazăr din Ravanna (1381). Evoluția se încheie cu frescele unor monumente grecești de la Mistra: biserica mănăstirii Peribleptos (spre sfârșitul secolului al XIV-lea sau începutul celui de al XV-lea) și Pantanassa (c. 1430).

În Rusia circulația acestei teme este legată îndeosebi de școlile de pictură din Pskov și Novgorod. *Intrarea în Ierusalim* este înfățișată la biserica Nașterii Maicii Domnului din Snetogorsk (îngă Pskov, 1313), la biserica Sf. Mihail din Skovorod (1360) și la cea din Volotov (1363), ambele în proximitatea Novgorodului.¹³ Aceleiași școli îi aparține și o

¹⁰ Vătășianu, *op. cit.*, p. 522—523.

¹¹ Cf. Millet, *op. cit.*, p. 258, 259; Diehl, *op. cit.*, II, p. 580—582.

¹² Cf. Diehl, *op. cit.*, II, p. 818.

¹³ Cf. I. E. Z. Grabar — N. W. Lasarew — W. S. Kemenov, *Geschichte der russischen Kunst*, II, Dresden, 1958, p. 110—111, 249—250; Vătășianu, *op. cit.*, p. 598.

icoană cu acest subiect, pictată în secolul al XV-lea, însoțită de o serie de alte icoane contemporane sau din secolul al XVI-lea, pe care figurează sărbătorile domnești. O asemenea lucrare îi este atribuită celebrului zugrav și iconar Andrei Rublev.¹⁴

Intrarea în Ierusalim (Floriile) se semnalează în spațiul artistic al țării noastre la biserica Sf. Nicolae Domnesc de la Curtea de Argeș (1351—1352) unde constituie unul dintre cele mai vechi exemple, trădând puternice conexiuni bizantino-balcanice. Raportări directe sînt sugerate de analogiile cu fresca de la Studenica (1313—1314), dar mai ales cu stilul palatin din epoca paleologă, mai precis cu mozaicurile fostei biserici Chora (Kahrie djami) din Constantinopol, comandate de marele logothet Theodor Metohitul (1310—1320). În ordine cronologică îi urmează pictura de la Voroneț (după 1488), apoi variantele mai abundente din secolul al XVI-lea, la biserica mănăstirii Stănești-Vilcea (1536), la bolnița Coziei (1542), biserica mănăstirii Snagov (1563) și la Dobrovăț. În secolul al XVIII-lea regăsim reprezentarea scenei la bisericile din Cristești și Polovragi. În sfîrșit frecvente sînt reprezentările din icoanele secolelor XVII—XVIII, printre acestea icoana de la biserica din Hărnicești (Maramureș, secolul al XVII-lea), trădînd o accentuată amprentă populară.¹⁵

Deosebit de interesantă și pînă aici nesupusă unui studiu metodic este difuzarea temei *Floriilor* în xilogravura românească. Un exemplu inedit, dintre cele mai timpurii, dacă nu chiar cel dintîi, ni-l oferă *Triodul* — *Penticostar* slavon, tipărit de diaconul Coresi în 1558 la Tirgoviște, în care figurează lucrarea nedată a unui xilograf anonim (Fig. 1). Ceea ce frapează este compoziția subliniată pe verticală, stilul schematic, riguros liniar, pus în evidență de absența aproape totală a umbrelor. Acestea apar doar sporadic, fie ca hașurări paralele, relativ distanțate, indicînd versantul umbrît al muntelui, fie ca pete compacte de negru, economic dispuse, sugerînd golul adîncit al intrării în cetatea Ierusalim sau schițînd volumul intențional al cămășii aruncate în calea asinului.

Introducerea dispoziției verticale a imaginii a fost foarte probabil influențată de cîmpul decorativ al panourilor din dipticele și tripticele de fildeș, eventual de bordurile unor lucrări de argintărie, sigur însă de formatul codicelui in-folio. Acesta substituie rotulul, rulat în sul pentru a menaja fragilitatea papirusului pe care ilustrațiile se desfășurau orizontal în frize adesea continue, fără cezură. Dar asemenea suluri manuscrise se confecționau și din piele, încă din antichitate, în consecință cele mai vechi exemplare bizantine erau rotule. Odată cu tranziția la *codexul* alcătuit din file legate de pergament sau velin,¹⁶ formatul se modifică substituind friza orizontală printr-un cîmp vertical. Ilustrațiile marginale la textul ce ocupă prioritar oglinda paginii au determinat inevitabila reducere a formulării iconografice, invitînd la sinteză, cum se întîmplă

¹⁴ Cf. Diehl, *op. cit.*, II, p. 871—872; *Geschichte der russischen Kunst*, III, Dresden, 1959, p. 84, 88.

¹⁵ Cf. M. Porumb, *Icoane din Maramureș*, Cluj-Napoca, 1975, fig. 21.

¹⁶ Miniaturile erau executate pe velin (piele de vițel din cea mai fină). V. A. Flocon, *Universul cărților*, București, 1968, p. 56, 57.

cu scena *Intrării în Ierusalim* în Psaltirea de la Londra (1066, British Museum, Addit. 19352) și în Psaltirea Barberini.¹⁷

În mozaicuri dispoziția imaginii este alternată pe orizontală sau pe verticală, caracterul dimensional al compoziției fiind decis de disponibilitățile spațiale ale arhitecturii interioare, determinată în bună parte de sistemele de boltire. Extinderea sau restrângerea reprezentării este dictată și de locul pe care aceasta îl ocupă în contextul decorului figurativ. Deși în urma cristalizării programului iconografic în epoca posticonoclastă, distribuirea temelor era teoretic fixă, coordonarea lor era cu excepția subiectelor fundamentale susceptibilă de anumite modificări.

La Dafni (Fig. 2), verticalitatea compozițională este evidentă, deși moderată, fiind relevabilă și în alte versiuni ale *Intrării în Ierusalim* ce îngăduie ipotetice implicații cu xilogravura de la Tîrgoviște. Fresca de la Skovorod (1360), icoana citată pentru școala de la Novgorod (secolul al XV-lea) și fresca de la Voroneț (după 1488)¹⁸ unde scena ocupă un sfert de calotă, prezintă fiecare analogii și deosebiri pe care le dezvăluie o confruntare atentă. Raportată la mozaicul dafniot, xilogravura se diferențiază în primul rând prin inversiunea paginatiei și printr-o temperare a ierarhismului, evitînd supradimensionarea figurii lui Crist. Orientarea sa diferă de asemenea, atitudinea șezîndă, cu picioarele pe aceeași parte a asinului — după obiceiul oriental¹⁹ — remarcîndu-se printr-o ambiguitate ce trădează derivarea sa dintr-un model athonit. În picturile murale de la Verria și Dionisiu (1547), Isus întoarce capul spre apostolii care îl urmează, în loc să privească spre izraeliții care îl întîmpină la porțile Ierusalimului. Aceeași ținută se repetă la Volotov și pe icoana de la Novgorod. Dar în xilogravura de la Tîrgoviște, la fel ca în picturile de la Skovorod, Ravanica²⁰ și Voroneț, doar trupul e îndreptat spre apostoli, în timp ce capul — printr-o rotație puțin forțată în jurul propriei axe — se răsucește în sens contrar, privind înainte spre cetatea Ierusalimului.

Atitudinea lent mișcată a asinului, surprins în mers, dar cu gîtul întins și capul plecat pentru a prinde în bot ramura ce i se oferă — tipică variantelor bizantine, spre deosebire de cele occidentale în care animalul înalță capul și se confundă adesea cu un mînz — se regăsește nu numai la Dafni, ci și într-o serie de picturi din sfera bizantino-balcanică (Trebizonda, Verria, Studenica, Dionisiu la Athos²¹), de asemenea la Voroneț. Totuși cea mai apropiată dintre analogii, prin grafismul fluent al conturilor și prin neglijarea completă a gradațiilor de umbră-lumină menite să sugereze volumele, rămîne asinul de la Skovorod.

¹⁷ V. Millet, *op. cit.*, p. 262, fig. 241, 242.

¹⁸ V. *Geschichte der russischen Kunst*, II, fig. 88; Diehl, *op. cit.*, II, p. 871, fig. 428; P. Comarnescu, *Voroneț Fresken aus dem 15. und 16. Jahrhundert*, Bukarest, 1959, pl. 12.

¹⁹ În miniaturile și în picturile occidentale (ex. Le Vic, Auxerre), Cristos șade efectiv călare (*à califourchon*).

²⁰ Cf. Millet, *op. cit.*, p. 273, fig. 254; p. 274, fig. 255; p. 275; p. 276, fig. 256.

²¹ *Idem*, p. 272, fig. 251, 252; p. 273, fig. 254; p. 276, fig. 256.

Fidel concepției bizantine ce restringe în genere rolul copiilor, conformându-se textelor canonice (Evanghelia lui Matei) ce îi menționează doar fugitiv, spre deosebire de cele apocrife (Evanghelia apocrifă a lui Nicodim sau *Acta Pilati*, etc.)²² xilograful nu insistă asupra reprezentării lor. Un singur copil apare, devansind grupul adulților. Un altul, cu securea la brâu, se catără pe trunchiul ușor înclinat al copacului, la fel ca la Studenica, în Tripticul de la Trieste și la Voroneț, înlocuindu-l pe Zahau care, pentru a vedea mai bine cortegiul, la Dafni stă cocoțat printre frunze în vârful palmierului. În opoziție cu prototipurile arhaice pătrunse de spirit alexandrin, ca cel Rossanens și miniaturile corelate, cu frescele capadociene și cu interpretările bizantine mai libere, înriurite de manuscrisele elenistice, autorul xilogravurii din *Triodul* — *Penticostar* manifestă aceeași severitate conformistă ca iconografia bizantină din secolele IX—XII, părind să ignore sub acest aspect redactările mai ample ale unor fresce din ambianța bizantino-balcanică. În consecință narația e condensată, cu desăvârșire lipsită de anecdotismul vioi și jucăuș al versiunilor de la Ravanica și Dionisiu, de pildă, sau chiar al mozaicului de la Dafni, unde Crist e însoțit însă doar de doi apostoli (Petru și un tânăr imberb identificabil cu Ioan, Filip sau Toma?).²³ Xilogravura înfățișează un grup strins, compus din șapte apostoli, marcind sumar doar fizionomiile celor trei din primele rinduri. Și mai compact apare cortegiul izraeliților în care, ca la Dafni sau în Tripticul de la Trieste apar exclusiv bărbați²⁴ virstnici și bărboși, cu excepția unuia singur imberb și tânăr (vizibil și la Dafni). Dar în locul costumelor orientale, ei poartă tunici lungi cu mîne și clave bizantine peste care e petrecută o mantie innodată la gît sau pe umăr, căzînd pe spate pînă la glezne. Costumele izraeliților sînt aproape identice cu ale apostolilor, avînd aceeași drapare schematică în falduri simplificate, cu ductul arbitrar și toți au capetele descoperite.²⁵ Caracterul acesta relativ arhaic și unitar al veșmintelor îi este comun și Tripticului de la Trieste și în oarecare măsură reprezentării de la Voroneț, unde cutele sînt însă mai ample și mai bogat drapate.

Concentrarea personajelor în prim plan, în genere uzuală formulării compoziționale a acestei teme, diminuează mult, fără a anula în întregime, senzația spațială. Desigur despre o gradare a planurilor și despre adîncime perspectivă nu poate fi vorba, imaginea reducîndu-se la avanplan și la fondul marcat prin copacul situat în centru, între orașul și muntele ce se înalță abrupt în flancuri. Absent la Dafni, muntele are aparența unei concrețiuni stîlcoase, mai mult sau mai puțin geometrizat, alcătuiind o stereometrie artificială, comună fondurilor peisagistice din frescele sîrbe (Studenica, Dečani), dar și celor de la Sf. Nicolae Domnesc

²² *Idem*, p. 281—282.

²³ Millet, *op. cit.*, p. 257 (optează pentru identificarea cu Filip sau Toma).

²⁴ E vorba de una dintre icoanele Tripticului venețian de la Muzeul din Trieste (secolul al XIV-lea); cf. Millet, *op. cit.*, p. 279, fig. 261. În alte exemple (Trebizonda, Ravanica, Dionisiu, Voroneț) apar și una sau mai multe femei, uneori purtînd un prunc în brațe.

²⁵ La Dafni, Ravanica etc., evreii din fruntea cortegiului au capul acoperit cu un văl, după moda orientală.

din Curtea de Argeș, de la Voroneț sau Arbore (1541).²⁶ Nici diferențierea de volumetria stîncilor din variantele rusești nu este esențială.

Stilizate, frunzișele conturate prin scurte curbe și contracurbe evocă mai puțin un model grafic cît un procedeu de frescă transpus. Tratarea relevă unele asemănări cu palmierul de la Studenica, dar și cu aceea a curmalului din *Pilda Inorogului* de la bolnița Coziei,²⁷ deși xilograful interpretează mai capricios și mai liber.

O problemă aparte ridică decorul arhitectonic, luînd aparența unui turn, în fond o incintă înaltă și îngustă, împodobită cu un brîu în zig-zag sub creneluri. În flancuri traseul poligonal se frînge cu întrînde, restrîngînd aria interioară a cetății ale cărei edificii se întrevăd sumar: o rotundă, acoperișe în două ape și un acoperiș plat de tip mediteranean, de genul celor întîlnite în reprezentarea Betleemului la Kahrie djami. În mozaicul de la Dafni înălțimea zidurilor e mai cumpănită iar masa lor este transpersată de ferestre. Porțile diferă, clădirile din interior au o tipologie mai diversă și sînt mai amplu dispuse.

Reprezentarea Ierusalimului prin silueta concisă a unui turn o reîntîlnim în miniaturile din secolele X—XI, din *Evangelhilarul* florentin (Biblioteca Laurentiana, VI, 23, fol. 42) și din *Evangelhilarul* Parisinus (Bibliothèque Nationale, nr. 115, fol. 93 v). În *Psaltirea* Barberini turnul se confundă cu o incintă strîmtă, dincolo de care se schițează acoperișe²⁸. Picturile murale de la Trebizonda și Verria acordă un interes limitat desfășurării arhitectonice, spre deosebire de cele sirbe (Ravanica) sau athonite (Dionisiu)²⁹ și chiar de Voroneț. Aflat în relație cu școala cretană, pictorul venetian al Tripticului de la Trieste (secolul al XIV-lea) și icoana slavă păstrată la Athos în biserica Sf. Eustație Plakidas (lingă Ivron), provenind probabil din secolul al XVI-lea, revin la o formulare mai succintă³⁰. Versiunea celei din urmă înfățișează deopotrivă ziduri de incintă cu traseu poligonal și frîngeri laterale, fiind sub acest aspect exemplul cel mai apropiat de xilgravură, spre deosebire de icoana menționată de la Novgorod (secolul al XV-lea) a cărei arhitectură tinde să-și definească înfățișarea specific rusească.

Caracterele iconografice ale lucrărilor comparativ invocate decurg în marea majoritate a cazurilor din mozaicul dafniot care a inspirat multiple variante și reinterpretări în sfera de influență a artei bizantine. Oricît de diversificate ar fi, acestea se raportează în ultimă instanță la un prototip comun, adoptînd aceeași ordonanță compozițională, indiferent de modificările detaliilor.

Sub acest aspect este valabilă și derivarea *Intrării în Ierusalim* inclusă în *Triodul — Penticostar* de la Tîrgoviște (1558), în ciuda distanțării sale cronologice de mozaicul de la Dafni. Transcris într-o paginație

²⁶ Cf. M. Rajković, *L'église du roi à Studenica*, Beograd, 1964, pl. 38; Vătășianu, *op. cit.*, p. 531, fig. 690; p. 570, fig. 755; V. Vătășianu, *La peinture murale du Nord de la Moldavie*, Bucarest, 1974, pl. 88.

²⁷ Cf. C. L. Dumitrescu, *Pictura murală din Țara Românească*, București, 1978, fig. 70.

²⁸ Cf. Millet, *op. cit.*, p. 258, fig. 236—237; p. 262, fig. 240, 242.

²⁹ *Idem*, p. 272, fig. 251; fig. 254; p. 274, fig. 255; p. 276, fig. 256.

³⁰ *Idem*, p. 279, fig. 262. În ceea ce privește datarea, Millet oscilează între secolele XVI—XVII.

sobră și mai curînd laconică, cadrul său iconografic prezintă vădite similitudini, deși nu se limitează la o sursă unică. Pe de altă parte, schematizarea extremă a tipurilor fizionomice transpuse în stil liniar nu îngăduie nici precizări analogice mai exacte, nici aprecieri peremptorii, dezvăluind doar un anume eclectism ce nu alterează total caracterul personal al viziunii. Sugestive rămîn prezumțiile vizînd contactele cu arta balcanică și cu cea rusă, dar mai ales cu frescele moldovenești de la Voroneț și Arbore (tratarea nudă a peisajului). Pe ce cale s-au realizat aceste posibile contacte e greu de stabilit; trebuie să fi fost totuși mai curînd directe, săvîrșindu-se prin excluderea erminiilor. Redactarea cărților de modele athonite are loc spre mijlocul secolului al XVI-lea, deci aproape simultan cu execuția xilografurii, indiferent că ne-am referi la erminia faimosului Panselinos, la aceea a lui Theofanos sau a lui Frangos Catellanos.³¹ Circulația erminiilor grecești este deci prin forța împrejurărilor mai tardivă iar difuzarea podlinnikurilor ruse începe abia din secolul al XVII-lea. Erminii sirbești nu se semnalează iar versiunile românești datează abia din secolele XVIII—XIX.³² Cu atît mai evidentă pare familiarizarea nemijlocită a xilografului anonim de la Tîrgoviște cu austeritatea canonică a artei bizantine, dar și cu formele sale specifice de expansiune.

De asemenea nu se poate omite rolul pe care l-au jucat manuscrisele bizantino-slave și mai ales cele locale, păstrate în bibliotecile monahale, a căror influență asupra tipăriturilor a fost importantă. Activitatea scripților călugărești și a imprimeriilor s-a desfășurat paralel în decursul veacurilor, asigurînd un anume ascendent miniaturilor ca sursă de inspirație. Circulația lor este extrem de vie, manuscrisele fiind vehiculate de călugării greci și sud-slavi care pentru a se sustrage urgiei otomane se refugiau în Țările Române. În sens invers, manuscrisele de limbă slavonă redactate în scriptoriile românești pleacă, grație unor donații princiare ori boierești, spre mănăstirile din Balcani, la Athos mai ales, ajungînd pînă la așezămintele monahale din jurul Ierusalimului și din Asia-Mică.³³ Tipografiile poloneze și ruse solicită atari manuscrise în vederea imprimării unor cărți ortodoxe, cum sînt cele tipărite de Schweipoldt Fiol între 1490—1491 la Cracovia sau Biblia lui Ivan Fedorov, publicată în 1581 la Ostrog.³⁴ Cu atît mai evidentă este înriurirea manuscriselor asupra cărților imprimate în țară. Afirmația dobîndește consistență prin compararea xilografurii de la Tîrgoviște cu miniatura pictată în 1493 de diaconul Teodor Mărișescu pentru Evangheliarul de la Hotin (München, National-

³¹ Activitatea lui Manuel Panselinos din Thessalonic e atestată la Athos între 1526—1540, prin picturile pe care le-a executat la mănăstirea Protaton din Karyes. Rivalul său, Theophanos din Creta e citat în intervalul 1535—1545 ca autor al frescelor athonite de la Lavra, Stavronikita, Dionisiu etc. și de la Kalabaka (Thessalia, 1573). Frangos Catellanos din Theba (Beoția) pictează în 1560 paraclisul Sf. Nicolae de la Lavra. V. Diehl, *op. cit.*, II, p. 737, 789, 790, 792—793, 841—844, 846, 847, 856; V. Grecu, *Cărți de pictură bisericească bizantină*, Cernăuți, 1936, p. 15—17.

³² V. Grecu, *op. cit.*, p. 8, 11, 25—26; V. Grecu, *Versiunile românești ale erminiilor de pictură bizantină*, Cernăuți, 1924, p. 11—17.

³³ Cf. M. Tomescu, *Istoria cărții românești*, București, 1968, p. 22.

³⁴ *Idem*, p. 20.

Bibliothek).³⁵ Modul de stilizare al stîncilor relevă o sensibilă înrudire iar acest exemplu nu face decît să deschidă suita analogiilor posibile.

Domeniul tipăriturilor oferă o largă deschidere interferențelor exercitate în multiple direcții, reperabile de la începuturile imprimeriei inițiate în Țara Românească de către călugărul Macarie. Originar din Cetinje (Muntele Negru), acesta s-a format la Veneția în tipografia lui Andrea Torresani de Asola, de unde aduce clișee utilizate la tipărirea Octoihului din 1510. Activității sale desfășurate la Dealu sau Tîrgoviște³⁶ îi datorăm și Evangheliarul de la 1512 ale cărui xilografuri sînt influențate de stilul unor manuscrise locale. Coresi, care imprimă împreună cu ucenicii săi *Triodul* — *Penticostar* de la Tîrgoviște (1558), desfășoară o vastă activitate în Transilvania (Sibiu, Brașov, Alba Iulia, Sebeș, Orăștie) inițiată prin Catehismul luteran (Sibiu, 1544), decorat cu xilografurile lui Filip Moldoveanu (*Magister Philippus Pictor, Filip Maler*). Traducător, xilograf și editor, scribul moldovean de la Sibiu are relații susținute cu Țările Române pentru care execută comenzi speciale.³⁷

În secolul al XVI-lea, legăturile internaționale sînt multiple, indiferent că e vorba de tiparnița venețiană a lui Bojidar Vukovici, de cea de la Gračanica a lui Dimitrie Liubavici care, chemat de Pătrașcu cel Bun, lucrează și la Tîrgoviște³⁸, de xilograful și editorul bielorus Francisc Skorina (activ succesiv la Veneția, Praga și Vilno)³⁹, de rusul Ivan Fedorov. Evanghelia tipărită de el în 1569 la Zabludov a servit ca model Cazaniei lui Coresi (Evanghelia de învățătură, Brașov, 1581).⁴⁰ La acestea se adaugă relațiile cu tipografiile germane, mijlocite prin Sibiu, Cracovia și Lvov (Lemberg).⁴¹

Această scurtă digresiune ilustrează în mod convingător multiplicitatea înrîuririlor reciproce, compenetrarea de stiluri ce a prilejuit și osmoza iconografică facilitînd pătrunderea unor particularități eclectice în arta locală, încă din prima etapă a activității tipografice de pe teritoriul românesc.

Prima jumătate a secolului al XVII-lea marchează o accentuare a influenței ruse, mai exact ucrainiene, datorată și instalării lui Petru Mo-

³⁵ Cf. V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959, p. 907, fig. 866.

³⁶ V. I. Bianu — N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, București, 1903, p. 1 sqq.; N. Iorga — Gh. Balș, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922, p. 108; Vătășianu, *op. cit.*, p. 914; Tomescu, *op. cit.*, p. 27 sqq. Se pare că prima tiparniță a fost instalată de Macarie în timpul domniei lui Radu cel Mare la Mănăstirea Dealu, lângă Tîrgoviște. V. p. 31.

³⁷ V. Tomescu, *op. cit.*, p. 36—37 și 45 sqq.; L. A. Demény, *Xilografurile lui Filip Moldoveanu*, în *Studii și cercetări de istoria artei, Seria artă plastică*, 16/2, 1969, p. 229 sqq.

³⁸ V. Tomescu, *op. cit.*, p. 34—36.

³⁹ V. Demény, *op. cit.*, p. 233.

⁴⁰ V. Tomescu, *op. cit.*, p. 53.

⁴¹ La tipografia din Sibiu, înființată în 1528 lucrau și tipografi sași printre care un Lucas Trapoldner (din Apold), de asemenea se tipăreau și cărți în limba germană. Schweipoldt Fiol, originar din Franconia, conducea tipografia din Cracovia. Octoihul, pe care îl tipărește în caractere chirilice la 1491, include o xilografură reprezentînd pe foaia de titlu Crucificarea a cărei factură este cu desăvîrșire germană. Cf. Tomescu, *op. cit.*, p. 36; Demény, *op. cit.*, p. 230 sq.

vilă, din familia princiară a Moldovei, pe scaunul metropolitan al Kievului. Aportul său la dezvoltarea tiparului în epoca lui Matei Basarab (1632—1654) și a lui Vasile Lupu (1634—1653) are un efect stimulator, de fundamentală importanță. Mitropolitul trimite de la Kiev materiale, meșteri tipografi și xilografuri meniți să lucreze la Iași în cadrul imprimeriei instalate în 1641 la mănăstirea Trei Ierarhi. Printre cei veniți se afla foarte probabil și xilografii care semnează „Ilia“ sau „Ilia A.“, rutean de origine, ieromonah la Pečerskaia lavra din Kiev, succesiv atestat între 1639—1670 în afara capitalei ucrainiene, la Lvov și foarte probabil la Iași. Certitudinea prezenței sale în Moldova se întemeiază pe xilografurile executate pentru *Cazania lui Varlaam* a cărei tipărire începuse încă în 1641, fiind terminată în 1643.⁴² Pentru ilustrarea acestui op, Ilia a gravat o suită de imagini dintre care unele înfățișând, la comanda expresă a lui Vasile Lupu, teme specific moldovenești. Ca atare clișeele respective nu fuseseră anterior folosite și constituie un grupaj aparte în ansamblul de circa 370 de xilografuri ce i se atribuie ieromonahului kievian.⁴³

Iscălită „Ilia“ și datată în 1641, *Intrarea în Ierusalim* (Fig. 3) face parte integrantă din ilustrațiile destinate *Cazaniei lui Varlaam*. Schema compozițională pe care o adoptă este diametral opusă celei din *Triodul — Penticostar*, înlocuind evoluția pe verticală printr-o desfășurare alternată în largi planuri oblice și orizontale. Grupurile figurale sînt așezate în avanplan și astfel concentrate în extreme încît să încadreze personajul principal, izolat prin înscrierea sa într-un spațiu mai amplu menit a-l pune în evidență. Ținuta lui Crist este de astă dată unitară, orientată în direcția Ierusalimului. Mîinile schițează gestul binecuvîntării adresat celor doi copii care se grăbesc să-l întîmpine, primul așternînd falduri bogate sub copitele asinului, al doilea prezentînd în semn de salut ramura de palmier. Copiii nu mai poartă tunici lungi, ci scurte însă cu mîneci, încinse pe mijloc, pantaloni strînși pe coapsă și cizme mulate pe gambă, avînd carimbul răsfrînt. Atitudinile lor sînt mișcate cu oarecare stîngăcie, dar vioaie. Veșmintele izraeliților, tipuri siro-palestiniene cu bărbi lungi printre care se strecoară totuși un tînăr imberb, sînt mai somptuoase fiind dominate de largul talar cu tiv de blană. Evident acest gen de îmbră-

⁴² V. A. Popa, *Cazania lui Varlaam*, Timișoara, 1944, p. 9, 11, 26.

⁴³ Ciclul celor 16 gravuri executate de Ilia pentru *Cazania lui Varlaam* cuprind și reprezentările legate de *Cuvioasa Paraschiva* ale cărei moaște cumpărate la Constantinopol fuseseră transportate la Iași în 1641, eveniment înfățișat pe friza inferioară a imaginii; îl reprezintă de asemenea pe *Sf. Ioan cel Nou de la Suceava*, foarte venerat. Ambele teme erau legate de actualitatea vremii.

Bibliografia relativ la xilografii Ilia din Kiev (figurînd și ca Helia, Ilică): P. P. Panaitescu, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Moghila, archevêque de Kiev, dans les Principautés roumaines*, în *Mélanges de l'école roumaine en France*, 1926, I-ère partie, p. 52—53; N. Iorga, *Tipografia la români*, în *Almanahul graficeii române*, 1931, p. 37, 38 sqq.; Popa, op. cit., p. 12, 15, 16, 28 sqq.; V. Molin, *Ilustrația în vechea carte bisericească*, în *Biserica ortodoxă română*, LXXVIII, nr. 7—8, 1960, p. 706—707; Tomescu, op. cit., p. 82; M. Tomescu, *Forma grafică a cărții românești în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, în *Poligrafia*, 1966, nr. 2, p. 35.

cămințe nu mai are nimic comun cu cea tradițional bizantină, trădând intenția de adaptare la moda vremii și imitind costumul boieresc. Asemenea lui Crist, apostolii își poartă veșmintul arhaic, redat într-o drapare ceva mai aderentă, mai funcțională. Așezați pe două rânduri dese, astfel încît chipurile celor din față să fie vizibile, ei pășesc într-un ritm relativ dinamic. Figurile sînt de o zveltețe măsurată, fizionomiile diferențiate în virtutea unei tendințe de individualizare. Cortegiul izraeliților își face apariția înghesuindu-se la ieșirea unui turn de poartă, racordat la un zid de incintă crenelat, văzut printr-un ciudat racursi oblic. Marginea acoperișului elipsoidal, turtit, e în mod insolit dințată, elementele de bordură fiind în același timp creneluri și console. Guri de tragere circulare se înscriu în masa zidăriei de proporții reduse în raport cu acelea ale personajelor. Un larg versant separator, cu înclinarea extrem de lină, alcătuiește un plan median arid, cu desăvîrșire lipsit de vegetație, în afara unui pom semănînd mai curînd a salcie decît a palmier. Decorul arhitectonic se extinde la orizont, într-o ritmare gradată, fiind dominat de silueta unei rotonde a cărei cornișe e dublată printr-un feston de arcuri oarbe, urmată de tamburul scund ce susține o cupolă cu turn lanternă. Clădiri prismatice avînd cupole joase sau tambure suprapuse printr-o retragere gradată, sfîrșind cu un acoperiș piramidal, turnuri paralelipipedice se grupează într-un ansamblu destul de logic, făcînd simțită relativa trep-tare a planurilor din fundalul devenit mai complex. Imaginea se articulează astfel mai ferm, dar rămîne aerată grație vidului creat de registrele separatoare. Unele motive arhitectonice sînt de inspirație rusească, deși aspectul lor este mai puțin definit decît acela al monumentului cu arcuri în carenă și cupole bulbare introdus pe fațada de sud a bisericii de la mănăstirea Sucevița (1586?).⁴⁴

O analogie destul de apropiată prezintă — cum remarcase și Atanasie Popa⁴⁵ scena *Intrării în Ierusalim* din *Cazania lui Petru Movilă*, editată la Kiev în 1637 pe care ieromonahul Ilia nu se putea să o ignore (Fig. 4). Cu deosebirea că versiunea kieviană contractă compoziția, reducînd lungă evoluție a planurilor și obținînd astfel o sugestie spațială mai puternică, chiar dacă nu e mai convingătoare. Prim planul în care se văd patru copii, în loc de doi, este mai liber și presărat cu plante mărunte. Turnul de poartă este aproape identic, încins cu un feston de console cert identificabile ce ascundeau probabil guri de păcură (*mâchicoulis*). Este limpede că i-a servit de model lui Ilia care și-a îngăduit însă o stilizare nefuncțională a elementului arhitectonic, acordîndu-i și un loc mai puțin important. Figurile sînt mult mai înalte și individualizarea lor e mai netă. Redat printr-o strînsă comasare, ansamblul arhitectonic din fundal e mai specific, trădîndu-și limpede obîrșia kieviană. Trei copii taie ramuri, un al patrulea coboară spre poartă cu ele, conform textului din erminia lui Dionisie de Furna, deși acesta este de proveniență mai tir-

⁴⁴ Cf. Vătășianu, *La peinture murale du Nord de la Moldavie*, pl. 108.

⁴⁵ V. Popa, *op. cit.*, p. 31.

zie.⁴⁶ Deosebită e și redarea asinului cu picioarele înalte, fragile, mai puțin robust decât copitulat cu membre scurte din xilogravura lui Ilia. Acesta s-a ferit să copieze modelul pe care i-l oferea Cazania de la Kiev, îngăduindu-și în locul unei replici servile o viziune proprie și o respirație mai largă. Prin evitarea aglomerărilor, ritmul devine mai lent și mai grav, contextul mai clar. De aceea versiunea sa este mai puțin pitorească, mai austeră, reducând voit rolul copiilor și elementele anecdotice. Aceeași scenă xilografată anterior pentru Faptele Apostolilor editate la Lemberg (Lvov, 1639)⁴⁷ prezintă deopotrivă diferențieri în detalii, dovedind exigența lui Ilia care evită reluările exacte.

Dar în afara izvoarelor ucrainene, îndeosebi kievienne, din care în mod firesc artistul s-a inspirat, utilizând probabil podlinnikurile care începuseră să circule, P. P. Panaitescu citează ca surse de inspirație gravurile germane din *Theatrum Biblicum* de Piscator și *Biblia latină* (*Lateinbibel*) ilustrată la Frankfurt a.M. în 1566.⁴⁸ În genere înriurirea exercitată de imprimăriile germane a fost puternică, având iradiații nu numai spre Occident, ci și spre Europa central-răsăriteană. Începând cu *Blockbuchurile* (*Biblia Pauperum*), continuând cu Biblia de la Köln (1478/1480) devenită un prototip al Bibliei ilustrate și cu Biblia de la Lübeck (1494),⁴⁹ cărțile germane din secolul al XV-lea au înregistrat o amplă difuzare, ajungând inevitabil și la Cracovia. Grație existenței unei importante colonii comerciale și artistice germane în capitala poloneză, aflată în strinsă relație cu Lvovul și firește cu centrele sud-germane (Augsburg, Nürnberg), expansiunea lor se ramifică. Nu este nesemnificativ în acest sens faptul că amintitul tipograf Schweipoldt Fiol era german de origine franconă (din Newnstad an der Eysch) și că s-a folosit pentru tipărițiile sale cracoviene foarte probabil de matrite importate de la Nürnberg.⁵⁰ În acest domeniu contactele ruso-germane sînt adevărate și de frontispiciul împrumutat Bibliei de la Nürnberg (1524) pentru Faptele Apostolilor, imprimate de Ivan Fedorov la Moscova, în 1564. După 1565 Fedorov este atestat la Lvov, unde decedează în 1583.⁵¹ Dependența tipografiilor ortodoxe din Lvov și Vilno (Vilnius) de jurisdicția metropolitană de la Kiev constituie în secolul al XVII-lea⁵² o circumstanță favorizantă pentru relațiile ruso-germane în acest domeniu. Distanțările cronologice intervenite frecvent între model și replică explică pe de o parte decalajele stilistice și reflexele tardive pe care le sesizăm, pe de alta caracterul eclectic al inspirației ce apelează la motivele tradiționale de origine bizantino-rusă și

⁴⁶ Dionisie de Furna și-a redactat erminia între 1701—1733, interval în care se situează și activitatea sa de pictor. V. C. Bayet, *L'art byzantin*, ed. III, Paris, 1904, p. 255 sqq.; Grecu, *Versiunile românești ale erminiilor de pictură bizantină*, p. 7, 10—11. Folosindu-se de erminiile anterior redactate, Dionisie de Furna cumula și transmitea regulile iconografice tradiționale, împrejurare ce explică adecvarea textului său la imagini anterioare redactării sale.

⁴⁷ V. Panaitescu, *op. cit.*, p. 53.

⁴⁸ *Idem*, p. 53, Nota 2.

⁴⁹ Cf. H. Kunze, *Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das 15. Jahrhundert*, Leipzig, 1975, p. 303 sqq., fig. p. 308 etc.

⁵⁰ Cf. Demény, *op. cit.*, p. 230, 231 (fig. 1), 233.

⁵¹ Cf. Vătășianu, *Istoria artei europene*, II, *Arta în perioada Renașterii*, București, 1972, p. 211.

⁵² V. Tomescu, *Istoria cărții românești*, p. 67.

bizantino-balcanică, adoptînd în paralel motive în stilul Renaşterii şi al Barocului. Acest paralelism era vădit şi în *Cazania lui Varlaam*, ilustrată de Ilia.

Deşi mozaicul *Intrării în Ierusalim* de la capela palatină din Palermo marcase încă la mijlocul secolului al XII-lea introducerea compoziţiei pe orizontală, o corelare a acestei dispoziţii imagistice cu xilogravurile ce ilustrau Bibliile germane din secolele XV—XVI nu pare lipsită de un anumit temei. Extinderea orizontală a planurilor nude, de obicei lipsite de vegetaţie, a căror gradare vizează accentuarea sugestiei spaţiale, de asemenea tendinţele panoramice progresiv amplificate, puteau constitui un imbold pentru străduinţele gravorului Ilia din Kiev. Nu este exclus, în sfîrşit, ca modelele germane să fi încurajat predilecţia sa pentru contrastele de lumină şi umbră — redată prin linii haşurate — ce atribuie un aspect mai divers şi mai complex xilogravurii, deosebind-o de scena analoagă înfăţişată în *Cazania de la Kiev*, unde conturile sînt doar îngroşate iar puţinele pete de umbră rămîn nenuanţate, înecate într-un negru mai curînd compact.

În Ţara Românească, unde Matei Basarab — impulsionat de zelul cultural al lui Udrişte Năsturel — depune eforturi pentru reintroducerea tiparului, relaţiile cu tipografiile din Kiev, Lvov şi Vilno nu sînt mai puţin asidue. Matei Basarab subvenţionează tipografia Stavropighiei ortodoxe din Lvov, urmînd exemplul lui Miron Barnovschi şi al lui Moise Movilă.⁵³ La rîndul său, domnul Ţării Româneşti este ajutat de Petru Movilă. Mitropolitul Kievului i-l trimite pe Meletie Macedoneanul cel „venit din ţările ruseşti“ căruia i se încredinţează conducerea imprimeriei de la Govora, apoi materiale şi meşteri tipografi pentru tiparniţa de la Cimpulung. Printre aceştia se aflau un Timotei Alexandrovici Verbiţchi — care condusesese tipografia de la Pečerskaia lavra din Kiev (1620—1630), fiind atestat în Ţara Românească între 1635—1642 — Ivan Glebkovici şi Ivan Kunotovici care soseşte în 1643 de la Lvov.⁵⁴

În raport cu meşterii ucraineni, rolul unor tipografi sîrbi ca Ştefan din Ohrida este de importanţă secundară. În condiţiile acestei emulaţii se formează o serie de tipografi români ca dascălul popa Dobre, trimis în Transilvania de Matei Basarab, Proca Stancovici şi alţii.⁵⁵

Sub domnia lui Şerban Cantacuzino (1678—1688) a cărui politică filorusă are un efect stimulator asupra contactelor cultural-artistice, o nouă tiparniţă şi alţi meşteri tipografi vin din Ucraina, printre care şi un xilograf, Ivan Bakov, alias Ioanichie — nume adoptat prin călugărire. Primele legături cu Bakov fuseseră stabilite încă de stareţul mănăstirii Cozia, Varlaam — ulterior mitropolitul Ţării Româneşti — cu prilejul călătoriei sale în Rusia (1666—1668). Prezenţa xilografului ucrainean în Ţara Românească e semnalată între 1678—1704, interval în care lucrează succesiv la Bucureşti, Buzău, Snagov şi Rîmnic. El ilustrează Cheia Înţelesului editată la Bucureşti (1678), apoi Octoihul şi Triodul de la Buzău (1700), în sfîrşit Liturghierul şi Apostolul de la Buzău (1704),

⁵³ *Idem*, p. 65.

⁵⁴ *Idem*, p. 65—67.

⁵⁵ *Idem*, p. 67 sq.

exemple ce firește nu epuizează întreaga sa activitate, punctînd doar momentele cele mai importante. Clișeele gravate în lemn de Bakov continuă să fie reproduse și după 1704, reutilizarea lor fiind adevărată de numeroase tipărițiuri ieșite de sub teasc între 1736—1828.⁵⁶ O parte a acestor clișee au fost trimise tipografiei din Tiflis (Tbilisi) în cadrul acțiunii întreprinse de Constantin Brâncoveanu (1688—1714) la stăruințele lui Antim Ivireanul, care era de origine gruzină, pentru înzestrarea tipografiei georgiene. Răspunzînd solicitării regelui Vachtang, domnitorul român îl trimite și pe meșterul tipograf Mihail Ștefan (devenit Stepanesvili în idiom gruzin).⁵⁷ Dar deosebit de însemnat a fost rolul lui Ioanichie Bakov, ca secund al lui Antim Ivireanul, în întemeierea unei școli de xilografi români de mare notorietate, ilustrată printre alții de un Damaschin Gerbest sau de Ursul Zugrav care i-a fost colaborator.⁵⁸

În ciuda accentuării unor influențe stilistice absorbite din Renaștere și Baroc, prin filiera italiană sau germană, uneori prin intermediul artei ruse, anumite teme continuă să se încadreze în limitele inspirației tradiționaliste. Independent de tratarea mai liberă a cadrului sau de introducerea unor detalii novatoare, ansamblul iconografic se menține în aceste cazuri în spiritul vechilor scheme. Un exemplu evident îl constituie *Intrarea în Ierusalim*, xilogravată de Bakov pentru *Triodul* de la Buzău, în 1700 (Fig. 5). Derivarea sa inițială din mozaicul capelei palatine de la Palermo (1154—1166, Fig. 6) este evidentă în ceea ce privește ordonanța compozițională, dar cu intervenția unor efecte specifice de colorit local și a altor raportări spațiale. Succesiunea planurilor este mai analitică și mai extinsă. Figura lui Crist călare nu mai coboară în pantă, ci înaintează pe teren drept, fiind foarte net centrată, înscrisă unui gol izolator, mai restrîns decît cel din xilogravura lui Ilia. Compoziția îmbină cu abilitate evoluția pe orizontală și grupurile verticale, diferențiate prin sugerarea planurilor înclinate introduse în peisaj. Acesta nu mai este atît de arid, smocuri de plante apărînd diseminate ici-colo pe sol. Extrem de densă, ceata apostolilor s-a amplificat în mod nejustificat, totalizînd 18 personaje, înalte, drapate în faldurile ce se mulează pe trup, trădînd o anume logică funcțională. Pașii lor sînt schițați cu stîngăcie, gestică miinilor se repetă demonstrativ. Ieșind pe poarta cetății, un grup de personaje excesiv alungite abundă în chipuri imberbe. Excepție fac doar cele trei figuri din față, dintre care două au capetele înfășurate în turbane. Costumele lor nu se aseamănă nici cu cele din mozaicul palermitan, nici cu cele din xilogravura lui Ilia, fiind în esență mai apropiate de moda orientală. Spre deosebire de copiii extrem de vioi în mișcări care apar în mozaic, cei din xilogravură au gesturi mai stinjenite și sînt înveșmîntați în tunici scurte cu mîneci. În schimb apar alți trei, într-o dispoziție analoagă cu ilustrația *Cazaniei* de la Kiev, deopotrivă ocupați cu tăierea ra-

⁵⁶ Bibliografia relativ la Ioanichie Bakov: N. Iorga, *L'ornementation du vieux livre roumain*, în *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe Sud-Orientale*, X, 1923, p. 56; Molin, *op. cit.*, p. 708, sqq.; Tomescu, *Forma grafică a cărții românești*, p. 35; Tomescu, *Istoria cărții românești*, p. 72, 76, 84.

⁵⁷ Tomescu, *Istoria cărții românești*, p. 76.

⁵⁸ *Idem*, p. 84. O parte din xilogravurile *Triodului* și *Octoiului* de la Buzău (1700), care nu sînt semnate, îi sînt atribuite lui Ursul Zugrav.

murilor de palmier. Motivul se regăsește în așa-zisul Evangheliar Berolin (Berlin, Staatsbibliothek) din secolul al XII-lea sau al XIII-lea, unde tema copiilor este larg exploatată, apoi cu unele modificări în frescele de la Verria, Ravanica, Dionisiu și în icoana menționată de la Sf. Eustație Plakidas, fiind deci familiar în ambianța bizantino-balcanică.⁵⁹ Textele evangheliilor apocrife specifică prezența copiilor care taie ramuri de palmier, episod reluat în secolul al VI-lea de melodul Romanos, apoi în secolul al XIV-lea de savantul bizantin Grigore Palamas, de erminia lui Dionisie de Furna și de versiunile românești, printre care Izvodul arhimandritului Macarie de la mănăstirea Căldărușani (1805).⁶⁰

Deosebirea esențială dintre mozaicul palermitan și imaginea lui Bakov rezidă în sugestia spațială. Umbra neagră din gangul porții prin care se revarsă cortegiul suscită iluzia adâncimii, iar ritmarea mai amplă a planurilor peisagistice favorizează înscrisura mai organică a figurilor în spațiu. Fără a fi propriu-zis înrudite, particularitățile somatice îngăduie unele analogii, relevând un fel de stereotipie tipologică.

Diferențieri foarte nete apar în structurarea decorului arhitectonic, începînd cu turnul de poartă a cărui deschidere arcuită se aseamănă cu a modelului său din *Cazania* lui Petru Movilă și din gravura lui Ilia. Dar în locul gurilor de tragere, apar două ferestruici zăbrelete iar consolele strict decorative susțin arcuri înalte, energic profilate sub un ciubuc în torsadă. Caracterul defensiv al turnului, desigur subdimensionat, a fost cu desăvîrșire anulat. În ultimul plan un zid de incintă crenelat, cu metereze, sfîrșind printr-un bastion cilindric cu un coif conic, țuguiat, delimitează Ierusalimul ce se aseamănă în mod flagrant cu o importantă așezare urbană rusească. Turnuri etajate prin reducția succesivă a diametrului la fiecare cat, o cupolă impunătoare pe tambur, terminată cu un turn lanternă în bulb de ceapă, tipic rusc, turla în torsadă, bastioane cilindrice relativ zvelte se înalță la orizont într-o pitorească aglomerare, întrecînd prin inventivitate fundalul arhitectonic din scena corespunzătoare a *Cazaniei* de la Kiev. Evident modelul celei din urmă nu îi era străin lui Bakov. El se inspiră din ea pentru a-și încheia ansamblul compozițional căruia îi conferă, însă, o impresie mai aerată și o cadență mai solemnă prin introducerea pauzelor. Tot din *Cazania* de la Kiev provin atitudinile și modul de distribuire a copiilor care taie ramurile de palmier.

Ioanichie Bakov reunește deci cu vizibilă ingeniozitate modelul tradițional al mozaicului palermitan, pe care este puțin probabil să-l fi cunoscut nemijlocit, ci mai curînd prin intermediul unui podlinnik sau poate al unei erminii, cu cel notoriu și mai actual al xilogravurii din

⁵⁹ Cf. Millet, *op. cit.*, p. 265, fig. 244; p. 273, fig. 254; p. 274, fig. 255; p. 279, fig. 262.

⁶⁰ Cf. I. D. Ștefănescu, *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, p. 103—104. Dionisie de Furna: „Copiii taie ramuri din copacul acesta...”; Grecu, *Cărți de pictură bisericească bizantină*, p. 11—12, 21 sqq., 27 sq., 164. *Izvodul* lui Macarie este unul dintre cele mai complete versiuni în limba română a erminiei lui Dionisie de Furna care circulă în secolul al XVIII-lea și al XIX-lea, reluînd desigur precepte infinit mai vechi: „...un copaciu sus pe deal și sus pe dînsul copii taie ramuri cu topoară și jos pre pămînt le aruncă pre iale.”

Cazania de la Kiev. Fuziunea se face însă prin adaptare la o viziune proprie, cu modificarea proporțiilor și a distanțelor, cu intervenția unor detalii identice, suscitând astfel iluzia destul de frapantă a inovării. În fapt meritul său fundamental rezidă într-un anume simț al dozajului, într-o fericită dispoziție a elementelor cunoscute ce dobîndesc în reinterpretarea sa un suflu de prospețime și seducția unui naturism naiv.

În același *Triod* de la Buzău (1700), Bakov ilustrează *Învierea lui Lazăr* (Fig. 7), scenă adesea conexă *Intrării în Ierusalim*, după cum o demonstrează și frescele interioare de la Voroneț (după 1488). Deși mai puțin importantă decît *Intrarea în Ierusalim*, această temă legată de ciclul taumaturgic are o tradiție tot atît de veche. Una dintre cele mai arhaice reprezentări a constituit-o mozaicul de la basilica Sf. Sergiu din Gaza (secolul al VI-lea) păstrat doar în descrierea lui Choricus, după cum și mozaicul de la biserica Sf. Apostoli din Constantinopol ne este cunoscut doar din relatarea pe care Messaritius o face în secolul al XII-lea.⁶¹ Singurul mozaic păstrat, ilustrînd această temă, este cel de la capela palatină din Palermo (1154—1166). Numeroase sînt, în schimb, reprezentările din miniaturile secolelor XII—XIII, chiar din secolul al XIV-lea.⁶² În frescă exemplele cele mai importante le aflăm la biserica Theoskepastos din Trebizonda, la Studenica (1313—1314), Hagios Christos din Verria (1315), Gračnica (c. 1321) și la Mistra în secolul al XV-lea (Peribleptos, Pantanassa). În Rusia se regăsește tot în ambianța școlii de la Novgorod, mai ales în icoanele din secolul al XV-lea. În pictura românească apare la Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș (1351—1352) și la Voroneț (după 1488).

Versiunea lui Bakov indică doar îndepărtate ecouri ale unor miniaturi din secolele XII—XIII, din *Evangeliiarul* de la Iviron (Athos, nr. 5) și din *Evangelierul* din Nicomedia păstrat la Kiev (Academia teologică, fol. 292 v.)⁶³. Cea mai apropiată analogie o prezintă tot *Cazania* din Kiev (Fig. 8) din care sînt inspirate elementele fundamentale ale imaginii. Transpunerea schemei compoziționale relevă, însă, aceeași lărgire a cadrului ca în cazul *Intrării în Ierusalim*, precum și modificări numeroase în detaliu. Redarea grafică este mai clară, prilejuind o lectură mai directă a paginației. Grupul lui Crist în fruntea apostolilor, cuplul prosternat al Mariei și al Martei, surorile defunctului (element constant interpretat în toate versiunile), de asemenea Lazăr resuscitat care iese din mormîntul de stîncă, sînt cvasi aceiași. Diferă în schimb grupul evreilor, ca tipologie fizionomică și costume, dar mai ales arhitectura. Limpede cîntate în intervalul dintre cele două versante stîlcoase, tratate mai aproape de schematicismul bizantin, siluetele arhitectonice au o mai netă amprentă rusească. Pe de altă parte larghețea planurilor, succesiunea lor mai analitică și caracterul poetic descriptiv al detaliilor vegetale, în sfîrșit tratarea grafică mai pregnantă prin siguranța ductului liniar, alternanța ritmică între umbrele hașurate și suprafețele albe, trădează deopotrivă un stil diferențiat.

⁶¹ V. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 101.

⁶² V. Millet, *op. cit.*, p. 237 sq.

⁶³ Cf. Millet, *op. cit.*, p. 234, fig. 212; p. 253, fig. 234.

Înfluența stilului introdus de Bakov a fost neîndoiește prestigioasă, justificând frecvența reutilizare a clișeele sale în secolul al XVIII-lea⁶⁴ și replicile pe care le-a inspirat.

Un exemplu elocvent constituie în acest sens xilogravura nesemnată, ce cumulează într-o singură imagine *Învierea lui Lazăr și Intrarea în Ierusalim*, ilustrând succesiv edițiile din 1731 și 1761 ale *Triodului* tipărit la Rîmnic. Identice, versiunile ambelor ediții (Fig. 10) trădează incontestabile analogii cu xilogravurile lui Ioanichie Bakov și prin intermediul acestora înriurirea *Cazaniei* de la Kiev (Fig. 8, 9). *Intrarea în Ierusalim* ocupă un rol prioritar în ansamblul imaginii xilografiate de anonimul de la Rîmnic care își îngăduie doar infime modificări. Ocupînd centrul imaginii, grupul apostolilor are parcă totuși o ordonanță mai liberă, dar a pierdut din vivacitatea gestică. Între ei și Crist apare un copil suplimentar care își așterne haina sub picioarele posterioare ale asinului. S-a dublat și numărul copiilor care taie ramuri de palmier. Aproape neschimbată este structura peisajului și fundalul arhitectonic, de asemenea turnul de poartă din extrema dreaptă, atît doar că e mai comprimat asemenea cortegiului ce se revarsă pe sub înalta arcadă. Reducții spațiale mai evidente au fost operate în schimb în reluarea Învierii lui Lazăr, sensibil restrînsă. Grupul evreilor a fost omis, Lazăr și mormîntul căscat în stîncă plasați în dosul celor două surori ingenuncheate iar apostolii au fost înghesuiți în marginea stîngă. Abrevierea perspectivică a peisajului este extrem de stingace, illogică chiar. Patru versante convergente suie abrupt, escaladînd nefiresc zidul de incintă. Deși menținîndu-și factura ucraineană, decorul arhitectonic se schimbă pe această porțiune, pierzîndu-și deopotrivă contingentele cu modelul lui Bakov și cu acela al *Cazaniei* de la Kiev. Înaltă, o dublă incintă — lăsînd să se vadă carelajul minuțios al blocurilor ecarisate din zidul exterior — delimitează eșafodajul strîmtorat al unui turn de poartă, întrecut de nivelul edificiilor prismatice încununate de cupole. Ocupînd golul central ivit între cei doi palmieri, un bastion prelung sugerează un fel de avanpost. Încadrarea scenelor nu mai este simplă, liniară, ca la toate versiunile anterioare, ci marcată de o bordură migăloasă cu înmănuncheri de volute. Ductul grafic este mai puțin apăsător decît la Bakov, poate mai sensibil și mai ușor. Prin reluare cutele drapăriei se schematizează și mai mult, în timp ce dimpotrivă fizionomiile dobîndesc o individualitate mai analitică. Oricît de fidele ar fi împrumuturile, ce sînt predominante față de elementele de invenție proprie, și oricît de abundente ar fi detaliile, anonimul de la Rîmnic realizează o replică destul de bine echilibrată, izbutind să înțeleagă și să uzeze de avantajele unui montaj care, la prima vedere, nu reliefează pașișă.

Intrarea în Ierusalim a fost redată și în *Strastnicul* tipărit la Blaj în 1773, într-o xilogravură semnată de Petru Papavici⁶⁵ al cărei clișeu

⁶⁴ Reutilizarea clișeele lui Bakov este evidentă în lucrări ca *Antologhionul* și *Octoihul* de la București (1736), *Apostolul* de la Buzău (1743), *Penticostarul* de la București (1743), *Antologhionul* de la Rîmnic (1766), *Cazania* de la București (1828).

⁶⁵ Bogată, bibliografia relativ la Petru Papavici este consemnată în studiul: C. Tatai-Baltă, *Gravorii în lemn de la Blaj (1750—1830)*, III/a *Gravorul Petru Papavici tipograf rîmnicean*, în *Apulum*, XV, 1977, p. 705 sqq.

a fost reutilizat în edițiile ulterioare ale *Strastnicelor* de la Blaj (1804, 1817) (Fig. 11).

Inspirația lui Petru Papavici nu pare a fi fost complet străină nici de exemplul kievianului Ilia, nici de al celui alt ucrainean, Ioanichie Bakov. Figura lui Crist călare pe asin amintește destul de limpede modelul lui Ilia, doar numărul copiilor care îl întimpină a orecut la patru. Turnul porții îl evocă mai curind pe cel din xilogravura lui Bakov, însă friza de arcuri s-a transformat într-un feston pur ornamental, completat de două floricele stelate așezate în extremele arhivoltei. Figurile izraeliților sînt mai expresiv nuanțate, atitudinile mai diverse și mai elocvente. O transformare totală a survenit în înfățișarea veșmintelor. Sub o mantie scurtă, tunicile lungi sînt strînse pe trup și încheiate cu o sumedenie de nasturi conici, evocînd moda turcă. O impresie similară trezesc și turbanele strînse, aderente la cranii, deasupra cărora ramurile de palmier filfii ca niște mari egrete. Surprinzătoare este și supradimensionarea figurilor acestora în raport cu celelalte personaje, marcînd anularea ierarhismului. Înșirați într-o amplă procesiune, apostolii au pasul liber și chipuri vădit individualizate. Copiii care taie ramurile de palmier (salcie?), reduși la doi, provin din xilogravura lui Bakov, deci indirect din *Cazania* de la Kiev. Cel cu securea, cățarat printre crengi, poartă o pălăriuță insolită, compusă dintr-o calotă rotundă prinsă între un dublu bor inelar. Reprezentînd o succesiune de movile etajate, planurile sînt tratate cu o simplitate deliberată iar fundalul arhitectonic ce-și pierde amprenta rusă, pîrînd mai arhaic, apare într-o articulare mult mai puțin organică. Dacă eclectismul lui Papavici nu atinge armonia xilografurii de la Rîmnic care l-a copiat pe Bakov, îi depășește în schimb pe toți predecesorii prin minuțiozitatea jocului de umbră-lumină și mai ales prin tentativa de diversificare a expresiilor trădînd reacții psihologice diferențiate. Ciudată rămîne doar inabilitatea proporționărilor și relativa naivitate a structurării.

Deși cunoscut îndeosebi datorită activității pe care a depus-o în cadrul tipografiei de la Blaj, între 1764—1782, Petru Papavici n-a apelat în mod întîmplător la modelul de la Rîmnic, localitate de unde el însuși era originar. Dovadă că el semnează deseori „Papavici” sau „Popovici” „Tipograf Rimnicean”. Modelele din care se inspiră provin în mod majoritar din Țara Românească, unde Ioanichie Bakov își imprimase xilografurile. Dar și *Cazania lui Varlaam* (Iași, 1643) era unul dintre opurile cele mai vehiculate pe întreg teritoriul românesc, inclusiv în Transilvania, la fel *Cazania lui Petru Movilă* (Kiev, 1637). Deci toate aceste surse grafice, la care se adaugă numeroase alte izvoare de origine occidentală îi stăteau la dispoziție, împrejurare ce explică accentuatul său eclectism. Considerat prin perspectiva de ansamblu a operei sale, eclectismul acesta se vedește a fi de o natură infinit mai variată și mai imaginativă. Inspirația sa este extrem de eterogenă, dezvăluind nu doar contactele postbizantine și ucrainene ale artistului, ci și cele cu arta brâncovenească, de asemenea cu stilul postrenascentist penetrat și fuzionînd cu motive ale stilului baroc. Dezinvoltura combinațiilor sale este de-a dreptul surprinzătoare, trădînd un spirit mobil, însetat de inedit uneori, alteori arhaizant și tradiționalist, dar întotdeauna pătruns de un imbold personal ce îi animă eforturile artistice.

O ultimă versiune a *Intrării în Ierusalim* la care ne referim, deosebit de interesantă pentru că i se păstrează clișeul la Mănăstirea Neamțul, executat de un anonim la o dată neprecizată, este xilogravura din *Evanghelia de la Neamțul* editată în 1821 (Fig. 12).⁶⁶ De astă dată nu mai e vorba de o sursă postbizantină, ci evident de una germană.

Ceea ce caracterizează reprezentările germane, spre deosebire de cele postbizantine, rezidă într-o restrângere a scenei, construită de preferință pe verticală într-un cadru aproape lapidar. Amploarea paginației e sacrificată, luxul de detalii simplificat la maximum atît în ceea ce privește peisajul cît și decorul arhitectonic. Accentul nu mai cade pe latura descriptiv-pitorească, ci pe elocința narativă. Imaginea e concentrată, esențializează fabulația biblică și imprimă scenei un caracter laicizant. Potrivit uzanței occidentale, Crist călărește bărbătește asinul. Grupul apostolilor s-a redus la trei, cortegiul izraeliților e comprimat în poarta cetății, depășind totuși numărul celor din versiunile germane. Bărboși, ei poartă un fel de căciuli cu marginea răsfrîntă și talare cu mîneci lungi și largi iar în jurul gîtului ample colerete festonate, evocînd vag moda poloneză din epoca feudală.

Gravura în aramă a Meșterului L. Cz. (Lorenz Katzeimer?), executată probabil între 1490—1497 prezintă o dispoziție similară în ceea ce privește distribuirile compoziționale. Artistul german substituie însă palmierul printr-o salcie și copilul printr-un adult care se cațără pentru a rupe crengile înfrunzite.⁶⁷ Cea mai apropiată analogie o regăsim însă la Dürer în *Micul ciclu al Patimilor*, xilografiat în 1509 și publicat în 1511⁶⁸. Lipsește însă complet palmierul, inclusiv copilul tăind ramuri. Un al treilea exemplu comparativ, din care demn de reținut este ancadramentul cu bolțari aparenti ai portalului, îl oferă *Intrarea în Ierusalim* din *Pasionalul lui Crist și Anticrist*, ciclu constituind primul pamflet protestant, gravat în lemn de Lucas Cranach cel Bătrîn la 1521.⁶⁹

Nici una dintre analogiile menționate nu conține, însă, cele două figuri adulte care substituie copiii din prim plan în xilogravura de la Neamț. Sint doi tineri imberbi, cu părul cam răvășit, înfășurați în mantii, care îngenuncheați în profil dorsal întind o draperie sub picioarele asinului. Spre deosebire de draperiile nervos cutate, cu frîngeri ascuțite în stilul goticului tîrziu, în imaginea de la Neamțul căderea faldurilor este domoală, rotunjită, pledînd pentru un stil infinit mai tardiv. Rememorînd existența școlii de sculptură — care a produs și gravuri —, întemeiată de Veit Stoss la Cracovia (Kraków, între 1477—1496), extrem de eficientă, cu importante iradierii și în prima jumătate a secolului al

⁶⁶ Cf. Gh. Racoveanu, *Gravura în lemn la Mănăstirea Neamțul*, București, 1940, p. 19, 31, pl. XLV, fig. 2.

⁶⁷ Cf. W. Hütt, *Deutsche Malerei und Graphik der frühbürgerlichen Revolution*, Leipzig, 1973, pl. 102. Paginația este inversă și mai bogată.

⁶⁸ Cf. Albrecht Dürer 1471 bis 1528 *Das gesamte graphische Werk*, II, *Druckgraphik*, München, 1971, pl. 1597.

⁶⁹ Cf. W. Schade, *Die Malerfamilie Cranach*, Dresden, 1974, p. 73.

XVI-lea, de asemenea prezența elevilor lui Dürer, Hans Süß von Kulmbach și Hans Dürer (1529) în capitala poloneză,⁷⁰ difuzarea modelelor dureriene și în genere a celor germane devine lesne de înțeles în zona central-răsăriteană a Europei. Plauzibilă devine și ipoteza unui model intermediar de origine poloneză sau chiar a unei suite de asemenea modele ce se vor fi interpus între gravura lui Dürer și clișeu de la Neamț, despre care nu știm când a fost gravat, ci doar când a fost folosit. Înriuririle lui Dürer sînt frecvente nu numai în arta transilvăneană, în pictura altarelor de pildă,⁷¹ ci și în argintăria românească din secolul al XVII-lea,⁷² de asemenea în unele erminii cum este aceea a lui Radu Zugravu din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.⁷³

Xilogravurile analizate schițează aria largă a influențelor absorbite atît de artiștii locali cit și de cei veniți de peste hotare, în speță ucraineni care aducînd cu ei o zestre iconografică și stilistică au beneficiat la rîndul lor de interferențele artistice survenite pe teritoriul artei românești. Întîlnirea tradiției postbizantine (bizantino-balcanică, mai ales bizantino-rusă în cazul de față) cu arta germană aflată în faza tranzitivă de la goticul tîrziu la Renaștere ce putea fi contactată prin multiple filiere (transilvăneană, slovacă, maghiară, poloneză în cazul de față) ilustrează particularismul osmozelor stilistice. Tradiționalismul iconografic inveterat, impunînd supremația și repetarea vizibilă a acelorași scheme compoziționale, cedează progresiv făcînd loc unei anumite libertăți de imaginație și unei tendințe de diversificare a detaliilor ce dizolvă mai mult sau mai puțin rigiditatea hieratică a vechilor prototipuri. Asimilînd înriuririle multiple pe care miniatura și pictura murală sau icoanele le insuflă, xilogravurile își exercită la rîndul lor influența prin intermediul erminiilor îndeosebi,⁷⁴ dar și direct datorită posibilităților de multiplicare și de intensă vehiculare a tipăriturilor ilustrate.

Desigur, urmărind evoluția doar a două teme iconografice, în etape atît de largi, nu se poate ajunge la concluzii peremptorii și cu atît mai

⁷⁰ V. V. Marica Guy, *Deutsche Beziehungen der siebenbürgischen Kunst zur Zeit der Spätgotik und der Renaissance*, în vol. *International summer course „Romania and European civilization“*, Cluj-Napoca, 1975, p. 1 sqq.

⁷¹ V. V. Marica Guy, *Dürer-Werke als Vorbilder für die Gemälde eines Siebenbürgischen Flügelaltars*, în *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art, Série Beaux-Arts*, Tome VIII, 1971, p. 13 sqq.

⁷² Fecăcătura Tetraevanghelierului slavons de la Mănăstirea Cotroceni, executată de meșterul transilvănean care semnează cu inițialele C.V., din 1681 este decorată cu scene din *Apocalips*, unele inspirate de gravurile lui Dürer. Cf. C. Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în Țările Române (sec. XIV—XIX)*, București, 1968, p. 299, nr. cat. 346, fig. 238. și V. Marica Guy, *Sebastian Hann*, Cluj, 1972, p. 85.

⁷³ T. Voinescu, *Radu Zugravu*, București, 1978, p. 64, nr. cat. 153, pl. 74.

⁷⁴ *Idem*, p. 32, 52, nr. cat. 70, pl. 28. Una dintre reprezentările *Intrării în Ierusalim* din caietul de modele al lui Radu Zugravu imaginează un decor arhitectonic, avînd în centru o cupolă bulbară de tip rusesc. Radu Zugravu s-a folosit, pentru anumite modele de gravuri în lemn sau în metal, de pildă de ilustrațiile din *Indreptarea Legii* de la Tîrgoviște (1653), din *Evangelhia învățătoare* de la Govora (1612) și de *Apocalipsul* lui Dürer.

puțin definitive. Se poate sugera, însă, profunda receptivitate a artei românești care, menținându-și neștirbită unitatea, își dovedește concomitent ampla deschidere spre universalitate.

VIORICA GUY MARICA — CORNEL TATAI-BALTĂ

LES SOURCES ICONOGRAPHIQUES ET STYLISTIQUES DES THÈMES FIGURATIVES DANS LA XYLOGRAVURE ROUMAINE (XIVe—XIXe s.)

(Résumé)

Après la chute de Constantinople, les contacts de l'art roumain avec la tradition byzantine s'étaient perpétués par l'intermède du Mont-Athos, des centres balcaniques et russes. Ayant des relations directes avec les monastères athonites, les artistes pèlerins jouèrent un rôle essentiel dans la diffusion des modèles iconographiques également favorisée par la circulation des manuscrits peints, des ivoires et des objets d'argenterie, finalement par les guides de peinture. Dûe à un anonyme, la xylographie des *Rameaux du Triode-Penticostar* (Tîrgoviște, 1558) relève d'une inspiration dont le point de départ fut la célèbre mosaïque de Daphni ayant des reflets dans la peinture moldave, russe, balcanique ainsi que dans les manuscrits byzantino-slaves.

Dès la première moitié du XVIIe siècle, l'influence ukrainienne est largement éprouvée grâce à Pierre Movilă, membre de la famille princière moldave, installé sur le siège métropolitain de Kiev. Sa contribution au développement de l'imprimerie roumaine fut très importante. Parmi les spécialistes envoyés en Moldavie, se trouvait un xylographe de la Pečerskaia lavra de Kiev qui signait Ilia, actif à Kiev, Lvov et Iași (1639—1670). La version des *Rameaux* qu'il exécuta pour la *Cazanie de Barlaam* (Iași 1641—1643) témoigne d'une étroite analogie avec la *Cazanie de Movilă* (Kiev, 1637) et avec certaines sources graphiques allemandes (*Theatrum Biblicum* de Piscator et la *Bible latine* de Franfort, 1566).

En Valachie l'influence ukrainienne fut exercée par le xylographe Ioanichie (Ivan) Bakov, actif à Bucarest, Buzău, Snagov et Rîmnic (1678—1704). Ses clichés dont une part fut envoyée à Tbilisi par le prince Brâncoveanu qui patronna la fondation de la typographie géorgienne, furent conséquemment usités jusqu'en 1828. Le thème des *Rameaux* que Bakov combine avec la *Résurrection de Lazare* suit la *Cazanie* kievienne de Movilă, mais son modèle initial se retrouve dans la mosaïque palermitane de la Chapelle palatine. Venu de Rîmnic, Petru Papavici contribue à transplanter les modèles byzantino-ukrainiens en Transylvanie où il travaille à Blaj (1764—1782). Son style eclectique s'inspire également du baroque occidental. Une version des *Rameaux* qui décore l'*Évangile* du monastère Neamțul (1821) indique l'influence allemande, étant apparentée aux gravures de Katzheimer, de Dürer et de Cranach le Vieux.

Puisant aux sources iconographiques et stylistiques très variées, la xylographie roumaine fait preuve de sa réceptivité, assimilant par un ample procès d'osmose une grande diversité de motifs et contribuant à leur diffusion.

Fig. 1 — Xilograf anonim : Intrarea în Ierusalim, Triodul-Penticostar de la Tîrgoviște, 1558.

Fig. 2 — Intrarea în Ierusalim, mozaic de la biserica mănăstirii Dafni, sfârșitul secolului al XI-lea.

Fig. 3 — Ilia din Kiev: Intrarea în Ierusalim, xilogravură, 1641, Cazania lui Varlaam, Iași, 1641–1643.

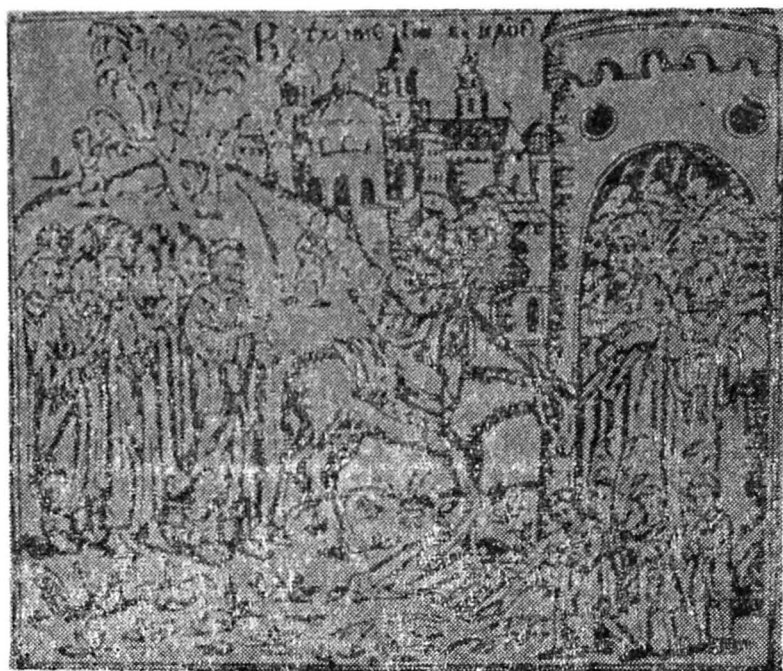

Fig. 4 — Xilograf anonim: Intrarea în Ierusalim, Cazania lui Petru Movilă, Kiev, 1637.

Fig. 5 — Ioanichie (Ivan) Bakov: Intrarea în Ierusalim, xilogravură, Triodul de la Buzău, 1700.

Fig. 6 — Intrarea în Ierusalim, mozaic de la capela palatină din Palermo, 1154–1166.

Fig. 7 — Ioanichie (Ivan) Bakov: Învieerea lui Lazăr, xilogravură, Triodul de la Buzău, 1700.

Fig. 8 — Xilograf anonim: Învierea lui Lazăr, Cazania
lui Petru Movilă, Kiev, 1637.

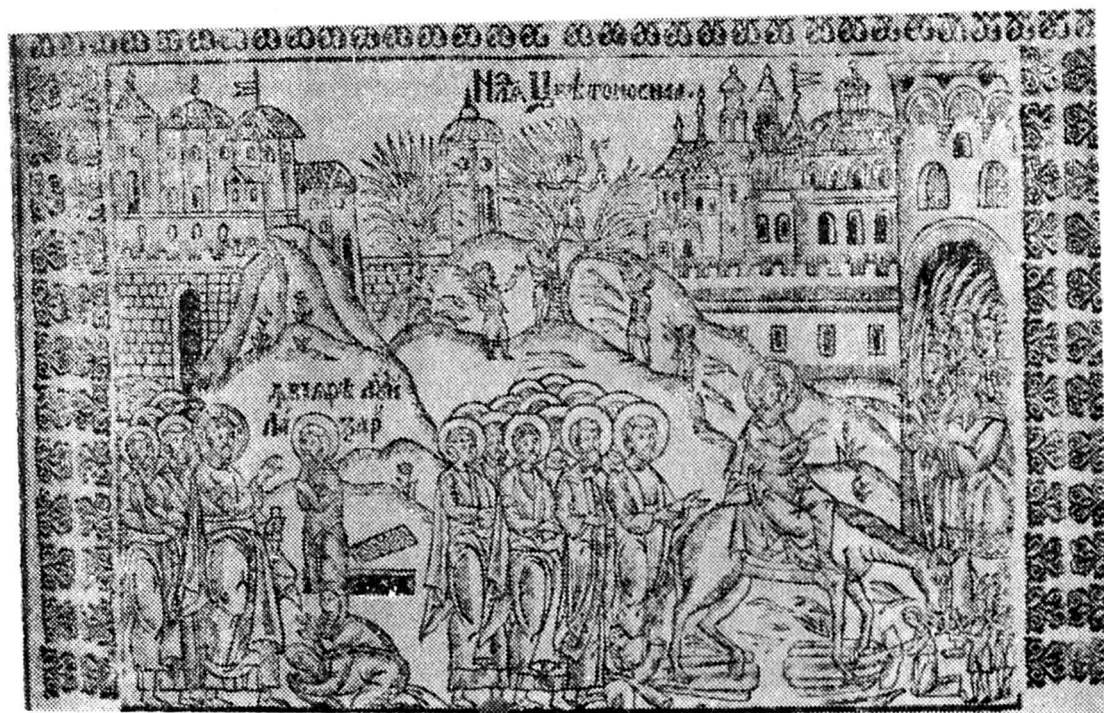

Fig. 10 — Xilograf anonim : Învierea lui Lazăr și Intrarea în Ierusalim, Triodul de la Rimnic, 1731 și 1761.

Fig. 11 — Petru Papavici, tipograf rimnicean; Intrarea în Ierusalim, xilografură, Strastnicul de la Blaj, 1773, 1804 și 1817.

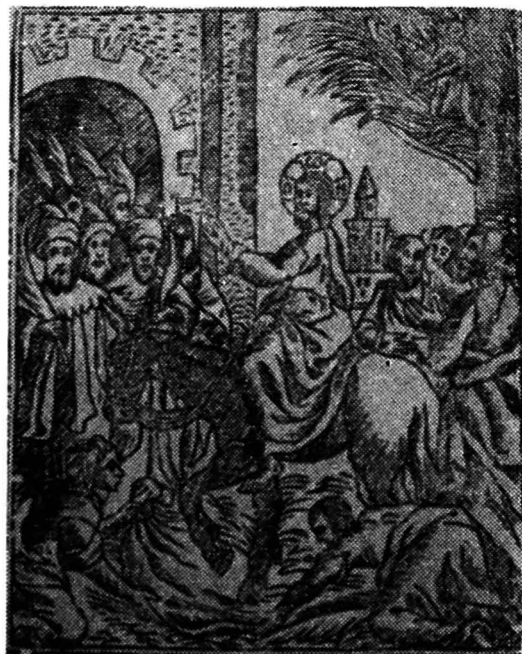

Fig. 12 — Xilograf anonim: Intrarea în Ierusalim, Evanghelia de la Mănăstirea Neamțul, 1821.

PROBLEMATICA ROMÂNEASCĂ ÎN ISTORIOGRAFIA SĂSEASCĂ (1790—1848)

La sfârșitul veacului al XVIII-lea, într-un moment de adinci convulsiuni social-politice, istoriografia constituia expresia esențială a structurii mentale săsești. Reformismului iosefin i s-a ripostat mai puțin politic cît cultural. Acțiunea politică fiind obiectiv limitată, cultura oferea terenul adecvat pentru înfruntările politice refulate. Alături de un notabil efort de instituționalizare a acțiunii de luminare s-a impus, în prelungirea tradiției, o cultivare și mai intensă a istoriei. Aceasta încetase de a fi un scop în sine, cărturăresc, devenind în cea de-a doua jumătate a veacului un puternic și eficient instrument de educare a națiunii. Afirmarea caracterului angajat, partinic al activității istoricului este, alături de instituționalizarea comunicării științifice și reorientarea metodologică a scrisului istoric, unul din elementele novatoare care definesc noul demers istoric de la răspîntia secolelor. Acum se definitivează mutații paradigmactice inițiate deja în prima jumătate a veacului de istorici ca Martin Schmeitzel, Georg Soterius, Johann Filstich și continuate prin opera lui Martin Felmer și Johann Seivert, spre a fi desăvîrșite de o nouă generație de istorici, mult mai numeroși, al căror *spiritus rector* a fost neîndoielnic Josef Karl Eder. Aportul critic-metodic al celui din urmă a fost fundamental pentru evoluția istoriografiei săsești. Spiritul critic, însușirea unei teorii critice moderne, noile tehnici istorice a căror normativitate o impune, orizontul istoriografic european și militantismul îi caracterizează opera, conservatoare din punct de vedere ideologic, înscriindu-se în linia unui dogmatism refractar progresului, dar novatoare în planul metodei. Propunîndu-și o istorie a originilor, Eder realizează o adevărată sinteză istorică săsească, cuprinzînd o sferă largă de probleme, care depășește vechiul tipar al istoriei politice. Configurația valorilor se prezintă însă în ansamblu cu mult mai modest, astfel încît opera ederiană se detașează prin singularitate și dobîndește o valoare paradigmatică de durată. Tematica istorică continuă în general pe cea a perioadei anterioare, a scrisului istoric savant și luminist. Istoria nu se prezintă ca un domeniu individualizat al activității intelectuale, fiind încă puternic pătrunsă de enciclopедism. Se cultiva cu precădere istoria constituțional-juridică și politică, interpretarea căutînd o explicație și justificare rațională a tuturor instituțiilor naționale. Pînă la revoluție, esența unificatoare a națiunii va consta în privilegiile consemnate în „constituția” medievală și în religie. Lor li se alătură de pe acum limba, care, afirmîndu-se treptat, se va substitui după 1848 însemnătății privilegiilor și confesiunii, devenind elementul constitutiv principal al națiunii.

Conjunctura politică a sfârșitului de veac al XVIII-lea a determinat un interes crescând pentru istoria românilor. Sintem într-o epocă în care, în urma „restituțiilor“ și a suplicei românilor, politicul își extinde câmpul valorilor tributare acțiunii sale nemijlocite, în care finalitatea funcțiunii politicului înglobează sectoare de activitate din ce în ce mai largi. Este cît se poate de limpede că studiul problematicii istorice poate fi acum mai puțin ca oricînd desprins de structura social-politică, de semnificațiile istoriografice ale acesteia. Astfel, deși nu vom ignora nivelul structurii interne (metodologice) a scrisului istoric, analiza va insista mai mult asupra nivelului de bază (al structurii social-politice), căci preocupările românești în istoriografia săsească se integrează cu prioritate conștiinței politice. Nu intenționăm așadar o repertorizare a scrierilor, ci conturarea unei imagini a istoriei românilor și fixarea locului și rolului problematicii românești în istoriografia săsească, în perspectiva unei evoluții de peste jumătate de secol.

Direcția statistică care s-a impus și în istoriografia autohtonă la sfârșitul veacului al XVIII-lea a stimulat preocupările de istorie românească. Faptul istoric se sustrăgea sferei exclusive a politicului, conceptul de istorie luminist interesîndu-se de fapte de civilizație cuprinzînd societatea într-o diversitate mai larg dimensionată. Curentului statistic, acelei *Staatskunde* sau *Allgemeine Statistik*, i se datorează o reînnoire și îmbogățire substanțială a informației despre români. Din moment ce cultura era considerată o stare de cultivare sau *habitus* general al inteligenței, asociată cu un model uman universalist, trebuiau recunoscute toate manifestările ei, prin urmare și specificitatea culturii române. Dar cum „societatea civilă“ a luminilor transilvănene excludea națiunea română, lipsită fiind de reprezentare politică, ei i se contesta și viața istorică instituționalizată, fiind tratată în unele manuale și compendii mai mult *ratione multitudinis*¹. Noii direcții istoriografice i se asociază acuitatea problemei naționale. Polemica suplicantă a determinat o aplecare mai insistentă asupra istoriei vechi și a genezei statutului politic al românilor transilvăneni. Pasiunea pentru studiul originilor și perioadele vechi ale istoriei este acum generală în Europa centrală și de sud-est. Obsesia originilor și a priorității era „consecința deșteptării naționalităților în această parte a Europei și ea s-a transformat foarte curînd într-un instrument de propagandă și de luptă politică“². Profitul acestei orientări se situează în sfera conștiinței politice, neajunsurile vizează însă progresele istoriografiei, căci „dorința de a dovedi »originea nobilă« și »antichitatea« poporului său domina într-așa măsură sud-estul european încît, în afară de cîteva excepții, toate istoriografiile respective s-au cantonat în istoria națională și au ajuns în cele din urmă la un provincialism cultural“³. Problema

¹ Cf. D. Ciurea, *Romanitatea și continuitatea în literatura istorică din secolele XVIII—XIX*, în *Anuarul Institutului de istorie națională „A. D. Xenopol“* (Iași), 9, 1972, p. 187.

² M. Eliade, *Aspecte ale mitului*, București, 1978, p. 169.

³ *Ibidem*.

originilor va fi integrată și de istoricii sași fundamentării programului național⁴.

În problema romanității și continuității românilor, la cumpăna veacurilor al XVIII-lea și al XIX-lea, în istoriografia săsească s-a desăvârșit o schimbare radicală de optică, în urma difuziunii intense și a recunoașterii semnificației politice a lucrărilor tendențioase de negare a vechimii românești afirmate în suplica românească din 1791. Replica lui J. K. Eder la *Supplex* și îndeosebi *De initiis iuribusque Saxonum Transsilvaniae commentatio* (Viena, 1792) au impus, alături de alte scrieri polemice tipărite sau rămase în manuscris, reinterpretarea tradiției istoriografice relative la începuturile istoriei românilor⁵. Semnificativă pentru momentul cezurei este afirmația lui M. Lebrecht din prefața unei reeditări precum că în privința originii românilor și-a „schimbat părerea” în scurtul răstimp de șase ani care trecuseră de la apariția cărții sale⁶. Noua imagine a antichității românești repudiază tradiția în folosul unei construcții gândite de pe pozițiile contemporaneității. Argumentarea persuasivă se aplică istoriei, polemica transferată din domeniul politic acordând importanță nu atât cercetării pozitive, cât judecăților de valoare. Problematika originii se axiomatizează înaintea cercetării și o teorie coerentă se afirmă fără ca propozițiile ei să posede o bază suficientă de deducție. Istoricul va fi demis, iar istoria descalificată, în scrierile istorice introducându-se un decupaj politic. Trep-tat însă, pe măsura atenuării confruntărilor politice, limbajul polemic pălește. Însuși Eder este mai concesiv într-un compendiu de circulație în epocă⁷. Sint opinii care dovedesc că contestarea, deși devenită *opinio communis*, nu s-a înscris exclusiv în sfera consensului. Astfel, într-o soriere destinată străinătății brașoveanul L. J. Marienburg evită polemica și se raportează la vechea tradiție⁸. Nici în *Geografia Marelui Principat al Transilvaniei* nu a manifestat altă atitudine, considerându-se neîndreptățit să dea prioritate contestării⁹. Nu altminteri a procedat M. Schuster, profesor gimnazial la Bistrița, într-un manual școlar¹⁰. Dominantă este însă contestarea. Situația de pe Pământul Crăiesc, lupta pentru concivilitate, rezistența instituțiilor medievale configurează la sfârșitul secolului

⁴ H. Beyer, *Geschichtsbewusstsein und Nationalprogramm der Siebenbürger Sachsen*, în P. Philippi (s.r.), *Studien zur Geschichtschreibung im 19. und 20. Jahrhundert*, Graz-Köln, 1967 (=Siebenbürgisches Archiv 6), p. 56 sqq.

⁵ A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972, p. 175—182, 214—236.

⁶ M. Lebrecht, *Geschichte der aboriginen dazischen Völker*, in *Abendunterhaltungen*, Hermannstadt, 1791, p. 3.

⁷ K. J. Eder, *Erste Anleitung zur Kenntnis von Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1824, p. 47—48.

⁸ [L. J. Marienburg], *Versuch einer Staats- und Religionsgeschichte von Siebenbürgen. Herausgegeben von einem Siebenbürger Sachsen. Erster Teil: Politische Geschichte*, Leipzig-Gera, 1796, p. 81 (o a doua ediție a apărut în același an sub titlul *Übersicht der politischen Geschichte von Siebenbürgen. Ein Versuch von einem Siebenbürger Sachsen*).

⁹ L. J. Marienburg, *Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen*, I, Hermannstadt, 1813, p. 68, 77—78.

¹⁰ M. Schuster, *Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen für Kinder*, Bistritz, 1813, p. 62—63.

al XVIII-lea un caz în care istoriografia este prea puțin conectată și la o viziune etică asupra societății. Instituția politică suscită o antietică, compromise respectul celui alt și de aici raportul inevitabil antagonic între etică și politică. Conștiința politică săsească a refuzat prezența omului excluzând experiența conviețuirii. Pusă la îndoială pe temeiuri istorice, structura social-politică din scaunele săsești era validată printr-un demers istoric în sens contrar. Odată cu revendicarea concivilității, a egalității în drepturi de către români, începe să fie simțit pericolul unei națiuni rivale, ce manifestă aspirații de națiune politică și amenință însăși stabilitatea sistemului politic al țării. J. M. Ballmann va da glas obsesiei „creșterii rapide”¹¹ care ar putea răsturna raportul de forțe politic în condițiile unui dezechilibru demografic.

Pentru istoria statistică cea mai reprezentativă lucrare despre principate rămân *Contribuțiile la descrierea statistică-istorică a principatului Moldovei* (1805). Conștient de substanțialul aport de informație pe care îl aduce scrierea sa, A. Wolf o justifică prin „raritatea” întreprinderilor de acest fel¹². Spirit critic, care totuși nu se poate feri și sustrage unor clișee, el se străduiește să confere scrierii sale „pecetea adevărului”¹³.

Primele patru decenii ale veacului al XIX-lea lasă impresia unui dogmatism și epigonism inhibant pentru evoluția istoriografiei săsești. Nu se remarcă vreo personalitate în mod deosebit, scrierile într-adevăr reprezentative lipsesc, exceptând cele de istorie statistică, se proliferază genul steril al disertațiilor publice. Există totuși câteva scrieri cărora le revine meritul de a fi atras într-o perioadă de acumulari atenția asupra istoriei românilor, în contextul înțelegerii istoriei proprii sau al unei cuprinderi globale a fenomenului istoric transilvănean și de a fi alcătuit inventarul aproape complet al informației existente. Astfel L. J. Marienburg introduce în circuitul informațional opera manuscrisă a lui J. Filstich despre români¹⁴, mediind cronică lui Radu Greceanu cunoașterii lui J. Chr. Engel. Tot el contribuie la lărgirea informației despre români. Anexa documentară la *Mica istorie transilvăneană pentru conversație și învățătură* cuprinde câteva documente românești din perioada 1360—1511, luate din arhiva Brașovului¹⁵. Preocupările sale prefigurează efortul de prelucrare a colecțiilor arhivistice depus în deceniile următoare la Brașov de Ed. Fronius și Fr. Schnell¹⁶. Catalogarea bibliotecii brukenthaliene de

¹¹ J. M. Ballmann, *Statistische Landeskunde Siebenbürgens im Grundrisse. Ein Versuch. Erstes Heft*, Hermannstadt, 1801, p. 36—38.

¹² A. Wolf, *Beiträge zu einer statistisch-historischen Beschreibung des Fürstentums Moldau. Erster Teil*, Hermannstadt, 1805, p. 6.

¹³ *Ibidem*, p. [1].

¹⁴ J. Chr. Engel, *Geschichte der Moldau und Walachei. Nebst der historischen Literatur beider Länder*, I, Halle, 1804, p. 84; A. Armbruster, *Studiu introductiv*, în J. Filstich, *Încercare de istorie românească. Studiu introductiv, ediția textului și note Adolf Armbruster. Traducere Radu Constantinescu*, București, 1979, p. 9, 13.

¹⁵ L. J. Marienburg, *Kleine siebenbürgische Geschichte zur Unterhaltung und Belehrung*, Pest, 1806, p. 157—238: *Historisch-kritischer Apparat, enthaltend Hauptquellen und einzelne Citate und Belege des in der kleinen siebenbürgischen Geschichte Angeführten*.

¹⁶ G. Nussbächer, *Preocupări de evidență contemporană și de prelucrare arhivistică la Brașov în secolele XVI—XIX. Contribuții noi la istoria arhivei Brașovului*, în Ștefan Meteș la 85 de ani, Cluj-Napoca, 1977, p. 164—165.

către doi modești intelectuali, J. Roth și J. Kästner, s-a concretizat în întocmirea a două îndrumătoare bibliografico-istoriografice care înregistrează și scrierile privitoare la români.¹⁷ Roth reevaluează moștenirea manuscrisă a lui L. Weidenfelder, reproduce informații din manuscrisul lui G. Soterius *Commentariolus de ducibus Valachiae* sau din *Istoria domnilor valahi* (*Geschichte der walachischen Fürsten*) a lui P. Benkner, iar Kästner repertorizează scrierile lui G. Soterius, J. Filstich și M. Felmer. Organizarea informației trebuia în mod necesar să preceadă elaborarea noilor sinteze pe care le viza Ballmann la începutul veacului spre o mai temeinică cunoaștere a Transilvaniei, „o țară care nu este numai pentru cei mai mulți străini, dar chiar și pentru unii învățați din țară o *terra incognita*“¹⁸.

Începînd cu deceniul al patrulea, reflecția asupra istoriei românești este din nou avantajată comparativ cu perioada premergătoare. Aceasta datorită mai multor temeuri, social-politice și de teorie istoriografică, reunite în timp, care îngăduie o percepție mai cuprinzătoare a problemelor românești și o conștiință mai limpede și mai viguroasă a actualității lor. Petițiile și intervențiile comune în dietă ale episcopilor V. Moga și I. Lemeni spre curmarea discriminărilor și emanciparea satelor de pe Pămîntul Crăiesc au readus în discuție problematica de istorie constituțională relativă la temeiurile istorice ale concivilității. Dar nu numai divergența, ci și convergența de interese putea constitui o motivație pentru o sporită atenție față de istoria românilor. Așa-numitul „război al limbilor“ alimentat de proiectul de lege din 1842 al impunerii limbii maghiare a avut influențe binefăcătoare și asupra demografiei istoriografice. Un al doilea temei, întrepătrunzîndu-se cu primul, este de natură teoretică: reorientarea cercetării istorice datorită instrumentării noilor concepte romantice. Ideologia romantică a contribuit la îmbogățirea sensului culturii prin înalta prețuire acordată culturii populare ca purtătoare a etnicului. De la istoria instituțiilor politice se va trece la istoria culturii, astfel încît individualitatea istoriei românești, „inexistentă“ sau nerecunoscută ca parte a istoriei politice tradiționale, se va distinge în cadrul istoriei națiunilor, constituind o unitate ferm integrată ansamblului transilvănean. De la ideea unității și universalității culturii se va trece la ideea pluralității și relativității culturilor, cultura română fiind considerată ca formă distinctă și originală a spiritului uman. Continuitatea ideologică se realizează fără negarea valorilor epocii anterioare, printr-o integrare și metamorfoză a conceptelor luministe în programul romantic. Suportul intelectual al atmosferei spirituale efervescente, specifică generației săsești din deceniile al patrulea și al cincilea, continuă să fie conservatismul. Ideea națională mobilizează deopotrivă spiritele avansate și cele retrograde. Dacă însă pînă acum istoriografia săsească a refuzat românilor dreptul de a se numi națiune, prin faptul de a nu fi avut un trecut „liber“ și de a nu fi fost alcătuitoare de stat, noua generație devine conștientă că privilegiile treptat le va pierde, iar etnicitatea îi este

¹⁷ J. J. Roth, *De scriptoribus rerum Transilvanicarum Saxonis dissertatio. Historiae civilis fasciculus I*, Cibinii, 1815; J. D. Kaestner, *De scriptoribus rerum Transilvanicarum Saxonis dissertatio. Historiae civilis fasciculus II*, Cibinii, 1819.

¹⁸ J. M. Ballmann, *op. cit.*, p. [II].

de pe acum lezată prin proiectele de introducere a limbii maghiare. Astfel, deși conservativă, o parte a generației săsești de la 1848 nu va mai considera vechile instituții un *optimum*, cu atât mai mult cu cât românii nu doreau o cvasianulare a acestora, ci o integrare. Necesitatea unei reconsiderări a imaginii românilor este limpede formulată deja în 1834 de J. H. Benigni: „Dacă altădată unii scriitori îl caracterizau pe valah ca fiind o dejecție a naturii, atunci aceasta nu este rezultatul unei observații lipsite de prejudecăți, ci orbire pătimasă”. Starea românilor este „o urmare a vremurilor în care plăgile neîntreruptelor războaie și a le îngrozitoarelor pustiiri au apăsător infierător și distrugător asupra țării”¹⁹. În același timp se accentuează interesul pentru principate, periodicele săsești referindu-se constant la realitățile de dincolo de Carpați.²⁰ O contribuție însemnată la informarea presei din Brașov și Sibiu revine diasporei săsești și austriace în general. Amintim aici doar pe G. Hill, mentor al copiilor Mariei Văcărescu și profesor la colegiul „Sf. Sava”, iar în perioada 1845—1848 șef al cenzurii din Țara Românească, care a mijlocit numeroase informații privitoare la viața politică și pe St. Wilhelmi, funcționar la consulatul imperial din Brăila, colaborator la foile lui Bariț. Tot diasporei îi aparține și D. Roth, preot evanghelic la Iași, iar după revoluție medic militar. Ideea daco-românismului avansată în primăvara lui 1848²¹ din rațiuni conjuncturale, tactice a izvorit din adânci temeuri cognitive. Intelectualii clarvăzători își dau seama că vatra românilor se găsește în principate. Prefațatorul dicționarului român-german al lui A. Clemens surprinde sugestiv în 1836 intensificarea legăturilor cu principatele, în condițiile încheierii unei unități culturale românești: „Noua organizare a principatelor Moldova și Valahia și intensificarea cu necesitate rezultată din aceasta a raporturilor lor cu celelalte țări ale Europei dar în-deosebi cu provinciile învecinate ale imperiului austriac, fac imperios necesară înmulțirea mijloacelor ajutătoare de învățare a limbii specifice acestora”; este exprimată speranța ca reeditarea îmbunătățită a dicționarului „să-și împlinească menirea și să ușureze comunicarea celorlalte seminții din imperiu cu vecinii noștri — numărînd numeroase rubedenii de aceeași origine și limbă în statele austriece —, cu care întrețin multiple legături”²².

Politizarea crescîndă a ideii originii și-a găsit expresia în seriile polemice care au angajat cîrturari militanți de ambele părți. În cultura românească ideea romanității a evoluat ea însăși, de la teoria luministă a originilor la ideea daco-românismului, în efortul de elaborare a noului concept de națiune romanitatea identificîndu-se cu națiunea. Element definitoriu al individualității naționale și reazem stabil al conștiinței naționale, romanitatea a fost pusă la îndoială mai mult în puritatea și exclusivitatea ei, afirmate de intelectualii români în prelungirea Școlii ardelene.

¹⁹ J. H. Benigni von Mildeberg, *Statistische Skizze der siebenbürgischen Militär-Gränze*, Hermannstadt, 1834, p. 24.

²⁰ I. Pervain, A. Ciurdariu, A. Sasu, *Românii în periodicele germane din Transilvania 1778—1840. Bibliografie analitică*, București, 1977, *passim*.

²¹ [D. Roth], *Von der Union, und nebenbei ein Wort über eine mögliche Dakoromanische Monarchie unter Österreichs Krone*, Hermannstadt, 1848.

²² A. Clemens, *Walachisch-Deutsch und Deutsch-Walachisches Wörterbuch*, Hermannstadt, 1836, p. [I] și [IV].

Astfel este explicabilă și însemnătatea acordată istoriei dacilor, care își găsesc locul atât ca o reacție la teoria latinității pure cât și ca elogiul romantic al barbariei naturale, în ultima ipostază îndeosebi în literatură, J. P. Wolf scriind în 1829 un poem „Dacia”, iar J. Marlin drama *Decebal*, rămasă în manuscris dar aproape încheiată²³. La cumpăna deceniilor al treilea și al patrulea problema romanității este sintetizată de două disertații publice care direcționează viitoarele luări de atitudine. Dacă cea a lui Fr. Phleps a fost concepută sumativ²⁴, reluând poziții cunoscute, cea semnată de J. K. Schuller fixează un nou orizont²⁵. Schuller a revenit asupra ideilor expuse în disertație în studiul *Dezvoltarea celor mai însemnate principii pentru studiul limbii române și valahe*²⁶, stirnind o viguroasă replică românească²⁷. Istoricii români au receptat sugestiile metodologice ale lui Schuller, dar au respins generalizările pripite vizînd concluzii politice privitoare la rolul elementului germanic în epoca migrațiilor. Novatoare în acest studiu sînt sugestiile de lărgire și diversificare a documentației pentru o epocă în care documentul scris își pierde din relevanță, prin studiul limbii și încadrarea întregii probleme în „istoria Răsăritului european”²⁸. Polemicile în care se angajează din partea săsească J. Trausch, J. K. Schuller și K. Neugeboren, iar din cea românească I. Maiorescu, A. T. Laurian, F. Aaron și G. Bariț, nu sînt în exclusivitate o operă de răspuns politic, ci spiritul polemic este completat de riguroase investigații. Ele nu se limitează la problema originilor, ci, în conexiune cu aceasta, abordează aspecte sociale ale evoluției instituțiilor politice, scrierile lui A. Kurz fiind reprezentative pentru interesul în istoria socială. În aprecierea scrierilor polemice trebuie să se țină seama că autorii lor sînt oameni ai acțiunii politice, care prin preocupări istorice încearcă să mențină trează o conștiință istorică integrată celei politice. În același timp începe să se afirme teoretic principiul neamestecului istoriei în actualitate și invers, istoriografia tinzînd spre un statut de știință. Recenzentul colecției de basme populare românești a fraților Schott pledează insistent pentru înmulțirea preocupărilor de istorie românească, recomandînd investigarea folclorului: „Neîndoielnic că printre obiectele cercetării patriotice... specificul național valah merită unul dintre primele locuri”. Lupta politică „influențează negativ interesul științific” față de români și „ar fi nedrept ca antipatiile politice să fie

²³ Despre reconsiderarea romantică a imaginii dacilor în cultura românească vezi O. Babu-Buznea, *Dacii în conștiința romanticilor noștri*, București, 1979, p. 28 sqq.

²⁴ Fr. Phleps, *De Valachorum origine dissertatio*, Cibinii, 1829.

²⁵ J. K. Schuller, *Argumentorum pro latinitate linguae Valachicae sive Rumunae epicrisis*, Cibinii, 1831.

²⁶ Idem, *Entwicklung der wichtigsten Grundsätze der rumunischen oder walachischen Sprache*, în AVSL, 1, 1843, nr. 1, p. 67—108.

²⁷ G. Bariț, *Ce este limba românilor?*, în *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, 6, 1843, nr. 35, p. 273—275; Ioan Maiorescu, *Refutarea părerii d-lui J. K. Schuller despre germana origine a limbei române*, în „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, 11, 1847, nr. 15, p. 117—121; nr. 16, p. 125—131; nr. 17, p. 133—139; nr. 18, p. 141—143; nr. 19, p. 151—155; nr. 20, p. 162—164; nr. 21, p. 165—168; nr. 22, p. 173—178.

²⁸ J. K. Schuller, *op. cit.*, p. 68.

transferate pe un teren de care trebuie ținute departe²⁹. Scos de sub comandamentul politicii, adevărul istoric trebuie restabilit în drepturile sale, cu sinceritate și obstinație, eliminând erorile firești și falsurile voite, clișeele întipărite conștiințelor. Acest criticism romantic a contribuit la înălțarea istoriografiei pe o nouă treaptă. De acum ea se îndrepta spre un statut de știință, teoretic dar și prin câteva realizări practice profilându-se curentul scientist. Compendiile și manualele lui K. Neugeboren și J. H. Benigni în primul rînd, folosesc cu privire la români un limbaj adecvat „expunerii pragmatice“, fără a admite însă „concesii“, iar studiile lui J. M. Ackner de istoria Daciei romane evidențiază un orizont pozitiv în devenire³⁰.

Înnoirea imaginii istoriei, românilor s-a concretizat și în proiecte de cercetare instituționalizată. Încă de la constituirea sa în 1840 „Verein für siebenbürgische Landeskunde“ și-a propus promovarea acelor cercetări care contribuie la o mai bună cunoaștere a Transilvaniei. Statutele sale n-au fost exclusiviste, după cum nu vor fi mai tirziu nici cele ale „Astreii“. La sesiunea a III-a, ținută în anul 1844 la Sibiu, S. Möckesch a citit traduceri de poezii populare românești³¹, însoțite de o expunere asupra creației populare a românilor, iar peste doi ani asociația și-a înscris în program investigarea interferențelor folclorice româno-săsești. La cea de a II-a reuniune a asociației E. Friedenfels a atenționat asupra valorii arhivelor ecleziastice românești, într-o comunicare despre *Arhivele Transilvaniei ca surse ale istoriei patriei*³². Recomandarea lui Friedenfels de a primi informația este precedată de o realizare practică: deja în 1836 K. Neugeboren a înmulțit în al său *Compendiu de istoria Transilvaniei* (*Handbuch der siebenbürgischen Geschichte*) informația istorică despre români, recurgînd la acte și scrisori inedite provenind din arhivele săsești. Numeroase documente privitoare la români va insera „Magazin“-ul lui Kurz. Bariț a subliniat importanța arhivei lui Kurz „pentru o istorie completă și pragmatică“³³.

În publicistica istorică săsească se remarcă după 1840 un spor numeric al articolelor și studiilor preocupate de probleme specific românești. Petru Rareș și Radu Șerban, dar îndeosebi Mihai Viteazul și Vlad Țepeș sînt personalități istorice care captează interesul și strădania de popularizare a mai multor literați și istorici. J. Marlin, autor al unui studiu despre Baba Novac, impune prin romanul său *Horea (Horra)* tematica românească definitiv în literatură. Interesul pentru specificul național este

²⁹ *Walachische Märchen...*, în *AVSL*, 2, 1846, nr. 3, p. 497—498.

³⁰ *Die antiken Münzen, eine Quelle der älteren Geschichte Siebenbürgens. 101—275 nach Christo*, în *Archiv für die Kenntnis von Siebenbürgens Vorzeit und Gegenwart* (Sibiu), 1, 1841, p. 69—96, 297—331; *AVSL*, 1, 1843, nr. 2, p. 58—77. Idem, *Abhandlungen über Monumente, Steinschriften, Münzen und Itinerarien aus der Römerzeit, mit besonderer Hinsicht auf Dacien. Ein Beitrag zur Archäologie Siebenbürgens*, în *AVSL*, 1, 1844, nr. 4, p. 3—44.

³¹ S. Möckesch, *Geistliche Lieder in walachischer Sprache teils aus dem Deutschen übersetzt, teils gedichtet von...*, Hermannstadt, 1846; vezi *Transilvania*, în *Gazeta de Transilvania*, 7, 1844, p. 170.

³² E. Friedenfels, *Die Archiven Siebenbürgens, als Quellen vaterländischer Geschichte*, *AVSL*, 2, 1845, nr. 2, p. 3—29.

³³ Pentru istoricii patriei, în *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, 7, 1844, nr. 11, p. 88.

ilustrat și de proiectul profesorului brașovean M. Schnell (în perioada 1811—1815 a activat la București) de a scrie despre „originea și caracterul” „valahilor oprimați”³⁴. Proiectul său se situează în continuarea unor mai vechi preocupări, inițiate la sfârșitul veacului al XVIII-lea de M. Lebrecht³⁵ și continuate de J. H. Benigni și D. J. Leonhard.

O cunoaștere adâncită a istoriei românilor nu putea ignora realizările istoriografiei românești, receptată nu numai din perspectivă polemică sau sub aspectul informației, ci și sub raportul gândirii istorice care o întemeiază. Astfel *Cuvîntul pentru deschiderea cursului de istorie națională în Academia Mihăileană* rostit de M. Kogălniceanu în 1843 este preluat deopotrivă de „Foaia” lui Bariț și gazeta săsească „Blätter für Geist, Gemüt und Vaterlandskunde”³⁶. În „Satellit” Kurz probabil scria despre „Magazin istoric pentru Dacia” că este o „întreprindere de folos obștesc căreia îi urăm participarea și sprijinul cel mai activ în interesul istoriei dacice și a țărilor cuprinse în Dacia de odinioară, care în parte sînt încă *terra incognita*”³⁷. „Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens” redactat de Kurz este la rîndul său periodicul cel mai des pomenit în recenziile de carte istorică din gazetele lui Bariț³⁸. Bălcescu și Laurean considerau că „merită pentru noi românii mai multă băgare de seamă”³⁹.

Istoriografia săsească a făcut în perioada 1790—1848 un pas important, spre o mai temeinică cunoaștere a istoriei românilor. Cunoașterea a fost însoțită de o comunicare mai intensă între cele două istoriografii, îndeosebi începînd din deceniul al patrulea. În anii dinaintea revoluției activitatea de cercetare s-a conturat într-un sistem de intenționalitate deschis afirmată, căruia îi aparțin atît elemente teoretice cît și, mai cu seamă, inițiative practice. Preocuparea pentru istoria românilor n-a fost în întregime rodul unui mecanism de apărare declanșat pentru a face față unor confruntări. Istoriografia reflectă într-adevăr un „comportament instituțional” (Michel de Certeau)⁴⁰, opțiunile în prezentarea unor probleme conferind și introducînd un sens în raporturile politice. Dar să nu pierdem din vedere faptul că valorile istoriografice nu se lasă chiar atît de riguros predeterminate de logica procesului social-politic, încît conjuncția între veridicitatea istorică și cea explicativ-interpretativă să se realizeze chiar liniar. Nici preocupările săsești de istorie românească nu constituie exclusiv o prelungire a istoriei social-politice în istoriografie, dar ele nu pot fi detașate de structurile social-politice și dinamica acestora, care le explică în primul rînd. „Perioade critice”, de transformări ale structurii

³⁴ M. Schnell, *Die Nationen Siebenbürgens nach ihrem Herkommen und Charakter*..., Kronstadt, 1842, p. V.

³⁵ M. Lebrecht, *Über den Nationalcharakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen*, Wien, 1792.

³⁶ *Vorlesung des Major Kogalnitschan über die Geschichte der Moldau*, în *Blätter für Geist, Gemüt und Vaterlandskunde*, 10, 1847, nr. 22—26.

³⁷ *Zeitungsschau*, în *Satellit* (Brașov), 6, 1845, nr. 18, p. 5.

³⁸ *Literar*, în *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, 8, 1845, nr. 23, p. 88. *Magazin istoric pentru Transilvania*, în *Gazeta de Transilvania*, 8, 1845, nr. 49, p. 195.

³⁹ *Buletin bibliografic*, în *Magazin istoric pentru Dacia* (București), 2, 1846, p. 383.

⁴⁰ J. Le Goff, Pierre Noval (s.r.), *Faire de l'histoire*, I, Paris, 1974, p. 12.

politice, cum a fost cea a „restituțiilor“ și *Supplex*-ului sau anii premergători revoluției s-au repercutat în planul sistemului ideologic al istoriografiei. În perioada supusă analizei, istoria a fost domeniul tutelar deopotrivă al culturii românești și săsești. Ambele sînt culturi obsedate de istorie, protectoare a ființei naționale. Condiția generală a istoriografiei române a fost contestarea stării existențiale a națiunii și exprimarea ideii de schimbare. Dimpotrivă, istoriografiei săsești nu-i este proprie vocația contestării realității pozitive, ci cea a conservării ei sub raport ideologic și politic. Raportînd istoria românilor la o structură politică normativă — sistemul politic al celor trei națiuni privilegiate și autonomia Universității săsești — istoricii sași izolează opera istorică de o realitate în schimbare. Din punct de vedere politic istoriografia săsească a manifestat o funciară incapacitate de angajare în favoarea românilor. Îndeosebi după 1790 istoricii sași s-au convins de eficiența formulei *nostra causa agitur*, după cum nu altul a fost cazul în istoriografia românească sau maghiară din Transilvania. În pofida unei dualități metodice în tratarea problematicii românești instituite în principal de Eder în atmosfera polemicii suplucante, deviza politică nu se va transforma niciodată într-o deviză metodologică, chiar dacă apelul la principiul spinozian răstălmăcit politic „ordinea ideilor este ordinea lucrurilor“ a fost nu odată hotărîtor în judecata interpretativă. Orientarea națională a istoriografiei săsești, caracterul ei militant a condus la o anumită unitate a activității istoriografice și a acțiunii politice. Inserția politicului în acțiunea culturală a determinat eficiența preocupărilor românești. Desigur, universul axiologic al istoriografiei săsești despre români vădește o unitate a obiectivului și subiectivului. Verbul nu este entuziast și nici nu putea să fie, căci o atitudine imparțială, care să elimine experiențele valorice și reprezentările emoționale, era exclusă.

Dacă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea românilor li se refuza dreptul la o istorie instituțională, conceptul romantic de cultură descoperă în istoria românilor elemente durabile de viață istorică sprijinite pe rădăcinile adînci, populare ale naționalității lor. Noile repere romantice au contribuit în contextul adîncirii contradicțiilor politice și naționale după dieta din 1841/42 la depășirea exclusivismului axiologic în interpretare. Universurile politice aplicate de istoricii români și sași aceleiași realități istorice vor depăși de acum înainte polaritatea, relevînd similitudini și confluente. În cele din urmă funcția ideologico-politică a istoriografiei nu se reduce la caracterul ei utilitar-pragmatic. Istoriografia nu sfîrșește prin a fi în întregime absorbită și dizolvată în matca intereselor și contradicțiilor politice, ci ea vizează prefaceri perceptibile de atitudine, premerge și pregătește dar și reflectă o nouă moralitate în relațiile interetnice, promovează toleranța, întrevade caracterul obiectiv al schimbărilor sociale. Se poate spune că în preajma revoluției istoriografia săsească contribuie la căutarea unor noi și mai puțin prejudicioase posibilități de dialog și înțelegere intercomunitară.

DIE RUMÄNISCHE PROBLEMATIK IN DER SIEBENBÜRGISCH-SÄCHSISCHEN GESCHICHTSSCHREIBUNG VON 1790 BIS 1848

(Zusammenfassung)

Geschichtsschreibung als politischer Willensausdruck und Vorfeld der Politik wird am Beispiel des Rumänenbildes in der siebenbürgisch-sächsischen Geschichtsschreibung erläutert. Vom historiographischen Standpunkt ist der besprochene Zeitraum eine Periode für die trotz aller Heterogenität in den inhaltlichen Bestimmungen die Etiketten Aufklärung und Romantik benutzt werden. Die rumänische Problematik erhält ihr wesentliches Gepräge infolge des Kampfes der Rumänen um die rechtliche Gleichstellung ihrer Nation in Rahmen der siebenbürgischen Ständeordnung. Man konnte sich der Infragestellung der feudalständischen Vorrechten der Sachsen gegenüber nicht passiv verhalten und sah sich zur Legitimation und Frontstellung veranlasst. Insbesondere nach der gescheiterten rumänischen *Supplex*-Aktion wird die rumänische Geschichte zu einer Herausforderung der sächsischen Geschichtsschreibung. Beiderseits wurde die Geschichte nationalen Bestrebungen dienstbar gemacht: rumänischerseits legitimierte sie den Emanzipationskampf, während die sächsischen Historiker sie weiterhin in das ständische System integrierten. Obwohl nationalpolitische Belange dominierend waren, sind sie nicht zu absolutisieren. Die Geschichtsschreibung bereitet die Politik vor, setzt sich bewusst um in politische Aktivität, dient politischen Zielen und bestätigt sie. Sie ist aber nicht vollständig mit Ideologie gleichzusetzen. Die Auseinandersetzung mit Fragen der rumänischen Geschichte ist nicht nur konjunkturbedingt, sondern auch stark traditionsgebunden. In dem der Revolution vorausgehenden Jahrzehnt bahnt sich eine Wandlung des seit Jahrhunderteausgang vorherrschenden Rumänenbildes an. Die Veränderungen der geschichtlichen Wirklichkeit finden auch in der Historiographie ihren Niederschlag. Die politisch orientierte Funktionsbestimmung verliert kaum an Wert und Kraft, dennoch entwickelt sich die rumänische Geschichte zu einer vielfältig artikulierten Epochenproblematik. Es gibt wesentliche Hinweise auf die Herausbildung einer ambivalenten Rolle des rumänischen Geschichtsbildes. Schrittweiser Abbau und Überwinden von Vorurteilen verdeutlichen eine Erkenntnisfunktion die strukturelle Wandlungen kennzeichnet, zu der jedoch nicht zuletzt die neue, romantische Geschichtsphilosophie und -theorie führten.

ASPECTE ALE VÎNZĂRII FORȚEI DE MUNCĂ DE CĂTRE IOBAGII TRANSILVĂNENI LA ÎNCEPUTUL VEACULUI AL XIX-LEA OGLINDITE DE CONSCRIPTIA CZIRÁKYANĂ (I)¹

În principalele ramuri ale economiei Transilvaniei de la începutul secolului al XIX-lea continuau să predominie relațiile de producție feudale, chiar dacă începuse procesul descompunerii lor. Relațiile de producție feudale constituiau și aici — ca dealtfel în toată Europa răsăriteană — principala piedecă în calea pătrunderii și afirmării elementelor economiei capitaliste, printre care se numără și munca liberă salariată. Într-adevăr, nobilii dispunând de dreptul de proprietate asupra pământului, care se suprapunea peste cel de posesiune al țăranilor dependenți, aveau posibilitatea să utilizeze și acum munca gratuită a acestora sub forma robotelor sau a slujbelor iobăgești. De aceea, nici nu s-au străduit, în general, să acumuleze capitalul necesar, care să le permită să înlocuiască munca forțată a iobagilor și jelerilor cu cea salariată în forma ei „pură“, „clasică“. Totodată, depinzînd economic de munca gratuită a țăranilor aserviți, întrucît principalele venituri le erau furnizate de agricultură și de ramurile ei anexe, nobilii transilvăneni n-au putut trece la răpirea masivă a principalului mijloc de producție aflat în posesiunea iobagilor și jelerilor. În consecință nici procesul deposedării sau exproprierii țăranilor dependenți de pământurile arătore și de finătele aflate în folosința lor individuală n-a ajuns pînă la 1820 decît într-o fază incipientă².

Lăsîndu-i pe iobagi și pe jeleri în posesiunea arabilelor și finătelor, nobilii le-au putut impune aproape peste tot și la începutul secolului al XIX-lea cîte două-trei zile de robotă pe săptămînă. Din declarațiile făcute de reprezentanții țăranilor dependenți cu prilejul concriptiei czirákyene din 1819—1820 rezultă că zilele de slujbă iobăgească, pe care erau datori să le îndeplinească săptămînal, reprezentau una din piedecile principale în calea tendinței lor de a-și vinde forța de muncă în schimbul unei retribuții bănești. Deosebit de semnificativă poate fi considerată în această privință următoarea afirmație a iobagilor din Cuștelnic (comitatul Tîrnava): „Pe bani la alții nu putem lucra, că sîntem cu slujba domnilor și

---

¹ Pentru a ne încadra în spațiul tipografic, publicăm dintr-un studiu mai cuprinzător numai prima parte, care tratează aspecte ale vînzării forței de muncă de către țăranii dependenți din Transilvania în domeniul agriculturii și viticulturii. Partea a doua sperăm să vadă lumina tiparului în 1980 și se va ocupa cu vînzarea forței de muncă în transporturi, manufacturi și exploatările miniere la sfîrșitul veacului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea.

² L. Botezan, *Tendințe de deposedare a iobagilor din Transilvania de posesiunile lor individuale reflectate în actele concriptiei czirákyene*, în *Sub semnul lui Clîo, Omagiu acad. prof. Șt. Pascu*, Cluj, 1974, p. 153—160.

cu treburile noastre cuprinși”³. Declarații similare au făcut în 1820 iobagii din majoritatea satelor transilvănene și ele scot în relief rolul negativ jucat de zilele de robotă în sensul că au frinat tendințele țăranilor dependenți de a-și vinde forța de muncă.

Se impune însă să se precizeze că în condițiile amplificării posibilităților de a-și spori veniturile prin transformarea unei părți tot mai însemnate a producției gospodăriilor lor în mărfuri pe piață, unii nobili au ajuns în situația de a nu le mai fi suficiente zilele de slujbă gratuită ale iobagilor. Iată de ce, încă din secolul al XVIII-lea, recurg la completarea forței de muncă pe moșiile unde aceasta devine insuficientă, prin așezarea pe bază de contract scris sau verbal a unor țărani sărăciți sub numele de jeleri. Acei jeleri care au fost așezați pe sesii iobăgești rămase pustii sint consemnați ca urbariali. Ei se deosebeau de iobagi prin aceea că pînă la patenta lui Iosif al II-lea din 22 august 1785, nu erau formal legați din punct de vedere juridic de glie și aveau de prestat în general cu o zi de clacă mai puțin pe săptămînă, atunci cînd dispuneau de pămînturi arătoare și de fînate extravilane iobăgești sau urbariale. Alți jeleri au fost așezați însă fie pe pămînturile alodiale păstrate de proprietarii feudali în regie proprie, fie la curțile nobiliare. Cei dintii sint consemnați în conscripții cu denumirea de jeleri alodiali, iar ceilalți cu numele de jeleri curiali sau curialisti. Jelerii alodiali mai sint desemnați și cu titulatura de hurubași. Tabelele cu numele tuturor țăranilor dependenți, întocmite cu prilejul conscripției czirákyene în fiecare sat, permit să se facă o distincție clară între jelerii alodiali și cei curiali. De pildă, în Bogata de Mureș (comitatul Turda)⁴, din totalul de 146 țărani aserviți, în dreptul a 23 conscriptorii au scris: „habitat in fundo nobilitarii et possidet terra alodialis”⁵. Tot în 1820, răspunzînd la întrebările puse de conscriptori, reprezentanții iobagilor din Băița (c. Solnocul Interior) precizează: „Hurubașii avînd casele pe locuri domnești fac slujbă cum se pot înțelege cu curtea”⁶. Cu aceeași ocazie, sătenii din Șieu-Odorhei (același comitat) relatează: „Hurubașii avînd locuri de la curte date, slujesc o zi pe săptămînă”⁷. Datorită înzestrării lor cu case tip numite hurube și cu loturi minime de pămînt alodial, în schimbul cărora prestau robotă săptămînală, utilizarea muncii jelerilor hurubași de către curțile nobiliare nu depășea cadrul specific feudalismului.

În ceea ce-i privește pe jelerii curiali, cu prilejul conscripției czirákyene se precizează că locuiau la curțile nobiliare. În dreptul a doi țărani din Blaj (c. Alba de Jos), de exemplu, care aparțineau episcopiei greco-

³ Arhivele de Stat ale Republicii Populare Ungaria, Budapesta, Arhiva Guberniului Transilvaniei. Gubernium Transylvanicum (în politicis). F. 52, Conscripția Czirákyană în satul Cuștelnic. (În continuare, prescurtat: Arh. Stat. R.P.U. Budapesta, F. 52, conscripția czirákyană).

⁴ În continuare cuvîntul comitat va fi redat între paranteze prescurtat cu litera c., districtul cu d., iar scaunul cu sc.

⁵ Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fondul comitatul Turda, conscripții urbariale, pachet 332/j.

⁶ Arhivele Statului din Dej, fond Solnocul Interior, Tabela de impunere pe 1820, inventar nr. 189 din decembrie 1819, anexa I, satul Băița.

⁷ Idem, Tabela de impunere pe anul 1820, nr. 304 din decembrie 1819, anexa 1, satul Șieu-Odorhei.

catolice, se consemnează: „habitat în curia domeniali“. Ei nu sînt conșcriși nici cu intravilane, nici cu extravilane⁸. Firește, în alte localități jelerii curiali puteau fi mai mulți. În comuna Budila, de pildă, la 1820 au fost conșcriși 74, iar în Stejăreni (ambele situate în comitatul Alba de Sus) 31 jeleri curiali⁹.

În cazul angajării unora din jelerii curiali situația începe să se schimbe spre sfîrșitul veacului al XVIII-lea și la începutul secolului următor, în măsura în care retribuției în natură i se adaugă un salariu în bani. Munca salariată reprezenta — după cum s-a mai subliniat — unul din elementele prevestitoare ale economiei de tip capitalist. Printre angajații curților nobiliare pot fi considerați lucrători salariați, în măsura în care-și îndeplineau îndatoririle în schimbul unei retribuții și nu în contul unor obligații feudale: bucătarii, brutarii, cofetarii, doicile, cameristele, valeții; de asemenea: ciobanii, văcarii, herghelégii, poroarrii, păsărarrii, stuparii, gornicii, dărbăntii, vizitii, fierarii, argații etc. Cei din prima categorie deserveau familiile nobiliare. Ceilalți acopereau diferite necesități economice ale gospodăriilor domnilor de pămînt legate de: întreținerea animalelor, păsărilor, stupilor curții; îngrijirea pomilor fructiferi, a legumelor și zarzavaturilor din grădinile curiale; paza curții, a grădinilor curiale, a arăbilelor, fînațelor, viilor și pădurilor alodiale; repararea uneltelor agricole; punerea în valoare a unei părți a pămînturilor alodiale cu animalele de tracțiune și cu uneltele agricole ale curții nobiliare. Din multitudinea de angajați ai gospodăriilor moșierești, cei mai importanți erau, prin funcțiile lor economice, îngrijitorii animalelor mari, fierarii și argații. Îndeosebi argații sau birišii — cum li se spune în izvoarele documentare — participau direct în procesul de producție. Ei contribuiau într-o măsură relativ însemnată la punerea în circuitul productiv a pămînturilor arătoare și a fînațelor lucrate de proprietarii feudali în regie proprie.

Retribuția angajaților gospodăriilor nobiliare se făcea atît în natură, cît și în bani. De multe ori în plata în natură se includea și casa de locuit, și mici parcele de pămînt arător ori de fînațe, cedate temporar din alodiu pe timpul cît dura angajarea. Cei plătiți numai în natură erau de regulă jeleri curiali.

Îmbinarea simbriei în natură cu salariul în bani era practică, spre sfîrșitul veacului al XVIII-lea, la curtea familiei contelui Bethlen din Ludușu de Mureș (c. Turda). La 1796 aici existau 27 de angajați. Zece dintre ei erau retribuiți aproape exclusiv cu simbrrie în natură și anume: un podar, un grădinar, doi îngrijitori de albine, un jude de șură și cinci juzi domeniali. În schimb, plata porcarului, ciurdarului și brutarului reprezenta o îmbinare a simbriei în natură cu salariul în bani. Ciurdarul, de exemplu, avea o retribuție anuală care consta din: 24 mierțe de grîu și tot atîtea de porumb pentru consum; 6 mierțe de grîu și una de porumb pentru semănat; o mierță de fasole; 4 care de fin; 3 clăi de cînepă; o piele de vită pentru opinci; 6 piei de oaie pentru cojoc sau țundră; o căciulă;

⁸ Arh. Stat. RPU Budapesta, F. 52, conșcripția czirákyană în localitatea Blaj.

⁹ Arhivele Statului din Tîrgu-Mureș, fondul conșcripției urbariale, conșcripția czirákyană, dosarele 532 și 537.

50 fontți de sare; o jumătate de slănină și 12 florini ungurești¹⁰. Ponderea salariului în bani era așadar minimă.

O pondere ceva mai mare avea salariul în bani în ansamblul retribuițiilor anuale care reveneau chelarului, fierarului, bivolarului și celor 12 birși. Fiecare în parte primea câte 30 florini ungurești pe an. În plus, fiecăruia i se dădea și o simbria în natură. Cea a fierarului consta din: 48 mierțe de grâu pentru consum și 6 pentru semănat; câte o mierță de porumb, fasole, mazăre, linte și fructe uscate; 3 clăi de cînepă; 3 care de fin; un porc și o majă de sare. Spre deosebire de simbria în natură a fierarului, cea a argaților era mult mai redusă. Un argat primea anual în natură doar: 4 mierțe de grâu pentru semănat; o jumătate de mierță porumb tot pentru semănat; o jumătate de mierță de fasole; o jumătate de slănină; o jumătate piele de vită pentru opinci; iar zilnic cite patru „țipăi” sau piinișoare¹¹.

Din analiza retribuției care se practica la curtea familiei Bethlen din Ludușu de Mureș se desprinde că doar la argați ponderea salariului în bani era mai mare față de simbria în natură. La celelalte categorii de angajați prevala ultima categorie de retribuție. Întrucît majoritatea lor primeau în contul simbriei în natură și anumite cantități de cereale pentru însămînțat, se poate deduce că ei foloseau și pămînt arător, fie el alodial, fie iobăgesc. La fel se poate deduce că posedau câte o vacă de lapte ori citeva oi toți aceia care primeau și anumite cantități de fin. Atît pămîntul, cit și animalele stăpînite de simbriași demonstrează că ei mai păstrau multe din caracteristicile țăranilor cu gospodărie individuală.

Simbria în natură se combina cu salariul în bani și în cazul angajaților consemnați documentar în 1809 la curtea familiei baronului Bánffy de la Bonțida (c. Dăbica). În acest an numărul lor se ridica aici la 57. Dintre ei, 17 îndeplineau diferite funcții de supraveghere și conducere a muncilor necesare gospodăriei nobiliare; aproape tot atîția apar ca îngrijitori de animale și paznici ai curții sau ai pădurii alodiale; alții 7 erau meșteșugari, iar 14 birși. Ponderea cea mai mare a salariului în bani a fost înregistrată la îngrijitorul vacilor de rasă elevețiană. El era plătit cu 170 florini pe an. Urmau fierarii, dulgherii și dogarii cu cite 90 florini. Argații primeau cite 60 florini fiecare. Simbria argaților în natură se rezuma la 4 piinișoare pe zi, ca și la cei ai curții contelui Bethlen de la Ludușu de Mureș. În schimb, fierarilor, dulgherilor și dogarilor le reveneau anual cite: 48 mierțe de grâu, 42 mierțe de porumb și 3 mierțe de fasole ori mazăre. Rezultă deci că și la Bonțida argații sau birșii se apropiau cel mai mult din punct de vedere al retribuției bănești de lucrătorul agricol din viitoarea orînduire capitalistă. Cîțiva ani mai tîrziu, în 1817, numărul argaților de la Bonțida a sporit la 25.

Comparînd salariile în bani plătite în 1796 la Ludușu de Mureș cu cele din 1809 de la Bonțida, apare evidentă sporirea lor într-un interval de

¹⁰ În Transilvania circulau la începutul veacului al XIX-lea trei feluri de florini: cel renan care valora 60 creițari sau 120 denari; cel unguresc care echivala cu 50 creițari ori 100 denari; și cel vonaș care era egal cu 51 creițari sau 102 denari.

¹¹ Trócsányi Zsolt, *Az erdélyi parasztság története 1790—1848*, Budapest, 1956, p. 93—94.

13 ani. Sporul se explică desigur și prin devalorizarea florinului, cauzată de pregătirea celei de a cincea coaliții antifranceze. Cu toate acestea, creșterea salariilor în bani ale celor ce participau direct în procesul de producție nu poate fi contestată. Ea reflectă tendința nobililor antrenați în obținerea de mărfuri pentru piață, de a-i cointeresa pe argați în procesul de sporire a producției¹².

Angajați de genul celor de mai sus existau la majoritatea curților nobiliare mai importante. Astfel, o conscripție din 1811 consemnează la curtea baronului Wesselényi Farkas din Dragu (c. Dăbîca) 33 curialști, care erau remunerați fie cu salarii în bani, fie cu simbrie în natură, ori cu ambele categorii de retribuții. Unii dintre ei erau juzi domeniali, dă-răbanți, vințeleri sau paznici de vie, chelari, grădinari, vizitii, iar alții birși, ciobani, ciurdari, herghelegii și meseriași¹³.

O altă conscripție din 1817 menționează la curtea din Sinmiclăuș (c. Tîrnava), moștenită de succesorii contelui Bethlen Gergely: un jude domenal, un jude al îmblăcierilor, un îngrijitor al grădinii curiale de măcriș, un paznic al grădinilor curiale cu pomi fructiferi, un îngrijitor al păsărilor și al animalelor sălbatice, un pădurar, un vințeler, un paznic de cîmp, un văcar, un porcar, un îngrijitor de cai și unul de minji, un frînghier, un cizmar, doi dogari, doi morari, doi brutari, cinci fierari și zece argați¹⁴. ș.a.m.d.

Din exemplele de mai sus rezultă că angajații curților nobiliare din Transilvania pot fi considerați ca reprezentanți ai unei forme de tranziție de la munca forțată a iobagilor specifică feudalismului, spre cea liberă proprie capitalismului. Cei nevoiți să-și vîndă forța de muncă în această perioadă nu erau rupți, în general, de gospodăria proprie și nici nu se eliberaseră de dependența feudală. Covârșitoarea majoritate a celor ce se tocmeau anual la curțile nobiliare nu erau oameni liberi. Ei erau fie iobagi, care au trecut total sau parțial de la renta în muncă și în natură la cea în bani, fie jeleri urbariali fără pămînturi arătore ori cu extravilane puține, obligați la un număr redus de zile de slujbă gratuită pe an, dar mai ales jeleri curiali. Pentru a putea face față rentei în bani datorate stăpînilor feudali, dărilor către stat și obligației de întreținere a familiilor lor, astfel de țărani erau nevoiți să se angajeze oriunde, în orice condiții, în schimbul unei retribuții minime. Dar ei rămîneau posesori de intravilane și uneori de extravilane iobăgești, pentru care erau obligați să presteze una ori alta din formele rentei feudale. Aceasta însemna că ei rămîneau implicit în situația de jeleri sau de iobagi. Tocmai pentru că atare iobagi și jeleri lucrau doar parțial în schimbul unui salariu în bani, ei pot fi considerați ca făcînd tranziția spre viitorul proletariat agricol

¹² Al. Csetri și Șt. Imreh, *Asupra relațiilor de proprietate feudală în Transilvania (1750—1848)*, în AIIC, IX, 1966, p. 122; M. Roșca-Rosen, *Veniturile și cheltuielile bănești ale domeniului Bonțida (1780—1820)*, în *Studia*, fasc. 1, 1971, p. 56—57.

¹³ Arhivă istorică a Filialei Academiei R.S.R. din Cluj-Napoca (în continuare prescurtat: Arh. ist. fil. Acad. Cluj-Napoca), fondul Urbaria et conscriptiones (în continuare prescurtat: U et C); Conscripția din 1811 a bunurilor alodiale și urbariale ale baronului Wesselényi Farkas din Dragu.

¹⁴ Idem, U et C fasc. 17/nr. 10, filele 33—37.

specific orînduirii capitaliste. Datorită aceluiași motive, munca lor, deși remunerată, îmbrăca un înveliș feudal.

O formă de tranziție de la țărani dependenți specifici feudalismului la proletariatul agricol propriu capitalismului reprezentau și lucrătorii sezonieri, care se angajau pe plată în perioadele de vîrf ale muncilor agricole, îndeosebi la secerat, îmblătît, prășit și cosit. Lucrătorii sezonieri proveneau — asemenea celor angajați ca argați de-a lungul unui an agricol sau calendaristic — mai ales din rîndurile jelerilor și iobagilor pauperizați. Lor li se alăturau însă și țărani liberi din regiunile muntoase ale Transilvaniei.

În condițiile lungilor războaie antifranceze, urmate de trei ani cu recolte compromise din cauza unor calamități naturale, cerealele au avut o mai largă căutare pe piață și deci au sporit posibilitățile de cîștig ale gospodăriilor nobiliare și chiar ale celor țărănești mai înstărite. De aceea au acordat o atenție corespunzătoare recoltării cerealelor atît nobilii din Marele Principat al Transilvaniei, cît și cei din Banat și comitatele vestice, aceștia din urmă fiind antrenați într-un grad ceva mai înalt în producerea de cereale-marfă pentru piață. Iată de ce s-au îngrijit ca secerișul să se efectueze în timpul cel mai propice, cînd boabele nu erau prea coapte, pentru a nu se scutura și a se evita astfel pierderile de cereale. Așa se explică, pentru ce se vor înmulți gospodăriile nobiliare, care, neputîndu-și recolta în timp util lanurile de grîu, secară, orz și ovăz cu iobagii proprii, vor recurge la lucrători sezonieri. Aceasta cu atît mai mult, cu cît și în primele două decenii ale veacului al XIX-lea uneltele utilizate la recoltarea cerealelor au rămas exclusiv secera și coasa folosite manual.

Tot manual se întrebuinta și îmblăciul, care continua să reprezinte principalul instrument pentru treieratul cerealelor, întrucît nu se răs-pîndiseră încă batozele. Fiind efectuat manual în șuri special amenajate, îmblătîtul dura luni de zile, în cazul marilor gospodării nobiliare prelungindu-se toată toamna, iar uneori pînă iarna tirziu. Ținînd cont de acest specific al treieratului, nu surprind afirmațiile făcute în 1819—1820 de iobagii din multe sate că obișnuiau să lucreze la îmblătît pe plată.

Printre cerealele a căror cultivare a fost stimulată de conjunctura favorabilă de pe piață la începutul veacului al XIX-lea, dar și de necesitățile de hrană, se numără și porumbul. Semănatul porumbului nu era posibil însă pe rînduri, deoarece nu existau mașini care să permită acest lucru. El se realiza prin împrăștiere, la fel ca la celelalte cereale. Însă-mînțindu-se prin împrăștiere, prașila porumbului se putea face doar cu sapa. De aceea îndeosebi prima prașilă pretindea un mare volum de muncă, întrucît cu ocazia efectuării ei trebuiau îndepărtate buruienile și înfăptuit răritul. Necesitatea îndeplinirii mai ales a primei prașile în timp util, pentru a nu se compromite recolta, a determinat atît nobilii și țărani liberi mai înstăriți, cît și orășenii, să apeleze la lucrători sezonieri în vederea realizării ei. Numai astfel s-au putut obține recolte sporite și de calitate, care au permis obținerea unor profituri în condițiile creșterii prețului porumbului în anii cînd producția celorlalte cereale a fost deficitară. Or, mărturiile documentare dovedesc că acești ani au reprezentat mai mult de un sfert din răstimpul cuprins între 1800—1820. Firește, creșterea cererii de

porumb s-a datorat nu numai recoltelor deficitare de grâu și secară, ci și folosirii, fie ca materie primă, pentru cazanele „de fier” rachiu, fie pentru îngrășarea porcilor și a celorlalte animale destinate comercializării.

Prelungirea războaielor antifranceze din 1792 până în 1815 a cauzat creșterea de la an la an a cererii de carne, piei și lână. Implicit s-au urcat prețurile și deci s-au amplificat posibilitățile de câștiguri bănești. Urcarea prețurilor se explică prin aceea că animalele au pătruns mult mai ușor decât cerealele pe piața din partea de apus a Imperiului habsburgic, întrucât se duceau pe propriile lor picioare cu cheltuieli minime. La fel de ușor au putut fi transportate cu căruțele pieile tăbăcite și lina, fără pericolul de a se altera ca în cazul cerealelor.

Conjunctura favorabilă creată transformării animalelor și produselor animaliere în marfă și deci în bani pe piață a impus gospodăriilor nobiliare și țărănești să dea o atenție sporită furajelor și în primul rând fînului. Iarba nu se putea cosi decât tot manual cu coasa. La fel ca și în cazul seceratului cerealelor, cositul și strinsul principalului furaj trebuiau realizate într-un anumit răstimp pentru a se obține un fîn pe care vitele să-l consume cu folos. Prin urmare, informațiile cuprinse în relatările țăranilor referitoare la posibilitățile de a-și completa veniturile bănești prin angajarea lor la cositul fînătelor pot fi privite ca fiind firești. Din declarațiile sătenilor prilejuite de conscripția czirăkyană se desprinde clar că la cositul fînătelor utilizau lucrători sezonieri nobilii, țărani liberi înstăriți, orășenii și chiar statul pe domeniile lui fiscale.

Exemple care să ilustreze aria de răspândire a muncii sezoniere retribuite în agricultura propriu-zisă, conscripția czirăkyană oferă cu sutele. Semnificativă poate fi considerată următoarea declarație a iobagilor din Întregalde (c. Alba de Jos): „... ne cărășcăduim cu săpatul, cu secera, cu coasa; mergem și lucrăm pe bani, că lucru căpătăm la alte sate; și mergem cu împlăciul de ne hrănim”¹⁵.

Întregalde este și astăzi o localitate rurală situată într-o zonă muntoasă, care nu are aproape de loc pământ arător. Relatarea din 1820 se referă la obiceiul iobagilor din acest sat de a lucra la prășit, secerat, cosit și împlătit pe pământurile și la curțile nobiliare de pe Mureșul mijlociu situate în comitatele Alba de Jos și Hunedoara. Informații asemănătoare dau la 1820 și țăranii moți din satele domeniului minier Zlatna.

Interesant rămîne faptul că reprezentanții țăranilor dependenți din Bistra și Sohodol (ambele aparținând domeniului Zlatna), precum și cei din comunele hunedorene Brănișca, Demsuș și Fărcădinu de Jos, au scos în evidență că se duceau în Banat și în șesul Aradului îndeosebi la secerat. Firește, din partea muntoasă a comitatului Zarand erau mai numeroși iobagii ce mergeau la lucru în șesul din vest și sud-vest, care fusese anexat de habsburgii Ungariei în veacul al XVIII-lea. De aceea și afirmă ei în 1820, că se duc la lucru în „Țara Ungurească”. Printre cei ce au făcut astfel de referiri pot fi menționați locuitorii din Brad, Crîșcior, Bulzești, precum și din cătunele Valea Grohățului, Valea Cornățelului și Valea Porcurea care fac parte din comuna Dupăpiatră. Relatarea celor

¹⁵ Șt. Metes, *Viața agrară, economică, a românilor din Ardeal și Ungaria. Documente contemporane*, vol. I, București, 1921, p. 116.

din Brad sună astfel: „Pe vremea coasei și secerii avem sucă de merem la Țara Ungurească, unde, care pentru bani, care în simbrie, cosește și seceră”¹⁶. Iobagii din Buceș au fost mai preciși, arătând că cei care n-au boi se duc „la Bănat la seceră și la coasă, la Mureș la îmlăcii și la seceră și de acolo capătă bani”¹⁷. Evident, e vorba de șesul Aradului din valea Mureșului inferior. Spre deosebire de moșii zărândeni, locuitorii din Călata, Călățele, Poieni, Ciucea, Negrești și din alte sate aflate în partea muntoasă a comitatului Cluj își câștigau o parte din cereale lucrând vara în șesul Bihorului la secerat și îmlătit.

Într-un mod similar au povestit că obișnuiau să se ducă la lucru în „Țara Ungurească”, de fapt în cîmpia Crișurilor și a Someșului din Bihor și Satu Mare, țăranii dependenți dintr-o serie de sate situate în comitatele învecinate Solnocul de Mijloc, Crasna și în districtul Chioar. Dintre ei doar cei din Sîg subliniază că depășesc granița vestică de astăzi a României, rostind cuvintele: „la Dobrițin în Țara Ungurească umblăm a cosi pe bani”¹⁸.

Prin urmare, încă din secolul al XVIII-lea și de la începutul veacului al XIX-lea era răspîndit obiceiul plecării țăranilor din zona muntoasă a comitatelor Hunedoara, Alba de Jos, Turda, Cluj și Zarand în Cîmpia Banatului și Aradului, iar a celor din regiunea deluroasă a Solnocului Mijlociu, Crasna și Chioar în șesul din vestul Transilvaniei, la seceratul cerealelor și la cositul fînătelor. În felul acesta își completau veniturile bănești și parțial necesitățile de cereale. Studii apărute relativ recent demonstrează că obiceiul deplasării spre vest și sud-vest îndeosebi cu ocazia secerișului va lua amploare în a doua jumătate a veacului al XIX-lea și la începutul secolului următor, în condițiile progresului pe care-l va înregistra acolo agricultura de tip capitalist¹⁹.

Trebuie precizat însă că moșii din zona muntoasă a comitatelor Hunedoara, Alba de Jos, Cluj și Turda nu plecau numai spre șesul bănățean, arădean și bihorean. Ei coborau și spre depresiunea Hațegului, lunca Mureșului mijlociu și chiar spre așa-zisa Cîmpie a Ardealului. De pildă, cei din Bistra (c. Alba de Jos) au arătat la 1820 că-și câștigau 2/3 din necesarul de cereale cu secera și îmlăciul, atît în „Cîmpia Ardealului”, cît și în cea a „Țării Ungurești”²⁰. La rîndul lor, cei din Vilcelele Rele (c. Hunedoara) au mărturisit că mergeau la coasă pe bani în localitățile Grădiștea și Luncani²¹.

Sătenii din celelalte regiuni muntoase, fie ei liberi, fie dependenți, nu se deplasau înspre vest din cauza distanțelor prea mari în condițiile inexistenței unor mijloace de transport mai rapide. Ei preferau să se ducă înspre localitățile agricole mai apropiate. Astfel, țăranii români și

¹⁶ *Idem*, vol. II (lucrare în manuscris), fila 276.

¹⁷ *Idem*, fila 288.

¹⁸ *Idem*, filele 185—186.

¹⁹ A. Egyed, *Despre geneza și situația proletariatului agricol din Transilvania la sfîrșitul secolului al XIX-lea*, în *AIIC*, X, 1967, p. 197—219; *idem*, *Grevele de seceriș din Transilvania la sfîrșitul secolului al XIX-lea*, în *AIIC*, I—II, 1958—1959, p. 219—239 etc.

²⁰ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. I, p. 21.

²¹ *Idem*, vol. III (lucrare în manuscris), fila 303.

secui din Munții Căliman coborau pe lunca Mureșului superior, care începea de la Deda și ținea pînă din jos de Tîrgu-Mureș; secuii din Trei Scaune și scaunul Ciuc se îndreptau spre Țara Bîrsei, la fel ca și iobagii români din partea muntoasă a districtului Brașov; locuitorii din satele scaunului secuiesc Odorhei se orientau spre lunca Tîrnavei Mari; iar cei din regiunea Praid-Sovata, fie spre Tîrnava Mică, fie înspre valea Nira-jului și spre cea a Mureșului; tîranii români din munții Făgărașului veneau în depresiunea cu același nume de pe Oltul Superior. Ș.a.m.d. Iobagii din Poiana Mărului subliniază în acest sens că în șesul Făgărașului „cu vite, cu slugărit, cu îmblăcii cîștigăm pita noastră”²².

Lucrătorii sezonieri nu se recrutau însă numai din localitățile montane, ci și din cele situate în regiunile deluroase, în șesurile depresionare sau pe luncile rîurilor. Ei se găseau în toate satele, deoarece peste tot existau iobagi și jeleri pauperizați nevoiți să-și vîndă forța de muncă în schimbul unei retribuții. Conscriptia czirăkyană a consemnat declarații de-ale reprezentanților iobagilor din care rezultă că astfel stăteau lucrurile cu cei mai săraci din localitățile: Ohaba Streiului, Boholt, Fustea, Uroi, Mărtinești, Bucium, Orăștioara de Sus, Ludești, Nandru, Valea Nandruului, Ciulpăz, Fintoag, Rapoltu Mare (c. Hunedoara); Aciliu, Aiudu de Sus, Spring, Șard, Șugag, Geomal, Ighiu, Stremț, Vurpăr, Vințu de Jos, Cricău, Gheja, Petrilaca (c. Alba de Jos); Ceanu Mare, Țicud, Luna Arieșului, Chețani, Călărași, Bogata de Mureș, Dătășeni, Iceland, Iclânzul, Riciu de Cimpie (c. Turda); Iernut, Sălcud, Bord, Tătirlau, Bobohalma, Cerghid, Sinmiclăuș, Dirlos, Giacăș, Idiciu, Păucea, Delenii (c. Tîrnava); Araci, Buia, Benești, Metiș, Ghijasa de Jos, Roandoala, Florești, Stenea, Veseud, Răvășel, Mălinorav (c. Alba de Sus); Dămieni, Drojdie, Dumitrești, Eremieni, Valea, Isla, Mitrești, Vadu, Singeorgiu de Pădure, Săcalu de Pădure (sc. Mureș); Deus, Cornești, Feiurdeni, Stoboru, Șardu, Vechea, Călata, Mihăiești, Nădășel, Corușa, Măcicașu (c. Cluj); Bonțida, Buduș, Dragu, Șinteu, Răscruci (c. Dăbica); Boian, Sîg, Stîrciu (c. Crasna); Vad, Nireș, Olpret, Ileanda Mare, Batin, Ciumeni, Ceaca, Oșoi, Maia, Cremenea, Mîntiu Gherlei, Jichișu de Jos, Băița (c. Solnoc Int.) etc.

Țăranii pauperizați din comunele de genul celor de mai sus, care aveau în general un caracter agricol, preferau să se angajeze ca zileri la curțile nobiliare în propriile sate sau în cele situate în imediata lor apropiere. În acest sens cei din Buia declară la 1820: „Gazdele [în sensul de iobagi n.n.] mai sărăcuțe merg în localitățile învecinate și lucrează pe bani; ba chiar și în sat se lucrează pe bani”²³. Cei din Șardu, după ce arată că lucrează la Cluj pe bani, precizează: „ne duc pe plată la lucru domnii în hotaru satului și în satu vecin la Mera”²⁴. La rîndul lor, cei din Ileanda Mare spun următoarele: „ca pâlmași, la sapă și la alt fel de lucru încă ne primesc armenii în sat”²⁵. Tot atît de expliciti sînt și cei

²² Arh. Stat. Tîrgu-Mureș, fond conscripții urbariale, conscripția czirăkyană, dosar nr. 595.

²³ Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond Alba de Sus, dosar cu actele nearanjate ale conscripției czirăkyene efectuate în satele comitatului Alba de Sus.

²⁴ Arh. Stat. RPU Budapesta, F. 52, conscripția czirăkyană în Șardu.

²⁵ Șt. Metes, *op. cit.*, vol. II, fila 139.

din Ceanu Mare: „aici domnii noștri tăt cu bani lucră; căpătăm bani, că lucrătorii se plătesc ca în oraș la Turda”²⁶. În vecinătatea Ceanului Mare, la Țicud, soția grofului Wass Samu și contele Wass Tamás obișnuiau să plătească, în preajma anului 1820, propriilor iobagi, câte 3 creițari de clăie, chiar și atunci când secerișul se efectua în contul zilelor de robotă²⁷.

Așadar, practica angajării de către gospodăriile nobiliare a unor lucrători sezonieri în perioadele de vîrf ale muncilor agricole era destul de răspîndită în primele două decenii ale veacului al XIX-lea pe întreg cuprinsul Transilvaniei. Aceasta nu înseamnă că a ajuns să se generalizeze și să înlocuiască munca forțată a țăranilor dependenți. Rolul hotărîtor în efectuarea celor mai importante operațiuni agricole revenea și acum zilelor de robotă, pe care iobagii și jelerii le îndeplineau fie cu palmele, fie cu animalele lor de tracțiune. Munca sezonieră remunerată a apărut și s-a dezvoltat în condițiile insuficienței celei forțate, pe care o completa doar, deocamdată. Progresul înregistrat de lucrul sezonier reiese dintr-o simplă comparație a declarațiilor făcute de reprezentanții țăranilor dependenți cu ocazia conscripției iozefiniste și cu prilejul celei czirákyene, prima efectuată în 1785—1786, iar a doua în 1819—1820. Acest progres poate fi considerat ca una din dovezile adîncirii crizei în care au intrat relațiile de producție feudale, bazate pe munca forțată a țăranilor dependenți.

Deși utilizarea muncii sezoniere de către țăranii liberi înstăriți nu va ajunge la proporțiile celei folosite de gospodăriile nobiliare, merită să fie menționată, deoarece prin specificul ei se apropia mai mult de formele de exploatare specifice viitoare agriculturi de tip capitalist. Conscriptia czirákyană consemnează angajarea de lucrători sezonieri de către țăranii liberi, români și sași, îndeosebi din scaunele și districtele sășești. Astfel, sătenii din Aciliu (c. Alba de Jos) au scos în evidență că dacă nu le-ar răpi tot timpul îngrijirea viilor, ar putea merge să lucreze la oierii mărgineni din scaunele filiale Săliște și Tâlmăciu, care plăteau pînă la 1 zlot sau 1 florin pe zi²⁸. Spre deosebire de cei din Aciliu, sătenii din Șugag (c. Alba de Jos) relevă: „la mărgineni putem cosi și lucra pe plată bună”²⁹. Țăranii dependenți din Măgura (c. Hunedoara) relatează și ei că în „vecinătatea Orăștiei, în scaun, cu palmele [mai] ales la secere și la coasă putem cîștiga bani”³⁰. Cei din Buduș (c. Dăbica) precizează: „La Budacu Săsesc și la Bistrița pe vremea lucrului de vară putem cîștiga bani”³¹. La rîndul lor, cei din Ormeniș (c. Alba de Sus) mărturisesc: „cine are timp se duce la Țara Birsei și lucrează la seceriș și la cosit pentru plată”³². Iobagii din Boarta (c. Alba de Sus) subliniază: „Cei mai săraci pot cîștiga ceva bani în localitățile din jur, în satele sășești și la orașe,

²⁶ *Idem*, fila 224.

²⁷ *Idem*, filele 255—257.

²⁸ *Idem*, vol. III, fila 5.

²⁹ *Idem*, vol. I, p. 165.

³⁰ *Idem*, vol. III, fila 266.

³¹ *Idem*, fila 215.

³² Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond Alba de Sus, dosar cu actele nearanjate ale conscripției czirákyene efectuate în satele comitatului Alba de Sus.

prin muncă³³. Satele săsești în apropierea cărora se găseau cei din Boarta se aflau în scaunul Sighișoara.

La promovarea muncii salariate contribuia și fiscal prin plata acordată lucrătorilor sezonieri folosiți la cosirea finatelor, pe care le stăpînea în jurul salinelor de la Ocna Sibiului, Ocna Mureșului, Ocna Dejului și la Turda. E adevărat, cosașilor recrutați dintre propriii iobagi fiscal le acorda o retribuție mai redusă decît cea obținută pe piața muncii libere. În această privință moții din Cimpeni s-au plîns la 1820 că erau obligați să dea anual 80 de lucrători, împreună cu cei din Sohodol, pentru cosirea finatului de la salinele Turzii. Potrivit unui contract mai vechi, fiecare cosaș fusese plătit pînă nu de mult cu 17 creîțari de argint și cu un font de sare. Dar de vreo cîțiva ani nu li se mai dădea fontul de sare, iar în locul monedelor de argint au fost forțați să primească bancnote de hîrtie cu o valoare mai scăzută³⁴.

Într-o măsură și mai însemnată decît în cazul angajării lucrătorilor sezonieri de către țaranii liberi și de către fisc, munca lor se apropia de cea din viitoarea orînduire capitalistă, atunci cînd se tocmeau la orășeni. Prin specificul ocupațiilor lor, orășenii făceau mai ușor rost de bani. De aceea, proprietarii de pămînturi arătore și de finate din orașe obișnuiau să acorde lucrătorilor agricoli o retribuție bănească. În comparație cu gospodăriile nobiliare și cu atît mai mult cu cele ale țăranilor liberi, orășenii au ajuns să angajeze lucrători sezonieri pe scară mult mai largă, fie din cauză că nu se pricepeau la muncile agricole, fie pentru că în-deletnicirile lor nu le permiteau să-și rupă din timp pentru a-și cultiva pămînturile arătore și pentru a-și cosi finatele. Cu ocazia conscripției czirákylene au arătat că-și vindeau forța de muncă la Brașov: sătenii din Vlădeni, Tohan, Zărnești, Satulung, Cristian, Holbav, Sinpetru, Hărman, Purcăreni, Tărlungeni și cei din cele șapte sate înglobate azi în Săcele (d. Brașov); cei din Vulcan, Ariușd, Araci, Hăghig, Teliu, Budila (c. Alba de Sus), precum și țăranii secui din satele mai apropiate care făceau parte din Trei Scaune și scaunul Ciuc. Iobagii din Ariușd, de exemplu, menționează că mulți dintre ei „ primesc plată bună de la orășenii din Brașov pentru cosit și pentru alte munci ”³⁵.

Chiar și Tîrgu Secuiesc și Sfîntu Gheorghe, deși de proporții mult mai modeste în comparație cu Brașovul, ofereau țăranilor liberi și dependenți dintr-o serie de sate din Trei Scaune, scaunul Ciuc și comitatul Alba de Sus posibilitatea de a presta tirgoveților munci plătite. Lucrul acesta este scos în relief de locuitorii din Vilcele, Chilieni, Moacșa, Dalnic, Ghidălău, Arcuș, Bodoc, Cernat, Mărtinești, Cătălina, Lunga, Sinzieni, Alungeni, Turia, Malnaș, Petriceni, Caratna, Valea Seacă etc. Astfel procedează cei din Petriceni, care declară în 1820: „ la Tîrgu Secuiesc găsim totdeauna de lucru cu boii și cu palmele și din aceasta putem face rost de bani ”³⁶.

³³ *Ibidem*.

³⁴ Șt. Metcș, *op. cit.*, vol. I, p. 45.

³⁵ Arh. Stat. Tg. Mureș, fond conscripții urbariale, conscripția czirákyană, dosar nr. 531.

³⁶ *Idem*, dosar, nr. 242.

La Făgăraș au afirmat că-și întregeau veniturile bănești, lucrînd pămînturile orășenilor, iobagii din Calbor, Șercaia, Mîndra, Ilieni, Herseni, Berivoi, Drăguș, Voievodeni, Viștea de Jos, Voila, Galați, Găinari și din alte localități care aparțineau fie districtului Făgăraș, fie comitatului Alba de Sus. Cei din Herseni, de pildă, deși aflați la o distanță de două ceasuri de Făgăraș, afirmă: „cu lucrul mîinilor mergînd acolo... cu aceasta bine ne hăznuim [folosim n.n.]”³⁷.

Sibiul permitea, la fel ca și Brașovul, vinzarea forței de muncă multor țărani din satele înconjurătoare, care aparțineau din punct de vedere administrativ fie de scaunul cu același nume, inclusiv de scaunele filiale Săliște și Tâlmăciu, fie de comitatul Alba de Sus, fie de districtul Făgăraș. Printre aceste sate pot fi menționate: Poplaca, Rășinari, Gura Riului, Orlat, Sibiel, Tilișca, Săcal, Cristian, Șura Mică, Șura Mare, Roșia, Cornățel, Săcădate, Racovița, Tâlmăciu, Tâlmăcel, Galeș, Boița și altele. Sătenii din Boița (sc. filial Tâlmăciu), de exemplu, relatează că „la Sibiu pot cîștiga bani cei ce au timp să meargă cu palmele”³⁸.

Printre țăranii care au mărturisit în 1820 că mergeau să lucreze pe bani la Sebeș se numără cei din: Vințu de Jos, Blandiana, Lancrăm, Cut, Petrești, Pianu, Răhău, Vinerea, Săliște și Șibot. Iobagii din Vințu de Jos spun în această privință: „În vremea lucrului aicea la noi și la Sebeș căpătăm lucru pe plată”³⁹.

Locuitorii din Vințu de Jos au declarat însă că lucrau pe bani și la Alba Iulia, împreună cu cei din Oarda, Inuri, Meteș, Ampoita, Șard, Ighiu, Mihalt, Berghin, Ohaba, Vingard, Daia Română, Spring, Ciugud, Hăpria etc. La rîndul lor, sătenii din Benic, Stremț, Pețalca, Cricău și Galda de Jos au afirmat că se duceau să muncească pe plată atît la Alba Iulia, cit și la Aiud, intrucît se găseau aproximativ la aceeași distanță între aceste două localități urbane. O atare afirmație fac la 1820 cei din Stremț: „Precum aici și în orașele care sînt în vecinătatea noastră, nu departe, care ar vrea să meargă la lucru cu carul ori cu palma, poate căpăta lucru pe bani”⁴⁰. În schimb, cei din Aiudu de Sus menționează: „Aiudul fiind de noi aproape, care om vrea să meargă acolo cu caru se poate duce, că capătă bani pentru așa lucru; așa și pedestrașul [pălmașul n.n.]”⁴¹. Aiudul mai oferea condiții pentru a se angaja la lucru cu ziua iobagilor și jelerilor din comunele: Gîrbova, Beța, Rădești, Ciuguzel, Lopadea Nouă, Hopirta, Șpălnaca, Mirăslău și Livezile.

Mediașul, Dumbrăvenii și Sighișoara atrăgeau zilnic la diferite munci țăranii mai săraci din Ighiu Nou, Biertan, Mălincrav, Noul Săsesc, Apold, Daia, Saschiz, Mureni, Albești, Vinători, Boiu, Hetiur, Daneș, Hoghileag, Laslea, Valchid, Ațel, Brăteiu, Dirlos, Alma, Blăjel, Bazna, Boian, Velt, Delenii, Idiciu, Sintioana, Vișoara, Lepindea, Șmig etc. Cei din Șmig precizează: „La Ibașfalău [Dumbrăveni] și la Mediaș, și cu lucru cu pal-

³⁷ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. I, p. 282.

³⁸ *Idem*, vol. II, fila 52.

³⁹ Arh. Stat. RPU Budapesta, F. 52, conscripția czirákyană în Vințu de Jos.

⁴⁰ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. I, p. 162.

⁴¹ *Idem*, vol. III, fila 12.

mele, și cu cărașia putem câștiga bani⁴². Spre deosebire de cei din Șmig, iobagii din Mălincrav subliniază că: „la Sighișoara, cine are vreme, totdeauna capătă lucru și plată pentru muncă”⁴³.

Tirgu-Mureș permitea completarea bugetului sătenilor din Cîndu, Buza, Isla, Mitrești, Dumitrești, Singeorgiu de Pădure, Singeorgiu de Mureș, Livezeni, Corunca, Păsăreni, Gheorghe Doja, Crăciunești, Ungheni, Cristești, Sîntioana de Mureș, Berghia, Sincraiu de Mureș, Pănet, Sîntana de Mureș, Voiniceni, iar Reghinul celor din Petelea, Breaza, Poarta, Fărăgău, Cozma, Frunzeni, Dedrad, Suseni, Idecu de Jos, Cașva, Solovăstru, Hodac, Ibănești, Beica și din alte comune. Cei din Cîndu, de exemplu, afirmă în 1820: „Cine vrea să se angajeze ca ziler, merge de obicei la Tirgu-Mureș, care este la 2 mile de noi”⁴⁴.

Orașul Turda constituia o piață de desfacere a forței de muncă pentru țăranii dependenți sărăciți din comunele învecinate: Cîmpia Turzii, Viișoara, Poiana, Oprișani, Triteni, Ploscoș, Tureni, Micești, Crăiești, Petrești, Săndulești, Mihai Viteazu, Moldovenești, Plăești, Călărași, Luna Arieșului etc. Cei din ultima comună răspund conscriptorilor la întrebarea privind modalitățile de a-și întregi veniturile bănești: „Merem la Turda, unde în tătăvremea pentru lucru căpătăm bani”⁴⁵. Afirmatiile sătenilor din Boju, Aiton, Rediu, Vilcele, Ciurila, Lita, Săvădisla, Feleacu, Florești, Gilău, Baci, Viștea, Căpuș, Dumbrava, Macău, Turea, Sînpaul, Deușu, Chinteni, Feiurdeni, Suceag, Bonțida, Sic, Jucu, Gădălin, Vaida Cămăraș, Căian, Apahida, Cojocna, Dezmîr și chiar din Dragu, Șinteu, Mihăiești, Nădășelu, Cornești, Berindu, Corușa, Șardu, Vechea și din multe altele, demonstrează că, asemenea Brașovului și Sibiului, Clujul oferea posibilități pentru o largă arie de locuitori să-și completeze veniturile bănești prin vânzarea forței de muncă. Cei din Șinteu relevă în 1820 că la Cluj, „dacă ne ducem la lucru cu coasa, cu secera, cu secura, oricine, cu ce meșteșug știe, bani putem căpăta”⁴⁶. Într-un mod ceva mai concis, iobagii din Șardu subliniază: „merem la Cluj, cînd ni sucsegu de bani, și căpătăm bună plată pe lucru cu palmele și cu caru”⁴⁷.

Dejul și Gherla au fost indicate ca centre urbane, unde puteau munci în schimbul unei retribuții bănești, de către țăranii dependenți din Fizeșu Gherlei, Sinmărtin, Diviciori, Sîntioana, Livada, Iclod, Dăbica, Aluniș, Cornești, Bobîlna, Jichiș, Mintiu Gherlei, Cuzdrioara, Mica, Ciceu Mihăiești, Rugăsești, Cițcău, Cășeu, Vad, Bogata, Maia, Nireș, Oșoi, Bobîlna, Ciumeni, Cremenea, Băbdiu, Bătin, Băița, Ileanda Mare și alte sate. Deosebit de explicit s-au străduit să fie în relatarea lor locuitorii din Jichișu de Jos, care au spus: „La Dej și la Gherla din arat, săpat, cosit, secerat... încă și din tăiatul lemnului de foc, bani putem căpăta, cînd vrem aceasta a lucra”⁴⁸.

⁴² Arh. Stat. RPU Budapesta, F. 52, conșcripția czirákyană în Șmig.

⁴³ Arh. Stat. Tg. Mureș, fond conșcripții urbariale, conșcripția czirákyană, dosar nr. 560.

⁴⁴ Idem, dosar nr. 222.

⁴⁵ Șt. Meșeu, op. cit., vol. II, fila 235.

⁴⁶ Idem, vol. III, fila 224.

⁴⁷ Arh. Stat. RPU Budapesta, F. 52, conșcripția czirákyană în Șardu.

⁴⁸ Arh. Stat. Dej, fond Solnocul Interior, tabela de impunere pe anul 1820, inv. nr. 506/9-XII-1819, anexa 1, satul Jichișu de Jos.

Pentru iobagii din Lăpușel, Dumbrăvița, Făurești, Ciocotiș, Balța, Săcălășeni, Satulung, Remetea Chioarului, Coaș, Mireșu Mare, Lemniu, Văleni, Răstoci și din alte localități rurale care aparțineau districtului Chioar, principalul oraș unde-și vindeau forța de muncă era Baia Mare. În acest sens cei din Răstoci se exprimă în 1820 lapidar: „Mergem la Baia Mare cu coasa și cu sapa și acolo căpătăm bani”⁴⁹.

În comparație cu agricultura propriu-zisă, viticultura a favorizat apariția sporadică, încă din secolele XVI—XVII, a muncii salariate sezoniere. Pînă la începutul veacului al XIX-lea ea s-a dezvoltat continuu paralel cu extinderea suprafețelor cultivate cu viță de vie. Drept urmare, zilele de slujbă iobăgească n-au mai putut acoperi integral necesarul de forță de muncă cerut de efectuarea în timp util a diferitelor operațiuni pretinse de întreținerea viilor, în condițiile unor prețuri din ce în ce mai avantajoase obținute cu ocazia valorificării strugurilor, vinului și rachiului din drojdie de vin pe piața internă. Într-adevăr, îngropatul și dezgropatul vitei de vie, legatul ei de pari sau araci, tăiatul lăstarilor și desfrunzitul, stropitul și cele două-trei rinduri de săpături reclamau pe de o parte o anumită experiență și specializare transmisă de la o generație la alta, iar pe de altă parte un număr apreciabil de brațe de muncă și un efort mai susținut decît în alte ramuri ale agriculturii. A fost de aceea firesc ca în zonele viticole proprietarii feudali, care aveau terenuri întinse cu viță de vie, să nu se poată limita în eforturile de întreținere a acestora numai la munca forțată a țăranilor dependenți pretinsă în cadrul zilelor de robotă. Astfel de proprietari vor fi nevoiți să angajeze și lucrători sezonieri pe plată. Cu atît mai mult vor fi obligați să apeleze la munca sezonieră retribuită orășenii, care nu dispuneau de iobagi, și acei țărani liberi ce nu-și puteau întreține viile prin forțe proprii.

Amploarea luată de munca sezonieră plătită în zonele viticole se reflectă clar în declarațiile reprezentanților iobagilor făcute cu prilejul pomenitei conscripții czirákyene din 1819—1820. Aceste declarații prezintă importanță nu numai pentru că permit să se contureze principalele regiuni viticole existente în Marele Principat al Transilvaniei la începutul veacului al XIX-lea, ci și fiindcă indică localitățile în hotarele cărora se utilizau în viticultură lucrătorii sezonieri retribuiți. Totodată declarațiile permit specialiștilor ce lucrează azi în viticultură să-și dea seama care din localitățile conserise aveau solul cel mai propice pentru obținerea unor recolte superioare sub aspect cantitativ și calitativ. Aceste localități sînt indicate cu suprafețele cele mai întinse de viță de vie și în consecință producînd vinul cel mai căutat pe piață, ceea ce explică în ultimă instanță amploarea luată de utilizarea muncii salariate în urmă cu un secol și jumătate.

Una din principalele zone viticole transilvănene era la 1820 — ca și astăzi, dealtfel — aceea de pe Mureșul mijlociu, care se întindea în comitatele Hunedoara și Alba de Jos. În comitatul Hunedoara, iobagii din Boholt au relatat că mergeau să lucreze pe bani la viile din Deva; cei din Sintămăria de Piatră la Deva, Hunedoara și Orăștie; cei din Fărcădinu

⁴⁹ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. III, filele 133—134.

de Jos la Hăteș, Fusteș, Silivașu de Sus și Silivașu de Jos; cei din Vilcele Rele la Măceș și Ocolîșu Mare; cei din Demșuș la Fusteș, Fărcădinu de Jos și Fărcădinu de Sus; cei din Măgura la Bobilna, Folt, Uroi, Simeria, Rapoltu Mare, Mateșu și Jeledinți; cei din Șoimușu de Mureș și din Silivașu de Jos în propriile lor hotare, dar și „în vecini“. Locuitorii din ultimul sat menționează între altele că mulți domni de pământ dispun de vii, la care „pentru plată ne ducem la lucru“⁵⁰. Așadar în comitatul Hunedoara localitățile cu suprafețele viticole cele mai întinse, care atrăgeau pe scară largă lucrători sezonieri, erau orașele Deva, Hunedoara și Hăteș, cărora li se adăuga Orăștie din scaunul cu același nume, precum și comunele Simeria (în care e înglobată și Uroi), Jeledinți, Ocolîșu Mare, Rapoltu Mare, Bobilna, Fusteș, Folt, Fărcădinu de Sus, Fărcădinu de Jos, Mateșu, Silivașu de Jos, Silivașu de Sus și Măceș.

În comitatul Alba de Jos iobagii au indicat printre localitățile cu vii vestite prin producția lor calitativă și cantitativă, care favorizau răspîndirea muncii salariate, orașele Alba Iulia și Aiud, cărora li se adăuga Sebeșul din scaunul omonim, precum și comunele Ighiu, Șard, Cricău, Benic, Stremț, Ciumbrud și Bucerdea Vînoasă. În aceste centre viticole au afirmat că obișnuiau să meargă la lucrul viilor sătenii din Galda de Sus, Galda de Jos, Gîrbova de Sus, Benic și Hăpria. Lor li se adaugă cei din Cricău, Geomal, Tibru, Țalna și Bucerdea Vînoasă, care au arătat că aveau puțința de a lucra pe bani „în vecini“ fără a preciza însă satele respective. Țăranii dependenți din Bucerdea Vînoasă și Țalna au subliniat însă că puteau lucra pe plată atît în vecini, cît și în hotarul satelor lor. Declarația celor din Bucerdea Vînoasă are următoarea formulare: „Fiind la noi vii mari și făcîndu-se vin bun în ele, lucră domnii multe vii cu bani și putem merge în toate zilele pe bani numai să avem răgaz... În vecinătatea noastră încă sînt vii bune, unde putem lucra pe bani în toate zilele“⁵¹. Locuitorii din Țalna formulează un răspuns asemănător: „domnii de aici atîtea vii au de nu le pot răzbi și dacă am avea rînd din toate zilele am putea lucra pe bani“⁵².

Alături de cei din Bucerdea Vînoasă și Țalna, au mai afirmat că aveau puțința să lucreze pe bani la viile din propriile hotare sătenii din Aciliu, Asinip, Herepea, Hopîrta, Băgăian și Săsciori. O excepție face oarecum relatarea celor din ultimul sat, deoarece din ea rezultă că recurgeau la munca salariată sezonieră pentru a-și lucra viile chiar și iobagii mai înstăriți, precum și aceia care se ocupau cu un meșteșug. Relatarea lor sună astfel: „Dealurile viilor sînt cu roade, și se face vin bun, și nu se lucră greu; cheltuielile care se lipsește la o casă tot din vin le agonisim și le cîștigăm; și în viile acestea putem lucra pentru bani toate zilele, pentru că fiind în satu nostru mulți meșteri și gazde cu putere bună viile le lucră pe bani“⁵³.

Se impune să se sublinieze că zona viticolă de pe Mureșul mijlociu atrăgea în circuitul muncii sezoniere și țărani moți. Cei mai mulți moți

⁵⁰ *Idem*, fila 293.

⁵¹ *Idem*, vol. I, p. 28.

⁵² *Idem*, p. 177.

⁵³ *Idem*, p. 148.

proveneau din satele muntoase ale comitatelor Hunedoara și Alba de Jos. Dar alături de ei veneau să-și vîndă forța de muncă și cei din comitatele Turda, Cluj și Zarand. Edificatoare în această privință sînt declarațiile iobagilor din cătunele comunei Dupăpiatră (c. Zarand). De pildă locuitorii din Valea Cornățelului relevă în 1820: „La lucrul viilor mergem în varmeghia [comitatul sau județul n.n.] Bălgradului [Albei Iulii n.n.] și la alt lucru al cîmpului, [precum] și în varmeghia Hinidoarei”⁵⁴.

A doua regiune viticolă transilvăneană era cea situată între văile celor două Tîrnave. Din punct de vedere al unităților administrativ-teritoriale ea cuprindea sate din comitatele Tîrnava și Alba de Sus, precum și din scaunele Sighișoara și Mediaș. Reprezentanții iobagilor din cele mai multe sate aparținînd acestor comitate și scaune au mărturisit că aveau posibilitatea de a merge să lucreze la viile orășenilor din Mediaș și Dumbrăveni în schimbul unei retribuții bănești. Printre ei se numără cei din Dirlos, Idiciu, Păucea, Delenii, Lepindea, Șmig, Boziaș (azi înglobat în orașul Tîrnăveni), Tăuni, Tătirlău și Răvășel. Iobagii din Roandoala au menționat alături de viile din Dumbrăveni și pe cele din Biertan, iar cei din Stejăreni și Florești în plus pe cele de la Laslău și Sighișoara. La rîndul lor sătenii din Tăuni au amintit alături de viile din Mediaș și pe acelea din Bălcaci și Suplac, cei din Glogoveț pe acelea din Hundorf, Șona și Mănărade, iar cei din Valea Lungă, Cheslăr, Făget și Micăsasa centrele viticole Jidvei, Șona, Șeica Mare, Șeica Mică, Axente Sever, Tîrnava, Tîrnăvioara și Agîrbiciu. Declarația celor din Făget are următoarea formulare: „Împrejură nost la Mediaș, la Bălcaci, la Proștea Mare [azi Tîrnava n.n.], la Proștea Mică [azi Tîrnăvioara n.n.], la Agîrbiciu, la Friua [azi Axente Sever n.n.], la Șeica Mare și la Șeica Mică multe și frumoase dealuri [cu vii] fiind, acolo lucru pe bani putem căpăta și și merem acolo a lucra pe bani”⁵⁵.

Centrelor viticole de mai sus li se adăuga și Rîșul, după cum reiese din cele spuse de iobagii din Stenea și Veseud. Cei din Veseud i-au reliefat astfel importanța: „În privința banilor ne vine tare ușor, că în jurul nostru există mai multe sate cu dealuri cu vii, îndeosebi Rîș, unde în anii trecuți de adevărată foamete am putut ciștiga ceva bani și ne-am putut întreține cu munca noastră”⁵⁶. Prin aceste cuvinte sătenii din Veseud au scos în evidență că veniturile bănești realizate prin zilele de muncă prestate la viile din Rîș i-au ajutat să învingă mai ușor decît țăranii din alte părți foametea teribilă care a bîntuit în Transilvania între 1814—1817.

Deși de mai mică extensiune, la începutul veacului al XIX-lea existau și alte centre viticole transilvănene, care ofereau țăranilor liberi și dependenți posibilități de a-și vinde sezonier forța de muncă în schimbul unei retribuții în bani sau în natură. Printre acestea reprezentanții iobagilor au menționat la 1820: a) în districtul Bistrița cele de la Lechința, Budacu Săsesc, Sîniacob și Singeorzu Nou; b) în comitatul Solnocul In-

⁵⁴ *Idem*, vol. II, fila 305.

⁵⁵ Arh. Stat. RPU Budapesta, F. 52, conscripția czirákyană în Făget.

⁵⁶ Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond Alba de Sus, dosar cu actele nearanjate ale conscripției czirákylene efectuate în satele comitatului Alba de Sus.

terior cele de la Unguraș, Dicea, Fizeș și Mălin; c) în comitatul Crasna și Solnocul de Mijloc cele de la Șimleu, Mărghita și Tășnad; d) în comitatul Cluj cele de la Sic, Cojocna și Giurtelec; e) în comitatul Turda cele de la Viișoara și Luna Arieșului. Ș.a.m.d. Lor li se adăugau desigur viile orașenilor din Cluj, Dej, Ocna Dejului, Bistrița, Baia Mare, Reghin, Tîrgu-Mureș, Turda, Sibiu, Ocna Sibiului etc. La viile din Tîrgu-Mureș și Reghin au recunoscut la 1820 că mergeau la lucru sătenii din Vadu, Mitrești, Isla, Valea, Eremieni, Dumitrești, Drojdie, Deda, Dămieni și din alte localități ale scaunului Mureș și ale comitatului Turda. Cei din Dămieni, de pildă, afirmă: „La Tîrgu-Mureș și Reghin se poate primi de lucru în vii și acolo și pleacă mulți din această localitate... unde au posibilitatea să cîștige bani cu muncă de zileri”⁵⁷.

Spre deosebire de locuitorii din satele scaunului Mureș, care n-au precizat ce categorii de țărani se angajau ca zileri la vii, iobagii din Vad, Cremenea, Nireș, Sinmărghita și Batin (c. Solnoc Int.) au subliniat că mergeau la lucru pe plată în localitățile viticole învecinate îndeosebi cei mai săraci dintre ei. Sublinierea făcută în acest sens de reprezentanții sătenilor din Nireș este redată astfel de conscriptori: „cei mai săraci se pot duce să lucreze mai ales în viile din Unguraș, Dicea, Mălin, Fizeș, Ocna Dejului și Dej, într-a căroră hotare sînt multe dealuri cu vii”⁵⁸. Referindu-se la posibilitatea de a lucra pe plată în localitățile viticole din Solnocul de Mijloc și Crasna, iobagii din Stirciu se exprimă într-un mod asemănător: „Pe viile alea mari din Șimleu, din Tășnad și din Marghita cu sapa... putem cota bani”⁵⁹. Ș.a.m.d.

Exemplele de mai sus selectate din sutele de declarații făcute de reprezentanții iobagilor din satele transilvănene în fața celor care au efectuat conscripția czirákyană demonstrează că utilizarea muncii sezoniere retribuite era într-adevăr mai pe larg răspîndită în viticultură, decît în agricultura propriu-zisă, în primele două decenii ale secolului al XIX-lea. Dar, ca și în agricultura propriu-zisă, și în viticultură ea nu constituia decît o formă de tranziție spre munca liberă salariată din viitoarea orînduire capitalistă, deoarece continua să fie efectuată mai ales de către țăranii dependenți. Alături de munca salariată, și în viticultură continua să se întrebuițeze cea forțată în cadrul zilelor de robotă. Mai mult, și în această importantă ramură a agriculturii ponderea hotărîtoare revenea muncii forțate și nu celei salariate. Dependența majorității țăranilor de proprietarii feudali, determinată de relațiile de producție feudale, care-i obligau la prestarea a 2—3 zile de slujbă iobăgească pe săptămînă, a constituit și în domeniul viticulturii principala frînă a răspîndirii muncii retribuite. Altfel ea ar fi ajuns fără îndoială preponderentă, avînd în vedere că prețurile ce se plăteau la lucrul viilor erau tentante pentru țăranii. În jurul anului 1790 prețul unei zile la săpatul viei a fost fixat oficial pentru un lucrător bun: în Brașov, Sibiu și Cluj la 20 creițari cu mîncare și la 30 cr. fără hrană; în celelalte orașe transilvănene la 18 cr.

⁵⁷ Arh. Stat. Tg. Mureș, fond conscripții urbariale, conscripția czirákyană, dosar nr. 327.

⁵⁸ Șt. Metes, *op. cit.*, vol. II, fila 165.

⁵⁹ *Idem*, vol. III, fila 193.

cu hrană și la 28 cr. fără mîncare; în localitățile rurale la 16 cr. cu mîncare și la 24 cr. fără hrană. Prețurile reale ce se plăteau în viticultură pentru o zi de lucru le depășeau însă cu regularitate pe cele oficiale. Pînă la 1820, valoarea unei zile de lucru a urcat, după cum s-a văzut, pînă la 60 creîțari sau 1 florin renan pe zi pe piața muncii libere. Cea impusă oficial sau în cadrul unor obligații de natură feudală a rămas firește mai redusă și în primele două decenii ale veacului al XIX-lea nu numai în agricultură și viticultură, ci și în transportul diferitelor produse și mărfuri, în manufacturi sau în exploatarea miniere⁶⁰.

În concluzie, actele conscripției czirákyene oferă informații edificatoare privind progresul înregistrat de munca salariată sezonieră în agricultura și viticultura din diferitele unități administrative ale Marelui Principat al Transilvaniei pînă la 1820. Ea n-a ajuns pînă la începutul veacului al XIX-lea să înlocuiască munca forțată impusă țăranilor dependenți de către nobili în virtutea dreptului lor exclusiv de proprietate asupra pămîntului. Dar lărgirea ariei de răspîndire a lucrului sezonier retribuit ilustrează: în primul rînd, insuficiența zilelor de robotă sau slujbă iobăgească indeosebi în perioadele de vîrf ale principalelor munci agricole; în al doilea rînd, criza în care a intrat sistemul muncii forțate și deci al relațiilor de producție feudale încă din secolul al XVIII-lea; în al treilea rînd, adîncirea procesului de antrenare a unui număr din ce în ce mai mare de gospodării ale nobililor, orășenilor și chiar ale țăranilor liberi mai înstăriți în producerea de mărfuri pentru piață; în al patrulea rînd, că o parte tot mai însemnată a țăranilor dependenți va căuta să profite de progresul economiei de mărfuri pentru a-și vinde mai ales forța de muncă în schimbul unui salariu în bani sau a unei simbrii în natură, cu scopul de a face față necesităților de hrană, precum și impozitelor pretinse de stat, comitat și comună; în al cincilea rînd, că dacă munca salariată n-a înregistrat progrese mai substanțiale pînă la 1820, acest lucru s-a datorat frinei exercitate de relațiile de producție feudale, în virtutea cărora covîrșitoarea majoritate a țăranilor dependenți erau obligați să presteze domnilor de pămînt 2—3 zile de robotă gratuită pe săptămînă.

Dar, cu toată frîna exercitată de relațiile de producție feudale, sporirea numărului celor angajați la curțile nobiliare de-a lungul unui an agricol sau calendaristic și în special a lucrătorilor sezonieri în perioadele de vîrf ale muncilor agricole prezintă importanță fiindcă ilustrează accentuarea tendinței de înlocuire a muncii forțate gratuite cu cea liberă retribuită în primele două decenii ale veacului al XIX-lea. Această tendință se va amplifica în deceniile următoare și va duce în 1848 la redactarea chiar de către reprezentanții nobilimii cu o orientare liberală a legilor agrare votate de dietele de la Bratislava și Cluj, care vor intra în vigoare la 23 aprilie în comitatele bănățene și în cele din vestul Transilvaniei

⁶⁰ St. Imreh, *Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején* (Gospodăria alodială din Secuime în perioada descompunerii feudalismului), București, 1956, p. 131; L. Botezan, *Contribuții la istoricul cultivării viței de vie pe pămînturile nobiliare și iobăgești din Transilvania în perioada 1790—1820*, în *Terra nostra*, II, 1971, p. 155.

cunoscute sub numele de Partium, iar la 18 iunie în Marele Principat al Ardealului. Ambele îi vor transforma pe iobagi și pe jeleri în oameni liberi și în proprietari deplini pe sesiile sau loturile avute în folosință înainte de revoluție. Cu reforma agrară din 1848 se va deschide câmp liber, nelimitat, de acțiune pentru munca liberă salariată atât în agricultura propriu-zisă, cât și în viticultură, pe întreg teritoriul Transilvaniei.

LIVIU BOTEZAN

WIE DIE CZIRÁKYSCHÉ KONSKRPTION DEN VERKAUF DER ARBEITSKRAFT DER LEIBEIGENEN TRANSILVANIENS ZU BEGINN DES 19. JHS. WIDERSPIEGELT

(Zusammenfassung)

Die Czirákysche Konskription wurde 1819—1820 in allen Dörfern des Großfürstentums Transsilvanien von den habsburgischen Behörden durchgeführt. Die Konskriptoren verfaßten sie aufgrund der Antworten, die sie von den Vertretern der Leibeigenen auf neun Fragen erhielten, die sie nach typisierten Formularen gestellt hatten. Die Antworten sind wichtig, da sie wertvolle Informationen bieten über: die Kategorien der abhängigen Bauern; den Boden, den diese zum Eigengebrauch besaßen; die Arten der Feudalrente und ihre Höhe; den Ertrag der Äcker und die Technik ihrer Ausnutzung; das Niveau, das durch die Einführung der Leibeigenen-Wirtschaften im Warenumsatz zu Beginn des 19. Jhs. erreicht wurde, u.a.m. Die Konskription erweist, daß eine der Hauptformen zur Einführung der abhängigen Bauern in den Warenumsatz der Verkauf ihrer Arbeitskraft gegen eine Leistung in Geld oder Produkten war. Zugleich erweist sie auch, daß um 1820 das Streben der Adelswirtschaften schon ziemlich weit fortgeschritten war, die erzwungene und unentgeltliche Arbeit der abhängigen Bauern durch Einstellung von Knechten für ein landwirtschaftliches Jahr zu ersetzen, besonders aber durch Verwendung in immer höheren Maße von Saisonarbeitern, um das Hacken des Maises, den Schnitt und das Dreschen der anderen Getreidesorten, die Heumähd rechtzeitig zu beenden, vor allem aber um die verschiedenen Arbeiten in den Produktionskreis einzubeziehen, die in der Rebekultur nötig sind. Die bezahlte Arbeit erwies sich als viel wirksamer für das Wachstum der landwirtschaftlichen Marktproduktion und demnach auch für die erweiterten Möglichkeiten, den Gewinn zu steigern. Hatte dieses Streben auch nicht den Ersatz der Fronarbeit durch freie bezahlte Arbeit in der Landwirtschaft und im Weinbau bis 1820 zur Folge, so widerspiegelt es doch die Vertiefung der Krise, in die schon zu Beginn des 18. Jhs. die feudalen Produktionsverhältnisse geraten waren. Die Krise sollte sich in den folgenden Jahrzehnten noch verschärfen und schließlich zur bürgerlich-demokratischen Revolution von 1848—1849 führen. Die Revolution machte die Leibeigenen und die Urbäuerhörigen zu freien Menschen und zu Volleigentümern ihrer Grundstücke und bewirkte, daß von da an die bezahlte Arbeit in der Landwirtschaft und im Weinbau vorherrschte.

CONTRIBUȚII LA PROBLEMA FORMĂRII CONȘTIINȚEI NAȚIONALE ÎN MIȘCAREA MUNCITOREASCĂ DIN TRANSILVANIA

Desăvîrșirea unității naționale a statului român, fenomen legic, obiectiv, s-a realizat în condițiile unui puternic avînt al luptei maselor populare de pe ambele versante ale Carpaților. Actul unirii, dorit și urmărit de multe generații de români, s-a împlinit în condițiile specifice determinate de prăbușirea Imperiului austro-ungar în primul război mondial și ale victoriei Marii Revoluții Socialiste din Octombrie, care a deschis calea popoarelor spre eliberare națională. Acesta a fost cadrul internațional care a favorizat procesul constituirii sau desăvîrșirii statelor naționale în această parte a Europei. Rolul decisiv însă a revenit factorilor interni, în cadrul cărora conștiința unității naționale, a originii și idealurilor comune a constituit o importantă forță motrice care a mobilizat popoarele la lupta pentru realizarea statelor naționale.

Mai mult ca în cazul altor provincii ale fostului Imperiu austro-ungar, unirea Transilvaniei cu România a avut un puternic caracter plebiscitar, a fost consecința voinței milioaneilor de români aflați sub stăpînire străină și care doreau, peste toate deosebirile de stare socială și mai presus de acestea, să se unească cu frații lor de dincolo de Carpați.

Această voință, exprimată la Alba Iulia de cei peste 100.000 de participanți și de celelalte sute de mii care la 1 Decembrie nu s-au putut deplasa acolo, nu a fost consecința unui act spontan, nu a fost rezultatul unei atitudini izvorîte din conjunctura evenimentelor imediate, ci urmarea unui proces îndelungat al luptei naționale duse de români, în cursul căreia, în mintea și inima maselor și a fruntașilor luptei, deopotrivă, s-au născut idealuri și dorințe, argumente și convingeri, care au contribuit decisiv la formarea și afirmarea conștiinței naționale. În diferite etape ale acestui proces s-au acumulat și maturizat factorii necesari care în cele din urmă au permis realizarea dezideratului unirii Transilvaniei cu România.

„Desfășurarea evenimentelor istorice demonstrează în modul cel mai categoric faptul că unirea nu a fost efectul unei întîmplări, rodul unei simple conjuncturi favorabile sau al înțelegerilor intervenite la masa tratativelor, ci rezultatul luptei hotărîte a celor mai largi mase ale poporului, un act de profundă dreptate națională, realizarea unei concordanțe legice între realitatea obiectivă și drepturile inalienabile ale poporului, pe de o parte, și cadrul național cerut cu stringență de aceste realități”¹.

---

¹ Nicolae Ceaușescu, *Expunere la Sesiunea solemnă comună a C.C. al P.C.R., Consiliului Național al F.U.S. și M.A.N. consacrată sărbătoririi a șase decenii de la făurirea statului național unitar român*, București, 1978, p. 12.

Unirea a răspuns unor condiții de necesitate istorică și a fost realizată în mod conștient de masele populare românești. În toamna anului 1918, atît fruntașii luptei naționale cît și oamenii muncii de la orașe și sate erau convinși de necesitatea unirii, erau pregătiți să o înfăptuiască și dispuneau de toate argumentele necesare pentru a transforma idealul în realitate.

Manifestarea voinței maselor de a realiza unirea a constituit o bază solidă pentru activitatea fruntașilor luptei naționale în această perioadă; siguranța pe care le-o dădea această participare masivă și conștientă a radicalizat burghezia română din Transilvania, i-a impus să renunțe la compromisuri și să militeze deschis pentru realizarea unirii.

Pe temeiul acestor fapte se poate afirma că rolul hotărîtor în realizarea actului unirii l-au avut masele populare, că unirea nu este opera citorva personalități, ci a maselor românești de pe ambele versante ale Carpaților, care, ca în atitea alte momente decisive ale existenței noastre, au dovedit că sînt adevăratele făuritoare ale istoriei.

O investigație în fenomenul istoric atît de important cum a fost actul unirii conduce la constatarea că el a avut loc în condițiile afirmării din ce în ce mai pregnante a rolului proletariatului, forța cea mai înaintată a societății, purtătoarea consecventă a idealurilor de progres, de eliberare socială și națională a poporului român. „Prin natura sa de clasă, prin locul său în producția materială, proletariatul devine exponentul aspirațiilor întregului popor muncitor, interesele sale corespunzînd pe deplin cu interesele tuturor oamenilor muncii, cu cerințele obiective ale dezvoltării societății”². Această caracteristică și-a pus amprenta asupra evenimentelor istorice din deceniul al doilea al secolului nostru.

În procesul desăvîrșirii unității naționale a poporului român, clasei muncitoare i-a revenit un merit deosebit. Deși ideea luptei naționale a apărut inițial în rîndul altor categorii sociale, proletariatul a preluat-o și a îmbogățit-o cu elemente noi.

Gîndirii socialiste, purtătoare a intereselor proletariatului, i-a fost proprie îmbinarea dezideratului luptei naționale cu dezideratele luptei sociale, fapt care, pe de o parte, a determinat o poziție mai radicală a mișcării socialiste în cursul luptei pentru desăvîrșirea unității statului național român, iar pe de altă parte, îmbinarea celor două deziderate a ajutat mișcarea socialistă să înțeleagă mai repede superioritatea dreptului popoarelor asuprite la autodeterminare politică.

Pînă la înțelegerea și adoptarea acestui principiu sacru al popoarelor asuprite, gîndirea fruntașilor luptei naționale din Transilvania a trebuit să parcurgă cîteva etape care au durat în timp. Pornind de la ideea necesității egalității românilor ardeleni cu ungurii, sașii și secuii, pe temeiul numărului, originii latine, al vechimii pe aceste meleaguri și al aportului lor la viața materială și spirituală, trecînd prin etapa luptei pentru autonomia Transilvaniei și a recunoașterii unei națiuni pe temeiul faptului că ea există, gîndirea burgheză a făcut pasul decisiv către înțele-

---

² Nicolae Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, București, 1966, p. 13.

gerea superiorității dreptului la autodeterminare politică și a concretizat oficial această evoluție prin cunoscuta Declarație de la Oradea, din 12 octombrie 1918.

Ideea luptei pentru unitate națională a găsit un teren fertil în conștiința muncitorilor români din Transilvania, deoarece aceștia erau exploatați atât ca clasă socială, cât și ca parte a unei națiuni asuprite.

Formarea și afirmarea conștiinței naționale în mișcarea muncitorească din Transilvania a fost un proces complex desfășurat în decursul multor ani, proces de-a lungul căruia s-a cîștigat o experiență proprie în domeniul luptei economice, politice și pentru drepturi democratice. La această experiență s-a adăugat activitatea teoretică și practică desfășurată de militanții, organizațiile politice și presa muncitorimii, prin cele mai diverse mijloace de propagandă.

Formarea conștiinței naționale în sinul mișcării muncitorești și afirmarea ei în lupta națională s-a făcut în atmosfera luptei generale a poporului român pentru realizarea dezideratului său național și nu rupt de această luptă, nu în afara ei.

O examinare, fie și sumară, a căilor și mijloacelor de formare a conștiinței naționale a clasei muncitoare din Transilvania presupune trecerea în revistă a situației sale materiale și sociale, a activității teoretice și practice desfășurate de organizațiile social-democrate în organizarea grevelor, demonstrațiilor, folosirea presei, a diferitelor materiale de propagandă, a luptei pentru drept de vot universal, contribuția școlii, a societăților culturale, a legăturilor cu mișcarea muncitorească din România etc.

*

Promovînd o politică de subordonare economică, clasele dominante din Imperiul austro-ungar au descurajat sistematic dezvoltarea industrială a Transilvaniei, deși bogățiile naturale de care dispunea provincia ar fi justificat o asemenea dezvoltare. În consecință, în Transilvania, proletariatul industrial reprezenta un procent mai redus în comparație cu proletariatul industrial din alte zone ale imperiului. Dar și în aceste condiții muncitorii români cuprinși în industrie reprezentau doar 29,9% din totalul muncitorilor industriali din Transilvania³. Marea majoritate a proletarilor români lucrau în industria mică, meșteșuguri și mai ales în minerit. Cercetarea calitativă a acestui aspect demonstrează că muncitorii aparținînd națiunilor asuprite din imperiu, deci și cei români, erau utilizați mai ales în activitățile care cereau un grad de calificare mai redus și care prin natura și intensitatea muncii depuse erau mai grele.

Datorită aceleiași politici de discriminare națională, în Transilvania durata zilei de muncă era mai mare, iar salariile mai mici în comparație cu situația din alte zone ale imperiului. Semnificativ este faptul că la începutul secolului al XX-lea, salariul mediu al muncitorilor din Transilvania reprezenta 66,2% față de salariul mediu din regiunea Budapestei,

³ *Din istoria Transilvaniei*, ed. a II-a, vol. 2, București, 1963, p. 339.

ceea ce situa provincia, sub acest aspect, pe penultimul loc în raport cu alte ținuturi ale Ungariei în perioada respectivă⁴.

Primele imagini ale inechității naționale și sociale receptate în anii copilăriei și ai școlarizării vin să completeze acum, în condițiile luptei pentru ciștigarea existenței zilnice, tabloul real al dublei exploatați. Experiența și realitățile vieții formează convingerea că asupra națională și socială au un izvor comun, că pentru eradicarea lor se impune îmbinarea dezideratelor luptei naționale cu dezideratele luptei sociale.

Pe acest fond este explicabilă și firească existența numeroaselor conflicte de muncă, în care alături de proletariatul român s-au încadrat în luptă proletari maghiari, germani etc. Această colaborare dovedește că muncitorii români au făcut distincția necesară între asupritorii lor reali și masele populare maghiare și germane, cu care împărțeau necazuri și greutăți.

Creșterea nemulțumirii maselor, generată de ascuțirea contradicțiilor de clasă dintre exploatați și exploataitori, ca și de intensificarea asupririi naționale, a atins un punct de încordare maximă în anii 1905—1907. Acestea s-au exprimat prin creșterea numărului de greve și demonstrații (423 de greve cu 100.300 de participanți)⁵, care se caracterizau printr-un puternic conținut politic. Conținutul politic viza nu numai raporturile sociale, ci și pe cele naționale.

Intensificarea acțiunilor muncitorești împotriva exploatații a determinat de multe ori intervenția brutală a autorităților. Astfel, Ioan Crețu, fruntaș socialist ardelean, arăta că: „Autoritățile ungare reacționare și șoviniste nu văd cu ochi buni că se deșteaptă și poporul român și că apucă adevărata cale...“⁶.

Contribuind la declanșarea primului război mondial, clasele dominante austriece și maghiare au urmărit să atenueze criza politică internă în continuă creștere, să frineze și să reprime mișcările revoluționare ale maselor muncitorești și țărănești, precum și mișcarea de eliberare națională a popoarelor asuprite. Mersul războiului nu a justificat așteptările claselor dominante, iar eșecurile au ascuțit și mai mult contradicțiile sociale și naționale.

Suferințele războiului au provocat în întreaga monarhie împotrivirea maselor populare în frunte cu clasa muncitoare, față de măsurile drastice impuse de autorități. În ciuda stării excepționale, muncitorii din Valea Jiului, unde lucrau circa 11.500 de mineri, în majoritate români⁷, au declarat în vara anului 1916 o grevă care a durat mai multe luni. Greva a lovit puternic în producția de război a imperiului.

În cursul anului 1917, începînd cu marile demonstrații de 1 Mai pentru încetarea războiului și pentru drepturi politice și continuînd cu puternicele greve din Valea Jiului, Brașov, Oradea, Cluj și din alte centre

⁴ *Adevărul*, nr. 8 din 25 II/10 III 1918 și nr. 31 din 5/18 VII 1918.

⁵ L. Fodor, L. Vajda, *Contribuții la istoria mișcării sindicale din Transilvania, 1848—1918*, București, 1957, p. 86.

⁶ *România Muncitoare*, din 4 iulie 1910.

⁷ I. Cicală, *Mișcarea muncitorească și socialistă din Transilvania*, București, 1976, p. 206.

muncitorești, clasa muncitoare din Transilvania și-a exprimat năzuințele, aspirațiile sociale și naționale.

O mare influență asupra mișcării muncitorești, asupra luptei pentru emanciparea națională a popoarelor asuprite din monarhia dualistă au avut-o victoria Marii Revoluții Socialiste din Octombrie, actele și decretelor elaborate de Puterea Sovietică cu privire la încetarea războiului și la dreptul popoarelor din Rusia la autodeterminare politică.

Situația materială și socială, lipsa drepturilor politice, precum și influența M.R.S.O. au dus în toamna anului 1917 și în anul următor la creșterea fără precedent a luptei de clasă și a celei naționale, la afirmarea tot mai puternică a clasei muncitoare din Transilvania în această luptă. Grevele, prin revendicările cu caracter politic, social-economic și național, și-au adus o contribuție însemnată la formarea conștiinței de clasă și naționale a proletariatului român din Transilvania. Dar această cale de formare a conștiinței, greva, răminea — după expresia lui Lenin — „un element spontan, forma embrionară a conștiinței”⁸.

Dacă la începutul secolului al XX-lea mișcarea muncitorească din Transilvania înregistra o creștere considerabilă sub diferite aspecte, în timpul războiului și mai ales în anii 1917 și 1918 este tot mai evident procesul de clarificare, de creștere a conștiinței de clasă și naționale, fapt care s-a concretizat în acțiunile revoluționare din toamna anului 1918, în cursul revoluției burghezo-democratice și în timpul pregătirii și desfășurării Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia, când proletariatul a fost, alături de țărănime, forța socială cea mai importantă în realizarea desăvârșirii unității naționale a statului român.

Apreciind aportul deosebit al proletariatului și țărănimii la înfăptuirea unirii Transilvaniei cu România, tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretar general al P.C.R., afirma: „... trebuie subliniat că rolul hotărîtor în înfăptuirea unirii l-au avut proletariatul, ce se afirma tot mai puternic pe arena politică a societății, mișcarea muncitorească și socialistă, precum și masele țărănimii — care legau de unire atît nădejdea eliberării naționale, cît și a eliberării sociale. Puternice mărturii ale hotărîrii maselor populare din Transilvania de a se uni cu Țara au fost marile demonstrații politice de afirmare a dreptului la autodeterminare națională, constituirea consiliilor muncitorești și a gărzilor naționale care au preluat puterea din mîinile autorităților habsburgice, sutele de mii de semnături pe mandatul delegaților la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, participarea la adunare a peste 100.000 de români”⁹.

În cursul luptelor de clasă, al bătăliei pentru drepturi economice, politice și naționale, proletariatul român din Transilvania a acționat în spiritul internaționalismului proletar. Socialiștii români au promovat interesele tuturor muncitorilor din Transilvania, indiferent de naționalitatea lor. Principiului internaționalismului proletar, gazeta „Adevărul”, organul de presă al social-democraților români din Transilvania i-a consacrat

⁸ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 6, București, 1961, p. 28.

⁹ Nicolae Ceaușescu, *Expunere la Sesiunea solemnă comună a C.C. al P.C.R., Consiliului Național al F.U.S. și M.A.N. consacrată sărbătoririi a șase decenii de la făurirea statului național unitar român*, p. 11.

numeroase articole în care arăta că eliberarea clasei muncitoare de exploatarea capitalistă și de asuprirea națională are mai multe sorți de izbândă prin eforturile unite ale proletarilor, indiferent de naționalitate.

Comentînd situația grea a minerilor din Transilvania, români, maghiari și de alte naționalități, „Adevărul” arăta că, indiferent de naționalitate, proprietarii capitaliști se unesc împotriva muncitorilor atunci cînd interesele lor sînt puse în pericol. Îndemnîndu-i să se unească în luptă, „Adevărul” sublinia: „Și noi, lucrătorii din întreaga țară, trebuie să ne înțelegem, să ne unim, să ne organizăm... ca să putem duce mai ușor lupta contra capitalului”¹⁰.

Socialiștii români nu au confundat nici o clipă politica șovină promovată de cercurile conducătoare maghiare cu poporul maghiar. Fruntașul socialist I. Crețu arăta că „... poporul maghiar — adevărata națiune — nu voiește să nedreptățească naționalitățile nemaghiare și să trăiască în veșnică luptă și dușmănie cu ele, ci, dimpotrivă, voiește egala îndreptățire a naționalităților”¹¹.

În același spirit, socialiștii români au susținut lupta de eliberare națională a altor popoare asuprite din Imperiul habsburgic. Astfel, în timpul tratativelor din septembrie 1918 de la Zagreb și Sarajevo, duse de Tisza în problema slavilor de sud, „Adevărul” sublinia că „Cea mai înțeleaptă și cinstită dezlegare ar fi ca popoarele slave ce sînt împărțite acum în cinci provincii să se unească într-un singur stat”¹².

Formarea conștiinței naționale a clasei muncitoare din Transilvania nu a fost numai rezultatul experienței proprii, al căii spontane, ci a fost și rezultatul activității teoretice și practice pe care au desfășurat-o organizațiile politice social-democrate.

Adîncirea procesului de luptă pentru eliberare națională a tuturor românilor la începutul secolului al XX-lea poate fi urmărită sub cele mai diverse forme de manifestare, într-o bogată și inepuizabilă activitate nu numai în domeniul economic, cît mai ales în domeniul politic, cultural etc. În întreaga perioadă premergătoare anului 1918, masele populare au reprezentat forța și garanția mișcării naționale și sociale a românilor din Imperiul habsburgic, au constituit elementul dinamizator și hotărîtor în desfășurarea luptei românilor împotriva dominației străine.

Un fapt caracteristic al adîncirii procesului de luptă pentru eliberarea națională a românilor din Transilvania l-au constituit formele variate de acțiune, participarea tot mai largă a maselor la numeroasele manifestări organizate, element esențial în desfășurarea acestui proces, și conștiința tot mai dezvoltată a necesității unirii tuturor românilor într-un singur stat. Alături de obiectivele imediate ale mișcării naționale ca egalitatea în drepturi a tuturor națiunilor, dobîndirea votului universal, a dreptului de întrunire și organizare, înlăturarea îngrădirilor naționale și a politicii de deznaționalizare a popoarelor, apare și se conturează tot mai clar ideea unirii cu România a tuturor provinciilor românești aflate sub stăpînire străină. Afirmînd necesitatea acestui deziderat, ziarul „Ade-

¹⁰ *Adevărul*, din 15 februarie 1908.

¹¹ *Idem*, din 20 august 1907.

¹² *Idem*, din 29 septembrie 1918.

vărul“ arăta: „Dar mai mult, unul din visurile noastre cele mai frumoase e și unirea tuturor românilor. Vrem ca toată suflarea românească să viețuiască într-un stat, vrem ca prin unirea tuturor țărilor române să ne unim într-un popor mare, înaintea căruia să fie deschise toate căile ce duc spre progres și fericire“¹³.

O contribuție importantă în cadrul mișcării naționale a românilor au avut-o organizațiile social-democrate din Transilvania. În 1905 s-a creat Secția română a Partidului Social-Democrat din Ungaria, care a înmănunchiat numeroase organizații locale din Arad, Timișoara, Lugoj, Sibiu, Brașov, Reșița, Anina, Oravița, Călan, Cugir, Petroșani, Simeria, Oradea, Bistrița și din alte localități.

Îmbinarea dezideratelor de ordin social cu cele de factură națională, apărarea drepturilor și libertăților cetățenești, a culturii naționale, au constituit preocupări de bază pentru socialiștii români. Această activitate poate fi surprinsă în presa muncitorească, care se referea fie la anumite acțiuni menite să mențină trează conștiința națională a poporului român, dar mai cu seamă în documentele și actele care înfățișau activitatea organizațiilor locale sau a Secției române a P.S.D.U.

În adoptarea unei poziții mai clare și mai ferme în problema națională, un rol important a revenit lucrărilor Congresului de la Arad al Secției române a P.S.D.U. (ianuarie 1908). Chestiunea principală, dezbătută pe larg, a constituit-o necesitatea apropierii de mase, reflectarea cu mai mult curaj în coloanele presei a problemelor luptei naționale, oportunitatea transferării centrului de activitate și a conducerii social-democrate în mijlocul poporului român. Congresul a decis transferarea conducerii Secției române a P.S.D.U. la Arad. În cuvântul său muncitorul socialist Gheorghe Vuc arăta că: „... centrul mișcării românești și al foii trebuie să fie într-o localitate unde locuiește populația românească în masă. Aradul este orașul cel mai potrivit spre scopul acesta, fiindcă este așezat în mijlocul poporului de sute de mii, el însuși avînd 12.000 de români. Dar la Budapesta ce să caute socialismul român? Nu românii trebuie să meargă la Budapesta, căci trei milioane de români nu pot merge acolo, ci dacă acolo sînt oameni harnici, să vie ei la Arad, acolo unde este mișcarea românească. Revoluția nu se poate face cu 20—30 de oameni, cîți români trăiesc pierduți prin Budapesta, ci cu miile și milioanele care gîndesc și hotărăsc să nu mai sufere mai departe“¹⁴.

Organizațiile politice muncitorești au desfășurat numeroase acțiuni pentru menținerea trează a conștiinței naționale și de clasă, pentru apărarea culturii naționale, pentru păstrarea și dezvoltarea tradițiilor, obiceiurilor și virtuților poporului român. Din acțiunile desfășurate în anii 1904—1914 sub conducerea organizațiilor social-democrate, se impun a fi relevate în primul rînd întrunirile politice. Ele au reprezentat un mijloc eficient de educație politică a maselor, de mobilizare la luptă. În cadrul acestor întruniri, Secția română a P.S.D.U. își propaga programul, indica căile de luptă pentru îmbunătățirea condițiilor de trai și de muncă ale clasei muncitoare. În centrul activității de propagandă se află ideea luptei

¹³ *Idem*, din 25 noiembrie 1918.

¹⁴ *Tribuna*, din 11 ianuarie 1908.

pentru eliberare națională și socială. La întrunirile care adeseori concentrau sute sau chiar mii de participanți se abordau principalele aspecte ale educației în spiritul trecutului bogat de luptă al înaintașilor, considerat izvor permanent de reînnoire națională.

Campaniile pentru vot universal, egal, direct și secret au reprezentat una dintre cele mai frecvente forme de luptă, menite să asigure drepturi politice, să proclame egalitatea între națiuni. Campaniile electorale din anii 1905—1906 și din 1910 au fost folosite cu succes pentru popularizarea idealului național, pentru demascarea asupririi naționale și sociale. S-au organizat numeroase întruniri în principalele centre muncitorești din Transilvania pentru a combate politica șovină a guvernanților maghiari. De pildă, adunarea din 10 august 1905 de la Arad, la care au participat peste trei mii de cetățeni, a făcut un aspru rechizitoriu guvernului și partidelor politice reacționare, care duceau o politică de deznaționalizare forțată a popoarelor nemaghiare¹⁵.

Împotriva proiectului de reformă preconizat de ministrul de interne Andrassy în 1908, proiect care venea să reducă și mai mult numărul alegătorilor români, au fost organizate mari manifestații de protest la Brașov, Arad, Sibiu, Lugoj, Oradea, Timișoara, Deva etc. Manifestanții cereau introducerea votului universal, egal, secret și direct.

În problema votului universal mișcarea muncitorească a adoptat o poziție combativă, sesizând lipsa acestuia și ca un aspect și mijloc specific al asupririi naționale.

Lupta pentru vot universal polariza atenția maselor largi populare. În sprijinul introducerii votului universal muncitorii s-au ridicat la luptă în mai multe rânduri. Cel mai important moment al acestei lupte l-a constituit greva din 22 aprilie 1918, declanșată ca urmare a publicării proiectului de lege electorală al lui Vázsonyi. Cu acest prilej, „Adevărul” arăta că proiectul de lege electorală amintit „... mai cu seamă pe noi românii nu ne poate mulțumi la nici un caz”, avertizând că greva generală avea menirea „... de a face atenți pentru ultima oară pe stăpînitori spre a-și îndeplini promisiunile, dînd drepturi poporului, căci altfel vom fi siliți a lupta cu alte arme pentru dezrobirea noastră”¹⁶.

Pe planul relațiilor spirituale un rol esențial în dezvoltarea mișcării naționale a românilor l-au avut școlile, asociațiile și societățile cultural-artistice, diferitele aniversări și comemorări etc. Ele au reprezentat una din formele reușite de cultivare a idealului național, de sădire în rîndul poporului a conștiinței de sine.

Pe tărîmul culturii, poporul român s-a întîlnit într-un front comun dincolo de deosebiri sociale, confesionale sau politice. Edificiul unic al culturii românești, înălțat pe temelia ideii naționale, a luptei pentru apărarea limbii, pentru individualitate politică, a strîns într-un singur suvoi energiile întregului popor român în scopul realizării idealului național.

Școala fiind unul din pilonii de bază ai menținerii și cultivării limbii române, a constituit preocuparea permanentă a românilor din Transilva-

¹⁵ *Idem*, din 12 august 1905.

¹⁶ *Adevărul*, din 9 iunie 1918.

nia. Împotriva școlii românești au fost luate numeroase măsuri cu scopul maghiarizării forțate a populației. Astfel, guvernele maghiare reacționare au elaborat legile școlare din 1904 și 1907, care loveau în școlile românești provocând nemulțumirea profundă a transilvănenilor, care s-a manifestat sub diferite aspecte.

Socialiștii români s-au ridicat adeseori în apărarea școlii, pentru dreptul poporului de a se cultiva în limba maternă. „Învățarea în școli a limbii naționale, școlile naționale, administrația autonomă, sînt revendicări democratice și demne pentru mulțimile lucrătoare care înțeleg a-și croi din ele mijloace necesare pentru eliberarea lor. Bogătașul ceh, polon sau român nu prea simte nevoia de școală, limbă și administrație autonomă, căci are timp și bani de a urma și adopta limba și obiceiurile statului oficial. Muncitorul însă, născut și crescut în leagănul limbii naționale, care nu poate părăsi, în majoritatea cazurilor, locul nașterii sale și căruia mijloacele nu-i permit a urma cursurile școlii oficiale, se simte vădit strîmătorat în exercițiul drepturilor sale. El se vede apăsător de o îndoită exploatare, economică și națională”¹⁷.

Condamnînd politica șovină a guvernanților, Congresul Secției Române a P.S.D.U. din ianuarie 1908 sublinia „nevoia de a ne păstra limba noastră, cultura noastră națională”¹⁸.

Un rol activ în lupta pentru emanciparea națională a revenit presei românești din Transilvania. „Adevărul”, apărut în 1903, a luptat împotriva exploatării sociale și naționale a poporului român. Ziarul socialist a avut o mare influență în rîndul poporului român, deoarece a știut să publice în coloanele sale cele mai arzătoare probleme ale timpului.

Subliniind necesitatea unirii proletarilor români în organizații politice, „Adevărul” releva importanța acestei acțiuni, menită să apere interesele de clasă și naționale ale maselor populare. „În vremurile acestea de grele încercări, avem o sfîntă datorință, mai cu seamă noi românii, de a strînge rîndurile în cadrul Partidului Social-Democrat. Noi, fiind de două ori exploatați și nedreptățiți și ca națiune și ca producători, să ne luminăm poporul din care facem parte”¹⁹.

Organul de presă al socialiștilor din Transilvania a demascăat cu multă vigoare politica de deznaționalizare promovată de clasele dominante din imperiu, a dezbătut de multe ori problema luptei pentru emancipare socială și națională.

Ziarul „Adevărul” a combătut legile școlare din anii 1904 și 1907, s-a ridicat cu hotărîre împotriva abuzurilor patronatului, a apărat țărănimea asuprită, a luptat pentru drepturi democratice și libertăți politice. În paginile ziarului s-a făcut un aspru rechizitoriu declarației ministrului de interne Andrassy Gyula, care afirma că va lupta cu toate mijloacele împotriva naționalităților. Ripostînd, „Adevărul” scria: „Noi, muncitorii social-democrați, care stăm pe temeliea internaționalismului, nu putem trece în tăcere peste această declarație, căci consecințele care vor urma

¹⁷ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România, 1910—1915*, București, 1968, p. 148.

¹⁸ *Unirea Transilvaniei cu România. 1 Decembrie 1918*, București, 1970, p. 353.

¹⁹ *Adevărul* din 2 august 1907.

din ea sînt de o însemnătate foarte mare pentru poporul din această țară²⁰.

Pregătirile pe care clasele dominante din Imperiul habsburgic le făceau pentru declanșarea războiului au fost demascate cu promptitudine în paginile „Adevărului”. Organul social-democraților români a militat activ împotriva războiului pe care, mai ales prin articolele semnate de Emil Isac, l-a demascat ca fiind un război imperialist, de jaf, de pe urma căruia masele populare aveau să sufere și mai mult.

După izbucnirea războiului, „Adevărul” a trebuit să-și înceteze apariția, dar la 1 octombrie 1917, cu ajutorul primit din partea muncitorilor români, el a reapărut, luptînd cu și mai multă vigoare împotriva exploatării sociale și naționale.

Victoria Marii Revoluții Socialiste din Octombrie a fost salutăată cu bucurie de clasa muncitoare din imperiu. Ea a găsit un larg ecou în paginile „Adevărului”, care a publicat mai multe articole despre eveniment și consecințele ce vor rezulta din el. Astfel, propunerea de pace a Guvernului sovietic, cu larg ecou în mișcarea muncitorească din Transilvania, a fost popularizată de „Adevărul” în articolele „Revoluția pentru pace din Rusia”, „Au învins partizanii păcii” etc.

Foarte utilă a fost propaganda desfășurată de ziarul socialist în preajma unirii, în timpul desfășurării Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia și după unire, cînd a făcut cunoscută opiniei publice dorința de unire a poporului român, căile și mijloacele de înlăptuire, poziția clasei muncitoare și a mișcării socialiste față de acest act istoric. Articolul „La Alba Iulia” sublinia dorința fierbinte a românilor din Transilvania, care „... fără deosebire de clasă voiesc să se unească cu frații lor de peste munți. Prin aceasta se va înlăptui în fine ceea ce înainte cu trei sute de ani a fost zădărnici prin uneltirile barbare ale unor tirani. Poporul român se bucură azi de libertatea națională. Dar nu e numai aceasta ceea ce se va săvîrși la Alba Iulia. Căci nu e vorba acum numai de dezrobirea națională, ci și de ridicarea asupritului popor român la o treaptă socială mai înaltă și omenească.

Se vor proclama acolo toate legile și reformele mari și însemnate care vor alcătui temelia fericirii poporului român în viitor...²¹.

Prin problematica largă pe care a abordat-o ziarul socialist a avut o mare circulație nu numai în rîndul proletarilor, ci și al țărănimii, iar pînă la reparația ziarului „Românul”, organul de presă al burgheziei române din Transilvania, paginile „Adevărului” au fost folosite de fruntașii burghezi ai luptei naționale și de Consiliul Național Român Central, care conducea întreaga mișcare de eliberare națională din Transilvania.

Alături de „Adevărul”, iar mai tîrziu și de „Glasul Ardealului”, organ al Consiliului Național Român din Brașov, un rol important în propagarea ideilor luptei sociale și naționale l-a avut „Biblioteca Ardealului” editată de Secția română a P.S.D.U.²²

²⁰ *Idem*, din 9 decembrie 1906.

²¹ *Idem*, din 1 decembrie 1918.

²² Tiron Albani, *Memorii*, București, 1969, p. 42.

Remarcabilă a fost activitatea desfășurată de fruntașii socialiști atît sub aspectul luptei pentru eliberare socială, cît și pentru dezrobire națională. După cum rezultă din „Memoriile“ lui Tiron Albani, în toamna anului 1918, o seamă de activiști ai Secției române, ca de exemplu Bazil Surdu, Iosif Renoiu, Tiron Albani, Ioan Mihuțiu și alții au participat activ la organizarea și buna funcționare a consiliilor naționale române din Transilvania, cu care ocazie au desfășurat și o bogată activitate propagandistică în favoarea realizării dezideratului național, pentru unirea cu România²³.

În formarea conștiinței naționale a clasei muncitoare din Transilvania un rol important l-au avut legăturile permanente ale mișcării muncitorești și socialiste din această străveche provincie românească cu mișcarea muncitorească și socialistă din România. Aceste legături s-au manifestat prin participarea directă a unor fruntași ai mișcării muncitorești din România la congresele socialiștilor din Transilvania, prin schimbul de literatură socialistă, ziare și reviste. Toate acestea au consolidat vechile legături dintre proletarii români de pe cele două versante ale Carpaților.

De la începutul afirmării sale mișcarea socialistă din România a privit problema unirii ca pe o necesitate istorică, reclamată de legile obiective ale dezvoltării sociale. Socialiștii români și-au sprijinit aspirațiile pe tăria argumentelor istorice și pe evoluția concretă a vieții popoarelor subjugate. „Voim o Dacie așa cum fu ea, fiindcă istoria și dreptul, trecutul și prezentul ne dau dreptul a aspira la o Dacie română. Acest pămînt, udat cu sîngele și sudoarea străbunilor noștri, înmulțit cu țărîna lor de douăzeci de ori seculară, e al nostru“²⁴.

Încă din 1893, de la constituirea P.S.D.M.R., socialiștii români s-au ridicat cu hotărîre împotriva asupririi naționale a românilor aflați sub stăpînire străină. La Congresul Internaționalei a II-a de la Zürich din 1893, un delegat al P.S.D.M.R. a vorbit despre atitudinea social-democrației române față de chestiunea națională, ridicîndu-se cu hotărîre împotriva politicii de deznaționalizare promovate de clasele stăpînitore maghiare²⁵.

Eforturile muncitorimii și ale partidului său se caracterizau printr-o mare complexitate a metodelor și mijloacelor folosite în lupta pentru desăvîrșirea statului național român. Acestea merg de la demascarea politicii antinaționale promovate de guvernele reacționare din Austro-Ungaria și pînă la afirmarea necesității luptei pentru unitatea statală a tuturor provinciilor locuite de români.

În formarea conștiinței naționale a proletariatului român din Transilvania un rol important a revenit atmosferei generale, determinate de lupta tuturor categoriilor sociale pentru emancipare națională. Afirmarea conștiinței naționale a muncitorilor în cursul luptei pentru unitate națională este atestată de activitatea desfășurată în cadrul consiliilor

²³ *Idem*, cap. II.

²⁴ *Dacia Viitoare*, an I, nr. 2 din 16 februarie 1883, p. 21.

²⁵ *Unirea Transilvaniei cu România. 1 Decembrie 1918*, p. 198—199.

naționale, consiliilor muncitorești și în gărzile naționale. Această activitate a creat condițiile necesare pentru realizarea dezideratului național.

Afirmarea conștiinței naționale în rindul proletariatului român din Transilvania și-a găsit încununarea în participarea sa numeroasă și activă la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, în hotărîrea fermă de a realiza unirea Transilvaniei cu România în cadrul unui stat democratic în care proletariatul, țărănimea, naționalitățile conlocuitoare să se bucure de largi libertăți democratice, de o stare materială și spirituală mai bună. În cuprinsul actului final al Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia sînt reflectate contribuția și atitudinea mișcării socialiste și muncitorești față de problemele majore care stăteau în fața națiunii române. Înscrisura în document a unor revendicări în favoarea clasei muncitoare, a țărănimii și naționalităților, chiar dacă ele nu au fost integral traduse în viață, constituie un moment semnificativ pentru etapa respectivă.

Unirea Transilvaniei cu România a creat premisele unei dezvoltări accelerate pe plan economic și cultural. În același timp, unirea a avut ca urmare creșterea forțelor proletariatului, ale mișcării revoluționare, intensificarea luptei democratice.

Speranțele maselor populare nu s-au realizat integral după unire, deoarece clasele exploatatoare din România au dat un caracter limitat reformelor înfăptuite, iar unele măsuri au fost anulate de legile antidemocratice. Pentru a-și consolida pozițiile de clasă, burghezia și moșierimea au intensificat exploatarea, au restrîns drepturile și libertățile democratice și au promovat o politică de oprimare a forțelor revoluționare, de discriminare națională în dorința de a învrăjbi muncitorii de diferite naționalități pentru a-i asupri mai ușor. Această politică a făcut să crească avîntul luptei revoluționare a proletariatului și a celorlalte forțe progresiste din țară²⁶.

În condițiile radicalizării politice a maselor, în mai 1921 a fost făurit Partidul Comunist Român, eveniment de importanță istorică în evoluția societății românești. Făurirea P.C.R. a ridicat pe o treaptă superioară lupta pentru libertate națională și dreptate socială. Sub conducerea comuniștilor s-au realizat pe deplin, în anii construcției socialismului, idealurile de dreptate, egalitate și colaborare între națiunea română și naționalitățile conlocuitoare din patria noastră.

Afirmînd această realitate a vieții noastre sociale, economice și politice, tovarășul Nicolae Ceaușescu sublinia, la a 60-a aniversare a unirii Transilvaniei cu România: „Odată cu trecerea la construirea socialismului au putut fi soluționate pînă la capăt marile probleme ale dezvoltării societății românești pe calea progresului economic și social, și-au găsit împlinire idealurile pentru care au luptat clasa muncitoare, forțele revoluționare, progresiste, cei mai buni fii ai poporului”²⁷.

AUREL PANTEA

²⁶ Nicolae Ceaușescu, *Expunere la Sesiunea solemnă comună a C.C. al P.C.R., Consiliului Național al F.U.S. și M.A.N. consacrată sărbătoririi a șase decenii de la făurirea statului național unitar român*, p. 16—17.

²⁷ *Idem*, p. 20.

CONTRIBUTIONS AU PROBLÈME DE LA FORMATION DE LA CONSCIENCE NATIONALE DANS LE MOUVEMENT OUVRIER DE LA TRANSYLVANIE

(Résumé)

L'article présente en bref les moments les plus importants de l'apparition et de la maturation de la conscience nationale dans le mouvement ouvrier en Transylvanie.

Se servant surtout de la presse socialiste, mais des travaux de synthèse aussi et même de mémoriaux, l'auteur prouve le fait que dans la lutte de la classe ouvrière de la Transylvanie pour l'accomplissement du desideratum de l'unité de l'État, la conscience nationale a représenté une importante force motrice.

Combinant les desiderata de la lutte nationale avec ceux de la libération sociale, le mouvement ouvrier a réussi à devenir la principale force dans l'accomplissement de l'union de la Transylvanie avec la Roumanie.

La conclusion principale de l'article la constitue le fait que l'union de la Transylvanie avec la Roumanie, acte historique objectif, est réalisée par les masses populaires de tous les deux versants des Carpates.

ASPECTE ALE INSURECȚIEI NAȚIONALE ARMATE, ANTIFASCISTE ȘI ANTIIMPERIALISTE DIN AUGUST 1944*

I

Evenimentele din august 1944 constituie o strălucită încununare a unui glorios trecut de luptă purtată de-a lungul veacurilor pentru eliberare socială și națională, o remarcabilă sinteză a secolelor eroice de bătălii revoluționare pentru ideile unității statale, independenței, dreptății și progresului social, împotriva exploatării și asupririi.

În această largă optică istorică, insurecția națională armată, antifascistă și antiimperialistă marchează, ca o nepieritoare piatră de hotar, începutul unei ere noi în viața patriei, din perspectiva căreia întreaga evoluție istorică a poporului român își luminează mai adânc sensurile, conferind tradițiilor pe care le continuăm astăzi întreaga lor măreție și demnitate. „Eliberarea țării de sub jugul fascist și victoria insurecției naționale armate antifasciste și antiimperialiste de la 23 August 1944 — arată tovarășul Nicolae Ceaușescu — au marcat începutul unei epoci istorice noi în dezvoltarea societății românești, au deschis poporului român perspectiva făuririi unei vieți noi, demne și independente”¹.

II

În desfășurarea celui de-al doilea război mondial, începînd cu 1943, se produsese mutații hotărîtoare în favoarea coaliției antihitleriste. Astfel, pe frontul estic european, categorica victorie de la Stalingrad (azi Volgograd) a Armatei Sovietice, completată și definitivată de cea de la Kursk-Orel-Belgorod, a determinat cotitura radicală în mersul războiului în favoarea forțelor antifasciste².

---

* În legătură cu pregătirea și desfășurarea insurecției, vezi: P. Bunta, *Insurecția armată din august 1944 — cotitură istorică în viața poporului român*, în *ActaMN*, nr. 1/1964, p. 1—35; *Buletinul Academiei Militare — număr special*, nr. 3/1969; P. Bunta, G. Protopopescu, *Insurecția națională armată, antifascistă și antiimperialistă din august 1944 — eveniment cardinal în lupta poporului român pentru independență națională*, în *Marisia*, VIII/1978, p. 555—587.

¹ Nicolae Ceaușescu, *Expunere la sesiunea solemnă consacrată sărbătoririi a șase decenii de la făurirea statului național unitar român*, Edit. politică, București, 1978, p. 19.

² Florin Constantiniu și alții, *Despre periodizarea celui de-al doilea război mondial*, în *Revista de istorie*, nr. 6, tomul 27/1974, p. 941—947.

În Extremul Orient, aliații, după înfringerea decisivă a flotei japoneze în bătălia aeronavală din largul insulei Midway (4—7 iunie 1942), se apropiau de arhipelagul nipon, iar prin cucerirea insulelor: Noua Georgie (iunie 1943), Gilbert (20 noiembrie 1943), Noua Anglie (16 decembrie 1943) și Bougainville (1 noiembrie 1943), aliații își creaseră premisele strategice ale cuceririi arhipelagului Marianelor (iulie 1944) de pe ale cărei baze terestre bombardierele strategice ale S.U.A. vor începe acțiunea directă asupra Japoniei.

În Africa, după victoria aliaților de la El-Alamein (23 octombrie—3 noiembrie 1942), trupele germano-italiene sînt bătute succesiv, fiind silită să capituleze la 13 mai 1943. Ca urmare a eliberării întregii zone a Maghrebului arab, forțele aliate debarcă la 10 iulie 1943 în Sicilia și la 3 septembrie 1943 în Calabria.

În aceste condiții militare, la 25 iulie 1943, dictatorul fascist al Italiei, Benito Mussolini, este arestat, noul guvern Badoglio încheind armistițiul la 3 septembrie 1943.

Anul 1944 accentuează dezagregarea militară a Axei.

La 6 iunie 1944 — „Ziua cea mai lungă“ —, se deschide cel de-al doilea front în Europa, prin debarcarea trupelor anglo-americo-franco-polono-belgiano-olandez-cehoslovace, circa 1.000.000 de oameni, în Normandia³. Debarcarea normandă este urmată, la 15 august 1944, de debarcarea aliaților pe coasta provensală a Franței. La 13 septembrie 1944, trupele aliate din nord vor face joncțiunea cu cele din sud în regiunea Dijon, după ce insurecția pariziană, cu sprijinul Diviziei 2 blindate a Franței libere (generalul Leclerc) va elibera „Orașul-lumină“ la 25 august 1944.

Ofensiva Armatei Sovietice — care a avut ponderea principală a războiului în Europa — înaintează victorioasă, eliberînd definitiv marele oraș al revoluției de pe Neva — Leningradul, apoi Novgorodul, bazinul Donului, Ucraina, Crimeea, Carelia, Bielorusia, republicile baltice, ajungînd în nord-estul României, în zona Iași — Chișinău.

De asemenea, nota caracteristică a perioadei (1943—1944) este tendința generală a popoarelor înspre o democrație cît mai largă, iar, în acest context, avîntul mișcării revoluționare și antiimperialiste mondiale crește considerabil, ca urmare a schimbării raportului de forțe în dinamica lumii contemporane.

La cristalizarea acestei tendințe un aport deosebit a avut lupta anti-fascistă organizată de către partidele comuniste și muncitorești în cadrul unor largi mișcări de rezistență, ca, spre exemplu, în Franța, Belgia, Olanda, Norvegia, Danemarca, Italia, Iugoslavia, Albania, Grecia etc. Ca urmare, ponderea politică a partidelor comuniste și muncitorești a trecut pe primul plan al vieții social-politice.

În aceste condiții internaționale, succesul politicii P.C.R. a fost determinat de realismul cu care a luat în considerare particularitățile concrete, specifice în care activa, precum și de înțelegerea acțiunii unor fac-

³ Constantin Șerban, *Debarcarea anglo-americană în Normandia (6 iunie 1944)*, în *Revista de istorie*, nr. 6, tomul 27/1974, p. 857—870.

tori complecși care i-au imprimat caracteristici și trăsături noi, proprii vieții politice a României.

Analizînd situația creată în urma împingerii țării noastre în războiul antisovietic, P.C.R. și-a fixat strategia și tactica, îndreptată spre mobilizarea și unirea tuturor forțelor antifasciste, împotriva dictaturii antonesciene și cotropitorilor hitleriști, pentru scoaterea României din războiul antisovietic. În platforma din 6 septembrie 1941, P.C.R. chema partidele, grupările și personalitățile politice, toți patrioții, la crearea unui larg front patriotic împotriva fascismului și războiului hitlerist. Platforma cuprindea revendicări vitale ale poporului român: încetarea războiului împotriva Uniunii Sovietice și lupta alături de U.R.S.S. și de toate popoarele iubitoare de libertate împotriva Germaniei hitleriste, alungarea naziștilor din țară, recucerirea libertății și independenței naționale a României, răsturnarea dictaturii antonesciene, formarea unui guvern din reprezentanții tuturor forțelor patriotice, eliberarea părții de nord a Transilvaniei și altele⁴.

Procesul de înmănunchiere a tuturor forțelor patriotice a cunoscut, în întreaga perioadă a dictaturii antonesciene, un drum ascendent. Sub conducerea partidului comunist, lupta antifascistă s-a transformat într-o puternică *mișcare de rezistență*, cuprinzînd toate forțele antifasciste și patriotice, care a culminat cu încadrarea tuturor acestora în acțiunile insurecționale din august 1944. Încheind procesul de coalizare a mișcării de rezistență din România, centrat pe coloana vertebrală a Frontului Unic Muncitoresc (realizat în aprilie 1944), P.C.R. a înfăptuit, totodată, izolarea completă a guvernanților fasciști de principalele partide politice, de întregul nostru popor.

În asemenea condiții politice, s-a putut trece la *organizarea insurecției*. „Realizînd o largă unitate a tuturor forțelor patriotice naționale, întărind colaborarea cu forțele militare, în condițiile internaționale favorabile create de victoriile obținute împotriva Germaniei de Uniunea Sovietică, de celelalte forțe ale coaliției antihitleriste — subliniază tovarășul Nicolae Ceaușescu —, partidul nostru a organizat și înfăptuit în mod victorios insurecția națională antifascistă și antiimperialistă de la 23 August 1944”⁵.

O importanță majoră în ce privește stabilirea planului de acțiune al insurecției a avut *consfătuirea organizată din inițiativa P.C.R. în noaptea de 13/14 iunie 1944*, într-o casă conspirativă a partidului din București, Calea Moșilor nr. 103.

La această consfătuire au participat reprezentanții partidului comunist, ai palatului și ai armatei.

Din partea palatului și a armatei au fost prezenți: generalii Constantin Sănătescu, Aurel Aldea, Gheorghe Mihail, Constantin Vasiliu-Rășcanu, colonel Dumitru Dămăceanu, Grigore Niculescu-Buzești, Ion Mocioni-Stircea și Mircea Ioanițiu. Partidul Comunist Român a fost reprezentat de Lucrețiu Pătrășcanu și Emil Bodnăraș.

⁴ *Documente din istoria Partidului Comunist din România*, ed. II, 1953, p. 349.

⁵ Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, p. 19.

La consfătuire a fost prezentat mai întâi *planul palatului*, așa-zisul *plan Gigurtu*⁶, constând în înlocuirea generalului Ion Antonescu cu ing. filogerman Ion Gigurtu — fost prim-ministru al guvernului de tristă amintire al dictaturii carliste care primise la 30 august 1940 dictatul fascist de la Viena, compromis deci în fața poporului român —, a lui Mihai Antonescu, precum și a câtorva miniștri de la ministerele-cheie (război, interne, externe etc.), a șefului Marelui Stat Major și a prefectului poliției Capitalei. Deci, în esență, era vorba de o remaniere a guvernului, urmînd ca noul guvern să încheie armistițiul cu Națiunile Unite⁷.

Planul era utopic, întrucît hitleriștii ar fi intervenit imediat, ocupînd complet țara și nimicind orice rezistență (cazul Ungariei din martie 1944), iar pe de altă parte nu prevedea întoarcerea armelor împotriva Germaniei naziste, lucru dorit de întregul nostru popor.

Criticînd planul palatului cu argumente politice și militare perfect logice și pe deplin realiste, reprezentanții P.C.R. au prezentat *planul de acțiune al partidului comunist*, care prevedea: ridicarea cu forța armată, atît pe front cît și în interior, cu concursul tuturor forțelor disponibile, începînd cu armata și cu formațiunile patriotice de luptă, împotriva mașinii de război hitleriste; arestarea guvernului antonescian; scoaterea țării din războiul antisovietic și continuarea războiului alături de Națiunile Unite pînă la victoria finală împotriva fascismului. Deși în timpul discuțiilor (care au durat de la ora 22 pînă la ora 04) s-au manifestat șovăieli din partea unora dintre participanți, pînă la urmă planul propus de partidul comunist a fost adoptat în unanimitate.

La consfătuirea din noaptea de 13/14 iunie 1944, după o analiză amănunțită a situației interne și externe a țării, s-a ajuns la următoarele concluzii principale⁸:

1 Necesitatea coordonării acțiunilor politice ale celor patru partide (P.C.R., P.S.D., P.N.Ț., P.N.L. — n.n.);

2 Renunțarea la orice formulă teoretică și adoptarea unei *acțiuni ferme* pentru răsturnarea cît mai grabnică a regimului (antonescian — n.n.) și schimbarea orientării politice a țării;

3 În legătură cu componența viitorului guvern se avea în vedere una din următoarele *trei forme*, în ordinea preferinței:

a) Președinte de Consiliu și miniștri civili,

b) Președinte de Consiliu militar și miniștri civili,

c) Președinte de Consiliu militar și miniștri militari;

4 *Data declanșării insurecției* se va fixa în raport cu stadiul pregătirilor militare. (Imediat după aceea, s-a și fixat data începerii insurecției

⁶ Dumitru Dămăceanu, *Pregătirea militară a insurecției armate sub conducerea P.C.R., în 23 August 1944 — culegere de articole*, Edit. politică, București, 1964, p. 46; cf. dr. Gheorghe Zaharia, *Insurecția, unica soluție*, în *Magazin istoric*, nr. 8/1974, p. 11.

⁷ V. Dumitru Tuțu, *Tratative și contacte ale guvernului și burgheziei române pentru ieșirea din războiul dus alături de Germania hitleristă*, în *ActaMN*, nr. XV/1978, p. 603—616.

⁸ *Arhiva C.C. al P.C.R., fond 1, dos. nr. 7989 (Amintirile lui D. Dămăceanu).*

la 26 august 1944⁹.) *Pregătirea politică va trebui să țină pasul cu cea militară*; și

5 *Să se transmită în străinătate, în maximum o săptămână, hotărîrea țării de răsturnare a regimului antonescian, de ieșire din războiul contra aliaților și de alăturare la lupta împotriva fascismului.*

Totodată, la consfătuire s-a căutat, fără a se reuși însă, să se constituie un *Comitet Militar* cu misiunea de a pregăti în minimum de timp întreaga acțiune militară a insurecției. Această sarcină a fost preluată de gen. C. Sănătescu, sprijinit de multe ori de către L. Pătrășcanu și E. Bodnăraș, prin relațiile ce le aveau în armată.

Fără îndoială, consfătuirea din noaptea de 13/14 iunie 1944 este piatra de hotar în ce privește stabilirea planului de acțiune insurecțional și a multora dintre elementele pregătirii militare.

Perioada dintre 13/14 iunie și 23 august 1944 se caracterizează prin numeroase *consfătuiri conspirative* ale celor angajați în pregătirea generală a insurecției, consfătuiri la care au fost analizate și s-au cristalizat următoarele probleme¹⁰:

A) Insurecția armată va fi declanșată și condusă din Capitală¹¹;

B) Pentru documentarea mai precisă a comandamentului sovietic, un ofițer superior urma să treacă linia frontului în regiunea Moldovei. De asemenea, s-au mai analizat și concretizat *măsurile de luat* pentru rezolvarea următoarelor probleme:

1 înarmarea și folosirea formațiunilor patriotice, care urmau să lupte alături de unitățile militare;

2 redactarea, tipărirea și difuzarea proclamației regelui și a manifestului noului guvern;

3 desemnarea din vreme a membrilor guvernului și a capilor de autorități la ministerele cele mai importante (Ministerul de război, Ministerul de interne, Șeful Marelui Stat Major, Inspectoratul Jandarmeriei, Directorul general al siguranței statului, Prefectul poliției Capitalei etc.);

4 întocmirea din timp a decretelor referitoare la anumite măsuri, care urmau să se ia în primele momente ale declanșării insurecției;

5 eliberarea imediată a internaților și deținuților politici care urmau să ia parte la desfășurarea acțiunilor;

6 măsurile de pază a palatului regal și noului guvern;

7 arestarea anumitor persoane, în frunte cu generalul Ion Antonescu și Mihai Antonescu, precum și a ambasadorului german Manfred von Killinger.

⁹ *Arhivele Ministerului Afacerilor Externe*, dos. nr. 71/939, E. 9. XX, fila 32; cf. general-maior Eugen Bantea, *Insurecția națională antifascistă din România în jurnalul de război al Grupului de armate german „Ucraina de sud”* (partea întâia), în *Revista de istorie*, nr. 6, tomul 27/1974, p. 918.

¹⁰ *Arhiva C.C. al P.C.R.*, fond 1, dos. nr. 7989.

¹¹ Înaintea acestei concluzii, s-au analizat și alte trei ipoteze:

a) din partea de nord a Moldovei, unde se aflau trupele sovietice (din zona Iași);

b) de pe front din mijlocul trupelor (în regiunea Roman);

c) din munții Olteniei (regiunea Tg. Jiu).

Sub îndrumarea directă și permanentă a P.C.R., s-a desfășurat o complexă activitate pentru traducerea în viață a hotărîrilor adoptate la conșfătuirea din 13/14 iunie 1944 și la cele care au urmat.

Pregătirea militară a insurecției s-a desfășurat în următoarele direcții¹²:

1 *Pregătirea militară pe front*, cu un caracter mai mult de informare a anumitor comandamente de mari unități. Scopul acestei pregătiri era de a crea condițiile pentru ralierea imediată a trupelor române de pe front Armatei Sovietice și de a se întoarce armele împotriva armatei hitleriste;

2 *Pregătirea militară în interior*, cu un caracter de linie generală și de detalii, centrată pe trei probleme majore:

- a) — pregătirea militară în ansamblul ei național;
- b) — pregătirea militară în Capitală;
- c) — pregătirea militară în Valea Prahovei.

Pregătirile militare insurecționale comportau multe dificultăți datorită numărului mare de trupe hitleriste aflate în România. Astfel, la 15 iunie 1944 hitleriștii aveau în zona frontului Moldovei 460.000 oameni, în zona etapelor 157.000, iar în zona interioară 58.000 oameni, dintre care în Capitală și în împrejurimile sale se aflau aproximativ 11.000 soldați și ofițeri hitleriști, precum și aproape 30.000 de oameni încadrați în formațiuni paramilitare hitleriste.

Din trupele regulate, 8.000 de oameni erau în București, iar restul de 3.000 erau dislocați la nord de Capitală în raioanele Tunari, Pipera, pădurea Băneasa, Otopeni¹³.

În regiunea petroliferă, hitleriștii aveau 24.887 oameni¹⁴. Față de această situație a efectivelor hitleriste, trupele române care se găseau în Capitală totalizau 3.986 oameni, iar în apropiere de București se mai găseau unități de artilerie antiaeriană, un batalion de parașutiști la Pipera, un regiment de pionieri aero la Otopeni, precum și diferite alte subunități¹⁵.

O analiză sumară a raportului de forțe ducea la concluzia că inamicul era superior din punct de vedere numeric, atît în ansamblul național, în zona Capitalei, cît și în interiorul orașului. Dar, într-o apreciere justă a raportului de forțe, nu trebuie să se aibă în vedere numai factorii cantitativi, ci și factorii calitativi.

În această optică, conducerea pregătirii insurecției îndrumată de P.C.R. a avut în vedere unele avantaje de ordin calitativ, care au determinat înclinarea balanței victoriei în favoarea forțelor insurecționale. Astfel, forțele noastre erau în general grupate și, avînd o înaltă capacitate manevrieră, puteau fi folosite masiv pe direcțiile sau asupra obiectivelor importante, pe cînd trupele hitleriste erau dispersate, avînd de rezolvat probleme deosebit de dificile pentru a se putea concentra (comunicațiile

¹² Arhiva C.C. al P.C.R., fond 1, dos. nr. 7989 (Amintirile lui D. Dămăceanu).

¹³ Colonel Gheorghe Tudor, *Acțiunile desfășurate de unitățile militare împreună cu formațiunile de luptă patriotice pentru zdrobirea trupelor hitleriste din zona orașului București*, în *Buletinul Academiei Militare* (număr special), 3/1969, p. 22.

¹⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 1, dos. nr. 7989, filele 39—45.

¹⁵ Colonel Gheorghe Tudor, *op. cit.*, p. 22.

interceptate, legăturile telefonice tăiate, podurile distruse etc.). De asemenea, trupele române acționau în strînsă cooperare cu formațiunile de luptă patriotice și erau sprijinite de întregul nostru popor, ceea ce stimula și mai mult moralul lor ridicat, izvorît din conștiința deplină că luptau pentru o cauză dreaptă, pentru eliberarea patriei de sub dominația fascistă.

De asemenea, un factor de majoră importanță a fost acela că forțele insurecționale angajate în bătălia Bucureștiului au fost treptat întărite, ca urmare a unei largi și îndrăznețe manevre de forțe și mijloace, executată de comandamentul român într-un timp scurt (inițial, întărirea cu 6 batalioane de jandarmi, apoi cu alte unități și subunități — din Divizia a 9-a infanterie, Centrul motomecanizat Tîrgoviște etc.) —, fapt ce a dus, în final, la schimbarea situației și sub raport numeric în favoarea forțelor insurecționale¹⁶.

O altă problemă de mare importanță în ce privește analizarea situației și luarea unei hotărîri juste, care a dus la obținerea victoriei, a fost declanșarea simultană și prin surprindere a acțiunilor de luptă ale forțelor insurecționale pe întregul teritoriu de atunci al țării, ceea ce a împiedecat inamicul să aducă trupe numeroase în raionul Capitalei pentru a schimba situația în favoarea sa. De asemenea, toate încercările hitleriste de a aduce trupe, din afara granițelor (Iugoslavia, Bulgaria, Ungaria) sau de a executa manevre de trupe pe teritoriul țării au fost lichidate de forțele insurecționale în colaborare cu întregul popor român.

În contextul de mai sus, considerăm că un sprijin substanțial, atît în ce privește stabilirea momentului declanșării insurecției, cît și în ce privește punerea comandamentului suprem hitlerist (O.K.W.) în situația de a nu putea crea rezerve din trupele de pe frontul Moldovei, pe care să le arunce asupra forțelor insurecționale, fapt ce a ușurat substanțial victoria insurecției, a fost puternica ofensivă a Armatei Roșii declanșată la 20 august 1944 în zona Iași—Chișinău. Operațiunile de pregătire a insurecției au însumat o vastă activitate, discutarea și analizarea multilaterală a numeroase și felurite probleme de la cele de ordin general pînă la cele mai mici amănunte cu caracter tehnic-militar. Aceasta, întrucît de modul atent și minuțios cum se efectua pregătirea, depindea victoria insurecției.

Ca urmare a arestării guvernului antonescian în frunte cu generalul Ion Antonescu, în seara de 23 august a fost constituit noul guvern, sub președinția generalului C. Sănătescu. Mai tîrziu, în jurul orei 22, a fost difuzată prin radio proclamația regală, al cărei text fusese în prealabil pus de acord cu reprezentanții P.C.R. Proclamația regală anunța lichidarea dictaturii antonesciene, ieșirea României din războiul împotriva coaliției antihitleriste și prevedea trecerea la luptă armată, alături de forțele acestei coaliții, pentru alungarea ocupanților fasciști. „Un nou guvern de uniune națională — se spune în proclamație — a fost însărcinat să aducă la îndeplinire voința hotărîtă a țării de-a încheia pacea cu Națiunile Unite... Din acest moment încetează lupta și orice act de ostilitate împotriva Armatei Sovietice, precum și starea de război cu Marea Britanie și Statele Unite“. După ce declarația regală arăta că noul guvern va

¹⁶ *Ibidem*.

respecta și garanta drepturile și libertățile cetățenilor țării, ea se încheia astfel: „Alături de armatele aliate și cu ajutorul lor, mobilizând toate forțele națiunii, vom trece hotarele impuse prin actul nedrept de la Viena pentru a elibera pământul Transilvaniei noastre de sub ocupația străină... cu deplină încredere în viitorul neamului românesc, să pășim hotărâți pe drumul înfăptuirii României de miine, unei Românie libere, puternice și fericite”¹⁷.

Trupele române — fără nici o ezitare — și formațiunile de luptă patriotice au trecut încă în seara zilei de 23 August 1944 la lichidarea trupelor naziste aflate în Capitală și în întreaga țară. Bucureștiul a fost eliberat de către forțele insurecționale în ziua de 28 august 1944, iar întregul teritoriu național a fost curățit de trupele fasciste pînă la 25 octombrie 1944, armata română participînd — în continuare — alături de Armata Roșie, la eliberarea Ungariei, Cehoslovaciei și Austriei pînă la zdrobirea definitivă a Germaniei naziste. „În luptele purtate în comun de ostașii români și sovietici pentru nimicirea fascismului — arată tovarășul Nicolae Ceaușescu — s-au pecetluit pe veci frăția de arme româno-sovietică, prietenia trainică dintre cele două popoare”¹⁸.

Pregătirea temeinică a insurecției, desfășurarea ei, în esență conform planului elaborat de P.C.R. și celelalte forțe insurecționale, eroismul clasei muncitoare și al ostașilor, al comandanților și micilor comandanți, dîrzenia și hotărîrea lor, izvorite din dreptatea cauzei pentru care luptau, au determinat succesul insurecției.

Referitor la trăsăturile caracteristice ale artei militare manifestate în cursul desfășurării insurecției, se cuvin a fi subliniate cîteva dintre coordonatele majore reieșite din pregătirea și desfășurarea operațiunilor insurecționale duse de către armata română și formațiunile de luptă patriotice împotriva hitleriștilor în augustul „fierbinte” al anului 1944.

Astfel, în primul rînd, arta militară insurecțională se caracterizează printr-o pregnantă notă de *originalitate*, izvorită din particularitatea sa specifică — caracterul larg național. Problematika de esență a organizatorilor insurecției consta, înainte de orice, în rezolvarea *coordonării* acțiunii tuturor forțelor insurecționale: armata, formațiunile de luptă patriotice, întregul popor. Dacă, în ce privește primele două forțe, acțiunea de coordonare a îmbrăcat un caracter concret încă din perioada pregătirii insurecției, Partidul Comunist Român reușind să-și subordoneze nu numai formațiunile de luptă patriotice pe care le organizase și le conducea nemijlocit, dar și armata, în ce privește cea de-a treia forță — întregul popor, problema îmbracă un caracter inedit și în multe cazuri chiar necunoscut!

În general, comandamentele noastre operaseră pînă atunci într-un „stil clasic”, adică totalitatea măsurilor luate se referea la două fronturi constituite, față de care se operau manevrele ofensive sau defensive impuse de realitatea situației concrete într-un moment sau altul. De astă dată, se opera în condiții specifice, împotriva unor grupări de forțe ina-

¹⁷ *România liberă*, din 24 august 1944.

¹⁸ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. 4, p. 376.

mice, izolate în timp și spațiu, organizate pentru rezistență la încercuire sau împotriva unor coloane, cu toate măsurile de siguranță luate, care încercau să se strecoare spre cununa carpatică, spre Banat sau chiar înspre sud — peninsula Balcanică. Aceste operațiuni „descusute“ solicitau rezolvarea unor probleme complexe, ca spre exemplu: încercuirea și lichidarea „insulelor“ de rezistență inamice¹⁹, încercuirea și interceptarea coloanelor etc. Problema-cheie în astfel de situații era informarea — operativă și completă — precum și întărirea imediată, cu populația, a propriilor grupări de luptă. Aceste măsuri nu se puteau prevedea; ca atare, ele trebuiau luate ad-hoc, funcție de inamic și de intențiile sale. Pornind de la aceste teze generale, trebuie subliniat faptul că întreaga populație a țării a dat un sprijin nemijlocit, prin bogăția și exactitatea informațiilor furnizate forțelor insurecționale. Pe de altă parte, în nenumărate cazuri, populația s-a alăturat forțelor insurecționale, luptând cu arma în mână împotriva inamicului comun. Cu alte cuvinte, pentru rezolvarea acestor complexe situații era vorba de inițiativa comandamentelor locale și de liberul consimțământ al întregii populații. Datorită, pe de o parte, spiritului antifascist mereu crescând al întregului popor român, pe de altă parte, muncii consecvente de propagandă a comuniștilor, masele largi populare din România s-au încadrat în contextul general al efervescenței revoluționare antifasciste, aducând o prețioasă contribuție la victorie. Spre cinstea ei, întreaga armată română s-a ridicat la luptă hotărâtă antifascistă, fapt ce a determinat inițiative locale de mare valoare în contextul general al obținerii victoriei antifasciste.

Însă, pentru nimicirea inamicului din interiorul țării — forțele hitleriste —, în fața forțelor insurecționale românești se punea problema complexă a zdrobirii oricăror încercări de ajutorare a acestuia, venite din exterior (din afara frontierelor de atunci ale țării). În mod cu totul special erau vizate frontierele de nord-vest, vest și sud, care canalizau direcții de importanță strategică majoră. Frontierele de nord-vest și vest puteau fi utilizate în scopul de a se împinge rapid grupări de forțe (din Ungaria și Iugoslavia) pentru ocuparea, implicit bararea trecătorilor Carpaților meridionali în vederea închegării unui front continuu pe crestele munților acordat cu cel din Balcani în zona Porților de Fier. În ce privește frontiera de sud aflată la numai 60 km de Capitala țării — centrul insurecției —, problema constituia, de asemenea, un real pericol, grupări inamice venite de la sud putând acționa rapid înspre inima insurecției.

În plan strategic, arta militară românească trebuia să soluționeze deci, pe de o parte, nimicirea grupărilor hitleriste din interior, acționând ofensiv, pe de altă parte, trebuia să se orienteze înspre pararea loviturilor din exterior, cu alte cuvinte să acționeze defensiv, făcând față, de fapt, aproape unei încercuiri. Pentru rezolvarea primei probleme, a luptei în condiții „neclasice“, experiența bogată a comuniștilor folosită mai ales

¹⁹ General-maior Eugen Bantea, *Insurecția națională antifascistă din România în jurnalul de război al Grupului de armate german „Ucraina de sud“* (partea a II-a), în *Revista de istorie*, nr. 7/1974, p. 1068 (Atrage atenția asupra faptului că directiva O.K.H. din 26 august 1944, indica constituirea unor „grupări de împotrivire“ în aria insurecțională românească).

în mișcarea de rezistență antifascistă, precum și sprijinul larg al întregului popor, asigurau succesul. În ce privește defensiva de la frontiere, problema ridică o altă optică. Pe de o parte, era vorba de fronturi „clasice”, avînd însă caracterul unei lupte pe și pentru comunicații, ceea ce conferea operațiunilor caracterul de discontinuitate; de aici, defensiva îmbrăca aspectul unor lupte în încercuire, cu flancurile și spatele bine organizate și apărate. Informarea precisă și la timp juca și aici un rol primordial, pe care în majoritate și l-a asumat, voluntar, tot populația. Mai mult, pe măsură ce interiorul țării era curățat de hitleriști, forțele române se grupau la frontiere în vederea abordării viitoarelor operațiuni ofensive strategice împotriva fasciștilor, creînd astfel spațiul strategic necesar regroupării forțelor Armatei Roșii în vederea continuării, cot la cot, a ofensivei. În acest sens, considerăm și înțelegerea faptului că aliații sovietici s-au grăbit să vină în ajutorul forțelor române, operînd deja la 29 august 1944 în zona Ploiești împotriva hitleriștilor și apoi la 5—6 septembrie 1944 în zona Turnu Severin. Datorită tuturor faptelor arătate mai înainte, forțele române nu numai că au barat încercările de pătrundere ale hitleriștilor din exterior, dar au făcut inutilă încercarea germanilor de a ocupa defileele Carpaților Meridionali sau de a-și organiza apărarea pe Munții Apuseni — ultima barieră spre Cimpia Tisei²⁰ —, păstrînd, totodată, în podișul transilvan un cap de pod de circa 50.000 km pătrați în care s-au regroupat forțele aliate și cele românești venite din Moldova sau din sud, în vederea trecerii la ofensivă înspre Transilvania de nord și Europa centrală.

Îmbinînd judicios operațiunile militare „clasice” cu cele „neclasice”, avînd la bază experiența și conducerea Partidului Comunist Român, precum și alăturarea nemijlocită a întregului popor, Armata română și Formațiunile de luptă patriotice au reușit, prin acțiunile lor ferme și eroice, nu numai să-i înfrîngă pe hitleriști, dar și să confere artei militare românești noi și importante valențe, care o situează pe treptele cele mai înalte ale contemporaneității.

III

Insurecția națională antifascistă și antiimperialistă din august 1944, rezultat obiectiv al procesului îndelungat de luptă a maselor populare împotriva asupririi, pentru asigurarea independenței și suveranității naționale — constituind o cotitură istorică în viața poporului român, a însemnat în același timp un eveniment deosebit de important internațional, atît sub aspect politic cît și militaro-strategic. „Victoria insurecției și intrarea armatei române în războiul antihitlerist — se arată în *Programul P.C.R.* — au fost apreciate pe plan internațional ca acte cu profunde implicații asupra cursului celui de-al doilea război mondial. Aceasta a accelerat prăbușirea frontului fascist în această zonă a Europei, a dejucat

²⁰ C. Căzănișteanu, M. Ionescu, *Insurecția națională antifascistă armată din România — eveniment strategic de mare însemnătate în desfășurarea ultimului conflict mondial*, în *Revista de istorie*, nr. 5/1974, p. 684.

incercările lui Hitler și Antonescu de a organiza pe teritoriul României o nouă linie de rezistență militară, a deschis calea înaintării rapide a trupelor sovietice în Balcani și spre centrul continentului²¹.

După cum se știe, în calculele militar-strategice ale comandamentului hitlerist un rol deosebit avea menținerea pozițiilor din România; „prin poziția sa geografică, prin resursele sale și prin căile de comunicație, România constituia pentru Germania un bastion deosebit de important, o poziție-cheie atât pentru operațiile ei pe frontul de est, cât și pentru dominarea Balcanilor și în genere pentru războiul pe care-l purta împotriva Națiunilor Unite” — scriau generalul Cochet și lt. colonel Paquier²².

Catastrofa armatei germane din România a fost însoțită, pe lângă pierderea aliniamentelor favorabile de pe teritoriul românesc, și de prăbușirea frontului nazist din sud-estul Europei. Declanșând luptele împotriva trupelor germane, forțele insurecționale au luat totodată măsuri și au creat o atare situație care a zădărnicit intențiile naziștilor de a folosi linia fortificată în zona Carpaților orientali până la curbura lor, apoi în zona Focșani — Nămoloașă — Galați și în continuare pe Dunăre până la vărsarea ei în Marea Neagră, lăsând astfel liberă trecerea trupelor sovietice prin această zonă. De asemenea, ca urmare a atacurilor forțelor insurecționale române, comandamentul german a pierdut o serie de alinamente succesive de apărare ce puteau fi organizate în sudul României de-a lungul unora dintre cursurile de apă perpendiculare pe direcția de ofensivă sovietică. În urma insurecției victorioase au fost dejucate, de asemenea, și încercările naziste de a organiza apărarea pe cel de-al doilea aliniament de însemnătate strategică din România, și anume pe Carpații meridionali. Forțele insurecționale au curățit trecătorile carpatine de trupele germane și, prevăzând intențiile lor, au organizat acoperirea trecerilor prin munți împotriva tentativelor naziste de a le ocupa. Acțiunile defensive ale trupelor române și concentrarea rapidă în Transilvania a trupelor române și sovietice au creat pericolul încercuirii forțelor inamice care încercaseră să se apropie și să se instaleze în apărare pe Carpații orientali și meridionali, obligându-le să se retragă. În acest fel, întregul plan hitlerist de apărare pe Munții Carpați s-a năruit²³.

Curățind teritoriul țării, forțele insurecționale au lichidat implicit bazele militare terestre, aeriene, maritime și fluviale germane, le-au tăiat căile de comunicații ce treceau prin această zonă. Ca urmare, raza de acțiune a trupelor hitleriste s-a redus, Germania a pierdut o ieșire la Marea Neagră și controlul nestingerit pe Dunăre, cea mai importantă arteră de circulație pe apă ce străbate Europa Centrală și de sud-est.

²¹ *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, Edit. politică, București, 1975, p. 50.

²² *Cahiers France-Roumanie*, nr. 5, din septembrie—octombrie 1946, p. 40; cf. *AIIP*, nr. 4/1964, p. 24.

²³ V. colonel Vasile Gherghescu, *Însemnătatea internațională a insurecției naționale antifasciste din august 1944*, în *Buletinul Academiei Militare*, nr. cit., p. 69—77.

În desfășurarea mării strategii a războiului, pierderea aliniamentelor favorabile de apărare strategică de pe teritoriul României a avut grave repercusiuni pentru Germania hitleristă, contribuind la apropierea înfrîngerii ei definitive. Pe de altă parte, insurecția națională antifascistă victorioasă a creat posibilități favorabile trupelor sovietice pentru a întreprinde acțiuni ce au depășit cu mult prevederile operațiunii Iași — Chișinău. Datorită insurecției și acțiunilor rapide ale forțelor insurecționale, trupele sovietice au putut face un salt de circa 600 km, din Moldova pînă în sudul României și în Podișul Transilvaniei, unde împreună cu trupele române au dus lupte grele pentru eliberarea întregului teritoriu al țării.

Ofensiva sovietică din zona Iași — Chișinău, insurecția națională română, urmate de dezastrul armatei naziste din România, au dus la destrămarea și prăbușirea frontului german de sud-est, cu multiple consecințe militare, politice și economice. Situația creată la aripa de sud a frontului nazist a periclitat situația de ansamblu a forțelor fasciste, începînd cu cele din sudul Poloniei și pînă la cele din sudul Greciei, din Peloponez și insulele Mării Egee. Hitleriștii s-au văzut nevoiți să încerce, cu resturile trupelor scăpate din dezastrul de pe teritoriul României, cu trupe noi ce au mai putut fi adunate în grabă și cu armata horthystă, să constituie un nou front pentru a acoperi flancul trupelor aflate în Polonia, a opri înaintarea armatelor sovietice și române spre Ungaria și Cehoslovacia, și a restabili legătura cu grupurile de armată „F” și „E” care acționau în Balcani. Încercarea a fost sortită eșecului. Iar, ca urmare, comandamentul german a fost silit să efectueze o evacuare precipitată a forțelor sale din sudul Peninsulei balcanice, în condiții grele, sub loviturile tot mai puternice primite din partea mișcărilor de eliberare națională din țările respective (Iugoslavia, Grecia, Bulgaria, Albania).

Insurecția națională română a creat o situație favorabilă trupelor aliate pentru a duce operațiuni militare ofensive rapide în această zonă și a face joncțiunea cu mișcările de eliberare națională din sud-estul Europei. Ca urmare, Hitler a fost nevoit să abandoneze direcția strategică spre sud, neavînd posibilități de a o apăra. Astfel armata sovietică a putut înainta în Bulgaria fără a întîmpina rezistență, iar ulterior trupele engleze au putut desanta în Grecia părăsită de trupele hitleriste. Desigur, insurecția din septembrie 1944 a poporului bulgar a contribuit și ea la hotărîrea Germaniei de a abandona această direcție strategică.

Ajunghînd la granița Iugoslaviei, trupele sovietice s-au angajat pe a doua direcție strategică, de sud-est, deschisă de insurecția din România. Pe această nouă direcție au acționat, după insurecția din septembrie, și trupele bulgare. Acțiunile militare sovietice în această zonă au fost în mod hotărîtor înlesnite de luptele și victoriile armatei de eliberare națională din Iugoslavia, de sub conducerea mareșalului Tito. Operațiile pe această direcție strategică au creat pericolul încercuirii trupelor germane din sudul Balcanilor, fapt care a accelerat retragerea acestora. Pe a treia direcție strategică, spre Ungaria și Cehoslovacia, s-au angajat trupele frontului II Ucrainean și trupele române.

Luptele angajate pe aceste noi direcții strategice au pus Germaniei hitleriste probleme dificile: i-au lungit spre sud frontul de apărare și i-au

consumat o parte însemnată de forțe, apropiind deznodământul cunoscut²⁴.

Întorcînd armele împotriva Germaniei hitleriste, România și-a pus întregul potențial economic în slujba obținerii victoriei definitive asupra fascismului. Pentru Germania, pierderea resurselor economice românești a reprezentat o dureroasă lovitură pe plan economic. Ea nu a mai putut dispune de petrolul, produsele agroalimentare și diferitele materii prime pe care le jefuia de la poporul român, fapt ce a afectat puternic economia celui de al III-lea Reich. Mașina de război germană, în cadrul căreia aviația, tancurile și motorizatele aveau o pondere însemnată, a resimțit în mod serios lipsa de petrol.

Însemnătatea internațională a insurecției românești a constatat nu numai în acele consecințe care s-au răsfrînt direct asupra situației militare din sud-estul Europei, ci și în influența politico-morală exercitată asupra luptei de eliberare din alte țări aflate sub dominația hitleristă. Ea a avut un efect moral stimulator asupra forțelor antifasciste și demoralizant pentru hitleriști și acoliții lor.

Documentele vremii și istoriografia au consemnat faptul că acțiunea României a accentuat criza politică a regimurilor fasciste din Bulgaria și Ungaria. Forțele patriotice din aceste țări, precum și din Grecia, Albania, Iugoslavia și Cehoslovacia, au fost substanțial încurajate prin acțiunea patriotică victorioasă a românilor. În manifeste și presa ilegală din Bulgaria, Ungaria și Cehoslovacia, insurecția din România era popularizată și folosită ca mijloc de propagandă, partidele comuniste și alte forțe patriotice din aceste țări chemînd masele să urmeze exemplul românilor, să intensifice lupta de eliberare de sub jugul fascist. Influența insurecției române s-a resimțit și în Finlanda, fapt atestat de presa vremii²⁵.

Trecerea României de partea coaliției antihitleriste, cu consecințele ei, a afectat starea moral-politică a unor unități hitleriste și însăși a populației germane. Posturile de radio și presa nazistă făceau apel la păstrarea calmului, la menținerea moralului etc. Insurecția națională antifascistă română, pe lângă implicațiile politice create Germaniei hitleriste în relațiile ei cu țările pe care le domina, a provocat derută și furie în rîndurile căpeteniilor hitleriste. Keitel și Guderian s-au văzut nevoiți să dezvăluie lui Hitler semnificația și consecințele acțiunii poporului român, raportîndu-i: „capitularea României, pe lângă consecințele imediate de ordin militar, a produs în același timp și o răsturnare de fronturi extrem de periculoasă, ce va duce la pierderea teritoriului nu numai al României, ci și al Bulgariei, Iugoslaviei și Greciei, punînd în pericol toată armata germană din Balcani. Pe lângă pierderea pozițiilor din Carpați, pierderea grînarului și petrolului românesc constituie o altă mare și grea lovitură în urma căreia armatele ruse vor putea ajunge în vreo cîteva săptămîni în fața Budapestei“. Ca atare, ei propuneau lui Hitler luarea tuturor măsurilor „ca România să dispară de pe harta Europei și poporul român să dispară ca națiune“²⁶. Importanța politică și strategică a insurecției națio-

²⁴ *Ibidem.*

²⁵ *Ibidem.*

²⁶ *Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., fond Casa regală, dos. 12 bis/1945; cf. col. Vasile Gherghescu, art. cit., p. 75.*

nale române a fost evidențiată pe plan internațional. Astfel, referindu-se la importanța insurecției armate antifasciste din România, postul de radio Moscova spunea într-un comentariu transmis la 25 august 1944: „Ieșirea României din Axă are importanță covârșitoare nu numai pentru această țară, ci pentru întreaga regiune a Balcanilor, deoarece prin această lovitură se prăbușește întregul sistem de dominație germană din sud-estul Europei”²⁷. În același sens, relatea și radio Londra, la 24 august 1944: „Întregul front german din Balcani se va prăbuși... Drumul spre Bulgaria, Iugoslavia de est și Ungaria este deschis. De asemenea, Dunărea este nu mai puțin deschisă Armatei Roșii, iar cîmpia Bulgariei și Budapesta sint direct amenințate”²⁸. „Vocea Americii” aprecia că „atunci cînd se va scrie istoria, actul de la 23 August va fi consemnat ca un factor important în desfășurarea acestui război”²⁹. „Întoarcerea armelor de către România — scria *Le Figaro* din 30 august 1944 — constituie fără îndoială lovitura cea mai grea pe care Germania a primit-o în această regiune a Europei. Întii pentru că aceasta o privează definitiv de ultimele rezerve de petrol, pe care bombardamentele neîncetate le lăsaseră intacte. Apoi pentru că, cu concursul României, accesul către Cîmpia Ungară devine mai ușor pentru armatele ruse și prin Cîmpia Ungară se pătrunde ușor în Austria... Chiar de acum, Germania a pierdut acea parte din această regiune a Europei pe care pretindea că o domină”. O înaltă apreciere a insurecției este exprimată în Decretul Sovietului Suprem al U.R.S.S. din 6 iulie 1945, prin care se conferea șefului statului român, regele Mihai, Ordinul „Victoria” pentru actul curajos al cotiturii hotărîtoare a politicii României spre ruptura cu Germania hitleristă și alianța cu Națiunile Unite, în clipa cînd încă nu se precizase clar înfrîngerea Germaniei³⁰.

Victoria insurecției naționale antifasciste și antiimperialiste din august 1944, organizată și condusă de Partidul Comunist Român, răsturnarea dictaturii antonesciene, intrarea României, începînd cu seara zilei de 23 August 1944, cu întregul său potențial de luptă militar și economic, în războiul dus împotriva Germaniei hitleriste, au făcut să crească prestigiul internațional al României, al forțelor progresiste ale poporului în frunte cu partidul comunist.

Evenimentele istorice din august 1944 au relevat cu deosebită pregnanță meritul P.C.R., inițiatorul, organizatorul și conducătorul insurecției armate. Bazîndu-se pe învățătura materialismului istoric și propria-i experiență de luptă, încrezător în capacitatea și forța maselor populare, Partidul Comunist Român s-a orientat just în împrejurările grele și complexe din momentul istoric dat, asigurînd victoria insurecției și maximum de contribuție a poporului român la nimicirea fascismului, o cauză care avea în același timp un caracter profund patriotic și internaționalist.

În urma insurecției victorioase și a efortului de război al țării, România și-a redobîndit independența națională și sub conducerea Partidului

²⁷ 20 de ani de la eliberarea României, Edit. politică, București, 1964, p. 27—28.

²⁸ *AIIP*, nr. 4 din 1964, p. 28.

²⁹ 20 de ani de la eliberarea României, p. 28.

³⁰ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilaterale dezvoltate*, vol. 4, p. 374.

Comunist Român a pornit pe calea „unei noi istorii a patriei noastre — istoria împlinirii idealurilor de dreptate socială și națională, pentru care au luptat nenumărate generații de înaintași, a cuceririi depline a independenței și suveranității naționale a României, a dreptului sacru al poporului român de a fi stăpîn în propria sa țară”³¹.

PETRU BUNTA — GEORGE PROTOPOPESCU

ASPEKTE DES NATIONALEN, BEWAFFNETEN,
ANTIFASCHISTISCHEN UND ANTIIMPERIALISTISCHEN
AUFSTANDES VOM AUGUST 1944

(Zusammenfassung)

Ausgehend von der im Programm der R.K.P. verzeichneten historischen Wirklichkeit, heben die Verfasser hervor dass die von der R.K.P. eingeleiteten, organisierten und angeführten Ereignisse vom August 1944 in Rumänien unter komplexen internationalen Begebenheiten durchgeführt wurden und einen glorreichen, jahrhundertewährenden Kampf für nationale und soziale Befreiung krönen.

Im verwickelten Kontext der inneren und äusseren Lage die die zweite Kriegshälfte kennzeichnen gelang es der R.K.P. alle patriotischen Kräfte, einschliesslich den Königsfalst und die Armee, um die Arbeiterklasse einheitlich zusammenzuschliessen und im Juni 1944 die Nationale Antifaschistische Front zu verwirklichen.

Unter der unmittelbaren Führung der R.K.P. verbreitete sich der am Nachmittag des 23. August in der Hauptstadt entfesselte nationale antifaschistische Aufstand im ganzen Lande. Im gemeinsamen Kampf mit der sowjetischen Armee wurde bis am 25. Oktober 1944 das gesamte Landesterritorium von der faschistischen Herrschaft befreit.

Die Verfasser unterstreichen die strategisch-politische Bedeutung der rumänischen antifaschistischen Aufstands, anhand von konkreten Bezugnahmen der Weltöffentlichkeit.

Aufgrund dokumentarischer Unterlagen wird die Entwicklung der Ereignisse einer eingehenden Analyse unterzogen, die schlussfolgert dass der nationale antifaschistische Aufstand vom August 1944 den Anfang einer neuen Epoche in der Geschichte Rumäniens andeutet: die Erringung und Festigung der vollständigen nationalen Unabhängigkeit, auf deren Hintergrund der Übergang zur sozialistischen Revolution gewährleistet wurde.

---

³¹ *Programul P.C.R.* . . . , p. 52.

NOTE ȘI DISCUȚII

REPERTORIUL LOCALITĂȚILOR CU DESCOPERIRI PALEOLITICE DIN TRANSILVANIA (II)*

21. Coșava, c. Curtea, jud. Timiș.

Așezarea de la Coșava a fost descoperită de către I. Stratan în 1961. Între 1963—1969 (*Tibiscus*, 1, 1970, p. 12) sau între 1962—1964 (*ibidem*, p. 18) și 1972 (*Dacia*, 17, 1973, p. 371) sau în 1961—1964, 1967—1969 (Fl. Mogoșanu, în *PalBanat*, p. 73), a fost cercetată aici o așezare paleolitică ce se întinde pe un teritoriu de 2 ha (*Tibiscus*, *loc. cit.*), iar în urma unor sondaje mai noi, care urmăreau limita spre S a așezării, s-a stabilit că ea a avut o extindere de cca. 3 ha (*Dacia*, 17, 1973, p. 371). Se atestă o locuire sporadică, ceva mai intensă, spre S; în două asemenea puncte au fost concentrate săpăturile, totalizând cca. 226 m². Așezarea este situată pe înălțimile constituite de dealurile Cuca Mare și Cuca Mică, pe malul drept al Begăi, la NV de sat (Fl. Mogoșanu, în *SCIV*, 17, 1966, nr. 2, p. 341), iar după părerea lui I. Stratan la E de sat (*Tibiscus*, *loc. cit.*). Aparițiile de vestigii paleolitice de pe Cuca Mare și Cuca Mică aparțin aceleiași așezări, care este locuirea paleolitică în aer liber, situată la cea mai mare înălțime în Banat: 100 m față de firul apei. Săpăturile au fost adâncite la cca. 1 m, iar pe alocuri la 1,50 m. Primul nivel de locuire, la baza depunerilor brun-roșcate (0,85—0,70 m), conform considerațiilor mai recente, aparține aurignacianului mijlociu întârziat, specific local, corelat cu W2—W3. Conform datelor lui I. Stratan (*Tibiscus*, 1, 1970, p. 13—14), stratul a dat 297 de piese litice de silex, din care 139 sînt tipice, ceea ce arată că prelucrarea nu se făcea pe loc; nu avem de-a face cu un atelier. S-au găsit gratoare înalte, pe lame carenate, gratoare nucleiforme, lame simple, lame groase, câteva lame retușate „en encoches” sau denticulate, răzuitoare pe așchii, raboturi, gealăi etc. și alte forme încadrabile în aurignacianul mijlociu. Fl. Mogoșanu amintește însă că stratul a dat numai 116 unelte (*UISPP*, Cgr. IX, 1976, Coll. XVI,

---

* Partea I a apărut în *ActaMN*, 15, 1978, p. 1—17. Prescurtările lucrărilor citate sînt identice cu cele din partea I. Cele câteva care apar doar în partea II, a se vedea la sfîrșitul volumului *ActaMN*, 16, 1979. Începînd cu această a doua parte a repertoriului nostru, nu mai dăm și **numerele de inventar** a materialelor paleolitice amintite în text, deoarece în marea parte a muzeelor s-au efectuat reinventarii de bunuri deținute, care însă rareori urmează ordinea succesivă a cifrelor, astfel ar ocupa un spațiu foarte mare să dăm în text aceste cifre. Pe de altă parte, este o tendință ca toate muzeele să-și realizeze repertoriul topografic, din care foarte ușor se pot găsi localitățile așezate în ordine alfabetică și materialele arheologice care provin de acolo, pe epoci și cu **nr. de inv.**

p. 82). Afară de tipurile amintite de I. Stratan, știe și de un vîrf Font Yves și o lamă Dufour. Același autor scrie în *PalBanat* de 609 piese litice găsite, din care 218 spărturi atipice, 178 așchii, 103 nuclee și lame simple și 110 unelte tipice: majoritatea gratoare (carenate și cu bot, aurignaciene) pe lame retușate și pe capăt de lamă simplă, burine, lame retușate, un vîrf pe lamă, lame cu scobituri, răzuitoare, și o lamelă Dufour, precum și un vîrf Font Yves.

Al doilea nivel paleolitic (0,60—0,45 m) se situează în partea superioară a stratului brun-roșcat. Conform datelor lui I. Stratan, s-au găsit aici 218 piese litice, din care 90 par a avea o formă încadrabilă tipologic. Fl. Mogoșanu, în *PalBanat*, știe însă doar de 56 de unelte tipice de silex, fiind un raport echilibrat între piesele tipice și cele atipice. Amintește gratoare carenate, gratoare înalte pe așchii, burine diedre, lame simple, nuclee, așchii etc. Al treilea nivel (0,33—0,25 m), situat imediat sub stratul vegetal actual, a fost corelat cu W3, și atribuit „paleoliticului superior final”; a dat, după I. Stratan, 101 piese, din care 45 sînt tipice: gratoare înalte (care par a fi caracteristice pentru paleoliticul superior din Banat), gratoare mici pe capăt de lamă, lamele Dufour etc. Fl. Mogoșanu, în *PalBanat*, știe de 183 piese litice de silex, din care 24 sînt tipice. Este de menționat că, după Fl. Mogoșanu (*UISPP, Cgr. IX, 1976, Coll. XVI, p. 83*), numai stratul I de la Coșava, așezarea de la Tincova și straturile III și IV de la Românești-Dumbrăvița prezintă indicii clare și tipice aurignaciene, celelalte locuri arătînd evoluția specifică, locală, a paleoliticului superior din Banat. În interpretarea acestor fenomene trebuie să se țină cont de persistența elementelor aurignaciene tîrzii, pînă la pragul holocenului: apar aici, împreună, gratoare carenate aurignaciene, vîrfuri Font Yves și piese de obsidiană (această rocă se folosește mai intens în Banat doar din epipaleolitic). În general, aurignacianul bănățean are analogii în Austria de Jos, în grupul Krems-Hundsteig. Cercetările viitoare vor trebui să dea răspunsul dacă din aceste locuri lipsesc cu desăvîrșire mărturiile gravetianului sau dacă cele cîteva elemente din straturile superioare de la Românești-Dumbrăvița și Coșava (lamele și vîrfurile cu marginea teșită) aparțin gravetianului oriental (*SCIV, 17, 1966, nr. 2, p. 393*) sau sînt de origine epipaleolitică sudică (*Dacia, 16, 1972, p. 19*). În Banat, în jurul localităților Tincova, Coșava, Românești, se conturează un complex aurignacian cu trăsături specifice destul de bine conturate. Privind însă corelarea în timp între ele, a celor trei straturi de la Coșava, a locuirii de la Tincova și a celor șase nivele de la Românești-Dumbrăvița, mai sînt neclarități. Referiri la această problemă vezi în: *SCIV, 17, 1966, nr. 2, p. 341—343*; *Tibiscus, 1, 1970, p. 14*; *Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie, vol. I, București, (1964), 1970, p. 23*; *Dacia, 16, 1972, p. 16, 19* și, mai ales, tabelul de la p. 21; *UISPP, Cgr. IX, 1976, Coll. XVI, p. 82, 83*; etc.

La punctul Coșava II, cercetat de către Fl. Mogoșanu în 1967, au fost descoperite, pînă la adîncimea de 0,45—0,55 m, trei nivele de cultură. În stratul inferior s-au găsit, printre altele, cîteva lame retușate oblic, aurignaciene. În straturile II și III au apărut cîteva piese specifice sfîrșitu-

lui paleoliticului superior bănățean, cu tendințe de microlitizare. Au apărut și lamele Dufour. Cronică, în *SCIV*, 13, 1962, nr. 1, p. 201; Cronică, în *Dacia*, 6, 1962, p. 515; Cronică, în *SCIV*, 14, 1963, nr. 2, p. 451; Cronică, în *Dacia*, 7, 1963, p. 569; Cronică, în *SCIV*, 16, 1965, nr. 3, p. 589; Cronică, în *Dacia*, 9, 1965, p. 469; Al. Păunescu, în *Dacia*, 9, 1965, p. 21; R. Florescu, în *RevMuz*, 3, 1966, nr. 1, p. 89; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 10, 1966, p. 23; idem, în *SCIV*, 18, 1967, nr. 1, p. 141—146; idem, în *SCIV*, 19, 1968, nr. 4, p. 643—647; idem, în *CCArh-Portile de Fier*, 1968, nr. 8, p. 5, 8; Cronică, în *SCIV*, 19, 1968, nr. 4, p. 677; Cronică, în *Dacia*, 12, 1968, p. 421; Fl. Mogoșanu și I. Stratan, în *RevMuz*, 6, 1969, nr. 1, p. 87, 88, 89—90; Al. Păunescu, în *Evoluția*, p. 18, 19, 122, 232 etc.; Cronică, în *SCIV*, 21, 1970, nr. 3, p. 493; Cronică, în *Dacia*, 14, 1970, p. 431; I. Stratan, în *Tibiscus*, 1, 1970, p. 8, 9, 12, 14, 18; E. Comșa, în *Apulum*, 9, 1971, p. 16; Fl. Mogoșanu, în *Dacia*, 16, 1972, p. 8, 15—18, 19, 21, 27; idem, în *Banatica*, 2, 1973, p. 22; *SCIVA*, 25, 1974, nr. 3, p. 336; Cronică, în *Dacia*, 17, 1973, p. 371; M. Brudiu, în *PalMoldovei*, p. 36; L. Bánesz, în *SlovArch*, 24, 1976, nr. 1, p. 8, 60—61; I. C. Drăgan, în *Noi tracii*, București, 1976, p. 48; E. Condurachi etc., în *HartaArhRom*, p. 9, harta nr. 2; M. Bitiri, în *UISPP, Cgr. IX*, 1976, Coll. XVI, p. 65; Fl. Mogoșanu, în *UISPP, Cgr. IX*, 1976, Coll. XVI, p. 75, 77, 82—83, 84, 88, 96, 97; idem, în *PalBanat*, p. 13, 15, 18, 19, 21, 71—78, 103, 104, 107, 125, 128, 129, 130, 137, 138.

22. Crăciunești, c. Băița, jud. Hunedoara. Peșterile Balogu, Groapa Lupului, Șura de Jos, de la ~.

În 1924 M. Roska, împreună cu H. Breuil, M. M. Jeannel și P. A. Chappuis au efectuat unele sondaje în cele trei peșteri amintite.

a) În PEȘTERA ȘURA DE JOS (Peștera Király Pál), în urma sondajului, adâncit pînă la 0,80 m, a apărut un strat eneolitic gros de 0,20 m, iar sub acest nivel s-au găsit dinți și oase de *Ursus spelaeus*, urme de arsură, așchii de calcar cristalizat și un răzuitor aurignacian de jasp. H. Breuil știe, tot de aici, de un gratoar ovoidal de vîrstă neprecizată și de o așchie de jasp cu urme de trecere prin foc. C. S. Nicolăescu-Plopșor atribuie lui Roska afirmația că piesele amintite de către Breuil ar fi aurignaciene (vezi bibl.).

b) În PEȘTERA BALOGU (Peștera Szabó József), G. Téglás a găsit, la sfîrșitul secolului trecut, oase de *Ursus spelaeus*. Sondajul din 1924 a fost adâncit pînă la 0,55 m. Pînă în adîncimea de 0,15 m au apărut urme eneolitice. Din straturile inferioare Roska amintește urme de arsură, oase de *Ursus spelaeus* și cîteva piese de os avînd probabile urme de prelucrare. Breuil mai cunoaște, din stratul inferior, pe lîngă oase de urs și oasele unui „bovideu mare”, oase ce erau sparte intenționat, iar cîteva piese erau retușate. Unele așchii de calcar cristalizat pot să fi servit ca unelte. În 1931 Roska scrie că din peșteră se cunosc „urme mousteriene”. C. S. Nicolăescu-Plopșor preia datele lui Breuil (vezi bibl.).

c) În PEȘTERA GROAPA LUPULUI, stratul superior, gros de 0,10 m, a dat ceramică modernă și faună recentă. Săpătura a fost adâncită pînă la 0,60 m și au fost găsite aici, pe lîngă multe urme de arsură, oase de *Ursus spelaeus*, unele avînd eventuale urme de prelucrare. Tot de aici mai provin trei așchii atipice de cuarțit.

În nici una din aceste peșteri săpăturile nu pot fi considerate ca încheiate, pentru că în nici una din ele patul peșterii nu a fost atins, materialul descoperit a fost insuficient analizat și confuz publicat, iar în privința stratigrafiei avem cunoștințe cu totul lacunare. Pe baza unor afirmații, care își mai așteaptă argumentarea științifică, s-a încetățenit în literatura de specialitate ideea că s-au găsit în peșterile de la Crăciunești urmele mousterianului (vezi Roska, 1931). Cea mai mare parte a materialului a ajuns în muzeul din Deva. În 1971, L. Roșu și L. Mărghitan au întreprins săpături de verificare în Peștera Groapa Lupului. S-au constatat urmele viețuirii umane din „paleolitic pînă în epoca prefeudală”. Publicarea științifică a materialului încă nu a apărut.

E. A. Bielz, în *JSKV*, 4, 1884, p. 45—46, nr. 46; G. Téglás, în *OTTE*, 19, 22, 1897, p. 31; M. Roska, în *Dacia*, 1, 1924, p. 304—305; H. Breuil, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 215—216; M. Roska, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 186—187; idem, în *PMJH*, 1, 1925, nr. 1, p. 13; idem, în *Ösrégészeti*, p. 306, 325, 327; idem, în *B-H*, 14—15, 1927, p. 22, 23, 84; idem, în *AIGR*, 14, 1931, p. 101, 102, 118, 124, 125; H. Schrollner, în *SiebViert*, 55, 1932, p. 133; idem, în *VorgForsch*, 8, 1933, p. 79 etc.; E. Patte, în *BSPF*, 31, 1934 (lucrarea ne-a fost inaccesibilă); I. Nestor, în *22 BerRGK*, 1933, p. 18, 19; O. Kadič, în *MKFIÉ*, 30, 1934, nr. 1, p. 15, 121; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 5—6, 1938, p. 43, 50, 69—70; M. Roska, în *ErdRep*, p. 117—118, nr. 50; C. S. Nicolăescu Plopșor, în *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 14, 28; Cronică, în *Dacia*, 16, 1972, p. 335—336; I. Andrițoiu, în *Apulum*, 16, 1978, p. 55.

CREMENEA, vezi la Sita Buzăului.

CUBLEȘ, PEȘTERA, vezi la Răcaș.

CUINA TURCULUI, PEȘTERA, vezi la Dubova.

CURATĂ, PEȘTERA, vezi la Nandru.

23. Curtea, c., jud. Timiș.

La cca. 2 km spre E de Curtea, pe un promontoriu al dealului Pămînt Roșu, Fl. Mogoșanu a descoperit, în 1972, un atelier de prelucrare a silixului, atribuit paleoliticului superior final.

Cronică, în *Dacia*, 17, 1973, p. 383.

DEALUL ALB, PEȘTERA DE LA ~ vezi Cheile Turzii.

DEALUL VÎRSECI, PEȘTERA DIN ~, vezi la Pietroasa.

DEVENȚULUI, PEȘTERA, vezi la Vadul Crișului.

24. Dubova, c. Plavișevița, jud. Mehedinți, Peștera Cuina Turcului, Climente I și II, Punicova, Maovăț, Schela Cladovei, Răzvrata, Icoana, Insula Banului.

M. Bitiri amintește, ca provenind de pe teritoriul comunei DUBOVA, descoperiri sporadice atribuite gravetianului final (SCIV, 209, 1969, nr. 4, p. 516).

Din adăpostul sub stîncă Cuina Turcului și din peșterile Maovăț (Veterani), Insula Banului, Schela Cladovei, Răzvrata și Icoana se cunosc doar urme epi- și postpaleolitice.

a) PEȘTERA CLIMENTE I se află pe „Proluca lui Climente“, pe versantul sudic al masivului calcaros Ciucarul Mare, la cca. 170 m deasupra cursului Dunării. În 1965 Grupul de Cercetări Complexe Porțile de Fier și Muzeul din Drobeta-Turnu Severin au efectuat, sub conducerea lui V. Boroneanț, un sondaj în peșteră, și un alt sondaj într-o încăpere în stîncă, din apropiere. Peștera are deschiderea spre S. La cca. 60 m de la gură apar blocuri mari de roci prăbușite din galeriile superioare. La adîncimea de 5,50 m a fost atins patul peșterii. Primul strat arheologic aparține mousterianului cuarțitic, datat în W1—W2 (35—40.000 de ani, vezi Fl. Mogoșanu etc, în *Atl. Porțile de Fier*, București, 1972, p. 194), reprezentat prin unelte atipice lucrate prin așchiere, asemănătoare celor de la Băile Herculane. Peste un steril, urmează un strat gravetian final (cca. 12.000 ani), de unde avem 44 de obiecte litice, din care 34 sînt încadrabile tipologic: lame microlitice, diverse vîrfuri, așchii lamelare, străpungătoare etc. A apărut și un vîrf de sulită de os. Sporadicele elemente gravetiene din P. Climente I, își au analogiile fie în Europa Centrală, fie în Italia sau Iugoslavia de NV, și nu în gravetianul oriental tipic. Fauna stratului constă din: *Ursus spelaeus*, *Ursus arctos*, *Canis lupus (spelaeus)*, *Felis* (?), *Mustela* (?), *Rupicapra rupicapra*, *Bos*, *Bison*. În cursul campaniilor din 1968 și 1969 s-a observat că stratul gravetian suprapune direct cel mousterian, ceea ce se explică prin supraviețuirea foarte lungă a mousterianului cuarțitic, fenomen ce își mai are analogii în Banat. Locuirea postpaleolitică a peșterii este reprezentată prin urme aparținînd culturii Criș, neoliticului tîrziu, culturii Coțofeni, epocii bronzului (cult. Verbicioara) și epocii fierului, perioada hallstattiană. La suprafață se găsește ceramică medievală.

b) PEȘTERA CLIMENTE II este situată tot pe versantul sudic al masivului Ciucarul Mare, pe „Proluca lui Climente“, cu cîțiva metri deasupra șoselei Orșova—Moldova Nouă. Cercetarea peșterii a început în 1964, dar săpături propriu-zise nu au fost efectuate pînă în 1968, cînd Grupul de Cercetări Complexe Porțile de Fier a preluat studiarea ei. S-au descoperit aici urme de locuire identificate vag ca aparținînd „perioadei de trecere de la paleoliticul superior la epipaleolitic“, avînd vîrfuri de tip La Gravette, vîrfuri cu o latură curbată și retușată abrupt, lame și așchii retușate abrupt, burine, multe gratoare. Printre uneltele de os se numără și o harpună realizată în tehnică magdaleniană. În acest strat a fost descoperit și un schelet uman, înmormîntat cu ocră roșu, orientat NV-SE,

în poziție chirchită. În straturile superioare au apărut urmele culturii Coțofeni, Hallstatt (fazele A și B), epocii prefeudale și feudale.

c) În anii 1965 și 1968, V. Boroneanț și C. Boroneanț au cercetat PEȘTERA PUNICOVA (Ponicova) din masivul Ciucarul Mare. Este vorba de o galerie de tunel, care nu a fost niciodată locuită în întregime. În galeria intrării de V, spre sala mare, s-au găsit fragmente ceramice neolitice, eneolitice, hallstattiene și medievale. Apariția unor oase de *Ursus spelaeus* și a citorva așchii atipice de cuarțit și silex atestă eventual și urmele locuirii paleolitice. Materialul se păstrează la Inst. de Arh. din București și în Muz. din Drobeta-Turnu Severin. C. S. Nicolăescu-Plopșor și colab., în *SCIV*, 16, 1965, nr. 2, p. 407, 408, 409; Al. Păunescu, în *Dacia*, 9, 1965, p. 19, 21, 23, 26, 28; C. S. Nicolăescu-Plopșor etc., în *Dacia*, 10, 1966, p. 23, 26; V. Boroneanț, în *RevMuz*, 5, 1968, nr. 6, p. 542—546; C. S. Nicolăescu-Plopșor etc., în *CCArh Porțile de Fier*, 1968, nr. 4, p. 11, 12, 32; idem, în *CCArh Porțile de Fier*, 1968, nr. 5, p. 8, 9, 20, 25, 27; Fl. Mogoșanu, în *CCArh Porțile de Fier*, 1968, nr. 8, p. 7, 8; V. Boroneanț și C. Boroneanț, în *RevMuz*, 6, 1969, nr. 5, p. 439; Cronică, în *SCIV*, 20, 1969, nr. 3, p. 500; Cronică, în *Dacia*, 13, 1969, p. 535; C. S. Nicolăescu-Plopșor etc., în *Sesiunea de Com. Științ. a Muz. de Ist.*, vol. I, București, (1964), 1970, p. 7—14; V. Boroneanț, în *SCIV*, 21, 1970, nr. 1, p. 129—132 (Peștera Climente II); V. Chirica, în *MemAnt*, 2, 1970, p. 17; Al. Păunescu, în *Evoluția*, p. 23, 29—30, 139—141, 232 etc.; Fl. Mogoșanu, în *Dacia*, 16, 1972, p. 8, 18; E. Condurachi etc., în *HartaArhRom*, harta nr. 2; M. Bleahu etc., în *PeșteriRom*, p. 38, 39, 251—258; V. Boroneanț, în *PZ*, 45, 1970, nr. 1, p. 1—25; Al. Păunescu, în *SCIV*, 21, 1970, nr. 1, p. 3—47; Fl. Mogoșanu, în *PalBanat*, p. 15, 16, 78—81; 107, 131, 137.

25. Federi, c. Pui, jud. Hunedoara, Peșterile nr. I, II, III, de pe Coasta Vacii.

În masivul calcaros Coasta Vacii se găsesc trei peșteri. Cea mai mare din ele, care se situează la altitudinea cea mai mică, a fost denumită Peștera nr. I. Celelalte sînt mult mai mici și se situează la o distanță de cea. 100 m de prima, în partea superioară a masivului. Cercetarea acestor peșteri a început în 1924, cînd M. Roska a făcut o periegheză în zonă împreună cu H. Breuil, P. A. Chappuis, M. M. Jeannel și J. Mallász.

a) S-a stabilit că în PEȘTERA NR. I straturile sînt răvășite și amestecate. În stratul superior, gros de 0,30 m, Roska a găsit ceramică eneolitică și prefeudală și o vatră (?). Săpătura a fost adîncită pînă la 1,80 m, dar și în acest strat au apărut fragmente ceramice eneolitice, pe lîngă oase de urs de peșteră și cîteva piese litice, considerate ca fiind unelte. Este vorba de răzuitoare din calcar cristalizat și de o unealtă descrisă de Roska ca fiind un „rasoir“. Din straturile inferioare mai amintește două lame de silex și patru gratoare din cuarț. Într-o altă lucrare, același autor mai amintește, ca provenind din stratul dintre 0,30—0,90 m, o vatră, un răzuitor din silex și o piesă din os cu niște zgîrieturi, eventual făcute de om.

Roska scria că în aceste trei peșteri a găsit urmele mousterianului (BSSC, 2, 1925, nr. 2, p. 186, dar în alte lucrări materialul din Peștera nr. I este datat „la începutul diluviului superior; *Dacia*, 1, 1924, p. 300). H. Breuil, la rîndul său, distinge în peșteră un strat eneolitic și un strat din paleoliticul superior, în care, pe lângă „percutoare“ din cuarțit, așchii de calcar cristalizat și trei așchii de silex, știe și de oase de cerb și de mistreț și sporadice fragmente ceramice eneolitice, ajunse aici din straturile superioare. Datorită lipsei inventarului tipic mousterian și prezenței unor forme de lame, atribuim mai degrabă acest material și noi pal. superior.

b) În PEȘTERA Nr. II, în stratul superior s-au găsit urme de arsură și câteva unelte, neprecizate. În straturile inferioare Roska a găsit nuclee, străpungătoare (percutoare) și multe așchii atipice, despre care afirma că sînt uneltele tipice ale mousterianului (*Dacia*, 1, 1924, p. 302). Într-un alt studiu, același Roska mai amintește că s-ar fi găsit aici și răzuitoare, toporașe mousteriene ovale „frecvente în mousterianul mijlociu“ (BSSC, 2, 1925, nr. 2, p. 190), precum și „spintecătorul mousterian de tip european central“ lucrat bifacial, vîrfuri, răzuitoare semicirculare pe lame (AIGR, 14, 1931, p. 117). De fapt, este un inventar atipic de aspect îndrădăvăr mousteroid, prin răzuitoarele, vîrfurile, nucleele și așchiile lui. M. Roska și I. Moldovan au continuat, în 1925, săpăturile în Peștera nr. II (C. S. Nicolăescu-Plopșor scrie greșit Peștera nr. I, în *Dacia*, 5—6, 1938, p. 71), unde I. Moldovan a descoperit „o mare cantitate de material mousterian“, despre care însă, din păcate, nu aflăm nimic din publicație (*Dacia*, 2, 1925, p. 407).

c) Stînd cu fața spre intrarea peșterii, la stînga de aceasta găsim PEȘTERA NR. III, care se compune din două coridoare. La suprafață s-a găsit ceramică romană, iar în straturile de mai jos, într-un context arheologic neprecizat, au fost găsite „cîteva răzuitoare mousteriene“ (*Dacia*, 1, 1924, p. 302—303). Breuil amintește de pe Coasta Vacii doar peșterile nr. I și II. Aceasta o peria și I. Nestor (22 *BerRGK*, 1933, p. 15—16).

E. A. Bielz, în *JSKV*, 5, 1885, p. 37, nr. 296; M. Roska, în *PMJH*, 1924, nr. 1, p. 14—15; idem, în *Dacia*, 1, 1924, p. 297, 299—303, 304, 310, 311; H. Breuil, în BSSC, 2, 1925, nr. 2, p. 216; M. Roska, în BSSC, 2, 1925, nr. 2, p. 186, 190—191; idem, în *Ösrégészeti*, p. 319, 323, 324, 325; idem, în *H-B*, 14—15, 1927, p. 22, 84; idem, în *ArchOlt*, 8, 1929, nr. 43—44, p. 349; O. Kadić, în *AMTF*, 2, 1930, nr. 8, p. 6; M. Roska, în *AIGR*, 14, 1931, p. 101, 102, 117; idem, în *Dacia*, 3—4, 1932, p. 9; H. Schroller, în *SiebViert*, 55, 1932, p. 133; idem, în *VorgForsch*, 8, 1933, p. 79; O. Kadić, în *MKFIÉ*, 30, 1934, nr. 1, p. 15, 121, 129, 145; N. N. Moroșan, în *AIGR*, 19, 1938, p. 3; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 5—6, 1938, p. 43, 50, 70—71, 80, 94; M. Roska, în *FolArch*, 1—2, 1939, p. 1, 3; idem, în *ErdRep*, p. 83—84, nr. 9, p. 318; J. Tulogdy, în *Közl*, 2, 1942, nr. 2, p. 4, 5; Fr. Rainer și I. Simionescu, în *AAR (MSS)*, ser. III, 17, 1942, nr. 12, p. 2; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 14; M. Bitiri, în *SCIV*, 16, 1965, nr. 3, p. 433; M. Gábori, în *PalMoyen*, p. 92; B. Jungbert, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 8; idem, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 662.

26. Federi, c. Pui, jud. Hunedoara, Peștera Gaura Cocoșului.

Peștera se găsește în stinca calcaroasă Piatra Muntenilor. Primele sondaje aici au fost efectuate cu ocazia vizitei la noi a lui H. Breuil, în 1924. S-a săpat o secțiune de 2 m², adîncită doar pînă la 0,60 m, fără a atinge patul de stîncă al peșterii. S-au descoperit fragmentele unui dolium roman, iar în partea inferioară a sondajului două așchii de silex, două răzuitoare pe așchie, atipice și fragmentare, din calcar cristalizat și cîteva oase de *Ursus spelaeus*, unele eventual sparte intenționat. Acest material îi amintea lui M. Roska de „mousterianul de la Cioclovina“.

În apropierea peșterii este un coridor lung de 8,5 m. Cu ocazia acestei campanii s-a efectuat un mic sondaj la intrarea în încăperea în stîncă. Primul strat, gros de 0,20 m, a dat urme eneolitice, romane și medievale. Urmează un alt strat, gros de 0,20 m, din care provin cîteva răzuitoare de cuarțit (răzuitoare atipice pe așchii), după părerea lui Roska de caracter mousterian, cîteva dinți și oase de *Ursus spelaeus*, care, conform părerii aceluiași Roska, prezintă urme de prelucrare intenționată.

Cu ocazia acestei campanii a fost cercetată și peștera din Masivul Fruntea Mare, care se situează spre E de așezarea Federi. Datorită unor degărdări și prăbușiri de stînci, culoarul de intrare al peșterii este plin de pietre mari, din care cauză aici nu s-a săpat.

În anul 1925 M. Roska și I. Moldovan au continuat săpăturile pe terasa din fața peșterii de la Gaura Cocoșului, dar patul peșterii nu a fost atins nici acum. Moldovan a săpat în coridorul din apropierea peșterii, unde a descoperit „unelte paleolitice“ (?). Referiri stratigrafice sau tipologice nu au fost publicate (*Dacia*, 2, 1925, p. 407). Aceste semnalări, precum și cîteva „unelte paleolitice“ găsite izolat în apropierea peșterilor, arată că s-ar putea să avem de-a face în zona Federi-Crăciunești cu o intensă locuire paleolitică, ce ar merita să fie sistematic cercetată.

M. Roska, în *Dacia*, 1, 1924, p. 303—304, 310, 311; idem, în *Dacia*, 2, 1925, p. 406; idem, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 191—192; idem, în *Ösré-gészlet*, p. 319; idem, în *B-H*, 14—15, 1927, p. 22, 84; idem, în *AIGR*, 14, 1931, p. 101, 102, 117; idem, în *Dacia*, 3—4, 1932, p. 9; I. Nestor, în *22 BerRGK*, 1933, p. 16; E. Patte, în *BSPF*, 1934, p. 374 (lucrarea ne-a fost inaccesibilă); C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 5—6 1938, p. 43, 50, 71—72; M. Roska, în *FolArch*, 1—2 1939, p. 1, 3; J. Tulogdy, în *Közl*, 2, 1942, nr. 2, p. 5; Fr. Rainer și I. Simionescu, în *AAR (MSS)*, ser. III, 17, 1942, nr. 12, p. 2; M. Roska, în *ErdRep*, p. 83—84, nr. 9; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 14; M. Bleahu etc., în *Peșteri Rom*, p. 286—287.

FENIȘ, c. Gurahonț, jud. Arad.

În 1931 se semnalează de pe teritoriul satului urme răzlete atribuite paleoliticului inferior. Ulterior sînt amintite doar unele eventuale urme preistorice.

M. Roska, în *ACMIT*, 1929, p. 190; idem, în *AIGR*, 14, 1931, p. 101, 102, 114, 123; idem, în *ErdRep*, p. 141, nr. 280; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ProblAntr*, 2, 1956, p. 76.

GALÔȘPETREU, c. Tarcea, jud. Bihor.

La SE de sat, pe *Dímbul judecății (Törvénydomb)* au fost găsite oase de *Mammuthus primigenius*, *Coelodonta antiquitatis*, *Megaceros giganteus*, *Equus scythiens*, *Lyrurus tetrax* și *Ochtona* sp. Constatarea că unele oase ar fi intenționat lucrate rămîne o ipoteză neconfirmată, dar prezența în acest context și a unor piese atipice de silex ar putea constitui un argument pentru începerea aici a unor investigații. Cunoaștem de aici și materiale neolitice, ajunse toate în Muzeul Țării Crișurilor din Oradea, ca și în fosta colecție E. Andrassy. Nu s-a lămurit încă legătura eventuală a acestor materiale și a microlitelor găsite, în 1957, de către C. S. Nicolăescu-Plopșor pe duna de la Galoșpetreu, care au fost, atunci, atribuite unui neolitic aceric, iar în urma săpăturilor lui Al. Păunescu, de la Ciumești, tardennoisianului.

T. Jurcsák, în *RepBihor*, p. 345.

GAURA COCOȘULUI, PEȘTERA, vezi la Federi.

27. Gălățeni, numele vechi Singhirița, c. Păsăreni, jud. Mureș.

În 1877 și 1879 A. Koch a publicat, de pe teritoriul satului, oase de *Rhinoceros tichorhinus*, *Elephas primigenius*, *Bos* sp., *Equus* sp., *Cervus elaphus*, care au intrat în colecția Liceului Bethlen din Aiud. Tot pe atunci au ajuns de aici în Muzeul de Istorie al Transilvaniei fragmente de tibii de *Elephas primigenius*.

La punctul *Gyepűszegárka*, în loessul ce acoperă un strat de argilă cuaternară, au fost găsite cu ocazia unor lucrări, în 1914, oase de *Elephas primigenius*. În același an M. Roska a efectuat aici săpături (*ErdRep*, p. 265, scrie greșit că anul descoperirii ar fi 1928), descoperind, lângă urme de arsură, poate o vatră, o „așchie discoidală” (răzuitor lucrat pe o așchie discoidală) de cuarțit. Pe o mică porțiune piesa este retușată, latura dorsală, pe o mare parte, păstrînd cortexul natural. Piesa a fost publicată doar peste 10 ani și a fost declarată atipică. Mai tîrziu, pe baza afirmației lui H. Breuil, s-a încetățenit în literatura de specialitate ideea că este vorba de o descoperire mousteriană. Tot aici au apărut și oase de *Elephas primigenius*, *Bison priscus*, *Rhinoceros tichorhinus* și *Cervus euryceros*. Materialul a ajuns în Muzeul de Istorie al Transilvaniei. Tot de la punctul *Gyepűszegárka* se mai cunosc culturi de bronz, topoare și dăltițe de aramă, o brătară de bronz și ceramică din epoca bronzului, ajunse în parte în Muz. Ist. al Transilv. și, în parte, în colecția Liceului Bethlen din Aiud.

A. Koch, în *ErdMúz*, 4, 1877, nr. 8, p. 132, nr. 15; idem, în *OTTE*, vol. 1, 3, 1879, p. 150, nr. 12, p. 152, nr. 27, 28; M. Roska, în *Dacia*, 1, 1924, p. 297; H. Breuil, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 196, 197; M. Roska, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 184, 187—188; idem, în *Ösrégészeti*, p. 305, 306; idem în *B-H*, 14—15, 1927, p. 22, 84; idem, în *Emlékszámok*, p. 3, 5; idem, în *AIGR*, 14, 1931, p. 100, 101, 102, 117; H. Schroller, în *Siebtviertel*, 55, 1932, p. 133; I. Nestor, în *22 BerRGK*, 1933, p. 17; O. Kadić, în *MKFIÉ*, 30, 1934, nr. 1, p. 15, 120; N. N. Moroșan, în *AIGR*, 19, 1938, p. 3;

C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 5—6, 1938, p. 43, 50, 76; M. Roska, în *ErdRep*, p. 265—266, nr. 133; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ProblAntr*, 1, 1954, p. 66; idem, în *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 28, 29; L. Roșu, în *RevMuz*, 6, 1969, nr. 5, p. 402.

GILMA, vezi Valea Brădetului.

GIMBAȘ, sat înglobat în orașul Aiud, jud. Alba.

Localitatea este trecută pe harta finală și pe lista anexă din *ErdRep* a lui M. Roska, printre punctele din care se cunosc descoperiri mousteriene. În text însă nu se pomeneste de urme paleolitice. M. Roska, în *ErdRep*, p. 161—162, nr. 92, p. 318.

28. Gornea, c. Sichevița, jud. Caraș-Severin, Dealul Păzăriște, Dealul Căuniței, Țircheviște.

a) DEALUL PAZĂRIȘTE se află la SE de sat, la NE de intersecția de la gura văii Camenița, și are o altitudine de 40 m față de firul apei. În 1969 și 1970 au fost săpate trei secțiuni pe botul promontoriului, de către Fl. Mogoșanu. Din secțiunea săpată în 1969 au fost publicate 52 de piese litice, din care doar câteva tipice. Totalizînd rezultatele celor două campanii, Fl. Mogoșanu, scrie în *PalBanat*, p. 36, că a fost săpat un teritoriu de 36 m², secțiunile au fost adîncite pînă la 0,75 m, și că în adîncimea de 0,20—0,25 m, între stratul brun-roșcat și cel actual s-au găsit 69 de piese de silex. Printre piesele tipice sînt amintite nuclee cu desprinderi de lame, așchii levalloisiene, așchii de tehnică clactoniană, o așchie groasă retușată bifacial, tip esquillée, o așchie triunghiulară mousteroidă, o așchie lamelară cu un fel de peduncul, în tehnică solu-treană, lame și așchii macrolitice, două gratoare, un vîrf de lamă cu creastă. Se constată o lipsă de grijă în confectionarea acestui inventar care, precum reiese din alte lucrări, nu constă în exclusivitate din silex, ci și din piese de jasp, gresie silicoasă, șist negru, tuf calcaros, diverse roci calcaroase. Materialul a fost încadrat în faza finală a paleoliticului bănățean, în paleoliticul superior final sau epipaleolitic, datat la cca. 12.000 ani. Faună nu s-a descoperit. Fl. Mogoșanu înclină să coreleze aceste descoperiri cu sfîrșitul lui W3 și relevă caracterul atipic și macrolitic al acestui inventar. Materialul se află la Muzeul Județean Reșița.

b) Pe una din treptele mijlocii ale DEALULUI CAUNIȚA, Fl. Mogoșanu a efectuat în două scurte campanii, în 1969 și 1970, cîte un sondaj adîncit pînă la 0,80 m. În 1969, în adîncime de 0,45—0,50 m, a fost găsit un strat mousterian întîrziat, de unde au fost colectate 32 de piese litice. În urma celor două campanii însă numărul pieselor tipice a crescut la 147, precum scrie în text, sau la 154, dacă adunăm categoriile de piese publicate. Stratul mousterian se află în jumătatea inferioară a stratului brun roșcat, în adîncime de 0,40—0,60 m. Sînt 76 spărturi și așchii atipice, iar în rest 26 așchii Levallois neretușate, 10 vîrfuri Levallois cu talonul fațetat convex, 8 racloare, 3 nuclee, 22 așchii simple, 4 lame non-Levallois neretușate și 5 lame Levallois retușate. Inventarul a fost atribuit unui mousterian tipic cu debitaj Levallois, prezența acestui tip de mousterian

fiind cu totul singulară, după părerea lui Fl. Mogoșanu, în Banat. Pieseile sînt confecționate din roci locale de calcar, precum și dintr-un șist negru, din hematit cuarțifer, silex cenușiu, jasp și calcedonie. Stratul de cultură, fără a pierde din vedere eventualitatea unui proces de soliflucție sau de denudare, ar putea fi corelat cu prima jumătate a interstadiului W2—W3. Materialul se află la Muz. Jud. Reșița.

c) ȚÎRCHEVIȘTE este un promontoriu înalt de 3—4 m, care se găsește la poalele Dealului Căunița, înspre lunca văii Camenița. În anul 1966 s-au găsit în acest loc, la suprafață, câteva așchii atipice de silex. În 1973, cu ocazia săpăturilor privitoare la cimitirul feudal timpuriu de aici, într-una din secțiunile de pe Țîrcheviște, în adîncime de 0,60 m, au apărut mai multe unelte confecționate din silex maroniu, atribuite paleoliticului.

Fl. Mogoșanu, în *SCIV*, 21, 1970, nr. 4, p. 531—538; Cronică, în *SCIV*, 21, 1970, nr. 3, p. 520; Cronică, în *Dacia*, 14, 1970, p. 462; Cronică, în *Dacia*, 15, 1971, p. 381—382; Fl. Mogoșanu, în *Dacia*, 16, 1972, p. 8, 10, 23; R. Vulcănescu etc., în *Atlasul Porților de Fier*, București, 1972, p. 194—195, harta nr. LIX; idem, în *Banatica*, 2, 1973, p. 14, 17—19; E. Condurachi etc., în *Harta ArhRom*, harta nr. 2; I. Uzum, etc., în *Banatica*, 3, 1975, p. 375—378; B. Jungbert, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 660; Fl. Mogoșanu, în *PalBanat*, p. 16, 20, 21, 29—37, 101, 137.

GROAPA LUPULUI, PEȘTERA, vezi la Crăciunești.

GURA CHEII, PEȘTERA, vezi la Rîșnov.

GURAHONT, c., jud. Arad.

În 1925 se semnalează de la punctul *Poieni în Deal*, de pe teritoriul satului, descoperirea unui toporaș de tip chellean și a cîtorva lame atipice. Mai tirziu, acest material este reconsiderat, ca aparținînd mezoliticului, culturii campigniene, atribuire ce, la rîndul ei, își mai așteaptă confirmarea.

M. Roska, în *Dacia*, 2, 1925, p. 414—415; idem, în *Ősrégészeti*, p. 311; idem, în *BSSC*, 3, 1927, p. 67; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ArhOlt*, 8, 1929, nr. 45—46, p. 469; M. Roska, în *AIGR*, 14, 1931, p. 102, 114, 123; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 5—6, 1938, p. 44, 50, 72, 81; M. Roska, în *ErdRep*, p. 109, nr. 60; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ProbAntr*, 1, 1954, p. 64; idem, în *ProbAntr*, 2, 1956, p. 76; L. Roșu, în *RevMuz*, 6, 1969, nr. 5, p. 401.

GURAVĂII, c. Pleșcuța, jud. Arad.

De pe teritoriul acestui sat au fost amintite urme răzlețe atribuite paleoliticului inferior. Informația este neconfirmată. M. Roska, în *AIGR*, 14, 1931, p. 101, 102, 114, 123.

29. Hăghig, c. jud. Covasna.

Din punctul *Coasta umbrită* (Árnyékoldal) au ajuns în Muzeul din Sf. Gheorghe cîteva răzuitoare și gratoare atipice și deșeuri de cioplire de silex. Roska a atribuit acest inventar, pe baza tipologiei, aurignacianu-

lui mijlociu. Tot de pe teritoriul acestui sat se cunoaște și o vertebră de *Elephas primigenius*.

M. Roska, în *ErdRep*, p. 107, nr. 39, p. 319.

HORNARILOR, PEȘTERA, vezi la Cheile Turzii.

HOȚILOR, PEȘTERA, vezi la Băile Herculane.

30. Iabalcea, c. Carașova, jud. Caraș-Severin, **Peștera Cerbului de la ~.**

Peștera se găsește la SE de Peștera Popovăț, la o distanță de cca. 0,5 km, pe malul drept al Carașului, la o înălțime de 115 m de la nivelul apei și la 504 m altitudine absolută. A nu se confunda peștera aceasta cu Peștera de la Comarnic (după Roska, *ErdRep*, p. 136, nr. 232 și harta nr. III și Fl. Mogoșanu, *PalBanat*, p. 14), în care, de altfel, nu avem urme certe ale viețuirii paleolitice. Pentru identificarea corectă a peșterilor din zonă, vezi E. Balogh, în *Közl*, 2, 1942, nr. 1, p. 3 și M. Bleahu etc., în *PeșteriRom*, p. 37, 179, 180—184, 186—188. Peștera are vederea spre V, lungimea totală a ramificațiilor sale este în jur de 220 m. Straturile sînt pe alocuri răvășite de către căutătorii de comori. E. Balogh, cercetînd aici între 1933—1939, a făcut mai multe sondaje. O secțiune mai mare s-a săpat în galeria principală, fiind adîncită pînă la 0,5 m. Sub un strat de guano, gros de 0,15 m, urmează un nivel bogat în urme de arsură, dinți și oase de *Ursus spelaeus* „sparte intenționat”. Fauna se împuținează spre partea inferioară a stratului, unde s-a găsit o așchie triunghiulară din cuarțit, considerată ca vîrf moustertian, la care Balogh a observat trăsături tipologice și retușe mousteriene. „Unelte de os” le-a atribuit aurignacianului, dar, pe baza „vîrfului” amintit, emite părerea, slab argumentată, că locuirea peșterii ar fi început în moustertian. Printre piesele de os forme standardizate nu apar. În peșteră s-a mai găsit ceramică din eneolitic, epoca bronzului și evul mediu. Materialul a ajuns în Muzeul de Ist. al Transilvaniei. Piesele de la nr. de inv. IV. 5536—5540 au fost donate Muzeului din Gherla.

E. Balogh, în *ErdMúz*, 45, 1940, nr. 3, p. 248—252; idem, în *Közl*, 2, 1942, nr. 1, p. 9—14; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ProbAntr*, 1, 1954, p. 59; M. Roska, în *ArchErt*, 1954, nr. 2, p. 159; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 1, 1957, p. 45; idem, în *ArchAustr*, 1962, nr. 31, p. 74; I. Stratan, în *Tibiscus*, 1, 1970, p. 7; Fl. Mogoșanu, în *Dacia*, 16, 1972, p. 7—8; idem, în *Banatica*, 2, 1973, p. 13; R. Petrovsky, în *Banatica*, 3, 1975, p. 368.

31. Iablacea, c. Carașova, jud. Caraș-Severin, **Peștera Popovăț de la ~ (numită și P. Megiureca).**

Peștera Popovăț, săpată, ca și P. Cerbului, în dealul Naveșul Mare, se găsește la o distanță de o oră de mers de la cabana Comarnic, la NNV de Peștera Cerbului, la 421 m altitudine absolută și la 45 m altitudine relativă, avînd lungimea de 1121 m. Intrarea actuală a peșterii a fost

deschisă cu ocazia construirii căii ferate forestiere, cea inițială fiind actualmente astupată. La intrarea în peșteră găsim un culoar lung de 20 m, care dă într-o sală înaltă, lungă de 50 m. De aici pornesc trei ramificații, dintre care, în cea mai mare, E. Balogh a săpat o secțiune (12×1 m) adâncită pînă la 0,75 m. A găsit aici, în argila gălbuie, oase, cu unele eventuale urme de întrebuințare, și urme de arsură. Unele spărturi de canini de urși le considera drept lame de tip Kiskevély. După ce stabilește analogiile „uneltelor” de aici printre cele de la Igrîța și Cioclovina, Balogh încadrează piesele în discuție în aurignacian, atribuire pe care, bineînțeles, pe temeiul argumentelor aduse de către Balogh și pe baza studierii acelei părți a materialului care a ajuns în Muzeul de Istorie al Transilvaniei (IV 5547—5578; — din care am reușit să identificăm doar piesele IV. 5557—5562), n-o putem accepta ca atare.

Din această peșteră au ajuns în Muzeul Județean din Reșița oase de *Ursus spelaeus*; în legătură cu unele, de asemenea, s-a ridicat ipoteza că ar fi prelucrate sau întrebuințate (nr. inv. 194, 196—200, 273—281, 330—334). M. Bleahu etc., în *PeșteriRom*, p. 186, amintește din peșteră și resturi fosile de *Cricetulus migratorius*.

E. Balogh, în *ErdMúz*, 43, 1938, nr. 2, p. 168—170; idem, în *ErdMúz*, nr. 45, 1940, nr. 2, p. 158—163; idem, în *Közl*, 2, 1942, nr. 1, p. 3—9; M. Roska, în *ErdRep*, p. 231, nr. 69, p. 319; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ArchAustr*, 1962, nr. 31, p. 74; I. Stratan, în *Tibiscus*, 1970, p. 7; Fl. Mogoșanu, în *Dacia*, 16, 1972, p. 7—8; idem, în *Banatica*, 2, 1973, p. 13; R. Petrovsky, în *Banatica*, 3, 1975, p. 368; M. Bleahu etc., în *PeșteriRom*, p. 184—186; Fl. Mogoșanu, în *PalBanat*, p. 14.

IGRIȚA, PEȘTERA, vezi la Peștera.

32. Ileanda, c., jud. Sălaj.

În anul 1969 M. Bitiri a făcut un sondaj deasupra carierei vechi, la punctul Vadul Perii, identificînd urme ale paleoliticului superior. Lucrările au fost continuate și în 1970. Așezarea, situată pe o înălțime, este parțial distrusă. Săpătura a scos la iveală puțin material tipic, dar s-a putut stabili existența unui strat de cultură aurignacian și a unui gravetian. Publicarea materialului încă nu a apărut.

Cronică, în *SCIV*, 21, 1970, nr. 3, p. 494; Cronică, în *Dacia*, 14, 1970, p. 432; Cronică, în *Dacia*, 16, 1972, p. 340.

33. Ineu, or., jud. Arad.

În zona podului de cale ferată peste Crișul Alb s-au găsit oase de *Elephas primigenius* și *Equus caballus fossilis*, ce au ajuns în Muzeul Țării Crișurilor, din Oradea. Cu ocazia unor lucrări, lângă vechiul liceu, la adîncimea de patru metri s-a găsit o vatră de foc în jurul căreia au

apărut lame și răzuitoare de silex, retușate în tehnică aurignaciană, și doi colți „care par a fi de lup sau de mistreț”. Acest material se găsește în colecția lui I. Diaconescu, din localitate.

Fl. Dudaș, în *RevMuz*, 7, 1970, nr. 4, p. 355.

34. Iosășel, sat desființat, înglobat în c. Gurahonț, jud. Arad.

Între anii 1925—1930 M. Roska a cercetat zona Piriului Cremenos, de la vărsarea lui în Crișul Alb, lângă Gurahonț, pînă la izvorul lui, care este de aici la cca. 6 km, în apropierea satului Iosășel. Această parte a masivului Meseșul (Roska: Mizeșul) din Munții Moma-Codru este foarte bogată în opal, jasp, calcedon și silex. M. Roska a cercetat, pe rînd, punctele *Dealul Rofii*, *Cocini*, *Plopăț*, *Bărne*, *Prosele*, *La piatră*, *Racova*, *Băița*, *Dealul Frapsineilor*, *Dealul Boului* și *Sodom*. A adunat din aceste locuri o cantitate mare de piese, în primul rînd din opal, dar și din alte roci, pe care, pe baza „tehnicii de prelucrare și a tipologiei”, fără date stratigrafice și fără urme faunistice, le-a considerat ca fiind din paleolitic. Majoritatea pieselor în discuție au puternice urme de rostogolire. În 1925 și 1926 a cules de la suprafață piese încadrate în chelleanul inferior și superior, micoquian, acheulean și levalloisian (conceput aici ca o cultură). În 1927 săpăturile de pe terasa *Cocini*, adîncite pînă la 0,60—0,80—1 m au dus la descoperirea a două nivele atribuite prechelleanului și acheuleanului (*AIGR*, 14, 1931, p. 86 etc.). Roska scrie că această industrie are un caracter levalloisian, iar din confuza desoriere stratigrafică reiese că el ar mai fi găsit aici și urme de arsură (*ErdRep*, p. 115). În 1928 a început săpături pe terasa *Plopăț*, descoperind, pînă în adîncimea de 1,60 m, trei straturi, de unde a cules „unelte” de caracter prechellean, chellean și acheulean (*AIGR*, 14, 1931, p. 85, 104). Într-o lucrare găsim publicată, de la *Plopăț*, și o unealtă mezolitică, campigniană. În campaniile următoare a săpat și la punctul *Dealul Rofii*, de unde a publicat sumar și confuz „unelte” aparținînd paleoliticului inferior, precum și solutreanului. Pe terasa *Prosele* s-a săpat o secțiune, adîncită pînă la cca. 0,80 m, iar piesele litice descoperite aici au fost atribuite paleoliticului inferior (*AIGR*, 14, 1931, p. 104, etc.; *ErdRep*, p. 115). Pe *Dealul Frapsineilor*, care se situează în continuarea terasei numite *Plopăț*, au fost delimitate, într-o secțiune adîncită pînă la cca. 1,20 m, două straturi. În cel superior, Roska a găsit „deșeuri de producție” pe care le-a atribuit, cu semnul întrebării, mezoliticului. A dat și de urme de arsură. Piese litice din stratul inferior le-a încadrat în paleoliticul inferior. La punctele *Racova*, *La Piatră*, *Dealul Boului*, *Între nuci* și *Măgura* nu s-au găsit decît piese considerate și de Roska ca fiind spărturi atipice de opal. Pe terasa *Bărne*, în continuarea celei numite *Cocini*, la suprafață, s-au găsit piese de opal, atribuite de asemenea paleoliticului inferior. Cele găsite la punctul *Sodom* au fost încadrate în cultura campigniană, în mezolitic (*ErdRep*, p. 115 etc.). La punctul numit *Băița*, în poziție secundară, au fost găsite unelte încadrate tipologic în moustierian (*ErdRep*, p. 115). Pe teritoriul satului Iosășel, la punctul *Dealul Rofii*, precum și în albia Piriului Cremenos au

mai fost găsite câteva „unelte“ bifaciale, considerate ca fiind solutrene (AIGR, 14, 1931, p. 120—121; BSSC, 4, 1929, nr. 2, p. 86 etc.). Materialul colectat de M. Roska a ajuns în mai multe muzee din țară, ca cele din Cluj-Napoca, Oradea, Timișoara, Arad, Sfântul Gheorghe, Baia Mare, București etc. Cea mai mare parte a materialului a ajuns în Muzeul de Istorie al Transilvaniei.

Încă în perioada efectuării săpăturilor lui Roska, C. S. Nicolăescu-Plopșor și alții și-au exprimat îndoielile în privința autenticității descoperirilor publicate (*ArhOlt*, 8, 1929, nr. 45—46, p. 469—473; *ArhOlt*, 9, 1930, nr. 49—50, p. 211—213; M. Moga, în *ACMIT*, 4, 1938, p. 157—175).

În 1955, când colectivul condus de către C. S. Nicolăescu-Plopșor a vizitat această regiune, s-a dovedit că materialul încadrat de Roska în paleoliticul inferior, în cea mai mare parte, este constituit din spărturi naturale. Este de netăgăduit că sint aici și piese intenționat lucrate, dar, datorită caracterului lor atipic și poziției lor secundare în care se găsesc, vîrsta lor este greu de stabilit. Au fost cercetate punctele *Prosea* (*Prosele*), *Plopăț*, *Subplopăț* și *Vilcele*. S-a afirmat că atelierele de cioplire din zonă și mai ales cele de la Plopăț și Vilcele, care au dat nuclee prismatice și neregulate, percutoare, lame și așchii etc., pot fi datate în paleoliticul superior. Un element caracteristic pentru încadrarea uneltelor ar fi un fragment de vîrf bifacial foliaceu, de tip szeletian, găsit la punctul *Vilcele*, tip de unealtă atribuită de către Roska solutreanului (AIGR, 14, 1931, p. 120—121). Roska a găsit în albia Pîrului Cremenos alte două vîrfuri bifaciale foliacee de aspect szeletian, care au ajuns în Muzeul județean Arad. C. S. Nicolăescu-Plopșor a ajuns la concluzia că pe terasele amintite de la Iosășel predomină aurignacianul influențat de tehnica szeletiană (*Dacia*, 1, 1957, p. 44), iar vreun indiciu serios ce ar documenta existența în zonă a paleoliticului inferior, cu forme bifaciale, nu există.

În 1967 L. Roșu a reluat săpăturile la punctele *Prosele*, *Vilcele*, *Cocini* și *Poplăț*. Pe terasa *Prosele* s-a trasat o secțiune de 19×2 m, adîncită pînă la 0,75 m. În stratul inferior, gros de 0,15 m, atribuit acheuleanului final, datat aici de către L. Roșu în R/W, s-au găsit toporașe de sillex cioplite la un singur capăt, toporașe bifaciale, lanceolate, ovale, răzuitoare și așchii etc., fiind toate foarte atipice. Mult discutata problemă a paleoliticului de la Iosășel n-o putem considera ca fiind rezolvată nici după cercetările lui L. Roșu, din cauza insuficienței, cercetărilor pe un teritoriu atît de întins, datorită caracterului atipic al „uneltelor“, lipsei faunei, absenței unor stratigrafii convingătoare și pentru că analogii concludente pentru acheuleanul final, pe teritorii apropiate, nu avem, iar acele câteva care există în Europa răsăriteană și centrală, toate au putut fi mai sigur datate. În nivelul al doilea, gros de 0,45 m, L. Roșu a găsit și două vetre parțial spălate de ape. Toporașele de mîină, considerate de Roska și de Breuil ca fiind micoquiene, nucleele discoidale, răzuitoarele, așchiile și străpungătoarele descoperite aici sînt atribuite „începutului moustertianului mijlociu“ sau „moustertianului de început“. Al treilea strat, gros de 0,10 m, are ca material litic, percutoare, nuclee, răzuitoare și gratoare de factură aurignaciană și vîrfuri de mîină mousteriene. Acest strat a fost atribuit moustertianului final și aurignacianului inferior (*RevMuz*, 6, 1969, nr. 3, p. 257—260). M. Roska, în *Dacia*, 2, 1925, p. 404,

407, 408, 409, 410, 411, 412—414; idem, în *Ösrégészeti*, p. 309, 311—314, 317, 318, 322; idem, în *BSSC*, 3, 1927, nr. 1, p. 67—74; idem, în *B—H*, 14—15, 1927, p. 22, 84; idem, în *BSSC*, 4, 1928, nr. 2, p. 36, 38—39; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ArhOlt*, 8, 1929, nr. 43—44, p. 381; idem, în *ArhOlt*, 8, 1929, nr. 41—42, p. 100, 103; idem, în *ArhOlt*, 8, 1929, nr. 45—46, p. 469; M. Roska, în *ArhOlt*, 8, 1929, nr. 43—44, p. 349; idem, în *BSSC*, 4, 1929, nr. 2, p. 88; idem, în *BSSC*, 4, 1929, nr. 2, p. 85—86, 88; idem, în *ACMIT*, 1, 1929, p. 189, 190, 191; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ArhOlt*, 10, 1931, nr. 53, p. 47, 50—51; M. Roska, în *AIGR*, 14, 1931, p. 79—86; idem, în *AIGR*, 14, 1931, p. 101, 102, 103—113, 120, 121, 123, 124—125, 126; M. Roska, în *Dacia*, 3—4, 1932, p. 15—22; H. Schroller, în *SiebViert*, 55, 1932, p. 133; I. Nestor, în *22 BerRGK*, 1933, p. 14, 21, 27, 28; O. Kadić, în *MKFIÉ*, 30, 1934, nr. 1, p. 16, 121, 127—129, 144; J. Mallász, în *DolgSzeged*, 9—10, 1934, nr. 1—2, p. 5, 12; E. Patte, în *BSPF*, 1934, p. 374—378 (lucrarea ne-a fost inaccesibilă); M. Moga, în *ACMIT*, 4, 1938, p. 159, 160, 162, 164, 167—169; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 5—6, 1938, p. 44, 50, 72, 80, 81, 82, 83—86, 88, 89, 90, 91, 92, 95; M. Roska, în *ErdRep*, p. 114—116, nr. 15, p. 318, 319; idem, în *Közl*, 2, 1942, nr. 2, p. 6—8; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ProbAntr*, nr. 1, 1954, p. 64, 66; idem, în *ProbAntr*, 2, 1956, p. 76; idem, în *Dacia*, 1, 1957, p. 42, 43, 44, 49, 50, 52, 54; idem, în *Materiale*, 3, 1957, p. 282, 284; idem, în *IstRom*, I, p. 18, 20; idem, în *ArchAustr*, 1962, nr. 31, p. 76, 83, 84; E. Condurachi etc., în *Dacia*, 8, 1964, p. 7; M. Bitiri, în *SCIV*, 16, 1965, nr. 3, p. 434, 441—442; H. Müller-Karpe, în *Vorgeschichte*, p. 86, 360 și pl. 273; L. Roșu, în *RevMuz*, 3, 1966, nr. 6, p. 481, 482—483; L. Roșu, în *VIIe Cgr. Int. Sc. Préhist. et Protohist.*, Prague, 1966, p. 266; Cronică, în *SCIV*, 19, 1968, nr. 4, p. 677; Cronică, în *Dacia*, 12, 1968, p. 421; L. Roșu, în *RevMuz*, 6, 1969, nr. 5, p. 401, 402, 403, 404; Al. Păunescu, în *Evoluția*, p. 15, 232 etc.; Fl. Dudaș, în *RevMuz*, 7, 1970, nr. 4, p. 355; E. Condurachi etc., în *HartArhRom*, harta nr. 2; L. Bánesz, în *SlovArch*, 24, 1976, nr. 1, p. 8; M. Gábori, în *PalMoyen*, p. 92, 234 (vezi hărțile); B. Jungbert, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 2, 3, 4, 5, 7, 8, 10; idem, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 663.

IZBÎNDIȘ, PEȘTERA, vezi la Șuncuiuș.

JUPA, sat aparținând or. Caransebeș, jud. Caraș-Severin.

În Muzeul din Caransebeș se găsește o piesă avînd aspectul unui răzuitor de silex, rulat, probabil din paleoliticul tîrziu, găsită în centrul satului, în prundișul adus din malul Timișului.

R. Petrovsky, în *Banatica*, 4, 1977, p. 438.

35. **Lădăuți**, sat component al com. suburbane Barcani, or. Tîrgu-Secuiesc, jud. Covasna.

La cca. 10 km NE de Cremenea (punctul Malul lui Dinu Buzea), com. Sita Buzăului, între cătunul Costanda și satul Lădăuți (c. Barcani), între versanții dealului Costanda, s-a descoperit un mare atelier de prelu-

crare a silexului. În cursul campaniilor din 1960 și 1961, Al. Păunescu a săpat o suprafață de 120 m². Din singurul strat de cultură, gros de 0,25—0,40 m, au fost adunate cca. 34.000 piese, din care doar 190 sînt încadrabile tipologic. Materialul tipic este în proporție de 93% microlitizat, iar în proporție de 80% este fragmentar. Al. Păunescu distinge aici așchii lamelare, din care 7 sînt retușate oblic, gratoare pe așchii și lame cu partea activă convexă, oblică, dreaptă, înaltă, rotundă. Sînt și patru virfuri microlitice și un trapez pe lamă. Nuclele prezintă urme de desprinderi. Sînt prezente rare elemente gravetiene și aziliene. Atelierul a fost corelat cu cel tardenilsian de la Lapoș, unde această locuire suprapune un campignian arhaic. Urme faunistice nu au apărut, în schimb au fost găsite, peste acest nivel, fragmente ceramice din epoca bronzului.

C. S. Nicolăescu-Plopșor, și I. Pop, în *Materiale*, 6, 1959, p. 54; Al. Păunescu, în *SCIV*, 15, 1964, nr. 3, p. 329; idem, în *Dacia*, 9, 1965, p. 27; idem, în *SCIV*, 17, 1966, nr. 2, p. 324—327; idem, în *Evoluția* p. 145 (scrie că se cunosc de aici doar 37 de piese tipice), p. 232 etc.

LECHINȚA, c. Călinești-Oaș, jud. Satu Mare.

În 1967 M. Bitiri a găsit pe culmea numită *Goroniș* sau *Chilii*, la suprafață, lame și spărturi de obsidiană, opal și tuf vulcanic. Nici în urma sondajelor efectuate nu a fost identificat vreun strat de cultură. La punctul *Culme sub Goroniș*, s-au descoperit, la suprafață, fragmente de așchii și lame.

M. Bitiri, în *PalOaș*, p. 14, 61—62 etc.

36. Lorău, Peștera Boiului de la ~, c. Bratca, jud. Bihor.

Peștera Boiului se situează la altitudinea de 450 m, în apropierea satului Lorău, pe versantul sting al Crișului Repede, în porțiunea numită Coasta Luchii a masivului Dealul Mitoc. Peștera are vederea spre S, măsurînd doar 14 m. După un mic vestibul, ea continuă printr-un culoar întunecat, fără stalagmite.

S-a răspîndit în literatura de specialitate ideea greșită că Peștera Boiului de la Lorău ar fi identică cu Peștera din Bratca (H. Breuil, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 212; E. Racoviță, în *AZEG*, 68, 1929, nr. 2, p. 546; H. Schrollier, în *SiebViert*, 55, 1932, p. 133; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 5—6, 1938, p. 43, 50, 66). Clarificarea confuziei este cu atît mai necesară, cu cît se știe că în hotarul satului Bratca se află o altă peșteră, din care, de asemenea, au fost semnalate descoperiri din paleoliticul mijlociu. Breuil, Nicolăescu-Plopșor și alții scriu despre Peștera Boului, dar Roska atrage atenția că numele peșterii este Peștera Boiului (*FolArch*, 1—2, 1939, p. 4—5). *ErdRep*, p. 141, scrie, greșit, Coasta Boiului. T. Jurcsák, în *RepBihor*, p. 351, scrie de Peștera din Pietrele Boiului.

Peștera a fost săpată pentru prima oară în 1924, de către M. Roska, în prezența lui H. Breuil și M. Jeannel. Sub un strat eneolitic au găsit oase de *Ursus spelaeus* și cîteva așchii atipice de cuarțit local. În 1930 M. Roska a reluat săpăturile. Sub stratul postpaleolitic, bogat în faună

recentă, ceramică prefeudală și eneolitică, apare stratul, gros de 0,46 m, atribuit moustertianului final. Pe lângă nuclee și așchii atipice de cuarțit, Roska scrie că au mai apărut: un răzuitor de tip La Quina, patru alte răzuitoare atipice și două virfuri lanceolate lucrate bifacial (!), piese ale căror desene, din păcate, nu au fost publicate, iar piesele nu le-am putut identifica printre materialele ajunse în Muz. de Ist. al Transilvaniei. În colecția Muzeului Țării Crișurilor, din Oradea, se păstrează o așchie lamelară de silex, găsită în apropierea peșterii. Fauna este reprezentată în exclusivitate prin *Ursus spelaeus*. M. Roska, în *Dacia*, 1, 1924, p. 297, 305; idem, în *Ősrégészeti*, p. 306, 311, 330; idem, în *B—H*, 14—15, 1927, p. 22, 84; idem, în *AIGR*, 14, 1931, p. 101, 102, 118, 124, 125; O. Kadić, în *MKFIE*, 30, 1934, nr. 1, p. 15, 17, 121; M. Roska, în *Közl*, 1, 1941, p. 41—43; T. Jurcsák etc., în *RepBihor*, p. 42, 351.

LUCIA, PEȘTERA, vezi Sohodol.

37. Luna de sus, numele vechi: Lona Săsească, c. Florești, j. Cluj.

Din colecția lui A. Koch a ajuns, la sfârșitul secolului trecut, în Muz. de Ist. al Transilvaniei un gratoar pe lamă, de silex, patinat, retușat pe ambele laturi și, eventual, și la bază. Piesa provine din argila cuaternară de la punctul *Peste Podeț (Palló Felett)* și a fost atribuită, pe baza tipologiei, de către H. Breuil, aurignacianului mijlociu. M. Roska, în *Dacia*, 1, 1924, p. 297, 311, 312; H. Breuil, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 197; M. Roska, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 184; idem, în *Ősrégészeti*, p. 303, 305; idem, în *B—H*, 14—15, 1927, p. 22, 84; idem, în *AIGR*, 14, 1931, p. 100, 101, 102, 124, 126; H. Schroller, în *SiebViert*, 55, 1932, p. 132; I. Nestor, în *22 BerRGK*, 1933, p. 19; O. Kadić, în *MKFIE*, 30, 1934, nr. 1, p. 14, 119; N. N. Moroșan, în *AIGR*, 19, 1938, p. 7; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 5—6, 1938, p. 43, 50, 73, 88; M. Roska, în *ErdRep*, p. 259, nr. 76, p. 319; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 28; I. Ferenczi etc., în *GhidCluj*, p. 41.

LUNCANI, c. Boșorod, jud. Hunedoara, PEȘTERA DIN ~.

S-a afirmat, în mod eronat, că M. Roska ar fi descoperit aici unelte mousteriene și aurignaciene (Fr. Rainer și I. Simionescu, în *AAR(MSS)*, ser. III, tom. 17, 1942, nr. 12, p. 2, vezi și nota nr. 2; Vezi și Cioclovina, în această lucrare: Partea I.

LUNCASPRIE, c. Dobrești, jud. Bihor.

Mai jos de cantonul silvic, lângă șosea, în albia pîrîului, au fost colectate fragmente de cremene „prelucrate”. Conform afirmației lui T. Jurcsák, acestea ar fi asemănătoare celor de tip Iosășel. Printre aceste silexuri, ce se află în muzeul din Oradea, nu se observă vreo piesă tipică. În cele cinci peșteri cunoscute în zonă s-au descoperit urme de faună pleistocenă, ceea ce ar putea constitui un argument în vederea efectuării unor săpături în aceste locuri.

T. Jurcsák, în *RepBihor*, p. 352, 353.

MADA, c. Balșa, jud. Hunedoara, PEȘTERA DE LA ~.

J. Mallász a lansat știrea, rămasă neconfirmată, că în 1928 ar fi găsit în această peșteră „mai multe oase aparținând omului diluvial“. Șt. Gaál, în *PMJH*, 3—4, 1928, p. 90, nota nr. 1.

MAOVĂȚ, PEȘTERA, vezi la Dubova.

MARE, PEȘTERA, vezi la Peștera.

MĂGURA PEȘTERII, vezi la Sighiștel.

MICĂ, PEȘTERA, vezi la Peștera.

38. **Medieșul Aurit**, c., jud. Suta Mare.

În 1967 M. Bitiri a descoperit în raza comunei piese izolate de silex, opal, gresie și obsidiană. În 1969 M. Bitiri a efectuat, la punctul *Viile Medieșului*, un sondaj prin patru secțiuni adâncite pînă la 0,80 m. Cele cîteva nuclee, lame microlitice și așchii din silex, obsidiană și cuarțit fac dovada unei locuiri din faza finală a gravetianului, contemporană cu ultima etapă gravetiană din Oaș.

M. Bitiri, în *SCIV*, 20, 1969, nr. 4, p. 525; Cronică, în *SCIV*, 21, 1970, nr. 3, p. 493; Cronică, în *Dacia*, 14, 1970, p. 431; M. Bitiri, în *PalOaș*, p. 14, 60—61 etc.

39. **Mera**, c. Baci, jud. Cluj.

În colecția fostului seminar greco-catolic din Cluj, M. Roska știa de un răzuitor de cuarțit, care provenea de la punctul *Pepinieră (Csemete Kert)* al satului Mera. Piesa a fost atribuită, pe baza tipologiei, aurignacianului mijlociu, cu mențiunea că ea ar putea, eventual, să aparțină și eneoliticului, epocă ce a lăsat mai multe urme în acel loc.

La poalele dealului *Piatră cu comoară (Kincseskő)* și pe partea stîngă, adică sudică, a drumului care urcă pe „*Szentpáli Hágó*“, pe partea nordică a părții de hotar *Konyha*, se pare că se găsesc două așezări paleolitice de terasă. În 1962 I. Ferenczi, în urma unei periegeze, a cules din arătură piese cioplite din cuarțit și sist cristalin, care, pe baza tipologiei, i se păreau să aparțină aurignacianului mijlociu. Pieseile au ajuns în Muz. de Ist. al Transilvaniei.

Același autor preoizează, în 1976, că locul acestor descoperiri ar fi „îngă pepinieră și în partea de NV a satului, către Berindu“.

M. Roska, în *ErdRep*, p. 184, nr. 222, p. 319; I. Ferenczi, în *Studia*, 1962, nr. 2, p. 38; idem, în *GhidCluj*, p. 41.

40. **Merești**, c., jud. Harghita, **Peșterile** de la ~.

În apropierea satului, în Valea Virghișului, se află cca. 40 (după unele relatări 42) de peșteri. Dintr-una din ele, numită „Peștera (Mare) de la Merești“ (Peștera nr. 4 la Podek), provine o „unealtă“ din os de

Ursus spelaeus. La sfârșitul secolului trecut piesa a intrat în colecția lui A. Koch. H. Breuil a observat la această piesă „unele trăsături probabil mousteriene“, iar M. Roska a încadrat-o, vag, în „diluviul superior“. S-au ivit unele neclarități și în privința locului de descoperire. Astfel, I. Nestor indică „o peșteră“ de lângă Merești, iar C. S. Nicolăescu-Plopșor scrie că nu se știe din care peșteră provine piesa. După Schroller, piesa o avem, fără specificări, de la Merești. Unealta a ajuns în Muzeul de Istorie al Transilvaniei. Oase de *Ursus spelaeus* și *Felis leo spelaea* au ajuns și în muzeele din Sibiu și Brașov.

M. Mottl a efectuat săpături în peșterile din zonă în 1941 și 1942, stabilind aici două faze de locuire paleolitice: aurignaciană și magdaleniană (!). Din păcate, săpăturile au fost prea sumare și fără material ilustrativ publicate, și nu știm în ce colecție a ajuns materialul; astfel, sîntem nevoiți ca, pînă la noi săpături, să ne bazăm, cu unele rezerve (mai ales în privința încadrărilor tipologice) pe cele afirmate de către M. Mottl.

Peștera nr. 3 (numerotarea peșterilor o dăm și în continuare, ca și M. Mottl, după publicația lui Fr. Podek) este pe malul stîng al Virghișului, la cca. 22 m deasupra nivelului apei. Sub stratul neolitic, gros de 0,50 m, în lut cuaternar, a dat de un nucleu din calcedon, lamele pe care le consideră ca fiind de tip magdalenian, și de diverse oase neidentificate. În *Peștera nr. 4* sau *Peștera Mare*, care are mai multe culoare și intrări și are vederea spre NV, pe latura dreaptă a primei săli, s-a săpat o secțiune de $2 \times 2,5$ m, adîncită pînă la 1,8 m, în care însă nu s-au găsit decît fragmente de oase din pleistocen. În secțiunea a doua, de 3×3 m, adîncită pînă la 0,70 m, săpată înăuntrul culoarului central, s-a găsit o vatră paleolitică și oase de *Ursus spelaeus*. Piese litice paleolitice nu s-au găsit. Din *Peștera nr. 8*, *Peștera nr. 16* sau *Peștera Tătarilor*, *Peștera nr. 18* sau *Peștera Calului* și *Peștera nr. 21*, în urma săpăturilor nu au fost semnalate urme paleolitice. În *Peștera nr. 26*, sub stratul postpaleolitic, s-au găsit oase de *Ursus spelaeus*, *Rangifer tarandus*, *Lagopus mutus* Mont. și un fragment de unealtă din calcedon. *Peștera Ursului*, fără număr la Podek, se situează pe malul drept, în partea superioară a cheii, și este constituită dintr-un sistem de culoare. În perioada interbelică a săpat aici profesorul brașovean J. Gábor, găsind piese de cremene. Săpăturile, continuate de către H. Kessler, care a făcut și ridicarea topografică a peșterii, au scos la iveală oase de urs și de capră. M. Mottl a efectuat săpături pe o suprafață de 2×10 m, săpînd pînă în adîncimea de 2 m. Sub humusul recent și stratul neolitic, în context stratigrafic neprecizat, s-au găsit oase de *Ursus spelaeus*, *Aegoceras severtzowi-ibex*, *Rupicapra rupicapra* L., *Alces alces* L., *Cervus elaphus* L., *Rangifer tarandus* L., *Equus* sp., *Vulpes vulpes* L., *Canis lupus* L., *Lagopus mutus* Mont. S-a mai dat de un ac de os, lung de 4 cm, confecționat dintr-o măsea de ierbivor, precum și de două piese litice de tip aurignacian.

În anul 1969, L. Roșu, G. Ferenczi, A. Zrínyi și J. Kónya au început săpături în *Peștera Calului* (*P. nr. 18* la Jodek) și în *Peștera Tătarilor* (*P. nr. 16* la Podek). În prima au apărut lame, gratoare, așchii și un burin,

confectionate din opal, andezit etc., găsite într-o vatră amenajată. S-au găsit și oase de *Ursus spelaeus* și diverși ierbivori. Stratul a fost atribuit aurignacianului de tradiție mousteriană. În cea de a doua peșteră s-au găsit câteva așchii de opal (aurignaciene?) și un răzuitor de tehnică mousteriană. Locuirea postpaleolitică continuă până în evul mediu târziu. Publicarea științifică a materialului nu a apărut.

Descrierea zonei, precum și cercetările geologice și paleontologice de aici: vezi în lucrările lui B. Orbán, C. Gooss, J. Fekete, E. A. Bielz, Fr. Kraus, W. Hausmann, Fr. Podek, I. Marțian, E. Racoviță etc.; vezi *ErdRep*.

A. Koch, în *ErdMúzÉvk*, 1, 1876, nr. 5, p. 128, nr. 84; Fr. Podek, în *Verhandlungen und Mitteilungen des Siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften*, 60, 1910; G. Strömpl, în *B—H*, 1, 1913, p. 27—28; M. Roska, în *Dacia*, 1, 1924, p. 297, 312; idem, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 184; H. Breuil, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 212; M. Roska, în *Ösrégészeti*, p. 303, 312; idem, în *B—H*, 1927, p. 22, 84; idem, în *EmlkSzNM*, p. 6 (etxras); I. Nestor, în *22 BerRGK*, 1933, p. 18; H. Schroller, în *SiebViert*, 55, 1932, p. 133; idem, în *VorgForsch*, 8, 1933, p. 79; O. Kadić, în *MKFIÉ*, 30, 1934, nr. 1, p. 14, 119; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 5—6, 1938, p. 43, 50, 73, 82; M. Roska, în *ErdRep*, p. 108, nr. 48, p. 319; M. Mottl, în *MKFIÉJ* 1943 évről, 2, 1950, p. 465—472, 477—485; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 14; L. Roșu, în *RevMuz*, 6, 1969, nr. 5, p. 402; R. Simionescu, în *RevMuz*, 6, 1969, nr. 6, p. 504—505; M. Bleahu etc., în *PeșteriRom*, p. 37, 382—388.

41. Mintiu, c. Nimigea, jud. Bistrița-Năsăud.

I. Marțian a adunat de pe teritoriul satului trei răzuitoare și o unealtă lamelară retușată, din silex. M. Roska a încadrat, în 1926, tot materialul în aurignacianul mijlociu, dar în *ErdRep* a revenit asupra acestei păreri, încadrând doar un răzuitor în aurignacian, iar celelate piese în eneolitic. Uneltele au ajuns, împreună cu materialele eneolitice, în Muzeul de Istorie al Transilvaniei.

M. Roska, în *Ösrégészeti*, p. 334; idem, în *Dacia*, 2, 1925, p. 416; idem, în *B—H*, 14—15, 1927, p. 22—23, 84—85; idem, în *AIGR*, 14, 1931, p. 101, 102, 121, 124; H. Schroller, în *SiebViert*, 55, 1932, p. 133; I. Nestor, în *22 BerRGK*, 1933, p. 19; J. Mallász, în *DolgSzeged*, 9—10, 1934, nr. 1—2, p. 4; C. S. Nicolaescu-Plopșor, în *Dacia*, 5—6, 1938, p. 50, 73; M. Roska, în *ErdRep*, p. 209, nr. 27, p. 319; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 28.

ERATA pentru Partea I.

- p. 2. — în rîndul 34 se va citi 1942.
- p. 8. — în rîndul 27 se va citi *Hyaena spelaea*.
- p. 9. — în rîndul 20 se va citi M. Bitiri.
- p. 15. — în rîndul 30—31 se va citi D. Nicolăescu-Plopșor, în *Actes de VIIe Congrès Int. des sciences anthropologiques et d'Ethnologie*, Moscou, 1964, vol. III, p. 381—386.
- p. 16. — în rîndul 30 se va citi *Rhinoceros tichorhinus*.

**OBSERVAȚII DE TOPOGRAFIE ARHEOLOGICĂ
ÎN PARTEA SUPERIOARĂ A DEPRESIUNII
HOMOROADELOR (JUD. HARGHITA)
ÎNTRE ANII 1957—1978
(Raport preliminar)**

Depresiunea Homoroadelor face parte integrantă din districtul geografic al dealurilor înalte ale Odorheiului Secuiesc¹. Această zonă geografică se găsește la poalele Munților vulcanici ai Harghitei și, parțial, ai Gurghiului, respectiv ai aripei nordice a Munților Perșani și se întinde pe văile dinspre izvoare ale Tîrnavei Mari și ale afluenților Oltului: Homoroadele. Este o zonă de dealuri înalte, în jur de 700 m altitudine absolută, local la peste 900—1 000 m [Firtuș 1 067 m, Rez 932 m, Homat 830 m, Rîpa Roșie (Veresmart) de la Chinușu 838 m etc.], sculptate într-o veche cîmpie piemontană, înălțată și înclinată, a cărei cuvertură de conglomerate mai fine sau mai grosiere, andezitice, se păstrează încă și acum pe interfluvii, pînă spre obîrșiile Hirtibaciului. Din această cauză, districtul geografic cu pricina ar putea fi numit și al Piemontului Odorheiului Secuiesc.

La contactul piemontului cu munții vulcanici au fost sculptate de către apele curgătoare depresiuni (de la nord la sud: Depresiunea Praidului-Corundului, Odorheiului Secuiesc, ambele încadrate spre vest de înălțimile asimilate cu dealuri subcarpatice interne). La formarea acestor depresiuni au contribuit în măsură apreciabilă, deoarece ele se găsesc în zona prelungă de diapir, masivele de sare, plastice, ieșind pînă la suprafața actuală (la Sovata, Praid, Odorheiu Secuiesc, Lueta, Mărtiniș, Sînpaul, Crăciunel etc.). În rest, relieful districtului, adîncit, în general, în formațiuni sarmațiene și pliocene, este alcătuit din interfluvii divergente, ca în orice regiune piemontană.

Masele de aer umed și fronturile climaterice din nord-vest și vest produc precipitații, care depășesc uneori chiar 800 mm anual. Temperatura medie anuală se poate estima între 8—8,5°. De aici, predominarea pădurilor de fag, actualmente întrerupte de întinse poieni antropogene, cu finațe și cu terenuri cultivate pe văile largi cu terase. Solurile dominante sînt cele brune de pădure, podzolite și învrîstăte în unele locuri cu pseudorendzine dezvoltate pe argile sau marne. Apropierea munților vulcanici adaugă la aceste resurse și apele minerale.

Depresiunea Homoroadelor este o zonă relativ puțin cercetată, deci puțin cunoscută din punct de vedere arheologic, deși prezența sării (în formă de izvoare sau masive sărate, ca de ex. la Mărtiniș, Lueta și Crăciunel,

---

¹ Iu. AL. Demidovici, M. Iancu, T. Morariu, I. N. Oleinikov, Al. Savu, I. Sîrcu, cap. *Raionarea fizico-geografică*, în vol. *Monografia geografică a Republicii Populare Române. I. Geografia fizică*, [București], 1960, p. 651—652.

masivul de sare de la Sînpaul, acesta fiind exploatat cu siguranță în antichitate²) este un fapt care ducea, în mod logic, la stabilirea unor comunități mai vechi sau mai recente în această depresiune atrăgătoare și din punct de vedere peisagistic. Pe lângă toate acestea mai putem aminti și prezența unor minereuri de fier, relativ ușor de prelucrat chiar și cu metode primitive, în preajma localităților actuale Vlăhița și Lueta, minereuri (în speță oxizi de fier) exploatate și prelucrate și astăzi chiar la fața locului.

Depresiunii Homoroadelor, deși avea unele avantaje economice naturale evidente, pînă acum nu i s-a acordat o atenție suficientă. Nici nouă nu ni s-a deschis posibilitatea să facem investigații sistematice pe teren. Cu prilejul unor săpături arheologice, efectuate în a. 1957—1958 la Sînpaul sau în a. 1971—1973 pe teritoriul comunei Ocland, totuși am avut ocazia de a face anumite observații cu caracter de topografie arheologică, sesiuni care au fost completate, ulterior, cu rezultatele altor deplasări oficiale, între care și urmărirea unor porțiuni de valuri în cursul a. 1969—1970.

În cele ce urmează — deocamdată numai în forma unui raport preliminar — vom prezenta observațiile noastre cu caracter de topografie arheologică, grupîndu-le în ordine cronologică, observații care se referă mai ales la locuri de descoperire pînă acum necunoscute în literatura de specialitate³.

I. Epoca pietrei cioplite. *Merești* — peștera mare, numită „Orbán Balázs” și „Huda calului”⁴ (Lólik, pe schița-hartă anexată nr. 1). Din peșterile pomenite au ieșit la iveală cu ocazia săpăturilor executate în a. 1969 de L. Roșu (București), I. Kónya și E. Zrínyi (Tîrgu Mureș) și G. Ferenczi (Odorheiu Secuiesc) unelte cioplite, precum și o vatră de foc⁵. Pieseile sînt de tip mustertian, din paleoliticul mijlociu, respectiv de tip aurignacian, din paleoliticul superior.

II. Epoca mezolitică. *Merești*. Deasupra deschizăturii peșterii mari, pe o mică rămășiță de terasă fluvială, a fost făcută un mic sondaj cu caracter

² După cum este bine cunoscut, o mare bogăție a Daciei romane o formau și ocnele de sare (*salinae*), unele dintre ele fiind intens exploatate în epoca romană. Ele au fost în proprietatea împăratului, care le exploata, de obicei, prin arendare, împreună cu pășunile. Un *conductor salinarum* este cunoscut în persoana lui C. Iulius Valentinus, dintr-o inscripție de pe un altar închinat lui *Sol invictus*, de la Sînpaul, de către libertul și intendentul său: [C.] Iulius Omocius, [l]ibertus actor. Cf. A. Buday, *Régészeti hírek a Hargita mellől. Archaeologisches aus Hargita-Gegend*, în *Dolgszeged*, IV, 1928, p. 300, 301; I. Paulovics, *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák”-ezüstkincsek kérdéséhez*, [Cluj]-Pécs, 1944, p. 53—59; TIR, foaia L—35, *Romula-Durostorum-Tomis*, București, 1969, p. 67; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 306.

³ *ErdRep*, p. 108—109, nr. 48—49; p. 121, nr. 100; p. 147, nr. 42; p. 301, nr. 48, precum și schițele-hărți de la capătul volumului, nr. I—XXV.

⁴ În ce privește cercetarea sistematică, cu caracter speologic, a peșterilor din cheile Virghișului, cf. F. Haáz, K. Jodál, *A vargyasvölgyi barlangok*, în *ErdMúz*, XLVI, 1941, p. 366—376, mai ales p. 376, cu întreaga bibliografie citată.

⁵ Materialul, deocamdată, nu este publicat. În privința bibliografiei referitoare la peșterile din cheile sălbatice ale Virghișului, vezi: *ErdRep*, p. 108, nr. 48.

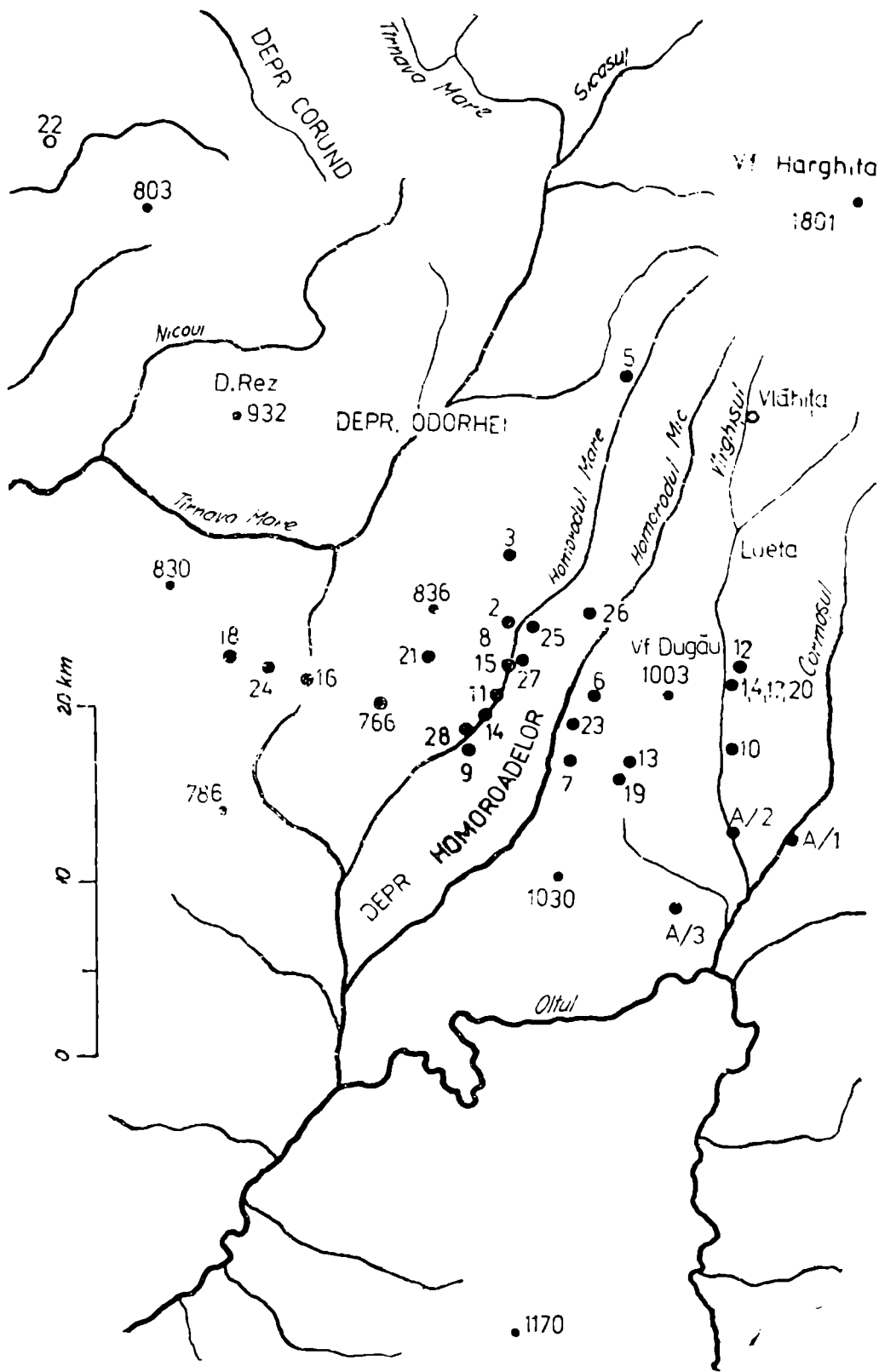

Fig. 1 — Schița-hartă a Depresiunii Homoroadelor și a zonelor adiacente. Cercurile pline marchează locurile de descoperire sau așezările, cercurile goale indică punctele cercetate unde nu s-au găsit urme arheologice.

informativ de Z. Székely, directorul Muzeului județean Covasna din Sf. Gheorghe. Cîteva ani după terminarea acestor lucrări ale lui Z. Székely, din pămîntul aruncat al săpăturii, răp. prof. dr. Samu Papp a cules o serie de unelte microlitice pe care le-a donat apoi Muzeului din Odorheiu Secuiesc.

III. Epoca cuprului. 1. *Mărtiniș* (nr. 2). Din partea de hotar numită „Salina” (Bánya), în a. 1962 au fost adunate fragmente ceramice neolitice și din perioada de tranziție spre epoca bronzului, de tip Coțofeni.

2. *Chinușu* (nr. 3, com. Mărtiniș). Pe „Coasta Pietroasă” (Kövesoldal), în cursul a. 1965 a fost aflat un fragment de topor de piatră șlefuită, perforat, de formă cilindrică.

3. *Merești* (nr. 4). Cu ocazia săpăturilor amintite, din a. 1969, în „anticamera” înaltă, spațioasă, a peșterii mari, au fost descoperite fragmente de ceramică aparținătoare culturii Coțofeni.

4. *Căpilnița* (nr. 5). De pe teritoriul comunei, fără precizarea punctului topografic, au ajuns în posesia Muzeului din Odorheiu Secuiesc mai multe fragmente ceramice aparținînd culturii Coțofeni.

IV. Epoca bronzului. 1. *Crăciunel* (nr. 6, com. Ocland). a) Partea de hotar numită „Belmezô”, care se află la circa 5 km est față de localitate, fiind situată într-o fundătură, oferă un bogat material și din epoca bronzului. Unul dintre locurile de descoperire se află în apropierea „Fîntîinii Mari” (Nagykút), pe un teren neted, puțin mai ridicat față de fundul văii, între două coline naturale, terenul fiind apărat de vînturi.

b) De pe acest loc se vede bine „Dealul spînzurătoarei” (Akasztófanyak), cu vîrfurile teșite. Aici, poate, a existat un punct întărit care ar fi putut apăra intrarea văii spre fundătura numită „Belmezô”. La poalele acestui deal, pe un loc neted, numit „Sarmani” (Szármány) se pot aduna de la suprafață cioburi groase, atipice, grosiere, probabil din epoca bronzului. Punctul respectiv se află pe înălțimea scundă, susnumită, în formă de „terasă” (?), ce se ridică deasupra malului drept al unui mic pîrîiaș. Pe platoul superior, în schimb, lipsește orice urmă arheologică.

2. *Ocland* (nr. 7). Cu ocazia construirii magistralei de gaz metan, în cursul anilor 1957—1958, lângă drumul județean care duce spre Virghiș, în valea „Pîrîului Ola” (Olá-patak), s-a dat de urme de locuințe din care au ieșit la iveală fragmente ceramice din epoca bronzului (de tip Wietenberg?). Cu ocazia săpăturilor din a. 1970, locul de descoperire, ce se află la cîteva sute de m spre nord față de saivanul C.A.P.-ului, în apropierea malului drept al pîrîului pomenit, a fost vizitat de noi, nemaiaflînd însă urme de locuințe, ci numai fragmente ceramice.

3. *Mărtiniș* (nr. 8). a) Din partea de hotar numită „Salina”, a comunei, amintită sub pct. III/1, în a. 1962 au fost găsite, pe o restrînsă suprafață, cioburi mici, atipice, care, judecînd după pastă, ardere etc., ar putea data de la începutul epocii bronzului (?).

b) În partea de hotar numită „Viroagă sărată” sau „Colina lui Mikola” (Sósárok, Mikola-dombja), Sándor Kerekes iun., în a. 1962, a cules de la suprafață fragmente ceramice atipice, o ceașcă fără toartă, o jumă-

tate de ulcică, precum și două prisnele de lut, toate provenind, probabil, din epoca bronzului⁶.

c) Aceeași persoană a donat Muzeului din Odorheiu Secuiesc fragmente de vase databile în epoca bronzului, care provin de pe o terasă acoperită cu brădet, situată deasupra cimitirului de lângă drumul ce duce spre Aldea.

4. *Orășeni* (nr. 9, com. Mărtiniș). La o distanță de 150—200 m sud-est, în dreapta unei văi mici, numită „Dealul lung” (Hosszúhegy), aidoma unui amfiteatru, din arătură se pot aduna fragmente ceramice atipice despre care, totuși, se poate afirma că aparțin epocii bronzului.

V. **Prima vîrstă a fierului.** 1. *Merești* (nr. 10). Din vecinătatea deschizăturii sudice a cheilor Virghișului, un muncitor a donat Muzeului din Odorheiu Secuiesc, în a. 1972, un vîrf de lance din bronz cu gaură pentru prindere, cu lama asemănătoare unei foi de dafin.

2. *Sînpaul* (nr. 11, com. Mărtiniș). De pe teritoriul satului, fără vreo precizare topografică, a ajuns material ceramic în colecția Muzeului din Odorheiu Secuiesc.

VI. **A doua vîrstă a fierului.** *Merești* (nr. 12). Pe platoul cu o întindere de circa 300×300 m, numit „Cîmpul de piatră” (Kőmező), preotul unitarian din localitate, Bencző Dénes, a cules fragmente ceramice groșiere, lucrate cu mîna, de culoare portocalie și cenușie, dintre care unele sînt ornamentate cu briu alveolar. Locul cu pricina se întinde la vest de bisericuța de acolo, la sud de „Șanțul Tătarului” (Tatársánc) și la nord de „Drumul cîmpului de piatră” (Kőmezeje-útja). Întreg materialul aparține perioadei clasice a culturii materiale dacice, fiind databil în secolele I î.e.n.—I e.n.

VII. **Epoca romană.** 1. *Ocland* (nr. 13). La o distanță (în linie dreaptă) de circa 4,8 km est-sud-est față de centrul comunei, pe o șa importantă a interfluviului dintre valea Homorodului Mic, pe de o parte, și valea Virghișului, pe de altă parte, șa numită „Virful Hășmașului” sau „Virful cu ceapă” (Hagymástető), cu o înălțime absolută de aproximativ 680 m, fiind una dintre cele mai joase șei ale Munților Perșanilor (de nord), la punctul numit „Cetatea Hagymás” (fig. 2), situată pe înălțimea dominantă, cu o poziție centrală, a șei, există o mică fortificație cu un plan pătrat (20×20 m). Șaua în cauză asigură trecerea relativ ușoară dinspre „golful” nordic al depresiunii Țării Birsei înspre Depresiunea Homo-

⁶ Cf. *ErdRep*, p. 109, nr. 56. Foarte probabil tot din această așezare de lângă „Pîriul Locodului” au ajuns în fosta colecție a Colegiului reformat de odinioară din Odorheiu Secuiesc două fragmente de topor din piatră, șlefuite, un vîrf de pumnal de piatră, precum și acele topoare de piatră, cu muchie întreagă sau fragmentară, care au ajuns într-o fostă colecție particulară (col. Bedő Albert). De altfel, tot de pe teritoriul localității se semnalează și un tezaur monetar din epoca dacică, compus dintr-o tetradrahmă thasiană și din monede de argint republicane, dintre care numai 16 buc. au putut fi salvate, iar restul de 15 buc. au fost transformate în două brățări. (Una dintre acestea a fost cumpărată de Muzeul din Odorheiu Secuiesc). Tezaurul se datează între 154—47 î.e.n. Pentru unele descoperiri din epoca stăpînirii romane, vezi: G. Téglás, *A Limes Dacicus két Küküllő és Olt közötti részlete Udvarhelymegye éjszaki és keleti hegységeiben Oroszfalutól Alsó-Rákositig*, în *ArchKözl*, XIX, 1898, p. 41—42.

Fig. 2 — Latura sudică a valului „circular” al burgului roman de pe „Vîrful Hășmaș”. Se vede șanțul și valul de apărare.

roadelor, deci spre interiorul mării Depresiuni a Transilvaniei. În literatura mai veche de specialitate s-a afirmat că întărirea de aici ar fi de origine romană, fiind un fel de avantpost al castrului roman de la Sînpaul⁷.

⁷ Cf. G. Téglás, în *ArchKözl*, XIX, 1898, p. 42—44. Legat de existența castrului roman de la Sînpaul, este necesar să atingem o problemă Gêza Bakó, ocupându-se de chestiunea localizării așezării antice *Sangidava*, amintită de Cl. Ptolemaeus (Geogr. III, 8, 4), ajunge la concluzia că aceasta trebuie să fi existat în vatra satului actual Sînpaul, și anume pe teritoriul așa-zisei „Cetatea banului Bela” (Béla bán vára), unde a ființat în perioada preromană o localitate înfloritoare dacică. „... Este cunoscut că aici se afla, încă din epoca dacică, centrul salinelor [??] de pe valea Homorodului. (Pentru descoperiri: TIR, L—35, București, 1969, p. 67). Menționarea de către Ptolemaeus a acestui important centru daco-roman este, desigur, un lucru firesc...” Cf. *O vexilație a legiunii XIII Gemina în sud-estul Transilvaniei*, în *SCIVA*, 28, 2, 1977, p. 204, nota 83; idem, *Claudius Ptolemaeus Délkelet-Erdélyről*, în *Brassói Lapok*, ser. III, XI, 1979, 17 febr., p. 3. Din nefericire, argumentarea lui G. Bakó se bazează pe o greșeală grosolană a lui M. Roska: *ErdRep*, p. 109, nr. 57, care, fără a controla conștiincios realitățile, a confundat numele de Păuleni (Csikpálfalva) cu acela de Sînpaul (Homoródszentpál), referindu-se într-un mod cu totul eronat la studiul lui Al. Ferenczi: *Cetăți antice în județul Ciuc*, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 308, 309, 311 și 316 (autor al cărui nume M. Roska nu-l mai considera necesar a-l cita). O dovadă în plus pentru inexistența unei așezări dacice în partea de est a localității Sînpaul (de pe Homorod), pe locul numit „Cetatea banului Bela” este observația noastră în acest sens, făcută cu ocazia săpăturilor cu caracter informativ, efectuate în a. 1957—1958. Vezi G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *Materiale*, VII [1967], p. 404. Conform realităților arheologice și de geografie istorică, nu putem, deci,

Cu ocazia săpăturilor executate în vara anului 1971 presupunerea predecesorilor s-a dovedit a fi justă. Într-adevăr este vorba de o mică întăritură de pământ (*burgus*), un fel de avantpost al castrului de trupe auxiliare de la Sînpaul (*Numerus Maurorum S...?*). Conform constatărilor noastre, făcute cu ocazia săpăturilor, putem afirma că are toate elementele obișnuite de apărare: un șanț de apărare în formă de ic, o bermă și un val de apărare, acest ultim element de apărare fiind completat și cu o palisadă⁸. În interiorul fortificației au fost observate urmele unei barăci, construită, probabil, în întregime din material lemnos⁹.

Cu ocazia lucrărilor au fost recoltate materiale ceramice de factură net romană, iar la baza valului de pe latura nordică a întăriturii au fost găsite câteva fragmente de ceramică dacică, grosieră, din faza a II-a (?) a dezvoltării ei. În afara acestor vestigii au mai ieșit la iveală și mai multe obiecte de fier, între care câteva vîrfuri de sulită (*pilum*), verigi, precum și o daltă de scobit lemnul. Monede nu s-au găsit.

Urme de incendiu nu au fost constatate în tot cursul lucrărilor, fapt care pledează pentru o părăsire în condiții pașnice a burgului, respectiv pentru o viață relativ liniștită în tot timpul folosirii lui!

2. *Sînpaul* (nr. 14, com. Mărtiniș). În preajma laturei de sud a castrului din localitate, în grădina lui Tókos Nándor, a ieșit la suprafață o fibulă romană de bronz care, prin donația descoperitorului, a ajuns în proprietatea Muzeului din Odorheiu Secuiesc.

3. *Rareș* (nr. 15, com. Mărtiniș). În a. 1954, cu ocazia construirii unui grajd, s-a găsit o piatră cu inscripție, probabil un altar, care a ajuns, pe urmă, în colecția Muzeului județean Covasna din Sf. Gheorghe.

VIII. **Perioada postareliană.** 1. *Petecu* — partea de hotar „Teiuș“ (Tövis), respectiv *Ulieș* — partea de hotar „Brețcu“ (Bereck, nr. 16, com.

împărtăși încercarea lui G. Bakó de a plasa așezarea antică *Sangidava* în vatra actualului sat Sînpaul. În caz că am dori neapărat să o identificăm cu vreo localitate mai importantă dacică, ne putem gândi, mai degrabă, la aglomerarea de așezări de la Miercurea Ciuc — Jigodin, unde, pe lângă prezența a trei așezări întărite, s-a mai găsit și cunoscutul tezaur de argint de la Sîncrăieni, care aparținuse, fără îndoială, unei familii de șef de trib. O astfel de așezare de tip mai dezvoltat putea fi, în cele mai multe cazuri, reședința unui „potentat“ dac din perioada de dinaintea cuceririi romane. Pentru plasarea în altă parte a localității antice *Sangidava* pledează și opinia marelui erudit-cartograf H. Kiepert (*Formae orbis antiqui*, Berolini, XVII), acceptată și de N. Vulić (art. *Sangidava*, în *RE*, ser. II, vol. I, 2, col. 2271, ultimul spunind textual următoarele: „Sangidava, Stadt in Dakien. Vielleicht identisch mit Sacidava. Nach Kiepert... in Quellgebiet des Alutus.“ Vezi și Oct. Floca, *Singidava*, în *Sargetia*, XIII, p. 172—174).

⁸ Menționăm, cu regret, că întreaga documentație a săpăturilor executate de noi, în afara jurnalului de săpătură, după plecarea unuia din coautori, în a. 1974, din cadrul Muzeului din Odorheiu Secuiesc, a dispărut din arhiva instituției sus-amintite, astfel că acum nu putem publica nici un fel de material documentar, existent încă după terminarea lucrărilor.

⁹ Atît fortificația însăși, apoi baraca de lemn, cît și restul materialului, de altfel, seamănă mult cu cele săpate tot de noi în porțiunea superioară a văii Homorodului Mare, pe marginea marelui platou vulcanic al Munților Harghitei, și anume de „Techend“ (Cekend-tető), lângă Băile Homorod (localitate componentă a orașului Vlăhița). Cf. G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Săpături arheologice cu caracter informativ executate între anii 1962—1965 de Muzeul din Odorhei*. Notă preliminară, în *Studii și materiale* — *Tg. Mureș*, II, 1967, p. 55—56.

Ulieș). Chiar pe linia de graniță a acestor două localități se pot culege fragmente ceramice lucrate la roată, de culoare cenușie, de tip »Mugeni-„Vízlok“«¹⁰.

2. *Merești* (nr. 17). Cu ocazia săpăturilor sistematice efectuate în vara anului 1969, în peștera cea mare, printre materialele arheologice aparținătoare altor epoci, au ieșit la iveală și fragmente ceramice similare celor pomenite în punctul precedent, de tip »Mugeni-„Vízlok“«.

3. *Mujna* (nr. 18, com. Dîrjiu). În spatele grajdului parohiei reformate, în grădina de legume, cu o întindere de circa 10×20 m, pe un teren neted care se află deasupra albiei adînci a pîrîiașului „Cergö“ (Csergő — sau Csörgő-patak), preotul de pe vremuri din localitate, Dávid László, a adunat fragmente ceramice din perioada migrațiilor, fără a le putea atribui vreunei culturi anume.

IX. Perioada feudalismului timpuriu. 1. *Ocland* (nr. 18). La numai circa 2 km depărtare față de burgul roman de la „Vîrful Hășmașului“, pe un platou de relativ mare întindere, și anume pe marginea nordică mai abruptă, a platoului amintit, numit „Făgetul Prisăcii“ (Gyepűbükke, 786 m, fig. 3), se află „Cetatea Cuștai“ (Kustaly-vára). Are un plan cvasi-ovoidal, cu diametrul mare de 65 m și cel mic de 34 m, fiind înconjurat

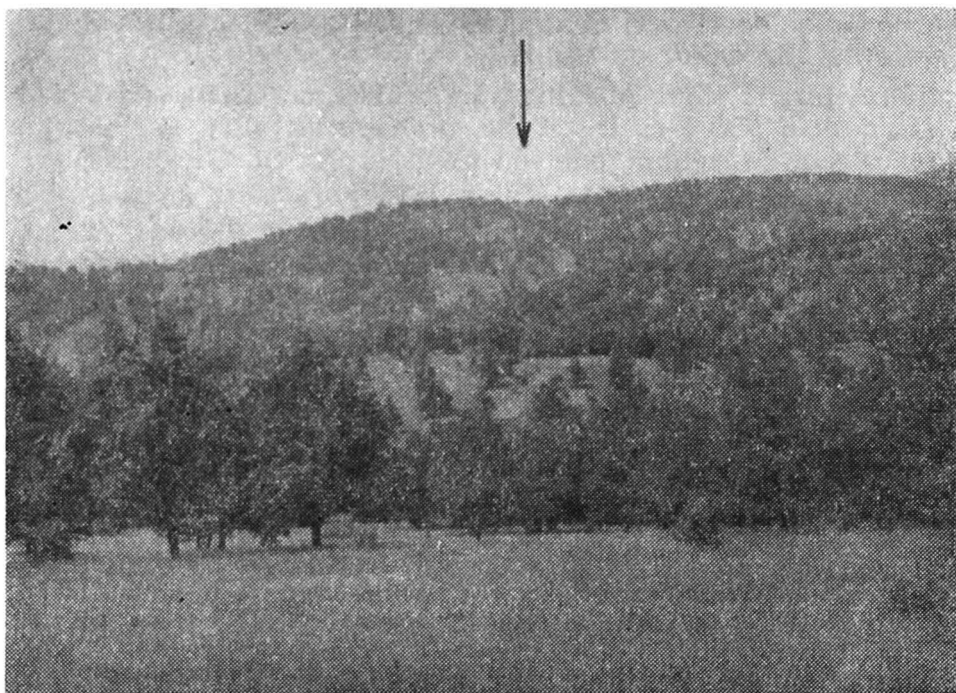

Fig. 3 — Platoul ce se înalță la sud-vest de șaua „Vîrful Hășmașului“. Vîrful de săgeată indică poziția „Cetății Cuștai“, într-o șa scundă. Imediat în stînga, dealul „Făgetul Prisăcii“ (786 m), văzut din interiorul burgului roman.

¹⁰ Cf. G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Săpături arheologice la Mugeni* (partea a II-a), în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 242—243, 253—255; idem, *Cercetări de topografie arheologică în bazinul superior al Tirnavei Mari între anii 1957—1970*, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 93, nr. 1—3.

din toate laturile de un șanț adânc de apărare (fig. 4 și 5). Singurul acces spre interiorul cetății este un drum fără pavaj, trasat pe latura de nord a fortificației, care a fost flancată pe toată lungimea sa¹¹.

La începerea lucrărilor din a. 1971, interiorul cetății era acoperit de un tufiș des, care ascundea mai multe gropi ale căutătorilor de comori. Prin secționarea laturei nordice s-a depistat un șanț de apărare (fig. 4) de aproape 4 m adâncime, ale cărui maluri au fost sprijinite de construcții de lemn. Cu ocazia lucrărilor însă, deocamdată, nu s-a putut stabili precis structura acestora. Pe latura răsăriteană, deși era scos în bună parte cu ocazia construirii drumului județean, făcut în a. 1902, totuși s-a putut stabili prezența unui zid puternic (fundamentul, fig. 6), ridicat din blocuri masive, nefasonate, în majoritate de origine vulcanică, aduse, probabil, din valea Homorodului Mic. Blocurile sînt legate cu „mortar“, mai bine zis var stins pe loc.

Din materialul recoltat putem aminti: un fund de vas cu marcă de olar, diferite fragmente ceramice ornamentate cu linii incise, paralele, mai puține cu linii ondulate, de culoare roșietică sau cenușie-închisă, câteva buze de vas caracteristice, toate fiind databile din a doua jumătate a secolului al IX-lea și pînă la începutul secolului al XII-lea, apoi multe unelte de os și de corn etc.

2. *Merești* (nr. 19). Pe un mic platou, situat deasupra peșterii celei mari din defileul pîriului Virghiș, se pot culege fragmente ceramice din secolele XI—XII, descoperirile indicînd, probabil, existența unui post de veghe, post care a avut un rol bine definit în sistemul prisăcilor (*indagines*) din acea perioadă. (NB. În împrejurimile acestui punct topografic, o serie întreagă de toponime stau mărturie pentru existența acestui sistem de apărare¹²).

3. *Daia* (nr. 20, com. Ulieș). Din osuarul ce a fost descoperit în dreptul peretelui de nord al bisericii reformate din această localitate cu ocazia unor săpături efectuate în vederea salvării clădirii bisericesti de infiltrarea apei, au ieșit la iveală fragmente ceramice din secolele XII—XIII¹³.

X. Toponime obișnuite pentru descoperiri antice, dar fără materiale arheologice. (Deși cade departe de bazinul hidrografic al Homoroadelor, și anume pe teritoriul bazinului Tîrnavei Mici, fiind omisă din lucrarea noastră anterioară cu caracter de topografie arheologică¹⁴, facem aici următoarea observație):

Atid (nr. 21). La circa 2,3 km nord-vest de centrul comunei, între valea „Pîriului Ceie“ (Cseje-patak) și valea „Pîriului Solocmei“ (Szolokma-pataka), se ridică o culme prelungă de deal, împrejmuată atît dinspre nord, cît și dinspre sud, de pante abrupte, cu multe alunecări masive de

¹¹ Detalii în legătură cu această fortificație vezi la G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Contribuții la problema cetăților feudale timpurii din estul Transilvaniei, în Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română. Naționalitatea maghiară*, vol. II, București, 1979 (sub tipar).

¹² G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Székelyföldi gyepek*, în *Korunk*, XXXI, 2, 1972, p. 305—312.

¹³ Cf. G. Ferenczi, *Néhány kora középkori székely falu keletkezési idejéről*, în *Korunk*, XXXVII, 11, 1978, p. 949 și notele 12—13.

¹⁴ Vezi *ActaMN*, XV, 1978, p. 85—99

Fig. 4 — Panta de nord, abruptă, din față (de pe latura nordică), cu șanțul de apărare, în curs de secționare.

Fig. 5 — Capătul inferior, cel nordic, al prelungirii șanțului de apărare de pe latura estică a „Cetății Cuștai”. Persoana din dreapta stă în fundul șanțului, cea din mijloc pe coama singurului drum de acces, iar cea din stînga pe suprafața originală a terenului.

Fig. 6 — Fundamentul zidului de piatră legat cu var stîns pe loc, construit din blocuri mari de stîncă, nefasonate.

teren. Piscul cel mai înalt, denumit de localnici „Cetatea Bud“ (Budvár, 561 m), al dealului în cauză, în pofida numelui promițător, nu prezintă nici un fel de interes din punct de vedere arheologic, neexistînd în acel loc nici o cetate și nici măcar cea mai mică urmă arheologică. (Trimitem și la D. Gagy, *A természeti emlékek*, în *Udvarhelyi Híradó*, XVI, 1913, nr. 46, p. 5—6. Asupra acestei date É. Molnár, conducătorul Bibliotecii documentare din Odorheiu Secuiesc, ne-a atras atenția, pentru care îi mulțumim în mod deosebit și pe această cale).

XI. Locuri de descoperire care nu se pot încadra precis în vreo epocă istorică. 1. *Crăciunel* (nr. 22). În partea de hotar numită „Pămîntul ritului“ (Rétföld) se pot aduna fragmente de vase dintr-o perioadă nedeterminabilă deocamdată.

2. *Dirjiu* (nr. 23). În apropierea joagărului de apă (nemaexistent), situat la capătul inferior al localității, pe un teren neted de lîngă albia „Pîriului stăvilărilor“ (Gát-patak) se pot culege fragmente ceramice dintr-o epocă neprecizabilă. Tot aici a ieșit la iveală și un inel de bronz care a ajuns în Muzeul din Odorheiu Secuiesc.

3. *Mărtiniș* (nr. 24). La poalele unei pante de deal, relativ abruptă, numită „Coasta morii” (Malomoldal), pantă a cărei parte superioară este acoperită cu brădet, în preajma fostei fabrici de ceramică situată la nord-est de centrul comunei, în lunca Homorodului Mare, apar, sporadic, fragmente ceramice neatribuibile vreunei epoci oarecare.

4. La marginea nordică a aceluși colț (superior), de nord-nord-est, al Depresiunii Homoroadelor unde văile acestora, până aici mult adâncite în platoul vulcanic al Harghitei, încep să se lătească, pe o penultimă rămășiță, deja izolată de restul platoului pomenit, se înalță, falnic din toate părțile, dealul „Cetății Almaș” (Almás-vára, 830 m, nr. 25, fig. 7—8). El se ridică, de fapt, în hotarul a patru localități: Aldea, Comănești (ambele com. Mărtiniș), Lueta și Merești. Creasta dealului are direcția generală de sud-vest—nord-est, în această ultimă parte a ei existînd un platou relativ neted, năpădit cu iarbă și cu tufe de ienupăr¹⁵. Apropiindu-ne dinspre vest-sud-vest de cetate, se pot distinge ușor trei șanțuri, respectiv trei valuri consecutive (fig. 8). Coroana a două dintre valurile de apărare este întărită cu cîte un „acoperiș” de piatră, iar al treilea val, folosind din plin configurația terenului, formează un fel de treaptă, a cărei diferență de nivel atinge aproximativ 4 m. Primele două elemente închid numai parțial gîtuirea dealului, dar al treilea element, cel interior, o barează în întregime, lăsînd însă și un loc îngust de trecere, de intrare. Primele două elemente se prelungesc pe latura estică, pe coastă, pînă la începutul pantei mai abrupte. Elementul interior, în schimb, pe ambele laturi, continuă pînă la începutul pantelor piezișe. Se pune întrebarea dacă în cazul elementului dublu, interior, de apărare, în porțiunea lui aplatizată, nu a existat cîndva și o palisadă? Cei trei „tumuli” amintiți de G. Téglás există și actualmente, dar ei se pot considera mai degrabă drept gropi, decît movile artificiale. Ele se află la sud-vest de teritoriul cetății propriu-zise, pe rămășița platoului de deal¹⁶. Planul dat de G. Téglás,

¹⁵ Cetatea a fost descrisă prima dată de B. Orbán (*A Székelyföld leírása. Történelmi, régészeti és népismei szempontból*. I. *Udvarhelyszék*, Pest, 1868, p. 85) și a mai fost vizitată de G. Téglás (*Dák várak Udvarhelymegye keleti és éjszaki hegységein*, în *ErdMúz*, XII, 1895, p. 312—314; vezi și J. Könyöki, G. Nagy, *A középkori várak különös tekintettel Magyarországra*, Budapest, 1905, p. 224 și 294; I. Marțian, *Urme din războaiele romanilor cu dacii*, în *Publicațiile Comisiunii Monumentelor Istorice*, secțiunea pt. Transilvania, I, Cluj, 1921, p. 36). Menționăm tot aici că E. Solymossy a efectuat săpături arheologice în cei 3 tumuli existenți în virful dealului cetății, fără a afla nici o urmă arheologică. (Cf. *ArchÉrt*, XV, 1895, p. 419; apoi Gárdonyi, *A magyarországi halmok kérdésehez*, în *ArchÉrt*, XXXIV, 1914, p. 387). Remarcăm cu această ocazie că M. Roska (*ErdRep*, p. 108, nr. 48) și de această dată trimite și la studiul lui Al. Ferenczi (în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 325), deși la locul citat este vorba de cetatea de la Mereni (Kézdiálmás, com. Lemnia, jud. Covasna) și nu de Merești (Homoródálmás!).

¹⁶ În legătură cu acest teritoriu destul de considerabil nu putem să excludem totalmente repetarea situației din cetatea dacică de la Porumbenii Mari. Deoarece acolo, cu ocazia săpăturilor noastre sistematice, nu am găsit urme de locuire în fișia dintre liniile I și II, și dintre II și III de apărare — în general resturile arheologice fiind foarte sporadice — înclinăm să credem că și acest spațiu a fost folosit pentru adăpostirea, în caz de primejdie, a unui număr oarecare de animale domestice, apa necesară fiind asigurată de două izvoare de înălțime, din apropiere (cf. G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Cetatea dacică de pămînt de la Porumbenii Mari*, în vol. „*In memoriam Constantini Daicoviciu*”, Cluj, 1974, p. 148).

Fig. 7 — Coama prelungă a dealului „Cetății Almașului” văzută dinspre sud-est, din valea Homorodului Mic, din apropierea comunei Merești. Săgeata indică locul unde se înșiră cele trei elemente de fortificație, duble.

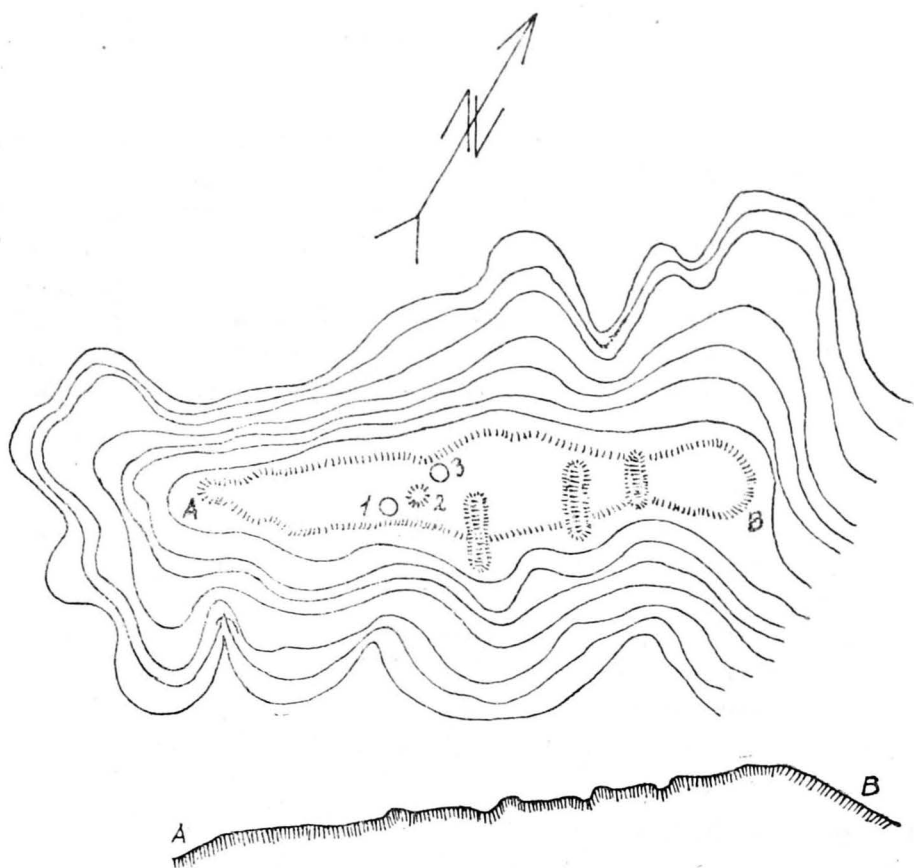

Fig. 8 — Planul „Cetății Almașului”, după G. Téglás (*ErdMúz*, XII, 1895, fig. 5).

reprodus de noi (fig. 8), trebuie rectificat în sensul că cei trei „tumuli” cad în aceeași linie dreaptă!

Spre nord-nord-est platoul are o terminație foarte abruptă, din care cauză aici era superfluu orice element de întăritură. Înălțimea relativ mare a platoului asigură o priveliște minunată de pe acest punct topografic, în vreme cu vizibilitate chiar mediocră apărind în zare (spre nord) Munții Gurghiului, spre nord-est și est Munții Harghitei, spre sud-sud-vest Munții Făgărașului, avind o poziție eminentă dominantă. Se afirmă că, cu ocazia lucrărilor efectuate de unii căutători de comori, s-ar fi găsit lame de săbii de fier, vîrfuri de săgeată. Nimic nu se poate preciza însă pînă la efectuarea unor săpături arheologice sistematice, fiind ele măcar de caracter informativ. Nu se știe ce soartă a avut materialul ieșit cu ocazia cercetărilor efectuate de Endre Solymossy, nefiind cu totul exclusă posibilitatea ca ele să fi ajuns în colecția Muzeului județean Covasna din Sf. Gheorghe, între anii 1905—1908.

XII. Valuri. În vara anului 1969 și 1970 ni s-a deschis posibilitatea de a urmări un sistem de valuri, întrerupt din loc în loc, care se întinde între Vf. Harghita (1801 m) și defileul Oltului, de la Racoș¹⁷, pe o distanță de aproximativ 50 km. În linii mari, acest val este amplasat paralel cu valea „Pîriului Virghiș” în porțiunea lui nordică (adică, pe spinările prelungi, sudice, ale Harghitei centrale), extinzîndu-se puțin la vest de valea pîriului amintit, iar de la acel punct unde acesta coboară la marginea platoului vulcanic, trece pe malul drept al apei amintite, folosind din plin avantajele naturale (coastele abrupte, stîncose, din dreapta pîriului fig. 9). Cele două șei de trecut mai ușor din valea Homorodului Mic în valea Pîriului Virghișului sînt denumite, separat, foarte semnificativ, „Poarta de fier”. Valul se întrerupe cam în dreptul comunei Merești (la est de această localitate), pe o distanță de circa 10 km lipsind cu desăvîrșire, în față fiind defileul sălbatic al Pîriului Virghișului, de netrecut în sens transversal. El apare din nou abia de la șaua „Virfului Hășmaș” (Hagymástető, fig. 10), de unde se poate urmări, din loc în loc, în general pe coama principală a aripei nordice a Munților Perșanilor, pînă la defileul Oltului, de la Racoș. Cîteodată el coboară spre răsărit chiar în porțiunile cele mai de sus, de izvoare, a afluenților secundari, din dreapta, ai Pîriului Cormoș-Virghiș-Langoș, care se varsă în dreptul localității Augustin (com. Ormeniș, jud. Brașov) în riul Olt, înainte ca acesta să intre în defileul său sălbatic și pitoresc. În unele porțiuni valul este „roșu”, avînd o manta mai mult sau mai puțin groasă de pămînt ars, cu șanț în față (îndreptat spre răsărit; în alte locuri are șanțuri pe ambele laturi). În orice caz, valul nu se aseamănă (fig. 10) cu puținele porțiuni cunoscute ale unui val roman (sigur) de apărare din dreptul Poienilor (jud. Cluj), din dreptul Buciumilor (jud. Sălaj) sau din preajma localității antice *Po-*

¹⁷ Mai pe larg, vezi: G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *Korunk*, XXXI, 2, 1972, p. 305—312.

Fig. 9 — Aspect din coastele stîncoase, abrupte, din defileul pîrîului Virghiș, porțiune de pe care lipsește valul de apărare.

Fig. 10 — Corpul valului de apărare la sud de șaua „Cetății Hășmaș”. Persoana stă pe coama valului.

rolissum, din nordul Daciei romane¹⁸. Judecînd pe baza unei serii întregi de observații făcute la fața locului, precum și a faptului că valul lipsește de pe întreaga latură de vest a cheilor Virghișului, se poate afirma că *acest element de apărare a fost îndreptat spre răsărit*. Orientarea valului, dispunerea frontului său, observațiile de detaliu, toate ne arată că acest val, de existența căruia este legată și prezența citorva cetății, între care și „Cetatea Cuștai“, avusese menirea de a opri atacurile venite dinspre est. El făcea parte dintr-un vast sistem defensiv databil, probabil, la sfîrșitul secolului al XI-lea, fiind folosit pînă la ultimul pătrar al secolului al XII-lea. Deși, în aparență, s-ar încadra perfect, în nici un caz însă nu a aparținut *limes*-ului provinciei romane¹⁹.

XIII. Vestigii medievale. 1. *Mărtiniș* (nr. 25). Față-în-față cu moara de jos, spre satul Rareș, pe porțiunea mai puțin piezișă a coastei de deal acoperită cu o plantație de brădet, ce se ridică deasupra malului stîng al rîușorului Homorodul Mare, se pot aduna de la suprafață cioburi ce par a fi originare din epoca feudalismului.

2. *Sînpaul* (nr. 26). Salina medievală din localitate în a. 1614 a fost încă în funcțiune. Încă și astăzi se văd grinzile de la lemnăria armăturii.

3. *Orășeni* (nr. 27). Drumul județean Sînpaul-Rupea, la nord de sat, dar în apropierea nemijlocită a lui, traversează albia Homorodului Mare pe un pod. Aici se ramifică drumul comunal care se îndreaptă spre Daia. În unghiul format de acest ultim drum, pe de o parte, și de drumul județean spre Sînpaul, pe de altă parte, cam la 30 m distanță de drumul comunal și la 100 m depărtare socotită de la drumul județean, se observă o platformă cu dimensiuni orizontale relativ mari, de 25×25 m, platformă a cărei înălțime nu depășește însă 50—70 cm față de suprafața terenului inconjurător. Privind dinspre podul Homorodului Mare, din această „platformă“, și anume din partea ei posterioară, se înalță o movilă funerară (enormă), lungă de 15 m, lată de 4 m și înaltă de aproximativ 3 m. Cu ocazia reparării drumului comunal, încercînd să se exploateze balast din movilă, au ieșit la iveală foarte multe oase umane, precum și cîteva cuie de sicriu, din fier, databile în secolele XVI—XVII. Judecînd pe

¹⁸ K. Torma, *A Limes Dacicus felső része*, în *ÉTTK*, X, 4, Budapest, 1880, p. 55—56, 65—66; idem, în *Ungarische Revue*, 1882, p. 278—285; G. Téglás, în *AkErt*, XVIII, 1907, p. 573—574; A. Buday, în *Dolg*, III, 1912, p. 107—118; V, 1914, p. 106—108; idem, în *DolgSzeged*, III, 1927, p. 137—138; E. Fabricius, art. *Limes*, în *RE*, XIII, 1926, col. 642—643; C. Daicoviciu, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 255, 303; A. Radnóti, în *ArchErt*, Ser. III; V—VI, 1944—1945, p. 158, 159; I. Ferenczi, în *ErdMúz*, XLVI, 1941, p. 207; idem, în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 342—347, 350; idem, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 152—156; idem, în *ActaMN*, V, 1968, p. 82—84; M. Moga, în *SCIV*, I, 1950, p. 134; M. Macrea, D. Protase, M. Rusu, în *Materiale*, VII [1961], p. 376—377; M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 494—495 etc.

¹⁹ Primele cercetări au fost efectuate în ultimul deceniu al secolului trecut. Cf. G. Téglás, în *ArchKözl*, XIX, 1898, p. 26—27; vezi: *Természeti emlékek Udvarhely-vármegyében*, în *Udvarhelyi Híradó*, XVI, 1913, nr. 44, p. 2, nr. 34—35. Asupra acestor date E. Molnár ne-a atras atenția. În legătură cu imposibilitatea de a data toate aceste elemente în epoca stăpînirii romane, cf. I. Ferenczi, *Cîteva precizări în legătură cu noțiunea de Limes Dacicus*, în *Apulum*, IX, 1971, p. 614 (inclusiv trimiteri la bibliografia de specialitate, cuprinsă în nota 22).

baza acestor observații, se poate presupune că movila cu pricina putea fi ridicată peste o groapă uriașă comună. Se pune problema: oare existența acesteia nu s-ar putea lega de evenimentele din anii 1519—1521, și anume de răscoala secuilor împotriva lui Ioan Zápolya²⁰? Deși nu ne stă la dispoziție nici un material documentar, totuși, din anumite documente referitoare la unele zone vecine, în mod indirect se pot face anumite precizări²¹. Nu este exclus, ba e aproape sigur, că bătălia între răsculați și trupele lui Zápolya să se fi desfășurat mai jos de Sînpaul. (Locul în cauză se află în aval, doar la 3 km depărtare față de centrul localității Sînpaul). Bătălia, de fapt, nici nu putea să aibă loc în nemijlocita apropiere a satului, nici spre satul Rareș, nici spre răsărit de Sînpaul, deoarece aici lunca, peste tot, este formată dintr-un teren foarte mlăștinos, instabil (deși s-a încercat în repetate rînduri asanarea acestui teritoriu). Singur teritoriul castrului, precum și promontoriul canabelor (așa-zisa „Cetatea banului Bela”) oferă loc potrivit pentru dezvoltarea (limitată ca întindere) a unei așezări. Începînd doar din dreptul satului Petreni valea este mai potrivită pentru un cîmp de bătălie. Abia începînd de aici în aval există teren mai prielnic pentru confruntarea unor oști mai numeroase. Între acest ultim sâțuc și Orășeni valea Homorodului Mare este relativ lată și, îndepărtîndu-se de zona de diapir, fundul văii are o bază formată din roci mai „solide”. Este aproape sigur, deci, că bătălia dintre răsculații secuilor și trupele expediționare, de pedepsire, ale lui Zápolya să se fi dat aici și nu între Sînpaul, respectiv Drăușeni, așa cum acest eveniment este pomenit în documentele vremii, destul de vagi în privința localizării luptei. În acest caz, movila de la Orășeni ar fi mormintul comun al celor căzuți în bătălie, aidoma celor trei movile de deasupra celor trei gropi comune legate de înfrîngerea lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, de la Gilău, din a. 1660.

²⁰ În legătură cu această problemă ne referim la următoarea bibliografie mai importantă: Matthias Miles, *Siebenbürgischer Würg-Engel, Oder Chronicalischer Anhang des 15. Seculi nach Christi Geburt...*, Herman-Stadt, 1670, p. 10—11 (toate referirile de mai târziu se bazează numai pe această afirmație); J. Benkő, *Specialis Transilvania* (manuscris de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea sau începutul secolului următor, în orice caz întocmit înaintea anului 1830!). Pars II. — *Siculi et eorum Terra in genere*, păstrat în Biblioteca documentară de la Odorheiu Secuiesc, sub nr. 2371, p. 30, nr. 29: „... hunc (izvoarele sîrate de la Sînpaul) inter, et pagum Saxonicum Darotz [Drăușeni], protendantur quaedam Siculorum Caterva, a Joanne Zápolya Transylvaniae Vajvoda a 1518 cladem accepit...”; L. Kővári, *Erdély történelme*, vol. II, Pest, 1859, p. 145 și nota 2; S. Szilágyi, *Erdélyország története tekintettel művelődésére*, Pest, 1866, p. 183; B. Orbán, *op. cit.*, p. 168 (crede că bătălia a avut loc puțin mai jos de Sînpaul, iar cei căzuți în luptă au fost îngropați sub colinele ce se văd acolo); E. Jakab, L. Szádeczky, *Udvarhely vármegye története*, Budapest, 1901, p. 238; Gy. Bözödi, *Székely bánja*, ed. a II-a, Budapest, f.a., p. 37; J. Benkő, *Udvarhely megye leirása*, în ser. *Erdélyi ritkaságok*, nr. 14, red. de El. Jancsó, [Cluj], 1944, p. 66, nr. 29; L. Demény, *Székely felkelések a XVI. század második felében*, Bukarest, 1976, p. 35. idem, *Probleme privind mișcările social-economice ale secuilor înainte de răscoala din 1562*, în *Studii de istorie*, București, 1968, p. 30—32.

²¹ Mulțumim cu deosebită căldură și pe această cale prof. univ. J. Pataki pentru lămuririle prețioase verbale obținute din partea domniei sale.

Notă

Deși, actualmente, nu mai cade pe teritoriul județului Harghita, ci pe acela al județului Covasna, înainte de noua împărțire administrativă a țării am făcut câteva observații cu caracter de topografie arheologică și în bazinul hidrografic al pîriului Cormoș-Langoș (Kormos-Lángos), aparținînd fostului raion Odorhei. În următoarele vom aminti doar câteva dintre aceste observații.

1. *Brăduș* (nr. 27). În partea de hotar numită „Pîriul Agrișa” (Egres-patak) a fost descoperită o uncaltă de piatră cioplită (din opal)²².

2. *Virghiș* (nr. 28). a) La poalele promontoriului numit „Dealul Gol” (Kopasz-domb), în arătură s-au găsit fragmente ceramice din epoca bronzului, fără a putea determina, deocamdată, civilizația căreia îi aparțin. Deși configurația promontoriului s-ar preta la existența unei întărituri, pe suprafața lui nu se poate observa nici un element de apărare. De asemenea, nici măcar cioburi nu se găsesc.

b) Cu ocazia construirii liniei de cale ferată industrială, în a. 1955, în locul numit „Szemeteje” au fost distruse două morminte, cu gropi prea puțin adînci. Cu prilejul recunoașterii făcute nu s-a mai văzut decît conturul gropii unui singur mormint. Oasele au fost aruncate. Se afirmă că din gropile sepulcrale au ieșit la iveală și fragmente ceramice.

3. *Racoșul de Sus* (orașul Baraolt, nr. 29). Aripa de nord a Munților Perșanilor, ce se întinde între Vf. Dugău (Merketető, 1003 m) și defileul de la Racoș al Oltului, are o coamă principală relativ rectiliniară. Din această se desprind, atît spre răsărit, cît și spre apus, câteva coame secundare. Cu toate acestea, se păstrează relativ bine platforma denudată, destul de monotonă, a acestor munți scunzi. În dreptul localității Jimbor (com. Homorod, jud. Brașov), cam la 3750 m depărtare est de centrul acesteia, se înalță un nod orohidrografic secundar numit „Vîrful poienii mestecănișului” (Nyíresmező-tető, 776 m). Din nodul amintit se ramifică spre est o coamă secundară, mărginită dinspre nord de valea însoțită a „Pîriului Rica” (Rika-pataka), iar dinspre sud de valea „Pîriului Nadăș” (Nádas-pataka), coamă a cărei linie de creastă, în sens orizontal, este relativ constantă, coborînd foarte puțin spre răsărit. Abia după o distanță de circa 4,5 km are o înșeuare, după care se înalță relativ puțin „Dealul Boldi” (Boldi-hegy, 684 m). Pe acest vîrf, cu pante repezi, dar scurte de jur-împrejur, există o fortificație²³ cu ziduri de piatră, legate cu mortar (var stîns pe loc), numită „Cetatea Rica” (Rika-vára). Planul ei este cvasielipsoidal. Interiorul întăriturii este extrem de scormonit de către căutătorii de comori. Aproape de centrul ei geometric se vede o groapă uriașă care, conform părerii unor cercetători, ar fi urma unui donjon, afirmație ce,

²² De aici, unde opalul se găsește în abundență, au mai fost descoperite unelte de piatră cioplită din paleoliticul inferior (?) și din cel mijlociu. Cf. I. R. Kiss, *A nemes székelly nemzet képe*, vol. I, Debrecen, 1939, p. 8, 10, 11; *ErdRep*, p. 33, nr. 30.

²³ L. Kővári (*Erdély régiségei*, Pest, 1852, p. 179), la întîlnirea hotarului localităților Virghiș și Racoșul de Sus, amintește „Cetatea Hust” (Huszt-vára); idem, *Erdély építészeti emlékei*, [Cluj], 1866; B. Orbán, *op. cit.*, vol. III, p. 230—231; *ErdRep*, p. 33, nr. 30.

chiar fără săpături prealabile, este foarte greu de crezut²¹. Ceramica, adunată de la suprafață, respectiv din malurile gropilor căutătorilor de comori, este foarte asemănătoare celei cunoscute din interiorul „Cetății Cuștai”; ea pare a fi, deci, contemporană sau evasi-contemporană cu aceasta.

În partea superioară a Depresiunii Homoroadelor, zonă la care se referă observațiile noastre cu cara ter de topografie arheologică, trebuie să pomenim trei locuri mai importante privind continuitatea vieții pe aceste meleaguri. Cel mai important din acest punct de vedere pare a fi teritoriul comunei Mărtiniș, dar mai ales partea de hotar „Salina” (Bánya). După aceea urmează peșterile din cheile Virghișului, mai ales „anticamera” spațioasă și luminoasă, foarte ușor de apărut, a peșterii celei mari, „Orbán Balázs”, care a fost locuită cu întreruperi, încă din paleoliticul mijlociu și pînă tîrziu, în epoca feudală (în această ultimă perioadă mai ales ca loc de refugiu). Al treilea punct pare să fie partea de hotar a satului Crăciunel numită „Belmezô”, care a oferit posibilități de stabilire în acest loc atît unor comunități din epoca bronzului, cît și din epoca stăpînirii romane. (Vesti-giile acestei ultime perioade fiind mai cunoscute, nu le-am mai amintit în cursul descrierii diferitelor puncte).

„Aceste locuri merită o atenție sporită din partea arheologilor, pentru planificarea unor săpături sistematice în această zonă mai puțin cercetată. Bazîndu-ne numai și numai pe observațiile culese și notate pe teren, fără săpături de verificare concomitente, în restul locurilor de descoperire nu am putut recolta decît materiale aparținînd cîte unei singure epoci.

ANEXĂ

Lista recapitulativă a locurilor de descoperire

1. Merești — peșterile din cheile Virghișului.
2. Mărtiniș — „Salina”.
3. Chinușu.
4. Merești — peștera mare din cheile Virghișului.
5. Căpîlnița.
6. Crăciunel — „Belmezô”, „Fintina Mare”, „Dealul spînzurătoarei”.
7. Ocland — „Pîrîul Ola”.
8. Mărtiniș — „Salina”, „Viroaga sărată”, cimitir.
9. Orășeni — „Dealul lung”.
10. Merești — capătul de jos al cheilor Virghișului.
11. Sînpaul.
12. Merești — „Cîmpul de piatră” (situat la vest de capelă).
13. Ocland — „Cetatea Hășmaș”.
14. Sînpaul — zona spre sud de castru.
15. Rareș.
16. Petecu-Ulieș.
17. Merești — peștera mare.
18. Mujna — grădina parohiei reformate.
19. Ocland — „Cetatea Cuștai”.

²¹ Z. Székely (*Contribuții la problema fortificațiilor și formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei*, în *Aluta*, VIII—IX, 1976—1977, p. 63, nr. 13), pe baza observațiilor făcute la suprafață de un geolog (vezi și p. 71, nota 51), consideră, în mod surprinzător, drept bune afirmațiile acestuia, și crede că „donjonul de formă rotundă indică o datare mai tîrzie, sec. XIV”.

20. Merești — terasa de deasupra peșterii celei mari
21. Daia — biserica reformată.
22. Atid — „Cetatea Bud“.
23. Crăciunel — „Pământul ritului“.
24. Dirjiu — „Piriul stăvilarului“.
25. Mărtiniș — „Coasta morii“.
26. „Cetatea Almașului“.
27. Mărtiniș — moara de la capătul de jos al comunei, „Salina“.
28. Orășeni — groapa comună.

Notă

1. Brăduț — „Piriul Agrișei“.
2. Virghiș — „Dealul Gol“.
3. Racoșul de Sus — „Dealul Boldi“ — cetate.

GÉZA FERENCZI — ISTVÁN FERENCZI

OBSERVATIONS DE TOPOGRAPHIE ARCHÉOLOGIQUE DANS LA PARTIE SUPÉRIEURE DE LA DÉPRESSION DES HOMORODES (DÉP. HARGHITA) EN 1957—1978

(Résumé)

Les auteurs du présent compte-rendu ont fait, durant 21 ans, des observations de topographie archéologique dans la partie supérieure de la Dépression des Homorodes (voir la carte annexe). À l'occasion des quelques reconnaissances ont été découverts plusieurs établissements inconnus jusqu'ici dans la littérature de spécialité; pour les autres, déjà connus, on a pu rapporter aux informations antérieures certaines rectifications d'ordre cronologique ou topographique. Le présent travail ayant surtout un caractère de rapport préliminaire, les auteurs se bornent à la description succincte des différents établissements ou lieux de découverte, sans tirer, pour l'instant, des conclusions de caractère topographico-archéologique, anthropogéographique, historique etc.

CONTRIBUȚII ARHEOLOGICE LA ISTORIA STRĂVECHE A COMUNEI UIOARA DE JOS — CIUNGA (JUD. ALBA)

Străveche localitate, amintită încă din veacul al XIII-lea ca *villa Cunga* sau *terra Chungua*, nume ce și l-a păstrat pînă în anul 1964, de cînd este cunoscută sub numele de Uioara de Jos¹, Ciunga este puțin cunoscută în literatura arheologică, deși se află într-o zonă bogată în zăcăminte de sare, aur și altele², ceea ce a favorizat existența a numeroase descoperiri arheologice în zonă³. Cu toate acestea, pe teritoriul satului Ciunga sînt amintite doar descoperiri recente, făcute de către arheologul Ion Mitrofan care, în urma unei scurte săpături de salvare, efectuată în anul 1963, a descoperit 42 de morminte de incinerare dintr-o necropolă birituală de sec. VIII—IX (fig. 1/A)⁴. Cu același prilej se semnalează descoperiri hallstattiene pe *Piriul Hotonfei* (fig. 1/C) și romane pe *Valea Orăzleci* (fig. 1/D). Vreme de 15 ani, deși s-au făcut între timp și alte descoperiri care s-au împrăștiat, nu s-au făcut alte cercetări.

Meritul de a fi reluat cercetările de suprafață, de a fi urmărit atent și cu multă răbdare legende și informații locale de la săteni, de a fi adunat materiale arheologice, i-a revenit colaboratorului Muzeului de Istorie al Transilvaniei, inginerul chimist pensionar Nicolae Cristea, co-autor al acestui studiu, care a adunat o frumoasă colecție de obiecte, pe care le-a donat muzeului, obiecte ce servesc ca bază prezentului articol.

Cercetările întreprinse de N. Cristea s-au desfășurat între anii 1977—1978. Ele au dus la depistarea unui număr mare de stațiuni, din preistorie pînă în epoca medievală. Cercetările de suprafață întreprinse de N. Cristea au vizat vatra satului și bazinul văii *Orăzleci*, în perimetrul satului, cuprinse între *Dealul Humii*, *Dealul Dosului* și, de cealaltă parte a văii, pe *Dealul Viilor* și *Dealul Hotonfei*.

Descrierea cercetărilor și localizarea lor. În sat, pe strada Fericirii, pe drumul spre Ocna Mureș, la casa lui Ilarie Corbul, în grădină, la

¹ C. Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, II, 1968, p. 215.

² M. Roska, *ErdRep*, p. 360, XXIII; nr. 50, 66; M. Rusu, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 29 și urm.; Idem, în *Banatica*, IV, 1977, p. 191—192, 207—210, lista 8, fig. 3.

³ M. Roska, *op. cit.*, p. 316—368, hărțile: II, nr. 9, 18, 83; V, nr. 29, 62, 72; VII, nr. 9—10, 42; VIII, nr. 41, 47, 50, 63; IX, nr. 42, 48, 72; X, nr. 66, 68, 126; XII, nr. 7, 10; XIII, nr. 134, 138, 156; XIV, nr. 6, 22, 67; XV, nr. 140, 288, 301, 303, 474; XVI, nr. 23; XVII, nr. 64, 72, 100; XVIII, nr. 10—11; XIX, nr. 22, 23, 26, 30; XX, nr. 38, 42, 68, 89, 90; XXI, nr. 23, 35, 40; XXII, nr. 7, 13, 29; XXV, nr. 119, 140, 230, 362, 390, 392.

⁴ Inf. I. Mitrofan. Referiri la K. Horedt, în *StZvest*, 16, 1968, p. 103—119, în special 118, nr. 4; M. Rusu, *op. cit.*, p. 205—206, lista 5, fig. 2, nr. 6. Materialul a fost oferit pentru publicare colegelor I. Hica și G. Hărăstășan.

cca. 0,75 m adâncime, a fost descoperită o cană de lut, fără însă a se putea preciza din ce epocă este (fig. 1/1).

În curțile și grădinile cetățenilor care moștenesc pe Onac Nicodim (fig. 1/6, 2/6), pe ambele părți ale *Căii Găunoase* și, în continuare, pe strada *Vînătorilor*, adeseori au fost surpări de teren în care se scurgeau apele de ploaie (fig. 1/6, 2/6). În unele locuri, în preajma acestor gropi, la 3 m adâncime, au fost observate urmele unor vechi exploatare miniere. Unele surpări au dus la descoperirea unor obiecte arheologice, aflate în malul săpăturilor.

Pe *Deluț*, la ridicarea noii biserici, au fost găsite schelete, podoaie și monete, greu de încadrat, din lipsa unor informații mai precise. Data fiind poziția geografică a locului și vechimea atestării documentare a satului, socotim că acesta poate fi unul din cimitirele medievale ale satului.

În aceeași zonă, pe ambele părți ale străzii *Vînătorilor* (fig. 2), la cetățenii Nicolaie Barna (fig. 1/4, 2/4), Vasile Marcu (fig. 1/5), Vasile Barna (fig. 1/7, 2/7) și Ion Marcu (fig. 1/9), au fost descoperite fragmente ceramice preistorice, chirpici, o pintaderă, un topor perforat și diferite alte obiecte, dovadă a existenței unor stațiuni străvechi, intens locuite, deranjate de lucrările edilitare sau agricole. Materialele descoperite aparțin culturii Coțofeni (inv. P. 61.949—61.955; 66.996, 67.440, fig. 3/2—4) și epocii bronzului (P. 61.946—61.948, 61.960—61.970). Din informațiile pe care le avem rezultă că obiecte de bronz au fost descoperite și în vatra satului, în aceeași zonă ca mai sus, în curțile și grădinile cetățenilor Vasile Păștina, Liviu Onac și Nicolae Cristea al lui Miron (fig. 1/6—7, 1/10). Din descrieri, unele par să aparțină epocilor: bronzului, hallstattiene și romane.

Cele mai numeroase descoperiri arheologice se grupează în punctele: *Valea Orăzleci*, *Pîrloage* și *Itardeu*. Din aceste zone provine și cel mai bogat material arheologic cules de la suprafață, din arături, de către I. Mitrofan.

Pe valea *Orăzleci*, pe ambele părți ale văii, în zona cuprinsă între cele două drumuri ce duc la Silivaș, pe dreapta văii *Orăzleci* și a pîrului *Hotonfa*, pe *Hotonfa* și pe partea stîngă a văii *Orăzleci*, la *Gurile lui Sip* și *Gura Fînațelor*, sînt numeroase urme din aproape toate epocile istorice.

Pe valea *Orăzleci* sînt descoperiri din epocile: neolitică (P. 67.405—413, 67.436—441), bronzului (P. 67.423—435), dacică (P. 67.445—67.450) și romană (P. 67.485—505, 67.531—542). Pe drumul spre fosta minăstire, în via lui Bogdan Dumitru, pe *Hotonfa* (fig. 1/13), a fost descoperit un fragment de altar de lut din epoca neolitică timpurie (P. 67.397), precum și alte fragmente ceramice, dacice (P. 67.443—67.444), romane și medievale (P. 67.451—67.457, 67.459—67.488, 67.506—67.530, 67.548).

Între drumul spre fosta minăstire și cel spre Silivaș, la *Gruia lui Sip* (fig. 1/14), din informațiile sătenilor rezultă că se găsesc oase umane la mică adâncime. De la suprafață au fost adunate, de N. Cristea, două fragmente de topoare (P. 61.971—61.972), așchii și unelte de silex (P. 67.973, 61.231), precum și ceramică neolitică tîrzie (P. 61.220—61.230, 67.974—67.978). În același loc au mai fost descoperite și alte fragmente

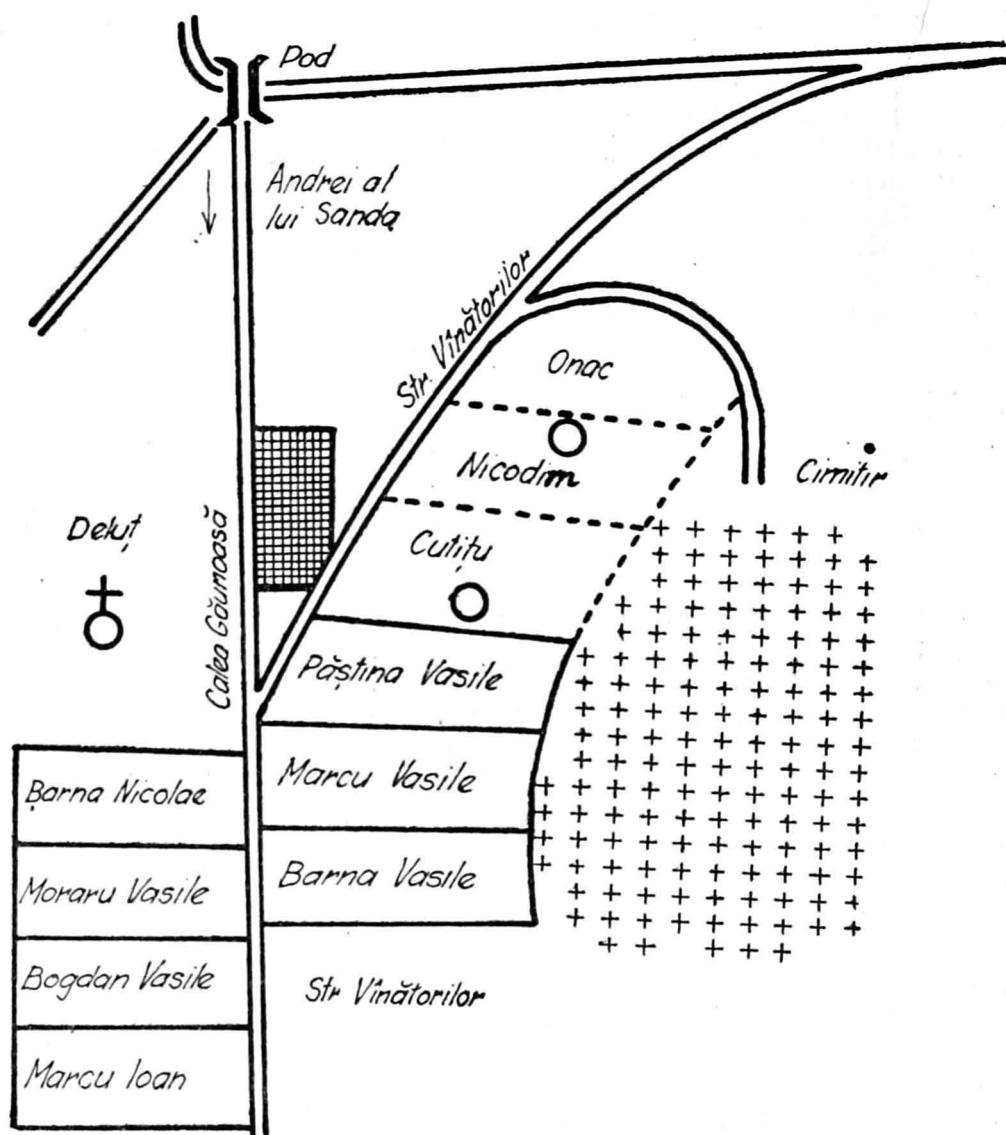

Fig. 2. — Schiță cu descoperirile arheologice din vatra satului.

ceramice, din epocile bronzului (P. 61.983—61.993), hallstattiană (P. 67.979—67.982), romană (P. 67.994—67.997) și din perioada prefeudală (P. 61.997).

Nu departe de acest loc, aproape de răscrucea drumurilor spre Silivaș și Hopârta, la Gura Finațelor (fig. 1/15), se găsesc, de asemenea, fragmente ceramice neolitice (P. 67.414—67.417), din epoca bronzului (P. 67.418—67.425) și dacică (P. 67.442).

Între Dealul Hotonfei și Dealul Dosului, spre Valea Orăzleci, în locul numit Gropile Dării (fig. 1/16) și, nu departe de aici, pe Itardeu (fig. 1/17), sînt numeroase gropi care, în urmă cu cîteva zeci de ani, erau încă vizibile, astăzi fiind astupate. Se apreciază că aveau adîncimea de 2—2.5 m,

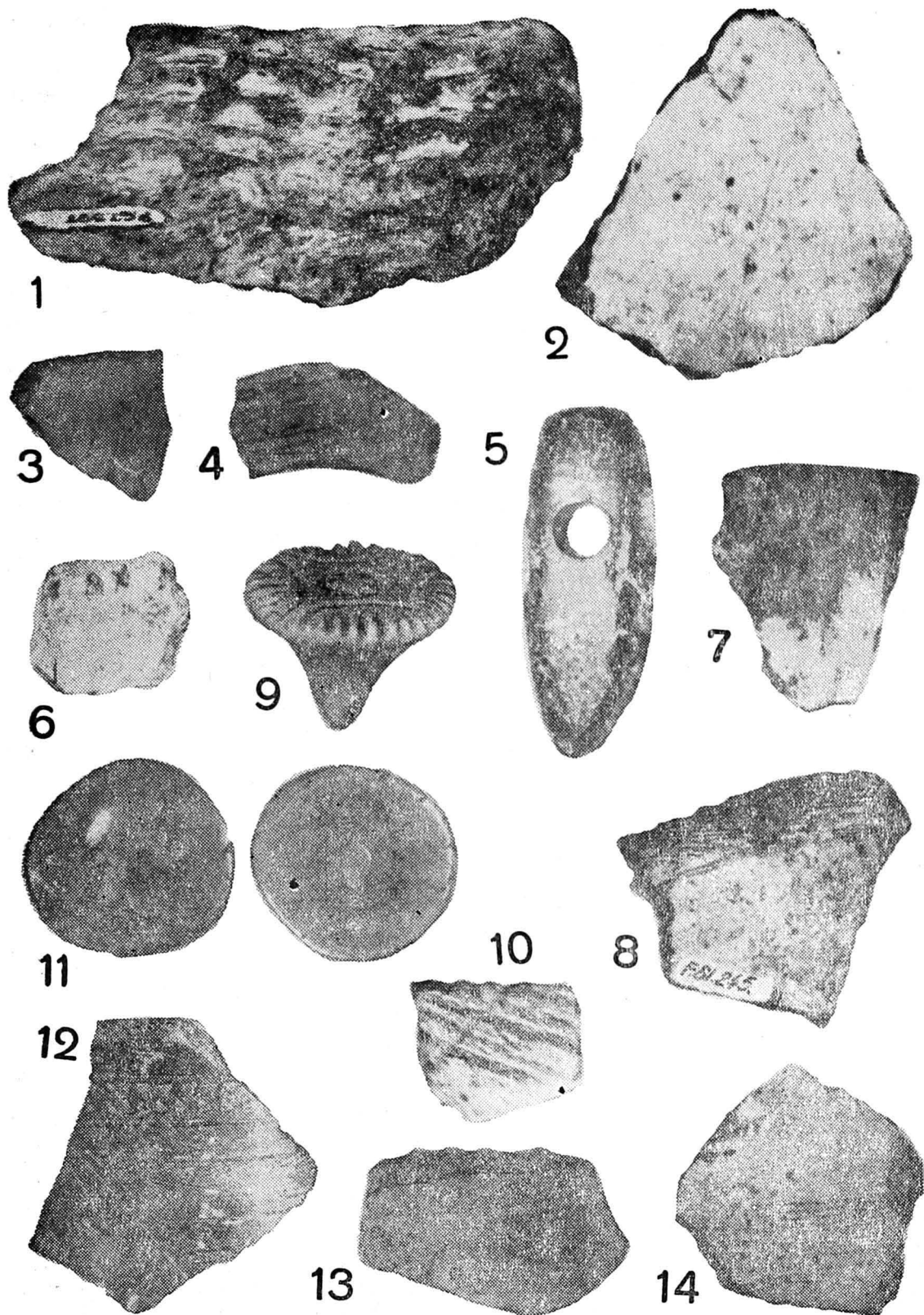

Fig. 3. — Ceramică: 1, cultura Starčevo-Criș; 2—4, 7, cultura Coțofeni; 6, 8, 10, 12—14, cultura Wietenberg; 5, topor; 9, pintaderă, cultura Wietenberg; 11, monedă romană de argint. (5, 9, 11, vatra satului; restul de la Gura Finașelor).

iar baza de 2,5—4 m. Rostul acestor gropi este greu de precizat, ele nefiind văzute de specialiști. Prin comparație cu prăbușirile de la Balta Sărată — *Cîmpul lui Poșta*, zonă în care sînt cunoscute prăbușiri de mină la adîncime nu prea mare, socotim că este și aici o situație similară⁵.

La *Fundul Itardeului* (fig. 1/18), în arătură, se găsesc fragmente ceramice, unelte de silex, zonă în care a fost descoperit și cimitirul prefeudal.

Am prezentat, în cele de mai sus, o bogată listă cu descoperiri, care se înșiruie pe o perioadă de cîteva milenii, și care prezintă o importanță deosebită pentru specialiști, dat fiind caracterul inedit al acestor materiale și descoperiri.

Epoca neolitică. Cele mai vechi descoperiri aparțin epocii neolitice, mai precis din cea mai veche perioadă, din mileniul V—IV î.e.n., din vremea culturii Starčevo-Criș. La *Gura Finațelor* au fost descoperite cîteva fragmente ceramice și un fragment de altăraș de cult sau, poate, opaiț (fig. 3/1). Piesa este lucrată pe o pastă amestecată cu pleavă, fiind ornamentată cu alveole făcute cu spatula. Pentru această piesă sînt analogii în alte stațiuni ale acestei civilizații, din țară⁶ și din străinătate, din aceeași grupă sau din civilizații înrudite⁷.

De la sfîrșitul epocii neolitice mijlocii și începutul neoliticului tîrziu, din mileniul III î.e.n., din a doua jumătate a acestuia, sînt alte descoperiri (unelte din piatră cioplită și șlefuită, fragmente ceramice), din același loc. Ceramica este amestecată cu nisip, fiind bine arsă (P. 67.974—978). Aceleași materiale apar și la *Gura Finațelor* (P. 67.414—67.417) și pe *Valea Orăzleci* (P. 67.405—67.413, 67.436—67.441) și la *Pirloage* (P. 67.257—258). Aceste descoperiri, din cauza materialului atipic, sînt greu de încadrat cultural. O săpătură sistematică în aceste zone ar fi deosebit de necesară, pentru că ar permite o precizare mai exactă a problemelor pe care le ridică sfîrșitul neoliticului mijlociu în partea superioară a cursului mijlociu al Mureșului⁸.

Din vatra satului, de la Marcu Ion, provine un topor perforat (P. 66.995, fig. 3/5 = 5/10). Piatra, de culoare neagră-cenușie, dură, este bine lustruită. Toporul are o formă dreptunghiulară, tăișul, puțin asimetric, prezintă urme de știrbire (dimensiuni: 8,2×3,2×3 cm). Poziția orificiului arată folosirea lui ca secure. Asemena piese se cunosc în epocile: neo-

⁵ Situație întîlnită de Gh. Lazarovici la Balta Sărată — Caransebeș, unde au fost mine de cărbune. Asemenea prăbușiri sînt posibile pentru orice galerii de mică adîncime, aflate pe terase.

⁶ Pentru altarele cu măsuța dreptunghiulară sau triunghiulară sînt analogii la: *Ostrovu Golu*, P. Roman și V. Boroneanț, în *Drobeta*, I, 1974, p. 117 și urm., pl. IV/5—8; Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VI, 1969, fig. 8/9—15; Idem, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 485, fig. 9/9; Idem, în *ActaMN*, VIII, 1971, fig. 4/1; Gh. Lazarovici, *Gornea*, Reșița, p. 19—77, pl. XXII/6, XXIV/10—15, XIX/3; *Vermești*, D. Monah, în *Carpica*, I, 1976, fig. 7/1, 3; alte referiri la S. Marinescu-Bîlcu, în *SCIVA*, 26, 4, 1975, p. 489.

⁷ În Iugoslavia la: *Obre I*, A. Benac, *Obre I*, Sarajevo, 1973, pl. XVI/4, XIX/7, XXI/1—2, 6; *Crnokalačka Bara*, N. Tasić — E. Tomić, *Crnokalačka Bara*, Belgrad, 1969, fig. 2, 6; *Zelenikovo*, R. Galović, în *ZborNM*, V, 1967, p. 149 și urm.; În Bulgaria la *Gradešnica*, B. Nikolov, *Gradešnica*, Sofia, 1974, fig. 4/7, 17/2—3.

⁸ N. Vlassa, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 485 și urm.; Idem, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 413 și urm.; Idem, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 367—373; Gh. Lazarovici, în *Banatica*, IV, 1977, p. 27—32; Idem, în *StComCaransebeș*, II, 1977, p. 233 și urm.

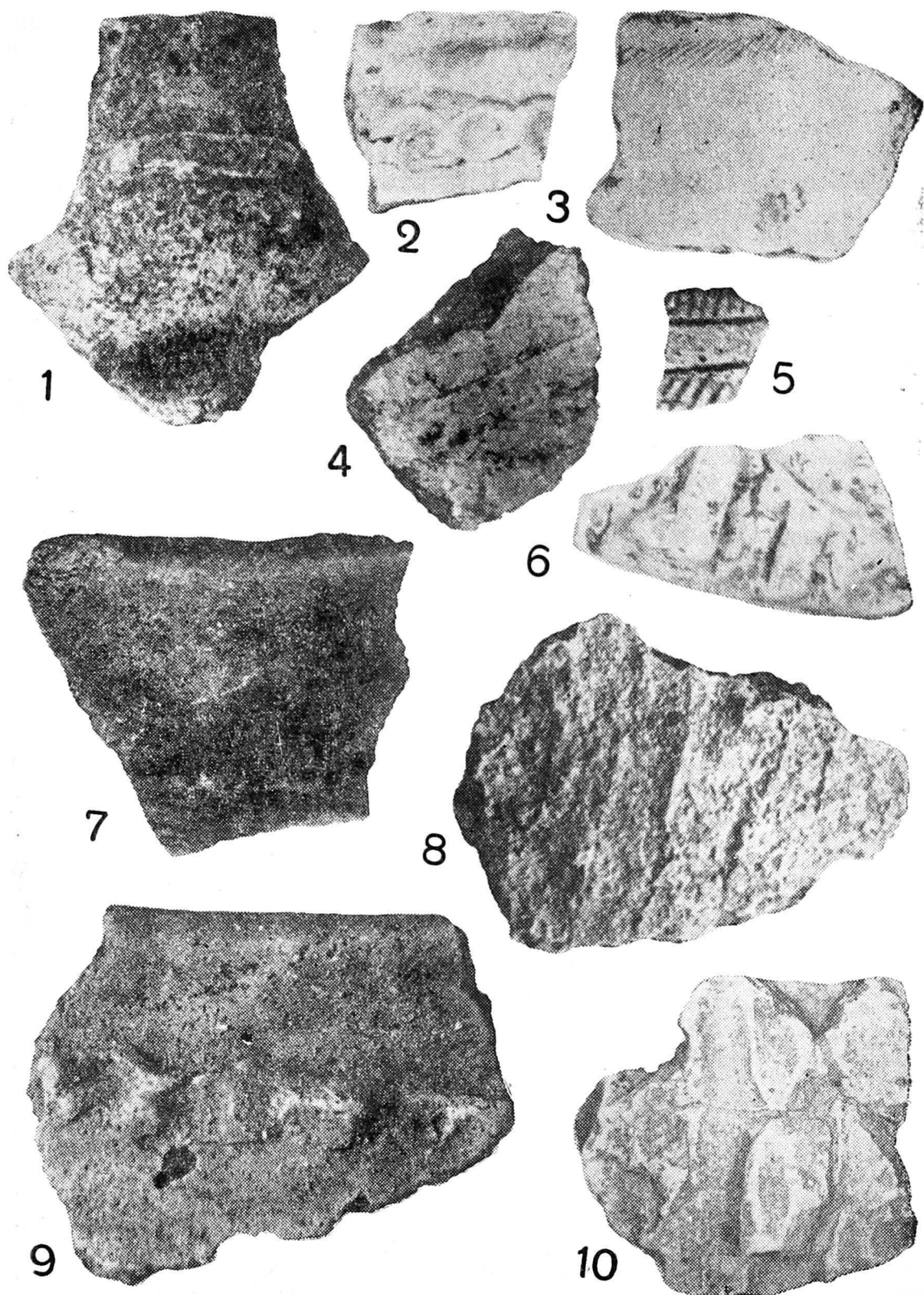

Fig. 4. — Gura Fînațelor. Ceramică și chirpici, cultura Wietenberg.

litică⁹, eneolitică¹⁰ și bronzului¹¹. Se pare că piesa aparține acestei din urmă epoci, după cum o presupun și fragmentele ceramice descoperite în apropiere (fig. 3/9—10, 12—14).

Epoca eneolitică. Din eneoliticul târziu (mileniul III/II î.e.n.) sînt descoperirile aparținînd unor etape timpurii ale culturii Coțofeni, descoperiri făcute în vatra satului actual (P. 61.949—61.955, 66.996, 67.440). Ceramica, de culoare cărămie și gălbuie, cu pete cenușii, este ornamentată cu incizii făcute cu un băț rupt, cu incizii fine (fig. 3/2—3) sau incizii cu spatula (fig. 3/4)¹².

Epoca bronzului. Cele mai numeroase materiale preistorice sînt cele din epoca bronzului (descoperirile aparțin unei etape mijlocii, datîndu-se în jurul anilor 1500 î.e.n.). Descoperiri au fost făcute în vatra satului (P. 61.946—61.970), la *Pirloage* (P. 61.232—268), la *Gruia lui Sîp* (P. 61.983—993), la *Gura Finațelor* (P. 61.418—425) și *Orăzleci* (P. 61.426—435).

Ceramica uzuală și semifină are ca degresant nisip și pietricele, culoarea este brună-cărămie și portocalie. Ornamentele constau din brîuri crestate sau alveolate (fig. 3/6, 4/7, 9), barbotină (fig. 4/4, 8), proeminente late (fig. 4/1), striuri grupate (fig. 3/14—15) și altele. Ceramica de factură bună este amestecată cu nisip, mai dur sau mai fin, este bine arsă, uneori are slip. Ornamentele constau din incizii lustruite (fig. 3/13), tăieturi scurte (fig. 4/3), uneori lustruite (fig. 3/13), benzi incizate (fig. 4/5), ornamente stampilate cu dinții unui pieptene (fig. 3/12 = 5/1) sau triunghiulare (fig. 3/12), caneluri fine, grupate (fig. 5/8) și altele. Formele reconstituibile sînt: castronul (fig. 5/2—4), strachina cu buza trasă (fig. 5/1, 3) și vase mari (fig. 5/4, 7, 11).

Pe baza facturii, formelor și, mai ales, a motivelor ornamentale, toate descoperirile de epoca bronzului pot fi atribuite culturii Wietenberg, avînd numeroase analogii¹³. Aceleași civilizații credem că îi aparține și pintadera de lut găsită împreună cu fragmente ceramice Wietenberg (fig. 3/9=5/9). Piesa are pecetea rotundă, coada scurtă, conică. Lutul din care este confecționată este de culoare brună, fiind nisipos. Ornamentele constau din o rozetă cu o stelută în șapte colțuri, aflată în centrul piesei, într-un cîmp circular excizat, înscris într-un patrat cu laturile răscoite. Cele patru segmente rămase între patratul central și circumferință sînt ornamentate cu incizii late, dispuse radial (fig. 5/9). Piesa putea fi folosită la tatuaj.

⁹ M. Roska, *Az ősrégészet kézikönyve*, II, Cluj, 1927, p. 89, fig. 26; Idem, *A Torma Zsófia-gyűjtemény*, Cluj, 1941, pl. LII—LX, Idem, *ErdRep*, p. 331, pl. X, fig. 346/15, 234.

¹⁰ *Ibidem*, fig. 4/8, 370/2.

¹¹ *Ibidem*, fig. 41/47, 305/1; K. Horedt, in *Dacia*, N.S., IV, 1960, fig. 5/7, 16; 6/7, 9; Idem — C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara / Schäßburg*, Bonn, 1971, fig. 5/7, 16; 6/7, 9.

¹² P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, fig. 54/9, 55/16, 57/3, 59/6, 62/7, 13, 63/18, 65/1, 18.

¹³ *Bădeni*, Gh. Lazarovici, in *ActaMN*, XIII, 1976, p. 51, pl. VIII/6 (pentru barbotină) și în cultura Tei, cf. V. Leahu, *Cultura Tei*, f.a., București; T. Soroceanu, Gh. Lazarovici, E. Amlacher, M. Mureșan, in *Marisia*, VII, 1977, pl. XXIII/5, XXVIII, XXIX/7, XXX/1, 4—5, 10. Pentru motivele obișnuite, cf. K. Horedt — C. Seraphin, *op. cit.*, fig. 21—39.

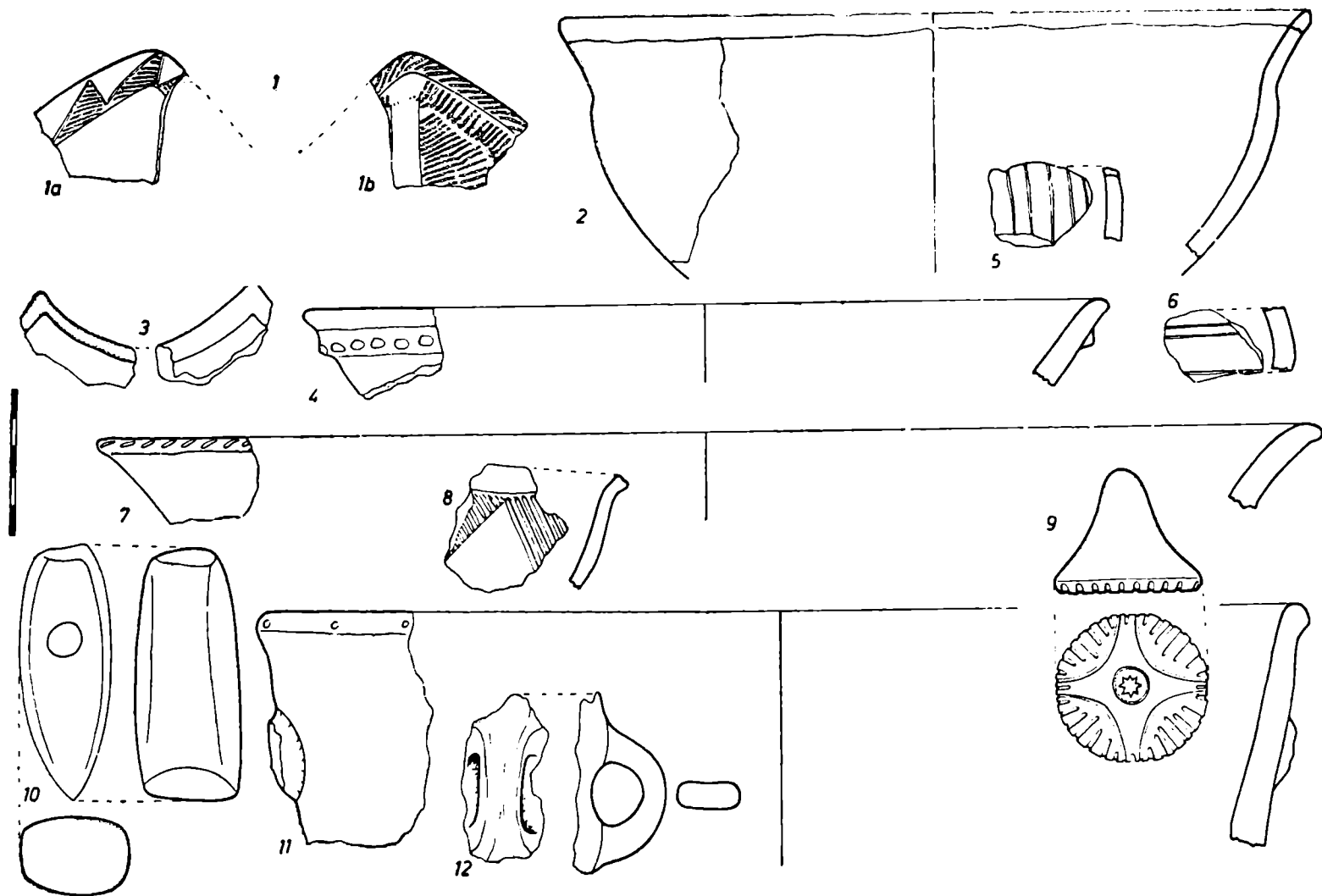

Fig. 5. — *Pirloage* (în afară de 9—10, care sînt din vatra satului). 1—4, 7—12, cultura Wietenberg; 5—6, neolitic.

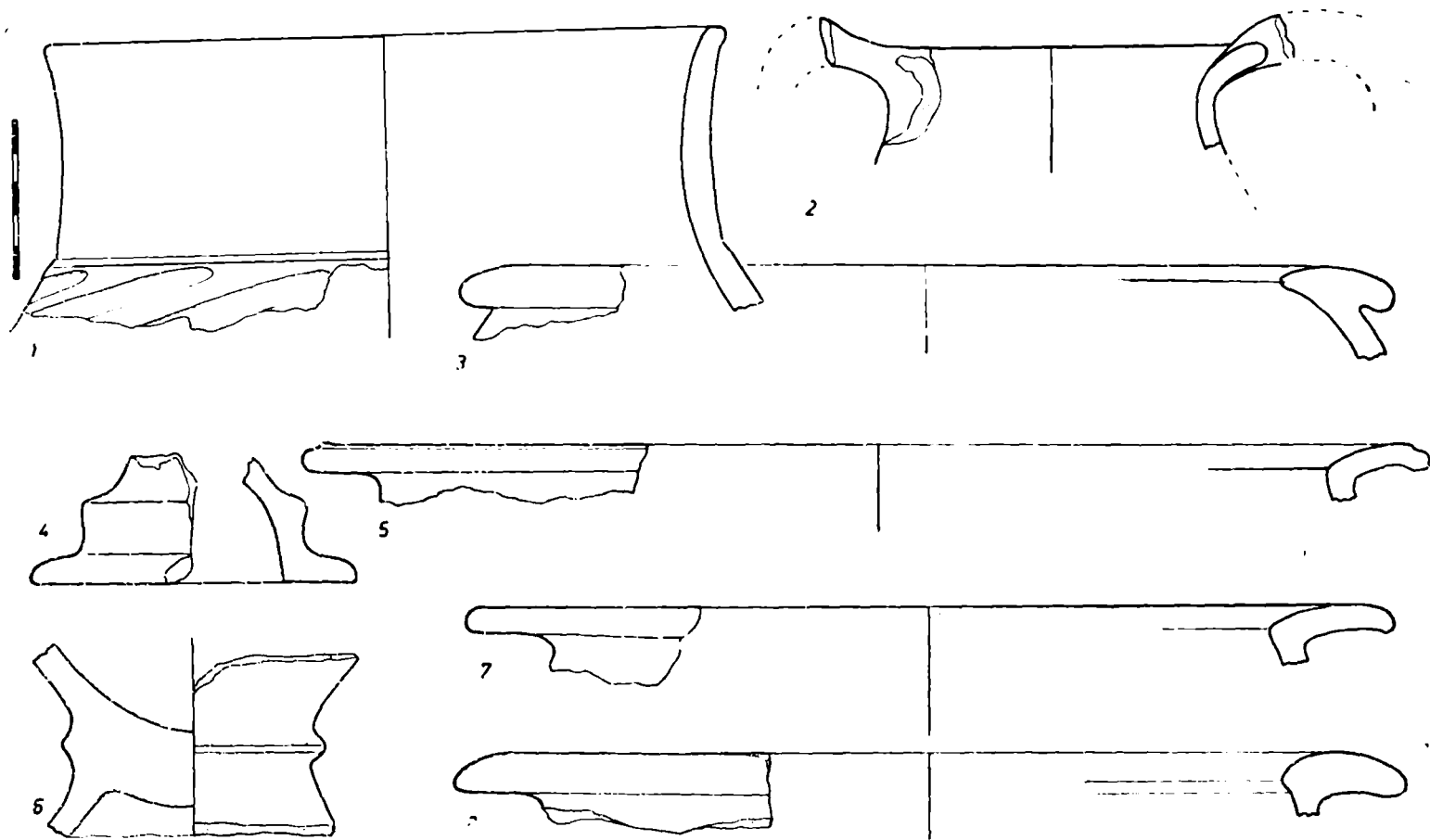

Fig. 6. — *Gruul lui Sîp*, epoca bronzului, 2—4; 6—7, *Orăzleci*; 5, *Gura Finațelor*. Ceramică dacică.

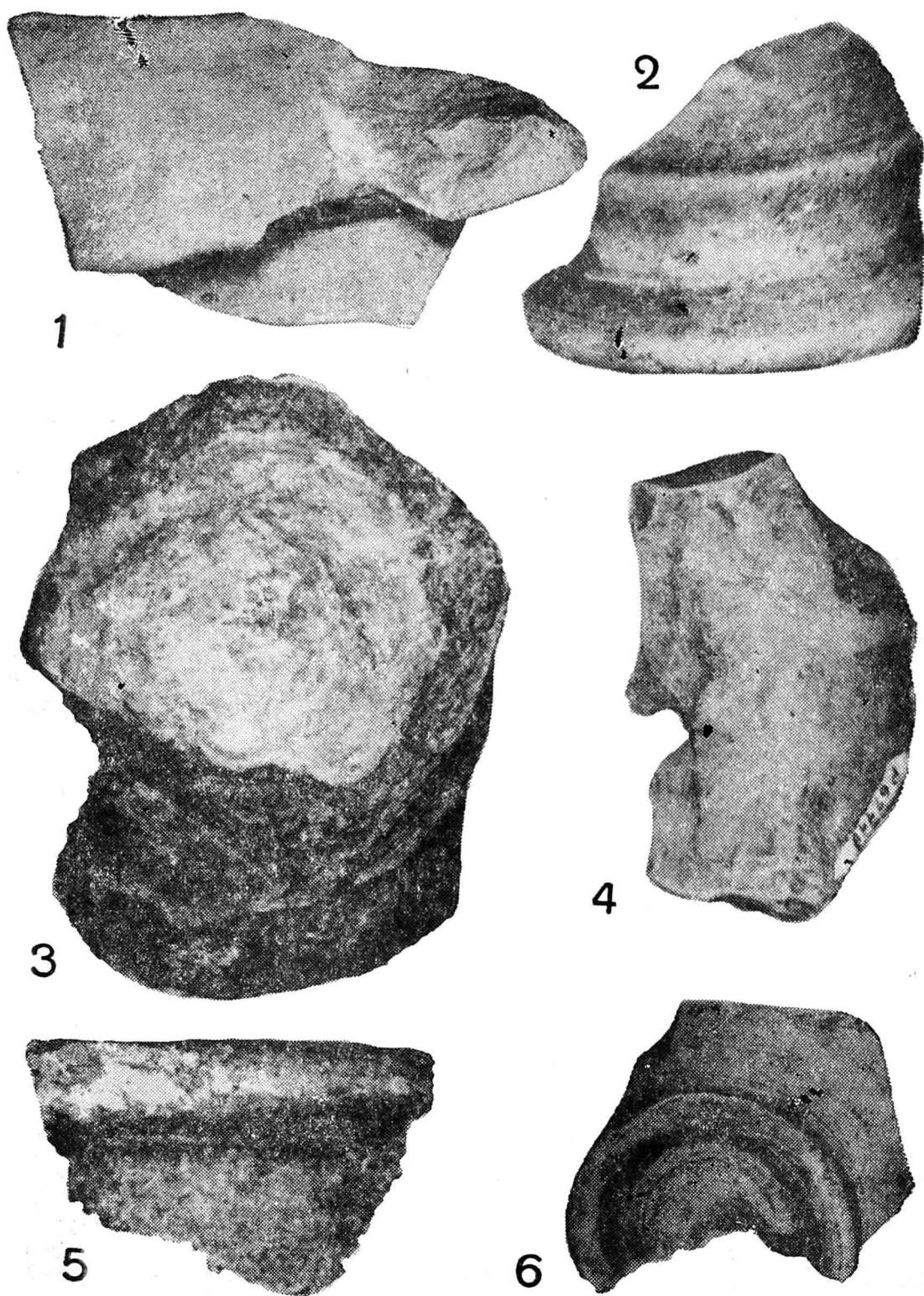

Fig. 7. — Orăzleci. 1—4, ceramică dacică; 5—6, ceramică romană.

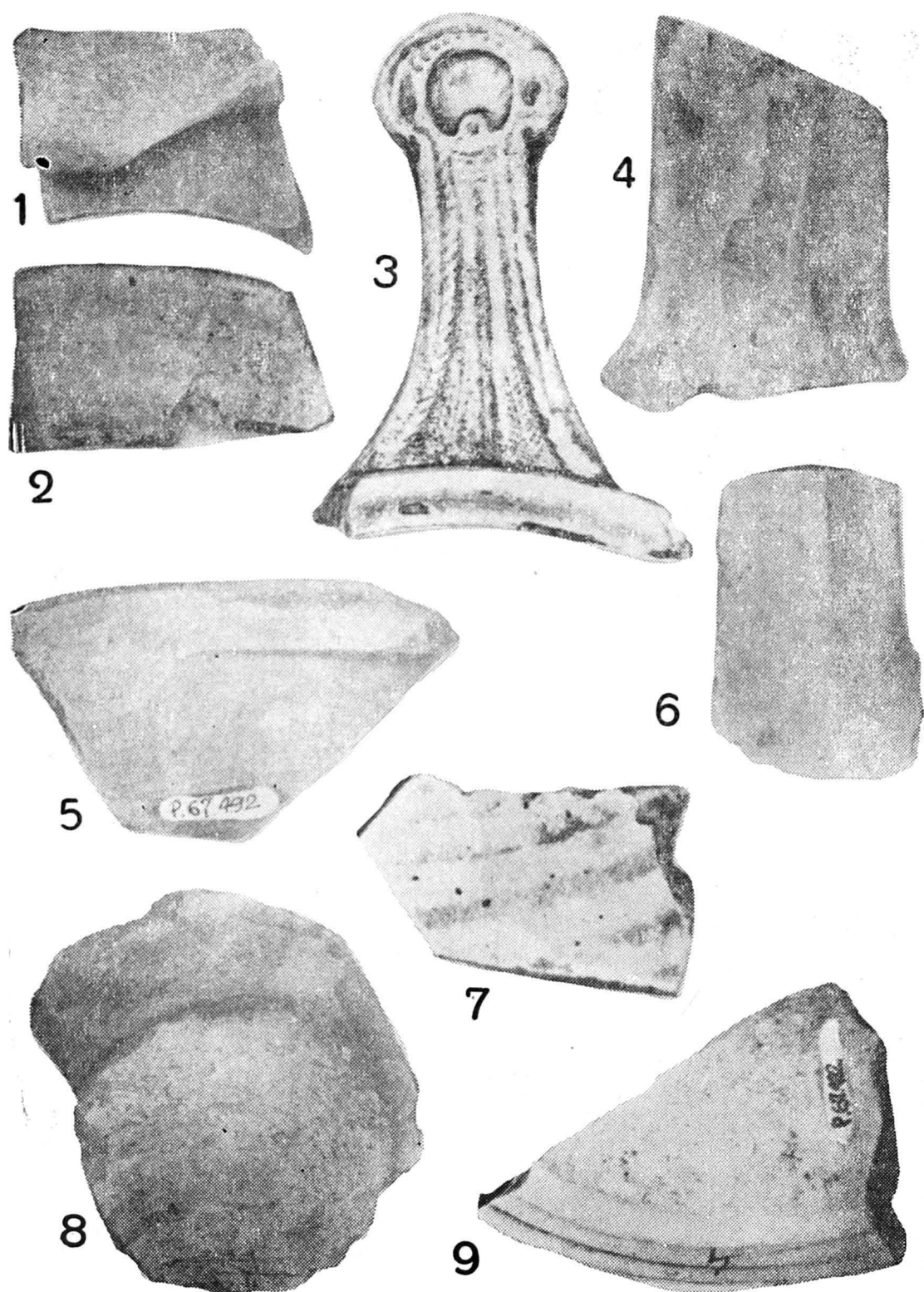

Fig. 8. — Orăzleci: 1—2, 4—8; Hotonfa: 3, 9. Ceramică romană.

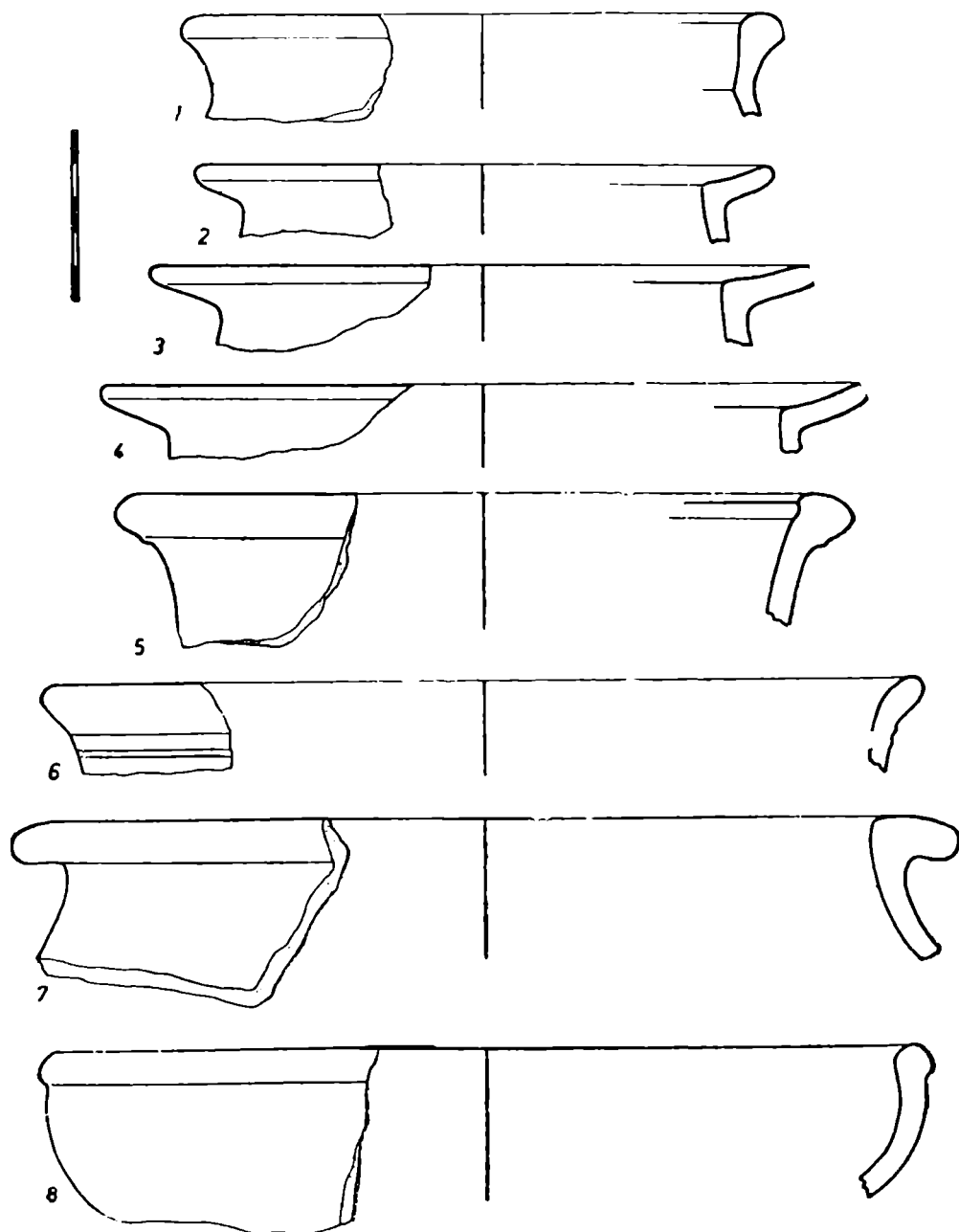

Fig. 9. — Orășleci: 1, 3—8; Hotonfa: 2. Ceramică romană.

Fig. 10. — Orăzleci. Ceramică romană. 4, probabil sec. IV.

Epoca hallstattiană. În cei doi ani de cercetări de suprafață întreprinse de N. Cristea au fost descoperite puține fragmente ceramice hallstattiene, doar în punctul *Gruicul lui Sip — Pirloage* (P. 67.979—67.982, 66.997). După factura ceramicii, socotim că materialele aparțin unor etape timpurii (fig. 6/1). În aceeași zonă, în pășunea *Itardeu*, I. Mitrofan ne-a semnalat o întinsă așezare hallstattiană, din care credem că fac parte și descoperirile semnalate de noi.

Epoca dacică. Materiale arheologice de epocă dacică se găsesc răspândite pe o suprafață care cuprinde punctele *Gura Finațelor* (P. 67.442), *Hotonfa* (P. 67.443—67.444) și *Orăzleci* (P. 67.445—450). Cele mai timpurii materiale provin din punctul *Orăzleci*, datînd din sec. II—I î.e.n.¹⁴

Ceramica este lucrată la roată, din pastă cenușie. În etapele timpurii are un slip fin, cenușiu, lustruit. Formele cele mai des întîlnite sînt: fructiera (buze și picioare, fig. 6/5, 7—8 = 7/1, 6/4 = 7/2) și altele (vasul borcan, vasul de provizii). Un fragment de picior de cupă este lucrat dintr-o pastă mai aspră, de culoare brună, cu două straturi superficiale la exterior, mai cărămizii (fig. 5/6 = 7/3)¹⁵.

Materialele descoperite ne arată că avem de-a face cu o așezare întinsă, cu o dăinuire îndelungată (de la sfîrșitul sec. II î.e.n. pînă în sec. I e.n.).

Epoca romană. Fragmente ceramice romane au fost descoperite pe *Valea Orăzleci* (P. 67.489—67.505; 67.531—67.542), la *Gruicul lui Sip* (P. 67.994—997) și pe *Hotonfa* (P. 67.451—457; 67.459—488; 67.506—530). Din aceeași zonă provine și o monedă romană de argint (fig. 3/11) de la împăratul Vespasian. Fragmentele ceramice descoperite sînt lucrate la roată, pasta este galben-roșcată. Un fragment de strachină are o pictură roșu-maronie (fig. 10/1). Formele mai des întîlnite sînt: vâscioare mici cu fundul inelar, altele cu buza profilată (fig. 10/6, 8—9), oale (fig. 10/7, 11) și un minier de tigaie frumos ornamentat (P. 67.472, fig. 8/3 = 10/5), din pastă cărămiziu-gălbuie la culoare. Un fragment de chiup, din pastă cenușie (fig. 10/4), arată că locuirea de aici continuă pînă în sec. IV e.n.

Perioada prefeudală și feudală timpurie. Descoperiri din această vreme sînt relativ puține. Urme au fost semnalate la *Gruicul lui Sip* (P. 61.997) și pe *Hotonfa* (P. 67.458).

Cercetările de suprafață de la Ciunga, deși de scurtă durată, dar amănunțite, arată o locuire intensă a zonei, începînd din cele mai vechi timpuri ale civilizației, pînă în vremurile în care localitatea începe să fie atestată documentar. Zona în care se află descoperirile este bogată în zăcămintele naturale (sare, metale rare), fiind și pe o importantă arteră de circulație, pe care s-au vehiculat străvechi civilizații. Săpături arheologice și de salvare se impun ca o necesitate.

GH. LAZAROVICI — N. CRISTEA

¹⁴ *Ibidem*, fig. 45/1, 3; 50/1—4; 51—54.

¹⁵ T. Soroceanu și colab., *op. cit.*, pl. XXV/5, XXVII, XXXII/5—8, XXXIII.

CONTRIBUTIONS ARCHÉOLOGIQUES À L'ANCIENNE HISTOIRE DE LA COMMUNE UIOARA DE JOS — CIUNGA (DÉP. ALBA)

(Résumé)

Par de recherches de surface, ont été collectionnés, dans divers endroits de la commune, des matériaux appartenant au néolithique ancien (culture Starčevo-Criș), à la fin du néolithique moyen et à la culture Coțofeni. Les plus riches matériaux appartiennent à l'époque du bronze (culture Wietenberg). L'époque hallstatienne est pauvrement représentée. On a trouvé aussi des matériaux daciques et romains et quelques tessons de l'haut moyen âge. On a signalé aussi un cimetière d'incinération de VIIIe—IXe siècles.

VESTIGII ARHEOLOGICE DIN BAZINUL CARAȘULUI

Prezentul articol își propune să pună în circulație informații referitoare la numeroase vestigii arheologice descoperite pe parcursul mai multor ani de cercetări de suprafață, de-a lungul uneia dintre cele mai locuite văi, pe parcursul epocilor vechi și pînă în zilele noastre. Firește, în acțiunea de investigare a terenului, cercetătorul nu descoperă întotdeauna lucruri absolut noi. Predecesori de-ai săi puteau depista și semnală mai de timpuriu anumite puncte cu vestigii arheologice. O revenire este întotdeauna binevenită, deoarece ea aduce precizări și permite o viziune de ansamblu asupra unei zone mai largi, prin încadrarea descoperirii respective în contextul unora asemănătoare, de pe o arie ce întrunește trăsături comune. Privite separat descoperirile nu spun mare lucru, în ansamblu însă ele scot în evidență elemente importante, cum ar fi: originile unei civilizații și aria ei de răspîndire, densitatea de locuire, înflorirea unor așezări și factori de natură geografică ce ar fi favorizat această înflorire.

Pentru a fi ușor utilizabile, vestigiile arheologice depistate prin perieghază trebuie foarte precis localizate, simpla plasare a lor în funcție de repere nesigure (copaci, fântini ș.a.) îngreunînd recunoașterea lor peste o perioadă de timp, în care înfățișarea locului se poate schimba. De aceea ne-am propus ca pe lângă descoperirile ce vor fi acum pentru prima oară publicate, și de care ne vom ocupa mai pe larg, să amintim și pe cele mai vechi, însoțite de mici hărți cu localizarea lor în funcție de repere relativ stabile (șosele, căi ferate, cursuri de apă).

Pentru a ușura urmărirea pe hartă a punctelor despre care vom vorbi, acestea vor fi enumerate începînd cu cele mai apropiate de izvoarele Carașului și continuînd spre vărsare, îndepărtîndu-ne uneori de albia principală pe văile micilor afluenți ce compun bazinul rîului mai sus amintit.

În hotarul orașului *Anina*, la izvoarele pîrîului Buhui, se află cîteva peșteri (Buhui, Plopa, Ponor) semnalate încă în secolul trecut¹, cercetate sumar în ultimii 15 ani. În aceste peșteri, precum și în micile adăposturi de sub stîncile din apropiere, au fost descoperite fragmente ceramice aparținînd culturii Coțofeni și așchii de silex, foarte probabil din aceeași epocă. Credem că acestea marchează o locuire temporară. Nu departe de întîlnirea Carașului cu Comarnicul sînt cunoscute alte două peșteri — Comarnic și Popovăț — în care, sub o crustă calcaroasă, au fost descoperite

---

¹ B. Milleker, *Délm.ősk.rég.*, 1891, p. 44; M. Roska, *ErdRep*, 1942, p. 251; R. Petrowszky, în *Banatica*, II, 1973, p. 385.

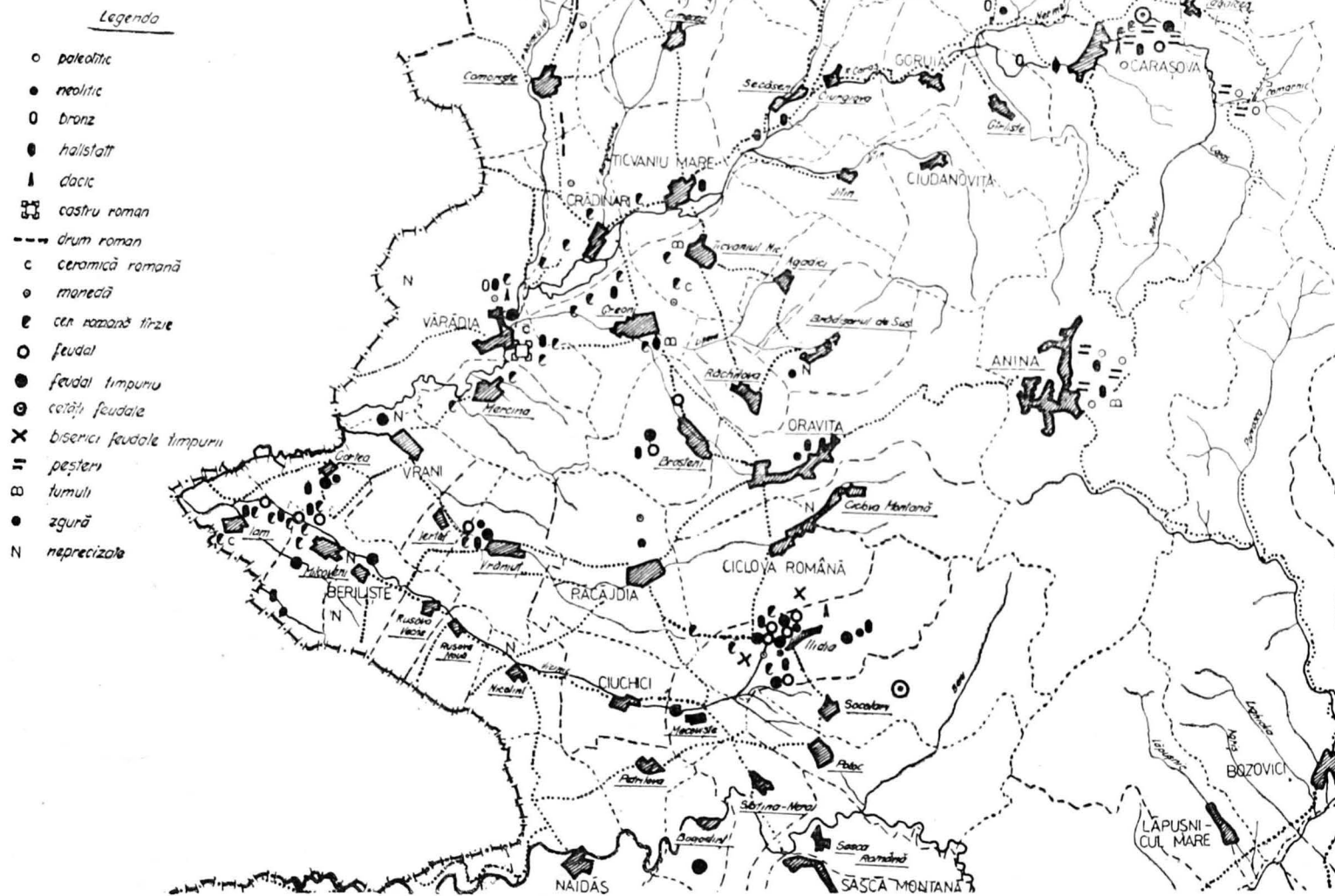

Fig. 1 — Harta vestigiilor arheologice din bazinul Carașului.

urmele unei faune paleolitice constând din oase de *Ursus spelaeus* cu urme de prelucrare².

În trecătoarea Prolas, din Cheile Carașului, în amonte de satul Carașova, în „Peștera Liliecilor“, cea mai mare dintre cele ce se înșiruie în dreapta râului, au fost descoperite fragmente ceramice preistorice: neolitic (Starčevo-Criș), eneolitic (Coțofeni), Latène, precum și câteva cioburi cu glazură, aparținând, probabil, secolelor IV—V e.n.³

La sud-est de *Popovăț*, la 115 m deasupra nivelului apei, „Peștera Cerbului“, sondată în 1933—1939⁴, adăpostește oase de urs de peșteră, după părerea lui E. Balogh, intenționat sparte. Alături de acestea a fost descoperită o așchie triunghiulară de cuarțit, musteriană.

La *Carașova*, în imediata vecinătate a satului, deasupra morii, se află o restrînsă așezare Coțofeni. Tot acolo pot fi recoltate bucăți de zgură de fier a căror vechime nu poate fi apreciată prin simpla cercetare de suprafață. La mai puțin de un km de acest loc, pe piscul ce străjuie trecătoarea Prolasului și care are sub vedere întreaga depresiune spre Iabalcea, Doman, Nermet, se află cetatea Carașului, rămasă necercetată de arheologi. În vecinătatea acesteia, spre răsărit, se află o movilă artificială care ar putea adăposti resturile unui turn de pază. În aval de sat, pe malul drept al Carașului, pe mici înălțimi, se găsesc sporadic, dar răspândite pe o lungime de cîteva kilometri, fragmente ceramice preistorice, cele mai multe provenind din străchini cu fațete pe umăr, aparținînd epocii hallstattiene.

Între *Giurgiova* și *Secășeni*, pe o mică vale ce duce spre Caraș, a fost descoperit întîmplător un depozit de bronzuri, care a fost împărțit între descoperitori, mai apoi fiind parțial recuperat și publicat⁵. Foarte probabil din același depozit provine și celul recuperat nu de mult (fig. 11/15). În gura văii ce adăpostise depozitul, în locul numit „La Cruce“, pe ambele părți ale șoselei Oravița — Reșița, se găsesc fragmente ceramice hallstattiene, asemănătoare celor descrise la Carașova.

La intrarea în *Ticvaniul Mare*, pe partea stîngă a șoselei, pe micul podiș de lingă Caraș, a fost descoperit cu aproape un secol în urmă un depozit de bronzuri hallstattiene⁶.

În comuna învecinată, *Grădinari*, la ieșirea spre Timișoara, în jurul ruinelor vechii mănăstiri, atît pe Valea Bargeșului, cît, mai ales, spre Comoriște se găsesc fragmente ceramice din pastă gălbuie și cenușie, lucrate la roată, din epoca romană tîrzie. Prin apropiere trece drumul roman, care pe alocuri e numit „Drumul Irinii“. Pe traseul acestuia s-au descoperit mai multe monede romane.

În hotarul satului *Ticvaniul Mic*, în locul „Gomile“, situat pe drumul de pămînt spre Grădinari, se găsesc cîteva tumuli aplatizați, iar în jur o întinsă zonă cu ceramică cenușie, lucrată la roată, de secol IV e.n.⁷ Vechi-

² Cea mai mare parte a materialului se găsește la muzeul din Reșița. Cîteva piese au ajuns la muzeul de istorie din Cluj (inv. IV. 5226—5240). Vezi M. Roska, *op. cit.*, p. 136, 251.

³ Șt. Cădăriu, R. Petrowszky, în *Tibiscus*, IV, 1975, p. 151—153.

⁴ E. Balogh, în *Közl*, II, 1942, p. 3.

⁵ O. Răuț, în *RevMuz*, IV, 1967, p. 44—47.

⁶ M. Roska, *op. cit.*, p. 197—198.

⁷ E. Iaroslavski, Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 257.

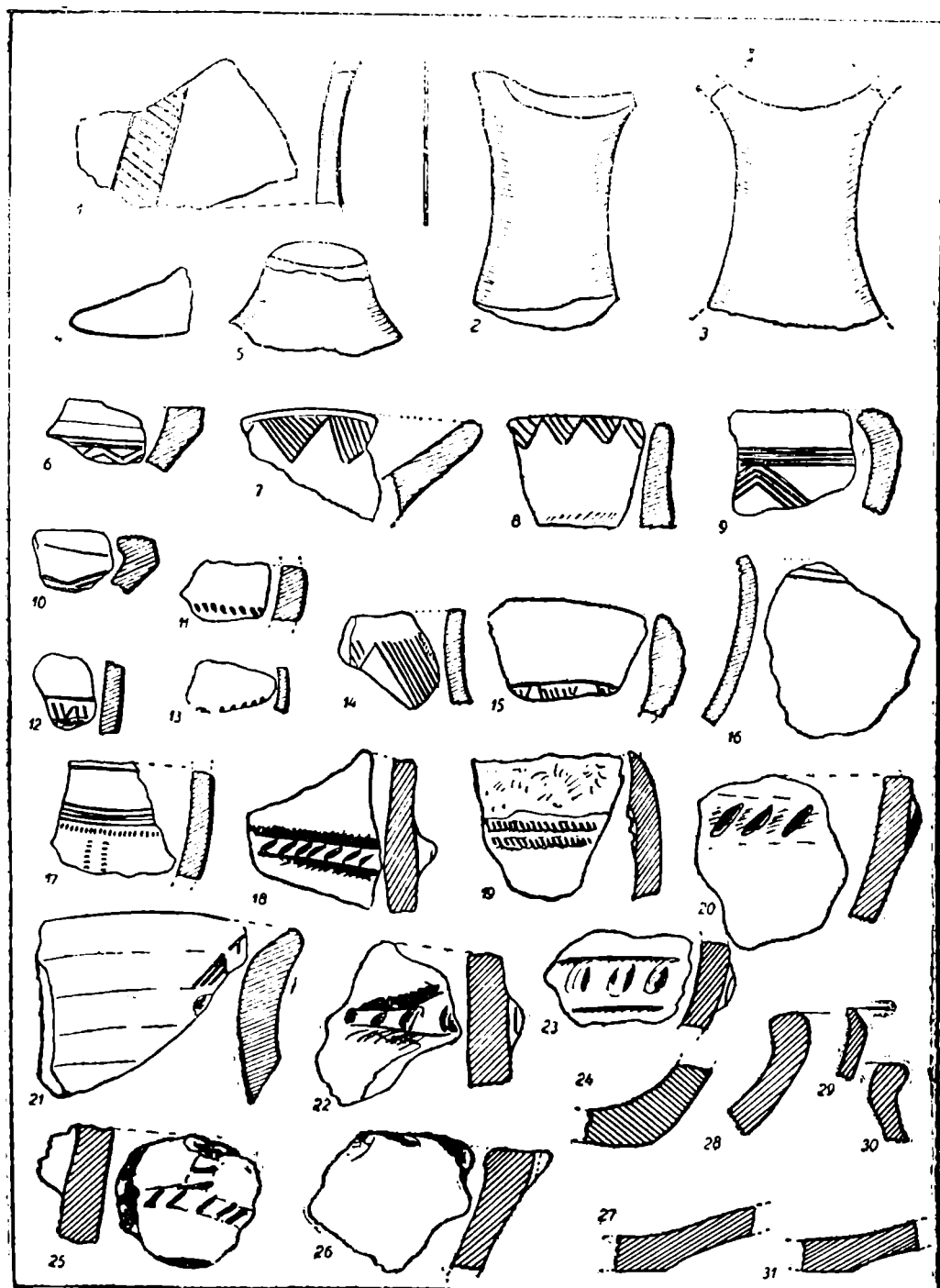

Fig. 3 — Ceramică de la Milcoveni—Vînd.

mea tumulilor e greu de precizat, cită vreme din ei nu s-a recoltat nici un fel de material.

În hotarul satului *Greoni*, pe lângă cele câteva puncte semnalate de noi cu altă ocazie⁸, mai există câteva vestigii pe care le amintim aici. Pe Valea Budovița, afluent al Lișavei, se observă 5—6 tumuli apiatizați, cu manta de pietre, cu un diametru de 2—6 m. Pe terasă, în jurul tumulilor, s-a descoperit ceramică hallstattiană și de sec. IV e.n. Pe „Dealul Albului“, cu ocazia unui sondaj efectuat în 1964, au fost descoperite o vatră, resturile unei locuințe, multă arsură, ceramică lucrată la roată dintr-o pastă cenușie zgrunțuroasă, bine arsă, databilă în secolul IV—V e.n. La „Hirboace“, în lunca riului Caraș, au fost descoperite mai multe vase de sec. IV, unele dintre ele întregite deja la muzeul din Reșița. Pe terasa înaltă de deasupra izvorului din punctul mai sus amintit, într-o livadă, au fost descoperite fragmente ceramice hallstattiene aparținând culturii Basarabi.

La *Vărădia*, pe malul drept al Carașului, se află dealul „Chilii“ ce domină valea, o perspectivă întinsă deschizându-se privirilor de jur împrejurul înălțimii. Platoul de pe partea superioară a dealului, de formă ovală, cu dimensiunile 200 × 120 m, precum și pantele line dinspre sud și est, au constituit locuri favorabile pentru stabilirea de așezări. Încă la sfârșitul secolului trecut B. Milleker, într-un mic sondaj, constată existența unor vetre de foc, ceramică de epoca bronzului, hallstattiană și romană⁹. Din păcate, cu ocazia plantării dealului cu pomi, arăturile foarte adânci efectuate aici au distrus pînă la adîncimea de 1 m straturile arheologice, depunerile fiind amestecate în acest moment. În săpăturile efectuate în anii 1974—1975 au putut fi surprinse doar fundurile unor locuințe semiadîncite și gropi care depășeau în adîncime grosimea straturilor răsturnat de plug. Cele mai vechi urme descoperite pe „Chilii“ aparțin epocii bronzului, din păcate nici un complex nefiind găsit nederanjat. Din Hallstatt B și C au fost descoperite fundurile cîtorva bordeie, cu un inventar destul de bogat constînd din figurine zoomorfe și antropomorfe, ceramică neagră și roșie lustruită, cu cioburi pisate în pastă, ornamentată cu butoni, briuri, caneluri și pliseuri, incizii (fig. 11/12—14). Sînt întîlnite și cioburi purtînd ornamente specifice culturii Basarabi — incizii în „S“ încrustate cu alb.

Așezarea dacică fortificată, ce ocupa cam o pătrime din suprafața platoului, nu a fost sondată decît cu o mică secțiune. Pe lângă materialul specific dacic, constînd din câteva vase-borcan, aici au fost descoperite o mare cantitate de bile de praștie, confecționate din lut, două vîrfuri de sulită, câteva săgeți, monede de la Vespasian și Domițian, piese de podoabă din bronz, ceramică romană. Cercetarea vestigiilor dacice de pe „Chilii“ se impune pentru viitorii ani, aceasta putînd duce la stabilirea vechimii fortificației, întinderea și sfîrșitul ei. O prețioasă indicație pentru vechimea așezării este descoperirea de către un localnic, Ceia Aurel, a

⁸ *Ibidem*, p. 256—257.

⁹ B. Milleker, *Délm.ősk.rég.*, 1891, p. 50—53; Idem, în *Délm.ősk.*, 1894, p. 46, 59—61, 72; Idem, în *Délm.*, I, 1897, p. 120; III, 1906, p. 153—154; Idem, în *ArchÉrt.*, II, 1882, p. 154.

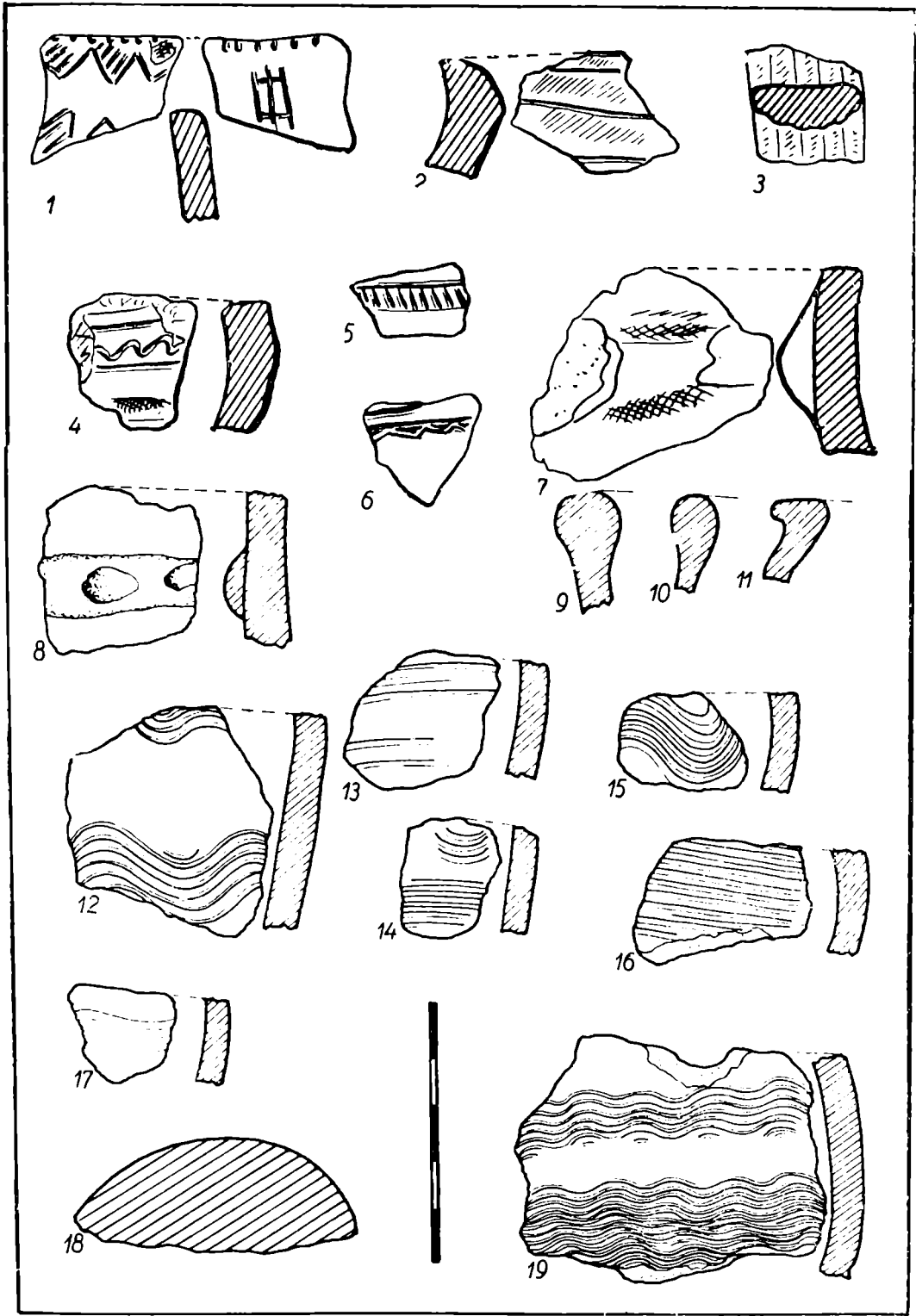

Fig. 4 — Ceramică de la Milcoveni—Prislaia.

unui tezaur de tetradrahme, care au ajuns la un colecționar particular — medic din Craiova. Tot aici, în secolul trecut, au fost descoperite mai multe imitații după tetradrahme de la Filip al II-lea¹⁰. N-ar fi exclus ca ruinele de pe „Chilii” să aparțină fortificației dacice pomenită de Ptolemeu — *Arcidava*, dar nu avem această certitudine pînă la cercetarea integrală a platoului, precum și a unei alte zone foarte bogată în material ceramic dacic, aflată la aproximativ 10 km spre sud — „Poiana Flămîndă”.

Materialul cel mai numeros ce poate fi recoltat pe „Chilii” aparține epocii romane. În pantele de sud și sud-vest ale dealului, ocupate în prezent de cimitirul satului, cu ocazia săpării gropilor ies la lumină fibule, monede, piese de bronz de la îmbrăcăminte, ceramică. În partea superioară a platoului s-a aflat o fortificație romană cu șanț și palisadă. Șanțul a fost surprins pe o lungime de 40 m, în cîteva secțiuni paralele. Nu știm încă dimensiunile fortificației. Lățimea șanțului la partea superioară este de 3,20 m, adîncimea la mijloc fiind de 2 m. În umplutură se găsește foarte mult chirpic și cărbune, provenit, desigur, din incendierea palisadei. Dintre materialele descoperite la suprafață sau în săpături amintim o cărămidă purtînd ștampila LEG IIII, cîteva monede, aplici de bronz, ceramică întregibilă. Această fortificație, necunoscută pînă acum, se adaugă uneia deja cercetată, castrul din lunca riului Caraș¹¹, în prezent foarte deteriorat de revărsările apelor. În pantele dealului din partea sudică a castrului a fost descoperit accidental un sarcofag roman din cărămidă, distrus de descoperitori. N-ar fi exclus ca numărul mormintelor din acel loc să fie mai mare. În partea de est a dealului „Chilii”, alături de ruinele unei foste mori, pe marginea drumului ce duce spre Grădinari, pot fi recoltate cioburi cenușii lucrate la roată, de sec. IV. În locul numit „Dîmbul Odăilor”, pe terasa din stînga castrului, s-a descoperit ceramică hallstattiană (fig. 11/9) și de sec. IV (fig. 11/10—11).

La *Mercina*, pe terasele de deasupra luncii Carașului, pe stînga drumului spre Greoni, pe lîngă un bogat material hallstattian se găsește ceramică dacică lucrată cu mîna și ceramică de sec. IV e.n.¹²

La *Vrani*, în vecinătatea morii cu valțuri, s-a recoltat ceramică medieval-timpurie.

La *Ciortea*, în „Izlaz” și în vecinătate, în apropierea drumului spre Iam, se găsesc fragmente ceramice de sec. VIII—IX și ceramică preistorică (fig. 11/7—8).

În hotarul satului *Broșteni*, în locul în care drumul de pămînt se desprinde din șosea pentru a se îndrepta spre sat, se întind, pe o destul de mare suprafață, fragmente ceramice lucrate la roată, cu ornament în val, de sec. IX—X (fig. 10/30—31). În locul numit „Micleni”, în punctele „Ogașul Mic” și „La Fintină”, s-au găsit fragmente ceramice hallstattiene (fig. 10/1—19), de sec. IV e.n., de sec. VIII—IX (fig. 10/27—29), de sec. XII—XIII (fig. 10/20—26).

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Gr. Florescu, în *Istros*, I, 1934, p. 60—72.

¹² E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 256.

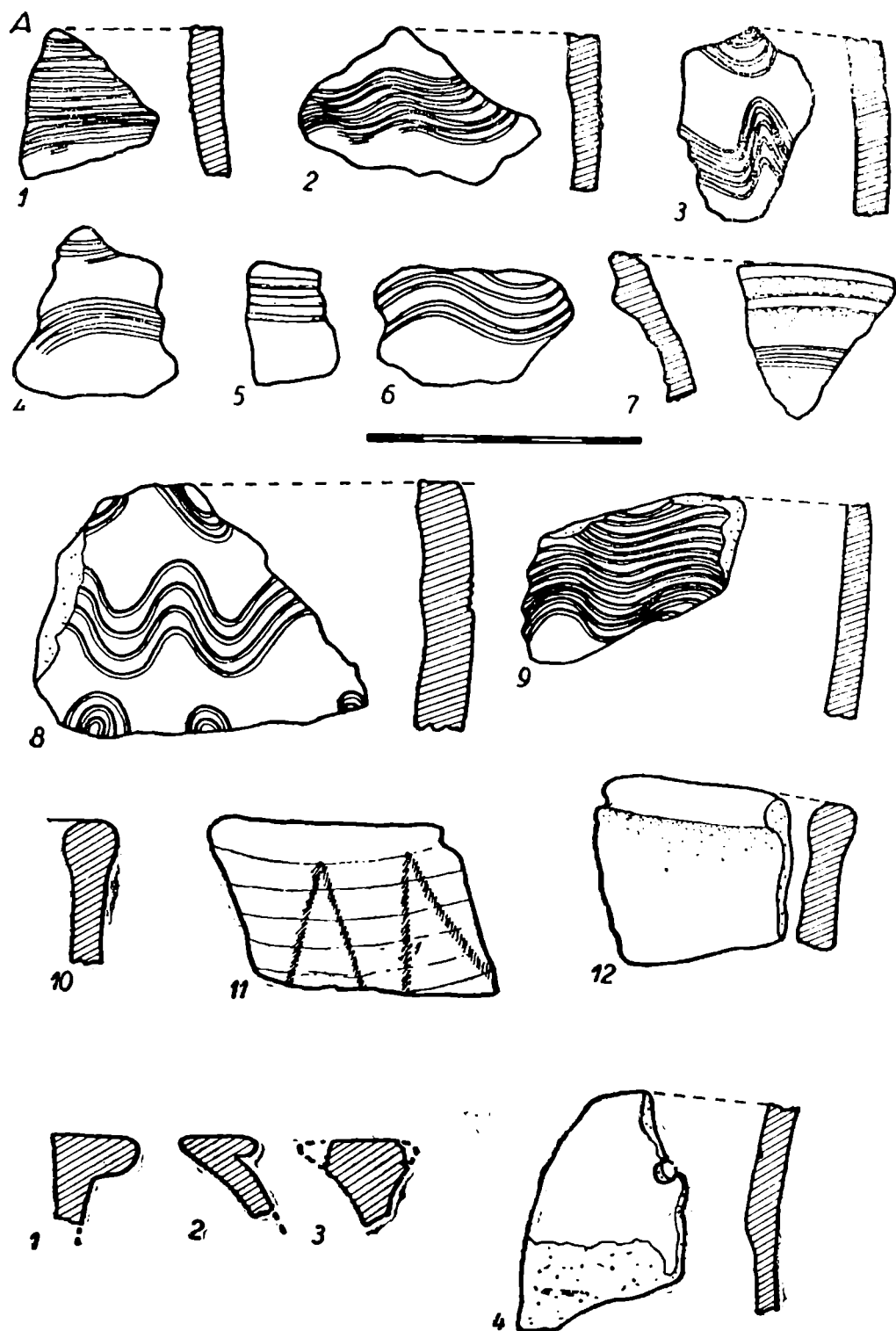

Fig. 5 — Ceramică de la Milcoveni—Grădinile din Vale (A 1–9), Pripor (A 10–12), Drumul Mare (B 1–4).

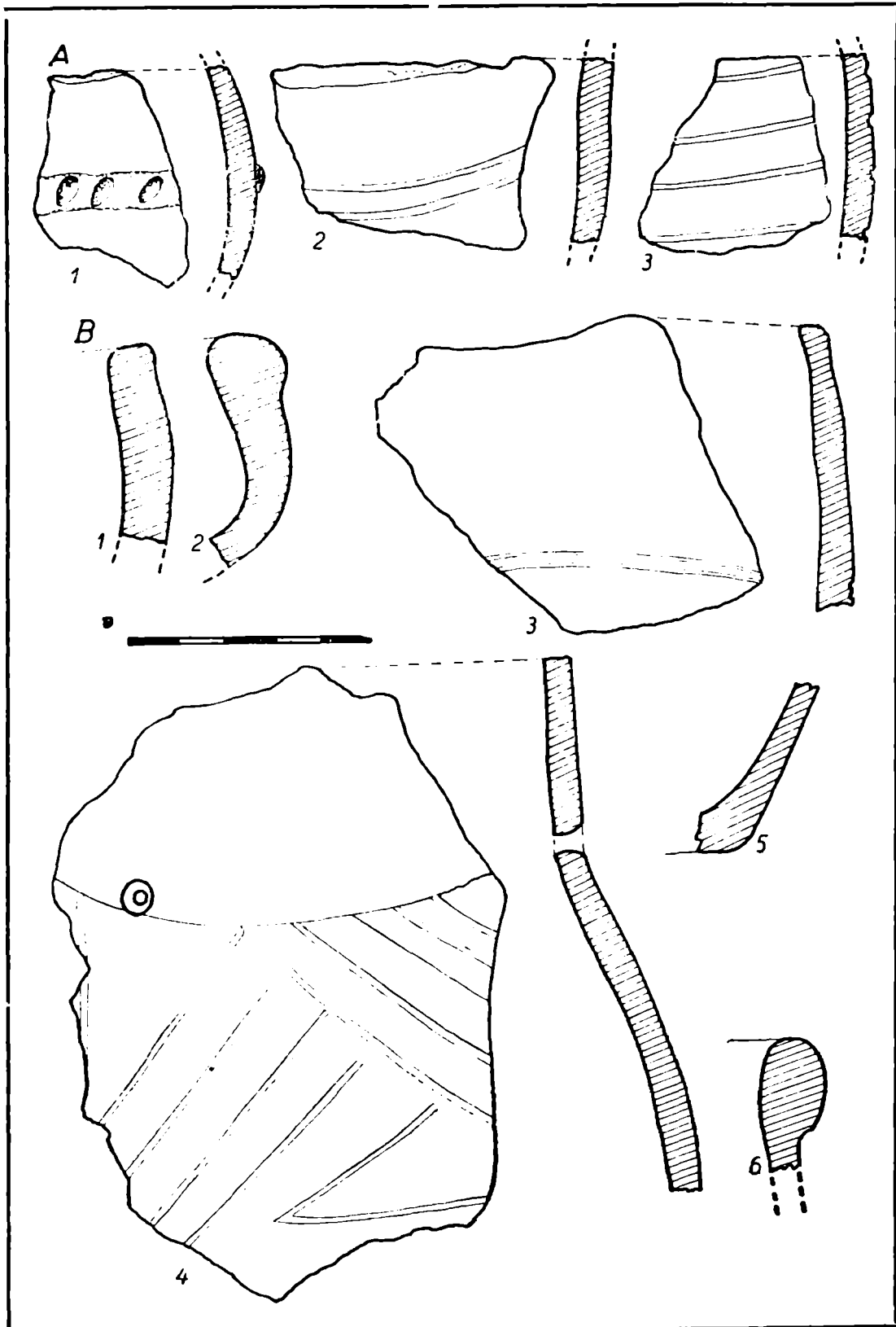

Fig. 6 — Ceramică de la Milcoveni—Pripor.

La *Brădișorul de Jos* (fostul Măidan), în izlazul satului, la sud-est de calea ferată, se găsește o stîncă plată ce se ridică cu aprox. 0,30 m deasupra solului și care are incizate douăsprezece semne nedescifrate pînă acum. Sperăm să putem reveni cu altă ocazie asupra acestei descoperiri. În hotarul satului sînt pomenite, fără a fi precizat locul descoperirii, un vas și un topor preistoric¹³, precum și cîteva piese de fier, îndoite ritual, socotite celtice¹⁴.

La *Răcăjdia*, pe drumul ce duce spre Ilidia, se găsește sporadic ceramică romană. Tot la Răcăjdia s-a descoperit cu 15 ani în urmă un mare tezaur monetar, în prezent împrăștiat în cîteva muzee și colecții particulare, datat în sec. IV e.n.¹⁵

La *Vrăniuț*, pe lângă descoperirile semnalate de noi nu de mult¹⁶, sînt de amintit numeroase urme de bordeie, cuptoare, morminte, ce se observă în malul pîriului Ciclovei. În cărămidărie și în jurul acesteia se întîlnesc cioburi neolitice, hallstattiene, romane tîrzii (fig. 11/1—6), prefeudale (sec. VIII—IX) și feudal-timpurii de sec. XI—XII. În punctul „Movila Mică” se află ceramică medievală.

La *Ilidia*, pe lângă vestigiile feudale deja cunoscute¹⁷, au fost descoperite prin periegează, iar uneori prin mici sondaje, așezări din epoci diferite. La izvoarele pîriului Vicinic, pe Valea Mare, se înșiruie mai multe poieni. În cea mai mare dintre acestea, despărțită de pîriu în două părți, care, împreună, ocupă cca. 2 hectare, au fost descoperite, în albie și în cîteva mici sondaje, cioburi hallstattiene și medieval-timpurii. Tot din această poiană au fost luate de ape, probabil, cele cîteva cioburi Starčevo-Criș descoperite ceva mai jos, în poziție secundară, în nisip. Pe stîncile din stînga văii se află cîteva peșteri necercetate. La ieșirea din căldarea ce adăpostește poiana despre care am vorbit se află o stîncă — „Cleantul lui Ion Sirbu” — pe peretele căreia au fost pictate cu roșu diferite figuri și semne. Pictura a fost realizată cu culori minerale, cu o bună aderență. Doar acolo unde infiltrațiile au fost mai abundente pictura a fost parțial deteriorată. Aceste desene aparțin, foarte probabil, epocii feudale timpurii. Coborînd pe vale, pe partea dreaptă a acesteia se află înălțimea Cucuiova Mare, unde localnicul Doru Ghercea a descoperit o monedă dacică de argint. La confluența pîriului Valea Mare cu Valea Măcicășeni se află, pe o întinsă suprafață, mai multe stațiuni prefeudale și feudale timpurii, ce se înșiruie pe durata sec. VIII—XIII. Centrul acesteia este la ieșirea din sat, în punctul „Săliște”.

Pe Valea Mare în jos, în imediata vecinătate a satului *Macoviște*, riul a scos la iveală un tezaur de podoabe medievale compus din cercei, ine, aplice, brățări. Foarte probabil acestea nu au aparținut unui mor-

¹³ B. Milleker, *TRET*, V, p. 135; R. Petrowszky, în *Banatica*, II, 1973, p. 392, pl. IX/1—3.

¹⁴ S. Liuba, A. Iona, *Topografia satului și hotarului Măidan*, Caransebeș, 1895, *passim*.

¹⁵ N. Gudea, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 183—190.

¹⁶ E. Iaroslavski, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 256.

¹⁷ I. Uzum, Gh. Lazarovici, în *Banatica*, I, 1971, p. 157—161; Șt. Matei, I. Uzum, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 355—364; Șt. Matei, în *Banatica*, II, 1973.

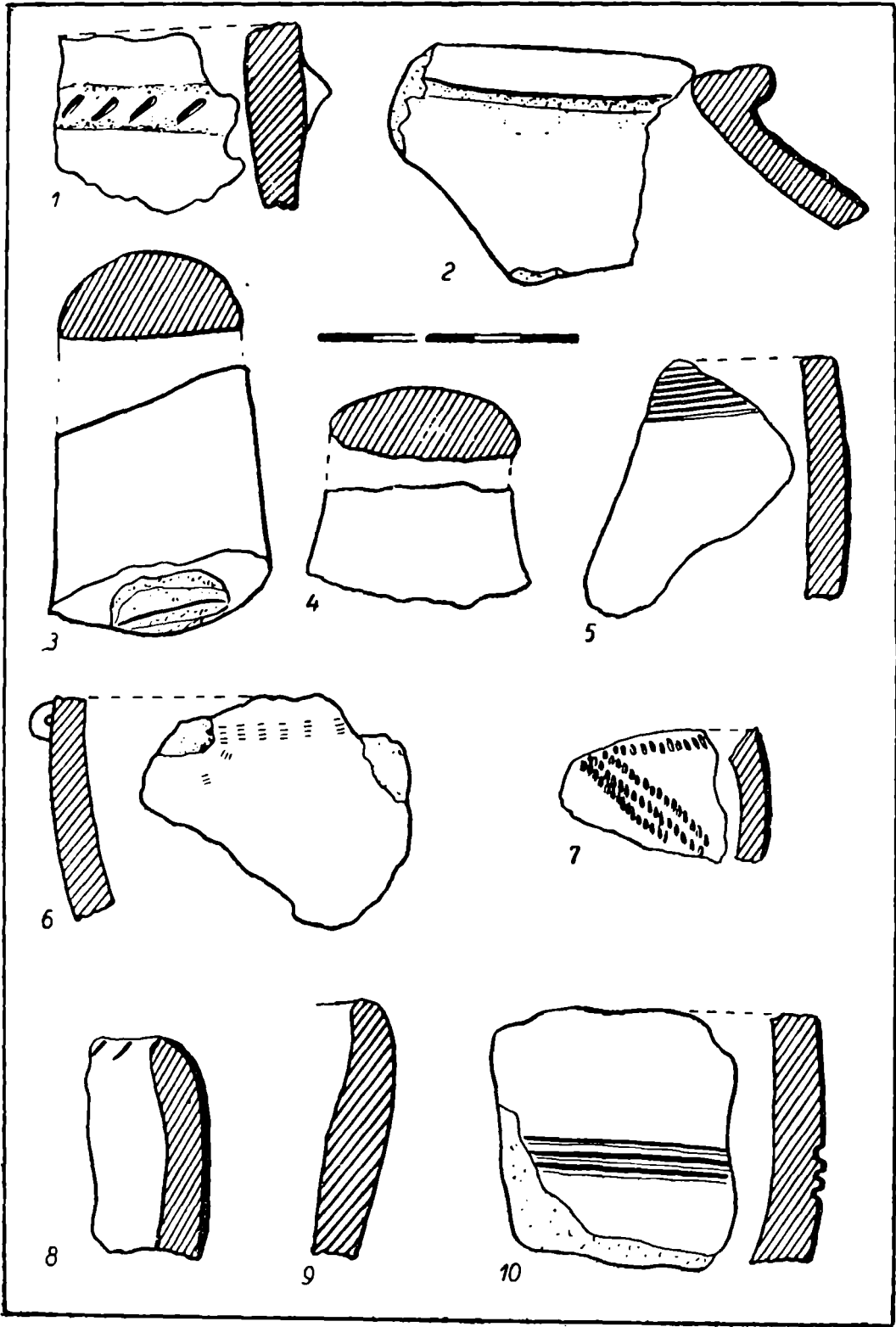

Fig. 7 — Ceramică de la Milcoveni—Prîpor.

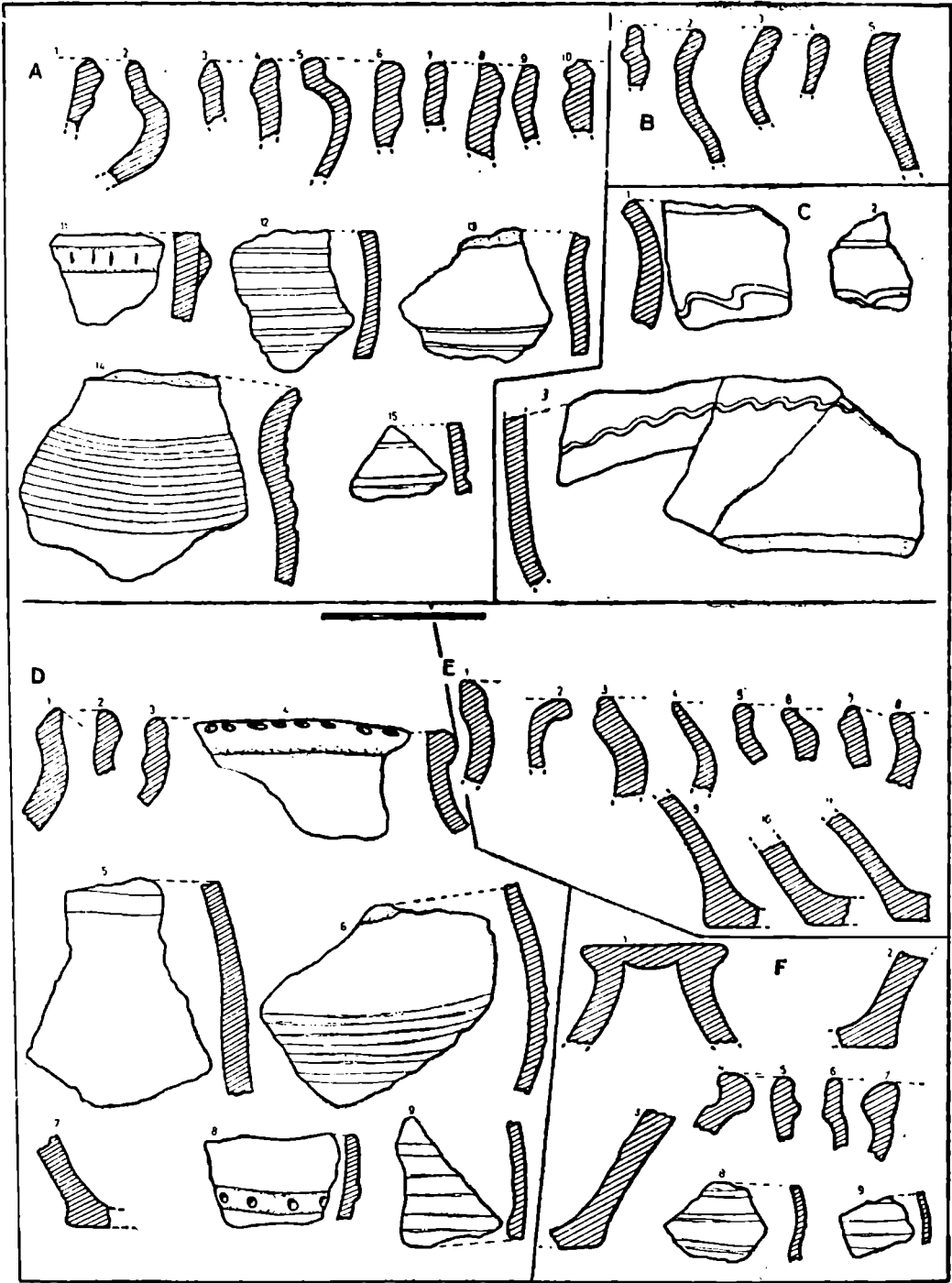

Fig. 8 — Ceramică de la Milcoveni—Crivaia—Săliștiușă.

mint, numărul lor mare și strinsa grupare indicînd, mai de grabă, un tezaur intenționat îngropat în sec. XII/XIII¹⁸.

La *Milcoveni*, pe o terasă deasupra Vicinicului, pe ambele părți ale șoselei, în locul numit „Grădinile din Deal” se află sporadic fragmente ceramice romane tirzii, precum și prefeudale. La sud de sat, în Văile Crivaia și Vină, cu ocazia unor lucrări de regularizare a firului apei, au fost descoperite fragmente ceramice neolitice (fig. 3/1—5), așchii de silix, chirpic, aparținînd culturii Vinča. Cu ocazia aceluiași lucrări, la oca. 300 m vest de „Drumul Mare”, pe dreapta văii Vină, se găsesc fragmente ceramice hallstattiene (fig. 3/6—31). Pe Valea Crivaia, în aceeași parte a satului, între „Drumul Mare” și „Drumul Stînii”, în locul numit „Săliștiuță”, se observă numeroase urme de chirpic, împreună cu ceramică medievală (fig. 8). În acest loc tradiția fixează vatra vechiului sat. Din capătul vestic al satului, pînă spre *Iam*, se înșiruie mai multe așezări de sec. IV și cîteva prefeudale (sec. VIII—IX). Punctele conținînd asemenea vestigii, din amonte în aval, sînt: „Bileat”, „Grădinile din Vale” (fig. 5/A 1—9), „Moara din Vale”, „Pripor” (fig. 5/A 10—12; fig. 6), „Canton” (fig. 5/B 1—4). În hotarul cu Ciortea, în punctul „Prislaua”, se găsește ceramică hallstattiană (fig. 4/1—8), romană și post-romană (fig. 4/9—11), prefeudală (fig. 4/12—19).

La *Iam*, pe lîngă punctele cu ceramică de sec. IV¹⁹, la 400 m nord-vest de sat, pe marginea terasei de deasupra Vicinicului, a fost descoperită o stelă reprezentînd o figură umană stingaci redată. Piesa se află în prezent la Muzeul din Reșița (fig. 9/3). La ieșirea din sat, spre *Milcoveni*, pe partea stîngă a drumului, se află răspindite fragmente ceramice hallstattiene (fig. 9/1—2) și de sec. IV (fig. 9/4—16).

Repartizarea pe epoci a punctelor conținînd vestigii arheologice depistate în cele 21 de localități investigate din bazinul Carașului se prezintă astfel: paleolitic — 3, neolitic — 4, eneolitic — 3, epoca bronzului — 1, hallstatt — 13, latène — 3, romane — 5, sec. IV—V — 12, sec. VIII—X — 7, sec. XII—XIII — 7, sec. XIV—XVI — 3 (vezi fig. 1).

Din punct de vedere geografic, se observă o slabă locuire a părților muntoase (excepție făcînd epoca paleolitică) de la izvoarele rîului și o mai mare densitate în regiunile depresionare și de podiș.

S-a putut lesne observa că de fiecare dată cînd localizam un anumit punct era pomenită în descrierea zonei, la mică distanță, o apă curgătoare, afluent al Carașului sau Carașul însuși. N-am vrea să se creadă că perieghiza ce a dus la depistarea stațiunilor sus pomenite a fost efectuată doar pe malul apelor. Pur și simplu, am observat că depărtîndu-ne mai mult de 500 m de firul apei încetează să mai apară urme de locuire antică. Îndepărtîndu-ne în continuare, n-am face decît să ne apropiem de cursurile altor ape, fapt ce duce la apariția altor urme de locuire. De regulă distanța între o așezare și cel mai apropiat curs de apă nu depășește 300 m.

¹⁸ Deținem informația de la tov. Ilie Uzum, care va publica, sperăm, curînd, acest tezaur.

¹⁹ E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 256.

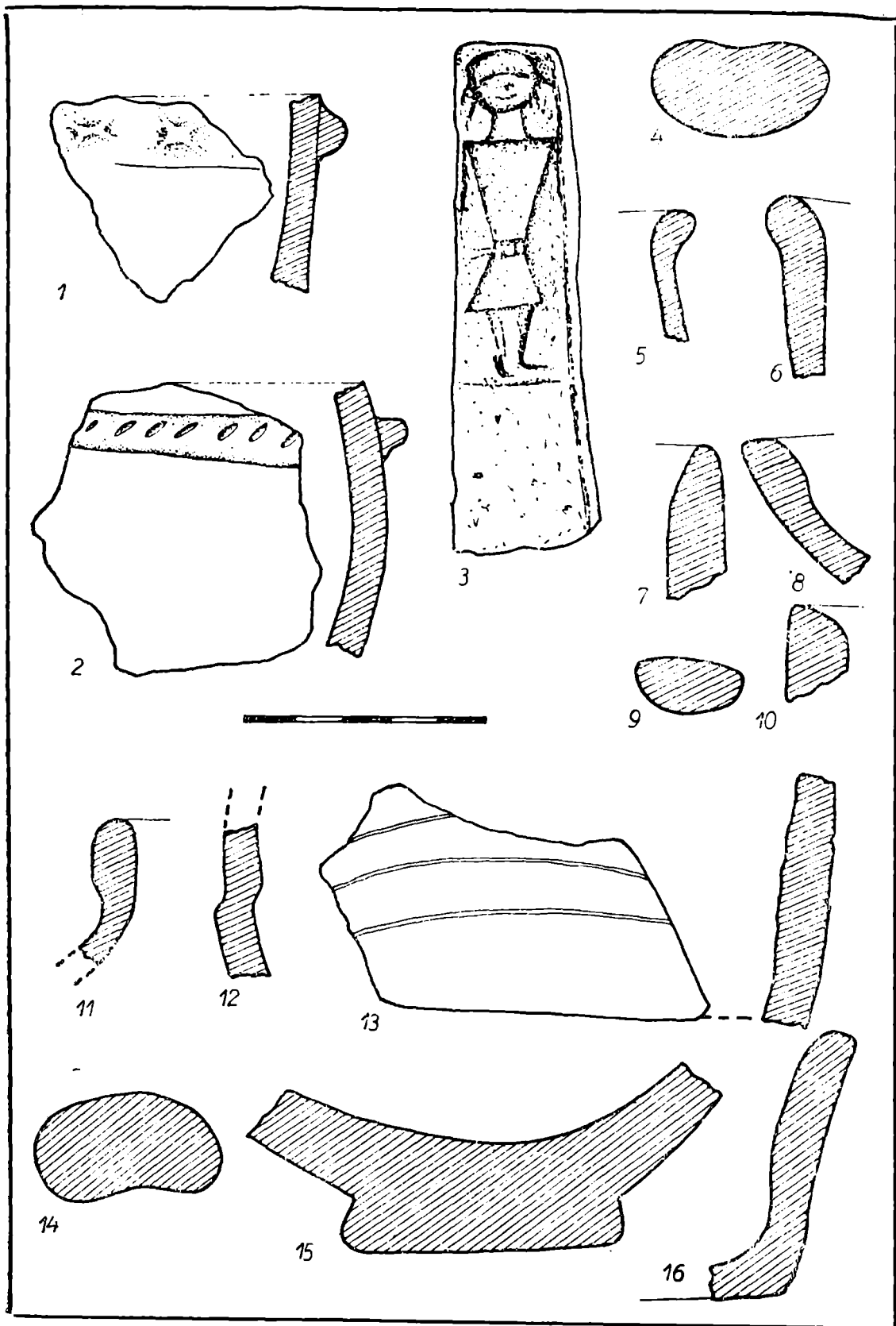

Fig. 9 — Ceramică de la Iam (1—2, 4—16) ; stelă (3).

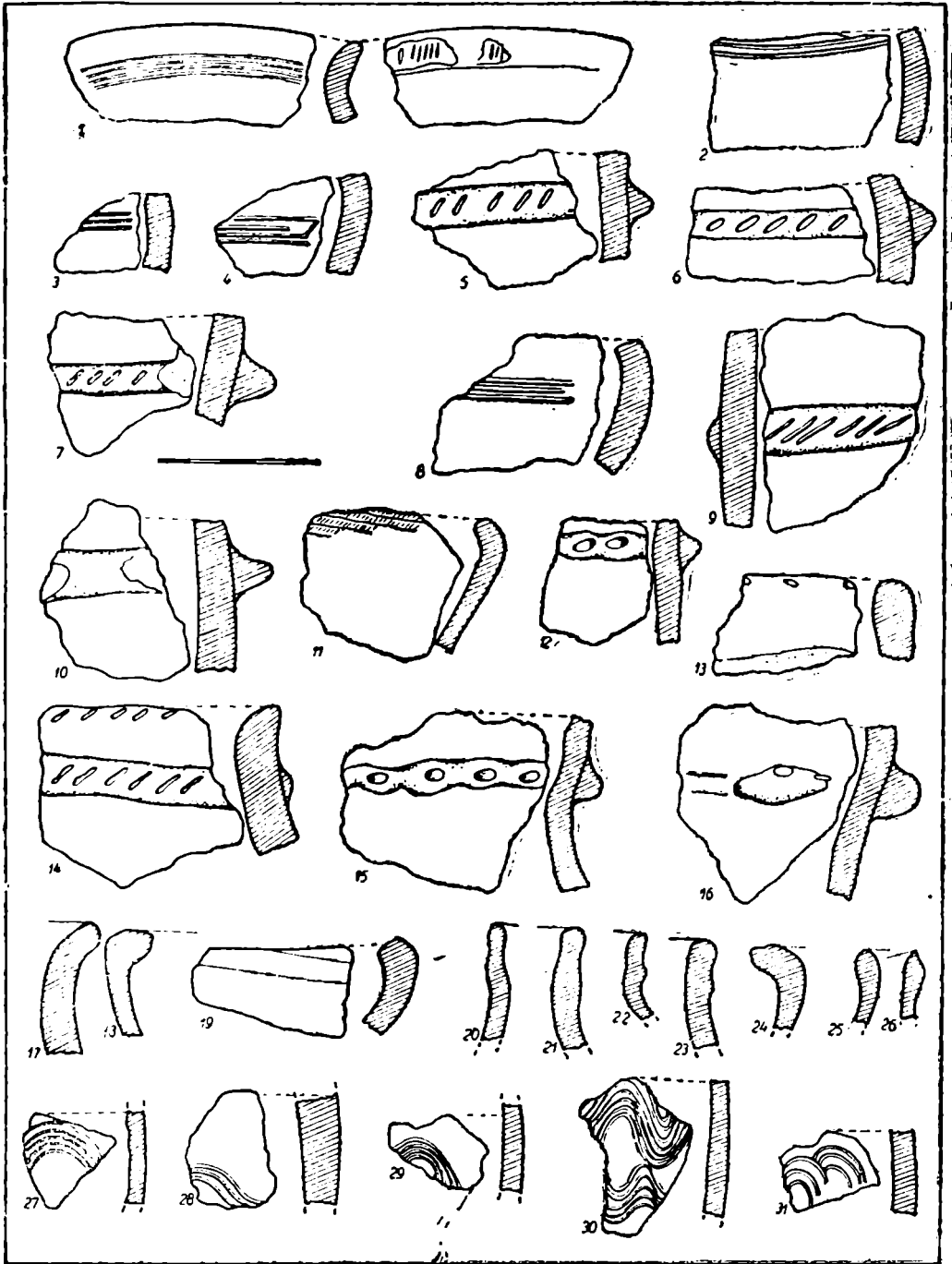

Fig. 10 — Ceramică de la Broșteni.

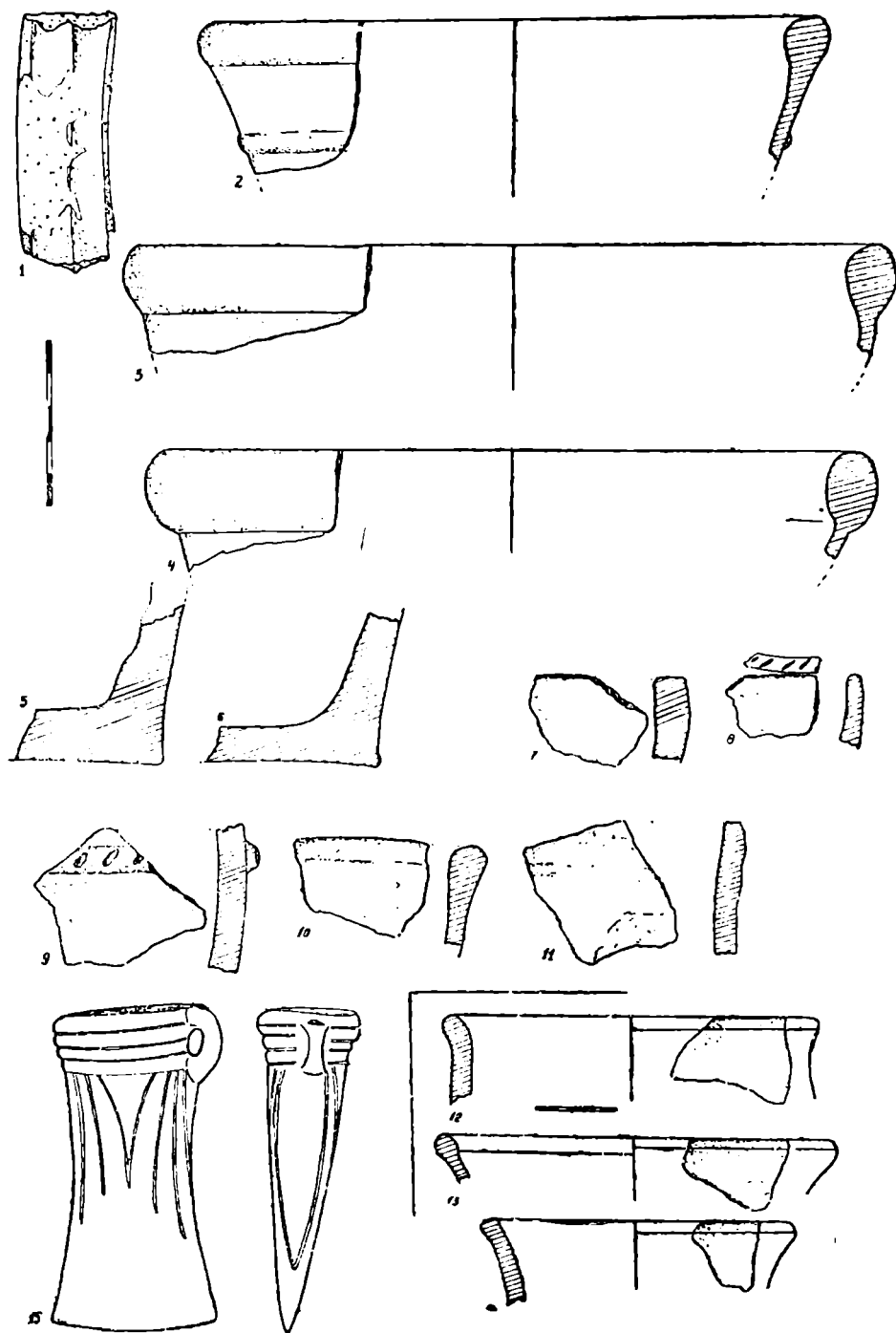

Fig. 11 — Ceramică de la Vrăniuț (1—6), Ciortea (7—8), Vărădia—Dîmbul Odăilor (9—11), Chilia (12—14). Celt de la Giurgiova (15).

Cu excepția fortificației de la Vărădia, toate celelalte așezări sînt neîntărite artificial. Ca așezare topografică, stațiunile depistate sînt amplasate astfel: Cele paleolitice, fără excepție, în peșteri; din cele neolitice trei sînt descoperite pe platouri joase, una în peșteră. Două din așezările eneolitice se află pe platouri ceva mai înalte, una în peșteră. Singura așezare de epoca bronzului se află pe un platou înalt, fortificat natural²⁰. Așezările hallstattiene, cele mai numeroase, sînt cu predilecție situate pe terasele superioare ale rîului, fiind sporadic întîlnite și în locuri mai joase. Două puncte cu vestigii dacice se află pe platouri joase, nefortificate, al treilea, Vărădia-„Chilii“, fiind fortificat. Cu excepția fortificației romane de pe „Chilii“, toate celelalte puncte cu vestigii din această epocă sînt amplasate pe terase joase sau în cîmpie, unele chiar în locuri inundabile. La fel se prezintă situația și cu așezările de epocă imediat postaureliană, de sec. IV. Interesantă ni se pare observația că așezările prefeudale de sec. VIII—X n-au fost descoperite niciodată pe un loc ne-locuit anterior. Întotdeauna așezările de această epocă deranjează depuneri de epocă anterioară. Așezările feudal-timpurii și cele aparținînd feudalismului dezvoltat sînt, de regulă, situate foarte aproape de vatra unor sate actuale, pe locuri ferite de inundații.

Am ținut să facem aceste precizări, de ordin geografic și topografic, deoarece ele ni se par absolut necesare a fi luate în considerare atunci cînd se va începe o acțiune mai vastă de depistare, înregistrare și cartare a depozitelor arheologice din teritoriul Banatului, regiune bogată în vestigii arheologice, din păcate însă insuficient investigată pînă în prezent.

E. IAROSLAVSCHI — GH. LAZAROVICI

ARCHÄOLOGISCHE FUNDE AUS DEM CARAȘ-BECKEN

(Zusammenfassung)

Die Verfasser stellen die Ergebnisse der Oberflächenforschungen vor, die im Carașbecken, von den Quellen bis zum Austritt des Flusses aus dem Gebiete Rumäniens unternommen wurden. In den 21 erforschten Ortschaften wurden über 60 Punkte mit Reste materieller Kultur entdeckt, die sich vom Paläolithikum bis zu den Anfängen des Mittelalters erstrecken.

Es sind einige Bemerkungen über die geographische und topographische Lage der antiken Siedlungen gemacht, Bemerkungen die den Verfassern beachtungswert für die zukünftige Erforschung des Banater Gebietes erscheinen.

²⁰ Nu ar fi exclus ca șanțul de apărare ce se observă pe latura nord-sud a platoului să aparțină așezării de epoca bronzului (cf. B. Milleker, *Délm.*, III, 1906, p. 151—154). Pînă la o cercetare sistematică a platoului nu putem însă afirma acest lucru cu certitudine.

SĂPĂTURILE ARHEOLOGICE DE LA CICĂU

Descrierea geografică

Satul Cicău (fig. 1 și 3), situat la cca. 35 km sud—sud-est de Turda și cca. 15 km nord—nord-vest de Aiud, se încadrează geografic în unitatea de relief deluros din Munții Trascăului¹, cunoscută în literatura de specialitate fie sub denumirea mai veche de Piemontul Vințului², fie sub cea, mai recentă, de Dealurile Măhăcenilor³, fiind amplasat în compartimen-

Fig. 1 — Satul Cicău și „Săliștea”. Vedere dinspre vest.

¹ Republica Populară Română. *Noua geografie a patriei*, București, 1964, p. 33—39, 47; Al. Roșu, *Geografia fizică a României*, București, [1973], p. 332.

² R. Fichaux, în *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul, 1918—1928*, București, 1929, p. 161—162; V. Mihăilescu, *Dealurile și cîmpiile României*, București, 1962, p. 42.

³ Al. Savu, *Dealurile Măhăcenilor — aspecte de reliefuri* (manuscris). Mulțumim călduros tovarășului prof. Al. Savu pentru ajutorul dat la redactarea acestei părți.

tul sud-vestic al acestei unități, în bazinetul de recepție al Văii Miraslăului — un afluent mărunț al Mureșului —, pîrîu care de la izvor pînă la ieșirea din Cicău este denumit de localnici „Valea Obîrșiei“ sau „Vale“.

Sub aspect geologic acest compartiment cuprinde un culoar de depozite pannoniene (pliocene), desfășurat (pe o lățime de maximum 3—4 km) între rama montană calcaroasă și zona diapirului miocen, cu anticlinale și sinclinale strînse, pe latura de vest a Bazinului Transilvan.

Ca alcătuire litologică, predomină nisipul fin, în alternanță cu argile și pietrișuri fine⁴, generînd un relief evoluat cu înclinări ale versanților de maximum 10—15°, fenomen caracteristic și pentru restrînsa depresiune de eroziuni a Cicăului. Diferențierile litologice, cu unele apariții de marne sau nisipuri cimentate, au dus însă și la cîteva forme mai impunătoare, cu caracter de martori structurali, cum sînt „Dealul Cetățelei“ (527 m), „Dealul Ciugudului“ (500 m) și „Dealul Măgulicea“. Față de acest culoar pliocen, zona diapiră, cu formațiuni marnoase, argiloase și cu intercalații de tufuri torton-sarmatice, a favorizat un relief mai accidentat (fig. 3), în care Valea Miraslăului — ca și cele ale Stejărișului, Măhăcenilor, Ormenișului, Aiudului etc. — se adîncește sub forma unui veritabil defileu în miniatură. Înapoia acestor îngustări bazinele de recepție se lărgesc, capătă caracter de depresiuni de eroziune și sînt favorabile așezărilor (ex. Lopadea Veche, Cicău, Ormeniș).

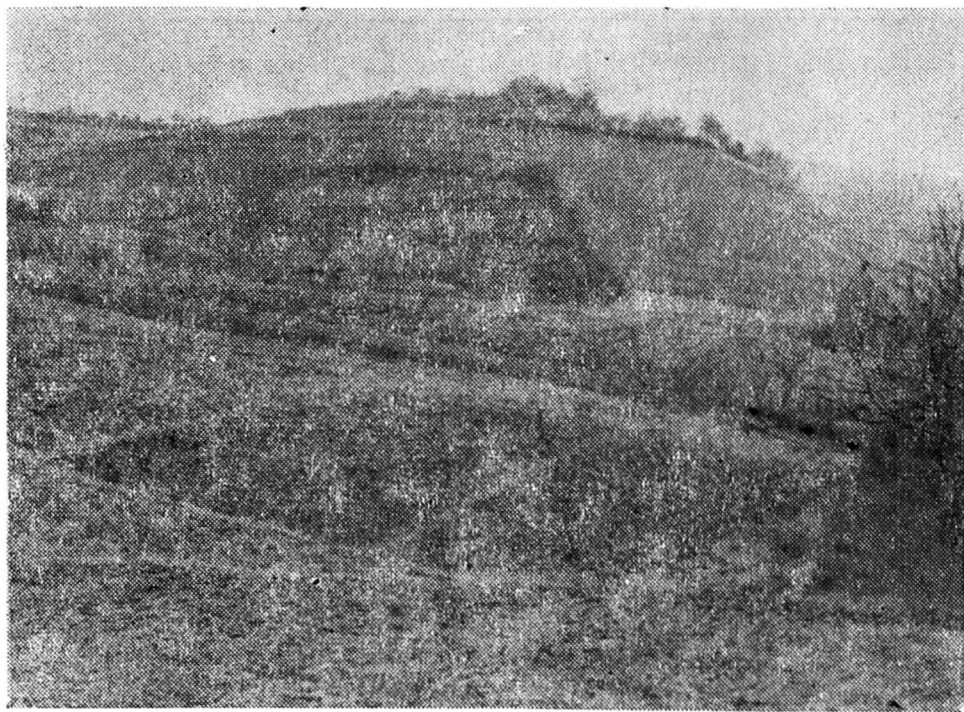
Platoul „Săliște“ („Săliștea“) (fig. 1 și 2), cu o înclinare de 8—10°, întinzîndu-se pe o suprafață de cca. 6 ha, are o formă trapezoidală cu baza mare spre nord, iar cea mică spre sud. Spre nord, platoul este dominat de un versant denumit „Nimeș“, avînd o înclinare de 15—20°, iar pe latura sa sudică sînt plasate bornele 12 și 13 de demarcare a spațiului intravilan de cel extravilan. La vest și sud-vest, o pantă abruptă, pe care se scurg apele în pîrîul „Vale“, desparte „Săliștea“ de partea de hotar numită „Poiana“, iar la est aceasta este limitată de pîrîul „De după coastă“, a cărui albie se află la cca. 4 metri sub nivelul platoului. Eroziunea torențială este singurul fenomen actual mai evident pe „Valea Obîrșiei“, adîncită pe alocuri pînă la 4 metri. Un torent asemănător, de doi metri adîncime, este în curs de a segmenta și versantul domol al „Săliștei“.

Sub aspect climatic, datorită pătrunderilor de aer vestic pe culoarul Mureșului, cît și a descendenței aerului din cadrul montan, media anuală a temperaturii este în jur de 9°C, iar cea a precipitațiilor în jur de 600 ml.

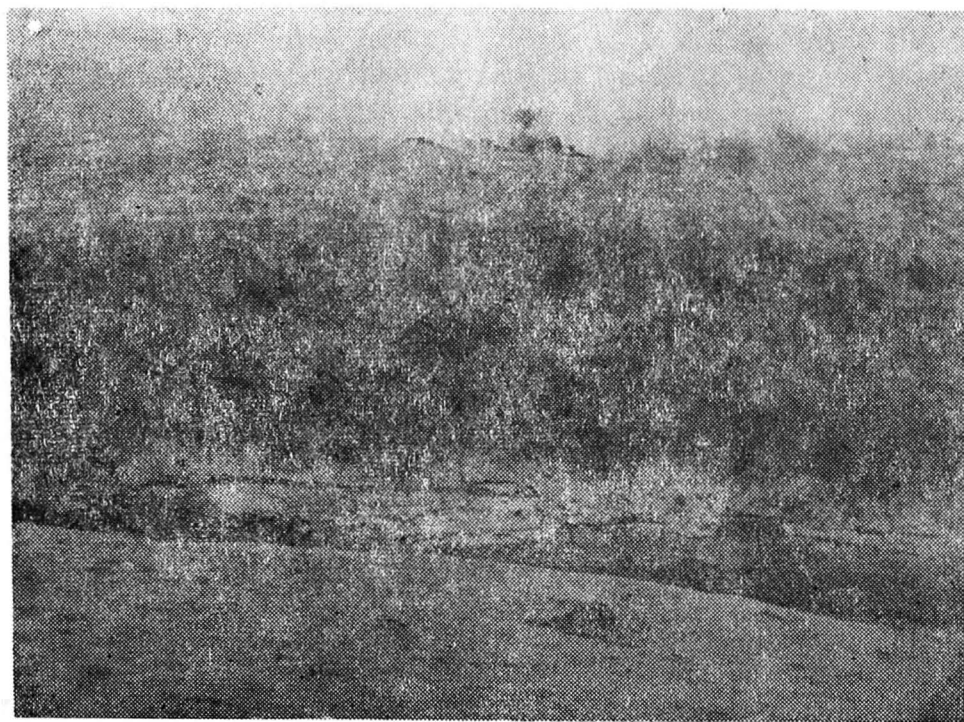
Solul fertil și clima submontană, asigurînd condiții bune pentru agricultură și creșterea animalelor, a permis locuirea pe această arie încă din cele mai vechi timpuri. De altfel, înseși toponimice ca „Săliște“⁵ și „Ce-

⁴ *Harta geografică a Republicii Socialiste România*. 18, București, 1967, p. 11.

⁵ I. Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, s.v.

1

2

Fig. 2 — 1), vedere între bornele 12 și 13 (105 m); 2), vedere dinspre pîriul „Vale”.

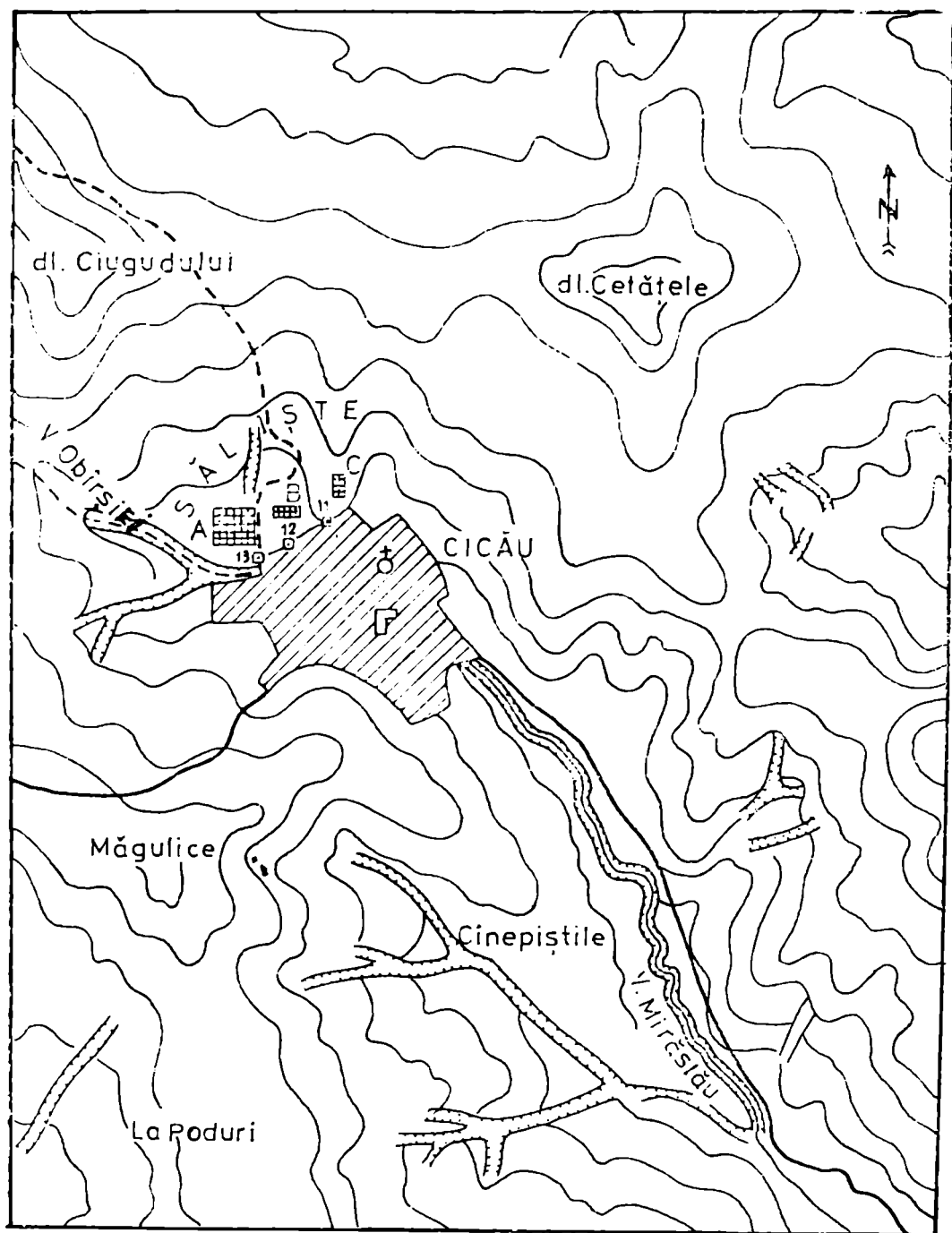

Fig. 3 — Harta satului Cicău: 1), Vatra satului; 2), Viituri de apă; 3), Piriu; 4), Bornă de hotar; 5), Suprafața cercetată prin săpături.

tățele“, precum și tradiția locală orală⁶, atestă persistența convingerii localnicilor despre existența unor așezări în vremuri îndepărtate pe aceste spații.

Istoricul cercetărilor

Primele cercetări pe platoul „Săliște“ au fost făcute în a doua jumătate a secolului trecut de către Herepey Károly⁷, care a strins de aici și a dus în muzeul aiudean mai multe vestigii arheologice, inventariate la numerele 1731—1832. În partea I a *Monografiei Județului Alba de Jos*, volumul II, apărut mai târziu la Aiud, Herepey semnalează aici o așezare din epoca bronzului⁸.

G. Téglás, pe baza însemnărilor lui Herepey și a materialului din muzeul colegiului aiudean, arată, în *Contribuții la istoria străveche a Bazinului Transilvănean*, capitolul II, *Cursul mijlociu al Mureșului de la vărsarea Ampoiului pînă la Arieș*⁹, că de la Cicău provin atît produse de factură romană, cît și din perioade mai vechi.

I. Téglás amintește descoperirea, tot aici, a unui leu funerar și a unui fragment de coloană de piatră, precum și a unor conducte de lut, materiale din care cunoaștem doar prima piesă¹⁰.

Începînd din anul 1895, el a cutreierat în mai multe rînduri platoul „Săliște“, unde pe o suprafață de cca. 10 ha a semnalat un mare număr de fragmente ceramice, cărămizi, țigle și moloz provenit din ziduri de piatră datînd din epoca romană, fapt ce l-a făcut să emită părerea că aici a existat un *vicus*, care s-a stabilit pe locul unei așezări mai vechi¹¹.

⁶ Bătrînii mai cred și acum în diferite legende legate de denumirea satului lor. I. L. v. Treumfeld, *Siebenbürgens geographisch-, topographisch-, statistisch-, hydrographisch- und orographisches Lexikon*, IV, Wien, 1839, p. 289; C. Suci, *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania*, I, București, [1967], p. 147. Sătenii știu că strămoșii lor au locuit pe „Săliște“ și nu în vatra actuală a satului. Tradiția vechimii satului este acum documentată prin materialele scoase la iveală în decursul săpăturilor arheologice, care arată că „Săliștea“ a fost locuită la venirea ungurilor în Transilvania și că, prin urmare, este una din vechile așezări care a dăinuit din epoca romană pînă în zilele noastre.

⁷ G. Téglás, *Az erdélyi medence őstörténelméhez*, în *Értesítő az Erdélyi Múzeum Egyesület Orvos-Természettudományi Szakosztályából*, XII, 2, 1887, p. 78; A. Fogarassi—Zs. Bartha, *Décsey Károly theol. akadémiai és Herepey Károly főgimnáziumi tanár emlékezte*, Aiud, 1907, Anexa IV în *Nagyenyedi Bethlen Kollegium Értesítője az 1906—1907-ik iskolai évről*, p. 19—30; *Vasárnapi Újság*, Budapest, 1906, p. 778; *Protestáns egyházi és iskolai lap*, Budapest, 1906, p. 764; în *Apulum*, XIV, 1976, p. 512.

⁸ K. Herepey, *AFM*, II/1, 1901, p. 52.

⁹ G. Téglás, *op. cit.*, p. 83, nr. 111.

¹⁰ Leul se găsește în MuzIstAiud, inv. 3196; ceramica existentă în același muzeu este înregistrată la nr. inv. 1731—1783, 1785—1800, 1803—1832.

¹¹ I. Téglás, în *ArchÉrt*, XXXI, 1911, p. 370—371; I. Winkler, Gh. Păiuș, în *Actes de la XIIe Conférence Internationale d'Études Classiques „EIRENE“*, Cluj-Napoca 2—7 Octobre 1972, București-Amsterdam, 1975, p. 595.

Însemnări despre descoperirile de la Cicău mai întâlnim la M. Wo-sinsky¹², I. Marțian¹³, M. Roska¹⁴, K. Horedt¹⁵ — care a cercetat materialele din epoca bronzului —, iar descoperirile din epoca romană sînt consemnate de D. Tudor¹⁶, ca și în *Tabula Imperii Romani*¹⁷.

În anul 1967 așezarea de pe „Săliște“ a intrat din nou în atenția cercetătorilor, în urma sesizării învățătorului Vasile Popa din Cicău, care a determinat deplasarea la fața locului a profesoarei Aurelia Borda — pe atunci muzeografă la Muzeul de istorie Aiud —, adunînd împreună țigle și fragmente ceramice ieșite la iveală în urma lucrărilor agricole¹⁸.

Bazîndu-ne pe descoperirile anterioare și relațiile din literatura de specialitate, cit și pe constatările noastre cu ocazia periegezei efectuate în anul 1968, am hotărît să punem în planul de cercetare al Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca și al Muzeului de istorie Aiud efectuarea unor săpături sistematice, care au fost executate în cursul a șase campanii de săpături arheologice¹⁹: I. 14 mai—24 mai 1969; II. 20 octombrie—15 noiembrie 1969²⁰; III. 12 mai—20 mai 1970²¹; IV. 24 octombrie—6 noiembrie 1971²²; V. 12 aprilie—24 aprilie 1972²³; VI. 16 octombrie—4 noiembrie 1973²⁴.

Descrierea săpăturilor și stratigrafia așezării

După configurația terenului, luînd ca puncte de reper bornele și cărările pe care circulă sătenii, am împărțit suprafața „Săliștei“ în mod convențional în trei sectoare: **A** — între bornele 14 și 13; **B** — între

¹² M. Wo-sinsky, *Az őskor mészbetűtes disztűsű agyagművessége*, Budapest, 1904, p. 29—30.

¹³ I. Marțian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*, Bistrița, 1920, p. 14, nr. 166.

¹⁴ M. Roska, în *Közl.*, I, 1941, p. 56, nr. 58; IV, 1—2, 1944, p. 23, nr. 13 (printre materialele inventariate sub nr. 1731—1832, date de el ca făcînd parte din faciesul „culturii Corpadea“, se află ceramică din diferite epoci); idem, *ErdRep.*, p. 55, nr. 11.

¹⁵ K. Horedt, *Die Wietenbergkultur*, în *Dacia*, N. S., IV, 1960, p. 111, nr. 35.

¹⁶ D. Tudor, *Orașe, țiguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 207.

¹⁷ *T.I.R.*, L 34, Budapest, 1968, p. 47.

¹⁸ Materialele se păstrează în MuzIstAiud, inv. 7337—7424.

¹⁹ Materialele rezultate din săpăturile executate în perioada 1969—1973 se păstrează în MuzIstAiud, inv. 8327—13372; MuzIstTrans, inv. 24075—24120 (inventarul călărețului avar), iar materialul osteologic a fost depus la Muzeul catedrei de anatomie a IMF Cluj-Napoca și la Muzeul catedrei de anatomie comparativă și topografică a Facultății de medicină veterinară a Institutului Agronomic „Dr. Petru Groza“ din Cluj-Napoca.

²⁰ D. Popescu, *Fouilles archéologiques dans la République Socialiste de Roumanie en 1969*, în *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 437, nr. 43; Idem, în *SCIV*, XXI, 3, 1970, p. 498, nr. 43.

²¹ M. Babeș, *Les fouilles archéologiques en Roumanie (1970)*, în *Dacia*, N.S., XV, 1971, p. 368, nr. 44; *Să ne cunoaștem trecutul județului — Satul Cicău, I—III*, în ziarul *Unirea*, Alba Iulia, din 20, 27 iunie și 4 august 1971.

²² S. Morintz, *Fouilles archéologiques en Roumanie (1971)*, în *Dacia*, N.S., XVI, 1972, p. 334, nr. 38.

²³ Idem, în *Dacia*, N.S., XVII, 1973, p. 369, nr. 31; I. Winkler, Gh. Păiuș, *op. cit.*, p. 593—600.

²⁴ *Dacia*, N.S., XIX, 1975, p. 280, nr. 50.

bornele 13 și 11; C — între bornele 11 și 10. Fiind foarte prielnică cultivării zarzavaturilor, „Săliștea“ — dată în folosință individuală cooperatorilor agricoli — este însămînțată imediat după topirea zăpezilor, iar culturile se adună numai toamna târziu. De aceea am dispus de răstimpuri scurte în care terenul să poată fi cercetat pentru cunoașterea straturilor arheologice.

În primul an au fost trasate, în cele trei sectoare, un număr de 15 secțiuni — de lungimi diferite (variind între 10—20 m), având fiecare lățimea de 0,80 m —, amplasate la întâmplare pe terenurile neînsămînțate: 8 secțiuni în sectorul A, 2 în B și 5 în C. Pe porțiunile unde s-au aflat urme de vetre, chirpic, fragmente de țigle etc. am deschis casete.

În sectorul A am găsit porțiuni cu bogate și variate urme de cultură, așa încît în campaniile următoare ne-am concentrat atenția asupra acestui teritoriu, luînd în studiu o suprafață de cca. 60×60 metri (fig. 4). Am prelungit secțiunile începute și am trasat încă 20 de secțiuni (deci, în total I—XXVIII), cu numeroase casete. Integral a fost dezvelită numai suprafața unei clădiri din epoca romană, de 14×9 m. Pentru verificarea terenului din jurul ei, am mai trasat șase secțiuni (XXIX—XXXIV).

GICĂU „SĂLIȘTE” sectorul A

Planul cercetărilor arheologice din anii 1960-1973

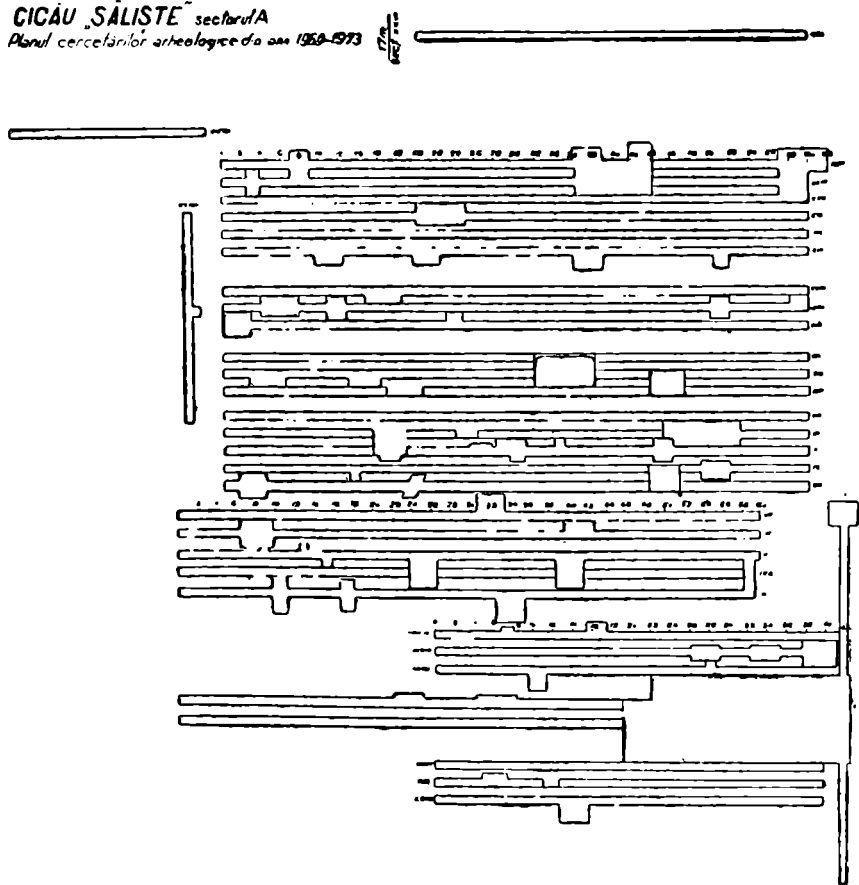

Fig. 4 — Planul general al săpăturilor de pe „Săliște”, sector A.

Secțiunea I, de $40 \times 0,80$ m, orientată NNE—SSV, este perpendiculară pe linia care unește bornele 13 și 14 (la 1 m spre est de borna 13) (numerotarea: SSV spre NNE).

Secțiunea II, de $60 \times 0,80$ m, la 16 m de borna nr. 13, este perpendiculară pe S.I; orientarea VNV spre ESE; (numerotarea: VNV spre ESE).

Secțiunea III, de $60 \times 0,80$ m, este paralelă cu S.II, fiind situată la 1 m nord de ea (numerotarea: VNV spre ESE).

Secțiunea IV, tot de $60 \times 0,80$ m, se află la 11 m spre nord de S. III, cu care este paralelă. (S-a surpat în urma unei ploii torențiale).

Secțiunile V—XXIV, sînt toate paralele cu S. IV. Distanța dintre secțiuni este de 1 m, cu excepția secțiunilor VII și VIII, între care, din cauza casetelor, am lăsat 2 m distanță.

Secțiunea XXV, de $40 \times 0,80$ m, este paralelă cu S. XXIV, fiind situată la 12 m de ea.

Secțiunea XXVI, de $15 \times 0,80$ m, este de asemenea paralelă cu S. XXIV, fiind la o distanță de 30 m de S. XXV.

Secțiunea XXVII, de $20 \times 0,80$ m, este tot paralelă cu S. XXVI, la o distanță de 2,5 m nord și 1 m vest de ea.

Secțiunea XXVIII, de $20 \times 0,80$ m, la 3 m vest de S. XII—XXIV, este orientată, ca și S. I, NNE—SSV.

Secțiunea XXIX, de $40 \times 0,80$ m, la 8 m NNV de borna nr. 13 și 6 m SSV de unghiul format de zidul D cu zidul A al clădirii romane.

Secțiunile XXX—XXXI, tot de $40 \times 0,80$ m, sînt trasate paralele, la distanță de cîte 1 m, la nord de S. XXIX.

Secțiunea XXXII, de $40 \times 0,80$ m, la 2 m NNE de unghiul format de zidul C cu zidul B al clădirii romane.

Secțiunile XXXIII—XXXIV, de $40 \times 0,80$ m, sînt paralele cu S. XXXII, la distanță de cîte 1 m.

Stratigrafia secțiunilor din sectorul A fiind puțin variată, vom descrie numai secțiunile mai semnificative.

În *secțiunea I* (de sus în jos), stratigrafia se prezintă astfel:

— humus actual, zgrunțuros, de culoare neagră, întors cu plugul, gros de 0,15—0,30 m;

— strat de pămînt negru zgrunțuros, humus antic, gros de 0,50—0,65 m; la adîncimea de 0,60 m s-au găsit fragmente ceramice lucrate cu mîna; în metrul 25,68—26,10, la adîncimea de 0,65 m, s-a aflat o vatră; în metrul 39—39,50 nivel de chirpic;

— strat brun închis spre negru, compact, gros de 0,20—0,30 m, cu cîteva fragmente ceramice hallstattiene și Coțofeni, precum și oase de animale;

— strat de pămînt compact, brun închis, de 0,10—0,20 m, steril din punct de vedere arheologic;

— sol viu.

În *S. II*, stratigrafie similară cu S. I, dar în metrul 33,50—34,50, la adîncimea de 0,60 m, era un strat de chirpic, gros de 0,05—0,10 m, sub care a apărut un nivel de padiment de lut gros de 0,05 m; în m

34,40—35, o groapă cu lut; în m 46,60—47,20, zidul B al clădirii romane, iar în m 48—50, zidul A; în m 45—50, la adâncimea de 0,70 m, nivel cu ceramică Coțofeni.

S. III, similară cu S. I și S. II; în m 34,60—35,25 un strat compact de chirpic; în m 34,40—34,60 și 35,25—36,80, pigmentație de chirpic; printre acesta, la 1 m adâncime, s-a găsit un strat de ceramică Coțofeni; în m 35,65—36,40, la adâncimea de 0,75 m, a apărut o vatră pe suprafața căreia s-a aflat cenușă și cărbune; în m 43,90—44,25, la adâncimea de 0,25—0,35 m, un nivel de piatră de râu; în m 45—47, zidul C al clădirii romane, iar în m 50—57, o fundație de piatră de râu în tehnica „zidului sec“.

S. IV, similară cu S. III; în m 5—6, la adâncimea de 1,15 m, s-a aflat un mormînt din secolul VII—VIII e.n.; în m 12—13,30, o vatră; în m 16—17 și 36—37, la adâncimea de 1,20 m și respectiv 1,45 m, ceramică Coțofeni; în m 28—31, padiment; în m 41—42,25, 47—47,80 și 52,20—53, pigmentație de chirpic.

S. V, similară cu S. IV; în m 1—2,40, la adâncimea de 0,40 m, un strat de chirpic; în m 3,40—4,00 la adâncimea de 0,50 m, un strat de cărbune; în m 5,30—6,40, la adâncimea de 0,70 m, o vatră; în m 14—16, pigmentație de chirpic; în m 34—37, la 0,50 m adâncime, padiment de lut; în m 40—46, pigmentație de chirpic.

S. VIII, similară cu S. V; în m 44,03—47,05, la adâncimea de 0,40—0,50 m, un strat de cenușă variind între 0,10—0,50 m grosime; în m 38—39, la adâncimea de 0,25—0,55 m, un strat de piatră de râu și un strat de cenușă; în m 38,45—39 și 46—47, la adâncimea de 0,40 m, nivel de piatră, chirpic și cărbune; în m 42, la adâncimea de 1,10 m, un craniu uman; în m 56—58, un nivel compact de cărbune, gros de 0,05—0,10 m, la adâncimea de 0,60 m; în m 23—25, la adâncimea de 1,40—1,60 m, un nivel de ceramică Coțofeni.

S. IX, similară cu S. VIII; în m 24—25; o groapă cu cenușă, la adâncimea de 1 m; în m 44—47, același strat de cenușă ca în S. VIII; în m 43—45, pigmentație de chirpic, la adâncimea de 0,50—0,75 m; chirpic compact a apărut în m 43,90—44,40, la 1,25 m adâncime; în m 49,60—51,20, la adâncimea de 0,50 m, o vatră (cuptor de pîine).

S. X (fig. 5/1):

— humus actual negru și pămînt întors cu plugul, gros de 0,15—0,35 m (1);

— humus antic (2), gros de 0,70—0,90 m, cu multe fragmente ceramice din epoca romană. În m 29,80—31,25 și 42—44 se află cîte un rînd de pietre reprezentînd resturile unor substructii în tehnica „zidului sec“ (5); în m 25—25,50, urme de chirpic (8); în m 29,70—30, bucăți de chirpic, cenușă, ceramică și cîteva oase; în m 32,85—33,75, o groapă cu diametrul de 0,90 m și adîncă de 0,35 m, plină cu cenușă, în care se află, la 0,25 m de fund, un strat de lut, sub care s-au găsit cîteva fragmente ceramice, pigmentație de pămînt ars; chirpic se află în m 25—25,50 și 42—44;

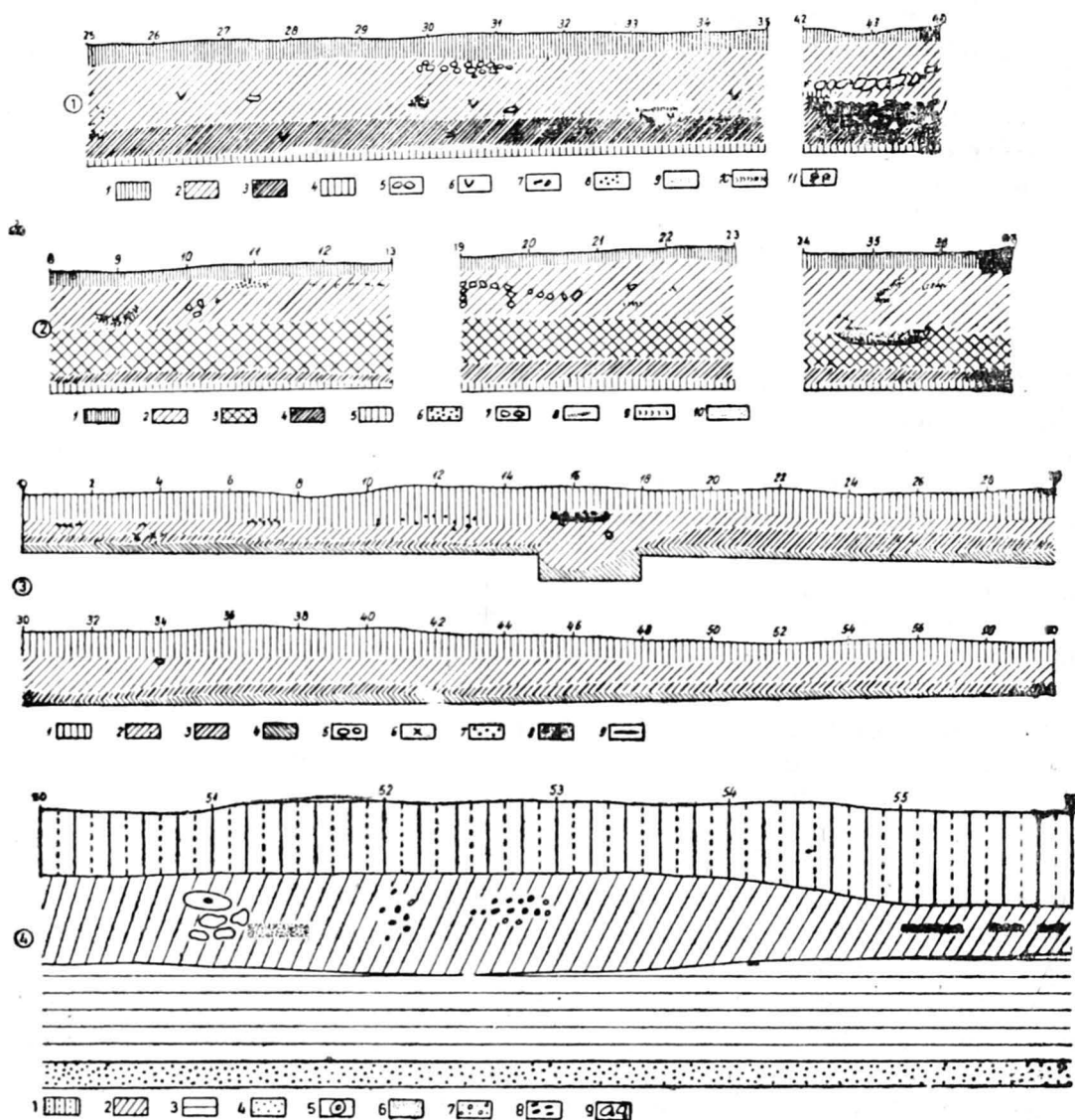

Fig. 5 — Profile: 1. Secțiunea X — malul nordic: 1), humus actual, negru și pământ întors cu plugul; 2), humus antic, de culoare brun închis, cu multe fragmente ceramice din epoca romană și câteva dacice; 3), pământ compact brun închis, cu fragmente ceramice Coțofeni; 4), sol viu; 5), pietre; 6), fragmente ceramice; 7), vatră; 8), chirpic; 9), cenușă; 10), nisip; 11), groapă cu ceramică hallstattiană. 2. Secțiunea XI — malul sudic: 1), humus actual și pământ întors cu plugul; 2), humus antic de culoare brun închis cu multe fragmente ceramice din epoca romană; 3), strat de pământ brun-negricios cu fragmente ceramice din epoca hallstattiană; 4), pământ compact brun-închis cu ceramică „Coțofeni”; 5), sol viu; 6), chirpic; 7), pietre; 8), lut; 9), nisip; 10), cenușă. 3. Secțiunea XVIII — malul nordic: 1), humus actual și pământ negru întors cu plugul, cu fragmente ceramice din epoca romană; 2), humus antic răvășit; 3), pământ compact brun-închis, cu puține urme din epocile hallstattiană și a bronzului, iar la bază ceramică „Coțofeni”; 4), sol viu; 5), pietre; 6), ceramică; 7), chirpic; 8), cărbune și cenușă; 9), vatră. 4. Secțiunea XIX — malul nordic: 1), humus actual și pământ negru întors cu plugul; 2), humus antic cu fragmente ceramice din epoca romană și la bază hallstattiene; 3), pământ compact brun închis, cu fragmente ceramice hallstattiene și din epoca bronzului; 4), sol viu; 5), rîșniță; 6), padiment de locuință din lut galben; 7), strat de pietriș; 8), chirpic; 9), pietre.

— strat de pământ brun închis, compact (3), gros de 0,25—0,35 m; în m 3—8, la adâncimea de 0,70—0,90 m, un nivel cu ceramică Coțofeni; în m 27,80—28,50 și 29,50—31 se află un strat subțire de cenușă de 0,03—0,08 m; în 42—44, o groapă cu fund ușor arcuit, cu diametrul de 2 m și adâncimea de 0,45 m, plină cu fragmente ceramice din epoca hallstattiană;

— sol nemișcat, galben (4).

S. XI (fig. 5/2): primele două straturi nu diferă de cele din S. X; în m 8,55—9,40 se afla o groapă cu bucăți de chirpic și cenușă; pigmentație de chirpic se găsea în m 10,50—13, 22—22,30 și 34,50—36,20; în m 19—21 se afla un rând de pietre; cite un strat de nisip s-a găsit în m 21,25—21,75 și în m 35—35,50;

— strat de pământ brun negricios (3), gros de 0,50—0,75 m, cu puține fragmente ceramice din epoca hallstattiană; în m 34,40—35,85 se găsea o groapă cu fund concav, având adâncimea de 0,60 m și diametrul de 1,45 m, plină cu nisip și cenușă, dar fără fragmente ceramice, ceea ce împiedică precizarea apartenenței la stratul de cultură roman sau hallstattian;

— strat compact, brun închis, gros de 0,15—0,30 m, cu fragmente ceramice Coțofeni în m 42—52 (4);

— sol viu (5).

S. XII (fig. 5/2):

— straturile 1—3 nu diferă de cele din S. X și XI; în m 9,50—11, pigmentație de chirpic; în m 32—38, groapa unui bordei aparținând probabil culturii Noua; în m 46,25—46,60, la 0,50 m adâncime, fundație din piatră de riu în tehnica „zidului sec”; în m 47—49, la adâncimea de 0,45 m, un strat de cenușă gros de 0,05—0,10 m; în m 56—58, mormîntul unui călăreț din secolul VII—VIII e.n., la adâncimea de 1,20 m;

— pământ compact brun închis spre negru (4), fără urme de cultură;

— sol viu (5).

S. XV, similară cu S. X; în m 36—37, la adâncimea de 1 m a apărut un strat de cenușă gros de 0,05—0,10 m; în m 32,20—37,70, la adâncimea de 0,40—0,80 m, strat de cenușă, sub care, pînă la solul viu, era pigmentație de chirpic și nisip; două vetre (una în m 38,10—39,20 la 0,25 m adâncime, alta în m 40,80—41,50, la 0,75 m adâncime); sub prima, o groapă adîncă de 1,25 m era plină cu pietre de riu prinse în mortar; în m 37—42, la adâncimea de 1,50 m, un strat de chirpic, gros de 0,15 m; în m 49—54 și 55—60, la adâncimea de 0,95—1,20 m, un strat cu ceramică Coțofeni.

S. XVI, similară cu S. X; în m 12—12,80 la adâncimea de 1,20 m a apărut o vatră.

S. XVIII (fig. 5/3):

— strat de humus actual și pământ negru întors cu plugul, gros de 0,15—0,20 m;

— humus antic, tot negru, gros de 0,40—0,70 m; fragmente ceramice din epocile romană, hallstattiană și bronzului au apărut uneori chiar la suprafața solului; în m 1—6 și 6,50—7,50, la 0,80 m adâncime, un strat de chirpic gros de 0,10 m; în m 10—13 a apărut pigmentație de

chirpic; în m 15,30—17 a apărut o vatră din epoca romană, cu un strat de cărbune și cenușă, iar sub vatră, o groapă săpată pînă în solul viu;

— strat de pămînt brun închis, gros de 0,40—0,80 m, pe toată lungimea secțiunii; în m 3,20—4,10, la adîncimea de 1,50 m, au apărut fragmente ceramice din epocile hallstattiană și a bronzului;

— strat de pămînt compact, brun negricios, gros de 0,10—0,20 m, cu fragmente ceramice Coțofeni;

— sol viu.

S. XIX (fig. 5/4):

— humus actual și pămînt negru întors cu plugul, gros de 0,20—0,40 m (1);

— humus antic de culoare neagră cu fragmente ceramice din epoca romană (2); în m 7—8 s-au găsit bucăți de chirpic; în m 15—16,80 și 29,20—32, la adîncimea de 0,60 m, nivele de lut; în m 24—26, la adîncimea de 0,44 m, o vatră; în m 11, fragmente dintr-un castronaș, iar în m 52 partea superioară a unei rișnițe (*meta*);

— pămînt compact brun închis (3), gros de 0,20—0,50 m, cu puține urme din epocile hallstattiană și a bronzului; în metrul 9,10—10,90, la adîncimea de 1,35 m, și în m 30,50—32,40, la adîncimea de 1,15 m, s-au găsit morminte din secolele VII—VIII e.n.; în m 1—1,80, o groapă săpată în solul viu; în m 37,60—38,06, la adîncimea de 1—1,40 m, o groapă cu ceramică dacică; în m 44—46, 49,80—50,10 și 53—55,20, la adîncimea de 1 m, nivele de chirpic; în m 51—52, la adîncimea de 1—1,40 m, nivel cu ceramică Coțofeni;

— pămînt negru, compact, steril din punct de vedere arheologic (4);

— sol viu.

S. XX, similară cu S. XIX; în m 50,80—51,10 s-a găsit partea superioară (*meta*) a unei rișnițe; în m 50,90—51,20, la adîncimea de 0,58 m, au apărut două rinduri de pietre; în m 51,20—51,60, un strat din lut galben (padimentul unei locuințe), gros de 0,08 m; în m 52—53, pigmentație de chirpic și cărbune; în m 55—56, la adîncimea de 0,64 m, un strat de lut galben gros de 0,06 m; în m 13,80—15,80, la adîncimea de 0,80 m, o groapă săpată pînă în solul viu, fără fragmente ceramice.

S. XXI, similară cu S. XX; în m 2—3, la adîncimea de 0,60 m, un strat compact de chirpic; în m 11—12 și 50,35—51,80, la adîncimi între 0,80—0,90 m, un rînd de pietre și chirpic; în m 36,30—39, la adîncimea de 1,50 m, un nivel de chirpic gros de 0,03—0,08 m; în m 46—47, la adîncimea de 1—1,10 m, un strat de cărbune; în m 18—23, 25—30 și 52—60, la adîncimea de 1—1,20 m, nivel cu ceramică Coțofeni.

S. XXIII, similară cu S. XX; în m 2,65—3,20, la adîncimea de 0,75 m, o vatră îngrădită cu pietre; în m 3—4,30, la adîncimea de 0,80 m, un nivel de lut uscat, avînd grosimea de 0,05 m.

S. XXIV, similară cu S. XX; în m 0,50—1,50, la adîncimea de 0,30 m, o groapă cu pietre de rîu prinse în mortar (ca în S. XV); în m 4,50—6, la adîncimea de 0,75—1 m, un strat de lut galben, gros de 0,05—0,20 m; în m 7,70—8,50, la adîncimea de 0,75—0,90 m, un strat de lut ars, gros de 0,05—0,10 m; în m 41,75—44, la adîncimea de 0,70—0,75 m, un strat de chirpic gros de 0,04—0,12 m, sub care se afla un rînd de piatră de

riu; în m 57—60, la adîncimea de 0,30—0,60 m, o lentilă de lut galben în formă triunghiulară; în m 60,50—61,25, un rînd de pietre.

S. XXIX:

— humus actual și pămînt negru întors cu plugul, gros de 0,20—0,40 m;

— humus antic, negru, zgrunțuros, gros de 0,60—1 m, cu fragmente ceramice din diferite epoci; în m 10—13, la adîncimea de 0,30 m, fragmente de țigle, olane și vase din lut, din epoca romană; în m 13,20—14,20, tot la adîncimea de 0,50 m, un rînd de pietre; în m 19,60—20,30, o groapă (cu fund oval) plină cu nisip, adîncă de 0,77 m; în m 8—12 și 15—25, la adîncimea de 0,80—0,90 m, un nivel cu ceramică Coțofeni; în m 0,85—1,20 și 27—28, la adîncimea de 0,45—0,60 m și respectiv 0,90 m, două vetre cu fețuială de lut, cenușă și cărbune; în m 26—27, la adîncimea de 0,70 m, o altă groapă cu cenușă.

S. XXX, similară cu **S. XXIX**; în m 0,80—1,20, la adîncimea de 1 m, strat de chirpic cu bucăți de cărbune, care coincide cu cel din **S. XXIX**; în m 21—21,50, la adîncimea de 0,50 m, un rînd de pietre; în m 22—24, pigmentație de chirpic; în m 28—29,10, la adîncimea de 0,60 m, strat de chirpic; în m 28,75—31, la adîncimea de 0,60—0,70 m, pigmentație de chirpic cu cărbune; în m 31,75—33,05, la adîncimea de 0,65 m, un strat de chirpic gros de 0,05—0,10 m; în m 25—32, la adîncimea de 0,90 m, nivel cu ceramică Coțofeni.

S. XXXI, similară cu **S. XXIX**; în m 4,5—6,5, la adîncimea de 0,40 m, pietre de rîu dintr-un cuptor datat cu ceramică de epocă prefeudală; în m 11—13,50 și 14,60—15,50, la adîncimea de 0,20—0,45 m, un rînd de pietre; în m 11,40—11,75, un strat de cărbune și cenușă (resturile unei vetre); în m 21—27 și 28—34, la adîncimea de 0,70—0,90 m, un nivel cu ceramică Coțofeni.

S. XXXII, similară cu **S. XXIX**; în m 13—15, la adîncimea de 0,50—0,75 m, două-trei rînduri de piatră dintr-un cuptor datat cu ceramică de epocă prefeudală.

S. XXXIII, similară cu **S. XXIX**; în m 10—14, 26,60—29 și 32,60—35, la adîncimea de 0,20—0,40 m, un rînd de pietre; în m 34,75—35,20, pigmentație de chirpic; în m 35,90—36,60 și 38—40, la adîncimea de 1 m, un strat compact de cărbune, gros de 0,05—0,15 m.

S. XXXIV, similară cu **S. XXIX**; în m 2—4, la adîncimea de 0,40—0,50 m, două rînduri de pietre dintr-un cuptor datat cu ceramică prefeudală; în m 8—10 și 23—24,50, pigmentație de chirpic; în m 22,75—23,60, la adîncimea de 1,25 m, un strat de chirpic gros de 0,10—0,15 m; în m 8,50 (la adîncimea de 1,50 m) și 32,50—33,50 (la adîncimea de 0,75 m), un strat de cenușă gros de 0,03 m; în m 27,25—27,75, un strat de cărbune gros de 0,03—0,06 m.

În sectorul **B** am trasat în total trei secțiuni de cîte 15×0,80 m, orientate ENE—VSV, paralele cu borna 12 (distanța dintre bornă și **S. I**, ca și cea dintre secțiuni, este de 15 m).

Stratigrafia fiind aproape identică, dăm numai descrierea secțiunii **I** (fig. 6), aceasta fiind mai bogată în descoperiri arheologice:

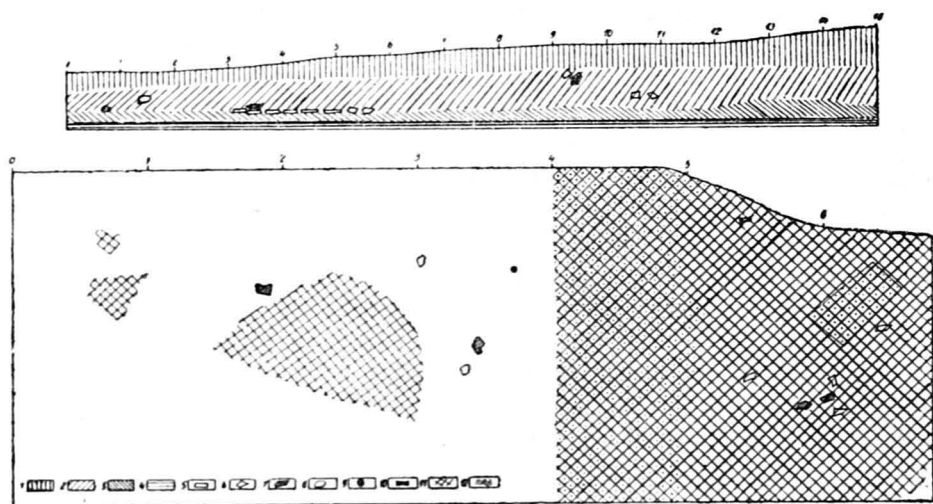

Fig. 6 — Profil: 1. Secțiunea I din sectorul B; 2. Planul casetelor 1—2: 1), humus actual și pământ negru întors cu plugul; 2), humus antic cu ceramică din epoca romană; 3), pământ compact brun-negricios cu puțină ceramică hallstattiană și eneolitică; 4), sol viu; 5), fragmente de țigle și olane; 6), ceramică lucrată la roată; 7), ceramică lucrată cu mîna; 8), piatră; 9), monedă; 10), cute; 11), suprafață bătătorită; 12), suprafață cu țigle și olane.

— humus actual și pământ negru întors cu plugul, gros de 0,20—0,30 m, cu urme rare de ceramică (1);

— humus antic de culoare brun-închis, gros de 0,30—0,60 m, cu fragmente ceramice din epoca romană (2); în m 3,10—5,60, un strat de fragmente de țiglă și olane care acopereau suprafața secțiunii, continuându-se și în casele deschise pe ambele maluri;

— strat de pământ compact, brun-negricios, gros de 0,10—0,20 m, cu foarte puține fragmente ceramice hallstattiene și eneolitice (3);

— sol viu (4).

În sectorul C am trasat cinci secțiuni (toate în anul 1969), de cîte 10×0,80 m, paralele cu borna 12, orientate ENE—VSV, la cîte 5 m una de alta. Numai în secțiunile I și II am găsit cîteva fragmente de ceramică romană lucrată la roată și altele lucrate cu mîna, atipice. Lipsa materialului arheologic în celelalte secțiuni arată că în această parte nu au existat așezări umane în antichitate și că puținele fragmente ceramice ieșite la iveală au ajuns aici întîmplător.

*

Pînă în prezent au fost publicate: necropola avară (în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 269—294), materialele din epoca prefeudală (în *ActaMN*, XV, 1978, p. 263—286) și materialul dacic și roman (în *Apulum*, XVII, sub tipar), urmînd să se publice în continuare materialele eneolitice, din epoca bronzului și cele hallstattiene.

IUDITA WINKLER — MATILDA TAKÁCS — GHEORGHE PĂIUȘ

DIE ARCHÄOLOGISCHEN AUSGRABUNGEN VON CICAŢU

(Zusammenfassung)

Der vorliegende Artikel umfaßt einen geschichtlichen Rückblick der archäologischen Forschungen auf der Terrasse „Sălişte“ im Dorfe CicaŢu, Kreis Alba, ebenso die Beschreibung der Ausgrabungen und die Stratigraphie der Sektionen die in den Jahren 1969—1973 hier ausgeführt wurden.

Es gibt die folgenden Kulturschichten (von untern nach oben): CoŢofeni, Bronzezeit, Hallstattzeit, dakische-, römische- und völkerwanderungszeitliche Periode und frühes Mittelalter.

Bezüglich der hiesigen Entdeckungen ist Folgendes durchzusehen: *Actes de la XIIe Conférence Internationale d'Études Classiques „Eirene“, Cluj-Napoca, 2—7 Octobre 1972*, Bucureşti—Amsterdam, 1975, S. 593—600; *ActaMN*, XIV, 1977, S. 269—294; *idem*, XV, 1978, S. 263—286 und *Apulum*, XVII, 1979 (im Druck).

Das Material aus der eneolithischen Periode (CoŢofeni-Kultur), aus dem Bronze- und Hallstattzeit werden später veröffentlichen.

O NOUĂ DESCOPERIRE HALLSTATTIANĂ TIMPURIE LA MOLDOVA NOUĂ

Descoperirile mai vechi, dar mai ales intensele cercetări din ultimii ani, au făcut ca zona Dunării bănăţene să se facă din ce în ce mai mult remarcată, ca una dintre cele mai bogate în vestigii arheologice de pe întreg cuprinsul regiunii de sud-vest a României.

Un loc important în acest cadru îl ocupă, fără îndoială, descoperirile efectuate în apropierea localităţilor Moldova Nouă şi Moldova Veche, care atestă prezenţa locuirii umane pe aceste meleaguri încă din vremurile străvechi¹.

În cele ce urmează vom prezenta o recentă descoperire arheologică, deosebit de valoroasă, care vine să completeze cu noi date imaginea deja existentă a unei remarcabile permanenţe istorice în zona amintită.

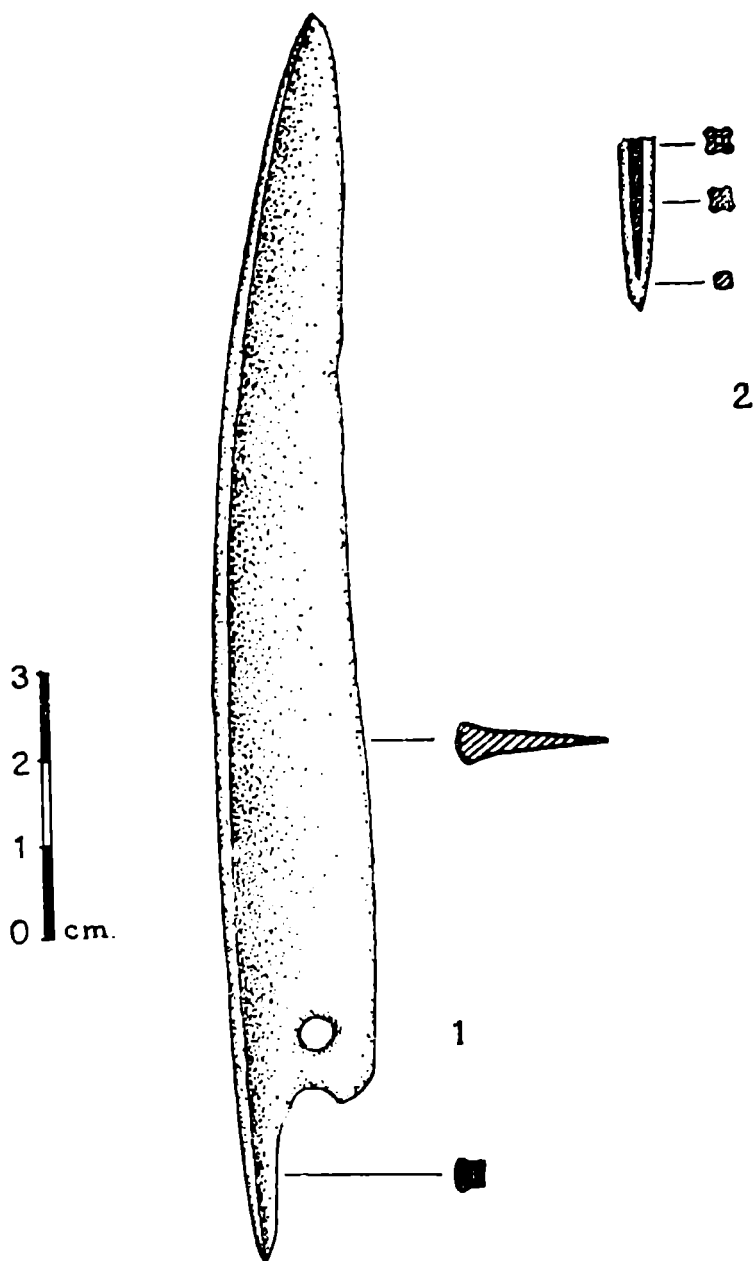
În luna august a anului 1977, cu ocazia lucrărilor de amenajare a unui garaj din cadrul carierei de banatite de la Moldova Nouă, în punctul „Izvor Suvarov“, au fost scoase la iveală mai multe vase şi fragmente ceramice, oase, precum şi două obiecte din bronz. Prin grija celor ce lucrează în cadrul acestui şantier, materialul arheologic amintit a ajuns în posesia Muzeului de istorie al judeţului Caraş-Severin din Reşiţa. Verificarea ulterioară, pe teren, a condiţiilor în care s-a efectuat această descoperire a arătat că materialele au fost găsite la adâncimea de 1,70 m de la actuala suprafaţă a solului şi că ele provin dintr-o groapă cu suprafaţa de aproximativ 1 m², destinată turnării unui stîlp de beton. În urma observaţiilor efectuate asupra pereţilor gropii s-a constatat că peste nivelul în care au fost descoperite obiectele amintite se află un strat destul de gros de humus brun-negru, avînd în compoziţie fragmente de chirpic ars şi bucăţi de cărbune, strat care este datorat unei alunecări de pantă. Deasupra acestuia se află masiva platformă de nisip şi piatră a garajului, destinat autovehicolelor de mare tonaj ale şantierului carierei de banatite. Lucrările de amenajare ale acestui garaj au făcut imposibilă efectuarea unor cercetări sistematice în acest punct şi, în consecinţă, nu s-au putut emite concluzii sigure cu privire la caracterul complexului căruia i-au aparţinut materialele prezentate aici.

---

¹ Pentru istoricul descoperirilor şi bibliografia referitoare la această zonă, cf. mai ales R. Petrovsky, *Contribuţii la repertoriul arheologic al localităţilor judeţului Caraş-Severin din paleolitic pînă în secolul al V-lea î.e.n. (partea a III-a)*, în *Banatica*, IV, 1977, p. 442—446, punctele XLIV—XLVI; Gh. Lazarovici, *Gornea-preistorie*, în *Caiete Banatica* 5, Reşiţa, 1977, p. 7—17. La acestea se mai pot adăuga încă două descoperiri mai noi, deocamdată inedite. Este vorba de necropola romană de la Moldova Nouă—Sălişte şi de aşezarea feudală timpurie de la Moldova Veche—Rît, ambele în curs de cercetare.

Cu ajutorul fragmentelor ceramice descoperite au putut fi restaurate, parțial sau total, un număr de nouă vase, care se alătură astfel celor două obiecte din bronz amintite mai sus.

Unul dintre aceste obiecte de bronz este reprezentat de lama unui cuțit cu limbă la mâner și gaură de nit (Pl. I/1). Acesta este excelent păstrat și prezintă o frumoasă patină de culoare verde deschisă. Lama sa este ușor curbată, aproximativ triunghiulară în secțiune și cu muchia

Pl. I

rotunjită. Limba mînerului este scurtă și cu secțiunea pătrată. Nu au putut fi observate nici un fel de elemente decorative.

Cealaltă piesă este un obiect fragmentar, tot din bronz, cu secțiunea patrulateră și mici canale la exterior, pe toate laturile (Pl. I/2). Spre vîrf aceste canale dispar treptat. La nivelul rupturii se mai observă o gaură mică în centru, probabil terminația unui canal circular interior. Destinația obiectului este incertă. Ar putea fi, eventual, vîrfurile unui ac de bronz.

Ceramica descoperită este de culoare brună, brun-neagră sau neagră. Vasele sînt îngrijit lucrate și aparțin categoriei fine sau, mai rar, celei semifine. Pereții acestora sînt bine neteziți și, în multe cazuri, chiar puternic lustruiți. Repertoriul formelor este relativ bogat și compus din urne, cănițe, străchini și un vas castron.

Cele două urne descoperite (Pl. II—III) sînt de dimensiuni mijlocii, cu gîtul înalt și buza puternic răsfrîntă la exterior. Corpul lor este mult bombat la zona de contact cu gîtul, avînd astfel un profil relativ biconc.

Prima dintre ele (Pl. II) este de culoare neagră, cu pereții puternic lustruiți, și se remarcă printr-un decor ceva mai complex. În zona maximei circumferințe a vasului apar patru grupe de mici proeminențe conice cu vîrfurile îndreptate în sus, combinate cu toate și asociate, în intervalul dintre ele, cu mari caneluri oblice. Proeminențele sînt, la rîndul lor, decorate circular cu ajutorul unor grupe de caneluri înguste concentrice. Aceleași caneluri înguste decorează la exterior și gîtul vasului, fiind combinate cu benzi și dispuse orizontal sau în ghirlande.

Cel de al doilea vas de acest tip (Pl. III) este de culoare brun-neagră și cu pereții bine neteziți. Spre deosebire de primul exemplar, nu prezintă nici un fel de elemente decorative, cu excepția celor patru grupe formate din cîte două mici proeminențe conice opuse.

Cănițele (Pl. IV/1, 2, 4), de formă tronconică, sînt de dimensiuni mici și au pereții de culoare brun-neagră sau neagră, bine neteziți și lustruiți. Două exemplare (Pl. IV/2, 4) sînt decorate în partea inferioară cu incizii fine, paralele. Una dintre ele este prevăzută cu o mică toartă torsadată, suprainălțată (Pl. IV/4).

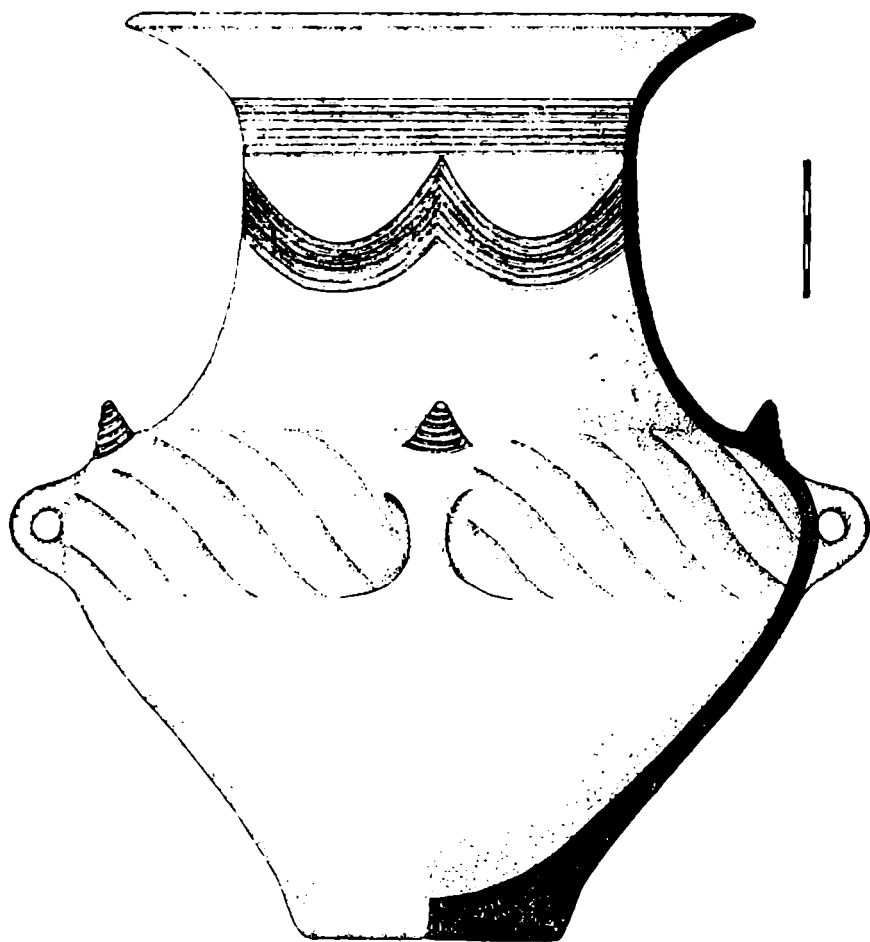
Străchinile sînt de două tipuri. Primului tip, cu buza trasă ușor spre interior, îi aparțin două vase. Unul dintre ele este de dimensiuni mici, de culoare neagră, cu pereții lustruiți și lipsit de elemente decorative (Pl. IV/3). Celălalt este de dimensiuni mai mari, cu pereții bine neteziți, de culoare brun închisă. Această străchină este decorată pe buză cu o fațetă lată, orizontală, întreruptă de patru grupe a cîte două creste în relief alăturate, așezate vertical (Pl. IV/5).

Celuilalt tip de străchini, de formă tronconică, îi aparțin două exemplare, de culoare brună și, respectiv, brun-neagră. Ele aparțin categoriei semifine și sînt decorate cu cîte șase proeminențe conice de dimensiuni mici, care pornesc din buză (Pl. V/1—2).

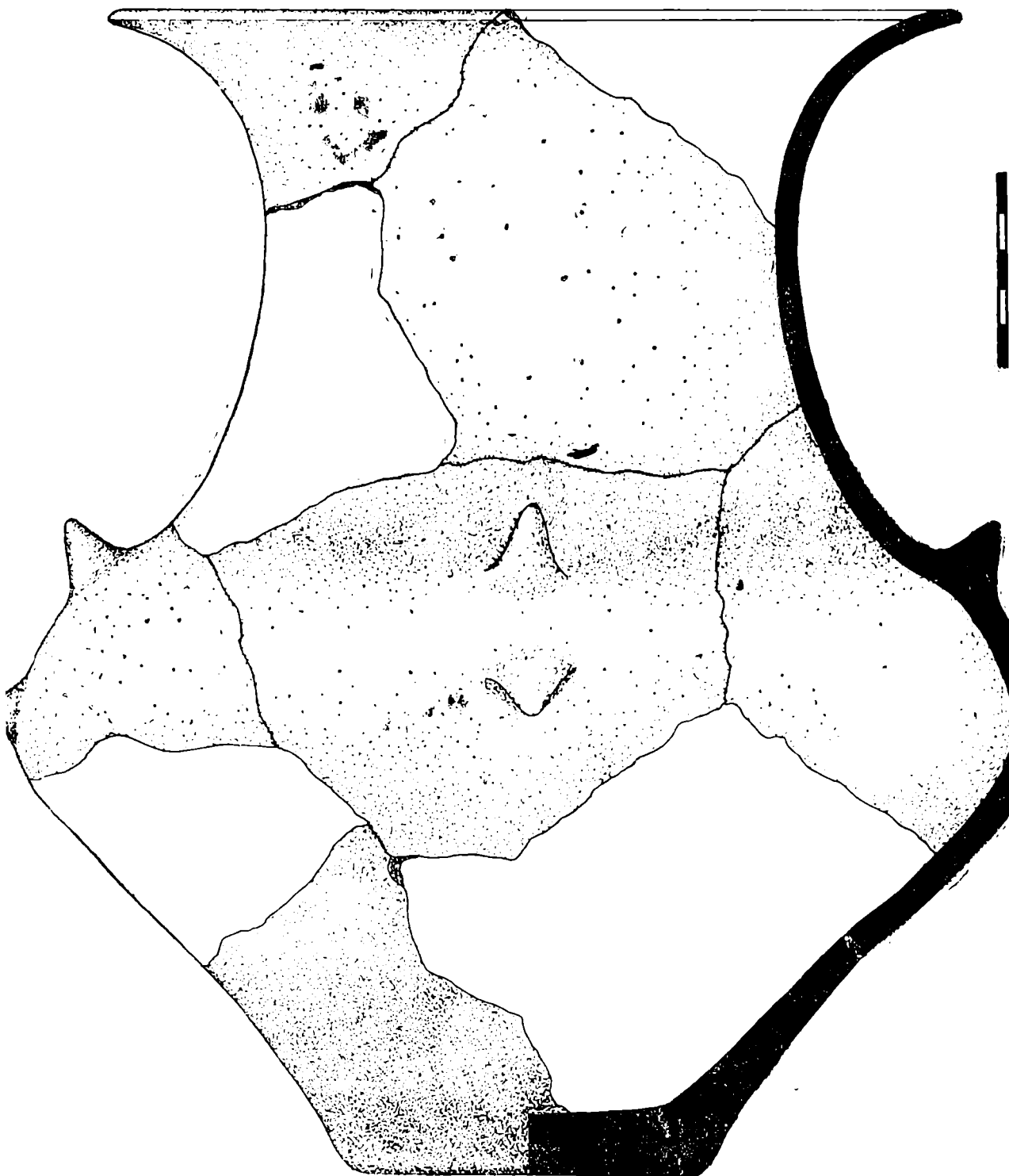
În fine, vasul castron este reprezentat printr-un singur exemplar (Pl. V/3), de dimensiuni mijlocii, care aparține categoriei semifine și are o culoare brun-închisă. Pereții săi sînt bine neteziți. Vasul este prevăzut cu două toarte așezate imediat sub buză. Singurele elemente decorative existente sînt cele două creste în relief, așezate vertical, care pornesc din buză.

Analiza materialului arheologic descoperit ne indică deci o masivă concentrare de tipuri diverse de vase întregibile în spațiul relativ restrîns de 1 m² al gropii de stîlp din care provin. Acest lucru, precum și asocieria vaselor amintite cu cele două obiecte din bronz, ar putea constitui eventuale indicii pentru existența în acest punct a unei necropole. În această privință ar fi fost de o mare importanță studiul fragmentelor de oase care s-au descoperit — după cum sîntem informați — odată cu restul materialului, dar care din păcate au fost pierdute.

Desigur că, pînă la eventualele cercetări sistematice viitoare, nu se pot trage totuși concluzii definitive cu privire la natura complexului arheologic din care provin materialele studiate aici.

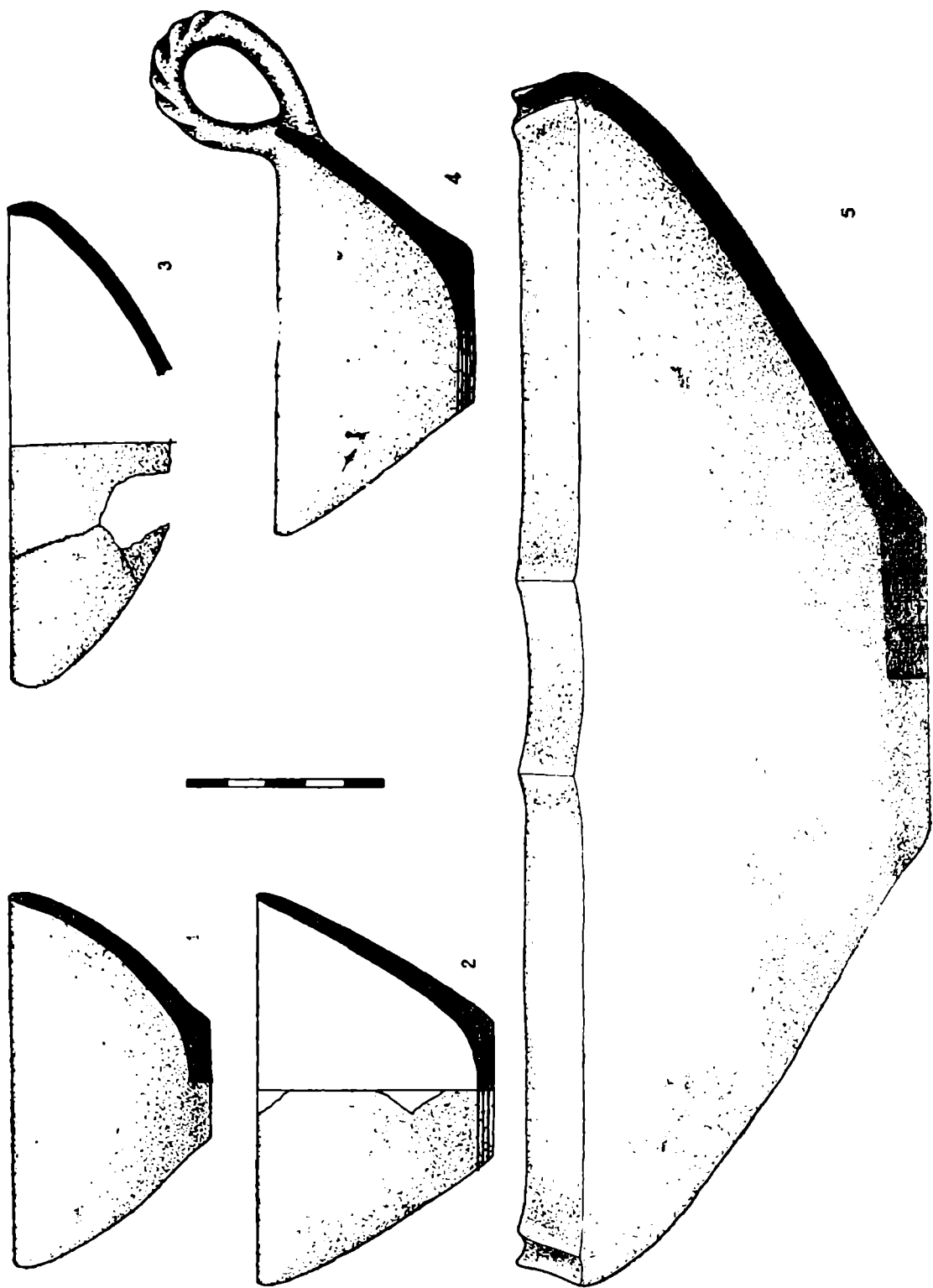

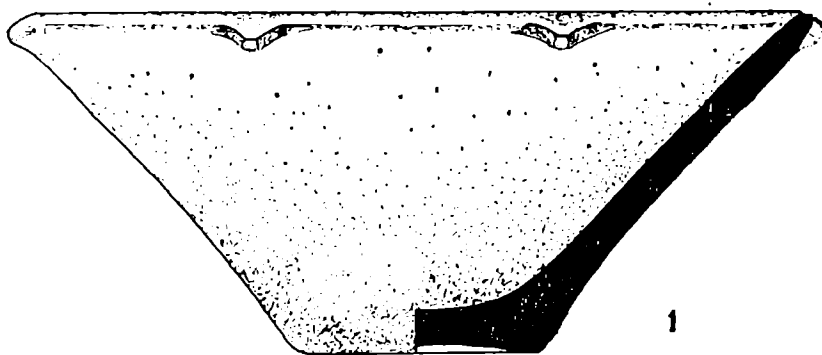
Pl. II

Pl. III

Este însă deosebit de important să subliniem că analogiile care au putut fi stabilite ne permit o încadrare cronologică și culturală destul de precisă a acestor materiale.

O primă indicație cu privire la poziția cronologică a descoperirilor menționate ne este oferită de cuțitul de bronz cu limbă la minier, pentru care găsim o serie de analogii în cadrul unor depozite de bronzuri descoperite pe teritoriul României. Este cazul cuțitelor întregi sau fragmentare, cu limbă la minier, care intră în componența depozitelor de bronzuri descoperite la Caransebeș², Cincu³, Cugir⁴, Gușterița II⁵, Moldova Veche I⁶, Suseni⁷, Șpălnaca II⁸ și Uioara de Sus⁹. Toate aceste depozite aparțin seriei Cincu-Suseni, datată în Ha.A₁. Mai mult, este demn de menționat că acest tip de cuțit nu depășește în timp perioada Ha.A₁, el fiind înlocuit, încă din perioada imediat următoare (Ha.A₂), de o altă serie de cuțite din bronz, cu muchia lamei arcuită și limba minerului prevăzută cu cite un jgheab pe ambele fețe¹⁰. Această din urmă serie este caracteristică intervalului de timp cuprins între Ha.A₂—Ha.B₁, așa cum o dovedesc exemplarele descoperite în depozitele de la Căpușu de Cîmpie¹¹, Dacia¹² și Variaș¹³, toate aparținând seriei de tip Jupalnic—Turia (Ha.A₂), sau în depozitele de la Cornești¹⁴, Săcuieni¹⁵, Tăuteu¹⁶ și Zagon I¹⁷, atribuite seriei Moigrad-Tăuteu (Ha.B₁).

Revenind la cuțitul analizat mai sus, trebuie să arătăm că încadrarea sa cronologică în limitele restrinse ale perioadei Ha.A₁ este confirmată și de analogiile destul de apropiate și exacte care pot fi stabilite pentru materialul ceramic împreună cu care a fost descoperit.

Astfel, cele două urne cu proeminente mici conice (Pl. II—III) și, mai ales, aceea decorată cu caneluri oblice, orizontale sau în ghirlandă, sînt apropiate tipului de urnă „pseudoprotovillanova”¹⁸, formă de vas deosebit de caracteristică pentru orizontul bronzului final (Reinecke Bronz D) și hallstattului timpuriu (Ha.A—B), atît în regiunile de pe

² M. Petrescu-Dimbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, Edit. Academiei, 1977, p. 87 și pl. 125/7.

³ *Ibidem*, p. 88—89 și pl. 130/3.

⁴ *Ibidem*, p. 91 și pl. 134/23.

⁵ *Ibidem*, p. 95 și pl. 154/14.

⁶ *Ibidem*, p. 99 și pl. 164/12.

⁷ *Ibidem*, p. 107 și pl. 189/9.

⁸ *Ibidem*, p. 108 și pl. 200/3, 12.

⁹ *Ibidem*, p. 115 și pl. 243/17, 19, 24.

¹⁰ E. Comșa, *Mormînt din prima epocă a fierului găsit la Radovanu*, în SCIV, XV, 1964, 1, p. 129.

¹¹ M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, p. 121 și pl. 286/10.

¹² *Ibidem*, p. 122 și pl. 288/10.

¹³ *Ibidem*, p. 124—125 și pl. 293/8.

¹⁴ *Ibidem*, p. 128—129 și pl. 306/2.

¹⁵ *Ibidem*, p. 133 și pl. 315/13.

¹⁶ *Ibidem*, p. 136—137 și pl. 330/11.

¹⁷ *Ibidem*, p. 138 și pl. 337/6.

¹⁸ St. Foltiny, *Zum Problem der sogenannten „Pseudo-Protovillanovaurnen“*, în *Origini*, II, Roma, 1968, p. 348—353.

cursul mijlociu al Dunării, cât și pentru o mare parte a teritoriului României¹⁹.

De altfel, urna decorată cu caneluri (Pl. II) își găsește analogii foarte apropiate în două vase de acest tip, descoperite chiar pe teritoriul sud-vestic al României. Este vorba de binecunoscutele vase conținând depozitele de bronzuri de la Cornuțel²⁰, aparținând seriei Uriu-Domănești (Bronz D—Ha.A₁)²¹, și cel de la Pecica²², atribuit seriei Cincu-Suseni (Ha.A₁)²³. Exemplare asemănătoare de urne sînt cunoscute și în cadrul materialului ceramic scos la iveală din tumulii de la Susani²⁴, material datat în Ha.A²⁵. Demn de menționat este însă faptul că prototipul acestui gen de vas se află, în mod evident, în produse ceramice asemănătoare existente în zonele sud-vestice ale României, precum și în regiunile învecinate, încă din bronzul evoluat și tîrziu, și aparținînd marelui complex româno-iugoslav cu ceramică incrustată²⁶. La fel ca și urna de la Moldova Nouă, exemplarele de aceeași formă (de tipul I 1a) descoperite în marea necropolă de tip Gîrla Mare de la Cîrna prezintă ca element caracteristic plasarea verticală a toartelor pe zona lor de maximă circumferință²⁷. Tot aici sînt întîlnite și urne cu patru toarte pe corp, alături de care apar și patru proeminente conice pe umăr, în imediata vecinătate a gîtului²⁸.

Tipul de vas în discuție constituie, de altfel, o formă deosebit de bine reprezentată în cadrul descoperirilor aparținînd acestui mare complex cu ceramică incrustată și, ca să nu dăm decît cîteva exemple, amintim aici pe cele de la Dubovac²⁹, Kličevac³⁰ sau pe cele de tip Belegiș³¹ și Ilandža³².

¹⁹ Ibidem. Cf. și St. Foltiny, *Neue Angaben zur kenntnis der urnenfelderzeitlichen Keramik in südlichen Teile des Karpatenbeckens*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 49—71; A. László, *Cu privire la legăturile culturii Gáva cu culturile contemporane din bazinul Dunării de mijloc*, în *CMO*, 1972, p. 173—183.

²⁰ I. Stratan, *O nouă descoperire hallstattiană în Banat*, în *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 523—527; A. László, în *CMO*, p. 178 și urm., fig. 4.

²¹ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 55 și pl. 35.

²² V. G. Childe, *The Danube in prehistory*, Oxford, 1927, fig. 222; K. Horedt, *Problemele ceramicii din perioada bronzului evoluat în Transilvania*, în *StCom*, 13, 1967, p. 149; St. Foltiny, în *Origini*, II, 1968, p. 345, fig. 5/2 și p. 352; A. László, *Considerații asupra ceramicii de tip Gáva din Hallstattul timpuriu*, în *SCIV*, 24, 1973, 4, p. 576.

²³ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 101 și pl. 169/5—18, cu bibl. mai veche.

²⁴ I. Stratań, Al. Vulpe, *Der Hügel von Susani*, în *PZ*, 52, 1977, pl. 4/12; 6/94—93.

²⁵ Ibidem, p. 53 și urm.

²⁶ Vezi, mai recent, S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, Edit. Academiei, București, 1978, p. 27—45, cu bibliografia.

²⁷ Vl. Dumitrescu, *Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Cîrna*, Edit. Academiei, București, 1961, p. 131 și urm., pl. CVI.

²⁸ Ibidem, pl. CVI/nr. 385.

²⁹ M. Wosinsky, *Az őskor mészbetétes disztisésü argyagművessége*, Budapest, 1904, pl. XCIII/1; S. Morintz, *op. cit.*, fig. 13/3, 4.

³⁰ M. M. Vassits, *La nécropole de Kličevac*, în *RA*, 1902, p. 172—190, fig. 2—5 și 7—8; M. Wosinsky, *op. cit.*, pl. CVI și CVII/1; S. Morintz, *op. cit.*, fig. 13/2.

³¹ B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad, 1974, p. 240, V. 147; p. 241, V. 149; p. 243, V. 152; S. Morintz, *op. cit.*, fig. 24/5—7.

³² S. Morintz, *op. cit.*, fig. 20/3.

Apropieri și mai evidente cu urnele descoperite la Moldova Nouă le prezintă însă exemplare aparținând orizontului târziu și final (Bronz D—HaA₁) ale aceluiași mare complex cu ceramică incrustată, în cadrul căruia încep acum să se facă simțite, din ce în ce mai puternic, influențele ceramicii tumulare (*Hügelgräberkultur*). Cităm, în acest sens, pe cele de la Ilandža³³, Margita-Obrovac³⁴, Surčin³⁵, Vatina³⁶, Erdut³⁷ și Banatska Palanka³⁸.

La același orizont își găsește o bună analogie și ceașca cu toartă torsadată, într-un exemplar descoperit la Dubovac³⁹.

Constatăm deci că tipurile de vase menționate mai sus, scoase la iveală în cariera de banatite de la Moldova Nouă, își au geneza în culturile locale ale bronzului mijlociu și târziu.

O dovadă și mai evidentă a acestei realități o constituie, de altfel, bunele analogii pe care le au majoritatea tipurilor de vase descoperite aici cu materialele din necropola de la Cruci (jud. Timiș)⁴⁰, întrucât această necropolă ilustrează cât se poate de evident, după cum se știe, alături de acelea cercetate la Bobda⁴¹ și, mai recent, la Timișoara-Fratelia⁴², tranziția de la manifestările ceramice ale bronzului târziu local, la ceramica neagră, canelată, specifică Hallstattului timpuriu și în sud-vestul României⁴³. Este atit cazul urnelor⁴⁴, cât și al străchinilor și castroanelor tronconice sau cu buza ușor trasă spre interior, prezentind toate verticale sub buză sau proeminențe conice pornind din ea⁴⁵.

În privința creștelor în relief verticale, întâlnite pe umărul străchinii cu buza ușor trasă spre interior sau imediat sub buza castronului de la

³³ M. Marijanski, *Groblje urni kod Ilandže (Urnengräber von Ilandža)*, în *RadVojuMuz*, 6, 1957, pl. II/1, 4; III/1; IV/3; V/1, 4; VI/1; St. Foltiny, *Ka pozno-bronzanodobskoj keramiči Vojvodine (Zur spätbronzezeitlichen Keramik in der Vojvodina)*, în *RadVojuMuz*, 15—17, 1966—1968, p. 7, pl. I/II.

³⁴ St. Foltiny, în *RadVojuMuz*, 15—17, 1966—1968, p. 7, pl. 1/6; Idem, în *Apulum*, VI, 1967, pl. II/5.

³⁵ Idem, în *RadVojuMuz*, 15—17, 1966—1968, p. 8, pl. II/1; Idem, în *Apulum*, VI, 1967, pl. III/4.

³⁶ Idem, în *RadVojuMuz*, 15—17, 1966—1968, p. 8, pl. II/6; p. 10, pl. IV/4; idem, în *Apulum*, VI, 1967, pl. I/4—5.

³⁷ Idem, în *RadVojuMuz*, 15—17, 1966—1968, p. 9, pl. III/6; Idem, în *Apulum*, VI, 1967, pl. IV/5.

³⁸ Idem, în *RadVojuMuz*, 15—17, 1966—1968, p. 10, pl. IV/5; idem, în *Apulum*, VI, 1967, pl. III/1.

³⁹ Idem, în *Apulum*, VI, 1967, fig. 3/1.

⁴⁰ K. Horedt, în *StCom*, 13, 1967, p. 147 și urm.; O. Radu, *Cu privire la necropola de la Cruci (jud. Timiș)*, în *SCIV*, 24, 1973, 3, p. 503—520; idem, *Asupra unui mormint de incinerare de la Cruci*, în *Tibiscus*, 1, 1970, p. 19—23.

⁴¹ Săpături M. Moga. Material inedit în col. Muz. Banatului. De menționat doar două scurte semnalări aparținând lui M. Moga, în *RevMuz*, I, 1964, p. 296 și în *Atti del VI C.I.S.P.P.*, II (1965), p. 450. Cf. și K. Horedt, în *StCom*, 13, 1967, p. 148 și urm.

⁴² Fl. Medeleț, *În legătură cu necropola de incinerare de la Timișoara — Fratelina*, comunicare la A XI-a sesiune anuală de rapoarte, București, 22—23 aprilie 1977. Material inedit în Col. Muz. Banatului.

⁴³ Cf. K. Horedt, în *StCom*, 13, 1967, p. 147 și urm.; O. Radu, în *SCIV*, 24, 1973, 3, p. 507; S. Morintz, *op. cit.*, p. 44—45.

⁴⁴ Cf. O. Radu, în *SCIV*, 24, 1973, 3, pl. 1/2—3; 3/5; 9/9.

⁴⁵ *Ibidem*, pl. 3/2; 4/3; 5/2, 5; 7/6; 8/2.

Moldova Nouă, credem că acestea ar putea, eventual, să constituie influențe ale ceramicii tumulare, deși asemenea ornamente în relief apar cel mai adesea pe partea interioară a buzei vaselor de același gen în cadrul descoperirilor atribuite tumularilor sau manifestând o puternică influență tumulară directă sau indirectă, așa cum sînt cele descoperite la Tápé⁴⁶, Hajdukovo⁴⁷ și Ilandža⁴⁸.

Așadar, analiza materialului arheologic descoperit în punctul „Izvor Suvarov” din cadrul carierei de banatite de la Moldova Nouă ne permite încadrarea acestora în perioada restrînsă a Ha A₁ (aprox. sec. XII î.e.n.), ceea ce face ca ele să reprezinte — alături de materialele descoperite la Pecica (HaA₁)⁴⁹, (Arad-Gai (Bronz D)⁵⁰, Cruceni II (Bronz D)⁵¹, Bobda (Bronz D—Ha A₁)⁵², Cornuțel (Bronz D—Ha A₁)⁵³, Timișoara—„Pădurea Verde” (Bronz D)⁵⁴, Susani (Ha A)⁵⁵ și faza finală (Ha A) a necropolei de la Timișoara—Fratelia (Bronz C—Ha A)⁵⁶ — una dintre cele mai timpurii expresii pe plan arheologic ale constituirii și, mai apoi, ale existenței comunităților hallstattiene timpurii pe teritoriul sud-vestic al României.

Pe de altă parte, ele vin să confirme, o dată mai mult, evoluția organică, locală, a procesului de tranziție de la culturile epocii bronzului târziu și final la orizontul canelat, specific începutului primei epoci a fierului din această zonă⁵⁷.

Evident, acest proces s-a desfășurat în condiții istorice complexe, generate de ceea ce se definește îndeobște ca „marea migrație egeică”⁵⁸ și, îndeosebi, de pătrunderea succesivă dinspre centrul spre estul Europei a purtătorilor culturii mormintelor tumulare (*Hügelgräberkultur*)⁵⁹, ceea ce a produs în aceste zone o serie de perturbări culturale și etnice importante.

Descoperirea de la Moldova Nouă vine să ne confirme însă, încă o dată, că pentru zonele de sud-vest ale României nu putem vorbi de o

⁴⁶ T. Soroceanu, *Beiträge zur Bronzezeit am Unterlauf des Mureș*, în *Dacia*, N. S., XXI, 1977, p. 70, fig. 8/1—3.

⁴⁷ B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić, *op. cit.*, Sl. 187.

⁴⁸ M. Marijanski, în *RadVojvMuz*, 6, 1957, pl. II, IV, VI.

⁴⁹ Cf. nota 22.

⁵⁰ K. Horedt, în *StCom*, 13, 1967, p. 149 și nota 63.

⁵¹ *Ibidem*, p. 147 și urm.

⁵² *Ibidem*, p. 148 și urm.

⁵³ I. Stratan, în *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 523—528.

⁵⁴ K. Horedt, în *StCom*, 13, 1967, p. 148 și nota 59.

⁵⁵ I. Stratan, Al. Vulpe, în *PZ*, 52, 1977, p. 28—60.

⁵⁶ Informație amabilă a colegului Fl. Medeleț, căruia ținem să-i mulțumim și pe această cale.

⁵⁷ Pentru descoperirea de la Moldova Nouă — *Cariera de banatite* un argument în plus în acest sens l-ar putea constitui și existența în apropiere, la Moldova Veche, a unei necropole de tip *Žuto Brdo-Girle Mare*. Cf. E. Bujor, *Mormintele din epoca bronzului de la Moldova Veche*, comunicare prezentată la Colocviul VII. *Cultura și istoria tracilor de nord de pe teritoriul României (Epoca bronzului)*, Institutul de Arheologie, București, 23—25.XI.1978.

⁵⁸ Cf., mai ales, A. Mozsolics, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der Grossen Wanderung*, în *ActaArchBp*, 8, 1975, p. 119—156.

⁵⁹ *Ibidem*; I. Bóna, în *ActaArchBp*, 9, 1958, p. 223; T. Kemenczei, în *ArchÉrt*, 1963, 2, p. 182—186; K. Horedt, în *StCom*, 13, 1967, p. 141 și urm.

pătrundere efectivă a populației tumulare, ci, cel mult, de influențe din partea acestora. Fenomenul este perfect explicabil dacă avem în vedere că singura descoperire atribuită sigur tumularilor pe teritoriul României este aceea din cimitirul Rulikowszky de la Oradea (deci în zona vestică a ariei de răspândire a culturii Otomani)⁶⁰ și dacă ținem cont, în același timp, de faptul că pentru zonele de la vest de Banatul românesc se poate vorbi cel mult de o sinteză a culturii mormintelor tumulare cu ramura nord-vestică a grupelor tirzii din cadrul complexului cîmpurilor de urne cu ceramică incrustată⁶¹. Și, numai prin această filieră, ori prin aceea a culturilor Mureș⁶² și Otomani⁶³, au putut pătrunde și în sud-vestul României influențe ale culturii tumulare.

Desigur, aceste influențe nu au avut însă un rol atît de hotărîtor încît să ne convingă a privi neapărat ca pe un fenomen de import trecerea la prima epocă a fierului în zonele sud-vestice ale României.

Mai mult, dacă adăugăm aici și faptul că din cele șapte descoperiri de obiecte din fier datate în Ha A, cunoscute pînă în prezent pe teritoriul României, nu mai puțin de cinci au fost efectuate în Banat⁶⁴, putem considera cu deplin temei că această zonă se înscrie printre ariile primare de geneză hallstattiană ale întregului spațiu carpato-danubian.

MARIAN GUMĂ

NEW EARLY IRON AGE FINDS IN MOLDOVA NOUA

(Summary)

Some intacts or fragmentary vessels (pl. II—V), bones and two bronze objects (pl. I) were found by chance in August 1977 at „*Cariera de banatite*“ by Moldova Nouă. The circumstances of this discovery seems to indicate here the presence of

⁶⁰ K. Horedt, in *StCom*, 13, 1967, p. 143, nota 31; N. Chidioșan, *Contribuții la cunoașterea grupei Suciul de Sus în contextul epocii bronzului din Crișana*, în *SCIV*, 21, 1970, 2, p. 291.

⁶¹ Vl. Milojević, *Zur Frage der Chronologie der frühen und mittleren Bronzezeit in Ostungarn*, în *Congrès International des sciences préhistoriques et protohistoriques. Actes de la III-e Session, Zürich, 1950*, Zürich, 1953, p. 274.

⁶² Pentru legăturile culturii Mureș cu tumularii, cf. mai ales T. Soroceanu, în *Dacia*, N. S., XIX, 1975, p. 45—68.

⁶³ K. Horedt, în *StCom*, 13, 1967, p. 141 și urm. Mai recent, cu prezentarea diverselor legături ale culturii Otomani cu tumularii, cf. T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1978, p. 30—62.

⁶⁴ Pentru dovezile privind începuturile metalurgiei fierului în Banat, cf., mai ales, M. Rusu, *Începuturile metalurgiei fierului în Transilvania*, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 351 și urm.; A. László, *Începuturile metalurgiei fierului pe teritoriul României*, în *SCIVA*, 26, 1975, 1, p. 17 și urm.; Idem, *Anfänge der Benützung und der Bearbeitung des Eisens auf dem Gebiete Rumäniens*, în *ActaArchHung*, 29, 1977, p. 53 și urm.

a necropolis. It was not possible to make systematic researches to determinate with exactitude the nature of this archaeological site.

On the basis of the established analogies, the finds can be dated in the beginning of the Early Iron Age (Ha A₁).

This discovery represents a new argument to support the idea of the transitional process to the Early Iron Age in southwestern Romania, on the basis of the local cultures of the Middle and Late Bronze Age, with some influences due to the tumular graves culture (*Hügelgräberkultur*).

ÎN TRE ORIGINALITATE ȘI ADEVĂR

La începutul anului 1975 apărea, în Editura enciclopedică română, cartea lui Ion Horațiu Crișan „Burebista și epoca sa“. Doi ani mai târziu, Editura științifică și enciclopedică publica ediția a doua, revăzută și adăugită, a lucrării. Rîndurile ce urmează sînt consacrate citorva din numeroasele probleme pe care cartea cercetătorului clujean le ridică.

Țin să subliniez din capul locului că acest articol nu este o recenzie. Fac această precizare deoarece n-aș vrea să mi se reproșeze că nu discut aici în mod exhaustiv cele două ediții ale cărții sau că nu relev părțile pozitive ale acesteia. Asemenea aspecte pozitive există, fără îndoială; pot afirma chiar că o parte din neajunsurile primei ediții au fost îndreptate în cea de-a doua, deși nu în măsura la care mă așteptam după diversele observații critice pe care autorul le primise. Pe de altă parte, îl rog pe cititor să fie încredințat că nu am relevat în cele de mai jos toate aspectele negative sau măcar discutabile ale volumului „Burebista și epoca sa“. Scopul meu este mult mai modest: punerea în discuție a unor probleme majore, pe care le ridică însăși tema cărții, dar și a felului în care autorul acesteia a înțeles să le rezolve.

În genere, m-am oprit asupra problemelor comune celor două ediții ale lucrării; totuși, în cîteva cazuri mă voi referi numai la ediția a doua. Niciodată însă nu combat idei sau ipoteze prezente exclusiv în prima ediție: am socotit că absența lor din cea de-a doua dovedește că autorul a renunțat la ele și că, în consecință, nu mai are rost să le semnaliez, deși nu mă pot opri să remarc că aceste renunțări sau modificări ar fi trebuit însoțite de anumite explicații.

Precizez, în sfîrșit, că trimiterile la paginile cărții „Burebista și epoca sa“ nu vor fi făcute în note la subsol, ci între paranteze. Paginile primei ediții vor fi precedate de cifra romană I, iar paginile celei de-a doua de cifra romană II.

*

Abordînd tema pe care și-a propus-o, Ion Horațiu Crișan înfrunta o dificultate obiectivă majoră: dificultatea de a delimita net, pe planul culturii materiale și spirituale, perioada domniei lui Burebista de aceea a succesorilor săi; totuși, în anumite cazuri, acest lucru era posibil. Incertitudinile care mai persistă în datarea unor monumente sau obiecte făceau inevitabilă referirea la vestigii care *pot data* din epoca lui Burebista, dar pot fi și *mai tîrzii*; nu-i voi reproșa autorului asemenea cazuri. Îi voi reproșa însă că, în dorința firească de a-și îmbogăți documentarea, el a inclus adesea în expunerea sa piese sigur mai tîrzii; atunci cînd vor-

bește despre metalurgia fierului la daci (I 369—384 = II 392—407), I. H. C. amintește și uneltele descoperite pe terasa a VIII-a a Dealului Grădiștii, care, ascunse acolo la venirea romanilor (106 e.n.), nu puteau să fi fost confecționate în timpul lui Burebista, cu un secol și jumătate mai devreme.

Este adevărat că, în a doua ediție a cărții sale, I. H. C. își ia anumite precauțiuni înainte de a trece la enumerarea uneltelor dacice de fier. El afirmă, de exemplu (II 391) că „deși nu se cunosc cuptoare pentru redus minereu de fier care să fie dateate cu siguranță în epoca lui Burebista și atelierele de la Grădiștea Muncelului se datează la sfârșitul sec. I e.n. putem susține fără teamă de a greși că și în acest timp minereul de fier era topit în același fel ca și eventual cu un secol mai înainte și în continuare se prelucra așa cum o avem dovedit cu prisosință în cele trei mari ateliere de fierărie descoperite în așezarea civilă de la Grădiștea Muncelului“. Această frază întortocheată și ambiguă este, evident, menită să sugereze cititorului că de la Burebista la Decebal nimic nu s-a schimbat în metalurgia fierului la daci; la o privire mai atentă, este clar că fraza nu spune altceva decât că în secolul I e.n. fierul se prelucra ca... în sec. I e.n.!

Dar I. H. C. se arată în continuare (II 391—392) ceva mai precis, spunând că „nu este posibilă o separare tranșantă, în cadrul fazei clasice, a uneltelor ce corespund ca timp domniei lui Burebista, pe de o parte, iar pe de altă parte a aceloră din sec. I e.n. Covârșitoarea lor majoritate își fac, cu siguranță, apariția în sec. I i.e.n. și vor continua de-a lungul veacului următor“. Spunând acestea, autorul prezintă drept certitudine o simplă ipoteză, nesusținută prin nimic în cazul unei serii de unelte. Cunoaște oare I. H. C. cuțitoaie de dulgher, clești de fierărie cu partea activă profilată, ferăstraie cu ramă, nicovale paralelipipedice, coase, tuburi pentru suflatul sticlei sigur databile în prima jumătate a secolului I i.e.n.? După știința mea, asemenea descoperiri nu s-au făcut încă. Și apoi, de ce trebuie să presupunem că uneltele din sec. I e.n. sînt identice cu cele din veacul precedent? La urma urmei, orice tip de unealtă are propriul său moment de apariție și nu văd de ce toate trebuie să-l aibă în epoca lui Burebista, dar nici unul în vremurile următoare.

Specialistul detectează fără greutate inadvertențe de felul celei citate mai sus, dar cititorul neavizat, căruia volumul „Burebista și epoca sa“ îi este vădit adresat cu precădere, se poate lăsa lesne înșelat de asemenea „certitudini“ nefondate.

Există însă și altă dificultate (i-aș spune: subiectivă) în calea oricui (nu numai a lui I.H.C.) ar fi dorit să trateze tema cărții discutate aici. După contribuțiile la această temă a unor savanți de talia lui Vasile Pârvan sau Constantin Daicoviciu, ca să nu mai vorbim și de mulțimea discipolilor lor, era extrem de greu să se mai spună ceva cu adevărat nou și original în problemele istorice majore ale epocii lui Burebista. Dar fără o asemenea contribuție originală, cartea însăși nu se mai justifica decât, cel mult, ca o lucrare de popularizare. De aici, probabil, principalul neajuns (după părerea mea, se înțelege) al cărții lui I.H.C.: continua oscilare între originalitate și tezele reprezentînd un bun cîștigat pentru știință.

Voi arăta mai jos care au fost, într-o serie de cazuri, consecințele acestei oscilări.

Una dintre aceste consecințe, și anume dintre cele mai vizibile și mai grave, este abordarea „celtică” sau „celtizantă” a unei bune părți din problematica de bază a cărții. Nu este vorba de aspecte izolate, ci de o poziție principială, căci într-una din primele pagini ale cărții (II 16) I. H. C. afirmă răspicat: „Ni se pare astăzi a fi un bun câștigat și unanim acceptat că fără o atentă și aprofundată cercetare a fenomenului celtic nu poate fi înțeleasă pe deplin dezvoltarea, sub toate aspectele, a societății daco-getice și, mai cu seamă, trecerea ei pe o treaptă superioară de dezvoltare, corespunzătoare epocii Latène”. Formularea este într-uitva atenuată față de prima ediție (I 12), unde faptul era „neîndoielnic”, dar și așa ideea de a explica dezvoltarea unui popor și a unei societăți prin cercetarea altui popor mi se pare cât se poate de primejdioasă. E primejdioasă pentru că extinderea nedocumentată, prin analogie sau prin raționament, a unor realități istorice duce, de obicei, la erori grave și, în al doilea rînd, pentru că duce inevitabil la atribuirea unei importanțe exagerate factorilor externi în dezvoltarea unei societăți anumite.

Tocmai așa se întîmplă cu fenomenul celtic în lucrarea lui I.H.C. După părerea acestuia, celții au jucat un rol deosebit în formarea și dezvoltarea la daco-geți a culturii celei de-a doua vîrste a fierului (I 12 = II 16), în timp ce influențele „venite din lumea grecească, elenistică, romană, sud-tracică, iliră, scitică” (este curioasă această enumerare „anticronologică”) au contribuit numai „într-o măsură mai mare sau mai mică” la alcătuirea civilizației geto-dacice de tip Latène (II 16). Chiar și cel mai infocat adept al însemnătății influenței celtice în interiorul arcului carpatic (în spațiul „dacic”) va respinge, cred, ideea că celții au jucat un rol deosebit și în spațiul „getic”.

Situîndu-se pe poziția arătată, I. H. C. face apel la autoritatea lui Vasile Pârvan, spunînd că teza „rolului deosebit” al celților îi aparține și că tot „lui îi revine marele merit de a fi intuit în mod genial importanța integrării spațiului geto-dacic în aria civilizației europene de tip Latène” (I 16). În același timp, autorul cărții „Burebista și epoca sa” se declară în dezacord „cu unele exagerări ale marelui nostru învățat” și afirmă că civilizația daco-getică nu s-a celtizat (ibid.). Felul în care această afirmație de principiu se traduce în practică merită examinat mai îndeaproape.

Pentru început, aș semnala că poziția lui I. H. C. este diametral opusă celei pe care o afirma cu numai șase ani înainte de apariția cărții discutate.

La p. 224 a lucrării sale „Ceramica daco-getică cu specială privire la Transilvania” (București, 1969), I. H. C. spunea: „Dacă influențele grecești sau sud-tracice n-au fost așa de hotărîtoare cum o cred unii cercetători, înseamnă oare să ne reîntoarcem la teoria lui Vasile Pârvan care acorda rolul determinant în evoluția culturii materiale daco-getice influențelor celtice? Nicidecum. Influențele celtice n-au fost nici ele capabile să schimbe aspectul general al culturii materiale autohtone așa cum n-au putut-o face, de altfel, nici cele grecești. Întregul aspect al culturii materiale daco-getice se va schimba doar atunci cînd o va cere, sau mai bine

zis, o va impune dezvoltarea forțelor de producție interne, reprezentînd de fapt o consecință a acestei dezvoltări, lucru ce se va realiza la destulă vreme după așezarea celților pe teritoriul țării noastre“.

Cer cititorului iertare pentru acest lung citat, dar el mi se părea necesar pentru a măsura importanța „cotiturii“ realizate de I. H. C. fără a oferi vreo explicație.

Parcurgînd paginile cărții „Burebista și epoca sa“ ești îndreptățit să te întrebi ce valoare reală are dezacordul lui I. H. C. față de „unele exagerări“ ale lui Vasile Pârvan. În adevăr, în practică, atunci cînd autorul trece în revistă diferite domenii ale culturii materiale și spirituale daco-getice (ba chiar și domeniul organizării sociale, despre care va fi vorba ceva mai jos), el le înfățișează consecvent drept tributare celților.

După părerea lui I.H.C., în domeniul metalurgiei „toate descoperirile converg înspre a ne arăta o netă superioritate a celților. De la ei vor fi preluat daco-getii procedee tehnologice superioare de prelucrare a fierului precum și ustensilele necesare“ (I 374 = II 397). Mai departe (I 378 = II 401), autorului i se pare limpede că strămoșii noștri au preluat cleștile de fierărie de la celți, „așa cum au făcut-o și în cazul altor unelte pentru prelucrat metal“.

Asemenea afirmații reclamă cîteva observații peste care nu cred că se poate trece cu ușurință.

I.H.C. însuși arată (I 374 = II 397) că „răspîndirea, atît a secerilor cit și a coaselor, ar pleda în favoarea priorității, în ceea ce privește unelte agricole, a daco-getilor față de celți“. Dar secerile, coasele și celelalte unelte agricole erau făurite tot din fier, pentru prelucrarea lor fiind necesare cunoștințe metalurgice cu nimic mai prejos decît în cazul confecționării unui baros, a unei dălți sau a unor clești. De ce să admitem atunci că dacii preiau de la celți unelte de fierărie pentru a-și manifesta apoi superioritatea numai în făurirea uneltelor agricole? Deoarece I. H. C. se referă la cleștii de fierar, este bine să precizez că în lumea celtică nu se cunoaște o specializare atît de avansată a lor ca în societatea dacică.

Cred că problema uneltelor de fierărie se pune altfel. Fiind vorba de unelte funcționale, adaptate la operațiile ce trebuia să se efectueze cu ajutorul lor, ele sînt, probabil, specifice epocii și nu unei populații anumite. De altminteri, dacă e vorba să căutăm un model, e mai firesc să ne gîndim la lumea clasică, greco-romană, de unde anumite tipuri de unelte au fost împrumutate și de celți, și de daci. Chiar I.H.C. remarcă pe bună dreptate (I 381 = II 404) că o unealtă de dulgherie, cuțitoaia, s-a răspîndit și în Dacia, și la celți, din nordul Italiei.

Cu originea celtică a uneltelor dacice de fauri nu se împacă nici împrejurarea că marea majoritate a unor asemenea piese descoperite la noi se datează în secolul I e.n., deci într-o vreme cînd nu mai existau demult în Dacia așezări sau necropole celtice. Acceptînd ideea lui I.H.C., s-ar ajunge la concluzia paradoxală că dacii n-au împrumutat aceste unelte de la celți în perioada conviețuirii pe același teritoriu, ci mai tîrziu, cînd celții fuseseră asimilați, iar împrumuturile nu se mai puteau face decît pe calea schimburilor cu regiunile locuite de ei în centrul Europei.

Dorința de a fi original cu orice preț îl aduce adeseori pe I.H.C. în situația de a se contrazice. El o face, de exemplu, în problema uniunilor de triburi daco-gețice din care s-ar fi format statul lui Burebista.

Nucleul stăpînirii lui Burebista „l-au format, după toate probabilitățile, cele patru mari uniuni de triburi și tot ele au fost cele patru părți în care ea s-a dezmembrat la moartea făuritorului ei“ (I 36 = II 49). Cititorul prea lesne crezător va parcurge cu această idee aproape o sută de pagini, dar apoi va afla (I 126 = II 140) că „formațiile politice în fruntea cărora sînt pomeniți un Dicomes sau Coson în Muntenia, sau un Rholes, Dapyx și Zyraxes, în Dobrogea, nu pot fi considerate... uniuni de triburi. Nici în Transilvania și nici în altă parte nu mai putea fi vorba de o revenire la vechea orînduire gentilică, după părerea noastră, cu siguranță depășită“. Citind, spre sfîrșitul cărții (I 441 = II 487), că la moartea lui Burebista „uniunile de triburi nu mai existau“, căci „Burebista după ce a unificat toate triburile a pus bazele unui stat care era reclamat de noile relații sociale intervenite în Dacia“, cititorul ar putea ajunge la concluzia că, măcar de la un anumit punct, I.H.C. este consecvent cu propriile sale păreri. Această credință îi va fi întărită de afirmația categorică (I 445 = II 490) că „părțile desprinse din marea stăpînire a lui Burebista fie ele mai restrînse ori mai întinse nu puteau prezenta decît trăsături de organizare statală“. Ei bine, cititorul ar greși, căci foarte curînd (I 445 = II 491) intervine o nouă cotitură: aflăm acum că opera de căpetenie a lui Burebista, statul, „va supraviețui creatorului său și se va dezvolta în continuare chiar în limite teritoriale cu mult mai modeste“. Dacă teritoriul statului este acum mai mic, înseamnă că daco-geții care locuiau în afara lui erau organizați, totuși, în triburi și uniuni de triburi.

Aceste contradicții pot fi, la urma urmelor, amuzante. Grav este faptul că părerile lui I.H.C. despre organizarea politică a daco-geților înainte de Burebista, în timpul lui și după moartea sa abundă în afirmații gratuite. Cum se poate spune, de exemplu, că cele patru mari uniuni de triburi formează *nucleul* stăpînirii lui Burebista? Ele ocupau, practic, după I.H.C., întreg teritoriul Daciei, astfel încît nucleul îl putea forma numai una din ele. Cum se poate afirma că Burebista a pus bazele unui stat *după* ce a unificat toate triburile? Aceasta înseamnă că în timpul celei mai mari părți a domniei lui el s-a aflat în fruntea unei confederații tribale. De unde certitudinea că formațiunile politice ale lui Coson, Dicomes, Rholes, Dapyx, Zyraxes erau state? Nu-și dă seama autorul cărții că aceste „state“ sînt mult mai mici și mai slabe decît uniunile de triburi pe care le postulase la început? Nu exclud posibilitatea ca unele din formațiunile politice mărunte răsărite pe ruinele stăpînirii lui Burebista să fi prezentat într-adevăr anumite trăsături de organizare statală, dar lucrul acesta trebuie ori demonstrat (ceea ce în stadiul actual al cunoștințelor noastre nu se poate face), ori prezentat ca o ipoteză, ca o posibilitate, în nici un caz ca o certitudine.

I.H.C. consacră un întreg subcapitol (I 86—110 = II 102—124) problemei capitalei lui Burebista, ajungînd la concluzia justă că nu putea fi vorba pe atunci de o capitală în sensul pe care-l dobîndește mult mai tîrziu acest cuvînt. Avem însă de-a face, într-un anumit sens, cu o

falsă problemă, căci deși cuvântul „capitală” a fost folosit în istoriografia noastră despre daci, nu i s-a dat deloc înțelesul modern, ci pe acela, firesc, de „reședință permanentă”, „reședință principală”, „cetate de scaun” etc.

În dorința de a dovedi că Burebista nu putea avea o „capitală” permanentă, I.H.C. recurge la argumente retorice, neobservând că ajunge uneori într-un impas și că argumentele se întorc împotriva sa. De exemplu (II 121, aproape identic cu I 106), el spune:

„Despre existența unei capitale permanente unde să-și aibă sediul administrația ca în cazul statelor elenistice sau a (*sic!*) altor regate din antichitate nu credem că poate fi vorba pe vremea lui Burebista... O asemenea capitală ar presupune existența unui oraș cu oarecare pretenții de urbanism edilitar, un aparat de stat centralizat alcătuit de multă vreme, cu numeroase instituții. La un asemenea stadiu de dezvoltare nu credem să fi ajuns daco-geții din timpul domniei lui Burebista și rămîne încă de discutat în ce măsură acest lucru poate fi susținut chiar și mai târziu în timpul ultimului dintre regii daco-geților, în epoca lui Decebal”.

Cititorul a sesizat, fără îndoială, procedeul folosit. S-a pus semnul egalității între noțiunea de „capitală permanentă” și aceea de „capitală permanentă unde să-și aibă sediul administrația ca în cazul statelor elenistice” etc., ceea ce permite formularea șirului de presupuneri pe care I.H.C. le înlătură de la bun început (oraș cu pretenții de urbanism edilitar, aparat de stat centralizat, cu o îndelungată existență și cu numeroase instituții). Dar de ce este obligatoriu ca o reședință permanentă sau, mai bine zis, o reședință obișnuită, de zi cu zi, a lui Burebista să fie o capitală de tip elenistic? În definitiv, și simplii șefi de trib aveau o reședință; dacii nu erau un popor nomad și șefii lor nu colindau neîncetat țara; de ce tocmai Burebista trebuia s-o facă?

Dacă este să vorbim despre o capitală ca Pergamul sau Alexandria Egiptului, e inutilă discuția și pentru epoca lui Decebal: este sigur că nici ultimul rege al dacilor n-a avut o asemenea reședință. Dar o cetate de scaun exista, căci ce altceva era Sarmizegetusa pe care Ptolemeu o numește „regească”? Și nu vorbește oare Cassius Dio despre cetatea de scaun a lui Decebal? De ce lui Burebista trebuie să i se nege o asemenea reședință?

Respingînd ideea că reședința lui Burebista ar fi fost în cetatea de la Costești, I.H.C. scrie (I 106—107 = II 121): „În cele două turnuri de piatră, cărămidă și lemn, oricît s-ar fi înălțat pe verticală nu vedem cum ar fi locuit atît regele cu familia lui cit și curtea (în ediția I: „suita”). Mai trebuie adăugată apoi armata care va fi fost și ea numeroasă și care în nici un caz nu putea încăpea și ea în două turnuri ce măsoară $8 \times 8,60$ m și $12,50 \times 8,20$ m chiar presupunînd existența mai multor caturi. Unde locuiau, unde trăiau soldații și mai cu seamă suita, demnitarii cu familiile lor (cuvintele „cu familiile lor” lipsesc din prima ediție), pe care îi avem atestați la curtea regilor dacii?”.

Să fi uitat oare I.H.C. că la Costești, pe lângă cele două turnuri-locuință la care s-a referit, mai există șapte bastioane? Să fi uitat de turnul de pe Ciocuța? Să fi uitat de barăcile de pe platou, pe care el însuși le-a

săpat și care puteau adăposti foarte bine soldați? Dar să admitem că cetatea de la Costești nu putea cuprinde familia, curtea și pe soldații lui Burebista (bănuiesc că I.H.C. se referă la garda regelui și nu la cei 200.000 de oameni care puteau lua armele în caz de mobilizare generală): ce altă așezare sau cetate îi putea cuprinde? Să credem oare că Burebista peregrina între reședințele sale nepermanente fără familie, fără suită și fără o gardă militară? Sau să ne închipuim că toți aceștia, neîncăpînd în nici o cetate, își duceau viața în corturi? Și care a fost oare situația înainte ca Burebista să-și fi extins stăpînirea asupra întregii Dacii? Nici atunci nu avea o cetate de scaun proprie? În ce mă privește, resping cu hotărîre imaginea unui Burebista nomad, lipsit de o reședință fixă.

Natural, cele de mai sus nu exclud posibilitatea ca Burebista să fi avut, în funcție de necesitățile războiului sau ale guvernării, și alte reședințe decît aceea de la Costești, din Munții Orăștiei, dar este firesc să-i căutăm reședința permanentă, principală, în ținutul în care a fost leagănul statului dac.

La drept vorbind, și I.H.C. pare să renunțe, la un moment dat, la „originalitatea” care făcea din Burebista un rege nomad, căci el spune textual (I 329 = II 344, cu neînsemnate deosebiri): „S-a pus și se mai pune întrebarea funcționalității cetății de la Costești. D. M. Teodorescu presupunea că în turnurile-locuință de pe platoul superior rezida Burebista, că aici se găsea reședința lui permanentă. Părerea este împărtășită apoi de C. Daicoviciu și de alții. Am avea astfel de-a face cu un „castel-locuință”, întărit cu un val de pămînt, cu un zid de piatră și cu un dublu rînd de palisadă. După părerea noastră totul pledează pentru o asemenea concluzie (sublinierea mea — H.D.). Cele două turnuri-locuință vor fi fost adevărate palate. Spațiul limitat cuprins în interiorul fortificațiilor este temeiul ce face imposibilă, după socotința noastră, utilizarea cetății ca loc de refugiu în caz de nevoie. Pentru o reședință princiară pledează apoi, în totalitatea lui materialul descoperit...” Dar renunțarea la „originalitate” este de scurtă durată, căci foarte curînd (I 331 = II 346) se afirmă că „problema capitalei lui Burebista rămîne deocamdată o enigmă și nimeni nu poate ști cînd va fi ea dezlegată” sau că „firesc ar fi ca reședința regală să fi fost pe Dealul Grădiștii”. Ce să mai crezi în fața unei asemenea inconsecvențe? Se creează impresia că autorul a redactat anumite pagini ale cărții punînd cap la cap fișe întocmite după autori diferiți sau fișe oglindind momente diferite din evoluția propriilor sale păreri.

Problema „capitalei” lui Burebista nu este singura în care se pot consemna contradicții flagrante. Același lucru se întîmplă și în cazul armatei permanente a marelui rege.

Vorbind despre cetatea de la Piatra Roșie, I.H.C. mărturisește (I 334—335 = II 349) că îi vine greu să creadă „să fi existat aici o garnizoană militară permanentă. Aceasta ar presupune în mod absolut necesar și implicit existența unei armate permanente organizate, cum a fost cea romană, stadiul (*sic!*) la care nu ne închipuim însă să fi ajuns daco-geții nici pe vremea lui Decebal și, cu atît mai puțin, în epoca lui Burebista”. Firește, autorul este liber să aibă această părere, deși nu înțeleg de ce orice oaste permanentă trebuie să aibă neapărat

organizarea armatei romane. Dar cititorul nu mai știe ce să creadă atunci cînd citește, cîteva rînduri mai departe (I 335 = II 350), în legătură cu aceeași cetate: „În ce privește armata, aceasta a existat, cu siguranță, alcătuită fiind... din clienții nobilului respectiv ori ai regelui“. Așadar, a existat sau nu o garnizoană militară în cetatea de la Piatra Roșie?

Cu aceeași uimitoare repeziciune se schimbă atitudinea lui I.H.C. și în alte probleme. Un exemplu concludent se întîlnește la I 159 = II 174 (cu foarte mici deosebiri), unde se spune:

„Despre familia lui Burebista izvoarele scrise sînt cu desăvîrșire mute, iar cele arheologice nu ne pot spune nimic. De aceea, orice ipoteză legată de acest subiect, oricît de interesant ar fi el pentru noi, ni se pare de prisos“.

Ar fi însă o naivitate să-l interpretăm *ad litteram* pe autor, căci în rîndurile următoare el își schimbă părerea: „Avînd însă în vedere cele relatate de Caesar despre celți, putem formula *mutatis mutandis*, ipoteza extinderii autorității asupra unor teritorii daco-getice, fără opoziții, pe cale pașnică, prin legăturile de familie contractate de Burebista ori de familia lui“. După cum se va vedea, nu e singura dată cînd celții intervin în chip salvator pentru formularea unor asemenea idei originale.

În mult discutata problemă a originii puterii lui Burebista, I.H.C. adoptă o poziție agnostică, ceea ce îl singularizează într-adevăr în istoriografia noastră. El afirmă (I 127 = II 140) că „nu sîntem în măsură să precizăm originea lui Burebista, nucleul de unde a pornit, mai exact spus în jurul căruia s-a unit, pentru o vreme, întregul neam daco-getic“. Și mai original este autorul atunci cînd problema i se pare destul de lipsită de însemnătate (I 121 = II 135): „Inexistența textelor scrise este cea care ne oprește să răspundem la întrebarea: care anume a fost nucleul inițial, de unde a pornit Burebista la înfăptuirea mării sale opere? Discuțiile s-au purtat și controversele continuă, cu privire la ultimele două zone: Muntenia și Transilvania. Înainte de a trece în revistă argumentele aduse, socotim binevenită precizarea că din lipsa dovezilor peremptorii nu poate fi vorba decît de ipoteze și că acestea au o însemnătate cu mult mai redusă decît li s-a atribuit în înflăcărarea controverselor. Cu aceasta nu vrem, firește, să spunem că ar fi neinteresant să știm de unde a pornit Burebista, care este locul lui de baștină, dar cu adevărat importantă, esențială ni se pare doar înfăptuirea lui Burebista, indiferent dacă aceasta și-a avut începutul în Transilvania ori în Muntenia“.

Într-o viziune destul de personalistă a istoriei și dacă prin locul de baștină ne mărginim să înțelegem locul nașterii lui Burebista, poate că lucrul nu este prea important; dacă ținem seama însă de adevărata problemă, aceea a originii puterii lui Burebista, a statului său, situația se schimbă, căci ea are o importanță majoră, privind întreaga dezvoltare a societății daco-getice.

Problema unificării daco-getilor este și ea tratată contradictoriu. Îndeobște se admite că la acest proces au contribuit, într-o oarecare măsură, pericolele externe: celtic și, mai ales, roman. Dar pentru I.H.C. (I 142 = II 157—158), ținînd seamă de „faptul că daco-getii erau în

ultimă instanță barbari cu limitate posibilități de a scruta viitorul“, este demonstrat că „despre un pericol roman care să fi impulsionat unirea triburilor daco-getice nu poate fi vorba. Ar trebui să le acordăm strămoșilor noștri o prea mare forță de previziune capabilă să prevadă ce se va petrece peste aproape un secol“. Ceea ce se refuză în bloc strămoșilor noștri i se acordă însă lui Burebista (I 338 = II 353): „Burebista, dotat cu atita perspicacitate, trebuie să fi avut deplina conștiință că romanii nu vor vedea cu ochi buni unirea tuturor semințiilor daco-getice și ridicarea vertiginoasă a statului său. De aceea, era de prevăzut că mai devreme ori mai târziu va trebui să-i înfrunte. Pentru o asemenea eventualitate a conceput și realizat Burebista gigantica redută din Munții Orăștiei“.

Este vădit că principalele lipsuri ale cărții ies la iveală atunci cînd autorul abordează într-o manieră originală probleme de ordin social-economic, pentru care el nu pare să aibă pregătirea teoretică, marxistă, necesară. Este adevărat — și este bine — că I.H.C. își însușește (I 194—196 = II 207—209) teza existenței unui stat dac în epoca lui Burebista. Este iarăși adevărat — și este bine — că, după alții, I.H.C. împărtășește (I 196—204 = II 209—217) teza caracterului non-sclavagist al acestui stat și a apartenenței sale la modul de producție tributul. Din păcate, atunci cînd trece la prezentarea structurii concrete a societății daco-getice, I.H.C. comite o gravă greșeală, a cărei sursă trebuie căutată deopotrivă în dorința de originalitate și în metoda de a transpune mecanic elemente ale societății celtice (imperfect înțelese și ele!) asupra societății dacice.

După cum se știe, izvoarele literare menționează, la daci, două categorii de oameni liberi: *pileati* (*tarabostes*) și *comati* (*capillati*). I.H.C. respinge mai întîi (I 181 = II 196) părerea lui C. Daicoviciu că prin *comati* trebuie înțeleși țărani săraci, muncitorii agricoli, păstori, mineri, meșteșugarii, oameni aflați într-o situație de aservire față de nobili, corespunzînd, mai mult sau mai puțin, plebeilor de la Roma. Îl citează apoi pe Caesar (*De bello Gallico*, VI, 13), care descrie situația de aservire totală în care se găsea poporul la celti și care afirmă că în întreaga Gallie existau două categorii de oameni avînd o oarecare însemnătate și bucurîndu-se de o anumită considerație: druzii (preoțimea) și cavalerii (notez că traducerea Janinei Vilan Unguru, de care se folosește I.H.C., nu este tocmai exactă, dar acest lucru nu are prea mare importanță acum). În sfîrșit, I.H.C. adaugă acestor două categorii pe nobili și conchide în chip destul de surprinzător (I 182 = II 196): „Dacă *pilleati* corespund nobililor din lumea celtică și patricienilor din cea romană, ni se pare firesc ca cealaltă categorie, *comati* (*capillati*) să reprezinte pe cavaleri (*equites*), existenți atît la celti cît și la romani“.

De ce? Autorul ne lămurește imediat: „Ni se pare o imposibilitate ca solia trimisă de Decebal la împăratul Traian, pentru a media pacea, să fi fost alcătuită din oameni de rînd, proveniți din masa pe care o știm aservită și exploatată, fără nici o participare la viața publică, redusă în anumite cazuri la o situație identică cu cea a sclavilor. Ar fi primit oare Traian o asemenea solie? Desigur că nu. De aceea, vedem în relatarea lui Dio Cassius dovada celor spuse mai înainte“.

Pentru a vedea în spusele lui Cassius Dio despre solia compusă din *comati*, trimisă, la un moment dat, de Decebal la Traian, o dovadă că acești *comati* erau cavaleri este nevoie de un singur lucru: de transpunerea mecanică a situației societății celtice, zugrăvită de Caesar, asupra societății dacice. Așadar, după ce daco-geții sînt înfățișați ca tributari celtilor în trecerea la cea de-a doua vîrstă a fierului, în metalurgie etc., iată-i acum copiind realitățile sociale din lumea celtică. Pentru I.H.C., oamenii de rînd, nenobili, din societatea daco-getică nu au voie să se deosebească prin nimic de cei din societatea celtică!

Formulîndu-și concluzia, autorul scapă din vedere cîteva lucruri esențiale. El uită, de exemplu, că nimeni n-a descris societatea dacică în termenii folosiți de Caesar pentru celti. El mai uită apoi că la popoarele aflate într-o fază de dezvoltare asemănătoare stadiului atins de celti și de daci, termenul „cavaleri“ nu este convențional, ci îi desemnează într-adevăr pe aceia care erau îndeajuns de bogați pentru a întreține un cal și a pleca la război călare; o simplă privire asupra reliefurilor Columnei Traiane convinge pe oricine că, la daci, *comati* luptau, în general, pe jos. I.H.C. uită și că termenii *pileati* și *comati* mai au un sens foarte precis: primii sînt purtători de *pileus* (un fel de căciulă sau bonetă), ceilalți poartă părul lung și umblă în capul gol. Dacă *pileati* sînt nobilii, iar *comati* cavalerii, atunci pe Columna Traiană nu sînt înfățișați decît nobili și cavaleri și nu apare nici un om din popor. Dar atunci cine sînt „clienții“ care-i însoțesc pe aceștia la război? Sau poate I.H.C. vrea să sugereze că *poporul* dac n-a luptat împotriva agresiunii romane și că singurii care au încercat să reziste au fost nobilii și cavalerii?

Mai ciudat este faptul că autorul uită, la distanță de numai o pagină, cele spuse de el însuși. În adevăr, fraza citată mai sus exclude apartenența cavalerilor la nobilime; totuși, I. H. C. spune (I 183 = II 197) despre cavalerii celti că „aparțineau nobilimii, deosebindu-se în acest fel de cavalerii romani ce constituiau o pătură, un ordin intermediar între aristocrație și plebe“.

Cavalerii romani constituiau într-adevăr o asemenea pătură, dar I.H.C. dă iarăși dovadă că n-a înțeles deosebirea esențială dintre aristocrația romană și nobilimea celtică. Aristocrația romană, în epoca lui Caesar, era aristocrația senatorială, așadar o aristocrație de funcții, nu de origine; ea nu trebuie confundată cu vechiul patriciat roman din epoca regalității sau din primele secole ale republicii. Se știe că din senatul roman făceau parte foarte mulți reprezentanți ai unor familii de origine plebeie și că ei ajung, în cele din urmă, să constituie majoritatea senatului. Cu totul alta este situația la celti și la daci, unde nobilimea era o aristocrație de naștere, de origine vădit tribală. Lucrurile nu se repară cu observația (I 183 = II 197) că *pileati* daci corespund acelor „*principes*“ ce alcătuiau nobilimea (*nobilitas*) la celti“. Prin *principes* Caesar înțelege, evident, pe nobilii cei mai de frunte, cei mai influenți, pe căpetenii.

Explicația acestor confuzii constă în faptul că I.H.C. n-a înțeles deosebirea dintre anumite noțiuni ca „stare socială“, „clasă socială“, „categorie profesională“. Caesar spune limpede că, la celti, există două ca-

tegorii de oameni care se bucură de considerație: druzii și cavalerii; afară de cazul că l-am bănuî pe Caesar de intenția de a exclude aristocrația din rîndul categoriilor influente, este clar că druzii și cavalerii formează nobilimea, dar druzii sînt preoți, iar cavalerii, în primul rînd, războinici. Ocupațiile diferite nu exclud o apartenență socială comună și un exemplu elocvent, în lumea celtică, sînt chiar doi frați pe care I.H.C. îi amintește (I 147 = II 162): Dumnorix, șeful heduilor, și druidul Diviciacus. Autorul n-a înțeles însă că apartenența la aristocrație nu depindea de îndeletnicire și nici măcar de avere (au existat și nobili scăpătați!), ci era dată odată pentru totdeauna prin naștere.

*

Observații similare, privind consecințele negative pe care le are căutarea „originalității” cu orice preț, s-ar putea face și pentru probleme de ordin pur arheologic, de exemplu în legătură cu ipoteza unei veritabile incinte de apărare care ar fi înconjurat zona sanctuarelor de la Sarmizegetusa (I 347—352 = II 362—367) sau cu felul în care I.H.C. reconstituie înfățișarea sanctuarului vechi de pe terasa a XI-a a Dealului Grădiștii (I 387—397 = II 413—423). Aceste probleme merită însă o dezbatere aparte, care va putea fi mai bine inițiată după completarea rezultatelor săpăturilor în zona respectivă.

Cu alte cuvinte, e timpul să formulez o concluzie asupra problemelor, de ordin mai ales istoric, discutate pînă acum.

În problemele majore ale societății dacice și ale statului dac din vremea lui Burebista, I.H.C., în lucrarea „Burebista și epoca sa”, oscilează mereu între originalitate și adevăr. Uneori, adevărul se impune, autorul aderînd la concluziile formulate, înaintea lui, de alții; alteori, de prea multe ori, teoriile „originale” ale autorului fac ca adevărul istoric să sufere. Și e păcat.

HADRIAN DAICOVICIU

ÎNCĂ ODATĂ DESPRE „DECEBALUS PER SCORILO“

Cînd, cu 24 de ani în urmă, C. Daicoviciu publica celebrul vas cu inscripția „Decebalus per Scorilo“, se atrăgea atenția asupra faptului că „cele două ștampile... pot da naștere la diferite interpretări. Cea mai „simplă“ ar fi aceea că ștampilele indică pe meșterul (sau meșterii) olar(i), ori pe proprietarul (proprietarii) vasului, *în limba latină*. E adevărat că în favoarea acestei interpretări pledează caracterul latin al literelor, cu formele lor ce trimit în jurul anului 100 e.n. Cele două ștampile ar însemna, la prima vedere, „Decebalus *prin* Scorilo“. Lăsînd la o parte faptul că prepoziția *per* cere acuzativul (de o abreviație a lui *Scorilonem* ne îndoiim că ar putea fi vorba), nu găsim nici sensul, nici analogia unei asemenea inscripții pe vase: „Decebalus per Scorilo“. Olarul (sau proprietarul) *Decebalus* a făcut acest vas *prin* (ori pentru?) *Scorilo* (olar și acesta, sau proprietarul al doilea?). În cazul cînd atît Decebal cît și Scorilo ar fi meșteri, ar fi curios ca amîndoi... să poarte numele istorice ale unor căpetenii dacice, cunoscute din alte izvoare. Nici nu se găsesc analogii pentru asemenea interpretare, în care cuvîntul *per* să apară în această legătură¹. Concluzia la care a ajuns C. Daicoviciu („noi credem că în Decebalus per Scorilo trebuie să vedem o indicație a proprietarului vasului cu filiația lui: *Decebalus fiul lui Scorilo*“)² a fost acceptată în principiu în mod unanim, dacă omitem cele cîteva intervenții, nu totdeauna competente, din literatura de specialitate română sau străină. Credem că nu este nevoie de a da citire listei foarte lungi de cercetători români, sovietici, bulgari etc., care au citat în lucrările lor această inscripție de primă importanță pentru istoria Daciei, conform cu interpretarea lui C. Daicoviciu.

De cîțiva ani însă, în știința românească a început să dispară unitatea de vederi care domnea pînă nu demult în această problemă. Au apărut astfel o serie de lucrări care neagă posibilitatea interpretării „dacice“, încercîndu-se dovedirea valabilității interpretării „latine“, mai întii luată în considerație și apoi respinsă de C. Daicoviciu. Se cuvine să amintim în primul rînd pe K. Horedt³, după care n-ar fi exclus ca ștampila de la Grădiștea Muncelului să fie sorisă în limba latină... (și) inscripția s-ar putea traduce astfel: (oficina regelui) Decebal. Prin Sco-

¹ C. Daicoviciu, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 203.

² *Ibid.*

³ K. Horedt, în *SCIV*, XXIV, 1, 1973, p. 109—110.

rilo (a fost lucrat vasul)⁴. După părerea lui I. I. Russu⁵ „stampila controversată din Dealul Grădiștii era o simplă „marcă“ de atelier a unui eminent meșter olar (figulus) sau patron de atelier-officina, mare proprietar cu numele Decebalus; adică foarte probabil însuși ultimul suveran-rege al geto-dacilor, stăpînul unor fabrici de olărie, ceramică în burgul-capitală a Daciei libere sau parțial ocupată de armatele romane. Potrivit formulei lingvistice el ar fi lucrat prin (lat. per) vreun meșter subordonat, un fel de „calfă“ sau chiar șef de atelier⁶. În sfîrșit, I. H. Crișan este de părere că „este vorba de o inscripție în limba și cu caractere latine, care s-ar întregi „Decebalus (fecit) per Scorilo“ (Decebal l-a făcut prin Scorilo) și ar reprezenta o simplă „marcă“ de olar. În ce măsură proprietarul atelierului (officina) a fost chiar binecunoscutul rege Decebal nu se poate preciza cu destulă certitudine⁷.

Bibliografia referitoare la subiectul amintit este în realitate mult mai bogată. Din economie de spațiu ne limităm însă să facem trimitere la articolul lui I. I. Russu, unde sînt consemnate cu rigurozitate toate pozițiile (nu sînt omise nici scrisorile trimise de cititorii redacției „Magazinului Istoric“). A rămas neobservat de autor numai articolul scris pe această temă de H. Daicoviciu⁸.

Cel mai înfocat adept al interpretării latine s-a dovedit a fi I. I. Russu. După părerea sa „prima eventualitate (text în limba geto-dacică) azi nu mai este de luat în considerare, lipsită fiind de o bază științifică și comparativă, ca un produs de iz romantic al primei entuziasmări a descoperitorilor, al imaginației necontrolate...⁹. Pînă nu de mult, autorul cuvintelor de mai sus a fost însă partizanul interpretării „dacice“¹⁰. În mod asemănător a evoluat și părerea lui I. H. Crișan¹¹.

Toți cei care au participat la discuție sînt de acord asupra unui singur punct: inscripția de pe vasul descoperit la Grădiștea Muncelului, independent de interpretarea ce i se poate da, reprezintă un izvor unic pentru istoria Daciei preromane, de o extremă importanță. Ar fi prin urmare păcat dacă controversele menționate (în ce limbă a fost scrisă inscripția: dacică sau latină?) ar duce la imposibilitatea folosirii ei de către cercetători. De altfel, nici nu pot fi construite ipoteze bazate pe rezultate ce decurg dintr-o interpretare atît de controversată a unuia și aceluiași izvor.

Ar fi, deci, de dorit ca discuțiile să continue pînă la lămurirea finală a problemei. În acest scop poate că nu ar fi lipsit de sens să se procedeze la elaborarea unei liste în care vor fi înregistrate diferitele concludii

⁴ Op. cit., p. 110.

⁵ I. I. Russu, în *AIACluj-Napoca*, XIX, 1976, p. 29—53. Versiunea prescurtată a acestui articol în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine* (Constantza, 9—15 sept. 1977), București, 1977, p. 33—50.

⁶ Op. cit., p. 46.

⁷ I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, ediția a doua revăzută și adăugită, București, 1977, p. 442—443.

⁸ H. Daicoviciu, în *Steaua*, XXIV, nr. 9, 1973, p. 9 și 27.

⁹ I. I. Russu, op. cit., p. 45.

¹⁰ I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, ediția a II-a, București, 1967, p. 115.

¹¹ I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, p. 189—190.

sau fapte necontrovertate privind atît vasul, cît și inscripția, asupra căroră toți cercetătorii sînt de acord. Pe această bază indiscutabilă s-ar putea încerca o nouă discuție.

În primul rînd, se poate afirma cu certitudine că vasul a fost descoperit la Sarmizegetusa, capitala regilor daci. După toate probabilitățile a fost executat la fața locului, întrucît atît forma cît și dimensiunile vasului pun sub semnul întrebării eventualitatea transportării sale pe căile de acces spre Munții Orăștiei. Din punctul de vedere al tehnicii de lucru vasul este de factură dacică, putînd fi datat în timpul domniei lui Decebal¹². Inscripția a fost executată înainte de arderea vasului, prin stampilare, fiind scrisă în alfabet latin. Două din cele trei cuvinte care o alcătuiesc sînt antroponime dacice — Decebal¹³ și Scorilo¹⁴. În sfîrșit, vasul de la Sarmizegetusa are un caracter unic, lipsind analogiile pe teritoriul Daciei sau în afara granițelor sale¹⁵.

Discutabilă continuă să rămînă funcția vasului, nici una din explicațiile date pînă acum nefiind pe deplin convingătoare. Regretabil este de asemenea faptul că un obiect atît de important nu a fost publicat pînă în prezent conform cerințelor științifice moderne¹⁶. Discutabil este și cuvîntul *per*. Controversele se pot reduce în esență la dilema dacă acest cuvînt este de proveniență dacică (= fiu) sau latină (= prin).

Vom analiza mai întîi ipoteza latină. Dacă acceptăm că inscripția a fost scrisă în limba latină, trebuie să admitem că olarul dac Scorilo, în timpul domniei lui Decebal, a executat în capitala regilor daci, Sarmizegetusa, la cererea proprietarului atelierului care purta și el numele de Decebal (nu se poate exclude nici posibilitatea ca acesta să fi fost regele însuși), un vas avînd dimensiuni și o formă neobișnuită, pe care

¹² I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 190.

¹³ La exemplele privind folosirea acestui nume în afara teritoriului provinciei Dacia în secolele II—III e.n. (cf. I. I. Russu, în *AIACluj-Napoca*, XIX, 1976, p. 46, n. 34) trebuie să adăugăm și pe veteranul legiunii I Italica (Flavius Decebalus), care figurează într-o inscripție descoperită la Novae (V. Bojilova, *Contributions épigraphiques de Novae*. Comunicare prezentată la cel de al VII-lea Congres de epigrafie greacă și latină, Constanța, 9—15 sept. 1977).

¹⁴ Acest nume apare în izvoare numai de trei ori și totdeauna în strînsă legătură cu Dacia: 1) *Scorilo* de pe mult discutatul vas din Sarmizegetusa dacică; 2) *Scorylo dux Dacorum* (Frontinus *Strategemata*, I, 10, 4; cf. J. Trynkowski, în „Przegląd Historyczny”, LIX, 3, 1968, p. 438—446; H. Daicoviciu, J. Trynkowski, în *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 159—166); 3) *Scorilo Resati libertus, domo Dacus* (CIL III 13379; A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*, Budapesta, 1975, nr. 665). Nu se poate prin urmare înțelege afirmația lui I. H. Crișan (*Burebista și epoca sa*, p. 442) că: „Scorilus nu are nimic de-a face cu regele ce poartă același nume menționat mai tîrziu (? — J.T.), el a putut fi un geto-dac venit din dreapta Dunării, unde numele este frecvent” (?!).

¹⁵ I. H. Crișan, *Ceramica*..., p. 190.

¹⁶ Așa, de pildă, descoperitorul vasului ce ne interesează, I. H. Crișan (cf. *Burebista și epoca sa*, p. 442), în lucrarea sa fundamentală, *Ceramica daco-getică*, nu menționează un lucru de maximă importanță, cum ar fi că imediat sub gît se găseau patru orificii dispuse simetric (cf. *Iliri și daci*, Cluj—București, 1972, p. 187, D 236), ceea ce poate fi un indiciu pentru faptul că vasul era atîrnat. Considerațiile lui I. H. Crișan că vasul „nu poate sta în picioare decît cu ajutorul unui suport” (*op. cit.*, p. 190) sînt deci inutile. Pînă și dimensiunile vasului diferă de la autor la autor.

s-a imprimat stampila în limba latină. Se pune însă întrebarea pentru cine a fost făcută inscripția și cine putea s-o înțeleagă în Sarmizegetusa dacică? Faptul că olarul a comis cu această ocazie o gravă greșală gramaticală, explicabilă dacă ne gândim la originea lui și la necunoașterea perfectă a limbii latine, ridică în continuare problema de ce s-a servit de această limbă? Inscripția este cu atât mai neobișnuită cu cât nu posedăm pentru ea analogii în epigrafia ceramică latină. Nu se poate susține că inscripția a fost copiată în mod mecanic, deoarece olarul Scorilo nu putea dispune de un model gata făcut. Foarte probabil că a inventat singur formularea respectivă. Pe de altă parte, atât olarul Scorilo, cât și proprietarul de atelier Decebal poartă în mod cu totul întâmplător nume întâlnite la regii daci. Lucrurile sînt posibile, dar puțin probabile. Optînd pentru ipoteza „latină” sîntem obligați să recunoaștem că avem de-a face cu o coincidență de fapte netipice și greu explicabile. Totodată, rolul jucat de cele două personaje rămîne neclar, iar traducerea inscripției ridică dificultăți¹⁷.

Ipoteza „dacică” nu creează în schimb îndoieli din punct de vedere lingvistic. Ne vom referi la opiniile a doi mari cunoscători ai limbii dace: V. Georgiev¹⁸ și I. I. Russu¹⁹. Vom omite de asemenea faptul că I. I. Russu este în prezent adeptul concepției „latine”. Important este că a recunoscut în trecut justetea ipotezei „dacice”. De altfel, nimeni nu a atacat pînă la ora actuală concepția „dacică” din punct de vedere lingvistic.

Dacă sîntem de acord că inscripția a fost scrisă în limba dacă, înțelesul ei nu dă naștere la dubii: „Decebal, fiul lui Scorilo”. Este normal ca un vas descoperit în capitala lui Decebal și care provine din perioada domniei sale să poarte numele lui, după cum nu este ciudat ca tatăl său să poarte numele de Scorilo, asemenea celui *dux Dacorum* din opera lui Frontinus²⁰.

În sfîrșit, analizată prin această prismă, inscripția are numeroase analogii. Cu titlu de exemplu, vom aminti stampila de pe o amforă descoperită la Porolissum, citată de K. Horedt²¹ și I. H. Crișan²² ca un argument în sprijinul ipotezei „latine”: *Imperatoris Nervae Aug(usti)*²³. Este un obicei larg răspîndit la produsele ceramice provenite dintr-un atelier să poarte numele proprietarului, în cazul de față numele împăratului²⁴. Nu credem că H. Daicoviciu²⁵ are dreptate cînd afirmă că

¹⁷ S-a mers pînă la încercarea de a traduce cuvîntul *per* prin „pentru”: „Decebalus pentru pomenirea lui Scorilus” (Cernea T. Nicolae, în *Flacăra*, nr. 45 (1170), 10 noiembrie 1977, p. 11).

¹⁸ V. Georgiev, *Trakijskijat ezik*, Sofia, 1957, p. 25—26; idem, *Trakite, tehniyat ezik*, Sofia, 1977, p. 199—200.

¹⁹ I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, p. 115.

²⁰ Frontinus, *Strategemata*, I, 10, 4.

²¹ K. Horedt, *op. cit.*, p. 109.

²² I. H. Crișan, *Burebista...*, p. 443.

²³ *Materiale*, VII, 1961, p. 378, fig. 15.

²⁴ Numele proprietarului poate apărea și la nominativ, așa cum se poate citi pe stampila compusă din două părți, păstrată pe un *dolium* descoperit la Roma: C. CORNELIUS FELIX (CIL XV 2430).

²⁵ H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 9.

amfora menționată nu poate constitui o paralelă pentru vasul de la Grădiștea Muncelului. Nu ar putea fi vorba de o analogie dacă inscripția „Decebalus per Scorilo“ ar fi fost scrisă în latină. Analogia este posibilă dacă inscripția a fost executată în limba dacă. Ipoteza dacică nu este complet „lipsită de o bază științifică și comparativă“ așa cum s-a susținut. Dacii care au împrumutat și au adaptat atâtea „noutăți“ din lumea greco-romană, au putut împrumuta și obiceiul menționării pe vase a numelui proprietarului de atelier.

În acest punct, împărtășim pe de-a-ntregul opinia lui K. Horedt, I. I. Russu și I. H. Crișan, care văd în stampila de pe vasul descoperit la Grădiștea Muncelului „o simplă marcă de atelier“, ce aparținea ultimului și eroicului rege dac. Cu această ocazie merită să semnalăm că ceramica provenită din fortificațiile și sanctuarele din Munții Orăștiei posedă trăsături cu totul particulare. Sint frecvente forme și tipuri de vase neîntâlnite în altă parte: imitații de cratere grecești, vase mari cu guler și vestita ceramică pictată cu motive vegetale și zoomorfe²⁶. Aceasta l-a determinat pe I. H. Crișan să afirme că „aspectul deosebit pe care îl îmbracă ceramica dacică din Munții Orăștiei l-am numit „de curte“²⁷. Toate aceste elemente confirmă existența în cadrul vieții politice a Daciei preromane a unui atelier ceramic ce lucra pentru necesitățile capitalei, proprietate a regilor daci.

Obiceiul menționării pe vase a numelui regilor nu este complet necunoscut la daci, așa cum a arătat recent o interesantă descoperire efectuată la Ocnița (jud. Vâlcea). Este vorba de o inscripție (executată înainte de arderea vasului), completată și întregită în mod strălucit de I. I. Russu. „Terminația (cazul gramatical) rămâne deocamdată echivoc: fie genetiv BACIAE[ΩC] ΘIAMAPKO[Y] în sensul de proprietar, adică „(vasul) regelui Thiamarcos“, ca un bun material al acestei căpetenii getice, fie ca nominativ BACIAE[YC] ΘIAMAPKO[C], în care caz ar putea să fi însemnat că regele este subiectul unei construcții gramaticale, indicînd vreun autor, proprietar al officinei în care a fost confecționată piesa ceramică“²⁸. Amintim că vasul de la Sarmizegetusa dacică are inscripția la cazul nominativ.

Interpretată astfel, inscripția de la Grădiștea Muncelului poate furniza informații prețioase nu numai cu privire la numele tatălui lui Decebal, dar și în ceea ce privește relațiile economice, în speță existența unor ateliere ce aparțineau regilor daci, care se ocupau mai ales cu satisfacerea nevoilor curții (în înțelesul larg al acestui cuvînt). Folosirea scrierii latine nu face decît să sublinieze puternica influență a culturii romane pe teritoriul Daciei libere, fără a mai fi nevoie de a apela la concluziile exagerate privind penetrația „limbii latine vorbite“²⁹.

JAN TRYNKOWSKI

²⁶ I. H. Crișan, *Ceramica...*, p. 193—194, 154, 194—196, 201—202.

²⁷ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 216.

²⁸ I. I. Russu, în *AIACluj-Napoca*, XIX, 1976, p. 38.

²⁹ Idem, *op. cit.*, p. 49.

ENCORE UNE FOIS SUR „DECEBALUS PER SCORILO“

(Résumé)

L'auteur reprend la question de la langue de l'inscription „Decebalus per Scorilo“, imprimée sur les parois d'un grand vase trouvé à Sarmizegetusa. En examinant les diverses hypothèses, l'auteur arrive à la conclusion que l'inscription est rédigée en dace et qu'elle doit être interprétée comme signifiant „Décébale, fils de Scorilo“. L'officine d'où le vase est sorti appartenait au roi dace et c'est comme marque d'atelier que l'inscription a été imprimée.

PIESE DE ARGINT DIN CETATEA DACICĂ DE LA PIATRA CRAIVII

Este binecunoscut faptul că îndelungatele cercetări arheologice întreprinse la Piatra Craivii (sat Craiva, com. Cricău, jud. Alba) au permis descoperirea unei importante stațiuni dacice¹, cu triplu aspect: așezare civilă, fortificație din piatră și, în fine, centru religios, spiritual, documentat prin identificarea a două sanctuare patrulate, identice cu cele din incinta sacră a Sarmizegetusei Regia din Munții Orăștiei.

Analiza detaliată a bogatului inventar arheologic, constând din ceramică de toate categoriile și formele, obiecte din metal, piese de podoabă, monede ș.a. a confirmat și aici, ca de altfel în toate stațiunile dacice cercetate pe întreg teritoriul țării, unitatea culturii materiale și spirituale a marelui neam al daco-geților. Coroborarea descoperirilor arheologice cu câteva informații oferite de izvoarele literare au dus la concluzia, unanim acceptată, că la Piatra Craivii a luat ființă și s-a dezvoltat, pe parcursul secolelor II î.e.n.—I e.n., un puternic centru oppidan — Apulon — locuit de tribul dacic al apulilor² și menționat în lista orașelor întărite din Dacia preromană, de către geograful alexandrin Claudiu Ptolemeu³.

Din bogata și variata gamă a materialului arheologic, rezultat din cei aproximativ 10 ani cât a durat cercetarea sistematică a stațiunii, am ales pentru a prezenta în aceste pagini piesele din argint, descoperite alături de obiecte din bronz și fier pe terasa V (menționăm că aceasta a fost cea mai bogată în descoperiri arheologice din întregul complex cercetat) unde au apărut, de altfel, și șirurile de tamburi din piatră aparținând unuia din sanctuarele așezării și cetății dacice. Produsele în discuție aparțin, de fapt, unor categorii de obiecte de podoabă, bine cunoscute în componența tezaurilor dacice descoperite pînă în prezent.

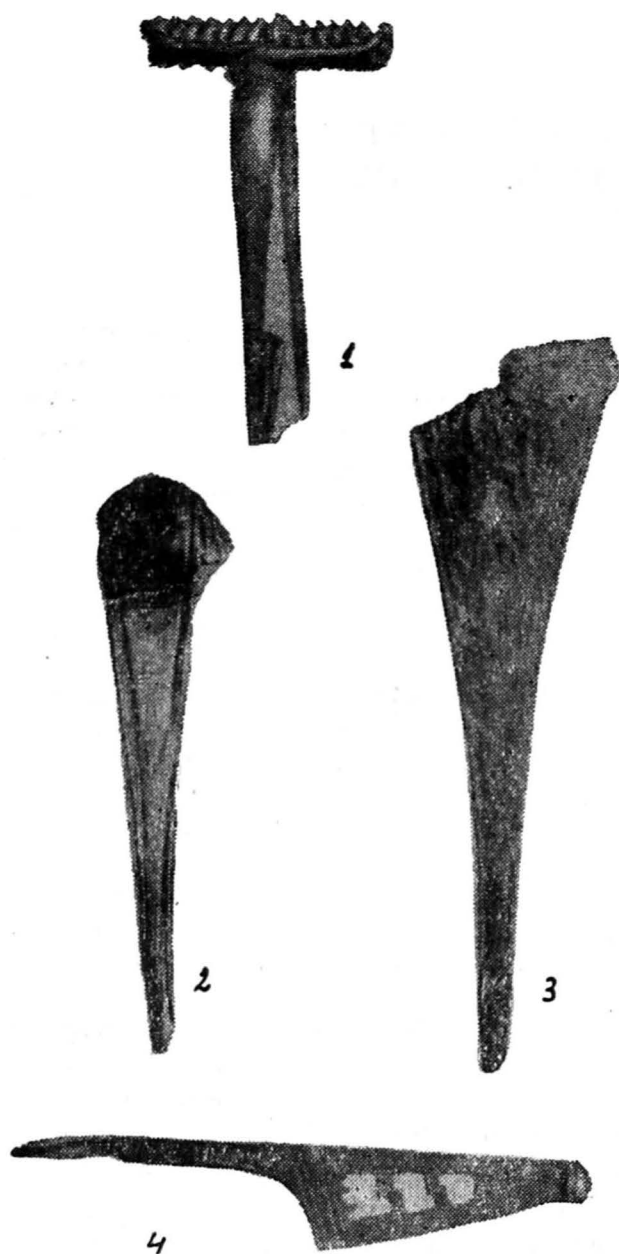
Fibulă întreagă (Pl. I, 1) — lungime 3 cm, greutate 2,80 g, concentrație de metal prețios 750/1000; piciorul profilat, arcu și acul realizate din sîrmă de argint răsucită. Capătul piciorului are ca decor linii incizate. Acest tip de fibulă, derivat din fibula cu nodozități, a cunoscut o largă răspîndire atît între podoabele de argint, cît și între cele lucrate în fier sau bronz. Deosebirea sesizabilă constă doar în anumite detalii,

---

¹ I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, în *Celticum*, XII, Rennes, 1965, p. 115—166. Asupra rezultatelor finale a descoperirilor de la Piatra Craivii, vezi V. Moga, *Așezarea și cetatea dacică de la Piatra Craivii*, în Monografia „Alba Iulia 2000”, Alba Iulia, 1975, p. 27—36.

² I. I. Russu, în *Apulum*, IV, 1961, p. 85—93, nota 2.

³ Ptolemeu, *Geographia*, III, 8, 1.

Pl. I — Fibule de argint.

cum sînt lățimea arcului, agrafei și conținutul motive-
lor ornamentale⁴. Semnalăm,
ca analogii apropiate, piese
din tezaurele de argint de la
Săliște, Sincrăieni, Sărmă-
șag, Sărăcsău⁵ etc. Aparți-
nînd epocii Latène tirzie, fi-
bula cu picior profilat datează
din a doua jumătate a seco-
lului I î.e.n.

Fibulă fragmentară (Pl.
I, 2) — lungime 4,4 cm, greu-
tate 1,10 g, titlu metal pre-
țios 800/1000. Decorul constă
în profilaturi incizate. *Fibulă
fragmentară* (Pl. I, 3) — lun-
gime 5,6 cm, greutate 1,90 g,
titlu 800/1000. Același tip cu
precedenta.

Cele două arcure de fi-
bulă aparțin tipului numit
„Neuheim“ sau „linguriță“,
întîlnit frecvent în spațiul
daco-getic. Executate din
bronz și argint, asemenea
piese de podoabă au apărut
fie în așezări sau fortificații,
la Popești, Poiana, Răcătau,
Tinosul, fie în tezaure de
argint, alături de alte obiecte,
la Merii Goala, Peteni, Șeica
Mică, Senereuș⁶. Discuțind
problema cronologiei aces-
tui tip de fibulă, Oct. Flo-
ca⁷ îl datează în secolul I
e.n., cu specificarea că fi-

formațiile oferite în vederea publicării acestui articol. Vezi și D. Popescu, în *BMI*, XL, 4, 1971, p. 19—32.

⁵ L. Mărghită, *Tezaure de argint dacice*, București, 1976; I. Glodariu, în *ActaMN*, V, 1968, p. 411 sqq.

⁶ Vezi, între altele, R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, I, 1924, p. 211; Idem, în *Materiale*, III, 1957, p. 234; V. Căpitanu, V. Ursache, în *Carpica*, II, 1969, p. 128, 129.

⁷ Oct. Floca, *Contribuții la cunoașterea tezaurelor de argint dacice*, Ed. Acad. RPR, 1956.

⁴ Dorim să mulțumim și aici
colegului I. Glodariu pentru in-

bule identice au apărut și alături de monede datate în a doua jumătate a secolului I î.e.n. în două din tezaurele dacice de argint, la Remetea și Șeica Mică. De aici am putea desprinde constatarea că tipul numit „linguriță” a început să fie lucrat încă din secolul I î.e.n. și apoi s-a răspândit în mediul dacilor, pe toată întinderea secolului I e.n.

Picior de fibulă (Pl. I, 4) — tip ajurat, lungime 4,4 cm, greutate 2,32 g, titlu 800/1000. Decorul constă dintr-un motiv de linii incizate în zig-zag. Fibula cu picior ajurat lucrată din fier — analogii la Cozia, Popești⁸, din bronz — Poiana, Piatra Neamț⁹ și argint datează din secolul I î.e.n. Multe analogii sînt întîlnite în Pannonia¹⁰, dovedindu-se că și în cazul acestor categorii de fibule, ca și în privința altor obiecte, populațiile antice se influențau reciproc, ele fiind preluate, în manieră proprie, și de daco-geți.

Cercel (Pl. II, 1) — greutate 3,90 g, diametrul 4,3 cm, titlu 800/1000, reprezentînd cea mai interesantă piesă de podoabă descoperită la Piatra Craivii. Realizat dintr-un singur fir de argint răsucit sub forma unor bucle, cercelul oferă un elocvent exemplu al măiestriei argintarilor locali. În lumea daco-getică nu am găsit pentru această piesă nici o analogie și din aceste motive îl considerăm un unicat al argintăriei locale.

Plăcuță (Pl. II, 2) de formă dreptunghiulară cu laturile scurte rotunjite. Greutatea 2,90 g, dimensiuni 3,6 × 1 cm, titlu 900/1000. La partea mediană obiectul este puțin îndoit. După aspectul său, credem că ne găsim în fața unei piese brute din care urma să se realizeze un alt produs, fie că plăcuța era pregătită pentru o viitoare ornamentație. Spre această din urmă afirmație ne conduce o piesă asemănătoare, descoperită la Poiana (Gorj)¹¹, avînd aceiași formă dreptunghiulară, cu un decor constînd din benzi și cercuri concentrice.

Ultimele două obiecte din argint (Pl. II, 3—4) fac parte din categoria *pandantivelor-cui* (titlu 800/1000). Prin inelul din partea superioară acestea urmau să fie atașate de lanțuri ornamentale de tipul celor de la Cojocna sau Merii Goala¹². Multe pandantive identice cu cele de la Piatra Craivii sînt cunoscute în componența tezaurului de argint dacic descoperit la Săliștea (fostă Cioara, din jud. Alba)¹³.

După prezentarea sumară a obiectelor de podoabă din argint descoperite la Piatra Craivii, urmează să abordăm două chestiuni semnificative, în legătură cu încadrarea lor cronologică, precum și aceea a existenței unui atelier local în care meșterii de aici prelucrau metalul prețios, în cazul de față argintul.

În privința datării, am văzut că cele mai precise indicii cronologice sînt oferite de fibule. Cea mai timpurie este fibula cu picior profilat,

⁸ R. Vulpe, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 256.

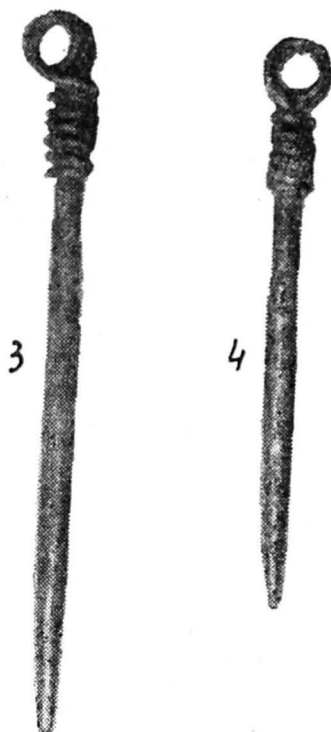
⁹ Idem, în *Dacia*, III—IV, 1933, p. 325; A. Nițu, I. Zamoșeanu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 364; N. Gostar, în *Omagiu P. Constantinescu-Iași*, Ed. Acad. RPR, 1965, p. 81—86.

¹⁰ I. Kovrig, *Diss Pann*, II, 4, 1937, pl. I, fig. 1—6.

¹¹ L. Mărghită, *op. cit.*, pl. XIX, fig. 2.

¹² I. Glodariu, *op. cit.*, fig. 2/2; 4/13; D. Popescu, *op. cit.*, p. 19—32.

¹³ L. Mărghită, în *SCIV*, 20, 1969, p. 323, fig. 7.

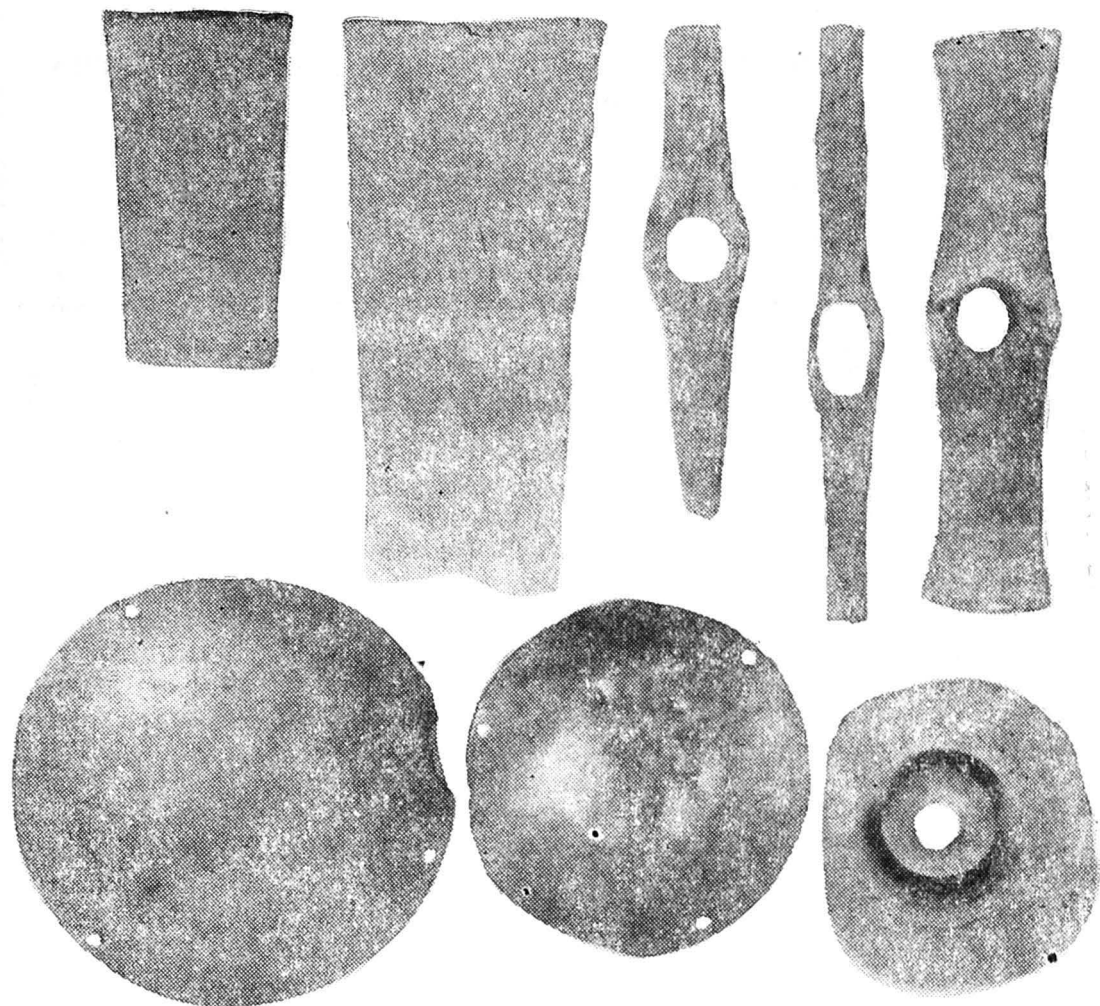
Pl. II — Pandantive de argint.

datînd din secolul I î.e.n. Analizînd, apoi, fibulele „linguriță” s-a observat că marea lor majoritate au apărut alături de descoperiri aparținînd secolului I e.n. În baza celor două limite cronologice mai sus pomenite, putem data și obiectele de argint de la Piatra Craivii.

O ultimă problemă asupra căreia mai rămîne să stăruim se referă la atelierul de prelucrare a pieselor de argint anterior descrise.

Bogăția și varietatea produselor dacice din argint, descoperite în aproximativ 120 localități de pe teritoriul României, au ridicat, în dese rînduri, această chestiune. Ca urmare a intensificării ariei cercetării, ultimele descoperiri au ilustrat că dacii au avut preocupări și în această direcție. Mai multe ustensile, dintre care amintim dălțițe, nicovale, creuzete ș.a., apărute alături de podoabe de argint și bronz în cîteva din marile așezări, ca Grădiștea Muncelului, Poiana, Pecica sau Tășad¹⁴ au dus la concluzia că alături de preocupări în domeniul metalurgiei fierului, dacii s-au ocupat și de exploatarea și prelucrarea argintului. Descoperiri similare, constînd din nicovale de mici dimensiuni, ciocănașe, talere pentru cîntar, toate din fier și bronz, precum și un tipar din ceramică pentru

¹⁴ I. H. Crișan, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 93—115; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Ed. Dacia, Cluj, 1972, p. 267—268; K. Horedt, în *Dacia*, N.S., XVII, 1973, p. 162—165; N. Chidioșan, în *Acta Musei Porolissensis*, I, 1977, p. 70—71.

Pl. III — Ustensile pentru fabricarea bijuteriilor.

turnarea inelelor (Pl. III) confirmă existența unei atelier de producere a unor podoabe din argint și bronz și în marea stațiune dezvoltată pe terasele de la poalele masivului stîncos al Pietrii Craivei¹⁵.

Adăugîndu-se celorlalte piese de podoabă din argint apărute în tezaure sau în mod fortuit în majoritatea așezărilor dacice, obiectele de la Piatra Craivii confirmă, prin problematica pe care o ridică, un aspect inedit al preocupărilor meșterilor locali. Se dovedește că și aici, ca și în toate așezările și cetățile dacice, locuitorii au creat aceleași produse utilizate în viața cotidiană, dar și piese de lux care ilustrează pregnant un înalt nivel al dezvoltării forțelor de producție, un gust pentru obiecte de podoabă artistic executate.

VASILE MOGA

¹⁵ Asupra ustensilelor utilizate la confecționarea obiectelor de podoabă descoperite la Piatra Craivii vom reveni cu ocazia publicării integrale a materialelor arheologice.

LES PIÈCES D'ARGENT DE LA FORTERESSE DACE DE PIATRA CRAIVII

(Résumé)

On présente les bijoux d'argent découverts à Piatra Craivii (départ. d'Alba). Les objets comme: fibules, boucles d'oreilles, pendentifs, toutes en argent, sont fréquemment rencontrés dans les trésors daces de Ier siècle av.n.è. — Ier siècle de n.è.

Les pièces de Piatra Craivii ont été travaillées dans un atelier local, d'où nous avons trouvée des ustensiles pour la fabrication des bijoux.

CERAMICA DACICĂ PICTATĂ CU MOTIVE VEGETALE, GEOMETRICE ȘI ZOOMORFE

Ceramica pictată cu motive vegetale, geometrice și zoomorfe, așa numita ceramică „de curte”¹, descoperită în complexul de așezări și fortificații din Munții Orăștiei, produsă foarte probabil într-un atelier din așezarea civilă de pe Dealul Grădiștii², reprezintă un apogeu în ceramica dacică nu numai ca produs meșteșugăresc, ci și ca realizare artistică.

Deși vasele pictate păstrate sînt rareori întregibile, din studierea materialului rezultă o bogată gamă de desene vegetale, geometrice și zoomorfe. Prin jocul de linii și puncte s-au creat motive de o deosebită frumusețe. Aceste motive nu se găsesc separate, alcătuiind ornamente de sine stătătoare, ci fie că motivele vegetale alternează cu cele geometrice, formînd chenare (mai ales sub buza vasului), fie că sînt răspîndite pe corpul vasului alături de celelalte, zoomorfe.

Din punct de vedere tehnic vasele erau lucrate la roată, acoperite cu un strat mai gros sau mai subțire de angobă care alcătuia fondul de culoare deschisă (gălbui) peste care se picta; era zgîriat conturul desenului cu ajutorul unui obiect ascuțit și, în cele din urmă, se trecea la colorarea motivelor. Conturul desenului zgîriat nu era întotdeauna respectat.

Culorile întrebuițate în pictură variază mai ales ca nuanță, probabil din pricina arderii: se folosea de obicei roșu de diferite nuanțe, spre brun mai ales, alb și maro. Din materialul cercetat nu rezultă utilizarea culorii negre, deși pe unele fragmente se observă o nuanță de negru; aceasta nu este însă decît rezultatul arderii secundare provocată de incendiul la construcția de pe „terasa cu oale pictate”, unde au fost descoperite majoritatea fragmentelor.

Ceramică pictată cu motive vegetale, geometrice și zoomorfe s-a descoperit deocamdată numai în așezarea civilă de pe Dealul Grădiștii, la Meleia și la Fetele Albe.

Formele ce fac parte din repertoriul ceramicii pictate sînt locale (chiupul cu buza în „trepte”) și imitații după cele elenistice (kantharoi, străchini, boluri și capace). Două sînt categoriile de vase ce intră în discuție: cele de dimensiuni reduse și vasele mari.

Vasele mici (fig. 1/1—4), de formă asemănătoare unor străchini sau unor cupe cu două torți, se caracterizează prin pereți subțiri de culoare

---

¹ Termenul a fost sugerat de C. Daicoviciu și utilizat de I. H. Crișan (*Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, p. 202). Această ceramică a fost publicată pentru prima dată de C. Daicoviciu și colaboratorii, în SCIV, IV, 1—2, 1953, p. 182—187.

² I. H. Crișan, *loc. cit.*

cenușiu deschis sau galbenă. Decorul constă din motive geometrice: semicercuri cu un punct în mijloc (sub buza vasului), linii frînte, bandă de culoare mărginită de puncte. Pe partea bombată a vasului apare, de asemenea, un motiv pe care l-am denumit „solzi de pește“ (fig. 1/4). Din studierea celor cîteva fragmente de asemenea vase rezultă că, pentru a evita încărcarea decorului cu motive vegetale și zoomorfe, s-a recurs la alternarea motivelor geometrice pe întreaga suprafață a vasului. Dacă ne gîdim că majoritatea motivelor vegetale și zoomorfe erau realizate la dimensiuni destul de mari, lăsînd o mai mare mobilitate de mișcare a minii, evitînd preocuparea pentru amănunt, realizarea unor astfel de motive pe vasele mici ar fi cerut meșterului olar un efort artistic deosebit.

Vasele mari, mai ales chiupuri cu buza în „trepte“ (fig. 2—3), constituie majoritatea. Diametrul gurii vasului este considerabil, ajungînd pînă la 36 cm. Mărimea vaselor poate fi constatată și după diametrul capacelor. Cele din urmă au un buton-calotă și sînt ornamentate cu benzi de culoare, deseori aplicate direct pe pastă. S-a păstrat, de asemenea, un fragment de capac (fig. 4) frumos ornamentat cu benzi paralele și cu triunghiuri umplute cu puncte. Rezultă că la realizarea decorului capacelor au fost folosite nu numai benzi, linii de culoare, ci și figuri geometrice, sporind efectul artistic al compoziției.

Așa cum s-a arătat mai sus, motivele geometrice, vegetale și zoomorfe alcătuiesc împreună decorul vasului. Un bun exemplu în acest sens îl constituie singurul vas întregibil descoperit în așezarea dacică de la Fetele Albe, în anul 1970, pe terasa numită „Șesul cu brînză“³. Dimensiuni: înălțime: 32,5 cm; diametrul gurii 7,5 cm și diametrul fundului: 11,5 cm. Ulciorul pictat este lucrat la roată, cu toarta ruptă din vechime, și folosit apoi fără toartă. A fost descoperit *in situ* pe podeaua locuinței. Pictura este executată cu culoare brun-roșcată pe fondul gălbui al angobei. Decorul este împărțit în trei registre. Cel de jos constă din păsări stilizate, grupate cîte două; în cel următor erau pictate cercuri, în care se înscriu patru semicercuri umplute cu puncte, iar pe gîtul ulciorului se găsesc tot motive geometrice, constînd din triunghiuri umplute cu puncte. Mediul arheologic (complex închis) unde a fost descoperit, calitatea angobei și pictura caracteristică converg pentru datarea vasului în a doua jumătate a secolului I e.n.

Existența a numeroase fragmente care nu dau posibilitatea întregirii vaselor ne determină să analizăm separat motivele vegetale, geometrice și zoomorfe.

Motivele vegetale. Înaintea trecerii lor în revistă se impun cîteva precizări în legătură cu unele analogii (chiar dacă această asemănare corespunde nu în detalii de ordin stilistic, ci în motivistica generală) existente în ceramica elenistică decorată cu motive florale, datată în secolele II î.e.n. — I e.n. Este cazul ceramicii descoperite în necropolele elenistice de la Tomis⁴ (în aceste complexe închise tipul de vas grecesc

³ H. Daicoviciu, I. Glodariu, I. Piso, în *ActaMN*, X, 1972, p. 76 fig. 24.

⁴ M. Bucovală, *Necropole elenistice la Tomis*, Constanța, 1967, p. 93 și urm.

pictat este *lagynos*), la Răcătău⁵, Poiana⁶, București⁷. Inspirația după modelele elenistice nu presupune la ceramica pictată indigenă copierea fidelă a modelelor originale, fără adausuri firești cerute de gustul, posibilitățile tehnice și îndemânarea meșterilor locali.

Între motivele vegetale amintim mai întâi pe acela denumit în formă de „frunză de ferigă“ (fig. 5—6). Frunzele conturate cu o linie pictată sînt umplute cu puncte sau o bandă de culoare este mărginită de puncte. Acest tip de frunză predomină. Cu o deosebită măiestrie sînt realizate frunze de viță de vie (fig. 7/3—5). Surprindem aici preocuparea pentru redarea cît mai fidelă a acestora. Uneori este sugerat doar conturul și nervurile frunzei cu pictură, alteori culoarea umple întregul contur. Dacă frunzele de viță de vie sînt redade realist, ciorchinele de strugure, probabil mai greu de redat, este stilizat, reprezentat fiind prin cerculețe și linii (fig. 7/1—2). Se întîlnesc apoi frunze trilobate sau bilobate (fig. 8). La frunzele trilobate cu codiță suprafața lobului conturată cu pictură este umplută cu puncte. La cele bilobate, care sînt pictate pe întreaga suprafață și mărginite de puncte, trebuie să remarcăm cîteva fragmente unde, peste culoarea roșie a frunzei, sînt pictate puncte cu alb (fig. 8/1—2). Frunzele cu un singur lob, de obicei oval, și cu codiță apar uneori combinate cu semisfere, toate mărginite de puncte. În mod obișnuit sînt dispuse sub buza vasului, alcătuiind un frumos decor prin alternanță (fig. 9). Se întîlnesc apoi numeroase volute redade prin aceeași combinație de pastă de culoare și puncte. Florile sînt redade uneori realist (margarete), alteori sînt stilizate sau numai sugerate prin cercuri și puncte (fig. 10). Întîlnim, de asemenea, felurite ramuri, vrejuri, arbuști, în general redade stilizat. Existența motivului în formă de brăduț (fig. 2/1) — ornament care se găsește incizat pe ceramica daco-getică din faza a III-a (sec. I î.e.n. — I e.n.)⁸ — dovedește și el că ceramica pictată nu poate fi de import, ci un produs local, care își are rădăcini în forme și ornamente autohtone.

Motivele geometrice. Se remarcă în mod deosebit cercul. Acesta fie că este simplu, mărginit de puncte (fig. 1/5—6) sau împărțit prin linii în patru-opt sectoare (fig. 11), fie că este dublu (două cercuri concentrice avînd în mijloc un punct de pictură și mărginite prin puncte de culoare). Se adaugă în cadrul aceluiași motive geometrice romburi și triunghiuri.

Motivele zoomorfe. Apariția motivelor zoomorfe credem că este încă dificil de explicat. Toate analogiile cunoscute pînă acum, între care cele mai bune se găsesc în lumea iberică, sînt mai vechi de sec. IV—III î.e.n. Deci, o inspirație directă din acea ceramică este imposibilă. În cazul altor forme de cultură materială preluate de daci din lumea romană, s-a constatat că ele au fost adaptate la gustul și posibilitățile locale, cu alte cuvinte că ele au fost preluate creator. Privită din acest punct de vedere apariția motivelor zoomorfe, totdeauna încadrate între motivele geometrice și vegetale, poate fi considerată drept „adăugire“ autohtonă, a meș-

⁵ I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, p. 218, A 34—50.

⁶ Idem, *op. cit.*, p. 214, nr. 34, 20/1—2, 5.

⁷ Idem, *op. cit.*, p. 210, 7 b.

⁸ I. H. Crișan, *op. cit.*, cap. IV.

terilor locali. Este greu de spus dacă animalele și păsările reprezentate pe vase au sau nu vreo legătură cu eventualele rămășițe totemice din religia geto-dacilor ori dacă ele ar putea fi simboluri religioase. Majoritatea animalelor și a păsărilor sînt stilizate. Cît privește stilizarea, ea se poate explica prin tendința generală de acest fel a artei dacice tirzii⁹, căreia i s-a putut adăuga stingăcia firească a meșterului olar.

Dintre reprezentările de păsări se remarcă realizarea cu îndeminare a vulturului¹⁰. Întîlnim apoi păsări cu aripile desfășurate, unele cu ciocul lung, altele cu gheare (fig. 12—13). Uneori două păsări sînt grupate față în față (fig. 13/2) și, prin analogie cu vasul de la Fețele Albe, este de presupus că motivul se repeta, alcătuiind un ornament prin alternanță. Ele erau încadrate în chenare și despărțite de celelalte registre printr-o bandă de culoare. Relativ numeroase sînt fragmentele pe care sînt redată picioare terminate cu gheare puternice, de unde rezultă prezența unui număr mare de păsări de pradă. Dintre animalele reale trebuie să amintim calul (fig. 14/4), redat în mișcare, după cum rezultă dintr-un fragment unde este păstrat aproape în întregime, adică lipsindu-i doar o parte din cap și picioare. Fragmentul se conservă destul de slab pentru că angoba se desprinde. Reprezentarea calului se află împreună cu motive vegetale și geometrice: o frunză lobată cu codiță umplută cu vopsea de culoare roșie, o volută umplută cu puncte, un briu; pasta pe care s-a pictat este de culoare gălbuie. Un alt animal prezent în motivistica zoomorfă este cerbul, dar și el apare păstrat fragmentar: gîtul, o parte din bot și o parte din coarne, totul umplut cu puncte (fig. 15).

Imaginația artistului, a meșterului olar, pare a fi destul de bogată intrucît nu puține sînt animalele fantastice, care pot reprezenta, eventual, simboluri mitice. Întîlnim animale cu un singur ochi, cu gura larg deschisă, din care ies limba și doi dinți. Capul, redat printr-un cerc aproape perfect, împreună cu gura și buzele, sînt umplute cu puncte (fig. 16/4). Urmează apoi animale cu un singur corn. Din acestea s-au păstrat botul și o parte din gîtul animalului, de asemenea umplute cu puncte (fig. 16/1—2). Altele au coarne și corpul pare a fi acoperit cu pene, dacă pot fi interpretate astfel triumghiurile umplute cu puncte (fig. 17). Dimensiunile acestor animale par a fi destul de mari, după cum rezultă din mărimea desenului de pe fragmente, dar și din încercările de reconstituire a unora din ele (fig. 18—19).

Păstrarea în stare fragmentară a acestei ceramici nu oferă posibilitatea studierii mai amănunțite a motivelor, de unde decurge și dificultatea de a le socoti compoziții în deplinul înțeles al cuvîntului. Și totuși, reprezentarea în mișcare a elementelor zoomorfe ar fi un indiciu în acest sens. Oricum, este de remarcat bogăția și varietatea reprezentărilor.

Prezența în pictură a unor motive grecești, ca de exemplu lira, nu poate fi interpretată altfel decît drept influențe grecești din lumea Pontului, preluate, poate, odată cu tehnica pictării.

⁹ H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 272.

¹⁰ Idem, *op. cit.*, pl. VII.

Coborînd toate indiciile de care dispunem, adică forma vaselor (fie ele imitate sau nu), precizările mediilor arheologice în care au fost descoperite și, mai rar, asocierile cu alte materiale relativ bine databile, ceea ce se poate afirma deocamdată cu prudența necesară privitor la cronologia ceramicii pictate ar consta în următoarele:

Ceramica pictată cu motive geometrice, florale și zoomorfe asociate a fost descoperită în complexe sigur datate în a doua jumătate și la sfîrșitul secolului I e.n. Forma unor vase — cum sînt chiupurile cu buza în „trepte“ — susține o asemenea datare. Începutul producerii ceramicii în discuție poate fi socotit pe la mijlocul secolului I e.n., dacă nu cumva numai în ultima parte a aceluiași veac. În ce ne privește, înclinăm să credem că a apărut către sfîrșitul secolului amintit, ceea ce ar concorda cu descoperirea unor asemenea vase numai în zona Munților Orăștiei și totdeauna în complexe incendiate în timpul războaielor daco-romane. O existență mai îndelungă ar presupune implicit și o difuziune mai largă, ceea ce, evident, nu este cazul.

Cît privește cronologia relativă a stilurilor de pictură, adică geometric, floral și zoomorf, sigură este apariția mai întîi a ceramicii pictate în stil geometric și abia mai tîrziu a ceramicii pictate cu motive aparținînd celor trei categorii. Existența pe unele vase de import numai a motivelor florale ar putea constitui un indiciu pentru postularea unei faze intermediare între cele două etape de mai sus, adică în ordine: geometrică, florală și zoomorfă. Argumentarea succesiunii unor asemenea faze este însă dificilă din mai multe motive, între care amintim inexistența în așezările unde s-au descoperit vase de import cu motive florale (Răcățau) a vaselor locale decorate cu același fel de ornamente, imposibilitatea reconstituirii unui singur vas local care să fie decorat numai cu motive florale sau numai cu motive geometrice și florale și, în sfîrșit, asocierea celor trei categorii de motive (geometrice, vegetale și zoomorfe) pe forme ce pot fi precizate (ulciorul de la Fetele Albe, chiupul cu buza în „trepte“).

Indiferent de originea elenistică sau romană a tehnicii de lucru a vaselor, în sensul imitării sau adaptării procedului de pictare, ceramica pictată cu motive geometrice, florale și zoomorfe constituie o creație proprie a dacilor din Munții Orăștiei.

MARIA DĂRĂBANȚ

BEMALTE DAKISCHE KERAMIK MIT PFLANZLICHEN, GEOMETRISCHEN UND TIERISCHEN MOTIVEN

(Zusammenfassung)

Die bemalte dakische Keramik mit pflanzlichen, geometrischen und tierischen Motiven, die sogenannte „Hofkeramik“, stellt einen Höhepunkt in der Entwicklung der dakischen Keramik dar, sowohl als Erzeugnis solcher Art, als auch vom Standpunkt künstlerischer Verwirklichung.

Wegen der seltenen Möglichkeiten der Wiederherstellung bemalter Gefäße, wurden die Ziermotive nach drei Kategorien geordnet — pflanzliche (Abb. 5—11), geometrische und tierische Motive (Abb. 11—19) — obwohl sie auf demselben Gefäß immer zusammen vorkommen. Die häufig vorkommenden Darstellungen phantastischer Tiere könnten möglicherweise als Widerspiegelung totemischer Bräuche gedeutet werden (Abb. 16—17). Die Erforschung des aus sicher datierten archäologischen Komplexen entstammender, der zweiten Hälfte des 1. Jh.u.Z. zugeschriebenen Materials ermöglicht die Anfänge der Erzeugung dieser Keramik um die Mitte des 1. Jh.u.Z., wenn nicht vielleicht im letzten Teil desselben Jahrhunderts angesetzt. Eine spätere Datierung, als gegen das Jahrhundertende, würde nur von ihrer Entdeckung im Gebiet der Orăștie-Gebirge und nur in den während der dakisch-römischen Kriege niedergebrannten Komplexen gerechtfertigt sein.

Bezüglich der relativen Chronologie der drei Stile, kann man vorläufig annehmen dass die bemalte Keramik in geometrischem Stil.

Aus der Form und den Darstellungen, wie auch aus dem begrenzten Herkunftsgebiet (die Umgebung der dakischen Hauptstadt), kann man schlussfolgern dass die mit pflanzlichen, geometrischen und tierischen Motiven bemalte Keramik das Werk von Meister aus dakischen Sarmizegetusa ist.

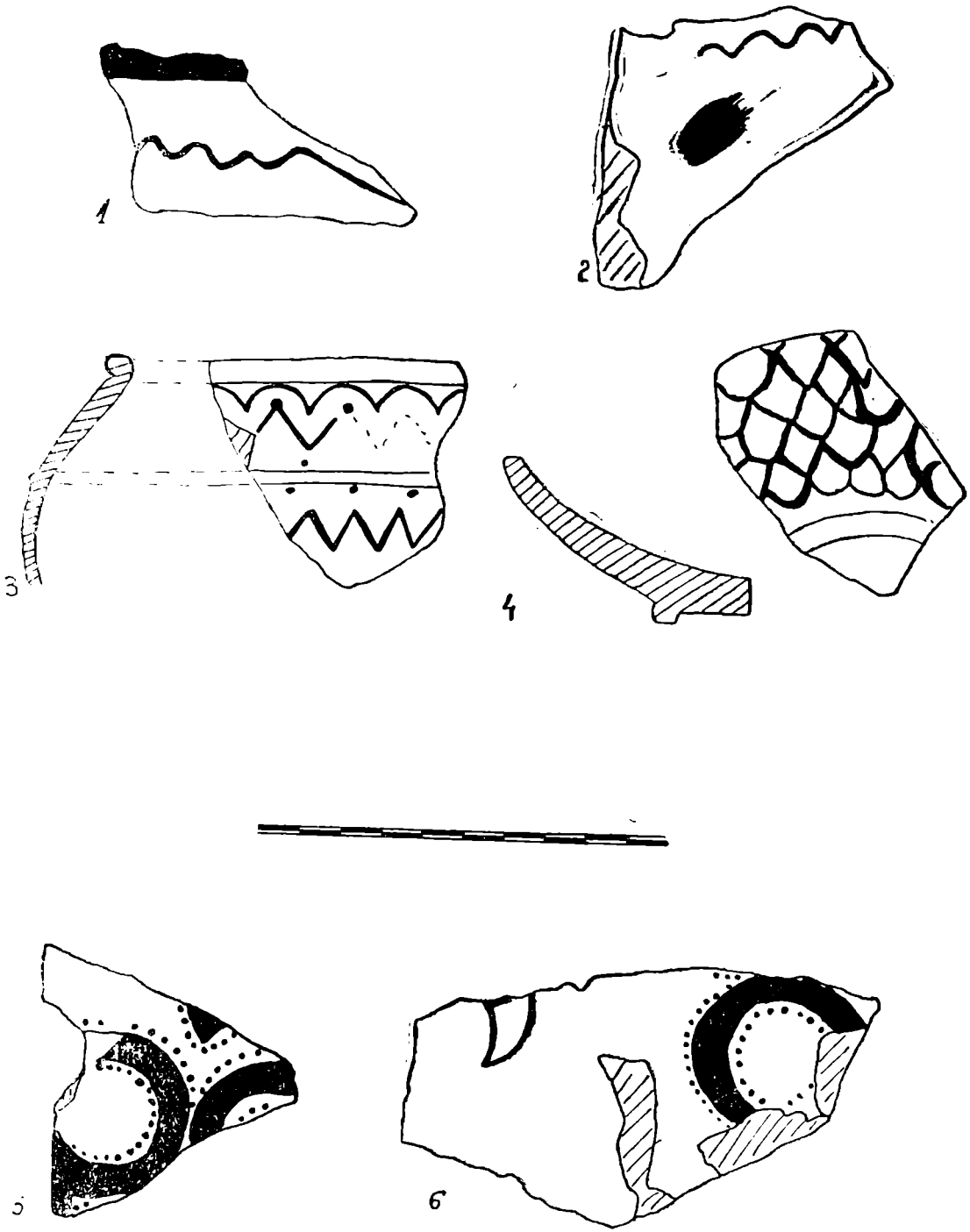

Fig. 1.

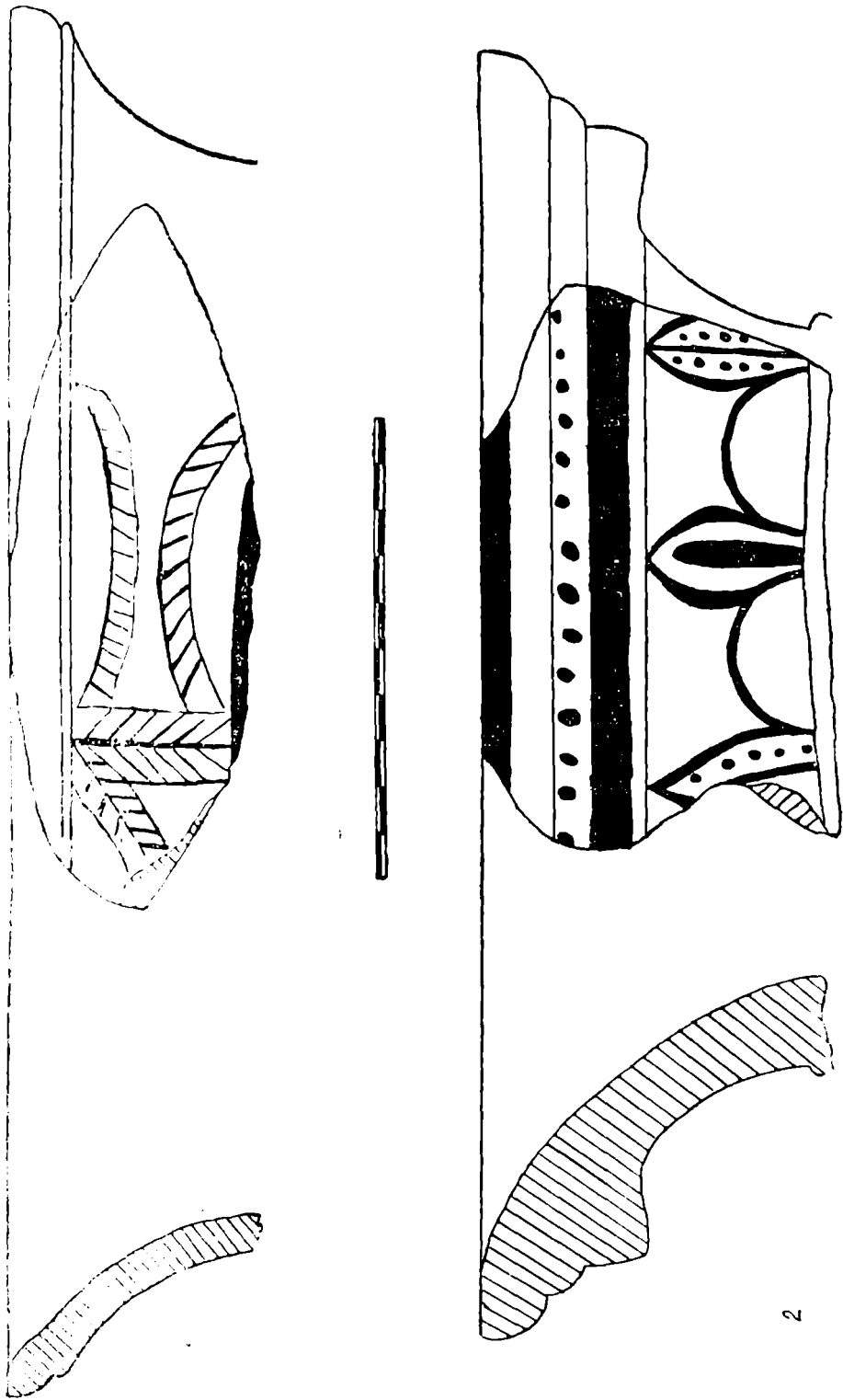

Fig. 2.

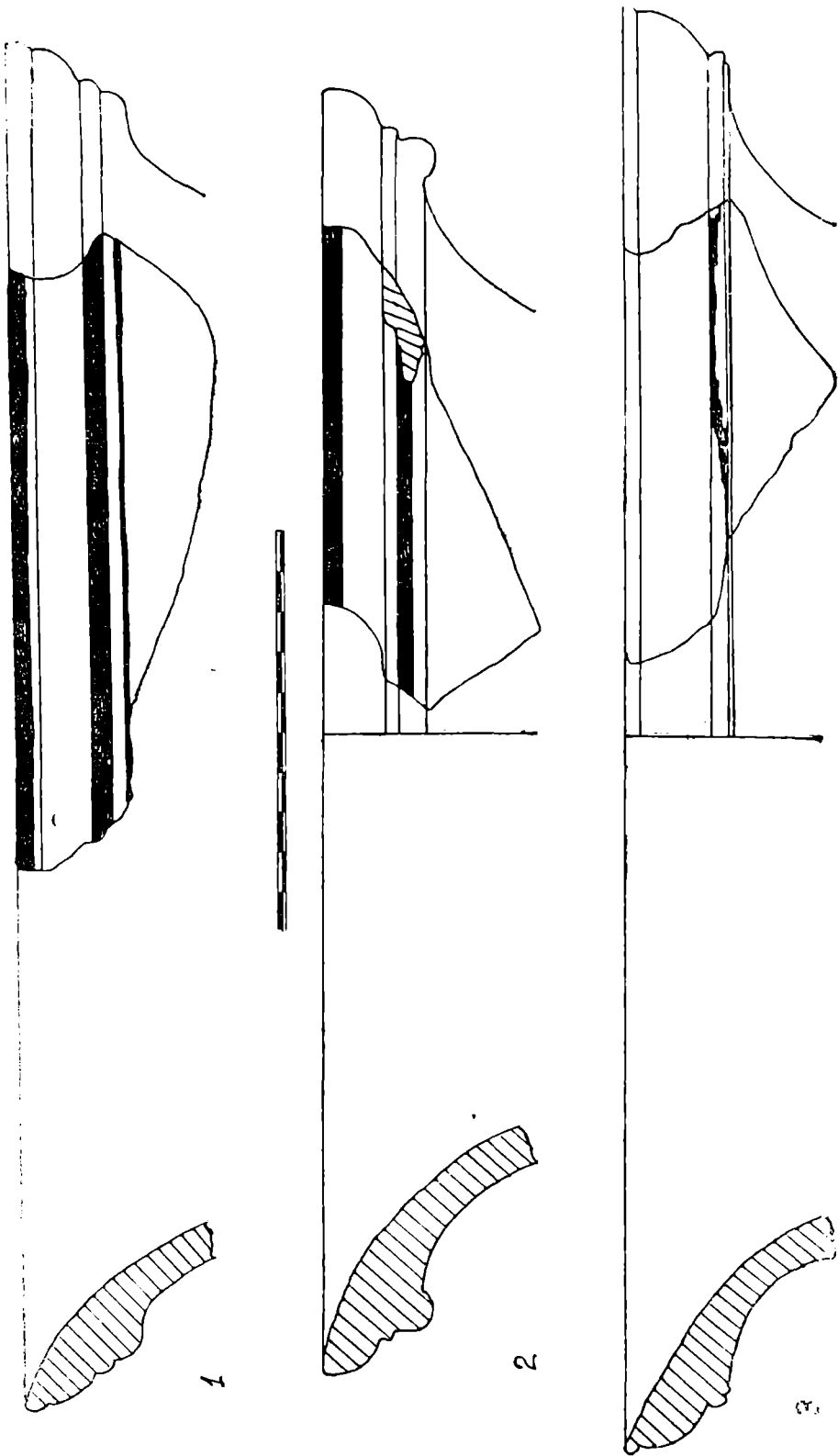

Fig. 3.

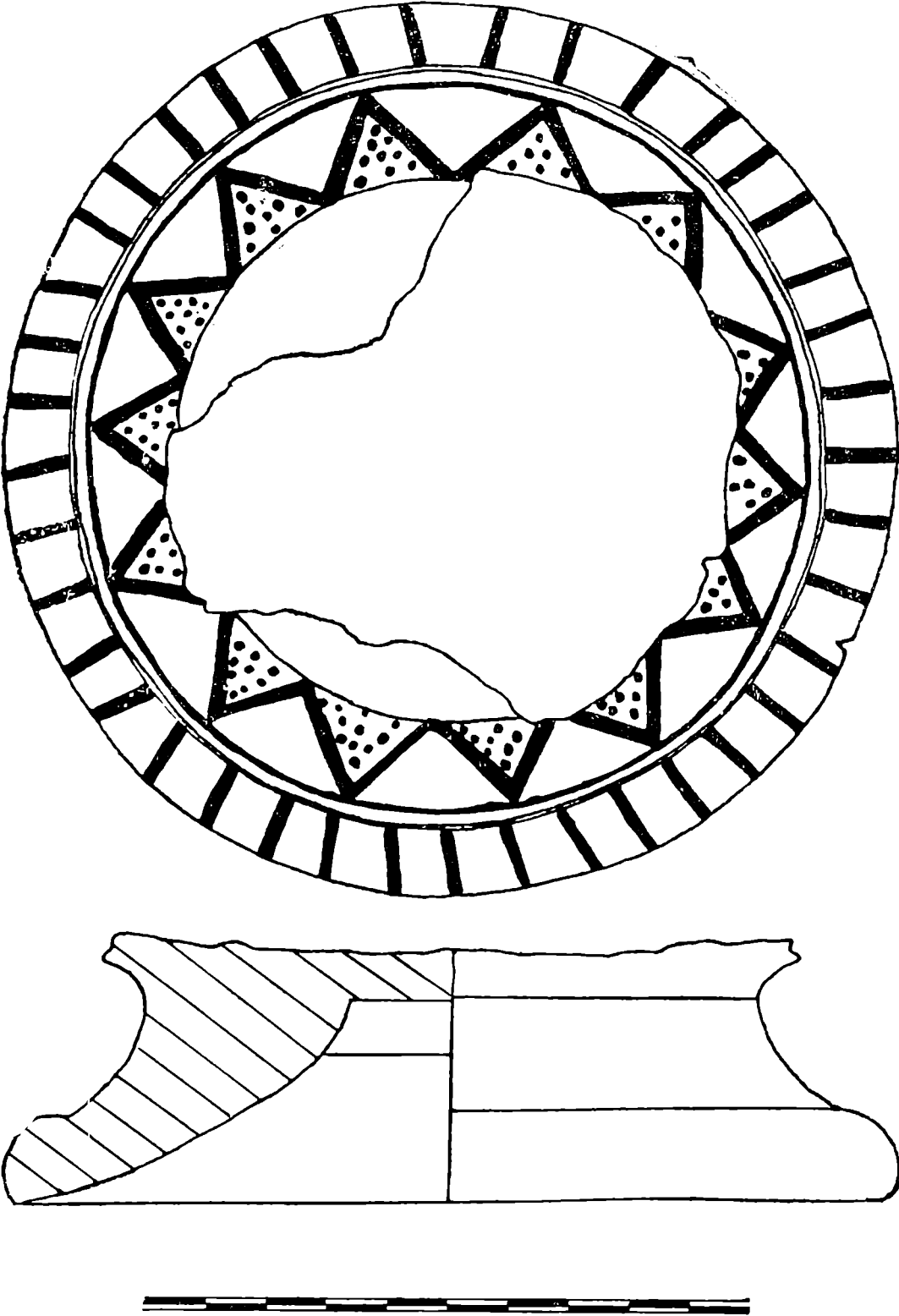

Fig. 4.

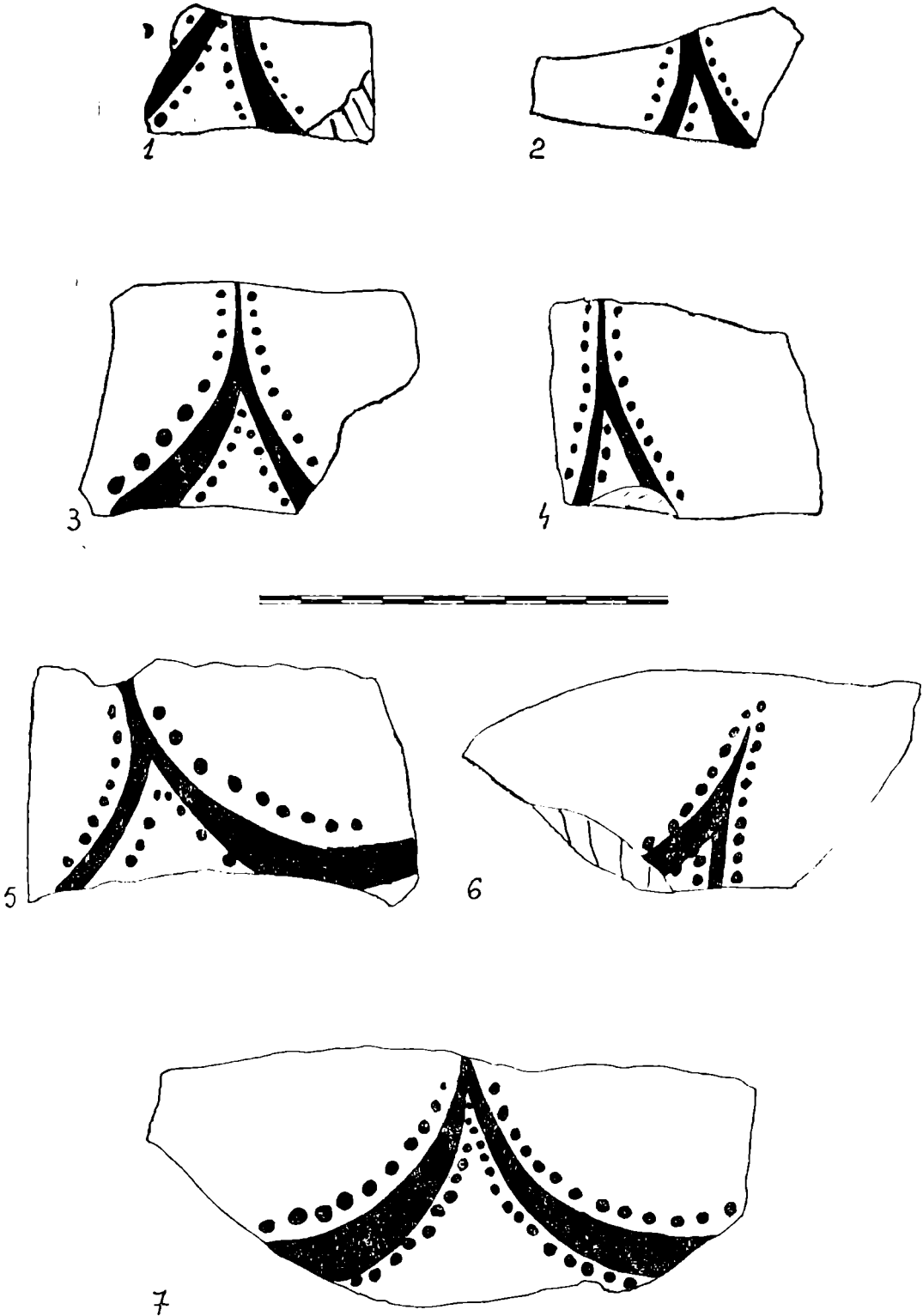

Fig. 5.

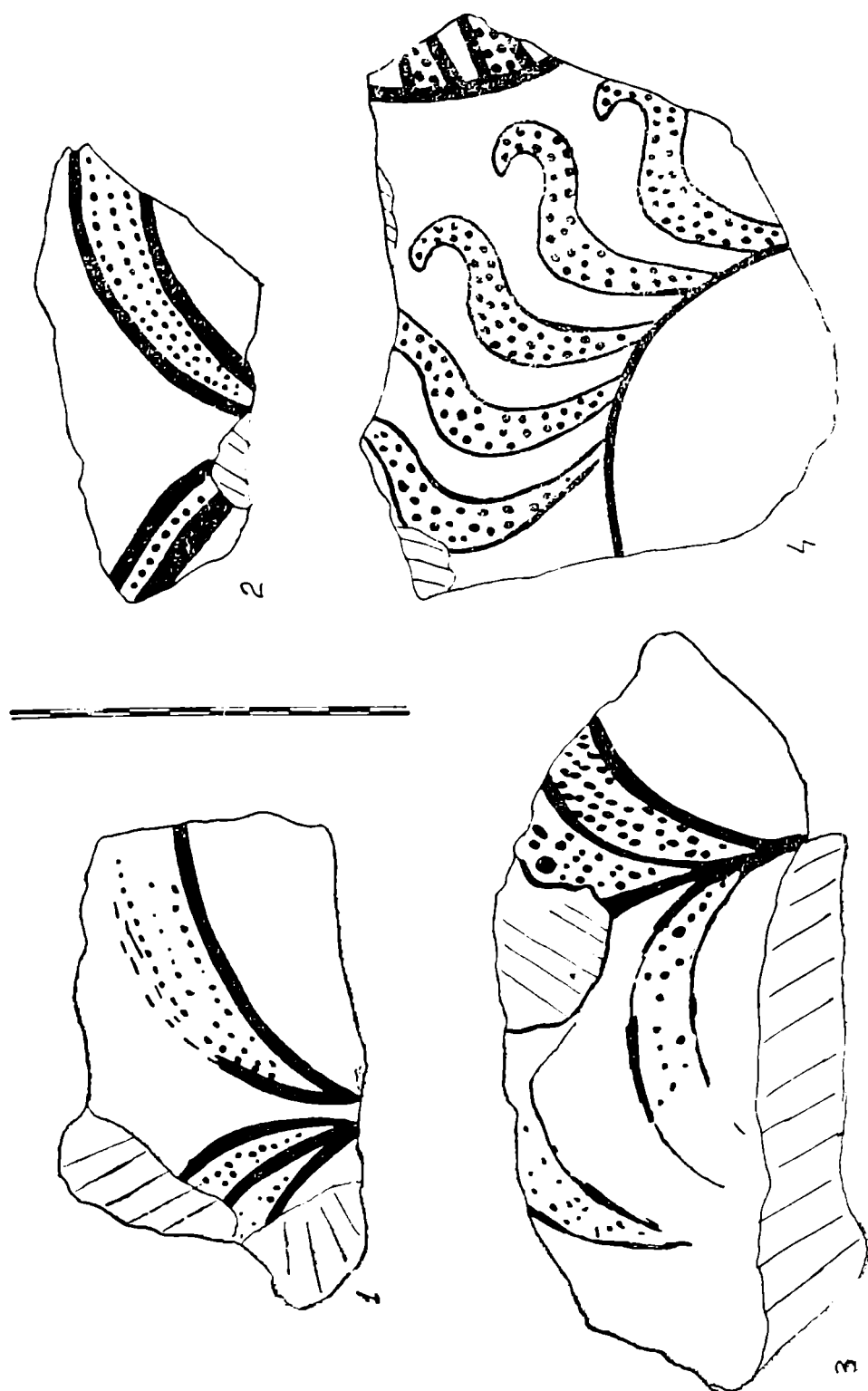

Fig. 6.

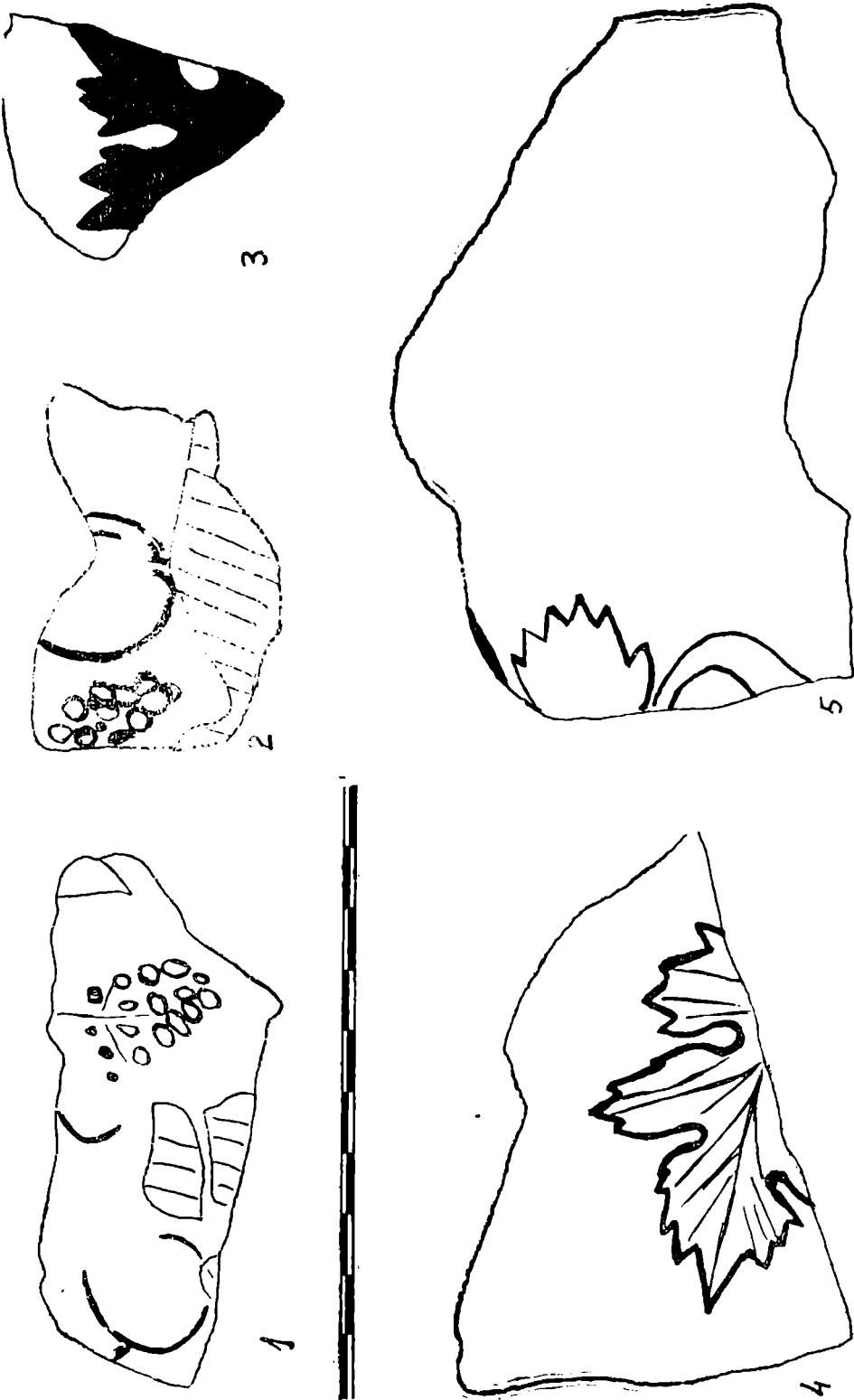

Fig. 7.

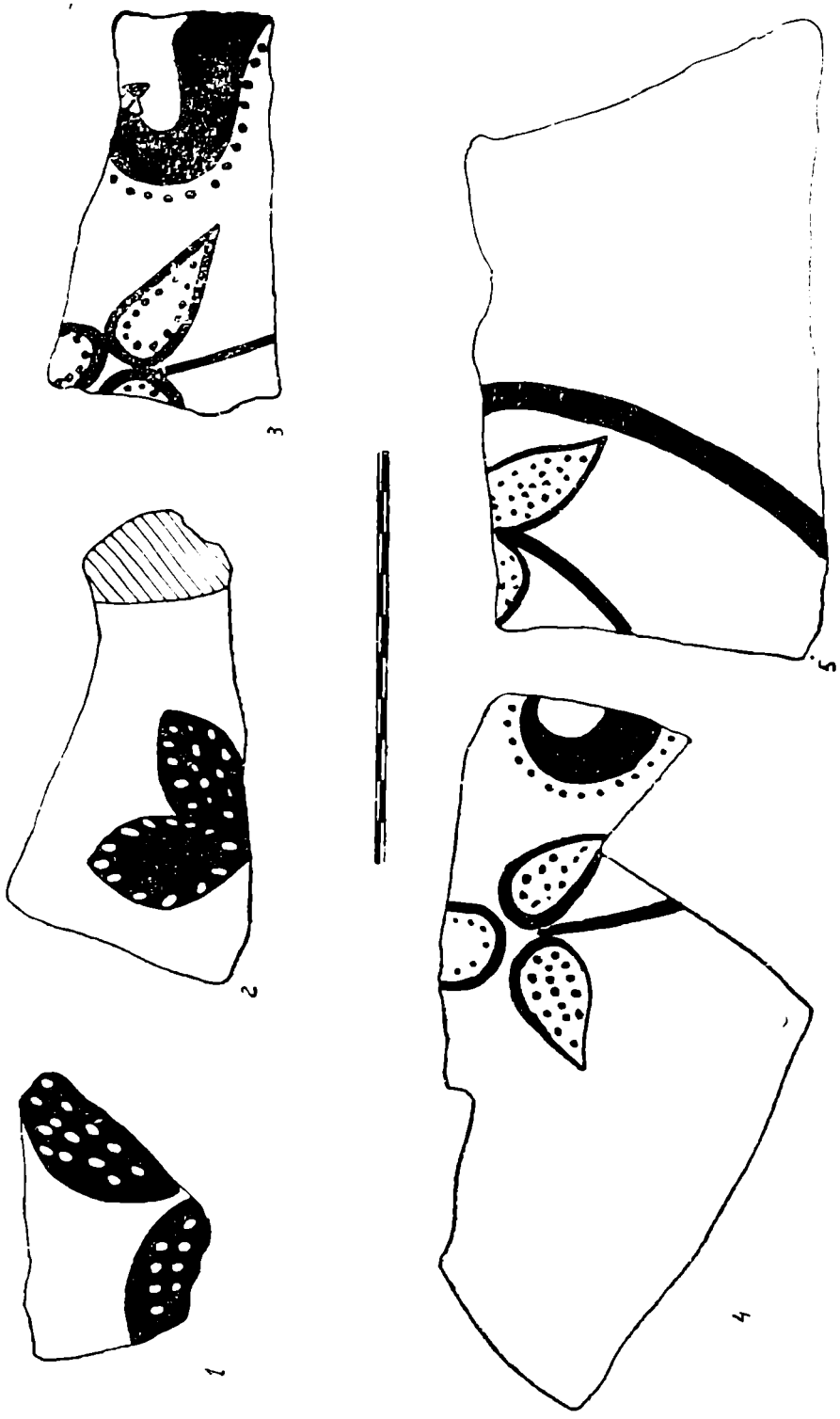

Fig. 8.

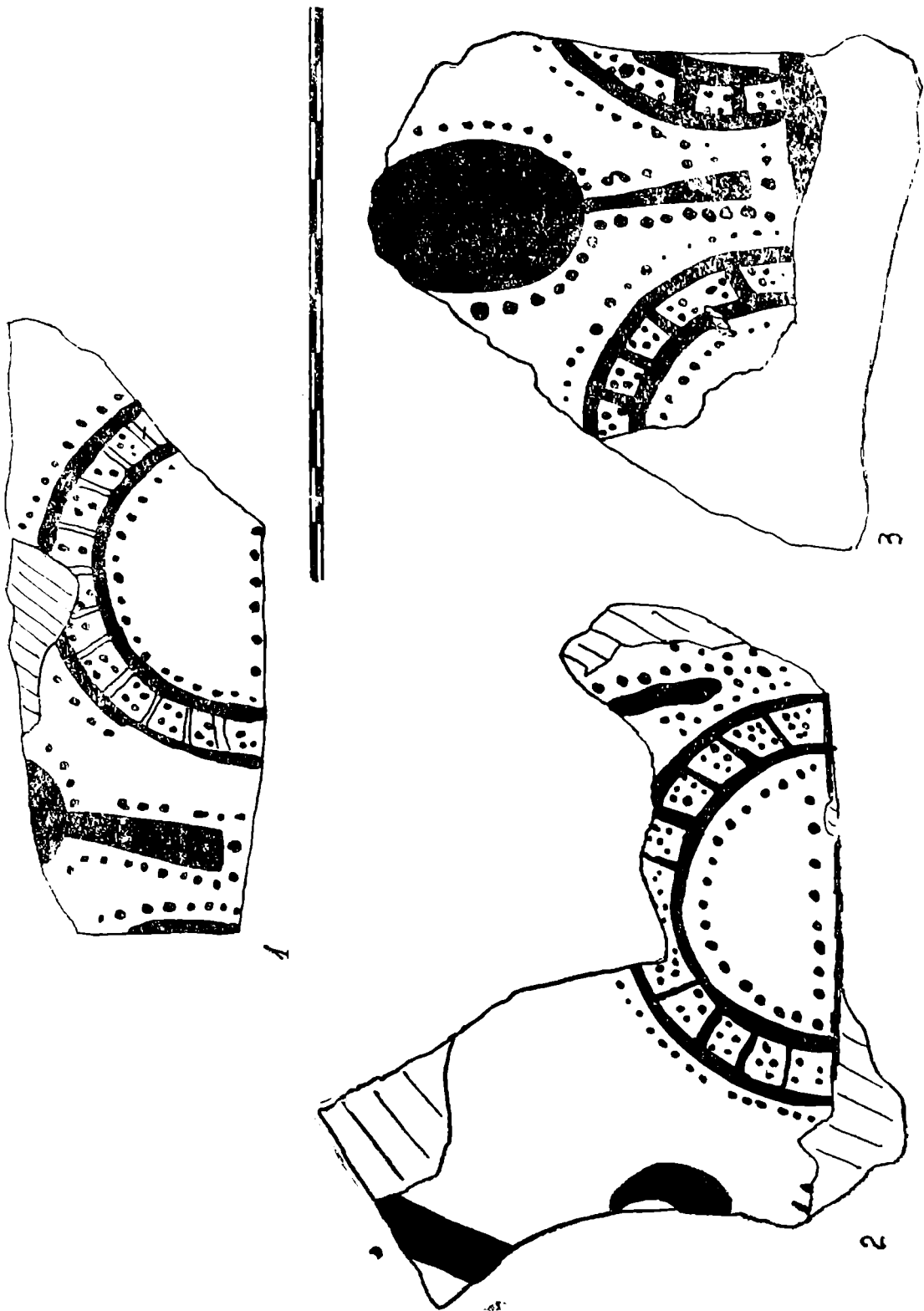

Fig. 9.

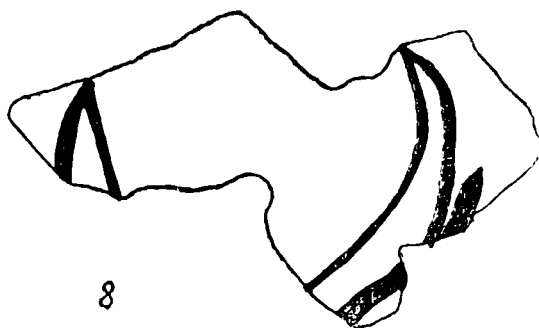
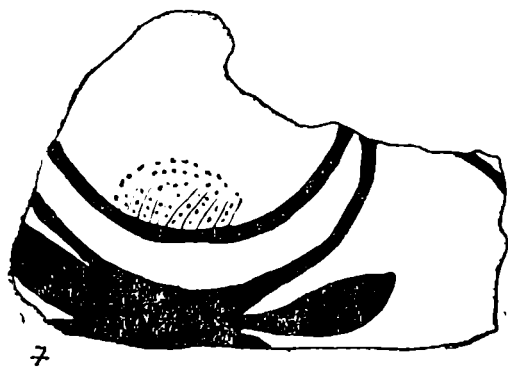
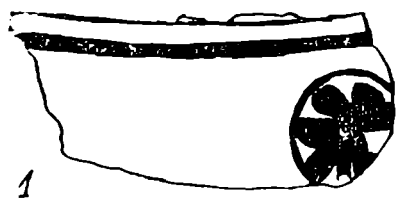

Fig. 10.

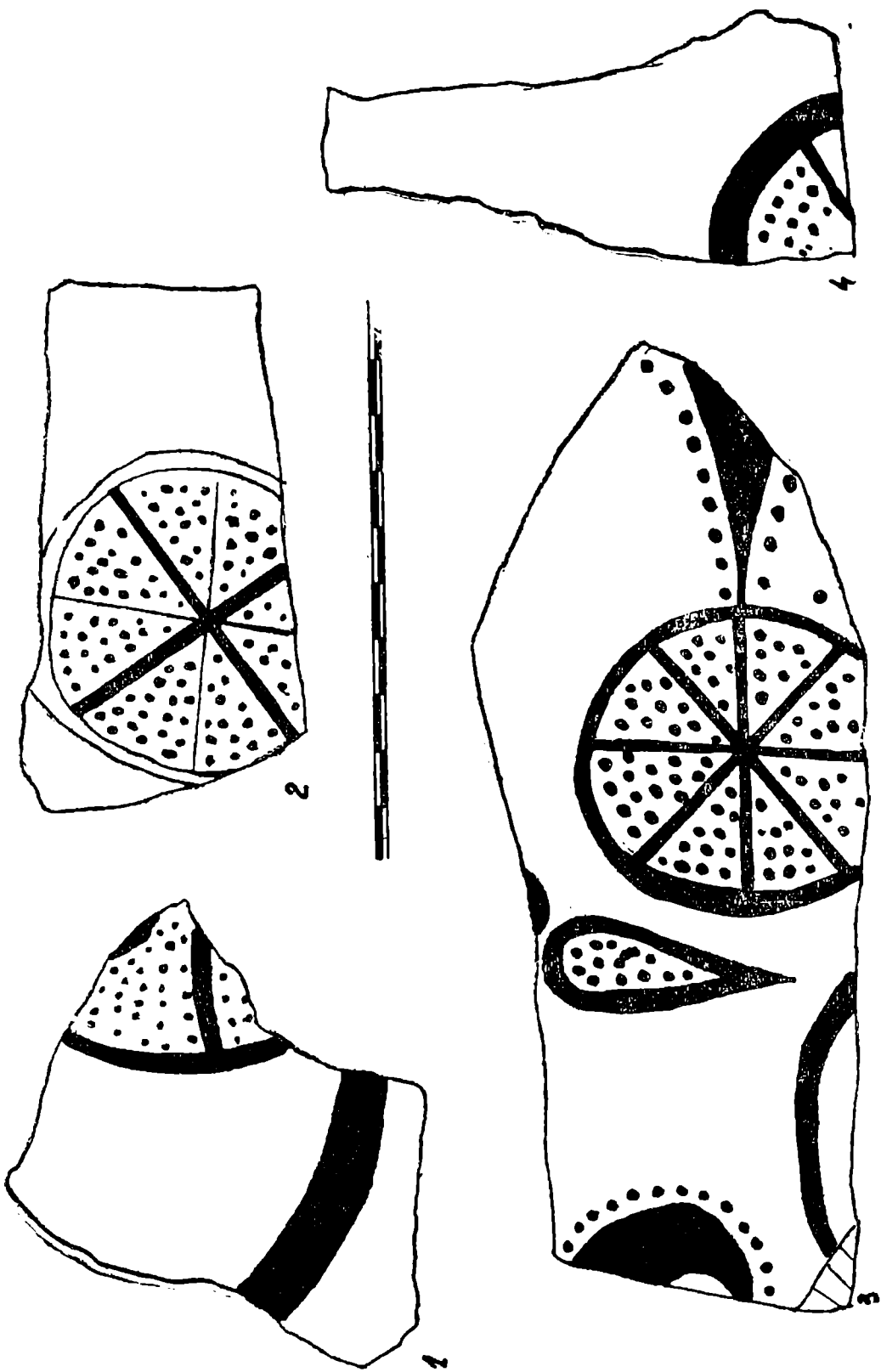

Fig. 11.

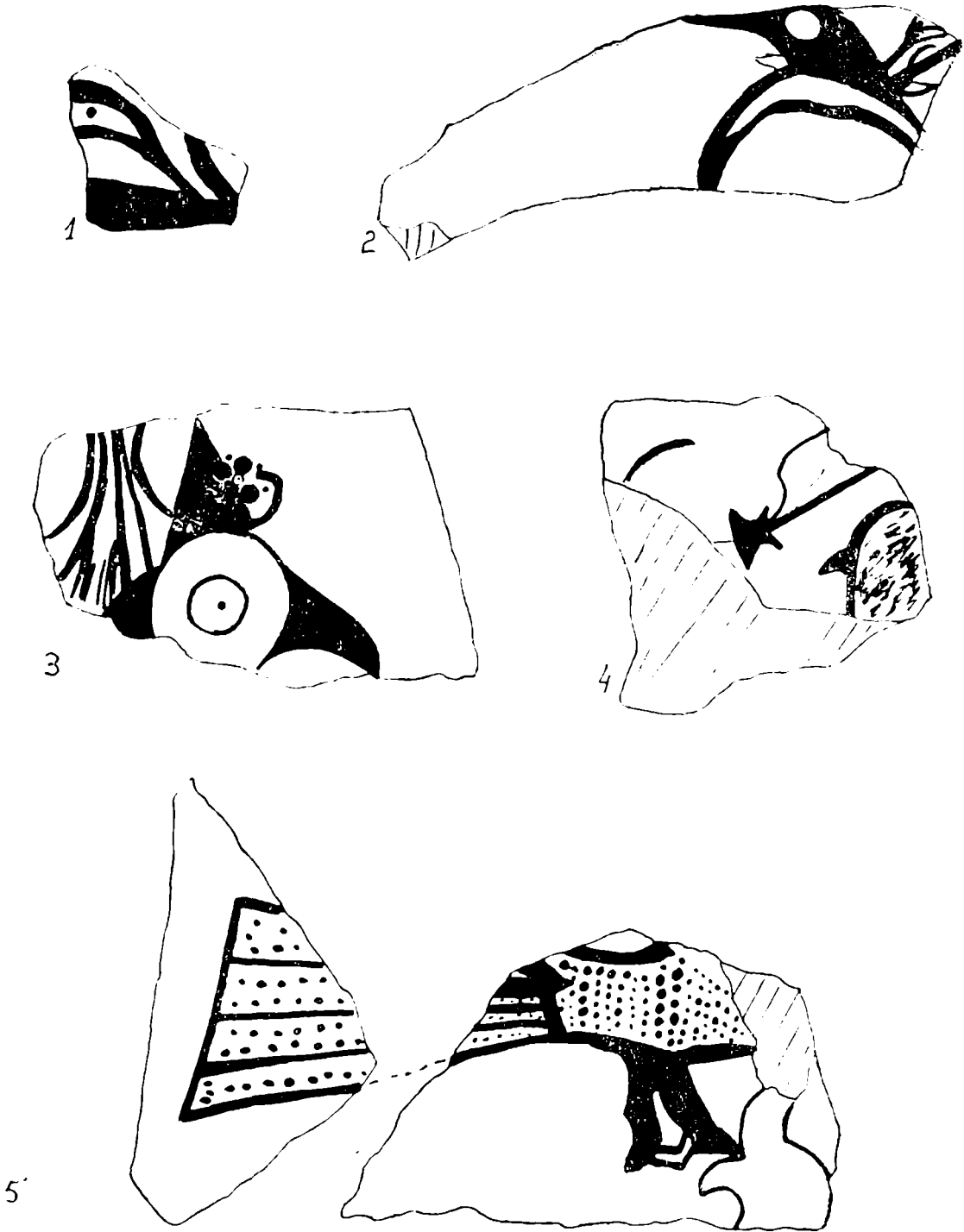

Fig. 12.

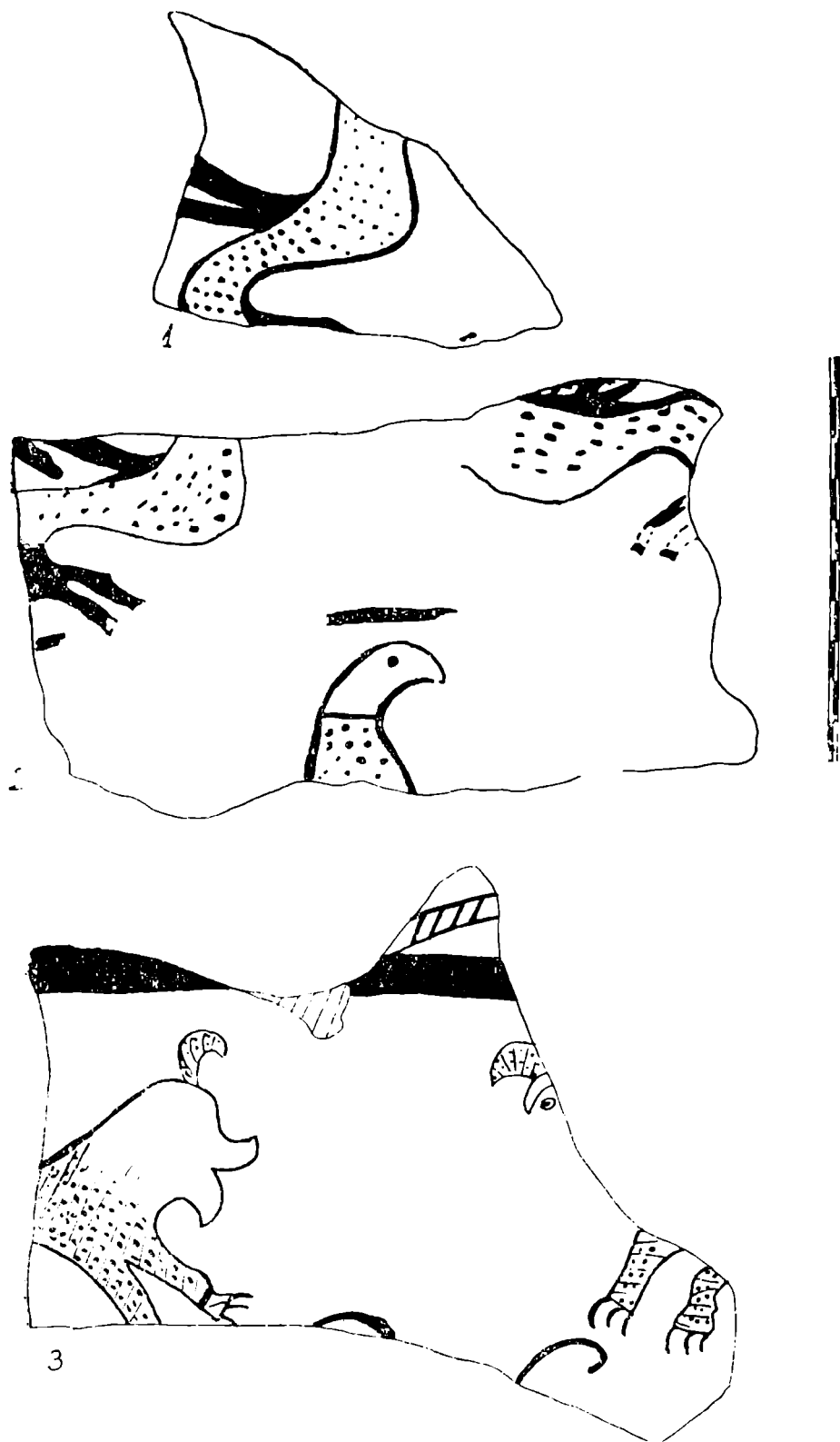

Fig. 13.

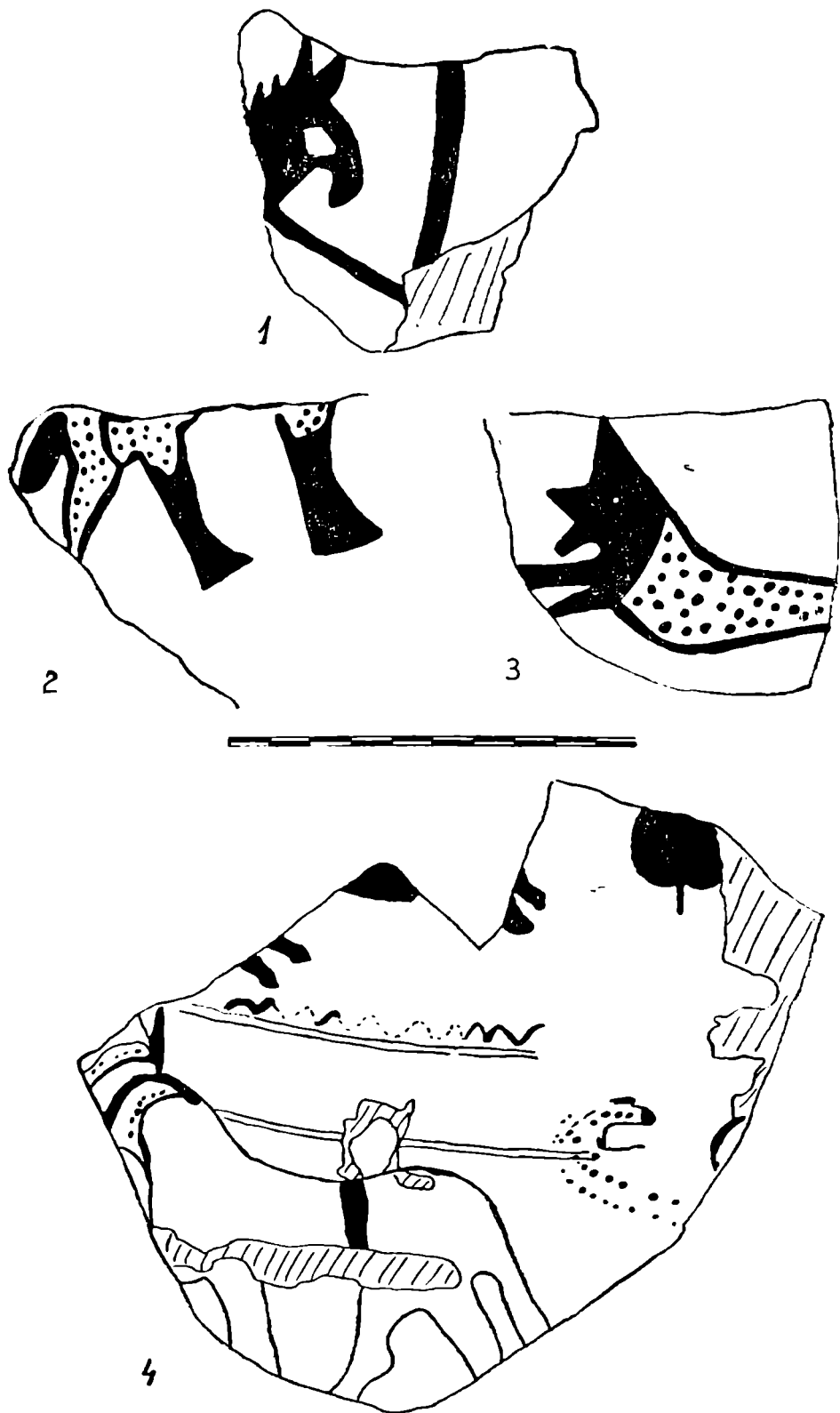

Fig. 14.

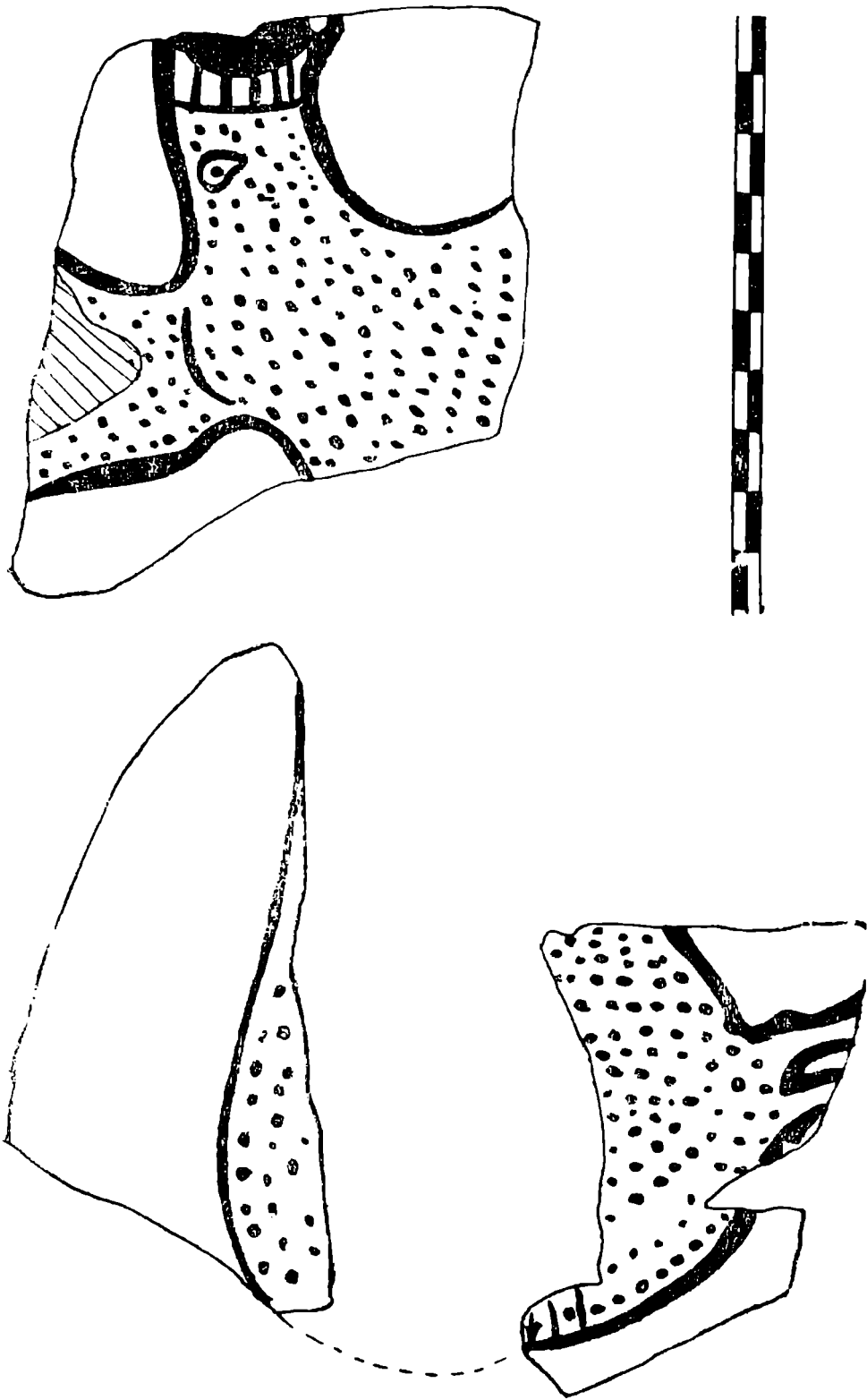
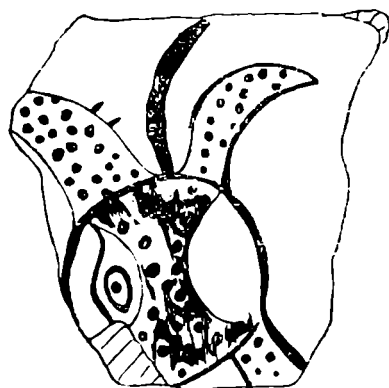

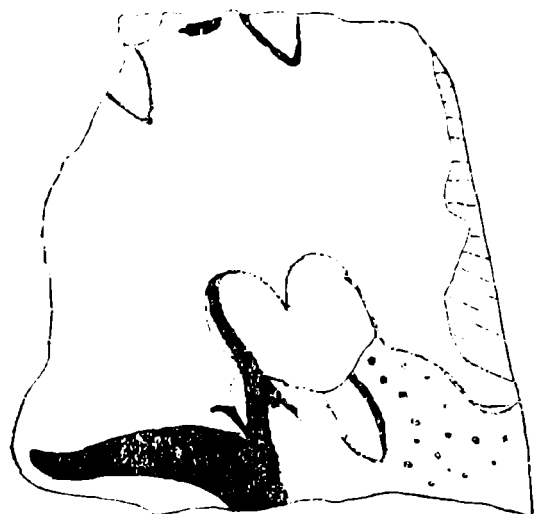
Fig. 15.

2

4

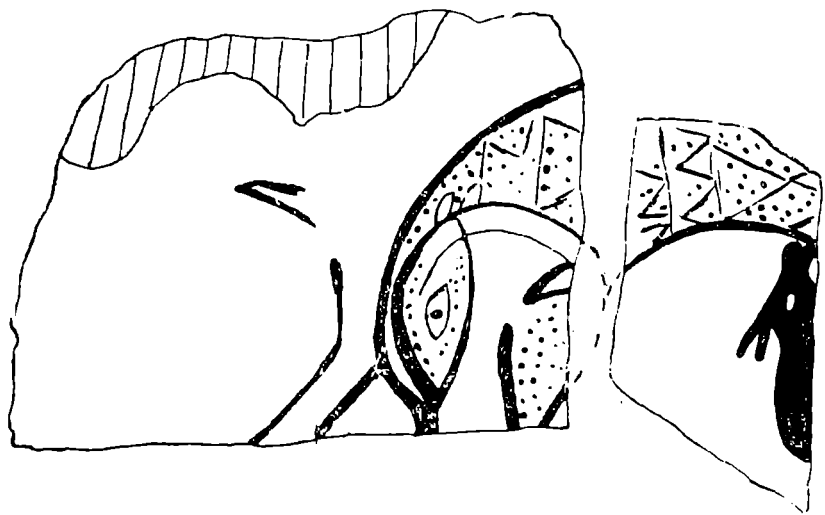

1

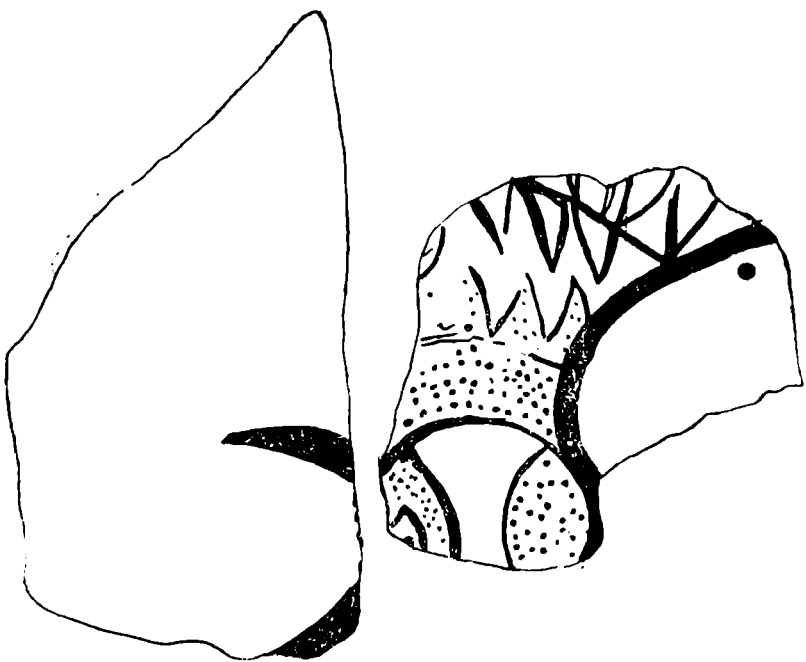

3

Fig. 16.

2

1

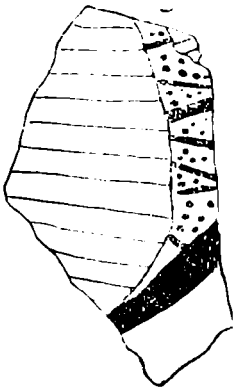

Fig. 17.

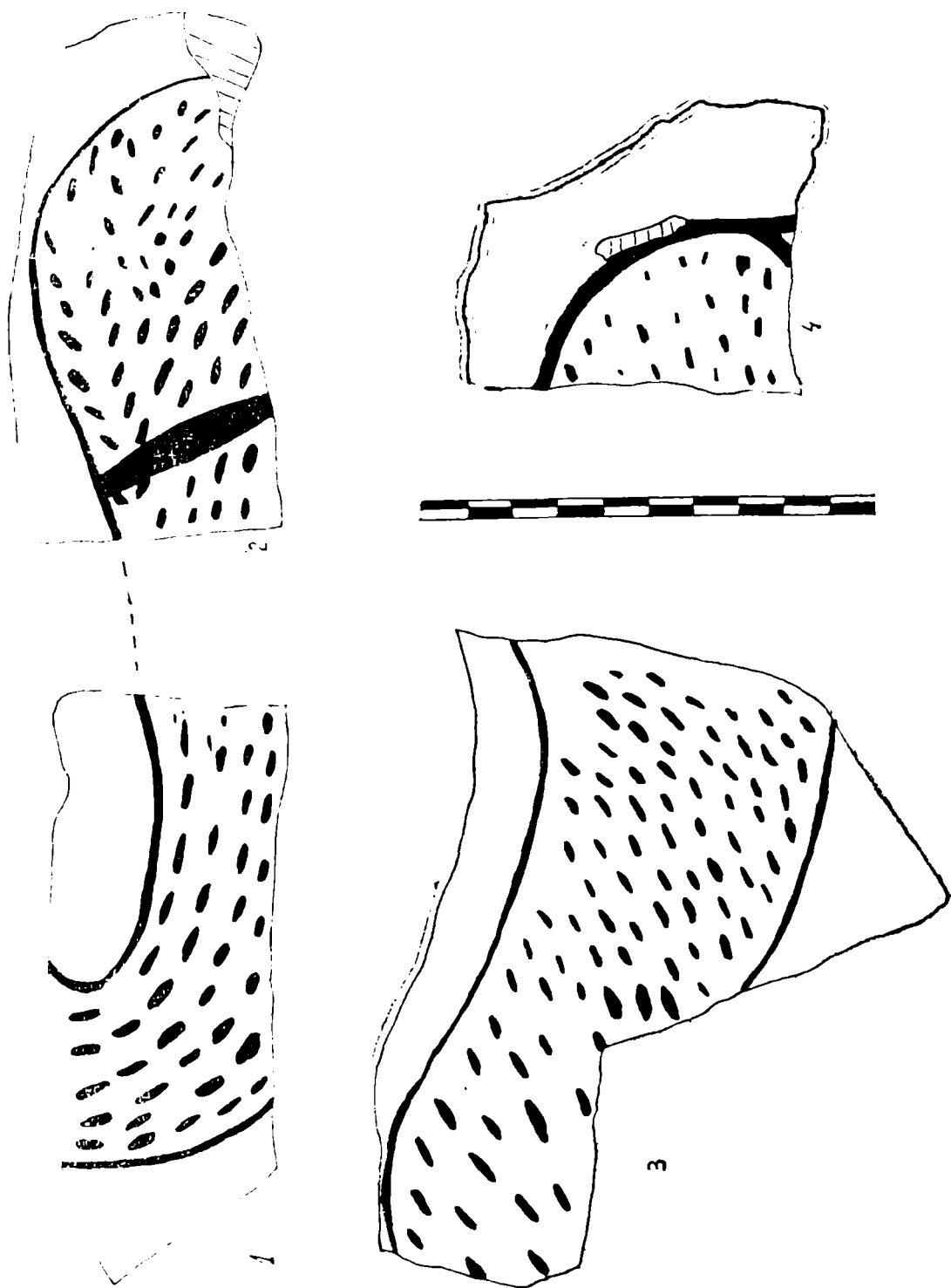

Fig. 18.

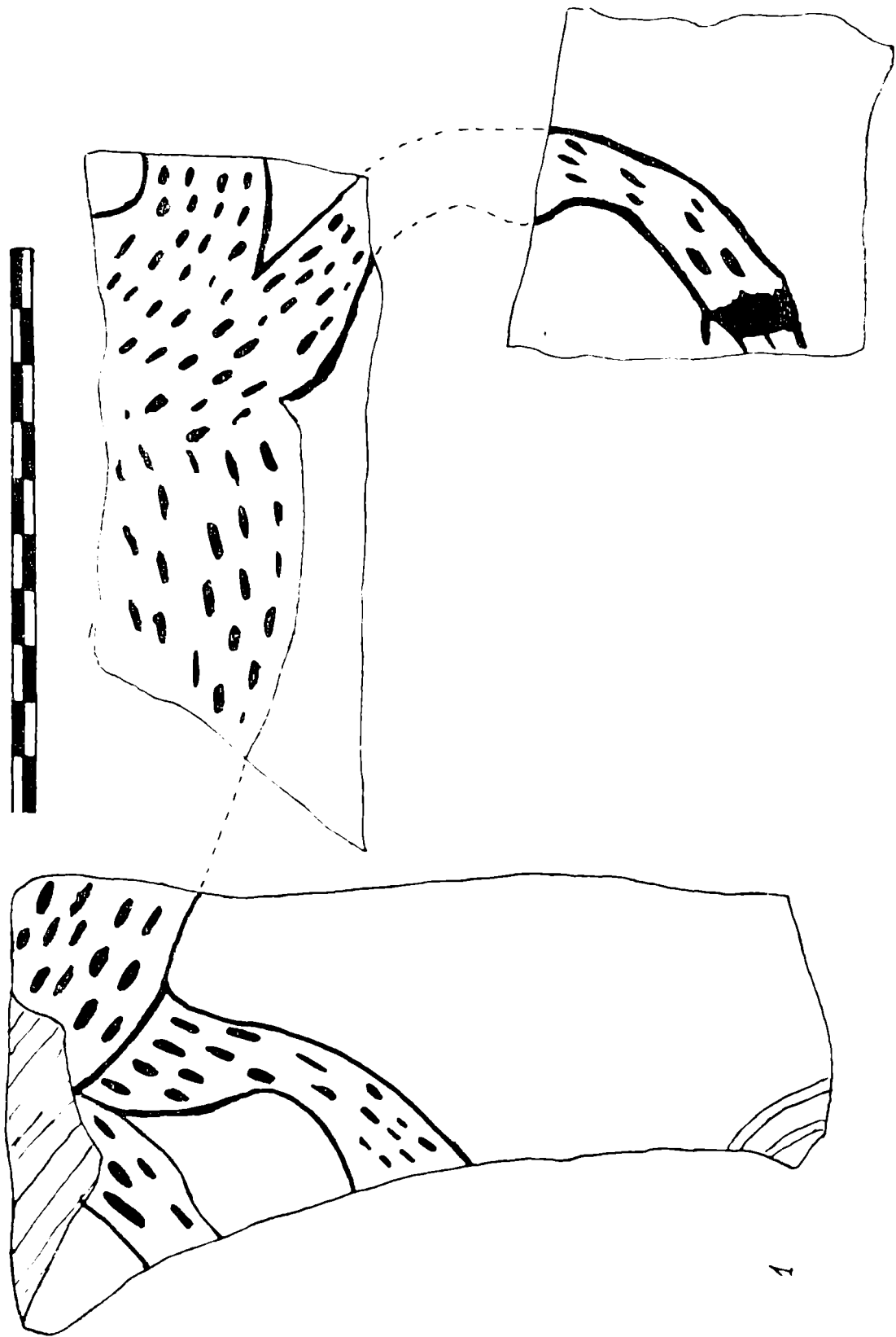

Fig. 19.

UN FRAGMENT DE STELĂ DIN DACIA POROLISSENSIS CU REPREZENTAREA BANCHETULUI FUNEBRU

Articolul de față își propune prezentarea unui monument funerar rămas încă inedit, și anume fragmentul de stelă care se găsește actualmente încadrat în zidul exterior al bisericii reformate din Șaula (jud. Cluj)¹.

Piesa, cioplită dintr-o piatră calcaroasă, este fragmentară, așa încât dimensiunile sale nu au decît o valoare orientativă: 85 cm înălțime și 74 cm lățimea maximă, în timp ce grosimea nu mai poate fi apreciată, datorită faptului că monumentul este zidit.

Relieful (fig. 1—2), în pofida intemperiiilor și agenților corozivi la care a fost îndelung supus, mai păstrează încă imaginea unui banchet funebru². Astfel, se pot distinge busturile a trei personaje sprijinite pe cotul stîng și așezate pe o *kliné*. Două dintre ele țin, în mod sigur, în mina stîngă cite o cupă, în timp ce al treilea personaj, cel din extrema stîngă a imaginii, s-ar părea — deși lucrul este foarte greu de precizat — că ar avea în mîna mai curînd o pasăre decît o cupă. Din păcate, trăsăturile fețelor nu se mai pot distinge, cu excepția personajului situat în extrema dreaptă, care mai păstrează ceva din barba abundentă. Toate trei poartă o *tunica manicata*, tăiată drept la gît, iar peste umeri, foarte probabil, cite un *sagum*. Avînd în vedere identitatea de îmbrăcăminte, considerăm că personajele descrise aici sînt de sex masculin și, eventual, întrucît cel din centru și cel din stînga sînt mai scunde, putem avansa ipoteza că avem de-a face în acest caz cu niște băieți.

În partea dreaptă a imaginii se poate observa piciorul atent lucrat al *kliné*-ei pe care sînt așezate figurile, salteaua groasă, precum și spătarul necurbat al banchetei. În față, pe o *cathedra*, este așezată o femeie

---

¹ Deși starea de conservare a reliefului este precară, putem aprecia că fragmentul nu aparține unui perete posterior de *aedicula*, ci unei stеле, datorită faptului că o porțiune din decorul reprezentînd frunze și vrejuri de viță de vie poate fi sesizat nu numai în partea inferioară a piesei, ci și pe muchia din dreapta, sus. În consecință, putem presupune că acest motiv încadra, inițial, scena banchetului funebru, lucru neîntîlnit la pereții posteriori de *aedicula*. Cf. Lucia Țeposu-Marinescu, în *SCIVA*, 25, 3, 1974, p. 418 sq. și nota 10.

² Am preferat să folosim termenul consacrat de „banchet funebru”, deoarece semnificația acestei scene nu a fost complet elucidată. Vezi, Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1966, *passim*, în special nota 1, p. 419, cu întreaga bibliografie. Considerăm deci că termenul de „banchet eroic” restrînge semnificația scenei; vezi G. Bordenache, în *Dacia*, N.S. IX, 1965, p. 255; Luca Bianchi, în *Apulum*, XII, 1974, p. 159—181.

Fig. 1 — Fragment de stelă de la Șaula (jud. Cluj).

care are în mina dreaptă un *guttus*, cel mai probabil³. Ea poartă o *tunica*, strinsă cu un cordon imediat sub piept, peste care îmbracă o *palla*. Din păcate, alimentele dispuse pe *mensa tripes* nu pot fi identificate. De altfel, stadiului precar în care se găsește piesa i se datorează și

³ DA, II, 2, p. 1674, s.v. *guttus*. Datorită faptului că femeia ține cupa în mina dreaptă, iar în arta romană doar defuncții erau reprezentați ca ținând-o cu stînga, s-ar putea deduce că ea era în viață la data comandării stelei. Pentru semnificația mîinii cu care acționează personajul, vezi A. Bodor, în *OmD*, p. 49 sq. Urmînd acest raționament, am putea conchide că în rarele cazuri în care femeia de pe *cathedra* este reprezentată în dreapta și ține, în consecință, cupa cu mîna stîngă, ar fi și ea defunctă, ca în cazul peretelui de ediculă de la Potaissa (I. Mitrofan—L. Țeposu, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 533 sq., fig. 3).

faptul că un picior al mesei este parțial rupt. Sub ea se pot distinge totuși o *oinochoe*⁴ și, credem, o *cista mystica*⁵.

Între femeia de pe *cathedra* și *mensa tripes* este sculptat un alt personaj feminin, îmbrăcat într-o *tunica* lungă, peste care poartă o *stola* mai scurtă și strînsă-n talie. După dimensiunile sale reduse și după locul pe care îl ocupă în ansamblul compozițional, ar putea fi vorba despre o *camilla*. Dar, avînd în vedere faptul că ea nu poartă nici obișnuitul șervet pe umăr, nici nu face gestul caracteristic servirii la masă, nici nu ține în mînă vreo cupă sau tavă, așa cum fac întotdeauna *camilli*, ci poartă în mîna dreaptă un simbol caracteristic femeilor și copiilor, porumbelul⁶, credem că ar putea fi vorba, mai degrabă, despre o fetiță, membră a familiei defunctului. Ne găsim, probabil, în fața unei licențe pe care și-o permite artizanul, căruia s-ar putea foarte bine să nu-i mai fi încăput personajul pe *kliné*⁷.

Fragmentul de stelă de la Șaula, prezentat aici, manifestă în anumite puncte asemănări izbitoare cu o scenă similară de pe un altar funerar de la Ilișua⁸. Deși acolo se găsesc doar două personaje pe *kliné*, nu trei, trebuie să remarcăm că priza paharului cu unul sau două degete întinse înainte, precum și paharul însuși, sînt identice în ambele piese. La aceasta se adaugă același tip de *mensa tripes*, cu rozeta de îmbinare a picioarelor văzută de sus, în timp ce restul ansamblului este redat din față, modelul identic al piciorului de la *kliné* și, în fine, o *oinochoe* și o *cista mystica*. Personajul masculin din extrema dreaptă a piesei de la Ilișua poartă tot o *tunica manicata* și un *sagum*, iar capul său prezintă o tendință analogă de alungire, dat fiind spațiul nenatural de mare dintre ochi și gură. Capilatura bogată, dublată de o barbă abundentă, ne indică

⁴ DA, IV, 1, p. 159—169, s.v. *oinochoe*. Forma vasului de pe reliefurile de la Șaula reproduce o siluetă caracteristică epocii elenistice, fiind identică, de altfel, cu cea a celebrului vas de argint din tezaurul de la Boscoreale (*op. cit.*, p. 162, fig. 5384).

⁵ Silvio Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 325 și 342. Tot o *cista mystica* a fost identificată și de M. Jude — C. Pop, *Monumente sculpturale romane în muzeul de istorie Turda*, Cluj, 1972, p. 7, fig. 1. Desigur, nu excludem ipoteza că în asemenea cazuri ar putea fi vorba despre un simplu *panarium* (Luca Bianchi, *op. cit.*, p. 168). Dar *cista* din cazul de față nu este împletită din nuiiele, asemenea unui *panarium*, ci pare mai degrabă a fi imaginea acelei „cista a cordoni” găsită într-un mormint din Bologna. EAA, I, p. 695, fig. 924. De altfel, singurele ciste existente astăzi în muzee provin exclusiv din morminte (*op. cit.*, p. 694—697). Opinem, deci, că piesa aici în discuție ar fi o *cista mystica*, avînd în vedere tocmai semnificația ei eschatologică (DA, I, 2, p. 1205—1208).

⁶ RE, IV, col. 2495—2507.

⁷ S-ar putea să fie vorba despre acea tendință de îngheșuire a scenei, despre care vorbește G. Bordenache, *op. cit.*, p. 467; cf. Luca Bianchi, *op. cit.*, p. 163. În acest caz trebuie însă precizat că nu este întotdeauna sigur că persoanele care benchetuiesc sînt aceleași cu familia defunctului, mai ales atunci cînd numărul persoanelor sculptate de artist nu concordă cu cel al persoanelor amintite în inscripție. În Dacia Porolissensis, acesta pare a fi cazul stelei lui Aurelius Carinus, de la Gilău (CIL III 7651; G. Florescu, în EDR, IV, 1926—1927, p. 86, fig. 12), iar în Moesia Inferior al stelei lui T. Valerius Germanus (Iorgu Stoian, *Tomitana*, București, 1962, p. 360, pl. LVI, 1) sau al stelei lui Tib. Claudius Saturninus (*idem*, *loc. cit.*, pl. LVI, 2; Cf. Irma Cremonnik, în JOAI, XLIV, 1959, p. 217).

⁸ D. Protase, în *Apulum*, IV, 1961, p. 127—134, fig. 1, a, b, c.

Fig. 2 — Fragmentul de stelă de la Șaula (desen).

drept perioadă de realizare a celor două reliefuri a doua jumătate a secolului al II-lea sau secolul al III-lea.

Spre deosebire de scena de la Ilișua, cea de la Șaula trădează o mai pregnantă tendință de aplatizare a reliefului, de renunțare la volume în favoarea ductului liniei, o mai clară opțiune pentru decorativismul obținut prin izocefalia personajelor, sau prin adevăratul „horror vacui” prezent pe toată suprafața plastică.

Din punct de vedere compozițional, piesa de față se încadrează în tipul care poate fi numit „al banchetului cu trei sau mai multe persoane pe *kliné*”, de altfel prezent în Dacia Porolissensis⁹. Această variantă apa-

⁹ I. Mitrofan — L. Țeposu, *loc. cit.*; M. Jude, în *Apulum*, IX, 1971, p. 547—552.

re cu precădere în zona Macedoniei, în împrejurimile orașului Skoplje, și doar sporadic mai la nord, în Pannonia Superior¹⁰. Concepția artistică și stilul acestor monumente¹¹ diferă însă net de cel prezent în nordul Daciei. Prezența sporadică a acestui tip în Moesia Inferior și Dacia Superior și lipsa sa în Dacia Inferior¹², precum și execuția artistică particulară, individualizează aceste monumente drept produse ale atelierelor locale de pietrari.

Întrucît în localitatea Șaula nu sînt atestate alte urme romane, piesa a fost, foarte probabil, adusă aici fie din zona Bologa, fie din cea a castrului de la Gilău.

ALEXANDRU DIACONESCU

UN FRAGMENT DE STÈLE DE DACIA POROLISSENSIS AVEC LA REPRÉSENTATION DU BANQUET FUNÈBRE

(Résumé)

L'article s'occupe d'une pièce inédite, notamment un fragment de stèle se trouvant dans le village de Șaula (dép. de Cluj). Il s'agit du type de représentation du banquet funèbre, avec trois ou plusieurs personnages sur la *kliné*.

¹⁰ Irma Cremošnik, *op. cit.*, p. 213—215.

¹¹ *Spomenik*, LXXV, 1933, p. 3, fig. 1; XCVIII, 1941—1942, p. 217, fig. 429 și 430; p. 16, fig. 40; p. 177, fig. 373.

¹² G. Bordenache, *op. cit.*, p. 271, fig. 21; O. Floca — W. Wolski, în *BMI*, III, 1973, p. 12, nr. 22, fig. 33.

TIPOLOGIA CERAMICII ROMANE DIN TEMPLUL LUI LIBER PATER DE LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA*

Ulpia Traiana Sarmizegetusa, situată la poalele Munților Retezat, în depresiunea Hațegului, este unul din principalele obiective arheologice ale Daciei romane. Săpăturile și dezvelirea sistematică a monumentelor de aici au fost începute în sec. al XIX-lea, sub egida Societății arheologice din Deva, de către G. Téglás, P. Király și alții¹. Ele au fost continuate, din 1924 până în preajma celui de-al doilea război mondial, prin străduința lui C. Daicoviciu² și reluate apoi, începînd cu anul 1973, de către un colectiv de arheologi sub conducerea prof. H. Daicoviciu³.

Pînă în prezent au fost scoase la iveală — *extra muros* — patru temple (înhinate zeităților Liber Pater, Aesculapius și Hygea, Nemesis, și un templu care pare să fi avut caracter sincretist, aflat încă în curs de dezvelire), amfiteatrul roman, o „schola gladiatorum“ (?), iar între zidurile orașului propriu-zis, Palatul Augustalilor și Forul⁴.

Unul dintre aceste obiective, cu cercetarea căruia, de altfel, s-au și redeschis lucrările în 1973, este templul lui Liber Pater, situat în imediata apropiere a șoselei Hațeg—Caransebeș, la sud de aceasta⁵. Nu se știe exact cînd a fost ridicat templul închinat zeului vinului și al fertilității pămîntului⁶; o inscripție din a doua jumătate a sec. al II-lea ne

---

* Mulțumim și pe această cale prof. dr. Hadrian Daicoviciu și muzeogr. Dorin Alicu pentru permisiunea de a publica materialul din templul lui Liber Pater, precum și pentru îndrumările metodologice date.

¹ Király P. — Téglás G., *Jelentés az 1883 évi vārhelyi ásátásról*, HÉ, 1886, p. 83—90; Király P., *Ulpia Traiana Augusta Colonia Dacica Sarmizegetusa Metropolis*, Budapest, 1891; Téglás G., *Sarmizegetusa romjaiból*, în *Ország — Világ*, 1887, p. 806; id. *Hunyadvármegye földjének története*, I, Budapest, 1902.

² C. Daicoviciu, *Fouilles et recherches à Sarmizegetusa (I-er compte rendu)*, în *Dacia*, I, 1924, p. 224—263; în acest articol apare și bibliografia mai veche care nu se găsește la nota 1. Id., *Raport anual asupra cercetărilor arheologice de la Sarmizegetusa în anii 1924—1928*, în *ACMIT*, 1, 1926—1928, p. 206—215; id., *Fouilles de Sarmizegetusa, II-ème compte rendu (1925—1928)*, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 516—556; id., *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, în *ACMIT*, 1932—38, p. 353—413; id., în *RE*, Suppl. XIV, col. 610—655.

³ H. Daicoviciu și colab., *Principalele rezultate ale săpăturilor din 1973—1974 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și semnificația lor*, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 225—231.

⁴ Pentru unele din aceste obiective, vezi nota 3 și bibliografia mai veche, de la notele 1—2.

⁵ Vezi nota 3; pentru plan, id., *ibid.*, p. 227, fig. 2.

⁶ *DA*, s. v. *Liber Pater*; *RE*, s. v. *Liber Pater*; A. Căținaș, *Cultul lui Liber Pater în Dacia*, Cluj, 1973, lucrare de licență, mss., accesibilă prin bunăvoința autoarei.

arată însă că templul a fost refăcut după terminarea războaielor marcomanice, probabil datorită distrugerii lui de către triburile invadatoare⁷.

Materialul ieșit la dezvelirea acestui templu este variat, cuprinzând atit inscripții sau fragmente de inscripții⁸, cit și reliefuri votive⁹, dar mai ales ceramică. Ea este în general ceramică uzuală, cenușie și roșie, cea dintii fiind cantitativ predominantă. Pasta, de factură mijlocie, are ca degresanți mică, nisip și, uneori, pietricele; în general bine arsă, ea este uneori divers colorată în profil, deficiență provenită în urma arderii. A fost găsită și ceramică de factură mai bună, dintr-o pastă mai fină, care prezintă, de la caz la caz, urme de slip cenușiu-negricios sau roșcat-gălbui.

În continuare, ne vom opri asupra principalelor tipuri de vase descoperite în acest templu. Trebuie menționat faptul că din săpătură au fost scoase la iveală mai ales fragmente de vase și mai puțin forme întregi. Materialul ieșind în exclusivitate din dărămături, n-au putut fi surprinse nivele. Din această cauză templul nu beneficiază de o datare nuanțată, bazată pe stratigrafie, chiar dacă sint presupuse două faze de construire¹⁰.

Există mai multe criterii de clasificare a ceramicii¹¹. În studiul de față nu am folosit un anumit criteriu, ci, pe baza materialului avut, am pornit de la formele mai joase și mai largi spre formele mai înalte¹².

I. Castroane, străchini, farfurii (fig. I—II). Sint recipiente în general largi, joase, mai mult sau mai puțin adinci, după funcționalitatea pe care o au. În cadrul lor am deosebit trei tipuri (A—C).

I A (fig. I/3a—c). Vase cu buza îngroșată spre exterior; sub buză, o canelură care o scoate și mai mult în relief. Corpul ușor bombat; după analogii, este de presupus că fundul era inelar¹³. Dimensiunile variază

⁷ H. Daicoviciu, I. Piso, *Sarmizegetusa și războaiele marcomanice*, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 159—163 (varianta franceză a articolului, în *RevRoumHist*, XVI, 1977, p. 155—159).

⁸ Vezi nota precedentă și H. Daicoviciu, I. Piso, *Inscripții din Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 89—94; I. Piso, *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 64—65, nr. 15.

⁹ O parte din reliefurile votive anepigrafe sint publicate de A. Rusu, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 697—703.

¹⁰ Informație orală I. Piso. Tinem să mulțumim și cu aceeașă ocazie lect. univ. I. Piso pentru indicațiile bibliografice date în legătură cu complexul arheologic studiat.

¹¹ Printre alții.. H. v. Petrikovits, *Grundsätzliches zur Beschreibung römischer Gefä keramik*, în *Novaesium*, V, Berlin, 1972, p. 117—143, fig. 4, p. 143, tabelul 1; G. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p. 84, în continuare: Popilian, *Ceramica*; E. Gose, *Gefäßtypen der römischen Keramik im Rheinland*, Köln, 1976, p. 1 sqq., în continuare: Gose, *Gefäßtypen*; M. Beltran Lloris, *Ceramica romana: Tipologia y clasificacion*, Zaragoza, 1978, p. 9 sqq., în continuare: Beltran Lloris, *Tipologia*; E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 38, în continuare: Chirilă și colab., *Buciumi*.

¹² Pentru simplificarea descrierii materialului, cifra romană reprezintă categoria mare de recipiente (joase, înalte etc.); majuscula, tipul; cifra arabă, varianta; minuscula, subvarianta. Coborind de la general spre particular (de la categorie până la subvariantă), descrierea unei forme cuprinde doar elementele care o deosebesc de treapta imediat superioară. Dimensiunile date în text încearcă întotdeauna stabilirea unei medii.

¹³ Chirilă și colab., *Buciumi*, fig. XI/4, 7, 8; XVI/4; Popilian, *Ceramica*, pl. LXIII/767.

astfel: diametrul între 25—30 cm (excepție un exemplar miniatură), iar înălțimea probabilă între 10—12 cm.

I A 1 (fig. I/3a). Posedă caracteristicile generale ale tipului.

I A 1 a (fig. I/3b). Exemplar miniatural, întregibil (diam. = 12 cm, $i = 3$ cm), cu corpul mai puțin bombat decât la tipul general¹⁴.

I A 2 (fig. I/3c). Față de caracteristicile generale, varianta are, cam pe la jumătatea înălțimii, o nervură îngroșată care ar putea avea un rol funcțional, de sprijinire a vasului într-un suport, fără a exclude latura ornamentală¹⁵.

I B (fig. I/2a—b). Recipient relativ joase, cu buza răsfrântă oblic în sus și ușor îngroșată; fără să fie complet întregibile, se deduc: corpul ușor bombat și fundul — numai după analogii — plat¹⁶. Diametrul variază între 8—20 cm.

I B 1 (fig. I/2b). Diametrul buzei este sensibil mai mare decât cel al corpului.

I B 2 (fig. I/2a). Oblicitatea buzei mai accentuată; sub buză o canelură, care o scoate și mai mult în relief. Exemplar miniatural (diam. = aprox. 8 cm)¹⁷.

I C (fig. I/1a—c; II/4a—h). Vase joase; corpul tronconic, cu baza mică în jos, are pereții în general drepți și fund plat; diferența între diametrul buzei și diametrul fundului este minimă.

I C 1 (fig. I/1a). Buza ușor îngroșată și întoarsă spre interior; diametrul = 20—22 cm, $i = 6$ cm¹⁸.

I C 1 a (fig. I/1b). Diametrul gurii aproape egal cu cel al fundului. Dimensiuni: diam. = aprox. 16 cm; $i = 3$ cm¹⁹.

¹⁴ Deoarece exemplarul nu este întreg, nu putem avea certitudinea prezenței sau absenței unui fund profilat sau inelar. Anaogiile găsite nu contrazic existența unui asemenea tip de fund pentru această formă: Gose, *Gefäßtypen*, tipul 137; Popilian, *Ceramica*, pl. LXVI/812, LXVII/822; id., *Un cartier artisanal à Romula*, în *Dacia*, N.S., XX, 1976, fig. 9/20, în continuare: Popilian, *Romula*; Dorin Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania. III. Sondajele arheologice de la Cristești* — 1950, în *Materiale*, II, 1956, fig. 100/6, în continuare: Popescu, *Cristești*; J. H. F. Bloemers, *Rijswijk (Z. H.), „De Bult“. Eine Siedlung der Cananefaten*, în *Nederlandse oudheden*, 8, Amersfoort, 1978, II, fig. 92/922, în continuare: Bloemers, *Rijswijk II*.

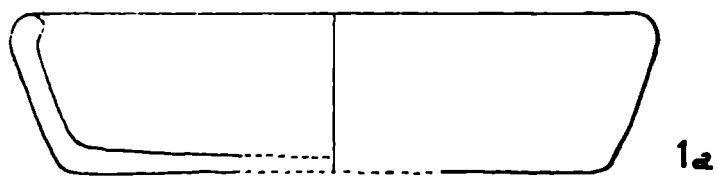
¹⁵ Popilian, *Ceramica*, pl. LXII/761; Chirilă și colab., *Buciumi*, fig. XVII/10; Popilian, *Romula*, fig. 9/9; Popescu, *Cristești*, fig. 100/10.

¹⁶ Pentru tipul *I B*, vezi Popilian, *Ceramica*, pl. LXV/789—791, LXVII/817; id., *Romula*, fig. 9/12, 13.

¹⁷ Popilian, *Ceramica*, pl. LXV/793, LXVII/915; É. Bónis, *Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien*, în *DissPann*, II, 20, Budapest, 1942, pl. XIX/46, în continuare: Bónis, *Keramik*.

¹⁸ Este foarte probabil ca tipul *I C*, cu toate variantele, să fie ceea ce romanii numeau *catinus* (cf. W. Hilgers, *Lateinische Gefäßnamen. Bezeichnungen, Funktion und Form römischer Gefäße nach den antiken Schriftquellen*, Düsseldorf, 1969, p. 48, catalog nr. 91, în continuare: Hilgers, *Gefäßnamen*). Chirilă și colab., *Buciumi*, fig. XIX/8, XX/3, 5, 7, XXI/8; N. Gudea, I. I. Pop, *Castrul roman de la Rîșnov. Cumidava. Contribuții la cercetarea limesului de sud-est al Daciei romane*, Brașov, 1971, fig. XIII/3, în continuare: Gudea, Pop, *Rîșnov*; Popescu, *Cristești*, fig. 100/18.

¹⁹ Bónis, *Keramik*, pl. XXII/1.

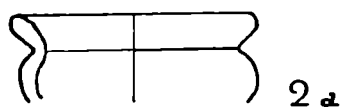
1a

1b

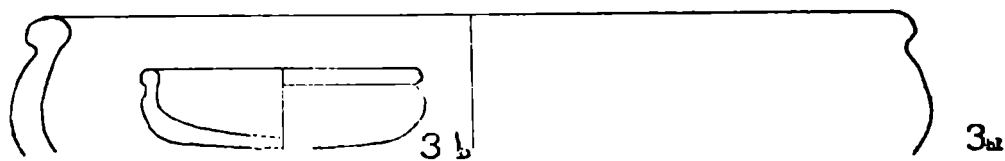
1c

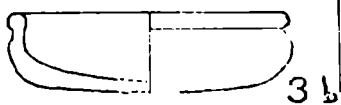
2a

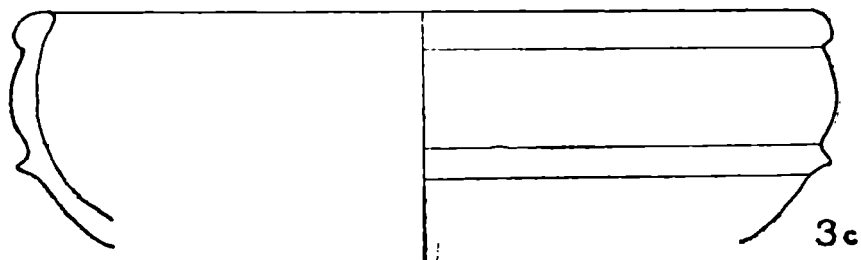
2b

3a

3b

3c

Fig. I — Liber Pater. Castroane și străchini.

I C 2 (fig. I/1c). Recipiente cu corpul în formă de calotă; profilul vasului se îngustează treptat spre buză și spre fund; diam. = aprox. 20 cm; $\bar{i}$ = aprox. 6—8 cm; analogiile găsite au, în general fund plat²⁰.

I C 3 (fig. II/4a—d). Buza răsfrintă sau ușor evazată, uneori puțin îngroșată, partea superioară rotunjită, cu sau fără șanț interior pentru sprijinirea capacului. Dimensiuni: diam. = 18—25 cm; $\bar{i}$ = 4—5 cm.

I C 3 a (fig. II/4a). Profilul interior și exterior al buzei urmează aceeași curbura.

I C 3 b (fig. II/4 a'). În interiorul buzei o ușoară șanțuire, probabil pentru sprijinirea capacului²¹.

I C 3 c (fig. II/4b). Prin apăsarea cantului buzei, aceasta s-a îngroșat atît în interior cît și în exterior²².

I C 3 d (fig. II/4c). Profilul interior al vasului prezintă două șanțuiri: una pentru sprijinirea capacului, mai accentuată decît la **I C 3 b**, iar alta la întretărirea dintre peretele vasului și fund²³.

I C 3 e (fig. II/4d). Buza îngroșată la exterior prin apăsare pe cantul ei, șanțuire accentuată pentru sprijinirea capacului; corpul vasului foarte ușor arcuit spre exterior²⁴.

I C 4 (fig. II/4e—h). Prin apăsare pe cantul buzei, aceasta s-a îngroșat atît în interior cît și în exterior; partea superioară este dreaptă sau înclinată oblic spre interior, uneori cu caneluri orizontale de-a lungul circumferinței ei. Diametrul variază între 18—32 cm, iar înălțimea între 4—8 cm.

I C 4 a (fig. II/4e). Partea superioară a buzei perfect orizontală, profilul interior arcuit.

I C 4 b (fig. II/4f). Partea superioară a buzei orizontală, partea ei exterioară ușor teșită, iar profilul interior al vasului arcuit²⁵.

I C 4 c (fig. II/4g). Partea superioară a buzei înclinată oblic spre interior, caneluri de-a lungul circumferinței ei.

I C 4 d (fig. II/4h). Partea superioară a buzei înclinată oblic spre interior, caneluri de-a lungul circumferinței ei; o canelură orizontală, în exterior, sub buză, care o delimitează de peretele propriu-zis al vasului; profilul interior arcuit²⁶.

II. Oale (fig. III; IV/7a—i). Recipiente a căror diametru maxim nu depășește înălțimea; corpul mai mult sau mai puțin bombat.

²⁰ Popilian, *Ceramica*, pl. LXXI/890—91; Chirilă și colab., *Buciumi*, pl. XIX/18, XX/8, XXI/12; Gudea, Pop, *Rîșnov*, fig. XIII/4.

²¹ Popilian, *Ceramica*, pl. LXXI/889; Chirilă și colab., *Buciumi*, pl. XXI/11. Aceste analogii sînt date pentru **I C 3 a—b**.

²² Ph. Filtzinger, *Novaesium V. Die römische Keramik aus dem Militärbereich von Novaesium (etwa 25 bis 50 nach Chr.)*, în *Limesforschungen*, 11, Berlin, 1972, pl. 76/2, 3, în continuare: Filtzinger, *Novaesium V*.

²³ Gudea, Pop, *Rîșnov*, fig. XII/15, 22.

²⁴ Popescu, *Cristești*, fig. 104/20; Bónis, *Keramik*, fig. XXI/25; Gose, *Gefäßtypen*, tip 234; Beltran Lloris, *Tipologia*, pl. XLIX/602.

²⁵ Gudea, Pop, *Rîșnov*, fig. XVIII/14 (pentru **I C 4 a—b**).

²⁶ Popilian, *Ceramica*, pl. LXVIII/833—835; Gudea, Pop, *Rîșnov*, fig. XI/1, XIII/2; Christopher J. Young, *The Roman Pottery Industry of the Oxford Region*, în *BAR*, 43, 1977, fig. 81/R 40. În continuare: Young, *Oxford* (pentru **I C 4 c—d**).

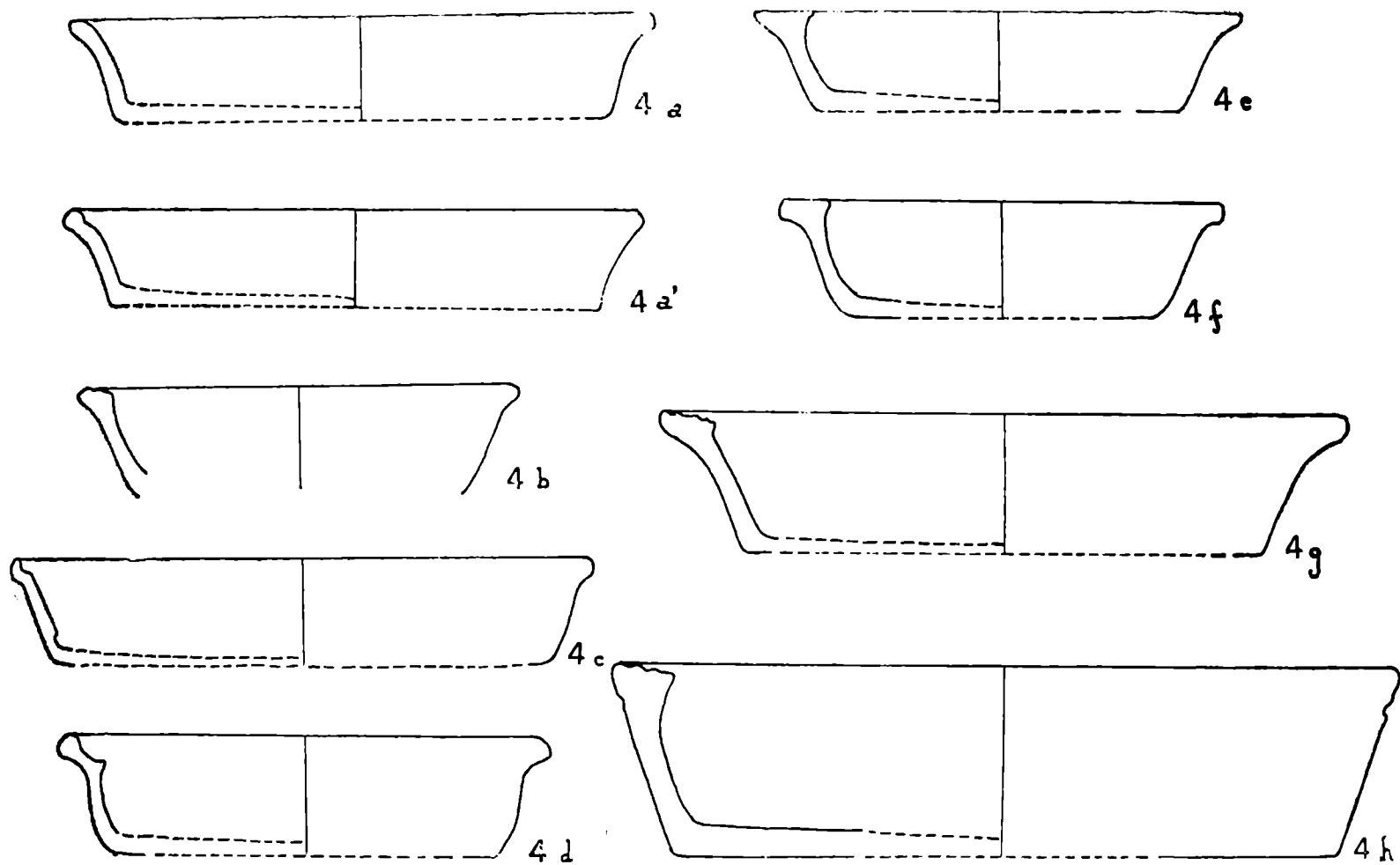

Fig. II — Liber Pater. Farfurii.

II A (fig. III/5a—d'). Buza evazată sau ușor răsfrântă, îngroșată și cu partea superioară rotunjită; uneori șanț interior pentru sprijinirea capacului; unele exemplare prezintă sub buză fie o canelură, fie un gît scurt, cilindric.

II A 1 (fig. III/5a). Buza evazată, partea ei exterioară teșită; șanț interior pentru capac (diam. = 27 cm).

II A 2 (fig. III/5b). Buza ușor răsfrântă, partea superioară mult rotunjită, gît scurt cilindric (diam. = 14 cm).

II A 3 (fig. III/5c). Buza ușor răsfrântă, partea ei superioară mult rotunjită, canelură pronunțată sub buză; șanț interior pentru sprijinirea capacului; profilul vasului îngroșat spre interior (diam. = 8 cm)²⁷.

II A 4 (fig. III/5d). Buză evazată, canelură sub buză, șanț interior pentru capac (diam. = 20 cm)²⁸.

II A 5 (fig. III/5d'). Buză evazată, gît scurt cilindric (diam. = 20 cm)²⁹.

II B (fig. III/6a—g). Buză evazată sau ușor răsfrântă, partea ei superioară, dreaptă; uneori șanț interior pentru sprijinirea capacului.

II B 1 (fig. III/6a). Buza evazată, partea ei exterioară teșită, canelură sub buză (diam. = 20 cm).

II B 2 (fig. III/6b). Buza evazată, canelură sub buză, corpul mult bombat (diam. = 18 cm).

II B 3 (fig. III/6c). Buza răsfrântă, caneluri de-a lungul părții superioare a circumferinței ei, șanț interior pentru capac (diam. = 14 cm)³⁰.

II B 4 (fig. III/6d). Buza evazată, partea ei exterioară teșită, canelură sub buză, șanț interior pentru capac, praguri succesive orizontale pe corpul vasului (diam. = 10 cm)³¹.

II B 5 (fig. III/6e). Buza evazată, partea ei exterioară teșită, canelură sub buză, corpul mult bombat (diam. = 16 cm)³².

II B 6 (fig. III/6f). Buza ușor răsfrântă, partea ei exterioară teșită, canelură sub buză; șanț interior pentru capac (diam. = 18 cm)³³.

II B 7 (fig. III/6g). Profilul exterior al buzei răsfrânt, profilul interior evazat; umărul vasului marcat de o frîngere a curburii acestuia (diam. = 24 cm)³⁴.

II C (fig. IV/7a—b). Buza răsfrântă, partea ei superioară rotunjită, iar partea exterioară teșită sau unghiulară; șanț interior pentru capac; corpul bombat, uneori cu praguri succesive orizontale; una sau două torți.

²⁷ Toate variantele de oale sînt cunoscute în izvoarele latine sub numele de *oula* sau *olla*, cf. Hilgers, *Gefäßnamen*, p. 39, cat. nr. 43. Pentru **II A 3**, Popilian, *Ceramica*, pl. XXXIV/330, XXXV/345.

²⁸ Popescu, *Cristești*, fig. 107/1; Gudea, Pop, *Rîșnov*, fig. V/22, VII/45 (pentru **II A 1** și 4).

²⁹ D. H. Williams, *Black-burnished ware from Mumrills*, în vol. *Roman Pottery Studies in Britain and beyond*, BAR, S. 30, Oxford, 1977, p. 185, fig. 12, 1/16; Young, Oxford, fig. 80, tip R 38, 13; Gudea, Pop, *Rîșnov*, fig. VII/44 (pentru **II A 2** și 5).

³⁰ Bónis, *Keramik*, fig. V/4.

³¹ Gudea, Pop, *Rîșnov*, fig. V/8.

³² Gudea, Pop, *Rîșnov*, fig. III/5, fig. VI/8.

³³ Gudea, Pop, *Rîșnov*, fig. VI/16, VII/26, 28 (pentru **II B 1, 2, 6**).

³⁴ Id., *ibid.*, fig. I/11, III/2.

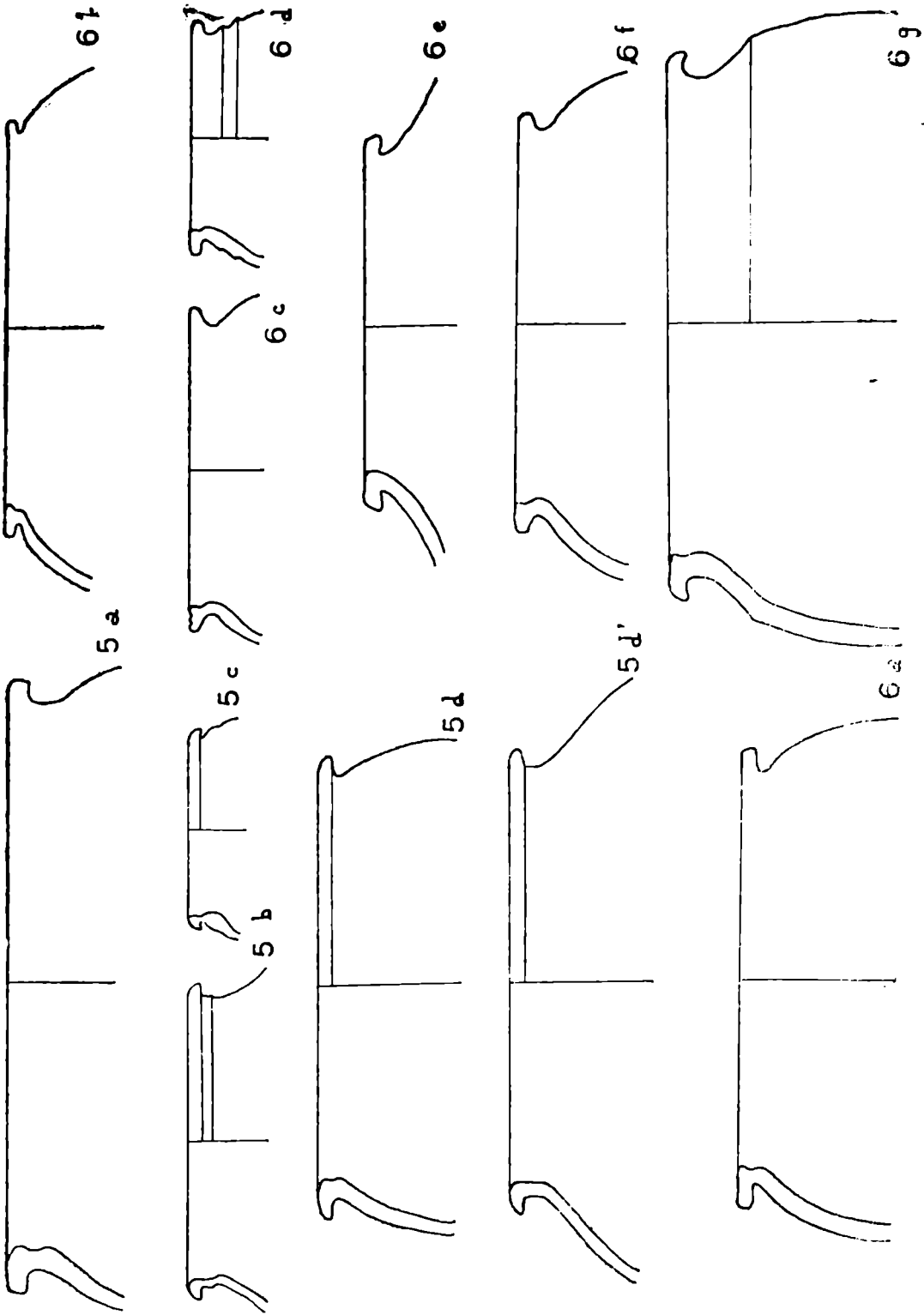

Fig. III – Liber Pater. Oale.

II C 1 (fig. IV/7a). Partea exterioară a buzei, unghiulară (diam. = 12 cm).

II C 2 (fig. IV/7b). Partea exterioară a buzei, teșită (diam. = 13 cm)³⁵. Corpul mult bombat.

II D (fig. IV/7c—i). Buza răsfrintă, partea ei superioară rotunjită, partea exterioară teșită sau unghiulară; uneori șanț interior pentru sprijinirea capacului.

II D 1 (fig. IV/7c). Buza îngroșată, partea ei exterioară unghiulară, șanț interior pentru capac; corpul mult bombat (diam. = 17 cm).

II D 2 (fig. IV/7d). Partea exterioară a buzei unghiulară; șanț interior pentru sprijinirea capacului; praguri succesive orizontale pe corpul vasului (diam. = 14 cm)³⁶.

II D 3 (fig. IV/7e). Partea superioară a buzei mult rotunjită, partea ei exterioară teșită; șanț interior pentru capac, canelură sub buză (diam. = 8 cm).

II D 4 (fig. IV/7f). Partea superioară a buzei mult rotunjită, partea exterioară teșită, canelură pronunțată sub buză; șanț interior accentuat, pentru sprijinirea capacului; corp mult bombat (diam. = 7 cm)³⁷.

II D 5 (fig. IV/7g). Buza ușor oblică spre exterior, partea ei superioară unghiulară; praguri succesive orizontale pe corpul vasului (diam. = 16 cm)³⁸.

II D 6 (fig. IV/7h). Partea superioară și exterioară a buzei, unghiulare; șanț interior pentru sprijinirea capacului (diam. = 8 cm).

II D 7 (fig. IV/7i). Partea superioară și exterioară a buzei, unghiulare, ușor teșite; o șanțuire de-a lungul circumferinței părții exterioare a buzei și una sub ea; pereți groși (diam. = 19 cm)³⁹.

III fig. IV/8a—b). Recipiente mai mult largi decât înalte; buza evazată, partea ei superioară orizontală sau ușor rotunjită, partea ei exterioară, teșită; partea superioară a vasului, cilindrică, partea inferioară, tronconică; fund plat (după analogii)⁴⁰.

III A 1 (fig. IV/8 a). Partea superioară a buzei, aproape orizontală, cu caneluri de-a lungul circumferinței ei; praguri succesive orizontale pe corpul vasului (diam. = 18 cm).

III A 2 (fig. IV/8 b). Partea superioară a buzei ușor rotunjită; o incizie cam pe la jumătatea părții superioare a vasului (diam. = 16 cm).

IV (fig. V/10 a—b). Vase cu pereți subțiri, dintr-o pastă de calitate mai bună; profilul interior al buzei, evazat, iar cel exterior, răsfrint;

³⁵ Popescu, *Cristești*, fig. 113/7, 13 (pentru II C 1, 2).

³⁶ Bónis, *Keramik*, pl. IV/2 (pentru II D 1, 2).

³⁷ Popescu, *Cristești*, fig. 108/21; Bónis, *Keramik*, pl. VII/6; Gudea, Pop, *Rișnov*, fig. I/1; Young, *Oxford*, fig. 77/tip R 21. 10, R 21. 12 (pentru II D 3,4).

³⁸ Popescu, *Cristești*, fig. 107/10.

³⁹ Gudea, Pop, *Rișnov*, fig. IV/17, VI/15; Popescu, *Cristești*, fig. 113/19 (pentru II D 6,7).

⁴⁰ În nomenclatura latină tipul III A apare sub denumirea de *caccabus* (cf. Hilgers, *Gefäßnamen*, p. 40—41, catalog nr. 64). Gudea, Pop, *Rișnov*, fig. XVIII/21; Popescu, *Cristești*, fig. 113/25; Gose, *Gefäßtypen*, tipurile 500—503, 506; J. H. Holwerda, *Spät-griechische und römische Keramik des Mittelmeergebietes in Reichsmuseum für Altertümer*, Gravenhage, 1936, pl. VIII/926.

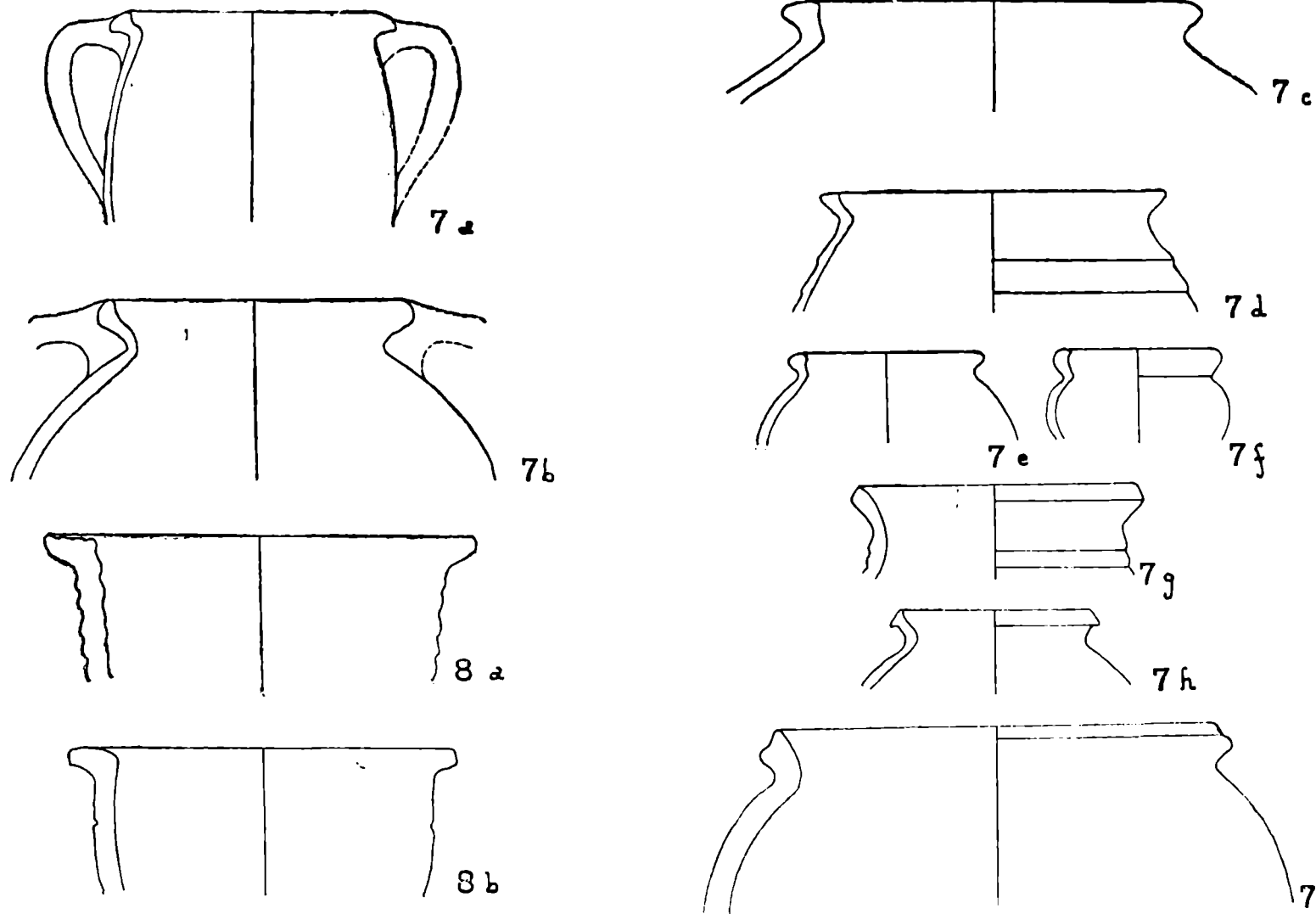

Fig. IV — Liber Pater. Oale și străchini cu pereți drepte.

partea superioară a buzei, orizontală, ușor înclinată spre interior, cu caneluri de-a lungul circumferinței ei; gît cilindric, ușor arcuit spre exterior, corpul bombat; una pînă la trei torți.

IV A 1 (fig. V/10 a). Partea exterioară a buzei, ușor teșită (diam. = 14 cm).

IV A 2 (fig. V/10 b). Partea exterioară a buzei, teșită; o canelură de-a lungul circumferinței ei superioare (diam. = 14 cm)⁴¹.

V (fig. V/11a—b). Recipiente cu buza răsfrîntă, îngroșată; partea ei superioară și exterioară, rotunjită; gît lung, una sau două torți (probabil ulcioare).

V A 1 (fig. V/11a). Buza înaltă; trecerea de la buză la gît marcată de o frîngere și o arcuire spre interior a profilului vasului (diam. = 10 cm)⁴².

V A 2 (fig. V/11b). Profilul interior și exterior al buzei, arcuit; una sau două torți (diam. = 6 cm)⁴³.

VI (fig. V/12). Vas tronconic cu baza mică în jos, mai mult înalt decît lat; pereții foarte subțiri, dintr-o pastă fină; buza dreaptă, marcată de două incizii de-a lungul circumferinței vasului; partea ei superioară, ușor rotunjită (diam. = 6 cm)⁴⁴.

VII (fig. V/9a—c). *Afumători*. Vase în formă de fructieră; buza răsfrîntă, îngroșată la exterior și profilată; marginile — superioară și inferioară — ale buzei sînt uneori ornamentate (vezi și fig. IX); partea superioară a vasului, arcuită spre interior; trecerea spre partea lui inferioară se face printr-o frîngere a profilului, marcată uneori de un brîu ornamentat; piciorul este înalt și gol în interior⁴⁵. Avînd doar fragmente de buze, corpuri și picioare de afumători, am încercat o întregire ipotetică a unei forme (fig. V/9a'). Nu sîntem siguri de încadrarea tipologică a unui fragment cenușiu (fig. V/9b) în această categorie de vase.

VIII (fig. V/13). *Amforă*. Buza răsfrîntă, ușor îngroșată datorită apăsării pe cant; partea exterioară a buzei, teșită; sub aceasta o șanțuire care o marchează; gîtul cilindric; două torți (diam. = 12 cm)⁴⁶.

IX (fig. V/14). *Mortarium* (?). Vas larg, buza evazată, partea ei exterioară teșită și înclinată oblic în jos; corpul bombat; pastă grosieră, cu pietricele (diam. = aprox. 40 cm)⁴⁷.

⁴¹ Gudea, Pop, *Rîșnov*, fig. XV/4, 6; Popilian, *Ceramica*, pl. XXXIX/399—402, 404 (pentru IV A 1, 2).

⁴² Popilian, *Ceramica*, pl. XLI/523.

⁴³ Popilian, *Ceramica*, pl. XLII/436, 437, XLIII/448, L/532; Bloemers, *Rijswijk II*, fig. 111/625/5619 (pentru V A 1,2 nomenclatura latină este *lagoena*, cf. Hilgers, *Gefäßnamen*, p. 61—65, catalog nr. 205).

⁴⁴ Chirilă și colab., *Buciumi*, pl. XXIV/12.

⁴⁵ Numele latin al afumătorilor este *turibulum*, cf. Hilgers, *Gefäßnamen*, p. 82, catalog nr. 368. Pentru date și alte amănunte, vezi Bónis, *Keramik*, p. 51; Popilian, *Ceramica*, p. 116—118. Gose, *Gefäßtypen*, tipurile 443—446; Popilian, *Ceramica*, tipurile 1 și 2, pl. LXI/748—751, LXII/752—755.

⁴⁶ Popilian, *Ceramica*, pl. XVI/203—204; Beltran Lloris, *Tipologia*, pl. LXVII/849. Pentru amănunte, vezi Popilian, *Ceramica*, p. 45.

⁴⁷ Nu sîntem siguri asupra formei exacte a cantului buzei, deoarece acesta lipsește; de aceea analogiile date sînt doar aproximativ asemănătoare, și nu identice: Popilian, *Ceramica*, pl. XVII/215; Young, *Oxford*, fig. 18/M 2. 3.

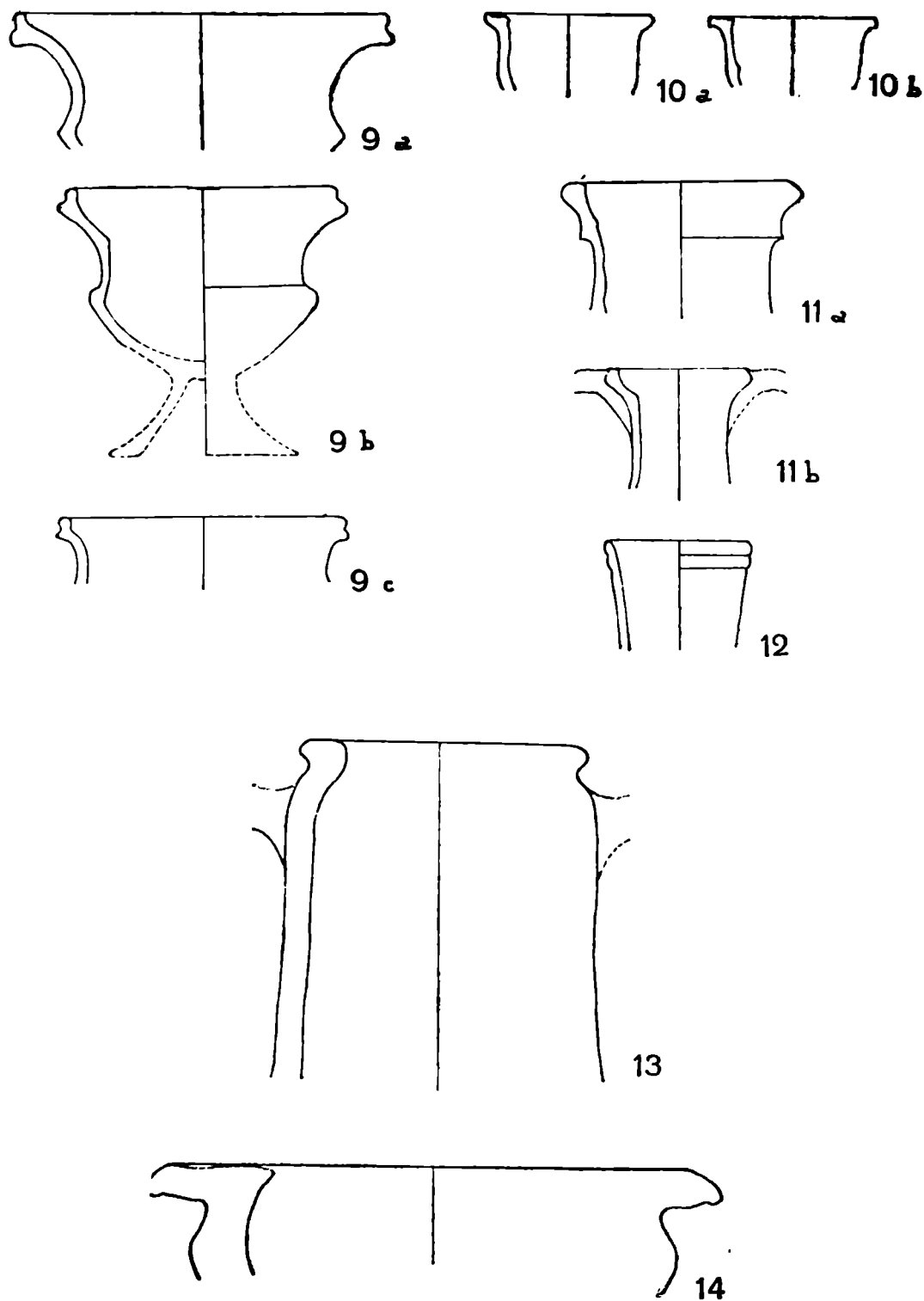

Fig. V — Liber Pater. Alte forme.

În continuare am procedat la o sintetizare a acestor tipuri, variante și subvariante într-un tabel statistic (fig. XIa), pentru a putea surprinde situația ceramicii din acest complex arheologic. Am constatat, de la bun început, că ceramica cenușie este predominantă din punct de vedere cantitativ; astfel, în cadrul formelor joase, proporția este cam de 2 : 1; în cazul oalelor, variantele roșii sînt foarte puține, aproape nesemnificative ca număr. Acestea se înmulțesc pe măsură ce ne apropiem de formele mai deosebite: la tipul III A proporția este de 2 : 1 în favoarea pastei roșii; la afumători avem un singur fragment cenușiu, și acela cu atribuire tipologică incertă. Tipuri în exclusivitate roșii sînt următoarele: IV A; V A; VI; VIII; IX.

Altă categorie de fragmente ceramice luată în considerare o constituie fundurile de vase, care au fost ordonate după cum urmează:

A (fig. VI/1—12). *Funduri plate* (cele a căror suprafață de sprijin aderă în întregime la orizontală).

A 1 (fig. VI/1—4, 6). Funduri a căror trecere la peretele vasului nu prezintă nici o denivelare. Profilul interior este fie arcuit, fie ușor frînt, între peretele interior al vasului și fund formîndu-se uneori o șanțuire.

A 2 (fig. VI/5, 7—12). Trecerea de la fundul vasului la peretele acestuia se face printr-o șanțuire, atît la profilul exterior, cît și la cel interior; cîteodată profilul interior este ușor arcuit⁴⁸.

B (fig. VI/13—16, 18—25). *Funduri profilate și inelare*. Suprafața de sprijin a acestora prezintă o șanțuire circulară; trecerea de la fund la peretele vasului se face, în exterior, printr-un prag, astfel că putem vorbi și de un fund profilat.

B 1 (fig. VI/13—16, 18—19). Fund profilat, șanțuire circulară pe suprafața de sprijin; îmbinare unghiulară sau rotunjită între fund și perete; profil interior arcuit sau frînt.

B 2 (fig. VI/20—25). Inel de susținere pronunțat; profil interior arcuit lin, aproape orizontal⁴⁹.

Forma din fig. VI/17 nu a fost inclusă în descrierea de mai sus, deoarece, păstrîndu-se foarte puțin din vasul propriu-zis, nu am avut certitudinea atribuirii tipologice.

Statistica acestor tipuri prezintă proporția între fundurile cenușii și roșii de aproximativ 2 : 1 (dacă nu sînt luate în considerare și fundurile formelor întregibile; adăugîndu-le și pe acestea, proporția se mărește în favoarea formelor cenușii). Acestea predomină mai ales în cadrul tipului A, proporția fiind de 6 : 1; la fundurile profilate și inelare (tipul B), proporția este aproape egală (fig. XIb).

Torți. Sistematizarea fragmentelor de torți a fost mai dificilă datorită mării lor varietăți. Criteriul de ordonare l-a constituit prezența sau absența canelurilor pe partea exterioară a torții. Evident, clasificarea se referă la torți fragmentare. În măsura în care un anumit tip de toartă

⁴⁸ Popilian, *Ceramica*, pl. XXXVI/357, LXVIII/830 și urm., LXIV/781 (pentru A 1); id., *ibid.*, pl. XXXVI/367, 369, LXV/790 (pentru A 2).

⁴⁹ Popilian, *Ceramica*, pl. XXXVI/366, XLI/423, 427, XLIV/460 (pentru B 1); id., *ibid.*, pl. L/533 și urm., LXVI/800—805, LXX/860 și urm. (pentru B 2). Diferitele tipuri de funduri apar la forme variate de recipiente, așa că nu am putut stabili o concordanță între fund și tipul de vas căruia i-ar aparține.

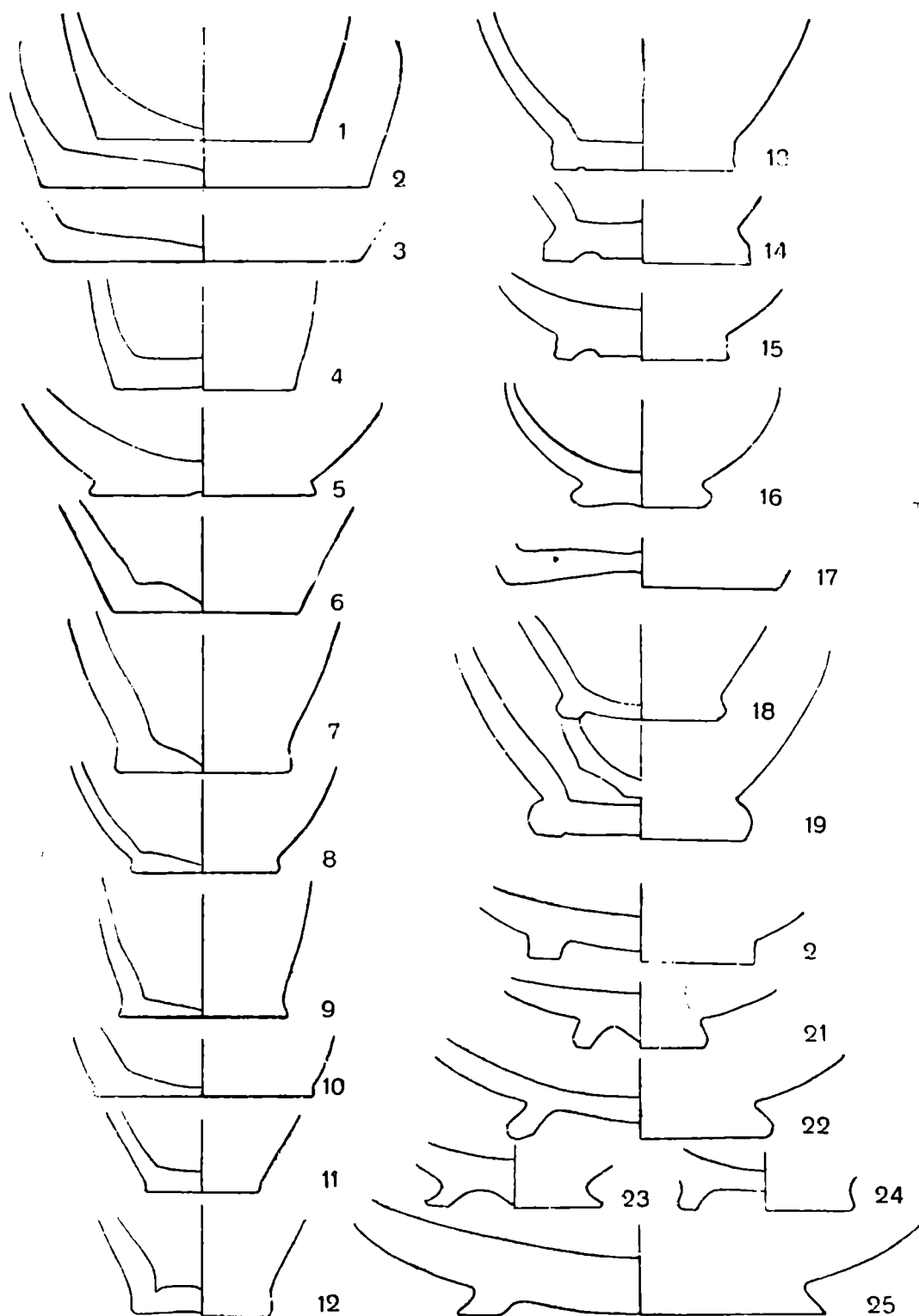

Fig. VI — Liber Pater. Funduri.

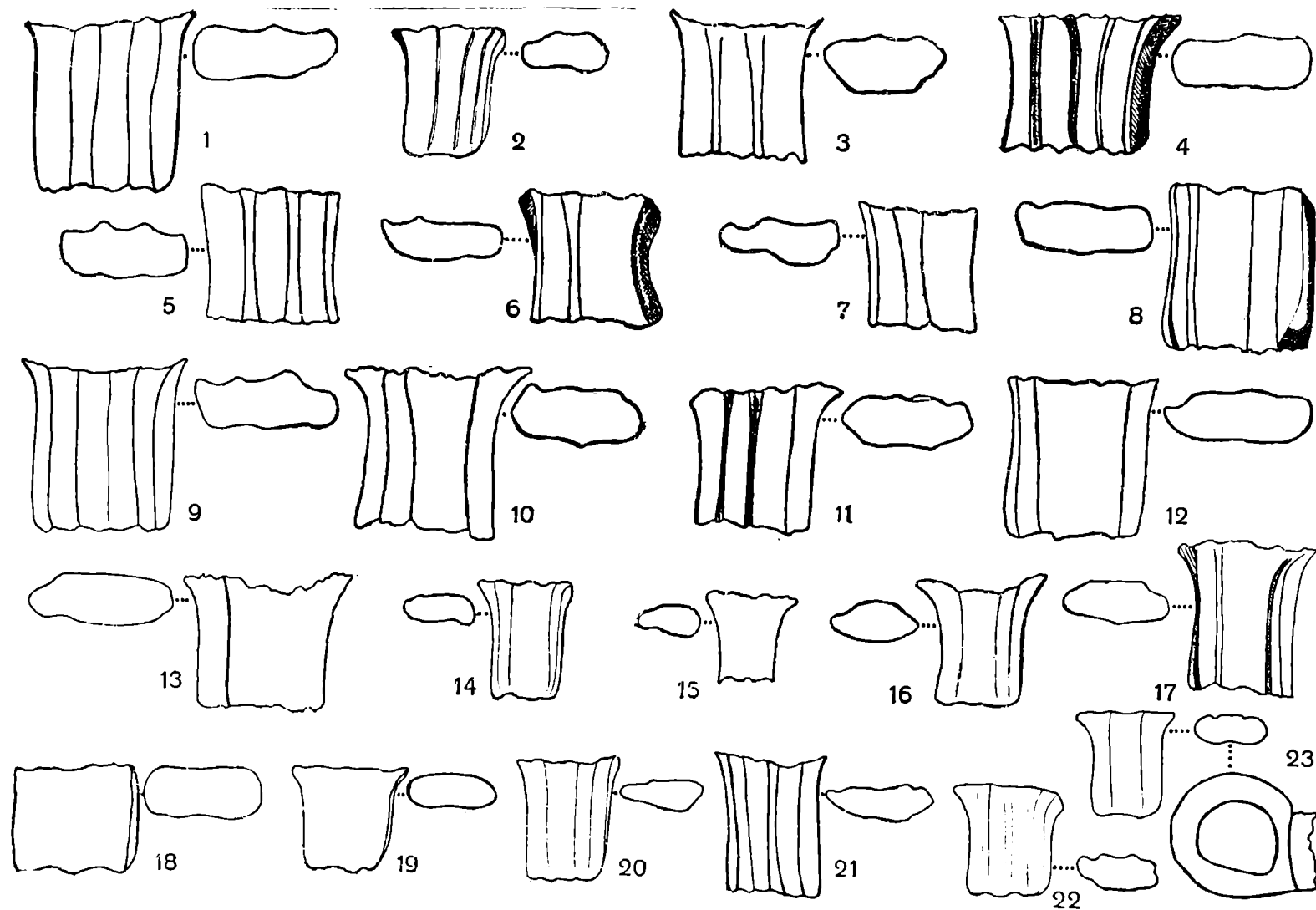

Fig. VII — Liber Pater. Torți.

apartține, cu siguranță, unui anumit tip de vas, clasificarea se face în funcție de tipologia vasului.

A (fig. VII/1—12). Torți cu caneluri pe partea exterioară.

A 1 (fig. VII/1—4, 6—8). Două caneluri pe partea exterioară.

A 2 (fig. VII/5, 9—12). Trei caneluri pe partea exterioară⁵⁰.

B (fig. VII/13—19). Torți fără caneluri pe partea exterioară.

B 1 (fig. VII/13—15). Șanțuire superficială la întretărirea părții exterioare cu una din laturi.

B 2 (fig. VII/16—17). Șanțuire superficială la întretărirea părții exterioare cu ambele laturi ale torții.

B 3 (fig. VII/18—19). Torți simple, suprafața exterioară ușor arcuită⁵¹.

C (fig. VII/20—22). Torți cu mai multe șanțuiri pe ambele părți, cu profilul ușor triunghiular⁵².

Deși în cadrul tipologiei generale a formelor nu am studiat opaițele, le amintim ca existând în incinta templului⁵³; am găsit însă de cuviință ca în cadrul tipologiei torților să includem și acele torți (fragmentare), rotunde, cu mai multe caneluri pe partea lor exterioară, aparținând probabil lucernelor (fig. VII/23)⁵⁴.

În ceea ce privește statistica torților, proporția între cele roșii și cenușii este de aproximativ 2 : 1 (fig. XI c).

Capace. Fragmentele provenind din capace au fost foarte puține, comparativ cu restul materialului. Forma obișnuită este tronconică. Butonul poate fi mai mult sau mai puțin profilat.

A (fig. VIII/2, 8). Buton lat, mai puțin profilat; profilul interior al acestuia e unghiular sau ușor rotunjit; profilul capacului propriu-zis e arcuit în interior.

B (fig. VIII/1, 3, 7). Buton mai mic ca dimensiuni, bine profilat; profilul capacului propriu-zis arcuit în exterior și interior⁵⁵.

C (fig. VIII/4, 6, 9). Buton în formă de disc, marcat de o șanțuire, profilul interior rotunjit; profilul capacului propriu-zis, arcuit în exterior⁵⁶.

⁵⁰ Bloemers, *Rijswijk II*, p. 289 arată că din a doua jumătate a sec. I apar atit torți cu una cit și cu două caneluri. Pentru A 1, id., *ibid.*, fig. 111/623/5440, 111/831 5966; pentru A 2, id., *ibid.*, fig. 112/899/6018.

⁵¹ Pentru B 1, 2, 3 vezi Popilian, *Ceramica*, pl. LIII/689, LVI/642, LVII/669, LVIII/694; B. Heukemes, *Römische Keramik aus Heidelberg*, în *MRGK*, 8, Bonn, 1964, pl. 16/105 b; Filtzinger, *Novaesium*, pl. 23/6.

⁵² Popilian, *Ceramica*, pl. L/543, LI/556; Bloemers, *Rijswijk II*, fig. 111/590/5558; Filtzinger, *Novaesium V*, pl. 19/12, 21/5.

⁵³ D. Alicu, E. Nemeș, *Roman Lamps from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *BAR*, S. 18, 1977.

⁵⁴ Beltran Lloris, *Tipologia*, pl. LXXII/925, LXXIII/932, 933. Ținem să menționăm însă că torți rotunde există și la alte forme, ca de exemplu la străchinile din pastă fină cu corp cilindric și fund inelar, cf. id., *ibid.*, pl. XVIII/190.

⁵⁵ În izvoarele latine scrise, capacele sînt numite *opercula*, cf. Hilgers, *Gefäßnamen*, p. 70—71, catalog nr. 269. Pentru A, vezi Popilian, *Ceramica*, pl. LXXII/914, LXXIII/927; Gose, *Gefäßtypen*, tipurile 555, 556, pentru B, vezi Popilian, *Ceramica*, pl. LXXII/905, LXXIII/922; Gose, *Gefäßtypen*, tipurile 557, 558.

⁵⁶ Popilian, *Ceramica*, pl. LXXIII/921, 930; Gose, *Gefäßtypen*, tipurile 559, 560.

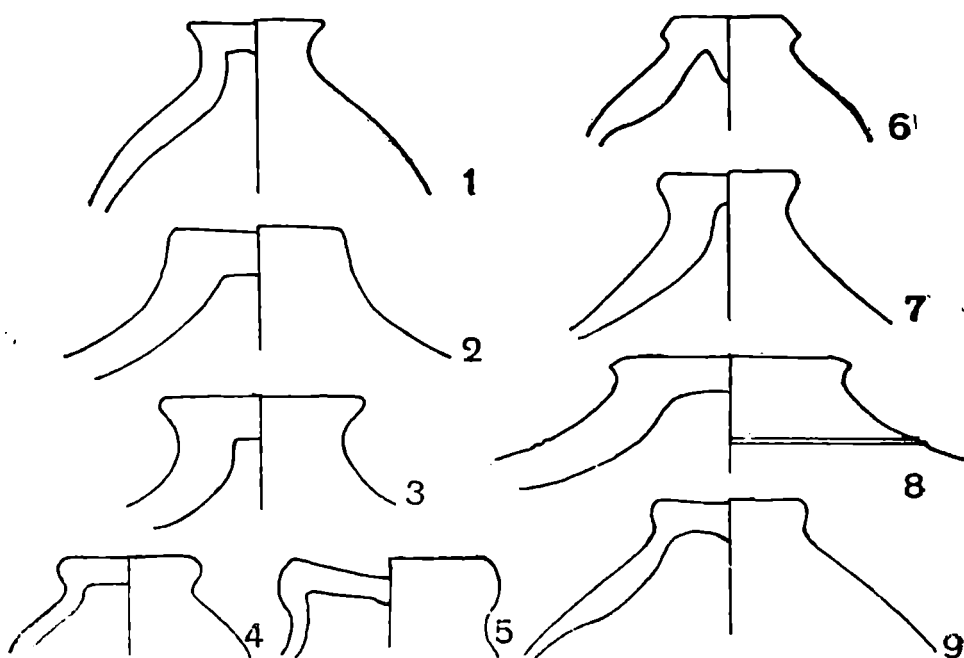

Fig. VIII — Liber Pater. Capace.

În legătură cu forma din fig. VIII/5 nu avem siguranța apartenenței la un anumit tip, datorită fragmentului mic pe care îl posedăm.

Situația statistică arată că proporția între fragmentele roșii și cenușii este de aproximativ 1 : 1; în cadrul formelor roșii am inclus și forma din fig. VIII/4, confectionată dintr-o pastă mijlocie, alb-gălbuie (fig. XI d).

Ornamente. Deși la prima vedere ornamentarea ceramicii romane pare relativ sărăcăcioasă, studiul decorului vaselor nu trebuie neglijat. Un prim grup de ornamente îl reprezintă canelurile și ornamentele înrudite: grup de caneluri late orizontale (fig. IX/1); grup de caneluri late și înguste, orizontale (fig. IX/2); caneluri late, orizontale (fig. IX/3); caneluri înguste, orizontale, (fig. IX/4); caneluri înguste sau late, orizontale, sub buza vasului (fig. IX/5); caneluri de-a lungul circumferinței părții superioare a buzei (fig. IX/8—9); caneluri de-a lungul circumferinței părții exterioare a buzei (fig. IX/10); incizii orizontale pe corpul vasului (fig. IX/6); praguri succesive orizontale pe corpul vasului (fig. IX/7); val canelat pe corpul vasului, încadrat uneori de două caneluri înguste (fig. IX/15)⁵⁷.

O categorie aparte de ornamente o constituie cele care au fost identificate pe afumători; unele sînt brîuri în val realizate din nervuri pe diferite părți ale buzei, de-a lungul circumferinței ei (fig. IX/16—17); altele sînt un fel de impresiuni dreptunghiulare sau ușor ovale, uneori

⁵⁷ Canelurile și inciziile sînt în general ornamente cunoscute și des întîlnite pe toate categoriile de ceramică romană, indiferent de calitate, culoare, formă sau proveniență. Pentru praguri succesive orizontale pe corpul vasului, vezi Filtzinger, *Novaesium* V, pl. 78/5, 80/1, 2; pentru val canelat, id., *ibid.*, pl. 15/1, 44/1.

rotunde, dispuse de-a lungul circumferinței corpului afumătorii, sub forma unor șiruri paralele, încadrate, în unele cazuri, de caneluri înguste, sau unite între ele printr-un alt fel de impresiuni, făcute parcă prin apă-sarea degetului în lutul moale (fig. IX/11, 18—20)⁵⁸.

Ultima categorie de ornamente analizate sînt cele făcute probabil cu roțița mică (fig. IX/12—14), dispuse fie sub formă de cercuri sau semicercuri concentrice (fig. IX/13), fie în șiruri drepte sau arcuite (fig. IX/12, 14)⁵⁹.

Urmează să studiem repartiția ornamentelor în raport cu formele pe care au fost identificate, precum și în raport cu culoarea ceramicii. În acest din urmă caz, statistica ne demonstrează că mai ales ornamentele din prima categorie — toate variantele de caneluri — (fig. IX/1—10) apar cu preponderență pe ceramica cenușie; caneluri pe partea superioară a buzei au fost găsite și pe vase roșii, mai ales pe oalele cu gît cilindric, corp bombat și două sau trei torți (fig. IX/9); valul canelat (fig. IX/15) este întilnit mai rar, doar pe patru fragmente ceramice, dintre care unul singur e roșu. Ornamentele caracteristice afumătorilor apar în exclusivitate pe acestea, care sînt confecționate din pastă roșie (fig. IX/11, 16—20). În ceea ce privește ornamentele cu roțița, acestea există atît pe ceramica cenușie, cît și pe cea roșie, în proporție însă de 3 : 1. De menționat că ele sînt caracteristice mai ales ceramicii de factură mai bună, dintr-o pastă relativ fină, fragmentele în cauză fiind însă rare în templul lui Liber Pater (fig. XI e).

O categorie aparte de ornamente o constituie vasele cu figuri aplicate în relief, și anume șerpini (fig. X)⁶⁰.

În final, după descrierea materialului găsit în incinta templului lui Liber Pater, putem spune că acesta e de o mare varietate, cuprinzînd diferite tipuri de recipiente: castroane și străchini cu fund plat sau inelar, oale, străchini înalte cu pereți drepți, străchini cu gît cilindric, corp bombat și două sau trei torți, ulcioare, afumători și cite un fragment de pahar, amforă și mortarium; funduri plate, profilate și inelare; torți cu sau fără caneluri; capace. Variată este și ornamentarea acestor forme, de la cel mai simplu mod de decorare, cu caneluri, pînă la decorurile îngrijit realizate și bogate de pe afumători.

După ce am analizat tipologic și statistic formele găsite, urmează să trecem în revistă și puținele date cronologice pe care ni le furnizează acestea; cele mai multe dintre ele sînt forme datînd din secolele II—III: strachina mică, cu fund inelar (I A 1 a), farfuria cu buză răsfrîntă (I C

⁵⁸ Briurile în val, cum le-am numit, sînt făcute prin strîngerea lor două cite două, cînd lutul e încă moale, de unde și forma lor, cf. Popilian, *Ceramica*, p. 116. Pentru fig. IX/16—17, vezi Popilian, *Ceramica*, pl. LXI/752, LXII/753—755, 757—760; pentru fig. IX/18, 19, vezi Bónis, *Keramik*, pl. XXIII/21.

⁵⁹ Bónis, *Keramik*, pl. XVI/12—19; Popilian, *Ceramica*, p. 54 și pl. XXII/249—251, XXIII/252 (pe ceramică fină) și pl. XXXVI/357 (pe ceramică mijlocie). Bónis, *Keramik*, p. 38—39, discută despre originea și datarea acestui tip de ornament; în continuare, ea arată că acest ornament e folosit și pentru decorarea afumătorilor de un anumit tip, ceea ce atestă caracterul timpuriu al acestora (id., *ibid.*, p. 51 și nota 4).

⁶⁰ În legătură cu vasele decorate cu figuri, în relief, îndeosebi cu șerpini, vezi Popilian, *Ceramica*, p. 67—75 și pl. XXVII, XXIX, XXX/299—301.

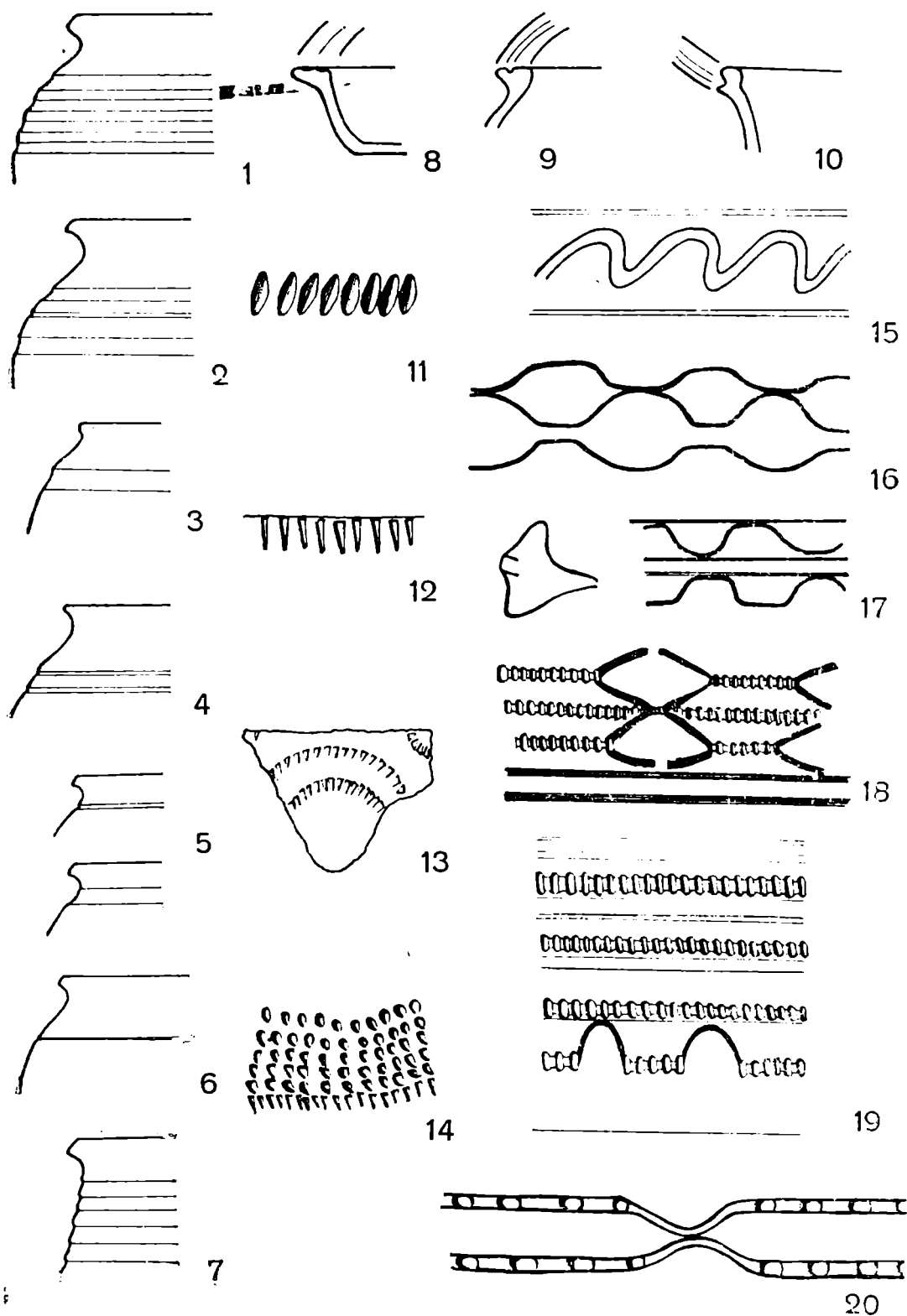

Fig. IX — Liber Pater. Ornamente.

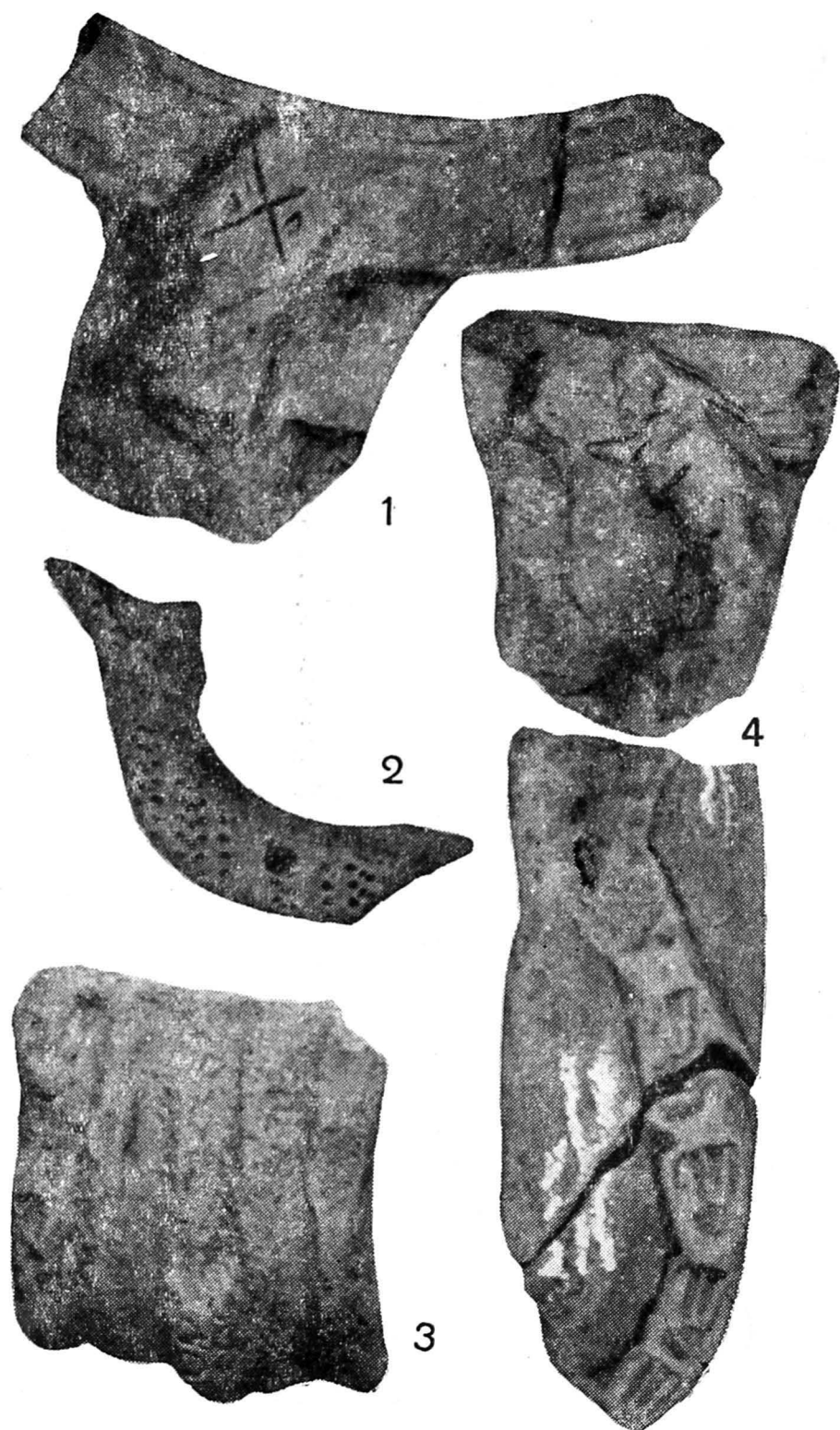
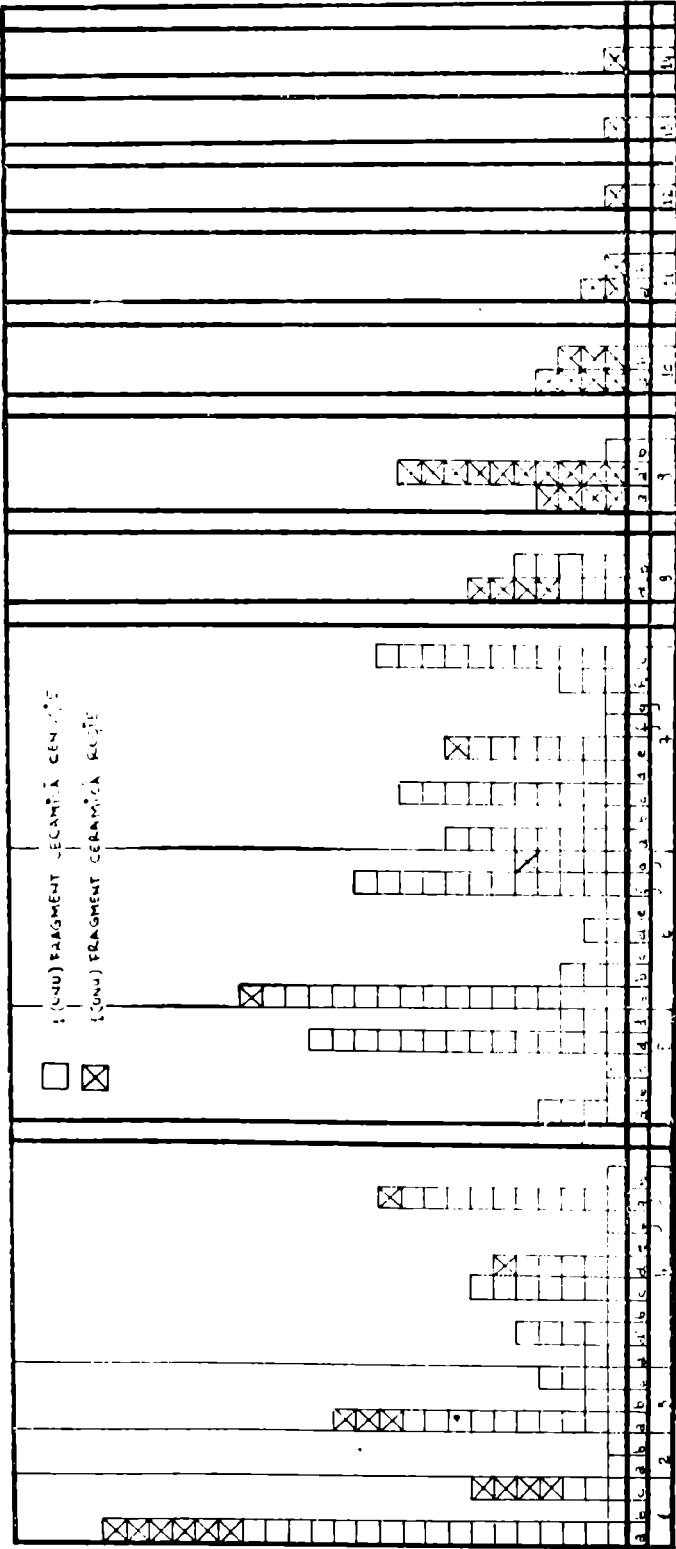

Fig. X — Liber Pater. Vase decorate cu figuri aplicate în relief (șerpi).

3 e), farfuria cu buză canelată (I C 4 c), oala cu buză răsfrintă și îngroșată (II D 3, 4), strachina cu gît cilindric, corp bombat și două-trei torti (IV A 1, 2), ulcioarele cu una sau două torti (V A 1, 2), amfora cu diametrul gurii mai mare decît al celor obișnuite, probabil pentru cereale și alimente (VIII), mortarium cu buza nu prea evazată (IX)⁶¹; alte forme au continuitate din sec. I pînă în sec. IV: strachina înaltă cu pereți drepti (III A 1, 2), afumătorile (VII), pentru a căror ornamente însă, analogiile

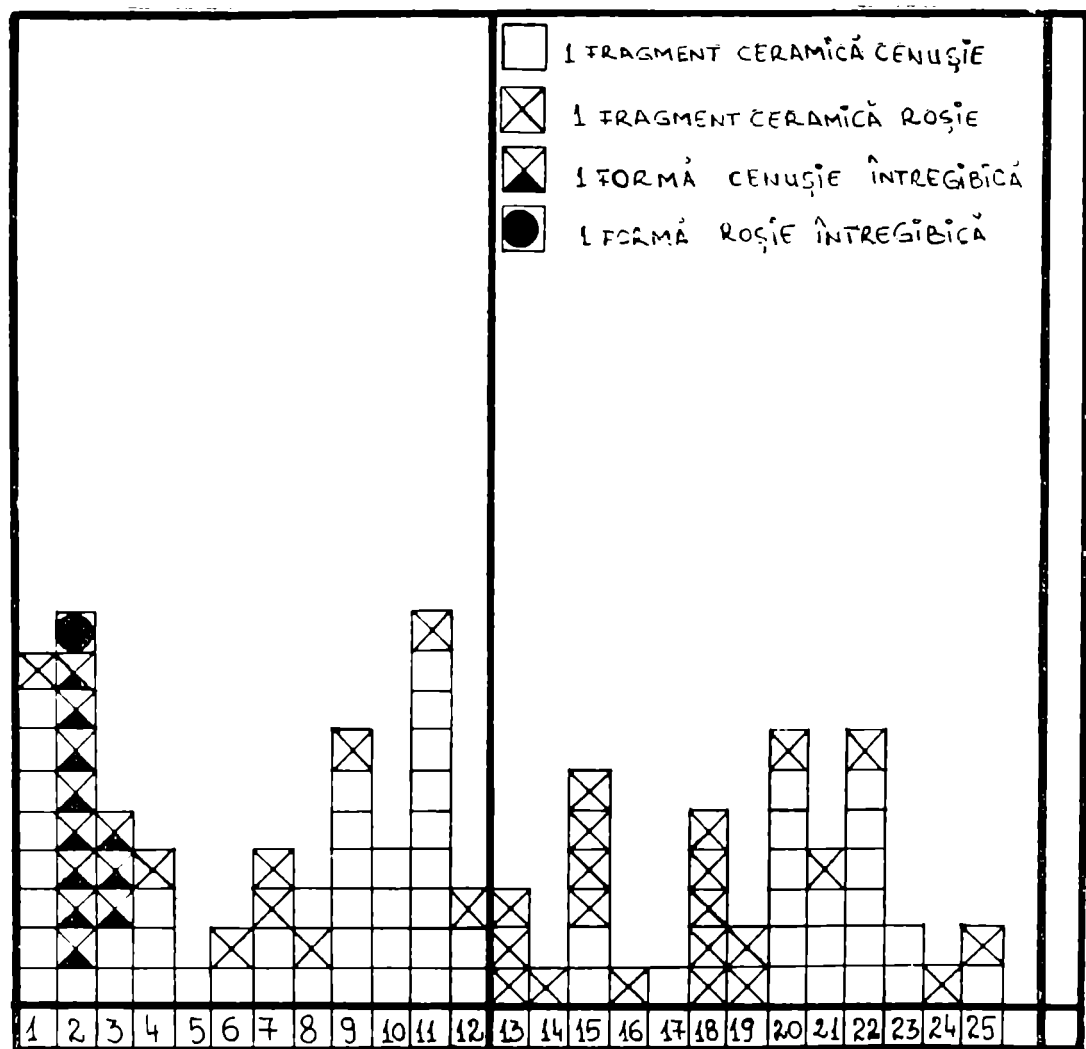

Fig. XI b — Statistica fundurilor.

⁶¹ Gose, *Gefäßtypen*, tipul 137, mijlocul sec. al II-lea (pentru I A 1 a); Gose, *Gefäßtypen*, tipul 234, sec. al III-lea; Beltran Lloris, *Tipologia*, p. 126, sec. II/III (pentru I C 3 e); Young, *Oxford*, p. 212, sec. al II-lea (pentru II D 3,4); Popilian, *Ceramica*, p. 123—124, sec. al III-lea (pentru I C 4 c); id., *ibid.*, p. 92, prima jumătate a sec. al III-lea (pentru IV A 1,2); id., *ibid.*, p. 100, tipul 11, prima jumătate a sec. al III-lea (pentru V A 1,2); id., *ibid.*, p. 45, tipul VI, sec. II/III (pentru VIII); Young, *Oxford*, p. 68 tipul M 2, sec. II/III (pentru IX).

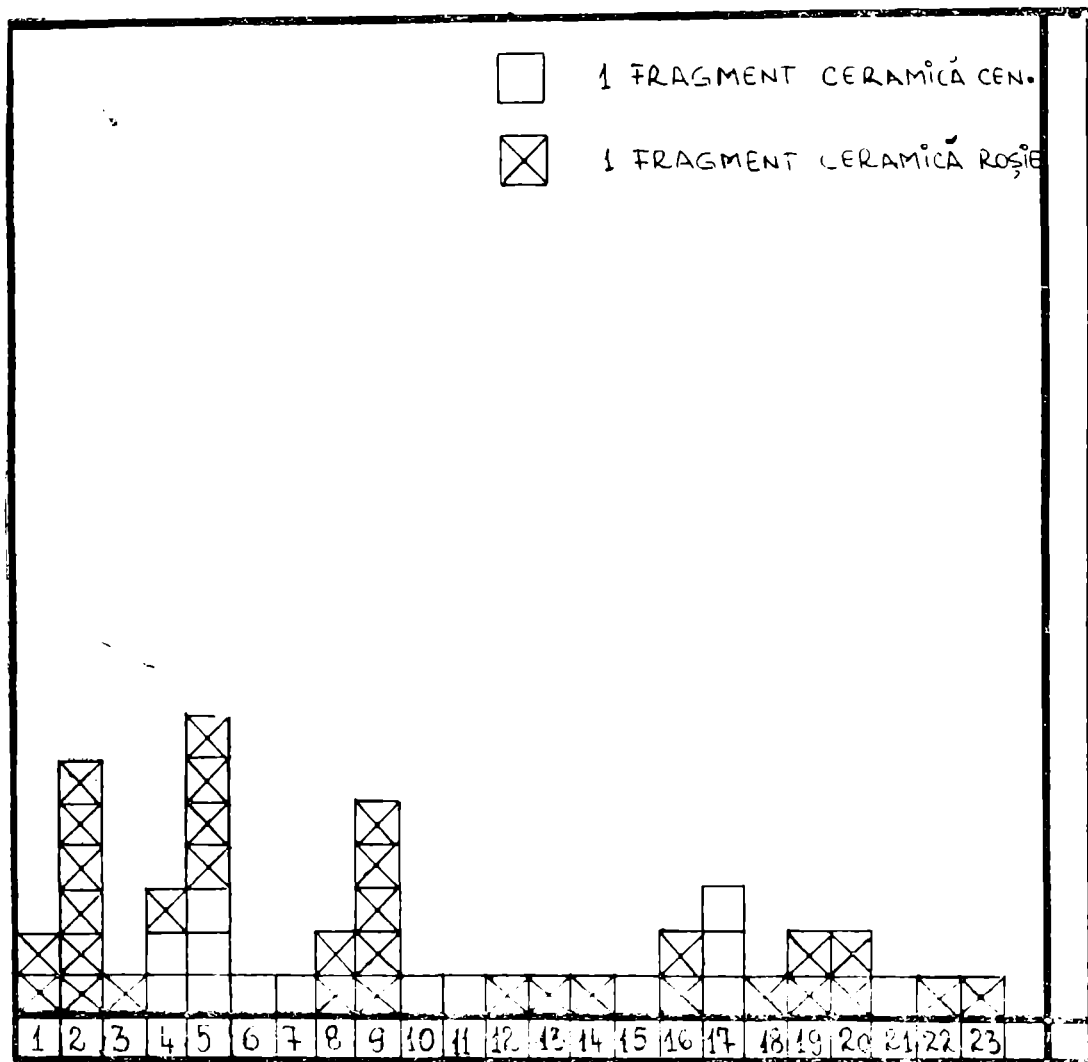

Fig. XI c — Statistica torturilor.

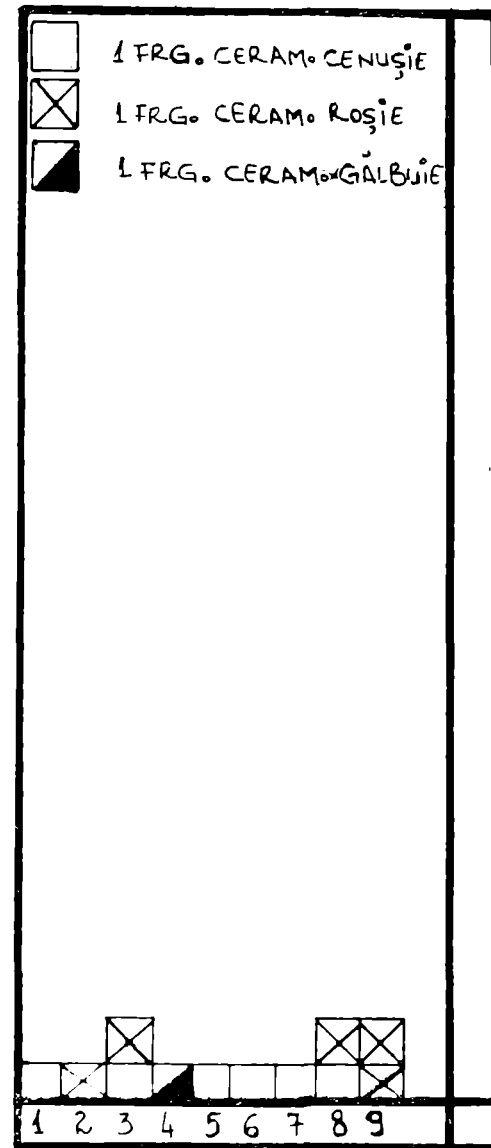

Fig. XI d — Statistica capacelor.

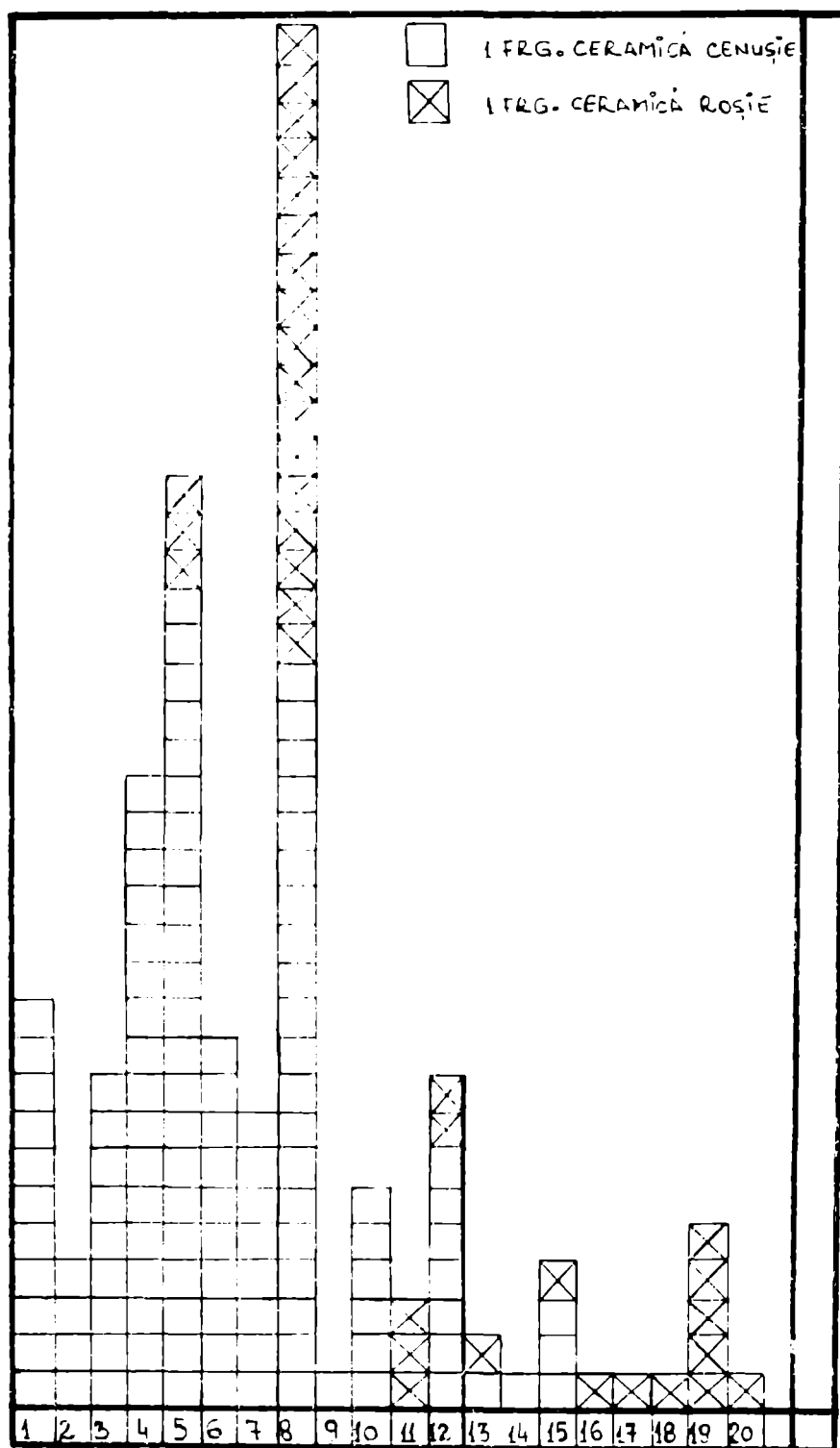

Fig. XI e - Statistica ornamentelor.

date sînt din sec. II—III⁶². Tipurile de capace aparțin sec. I—II, din sec. al III-lea forma lor fiind sensibil schimbată⁶³.

În ceea ce privește ornamentele cu roțița, acestea sînt specifice sec. al II-lea⁶⁴, dar la Bónis ele apar ca ornamente timpurii⁶⁵. Vasele decorate cu șerpi sînt datate de Popilian în sec. II—III, autorul făcînd, pe lîngă descrierea exemplarelor găsite în Oltenia, și o tratare mai amănunțită a semnificației acestui gen de ornamentare⁶⁶.

În concluzie, putem spune că templul lui Liber Pater conține în cea mai mare parte ceramică uzuală din sec. II—III sau forme care au continuitate în general în lumea romană, din sec. I pînă în sec. al IV-lea. Nu avem însă forme care să aparțină cu certitudine sec. I—II pentru că — așa cum o atestă și inscripția închinată de L. Apuleius Marcus lui Liber Pater (vezi nota 7) — în a doua jumătate a sec. al II-lea templul suferă o distrugere, urmată de o refacere, existența lui continuînd la sfîrșitul sec. al II-lea și începutul celui de-al III-lea.

Materialul publicat în studiul de față reprezintă doar un început al prelucrării ceramicii romane uzuale din Ulpia Traiana Sarmizegetusa, urmînd a fi cercetate și materialele ceramice din restul templelor și al așezării.

ALINA SOROCEANU

TYPOLOGIE DER RÖMISCHEN TONWARE AUS DEM TEMPEL DES LIBER PATER IN ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

(Zusammenfassung)

In vorliegendem Artikel untersucht der Verfasser die Tonware aus dem Tempel des Liber Pater von Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Zuerst wird eine Übersicht über die Geschichte der Forschung und den wichtigeren, in diesem archäologischen Komplex entdeckten Fundstoff vorgelegt^{1—10}.

Auf die eigentliche Untersuchung der Keramik übergehend, wurde festgestellt, daß es sich um die übliche, meist aus mittelfeinem Ton hergestellte graue und rote Ware handelt (siehe Abb. XI). Das Material wurde vom Gesichtspunkt der Formen und Verzierungen, typenmäßig und statistisch untersucht. Durch die für einen Keramiktyp angegebenen Dimensionen wird in den meisten Fällen versucht, das arithmetische Mittel der Dimensionen für die Exemplare des betreffenden Typs zu bestimmen.

⁶² Gose, *Gefäßtypen*, tipurile 500—503, 506, de la mijlocul sec. I pînă la sfîrșitul sec. al II-lea; Holwerda, *Reichsmuseum*, p. 63, sec. al III-lea (pentru III A 1,2); Gose, *Gefäßtypen*, 443—448, sec. I—IV; Popilian, *Ceramica*, p. 116—118, mijlocul sec. al II-lea pînă în prima jumătate a sec. III-lea (pentru VII).

⁶³ Gose, *Gefäßtypen*, tipurile 561—565, sec. I—IV (pentru capace).

⁶⁴ Popilian, *Ceramica*, p. 34.

⁶⁵ Bónis, *Keramik*, p. 38—39, 51 și nota 4.

⁶⁶ Popilian, *Ceramica*, p. 67—75.

Gefunden wurden folgende Formen: Näpfe, Schüsseln und Teller mit Standring oder flachem Boden (Abb. I—II)^{13—26}; Töpfe verschiedener Typen (Abb. III; IV/7 a—i)^{27—39}; hohe Schüsseln mit geraden Wänden (Abb. IV/8 a—b)⁴⁰; Schüsseln mit Zylinderhals, gewölbtem Körper und zwei oder drei Henkeln (Abb. V/10 a—b)^{41—42}; Krüge (Abb. V/11 a—b)⁴³; Räucherkelche (Abb. V/9 a—c)⁴⁵; das Bruchstück eines Bechers aus feinem roten Ton (Abb. V/12)⁴⁴; dasjenige einer Amphore (Abb. V/13)⁴⁶ und das eines Mortariums (Reibschale) (Abb. V/14)⁴⁷. Weiters fand man noch flache, profilierte und ringförmige Gefäßböden (Abb. VI)^{48—49}; Henkel mit oder ohne Kanneluren (Abb. VII)^{50—54}; Deckel (Abb. VIII)^{55—56}.

Es wurden auch die Verzierungen auf der Tonware aus diesem Tempel analysiert (Abb. IX—X)^{57—60}. Für jede Keramikgattung, wie auch für die Verzierungen wurde je eine statistische Situation betreffend Form und Farbe vorgelegt (Abb. XI).

Schließlich wurde noch versucht, mithilfe von datierten Entsprechungen einige chronologische Elemente zu bestimmen, die zur zeitlichen Eingliederung gewisser Keramikformen aus dem genannten Tempel dienlich sein könnten^{61—66}. Als Schlußfolgerung ergibt sich, daß die Tonware aus diesem archäologischen Komplex hauptsächlich in das 2. — 3. Jh. angesetzt werden muß; Formen, die sicher dem 1. und 2. Jh. angehören, konnten nicht festgestellt werden, was vermuten läßt, daß der Tempel des Liber Pater in der zweiten Hälfte des 2. Jhs. zerstört und hernach wiederhergestellt wurde⁷.

AȘEZĂRILE RURALE DIN SECOLELE II—IX DESCOPERITE ÎN JUD. VÎLCEA

În cunoașterea procesului îndelungat de formare a poporului român un rol deosebit de important îl ocupă descoperirile arheologice, care vin să îmbogățească documentarea științifică. În așezările rurale, dezvoltate pe lângă așezările cu caracter urban, surprindem probe de conviețuire între daci și romani și, mai ales, continuitatea elementului autohton, atât în perioada ocupării Daciei de către romani, cât și în secolele următoare.

Zona nordică a jud. Vîlcea aduce noi dovezi în sprijinul acestei continuități, prin descoperiri de materiale arheologice în așezări care merită să fie cunoscute (fig. 1).

1. Com. Mihăiești.

a) *Govora-sat*, jud. Vîlcea, punctul „La Stejar”¹.

Așezarea se găsește pe terasa malului drept al râului Govora, în unghiul format de riu cu șoseaua Govora-Gară—Govora-Băi, la circa 150 m nord de km 180. În decursul ultimilor ani pe această terasă a fost instalată o cărămidărie manuală, care a distrus așezarea aproape în întregime. Inițial, așezarea se întindea pe o suprafață de circa 1 ha. Stratul de locuire este de 0,25—0,30 m grosime și se găsește la o adâncime de 0,80—1 m față de suprafața solului.

Începînd cu anul 1963, din săpăturile efectuate, am cules mult material arheologic, cea mai mare parte fiind formată din ceramică în stare fragmentară. Ceramica se împarte în două categorii: cea lucrată cu mîna și cea la roată. Ceramica aparținînd primei categorii este modelată din pastă poroasă, avînd în amestec nisip cu bobul mărunt, pietricele de mărimea bobului de orez și paiete de mică. Este de culoare cărămizie sau cărămiziu-neagră. În spărtură pasta este de culoare cenușie, cărămizie sau neagră. Tot din această categorie fac parte și fragmentele ceramice de aspect mai puțin poros, netede la pipăit, de culoare cenușie (fig. 2/6).

Ca forme distingem: vasul-borcan, cu pîntecul mai mult sau mai puțin bombat, gîtul înalt și buza dreaptă (fig. 2/9; 2/6) sau îngroșată spre exterior (fig. 2/8), capacul cu buton (fig. 2/2) și cățuia de formă tronconică (fig. 2/1). Ornamentul ceramicii lucrate cu mîna îl formează briul

¹ Descoperirea am semnalat-o prof. D. Berciu, care a făcut aci săpături arheologice de salvare (inedite).

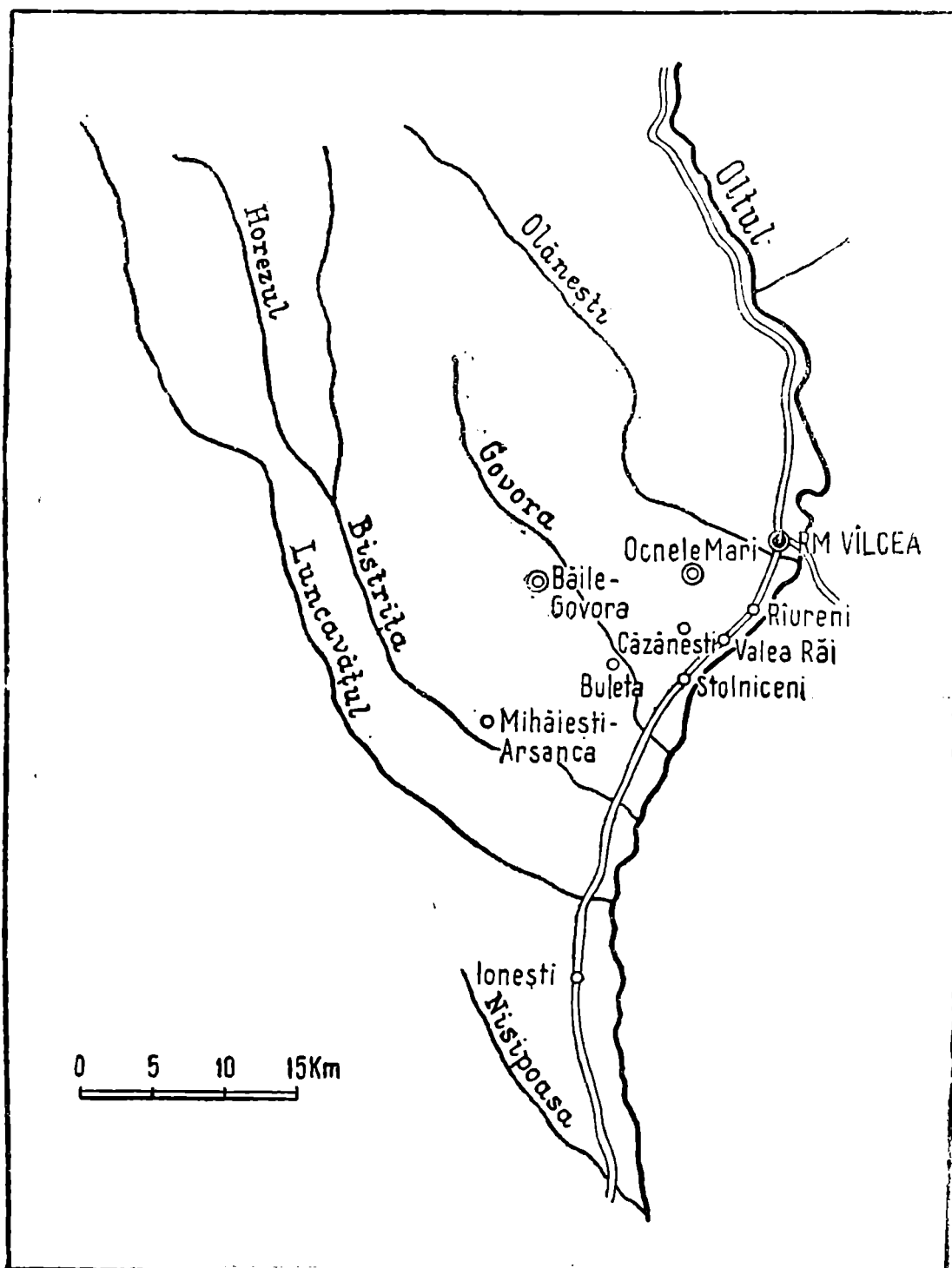

Fig. 1 — Harta zonei cercetate.

în relief, crestat și dispus la baza gîtului vasului (fig. 2/9); unele vase au avut marginea buzei crestată (fig. 2/8). Ceramica lucrată la roată se împarte în două categorii: a) ceramica fină de culoare cenușie (cu nuanțe de la cenușiu deschis pînă la cenușiu închis), mai rar roșie; b) ceramica de aspect zgrunțuros, de culoare cenușie-gălbuie, uneori cu reflexe castanii (fig. 11/1—5). Din materialul fragmentar descoperit se pot identifica următoarele forme: oala cu gîtul scurt, buza răsfrîntă (fig. 2/18) sau înclinată în afară (fig. 11/5) și oala cu gîtul tronconic și buza canelată (fig. 11/1,2); amforele (fig. 2/3,17). Unele vase lucrate din pastă zgrunțuroasă au pe fața interioară a buzei (adesea la baza ei) cîte o șanțuire. Mai distingem vase mici cu corpul bombat și cu buza prelungită în afară (fig. 2/7 și 7/1); ceșcuțe (fig. 2/15); capac (fig. 2/4); strachină (fig. 2/3; 7/6; 2/4,5; 7/5; 11/3,6); castronașe (fig. 2/10,11; 7/2).

Ornamentul caracteristic îl formează șanțuirile orizontale dispuse în două benzi (fig. 2/18) pe umărul vasului. Uneori acestea sînt dispuse pe corpul vasului (fig. 2/10,12), ca și pe partea superioară a buzei (fig. 7/1). Uneori ornamentul canelat acoperă o parte din suprafața vasului (fig. 2/4,5,7). Vasele lucrate cu mîna au ca ornament proeminente dispuse în cruce (fig. 11/5). Vasele au fundul plat sau inelar (fig. 2/15). Multe fragmente ceramice păstrează urme de foc, rezultat al folosirii lor pe vatră.

Dintre cele două categorii ceramice amintite mai sus predomină ceramica cenușie și zgrunțuroasă, lucrată la roată.

Ceramica din așezarea de la Govora-sat, punctul „La Stejar“, își găsește analogii în castrul și așezarea civilă de la Stolniceni², în castrale și așezările daco-romane din Oltenia³ și din Transilvania⁴, în așezările contemporane din Muntenia, de exemplu la Mătăsari⁵ (jud. Argeș), Scornicești⁶ și Maldăr⁷ (jud. Olt), București-Militari⁸ și Tirgușor⁹ și în cadrul culturii Poenești¹⁰ din Moldova. Pe baza acestora putem trage concluzia că așezarea daco-romană din punctul „La Stejar“ datează din secolul III e.n.

b) *Buleta*, jud. Vilcea. La circa 5 km sud, tot pe malul drept al rîului Govora, pe terasa din unghiul format de rîu cu șoseaua ce intră în sat, am identificat în anul 1966 o așezare daco-romană distrusă în parte de lucrările edilitare, precum și de amenajarea noului curs al rîului, începută în urmă cu trei decenii. Din malul abrupt al rîului am cules resturi ceramice și o fusaiolă fragmentară (fig. 3/6), oase de animale și chirpic. Ceramica este lucrată cu mîna și la roată.

² D. Tudor, în *SCIV*, 18, 1967, 4, p. 659, fig. 2/1—5; Gh. Petre-Govora, în *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 147—157 și fig. 2/1—6; 3/1—3, 9; 4/1, 2, 5; 5/3.

³ D. Tudor, *OR*³, p. 85, 336.

⁴ D. Protase, I. Țigăra, în *Materiale*, 5, 1959, p. 429, fig. 2—3, 6.

⁵ Gh. Bichir și Eug. Popescu, în *StComPitești*, 1968, p. 89—90.

⁶ Informații Gh. Bichir.

⁷ Idem.

⁸ Vl. Zirra și Gh. Cazimir, *Cercetări arheologice în București*, I, 1963, p. 58—62.

⁹ Gh. Diaconu, *Tirgușor, necropola din sec. III—IV e.n.*, București, 1965, p. 73.

¹⁰ Radu Vulpe, în *Materiale*, 1, 1953, p. 281—291; Gh. Bichir, în *Dacia*, N.S., 11, 1967, p. 177—224, fig. 11—15, 18—19.

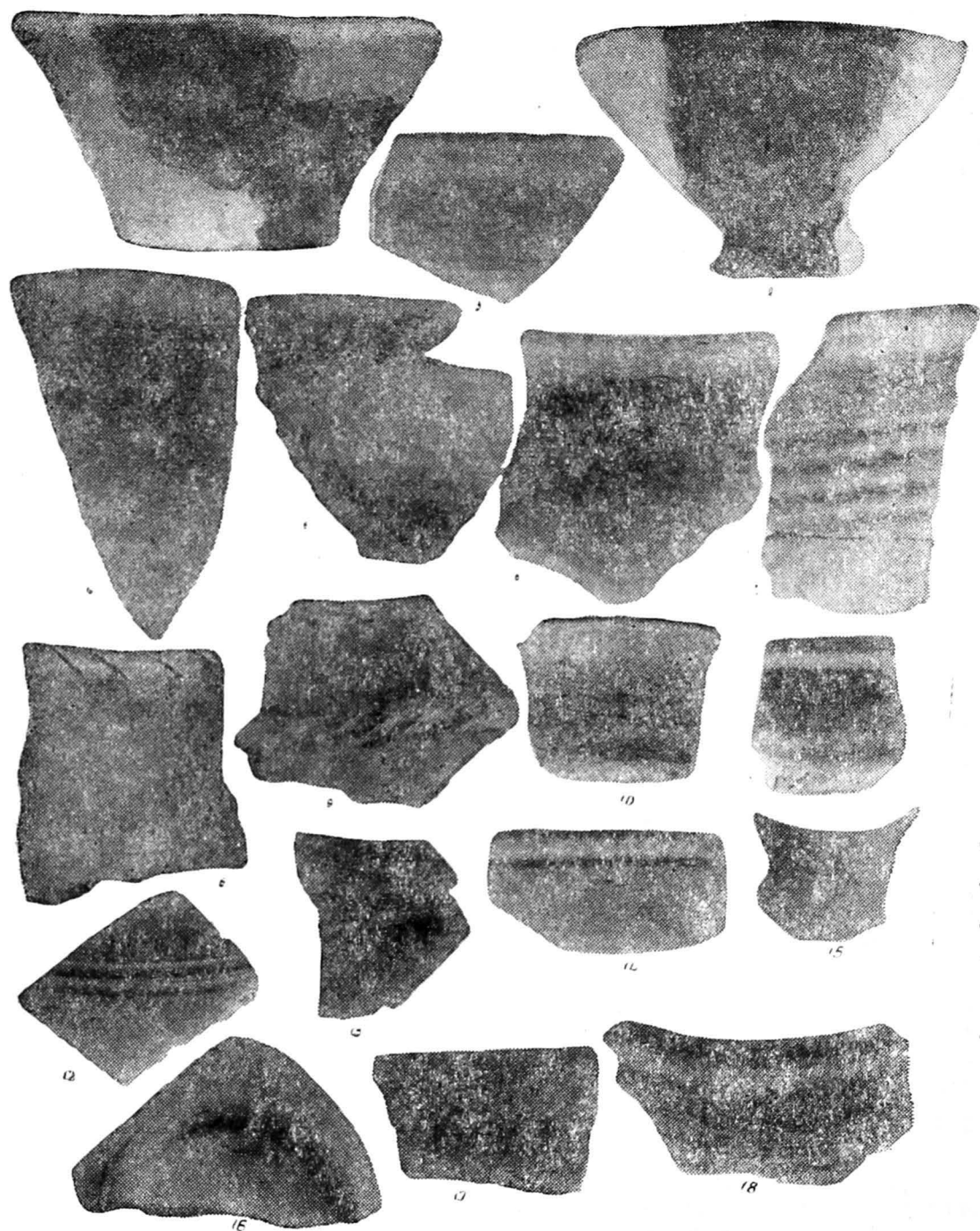

Fig. 2 — Govora-sat, „La Stejar”. Ceramică din sec. III e.n.

Ceramica lucrată cu mîna este modelată din pastă poroasă, avînd ca degresant nisip, pietricele și paiețe de mică, are culoarea cărămizie, castanie sau negricioasă. Ca forme, distingem vasul-borcan decorat cu brîul alveolat (fig. 3/7) sau crestă (fig. 3/9), uneori avînd pe corp și alte

elemente de decor incizat (fig. 3/2). Ceramica lucrată la roată se împarte în două subgrupe: una lucrată din pastă fină, omogenă, arsă uniform, de culoare cenușiu-gălbui, cenușiu-neagră sau roșie, și alta de aspect zgrunțuros.

• Din prima subgrupă fac parte: vasele mari cu gîtul scurt, buza oblică, lătită spre exterior, cu o șanțuire sub ea, iar pe gît cu o dungă reliefată (fig. 3/3 = 7/10); vase cu pîntecul bombat, gura strîmtă, marginea îngroșată spre exterior, cu o ușoară șanțuire în interior, cu toate și cîte o șanțuire mediană (fig. 3/4 și 7/11); strecurătoarea cu gîtul înalt, marginea arcuită spre exterior, avînd sub buză și pe corp, ca decor, cîte o linie incizată, care înconjoară vasul (fig. 3/8 = 7/9); strachina cu corpul tronconic și buza în formă de guler înălțat și îngroșat spre exterior (fig. 3/1).

Din subgrupa a doua menționăm: oala cu corpul bombat, buza șanțuită în interior și răsfrîntă spre exterior; decorul constă din linii incizate circular și așezate cîte două sau mai multe pe umărul vasului (fig. 3/3,4 = 7/8,12). Vasele din pastă fină, de culoare cenușie, avînd ca decor o dungă sau două în relief, dispuse orizontal pe gîtul vasului, sînt bine cunoscute în așezările dacilor liberi din Muntenia, ca și cele de la Scornicești¹¹, din Moldova, în necropolele de la Poiana-Dulcești și Butnărești¹², Pădureni¹³ și Bărboasa-Bacău¹⁴ (secolul III e.n.), avînd însă caracteristici specifice locale.

c) *Arsanca*, com. Mihăiești (jud. Vilcea). Pe malul drept al pîrîului Arsanca, în apropiere de zona de pădure, am identificat cîteva vetre cu arsură și puține fragmente ceramice. Menționăm un fragment lucrat la roată din pastă nisipoasă cu pietricele, de culoare cărămiziu-gălbui, ce provine de la o oală cu gîtul scund și margine răsfrîntă, în exterior ornamentată cu linii incizate (fig. 6/4 și 10/2). Materialul aparține sec. VI e.n.¹⁵

2. **Căzănești**, municipiul Rm. Vilcea. Pe partea dreaptă a șoselei Rimnicu Vilcea — Horezu, în dreptul km 186, la circa 150 m sud de săpăturile ce se întreprind la fabrica de cărămidă „Căzănești“, pe un dîmb avînd înclinația sud-vest, am identificat în anul 1963 urmele unei așezări daco-romane. Cu ocazia construirii în vecinătate a unei case am cules fragmente ceramice și două vase, care s-au găsit întregi. Și aici sînt prezente cele două categorii ceramice întîlnite în multe așezări daco-romane din jud. Vilcea, cu aceleași forme și elemente de ornament. Spre deosebire de așezările mai sus menționate, în afară de vasul-borcan (fig. 4/5,8) și ceașca dacică (fig. 4/2) sau de vase cu profilul înalt (fig. 4/7), vasele mici cu pîntecul bombat, gîtul scurt, buza răsfrîntă și legată de corp cu o toartă (fig. 4/4) sau cu fundul inelat (fig. 4/6), și de castronul cu buza mult lătită spre exterior (fig. 7/3), apare și paharul cu fund inelar, gîtul distinct și buza ușor înclinată în afară, de proveniență romană (fig. 4/1).

¹¹ Informații Gh. Bichir.

¹² Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 207, fig. 18/7, 9, 11.

¹³ S. Morintz și Gh. Bichir, în *Materiale*, 5, 1959, p. 489, fig. 1.

¹⁴ C. Buzdugan și V. Căpitanu, în *Carpica*, 1, 1968, p. 202, fig. 3/1.

¹⁵ Informare și datare prof. I. Nestor.

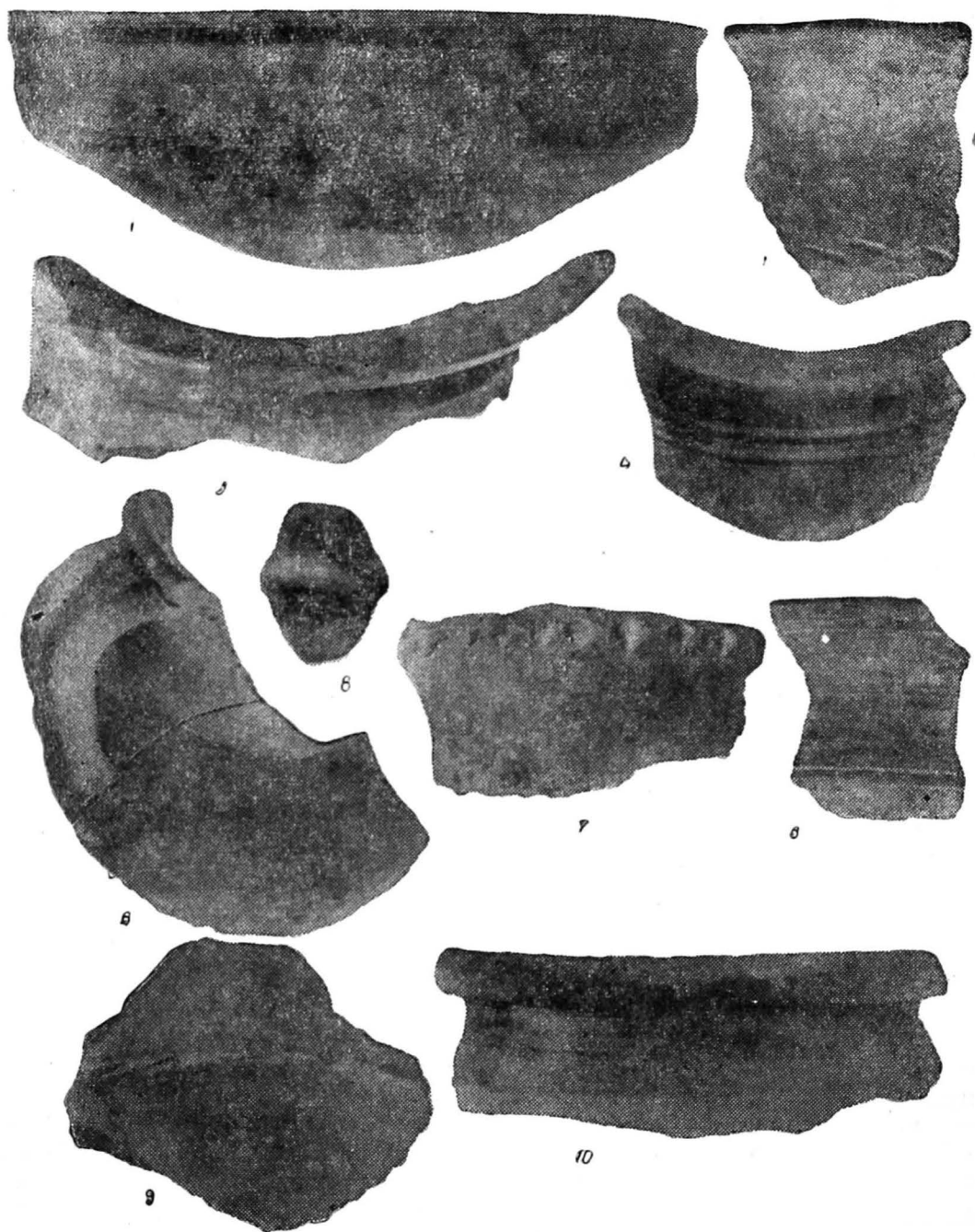

Fig. 3 — Buleta. Fragmente ceramice, sec. III e.n.

Pe baza analogiilor pe care le prezintă, ceramica se datează în secolele II—III e.n.

3. **Govora-Băi** (jud. Vâlcea). În anul 1963, cu ocazia construirii liceului, s-a descoperit pe latura de nord un bordei¹⁶, în care au fost găsite frag-

¹⁶ Locuința-bordei a fost văzută și de prof. D. Tudor.

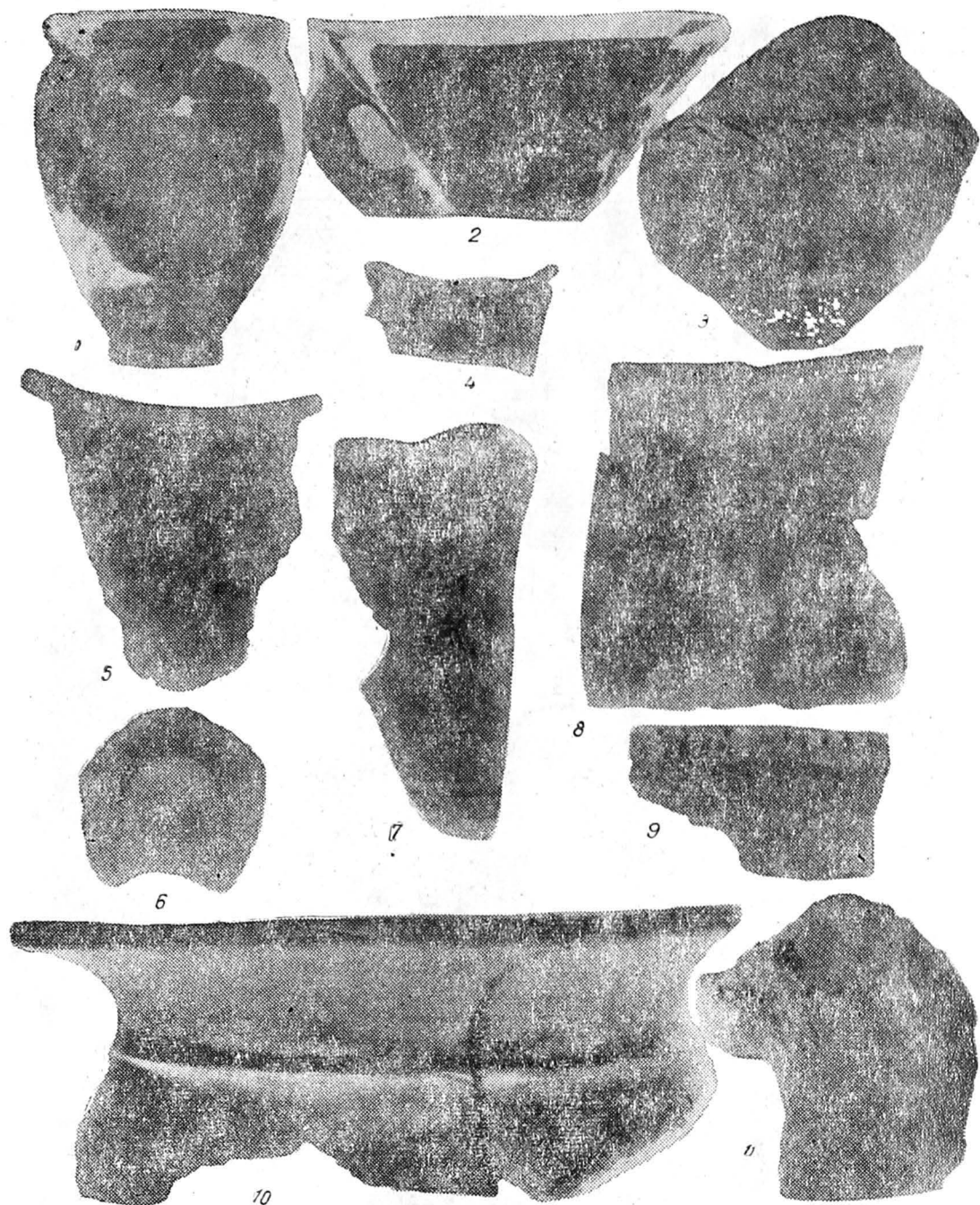

Fig. 4 — Vase și fragmente ceramice din sec. II—III e.n.: 1—9, Căzănești; 10—11, Băile Govora.

mente ceramice și un vas întreg (fig. 5/1). Bordeiul avea forma semi-ovală, baza lui fiind săpată în tuful vulcanic. În anul 1964, amenajându-se terenul de sport, tot în partea de nord a clădirii liceului, prof. M. Bobocă a cules un fragment dintr-un vas mare (fig. 9/3,4), fapt ce arată că așezarea se întindea și în această zonă.

Fig. 5 — Ceramică, sec. II—III e.n.: 1, 4, Băile Govora; 2, 3, 5—8, Ocnele Mari.

Ceramica este lucrată cu mîna și la roată, dintr-o pastă cu amestec de nisip, cu bobul mărunt, pietricele mari și, cîteodată, părțile de tuf vulcanic. Culoarea este cărămizie-castanie și neagră în interior. Vasele sînt de dimensiuni mari și mijlocii, adesea cu pereții groși. Întîlnim vasul-borcan, nedecorat, cu fundul plat, pîntecul bombat și cu buza

îngroșată în exterior (fig. 5/1) sau cu buza mult evazată (fig. 9/3). Decorul îl formează briul alveolat, asociat cu valul incizat (fig. 4/11) sau cu o nervură în relief pe gîtul vasului (fig. 4/10). Ceramica lucrată la roată este decorată cu benzi de linii incizate, dispuse pe corpul vasului (fig. 5/4).

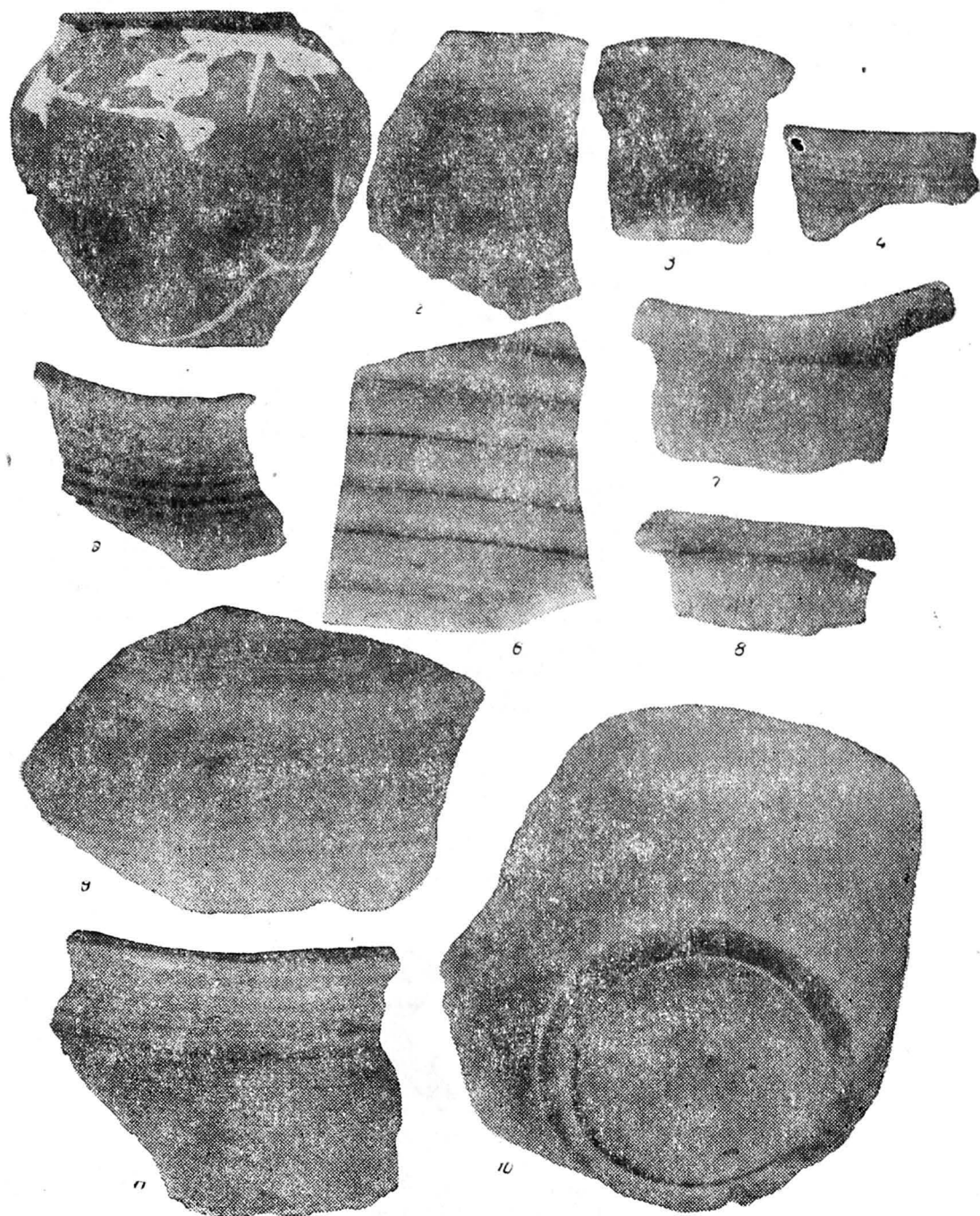

Fig. 6 — Ceramică : 1, Goruniș ; 2, 3, 5, Gura Suhașului ; 4, Arsanca ; 6—10, Ionești-Govorii ; 11, Stolniceni ; 1—10, sec. II—III e.n. ; 11, sec. VII—IX.

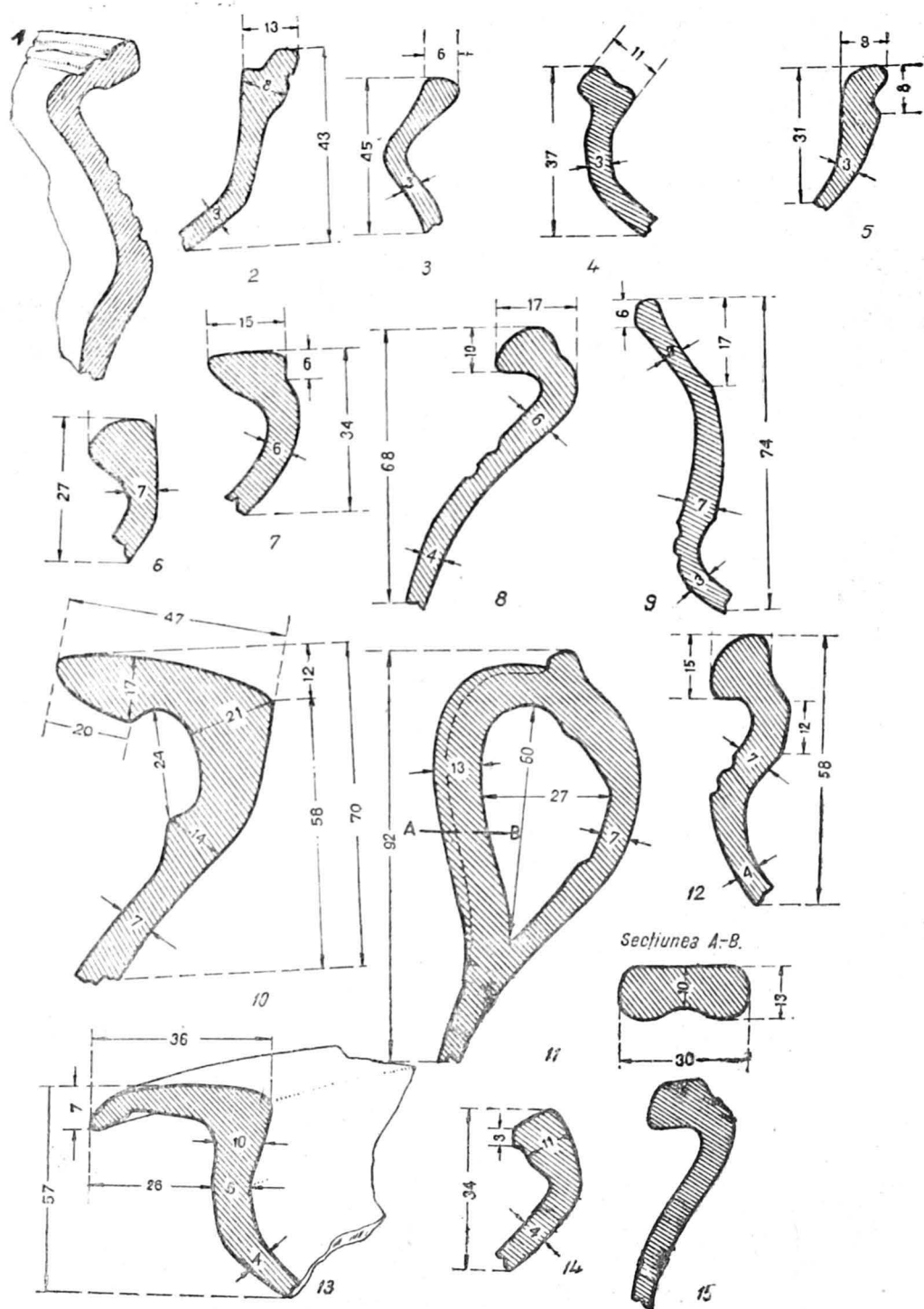

Fig. 7 — Profile de vase: 1—7, Govora-sat, „La Stejar”; 8—12, Buleta; 13, Căzănești; 14—15, Ionești-Govorii.

Pe baza materialului ceramic așezarea poate fi datată, larg, în secolele I—III e.n., iar ceramica în secolul III e.n.

4. **Ocele Mari** (jud. Vâlcea). a) În vara anului 1966 s-a săpat un șanț lat de 2 m pe o distanță de câțiva kilometri, adînc de circa 3 m (pentru amplasarea saleductelor fabricii de sodă caustică Govora, care pornesc din punctul „Teica“, Ocele Mari, și se întind pînă la fabrică). Cu această ocazie, pe traseul șanțului, am identificat așezări omenești din epoca neolitică¹⁷, din epoca bronzului¹⁸ și din secolele III și V e.n.

b) În punctul „La Baie“ din parcul orașului Ocele Mari, cu ocazia unor săpături s-a descoperit o locuință daco-romană. Vasele din locuință au fost sparte și împrăștiate. O parte din fragmentele ceramice ne-au fost aduse de muncitorul Gh. Anghel cînd am făcut cercetări la fața locului.

Ceramica descoperită este lucrată cu mîna sau la roată. Vasele lucrate cu mîna sînt modelate din pastă poroasă și decorate cu brîu alveolat sau crestă (fig. 5/8). Ceramica lucrată la roată este din pastă fină de culoare cenușie (fig. 5/5, 6) și cărămiziu-gălbuie (fig. 5/3, 7). Se disting vase cu fundul inelar (fig. 5/6), borcane cu pîntecul bombat, gîtul scurt și buza lătită spre exterior (fig. 5/5 și 9/2), străchinuța cu margine îngroșată și decorată cu incizii orizontale dispuse sub buză (fig. 5/7), strecurători cu toarta canelată (fig. 5/2) și amfore de dimensiuni mari, cu gîtul înalt, canelat, și toarte suprainălțate (fig. 5/3 și 9/1). Amfora are analogii la Romula și poate fi datată în secolul III e.n.¹⁹

c) **Goruniș**. La circa 1 km sud-est de punctul „La Baie“, pe terasa stîngă a riului Sărat, la o adîncime de circa 0,60 m, cu ocazia lucrărilor amintite au apărut fragmente ceramice (din cadrul cărora s-a întregit un vas), chirpic și oase de animale. S-a identificat și o locuință-bordei, ce a fost secționată de șanț²⁰. Fragmentele ceramice au apărut și în afara locuinței, pe o distanță de câțiva zeci de metri. Și în această așezare sînt prezente cele două categorii ceramice: modelate cu mîna (fig. 8/1—3) și la roată. Cît privește ceramica lucrată la roată, distingem ceramica zgrunțuroasă de tip provincial roman (fig. 8/4) și ceramica fină de culoare cenușie (fig. 6/1, 8/4—10 și 10/1).

Ceramica descoperită la Goruniș are analogii la Celei²¹ și Chilia²², în complexe datate în secolul III e.n.

d) **Gura Suhașului**. La circa 600 m nord de șoseaua Rm. Vâlcea — Ocele Mari, pe același traseu, în urma săpăturilor întreprinse de muncitorii Fabricii de sodă, am cules mai multe fragmente ceramice lucrate la roată și un fragment de ceașcă dacică, fără toartă, lucrată cu mîna (fig. 6/3 și 10/1). Ceramica modelată cu roata este bine arsă, la cenușiu-fumu-

¹⁷ Gh. Petre-Govora, în *RevMuz*, 2, 1969, p. 154—158.

¹⁸ În punctele „Valea Goruneilor“ și „Valea Răii“ am identificat așezări din epoca bronzului, cultura Verbicioara (inedite).

¹⁹ D. Tudor, *Monumente inedite din Romula*, partea II, p. 63, nr. 421—422, fig. 69/3, 17, Vălenii de Munte, 1940 (extras BCMI).

²⁰ Punctul a fost vizitat și de I. Barnea.

²¹ Informație prof. D. Tudor.

²² S. Morintz, în *Materiale*, 7, 1961, p. 445, fig. 3/4, 5; *Materiale*, 8, 1962, p. 515, fig. 2/2, 4.

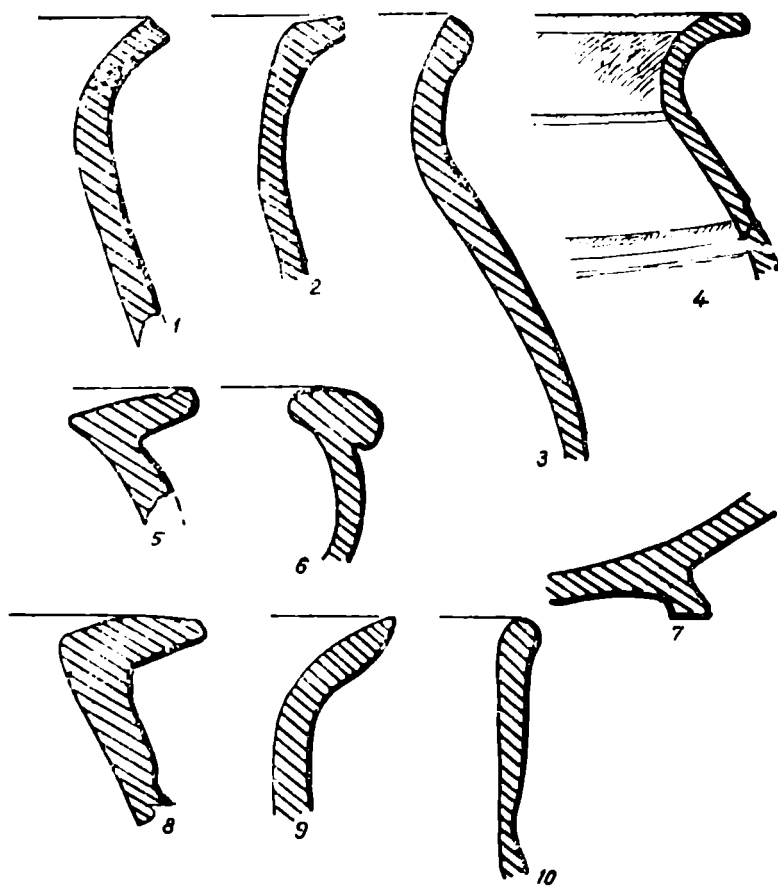

Fig. 8 — Goruniș-Ocnele Mari: profile de vase.

riu, avînd ca degresant nisip (fig. 10/3, 5). Din cadrul ei se remarcă oalele piriforme cu marginea răsfîrîntă în exterior, decorate cu benzi de linii orizontale peste care se află uneori ornamentul în val (fig. 6/2) sau caneluri dispuse pe umărul vasului (fig. 6/5). Ceramica lucrată la roată are analogii cu cea de la Bratei, datată în secolul V e.n.²³

5. **Ionești-Govorii.** În anul 1963, împreună cu prof. D. Tudor, am vizitat castrul roman situat pe un delușor aflat la circa 500 m nord-vest de gara Ionești²⁴, de unde am cules de la suprafața solului fragmente ceramice diferite, iar în curte la M. Grigorescu am găsit un tezaur de monede imperiale²⁵.

Ceramica recoltată de aici este lucrată cu mîna și la roată, din pastă fină sau zgrunțuroasă, de culoare cărămiziu-gălbuie, cenușie sau cenușiu-fumurie. S-au cules și fragmente de ceramică romană de import (fig. 6/6—10), din secolele II—III e.n.

²³ Informare și datare, prof. I. Nestor.

²⁴ D. Tudor, *OR*³, p. 291.

²⁵ Vezi Gh. I. Petre-Govora, în *SCN*, 4, 1968, p. 207—208; B. Mitrea, în *SCN*, 4, 1968, p. 221.

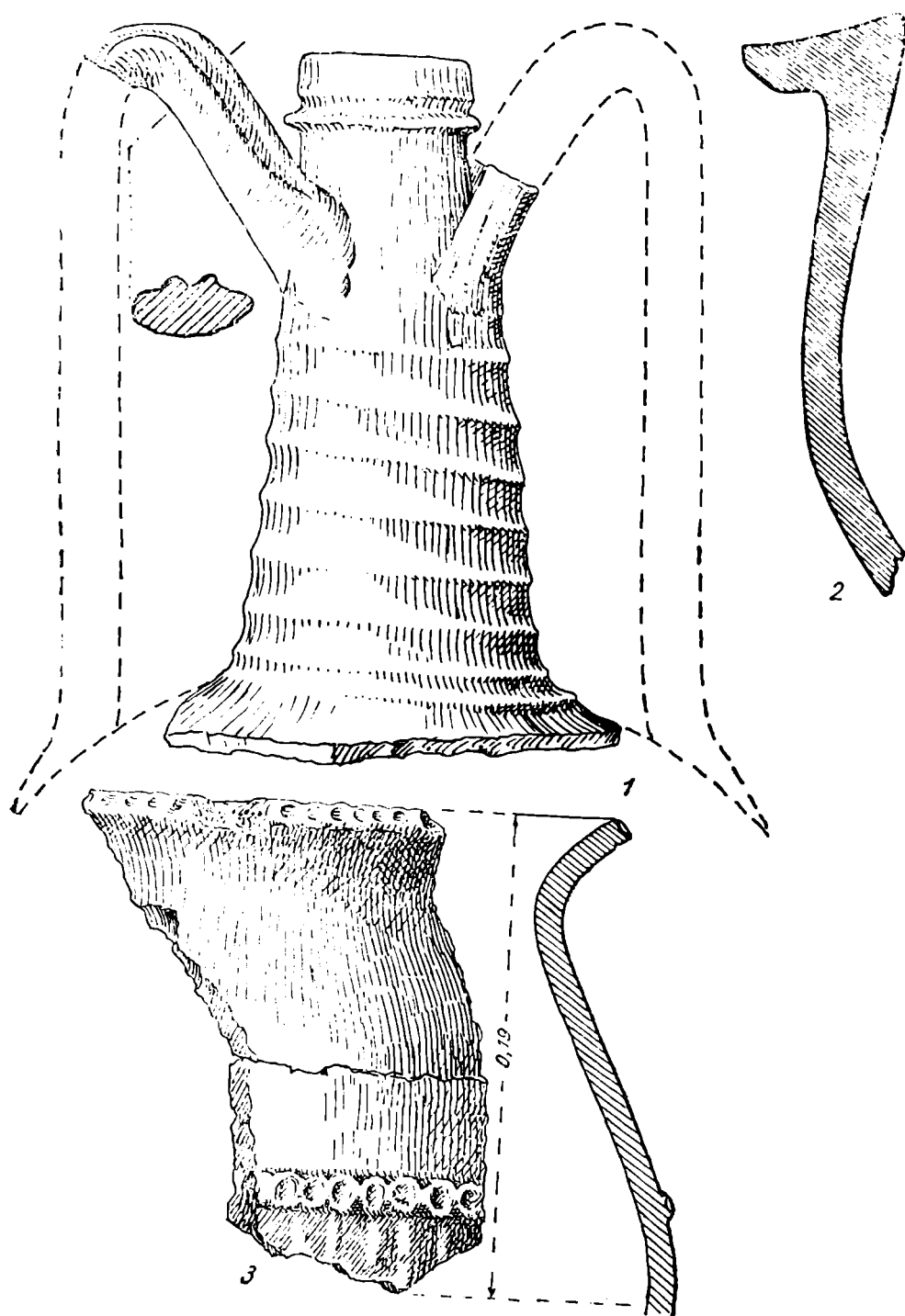

Fig. 9 — 1—2, Ocnele-Mari; 3, Govora-Băi (1, gît de amforă romană).

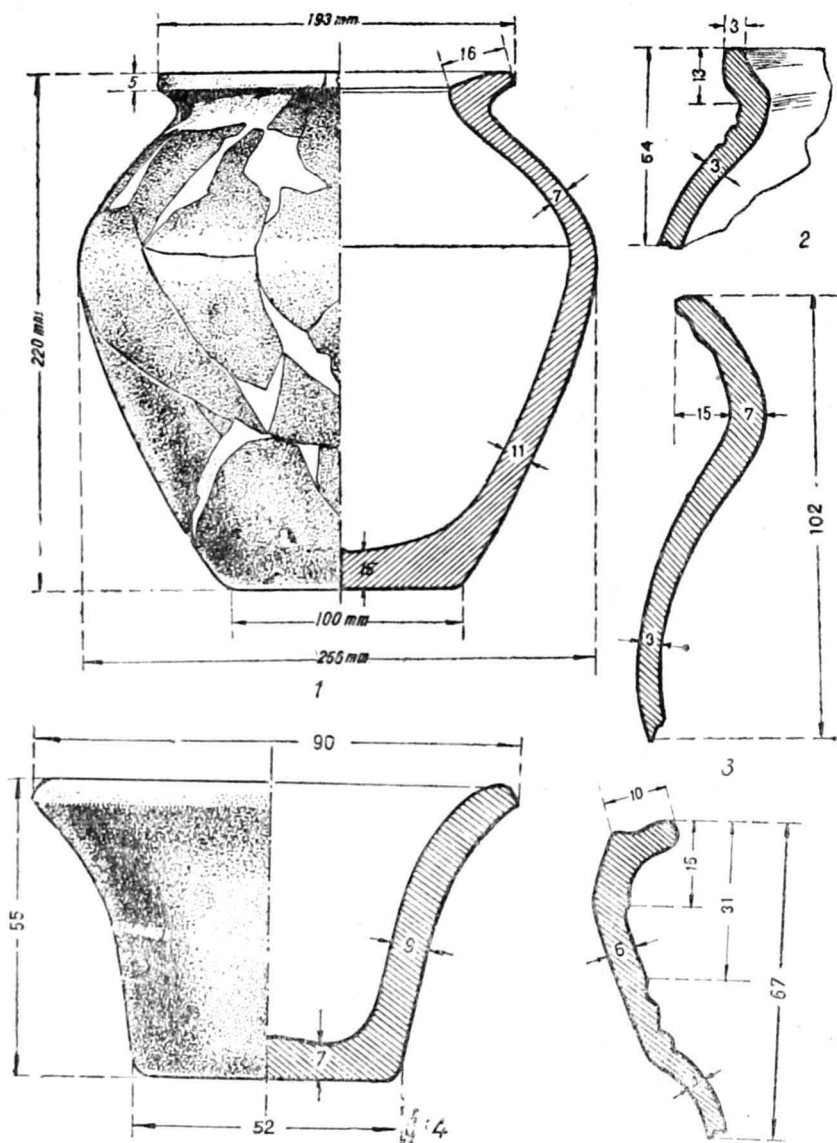

Fig. 10 — Ceramică: 1, Goruniș; 2, Arsanca; 3—5, Gura Suhașului.

6. **Stolniceni** (jud. Vâlcea). Pe vatra așezării civile a Buridavei s-au descoperit, în urma săpăturilor arheologice efectuate, precum și a cercetărilor de teren, urmele unei populații daco-romane. Așezarea se datează în perioada secolului II, până în secolul VI e.n.²⁶

În urma săpăturilor efectuate de uzina de produse sodice Govora în punctul „Priză“, am cules un fragment din perioada feudală timpurie (fig. 6/11). Fragmentul reprezintă partea superioară a unui vas lucrat la

²⁶ D. Tudor, *op. cit.*, p. 222; Gh. I. Petre-Govora, în *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 147.

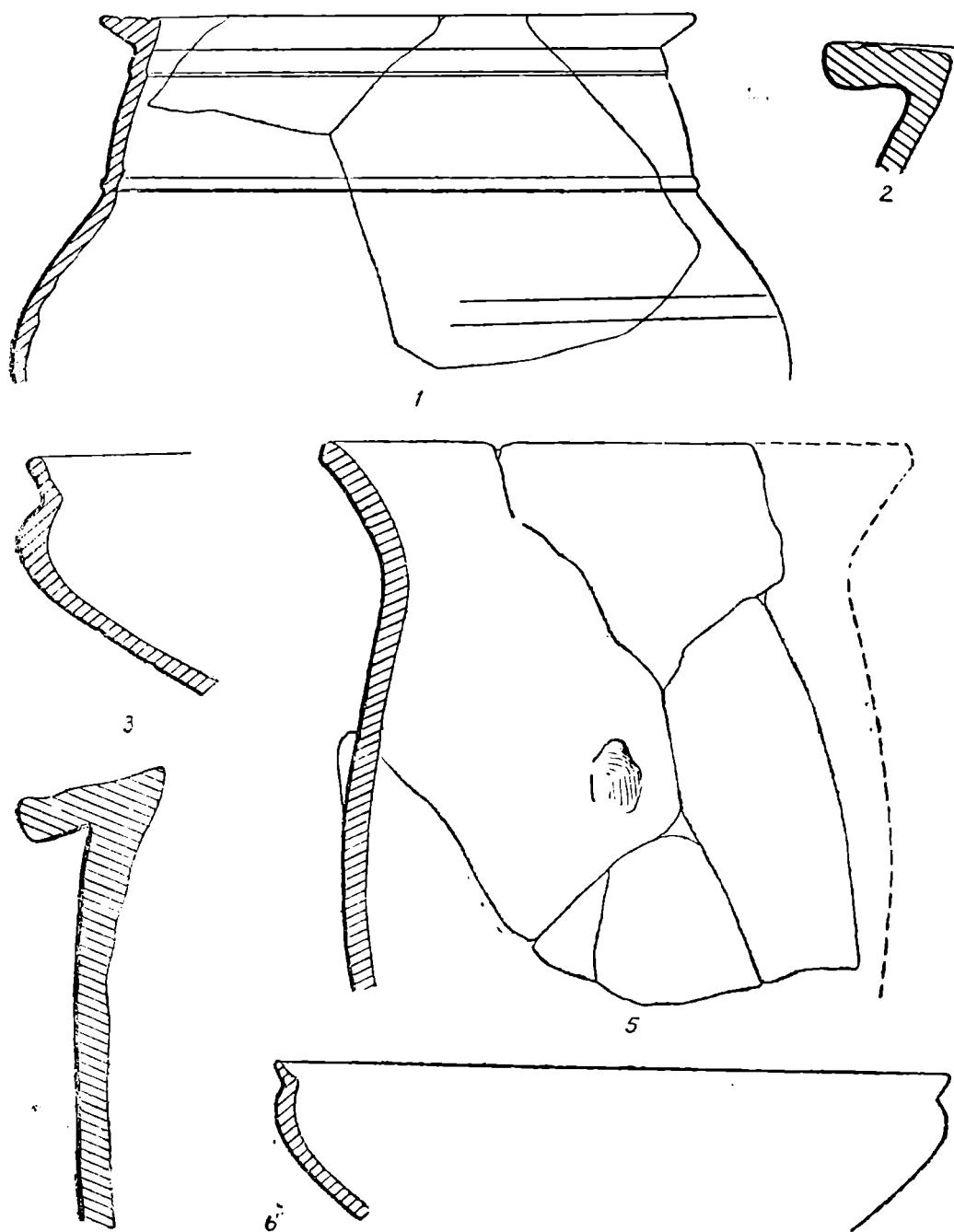

Fig. 11 — Govora-sat, „La Stejar”. Ceramică: 1—4, 6, lucrată la roată; 5, vas modelat cu mâna.

roată, cu margine arcuită, din pastă cu nisip, multe pietricele și paiete de mică, cu culoare cărămizie spre exterior. El poate fi datat în sec. VIII—IX e.n.²⁷

²⁷ Eug. Zaharia, *Săpăturile de la Dridu*, București, 1967, p. 79 și 81, fig. 45/2; Maria Comșa, în *Dinogetia*, I, București, 1967, p. 134, fig. 97/5.

Așezările rurale semnalate de noi vin să completeze harta descoperirilor arheologice din nord-estul Olteniei, arătând că această parte a țării a fost intens locuită nu numai în epoca geto-dacică, când avem aici documentate dovezi de tipul celei de la Ocnița, ci și în epoca stăpînirii romane, când populația autohtonă continuă să trăiască împreună cu coloniștii romani, dînd naștere unei culturi daco-romane originale.

GH. I. PETRE-GOVORA

LES AGGLOMÉRATIONS RURALES DES IIe—IXe
SIÈCLES MISES AU JOUR DANS LE
DÉPARTEMENT DE VILCEA

(Résumé)

L'auteur relève une série d'agglomérations rurales des IIe—IXe siècles de n.è., qui attestent la cohabitation daco-romaine, ainsi que la continuité de l'élément autochtone dace sous l'occupation romaine et sa présence dans le Nord de l'Olténie après le retrait de l'administration romaine de Dacie.

Ces agglomérations se sont développées autour des grands centres économiques et militaires daces et romains du Nord de l'Olténie, tels ceux d'Ocnele Mari et de Buridava (Stolniceni), alors que les autochtones vivaient un processus de romanisation.

ACCEPȚIUNILE TERMENULUI VILLA ÎN IZVOARELE MEROVINGIENE

Dintre cele trei tipuri de obște care s-au înlocuit unele pe altele în decursul evoluției istorice în Europa apuseană: obștea gentilică, obștea agrară și obștea marcă¹, societatea merovingiană a cunoscut doar ultimele două: obștea agrară și de marcă (vicinală).

Structura și evoluția obștii france în epoca merovingiană se pot urmări în Legea salică și cea ripuară, singurele izvoare care ne pot fi de folos în această direcție.

Bazindu-ne pe cele ce ne dezvăluie aceste izvoare, se poate face de la început o constatare: obștea la franci nu apare nici direct, nici indirect ca un colectiv compact format dintr-un trib, care lucrează pământul în comun, împărțindu-și bunurile obținute în mod egalitar; locul tribului a fost luat de o colectivitate în care legăturile de rudenie sînt cu mult mai strînse decît în cazul tribului. Componenta acestei colectivități apare în mai multe titluri ale Legii salice, cum este de pildă titlul „*De reipus*”², unde rudeniile de sînge ale colectivității amintite se numără „*usque ad sextum genunculum*”, adică inclusiv rudele de gradul al șaselea.

Titlurile „*De alodis*”³ și „*De crenecruda*”⁴ permit aceeași constatare, ele prezentînd același cerc strîns de rudenie, care cuprinde trei generații și reprezintă fără îndoială familia mare. Ea se compune din toți fiii adulți ai aceluiași tată cu familiile lor și din rudele bărbătești ale capului de familie pînă la gradul al treilea, cu soțiile și cu copiii lor⁵.

Tipul acesta de familie pare să fi fost preponderent în societatea francă. Totuși, un început al destrămării ei este atestat de izvoare.

Titlul „*De eo qui se de parentilla tollere vult*”⁶ (Despre acela care vrea să se despartă de neamuri) este un exemplu limpede în acest sens. Titlul amintit dă dreptul membrilor adulți ai familiei mari să se separe din cercul ei, renunțînd însă, conform legii, atît la drepturile, cît și la îndatoririle care le reveneau atîta vreme cît au fost membri ai ei. Despărțirea de rudenie înseamnă, practic, separarea unui fiu adult din gospodăria comună cu ceilalți membri ai familiei mari, realizînd astfel familia mică, independentă.

¹ Fr. Engels, *Marca*, în Marx-Engels, *Opere*, vol. 19, București, 1964, p. 142—154.

² Lex Salica, XLIV, 9, ed. K.-A. Eckhardt, vol. I, Weimar, 1935.

³ Lex Salica, 100 Titel Text, ed. K.-A. Eckhardt, în *Germanenrechte*, Neue Folge, *Westgermanisches Recht*, Weimar, 1953, LXLIII.

⁴ Lex Salica, C.

⁵ A. I. Njeussychin, *Die Entstehung der abhängigen Bauernschaft als Klasse der frühfeudalen Gesellschaft im Westeuropa, von 6. bis 8. Jahrhundert*, Berlin, 1961, p. 130.

⁶ Lex Salica, XCIV, 1.

Această separare a familiei mici din corpul familiei mari nu presupune neapărat stabilirea ei într-un alt sat; dealtfel, satul franc număra alături de familiile mari și mici înrudite prin sînge și familii străine, pătrunse fie prin filiera unor legături matrimoniale cu alte familii, fie prin cea a așezării lor în sate străine din motive pur economice (deziderate materiale uneori nerealizabile în satul de unde plecau).

Tipul de sat franc descris mai sus este în general denumit în izvoare cu termenul de *villa*. Întrucît însă acest termen poate avea și alte accepțiuni și își schimbă conținutul, ca termen, nu numai de la un secol la altul, dar chiar și în textul unui și aceluiași izvor, ne vom opri, foarte pe scurt, asupra sensurilor pe care le poate avea în izvoarele france în perioada de care ne ocupăm. Am afirmat mai sus că în cele mai frecvente cazuri — dar nu exclusiv — *villa* are accepțiunea de sat; în sprijinul acestei afirmații vom apela la cîteva titluri ale Legii salice, printre care și faimosul titlu „*De migrantibus*”⁷ care a provocat în literatura de specialitate controverse foarte aprinse, *villa* din acest titlu fiind interpretată cînd sat, cînd curte, în sensul unei gospodării țărănești libere, cînd comunitate, adică obște, cînd domeniu, cînd proprietate a doi-trei proprietari funciari⁸.

Titlul menționat dă dreptul oricărui franc de a se muta dintr-o *villa* în alta cu condiția ca nici un locuitor al acelei *villa* să nu se împotrivească stabilirii lui aici⁹.

Se pune întrebarea de ce, spre deosebire de unul sau cîteva dintre locuitorii unei *villa*¹⁰, unul sau doi dintre ei pot fi afectați de această așezare și au dreptul să se opună pe cale legală stabilirii migrantului acolo¹¹. A. I. Njeussychin, în opera sa citată, consideră — pe bună dreptate — că opoziția acestor membri, puțini la număr, nu poate fi explicată decît prin caracterul viliei în cauză, care era de fapt o obște agricolă în acel stadiu de dezvoltare cînd împărțirea egalitară a pămîntului arabil a încetat și s-a impus posesiunea ereditară a familiilor asupra lui.

Prin urmare, migrantul în cauză nu se putea așeza decît pe terenurile neîmpărțite ale obștii; or, dacă el, spre exemplu își lua în stăpînire, spre cultivare, tocmai acea parte a pășunii unde unul sau doi țărani își pășteau vitele, sau începea să defrișeze tocmai acea parte a pădurii de unde altădată unii își tăiau lemne sau își pășteau porcii (în condițiile nesistematizării satului, ale lipsei de drumuri și poteci și din cauza împrăstierii clădirilor) putea incomoda pe unii, în timp ce alții care-și pășteau vitele sau își tăiau lemnele în altă parte din hotarul satului, nu erau stînjiți în interesele lor. Ei erau, probabil, acei vecini care își dădeau consimțămîntul pentru stabilirea migrantului în sat¹². Din con-

⁷ Lex Salica, LXXX.

⁸ Despre aceste sensuri a se vedea A. I. Njeussychin, *op. cit.*, p. 134—135, n. 1.

⁹ Lex Salica, LXXX, 1 „...et se unus exteterit qui contradicat migrante ibidem licentiam non habet permanere”.

¹⁰ Ibidem, „...et se unus vel aliqui de ipsis qui in villam ipsam consistent eum suscipere voluerint...”

¹¹ Ibidem, „...Si vero contradictum fuerit et unus vel duorum in villa ipsa et ipse adsedere presumpserit...”

¹² A. I. Njeussychin, *op. cit.*, p. 135 sqq.

ținutul titlului, autorul trage apoi concluzia fermă că villa descrisă în titlul „*De migrantibus*“ este un sat mare, cu un număr ridicat de locuitori. Drept probă se aduce paragraful 1 al titlului citat, care vorbește de „mai mulți dintre locuitorii acelei villa“¹³ care erau dispuși să-l primească pe migrant, iar în totalitatea ei, villa avea cu siguranță un număr cu mult mai ridicat de locuitori, întrucît în paragraful amintit apar numai persoanele care sînt de acord, sau cele care se împotrivesc așezării migrantului în villa¹⁴. În sprijinul aceleiași păreri despre accepțiunea termenului villa în titlul „*De migrantibus*“ ca sat mare, cu locuitori numeroși, Njeussychin îi amintește pe posibili martori într-un eventual proces împotriva așezării migrantului în villa, martori care sînt și ei locuitori ai villei cu gospodării independente, și care, desigur, sînt vecinii menționați în paragraful trei al titlului amintit¹⁵.

La prima vedere, interpretarea titlului „*De migrantibus*“ de către A. I. Njeussychin pare perfect argumentată în totalitatea ei. Totuși, la o studiere mai atentă, se pot ridica cîteva obiecții care infirmă unele aspecte ale acestei interpretări.

În primul rînd, ni se pare că nimic din acest titlu nu dovedește cu certitudine un număr ridicat al locuitorilor villei în cauză, și prin urmare caracterul ei de sat mare. Dintre locuitorii villei care vor să-l primească pe migrant, paragraful 1 al titlului amintește pe unul sau pe unii¹⁶ (*... et si unus vel aliqui de ipsis, qui in villam ipsam consistunt, eum suscipere voluerit...*), nu pe „mai mulți“¹⁷ cum este tradus cuvîntul *aliqui* de către autorul amintit, iar dintre cei care se opun așezării lui aici, nu se amintesc decît unul sau doi locuitori ai acelei villa¹⁸, ceea ce înseamnă că, de obicei, atît cei care îl acceptau pe migrant, cît și cei care i se împotriveau erau — cum este și normal — în număr mic și nu puteau fi deci un indiciu în privința unei populații dense a villei. Martorii amintiți în paragraful al doilea al aceluiași titlu, recrutați dintre vecini, apar și ei într-un număr mic, de 3 persoane¹⁹. În ceea ce privește restul membrilor villei, neinteresati în nici un fel de problema așezării migrantului, nimic nu dovedește — așa cum susține Njeussychin — că ar fi fost în număr ridicat și că villa are sensul de sat mare²⁰. Tot atît de bine acești vecini, locuitori ai villei în cauză, care permiteau pasiv așezarea migrantului acolo, puteau să fie și puțini la număr, întrucît faptul că în paragraful al 3-lea al titlului se amintesc și „ceilalți vecini“²¹ nu dovedește nici că satul a fost mare, nici că a avut locuitori numeroși. De aceea, ni se pare curios că în interpretarea amintită nu se pune, nici măcar ipotetic, problema că așezarea unui migrant ar putea să aibe loc și într-un sat mic, în aceleași condițiuni ca într-un sat mare. La fel de

¹³ *Idem*, p. 137.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Lex Salica, LXXX, 1.

¹⁷ A. I. Njeussychin, *op. cit.*, p. 137.

¹⁸ Lex Salica, LXXX, 2.

¹⁹ Lex Salica, LXXX, 2.

²⁰ A. I. Njeussychin, *op. cit.*, p. 149.

²¹ *Idem*, p. 138.

bine, un migrant putea să găsească și într-un sat mic un gospodar interesat să-l găzduiască în vederea realizării unui scop comun, după cum nu e mai puțin adevărat că și într-un sat mic se puteau găsi unul sau doi dintre locuitorii săi care să se împotrivescă rămânerii lui acolo. Prin urmare, ipoteza așezării migrantului rămâne posibilă atât pentru satul mare, cât și pentru satul mic, format dintr-un grup de gospodării individuale, născute — după cum arată și Njeussychin²² — din corpul satului mare prin defrișări sau alte căi. Un astfel de sat mic putea să fie cu atât mai atrăgător pentru migrant, cu cât gazda (sau gazdele) care îl acceptau în vederea defrișării în comun erau familiarizați deja cu această muncă istovitoare în condițiile tehnice existente pe atunci. Prin urmare, din cauza textului insuficient de clar al titlului „*De migrantibus*” și a lipsei unor indicii statistice mai clare, nu se poate susține fără rezerve că villa acestui titlu are accepțiunea de sat mare (sau mic). Ceea ce se poate spune în mod cert este că termenul nu înseamnă aici nici gospodărie individuală, nici domeniu sau grup de domenii, ci are accepțiunea de sat.

Villa, cu sensul indubitabil de sat mare, este atestată însă de un titlu al Legii salice în care este vorba despre o crimă săvârșită în hotarul dintre două villa foarte apropiate și învecinate²³. Răspunzători pentru acea crimă erau, prin urmare, locuitorii ambelor villa. Conform legii cutumiare, suspectații de participare la crima dintr-o villa sau alta se puteau dezvinovăți numai printr-un jurământ de purificare efectuat cu un număr foarte ridicat de jurători, de 80, aparținând celor două villae în cauză, ceea ce înseamnă că satul era cu adevărat mare²⁴. Dacă ținem seamă și de faptul că, cu această ocazie, s-au jurat, probabil, numai acei locuitori ai satului care își aveau gospodăriile dispuse mai aproape de locul unde a fost găsită victima, numărul locuitorilor ei, socotind și femeile și copiii, putea fi într-adevăr ridicat.

Termenul villa apare în accepțiunea sa de sat mic, format dintr-un număr redus de gospodării, în titlul Legii salice „*De furtis animalium*”²⁵, în care se vorbește despre 3 villae care dispuneau de un singur taur comun pe lângă toate vacile pe care le posedă. Este evident că o astfel de villa nu putea fi decât un sat mic, cu un număr mai redus de vite (între 12 și 25 de vite mari). Existența unor asemenea sate mici este atestată și de *Lex Ribuaria* care pomenește despre furtul unor cirezi de 12 vaci și un taur, proprietatea unei villa²⁶.

În sfârșit, villa mai putea designa în izvoare și o singură gospodărie. La această concluzie îndeamnă mai multe titluri și paragrafe ale Legii salice și ribuare. Așa, de pildă, titlul Legii salice „*De supervenientibus vel expoliatis*”²⁷ (Despre atacuri sau furturi) vorbește despre atacarea

²² *Idem*, p. 147.

²³ Novellae Legis Salicae, IV, 1, în *Pactus Legis Salicae*, ed. K.-A. Eckhardt, vol. I, Weimar, 1935, p. 134—136.

²⁴ Cf. și A. I. Njeussychin, *op. cit.*, p. 144.

²⁵ Lex Salica, III, 4.

²⁶ Lex Ribuaria, ed. K.-A. Eckhardt, în *Germanenrechte*, vol. 2. *Die Gesetze des Karolingerreiches*, Weimar, 1934, XVIII.

²⁷ *Pactus Legis Salicae*, XIV, 6.

unei villa de către o bandă de hoți. În mod cert, această villa nu putea fi decît o singură gospodărie individuală, așezată undeva mai departe de sat și expusă jafului. Dealtfel, și epitetul de „*aliena*“, care însoțește termenul de villa, arată că ea aparținea „cuiva“.

Tot accețiunea de gospodărie individuală o poate avea termenul de villa și în titlul Legii ribuare „*De traditionibus et testibus adhibendis*“²⁸ (Despre predări și prezentarea de martori), în care villa este amintită, alături de vie, o posesiune, și titlul Legii salice „*De homicidiis in contubernio facto*“²⁹ (Despre omuciderile făcute de o bandă).

Cert este că, indiferent dacă el era mare sau mic, format din obști sătești sau mici proprietăți locuite de populație germanică sau romană, satul liber este atestat adesea de izvoare în epoca merovingiană pe teritoriul Galiei romane. Cronicarul Grigore din Tours menționează un număr ridicat de astfel de sate, pe care, spre a le deosebi de marea proprietate funciară, le denuțește *vici*³⁰.

Prin urmare, ceea ce se impune să reținem în legătură cu termenul de villa, este că el nu are o accețiune uniformă și că conținutul ei, fie în legile cutumiare, fie în alte izvoare, trebuie analizat de la caz la caz, în funcție de context și conținut și nu trebuie identificat în orice situație cu accețiunea de mare domeniu format din sate aservite³¹.

B. DAICOVICIU

DER SINN DES TERMINUS *VILLA* IN DEN QUELLEN DER MEROWINGERZEIT

(Zusammenfassung)

Nach einen kurzen Hinweis auf das fränkische Dorftypus im Merowingerreich, befasst sich die Verfasserin mit den Bedeutungen des Terminus *villa*, mit dem im allgemeinen das fränkische Dorf in den Quellen der Zeit bezeichnet ist. Aus den Titeln der *Lex Salica* sondert sich aus, dass der Terminus nicht eindeutig, sondern elastisch ist, er kann sowohl ein grosses, wie ein kleines Dorf, oder einen Einzelgehöft bezeichnen.

Demnach soll die *villa* nicht immer ein aus hörige Dörfer entstandenes grundherrschaftliches Dorf bezeichnen. Darum ist es erforderlich seine Bedeutung in jedem einzelnen Falle zu analysieren.

²⁸ Lex Ribuaria, E, codd, B, LXII.

²⁹ Pactus Legis Salicae, XLII, 5.

³⁰ Gregorius Turonensis, *Historia Francorum libri 10*, ed. W. Arndt, B. Krusch, M.G.H., *Scriptores rerum Merovingicarum*, Hanovra, 1884.

³¹ Cum face istoricul A. Bergengruen, în lucrarea sa *Adel und Grundherrschaft im Merowingerreich*, Wiesbaden, 1958, p. 55—57.

INCINTA FORTIFICATĂ DE LA CLUJ-MĂNĂȘTUR (sec. IX—XIV)

Ultimele cercetări arheologice efectuate în interiorul incintei de la Cluj—Mănăștur și-au propus urmărirea raportului cronologic dintre nivelele de locuire, constatate în diferite puncte, contemporane cu primele faze ale fortificației de pământ și lemn, și cimitirul aparținând, cu certitudine, primului lăcaș de cult benedictin. Locuințele și unele anexe gospodărești sesizate în apropierea valului de pe latura de sud a incintei, după cum s-a văzut, sint contemporane cu valul de pământ imblănit cu lemn și cu palisada, ele datîndu-se, ca atare, între sec. IX și XI¹. Observațiile au devenit mult mai interesante și mai ample odată cu descoperirea unor morminte de inhumatie în S. IV, V, IX, XI, XII, XIII și XIV (Pl. I/2), în partea de vest a incintei și în partea de nord a bisericii actuale. În secțiunile din vestul incintei s-a putut constata că gropile mormintelor pornesc de pe un nivel de cultură cu material din sec. XI—XII și că ele întretaie straturile de cultură mai vechi, cu material feudal-timpuriu, roman și hallstattian. Astfel, în S. IX (Pl. II/1, 3) și în caseta deschisă pe latura de sud a secțiunii între m 0 și 3, s-au putut observa următoarele: groapa mormîntului nr. 10 distruge parțial latura de nord a unui cuptor de formă rectangulară, a cărui vatră a fost căptușită cu fragmente ceramice de sec. XI, prinse cu lut galben, pentru menținerea căldurii (fragmente de cazane cu orificii sau cu urechiușe, ceramică de culoare roșie și cenușie lucrată la roată și ornamentată cu împunsături succesive, cu „unghia“ sau cu linii paralele incizate și distanțate). În caseta amintită, de pe latura de sud a secțiunii, peste acest cuptor, se suprapune parțial, pe latura de sud, un altul, pe vatra căruia s-a aflat ceramică mai tirzie, din sec. al XIII-lea. În sprijinul ideii că acest din urmă cuptor, de asemenea de formă rectangulară și cu pereții de piatră, a fost construit ulterior, este mormîntul nr. 21, aflat dedesubt, la 1,80 m adîncime față de nivelul actual. Groapa mormîntului, la rîndul ei, distruge parțial un alt cuptor cu pereții din lut galben, de formă ovală, pe a cărui vatră, printre alte fragmente ceramice, s-a găsit un vas de culoare neagră lucrat la roată, cu pereții subțiri, cu umerii înalți și bombați, gîtul foarte scurt, buza răsfrîntă spre exterior și ornamentat, în jumătatea sa superioară, cu linii paralele incizate, dispuse la anumite intervale. Ca factură, și în contextul stratigrafic din care a fost scos (la 2,10—2,15 m adîncime), vasul se poate data, cu certitudine, cel mai tîrziu în sec. al X-lea (Pl. III/19). Vatra pe care a fost găsit aparține în orice

¹ Pentru cercetările efectuate între 1970—1974 privind fazele și sistemul de fortificare și pentru urmele de locuire din interiorul incintei, vezi P. Iambor — Șt. Matei, în *AIAC*, XVII, 1975, p. 291—304.

caz unei locuințe distruse anterior înmormintărilor de la sfârșitul sec. al XI-lea (M₁₀, din apropierea lui M₂₁, a avut o monedă de la Ladislau I și, după cum s-a văzut, acest mormînt distruge parțial un cuptor din sec. al XI-lea, care, stratigrafic, este ulterior celui de lut galben, pe vatra căruia a fost găsit vasul respectiv). Alte urme de locuire, anterioare mormintelor, au fost descoperite în S. IV B și în S. IV C.

Locuința adîncită din S. IV B (Pl. II/2), atît din punct de vedere stratigrafic, cît și în ceea ce privește materialul arheologic, este revelatoare pentru observarea succesiunii așezare-cimîtir. Aceasta a fost dezvelită în secțiune pe o lungime de 4,25 m, fiind adîncită cu 0,50—0,55 m față de nivelul corespunzător de călcare. Groapa locuinței întretaie un orizont de cultură mai vechi, cu o grosime de 10—15 cm, cu ceramică din sec. IX—X, ca și stratul roman gros de 10 cm, pătrunzînd apoi aproape 25 cm în lutul galben. Din stratul prefeudal amîntit provin cîteva fragmente ceramice lucrate cu mîna și cu roata, ornamentate fie cu registre de linii paralele incizate, cu combinații de linii ondulate și linii paralele, cu incizii realizate cu pieptenul, redînd motivul în „spic” (Pl. III/6—16) sau benzi de linii verticale, combinate cu mănunchiuri de linii paralele și linii ondulate². Ceramica din umplutura și, mai ales, de pe fundul locuinței adîncite este lucrată, în totalitatea ei, la roată rapidă, dintr-o pastă bună, este bine arsă și este ornamentată cu linii paralele incizate, cu împunsături succesive, cu „unghia” sau cu combinații diverse ale acestor motive decorative (Pl. IV). Caracteristicile tehnice permit încadrarea ei în sec. XI³. Dar, pe lîngă acestea, datarea este asigurată și de cele trei monede de argint, respectiv denari emiși de regele Solomon (1063—1074)⁴, găsiți alături de ceramică pe vatra cuptorului (Pl. VI/4) plasat în apropierea laturii de nord a încăperii (la 1,67 m adîncime, de la nivelul actual de călcare). Deasupra umpluturii locuinței a fost înregistrat un strat gros de 5—10 cm, amestecat cu foarte mult cărbune și cenușă, rezultat din arderea pereților sau a acoperișului de lemn al acesteia. Nivelul de călcare corespunzător perioadei de funcționare a acestei locuințe, pe care s-a găsit multă ceramică similară cu cea de pe vatră, a fost tăiat, înspre sud, în vecinătatea ei (m 8,50—10), de groapa mormîntului nr. 2, al

² Acest tip de ceramică se datează îndeosebi în a doua jumătate a sec. al IX-lea și la începutul sec. al X-lea (M. Comșa, *Cultura românească veche. (Așezările de la Bucov—Ploiești, București, 1978, p. 66—80 și fig. 58; Jiří Slama, Mittelböhmen im frühen Mittelalter, Praha, 1977, p. 17 și planșele II—XVI. Din același context fac parte și cîteva fragmente de la vase (poate amfore) cu gîuri canelate, destul de rare în mediul cultural românesc de la sfîrșitul mileniului I (Pl. III/1—5). Nu stăruim aici asupra originii lor, deoarece se poartă încă multe discuții. Important este faptul că asupra datării lor, cu deosebire în sec. IX—X, părerile sînt aproape unanime (K. Mesterházy, în *Fol Arch, XXVI, 1975, p. 99—117; Jiří Slama, op. cit., planșele VI, XII, XVII, XXX, XLVIII). De asemenea menționăm cele două cupe de ceramică găsite în nivelul anterior înmormintărilor din S. IV B și S. XIII (Pl. III/17,18), care își găsesc analogii perfecte în Cehoslovacia (Jiří Slama, op. cit., planșele XII, XXX, XXXIII, XL, XLIX).**

³ Ceramica din această locuință este similară cu cea descoperită în stratul de cultură și în locuințele adosate valului din S. III (P. Iambor — Șt. Matei, *op. cit., p. 298, fig. 5).*

⁴ E. Unger, *Magyar éremhatározó, I, Budapest, 1960, nr. 10.*

cărui inventar — două inele de tîmplă de argint, mari, terminate la un capăt în formă de „S” și un inel digital, format din trei sîrme împletite, de argint — se datează la sfîrșitul sec. al XI-lea sau în sec. al XII-lea.

Urmele unei alte locuințe adîncite au fost sesizate în S. IV C, între m 2—4, imediat sub centura valului de pămînt cu birne de lemn din ultima etapă de fortificare, care, în această parte, este destul de aplatizat. În groapa locuinței, care pătrunde cu 0,70 m față de nivelul de călcare corespunzător (respectiv de la 3 m pînă la 3,70 m față de nivelul actual de călcare), au fost găsite fragmente ceramice de culoare neagră și cenușie, lucrate cu mîna și roata, ornamentate cu linii ondulate pe umărul vasului, cu mănunchiuri de linii ondulate și cu linii paralele incizate (Pl. IV/6, 7, 8, 13, 15).

Ca factură, această ceramică este mai veche decît cea provenită din locuința din S. IV B, alături de care s-au găsit și cele trei monede. Stratigrafic, avînd în vedere faptul că imediat peste umplutura gropii ei, se află panta dinspre interior a valului cu birne din faza a treia, această locuință aparține, dacă nu primei faze, în mod sigur celei de a doua de fortificare, cea cu palisadă, fiind adosată valului acesteia, și a funcționat cel mai tîrziu în sec. al X-lea.

În S. IX, între m 3,50—7,45, stratigrafia a fost deranjată pînă la solul virgin de două gropi care se întretaie și care pornesc de la adîncimea de 0,40—0,55 m față de nivelul de călcare. În acest sector lipsesc și mormintele. În pămîntul amestecat, alături de ceramică hallstattiană, romană și feudal-timpurie (îndeosebi fragmente ornamentate cu linii ondulate și cu mănunchiuri de linii ondulate și paralele incizate), au fost găsite două piese a căror importanță reține atenția. Este vorba de o aplică de bronz, turnată, și de un pieptene de os bilateral, aparținînd orizontului cultural anterior înmormîntărilor (Pl. VI/5, 6). Piesa de bronz, o aplică de curea în formă de frunză, are pe suprafața ușor concavă cîteva motive imprimate. La un capăt are un orificiu pentru fixare, iar pe revers se pot distinge trei dinți utilizați în același scop. Prin analogie cu alte piese asemănătoare, aceasta se datează, cel mai tîrziu, în sec. al X-lea⁵.

Pieptenul bilateral este alcătuit din trei piese distincte: o placă dreptunghiulară lungă de 6,2 cm și lată de 4,8 cm, mai groasă la mijloc, subțindu-se treptat spre extremități, prevăzută cu două rînduri de dinți, unii mai lați, alții mai înguști și două plăsele care îi consolidează mijlocul de asemenea din os, teșite la capete, fixate în sens longitudinal cu ajutorul a patru nituri de metal dispuse într-o oarecare simetrie. Suprafața pieptenului este ornamentată cu „ochiuri” — incizii făcute cu un compas, constînd din două cerculețe concentrice cu un punct în mijloc, motiv străvechi și foarte răspîndit nu numai în cazul pieselor de os — dispuse cîte unul în extremitățile fiecăruia din cele patru capete, pe amîndouă fețele și cîte două pe fiecare plăsea. De asemenea, fiecare plăsea are cîte trei orificii în formă de cruce cu brațe egale, motiv de asemenea vechi, de tradiție romană, perpetuat, mai ales în cazul pieselor de os (piepteni, relicvare etc.), în epoca merovingiană și carolingiană. Cele mai

⁵ Cele mai apropiate analogii le constituie piesele găsite în cimitirul de sec. X, de pe str. Dostoievski, din Cluj-Napoca (*Közl*, II, 1942, p. 89).

apropiate analogii cu piesa noastră sînt pieptenii din Franța, datați la sfîrșitul sec. al IX-lea și la începutul sec. al X-lea, precum și unele piese similare din Polonia (Drohyczin) datate ceva mai tîrziu, pînă în secolul al XI-lea⁶.

Așezarea din interiorul incintei și-a încetat existența, cel puțin în sectorul unde s-au efectuat pînă acum cercetări, în a doua jumătate a sec. al XI-lea, în urma unor distrugerii, sesizate de altfel, cel mai bine, după cum am văzut, în locuința din S. IV B, unde s-au găsit cele trei monede de la Solomon. Absența locuințelor din sec. al XII-lea în acest sector este firească, deoarece terenul, începînd de la sfîrșitul sec. al XI-lea, a fost destinat unui cimitir din apropierea lăcașului de cult.

Cimitirul, dezvelit parțial în S. V, S. IX, S. XI, S. XII, S. XIII, S. XIV (Pl. I/2), totalizînd pînă în prezent 48 de morminte, prezintă toate caracteristicile celor de sec. XI—XII: schelete relativ bine păstrate, orientarea morților E—V cu unele devieri neglijabile de la ax, gropi nu prea adînci față de nivelul de călcare contemporan săpării lor (la 0,40—0,50 m adîncime), urme sporadice de sicriu, inventar specific, constînd din inele de timplă, inele digitale, monede etc. În partea de vest a incintei, mormintele sînt mai rare, nederanjate unele de altele, ele îndesîndu-se în preajma bisericii, unde, în multe cazuri, s-au putut constata deranjări. Deocamdată, pînă la eventuala dezvelire a întregii necropole, nu putem aprecia întinderea acestora și numărul inhumărilor. Fără a ne opri asupra descrierii tuturor mormintelor și asupra unor detalii anatomice ale scheletelor, vom insista numai asupra celor care pun unele probleme stratigrafice și asupra celor cu inventar după cum urmează:

Mormîntul 1 (Pl. VII): *un denar* de argint de la Bela II (1131—1141)⁷ găsit pe mandibulă.

Mormîntul 2: *două inele de timplă* din argint, mari, cu diametrul de 2—2,5 cm, confecționate dintr-o sîrmă groasă, aplatizată la un capăt și răsucită în formă de S, găsite de o parte și de alta a cutiei craniene; *un inel digital*, format din trei sîrme de argint circulare în secțiune, împletite și cu capetele subțiate și apropiate.

Mormîntul 9: *un denar suberat* de la Bela III (1174—1196) și *un inel de timplă* din argint, mic, cu diametrul de 1,5 cm, răsucit la un capăt în formă de S. Groapa acestui mormînt, în SV (caroul 5), străpunge nivelul de construcție cu mortar, al bisericii din apropiere.

Mormîntul 10: *două inele de timplă* din argint, relativ mari, cu diametrul de 2,3 cm. răsucite la un capăt în formă de S; *un inel digital* de argint cu capetele subțiate și apropiate, avînd o montură alcătuită din granule de argint: una mai mare în centru înconjurată de opt mai mici dispuse circular, semănînd cu corola unei flori, încadrată pe cele două laturi ale verigii de două grupuri de cîte patru granule dispuse în cruce; *un denar*, de la Ladislau I (1077—1095)⁸, foarte ars, găsit pe

⁶ V. H. Elbern, *Der fränkischen Reliquiekaseten und Tragaltar vom Werden. Das erste Jahrtausend*, Düsseldorf, 1963, p. 470—477, fig. 14; J. Kovan, în *Archeologické rozhledy*, XXI, 1969, 2, p. 221; *Wiadomości archeologiczne*, XXIV, 1957, 1—2, p. 349.

⁷ Unger E., *op. cit.*, nr. 25 și 44.

⁸ *Idem*, nr. 16.

mandibulă. Groapa mortului respectiv distruge parțial latura de nord a unui cuptor de formă rectangulară, cu marginile clădite din piatră, a cărui vatră a fost căptușită cu cioburi, prinse cu lut galben, aparținând sec. al XI-lea.

Mormîntul 12: două inele de tîmplă din argint, mici, cu diametrul de 1,3—1,5 cm, răsucite la capăt în formă de S.

Mormîntul 13: două inele de tîmplă din argint, mari, cu diametrul de 2 cm, dintr-o sîrmă groasă, răsucite la un capăt în formă de S; *un inel digital* de argint, format dintr-o verigă lamelară, cu capetele ușor subțiate și apropiate, neavînd nici un decor pe suprafața exterioară.

Mormîntul 14: două inele de tîmplă din argint, dintr-o sîrmă subțire, cu diametrul de 1,8 cm, unul dintre ele avînd un capăt răsucit în formă de S, capătul celuilalt fiind ascuțit.

Mormîntul 17: aparținînd unui copil, a avut un inventar mai bogat, constînd din *șase inele de tîmplă* din argint, dintre care două ceva mai mari, cu diametrul de 1,8—1,9 cm și patru mai mici, numai unul răsucit la capăt în formă de S, capetele celorlalte fiind rupte; *un inel digital* de formă octogonală, format dintr-o panglică de argint rectangulară în secțiune, cu capetele apropiate și cu suprafața exterioară împărțită în casete în care sînt incizate semne grafice, rune de origine orientală, după toate probabilitățile⁹; resturile unui *șirag de mărgelile de sticlă*, de formă bitronconică, cu o lungime de 1 cm, îngrijit șlefuite, trei dintre ele avînd în interior, între două straturi de sticlă, aplicate foițe fine de aur, alte două, precum și unele fragmente, fiind realizate în aceeași tehnică, numai că, foița fiind de argint, în urma procesului de oxidare mai intens degradarea lor este destul de pronunțată¹⁰.

Mormîntul 18 (Planșa VIII): două inele de tîmplă mari din argint, dintr-o sîrmă groasă, cu diametrul de 2 cm, răsucite la un capăt în formă de S.

Mormîntul 23: două inele de tîmplă din argint, mici, dintr-o sîrmă subțire, cu un diametru de 1,3 cm, unul fiind răsucit la un capăt în formă de S, celălalt avînd capătul respectiv rupt.

Mormîntul 24: două inele de tîmplă, din argint, mari, dintr-o sîrmă groasă, cu diametrul de 2,5 cm, avînd capetele foarte pronunțat răsucite în formă de S; *un inel digital* format dintr-o verigă lamelară, cu capetele ușor subțiate, rotunjite și suprapuse, avînd ca decor incizii longitudinale care împart suprafața exterioară în trei fișii distincte.

Mormîntul 25: două inele de tîmplă din argint, inegale ca mărime și grosime, unul avînd diametrul de 1,5 cm, celălalt de 1,2 cm, ambele fiind răsucite la un capăt în formă de S.

⁹ Astfel de inele octogonale sau rotunde cu inscripții runice de origine orientală au fost găsite în morminte de sec. XI în mai multe cimitire din Ungaria, unele dintre inscripții fiind descifrate (Csallány D., în *ArchÉrt*, 1955, p. 79—85; idem, în *Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques*, Beograd, 1973, p. 344—346; Szöke Béla Miklós — Vándor László, în *Zalai Gyűjtemény*, 1976, 6, p. 141—155; A. Kiss, în *ActaArch*, XXII, 1970, p. 341—347; Erdélyi J., în *ArchÉrt*, 1961, p. 279—280.

¹⁰ Analiza compoziției mărgelilor s-a făcut în cadrul Laboratorului zonal Cluj de către Dorin Ruse și Viloria Bdewi Dawood.

Mormîntul 32: un denar de argint de la Ladislau I (1077—1095)¹¹, găsit lângă schelet și provenind fie de la acesta, fie de la altul, pe care acesta l-a dislocat.

Mormîntul 33: o piesă de bronz, poate o broșă sau o aplică, destul de slab conservată, de forma unei rozete, cu diametrul de 3 cm, formată dintr-o foiță foarte subțire, turnată, cu marginile ușor festonate, avînd un orificiu mai mare în centru înconjurat de un cerc zimțat și probabil din alte șase orificii dispuse simetric spre extremitățile piesei. Mai mult ca sigur, mormîntul aparține altei faze decît a cimitirului în discuție, din perioada funcționării bisericii gotice, piesa însăși avînd caracteristici pentru epoca Renașterii¹².

Mormîntul 41: două inele de tîmplă din argint dintr-o sîrmă mai subțire, cu diametrul de 2 cm, răsucite la un capăt în formă de S; *un inel digital*, format dintr-o verigă lamelară de argint, cu capetele subțiate, avînd pe suprafața exterioară, realizat cu ajutorul unei dălțițe cu tăișul dințat, un decor compus dintr-un lanț de unghiuri cu striuri orizontale sau oblice între ele, iar spre cele două capete ale inelului, incizate două cruci, în aceeași tehnică; *un denar* de argint de la Ladislau I (1077—1095)¹³.

Mormîntul 43: un inel de tîmplă din argint dintr-o sîrmă groasă, cu diametrul de 2,1 cm, răsucit la un capăt în formă de S.

Mormîntul 44: două inele de tîmplă din argint, relativ mari, dintr-o sîrmă groasă, cu diametrul de 2,1 cm, răsucite la un capăt în formă de S.

Mormîntul 45: un inel digital din argint, format dintr-o verigă lamelară cu capetele sudate, fațetat pe suprafața exterioară cu douăsprezece casete rectangulare, avînd fiecare din ele în mijloc, ca decor, un semn apropiat de litera S răsturnată, cu unele variațiuni.

Mormîntul 46: două inele de tîmplă din argint, relativ mari, dintr-o sîrmă groasă, cu diametrul de 2 cm, răsucite la un capăt în formă de S.

Mormîntul 48: două inele de tîmplă din bronz, mici, dintr-o sîrmă foarte subțire, slab conservate, încît nu ne putem da seama cu siguranță dacă au avut terminații în formă de S la capete. Inelele au fost găsite în partea dreaptă a craniului. În partea stîngă, în dreptul urechii, au fost observate puternice urme de oxid, ceea ce dovedește că inițial existau poate patru inele de tîmplă.

Inventarul tuturor mormintelor menționate mai sus este relativ bogat — comparativ cu cel provenit din cimitirul de la Dăbica¹⁴ — dacă îl raportăm la numărul total al scheletelor descoperite și la faptul că podoabele, aproape în totalitatea lor, sînt confecționate din argint. În-

¹¹ Unger E., *op. cit.*, nr. 16.

¹² Piesa seamănă cu aplica de argint, provenind dintr-un atelier transilvănean, descoperită la Orbeasca—Teleorman, datată în sec. al XV-lea — începutul sec. al XVI-lea (M. M. Popescu, *Podoabe medievale în țările române*, București, 1970, p. 70, nr. 160).

¹³ Unger E., *op. cit.*, nr. 16.

¹⁴ Cele aproape 800 de morminte din cele trei cimitire din sec. XI—XII de la Dăbica au relativ puțin inventar raportat la numărul mare al mormintelor, și acesta în marea lui majoritate din bronz, ceea ce reflectă un oarecare nivel economic diferențiat al celor două așezări.

cercînd o tipologie a inelelor de tîmplă în cazul de față, avînd în vedere cadrul cronologic determinat de monede, între sfîrșitul sec. al XI-lea și sfîrșitul sec. al XII-lea — nu ajungem la un rezultat mulțumitor în ceea ce privește o eventuală evoluție a acestora, deoarece coexistă piese de mărimi și grosimi diferite.

Atît în S. IV B cît și în S. IX au fost surprinse două straturi compacte de așchii de piatră, fără vreo urmă de mortar, care provin în mod sigur de la cioplirea și finisarea în cadrul unui atelier a materialului de construcție necesar a cel puțin două etape distincte ale bisericii sau anexelor mănăstirești din apropiere. Dealtfel, după cum se poate observa din profilele secțiunilor, între cele două straturi există o diferență de nivel de 0,50—0,60 m. Stratul superior aparține — judecînd după faptul că se suprapune peste urmele unor încăperi și nivelul de călcare cu material de sec. XIV—XV — unei faze tîrzii de construcție a mănăstirii. Cel inferior, care ne interesează deocamdată mai mult, se suprapune în S. IV B peste urmele locuinței de sec. al XI-lea descrise mai sus și peste nivelul de călcare corespunzător ei, iar în S. IX, peste cup-torul datat tot în sec. al XI-lea, dintre m 0,80 și 2. În S. IX, acest nivel cu așchii de piatră nu este întrerupt nicăieri de vreo groapă de mormînt, ceea ce, firește, pledează pentru datarea sa ulterioară înmormintărilor, poate în sec. al XIII-lea. În sprijinul acestei datări stau și cup-toarele descoperite în S. IV B (între m 3,20 și 4) și în S. IX (între m 9,50 și 12), de formă rectangulară, clădite din piatră care întretaie în porțiunile respective acest nivel, pe ale căror vetre s-a găsit ceramică de sec. XIII. Aceste cuptoare, ca și alte urme, aparțin clădirilor mănăstirești, la început de lemn, ridicate după încetarea înmormintărilor în această parte a incintei, cîndva în sec. al XII-lea și restrîngerea cimitirului în jurul bisericii. Straturile succesive de nivelare cu mult cărbune, arsură și cenușă, surprinse în S. III și S. IV, conținînd mult material de sec. al XIII-lea, provin de la incendierea clădirilor, mai mult ca sigur cu ocazia atacurilor tătarilor din 1241 sau 1285, semnalate și aici¹⁵. Peste aceste nivelări, stratul de cultură imediat superior conține material arheologic (ceramică, arme, unelte, piese de harnașament etc.) din sec. XIV—XV. Dealtfel, au fost înregistrate în S. III și S. IV și fundații de piatră aparținînd abatăiei medievale. Cele două fundații paralele din S. III sînt ale unei clădiri apreciabile cu subsol, ale cărui urme — o groapă mare de formă aproximativ ovală — sînt vizibile și astăzi pe teren în extremitatea de vest a incintei. În S. IV, între m 0 și 0,50 și în S. IV A, între m 3,75 și 4,25, au fost dezvelite alte două fundații paralele, aparținînd unei încăperi cu pereți de lemn, după cum rezultă din cantitatea mare de cenușă găsită, împreună cu ceramică de sec. XIV, pe pavajul de pietriș din interior, aflat la 0,50 m adîncime față de nivelul de călcare actual. De asemenea, în S. IV B, între m 17,25 și 18 și în S. IV C, între m 2,50 și 3,20, au fost descoperite alte două fundații de piatră paralele, de la o încăpere din aceeași perioadă. Ar mai fi de menționat cele două fundații (cu închidere spre est) din ca-

¹⁵ Pentru stratigrafia din S. III a se vedea P. Iambor — Șt. Matei, *op. cit.*, p. 299 și fig. 3.

pățul de nord al S. IV, cu o înălțime de 1,50 m, înfipite pînă la 1,80 m adîncime în pămînt, față de pavajul de cărămidă din interiorul încăperii (aflat la 1 m adîncime față de nivelul actual de călcare), aparținînd unei faze tirzii de construcție. Pe pavajul din interior au fost găsite resturile unui cămin de piatră, cahle și fragmente sculpturale din epoca renașterii și barocului, ceea ce ne îndreptățește să atribuim construcțiile de pe această latură a incintei perioadei de după așezarea iezuiților (ultimul sfert al sec. al XVI-lea).

Pe latura de nord a bisericii actuale, cercetările întreprinse începînd din anul 1975 au scos la lumină substrucții ale unor edificii bisericești. Este vorba, în primul rînd, de temelia unui zid, avînd grosimea de 1 m, orientată est-vest, clădită din piatră de calcar legată cu mortar, temelie care în capătul estic face cîte un unghi de 90 de grade atît înspre nord, cît și înspre sud (urmează a se urmări în campaniile viitoare traseul acestora). Resturi ale aceleiași fundații au rămas și sub temelia vestică a rotondei, la adîncimea de 2,60 m, fapt ce ne face să presupunem că acel zid continua și spre vest.

În S. V și S. XI au fost descoperite la adîncimea de 2,65 m rămășițele unei alte temelii, groasă și aceasta de 1 m (Pl. IX). Alături de respectiva temelie au fost găsite fragmente din trei piese arhitectonice romane, precum și două fragmente de altare cu inscripții latine¹⁶, la adîncime ce variază între 2,05—2,45 m. Poziția în care au fost descoperite indică, fără îndoială, o refolosire a acestora.

Temeliile zidurilor amintite au aceeași orientare (est-vest), iar distanța dintre ele măsoară 3,50 m. În stadiul actual al cercetărilor nu ne putem exprima cu certitudine despre funcția clădirii, dar putem presupune fie o biserică de tip bazilical, fie mai degrabă unele construcții mănăstirești. Putem să ne exprimăm însă cu mai multă siguranță în privința datării acestor ziduri al căror nivel de construcție a fost străpuns de groapa unui mormînt (M. 9 — Pl. I/2), care are ca inventar un inel de tîmplă cu capătul răsucit în formă de S și o monedă de argint emisă de regele Bela al III-lea al Ungariei (1172—1196). Prin urmare ridicarea construcției pe aceste temelii avusese loc înainte de sfîrșitul veacului al XII-lea. Dacă avem în vedere însă că înmormîntările în cîmîtîrul de la Cluj-Mănăstur încep încă din anii de domnie a regelui Ladislau I (1077—1095), putem presupune că cele dintîi construcții datează de la sfîrșitul sec. al XI-lea sau cel mai tîrziu de la începutul secolului al XII-lea, imediat după așezarea în incinta aceasta a călugărilor ordinului benedictin.

Temeliile mai sus discutate au fost străpunse și înlăturate pe alocuri de săparea șanțului de fundație al unei rotonde circulare în exterior și hexagonale în interior. Temelia rotondei, adîncită pînă la 2,45 m, este construită din piatră brută înecată în mortar. Pe o mică porțiune se păstrează soclul de bază cu un profil simplu, alcătuit dintr-o scotie, precum și primul rînd de pietre din paramentul propriu-zis, clădit din blocuri de piatră fasonate (Pl. X/1). Din pricina îngustimii pereților (în

¹⁶ Descifrarea, întregirea și publicarea acestor inscripții urmează a se face de către Ioan Piso.

punctele de maximă dezvoltare a absidiolelor), rotonda a suferit la un moment dat avarii, urmate de o refacere prin îngroșarea pereților în interiorul lobilor, printr-un zid gros de 0,50 m, cu care prilej a fost înălțat și nivelul de călcare din interiorul construcției cu 0,30 m.

Într-o a treia fază, jumătatea de vest a rotondei a fost înlăturată și înlocuită cu o navă rectangulară (dezvoltată pe axa nord-sud, după cum se pare), iar jumătatea estică cu cei trei lobi păstrați a rămas drept absidă a altarului¹⁷.

La întrebarea, când a fost construită rotonda, vom încerca să răspundem, aducând în discuție câteva argumente și anume:

1. Zidul de fundație al rotondei străpungea temelia ale unor construcții anterioare domniei regelui Bela al III-lea al Ungariei (1172—1196) și căpăcuiește mormântul nr. 9 care face parte din orizontul primelor înmormântări.

2. În temelia primei faze a rotondei a fost refolosită o piesă sculpturală (Pl. X/3 și Fig. 2), alcătuită din două baze de colonete cu ghiare și cu profile turtite. Bazele au diametrul de 2,6 cm, iar colonetele, judecând după ce se mai poate vedea, aveau diametrul de cca 16 cm. Între două baze a fost sculptat un cap de bărbat cu părul sugerat printr-o buclă pe frunte, cu mustați și barbă striate, încadrat de două capete de monștri hibridi. Cel din dreapta, mai bine păstrat, reprezintă un cap de bărbat cu barbă și mustață, un nas turtit și urechi ce s-ar potrivi mai degrabă unei feline. Gîturile celor doi monștri se prelungesc în formă de șerpi fără solzi și se încrucișează sub figura centrală, terminîndu-se într-un fel de cozi de sirenă. Pentru tipul iconografic reprezentat pe piesa de la Cluj-Mănăstur nu cunoaștem deocamdată similitudini în sculptura romanică. Maniera stilistică însă prezintă analogii cu lucrări îndepărtate ca spațiu geografic și deci mai puțin concludente, dacă ținem seama de faptul că formele stilistice ajungeau cu întârziere în Transilvania din apusul Europei. Este vorba de unele reprezentări de monștri de pe cupa unei cristelnițe din biserica Sf. Lawrence din Castle Rising (Anglia) datată în jurul anului 1150¹⁸. Reprezentări asemănătoare se mai află și pe un capitel de la portalul bisericii mănăstirești din Lautenbach (Franța), atribuit secolului al XII-lea¹⁹.

Prin urmare dacă ținem seama de întârzierea cu care formele stilistice ajung în Transilvania, piesa sculpturală de la Cluj-Mănăstur poate fi datată cel mai timpuriu în jurul anului 1200.

3. În nivelul de dărîmire al rotondei a fost descoperit un capitel decorat cu croșete, avînd înălțimea de 2,5 cm și diametrul bazei de 12 cm (Pl. X/4). Piesa ar putea să provină de la una din colonetele angajate

¹⁷ Asemenea exemple de transformare a unei rotonde în absidă a altarului, adăugîndu-i-se o navă pe latura sa de vest, putem cita la Karcsa, Kiszombor (R. P. Ungară) și la Gerény—Horjany (U.R.S.S.). Vezi V. Molnár, *Beszámoló a karcasai templom 1964. évi ásatásáról*, în *Acta Antiqua et Archeologica*, X, 1966, p. 103—113.

¹⁸ Robert Th. Stoll — Jean Roubier, *Britannia Romanica*, Wien—München, 1966, p. 354, fig. 246.

¹⁹ Joseph Gantuer, Marcel Pobé, Jean Roubier, *Gallia Romanica*, Wien—München, 1955, p. 324—325, fig. 267.

ce articulau pilaștrii dintre absidiile rotondei, situație care ar fi analogă cu interiorul rotondei de la Kiszombor (R. P. Ungară)²⁰. Capitelul cu croșete apare în Transilvania abia în a doua jumătate a veacului al XIII-lea, așa încît rotonda de la Cluj-Mănăstur — luînd în considerare și faptul că piesa sculpturală fusese refolosită în temelie — ar putea fi atribuită cronologic cel mai timpuriu la mijlocul sec. al XIII-lea. Aici este cazul să reamintim că fundația rotondei străpunge ziduri ale unor clădiri care, în momentul construirii ei, erau dărimate. Evenimentul care va fi pricinuit distrugerea unor construcții de la Cluj-Mănăstur putea să fi fost invazia tătară de la 1241, după care în programul de reconstrucție inițiat de călugării benedictini a intrat și ridicarea unei rotonde.

Ca plan, rotonda de la Cluj-Mănăstur se încadrează în aria bisericilor de tip central hexalobat, cele mai apropiate analogii, ca spațiu geografic, fiind monumentele de la Karcsa și Kiszombor (R. P. Ungară) și Gerény (azi Horjany, în U.R.S.S.)²¹.

Din cele prezentate mai sus reiese că în interiorul incintei fortificate a existat un nivel de locuire feudal-timpuriu, cu locuințe îngropate și alte anexe, dateate cu certitudine, în funcție de inventarul arheologic și situația stratigrafică, între sec. IX și a doua jumătate a sec. al XI-lea, corespunzînd, în ceea ce privește cetatea, cu fazele de fortificare cu val de pămînt îmblănit cu birne de lemn și cu palisada. Incendierea acesteia, precum și distrugerea și abandonarea locuințelor din ultima fază s-a produs după mijlocul secolului al XI-lea, foarte probabil cu ocazia repetatelor atacuri pecenego-cumane, menționate în unele cronici²². Locuința adîncită din S. IV B, părăsită în urma unui incendiu, în care s-au găsit cele trei monede de la Solomon, pare să confirme această părere, mai ales că amintitul rege a luptat în Transilvania pe la 1068 împotriva pecenegilor. Lipsa unor locuințe din sec. al XII-lea în partea de vest a incintei și prezența cimitirului imediat peste locuințele mai vechi pledează pentru schimbarea destinației acestei fortificații, începînd încă de la sfîrșitul sec. al XI-lea. În urma înfrîngerii pecenegilor de către regele Ladislau I, cetatea aceasta, devenită avanpost spre răsărit al cuceririi

²⁰ V. Vătășianu, *Arhitectura și sculptura romanică în Pannonia medievală*, București, 1966, p. 111—114, fig. 139; V. Gervers, *Les rotondes de l'époque romane dans la Hongrie médiévale*, în *Cahiers de civilisation médiévale*, 4, 1968, p. 521—542, fig. E.

²¹ Atribuirea cronologică a acestor rotonde este controversată în literatura de specialitate. Unii autori le datează în sec. al XIII-lea (V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 111—112; *Uměny na slovensku*, red. Karel Sourek, Melandrich, 1933, p. 133; K. N. Gyurky, *Die St. Georg-Kapelle in der Burg von Veszprém*, în *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XV, 1963, p. 396), alții în sec. al XII-lea (Szabó L., *Árpádkori magyar építőművészet*, Budapest, 1913, p. 300—304; Gerevich T., *Magyarország románkori emlékei*, Budapest, 1938, p. 108) și în sfîrșit unii optează pentru sec. al XI-lea (V. Gervers, *Les rotondes de l'époque romane dans la Hongrie médiévale*, în *Cahiers de civilisation médiévale*, 4, 1968, p. 521—542; V. Molnár, *Beszámoló a karcsai templom 1964. évi ásatásáról*, în *Acta Antiqua et Archaeologica*, X, 1966, p. 103—113).

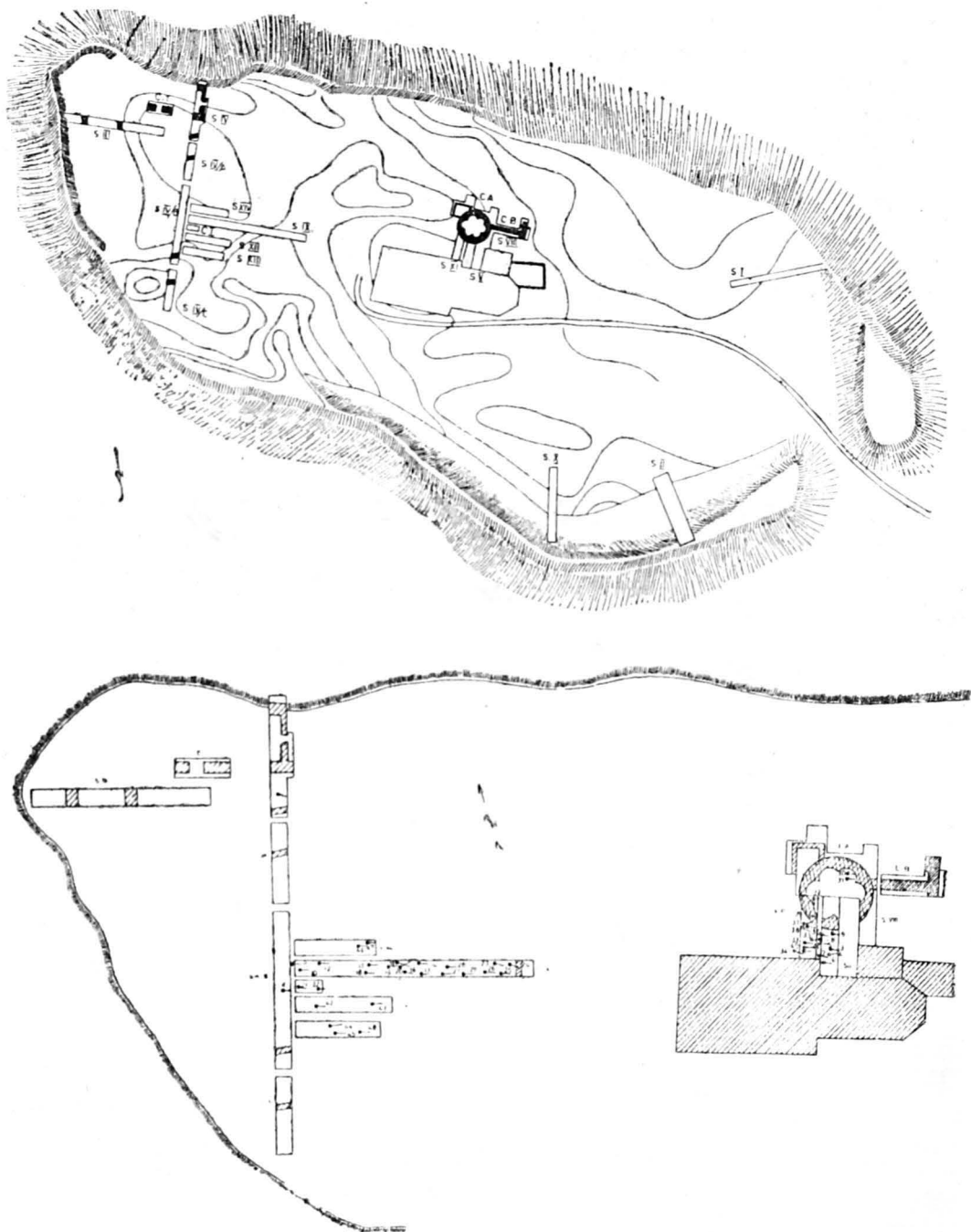
²² *Simonis de Kéza Gesta Hungarorum*, cap. 63; *Chronici Hungarici composito saeculi XIV*, cap. 102; *Legenda S. Ladislai regis*, cap. 6, în *Scriptores Rerum Hungaricarum*, I, p. 182, 366; II, p. 520.

maghiare în Transilvania, este destinată ca adăpost pentru călugării ordinului benedictin, așezați de același rege, cunoscut de altfel pentru zelul său catolic, într-o regiune unde trebuiau aduși sub ascultare românii „schismatici” și încreștinate și supuse celelalte elemente rămase păgâne. Ca atare, așezarea civilă se va dezvolta în afara fortificației — poate pe terasa din partea de sud a acesteia (pe actuala str. Dealului) — unde, cu ocazia unor sondaje, pe lângă urmele unor locuințe mai vechi au fost sesizate și materiale de sec. XI—XII. Cercetările viitoare, pe care le dorim cât mai apropiate în această zonă, sperăm să ne îndreptățească presupunerea că cimitirului din interiorul incintei îi corespunde o așezare întinsă în afara ei.

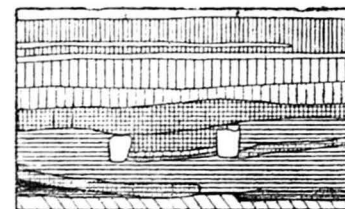
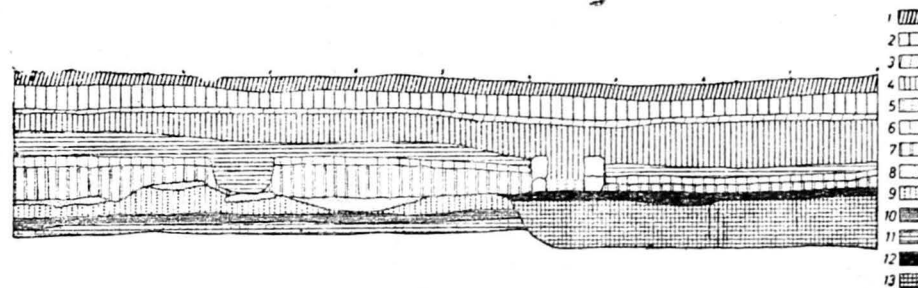
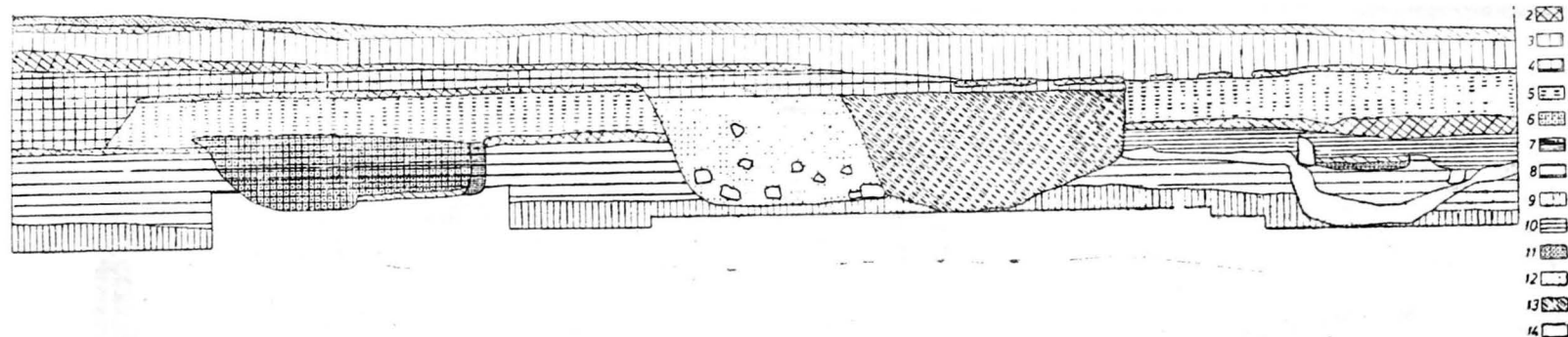
P. IAMBOR — ȘT. MATEI

Fig. 1 — Vedere aeriană a incintei fortificate de la Cluj-Mănăstur (Foto Szabó Tamás).

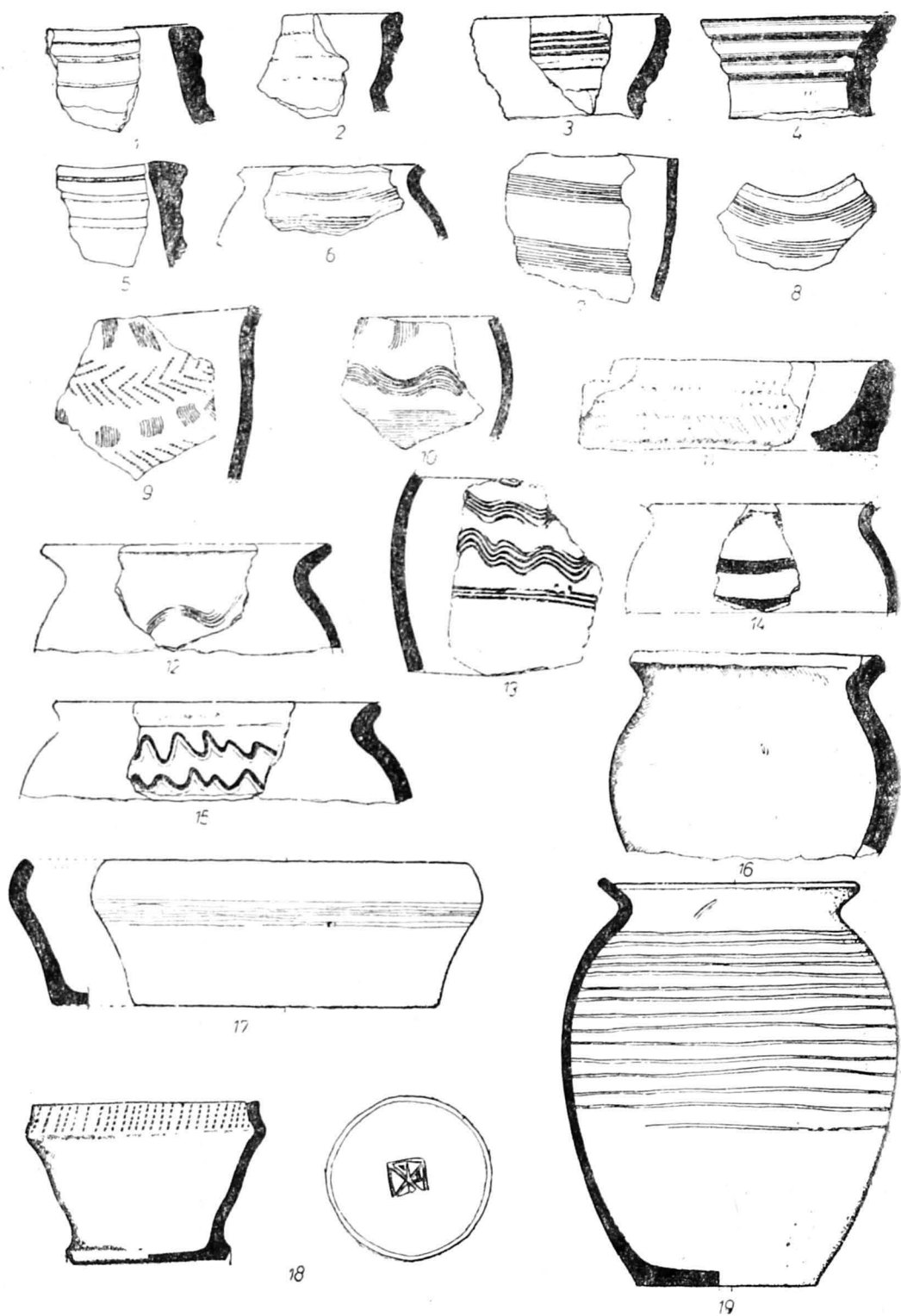
Pl. I. 1 — Planul general al săpăturilor din incinta fortificată. 2 — Planul general al cimitirului din sec. XI—XII.

Pl. II, Fig. 1 — profilul de sud al S. IX; 1 — sol vegetal; 2 — nivele de construcție; 3-4 — depuneri și nivelări din sec. XIII-XIV; 5 — depuneri și nivelări din sec. XII-XIII; 6 — groapa cuptorului din sec. XIII; 7 — peretele cuptorului din sec. XIII; 8 — strat de cultură din sec. IX-XI; 9 — humus antic cu ceramică preistorică și romană; 10 — strat de cultură din sec. XI-XII; 11 — vatra cuptorului căptușită cu fragmente ceramice de sec. XI; 12 — platformă de lut galben; 13-14 — gropi din secolul XIII-XV.

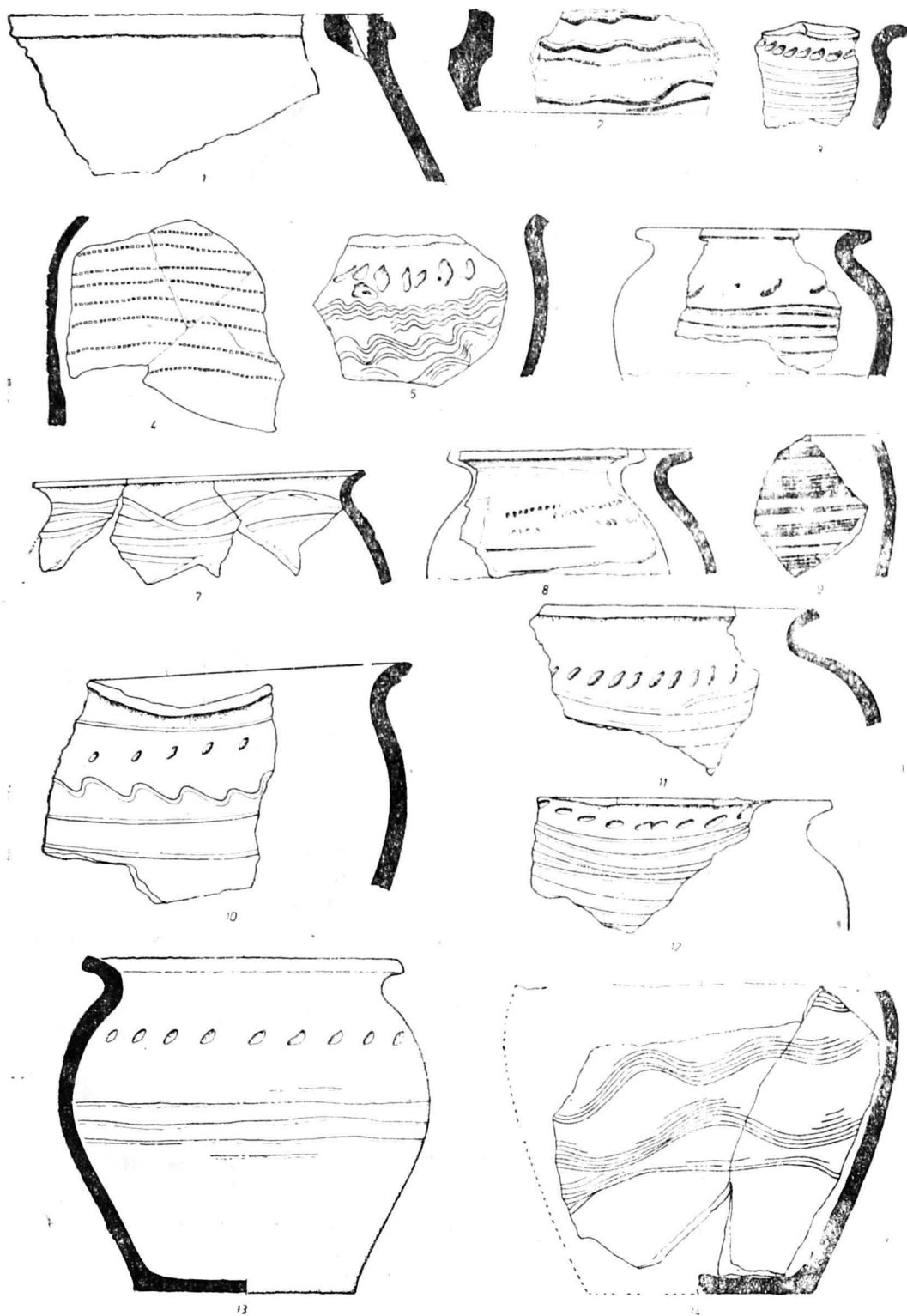
Fig. 2 — Profilul de vest S. IV/B; 1 — sol vegetal; 2 — depuneri medievale târzii; 3-6 — nivele de construcție; 4 — depuneri și nivelări din sec. XIII-XV; 5 — cenușă; 7 — straturi de nivelare din sec. XI-XII; 8 — platforme de lut galben de la locuințe de sec. IX-X; 9 — strat de cultură din sec. IX-X; 10 — strat de cultură de epocă romană; 11 — solul virgin; 12 — cenușă și cărbune; 13 — umplutura bordeiului de sec. XI.

Fig. 3 — Profilul de nord al casei 1/S. IX. 1 — sol vegetal; 2 — depuneri și nivelări medievale târzii; 3 — nivele de construcție; 4 — strat de cultură din sec. XIII-XIV; 5 — cenușă și cărbune; 6 — strat de cultură din sec. XI-XII din care pornesc gropile mormintelor; 7 — strat de cultură din sec. IX-XI; 8 — platforme de lut galben; 9 — vatra cuptorului căptușită cu fragmente ceramice; 10 — humus antic cu ceramică preistorică și romană; 11 — cărbune; 12 — solul virgin.

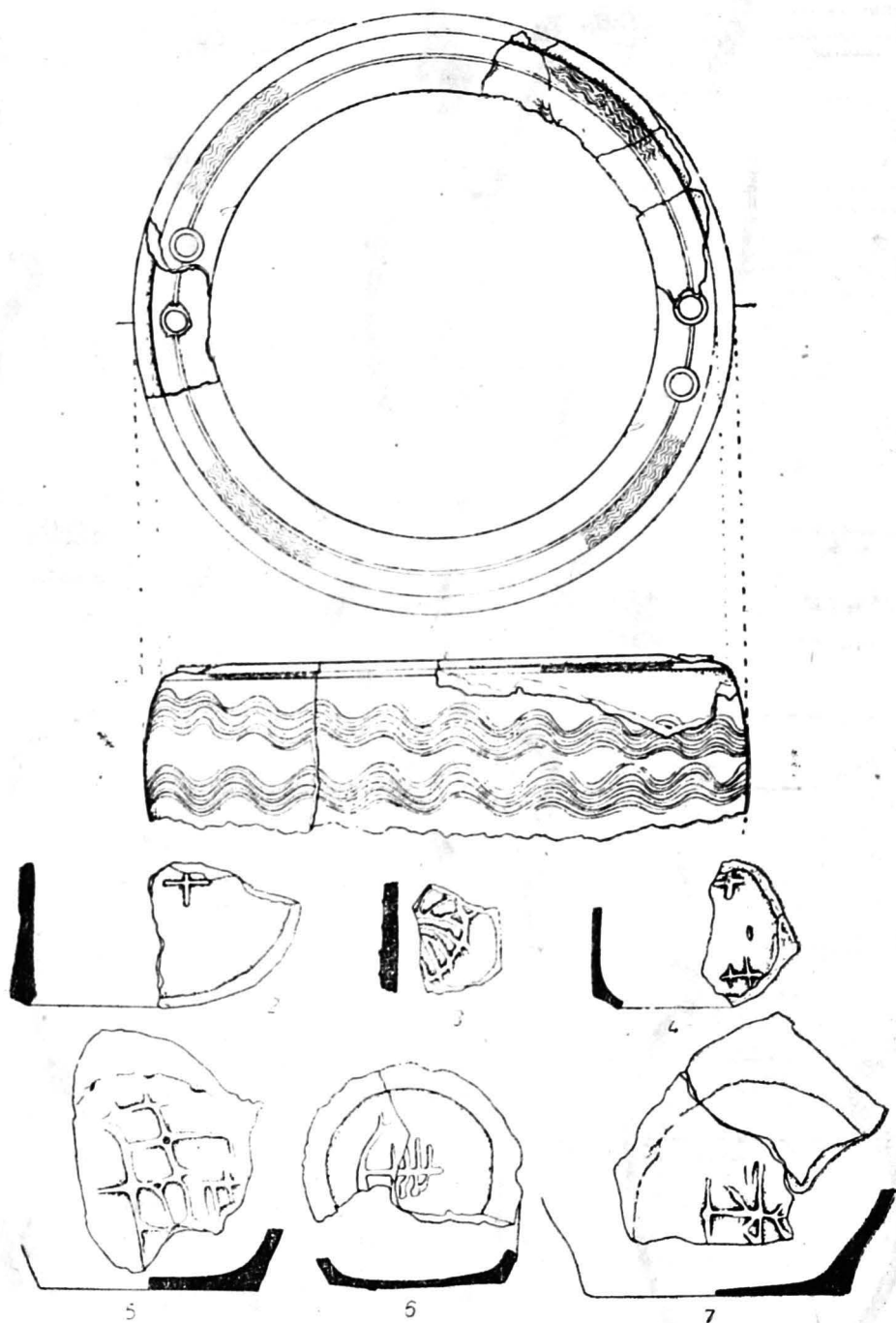
Pl. III — Ceramică de sec. IX—X.

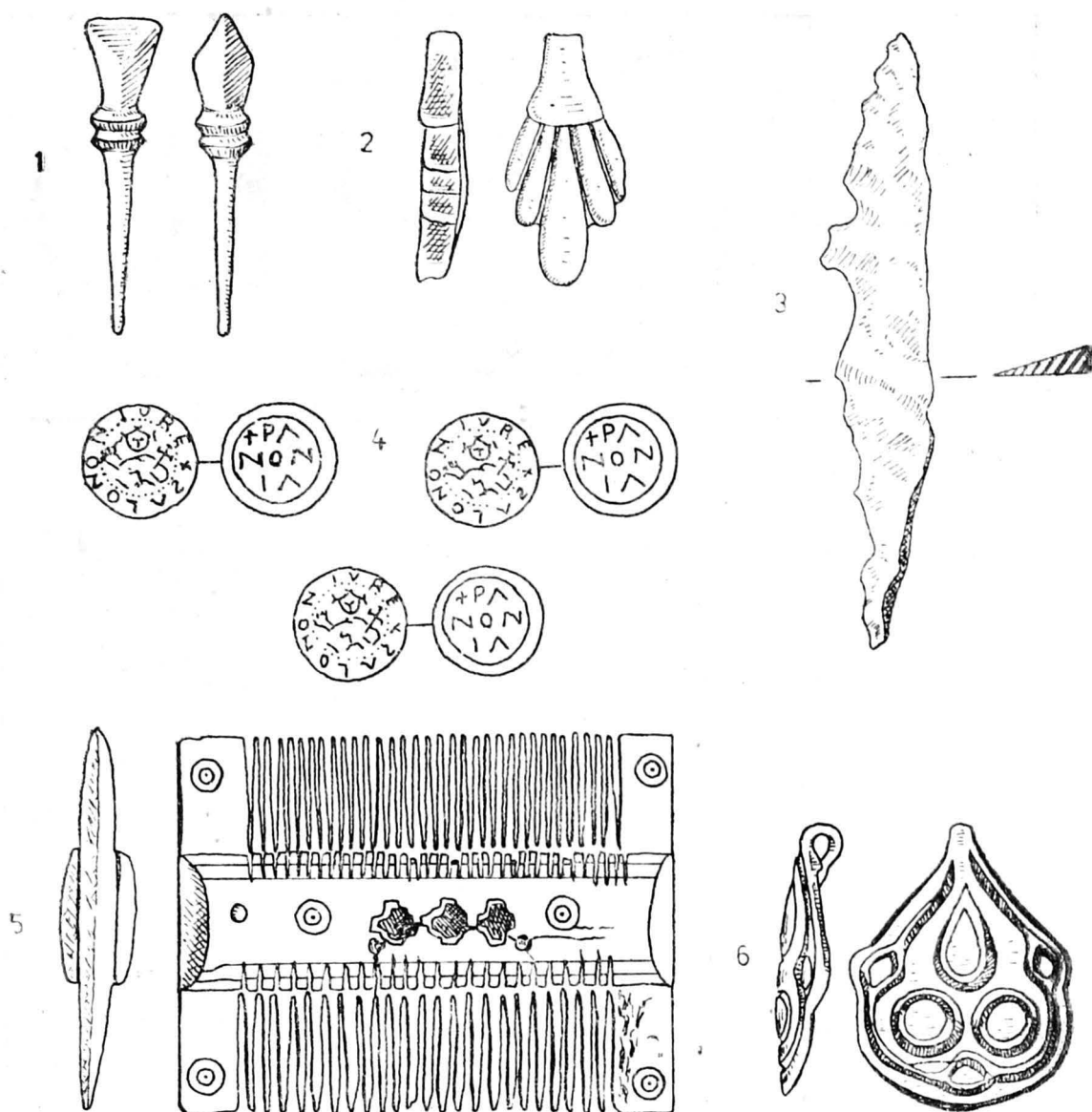

Pl. IV — Ceramică de sec. XI găsită împreună cu monedele de la regele Solomon (locuința din S. IV/B).

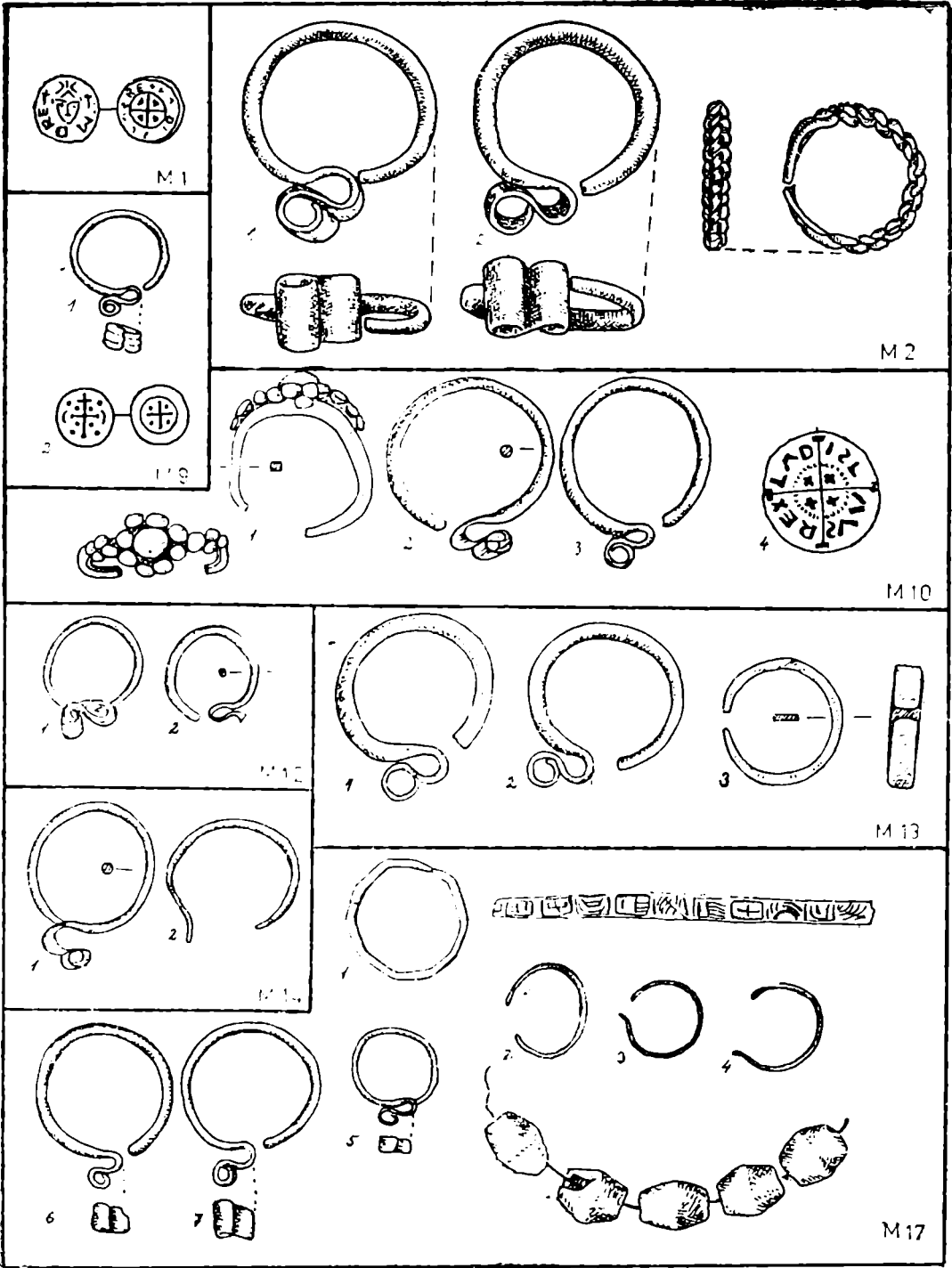

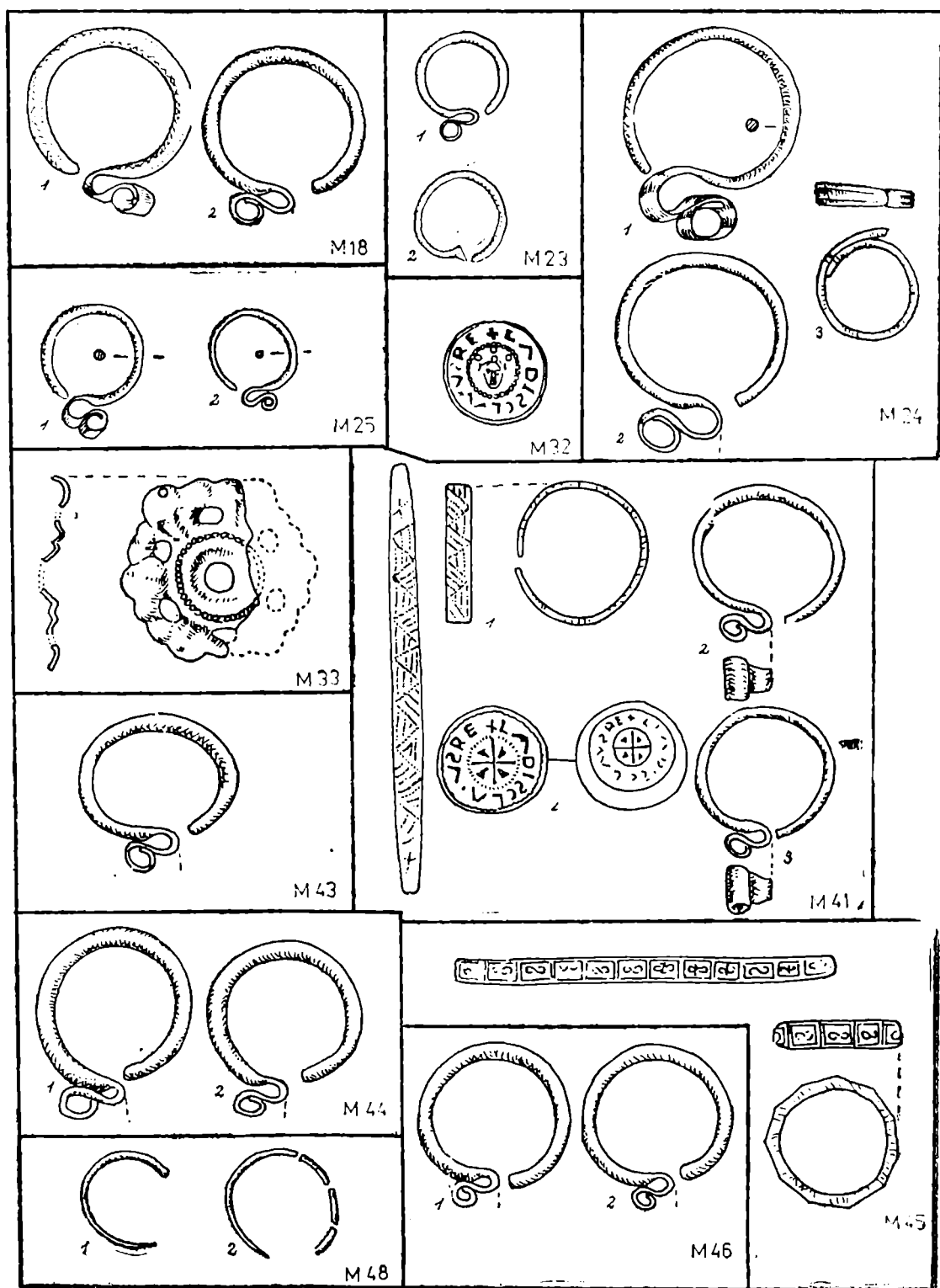
Pl. V. 1 — cazan de lut; 2 — 7 — funduri de vase cu ștampile (sec. XI).

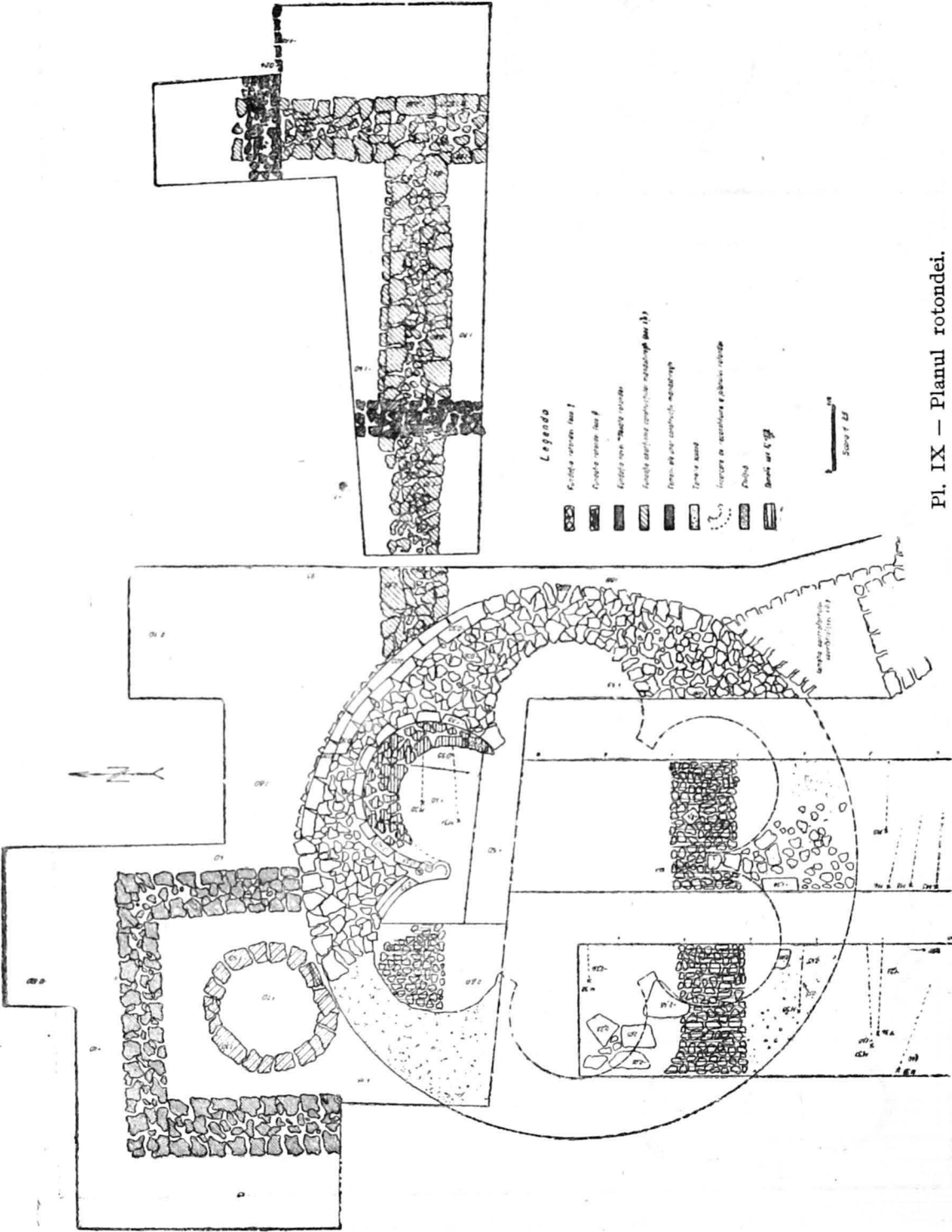
Pl. VI. 1 — dăltiță de bronz; 2 — piesă ornamentală; 3 — lamă de cuțit; 4 — denari de argint de la regele Solomon (1063—1074); 5 — pieptene de os; 6 — aplică de bronz turnată.

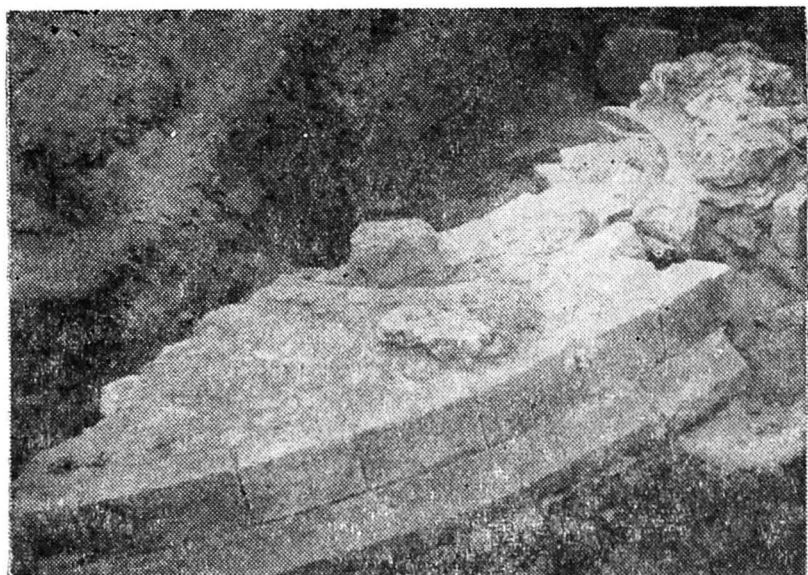
Pl. VII — Inventarul morimintelor nr. 1—17 (sec. XI—XII).

Pl. VIII — Inventarul mormintelor nr. 18—45 (sec. XI—XII).

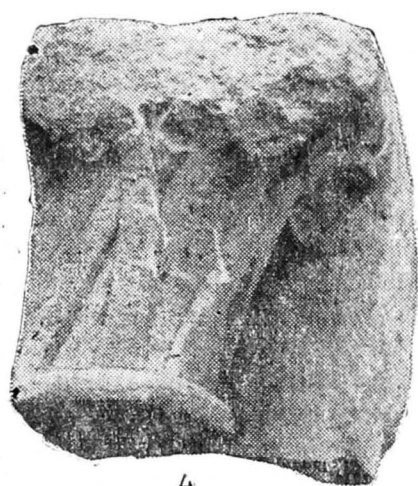
Pl. IX — Planul rotundei.

1

2

3

4

Pl. X. 1 — temelia și profilul de bază al rotondei; 2 — detalii din temelia rotondei cu piesa sculpturală refolosită; 3 — piesa sculpturală (vezi și fig. 2); 4 — capitel cu croșete.

Fig. 2 — Piesa sculpturală.

DER BURGWALL VON CLUJ-MĂNĂȘTUR

(Zusammenfassung)

Die Studie bezieht sich auf das chronologische Verhältnis zwischen den in der Zeit der ersten Bauphasen der Erd- und Holzburg von Cluj-Mănăștur bewohnten Schichten (9/10.—11. Jh.) und der dem ältesten benediktinischen Gotteshaus zugehörigen Begräbnisstätte. Bisher wurden 48 in die Zeitspanne vom Ende des 11. bis Ende des 12. Jhs. datierte Gräber freigelegt. Wie aus der in der S.IV.B gelegenen Erdhütte hervorgeht, auf deren Feuerherd man nebst für das 11. Jh. spezifische Keramik auch drei vom ungarischen König Salomon (1063—1074) geprägte Silbermünzen fand, erfolgten Brandlegung des Pfahlwerks wie auch Zerstörung und Verlassen der Wohnungen aus der letzten Phase nach der Hälfte des 11. Jhs. Das Fehlen der Wohnungen aus dem 12. Jh. im Westen des Burgwalls wie auch das Vorkommen des die alten Wohnungen überlagernden Friedhofs lässt auf die neue Bestimmung dieses Burgwallabschnitts schliessen. Es scheint, dass Ladislaus I., der über die Petschenegen — die oft Siebenbürgen als Einfallsausgangsstellung benützten — siegreich war, diesen Burgwall dem Benediktinerorden überliess, der ihn zu einem Vorposten ihres katholischen Bekehrungseifers machte. Auf der Nordseite der heutigen Kirche wurden die Grundmauern eines Klosterbaus und einer aussen kreisförmigen und innen sechsgelappten Rotunde teilweise freigelegt. Um Schäden abzuwenden wurden in späterer Zeit die Lappeninnenwände befestigt. In der Grundmauer wurde ein gemeisselter Stein — Basis zweier kleinen Säulen mit Krallen und plattgedrückten Formen, auf der ein von zwei Ungeheuer mit ausgestreckten und gekreuzten Hälsen umrahmter Mannskopf dargestellt ist — wiederverwendet. Das Bildhauerwerk wie auch das zwischen den Trümmern des Rundbaus aufgefundene Kapitell wurden in das 13. Jh. datiert. In einer dritten Phase wurde die westliche Hälfte der Rotunde von einem rechteckigen Schiff ersetzt, während die übrigen drei Lappen als Apsis dienten. Die Grundmauerspuren auf der westlichen und nördlichen Seite des Burgwalls gehören den Abteigebäuden aus dem 14.—16. Jh.

DOUĂ CTITORII ROMÂNEȘTI DIN SECOLUL AL XV-LEA: BISERICA SFÎNTUL GHEORGHE ȘI MĂNĂSTIREA LUPȘA

Pe valea Arieșului, pe teritoriul actualei comune Lupșa, se găsea pînă la începutul secolului al XVI-lea un înfloritor cnezat românesc, despre care ne vorbesc numeroase documente. Puternica familie cnezială Cîndea își avea reședința chiar în această localitate.

Localitatea Lupșa este amintită documentar pentru întâia oară în anul 1366, cînd regele Ludovic I recompensează pentru serviciile făcute pe Nicolae, fiul lui Cîndea, care încă înainte de această dată avusese drepturi de cneaz „*asupra moșiei și satului Lupșa, lângă mina regală zisă Onemperg*“ (Baia de Arieș)¹. Printr-un document din 22 februarie 1367, același rege confirmă lui Nicolae și fraților săi Ioan și Nicolae moșia Lupșa. Pentru serviciile deosebite aduse casei regale, Nicolae și frații săi sînt ridicați între nobilii regatului, precum și urmașii lor, iar moșia Lupșa, împreună cu satul, le este dăruită ca moșie veșnică nobiliară, cu titlul de nouă danie („*titulus sue nove donacionis*“). Cazul este excepțional, socotind că „în veacurile al XIV-lea și al XV-lea, în documente, nu aflăm nici un nobil român în comitatul Albei, iar pe Arieș nu se cunoaște decît o singură familie românească înnobilită, a Lupșeștilor“². În veacul al XV-lea cnezii Cîndea din Lupșa continuă să aibă un rol însemnat în viața acestor locuri. Din documentele primei jumătăți a secolului cunoaștem mai mulți membri ai familiei Cîndea, între care un loc important îl deține cneazul Ladislau, amintit în 1427, 1437, alături de frații săi Nicolae, Cînde, Gheorghe și Ioan³. Reședința cnezială este atestată într-un document din 24 august 1486 în satul Lupșa, probabil în apropierea bisericii Sfîntul Gheorghe, care aparține stilistic acestui veac⁴. În cursul veacului următor, în urma unui proces interminabil, ce a durat peste 150 de ani, cu locuitorii din Baia de Arieș, cnezatul românesc al Lupșei decade, astfel că la sfîrșitul veacului al XVI-lea, potrivit unui document datat 11 iunie 1592, stăpîn al moșiei este Paul Gyulai din Iara de Sus⁵.

¹ I. Minea, *Din istoria unui cnezat ardelean*, în *Cercetări istorice*, X—XII, 1934—1936, Iași, p. 45 și urm., unde sînt redată mai multe documente referitoare la cnezii din familia Cîndea din Lupșa. Atanasie Popa, *Bisericile vechi din Lupșa*, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 427, afirmă că „localitatea este amintită în 1361 ca posesiune a familiei Cîndea“.

² Silviu Dragomir, Sabin Belu, *Voievozi, cnezi și crainici la românii din Munții Apuseni și din regiunea Bihorului în evul mediu*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 173.

³ I. Minea, *op. cit.*, p. 48; Tului Racotă, *Cnezii Cîndea de Lupșa*, București, 1941, p. 7 și urm.

⁴ I. Minea, *op. cit.*, p. 49.

⁵ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, III, București, 1931, p. 290—291.

În prima jumătate a secolului al XV-lea cnezatul de pe valea Arieșului se află într-o înfloritoare dezvoltare și într-o situație excepțională, cnezii posedând privilegiile nobiliare. În aceste condiții este explicabilă ridicarea unei ctitorii cneziale de piatră, Biserica Sfântul Gheorghe, în 1421, precum și a unei mănăstiri de lemn cu hramul Sfântul Nicolae, probabil în anul 1429⁶. Primul dintre monumente, așa cum s-a mai subliniat, este „singura construcție românească din veacul al XV-lea, care să se poată compara ca proporții cu bisericile contemporane“ în stil gotic din Transilvania⁷.

Așezată în centrul comunei Lupșa, pe un loc ridicat ce domină localitatea, biserica Sfântul Gheorghe a fost înălțată, conform inscripției de la proscomidie din anul 1750, de către „boierul Stănilav“ în 1421:

La ani 1421
fiind cu îndemn de
la Dumnezeu zidită
(această) sf(întă) biserică
oarecare boieri anume
Stănilav.
Iar la ani 1750 s-a zugrăvit
acest sf(int) oltar din cheltu-
iala unui creștin de aici
din Lupșa anume Olia
Ioan au dat 18 flori(nți)
ca să fie vecinică pome(nire)
Ioan, Petca, Salomie,
Petca, Marie, Simz(iană)
Ande, Nicolae, Fili(mon?)
Ioana...⁸

Deși datînd de la mijlocul veacului al XVIII-lea, inscripția din biserica din Lupșa conservă, se pare, anul exact al ridicării edificiului. Faptul că data menționată în inscripție (anul 1421) nu este un număr rotund, ne duce spre concluzia logică că acesta este anul real al edificării construcției, element cronologic preluat desigur de către cei ce au scris această inscripție din o însemnare mai veche (ce se afla poate în același loc, la proscomidie). Inscripția amintește și pe ctitor, boierul (?) Stanis-

⁶ Referitor la anul construcției Mănăstirii Lupșa vezi *Sematismul*, Blaj, 1900, p. 518; Ștefan Meteș, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, p. 152 și urm.

⁷ Eugenia Greceanu, *Influența gotică în arhitectura bisericilor românești din Transilvania*, în *SCIA*, tom. 18, nr. 1, 1971, p. 53.

⁸ Nicolae Iorga, *Scrisori și inscripții ardelenice și maramureșene*, II, București, 1906, p. 129. Redăm mai jos și textul publicat de marele istoric „după note date de un prieten din Turda“: „La intrare: La ani 1421... Dumnezeu zidită iaste... cu... sf. Biserică(ă), de oarecare boiari, anume Stănilavu. Iară la ani 1750 s-a zidit acest sf... cu cheltuiala unui creștin de aici, din Lupșa anume O... Ioanu au dat 18 fl. ca să fie vecinică pom(enire)“ (după care urmează pomelnicul).

lav, nume ce a fost luat dintr-o sursă descifrată eronat, deoarece se poate presupune, pe baza documentelor din prima jumătate a secolului al XV-lea, că personajul cel mai important din familia Cindea, stăpînă a cnezatului Lupșa, în deceniile trei și patru, este Vladislav (sau Ladislav)⁹.

Textul inscripției scris la mijlocul veacului al XVIII-lea, utilizînd în redactare date care arată vechimea unui monument românesc, este în consens cu noile idealuri sociale și naționale ale românilor transilvăneni, formulate cu tot mai multă pregnanță în această epocă. Nu întîmplător în prima jumătate a celui de-al XVIII-lea veac întîlnim asemenea inscripții în mai multe biserici, relevînd un trecut și o istorie remarcabilă a neamului românesc transilvan. Aceleași motive par a fi făcut pe restauratorii picturilor de la Strei Singiorgiu, în 1743, să recopieze inscripția slavonă din 1408 în care sînt amintiți cnejii de pe valea Streiului¹⁰, sau pe pictorii bisericii din Zlatna, să consemneze în 1744, în timpul lui „Vlădica Ioan Inochentie de Sad“, într-o lungă inscripție, anul construcției, precum și ctitorii monumentului¹¹.

Biserica ridicată în 1421 de către cnezii din familia Cindea avea un plan cu numai două încăperi, respectiv naosul și absida poligonală a altarului, iar accesul în biserică se făcea prin intermediul celor două portaluri, unul pe latura de sud și altul spre vest. Tipul de plan compus numai din naos și altar este foarte răspîdit în ambianța românească din Transilvania, atît la bisericile cu absidă pătrată¹², cît și la cele cu absida poligonală¹³. O planimetrie asemănătoare cu cea a bisericii din Lupșa întîlnim la biserica episcopală din Feleac, ridicată în jurul anului 1488¹⁴, monument apropiat ca dimensiuni, care folosește de asemenea

⁹ I. Minea, *op. cit.*, p. 45 și urm.

¹⁰ Virgil Vătășianu, *Vechile biserici de piatră românești din Hunedoara*, extras din ACMIT, 1929, p. 29—30; Vasile Drăguț, *Pictura murală din Transilvania*, București, 1970, p. 82, nota 86 redă inscripția, care vorbește de repictarea bisericii din Strei Singiorgiu: „S-au înnoit în zilele înălțate(i) crăesi(i) Mariei, fiind vl(ă)d(i)că Ardealului(i) Ioan Inochentie liberu baronu de Sadu. Anul Do(mnului) 1743, zugrav fiind Gheorghe Șandru (nu „Șandor“ n.n.) ot Făgăraș. V(ă)l(eat) di la zidirea lum(i) 7251 (1743)“. Ni se pare semnificativ faptul că zugravul restaurator al picturii este din Făgăraș, oraș în care fusese pînă în 1738 sediul episcopiei unite. Pentru inscripția din 1408 de la Strei Singiorgiu vezi G. Mihăilă, *Cele mai vechi inscripții cunoscute ale românilor din Transilvania (1313—1314 și 1408, Streisengiorgiu, orașul Călan, județul Hunedoara)*, în *Revista Muzeelor și Monumentelor*, 1978, 1, p. 33 și urm.

¹¹ Inscripția se compune din două părți, una pictată în partea nordică și cealaltă în partea sudică a arcului triumfal de la biserica din Zlatna. Eugenia Greceanu, Ioana Cristache Panait, *Contribuții la datarea etapelor de construcție ale bisericii ortodoxe Adormirea Maicii Domnului din Zlatna*, în *Monumente Istoric-Studii și lucrări de restaurare*, 2, 1967, p. 167. Autorii redau textul inscripției, ca fiind două inscripții, una datînd „din ultimii ani ai veacului al XVII-lea, iar partea a doua din 1744“. Menționăm că tipul și cromatica literelor, precum și formularea textului sînt identice.

¹² Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 37, fig. 3, unde sînt redate planurile bisericilor de la Strei, Zlatna, Ribița, Hălmașiu, Rîu de Mori, Leșnic.

¹³ *Idem*, p. 50, 56, fig. 13, 19.

¹⁴ Vezi planul bisericii episcopale din Feleac la Marius Porumb, *Bisericile din Feleac și Vad*, București, 1968.

două portaluri de acces, unul în vest și altul spre sud. Ancadramentele celor două portaluri de la Lupșa sînt în arc frînt și au canaturile originale.

Inițial absida altarului a avut se pare o altă boltă, probabil pe ogive, socotind că la exterior această parte a monumentului are contraforturi. Această schimbare s-a făcut la începutul secolului al XIX-lea, înainte de 1810, cînd se pictează absida altarului, precum și tîmpla de zid¹⁵. Cu aceeași ocazie a fost înlocuit vechiul arc triumfal cu cel actual de formă semicirculară, în stil neoclasic, și nu de factură romanică tirzie, cum s-a presupus într-o lucrare recentă¹⁶.

Înainte de 1810, cu ocazia refacerii bolților absidei, biserica a fost mărită, adăugîndu-se în partea de vest pronaosul. Vechiul portal în arc frînt de pe fațada vestică a naosului a fost mutat pe latura sudică a pronaosului, iar între cele două încăperi au fost perforate două deschideri. Deasupra intrării în naos se află o pictură murală reprezentînd pe Maica Domnului cu pruncul în brațe, simbolic așezată în cupa unei fîntîni din care beau cei însetați. În colțurile de jos ale picturii se mai păstrează fragmentar inscripția publicată de Nicolae Iorga la începutul secolului nostru¹⁷, care pomeneste numele celor doi zugravi Simion Silaghi din Abrud și Nicolae Ciungar¹⁸. Se pare că aceiași meșteri sînt și autorii picturii de pe bolta altarului, precum și ai unei părți de pe pereții absidei. Alături de pictura lor, în altar se păstrează friza ce reprezintă pe sfinții părinți ai bisericii.

În naos se păstrează o bună parte din pictura datată prin inscripția de la proscomidie în anul 1750. Pe peretele nordic scenele sînt așezate în trei registre. În cel de jos, de la stînga la dreapta sînt reprezentați în picioare următorii sfinți: Constantin și Elena, Sf. Mucenic Lup, Trifon, Ignatie, Procopie, Platon, Nichita, Mercurie, Teodor, Dimitrie și Arhanghelul Mihail. În registrul median sînt zugrăvite cinci scene, dintre

¹⁵ Pe spatele tîmplei de zid se află următoarea inscripție, scrisă cu litere chirilice: „În zilele oblăduirii Prea Înălțatului Împărat Franțiscu, vicăraș Nicolae Husovici, s-au zugrăvit acest sfînt oltariu și fruntariu prin sirguința acestor aici numiți ctitori: c(institut) p(ărinte) protopop și asesor consistor(iului) Ioan Na(n)-drea și fiisa Elena, Șpan Ilie și fii dumisale, popa Iuon, Niculae, Petru, soțu dumisale Tudora, ... Gavrilă, șpan domnesc și crîsnic bisericii, soțu dumisale Ioana, fii Dumitru, Luca, Ioan, Avram, Vasilie, Todor, Ioan, Niculae, Mărăești Todor, Bădău Simion, Sîrb Todor, Șerban Nicolae, Bătogă Codrana, Ioan Biște, Dumitru, Andreș Ilie, Nicoară Ion, Muntean Vasilie dascăl, Pop Ioan Nandra, Ioan Hentie, Ion Todor, Șpan Petru, Ioan. ... Cu cheltuiala a tot poporul la anii 1810, cine cit a vrut“. Vezi diferențe de lectură la Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 130; Atanasie Popa, *op. cit.*, p. 428.

¹⁶ Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 53.

¹⁷ Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 428.

¹⁸ Lectura defectuoasă, precum și faptul că în prezent inscripția nu se conservă în întregime, ne duce spre ipoteza că Nicolae Ciungar este un bănățean din Almaș, și nu din Jucu de lingă Cluj. Pentru activitatea lui Simion Silaghi din Abrud și a lui Nicolae Ciungar vezi Ștefan Metes, *Zugravii bisericilor române*, în ACMIT, 1926—1928, p. 118; Ioana Cristache Panait, *Contribuții la cunoașterea picturii bănățene din bisericile de lemn de la sfîrșitul sec. XVIII — începutul sec. XIX*, în SCIA, 1972, nr. 1, p. 125 și urm.; Marius Porumb, *Zugravi și centre românești de pictură din Transilvania secolului al XVIII-lea*, în AIIA, XIX, 1976, p. 121.

care ultima spre altar este acoperită pe jumătate de pictura mai nouă din 1810: Nașterea Maicii Domnului, Prezentarea la templu a fecioarei, Bunavestire, Nașterea lui Isus și Întîmpinarea Domnului. Ultimul registru mai conservă doar trei scene: Rugăciunea pe Muntele Măslinilor, Sărutul lui Iuda, Isus în fața lui Anna. Pe peretele sudic teoria de sfinți este așezată la fel ca și pe peretele opus în partea inferioară, în următoarea ordine: Sfîntul Gheorghe (patronul bisericii, așezat spre altar), Artemie, Sf. Cosma și Damian, Evstatie, Mochie, Ioan. Registrul median mai păstrează doar trei scene: Sfînta Troiță la Mamvri, Apostolii Petru și Pavel, Schimbarea la față. Din ultimul registru se mai văd doar două scene din Cielul Patimilor: Încununarea cu spini și Biciuirea.

Pictura de la 1750 este realizată în spiritul tradițional, avînd evidente înrîuriri ale artei brîncovenești. Dar despre aceasta vom trata cu un alt prilej.

Pe peretele sudic al naosului, în colțul dinspre vest, de sub tencuială au apărut mai multe fragmente de pictură, ce par să facă parte dintr-o amplă compoziție (Judecata de pe urmă?), și care, probabil, datează din secolele XV—XVI (?)¹⁹.

Alături de pictura murală, în biserica Sfîntul Gheorghe din Lupșa se conservă și mai multe icoane pe lemn. Dintre acestea cea mai veche este o icoană ce reprezintă pe Isus Pantocrator, a cărui figură a fost repictată în jurul anului 1810, dar al cărui suport și decor în relief aurit datează din secolul al XV-lea²⁰.

În biserică se păstrează un număr însemnat de strane din diferite epoci, cele mai vechi par să dateze din secolul al XVII-lea. Cîteva dintre ele poartă inscripții, una fiind datată în anul 1733, iar alta poartă numele lui Ilie Șpan și anul 1810.

De la începutul veacului al XIX-lea datează pridvorul ridicat în partea de sud a pronaosului, care este pictat în jurul anului 1810.

În patrimoniul bisericii Sfîntul Gheorghe din Lupșa, alături de numeroasele tipărituri din veacul al XVIII-lea, se păstrează în bune condițiuni și *Noul Testament* de la Bălgrad tipărit de mitropolitul Simion Ștefan în 1648 și *Chiriacadromionul*, ieșit din teascurile aceleiași tipografii în anul 1699.

Biserica Sfîntul Gheorghe, ctitorie a cnezilor Cîndea din Lupșa, este unul din monumentele cele mai valoroase din Transilvania, este o pagină de istorie și cultură românească. Starea de conservare în care se află monumentul pretinde luarea unor urgente măsuri de restaurare și cercetare în același timp. Nu ne îndoim de faptul că o dată cu restaurarea monumentului vor ieși la lumină noi date importante privind istoria acestor locuri, precum și importante vestigii artistice.

*

¹⁹ Fragmentele de pictură ce apar pe peretele de nord, în partea de vest a naosului, se deosebesc cromatic de pictura din secolul al XVIII-lea. Calitatea tehnică a picturilor este evident superioară. În unul din fragmente se poate observa partea superioară a unor nimburi.

²⁰ Icoana a fost publicată de Marius Porumb, *Vechi icoane românești din Transilvania (secolele XV—XVI)*, în *Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă*, 1977, 1, p. 52, fig. 3.

Așezată în apropierea șoselei naționale Turda—Cîmpeni, la numai 3 kilometri de sat, Mănăstirea Lupșa, unul din exemplarele cele mai interesante și mai vechi ale arhitecturii de lemn de pe valea Arieșului, este construită într-o poiană, înconjurată de păduri seculare.

Poate conform tradiției păstrate, dar mai degrabă pe baza unor documente sau a unor inscripții, Șematismul publicat la Blaj în 1900 consemnează construirea bisericii de lemn a Mănăstirii Lupșa la o dată atît de precisă, anul 1429²¹. Deși Mănăstirea Sfîntul Nicolae²² nu este atestată documentar în secolul al XV-lea, ci mult mai tîrziu, dintr-o hotărnicie făcută în anul 1427 aflăm că unul din dealurile din hotarul cnezatului Lupșa se numea semnificativ *Muntele Călugărului (Kalagyer hege)*²³, ceea ce ne face să presupunem că la data respectivă ea exista.

Făcînd o paralelă cu Țara Maramureșului, unde pe baza documentelor din veacurile al XIV-lea și al XV-lea se poate constata „existența a două categorii de lăcașuri religioase, bisericile parohiale aflate în vatra satului și mănăstirile situate în locuri izolate, departe de așezările omenеști”²⁴, ni se pare că situația pe teritoriul cnezatului Lupșeștilor este foarte apropiată. Atît mănăstirile, cît și bisericile parohiale erau în Maramureș patronate și aparțineau cu drept de proprietate familiilor feudale. Se pare că și în cazul cnezatului Cindeștilor de pe valea Arieșului, familia din Lupșa a avut un rol însemnat în întemeierea mănăstirii Sfîntului Nicolae, fiind patroana acestui așezămînt monahal.

Desigur, nu lipsită de importanță pentru istoria începuturilor acestui lăcaș religios, precum și pentru rolul său ca centru cultural românesc, este și conservarea în zestrea Mănăstirii Lupșa a unui exemplar din *Faptele apostolilor* sau *Praxiul*, tipărit la Brașov de Diaconul Coresi în 1563, carte ce a fost donată Academiei în anul 1884²⁵.

Planimetric, biserica de lemn a fostei Mănăstiri Lupșa se compune din tradiționalele încăperi specifice cultului ortodox: absida decroșată a altarului, de formă poligonală, un naos dreptunghiular și un pronaos de mici dimensiuni, care de fapt este un pridvor închis. Este puțin obișnuit la bisericile românești de lemn, ca atît absida, cît și naosul să nu fie boltite, ci să aibă tavane casetate în stilul renașterii. Tavanul pronaosului este nedecorat. Decorul diferențiat al tavanelor ne face să avansăm ipoteza că inițial biserica era compusă doar din două încăperi, respectiv naosul și absida altarului, așa cum întîlnim la numeroase edificii religioase de zid ce datează din secolele XIV—XV, și că abia la sfîrșitul veacului al XVIII-lea se adaugă micul pronaos, peste care se ridică turnul-clopotniță. Dimensiunile reduse ale pronaosului se explică în cazul

²¹ Șematismul, Blaj, 1900, p. 518.

²² În sec. XIV—XV se manifestă o preferință pentru Sf. Nicolae, care este ales ca patron a numeroase biserici. Amintim dintre bisericile românești transilvănene Șcheii Brașovului, Densuș, Ribița, Hunedoara, Leșnic, Rîșnov, Birsău, Vad (?).

²³ I. Minea, *op. cit.*, p. 55.

²⁴ Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970, p. 216—217.

²⁵ Ștefan Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1935, p. 137.

de față și prin faptul că lăcașul era biserică mănăstirească și nu biserică de mir.

Pe de altă parte, existența intrării pe latura de nord, caz destul de rar întâlnit la bisericile românești, ne amintește de două monumente ce datează din secolul al XIV-lea, Mănăstirea Rîmeți și ctitoria Bileștilor din Crișcior, ambele localități din Munții Apuseni²⁶. Pentru datarea pronaosului încă în veacul al XV-lea, deci odată cu întreaga biserică, pledează și ancadramentul ușii de formă semicirculară, avînd umerăși la colțuri, asemănător cu cel dintre naos și pronaos²⁷.

Spre deosebire de alte biserici de lemn, Mănăstirea Lupșa se distinge în elevație prin pereții săi înalți, amintind oarecum de silueta bisericii din sat. Silueta suplă a monumentului este subliniată de acoperișul de șindrilă în pante mari, unic peste naos și pronaos, și un altul peste altar.

În interiorul bisericii nu se mai păstrează nimic din vechiul decor parietal. Probabil pictura a fost înlăturată cu ocazia renovării și tăvănirii naosului și altarului, în anul 1694. O inscripție în limba latină²⁸ ce se află pictată pe una din casetele tavanului din absida altarului menționează această renovare, care de fapt trebuie să fi fost înlocuirea mai vechii bolți de lemn:

ANNO DO(MI)NI NOSTRI
IESV CHR(IS)TI 1694
Die 1 Decembris
Hoc Tectum Templi Fac
tvm per Iohannem Soy
mosinvm et per Ste
phanum Gyarfás De
Thorocko szengyog.
1 6 9 4 (în chirilică).²⁹

Casetele tavanului din altar sînt pictate cu motive decorative în stilul renașterii. Inscripția menționată mai sus se află în centrul tavanului din absidă, avînd la răsărit și apus cite o casetă în care sînt reprezentate măști cu soarele și luna. În naos, toate casetele sînt pictate cu elemente florale și vegetale stilizate în stilul renașterii, nefiind pictată nici o imagine cu caracter religios, lucru neobișnuit pentru o biserică ortodoxă.

²⁶ Ecaterina Cincheza-Buculei, *Date noi privind pictura bisericii din Crișcior*, în SCIA, tom. 25, 1978, p. 35 și urm.

²⁷ Ioana Cristache Panait, Marinel Daia, *Noi rezultate ale cercetării arhitecturii de lemn din județul Sălaj*, în *Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă*, 1976, nr. 1, p. 73.

²⁸ Atanasie Popa, *op. cit.*, p. 430 menționează că inscripția este scrisă „cu litere chirilice”.

²⁹ „În anul Domnului nostru Isus Hristos 1694 ziua decembrie 1. Acest acoperămînt (tavan) al bisericii a fost făcut prin Ioan Șoimușeanul și prin Ștefan Gyarfás din Trascău Singiorgiu”. Cele două localități sînt și ele în zona Munților Apuseni. Singiorgiu Trascăului este chiar destul de aproape de Lupșa (în linie dreaptă).

În biserică se păstrează în condiții excepționale o parte din icoanele vechiului iconostas, iar trei din prăznicare se găsesc în colecțiile muzeului din comuna Lupșa. Cele patru icoane împărătești, având chenare de ghirlande florale în relief aurit, reprezintă pe *Maica Domnului cu pruncul în brațe* (91 × 61,5 cm), *Deesis* (91 × 62 cm), *Arhanghelul Mihail* (91,5 × 65 cm) și patronul bisericii, *Sfântul Nicolae* (92 × 63,5 cm). Din registrul următor nu se mai păstrează la biserică decât un singur prăznicar, foarte deteriorat, reprezentind *Coborîrea la iad* (Anastasis), în care abia se mai pot recunoaște câteva personaje (Isus întinzînd mina spre Adam și Eva, figura unui proroc etc.). Dimensiunile acestei icoane sînt foarte apropiate de ale celor trei prăznicare păstrate la Muzeul din Lupșa și care cu siguranță provin de la această biserică. Prăznicarele din colecția muzeului reprezintă *Intrarea în Ierusalim* sau *Dumineca flo-riilor* (47,5 × 36 cm), *Intîmpinarea Domnului* (48 × 36 cm) și *Botezul lui Isus* (48 × 36,5 cm). Un al treilea registru al iconostasului, cum era firesc, conform canoanelor iconografice, reprezintă pe apostoli avînd în mijlocul lor pe Isus pe tron. Fondul icoanelor este un albastru verzui, cu stele albe, iar nimburile sînt de aur. Icoanele reprezintă pe *Apostolul evanghelist Marcu* (47,5 × 34 cm), *Apostolul Petru* (48 × 36 cm), *Apostolul evanghelist Matei* (48 × 34 cm), *Apostolul Iacov* (47 × 34 cm), *Apostolul Toma* (47 × 34 cm), *Apostolul Simion* (48 × 34 cm), *Apostolul Filip* (48 × 34 cm), *Apostolul Evanghelist Luca* (47 × 33 cm), *Apostolul Vartolomeu* (47,5 × 35 cm), *Apostolul Pavel* (47 × 34 cm), *Apostolul Andrei* (47 × 35 cm), *Apostolul evanghelist Ioan* (47 × 33,5 cm).

Pictura celor patru icoane împărătești, prin modul de compunere a figurilor, prin cromatică și prin decorul de aur hașurat al detaliilor, amintește de pictura din Țara Românească, în epoca de înflorire a celui de-al XVI-lea veac³⁰. În icoana *Deesis*, pe cartea deschisă ținută în mina stîngă de Isus, este scris obișnuitul text din evanghelia lui Matei, în limba română³¹, în timp ce inscripția ce amintește de donatori, din partea stîngă a panoului, este în slavonă: „*Pomenește Doamne pe Dumitru (și) Rosanda*“.

Personajele icoanelor împărătești sînt pictate într-o atitudine de frontalitate, cu ochii hieratici, avînd costume ce sînt redată destul de grafic, cu tendințe spre decorativism. Figurile sînt pictate cu multă îngrijire, cu minuțiozitate, mai ales atunci cînd este vorba de detalii. Fețele sînt încadrate de nimburi în relief aurit, avînd decoruri vegetale, la fel ca și chenarele icoanelor, motivele florale ducîndu-ne cu gîndul la repertoriul ornamental din epoca lui Matei Basarab³².

Spre deosebire de personajele icoanelor împărătești, cei doisprezece apostoli sînt reprezentați în jilțuri cu spătare, așezați într-un ușor semi-

³⁰ În legătură cu pictura din Țara Românească, precum și pentru comparația icoanelor noastre vezi Carmen Laura Dumitrescu, *Pictura murală din Țara Românească în veacul al XVI-lea*, București, 1978.

³¹ *Matei*, 25, 34. Utilizarea textului în limba română se întîlnește în Transilvania cel mai devreme în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

³² Corina Nicolescu, *Icoane vechi românești*, București, 1971, p. 40, fig. 46. Decorul în relief al icoanelor de la Mănăstirea Arnota folosește motivul garoafei, al frunzelor de acant și flori de inspirație orientală, întîlnite și în cazul icoanelor noastre.

profil, în așa fel ca cele două grupuri să fie îndreptate cu fața în direcția icoanei centrale a lui Isus pe tron. Pictorul a încercat să redea cât mai variat fiecare figură de apostol, individualizând fiecare personaj după vîrstă și prin trăsăturile feței, prin gestica mîinilor, cromatica și desenul veșmintelor. Într-o oarecare măsură, friza apostolilor de la Mănăstirea Lupșa ne evocă același registru al fruntariului bisericii Sfîntului Nicolae din Hunedoara, pictat în anul 1654 de Constantin Zugravul³³.

Cele trei icoane prăznicare de la muzeul din comună, prin reprezentarea unor compoziții cu mai multe personaje, prin modul de punere în pagină și iconografie, pot să furnizeze mai multe date privind pictorul timples Mănăstirii Lupșa, mediul artistic în care s-a format, calitățile sale de desenator. În prăznicarul Intrarea în Ierusalim (Dumineca floriilor), personajele din grupul ce-l urmează pe Isus au fizionomii întru totul asemănătoare cu cele ale apostolilor din icoanele de la mănăstire, confirmînd astfel apartenența la același autor. Botezul lui Isus este înfățișat ca o scenă în care apar elemente simbolice. În partea stîngă, în colțul de jos al panoului, apare securea la rădăcina unui copac, aluzie la un paragraf din Evanghelia lui Matei³⁴. Compoziția icoanei ne amintește de aceeași scenă de la Bolnița Coziei, pictată în 1542—1543, unde înrîurirea artei sud-balcanice, cu precădere a celei macedonene, „se lasă citită în opera zugravilor David și Raduslav”³⁵. Hristos în picioare, în mijlocul Iordanului, stă pe o piatră de sub care iese un șarpe. Este și aceasta o aluzie la legenda apocrifă despre „zapisul lui Adam cu Satana”, răspîdit în literatura populară, într-un bogat ciclu de legende, încă din veacul al XV-lea³⁶. În stînga se află Ioan Înaintemergătorul, iar pe malul din dreapta trei îngeri în picioare „stau respectuoși cu mîinile întinse”, ținînd o pinzătură; sînt martorii epifaniei³⁷. În rîu sînt pictați pești, în stînga pietrei pe care stă Isus, un bătrîn cu un ulcior în mînă reprezintă personificarea Iordanului, iar în dreapta o femeie nudă, călare pe un pește, reprezintă alegoria mării³⁸. Motivul celor două alegorii îl găsim și în scena cu aceeași temă din pictura murală a bisericii Sfîntul Nicolae din Hunedoara³⁹, realizată de zugravii Constantin și Stan, în anul 1654⁴⁰, ansamblu mural apropiat stilistic de icoanele de la Mănăstirea Lupșa.

Artistul care a realizat acest iconostas este un meșter talentat, cunoscînd cu siguranță realizările artistice de seamă de la sudul Carpaților, vîdînd o formație artistică superioară, ce nu a fost dobîndită într-un

³³ Marius Porumb, *Zugravii iconostasului bisericii Sfîntul Nicolae din Hunedoara*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 677—694.

³⁴ „Căci iată securea la rădăcina pomilor este. Deci tot pomul, care nu face rod bun, se taie și în foc se aruncă” Matei, 3, 10.

³⁵ Carmen Laura Dumitrescu, *op. cit.*, p. 74.

³⁶ N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, I, București, 1974, p. 66—79.

³⁷ I. D. Ștefănescu, *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, București, 1973, p. 66—79.

³⁸ Vezi mai multe icoane asemănătoare în M. Chatzidakis, V. Djurič, *Les icônes dans les collections suisses*, Geneva, 1968, Catalog, 114, 191.

³⁹ Scena Botezul lui Isus se află pe bolta naosului în partea de nord a bisericii.

⁴⁰ Marius Porumb, *op. cit.*, p. 686 și urm.

modest atelier, ci în mod sigur într-unul din atelierele însemnate ale Țării Românești, din timpul domniei lui Matei Basarab, epocă remarcabilă prin intensitatea relațiilor cultural-artistice între cele două provincii.

În veacul al XVIII-lea Mănăstirea Lupșa este amenințată cu dărîmarea de către generalul Buccow, deoarece aparținea ortodocșilor. Episcopul unit Petru Pavel Aron, care era de loc din Bistra, localitate de pe valea Arieșului la cîțiva kilometri depărtare de Lupșa, scrie în 17 iulie 1762 generalului Buccow, intervenind pentru salvarea mănăstirii, cerînd alungarea călugărului Procopie⁴¹. În 1765 și 1767, în mănăstire erau doar doi călugări, egumenul Pahomie și ieromonahul Silvestru, iar în 1772 era doar unul singur. Viața mănăstirească se destramă în anii următori, iar în anul 1832 acest centru monahal este desființat, lăcașul devenind biserică parohială pentru credincioșii din cătunele apropiate⁴².

Din secolul al XVIII-lea se păstrează în biserica Mănăstirii Lupșa mai multe icoane. O icoană a Maicii Domnului cu pruncul în brațe, precum și o reprezentare a Adormirii Maicii Domnului datează din această epocă.

Alături de biserica Sfîntul Gheorghe din Lupșa, biserica de lemn Sfîntul Nicolae a fostei mănăstiri este un prețios monument al artei feudale românești din Transilvania, o pagină din zbuciumata istorie a acestor meleaguri.

MARIUS PORUMB

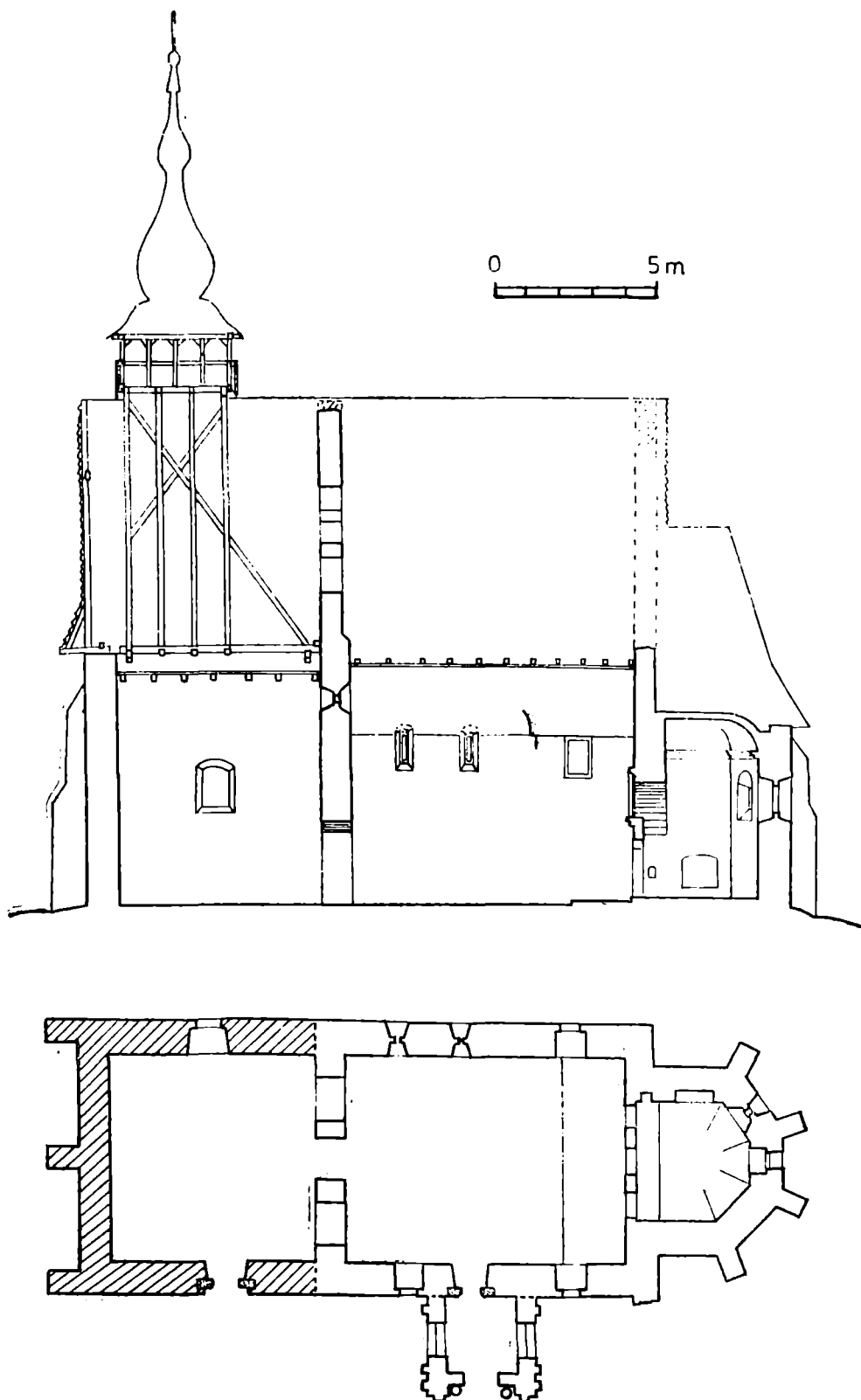
TWO FIFTEENTH CENTURY ROMANIAN MONUMENTS: THE SAINT GEORGE CHURCH AND THE LUPȘA MONASTERY

(Abstract)

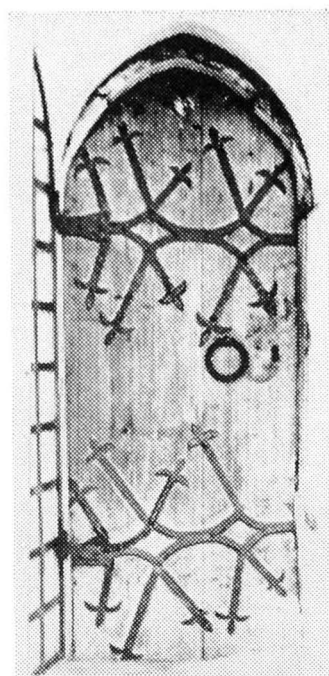
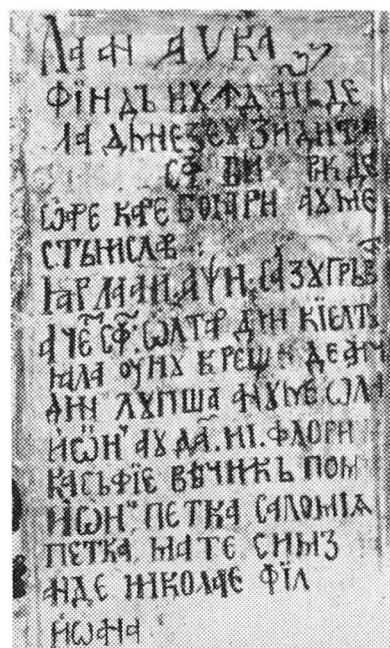
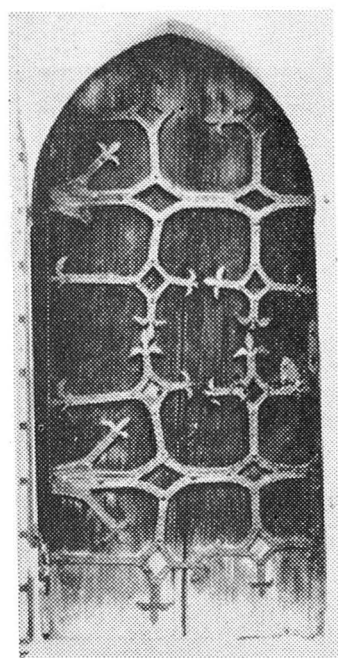
On the Arieș Valley, at Lupșa, we can see two old Romanian monuments, the Saint George church, in Gothic style, which the Cindea family erected in 1421 and the wooden church of the former monastery which was erected from the orders of the same family. The two monuments preserve valuable fragments of mural paintings, 15th—17th c. icons and old printed works.

⁴¹ Ștefan Meteș, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, p. 153.

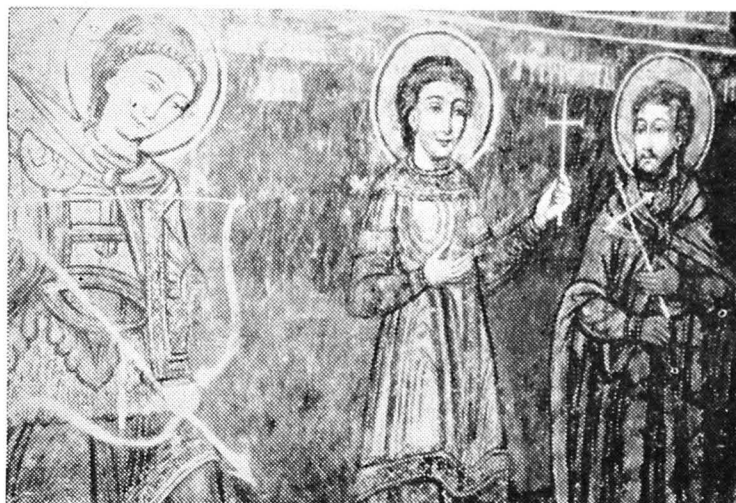
⁴² *Ibidem*.

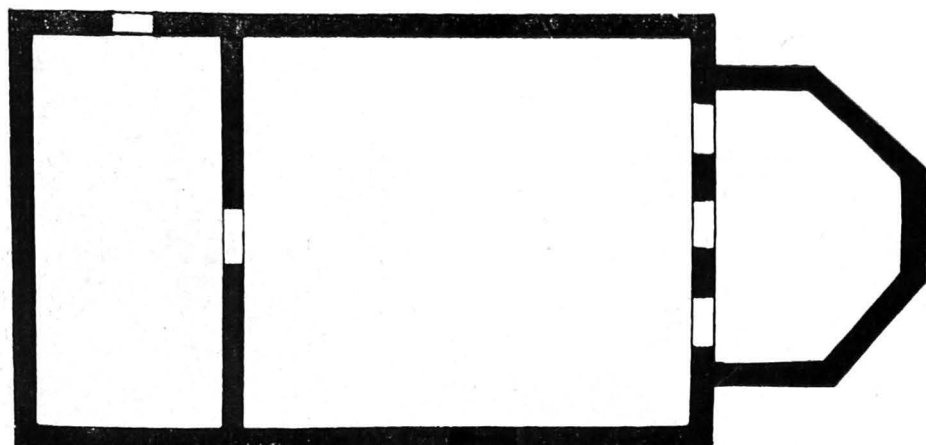
1 — Biserica Sf. Gheorghe din Lupșa. Profil și plan (după arh. Eugenia Greceanu).

2 — Biserica Sf. Gheorghe din Lupșa (1421). Vedere dinspre nord-est. Portalul pronaosului. Inscripția de la proscomidie. Portalul naosului.

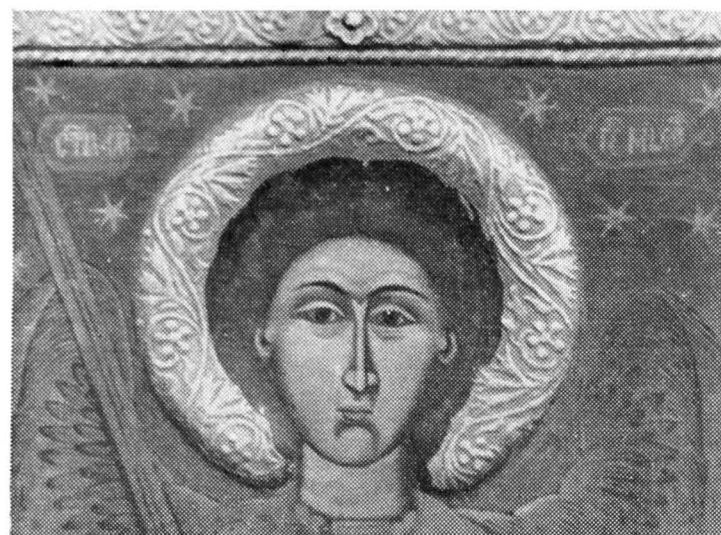
3 — Picturi murale din 1750 în naosul bisericii Sf. Gheorghe din Lupșa.

0 3 m

4 — Mănăstirea Lupșa, vedere dinspre sud și plan.

5 — Mănăstirea Lupșa, icoanele împărățești (sec. XVII).

6 — Detalii din icoanele Mănăstirii Lupșa: Inscripție cu donatorii pe icoana Deesis; Apostolul Petru; Alegoriile Iordanului și Mării din Botezul lui Isus.

7 — Mănăstirea Lupșa, icoane cu apostolii Toma, Ioan, Luca și Filip.

DULAPURI BAROCE ÎN COLECȚIA DE ISTORIE A FARMACIEI DIN CLUJ-NAPOCA

Alături de chesoanele pentru păstrarea veșmintelor, a documentelor și a averii, destinate a fi, la începuturile societății feudale, piese mobile, dulapul, ca piesă sedentară, reprezintă cea mai veche dintre mobilele evului mediu.

Rațiuni de securitate și funcționalitate au impus structura și arhitectura sa. La început, spune Edmond Bonnaffé, unul din cei mai mari istorici francezi ai mobilierului, din a doua jumătate a secolului trecut¹, era un spațiu gol, amenajat în perete și acoperit de boaseria lambriurilor, ale căror panouri, separate de montanți, fusuri și pilaștri, se deschideau formînd un „guichet”; iar Monet² la 1635 definea dulapul ca un rezervor practicat în perete servind la păstrarea oricărui lucru.

Indiferent de formulare însă, dulapul se definește, pentru început, ca o piesă inclusă în arhitectura interioarelor, pînă în prima jumătate a secolului al XVI-lea dulapul mobil constituind o excepție. După cum, inițial, dulapul a făcut parte din mobilierul bisericesc³ ca simplu cheson vertical închis de uși, mutația intervenind în secolul XVI, cînd el apare în mobilierul civil pentru o societate feudală de acum stabilită, iar destinația lui îi conferă o demnitate care se manifestă prin bogăția decorului său.

Aceste piese, care la origine trebuie să se fi compus din două cufere puse unul peste altul, divizate de o bandă ce marca delimitarea celor două corpuri, au evoluat apoi către suprafețe compacte unitar decorate.

Secolul XVII a făcut din dulap o piesă fastuoasă, fiind plasată în încăperea destinată a fi sală de recepții. Maeștrii ebeniști ai secolului XVIII vor conserva această primordialitate în mobilierul civil, marele dulap fiind o piesă caracteristică și a interioarelor burgheze unde își găsește locul în anticamere.

În marile centre dătătoare de ton stilistic în această perioadă, dulapul va fi mai redus ca dimensiuni, își va modifica compoziția, diminuîndu-i-se solemnitatea printr-o marchetărie lejeră și se va substitui cornișa clasică printr-un coronament mai redus inspirat din arta exotică⁴. În provincii însă, dulapul va rămîne fidel tradiției, adică piese mari cu preponderență în ambianța interiorului, rămînînd în această situație pînă în plină epocă rococo, decorul conciliînd diferite formule ale centrelor directe cu persistențe locale.

¹ E. Bonnaffé, *Le meuble en France au XVI-e siècle*, Paris, 1887, p. 157.

² *Ibidem*.

³ G. Janneau, *Dictionnaire des styles*, Larousse, f.a. p. 24—25.

⁴ *Ibidem*.

În secolul al XVII-lea, compoziția arhitectonică, care apare în mod special pe dulapuri, rămâne elementul determinant, conform tradiției Renașterii, dar formele sînt acum constituite din planuri mai largi. Se crează astfel impresia existenței a două stiluri în această epocă, acela al Renașterii și barocul. Treptat simetria dispozițiilor nu mai este respectată, iar decorarea devine exuberantă pînă la a anula structura mobilei, accentele arhitectonice fiind subtil subliniate prin festoane de flori dispuse pe pilaștri. Mobilierul privat, chiar dacă era destinat a avea o utilizare precisă, este considerat mai degrabă ca un obiect ornamental.

*

Transilvania s-a arătat mult timp ostilă barocului, secolul XVII continuînd vechile tradiții renașcentiste. Secolul XVIII înseamnă însă afirmarea barocului, ajuns stil oficial al Curții habsburgice sub stăpînirea căreia Transilvania trecuse la sfîrșitul secolului precedent.

Breslele și-au însușit repede noul stil în mobilier și în general în decorația interioarelor, ele lucrînd mai ales la comenzi primite din partea reprezentanților burgheziei, piese care copiau modele lucrate în atelierele de curte al castelelor nobiliare⁵.

Chiar dacă tîmplarii transilvăneni s-au acomodat modei timpului, aceasta nu a fost preluată totalitar, ci numai acele aspecte care se potriveau gustului autohton, motivele fiind prelucrate și integrate armonios formelor tradiționale. De aceea, spre deosebire de barocul european, care a manifestat predilecție pentru compoziții grandioase și complicate, arta barocă transilvăneană a avut tendința de simplificare a formelor și decorației, fenomen care se prelungește pînă în ambianța rurală, unde se asistă la o totală rusticizare a interpretărilor⁶.

Pe plan european, barocul, chiar dacă este omogen, are însă unele particularități hotărîtoare care-l individualizează în fiecare țară. Franța în tot decursul secolelor XVII și XVIII este cea care dă tonul în decorația interioară și deci și în arta mobilierului, dar nu se exclud și alte influențe, engleze, italiene sau olandeze. Recepționarea tuturor acestor variante în celelalte țări europene se face în manieră proprie, diferențiat nu numai de la o zonă etnică la alta, dar chiar și în contexte geografice mai restrinse.

În Germania de sud de pildă, arta mobilierului stă mai mult sub influența italiană, ceea ce crează aici un baroc mai fastuos și exuberant, pe cînd în nord influența Țărilor de Jos și a Angliei este preponderentă. În același timp, novatoare în toate domeniile, orașele hanseatice vor dezvolta un spirit de independență mai detașat, care va fi subliniat mai departe în mobilier. În această zonă s-a prelungit încă mult timp Renașterea, iar cînd a penetrat barocul, el s-a clasicizat, a evoluat într-o manieră mai sobră, fiind mai în acord cu produsele artizanale locale. În general arta mobilierului baroc german se manifestă mai ales în varianta sa burgheză.

În secolul al XVIII-lea în Transilvania, pe lîngă acel mobilier „d'apparat” fastuos decorat sau pictat, importat de nobilimea transilvă-

⁵ Voit Pál, *Régi magyar otthonok*, Budapesta, 1943, p. 195.

⁶ V. Drăguț, *Dicționar de artă medievală românească*, București, 1976, p. 45.

neană, aceasta vădind înclinație mai ales pentru gustul francez, erau lucrate piese de mobilier la comandă fie de către meșteșugarii breslași, fie de către tâmplarii de curte.

Meșterii autohtoni au arătat și în secolele anterioare predilecție pentru modelele germane, atașându-se și acum barocului german, mai ales celui de nuanță nordică, influențat la rîndul său de școala olandeză sau engleză, baroc care nu căuta o idealizare a realului. Aceste modele pătrundeau la noi prin mijlocirea protestanților care-și găsesc în Transilvania teren prielnic pentru desfășurarea activității lor, în urma persecuțiilor religioase din Germania.

În același context de influențe se înscriu și piesele care interesează lucrarea de față. Este vorba de două dulapuri aflate în patrimoniul Muzeului de istorie al Transilvaniei, Colecția de istorie a farmaciei.

Ambele au o structură simplă, cu două uși, cornișă profilată, piese care, deși masive, au o oarecare zveltețe, dată tocmai de construcția lor logică, pusă în valoare de ornamentele plasate acolo unde le subliniază arhitectonica, creîndu-se astfel impresia de echilibru.

Prima piesă care face obiectul interesului nostru (fig. 1) (dimensiuni: $\hat{h}$ = 197 cm; L = 112 cm; l = 46 cm) provine din Colecția Orient, importantă colecție de istorie a farmaciei din Cluj.

Ceea ce se detașează în fațada dulapului este o cornișă etajată, cu zig-zag-uri profilate ce crează trei proeminente, una centrală și două laterale rezultate din aplatizarea colțurilor. Silueta piesei, dominată de linii drepte, este îndulcită de cele trei semicolonete angajate ce separă în două registre verticale partea frontală, dar care au de fapt un rol decorativ. Un briu mulurat departajează și orizontal în două registre fațada și părțile laterale.

Cele două uși, care se închid printr-un zăvor simplu, sînt divizate în patru cadre dreptunghiulare, ușor profilate, a căror dispunere și decor amintesc tavanele casetate din secolele anterioare.

Întreaga piesă este pictată policrom, dominînd roșul, galbenul și verdele, toate în nuanțe terne. Motivul principal, repetat de patru ori în cadrele geometrice practicate în panourile ușilor, este un mănunchi de plante medicinale, ornament ce imită decorul de intarsie. Pe părțile laterale găsim motivul lujerului răsucit și al florii cu trei petale.

În secolul XVII, în plină epocă baroc, pentru mobilierul european un element caracteristic, decorativ dar și structural, este torsada pe care o întîlnim fie la paturi ca suport de baldachin, fie ca pilaștri la dulapuri și cabinete⁷ atît de agreate în tot decursul acestui secol, fie ca picioare de mese⁸.

Recepționarea ornamentului în Transilvania se realizează în același secol⁹, dar se perpetuează și în secolul XVIII, chiar dacă într-o formă simplificată, schematizată; în cazul piesei noastre apare sub formă picturală pe cele trei semicolonete ce se vor suporta de susținere în protuberanțele cornișei.

⁷ A. Feulner, *Kunstgeschichte des Möbels*, II, Berlin, 1924, fig. 244 și 249.

⁸ P. Verlet, *Styles, meubles, decors*, II, Larousse, f.a., p. 132.

⁹ Voit Pál, *op. cit.*, p. 192.

Cealaltă piesă care ne interesează este tot un dulap (fig. 2) (dim.: $i = 230$ cm; $L = 160$ cm; $l = 50$ cm) cu o structură ceva mai simplă decât a primului. Găsim și aici o divizare în două registre verticale realizată printr-o mulură aflată la îmbinarea celor două uși, iar un brîu orizontal în linie frîntă, ușor profilat, secționează piesa în două registre orizontale, în partea inferioară fiind dispus un sertar. O cornișă puternic profilată, etajată, domină cele trei laturi ale mobilei. Ca și în cazul precedent, colțurile sînt aplatizate, realizîndu-se astfel un joc de linii drepte. Întreaga piesă se sprijină pe patru bule aplatizate.

Caracterul principal este dat de cele două panouri ale ușilor a căror ornamentică ține atît de domeniul picturii, cît și al sculpturii. Elementele care domină partea frontală sînt patru cartușe anturate de ancadrame sculptate cu profilatură reliefată, formată din linii frînte ce dau imaginea unor zig-zag-uri închise. Pe același principiu al liniilor frînte, racordate însă unele la altele prin rotunjimi, se realizează și cartușul dreptunghiular prevăzut cu minere ce ornamează sertarul inferior.

Reprezentările picturale din cele patru cartușe au o valoare simbolică, fie că le privim ca alegorii ale etapelor vieții: copilăria, tinerețea, maturitatea și moartea, fie că le atribuim valoare de stricte simboluri ale medicinei.

Dacă, în cazul dulapurilor baroce create în perioada clasică a stilului în centrele europene, panourile și pilaștrii sînt în întregime sculptați, în secolul al XVIII-lea, în arta provincială transilvăneană motivele sculpturale se transpun adesea în motive picturale. La piesa noastră, în suprafețele create de aplatizarea colțurilor sînt pictate coloane cu capitele corintice. În continuarea lor, în registrul inferior, în cartușe dreptunghiulare cu colțurile răscoite, sînt pictate motive florale. Părțile metalice ale piesei, respectiv închizătorile și minerele, sînt lucrate și ele în manieră barocă.

*

Prezentarea celor două piese de mobilier, în aparență fără o valoare artistică deosebită, ne permite să cunoaștem pe de o parte viziunea unor meșteri transilvăneni în arta mobilierului, eventual să stabilim dacă ele au fost realizate pentru o destinație anume, iar pe de altă parte să le corelăm cu piese lucrate în aceeași manieră din alte zone geografice.

Asupra faptului că cele două piese sînt tributare barocului nu există nici o îndoială. Această apartenență le este conferită de arhitectura și ornamentica lor de ansamblu specifică stilului: coronamente în zig-zag-uri profilate, panouri separate de colonete care, deși au un rol mai mult decorativ decât unul funcțional, sînt totuși prezente, cartușe din linii frînte închise și bule aplatizate ca suport de susținere a piesei. Elementele decorative respective sînt prezente însă într-o formă mai atenuată, mai sobră și mai simplificată decât la piese similare din restul Europei.

După cum am mai arătat, artizanii transilvăneni au preluat mai tirziu formele baroce și le-au transpus în mobilierul creat de ei. Elemente separate de baroc, sau de origine renașcentistă prezentate într-o viziune barocă, au fost utilizate și în secolul XVII, mai ales în a doua

sa jumătate, dar pe piese care în ansamblu rămân totuși de Renaștere. Așa sînt de pildă cartușele în linii frînte întîlnite fie pe lăzi de zestre¹⁰, fie pe alte forme de sculptură în lemn¹¹. Tipul amintit de casetă, tip de influență italiană¹², se perpetuează și este răspîdit în tot decursul secolului XVIII, constituind motiv decorativ și pe piese de la sfîrșitul acestui secol.

Coronamentele profilate cu colțurile mult avîntate sînt o caracteristică a dulapurilor baroce din secolul XVII, dar forma în zig-zag a liniei cornișei, cu protuberanțe create prin aplatizarea colțurilor, o întîlnim mai ales în prima jumătate a secolului al XVIII-lea în mobilierul european¹³.

Coloanele în torsadă, ca element structural sau numai decorativ și bulele, ca suporti de susținere, sînt alte componente ale barocului secolului al XVII-lea; ele sînt însă agreate și în secolul următor, colonetele într-o formă mai atenuată, cu torsadă mult simplificată și mai lejeră, uneori sugerată prin pictură, iar bulele pline devin acum mult aplatizate. Este vorba deci de o diminuare oarecare în secolul XVIII a manifestărilor clasice ale barocului, piesele pierzînd din fastul și încărcătura decorativei sculpturale.

Tocmai aceste forme simplificate, care aminteau pe undeva vechile tradiții autohtone, sînt preluate de artizanii transilvăneni, căci ele se potriveau gustului lor și se puteau adapta local. Tocmai de aceea credem că nu greșim atribuind piesele noastre secolului al XVIII-lea.

În privința contextului de influențe, după cum am mai arătat, orientarea meșterilor din Transilvania este predilectă pentru varianta germană a barocului, care se dezvoltă într-o manieră mai sobră, cele două piese ale noastre prezentînd analogii, bineînțeles într-o formă simplificată, cu piese caracteristice pentru barocul burghez¹⁴ la trecerea de la secolul XVII la cel următor, piese a căror coronamente au zig-zag-uri profilate, iar panourile sînt departajate de stilpi și pilaștri.

O realitate care nu poate fi neglijată nici în Transilvania, nici în alte provincii ale Imperiului habsburgic, este barocul rustic. Pentru mobilierul lucrat în această manieră se folosea lemn de esență tare, stejar sau fag, care se preta la o sculptură mai lejeră, dar și lemn de esență moale, brad, care, nefiind propice sculpturii, era pictat. Mobilier pictat întîlnim în secolul XVII, dar și în XVIII, în Slovacia, în vestul Ungariei, la fel ca și în Transilvania.

Fără a afirma despre cele două dulapuri că aparțin acestui gen, căci se practica în secolele amintite decorarea în aceeași tehnică a mobilierului patricienilor din orașele transilvănene, nu putem trece cu vederea o oarecare tentă în acest sens, mai ales în cazul primei piese descrise. Aceasta ne îndreptățește să înclinăm spre a atribui piesele respective unui atelier provincial sau în tot cazul unor meșteri mai puțin rafinați în arta mobilierului.

¹⁰ *Idem*, p. 167.

¹¹ *Idem*, p. 143.

¹² *Idem*, p. 135.

¹³ A. Feulner, *op. cit.*, fig. 242 și 251.

¹⁴ Kaesz Gyula, *A bútorstílusok*, Budapesta, 1972, p. 115.

În ceea ce privește locul de execuție, în cazul primei piese credem că este vorba de Sighișoara. Registrele colecției Orient, de unde ne parvine această piesă, menționează că este adusă de aici. Tindem să considerăm că dulapul respectiv a fost lucrat chiar în acest oraș cu vechi și puternice tradiții meșteșugărești, cu atât mai mult cu cât colecția muzeului din această localitate¹⁵ dispune de o piesă (fig. 3) care prezintă o serie de analogii de structură și decorație cu mobila noastră: cornișă profilată, colțuri aplatizate pe suprafețele cărora sînt pictate coloane cu capitele corintice, cartușe dreptunghiulare în care sînt însă pictate nu motive florale, ci peisaje arhitectonice.

Despre exemplarul sighișorean documentele muzeului fac mențiunea că provine de la moștenitorii familiei Ernest Capesius, familie de farmaciști cu tradiție. Prin analogie s-ar putea presupune că și piesa noastră are aceeași proveniență; mai mult chiar, credem că este posibil ca această piesă să fi fost executată cu o destinație anume, respectiv pentru mobilarea unui interior de farmacie din secolul al XVIII-lea, dat fiind și decorul pictural reprezentînd plante medicinale.

Cît privește a doua piesă discutată, reprezentările picturale care pot fi interpretate fie ca alegorii ale etapelor vieții, fie ca simboluri ale medicinei justifică și aici destinația farmaceutică a piesei.

Și pentru această mobilă muzeul sighișorean ne oferă ca punct de referință o piesă (fig. 4), dacă nu identică, cel puțin cu unele asemănări care țin mai mult de domeniul arhitectonicii și sculpturii (forma relativ asemănătoare a cartușelor, împărțirea în registre, cornișă profilată, picioare în formă de bule aplatizate), decît de cel pictural, căci spațiul din interiorul casetelor este pictat cu scene pastorale care se referă la cele patru anotimpuri ale anului. Despre această din urmă piesă se știe că a fost confecționată la Sibiu, în timp ce despre piesa noastră registrele muzeului menționează că provine de la farmaciile naționalizate din Cluj. Este deci dificil a atribui unui oraș sau altuia paternitatea lucrării; și deși piesa noastră este de o realizare artistică mai puțin rafinată și reușită decît lucrarea meșterilor sibieni, putem totuși s-o punem pe seama unor meșteri breslași dintr-unul din centrele transilvănene cu tradiție meșteșugărească.

VIORICA POP

DES ARMOIRES BAROQUES DANS LA COLLECTION D'HISTOIRE DE PHARMACIE DE CLUJ-NAPOCA

(Résumé)

Dans le contexte du baroque européen s'inscrivent les deux armoires du XVIII-ème siècle, conservées dans le patrimoine du notre musée.

Sans avoir la prétention des oeuvres artistiques exceptionnelles, elles sont pourtant créées dans des centres de Transylvanie avec des traditions artisanales.

¹⁵ Mulțumim pe această cale tov. director Ștefan Mosora, pentru materialul pus la dispoziție.

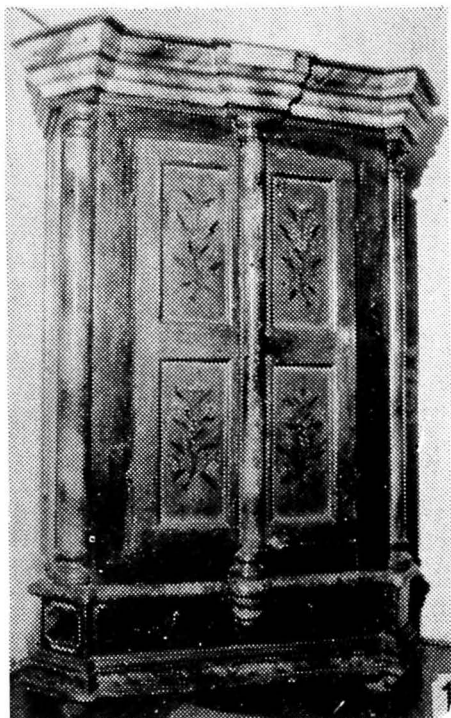

Fig. 1 — Dulap baroc, sec. XVIII
(Cluj-Napoca).

Fig. 2 — Dulap baroc, sec. XVIII
(Cluj-Napoca).

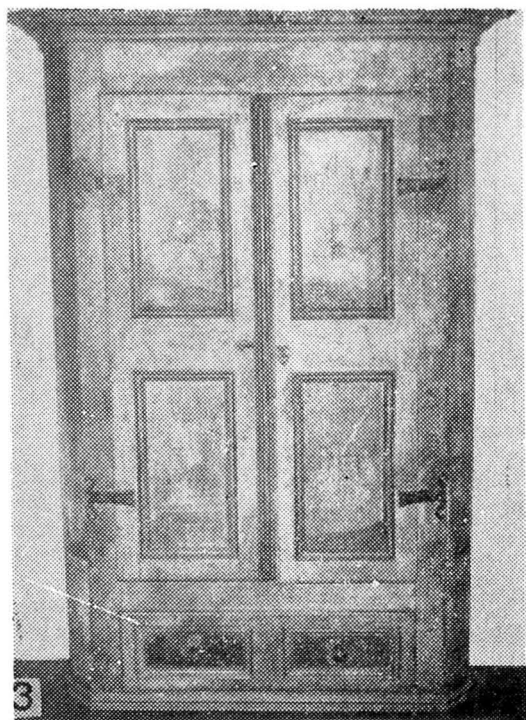

Fig. 3 — Dulap baroc, sec. XVIII
(Sighișoara).

Fig. 4 — Dulap baroc, sec. XVIII
(Sighișoara).

MARI INCENDII ÎN DISTRICTUL BISTRIȚEI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Este incontestabil că, alături de inundații, secetă, grindină și cutremure, *incendiile* au pricinuit dintotdeauna omenirii mari și dureroase pagube materiale și umane. Acestea n-au cruțat nici populația satelor și orașelor din Transilvania, unde mărturiile documentare atestă o frecvență și intensitate impresionantă a acestui flagel cu efecte distrugătoare în special pentru urbanistică¹. În ce privește cauzele de ordin subiectiv și obiectiv, generatoare de incendii, acestea au fost multiple și variate, începînd cu neatenția și terminînd cu „reaintenția“, izvorită din setea de răzbunare, într-o societate bazată pe abuzuri și samavolnicii. Nu trebuie uitat apoi nici factorul material propice care a favorizat declanșarea și propagarea rapidă a incendiilor, într-o vreme cînd construcțiile de locuit și adăpost se făceau în cea mai mare parte din lemn, șindrilă și paie, ușor inflamabile. În ce privește incendiile provocate din răzbunare, în societatea feudală, un procent mare se pare că se datorește sistemului barbar de recrutare la oastre „cu frînghia și cu cîinii satului“, care atrăgea după el o serie de acte de răzbunare din partea celor recrutați cu forța. Însuși Guberniul Transilvaniei se vede silit să recunoască faptul că „nici o prindere de cătane n-a fost fără bătaie, omoruri din pizmă, ucideri, *aprînsuri*, și alte multe rele să nu se fi întimplat“². Pentru exemplificare, poate fi citat cazul petrecut în anul 1800 în satul Boiu-Mare (Tirnava-Mică), unde — se spune într-un raport oficial — „un oarecare recrut, primind învoirea să meargă acasă pentru scurt timp, cînd a trebuit să se întoarcă la unitatea sa a dat foc casei judei sătesc, de către care a fost prins ca ostaș, și în felul acesta a ars întreg satul“³.

În cele ce urmează ne propunem să prezentăm cîteva incendii de mai mari proporții, care au pustiit o bună parte a satelor din districtul Bistriței, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, și care continuă bogata serie de incendii din prima jumătate a acestui veac⁴.

---

¹ Cf. S. Goldenberg, *Urbanizare și mediu înconjurător: Cazul orașelor din Transilvania*, în *AIACN*, 1975, XVIII, p. 319, unde se arată că: „La Sibiu, incendiul din 31 martie 1556 a distrus 556 de case, iar cel din 7 sept. 1570 s-a soldat cu 1303 case arse. În 1571 Prejmerul »*incendio totum est exustum*«; la fel Timișoara, în 1585 »*totum conflagratum*«. Incendiile din 1655 din Cluj au nimicit 3/4 din casele orașului, iar cel din Brașov, din 1689, a distrus aproape în întregime orașul“.

² Cf. Al. Neamțu, *Recrutarea iobagilor la oaste...*, în *Studii și referate privind istoria României*, 1954, II, p. 886.

³ *Idem*, p. 920.

⁴ Cf. Arh. Stat. Cluj., fond. A.O.B., dos. II-a, fasc. 51, pach. 165.

În anii 1761 și 1762 documentele de arhivă semnalează puternice incendii în satele *Lechința* și *Târpiu*, ale căror case „au fost prefăcute în cenușă”⁵. Cu acest prilej, în satul *Lechința* au ars 13 case în valoare de 1.477 florini, iar în *Târpiu*, 59 de case în valoare de 6.053 florini⁶. Sînt pierderi extrem de mari, mai ales, dacă ne gîndim că un muncitor de la minele din *Rodna*, în această perioadă, nu ciștiga mai mult de 6—7 florini pe lună.

La 17 august 1764 se arată că un incendiu, izbucnit în *Satul Nou*, a distrus peste 30 de case, pricinuind o pagubă materială în valoare de 2.182 florini⁷.

La 20 decembrie 1765 mărturiile documentare atestă că, în satul *Dumitra*, un număr de 8 familii a suferit de pe urma incendiului o pagubă în valoare de 431 florini și 20 de creîțari. Ca urmare a acestui incendiu au ars pînă în temelii 6 case⁸.

Un document din 10 nov. 1766 semnalează un incendiu în satul *Ghinda*, în care au ars 7 case, paguba ridicîndu-se la suma de 672 florini și 46 creîțari⁹.

La 7 august 1767 sînt semnalate alte incendii în satele *Dumitra* și *Vermiş*, în care sînt mistuite de flăcări 10 case, pagubele ridicîndu-se la 762 florini și 48 creîțari¹⁰.

Peste trei ani, la 16 septembrie 1770, izbucnește un incendiu la 14 gospodării din *Slătinița*, în care au ars 6 case și alte bunuri materiale în valoare de 432 florini și 12 creîțari¹¹.

În același an, la 15 noiembrie, documentele vorbesc despre două incendii: unul în satul *Dumitra*, la 18 iulie, și altul în satul *Slătinița*, la 16 septembrie, care au produs pagube în valoare de 632 florini și 40 de creîțari¹².

Începînd cu anul 1772 incendiile încep să ia proporții din ce în ce mai dezastruoase.

Astfel, la 23 aprilie 1772, Magistratul Bistriței comunică Guberniului Transilvaniei că „în satul *Petriș* din districtul săsesc, în ziua fatală de 14 a lunii aprilie, s-a iscat un incendiu în care au ars 22 de case ale locuitorilor, împreună cu biserica și cu casa parohială, și care a distrus din temelii bunurile acestor nenorociți contribuabili, și i-a aruncat

⁵ *Idem*, pach. 166, f. 369, unde, într-un act din 4 nov. 1765, se poate citi: „*Excelso Regio Gubernio hisce humillime revocare sustinemus, quam enormia damna miseri incolae pagorum hujatum districtualium Lekentze et Terpen nuncupatorum perpessi sint, dum hic die 29-a mensis Septembris 1761, ibi vero 6-ta subinde Aprilis 1762 non exigua pars suorum domorum una cum supellecti, rebusque ad victum et amictum pertinentibus, fatali nempe casu funditus in cineres fuisset redacta*”.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Idem*, f. 367, 397—398.

⁸ *Idem*, f. 379.

⁹ *Idem*, f. 388.

¹⁰ *Idem*, f. 389.

¹¹ *Idem*, f. 435.

¹² *Idem*, f. 450; Cf. *Specificatio, incolarum pagorum districtus Saxonialis Bistriciensis Kis Demeter et Pinták sub Perceptoratu domini Samuelis Schonckebank existentium, incendio videlicet damnificorum*.

în cu (șu)ai) neagră sărăcie¹³. Incendiul s-a soldat cu o pagubă în valoare de 3.920 florini și 21 de creițari. Împreună cu cele 22 de case au ars toate dependințele, grajduri, magazii etc., precum și unelte agricole, multe animale, furaje, alimente, și efecte de îmbrăcăminte¹⁴.

Incendiul din 14 aprilie 1772 este urmat, la intervale scurte de timp, de alte trei incendii memorabile pentru acest deceniu.

Astfel, la numai doi ani, în 20 aprilie 1774 documentele vremii se opresc asupra unui puternic incendiu care a izbucnit în satul *Livezile*. Sînt afectați 35 de gospodari, cărora le ard un număr de 26 de case cu toate dependințele. În acest incendiu flăcările au mistuit, printre altele, 72 porci, 46 de care, 124 găleți de vin, 1880 libre¹⁵ de slănină, 73 de perechi de încălțăminte, etc. Se înregistrează pagube în valoare de 2.391 florini și 30 de creițari¹⁶.

La 2 aprilie 1776 Magistratul Bistriței înaintează Guberniului din Sibiu lista locuitorilor din satul *Lechința*, care au fost păgubiți de incendiul din 29 martie 1776. Se specifică faptul că unui număr de 28 de capi de familie le-au ars 24 de case, împreună cu utilajele ce țin de gospodărie, pricinuindu-le o pagubă în valoare de 3858 florini și 23 de creițari¹⁷.

Peste doi ani, la 24 mai 1778, Magistratul raportează Guberniului că „unii locuitori din satul *Vermiş* au fost loviți, pe neașteptate, de un groaznic incendiu, produs în ziua de 17 mai a anului curent, de o lovitură de fulger, și că atît casele cît și celelalte bunuri au fost prefăcute în cenușă, iar aceștia au ajuns în cea mai cumplită mizerie¹⁸. Menționăm, în treacăt, că incendiile produse de fulgere și trăsnete sînt semnalate în mai multe rînduri în actele vremii.

Dar cele mai groaznice incendii din districtul Bistriței vor fi înregistrate la sfîrșitul deceniului al optulea și începutul celui următor, și asupra acestora vom stărui ceva mai mult. Este vorba despre incendiile din anii 1780 și 1781 din satele *Dumitra* și *Sîngeorgiu*, despre care mărturiile documentare ne dau informații mai ample.

Astfel, după numai cinci zile de la incendiu, la 24 septembrie 1780, un slujbaș din conducerea orașului Bistrița prezenta în felul următor cauzele incendiului din satul *Dumitra*, produs la 19 septembrie 1780, precum și urmările deplorabile ale acestuia:

¹³ *Idem*, f. 469, unde se poate citi: „in pago Petres Districtus hujatis Saxonicis, fatali die 14-ta currentis mensis aprilis exorto incendio 22 domus incolarum ejatum, excepto templo et domo parochiali pariter combustis, una cum reculis miserorum contribuentium funditus deletae hique combusti in summam redacti paupertatem“.

¹⁴ *Idem*, f. 470.

¹⁵ 1 libră = 560 gr.

¹⁶ *Idem*, f. 533, Cf. *Specificatio incolarum pagi Iadt... die 20-a Aprilis 1774 incendio demnificatorum*.

¹⁷ *Idem*, f. 557—559.

¹⁸ *Idem*, f. 561, unde se poate citi: „...nonnulli pagi Vermes incolae per incendium horrendum, die 17 mai anni currentis fulminis ictu inopinanter exortum... tam sedibus quam reliquis suis reculis in cineres redactis, ad incitas ferme sint redacti“.

„În acest an curent, adecă în ziua de 19 a lunii prezente, în satul numit *Dumitra* sau *Mettersdorf*, la orele 10 înainte de masă, la casa locuitorului Gheorghe Ipp, în vîrstă de aproape 70 de ani, s-a iscat un incendiu, deoarece acesta, pentru a aprinde focul, a folosit o legătură de paie din care, pe neașteptate, flacăra ieșind prin horn, iar legătura fiind împrăștiată în patru părți de vîntul care sufla cu putere, a prefăcut în cenușă nu numai magazia de dijmă a fiscului regal, împreună cu 131 de clăi de grîu și 16 snopi provenite din dijmă, dar a distrus din temelii pînă la orele 11 înainte de masă (în afară de casa parohială, de casa capelanului, a învățătorului, școală, precum și casa pretorului) un număr de 111 case reprezentînd trei sferturi din sat (rămînînd numai o treime), împreună cu magaziile, grajdurile, grădinile de pomi, cerealele (cu excepția griului și orzului care se afla în piață) și finul care fusese adus acasă, iar în via aflătoare în apropierea satului, numită *Au*, au ars parii de vie; totuși paguba cauzată viilor încă nu a putut fi apreciată, lucru care se va face odată cu evaluarea și însemnarea tuturor pagubelor“.

„Pe lingă aceasta, soția lui Ioan Arelt, cu numele Sofia, în vîrstă de aproape 34 de ani, împreună cu două fiice adolescente — cea mai mare Sofia în jur de 17 ani, iar cea mai mică Margareta de aproximativ 14 ani —, au ars în așa chip, încît din cele două fiice n-au mai rămas decît oasele, în vreme ce din mama acestora n-a rămas decît partea din spate; capul, miinile, picioarele și celelalte părți au fost prefăcute în cenușă. De asemenea a ars și soția lui Ioan Raiger, Ana, în vîrstă de aproape 30 de ani; membrele acesteia au fost mistuite de focul de nes-tins (în afară de piept și oase), părți și oase pe care soții celor arse s-au îngrijit să le înmormînteze, în ziua de 21 a acelei luni, cu mare jale și nespusă tinguire, după datina funerară“.

„Capetele contribuabililor împreună cu ale văduvelor, cărora (în afară de vite) nu le-a rămas, în natură, nimic altceva decît hainele zdrențoase de pe ei, iar unora nici măcar atîta și care n-au putut nici în mijlocul drumului să-și apere de foc lucrurile expuse, acest fel de contribuabili păgubiți de incendiu în număr de 142, siliți să-și cîștige piinea din cerșit și ale căror ogoare încă n-au fost însămințate, sînt vrednici într-adevăr de compătimire, iar nenorocirea lor vrednică de plîns...“¹⁹.

Dealtfel, după o săptămînă de la incendiu, la 26 sept. 1780, locuitorii sinistrați din satul *Dumitra* se adresează direct Magistratului orașului Bistrița, arătînd toată situația tragică în care se află, spunînd, printre altele: „...noi nu mai avem nici nutreț pentru vitele noastre, nici locuințe, nici îmbrăcăminte, nici piine, nici parale, nici care, nici pluguri, nici altceva care slujește la întreținerea noastră; ...nici o speranță pentru a învinge foamea“ („...*wir haben kein Futter für unser Vieh, keine Wohnungen, kein Kleid, kein Brod, keinen Heller, noch Wagen, noch Pflug noch sonst etwas, was zu unserer Erhaltung dienet; ...keine Hoffnung uns für Hungern sicher zu stellen*“²⁰).

¹⁹ *Idem*, f. 617. Vezi *Anexa VII*.

²⁰ *Idem*, f. 612—613.

Proporțiile incendiului din satul Dumitra făceau necesară intervenția neîntârziată a conducerii orașului Bistrița la Guberniul Transilvaniei. În acest sens, la 30 septembrie 1780, Magistratul din Bistrița se adresează guberniului din Sibiu, pentru a veni în ajutorul sinistraților, prezentînd gravitatea și consecințele incendiului din 19 septembrie.

„Deosebit de trist și niciodată nu îndestulător de plîns — arată Magistratul — este cazul incendiului care s-a întîmplat în ziua de 19 a lunii curente în satul Dumitra din acest district, unde timp de două ore și jumătate o sută și unsprezece case, împreună cu casa parohială, casa diaconului, a învățătorului și a preotului, precum și cu cele ce țin de ele, cu grajduri, magazii, finare, precum și cu toată recolta de toamnă, cu finul și cu toate bunurile ce țin de acestea, au fost prefăcute în cenușă, de furia flăcărilor pricinuite de nebăgarea de seamă a unui locuitor bătrîn, nestăpîn pe mintea sa; și deoarece mulți dintre locuitori se aflau la cîmp, iar o parte împrăștiată prin tîrgul săptămînal, lipsind deci de acasă, și pe deasupra fiind timp de secetă și bătînd și vîntul, abia a treia parte din acest sat, într-adevăr foarte frumos, a putut să fie salvată de la incendiu. Fiecare își plînge și tînguiește soarta sa mizerabilă, prin care, pierzîndu-și într-o clipă casele, bunurile, piinea, plugul și toate celelalte mijloace necesare întreținerii vieții lor și a copiilor lor nenorociți, precum și a animalelor, s-au văzut deodată aruncați în cea mai cumplită sărăcie“.

„În mod deosebit — continuă raportul —, se tînguiesc, între aceștia, cei care și-au pierdut tovarășele de viață, precum și unul care dimpreună cu soția sa și-a pierdut și cele două fiice adolescente, arse de iuțeala mare a focului. De asemenea plîng și aceia care cu acel prilej — potrivit cu raportul²¹ medicului de aici — s-au ales cu răni grave. În cele din urmă, atît de mare este mulțimea nenorocirilor și durerilor, pricinuite de acest incendiu, cu care se luptă în diferite chipuri acești săraci arși, încît nici nu poate să fie îndeajuns exprimată adevărata ei înfățișare. Căci în una și aceeași casă, din cele rămase, sînt siliți să locuiască patru, cinci și chiar șase familii, care, ieșind <din case> cu ochi înlăcrimați nu pot vedea altceva decît urmele goale ale caselor lor, precum și cenușa bunurilor agonisite cu mult înainte prin muncă și sudoare. Vitele atîtor familii care își caută în zadar adăposturile lor, se întorc rătăcitoare pe cîmp, în timpul nopții, și după cum au fost pricinuite pagube recoltelor aflătoare încă pe cîmp, tot astfel au suferit daune și plantațiile de vii, ai căror pari au fost arși...“²².

În continuare, Magistratul intervine pentru ajutorarea grabnică a sinistraților, prin scutire de contribuție fiscală pe o perioadă de timp, precum și prin acordarea de lemne și alte materiale de construcție.

Este deosebit de concludent bilanțul pagubelor cauzate de incendiul din 19 sept. 1780. Încă în ziua incendiului comisia de constatare și de evaluare a daunelor stabilește că acestea se ridică la imensa sumă de

²¹ *Idem*, f. 620. Vezi *Anexa VI*.

²² *Idem*, f. 620—621. Vezi *Anexa VIII*.

peste 41.600 florini²³. Între pagube se consemnează printre altele, în afară de arderea pînă la temelii a celor 117 case, împreună cu grajdurile și magaziile pentru cereale, următoarele pierderi mai însemnate: 95 porci, 132 care, 65 pluguri, 2040 cible de griu, 793 care de fîn, precum și o mare cantitate de alimente și articole de îmbrăcăminte²⁴.

La numai o jumătate de an de la distrugătorul incendiu din Dumitra, la 23 aprilie 1781, documentele ne fac cunoscut un alt mare incendiu, de data aceasta în satul *Singeorgiu*, în urma căruia 76 de familii au rămas fără adăposturi și mijloace de existență. Tragedia acestor oameni se vede, chiar după un an de la incendiu, dintr-o petiție adresată de ei Magistratului Bistriței, la 21 februarie 1782²⁵. Din constatările comisiei de evaluare a pierderilor rezultă că acestea se ridicau la impresionanta sumă de 24.376 florini²⁶. Și în cazul acesta, ca dealtfel și în celelalte, din ancheta făcută rezultă că din cele 76 case numai două erau construite din piatră, restul fiind din lemn, și erau în totalitatea lor acoperite cu paie, ceea ce explică rapiditatea cu care incendiile au luat proporții²⁷.

Pentru repararea pagubelor și ajutorarea sinistraților, — pe lângă scutirea pe termen limitat (1—3 ani) de plata contribuției fiscale — se recurgea la sistemul colectelor individuale sau colective²⁸. În ce privește scutirea de contribuție a celor păgubiți de incendii, aceasta se făcea nu atît din motive umanitare, cît mai ales de teamă — după cum se recunoaște deschis într-un act din 16 februarie 1783 referitor la satele *Dumitra* și *Singeorgiu* — „ca nu cumva locuitorii să fie siliți să-și vîndă vitele de jug necesare pentru cultivarea ogoarelor și în felul acesta să devină cu totul neputincioși în viitor să-și plătească contribuția regală („... *ne alioquin iidem jumenta sua ad agrorum culturam necessaria dividere cogantur, taliterque praestandae in futurum contributionis regiae plane impares reddantur*“)²⁹.

Documentele din arhiva orașului Bistrița mai consemnează alte cîteva incendii demne de menționat, ca acela din 27 martie 1783 din Dumitra, în care au ars 40 de gospodării³⁰, sau cel din Viișoara, din 15 mai 1788, în care au fost mistuite bunuri din 80 de gospodării, pagubele pricinuite ridicîndu-se la suma de 3425 florini³¹.

Date fiind pagubele enorme provocate de incendii, autoritatea de stat, centrală și locală, va lua o serie de *măsuri* energice în scopul pre-

²³ *Idem*, f. 652—658. Cf. *Specificatio combustorum rerum incolarum pagi Nagy Demeter, Districtus Saxonialis Bistriciensis sub regio Perceptoratu Ioannis Gunesch, die 19-a Septembris 1780.*

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Idem*, f. 692—696.

²⁶ *Idem*, f. 667—683; Cf. *Specificatio incolarum pagi Szent György Districtus Saxonialis Bistriciensis sub Perceptoratu Domini Johannes Gunesch die 23-a aprilis 1781 incendio damnificatorum.*

²⁷ *Idem*, f. 671—673.

²⁸ *Idem*, f. 647.

²⁹ *Idem*, f. 644. Vezi *Anexa II*.

³⁰ *Idem*, f. 701—703.

³¹ *Idem*, f. 734. Cf. *Specificatio incendio damnificatorum in comitatu Thordensi, circulo Dobocensi sub Regio Perceptore Ludovico Szombori relaxandorum.*

venirii și stingerii incendiilor. Ele reprezintă de fapt o continuare firească a eforturilor făcute în acest sens încă în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. O bună parte din aceste măsuri (instrucțiuni și dispoziții) poate fi cunoscută în extenso din *anexele* prezentei contribuții³².

AL. NEAMȚU

ANEXE

I

1764 noiembrie 9, Bistrița. — Magistratul din Bistrița comunică Guberniului Transilvaniei că a luat măsuri corespunzătoare pentru pază împotriva incendiilor și a altor nenorociri, stabilind în acest sens anumite *norme de pază*.

Ad Excelsum Regium Gubernium nomine Inclyti Magistratus Bistriciensis.

Dignatum est Excelsum Regium Gubernium sub 13-tia mensis augusti vi Benignae ad nos directae atque die 21-a ejusdem nobis redditae Commissionis gratiose demandare, ut quibusvis in communitatibus nocturnae vigiliae ita ordinentur, ut omnis pater familias ex quinque ad minus ad vigilandum aptis constans personis locum habitationis suae distributis inter se integram noctem in certis custodii terminis a casibus incendii, furtique, ac aliarum invasionum persaepe contingere solitis continua serie defendant. Quemadmodum paternas hasce Excelsi Regii Gubernii dispositiones pia mente veneramur, ita easdem quaque omnibus quorum id scire interfuisset, strictissime observandi fine intimavissemus.

Quum autem gratiosa Excelsi Regii Gubernii intentio, intuitu patrum familias ex quinque personis ad vigilandum optis clare non constet, in plurimis etiam communitatibus perpauci essent patres familias ex quinque praemandatae conditionis personis constantes, humillimae nostre fuit obligationis Excelso Regio Gubernio non tantum *Normam vigilarum* tam in Civitate quam in Districtu Saxonico antiquitus usitatam hisce humillime substernere, verum etiam de novis Excelsi Regii Gubernii circa ordinandas vigiliis dispositionibus clariorem submisissime exorare informationem. Bistricii die 9-na Novembris 1764.

N o r m a

Vigilarum Bistriciensium, qua ratione aeedem tam interdiu quam noctu antiquitus constitutae habentur:

1-mo. Civitas Bistriciensis et Praesidii huc locali est, tres Portas Urbis, utpote: Xenodochicam, Ligneariam et Hungaricam, ut et duas Porticulas, Lanionum et Banarum dictas, custodire.

2-do. Turrim Civitatis.

3-tio. Noctu Plateas.

³² Cf. *Anexele*: I, III—V.

Ad constituendas omnes hasce vigilias antiquitus sequens ordo introductus est:

1-mo. Penes quamlibet Portam stabilitus est vulgo sic dictus Portarius, quorum Xenodochialis et Lignariae Portarius, autem solus existit. Horum officii est, ad omnia, quae circa portam occurrunt, et quae eis in specie demandantur ut et ad clausum pansumque Portae vi instructionis suae attendere.

His e plebe civium duo vigiles in auxilium dantur, quibus vel unus e numero centum virorum, vel alius senior seu civis bonus praest, qui capax est passuales litteras viatorum legere.

Quas vigilias cum vigiliis militaribus urgente necessitate conferre alternatimque adistere, caeterum cum pansu portae adesse, ad clausum autem discedere oportet.

2-do. Penes porticulas etiam ubique stabilitus est custos, qui itidem pansum clausumque portae procurat. Huic etiam accedit Inspector et vigil ordinarius, qui mane accedunt, vesperi autem discedunt. Hi duo vigiles una cum duobus vigilibus ordinariis in Episcopio ante Tit. Dominum Iudicem coeunt, ut cum dominis circulantibus noctu plateas circumambulent vigilesque decimales visitent.

3-tio. In Turri Civitatis continuus est vigil, cui quotidie e plebe civium duo vigiles in auxilium asseriantur, quibus curae est nocte dieque ignem animadvertere, eruptoque incendio id pulsu campani significare, qui vigiles cum pulsu oratorio curam suam aggrediuntur, altero die eodem tempore, aliis succedentibus vigilibus vices suas demandant.

4-to. Quemadmodum civitas in decem vicinitates est divisa, ita temporibus pacis e quavis vicinitate ab hora vespertina nona ad horam tertiam matutinam duos vigiles exire oportet, qui urnis e corio confectis signati, in omnes turbas clamoresque praecipue autem ignem, et circumvagantes nequitiosos homines attendunt. Horum prior ab hora nona ad duodecimam, altera duodecima ad tertiam vigilias agunt. Ne autem hi vigiles decimales has vigilias ex incurja intermittant, dormiant, vel ante designatus tempus abeant, a dominis circulantibus una cum quatuor praedictis vigilibus Civitatis e domicilio satellitum, utpote duobus a porta hungarica, et duobus a binis porticulis diligenter visitantur, et pro reperta negligentia aequae puniuntur.

Ut autem omnes hae vigilae debite procurentur, integra civitas praeter Tit. Dominos Senatores in sequentes classes est divisa:

1-ma. Viginti viri sunt qui dominicalibus festivisque diebus circulantur, atque extra Inclitum Magistratum, maximos honorum gradus obtinent.

2-do. Sequuntur hos 12 sic dicti Mandatarii (vulgo Bencheid-Herren), ordine et honoribus prioribus fere similes. Quoniam enim omnes Inspectores et ordinarii vigiles, qui sequenti die in Portis, Porticulis et Turri Civitatis vigilias acturi sunt, vesperi a pulsu oratorio ante domum Titulati Domini Iudicis conveniunt, praedictorum mandatariorum officii est, ea quae ratione vigilarum eis demandata sunt, vigilibus, diligentissime exponere, simulque perquirere: an omnes vigiles adsint, an omnes vigiliae legitime sint constitutae? excedentesque ordinem, eam ob rem introductum, punire. Quem actum quivis per unius hebdomadis spatium continuat, mandatumque prius a Titulato Domino Iudice percipit.

3-tio. Sequitur ordinariorum circulatorum classis 40 virorum, e centumviratu vel senioribus civium receptorum, quorum quilibet una cum custodibus portae et porticularum in hunc finem sibi associatis, in aliis diebus hebdomadalibus noc-

turno tempore vigiles visitant dormientes, vel a stationibus suis discedentes puniunt, et si quid extraordinarii fuerit exortum id tenentur proximo die Tit. Domino Judici debite referre.

4-to. Sequuntur Inspectores Portarum et Porticularum numero plerumque viginti e junioribus centum virorum, vel senioribus civium. Hi, omnes, qui vel cum, vel sine Passualibus litteris exeunt, vel intrant animadvertunt, et casu id exigente cum Comendante praesentium vigiliarum militarium conferunt, sibi invicem necessariam adsistentiam praebent.

5-to. Sequuntur vigiles plebei tam in Portis et Porticulis, quam in Turri Civitatis, quibus singulis incumbit Inspectoribus in omnibus aequis rebus morem gerere, praesertim turris vigilibus ut ab hora 9-na vespertina ad 3-tiam usque matutinam, omnem horae ictum tympano imitentur, eo ipso significantes se alacres non autem somno sepultos esse; si autem incendium exoritur, ut versus locum incendii interdum vexillum, noctu autem laternam illuminatam sistant, campanamque pulsent.

6-to. Sunt vigiles nocturni decimales, ut supra dictum, hi plerumque sunt juvenes plebis, aut alii quos quivis patrum familias, ordine ipsum tangente, conducere potest eo progressu, ut supra denotatum est.

7-mo. Sequuntur vigiles in diebus dominicalibus, ubi sub celebratione sacrorum e quavis vicinitate unus vigil exit, et singulas domus integrae vicinitatis diligenter circumambulat, et tam ad ignem, quam circumvagantes nequitiosos homines, turbasque oculum animumque advertit, et hasce vigiliis in quavis vicinitate sic dicti curatores ignis et decimatores agere solent, quippe qui a vigiliis decimalibus nocturnis eximuntur.

Super haec omnia D. Centurio Civitatis inspicit.

In Pagis Vigiliae pro circumstantiis cujusvis loci instituuntur.

In Majoribus Pagis de die tres de nocte autem sex vigiles exeunt.

In Medioculis Pagis de die 2, de nocte 4, in quibusdam etiam 3 vigiles exeunt.

In Minimis Pagis nocte duo die unus.

In casu necessitatis, vigiliis vigilibus augment, multiplicant.

Arh. Stat. Cluj, fond: A.O.B., Dos. II a, fasc. 51, f. 348—350.

II

1776. decembrie 5, Sibiu. — Guberniul Transilvaniei recomandă o serie de măsuri pentru cei care evaluează pagubele de pe urma incendiilor sau a altor calamități, pentru a se putea prezenta o situație cât mai exactă a sinistrelor care urmează să fie scutiți de obligațiile fiscale.

Sacrae Caesareae Regiae et Apostolicae Majestatis, Archi Ducis Austriae, Magni Principis Transilvaniae et Sicularum Comitatus Inclytae Dominae Dominae nostrae clementissimae nomine!

Prudentes ac circumspecti nobis benevoli! Salutem et gratiae Caesareo-Regiae incrementum! Exactoratu Provisorali circa Specificationes damnificatorum refe-

rente, non majus in tardiori similium Specificationum remonstratione, quam in eo situm esse praejudicium, quod similes investigationes in comitatibus, ut plurimum per vice judicem nobilium, in Sedibus autem, et aliis locis, per tales assessores et magistruales peragi consueverint, qui exiguam, et respective nullam rei contributionalis cognitionem habent, vel si etiam habeant, Tabellas Tributarias non consulerent, neque Tabulae Continuae ac Magistratus Operationes eorum ea adcuracione, qua oporteret, revidere, et emendare solerent, sed prout per Investigatores erronee perficiuntur, taliter eas submitterent; unde tandem ipsum Exactoratus Officium, eas, aut cum maximo temporis dispendio, si fieri potest, in ordinem redigere, aut vero ad reformandam concernentibus circulis remittere necessitaretur, cum teste experientia, in uno pago pluribus rusticis eodem nomine gaudentibus, aut vice versa, una eodemque rustico, plura nomina et cognomina usurpente, Investigatores nominis identitate, aut diversitate non adtenta, damnificatis vel nullos vel non illos numeros, aut non illa nomina sub quibus in Tabellis Tributariis conscripti sunt, saepe adscribunt, vel vero illis, qui aquarum exundatione, vel grandine damnificantur, tantam saepissime agrorum et faenetorum, ac vinearum concussarum ac submersarum quantitatem exponant, cujus nec medietatem, imo aliqui eorum nihil prorsus juxta Tabellas Tributarias possident, horum intuitu si Investigatores Tabellas Tributarias consulerent, et similes differentias investigarent, prodiret, aut fundos fuisse celatos, aut, vero per damnificatos erga taxam, vel alio simili titulo fuisse cultos, taliterque in priori casu facultates celatae Tabellis inferrentur, in posteriori autem contribuens damnificatus, de facultatibus, in alieno quidem fundo contributioni tamen subjecto habitis relaxationem obtineret. Pro antevertendis itaque memoratis naevis, et exinde emergentibus praejudiciis. Sua Majestate Sacratissima tenore Benigni sub 7-a mensis novembris a.c. emanati Decreti elementer annuente, sequentia pro futuro observanda, et inungenda duxit Regium Tubernium: Ut

1-mo. Pro damnorum quorumvis juxta benignas ordinationes regias relaxationi obnoxiorum investigatione, Rectificator Commissarius loci ejusdem vice judicis nobilium Dulonibus, vel Inspectoribus Locorum quibus haec Investigatio hactenus injuncta fuit, semper adjungatur; si vero Commissarius per alia publica, et urgentiora negotia impediretur, aut tempore eodem ad diversa loca exeundum illi esset;

2-do. Investigatio per vice judicem nobilium, Dulones vel Inspectores Locorum, aut si hi interesse nequirent, per alios obeundo huic negotio idoneos a Tabulis Continuis, vel Magistratibus deputandos instantanee quidem peragatur, sed similes damnorum Specificationes concernenti Regio Perceptorum statim transponantur, qui illas revidere, et occurrentes naevos, antequam horsum expediantur, emendare obstrictus sit, aut per hos Commissarios Rei Tributariae et calculi magis peritos revideri, cum Tabellis Tributariis conferri, ac emendari curent. Tandem

3-tio. Ex his particularibus Specificationibus modo praemisso revisis, ac emendatis, pro quovis Semestri Generalis Specificatio conficiatur, ita quidem: Ut damna quae inde a mense Octobri usque finem Martii emergunt, uni Generali Specificationi, et illa pro reliquis 6 mensibus alteri inserantur, harumque prior versus medium Aprilis, posterior autem versus medium Octobris e Concernentibus Circulis medio Tabularum et Magistratuum Regio Gubernio submittantur.

Quare Altissima hac Resolutione intellecta D. Vestrae huic se conformare, et eos, quos concernit ad hujas observantiam adstringere strictissimae suae ducant esse obligationis, nec ullatenus intermittant. Sic facturi, Altefata Sua Majestas Sacratissima benigne propensa manet. E Regio Magni Principatus Transilvaniae Gubernio. Cibinii 5-ta Decembris 1776.

Nic. Bethlen m.p.

Mich. de Brukenthal m.p.
Secretarius

Bistricio

Ibidem, f. 562

III

1779 iunie 15, Sibiu. — Guberniul Transilvaniei cere Magistratului din Bistrița să fie intensificată acțiunea de pază contra incendiilor, luându-se măsuri aspre de pedepsire a celor care fumează în locuri deschise și a celor care nu respectă dispozițiile privind folosirea focului la locuințe. Se cere un inventar al instrumentelor de stingerea incendiilor și al celor de care au nevoie.

Sacrae Caesareo Regiae et Apostolicae Majestatis Archi-Ducis Austriae Magni, Principis Transilvaniae et Siculorum Comitatus Dominae Dominae nostrae clementissimae nomine!

Prudentes ac circumspecti nobis benevoli salutem et gratiae caesareo regiae incrementum! Proficuum omnino et salutare existimavit Regium Gubernium ut interdictum de non secus quam sub certis praecautiōibus utenda herba Nicotiana, ante hac etiam sub 23-a Maij anno 1752 publicatum pro tanto strictiori observantia sparsis circularibus denuo republicetur, ea quidem ratione: ut cum ex incauto herbae hujus et candelarum usu, nec non e minus sollicitu focorum caminorum, et furnorum procuratione in civitatibus aequae ac in plano Provinciae plerosque funestos incendiorum casus evenisse et evenire solere in comperto habeatur, inter cives perinde ac ruricolos publicari ne quispiam ullibi et alibi praeterquam in domibus, cameris et atriis locisque clausis herba Nicotiana utatur, et ardentibus candelis absque lampadibus in areis, stabulis, et plateis obambulet, secus facturi et in facto transgressionis deprehensi, si nobiles aut cives contribuentes fuerint commensurata poena pecuniaria immediate mulctentur, plebeae autem conditionis homines per iudices pagenses illico intercipientur et in flagranti 12 baculorum ictibus plectantur; in civitatibus autem et oppidis deprehensi cuiuscunque servilis conditionis homines et mercenarii, vel ad publicam custodiam, vel ad locum praetorii deducantur, et eadem 12 baculorum corporali poena adficiantur, decerni. Magistratus praeterea ad diversoria ubi nimirum frequentiores diversorum hominum condescensiones fiunt ad popinas item ubi major identidem hominum copia confluit penitentiorem diu noctuque curam et vigilantiam per vicinitatum praepositos adhiberi curent, ne cum tabaci infundibulis aut ardentibus candelis in areis et stabulis sub immediate incaptivationis et corporalis castiga-

tionis poena obambulare praesumant, compelli, plurimum autem salutari huic instituto suffragabitur si Magnates quoque et nobiles per Dominationes Vestras eatenus instructi tanquam cives Patriae et commembra Status Transilvanici praescriptis his ordinationibus se se conformaverint ac intra limites moderatioris et cautoris herbae Nicotianae usus se continuerint quemadmodum etiam Gubernium Regium plenam in ipsos collocet fiduciam, futurum ut bono subditis curialistisque suis hoc in passu praeluceant exemplo nec quidquam circa peniliorem observandorum observantiam in se desiderari patiantur.

Et quis non raras etiam incinerationes ex male curatis caminis focus et furnis in compluribus pagorum locis intra et extra domos publicis in plateis extructis aestivo praesertim tempore, dum ruricolae extra loca habitationum aestivalibus in campo laboribus vacant exortas esse experientia testetur, sedula serio singulis patribus familias focorum et furnorum procurationem Dominationes Vestrae quatenus neutiquam illorum curam rudibus prolibus committere audeant, verum constituti diurni vigiles toto die per plateas obambulare, haeque sua vigilantia incendiorum pericula praevertere non solum conentur, verum sub commensurata poena eisdem infligenda amovere ut et caminorum frequentissime purgationem procurare non intermittant, inculcabunt superattendentque. Proinde tam sollicitudini Dominationum Vestrarum, quam promptitudini totius reipublicae incumbet, ita praedecaratis praecautiōibus invigilare ne incuriositate earundem emersus funestus aliquis casus Dominationes Vestras responsables reddat.

Quemadmodum autem praerecensita cautelarum momenta ad praepedienda incendia directa sunt, ita haud minor etiam circa exorta incendia, ut vel in primis intitiis extingvantur, vel furor flammaram interrumpatur cura et sollicitudo impendenda esse dignoscitur, qua propter cum hoc ipsum objectum a potiori Dominationes Vestras respiciat neque dubitet Gubernium quin ejusmodi exstinguendorum incendiorum ordo ex anterioribus Gubernii Ordinationibus praestabilitus habeatur et impraesentiarum vigeat, committitur Dominationibus Vestris ut in quo Ordo ille consistat qualibusque instrumentis et requisitis ad hunc scopum deservientibus Dominationes Vestrae provisae sunt an in prompta existentia requisitae necessitati sufficiant, vel plura adhuc comparari debeant, informationem et consignationem cum succincta vigentis Ordinis descriptione horsum submittant, ut his praecognitis et perpensis ulteriores pro re nata, et cujuslibet loci statu et circumstantiis abhinc adornari queant dispositiones. Sic facturi, Altefata Sua Majestas Sacratissima benigne propensa manet. E Regio Magni Principatus Transilvaniae Gubernio. Cibinii 15-a Iunii 1779.

B.a. Brukenthal m.p.
Gubernator

B. Anton Josika m.p.
Secretarius

<Pe verso:> Prudentibus ac circumspectis Primario et Pro-Judicibus Senatoribus et Notario Regiae Liberaeque Civitatis et Districtus Saxonicalis Bistriciensis nobis benevolis.

Ex officio

Bistricii

IV

1779 octombrie 19, Bistrița. — Magistratul din Bistrița raportează Guberniului despre lipsurile pe care le are în ce privește instrumentele de stingere a incendiilor, arătând că materialele pe care le deține sînt necorespunzătoare și că se impune cu necesitate procurarea a patru pompe de incendiu.

Ad Excelsum Regium Transilvaniae Gubernium nomine Magistratus de dato Bistricii 29-a octobris anno 1779.

Benignam Excelsi Regii sub 15-ta Iunii a.c. numeroque 3172 ad nos emanatam comissionem, qua gratiose nobis demandatur ut ordinem exstinguendorum incendiorum in civitate nostra Bistriciensis vigentem cum descriptione instrumentorum et requisitorum ad hunc scopum deservientium Excelso Regio Gubernio submitteremus, adnexa simul declaratione, an eadem hacce reguisita inpromptu existentia incendiis exstinguendis sufficiant, vel plura adhuc comparari debeant? ea qua par est devotione die 10-a Iulii accepimus. Hujus itaque gratiosissimae Ordinationis in debitum complementum dum Excelso Regio Gubernio ordinem hucusque suborto aliquo incendio apud nos observatum et hodie dum observari solitum humillime submittimus non possumus non ingenue fateri, iis quibus provisi sumus instrumentis ob aedificiorum hujatem altitudinem et rationem vi flammarum nequaquam resisti posse, tristissimorum illorum temporum memoris, quibus dimidia hujusce civitatis pars, proh dolor, incendio deleta exstitit. Cum enim haecce instrumenta ita comparata sint ut, nonnisi in aedificiis accessu facilibus, et humilibus e propinquo tantum applicari, e contrario vero in altis tectis a flammarum furore correptis et e longinquo adhiberi non possint per exiguum eorundem in vehementioribus incendiis restinguendis osum etiam consequitur, licet prima incendiorum initia ope illorum facile sedari posse observatum sit. Hac ex causa factum est ut Magistratus a longo jam tempore, *de comparandis quatuor Siphonibus incendiariis* cogitaret, in quo hunc finem gratiose approbante E. Regio Gubernio, desumptionem cruciferorum pro redimenda occlusionem vulgo Sperr Kreitzer dictorum introduceret. Cum vero, praeter omnem opinionem hic fundus tam sit exiguus ut in multis annis vix unus Siphon incendiarius ex eo comparari posset videatur, attenuatumque publicum hujas, tantis sumptibus aliunde suppenditandis impar sit, optata consequituri haud videmur. Neque tamen omnem spem ex animis nostris eradicandam esse censemus fore aliquando ut beneficio et gratia E. Regii Gubernii cassa nostra, allodiali in meliorem statum redactat, voti nostri compotes fiamus. Quibus nos gratiis et favoribus Excellentiae Vestrae, Excelsique Regii Gubernii humillime commendantes summo cum devotionis cultu emorimur.

V

1779 decembrie 22, Bistrița. — Magistratul din Bistrița comunică Guberniului Transilvaniei că a luat măsurile cele mai severe pentru ca să nu se mai fumeze în locurile expuse incendiului, iar ȝiganii să-și construiască casele și corturile la marginea satului, cit mai departe de materialele inflamabile ale locuitorilor satelor.

Ad Excelsum Regium Gubernium nomine Magistratus Bistriciensis 22-da Decembris 1779.

Excellentissime Domine L. Baro, et Gubernator Regie, Excelsum item Regium Transilvaniae Gubernium, Domini Domini ac Patroni Gratosissimi!

Salutaribus Excelsi Regii Gubernii, circa praepediendum incendiorum periculum, prius quidem in Anno adhuc 1773, die 4-ta Martii sub numero 1786; abinde autem in anno currenti 1779, die vero 15-a Iunii sub numero 3171 ad nos exaratis Ordinationibus homagiali promptitudine morem gerentes, in Circulo nostrae jurisdictioni subjecto dispositiones necessarias facere, et in conformitate praeallegatarum Ordinationum Gubernialium easdem sollicita publicatione mediante identidem recapitulare nulli defuimus, injungentes severe, ut omnes omnino cives, et incolae pagorum a fumigatione tabaccae in publicis praesertim plateis, areis item, vel aliis quibuscunque locis stramine, aut alio materiali ignem facile conceptibili provisus, per absolutum abstineant; Zingarii vero domos vel casas aut tentoria nullatenus in gremio, aut plateis pagorum, sed in finitimis illorum terminis, ubi nullum incendii periculum reliquis incolis imminere possit, exstruere debeant; quae dispositiones nostrae effectum suum sortitae etiam sunt. Siquidem omnes omnino Zingari in Districtu nostro commorari soliti, domus, et casas suas in finibus pagorum extruxerint, ac exstrui curaverint, et quidem ubi fieri potuit, ad tantam ab aedibus incolarum distantiam, ut vel nullum, vel rarissimum, idque minus imminere queat incendii periculum, praecipue cum juxta iteratas desuper factas dispositiones ad visitationem fornacum, furnorumque et fumariorum ordinati Commissarii, et pagorum jurati, demandatas sibi visitationes identidem peragere, et morosos vel negligentes punire haud praeterrmittant. Quod autem Zingaros praesertim fiscales hinc inde cum tentoriis suis divagari consuetos attinet, quamvis hi pro erigendis tentoriis suis prope pagos admitti non soleant, consequenterque ab his incendii periculum eo minus praemetui possit, quia nihilominus juxta experientiam plurima per hos inferantur incolis pagorum damna ac praepjudicia, nostra tenui opinione consultum foret, hos etiam medio illorum, quorum interest, ad stabilem sedem figendam disponere. Quod denique sordes et squallores sanitati officientes attinet, hac quoque in parte in conformitate praecitatae salutaris Ordinationis Gubernialis, quae ordinanda fuerunt ordinare prout non praetermisimus, ita effectui Dispositionumstrarum debite invigilare nulli deerimus.

In reliquo propensissimis gratiis et patrociniis Excelsi Regii Gubernii nosmet summa cum devotione devincientes emorimur.

Excellentiae Vestrae
Excelsique Regii Gubernii

humillimi servi
Magistratus Regiae Liberaeque
Civitatis ac Districtus Bistriciensis

Bistricii 22-da Dec. 1779.

Ibidem, f. 601.

VI

1780 septembrie 22, Bistrița. — Relatarea medicului <Chirurgus> din Bistrița, Johann Chr. Friedenrich, despre victimele incidentului din Dimitra, din 19 sept. 1780, și despre ajutorul medical pe care l-a acordat celor suferinzi.

Visum Repertum

Auf Verordnung Eines Wohl Löblichen, Magistrats allhier, habe ich mich gestern als den 21-ten Septembris nacher Mettersdorf verfügt, um denen daselbsten den 19-ten dieses, durch eine erschrockliche Feuers-Brunst verunglückten beschädigten und elend kranken Personen zu Hülfe zu kommen, und nach möglichkeit beÿzu stehen.

Bei meiner Ankunft daselbsten, habe ich ein solches Jammern, Schreien, Weinen und Wohklagen, unter diesen armen, kranken Leüthen vorgefunden, welches mit keiner Feder genugsam beschrieben werden kann; die Gebeine und Knochen, von vier verbrandten Todten Körpern, als nemlich Sophia Areltin, mit ihren zweÿen erwachsenen Töchtern, und Anna Ragerin, eine gewesene Mutter von sechs noch lebenden Kindern, habe ich besichtigt, wobey die Männer, indem dieselbe ihre Weiber retten und suchen wollen, durch das allzu heftige Feuer sehr beschädiget und plessieret worden.

Unter 117 armen, abgebranten Haus Wirthen und Familien, habe ich in allen 21 zum Theil gefährliche, zum Theil aber nur an ihren aüsserlichen Gliedern, Händen, Füßen, und Gesicht von dem Feuer sehr beschädigten Patienten gezehlet, ohne andere sehr leicht Plessierte nicht zu gedencken, ich habe diesen armen elenden kranken Personen sowohl mit aüsserlichen als innerlichen Medicamenten, nach möglichkeit versorget, und mit Rath und That beÿgestanden; auch allen denen, so es nöthig hatten, ist gratis zur Ader gelassen werden. Diejenige gefährliche beschädigte Krancken aber welche meinen Beÿstand täglich und stündlich nöthig haben (worunter sich auch der Petrus Cruner, beÿ welchem die gantze lincke Hand bis an den Ellbogen, alle fleischlichte und musculöse Theile daran von Feuer verzehret und verbrand worden), habe ich hieher bringen lassen, um solche best möglichst besorgen zu können.

Unter vielen anderen von Schröcken und Angst plötzlich krank gewordenen Personen, habe ich auch eine sehr schwache Kindbetterin Hülfe geleistet; sie war, als das entsezliche Feuer, durch einen heftigen Wind sich in alle Gassen ausbreitete, als eine zweÿ tägige Kindbetterin alleine zu Hause, sie nimt ganz entblösst im

Hembde ihr kleines Kind, nebst ihren dreÿjährigen Knaben auf ihren Armen, läuft mit ihren Kindern weit im Garten hinten hinaus, und bleibt daselbst in Ohnmacht liegen, bis man solche nach der Hand gefunden.

In Summa, das Elend dieser armen Leüthe ist nicht genugsam auszusprechen, von allen Lebens-mitteln gänzlich entblösset, die Gesundheit beÿ Vielen verdorben und beraubt, Schmerzen der armen blessierten und beschädigten; unter diesen befindet sich auch der alte Georgius Ibe, durch dessen Unvorsichtigkeit das Feuer eigentlich seinen Anfang genommen haben soll, dessen rechte Hand durch das Feuer sehr beschädiget worden; wobeÿ derselbe alters halber, sehr schwach und miserabel ist, so dass er kaum gehen, noch recht stehen kann, auch dem Verstande und Sinnen nach ganz Simpel, alber und kindisch ist. Dass dieses alles der Wahrheit gemässe, bezeige fide mediante mit eigner häudigen Nahmens Unterschrift. Bistritz den 22-ten Septembris 1780.

Johann Chr. Friedenrich
Physicus et Chyrurgus juratus
Civitatis et Districtus Bistriciensis

Ibidem. f. 614.

VII

1780 septembrie 24, Bistrița. — Magistratul din Bistrița relatează modul în care a luat naștere incendiul de la Dumitra, din 19 sept. 1780, și despre victimele și pagubele acestei calamități. Se recomandă o serie de măsuri, prin care să se vină în ajutorul sinistraților.

Anno isthoc currente, die videlicet 19-a praesentis, Districtui Bistriciensis adjacente pago N. Demeter seu Mettersdorf vocitato 3-tio Quadrante ad 10-mam antemeridianam, e domo incolae Georgii Ipp annorum circiter 70 ex eo incendium ortum est, quod idem unum manipulum straminis papaveris fine excitandi ignis injecerit, quo infecto ex insperato flamma per Caminum aliunde demissum exiliendo, et manipulum straminis in quatuor partes dispiciendo, vento alioquin se non leviter exerente, non tantum Regii Fisci Horreum Decimale cum tritici gelimis 131 manipulis 16 in decimam obventis, in cineres redegit, sed et (praeter Parochi Loci, Capellani, Ludimagistri, et Scholae domibus, ac pagi Domo Praetoriana) usque 11-mam antemeridianam numero 111 domus, tres quartalitates pagi (una quartalitate solum remanente) una cum horreis, stabulis ac hortis pomariis, frugibus (excepta avena triticoque saracenicis foris adhuc existente) et foeno jam invectis funditus consumpsit, et in vinea prope pagum situata Au vocitata pali vineales aliquot combusti, damnum tamen in vineis illatum nec dum constat, ex post primo fiet conscriptio et aestimatio damnorum.

Praeterea Johannis Arelt uxor nomine Sophia, annorum circiter 34, cum duabus filiabus in capillis constituis, natu majori Sophia annorum circiter 17, minori vero Margaretha annorum circiter 14, ita combustae, ut posteriorum duarum filiarum non nisi ossa extiterint; prioris autem seu matrum earundem pars dorsi reperta sit. Caput, manus, pedes, reliquaque membra in cineres redacta; Johannis

Rajger consors Anna annorum circiter 30 aequae combusta. Cujus reliqua membra (praeter pectus et ossa) per ignem inextinguibilem consumpta, quas partes corporum et ossa die 21-a hujus consveto modo funebriali magna cum luctu, et lamentatione inexprimabili mariti combustarum sepeliri curarunt.

Capita contribuentium cum viduarum capitibus, quibus in rerum natura (exceptis pecoribus) nihil aliud quam supra se vestitus miserrimus mansit, et non nullis neque vestitus, siquidem in indusio, et femoralibus nudi pedes manserint, qui nec in medio plateae expositas reculas ab igne defendere quiverunt, tales inquam combusti contribuentes sunt numero 142 qui domatim coguntur panem procurare, et quorum agri necdum inseminati sunt, vere comiseratione digni et deflenda eorundem infelicitas, cum ipsis sustentatio vitae per tam grande incendium adventa sit, quique tam facile non resurgent in Excelso Consilio eosdem aliqua saltem in parte gratiose consolari dignabitur, quod humillime coram me institerunt, Amplissimusque Magistratus me honorifice verbotenus requisivit, quatenus pro Horrei fisci Regii, et combustorum incolarum domorum tegumento, stramina ab anno priori remansa, et hoc anno currenti e decimatione obnoxiiis pagis obvenientia eisdem gratiose per Praelaudatum Thesaurariale Consilium applacanda, decimanque avenae combustis contribuentibus benigne condonandam repraesentarem. Quorum petitioni annuendo homagiali devotione dum repraesentato, et gratiosum intuitu praemissorum mandatum praestolor profunda veneratione emior. Bistricii, 24-ta Septembris 1780.

<Pe verso:> Lecta in Sessione publica die 25-ta Sept. 1780.

Ibidem, f. 617.

VIII

1780 septembrie 30, Bistrița. — Magistratul din Bistrița informează Guberniul Transilvaniei despre proporțiile și consecințele nefaste ale incendiului din satul Dumitra, din 19 sept. 1780, și propune o serie de măsuri concrete prin care s-ar putea veni în ajutorul sinistraților.

Ad Excelsum Regium Gubernium, nomine Magistratus,
Bistricii die 30-a Septembris 1780.

Funestissimus sane, et nunquam satis deplorandus est incendii casus, qui 19-na decurrentis mensis, in pago hujate Districtuali Nagy-Demeter, proh dolor! contigit, ubi intra duarum circiter et dimidia horae spatium, centum undecim domus, una cum Parochiali, Diaconali, Ludimagistrorumque, ut et Praetorii, Communitatis ac singulis iisdem adpertenentibus horreorum, stabulorum, foeniliumque aedificiis, nec non omnibus frugibus authumnalibus et foeno, immo partim etiam vernalibus jam invectis, ac suppelectilibus, dira flammaram ex incuria senio confecti cujusdam incolae, ac mentis suae haud compotis excitatarum saevitiae, in cineres redactae sunt, adeo quidem, ut incolis plerisque partim in campo, partim in Foro hujate hebdomadali dispersis, adeoque domo absentibus, accedente etiam siccitate temporis, exortoque vento, vix tertia hujus pagi vere pulcherrimi pars ab igne

salvari potuerit. Lugent, certe, atque deplorant singuli moestissimum suum fatum, quo domibus suppellectilibus, pane, aratro, aliisque sustendandae suae, esurientiumque prolium vitae, intertenendorumque pecorum mediis omnibus uno momento ammissis, in extremam paupertatem se se collapsos vident.

Et gemunt profecto inter hos illi duo praecipue, qui vitae suae socias, immo alter horum simul cum uxore duas etiam filias jam adultas, nimia ignis velocitate circumactas, et combustas, amiserunt; alique qui ea ipsa occasione juxta adnexum Physici hujatis *Visum Repertum* vulnerati exstiterunt. In summa: tanta est miseriarum atque afflictionum ex hoc incendio profectarum multitudo, quibus miseri hi combusti variis modis colluctantur, ut vera horrendaque earum facies nec exprimi satis possit. In unam quamque enim superexistentium adhuc domorum, quatuor, quinque et sex familiae recipere semet coactae sunt, quae inde exeuntes, nihil, nisi vacua domorum suarum vestigia, ac multo antea adhibito labore ac sudore acquisite bonorum cineres lacrimabundi conspiciunt. Pecora tot familiarum, receptacula sua in vanum quaerentia, de noctu ad campum quaquaversum oberrantia, redeunt, et prout frugibus vernalibus ruri hucdum in parte existentibus, damna inferunt, ita etiam vinearum promontorium, cujus sepes pariter combustae hebentur, nemine in tanta animarum contristatione ac rerum confusione illa arcere valente, conculcant, devastantque adeo, ut miseris afflictis eo ipso plura illis, quae alioquin jam passi sunt, damna accrescant.

Illis igitur in tristissimo hocce rerum statu existentibus, et mediante humillime acclusi Supplicis eorum Libelli nobis eundem repraesentantibus, non possumus non justo, animi dolore moti, ad Excellentiam Vestram Excelsumque Regium Gubernium humillime recurrendo, sequentia penes debitam domorum consignatorum aestimationis, juxta praevigentes eatenus gratiosas Ordinationes confectae Submissionem, de genu exorare:

1-mo. Ut Excelsum Regium Gubernium miserrimis his combustis, Regiae Contributionis relaxationem a qualitate perpessi maximi damni, sua via gratiose impertiri facere dignetur, prout etiam illos quoque R.fl. 34 gratiose relaxandos supplicamus, qui de proxime praecedenti ante exortum incendium e restantiis contributionalibus exacti, apud pagi judicem combusti sunt.

2-do. Ut Paterna Sua interpositione id etiam exoperari dignetur, quo iisdem combustis non solum avenae decima hujus anni, in granis et stramine, Regio Fisco ab ipsis competens, donetur, verum etiam illis tam cum tritici quam avenae decimis a reliquis Districtus istius pagi Inclito Fisco hoc anno obvenientibus, tam in granis, quam stramine succurratur, ut partim agros ante incendium subaratos pro futuro anno nunc et primo vere inseminare, partim vero usque ad futuram messem praemetuendae secus fami obviam ire, partim denique cum straminibus tecta super neo-aedificandis domibus conficere, ac pro hyemali etiam pecorum suorum nutrimento illa convertere valeant.

3-tio. Ut ad celeberrimum illud exemplum, quo Benignissimo Suae Majestatis jussu ab aliquot annis in rationem combustarum quarundam in exteris Regionibus Caesareis Civitatum charitativa subsidia per hanc Provinciam, consequenter in gremio istius etiam Circuli collecta sunt, pro his quoque combustis peculiari omnino Commiseratione dignis, de exuberante Suae Majestatis clementia et concessione, similes in exteris Ditionibus Eleemosynarum collectiones institui demandentur.

Quae vero omnia, conjunctis cum afflictissimorum Nagy-Demetriensium intensissimis praecibus, tanto magis implorare hisce praesumimus, quo certius est, de

illis secus actum esse ita, ut per multos annos, vivendi viresque suas recuperandi mediis destituti, nec Suae Majestati Sacratissimae, prout hactenus servire, neque Publico hujati emolumento cuidam esse posse videantur, praesertim, quum hoc quoque accedat, quod hoc anno nullam fere vini procreationem, de que lucri quidquam percipere possent, sperandam habeant, Qua humillima Repraesentatione taliter praemissa, decenti submissionis cultu emoriamur.

<Pe verso de aceeași mînă:> Humillima Magistratus Bistriciensis Repraesentatio pro parte combustorum N. Demetriensium.

<De o altă mînă:> Gehet den 4-ten Oktobris 1780 mit der Postweg.

<De o a treia mînă:> Lecta et approbata in Sessione publica die 4-a Octobris 1780.

Ibidem, f. 620—621.

MATHIAS VERESS RESTAURATOR ?

Cercetările din ultimii ani ne-au prilejuit date noi în legătură cu activitatea pictorului clujean Mathias Veress (1749—1805)¹, informații ce întregesc portretul aceluia care a fost socotit de judele Verestői Mihai, în discursul pronunțat cu prilejul inaugurării noii clădiri a Sfatului orașului Cluj², drept „cel mai cunoscut pictor al acelor vremi“, aserțiune cu conținut laudativ ce trebuie înțeleasă la adevărata ei dimensiune, adică restrînsă la o zonă artistică din centrul Transilvaniei.

În general vorbind, pictorul clujean este cunoscut, mai cu seamă, prin lucrările sale cu caracter religios, picturi care împodobesc altarele unor lăcașe de cult catolic (bisericele din *Odorhei* — 1780—81, *Dumbrăveni* — 1787, 1790, *Racoșul Mic* — 1794 și *Lelicieni* — 1794), dar activitatea sa nu a ocolit, lucru firesc, sfera profanului, dezvăluindu-ne preocupările și „inovațiile“ sale în domeniul picturii parietale cu care a împodobit câteva castele transilvănene, cum ar fi cele din *Coplean* (1771), *Cetatea de Baltă* (1775), *Almașu* (1776), *Sînpaul* (1776)³ și clădirea Sfatului orașului Cluj, decorată cu figuri alegorice, stemele celor șapte orașe libere regești, embleme sau maxime cu înțeles didactic-moralizator.

Alături de pictură, Mathias Veress a exersat, cu rezultate uneori satisfăcătoare, desenul, cît și gravura pe plăcuțe de aramă.

În anul 1786, conducerea orașului i-a încredințat catedra de calligrafie rămasă vacantă, cu o retribuție anuală de 300 fl⁴.

Și în secolele trecute, la fel ca în epoca noastră, au existat lucrări de artă a căror stare de conservare precară impunea anumite operații de refacere sau de consolidare, intervenții efectuate, în acea perioadă, de artiștii și meșterii aflați la îndemînă, persoane lipsite de o specializare strictă în acest domeniu, străine de cunoașterea principiilor fundamentale de restaurare, fără de care o lucrare chiar „refăcută“ își pierdea mult din valoarea ei artistică și istorică. Simpla refacere sau consolidare a picturii, chiar în cazurile cele mai fericite cînd flerul sau bunul simț al artiștilor au ferit originalul de denaturare, nu a reușit însă să rezolve

¹ Nicolae Sabău, *Mathias Veress, un pictor clujean din secolul al XVIII-lea*, în SCIA, tom. 17, 1970, 1, p. 113—121; idem, *Precizări iconografice asupra temei „Caritatea Sf. Elisabeta“ în pictura barocă central-europeană*, în SCIA, tom. 22, 1975, p. 188—200.

² Jakab Elek, *Kolozsvár története*, III, Budapest, 1888, p. 556. 926—939; Kovács Gyula, *Kolozsvár városháza*, în *Kolozsvári Szemle* (=KSz), 1943/3; Pataki Jenő, *A régi tanácsház és főbíró*, în KSz, 1943/3; B. Nagy Margit, *Stilusok, művek, mesterek*, București, 1977, p. 153—154.

³ B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, București, 1970, p. 328—329.

⁴ Idem, *op. cit.*, p. 328.

probleme complexe cerute de o restaurare științifică, cu mijloace moderne, ca aceea făcută azi.

În documentele secolului al XVIII-lea întâlnim, deseori, informații despre refacerea sau „înnoirea” unor picturi de altar, a unor statui, sau icoane pe lemn. Astfel, din însemnările soției baronului Samuel Bruckenthal, din registrul de cheltuieli gospodărești ale casei, rezultă că s-au plătit pictorului sibian Johann Martin Stock (1742—1800) anumite sume de bani, între altele și pentru refacerea unor lucrări care intraseră la acea dată în colecția guvernatorului Transilvaniei⁵.

Între icoanele pe lemn din bisericile ortodoxe există nu puține piese ce poartă pecetea unor intervenții succesive efectuate, uneori, în scopul consolidării stratului original de pictură, alteori la îndemnul și după gustul noului donator care cerea „înfrumusețarea” picturilor potrivit cu „moda nouă” a epocii. O icoană aflată în biserica ortodoxă Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, reprezentând pe „Maica Domnului cu pruncul” (1564), „s-au înnoit la anul 7269 (1761) de robul lui dzeu Hagi Radu Pricop, hagi. Anastasia i fiica dum”⁶. În contractul încheiat în 22 septembrie 1846 între pictorul Constantin Lecca și Consiliul parohial al bisericii voievodale din Șcheii Brașovului se menționa, la paragraful f, „că pictorul se îndatorează a *preînnoi* fețele la icoanele împărătești și a *reface* cele patru icoane mari cu argint”⁷.

Mathias Veress, ca unul dintre pictorii cei mai apreciați ai orașului de pe Someș, a fost solicitat de către diverși colecționari pentru refacerea unor picturi aflate într-o stare precară de conservare. În anul 1799 pictorul reface un tablou reprezentând pe *Maria Magdalena* (inscripția: *Renov-Math. Veress 1799*), lucrare aflată pe atunci în posesia familiei Kornis de la Mănăstirea (jud. Cluj)⁸.

După anul 1800 pictorul se stabilește pentru câțiva ani la Odorhei, răspunzând, cu siguranță, unor comenzi ce cuprindeau lucrări pe seama bisericii romano-catolice (franciscane) din localitate sau a altor lăcașe aparținând aceluiași cult, din zonele învecinate⁹. În această nouă împrejurare Mathias Veress a fost angajat și pentru refacerea unor tablouri mai vechi aflate în patrimoniul acestor biserici.

Ținem să precizăm că publicarea acestui material inedit, în legătură cu activitatea pictorului clujean, reprezintă și un pretext întemeiat când este vorba despre prezentarea și analizarea unor piese artistice diferite ca stil, dar notabile ca valoare.

Astfel, în capela romano-catolică, din satul Călimănești (com. Fintinele, jud. Mureș), o construcție modestă din secolul trecut, am identificat — alături de o gravură inedită din secolul al XVIII-lea (fig. 1), reprezen-

⁵ Julius Bielz, *Johann Martin Stock, un portretist transilvănean din secolul al XVIII-lea*, în *St. Com.* 4, 1956, p. 25.

⁶ Marius Porumb, *Vechi icoane din Șcheii Brașovului (sec. XVI—XVII)*, în *Rev. Muz. Mon.*, 1975, 2, p. 73.

⁷ Mihai Manolache, *Cercetări privind contribuția artistică a pictorilor Constantin Lecca și Mișu Popp la biserica voievodală Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, în *BMI*, XLI, 1, 1972, p. 60.

⁸ B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, p. 329.

⁹ Bíró Vencel, *Veress Mátyás*, în *Művészettörténeti Értesítő*, IX, 2, 1960, p. 120—122.

tind o copie după faimoasa icoană de la Nicula, varianta aflată în fosta biserică piaristă din Cluj¹⁰ — un tablou votiv din anul 1680 reprezentând familia donatorului îngenunchiată în fața crucii pe care se află trupul răstignit al lui Isus. Tabloul (fig. 2), pictură în ulei pe pînză (120 cm/103 cm), se află într-o stare precară de conservare. Nu se cunoaște nimic despre proveniența acestei lucrări, care trebuie să fi aparținut unui lăcaș de cult mai vechi decît cel în care este adăpostit acum. Pe dos, canavaua a fost reutilizată în veacul trecut, cînd s-a pictat o *Coborîre de pe cruce*, temă elaborată potrivit unei scheme stilistice-formale cu totul deosebite și mai tîrzii decît pictura de pe față.

Compoziția tabloului votiv este o piramidă strînsă, cu figura lui Cristos crucificat în axa mediană și cele două grupuri ale familiei dispuse lateral, la bază, de-a lungul unor diagonale imaginare convergente. În partea stîngă se află reprezentat grupul cu tatăl însoțit de cei trei băieți, toți îngenunchiați lîngă cruce. Franciscus Henter¹¹, îmbrăcat în ținută, are un veșmînt caracteristic celei de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea, cu o tunică scurtă, trădată doar de gulerul mai înalt și mînecele alungite împodobite cu nasturi mici de argint, sub dolmanul încheiat prin cheotori cu nasturi din sîrmă de argint și găitane aurii¹². Pantalonii strîmți, după moda veche, sînt vîriți în cizme elegante din satin. Henter-tatăl, prin gestică sa, participă efectiv și afectiv la această scenă dramatică: cu mîna dreaptă ce odihnește pîrîntește pe creștetul fiului mai mare pare că îl binecuvîntează, dar și că îl prezintă „Salvatorului“, într-o evidentă postură de intercesor. În aceeași vreme, prin gestul mîinii stingi, dusă în dreptul inimii, își exprimă starea sa de profundă devoțiune.

Figura tatălui a fost bine și expresiv desenată. Chipul bărbătesc, cu nas puternic și bărbie voluntară, este încadrat de părul negru și barba bogată în care se pierd fuioarele mustăților căzute. Această figură bine caracterizată se vrea un portret încărcat de adevărate valențe realiste¹³.

¹⁰ În legătură cu aceasta vezi și bibliografia bogată a studiului: *Adalékok a mikolai Mária-ikon történetéhez* a lui B. Nagy Margit, în *Stílusok, művek, mesterek*, p. 143—144.

¹¹ Familia Henter, originară din satul Sîntionlunca, com. Ozun, jud. Covasna, apare în izvoarele transilvănene în secolul al XVI-lea. Franciscus Henter, donatorul acestui epitaf, este semnalat, în vremea lui Francisc Rákóczi II, ca judecător suprem (1704). Dintre cei trei băieți, Adam doar va fi înnobilit (1753) ajungînd să îndeplinească funcția de consilier și secretar gubernial (Nagy Iván, *Magyarország családjai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, V—VI, Pesta, 1859, p. 92).

¹² Aceste fireturi au luat denumirea de *brandenburguri* datorită soldaților Electorului din Brandenburg, care, în timpul unei invazii în Franța (1674), îmbrăcau o cazacă garnisită cu acest gen de pasmanterie (Camille Pitou, *Le costume civil en France du XIIIe au XIXe siècle*, Paris, 1926, p. 226).

¹³ Aserțiunea noastră relativă la noțiunea de portret realist, cu toate că ar părea apriorică, deci hazardată, se bazează pe acel simț intuitiv care caracterizează orice cercetare de acest fel. Formula o extindem și la celelalte personaje ce intră în componența tabloului. Desigur că la portretul unui personaj necunoscut, „Imagi-nile reproduse (în privitor) nu provin din amintirile înmagazinate despre o anumită personalitate originală, ci... din bagajul general de experiențe în privința individualității umane și a posibilităților de individualizare umană.

Privitorul este stimulat să reproducă modelul natural cu ajutorul experienței sale a realității, iar portretul se va asemăna tocmai cu acest om existent în imaginea interioară“ (vezi Wilhelm Waetzold, *Die Kunst des Porträts*, Leipzig, 1908, p. 96; Jutta Hammer, *Probleme privind definirea portretului*, în *Studia*, 2, 1971, p. 129 și passim).

Cei trei copii, Josephus, Andreas și Adamus, îmbrăcați în tunici scurte încheiate prin cheotori cu nasturi de argint și găitane, cu mijlocul încins de briie late, cu pantaloni strimți și cizme de satin, au fost surprinși în atitudini diferite. Cel mare se roagă, cu palmele lipite și privirea extatică îndreptată spre Crucifix; mijlociul cu figura bucălată, surizătoare, cu totul străin de această scenă mistică, pe care la vârsta lui nici nu o poate pricepe, apare de după dolmanul tatălui său, ca într-un „joc de v-ați ascunselea”. Mezinul, care probabil de abia deprinsese „taina” mersului pe două picioare, a fost imaginat lângă cruce, îmbrățișind distrat trunchiul acesteia. Cromatica veșmintelor etalate de grup cuprinde un spectru limitat de culori — ce variază între roșu stins, albastru-închis, verde, galben-auriu, argintiu și nuanțe de brun.

În partea stingă a crucii au fost reprezentate Elizabetha Mikes cu fiica ei Sara Henter, în atitudine de închinare cu palmele împreunate în rugă. Vestimentația sărbătorească pe care o poartă cele două personaje reprezintă o contribuție nouă la cunoașterea costumului transilvănean din a doua jumătate a secolului al XVII-lea¹⁴.

Elizabetha poartă o cămașă (váll) asemănătoare cu o ie din pînză fină, cu minecile bufante prinse în pumnași împodobiți cu ousături înflorite. Laibărul (ingváll) îmbrăcat peste cămașă trebuie să fi fost scurt, pînă la briu, și despicat în față. Cele două părți erau strînse cu un șnur din mărgele colorate. Sus, vesta a primit o croială rotundă care lasă să se vadă șirul de mărgele din jurul gitului rotund. Fusta lungă din catifea este prinsă la mijloc de un briu (párta övet) des ornamentat cu mărgele negre și roșii. Șortul ce completează veșmintul pare confecționat dintr-o pînză fină, avînd o culoare aproximativ asemănătoare cu aceea a fustei. Haina de deasupra, bogată și generoasă în croiala ei, ajunge cu ceva mai jos de briu. De jur-împrejur această șubă mică a fost garnisită cu blăniță de jder, dar și cu o bogată pasmanterie din fir de metal, cusută în motive geometrice delicate.

¹⁴ Pentru cunoașterea costumului transilvănean din secolele XVII și XVIII cele mai prețioase informații le culegem din lucrarea lui Apor Péter, *Metamorphosis Transylvaniae*, în *Magyar Történelmi Emlékek*, II, Pesta 1863, p. 337, 346, 347. La acest izvor se mai adaugă citeva însemnări ilustrate, în manuscris, cum ar fi: *Trachten Cabinet von Siebenbürgen*, în *Biblioteca Academiei R. S. România*, București. *Costume Bilder aus Siebenbürgen*. Tabulae pictae et coloratae No. 59., conservat în Biblioteca Națională Széchényi (Budapesta); *Imagines Nationum Ditionis Hungaricae*, coloribus illustrate, aflat în Biblioteca Academiei Maghiare de Științe; *Kostüm Bilderbuch*, păstrată în Biblioteca Universității din Graz; *Imagines Personarum Transilvanicarum* al Bibliotecii Colegiului Reformat din Debrein și lucrarea lui Ferdinando Aloisio Marsigli, *La popolazione di Transilvania composta di varie nationi, di diverse lingue, religioni, usi e vestiti* (Biblioteca Universității din Bologna, Colecția Marsiliana), înfrumusețată cu acuarele ce cuprind diverse personaje, cu diverse preocupări, români, maghiari, sași, secui și sirbi, din diferite zone ale Transilvaniei, îmbrăcați în costume tradiționale, caracteristice ultimelor două decenii ale secolului al XVII-lea (Szendrei János, *Adatok az erdélyi női viselet történetéhez a XVII. századból*, în *ArchÉrt*, XXVII, 1907, p. 193—205; idem, *Adatok az erdélyi férfiviselet történetéhez a XVII. századból*, în *ArchÉrt*, XXVIII, 1908, p. 97—122; Gizella Cenner-Wilhelmb, *Künstlerische Vorbilder und Vorstudien zu den Siebenbürgischen Marktszenen von Franz Neuhäuser dem Jüngeren*, în *ActaHA*, XXIV, 1—4, 1978, p. 365—372).

Capul încadrat de plete blonde pare acoperit de o scufie împodobită cu mărgelile și un vâl de dantelă ce se așează în cute liniștite pe spate. Inelarul și policarul mîinii stingi sînt împodobite — semn al veșnicei cochetării feminine — cu două inele avînd montura din pietre prețioase.

Figura Elizabethei bine individualizată se desprinde de pe un fond neutru și contururile ei sînt definite de lumina pală care se răspîndește pe fața albă, pe părul blond deschis, dar și pe mînele înfoiate ale cămășii. Corpul a fost reprezentat în profil aproape pur, ceea ce conferă un caracter oarecum dematerializat imaginii, dar în aceeași vreme oferă pictorului garanția unui portret asemănător. Este un lucru știut că transpunerea ușor de recunoscut a trăsăturilor poate fi obținută mai lesne în profil decît în celelalte poziții (în față, trei sferturi în față, semi-profil). Elocvente sînt în acest sens siluetele din secolul al XIX-lea, în care chiar amatorii, care dispuneau de o foarfecă și hirtie neagră, au reușit să producă identități destul de bine individualizate. Lecția portretului în profil este destul de veche, dar pictorul nostru s-a oprit, cum era și firesc, la exemplele sinonime ale timpului său¹⁵.

Micuța Sara Henter a fost reprezentată trei sferturi în față, îngemănă lîngă cruce. Tipul de îmbrăcăminte pe care-l poartă apare mult mai bine evidențiat decît cel al mamei sale: cămășuța cu mînele bufante, laibărul bine mulat pe tors, strîns cu un șnur încrucișat de mărgelile, fusta lungă și șorțul de culoare deschisă, prinse la mijloc de briul inelar, se completează aici cu o diademă elegantă, lucrată din mărgelile și fire de metal. Cochetă, fetița și-a prins la ureche o floare albă.

Chipul ce încorporează corpul frumos al lui Iisus ni se dezvăluie dramatic, marcat de istovitoare chinuri trupești și sufletești, care l-au dus la limita dintre viață și moarte. Pictorul și-a modelat cu multă pricepere figura, sugerîndu-ne niște efecte aproape tactile. Sudoarea și singele se preling de pe trupul vlăguit. Capul cu părul năclăit de sînge e căzut moale într-o parte, doar virfurile *pagnusului*, care-i înfășoară mijlocul, stăruie într-o mișcare involburată ce contrastează evident cu figura liniștită și împăcată a lui Iisus. De fapt, această reprezentare, în care artistul a accentuat mai mult latura umană a personajului decît cea divină, dovedește o înțelegere corespunzătoare a noilor tendințe umaniste de care era animată spiritualitatea europeană din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Calitatea artistică a lucrării, în contextul picturii de șevalet locale, destul de săracă în asemenea mărturii, ni se relevă mai mult decît satisfăcătoare. Pictorul anonim dovedește o bună stăpînire a meșteșugului, ceea ce îi permite să redea cu multă fidelitate și notabilă finețe atît anatomia corpului nud al lui Iisus, cît și consistența volumelor, prin umbre și lumini sau drapaje destul de firești, prin care făcea dovada unui

¹⁵ În legătură cu tipul portretului de donator trebuie precizat că la început (sec. XIII) motivul prezentării acestuia nu era portretistica, ci dorința de a asocia darul cu persoana care l-a donat. Abia mai tirziu (după Giotto) imaginile cu donator vor căpăta unele din caracteristicile portretului. În anul 1425 relația dintre portretul donatorului și scena sacră a fost revoluționată. Fresca lui Massaccio, Sfînta Treime, este o pictură în care iconografia religioasă a fost reinterpretată în termeni realiști (John Pope-Hennessy, *Portretul în Renaștere*, București, 1976, p. 145 și urm.).

simț sănătos al tactilului, cu ajutorul căruia veșmintele sînt diferențiate după densitatea materialului. Cu o mină destul de exersată artistul reușește să exprime, printr-o nuanțare cromatică gradată a datelor formale, planurile succesive ale compoziției.

Valoarea picturii sporește și prin calitatea interpretării unui sentiment ce impune o sporită afectivitate. Portretul de familie aici e ca un punct de întîlnire între generații. Scena nu este pur și simplu o reprezentare de personaje „de decor” strînse pentru a se imagina o scenă de devoțiune. Aceste personaje ni se par că „trăiesc” fiind însuflețite de sentimente profunde dar și destul de diversificate, subordonate capacității de înțelegere a acelui moment.

Sentimentul de compasiune care animă aceste personaje se caracterizează printr-un umanism, în care chipurile, mimica și gestica lor, în general grăitoare, adaugă o notă dramatică.

Tabloul își sporește importanța și prin raritatea tematicii abordate în repertoriul picturii transilvănene contemporane de șevalet (portret cu donatori ingenunchiați în fața Crucifixului). Lăsînd de-o parte pietrele funerare cu portretele defuncțiilor sau epitafurile de lemn și piatră în care apar chipurile celor comemorați, mai răspindite în ambianța săsească, se cuvine să precizăm că în general această pictură votivă își afla înțelegerea fie în ambianța cultului ortodox, fie a celui catolic. Dacă, totuși, exemplele de felul acesta sînt puține în cuprinsul veacului amintit, aceasta se datorează și unui anumit context religios, în care reforma exercita încă cu vigoare restricțiile ei iconoclaste contestate însă de către unele comunități. În acest sens tabloul votiv trebuie că reprezenta și o afirmare „manifest” a credinței donatorului.

În partea de jos a lucrării, la mijloc, apare într-o pensulație cu vopsea albă, inscripția: *Renovata 1803*, mărturie fără putință de contrazicere că pictura a suferit în acel an o refacere. Cît din tablou se datorează refacerii pomenite, este o problemă la care, deocamdată, este mai greu să dăm un răspuns exact. Un examen atent de laborator și o reproducere radiografică ne-ar ajuta mult în această direcție. Deocamdată răspunsul nostru ni-l bazăm pe logica observațiilor stilistico-formale. Funcție de aceste repere, o refacere se pare că a suferit, parțial, figura lui Iisus, mai cu seamă în ce privește anatomia corpului, detaliu formal pe care îl vom regăsi exprimat prin aceleași canoane într-o gravură a lui Mathias Veress, din anul 1788¹⁶. În rest, celelalte părți ale tabloului se pare că au scăpat neatinse, intervenția pictorului limitîndu-se doar la consolidarea grundului și a culorilor desprinse.

O contribuție sigură a pictorului clujean la refacerea unei lucrări artistice este exemplificată prin *Madona* bisericii romano-catolice din *Sălașuri* (com. Vețca, jud. Mureș), o sculptură din lemn de tei, cu înălțimea de 0,99 cm, ce făcea probabil parte, odinioară, dintr-un altar poliptic, mai precis din scrinul central al retablului.

Maria, în atitudinea ondulată a figurilor gotice, cu corpul alungit (coapsele prelungi și torsul scurt), poartă în brațe pe micul Iisus. Ținuta Mariei e liniștită, capul ei prezintă un oval calm, care nu e lipsit de

¹⁶ Bîró Vencel, op. cit., fig. 5, p. 121.

Fig. 1 — Maria Îndrumătoare. Gravură după icoana aflată în biserica rom.-catolică (piaristă) din Cluj-Napoca. Sec. XVIII. a) Imaginea generală b) Maria cu Isus-copil în brațe. Detaliu.

Fig. 2 — Anonim transilvan. Tablou votiv (1680). Capela rom.—catolică din Călimănești.

Fig. 3 — Anonim transilvan. Madona. Sculptură în lemn, primul sfert al sec. al XVI-lea.
Biserica rom.—catolică Sălașuri.

Fig. 4 — Mathias Veress. Ioachim, Ana și Maria. Pictură în ulei pe pînă (1805). Altarul principal al bisericii rom, — catolice din Vețca.

finete plastică. În privirea fixă a Mariei stăruie o undă de melancolie. Fără să fie deosebit de atrăgătoare, fizionomia acesteia, prin însăși tineretea ei, prin expresia reținută și îngîndurată, place.

Trupul ușor șerpuit e drapat cu o mantie a cărei falduri au fost dispuse în două grupuri: un evantai de cute iradiază de sub palma Mariei, sprijinită de mijloc, celălalt coboară de pe umărul stîng pe care odihnesc și cositele răsucite ale părului negru. Faldurile sînt însă lungi, dominante, jocul cutelor mărunte fiind cu totul neînsemnat. Stilul acestor falduri ni se pare apropiat de cel al drapajului veșmintelor Madonelor aflate în bisericile din Șmig (com. Ațel, jud. Sibiu), Jigodin (Miercurea Ciuc, jud. Harghita) și Sînmărtin (jud. Harghita), dateate în primul sfert al secolului al XVI-lea¹⁷. Lucrările pomenite aparțin, stilistic și formal, unui atelier din ambianța săsească transilvăneană (probabil Sighișoara).

Trupul copilului Iisus e modelat ceva mai stîngaci, neajuns de care, în general, suferă majoritatea statuilor gotice de acest tip, dar expresia feței ni se pare destul de vioaie. Atît Maria, cît și micul Iisus au capetele împodobite cu frumoase coroane de o formă mai rar întîlnită în tipologia podoabelor de acest fel din perioada gotică¹⁸. Este destul de greu să ne pronunțăm asupra autenticității acestor coroane, de vreme ce nu am putut face o analiză a lemnului din care au fost sculptate, dar nici nu le-am putut desprinde pentru a examina aspectul reliefului în acea zonă. Ceea ce știm este că, deseori, în cursul veacurilor, aceste accesorii erau printre primele părți ale statuilor care sufereau avarii și presupuneau o repetată înlocuire¹⁹.

Asemenea cu alte lucrări din perioada gotică, sculptura a suferit, la începutul secolului al XIX-lea, unele refaceri, cînd fondul de cretă (stuc) și culoare a fost înnoit de către pictorul Mathias Veress²⁰.

O inscripție în limba latină, cu litere cursive, caligrafiată în vopsea neagră pe lemnul aparent, în scobitura dorsală a statuii, ne evocă acest eveniment:

¹⁷ V. Roth, *Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen*, Strassburg, 1906, p. 46—47; idem, *Siebenbürgische Altäre*, Strassburg, 1916, p. 180—181; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, București, I, 1959, p. 748; Radocsay Dénes, *A középkori Magyarország faszobrai*, Budapest, 1967, p. 127.

¹⁸ Două coroane formal identice poartă Maria și copilul Iisus. Statuia de lemn aflată în scrinul altarului principal al bisericii din Košice e datată însă ceva mai timpuriu (Radocsay Dénes, *op. cit.*, p. 62, fig. 76).

¹⁹ Ca o curiozitate notăm că tipuri de coroane de felul celor purtate de Madona și Iisus de la biserica din Sălașuri le regăsim și pe la jumătatea secolului al XVIII-lea, la o sculptură în lemn (Immaculata), realizată de sculptorul J. A. Feuchtmayer. Să fie vorba doar de o perpetuare, de-a lungul timpului, a unui model formal, sau poate și la Madona bisericii din Sălașuri coroanele au fost ulterior realizate? (vezi Catalogul: *Marienbild in Rheinland und Westfalen*. 14 Juni bis 22 September 1968 in Villa Hügel, Essen, p. 120, Nr. 170).

²⁰ De fapt sculpturile din perioada gotică, care și-au păstrat intactă culoarea bogată, originală, așternută pe stuc, sînt o raritate. Cele mai multe lucrări de acest fel și-au pierdut podoaba cromatică în secolul trecut, culoarea fiind socotită de teoreticieni clasicizanți ca dăunătoare pentru efectul estetic al unei statui. La Madona bisericii din Sălașuri ne întîlnim însă cu o situație inversă, cînd culoarea pare să fi fost apreciată, de vreme ce s-a luat hotărîrea înnoirii ei.

*Statua Haec Renovata est
Secunda vice post mul-
ta tempora sumptibus
Adm. Rever. Dni. Stepha-
ni Szabo per Mathiam Veres Pictorem. Aô 1804.*

A treia lucrare pe care o prezentăm este o pictură necunoscută pînă în prezent, realizată de Mathias Veress spre amurgul vieții sale (1805). Pictura monumentală împodobește altarul principal al bisericii romano-cato-lice din comuna *Vețca* (jud. Mureș), monument cu o arhitectură sobră, construit între 1790—1791.

Tabloul a fost încadrat într-o ramă aurită, simplu profilată, ce se încheie în partea superioară într-un segment de cerc. Altarul și pictura lui sînt închinete părinților Mariei, Ioachim și Ana.

Schema compozițională a lucrării este una aproximativ piramidală, desfășurată în trei registre.

În registrul de jos, Ioachim și Ana, ingenunchiați, ridică pruncul deasupra leagănului. Registrul de mijloc, învăluit de nori schematici decorativi, cuprinde figurile îngerilor și heruvimilor, grupați doi cîte doi, abstracție făcînd îngerul „solitar“, care planează în zbor încoronînd creștetul Mariei cu o cunună de narcise. Registrul de sus apare scaldat într-o lumină diafană ce irizează dintr-un punct central în care și-a aflat locul Sf. Treime — simbol personificat aici sub forma Tatălui și a Fiului ca împărați cerești, cu globul pămîntesc, sceptrul și Porumbelul Sfintului Duh.

Lăsînd la o parte personajele din cele două registre superioare — nesemnificative pentru evoluția artistică a pictorului Mathias Veress, care și în acest caz nu face altceva decît să reia unele scheme vechi folosite în lucrări ca cele de la Racoșul Mic și Dumbrăveni — ne vom opri asupra registrului inferior, parte ce ni se pare mai reușită și mai elaborată din punct de vedere artistic.

Ioachim și Ana au fost reprezentați în genunchi, ca proporție, jumătate din mărimea naturală, ridicînd pe mîinile lor pruncul, înconjurat de adorația părintească, cit și de cea divină.

Ioachim, cu părul bogat, albit, cu barba stufoasă ce încadrează un chip agreabil, ni se pare prea vîrstnic — dar aceasta este una dintre multele licențe permise pictorilor ce s-au inspirat din legendele Vechiului sau Noului Testament — pentru a fi tatăl unui copil atît de mic. Imaginea lui venerabilă crează, însă, o impresie mai puternică asupra privitorului. Personajul acesta înveșmîntat într-un costum acronic a fost surprins într-o atitudine patetică-teatrală. Trupul său întors trei sferturi în față este cufundat în penumbră, iar lumina ce se cerne dinspre colțul stîng stăruie îndeosebi asupra feței, mîinilor și a laturii aflate în prim plan. De partea cealaltă a leagănului cochec, cu baldachin în formă de scoică, mama micuței Maria, Ana, ni se pare mai bine individualizată. Chipul ei pictat în profil pur, cu nasul drept și prelung, bărbia frumos rotunjită, înfrumusețată de o gură delicată, prezintă toate atributele unui adevărat portret. Figura se decupează mai bine pe fundalul opac, lumina scaldînd din plin, mai ales partea superioară a chipului. În ce privește

tipul de costum al Anei, compus dintr-o tunică lungă, un peplum fără mîne și vâlul învîrstat de deasupra capului, ni se pare caracterizat de același acronism, care nu îngăduie fixarea lui exactă în timp.

O imagine sui-generis ne-o oferă micuța Maria: înfășată strîns în scutecul alb, cu scufie pe capul rotund și drăgălaș, ea impune un tip formal care este aproape unic în repertoriul iconografic al acestei teme în pictura religioasă transilvăneană de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului următor²¹.

Atributul care însoțește această imagine, lumina miraculoasă și nimbul cu 12 stele, se pare că au fost împrumutate din Apocalips²².

Analiza stilistică-formală trădează calități artistice diferite chiar în cadrul aceleiași pînze. Personajele din partea superioară au fost mai expeditiv trasate, pe alocuri elaborate chiar neglijent în privința proporției corpurilor și a mișcării figurilor. Unele dintre ele apar ca simple siluete decupate, lipsite de un modelaj cromatic care să ne sugereze volumele.

Lucrurile se schimbă însă în jumătatea de jos a tabloului, unde artistul s-a străduit să creeze, printr-o valorație cromatică potrivită, atmosfera tainică pe care o presupun picturile cu caracter religios.

Evoluția artistică a pictorului, în această etapă de încheiere a activității sale, ni se pare a fi limitată la un tradiționalism de expresie barocă, care chiar dacă nu era ceva singular la noi, în acel început de secol XIX, se vădea anacronic față de progresele generale ale artelor plastice din Europa Centrală.

Pictura altarului bisericii romano-catolice din Vețca a reprezentat o comandă modestă venită din partea unei parohii rurale ce dispunea de fonduri bănești limitate. Cu toate că onorariul nu va fi fost prea mare, pictorul s-a străduit să-și îndeplinească cu corectitudine datoria. Lucru care credem că i-a reușit.

Cît privește lucrările refăcute de Mathias Veress, ele dovedesc, atît cît se poate constata într-o examinare critică și nu de laborator, o intervenție echilibrată, făcută cu bun simț, de cele mai multe ori doar o consolidare a stratului de pictură, care nu a afectat calitățile stilistice și formale ale lucrării. Constatarea de mai sus nu face decît să ne întărească convingerea, exprimată și cu alt prilej, despre modestia și onestitatea care i-au caracterizat firea, dar și calitățile de necontestat ale unui maestru priceput al cărui nume a rămas în pictura transilvăneană.

NICOLAE SABĂU

²¹ Marea majoritate a picturilor de altar din bisericile transilvănene, care au ca subiect această temă, prezintă pe micuța Maria la vîrsta copilăriei spre adolescență. Astfel este înfățișată în picturile aflate în biserica mehitariană și biserica armeană catolică din Dumbrăveni. O altă variantă ilustrată a acestei teme se intitula: „Sf. Ana învață pe Maria să citească”. Varianta amintită o putem vedea în biserica Solomon din Gherla. Avedik Lukács, *Szabad Királyi Erzsébetváros monográfiája*, Szamosujvár, 1896, p. 94—111; Szongott Kristóf, *Szamosujvár sz. kir. város monographiája*, II—III, Szamosujvár, 1901, p. 43—45; A. Pigler, *Barockthemen*, I, Budapest, 1956, p. 412—413; Nicolae Sabău, *Contribuții la cunoașterea pictorului Franz Neuhauser jun.: două altare inedite*, în SCIA, 2, 1969, p. 320—321, fig. 1.

²² Louis Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, II, Paris, 1957, p. 80 și urm.

MATHIAS VERESS RESTAURATOR?

(Zusammenfassung)

Die Studie bezieht sich auf einen bisher unbekannten Aspekt aus dem Leben und Schaffen des Klausenburger Künstler Mathias Veress (1749—1805). Nebst Mal —, Gravier —, Zeichen- und Schönschreibekunst beschäftigte er sich auch mit der Restaurierung einiger Kunstwerke, wie das Votivgemälde in der röm.-kath. Kapelle zu Călimănești (Kreis Mureș), das 1803 wiederhergestellt wurde und die aus dem ersten Viertel des 16. Jhs. stammende Skulptur in der röm.-kath. Kirche zu Sălașuri (Kreis Mureș), die entsprechend der auf der Rückseite verzeichneten Inschrift im Jahre 1804 erneuert wurde.

Aus diesem Anlass unternimmt der Verfasser auch eine eingehende stilistisch-formale Analyse beider Werke. Es werden sowohl die Qualität der Porträts auf dem Votivgemälde (Stifter von dem Kruzifix kniend) und die Seltenheit dieses Themas in der siebenbürgischer Staffeleinmalkunst, wie auch der bemerkenswerte künstlerische Wert der gothischen Madonna, ein Bildhauerwerk das möglicherweise einen siebenbürgischen Atelier (Sighișoara/Schässburg) zu verdanken ist, hervorgehoben.

ACTIVITATEA TIPOGRAFICĂ A LUI TIMOTEI CIPARIU ÎNTRE ANII 1835—1865

Contribuția cărturarului și militantului blăjean Timotei Cipariu la dezvoltarea lingvisticii și bibliofiliei, precum și a ziaristicii românești, iar mai recent și în domeniul poeziei, a fost abordată de diferiți cercetători mai vechi sau mai noi, chiar dacă nu exhaustiv. Mai puțin cunoscută a rămas activitatea lui tipografică. Despre această activitate se fac doar referiri tangențiale în diferite lucrări și studii apărute înainte de război¹ și în cea a profesorului Jakó Zsigmond, care a văzut lumina tiparului în 1977². Toți acești autori consemnează că Cipariu a preluat conducerea tipografiei instalate la mijlocul veacului al XVIII-lea la Blaj pe vremea episcopului Petru Pavel Aron, care în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea ajunsese în paragină.

Un concept în limba germană³, nedatat, care poartă scrisul și semătura lui Cipariu, confirmă starea precară în care ajunsese tipografia din Blaj la 1835, când i-a preluat conducerea ca prefect sau director pe baza hotărârii Consistoriului metropolitan din anii precedenți. În momentul când a preluat conducerea, asupra tipografiei grevau datorii multiple, încît nu s-au putut plăti salariile muncitorilor tipografi luni la rînd; tipografia era instalată într-o cameră mică, insalubră, iar literele zătului erau uzate. Avînd sprijinul noului episcop, Ioan Lemeni, Timotei Cipariu a împrumutat de la casieria Seminarului teologic suma de 8000 florini, cu ajutorul căreia a procurat litere noi, a refăcut întregul echipament, a mutat tipografia într-o sală mare, luminoasă care va servi ulterior, după revoluție, ca bibliotecă a profesorilor de la liceu. Totodată a avut posibilitatea să remunereze corespunzător muncitorii. A putut trece astfel chiar din 1835 la tipărirea a o serie de cărți de cult necesare parohiilor greco-catolice, dar și manuale și cataloage școlare cerute de școlile patronate de mitropolia de la Blaj, potrivit legilor ce reglementau învățămîntul din monarhia austriacă. Firește, între cărțile tipărite pînă la 1848 prevalează cele de cult. Încă în 1835 a scos *Orologierul*, una

¹ I. Georgescu, *Tipografia seminarului din Blaj*, în *Boabe de griu*, 1934, p. 4 și 20; V. Stoica, *Timotei Cipariu. Rînduri comemorative*, în *Cultura creștină*, 1937, p. 559—560; Victor Macaveiu, *Capitulul metropolitan din Blaj. Întemeierea și rolul lui în trecutul nostru*, în *Cultura creștină*, 1937, nr. 4—5, p. 243; Al. Lupescu-Melin, *Călăuza Blajului. Cu însemnări și lămuriri istorice*, Blaj, 1922, p. 22, 59 și 97.

² Jakó Zsigmond, *Philobiblon transilvan*, București, 1977, p. 316—318.

³ Document nr. 2530, în arhiva personală a lui Timotei Cipariu, fondul Blaj, la Arhivele Statului din Cluj-Napoca.

din cele dintii cărți de uz bisericesc care a fost tipărită cu litere latine⁴.

Interesant rămîne faptul că Cipariu a închinat evenimentului o poezie destul de reușită, cu titlul: „Însănătoșirea“, care a fost trasă la noul tipar în ianuarie 1835. Poezia prezintă tipografia în primele 4 strofe ca pe o ființă muribundă, care aproape a înviat din morți ca pasărea fenix la chemarea episcopului. În ultima strofă îi urează să furnizeze tineretului studios român cit mai multe cărți, care să-l lumineze și să-i ajute să progreseze la învățatură⁵.

Natura cărților tipărite la Blaj între anii 1835—1848, numărul lor, cheltuielile de producție și prețurile lor se reflectă și în cîteva procese-verbale, dar mai ales în inventarele întocmite periodic de Cipariu și de conducerea seminarului teologic⁶.

De pildă, un proces-verbal din noiembrie 1836, în limba latină, oferă informații asupra cheltuielilor necesitate de Mineiul cel mic. Fie că tipărirea Mineiului celui mic a cerut efort îndelungat, fie că a fost re-tipărit de mai multe ori, din procesul-verbal menționat rezultă că Cipariu a ridicat între 1838—1841 cite o mie de florini renani anual, iar între 1843—1845 între 500—750 fl. renani, în total 6000 fl. de la casieria seminarului⁷.

Cele care reflectă însă mai cuprinzător activitatea de tipărire sînt inventarele. Un asemenea inventar se referă la perioada noiembrie 1840—decembrie 1843⁸. Inventarul cuprinde 31 titluri de tipărituri, din care 27 de uz bisericesc, iar patru destinate învățămîntului elementar. Printre titlurile cărților de cult pot fi menționate: biblia, mineiul, apostolul, acatistul, psaltirea, octoihul, evanghelia, horologia, pentecostarul, liturgica și altele. Cele 4 tipărituri destinate învățămîntului elementar au titlurile: abecedare, tabele de abecedare, cataloage și catehisme. În dreptul fiecărui titlu se menționează numărul exemplarelor tipărite, costul fiecărui exemplar, numărul exemplarelor vindute, venitul în florini și creștari realizat din vînzare, numărul exemplarelor împărțite gratuit, numărul exemplarelor rămase nevîndute și valoarea acestora. Tabelul rezultat de pe urma inventarului începe cu abecedarele. În total numărul abecedarelor inventariate se ridică la 3347. Dintre acestea 3000 sînt date ca fiind tipărite în 1841, iar restul de 347 în anii anteriori. Prețul unui exemplar, fie el nou, din 1841, fie mai vechi, e de 10 creștari. 346 din abecedarele mai vechi sînt menționate ca vindute, iar un exemplar dat gratuit. De pe urma vînzării celor 346 abecedare mai vechi a rezultat suma de 57 florini și 40 creștari. Din totalul celor 3000 de exemplare tipărite în 1841 pînă în decembrie 1843 s-au vîndut 796 exemplare, de

⁴ V. Stoica, *op. cit.*, p. 560; Al. Lupeanu-Melin, *op. cit.*, p. 59 și 97.

⁵ Document nr. 11.347, imprimat foaie volantă, în arhiva lui Timotei Cipariu, fond citat. Poezia a fost publicată în *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, XXIII (1860), nr. 28, p. 216.

⁶ Inventarele, fără cotă, în arhiva lui Timotei Cipariu, dosar activitate tipografică, ordonate cronologic, fondul citat.

⁷ Document nr. 1722, în arhiva personală a lui T. Cipariu.

⁸ Document neinventariat, în arhiva lui T. Cipariu, dosar cu acte tipografice.

pe urma cărora a rezultat suma de 143 florini și 40 creițari. Au mai rămas nevândute 2204 exemplare în valoare de 367 florini și 20 creițari⁹.

Suma de 10 creițari cu care se vindea un abecedar poate fi considerată destul de scăzută pentru acele timpuri, având în vedere că un florin era echivalent cu 60 creițari, iar în cel de al treilea tabel al inventarului se precizează că prețul de cost al celor 3347 abecedare tipărite s-a ridicat la 163 florini și 34 creițari. Transformând florinii în creițari, rezultă o sumă de 9814. Împărțind această sumă la totalul abecedarelor rezultă că prețul de cost al unui exemplar se ridica la peste 20 creițari. Prin urmare, un abecedar se vindea la aproximativ jumătate din prețul lui de cost¹⁰. Iată de ce numărul mare de peste 2000 exemplare rămase nevândute pînă în decembrie 1843 poate fi considerat destul de însemnat, avîndu-se în vedere necesitățile școlilor elementare de abecedare. Aceste necesități rezultă din cele relatate de viitorul mitropolit Alexandru Sterca-Șuluțiu. El spune că în preajma anului 1848, cînd îndeplinea funcția de vicar episcopal la Șimleu, a plecat cu un car cu boi pînă la Blaj pentru a aduce manualele de care aveau nevoie școlile din comunele pe care le patrona. S-a întors cu carul aproape gol, deoarece tipografia nu i-a putut furniza decît o mică parte din manualele și materialul didactic solicitat¹¹.

Numărul relativ însemnat de abecedare rămase nevândute pînă în decembrie 1843 se explică fie prin numărul redus al elevilor ce frecventau școlile elementare patronate de episcopia de la Blaj, fie prin posibilitățile materiale ale părinților acestor elevi, ceea ce determină dascălii și preoții ce exercitau funcția de învățători să recurgă la cărți bisericești pentru a-i învăța pe copii să citească.

Dealtfel, la tabelele de abecedare și de cataloage școlare situația vânzărilor era și mai deficitară. Din cele 138 de tabele de abecedare tipărite în 1841 nu era vîndut pînă în decembrie 1843 nici un exemplar, deși prețul era fixat doar la 6 creițari. La rîndul lor, din cele 600 de cataloage școlare tipărite în 1841 rămăseseră nevândute pînă în decembrie 1843 nu mai puțin de 536, deși prețul unui exemplar era de numai 4 creițari. Valoarea cataloagelor nevândute se ridică în total la 35 florini și 44 creițari, iar a tabelelor de abecedare la 13 fl. și 48 creițari¹². Aproape la fel de deficitară se prezenta vînzarea și la cărțile de uz bisericesc. De pildă, în cazul bibliei, din cele 39 exemplare tipărite în 1841 nu s-au vîndut pînă în 1843 decît două. E adevărat, un exemplar costa 20 de florini. Asemănătoare e situația și la evanghelii. Din cele 992 exemplare tipărite, în decembrie 1843 au fost consemnate ca nevândute 989, cu toate că prețul unei evanghelii era fixat la 4 fl. și 48 creițari, deci de aproape patru ori mai redus ca la biblie¹³.

⁹ Idem.

¹⁰ Idem.

¹¹ I. Ardeleanu senior, *Oameni din Sălaj. Momente din luptele naționale ale românilor sălăjeni*, Zalău, 1938, p. 93.

¹² Arhiva personală a lui T. Cipariu, dosar activitate tipografică, documente neinventariate, ordonate cronologic.

¹³ Idem.

În schimb, deosebit de rentabilă s-a dovedit tipărirea catehismelor. Până în decembrie 1843 au fost vindute toate cele 1034 exemplare tipărite în 1841, deși prețul unuia era de 24 creițari¹⁴.

Inventarul de la sfârșitul anului 1843 demonstrează dificultățile financiare pe care le avea de înfruntat tipografia în valorificarea producției de carte. El prezintă totuși interes pentru istoria culturii și învățămîntului nu numai pentru că arată ce fel de cărți se tipăreau la Blaj în preajma anului 1848, ci și fiindcă ne dă posibilitatea să ne formăm o imagine veridică asupra cheltuielilor și deci a sacrificiilor pe care ele le solicitau. Până în 1845 valoarea totală a fondului de cărți ce așteptau să fie vindute a atins cifra de 30.000 florini¹⁵.

Dificultățile întâmpinate în desfacerea cărților tipărite pe piață au constituit, după cum se pare, unul din motivele pentru care Cipariu și-a intensificat eforturile în direcția obținerii aprobării din partea autorităților habsburgice de a scoate un ziar. Eforturile în acest sens au durat mai mulți ani și au fost încununate de succes în ianuarie 1847, cînd a apărut primul număr al periodicului „Organul luminării”¹⁶. Vînzarea ziarului, care după izbucnirea revoluției își va schimba numele în „Organul național”, s-a dovedit rentabilă, din moment ce în 1848 a mai scos, din mai pînă în octombrie, și „Învățătorul poporului”¹⁷.

În 1848 tipografia condusă de Cipariu s-a pus în slujba revoluției românilor, nu numai prin regularitatea cu care a scos cele două ziare informative, ci și prin tipărirea a o serie de documente legate de cele trei adunări naționale de la Blaj¹⁸. O deosebită importanță au prezentat: circulara episcopului Lemeni, prin care a încercat să oprească prima adunare din 30 aprilie; chemarea aceluiasi episcop adresată protopopilor și mirenilor pentru a veni la a doua adunare din 3/15 mai; programa de desfășurare a celei de a doua adunări; formula jurămîntului, care va fi rostită de participanții la a doua adunare¹⁹; declarația sau programul revoluționar adoptat de a doua adunare, inclusiv forma lui, ca petiție, care va fi dusă de una din delegații la Viena; diferite circulare ale celor doi episcopi și ale Consistoriului din Blaj pentru păstrarea calmului și respectarea ordinii atît în timpul adunării, cît și după terminarea lucrărilor ei; porunca Comandamentului general al armatei austriece din Transilvania; pasușurile sau biletele de liberă trecere ale comisarului guvernului maghiar de la Pesta, Vay; biletele pentru servirea prînzului cu ocazia celei de a doua adunări etc.²⁰.

¹⁴ Idem.

¹⁵ Inventarul pe anul 1845, în arh. pers. a lui T. Cipariu, dosar activitate tipografică, document neinventariat, fond citat.

¹⁶ Ioana Botezan, *Contribuția lui Timotei Cipariu la dezvoltarea ziaristicii românești din Transilvania în preajma revoluției de la 1848*, în *Apulum*, VII/2, 1969, p. 95—108; V. Stoica, *op. cit.*, p. 560.

¹⁷ Ioana Botezan, *Timotei Cipariu și ziaristica transilvăneană*, în *Tribuna*, din 7-II-1967; Teodor Pompiliu și Gelu Neamțu, *Din istoria presei revoluționare românești: „Învățătorul poporului” (1848)*, în *Studii*, 1968, nr. 3, p. 435—448.

¹⁸ Arh. pers. a lui T. Cipariu, dosar cu acte tipografice, doc. neinventariat, fond citat.

¹⁹ Idem. Punctul 8 din tabel.

²⁰ Arh. pers. a lui T. Cipariu, dosar cu acte tipografice, doc. neinventariat, fond citat.

Unele din documentele de mai sus au fost tipărite doar în câteva sute de exemplare, dar altele în câteva mii de exemplare. Formula jurământului, de exemplu, a fost scoasă în 7000, biletele de trecere ale lui Vay în 8000²¹, biletele pentru servirea prînzului în 2500 exemplare. Costul lor, ca și al ziarelor, va fi achitat însă numai în noiembrie 1850²².

Ceea ce a împiedecat încasarea banilor pentru tipărițiurile scoase în primele luni ale revoluției a fost transformarea acesteia în toamna anului 1848 în război civil. Războiul civil s-a prelungit pînă în august 1849, cînd revoluția a fost înfrîntă. El a adus pagube incalculabile tipografiei și activității ei, deoarece a determinat refugierea directorului și a personalului ei, încă în noiembrie, la Sibiu, iar în martie 1849 peste munți în Țara Românească. După cum recunoaște însuși Cipariu, în darea de seamă amintită²³, încă în preajma declanșării războiului civil, situația financiară a tipografiei era gravă, din cauza datoriilor care s-au acumulat, ca urmare a accentuării lipsei de venituri bănești după izbucnirea revoluției. În ianuarie 1848 Blajul a fost ocupat de grănicerii secuiei, care, fiind cazați în localul liceului și al seminarului teologic, au cauzat mari prejudicii atît tipografiei, cît și bibliotecii lui Cipariu, strînsă cu multă trudă și mari cheltuieli în anii anteriori. Trupele austriece și cele ale revoluționarilor români, care au luat locul celor secuiești în Blaj spre sfîrșitul războiului civil, au completat opera de distrugere a tipografiei și a bibliotecii.

Pagubele suferite de tipografie în timpul războiului civil au fost atît de mari, încît — după cum subliniază Cipariu în aceeași dare de seamă menționată mai sus — refacerea ei rapidă nu se putea realiza fără o despăgubire din partea Guberniului Transilvaniei. Prin forțe proprii refacerea nu era posibilă decît într-o perioadă îndelungată, de mai mulți ani, ceea ce ar fi fost „nu numai în detrimentul seminarului teologic, ci și al întregii națiuni românești”²⁴.

De fapt, distrugerile suferite de tipografie datorită războiului civil au făcut ca ea să-și întrerupă complet activitatea aproape un an de zile, din toamna anului 1849 pînă în iulie 1850. În 1850 și 1851 singurele venituri reale au fost cele obținute din vînzarea cărților nevalorificate înainte de revoluție, care au putut fi salvate. Vînzările de manuale școlare și de cărți de uz bisericesc s-au ridicat la 16.158 fl. și 29 creițari. Din acești bani s-au putut acoperi o parte din datoriile mai vechi, a fost posibil să se achite salariile tipografilor, iar din ceea ce a mai rămas a putut începe opera de refacere a tipografiei²⁵.

La baza reorganizării activității tipografiei după revoluție stau hotărîrile Consistoriului episcopal din ianuarie 1852. Conform acestor hotărîri, administrația tipografiei rămîne formal deosebită de cea a se-

²¹ Idem.

²² Idem.

²³ Document citat nr. 2530, în arh. pers. a lui T. Cipariu, dosar activitate tipografică, fond citat.

²⁴ Idem.

²⁵ Inventarul pe anii 1850—1851, în arh. pers. a lui T. Cipariu, dosar cu acte tipografice, doc. neinventariat, fond citat.

minarului teologic. Practic însă devine subordonată seminarului, deoarece alineatul 2 al hotărârilor prevede că la sfârșitul fiecărui an calendaristic directorul tipografiei va vărsa toate veniturile la casieria seminarului. În schimb, prin alineatul 3 încetează obligațiile bănești anterioare de 240 fl. pe an pe care tipografia le avusese față de seminar. Totodată, prin alineatul 5 se decide că nu numai veniturile, ci și aparatura mecanică și fondul de cărți ale tipografiei devin proprietatea seminarului. Pe de altă parte, prin alineatul 4 seminarul se obliga să pună la dispoziția directorului tipografiei toate sumele solicitate. Hotărârile de mai sus vor fi aprobate și întărite de episcopie în mai 1852 și astfel pe baza lor își va desfășura tipografia activitatea în anii următori²⁶.

Hotărârile Consistoriului din ianuarie 1852 au fost impuse de necesitățile tot mai mari de manuale școlare, întrucât imediat după revoluție, ca urmare a eliberării iobagilor de sarcini feudale și a transformării lor în oameni liberi și în proprietari deplin pe fostele lor sesii, s-au înființat în ritm rapid peste tot școli satești de trei clase. Sub aspectul înființării școlilor regimul de dictatură militară al absolutismului instaurat după înăbușirea revoluției a fost folosit de români cu maximă eficiență. Consecința firească a înmulțirii școlilor a fost creșterea continuă a cererilor de abecedare și de alte manuale școlare. Necesitățile mari de abecedare rezultă clar dintr-o dispoziție dată în 1852 directorului tipografiei de noul episcop, Șuluțiu, prin care-i cerea să retipărească urgent „Abecedarul” lui Bob pentru școlile de trei ani, ce „pretutindeni au început a se ridica și întemeia”, datorită „zelului protopopilor, parohilor și al însuși poporului românesc”. În încheierea adresei sale, episcopul repeta indemnul pe care i-l adresează lui Cipariu de a pune sub tipar manualul, pentru ca „de aci înainte să se poată prevedea toate școlile triviale cu abecedare deajuns și fără scădere”²⁷.

Dintr-un inventar al tipografiei rezultă că în anii 1852—1853 s-au tipărit 3000 de abecedare, al căror preț de cost se ridica la 350 florini. Din inventar mai reiese că în acești ani s-au mai tipărit: 300 manuale de geografie, de S. Mihali, care au necesitat o cheltuială de 36 fl.; 27 de aritmetici cu un preț de cost de 4 fl. și 51, 3/5 cr.; 2150 catehisme, care au cerut investiții de 1075 fl.; 300 programe școlare pentru care s-au cheltuit 78 fl. și 18 crețari, precum și 480 tabele protocolare în valoare de 49 fl. și 30 crețari²⁸.

Așadar, în anii de după revoluție s-a lărgit aria manualelor școlare pe care tipografia le-a scos pentru a acoperi necesitățile învățămîntului românesc. Prețul manualelor școlare s-a menținut și după 1848 destul de moderat. Un abecedar, de exemplu, s-a vîndut acum cu numai 7 cr., față de 10 crețari cit costase înainte de revoluție. Geografia s-a pus în vînzare cu 10 crețari exemplarul, iar aritmetica cu 10, 4/5 crețari bucata. Numai catehismul a continuat să fie aproximativ de trei ori mai

²⁶ Document neinventariat din anul 1852, în arh. pers. a lui T. Cipariu, dosar cu acte tipografice, ordonate cronologic, fond citat.

²⁷ Idem, fond citat, doc. din anul 1852. Publicat de Ioana Botezan, în *Studia*, Series Historia, nr. 1/1979, p. 43—48.

²⁸ Inventarul pe anii 1852—1853, în arh. pers. a lui T. Cipariu, dosar cu acte tipografice, doc. neinventariat, ordonate cronologic.

scump, întrucît prețul unui exemplar a fost fixat la 30 creițari. Prețul relativ accesibil a făcut ca pînă la sfîrșitul anului 1853 o parte din manualele de mai sus să fie vîndute, restul urmînd să fie valorificate în anul 1854²⁹.

Firește, alături de manualele școlare, inventarul pe anii 1852—1853 inserează în număr mult mai mare cărțile de cult printre care: evanghelii, liturghii, biblii, acatiste, mineie, psaltiri ș.a. Cărțile de cult erau însă mult mai scumpe³⁰.

Inventarul de la sfîrșitul anului 1853 rămîne important fiindcă dă informații și asupra stării financiare a tipografiei. Activul prezenta o valoare de 33.810 fl. și 59 cr.; iar pasivul de 3722 fl. și 53 cr. Capitalul activ îl reprezenta și acum cu precădere fondul de cărți nevîndute, iar pasivul diferitele datorii încă neachitate³¹.

Un inventar asemănător pe anul 1854 arată că și la sfîrșitul anului 1854 capitalul activ era net superior celui pasiv. Activul se ridica de astă dată la 34.270 fl. 53, 3/10 cr., iar pasivul la 3866 fl. și 27 creițari³².

În anii următori s-au amplificat sarcinile tipografiei în domeniul producerii manualelor necesare învățămîntului românesc patronat de biserica greco-catolică. Totodată se tipăresc și manuale noi. Inventarele pe anii 1855—1856 inserează, alături de abecedare, aritmetici și geografii, și istorii universale, istorii naturale, gramatici³³. Istoria naturală avea ca autor tot pe Simion Mihali, la fel ca și geografia, iar istoria universală pe Ioan Rusu. În 1857 s-au tipărit 1000 exemplare de aritmetici avînd ca autor pe G. Vlăsa și 600 exemplare de geografia Transilvaniei de S. Mihali³⁴. Pînă în 1860 numărul titlurilor de manuale școlare și de cărți destinate învățămîntului s-a ridicat la 20. E adevărat, unele din ele erau destinate învățămîntului gimnazial și liceal și nu celui elementar. În 1860 numărul total al manualelor școlare a atins cifra de 5629. Cele mai multe au fost vîndute. Suma rezultată din vînzarea manualelor a fost calculată la 14.455 fl. și 65, 1/2 creițari. Drept urmare, în 1860 activul s-a ridicat la 36.917 fl. și 91, 3/4 creițari, iar pasivul a scăzut la 2379 fl. și 62 creițari³⁵.

Amplificarea activității tipografiei între anii 1852—1860 se reflectă desigur în primul rînd în creșterea de la an la an a numărului titlurilor și exemplarelor de manuale școlare și de cărți bisericești. Ea se reflectă în al doilea rînd și în intensificarea legăturilor cu librăriile de la București, Brașov, Sibiu, Oradea și Cluj, dar mai ales în adresele și scrisorile primite de Cipariu din diferite părți prin care i se solicită manuale școlare și cărți de cult religios. De pildă, printr-o scrisoare din august 1852

²⁹ Idem.

³⁰ Idem.

³¹ Idem.

³² Inventarul pe anii 1854—1855, în arh. pers. a lui T. Cipariu, dosar cu acte tipografice, ordonate cronologic, fond citat.

³³ Inventarul pe anii 1855—1856, în arh. pers. a lui T. Cipariu, dosar cu acte tipografice, ordonate cronologic, fond citat.

³⁴ Inventarul pe anii 1856—1857, în arh. pers. a lui T. Cipariu, dosar cu acte tipografice, ordonate cronologic, fond citat.

³⁵ Inventarul pe anii 1860—1861, în arh. pers. a lui T. Cipariu, dosar cu acte tipografice, ordonate cronologic, fond citat.

învățătorul D. Cherecheș îl roagă pe Cipariu să-i trimită abecedare și alte manuale școlare pentru școala elementară din Medieșul Aurit³⁶. În anul următor îi solicită manuale școlare și cărți bisericești pentru preparamandă de la Hațeg vicarul Ștefan Moldovan³⁷. În anii 1853 îi adresează mai multe scrisori Macedon Pop de la Năsăud, care îi cere câteva zeci de exemplare de gramatici și de catehisme³⁸. Anul 1854 marchează o sporire sensibilă a nevoilor de manuale de gramatică românească redactată de Cipariu. Astfel I. Deșan din Pesta îi solicită 10 exemplare³⁹; învățătorul I. Dragomir în 4 scrisori îi cere 20 exemplare pentru școala din Băiuț⁴⁰; protopopul F. Opriș din Călinești îl roagă să-i trimită tot 20 de exemplare⁴¹; D. Pășcuțiu din Oradea îi trimite în iunie 1854 anticipat plata pentru 20 exemplare⁴²; învățătorul A. Șandor din Arad prin trei scrisori îi pretinde 30 exemplare de gramatică, de istorie naturală și de Purtarea de bună cuviință, scoasă tot de Cipariu⁴³; asemenea lui Pășcuțiu de la Oradea, și Aron Pumnul de la Cernăuți îi expediază 20 fl. în februarie 1854 pentru 20 exemplare de gramatică⁴⁴; numai 3 exemplare de gramatică îi solicită în octombrie 1854 învățătorul N. Popescu din Șomcuta Mare⁴⁵. Ș.a.m.d.

O cerere tot atît de mare de gramatici se înregistrează în 1855. În acest an i s-au solicitat lui Cipariu: 50 gramatici și alte manuale de către profesorul Antoniu Veștemeanu din Sibiu⁴⁶, unde se introdusese predarea limbii române pentru tinerii români ce frecventau gimnaziul; 10 exemplare ofițerul S. Tomuțiu din regimentul 46 Jelacici, care staționa la Wremsier în Moravia⁴⁷; 10 exemplare protopopul S. Bocșa din Gherla (alături de abecedare și protocoale), pentru care-i și trimite banii⁴⁸; 80 exemplare învățătorul Anca Petru din Reghin⁴⁹.

Între 1856—1860 tipografia din Blaj condusă de Cipariu își intensifică activitatea pentru a putea satisface cererile mereu crescînde de manuale școlare și cărți de uz bisericesc. Cererile mereu crescînde se oglindesc în vasta corespondență pe care Cipariu o întreține cu învățători, profesori, preoți, protopopi și chiar episcopi, precum și cu diferite persoane particulare. Astfel, de la episcopul Gherlei, Ioan Alexi, Cipariu a primit între anii 1856—1860 circa 15 scrisori. În aproape toate face

³⁶ Document 2381, în arh. pers. a lui T. Cipariu, dosar corespondență, fond citat.

³⁷ Idem, doc. nr. 1304, 1306—1315; Ioana Botezan, *Documente privind istoria învățămîntului din Țara Hațegului între anii 1850—1860*, în *Sargetia*, 1971, p. 119—128.

³⁸ Doc. nr. 2913—2914, 1259, 1248, 1260 și 1897, în arh. pers. a lui T. Cipariu, dosar corespondență, fond citat.

³⁹ Idem, doc. nr. 1880—1881.

⁴⁰ Idem, doc. nr. 2923—2926.

⁴¹ Idem, doc. nr. 2962.

⁴² Idem, doc. nr. 2938.

⁴³ Idem, doc. nr. 2945—2947.

⁴⁴ Idem, doc. nr. 3401.

⁴⁵ Idem, doc. nr. 2937.

⁴⁶ Idem, doc. nr. 1918, 11.112, 11.114, 11.116, 11.118, 11.120, 11.122, 11.139, 11.136.

⁴⁷ Idem, doc. nr. 1870.

⁴⁸ Idem, doc. nr. 2931.

⁴⁹ Idem, doc. nr. 2934.

comenzi masive de: abecedare, de catehisme, de biblie etc. Numai în 1857, de pildă, a comandat 350 cărți școlare și bisericești⁵⁰. Într-o scrisoare din aprilie 1858 i se plînge lui Cipariu de insuficiența abecedarelor primite pentru dieceza Gherlei. Pentru a atenua lipsa abecedarelor, episcopul Ioan Alexi îi trimite în iunie 1858 suma de 85 florini, reprezentînd plata a 100 catehisme, a două biblie și a unui liturghier. În aceeași scrisoare îi reproșează directorului tipografiei pe de o parte că lasă de dorit calitatea hîrtiei la cărțile tipărite, iar pe de altă parte că nu acordă o reducere a prețului exemplarelor acelor ce fac comenzi mari. În încheiere îi atrage atenția că o astfel de practică nu are darul de a-i atrage pe cumpărători⁵¹.

Bineînțeles, între 1850—1860 nu lipsesc nici cererile de gramatici, de istorie a naturii, de istoria limbii și literaturii române, de istoria și de geografia Transilvaniei, de aritmetici și chiar de cărți de specialitate. Catehisme, abecedare și istoria naturii comandă în 1857, de exemplu, învățătorul L. Leonteanu din Uioara sau Ocna Mureș⁵². În anul 1858 i se plînge lui Cipariu de lipsa acută de manuale școlare învățătorul B. Țibenschi din Borod (judetul Bihor)⁵³. O mare comandă de manuale școlare cu plata anticipată face, în 1858, arhidiaconul Ioan Fekete-Negruițu din Cluj⁵⁴. Comenzi similare de manuale școlare îi vor prezenta în 1859—1860 protopopul I. Pongraț din Hălmagiu⁵⁵, preotul Al. Silași din Gherla⁵⁶, care îndeplinea și funcția de învățător (numai în scrisoarea din 1 iunie 1860 a solicitat 110 abecedare); protopopul E. Vlassa din Turda⁵⁷ (pe parcursul a cinci-șase ani a comandat aproape 200 abecedare); vicarul Grigore Moisil din Năsăud⁵⁸ printr-o scrisoare din martie 1860 solicită și el 100 abecedare, dar anterior ceruse și gramatici, precum și cărți de cult etc.

Între 1850—1860 s-au înmulțit și cererile de gramatici și de alte manuale de către profesorii care predau la gimnaziile din diferite centre urbane. Profesorul S. Mangiuca, de pildă, îi expediază în 1859 suma de 11 florini pentru 22 de gramatici necesare elevilor români din gimnaziul de la Timișoara, cărora le preda limba română⁵⁹. Pentru aceiași elevi cere să-i trimită atît analectele, cît și manuale de istoria limbii și literaturii române. În toamna anului 1860 profesorul Iosif Pop Silaghi îl roagă pe Cipariu să-i trimită ediția a II-a din 1858 a gramaticii limbii române pentru elevii gimnaziului greco-catolic din Oradea. El se oferea să o traducă în ungurește, întrucît era foarte solicitată⁶⁰. Profesorul An-

⁵⁰ Idem, doc. nr. 1674, 1291, 1293, 1296, 1297.

⁵¹ Idem, doc. nr. 1674.

⁵² Idem, doc. nr. 2948.

⁵³ Idem, doc. nr. 2928.

⁵⁴ Idem, doc. nr. 1739, 1743, 1732, 1734—1736, 1730.

⁵⁵ Idem, doc. nr. 2058.

⁵⁶ Idem, doc. nr. 2943, 2960, 2949, 1761, 1767, 1762.

⁵⁷ Idem, doc. nr. 1291, 1443, 1441.

⁵⁸ Idem, doc. nr. 1758, 1287.

⁵⁹ Idem, doc. nr. 1658, 1921.

⁶⁰ Idem, doc. nr. 1245.

toniu Veștemeanu de la gimnaziul din Sibiu, amintit mai sus⁶¹, continuă să-i ceară cărți lui Cipariu și după 1855. În 1855—56, de exemplu, îi solicită: catehisme⁶², fragmente istorice⁶³ și purtarea bunei cuviințe⁶⁴, iar în 1859 analectele în zece exemplare⁶⁵. Tot în 1858—1859 profesorul G. Vlassa intervine stăruitor în mai multe scrisori pe lângă Cipariu pentru a-i trimite gramatici și alte manuale școlare pe seama gimnaziului din Beiuș nou înființat⁶⁶; etc.

Solicitările continue de manuale școlare și de cărți necesare preoților i-au cerut fără îndoială mari eforturi lui Cipariu. El s-a străduit să le facă față în măsura posibilităților, îndeplinindu-și astfel datoria față de poporul al cărui fiu era. În felul acesta el a deservit învățământul din Transilvania, Banat și comitatele din vest fie că a fost vorba de școlile elementare, fie de cele cu profil mediu. El și-a adus contribuția însă la propășirea învățământului nu numai prin conducerea directă a procesului de tipărire și prin dirijarea tipăriturilor spre cei ce le solicitau, ci și prin analectele, gramatica sau istoria limbii române, al căror autor este. Firește, misiunea de slujitor al învățământului românesc, în sensul subliniat mai sus, i-a redus din timpul dedicat preocupărilor științifice și în primul rînd studiului limbii române. Cu prețul unor mari eforturi și sacrificii el și-a făcut datoria și de om de știință în primul rînd.

Începînd cu anul 1857 a putut să-și dedice mai mult timp activității științifice, datorită ajutorului pe care i-l va da discipolul și colaboratorul său Ioan Micu Moldovan. După 1860, deci în anii regimului liberal, colaborarea cu Ioan Micu Moldovan se amplifică și devine tot mai fructuoasă. Cipariu continuă și între anii 1860—1865 să stea în fruntea tipografiei ca prefect sau director, dar acum o parte tot mai însemnată a muncii de coordonare a tipăririi manualelor și a cărților bisericești, precum și a activității de dirijare a lor spre solicitanți va fi preluată de Ioan Micu Moldovan. Datorită colaborării cu tînărul și energicul Moldovan, tipografia din Blaj a putut face față misiunii sale de asigurare a învățământului românesc cu manuale școlare și între 1860—1865. La fel ca și înainte de 1860, și între 1861—1865 activitatea de tipărire a manualelor școlare și de achiziționare a lor de către cei ce dirijau sau deserveau procesul de învățămînt se oglindește în primul rînd în scrisorile ce continuau să-i fie adresate lui Cipariu. În martie 1861, de exemplu, episcopul Ioan Vancea din Gherla și viitorul mitropolit al Blajului⁶⁷, îl ruga pe Cipariu să-i trimită cît mai multe manuale școlare. Tot în 1861, profesorul Gavril Munteanu îi cere manuale școlare pentru gimnaziul român din Brașov⁶⁸. Aron Densușianu i se adresează

⁶¹ Idem, corespondența purtată cu Antoniu Veștemeanu din Sibiu, documente citate la nota 46.

⁶² Idem, doc. nr. 11.123.

⁶³ Idem, doc. nr. 11.134.

⁶⁴ Idem, doc. nr. 11.139.

⁶⁵ Idem, doc. nr. 1918.

⁶⁶ Idem, doc. nr. 2898, 1925.

⁶⁷ Idem, doc. nr. 1757.

⁶⁸ Idem, doc. nr. 1475.

și el lui Cipariu pentru a-i pune la dispoziție mai multe exemplare din *Compendiu de gramatică și abecedare necesare elevilor de la gimnaziul din Sibiu*⁶⁹. Chiar și George Barițiu intervine pe lângă Cipariu în octombrie și noiembrie 1861 cerându-i manuale pentru școala din Tohan⁷⁰. Cipariu a satisfăcut cererea, deoarece învățătorul Ioan Vlad din Tohanu Vechi îi mulțumește în 17 noiembrie 1861 pentru manualele pe care i le-a trimis, în urma scrisorilor lui Barițiu⁷¹. Gramatica i-a fost solicitată în toamna anului 1862 pentru elevii gimnaziului românesc din Brașov de către profesorul G. Petreanu⁷², precum și de către librarul D. Pauker din Oradea⁷³. Ș.a.m.d.

Trebuie precizat că scrisorile care i-au fost adresate lui Cipariu nu s-au rezumat doar la cereri de manuale și cărți bisericești. Unele din ele conțin oferte de manuale sau dicționare ori cărți de popularizare a științei pentru a fi tipărite la Blaj. Interesantă poate fi considerată de pildă propunerea profesorului Ioan Stoian din Blaj, de a-și tipări manualul de aritmetică pentru primele două clase gimnaziale, care poartă data de 2 octombrie 1863⁷⁴.

În 23 noiembrie 1865 mitropolitul Alexandru Sterca-Șuluțiu îl autorizează pe Cipariu să retipărească *Abecedarul* lui Ioan Bob și *Istoria patriei* a lui Ioan Micu Moldovan⁷⁵. La tipografia din Blaj s-a tipărit cartea lui I. Pușcariu cu titlul: „Comentariu la înalta patentă...”⁷⁶ și cea a lui Bazil Manu din Lugoj intitulată „Dizertație istorico-critică și literară”, pentru care a primit comenzi masive din Banat⁷⁷.

Alte scrisori cuprind informații prețioase referitoare la situația școlilor românești sau propuneri pentru inițiative comune în favoarea învățământului românesc⁷⁸. Învățătorul Liviu Andrei din Săcărîmb, de exemplu, îi descrie în septembrie 1855 condițiile deosebit de grele pe care le-a avut de înfruntat în acțiunea de organizare a școlii din această localitate⁷⁹.

La rîndul lui, profesorul Gavril Munteanu din Brașov îl înștiințează în 2 mai 1861 despre o acțiune pe care ar fi vrut s-o inițieze în sensul unui demers al gimnaziilor din Blaj, Beiuș și Brașov pe lângă autorități pentru a aproba introducerea manualelor românești la toate obiectele de învățămînt⁸⁰. Axente Sever îi aducea la cunoștință lui Cipariu, în 10 februarie 1862, că a expediat de la Alba Iulia proiectul înființării unei Academii Române⁸¹.

⁶⁹ Idem, doc. nr. 11.085.

⁷⁰ Idem, doc. nr. 3405, 3407.

⁷¹ Idem, doc. nr. 3438.

⁷² Idem, doc. nr. 1436.

⁷³ Idem, doc. nr. 2141.

⁷⁴ Idem, doc. nr. 1681.

⁷⁵ Idem, doc. nr. 1680.

⁷⁶ Idem, doc. nr. 12.092.

⁷⁷ Idem, doc nr. 12.051, 12.054, 12.052, 12.056—12.057, 12.055, 12.058, 12.062, 12.064—12.065, 12.067, 12.093, 12.069—12.071, 12.078.

⁷⁸ Idem, doc. nr. 2909, 2957, 2778.

⁷⁹ Idem, doc. nr. 2909.

⁸⁰ Idem, doc. nr. 1475.

⁸¹ Idem, doc. nr. 11.167.

Correspondența lui Cipariu reflectă apoi legăturile pe care el le-a întreținut în calitate de director al tipografiei din Blaj cu librari și profesori din România. O corespondență susținută a întreținut de pildă cu fostul profesor și coleg de la Blaj, Simion Mihali, care s-a stabilit la Craiova. În 15 scrisori pe care i le trimite de la Craiova, Simion Mihali îi dă informații despre: situația învățămîntului din Țara Românească; acțiunea de difuzare a unor publicații blăjene la București și Craiova; nevoia de gramatici pentru școlile din Craiova etc.⁸²

Dintre librăriile din București, Cipariu a continuat și după 1848—1849 relațiile stabilite cu cea a lui Romanov înainte de revoluție. Din inventarele tipografiei, întocmite întotdeauna cu minuțiozitate de mîna lui Cipariu, reiese că tipografia blăjeană i-a trimis librăriei Romanov cărți în 1853 în valoare de 759 fl.⁸³, iar în 1857 de 500 fl.⁸⁴. În anii de după revoluție tipografia blăjeană a avut însă relații mai fructuoase cu librăria bucureșteană Socec⁸⁵. Începînd cu 1855 librăria Socec se oferă să comercializeze gramatica lui Cipariu și celelalte lucrări științifice ale sale. Totodată, librăria îi trimite anual savantului blăjean cataloage cu cărți pentru a-și procura ceea ce-i era necesar.

Așadar, activitatea depusă de Cipariu ca director al tipografiei din anul 1835 pînă în 1865 a slujit intereselor culturalizării românilor și în primul rînd deservirii școlilor românești din Transilvania, atît înainte, cit și după revoluție. Ea a contribuit și la intensificarea legăturilor culturale dintre românii de pe cele două versante ale Carpaților. Conducînd timp de 30 de ani tipografia, Timotei Cipariu a putut să contribuie și la educarea sentimentului național al românilor în preajma și în timpul revoluției, întrucît a avut posibilitatea să scoată mai ușor ziarul „Organul luminării”, care în 1848 și-a schimbat titlul în „Organul național”. Totuși, profitul cel mai substanțial a constatat în aceea că a putut să tipărească aici diferitele lui lucrări științifice, printre care o importanță deosebită prezintă gramatica. În felul acesta tipografia a fost pusă în serviciul propășirii studiului limbii române sau a lingvisticii românești.

Dar, alături de aspectele pozitive enumerate mai sus, funcția de prefect sau director al tipografiei i-a răpit mult din timpul și energia creatoare, care s-ar fi putut întrebuința cu mai mult folos în întregime pentru progresul științei lingvistice românești. Însuși Cipariu și-a dat seama de acest inconvenient pe măsură ce treceau anii. Iată de ce a profitat de hotărîrea Consistoriului metropolitan din Blaj din 6 noiembrie 1865 privind subordonarea integrală a administrației tipografiei rectoratului seminarului teologic cu data de 1 ianuarie 1866, pentru a-și înainta demisia din funcția de director sau prefect⁸⁶. În cererea pe care o înaintază Consistoriului cu data de 11/23 decembrie 1865⁸⁷, el își motivează

⁸² Idem, doc. nr. 11.202—11.217.

⁸³ Idem, dosar cu acte tipografice, inventarul pe anii 1852—1853.

⁸⁴ Idem, dosar cu acte tipografice, inventarul pe anii 1856—1857.

⁸⁵ Idem, dosar corespondență, doc. nr. 1654.

⁸⁶ Idem, doc. nr. 1683.

⁸⁷ Idem, dosar cu acte tipografice, neinventariat, din 11/23 decembrie 1865, fond citat.

demisia cu prevederea din hotărîrea din 6 noiembrie 1865, care îi lua dreptul de a mai administra vînzarea cărților, aceasta trecînd, de la 1 ianuarie 1866, în competența exclusivă a conducerii seminarului teologic. Dispoziția lovea în interesele lui Cipariu, deoarece i se răpea posibilitatea de a-și vinde cărțile sale tipărite pe cheltuială proprie. Măsura urma să-i sporească pagubele pe care și pînă acum le-a suportat din veniturile proprii. Expunînd motivarea demisiei lui, Cipariu precizează că o face nu pentru că ar fi lacom de cîștig. Pentru a demonstra acest lucru propune Consistoriului să preia și cărțile pe care le-a tipărit pe cheltuială proprie, urmînd ca la vînzarea lor să oprească 70% din venit, iar lui să i se dea numai 30%. Cipariu își încheie cererea de demisie cu o listă a lucrărilor tipărite pe cont propriu, precum și cu prețul acestora precizat în dreptul fiecărui titlu. Printre aceste lucrări figurează: gramatica română în valoare de 168 fl. și 90 cr.; gramatica latină, în sumă de 87 fl. și 28 cr.; poetica, în valoare de 106 fl. și 50 cr., precum și analectele, în valoare de 78 fl. și 78 cr. etc.⁸⁸.

Predarea tipografiei cu întreg inventarul ei nu s-a putut încheia în ianuarie, ci numai în 31 martie 1866, din cauza stocului de cărți aflat la librăria S. Filtsch din Sibiu, care nu l-a înapoiat decît la începutul acestei luni. Valoarea totală a cărților la predarea tipografiei s-a ridicat la 37.510 fl. și 20, 1/2 cr.⁸⁹.

Cu data de 31 martie 1866 a încetat, de fapt, activitatea laborioasă desfășurată timp de peste trei decenii ca director al tipografiei din Blaj. De acum înainte Cipariu va putea să-și dedice toată capacitatea și puterea sa de muncă exclusiv progresului lingvisticii românești.

IOANA BOTEZAN

TIMOTEI CIPARIU'S ACTIVITY AT THE ARCHDIOCESAN PRINTING OFFICE AT BLAJ IN THE YEARS 1835—1865

(Abstract)

The notable scholar and militant for the Roumanian cause, Timotei Cipariu, acted for thirty years as director or prefect of the Blaj archbishopric's printing office. Evidence concerning his activity in this quality can be found in documents preserved in his personal archives consisting of correspondence, official reports and, above all, the inventories taken periodically by T. Cipariu himself. These inventories elucidate the nature of books printed at Blaj and indicate the area of their spreading all over Transylvania. The archdiocesan printing office under the patronage of the metropolitan consistory had to provide text-books for the Roumanian schools in Transylvania and to produce various liturgical and other ecclesiastical books. The inventories are of interest for the history of Roumanian

⁸⁸ Idem, dosar cu acte tipografice, neinventariat, doc. din 31 martie 1866, fond citat.

⁸⁹ Ibidem.

culture and teaching not only because they disclose the nature of the books printed at Blaj during the period, but also because they truthfully illustrate the costs and, as a consequence, the material sacrifice required. From the documents we learn about the printing of spelling-books, text-books for arithmetics, geography, world-history, natural history, grammar books, rules for behaviour, text-books for agrarian economy, catechisms, bibles, mass-books etc. The number of school-books published before 1860 increased to 20, a part of them, however, were dedicated to the secondary schools and only a part was meant for the primary teaching. In 1848 the printing office directed by Cipariu furthered the cause of the Roumanian revolution, not only by editing regularly the two papers: „Organul luminării“ and „Organul național“ but also by printing a number of documents in connection with the 3 national assemblies held at Blaj. T. Cipariu forwarded the Roumanian teaching by supervizing in person the printing of the school-books and channelling them to the users as well as by elaborating himself analects, grammar-books and many other works and text-books, which were published by the same printing office. His activity in the service of Roumanian teaching in Transylvania required great efforts and took much of his time which he wished to devote to his scholarly work, particularly to the study of the Roumanian language. Therefore in december 1865 he resigned from his post as director of the Blaj printing office and dedicated his full power of work to the progress of Roumanian linguistics only.

Rădioner

Typografia pe 1865 p. a 12 Jan. 1865 noaptea 31 Dec. 1865

I. Fontes

a) Capitalizări, jurați calculat pe practica pe 1865

a) la Val. Vianenari

1. Oblig. de p. 552 nr. 12, 778, Capital. 1000 ft. - 8	ft.
2. " " 551 - 16, 989. 1200 ft. - 12	ft.

b) la Com. munită

3. Oblig. de p. 552, nr. 45, 520, Capital. 4000 ft. - 40	ft.

4. " " 552, nr. 45, 520, Capital. 2000 ft. - 20	ft.

5. " " 552, nr. 45, 520, Capital. 1000 ft. - 10	ft.

6. " " 552, nr. 45, 520, Capital. 1000 ft. - 10	ft.

7. " " 552, nr. 45, 520, Capital. 1000 ft. - 10	ft.

8. " " 552, nr. 45, 520, Capital. 500 ft. - 5	ft.

9. " " 552, nr. 45, 520, Capital. 1500 ft. - 15	ft.

10. Oblig. de p. 552 nr. 45, 520, Capital. 1190 ft. - 11	ft.

11. " " 552, nr. 45, 520, Capital. 600 ft. - 6	ft.

12. " " 552, nr. 45, 520, Capital. 60 ft. - 0	ft.

13. " " 552, nr. 45, 520, Capital. 520 ft. - 5	ft.

Suma în total 14,280 ft.	ft.

Suma în total 19,999 ft.	ft.

c) la Val. Vianenari

14. Oblig. de p. 552 nr. 1422, Capital. 525 ft. - 5	ft.

Suma în total 15,519 ft.	ft.

b) Debituri

15. Debituri venale și transport anui pe 1865 (a) - 7.0.13,914.59	ft.

16. Imprețurile anui curs. 1865 - (a) - 1,000.38	ft.

17. Debituri și anui pe 1865 (iv) - 594.75	ft.

18. Resturi Casieriei de 1865 (v) - 4753.17	ft.

19. " " " " " (vi) - 55.78	ft.

Suma: 20,932.65	ft.

Transportul Transportul în
val. val. km
12. 11. 21. 11. 21. 11. 21.

Observații.

1. 393.185 12.200.277.20.50. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
2. 52.179.72 31.107.52.9. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
3. 11.231 - 11.231 - 1. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
4. 631.662.55 649.649.95.3. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
5. 631.662.55 649.649.95.3. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
6. 229.179.72 229.179.72. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
7. 1.2.52 1.2.52.6. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
8. 102.38.20 102.38.20. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
9. 350.685 - 302.5285 - 11. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
10. 52.179.72 229.179.72. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
11. 770.1932.90.770.1932.90. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
12. 177.115.10.160.1001 - 10. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
13. - - - 3. 1.26.19. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
14. 2. - 72 2. - 72. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
15. 102.372.66 102.372.66. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
16. - - - 146.411.60.12. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
17. 740.166.50 740.166.50. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
18. 367.132.12.617.222.12.36. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
19. 54.35.26 54.35.26. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
20. 42.38.92.42.73.50.144. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
21. 2632.928.92. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
22. 26.4.41.211. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
23. 5.9.20 5.9.20.17. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
24. - - - 6.20.12.6. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
25. - - - 4.9.26.20. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.
26. - - - 2. - 50. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.

12.509/21. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.

12.509/21. A. pos. 12.9.6.9.12.17. Diferența inter transportul
de la transportul în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50. în val. 12.200.277.20.50.

[illegible]

VIII. Platis Chartae, - in Val. a. - in fl. x. ft. m.

1. Transpozita ad a. p. m. -	2. 20. -	55. 75%
2. Carta a. 1865, (supra 17, 19) -	70. 2. 62	183. 40
3. " " " " " " -	2. 58. 3. 10	158. -
Summa -		140. - 399. 18%
4. Elegata in Anachron (supra 21, 1) -	2. 14. 2. 10	48. 5
5. " " " " " " -	2. 12. 2. 62	39. 56
6. " " " " " " -	3. 6. 2. 10	18. 62
7. " " " " " " -	1. 9. 2. 62	10. 98
8. " " " " " " -	2. 28. 2. 10	48. 50
9. " " " " " " -	1. 50. 2. 62	131. 31
10. Transpozita, in a. p. m. (supra 21, 2) -	2. 9. 2. 62	24. 89
11. Elegata per Anachron (supra 1. 6) -	2. 13. -	27. 44%
Summa -		140. - 399. 18%

IX. Inventarium supradictum, in 2 a. - in fl. x. ft. m.

1. Novae pulpitae, pro servando liberis, a 10, 500 a.	92.50
2. 500 lb. circa liberarum, velutorum, - 28 fl. p. p.	105 -
3. 1125 lb. aliarum, - 105 x 59 p.	1148.70
4. 637 lb. " " " " " " -	986.88
5. Poetum impressorum, velutorum, -	92 -
6. " " " " " " -	86.64
7. Compositum lignum, -	5.28
8. Lignum lapideum, velutatum, -	2.10
9. Manus tota, - velutata, -	7.35
10. Manus ad pulit velutatum, -	3.15
11. Tabulae 2, pro tabulis compositis, -	2.10
12. Tabulae 2, compositum, velutata con.	1.5
13. Tenucula 3, " " " " " " -	1.40
14. Manus 2, cylindricum, -	92
15. Infundibulum, pro cylindricum, velutatum, -	4.5
16. Vasa ligna ad fustibus 5, -	1.58%
17. Vasa aliarum, -	3.78
18. Fornal fustibus, -	10.50
19. Fustibus veltorum 3, (figa 17, 24) -	48 -
20. Manus veltorum, pro compositum, -	1 -
21. Manus ad pulit novum (figa 21, 25) -	5.60
22. Prostramentum lignum, pro elevanda charta -	40
23. Tenucula densa, pro charta elevanda, - 20 -	40
24. 2 Coellae fustibus, -	40
25. Manus ad pulit novum, -	40
26. Manus ad pulit novum, -	40
27. Manus ad pulit novum, -	40
28. Manus ad pulit novum, -	40
29. Manus ad pulit novum, -	40
30. Manus ad pulit novum, -	40
31. Manus ad pulit novum, -	40
32. Manus ad pulit novum, -	40
33. Manus ad pulit novum, -	40
34. Manus ad pulit novum, -	40
35. Manus ad pulit novum, -	40
36. Manus ad pulit novum, -	40
37. Manus ad pulit novum, -	40
38. Manus ad pulit novum, -	40
39. Manus ad pulit novum, -	40
40. Manus ad pulit novum, -	40
41. Manus ad pulit novum, -	40
42. Manus ad pulit novum, -	40
43. Manus ad pulit novum, -	40
44. Manus ad pulit novum, -	40
45. Manus ad pulit novum, -	40
46. Manus ad pulit novum, -	40
47. Manus ad pulit novum, -	40
48. Manus ad pulit novum, -	40
49. Manus ad pulit novum, -	40
50. Manus ad pulit novum, -	40
51. Manus ad pulit novum, -	40
52. Manus ad pulit novum, -	40
53. Manus ad pulit novum, -	40
54. Manus ad pulit novum, -	40
55. Manus ad pulit novum, -	40
56. Manus ad pulit novum, -	40
57. Manus ad pulit novum, -	40
58. Manus ad pulit novum, -	40
59. Manus ad pulit novum, -	40
60. Manus ad pulit novum, -	40
61. Manus ad pulit novum, -	40
62. Manus ad pulit novum, -	40
63. Manus ad pulit novum, -	40
64. Manus ad pulit novum, -	40
65. Manus ad pulit novum, -	40
66. Manus ad pulit novum, -	40
67. Manus ad pulit novum, -	40
68. Manus ad pulit novum, -	40
69. Manus ad pulit novum, -	40
70. Manus ad pulit novum, -	40
71. Manus ad pulit novum, -	40
72. Manus ad pulit novum, -	40
73. Manus ad pulit novum, -	40
74. Manus ad pulit novum, -	40
75. Manus ad pulit novum, -	40
76. Manus ad pulit novum, -	40
77. Manus ad pulit novum, -	40
78. Manus ad pulit novum, -	40
79. Manus ad pulit novum, -	40
80. Manus ad pulit novum, -	40
81. Manus ad pulit novum, -	40
82. Manus ad pulit novum, -	40
83. Manus ad pulit novum, -	40
84. Manus ad pulit novum, -	40
85. Manus ad pulit novum, -	40
86. Manus ad pulit novum, -	40
87. Manus ad pulit novum, -	40
88. Manus ad pulit novum, -	40
89. Manus ad pulit novum, -	40
90. Manus ad pulit novum, -	40
91. Manus ad pulit novum, -	40
92. Manus ad pulit novum, -	40
93. Manus ad pulit novum, -	40
94. Manus ad pulit novum, -	40
95. Manus ad pulit novum, -	40
96. Manus ad pulit novum, -	40
97. Manus ad pulit novum, -	40
98. Manus ad pulit novum, -	40
99. Manus ad pulit novum, -	40
100. Manus ad pulit novum, -	40

Pulit 10 fustibus 1866.

profecta (supra 17, 24)
dato 10 fustibus

Summa - 2508. 95%

Figura 2
1866

SIGILII SĂTEȘTI TRANSILVĂNENE ÎN MUZEUL DE ISTORIE DIN TURDA

Între colecțiile Muzeului de istorie din Turda¹ se păstrează, pe lângă alte fonduri, o colecție de tipare sigilare² aparținând diferitelor instituții administrative, juridice, economice. Dintre acestea se desprind un număr de 21 de sigilii de sate și comune, din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, provenind de la vechea Casă Culturală din Turda³. Deși reprezintă o mică parte din ansamblul tipurilor de sigilii, merită să fie publicate pentru varietatea și valoarea lor documentară.

La fel ca majoritatea sigiliilor satești din această perioadă, ele sunt confecționate din alamă, cu excepția a două, care sunt executate din bronz. Sigiliile în discuție au forma rotundă sau ovală. Mînerul este confecționat fie din lemn, înmănușat sau înșurubat pe tija metalică, fie din metal, fiind prevăzut uneori în partea superioară cu un orificiu.

Sigiliile au fost executate în incizie sau în excizie de gravori din principalele centre meșteșugărești ale Transilvaniei⁴.

Legenda sigiliilor, gravată circular, orizontal sau combinat, în funcție de spațiul afectat în cîmpul sigilar, este încadrată uneori de motive vegetale, cercuri lineare sau ovale. La marea majoritate a sigiliilor prezentate, în legendă apar denumirile de *comună*, *comunitate* sau *oficiul localității*, numele localității respective⁵, specificarea de *sigiliu* sau *pecete*, adăugîndu-se în unele cazuri și anul confecționării. Un grup aparte, mai rar întîlnit, îl prezintă 8 sigilii care au gravat anul pe bordura sigiliului. La două sigilii legenda constă doar din numele localității.

---

¹ În catalogul lucrării vom folosi prescurtarea MuzIstTurda.

² În continuare în text vom folosi denumirea de sigiliu.

³ Casa Culturală din Turda a luat ființă la 12 octombrie 1913, cu o secție muzeală, în Castelul princiar, fostă reședință a familiilor Zápolya, Báthori și Bethlen. Închisă în timpul războiului, ea a fost redeschisă în 1921 sub denumirea de Muzeul Casei Culturale din Turda, fiind încadrat între muzeele cu mai puțin de 5.000 de obiecte. Cf. Coriolan Petranu, *Muzeele din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, București, 1922, p. 158, 185, 218.

⁴ M. Andrițoiu, M. Cerghedean, *Sigiliile satești în comitatele Hunedoara și Zarand*, în *Revista Arhivelor*, an. XLVIII, vol. XXXIII, nr. 1, 1971; M. Zdroba, *Sigilii ale breslelor din Baia Mare păstrate în colecțiile Muzeului județean Maramureș*, în *Marmația*, vol. II, 1971, p. 121—127; I. Pleșa, *Sigiliile din colecția Filialei Arhivelor Statului a județului Alba*, în *Apulum*, vol. XII, 1974, p. 405—429.

⁵ În identificarea numelor de localități ne-am folosit de C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I—II, București, 1967—1968; *Legea nr. 2/1968 privind organizarea administrativă a teritoriului R.S.R.*, în *Colecția de legi, decrete, hotărîri și alte acte normative 1968 (1 noiembrie — 31 decembrie)*, București, 1970, p. 523—1011; I. Iordan, P. Găstescu, D. I. Oancea, *Indicatorul localităților din România*, București, 1974.

Legendele sigiliilor prezentate sînt scrise în limbile română, germană sau maghiară cu majuscule. Legenda este prevăzută cu semne ca asteriscul și interpunctuația, care indicau poziția de aplicare a sigiliului, ușurînd totodată și citirea.

Din totalul sigiliilor, doar 10 au marcat anul confecționării. La două sigilii, al comunei Tăureni⁶, datat 1850 și al comunei Neagra⁷, datat 1876, anul este în legendă. Celelalte 8 sigilii au anul marcat pe bordura sigiliului și se referă la comunele: Călărași, Ciugudul de Jos, Ciugudul de Sus, Lunca Mureșului, Tritenii de Jos, Urca, Vălișoara, datate 1857⁸ și Valea Largă⁹, datat 1856. În aceeași perioadă a fost executat și sigiliul comunei Luna¹⁰, care, deși nu are gravat anul, este lucrat în aceeași manieră, conținutul legendei este același, iar limba în care este scrisă este germana. Comunele care au acest tip de sigilii sînt așezate la nord de Mureș, într-o arie relativ restrînsă¹¹. Luînd în considerare elementele comune (tehnica de execuție, conținutul legendei, limba în care a fost scrisă, datarea), putem afirma că ele au fost executate în același atelier de gravură, probabil ca urmare a aceleiași comenzi. Celelalte sigilii nu au marcat anul¹², dar prin tehnica de execuție și conținutul legendei se încadrează în a doua jumătate a secolului al XIX-lea¹³.

Din totalitatea sigiliilor prezentate în lucrare se desprind două tipuri: sigiliile fără simbol și sigiliile cu simbol. La sigiliile fără simbol cîmpul sigilar este în întregime ocupat de legendă. În centrul cîmpului sigilar a 8 sigilii este reprezentat un simbol. Singulare între acestea sînt: comuna Tăureni care are ca simbol o bovină și comuna Certege care are ca simbol bradul. Șase sigilii reprezintă în cîmpul sigilar stema Ungariei sau elemente ale ei. Legenda acestor sigilii este redactată în limba română, fapt explicabil prin aceea că localitățile la care se referă sînt locuite de o populație covîrșitor românească¹⁴. Comunele folosind acest tip de sigiliu sînt situate pe valea Arieșului în amonte și în zona învecinată¹⁵.

Satele și comunele cu sigilii prezentate sînt cuprinse în fostele comitate Alba Inferioară, Cluj și Turda, actualmente în județele Alba, Cluj și Mureș.

Prezentarea propriu-zisă a sigiliilor s-a realizat în catalogul lucrării. Sigiliile comunelor sînt prezentate în ordine alfabetică în cadrul județelor enumerate mai sus. Catalogul este însoțit de reprezentarea fotografică a sigiliilor. În alcătuirea planșelor fotografice s-a ținut seama de criteriul cronologic și de conținutul cîmpului sigilar, spre a reliefa existența celor două tipuri de sigilii.

⁶ Fig. 1.

⁷ Fig. 19.

⁸ Fig. 2—6; 9—10.

⁹ Fig. 7.

¹⁰ Fig. 8.

¹¹ A se vedea harta.

¹² Fig. 11—18; 20—21.

¹³ Vezi bibliografia aferentă în *ActaMN*, vol. XV, 1978, p. 467—468, notele 7, 8, 9, 10, 11.

¹⁴ Silvestru Moldovan, Nicolau Togan, *Dicționarul numirilor de localități cu populațiune română din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Sibiu, 1919.

¹⁵ A se vedea harta.

I. JUDEȚUL ALBA

1. SIGILIUL COMUNEI CERTEGE (AZI COMPONENTĂ A ORAȘULUI CÎMPENI)
(Fig. 21).

MuzIstTurda, Nr. inv. 367

D = 2,4 cm

d = 1,9 cm

Î = 9 cm

Sigiliul oval fragmentar, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Minerul din lemn, cu o terminație sferică, este înmănușat pe tija metalică.

La marginea cîmpului sigilar este gravată legenda: (C)OMUNA (C)ERTEGE. În centrul cîmpului sigilar, marcat de un oval, este gravat un brad.

2. SIGILIUL COMUNEI CERTEGE (AZI COMPONENTĂ A ORAȘULUI CÎMPENI)
(Fig. 20).

MuzIstTurda, Nr. inv. 45

D = 3,2 cm

d = 2,7 cm

Î = 10,6 cm

Sigiliul oval, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Minerul din lemn, în formă de ciupercă, este înmănușat pe tija metalică.

În cîmpul sigilar, marcat de un oval, este gravată legenda: SIGILU COMUNEI CERTEGIE.

3. SIGILIUL SATULUI CIUGUDUL DE JOS, COMUNA UNIREA (Fig. 9).

MuzIstTurda, Nr. inv. 268

D = 3,2 cm

Î = 4,4 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Minerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă conică.

În cîmpul sigilar, între două motive vegetale, este gravată pe trei rînduri legenda: ORTSAMT ALSO FŪGET. Pe bordura sigiliului este gravat anul 1857.

4. SIGILIUL SATULUI CIUGUDUL DE SUS, COMUNA UNIREA (Fig. 10).

MuzIstTurda, Nr. inv. 63

D = 3,3 cm

Î = 10 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Minerul din lemn, în formă de ciupercă, este înmănușat pe tija metalică.

În cîmpul sigilar, între două motive vegetale, pe trei rînduri orizontale, este gravată legenda: ORTSAMT FELSŐ FŪGED. Pe bordura sigiliului este gravat anul 1857.

5. SIGILIUL SATULUI IZVOARELE, COMUNA LIVEZILE (Fig. 11).

MuzIstTurda, Nr. inv. 265

D = 3,2 cm

Î = 5,7 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Minerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată legenda: * PECSETULU COMUNEI * BEDELEU. În centrul cîmpului sigilar este gravată stema Ungariei.

6. SIGILIUL COMUNEI LUNCA MUREȘULUI (Fig. 3).

MuzIstTurda, Nr. inv. 183

D = 3,3 cm

Î = 5,3 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Minerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă conică alungită.

În cîmpul sigilar, pe trei rinduri orizontale, este gravată legenda: ORTSAMT SZÉKELY KOTSÁRT. Pe bordura sigiliului este gravat în incizie anul 1857.

7. SIGILIUL COMUNEI LUPȘA (Fig. 13).

MuzIstTurda, Nr. inv. 50

D = 3,2 cm

Î = 10,7 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Minerul din lemn, cu partea superioară în formă de sferă, este înmănușat pe tija metalică.

La marginea cîmpului sigilar este gravată legenda: * SIGILU COMUNEI LUPSIA. În centrul cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată coroana Sf. Ștefan.

8. SIGILIUL COMUNEI POIANA VADULUI (Fig. 19).

MuzIstTurda, Nr. inv. 41

D = 3,2 cm

Î = 4,8 cm

Sigiliul rotund, confecționat din bronz, este gravat în incizie. Minerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

În cîmpul sigilar și în exergă este gravată legenda: TORDA — ARANYOS MEGYE NYÁGRA KÖZSÉG 1876.

9. SIGILIUL SATULUI POȘAGA DE JOS, COMUNA POȘAGA (Fig. 14).

MuzIstTurda, Nr. inv. 266

D = 3,2 cm

Î = 6,1 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Minerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată legenda: * PECSETULU COMUNEI * PODSIAGA DE JOSU. În centrul cîmpului sigilar este gravată stema Ungariei.

10. SIGILIUL SATULUI VĂLIȘOARA, COMUNA LIVEZILE (Fig. 5).

MuzIstTurda, Nr. inv. 60

D = 3,3 cm

Î = 11 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Minerul din lemn, în formă de ciupercă, este înmănușat pe tija metalică.

În cîmpul sigilar, despărțită prin motive vegetale, este gravată legenda: ORTSAMT GYÉRTYÁNUS. Sub legendă sînt două ramuri de laur unite printr-o panglică. Pe bordura sigiliului este gravat în incizie anul 1857.

11. SIGILIUL SATULUI VĂLIȘOARA, COMUNA LIVEZILE (Fig. 12).

MuzIstTurda, Nr. inv. 43

D = 3,2 cm

Î = 11,5 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Minerul din lemn, bombat în partea superioară, este înmănușat pe tija metalică.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată legenda: * PECSETULU COMUNEI * VALEA. În centrul cîmpului sigilar este gravată stema Ungariei.

12. SIGILIUL SATULUI VIDOLM, COMUNA OCOLIȘ (Fig. 16).

MuzIstTurda, Nr. inv. 49

D = 3,2 cm

Î = 11,5 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Minerul, din lemn, cu terminație sferică, este înmănușat pe tija metalică.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată legenda: * PECSETULU COMUNEI * VIDOLMU. În centrul cîmpului sigilar este gravată stema Ungariei.

II. JUDEȚUL CLUJ

1. SIGILIUL SATULUI BURU, COMUNA IARA (Fig. 15).

MuzIstTurda, Nr. inv. 71

D = 3,2 cm

Î = 6,3 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Minerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată legenda: * PECSETULU COMUNEI BURU. În centrul cîmpului sigilar este gravată stema Ungariei.

2. SIGILIUL COMUNEI CALĂRAȘI (Fig. 2).

MuzIstTurda, Nr. inv. 264

D = 3,4 cm

Î = 4,7 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Minerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă conică alungită.

În cîmpul sigilar, încadrată de motive vegetale, este gravată legenda: ORTSAMT HARASZTOS. Pe bordura sigiliului este gravat în incizie anul 1857.

3. SIGILIUL COMUNEI LUNA (Fig. 8).

MuzIstTurda, Nr. inv. 270

D = 3,2 cm

Î = 4,8 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Minerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă conică alungită.

În cîmpul sigilar, pe trei rînduri orizontale, este gravată legenda: ORTSAMT ARANYOS LÓNA.

4. SIGILIUL SATULUI SĂLIȘTE, COMUNA CIURILA (Fig. 17).

MuzIstTurda, Nr. inv. 70

D = 3,7 cm

d = 2,8 cm

Î = 6,2 cm

Sigiliul oval, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Minerul, din lemn fragmentar, este susținut de un suport metalic.

În centrul cîmpului sigilar este gravat numele localității: SZELISTYE.

5. SIGILIUL COMUNEI TRITENII DE JOS (Fig. 6).

MuzIstTurda, Nr. inv. 54

D = 3,8 cm

d = 2,5 cm

Î = 5,4 cm

Sigiliul oval, confecționat din bronz, este gravat în excizie. Minerul din lemn lipsește, tija metalică are formă conică alungită.

În cîmpul sigilar este gravată legenda: GEMEINDE ALSO DETREHEM. Pe bordura sigiliului este gravat anul 1857.

6. SIGILIUL SATULUI URCA, COMUNA VIIȘOARA (Fig. 4).

MuzIstTurda, Nr. inv. 269

D = 3,3 cm

Î = 5,4 cm

Sigiliul rotund, confecționat din bronz, este gravat în excizie. Minerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă conică alungită.

În cîmpul sigilar, cuprinsă între o rozetă și un motiv geometric linear, este gravată legenda: ORTSAMT MEZŐ ÖRKE. Pe bordura sigiliului, greu vizibil, apare anul 1857.

7. SIGILIUL COMUNEI VIIȘOARA (Fig. 18).

MuzIstTurda, Nr. inv. 61

D = 3,1 cm

Î = 5,8 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Minerul metalic este de formă cilindrică.

În centrul cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravat numele comunei: EGERBEGY.

III. JUDEȚUL MUREȘ

1. SIGILIUL COMUNEI TĂURENI (Fig. 1).

MuzIstTurda, Nr. inv. 527

D = 3 cm

Î = 5,7 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Minerul metalic este de formă cilindrică.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată legenda: SIGILU COMUNIT(AȚII) M(EZŐ): TOHÁT 1850. În centrul cîmpului sigilar este gravată o bovină conturnată.

1

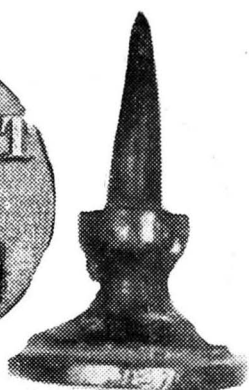
2

3

4

5

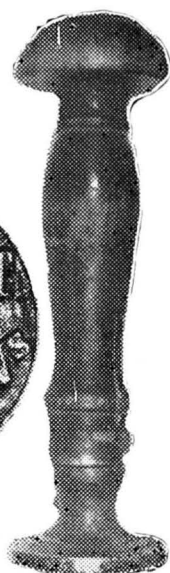
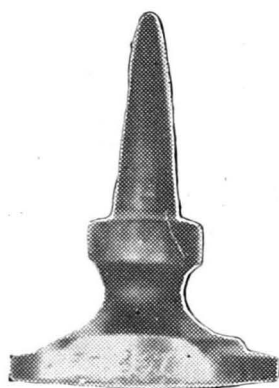

Fig. 1—5.

6

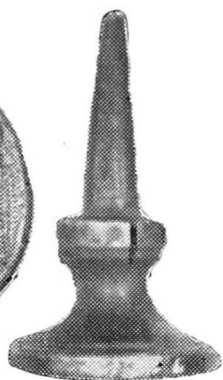
7

8

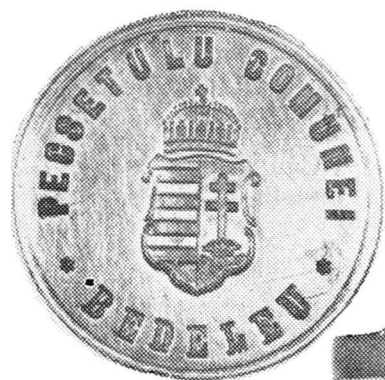
9

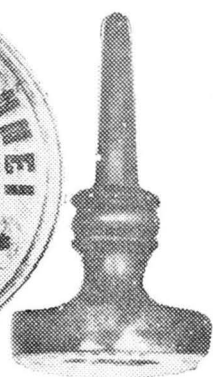
10

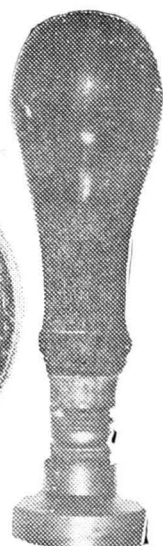
Fig. 6-10.

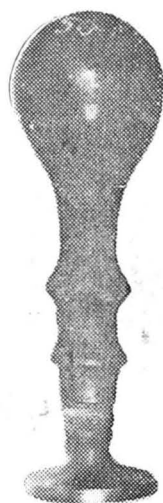
11

12

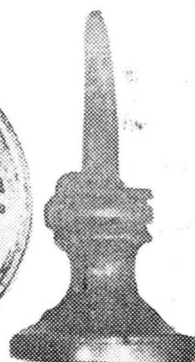
13

14

15

16

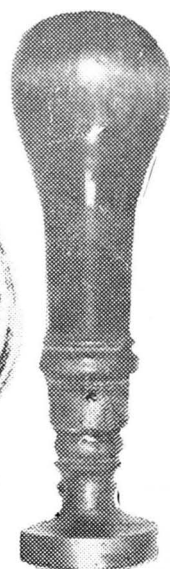
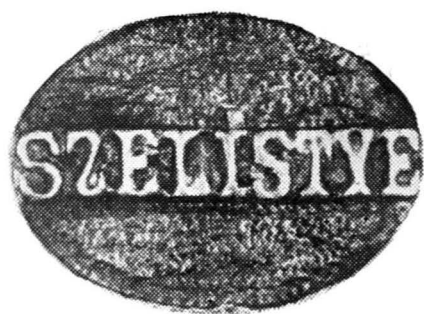

Fig. 11—16.

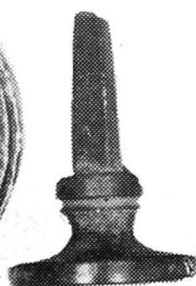
17

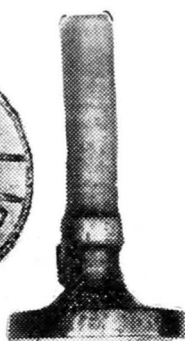
18

19

20

21

Fig. 17—21.

2. SIGILIUL COMUNEI VALEA LARGĂ (Fig. 7).

MuzIstTurda, Nr. inv. 53

D = 3 cm

Î = 5 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Minerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă conică alungită.

În cîmpul sigilar, cuprinsă între două motive vegetale, este gravată legenda: ORTSAMT CZIKUD. Pe bordura sigiliului este gravat anul 1856.

M. M. JUDE — A. HOPÂRTEAN

SIEBENBÜRGISCHE DORFSIEGEL VOM MUSEUM
FÜR GESCHICHTE IN TURDA

(Zusammenfassung)

Die Studie führt 21 siebenbürgische Dorfsiegel an, die der Siegelsammlung des Geschichtsmuseums in Turda zugehören. Dem angegebenen Herstellungsjahr zufolge oder entsprechend ihren Charakteristiken (Ausführungsart, Inhalt und Sprache der Beschriftung) stammen die Siegel aus der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts.

Wie auch aus den dem Katalog beigelegten Abbildungen hervorgeht, ergeben sich zwei Kategorien von Siegeln: Siegel mit Symbol und symbollose, nur mit Inschrift versehene Siegel.

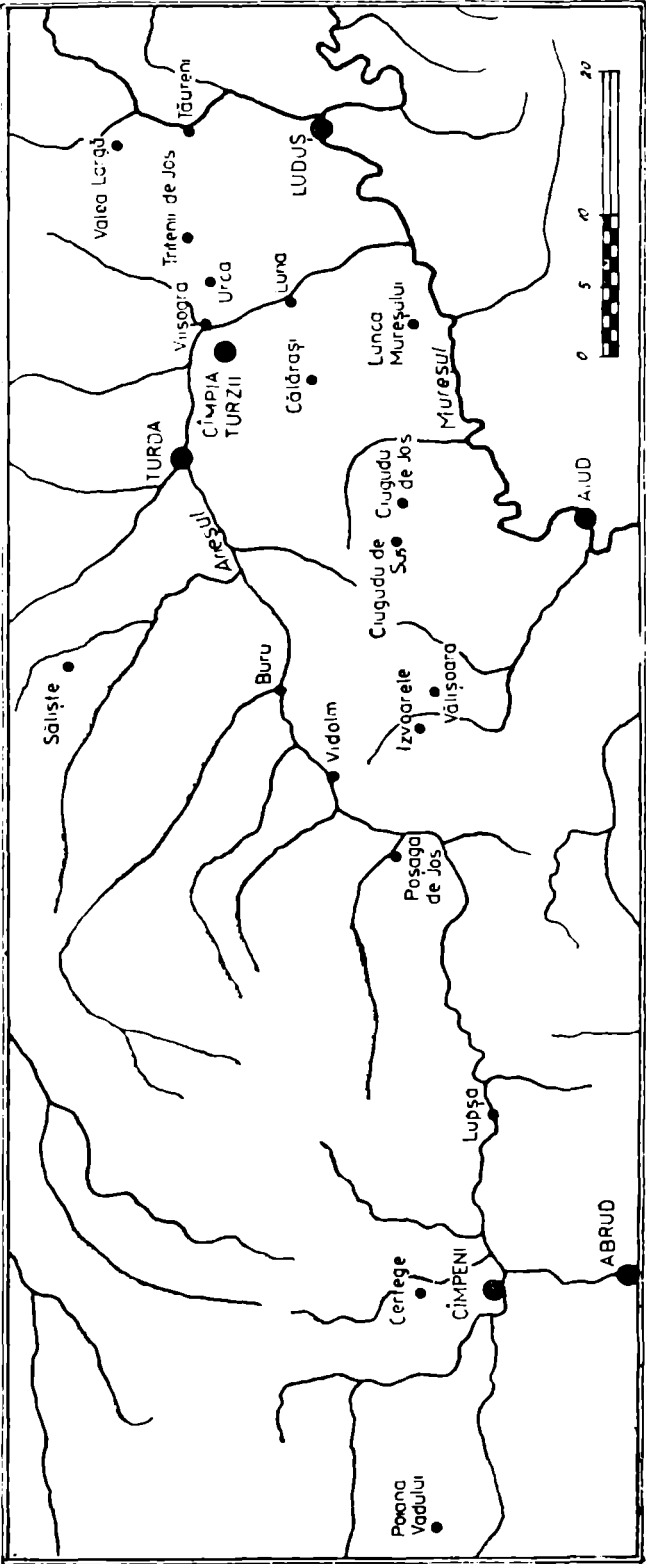

Fig. 22.

ACTIVITATEA SECȚIEI ROMÂNE A FEDERAȚIUNII INTERNAȚIONALE A STUDENȚILOR „CORDA FRATRES“

În dezvoltarea mișcării culturale și național-politice din ținuturile românești ale monarhiei austro-ungare, un deosebit aport l-a adus tineretul studios ce învăța în universitățile și academiile din Graz, Viena, Budapesta, Cernăuți, Sibiu, Cluj, Oradea. Organizați în diferite asociații culturale studențești, tinerii militau pentru cultivarea idealului național, pentru conservarea și dezvoltarea limbii române, pentru întreținerea și întărirea conștiinței de neam în rîndul maselor.

Țelurile comune, cunoscute, ale tinerilor i-au îndemnat să caute căile potrivite de contact între diversele societăți studențești din Austro-Ungaria. Legăturile dintre ele, variate ca formă și intensitate, au contribuit substanțial la realizarea scopurilor cultural-naționale ale societăților studențești și numai lipsa condițiilor propice apariției și întăririi „unui for diriguitor“ a împiedicat unirea organizatorică a tuturor societăților studenților români din monarhie.

Despre un front de acțiune cu adevărat comun se poate vorbi numai în perioada Memorandului, cînd activitatea asociațiilor tinerimii studioase a fost esențială pentru informarea și pregătirea opiniei publice din străinătate în vederea cunoașterii și susținerii luptei naționale a românilor.

Mișcarea memorandistă și în special memoriile studențești adresate străinătății, răspîndite de studenții români aflați în universitățile din Europa, au atras simpatia colegilor lor din Franța, Anglia, Italia, Germania, Austro-Ungaria etc. Au făcut front comun cu ei și au stabilit trainice legături în primul rînd studenții din societățile celorlalte naționalități asuprite din monarhie: sirbi, slovaci, croați.

La apelul din vara anului 1891, lansat de studenții români colegilor francezi, cehi, croați, italieni, se răspunde cu scrisori de adeziune: „Cauza voastră atît de nobilă și justă — scriau studenții din Roma — e cauza comună a culturii gîntei latine... Vom dovedi aceasta în momentul cînd veți apela la noi“¹. Și, în adevăr, aveau s-o dovedească cîțiva ani mai tîrziu, în cadrul Federațiunii Internaționale a Studenților.

Inițiativa organizării unei Federații internaționale a tuturor studenților a avut-o italianul Efisio Giglio-Tos. Acesta, dorind să studieze posibilitatea unei reuniuni internaționale, lansează în 1895, la toate instituțiile superioare de învățămînt din lume, un apel în care roagă călduros să i se trimită almanahuri, rapoarte ale asociațiilor studențești, publicații².

¹ *Familia*, nr. 30, 28 iul./9 aug. 1891, p. 360.

² *Corda Fratres* (extrase din raportul secției române), în *Tribuna*, nr. 110, 16/29 iun. 1902, p. 438.

Inițiază și conduce apoi mai multe acțiuni cu intenția de a realiza o apropiere și solidaritate între studenții de diferite naționalități. Propunerea concretă o face cu ocazia celui de al IV-lea Congres Național al Studenților Italieni ținut la Pisa, în 9 aprilie 1897, și e primită cu aclamații. Ca urmare, E. Giglio-Tos este delegat să pregătească primul congres internațional al studenților³. Acesta a avut loc la Torino, între 13—20 noiembrie 1897, și la lucrările lui au participat 150 studenți.

Ideea Federației a fost întâmpinată cu căldură de către studențimea română. Se trimit scrisori și telegrame de aderență din România, Transilvania și Bucovina⁴. Delegația română, prezentă la Torino, a luat parte la dezbateri, iar ca vicepreședinte al Congresului a fost ales Lucian Bolcaș, student la Academia de drept din Oradea. Caius Brediceanu, delegat al Universității din Montpellier, a cerut congresului să facă parte din reprezentanța română. Această cerere a declanșat numeroase discuții principiale de organizare, congresul aprobând organizarea secțiilor după naționalitate și nu după țări sau provincii⁵.

Luarea unei asemenea hotărâri a facilitat gruparea tuturor membrilor români la un loc, indiferent de țara unde studiau. În timpul lucrărilor congresului delegația română a împărțit între participanți ediția italiană a „Republicii“, „Raportul general de activitate al C.C. al Ligii Culturale“, cel din urmă apărut la București în 1892 și o broșură în limba franceză, de Henri Gaidoz, despre românii din Transilvania⁶.

Prezența studenților români din Ungaria în cadrul secțiunii române a avut urmări neplăcute pentru ei. Ministrul Instrucțiunii Publice din Ungaria a eliminat din toate școlile pe vicepreședintele român, Lucian Bolcaș, iar mai târziu pe alți 17 colegi din Oradea care se declaraseră solidari cu el. Intervenția președintelui Federației, E. Giglio-Tos, în favoarea lor la ministrul maghiar nu a avut rezultate pozitive⁷. Împotriva excluderii lor au luat atitudine și studenții din România. În revista „Liga română“ ei îi asigurau pe cei exmatriculați de toată simpatia și sprijinul lor în apărarea ideilor pentru care luptau și cereau organizarea de către toți studenții din România a unor puternice manifestații de protest împotriva măsurilor luate de autoritățile maghiare⁸. „Liga Culturală“ avea să-și dea și ea concursul la susținerea manifestațiilor de protest, organizând, la rîndul său, un asemenea miting la 17 ianuarie 1899⁹.

În anul 1899 au loc schimburi de scrisori, rapoarte, apeluri privind organizarea Federației. Se tipărește și un ziar oficial al ei avînd drept titlu deviza asociației „Corda Fratres“¹⁰. În numărul 3 al acestei foi a

³ *Ibidem*.

⁴ *Tribuna*, nr. 118, 29 iun./12 iul. 1902, p. 470.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Idem*, nr. 129, 16/29 iul. 1902, p. 514.

⁷ *Idem*, nr. 120, 3/16 iul. 1902, p. 478.

⁸ V. Netea, C. Gh. Marinescu, *Liga Culturală și unirea Transilvaniei cu România*, Iași, 1978, p. 125—126.

⁹ *Idem*, op. cit., p. 126.

¹⁰ Un exemplar în limba franceză din *Corda Fratres. Revue Internationale contenant la Feuille officielle de la Fédération Internationale des Étudiants*, an. II nr. 3, 1900, 20 p., la BCU, fond Fr. Hossu-Longin, mss. s. 251/7. Pe acest

apărut statutul și regulamentul societății, redactate de președintele primului Consiliu Federal și aprobate de congresul de la Torino. În cele nouă articole fundamentale sînt stabilite denumirea, scopul și unele principii generale care stăteau la baza funcționării Federației. Numele societății era „Federațiunea Internațională a Studenților“, tradus în diferite limbi, precedat de deviza: „Corda Fratres“¹¹. Conform articolului 2, scopul Federației consta în: „Protejarea și favorizarea ideii de solidaritate și fraternitate între studenți“¹². În această direcție, alte articole prevăd obligațiile membrilor de a folosi toate mijloacele „pentru a favoriza raporturile internaționale între studenți“, de a propaga prin activitatea lor „cauza păcii și arbitrajului între națiuni“. Federațiunea își propunea să se ocupe de problemele de ordin general pentru studenți, exceptîndu-le pe cele politice și religioase; de a facilita contacte de ordin științific, cultural, de a ușura mijloacele de informare și cercetare științifică de care au nevoie membrii ei în special pentru doctorat; de a favoriza congresele, reuniunile internaționale între studenți, întrunirile sportive, caravanele, excursiile etc.¹³

Statutul, compus din 21 capitole cu 127 articole, stabilea modalitățile de organizare, drepturile și îndatoririle membrilor¹⁴. Putea fi membru orice student înscris în universitate, școală sau institut superior, indiferent de religie sau opțiune politică. Membrii puteau fi: efectivi (studenți), seniori (profesori, asistenți, doctori, doctoranzi) și binefăcători (cei aleși de Federațiune)¹⁵. Conform articolului 7 din statut „fiecare membru trebuie să fie înscris în secția propriei sale naționalități“, indiferent de granițele statale. Fiecare națiune forma o secție, iar în cadrul ei se organizau consulate în toate centrele universitare, urmînd ca în facultăți să fie birouri de înfrățire¹⁶.

Federațiunea era condusă de un Consiliu Prezidențial al Senatului și Federal, avînd în frunte un președinte ales în adunarea generală a Federațiunii de către delegații oficiali ai tuturor națiunilor. Consiliul era format din vicepreședinții aleși în adunările generale, care reprezentau fiecare națiune¹⁷.

Statutul mai prevedea pentru Federațiune arborarea unui drapel și a unei embleme. Aceasta din urmă consta din reprezentarea Minervei pe fond alb cu o inscripție conținînd denumirea societății¹⁸. Statutul era însoțit și de un Regulament din 155 articole¹⁹, cu dispoziții privind organizarea și funcționarea Federațiunii.

---

exemplar era menționat cu cerneală că a fost dat de I. Scurtu, președintele secției române, comitetului din Cluj condus de Aurel Oprea, student în drept la Leipzig, și datat 3 aprilie 1901.

¹¹ *Corda Fratres*, nr. 3, 1900, p. 1.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Idem*, p. 1—2.

¹⁴ *Idem*, p. 2—9.

¹⁵ *Idem*, p. 1, 3.

¹⁶ *Idem*, p. 3, 9.

¹⁷ *Idem*, p. 4, capitolul V, art. 20, 21, 23, 27.

¹⁸ *Idem*, p. 7.

¹⁹ *Idem*, p. 8.

Odată elaborate principiile de organizare, se începe acțiunea de atragere a studenților și de înființare a consulatelor în orașele universitare din monarhie. Centrul direcției secției române a fost ales Viena; în România se lucra la alcătuirea consulatelor din București și Iași²⁰. În vederea participării la următorul congres, secția română lansează un apel tuturor fruntașilor politici cerînd sprijin material²¹. În aceeași direcție acționa și I. Scurtu, viitorul președinte al secției, care s-a deplasat la București pentru a lua legătura cu studenții din România și a pregăti participarea la congres²².

Cel de al II-lea congres a avut loc la Paris în august 1900 și s-a bucurat de o largă participare (circa 800 delegați)²³. I. Scurtu a fost singurul reprezentant din Austro-Ungaria; din România au participat șase delegați. Fiind avizată de apariția unei broșuri tipărite de secția maghiară, unde se susținea rediscutarea „chestiunilor de naționalitate”²⁴, delegația română era pregătită să facă față disputelor. Studenții români, majoritatea cunoscători ai limbii franceze, au luat parte activ la dezbaterile din cadrul lucrărilor congresului, iar T. Ghica a funcționat în câteva rînduri ca secretar. Pe lângă problemele de ordin general, grupul român s-a angajat în mod deosebit la susținerea cererilor studenților cehi, polonezi și finlandezi pentru a li se încuviința secții naționale și au protestat împotriva eliminării vicepreședintelui L. Bolcaș și a celorlalți studenți²⁵. Relatările privind dezbaterile congresului, precum și rapoartele secției române au fost publicate în presă, în paginile „Tribunei”, de către I. Scurtu, vechi corespondent al ei.

La Paris ca și la Torino, alegerea lui I. Scurtu ca vicepreședinte al secției române a stîrnit proteste din partea delegației maghiare. Pe marginea raportului prezentat de I. Scurtu au luat cuvîntul delegați din Franța și Belgia, cerînd alcătuirea unei comisii care să analizeze eliminarea lui L. Bolcaș²⁶. Se pare că în zilele congresului delegația română a avut o întîlnire de alianță cu studenții cehi și polonezi²⁷.

Deși statutele opreau dezbaterile în cadrul congreselor a problemelor politice, discutarea „chestiunii de naționalitate” ca principiu de organizare a prilejuit și incursiuni pe tărîm politic. La ambele congrese s-a

²⁰ Extras din raportul secției române (*Tribuna*, nr. 121, 4/17 apr. 1902, p. 482).

²¹ Un asemenea apel este lansat de consulatul de la Viena, aprilie 1900, semnat de consulul federal, Caius Brediceanu. Apelul era însoțit de o listă de subscripție. Din adresa de mulțumire trimisă celor din Transilvania care au contribuit cu sume de bani reiese că s-au strîns 1436 coroane din care s-a plătit drumul lui I. Scurtu la congresul de la Paris (BCU, fond Fr. Hossu-Longin, mss. sntar 251/7).

²² BCU, Corespondență Fr. Hossu-Longin, vol. XII, nr. 92 (I. Scurtu către Elena Hossu, București, 4/16 sept. 1900).

²³ Au participat delegați din Franța, Anglia, Italia, Belgia, Rusia, Germania, Austro-Ungaria, România, Finlanda, Polonia, S.U.A. (*Tribuna*, (1902), nr. 131, 18/31 iul., p. 522; nr. 132, 20 iul./1 aug., p. 526).

²⁴ BCU, l.c., nr. 76 (I. Scurtu către Elena Hossu-Longin, Paris, 2 aug. 1900).

²⁵ *Tribuna*, nr. 121, 4/17 iul. 1902, p. 482.

²⁶ *Idem*, nr. 130, 17/30 iul. 1902, p. 522.

²⁷ BCU, Corespondență Fr. Hossu-Longin, vol. XII, nr. 83 (I. Scurtu către Elena Hossu-Longin, Cluj, 27 aug. 1900).

vorbit de mai multe ori de chestiunea română, apoi de cea a cehilor, polonezilor și finlandezilor, iar în 1901 I. Scurtu a semnat un apel adresat tuturor membrilor pentru a subscrie o petiție a Federațiunii, adresată țarului, în sprijinul luptei studenților din Rusia²⁸.

I. Scurtu, de la Paris, a trecut prin München și Viena făcând propagandă pentru aderarea studenților la Federație. Obținerea unei burse pentru pregătirea doctoratului la Leipzig l-a determinat pe I. Scurtu să trimită de acolo o serie de apeluri și chemări adresate studenților pentru a se înscrie în asociația internațională²⁹. Din „Scrisoarea deschisă către studențimea română“, publicată în presa românească, reiese atitudinea studenților români: „Noi românii nu am rămas nepăsători față de genialul curent dezlănțuit de către tinerimea apuseană, căci el agită în jurul a două sacre cuvinte ‚înfrățire‘ și ‚pace‘. Studenții de la Universitatea din București și Iași într-un elan de neuitat entuziasm — îmbărbătați din țară de guvern, din Transilvania de mărînimia populară — și-au dat mina cu mulți dintre bravii ardeleni și compatrioți răspinșiți pe la școalele superioare din străinătate și astfel, constituiți în ‚delegațiuni române‘... cu demnitate și-au îndeplinit ei datoria“³⁰.

Următorul congres avea să aibă loc în septembrie 1902 la Budapesta. El a fost precedat de un congres pregătitor (aprilie 1902) întrunit la Roma. Secția română a decis să participe și să înmîneze un drapel de onoare colegilor italieni. În acest scop s-a format un comitet autonom alcătuit din studenții români aflați în Italia³¹. Congresul de la Roma (desfășurat în 2—6 aprilie 1902) și participarea delegației române au contribuit la cimentarea solidarității între studenții români și italieni. Cei nouă reprezentanți ai secției române au luat parte la dezbateri, congresul decidînd ca principiul de naționalitate să stea în continuare la baza organizării. Tot acum s-a aprobat, printre altele, și fondarea unei case universitare de ajutor reciproc³². La o întrunire neoficială, italienii au urat călduros realizarea aspirațiunilor poporului român, aclamînd pe ardeleni și nobila cauză națională a românilor. Înminarea drapelului românesc a prilejuit o largă manifestare de simpatie³³.

În lunile ce au urmat pînă la viitorul congres de la Budapesta au avut loc o serie de frămîntări în rîndul studențimii. Articolul „Congresul studențesc de la Budapesta“, semnat „un student universitar“, stîrnește o puternică reacție din partea autorităților. Autorul sublinia însemnătatea specială a acestor congrese pentru români, deoarece „chestiunile de naționalitate au constituit una din preocupările principale ale congreselor“³⁴. La Budapesta, spunea autorul, s-a pregătit un proiect de organi-

²⁸ *Tribuna* (1901), nr. 55, 22 mart./4 apr. p. 230; nr. 100, 30 mai/12 iun., p. 398.

²⁹ *Apel către studențimea universitară română de pretutindeni*, Leipzig, 1 dec. 1901, publicat în *GazTrans*, nr. 283, 22 dec. 1901, p. 3.

³⁰ *Scrisoare deschisă către studențimea română*, în *Tribuna*, nr. 22, 5/18 febr. 1902, p. 86.

³¹ *Ibidem*.

³² *Tribuna* (1902), nr. 55, 23 mart./5 apr. p. 218; nr. 56, 24 mart./6 apr., p. 221; nr. 57, 27 mart./9 apr., p. 225.

³³ *Idem*, nr. 57, 27 mart./9 apr. 1902, p. 226.

³⁴ *Idem*, nr. 29, 14/27 febr. 1902, p. 113.

zare la baza căruia nu mai stă principiul național, ci cel statal. În continuare își exprima convingerea că e de datoria tuturor ca în fața viitorului congres să se grupeze în Federațiune, să se înscrie noi membri, pentru a forma un nucleu puternic împreună cu frații din România. Considera, de asemenea, că „datoria față cu principiul de solidaritate” impune să se meargă alături de prietenii de idei: slovaci, sirbi, croați, italieni (din Fiume), sași³⁵. Tot în vederea unei mai bune participări la congres, Uniunea Studenților Universitari din România a deschis un concurs pentru cea mai bună lucrare cu subiectul „Chestiunea națională”³⁶.

Rectorul Universității din Budapesta a afișat un avertisment la adresa tinerimii române, considerînd că este o agitație nepatriotică participarea studenților români din Ungaria alături de delegații din România, amenințîndu-i cu eliminarea. Ministrul Wlassics a declarat în dietă că acțiunea tinerimii române o consideră de „cel mai mare iredentism” și că va lua măsuri energice³⁷. La Universitatea din Budapesta, studenții Oct. Goga, C. Moisil și I. Lupaș au fost citați în fața rectorului, fiind acuzați că ar fi corespondenți ai „Tribunei”³⁸.

În aceste condiții se punea problema participării la lucrările congresului. Studenții din București, întruniți pentru a decide în legătură cu participarea, adoptă o moțiune de protest și-și rezervă dreptul „de a apăra în orice timp și în orice loc drepturile indescriptibile și consacrate de istorie ale neamului românesc”³⁹. Aceeași moțiune s-a citit apoi și în cadrul altei întruniri organizate de „Liga Culturală”. În numele secției române I. Scurtu publică articolul intitulat „Un răspuns”, arătînd că secția română a fost constituită conform statutului Federațiunii. Federațiunea, spunea el, „este fondată ca să înfrățească popoarele, iar nu ca să favorizeze tendințe politice contrare civilizației și umanității”⁴⁰. De asemenea, direcțiunea secției române a publicat în limba italiană o broșură cuprinzînd discuția din dieta maghiară în privința participării și atitudinii studenților români din Ungaria. Broșura a fost împărțită între studenții străini în peste două mii exemplare⁴¹. Ca urmare a acestor acțiuni, locțiitorul președintelui Federațiunii, Cornel Szemenyei îi comunică lui I. Scurtu, în 18 mai 1902, că nu mai poate fi considerat reprezentant al secției române, deoarece este supus maghiar⁴². Această atitudine a declanșat protestul celorlalți membri ai secției române. Studenții din Iași își manifestă dezaprobarea, arătînd că ei au ales președintele și nu recunosc altă dispoziție⁴³. În presă apar tot mai des articole prin care studenții cer să se acționeze mai energic, subliniind că e necesar ca și colegii lor din monarhie să se întrunească pentru a hotări

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Idem*, nr. 37, 26 febr./1 mart. 1902, p. 146.

³⁷ *Idem*, nr. 40, 2/15 mart. 1902, p. 157.

³⁸ *Idem*, nr. 46, 10/23 mart. 1902, p. 167.

³⁹ *Idem*, nr. 47, 12/25 mart. 1902, p. 186.

⁴⁰ I. Scurtu, *Un răspuns*, în *Tribuna*, nr. 54, 22 mart./3 apr. 1902, p. 214.

⁴¹ Vezi *Tribuna*, nr. 61, 2/15 apr. 1902, p. 242.

⁴² BCU, l.c., nr. 145—148 (I. Scurtu către Elena Hossu, Leipzig, 19 iul. 1900).

⁴³ *Tribuna*, nr. 107, 11/25 iun. 1902, p. 426.

ce atitudine să ia și pretind mai multă inițiativă din partea studenților de la Budapesta și Cluj⁴⁴.

În cadrul secției române se produce o derută cauzată de atitudinea studenților de la București care continuau să trateze cu președintele secției maghiare și au convocat un congres separat la Focșani⁴⁵. În urma insistențelor și cererilor studenților, I. Scurtu s-a dus la București pentru a rezolva aceste probleme. Reușește să pună capăt neînțelegerilor și să „netezească calea unor serioase acțiuni ale tinerimii în Corda Fratres”⁴⁶. Consulatul român din București s-a reconstituit definitiv la 10 septembrie 1902, într-o ședință prezidată de I. Scurtu⁴⁷. Această înțelegere a fost posibilă probabil și datorită revocării congresului de la Budapesta⁴⁸ ce urma să se țină la sfârșitul lunii septembrie. În atare situație, președintele secției italiene, Giovanni Persico, invită pe toți membrii la Veneția în cadrul unei reuniuni internaționale, lucrările urmînd să aibă loc tot în aceeași lună.

Delegația română (circa 89 studenți) a fost condusă la Veneția de I. Scurtu. El a fost confirmat din nou ca președinte al secției române. Consfătuirea a aprobat atitudinea energică a membrilor români față de măsurile luate de autoritățile din Ungaria. Hotărîrile la care s-a ajuns aici urmau să fie puse în discuție și ratificate de proximal congres programat în 1904⁴⁹. După încheierea consfătuirii studenții italieni au făcut o vizită la București. Trecerea lor prin gara Brașov a prilejuit o manifestație entuziastă, iar la Predeal, Sextil Pușcariu a ținut un frumos discurs în numele tinerimii din Transilvania. Primirea călduroasă de la București, vizitele la Brăila, Ploiești, Turnu-Severin, precum și discuțiile purtate au fost încununate de întemeierea Ligii italo-române. La înapoiere, ajunși la Lugoj, au fost întâmpinați de Tiberiu Brediceanu⁵⁰. Întorși în patrie, E. Giglio-Tos mulțumește în numele participanților pentru caldă ospitalitate⁵¹.

În timpul scurs pînă la sfârșitul anului și apoi în cel următor I. Scurtu acționează pentru consolidarea organizatorică a secției române. Se deplasează la Viena, Cernăuți, București⁵². La București stă o perioadă mai îndelungată pentru cercetări literare și pentru „planurile organizatorice studențești pentru viitorul și foarte importantul congres internațional”⁵³.

Acesta din urmă a avut loc abia în septembrie 1905, la Liège. Despre lucrările lui știrile sînt sporadice și contradictorii. Se menționează

⁴⁴ Vezi articolele din *Tribuna* (1902), nr. 135, 25 iul./7 aug., p. 538; nr. 136, 27 iul./9 aug., p. 541; nr. 145, 11/24 aug., p. 577.

⁴⁵ BCU, l.c., nr. 149—150 (I. Scurtu către Elena Hossu, 7 aug. 1902, Leipzig).

⁴⁶ Idem, nr. 153—155 (I. Scurtu către Elena Hossu, 14 oct. 1902, Leipzig).

⁴⁷ N. Bușilă, consul director, Ion Demetrescu, adjunct, Petre V. Haneș, secretar; dintre membri: Vișoiu, G. A. Davidescu, I. Circulescu, Th. Ștefănescu-Goangă, V. Capelanu, Al. Georgescu (*Tribuna*, nr. 169, 14/27 sept. 1902, p. 673).

⁴⁸ Idem, nr. 154, 24 aug./6 sept. 1902, p. 614.

⁴⁹ Idem, nr. 172, 19 sept./2 oct. 1902, p. 686; BCU, l.c., doc. cit.

⁵⁰ Idem (1902), nr. 178, 28 sept./11 oct., p. 710; nr. 186, 9/22 oct., p. 742.

⁵¹ Idem, nr. 208, 13/26 nov. 1902, p. 830.

⁵² BCU, l.c., nr. 160—161 (I. Scurtu către Elena Hossu, Leipzig, 17 dec. 1902); nr. 165—166 (I. Scurtu către E. Hossu, București, 25 febr. 1903).

⁵³ Idem, nr. 165—166.

participarea a șapte delegați din România⁵⁴. Președintele secției române, I. Scurtu, nu este printre ei, deși funcționează ca profesor în București; se pare că din anumite motive a renunțat la luptă. Lucrările congresului îi găsește astfel nepregătiți. Deși cei din Transilvania cer încă din august să fie informați și să se organizeze⁵⁵, nu se întreprinde nimic. Așa se explică slaba participare a celor de la universitățile din monarhie și mai ales înfrângerea suferită. În cadrul lucrărilor a fost reluată vechea discuție, cea a principiului care să stea la baza organizării. S-a admis organizarea pe universități, fiecare universitate avînd un consulat subordonat Federației⁵⁶. Prin aplicarea noului principiu de organizare, în cadrul Consiliului Prezidențial al Federațiunii, România era dezavantajată, avînd doar două universități și deci două voturi⁵⁷. Nu cunoaștem poziția și mai ales atitudinea celor șapte participanți din România față de această hotărîre, ce a dus practic la ieșirea din Federație a studenților români care studiau la universitățile din străinătate.

În privința sistemului organizatoric, între studenții francezi și italieni au fost dispute referitoare la sediul Federațiunii. Primii doreau ca biroul central să fie la Paris; alții refuzau să mai activeze în Federațiune. Italienii doreau ca el să rămînă în continuare la Roma. Cum disputa nu a putut fi soluționată pînă la încheierea lucrărilor, hotărîrea a rămas în suspensie⁵⁸.

Una dintre cele mai importante probleme ridicate de participanți și aprobată în cadrul lucrărilor congresului a fost „preconizarea unei propagande întinse în toată lumea în favoarea păcii”⁵⁹.

Începînd cu anul 1905 activitatea secției române s-a diminuat și apoi secția și-a încetat activitatea, nemaifiind menționată ca atare niciăieri. În preajma Congresului studentesc de la Craiova (1912), aflăm din presă că societatea „Corda Fratres” își are sediul la Budapesta, pierzîndu-și semnificația pe care a avut-o. Ea a devenit o societate subvenționată de guvern și la dispoziția acestuia⁶⁰.

Deși existența ei a fost destul de scurtă, prin strîngerea într-un detașament a studenților din toate colțurile lumii, prin congresele organizate și mai ales prin dezbaterile politice, care, deși oficial excluse, aveau totuși loc, Federațiunea a demonstrat că tinerimea studentescă era bine ancorată în realitățile epocii, avîndu-și totodată problemele ei specifice. Telurile ce și le propunea Federațiunea, obiectivele urmărite și în general întreaga sa activitate au demonstrat năzuința studenților de colaborare, de înțelegere reciprocă, pentru crearea unui climat propice cooperării între națiunile europene și consolidării păcii între popoare.

Pentru studențimea română din monarhie activitatea în cadrul Federațiunii a înlesnit contactul cu alte organizații, posibilitatea de a le cunoaște activitatea, idealurile, aspirațiile, a facilitat apropierea de na-

⁵⁴ *GazTrans*, nr. 197, 7/20 sept. 1905, p. 1—2.

⁵⁵ *Idem*, nr. 180, 17/30 aug. 1905, p. 2.

⁵⁶ *Idem* (1905), nr. 189, 27 aug./9 sept., p. 1; nr. 197, 7/20 sept., p. 2.

⁵⁷ *Idem*, nr. 189, l.c.

⁵⁸ *Idem*, nr. 195, 4/17 sept. 1905, p. 3.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Românul*, nr. 168, 31 iul./13 aug. 1912, p. 4.

ționalitățile ce manifestau aceleași idealuri de libertate națională și apropierea de frații lor din România. Federațiunea a constituit și cadrul organizatoric de unire într-o mare asociație a studenților români de pretutindeni, prilej de a „desfășura o propagandă chibzuită... permanentă și sistematică, pentru interesele cauzei românești și de a lămuri pe străini asupra acesteia”⁶¹. Președintele român, I. Scurtu, scria în acest sens unui membru al comitetului societății „Zora” a sîrbilor din Viena: „Națiunile ca și indivizii nu se pot izola unele de altele și este de datoria fiecăruia să stea totdeauna la locul ce li se cuvine printre națiuni și ca să coopereze la toate lucrurile mari și de interes comun. Și mai mult decît toate... națiunile care au privirile îndreptate spre viitor, trebuie să se afirme, la toată ocazia, așa ca să fie cunoscute și recunoscute după valoarea lor de celelalte națiuni...”⁶². Această recunoaștere avea să vină cîțiva ani mai tîrziu, la 1 decembrie 1918, odată cu înfăptuirea unității statale a poporului român.

E. GLODARIU

L'ACTIVITÉ DE LA SECTION ROUMAINE DE LA FÉDÉRATION INTERNATIONALE DES ÉTUDIANTS „CORDA FRATRES”

(Résumé)

L'auteur présente l'activité de la section roumaine de la Fédération Internationale des Étudiants „Corda Fratres”. Fondée en 1897, cette fédération avait comme but de grouper dans son cadre tous les étudiants de partout. Le siège social se trouvait en Italie et l'activité de la société se déroulait sur la base d'un statut et d'un règlement.

La section roumaine de la société, dirigée par Lucian Bolcaș et puis par Ion Scurtu, comprenait tous les étudiants roumains, en quelconque pays ils étudiasent, conformément au „principe des nationalités”, qui était le principe d'organisation de la Fédération; le siège social de la section se trouvait à Vienne.

Malgré sa courte existence (1897—1905), par ses buts, par les objectifs poursuivis durant ses congrès (Turin — 1897, Paris — 1900, Rome — 1902, Liège — 1905) et en général par toute son activité, la Fédération a fait preuve de la tendance des étudiants vers la collaboration et la compréhension réciproque, vers la création d'un climat propice à la coopération entre les nations européennes, pour la consolidation de la paix entre les peuples.

L'activité au cadre de la Fédération a facilité aux étudiants roumains le contact avec d'autres organisations, la possibilité de connaître leur activité, leurs idéaux et aspirations, a fait possible d'établir un rapprochement des autres nationalités aux mêmes idéaux de libération nationale, et un rapprochement de leurs frères de Roumanie. Cette activité a fourni aux Roumains une bonne occasion de faire une propagande soutenue en faveur de la cause roumaine.

⁶¹ *Tribuna*, nr. 29, 14/27 febr. 1902, p. 113.

⁶² *Idem*, nr. 127, 11/24 iul. 1902, p. 502.

CONTRIBUȚIA LOCALITĂȚII MĂRGĂU (JUD. CLUJ) LA LUPTA PENTRU ELIBERARE NAȚIONALĂ

În Munții Apuseni, la poalele virfului Vlădeasa, la o altitudine de 800 m, nu departe de fostul castru roman *Resculum*¹ (Bologa de azi), în apropiere de unul din drumurile comerciale construite în timpul domniei împăratului Traian, care trecea pe malul Crișului Repede, pe la Răchițele², de aici peste Muntele Mare, prin „Albacul lui Horea“, spre Cîmpeni, apoi la Roșia Montană³, nu departe de cetatea feudală Bologa, care la anul 1399, împreună cu 18 sate, a fost dată lui Mircea cel Bătrîn⁴, se află vechea așezare românească Mărgău, din județul Cluj. Acolo pe unde, în anul 1710, armata curuților în drum de la Brad la Beclean și Dej a trecut prin hotarul satului, pe raza căruia, — în pădurea Scorogetului⁵ —, au fost trădați și prinși cei doi eroi-martiri ai neamului românesc, Nicola Ursu, zis Horea și Ioan Cloșca. Prin apropierea așezării treceau drumurile craiului Munților Apuseni, Avram Iancu și ale tribunilor săi⁶.

Istoriografia veche îi pomeneste numele în numeroase documente, începînd cu anul 1408⁷, cu ocazia delimitării hotarului așezării Mărgău.

Din însemnările cuprinse însă în cărțile bisericești ce se află în Muzeul parohial și în „Cronica Mărgăului“⁸, rezultă că la anul 1310 sau 1340, preotul Andrei a venit din Goronet și a întemeiat așezarea, cu încă 32 de familii, aici pe valea Mărgăuța⁹ — la aproximativ 3—4 km de Goronet —, vechea vatră a satului.

Dar, cum este și firesc, se pune întrebarea: de cînd s-au stabilit aici în Goronet? Vitregia vremurilor a făcut ca datele și izvoarele istorice

---

¹ *IstRom*, I, p. 351, 363, 376; C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I, București, 1967, p. 93.

² Sat învecinat cu localitatea Mărgău.

³ I. Rusu Abrudeanu, *Moșii*, București, 1928, p. 18.

⁴ V. Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, 1970, p. 60; E. Mályusz, *Zsigmondkori Oklevéltár*, I, Budapest, 1956, p. 627.

⁵ G. Bianu, *Din dosarele marilor procese politice*, București, 1972, p. 120.

⁶ S. Dragomir, *Avram Iancu*, București, 1968, p. 225—226.

⁷ D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, V, Budapest, 1913, p. 382—383.

⁸ Scrisă la anul 1858—59 de preotul Ioan, care, în alcătuirea ei, s-a folosit de notițele de pe cărțile bisericești aflate la strana și altarul bisericii, de tradiția orală păstrată în cadrul aceleiași familii, în care preoția s-a perpetuat în mod neîntrerupt timp de 525 de ani, și de „Cartea moșilor mei sirbești“ păstrată la parohie pînă în secolul al XVIII-lea.

⁹ Această însemnare: „Din Goronet s-a mutat la anul 1340 cu 32 de gazde pe valea Mărgăuța, în sus, unde acum stă satul“, aparține preotului Ioan, zis Nun (născut la 15 decembrie 1681) și este făcută pe o filă din „Pravila cea mare“, tipărită la Tîrgoviște la anul 1652, pagina 682.

înainte de 1310 sau 1340 să nu furnizeze informații prea multe. Totuși, avem motive să rămânem la această dată. Autorul cronicii ne spune că preotul Andrei cu credincioșii pe care-i păstorea a avut în Goronet o bisericuță de lemn din gorun. După ce s-au strămutat din Goronet, la anul 1340, la numai doi ani (1342) ei construiesc pe actuala vatră a satului prima biserică din lemn de gorun, care a dăinuit pînă la anul 1504, adică 162 de ani. Cunoscînd, deci, durabilitatea unei biserici de lemn din gorun, între 150—200 de ani, și faptul că, înainte de 1340, locuitorii satului aveau o bisericuță de lemn, despre care cronica afirmă că era așezată pe un loc mai ridicat care poate fi identificat cu ușurință și scăzînd 150—200 ani din 1340 — data la care s-au strămutat locuitorii satului — ajungem la concluzia că ei au construit-o pe la anul 1200.

Creșterea numărului locuitorilor acestei așezări a fost destul de însemnată după 1340 și importanța ei administrativă destul de mare, de vreme ce la anul 1408 este pomenită printre așezările românești din Munții Apuseni¹⁰ și de vreme ce în registrul quinquagesimei¹¹ din 1461 sînt pomeniți locuitorii satului ca plătînd în medie 22 de oi și 11 florini, răsкупărînd prin acestea cele 1100 de oi pe care le aveau la 1461¹².

Cu șapte ani mai tîrziu, în anul 1468, este amintit „Dan voievodul Mărgăului“, iar în anul 1475 este pomenit din nou „voievodul Mărgăului“, de data aceasta fără să i se amintească numele¹³.

În primăvara lui 1487 este amintit Ștefan voievod de Vârta, pe care documentele îl pomenesc și cu atributul „de Mărgău“ (Ștefan nobil de Mărgău), iar în 1492 este amintit la Mărgău voievodul Gheorghe, care împreună cu feciorii săi Ioan, Nicolae și Petru interzice fiilor unui Bánffy de Losoncz să ocupe un rît de lîngă apa cu același nume¹⁴.

În anul 1506 s-a zidit a doua biserică din Mărgău, dar nu din lemn, ci din piatră.

Frămîntările în legătură cu unirea religioasă, de care erau cuprinși românii din Transilvania în secolul al XVII-lea, rezultat al acțiunilor Curtii din Viena, nu erau străine nici locuitorilor Mărgăului. Cu ocazia unei anchete ce a avut loc la Sincrai (județul Cluj), la 11 ianuarie 1699, executată de Keceli György și Sámbori László, printre cei anchetati a fost și popa Luca din Mărgău, care își însușește declarația preotului Simeon din Călățele: „În care credință m-am născut, am crescut și am învățat și am propovedit cuvîntul lui Dumnezeu pînă acum, rămîn și de aici înainte în aceea...“¹⁵.

¹⁰ S. Dragomir — S. Belu, *Contribuții la istoria așezărilor românești din Munții Apuseni (secolele XIII—XVI)*, în *Cumidava*, II, 1968, p. 66.

¹¹ Impozitul pe care-l plăteau românii, motiv pentru care se numea *quinquagesima Valachorum* sau *quinquagesima olachalis*.

¹² Z. Păclișanu, *Un registru al Quinquagesimei din 1461, în Omagiu fraților Al. și Ioan Lapedatu la împlinirea vîrstei de 60 de ani*, București, 1936, p. 598; S. Dragomir — S. Belu, *Păstoritul la românii din Munții Apuseni în evul mediu*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1965—1967*, 1969, p. 111.

¹³ D. Csánki, l.c.; C. Suciu, op. cit., p. 386.

¹⁴ S. Dragomir — S. Belu, *Voievozi, cnezi și crainici la românii din Munții Apuseni și din regiunea Bihorului în evul mediu*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 175.

¹⁵ S. Dragomir, *Românii din Transilvania și unirea cu Roma*, București, 1962, p. 916.

În anul 1733, în conscripția lui Clain¹⁶, Mărgăul număra 500 de suflete, iar în anul 1760—62, cu prilejul statisticii românilor din Transilvania făcută sub supravegherea generalului Buccow, Mărgăul număra 217 familii „non unite”¹⁷ (neunite), 1105 persoane, așezarea fiind printre cele populate din comitatul Clujului la acea vreme.

Cu ocazia vizitei canonice pe care a făcut-o episcopul Grigore Maior în anul 1776 în părțile de nord ale eparhiei cunoaștem primul învățător atestat documentar care a funcționat în Mărgău, pe nume Nicolau Popa¹⁸.

După această dată școala din Mărgău își desfășoară activitatea în condițiile învățământului de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. În prima parte a secolului al XIX-lea cunoaște o perioadă de declin, datorită lipsei de interes a preoților locali, fapt pentru care „școala a rămas fără dascăl multă vreme, până când a trimis Bob acolo pe Mihai Raț din Asinip”¹⁹, „ceea ce nu le-a prea convenit, întrucât ei l-ar fi vrut pe Ioan al popii Nicolae din Zam-Sîncrai”²⁰. Între anii 1828—1833 a funcționat ca învățător în Mărgău Ioan Ungur, autorul cronicii, licențiat în filozofie, apoi preot în sat²¹.

În cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea situația pare a fi schimbată, cunoscut fiind faptul că din cadrul aceleiași familii, a Ungurenilor, în care preoția s-a păstrat timp de 525 de ani neîntrerupt, s-au ridicat nu numai preoți, ci și învățători. Astfel la 1865 funcționa în Mărgău Ungur Petru, iar în satul vecin, Bociu, Ungur Ioan²². Mai mult, spre sfârșitul secolului al XIX-lea, satul Mărgău cunoaște o perioadă de ascensiune, dat fiind că oameni de aici vor pleca să studieze nu numai la școlile existente în Transilvania, ci și în străinătate, la Viena sau Lemberg. Printre aceștia se numără Ungurean Petru²³, care după ce își desfășoară activitatea la Școala normală, apoi la Școala superioară de fete din Blaj, începînd cu anul 1899 este numit profesor la Școala de aplicație de pe lângă Institutul pedagogic din Blaj. În cadrul activității sale de dascăl a publicat mai multe articole cu caracter pedagogic și metodic în „Foaia scolastică”, și în colaborare cu Ioan Negruțiu. A mai publicat un manual pentru „școlile populare”²⁴. Pentru meritele pe care le-a dobîndit în organizarea învățământului fiindu-i recunoscute străda-

¹⁶ *Șematismul*, Blaj, 1900, p. 414.

¹⁷ V. Ciobanu, *Statistica românilor ardeleni din 1760—62*, în *AIIN*, III, 1924—1925, p. 631.

¹⁸ Z. Păclișanu, *Mărunțișuri istorice. III. Vechi școli românești ardeleni*, în *Cultura creștină*, anul XVI, 1936, nr. 11—12, p. 703.

¹⁹ N. Albu, *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800—1807*, București, 1971, p. 126.

²⁰ Arhivele Statului Blaj, dosarul an. 1800, nr. 201.

²¹ *Cronica Mărgăului* (manuscris; în păstrare la Iuliu Ungur).

²² Ș. Polverejan, *Contribuții statistice privind școlile românești din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Cumidava*, II, 1968, p. 778.

²³ Născut în Mărgău, la 20 ianuarie 1856. Studiile gimnaziale și pedagogice le-a făcut la Cluj, unde obține diploma de învățător. A funcționat ca învățător în județul Mureș (azi Stina de Mureș, jud. Alba), până la 1880, când a fost numit la Școala normală din Blaj. În 1881 s-a calificat pentru școlile superioare și civile, iar în 21 august 1890 este numit învățător la Școala superioară de fete din Blaj. Doi ani mai târziu, la 19 martie 1892, este membru al Comisiei scolastice arhidiecezene, iar în 5 iulie 1894 membru al Senatului Azilului de copii.

²⁴ *Șematismul*, Blaj, 1900, p. 778.

niile, în decembrie 1918 a fost propus ca revizor școlar al județului Mureș-Turda, ca „bărbat spre acest scop deplin corăspunzător”²⁵.

Biserica construită în 1504 devenind neîncăpătoare datorită creșterii numărului credincioșilor, iar la 17 iulie 1798 fiind distrusă de trăsnet (rămânând numai turnul), localnicii, sub conducerea protopopului Daniil, încep în 1804 construirea — din piatră — a celei de a treia biserici, în formă de navă, care există și astăzi.

O mare parte a cronicii este dedicată evenimentelor din anii 1848—1849, ani plini de nădejdi, idealuri legate de Avram Iancu, care în 7 decembrie 1848 a venit și la Mărgău pentru a lua contact cu oamenii din aceste părți, îndemnându-i la luptă alături de moșii care erau pretutindeni cu el. Autorul cronicii, ca unul care a trăit evenimentele, subliniază cauzele revoluției: „Tot pământul, toate pădurile, ba zic domnii că și cerul este al lor; proștii nu aveau nimica, numai năcaz, slujba cea grea și feciorii să îi ducă cătane”²⁶. Impilarea era foarte grea, încit, pe lângă faptul că nobilimea era scutită de impozite, iobagul „ziua, noaptea, vara, iarna, ca un rob cumpărat era tot în slujba domnească cu carul, cu plugul, cu coasa; muierile cu belceauă (leagăne) se duceau la lucru. Dacă nu i se părea cum lucra îi bătea ca pe marhe (vite)... și de se ura cu ei îi vindea”²⁷.

Ca și în răscoala lui Horea, și în timpul luptelor revoluționare conduse de Avram Iancu Mărgăul a fost un punct strategic. Luptele din zona Huedinului au început în luna noiembrie 1848. În timp ce Vasvári Pál a sosit la Huedin pentru a forța din nou intrarea în Munții Apuseni, românii s-au adunat la Bălcești pentru a stăvili acțiunile contrarevoluționarilor. „Lagăr mare de români se strinseră dincoace de Someș la Bălcești... s-au trimis delegații în toate satele... ca ploaia se adună... vin și la noi la Mărgău... Mărgăuanii au delegat pe Urs Mihai să vadă dacă sînt cătane, au muniții... se întoarce, spune că-s foarte mulți și zice să meargă tot satul”²⁸. Printre locuitorii Mărgăului care au luptat în cetele lui Avram Iancu a fost și Braica Teodor (Lipu), al cărui buzduhan de luptă s-a păstrat pînă în anul 1950²⁹.

Vasvári Pál și tabăra sa va începe expediția împotriva moșilor din Mărgău. „De aici, tocmai de la casa mea s-au pornit trei căpitani și un general Vasvári, om tînăr și frumos, călare cu 600 de feciori. Toți au puști, înarmați se duc peste Someș la Fintinele, cu bandă și muzică”³⁰. Luptele de la Fintinele au fost năpraznice. Despre moartea lui Vasvári, cronicarul spune: „Pe generalul Vasvári de lângă tun l-au prins românii viu. După ce destul s-au rugat să-l lase în viață, ocărindu-l, i-au zis: „ce ai căutat... și ai venit la noi, la niște oameni flămînzi, pe munții aceștia pustii și neroditori și nici nu ne lăsați să ne hodinim. Aceste cuvinte aruncîndu-i în ochi: între zmeii în tine, ai căzut în mîini de

²⁵ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Colecția Anul 1918, nr. 409.

²⁶ *Cronica Mărgăului*.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Conform informațiilor primite de la nepotul acestuia, Petru Braica (a Lipului), în vîrstă de 75 de ani.

³⁰ *Cronica Mărgăului*.

om. Atunci îndată l-au înțepat cu lăncile și i-au despicat trupul în patru părți³¹.

Deși așezarea Mărgău se află în Munții Apuseni, la o distanță de 547 km de capitala țării, ideea conștiinței unității naționale, cu frații de peste Munții Carpați, a străbătut ca un fir roșu istoria ei. Ne-o confirmă izvoarele ce se găsesc în arhiva parohiei.

Răsfoind „mucedele pagini” ale cărților din colecția parohiei, constatăm că, din cele 11 cărți tipărite pînă la anul 1800 ce există în Muzeul parohial, 7 au apărut la București și Rîmnic. Printre ele cea mai importantă este „Pravila cea mare”, tipărită la Tîrgoviște în anul 1652. Pe una din paginile „Penticostarionului” tipărit la București în anul 1768, existent și în Muzeul parohial, aflăm scris că la 21 septembrie 1768 era preot în Mărgău popa Daniil, de unde tragem concluzia că în chiar anul tipăririi cartea a și ajuns la Mărgău.

Existența acestor cărți în biblioteca parohială și ajungerea lor la Mărgău într-un timp atît de scurt — cum a fost cazul Penticostarului — ne dă posibilitatea să credem că legăturile locuitorilor acestei așezări cu românii de peste munți și, în special, cu centrele de cultură din Țara Românească erau foarte strînse și mult mai vechi. Cu toate că activitatea tipografiei din Blaj a fost deosebit de intensă, totuși românii din Transilvania, inclusiv cei din Mărgău, au manifestat un real interes pentru cărțile de cult tipărite dincolo de Carpați. Acest interes a avut un rol deosebit de important în formarea culturii noastre naționale. Privită din punctul de vedere al legăturilor neîntreprinse pe care românii din cele trei principate le-au întreținut, prezența cărților românești tipărite în Principatele Române și răspîndite în Transilvania reliefează lupta unui popor care, împotriva vicisitudinilor istorice, a depus strădanii pentru menținerea conștiinței sale naționale și a unității sale spirituale cu mult înainte ca aceasta să poată fi înfăptuită durabil și din punct de vedere politic. Circulația cărții în limba română pe ambele versante ale Munților Carpați a avut o înrîurire binefăcătoare asupra etapei premergătoare unității politice, a contribuit la menținerea legăturilor dintre frații despărțiți din punct de vedere politic și pregătind pe nesimțite terenul pentru marele act al unirii lor politice între granițele aceluiași stat.

Viața chinuită, plină de nedreptăți, supusă exploatării, despuierilor de pămînt și de drepturi ale românilor din Transilvania, inclusiv a celor din Mărgău — cum a fost cazul voievodului Gheorghe la 1492 —, despuierile de libertăți, bunul plac și capriciile nobililor — la un botez al familiei Baraszentkereszti din secolul al XIX-lea „soacra i-au grăit cinste 80 de iobagi”³² —, au dus inevitabil la plecări din localitate. La acești factori de ordin material se adăugau și cei de ordin sufletesc, rezultat al persecuțiilor cu caracter religios din secolul al XVIII-lea. Atît motivele de ordin spiritual, cît și cele de ordin social ale secolului al XVIII-lea au făcut pe locuitorii Mărgăului să participe la răscoala condusă de Horea, fapt pentru care Mărgăul³³, ca și Vălenii și Ciulenii, au constituit în

³¹ *Ibidem.*

³² *Ibidem.*

³³ D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, I, București, 1979, p. 548, 550.

luna noiembrie 1784 puncte de strategie pentru armata și nobilimea maghiară.

Astfel, zi de zi, an de an și veac de veac, din dorința de a trăi o viață mai umană, unii mărgăoani și-au părăsit vatra strămoșească, luând calea pribegiei, trecând frontiera în mod clandestin și orientându-se spre Țara Românească, la frații de același neam și singe.

Datorită accentuării stării de exploatare pe de o parte, iar pe de altă parte faptului că, pe lângă ocupația de bază — creșterea vitelor —, locuitorii așezării Mărgău se mai îndeletnicesc începînd cu secolul al XIX-lea și cu geamăritul, meserie pe care dealtfel o practică și astăzi, plecările devin tot mai numeroase și fără întoarcere, încît la 1896 preotul local Aurel Urzica se plîngea: „Mărgăoanii cu anii stau prin România ca geamgii și numai ca și în vizită se mai abat din cînd în cînd să-și vadă familia”³⁴.

Registrele botezaților și ale decedaților înregistrează în această perioadă numeroase cazuri de plecări și stabiliri, la București, Curtea de Argeș sau la Cîmpulung Muscel. Astfel, la 3 februarie 1891 a decedat în Cîmpulung Muscel geamgiul Ciupuliga Toader din Mărgău, înmormîntat fiind tot acolo cu două zile mai tîrziu, de unde deducem că se stabilise de multă vreme aici.

La 20 februarie 1894 soția lui Toader Bocu, Ioana, predă preotului local Aurel Urzica buletinul de naștere al fiicei Paraschiva, născută în București la 18 mai 1893, iar la 29 decembrie 1895, Oana, soția lui Toader Bocu, aduce actele de naștere și botez ale fiicei lor, Sanda, înregistrate în București. În interval de zece luni, Oana, soția lui Toader Bocu, a venit de la București la Mărgău de două ori, astfel că legăturile dintre cei stabiliți la București și cei rămași acasă erau destul de strînse. La 25 iunie 1911, s-a născut în București, șoseaua Viilor, nr. 27, Petre Iancu, fiul lui Gheorghe Iancu și Ioana Ciurtin, geamgiu în București. La 6 iulie 1914 a fost botezat în Biserica Domnească din Curtea de Argeș Petru Popa, fiul lui Gheorghe Popa și Floarea Popa din Mărgău, născut la 29 iunie 1914, în orașul Curtea de Argeș, unde se aflau părinții săi.

Din cele arătate, constatăm că locuitorii satului Mărgău, depășind posibilitățile dificile de comunicare cu frații de peste munți, treceau frontiera în mod clandestin în România, înainte de anul 1918.

Sfîrșitul primului război mondial crează noi condiții de luptă pentru românii transilvăneni. După dezmembrarea monarhiei austro-ungare, în urma declarației din 12 octombrie 1918 de la Oradea, prin care îi este contestat guvernului maghiar dreptul de a mai reprezenta națiunea română, are loc la 30 octombrie 1918 constituirea Consiliului Național Român, organ suprem de conducere în Transilvania, cu sediul la Arad. În urma formării consiliilor naționale județene, orășenești și comunale, s-au organizat și gărzile naționale — locale și centrale —, formații de apărare și eliberare, alcătuite în majoritatea lor din ofițeri și soldați întorși de pe front.

³⁴ V. Sima, *Istoricul parohiei Mărgău, 1340—1972*, manuscris, în păstrare la Biblioteca Arhiepiscopiei Vadului, Feleacului și Clujului.

Tratatativele începute la Arad cu ministrul naționalităților și reprezentanții Consiliului Național Român nu erau sortite să aibă vreun rezultat, cu atât mai mult cu cât în acest timp, nu departe de Mărgău, la Beliş, se săvârșeau atrocități împotriva locuitorilor. În această situație, o parte din bărbații Mărgăului, întorși din război, împinși de dorința de a-și vedea visul realizat, s-au înrolat în rindurile gărzilor naționale. În șirul lor îi amintim pe: plutonierii Capota Ioan Briti, Panea Gheorghe Gusti, sergentul Capota Ioan Circhi, caporalul Morar Gl. Ștefan, soldații Abrudan Gh. Lupului, Boc Teodor Nai, Braica N. Gheorghe Luschii, Boc Petre Bujor, Capota Victor Onului, Capota Ilie Medri, Ciupuliga Petre Micioarchi, Capota Todor Molnar, Corhea Gheorghe și Mișchi, Capota Toader a P. Mitri, Faur Todor Miau, Gheleșel Teodor a Codrului, Gheoșel Petre Hani Codruț, Ian Petre Moțului, Măț Toader a Toaii, Matei Petre Gocut, Panea Teodor a Tomii, Panea Ioan a Tomii, Popa Gheorghe Piciochii, Poptean Petre P. Albului, Săcăluș Petre, Ștefănuț Alexandru, Urs P. Ioan, Ungur T. Emil, Brad Gh. Dumitru a Balichi, Panea M. Traian lui Flinter, Capota Ioan a Vili, precum și pe plutonierul Morar Petru³⁵. Acesta din urmă, fost prizonier în Rusia, a funcționat între anii 1920—1924 ca învățător în Mărgău, fiind în viață pînă în vara anului 1977; a decedat la vîrsta de 86 de ani. După mărturia lui Morar Petru, care i-a somat pe soldații care au săvîrșit masacre să părăsească castelul și să plece din Beliş, expunîndu-și prin acest gest temerar viața, toți cei amintiți au contribuit la stingerea actelor sîngeroase.

La un an după realizarea mărețului act de la 1 decembrie 1918, în 4 ianuarie 1920, preotul de atunci, Romul Romunțan, adresează comitetului parohial din Mărgău un însuflețit apel la colaborare în muncă pentru ridicarea instituțiilor comunale în noua Romînie Mare, apel din care desprindem următorul pasaj: „Prezidiul, după ce atrage atenția comitetului parohial la faptul că nici a visa nu am cutezat de a fi întreg poporul român întrunit în o Romînie Mare, care trebuie să fie mai dragă ca lumina ochilor, spune că: în acest stat, ca să putem propăși pe toate terenele vieții publice, avem lipsă de școli bune și învățători luminați. Datorința sfîntă are și poporul din Mărgău ca să se îngrijească de școala lui confesională, acum pînă nu e prea tîrziu, ca aceea să corespundă întru toate luminării și deșteptării poporului”³⁶.

Din cele prezentate constatăm cu satisfacție că Munții Carpați n-au constituit niciodată pentru locuitorii Transilvaniei, între care și cei ai Mărgăului, ca dealtfel pentru toți românii, un zid despărțitor între ei și frații de peste munți și că conștiința unității naționale a fost mai înaltă decît Carpații, iar actul de la 1 decembrie 1918, actul unirii politice a tuturor românilor, a încununat aspirațiile de viață ale unității de neam și de sînge.

GHEORGHE DRAGOȘ BRAICA

³⁵ *Monitorul Oficial*, partea I-a, nr. 169 din 24 iulie 1940, p. 3742.

³⁶ V. Sima, *op. cit.*

LE VILLAGE MĂRGĂU DANS LA LUTTE POUR L'ÉMANCIPATION NATIONALE

(Résumé)

L'auteur s'occupe du passé du village Mărgău (départ. de Cluj) qui a ses origines, probablement, autour de l'année 1200. Ayant comme base quelques documents, parmi lesquels un manuscrit du Musée paroissial de l'endroit („La chronique de Mărgău“), daté en 1858—1859, on poursuit les liaisons des habitants de l'endroit avec les Roumains d'au delà des monts Carpați, en montrant que l'idée de l'unité nationale a été toujours vive dans l'esprit de ces habitants.

OPINIA PUBLICĂ DESPRE MARELE PROCES MUNCITORESC DIN 1928 DE LA CLUJ

(Aspecte din presa vremii)

I

În perioada ce a urmat scoaterii P.C.R. în afara legii (1924), organele represive ale regimului burghezo-moșieresc au permanentizat prigoana împotriva forțelor revoluționare, progresiste, în special împotriva comuniștilor. În baza legii Mirzescu, în toate centrele industriale ale țării, la sate și în rîndurile intelectualității au fost operate numeroase arestări. Au fost arestați luptători progresiști pentru răspîndirea manifestelor, participarea la adunări, organizarea de greve și participarea la acestea, activitatea publicistică împotriva regimului, în apărarea intereselor maselor muncitoare, participarea la campaniile electorale în interesul poporului, activitatea desfășurată pentru apărarea drepturilor democratice și lupta — sub orice formă — pentru lărgirea acestora. Arestații, în majoritatea cazurilor nu numai comuniști, au fost anchetați de către „apărătorii” regimului, folosindu-se împotriva lor cele mai variate forme și metode de „convingere”. Cei găsiți vinovați pentru activitatea împotriva „securității statului”, pentru „tulburarea liniștei publice”, au fost deferiți organelor judecătorești civile și militare. În fața instanțelor de judecată au compărut comuniști, uteciști, socialiști, progresiști și luptători fără de partid, fiind acuzați pentru activitatea și ideile lor adînc patriotice, în folosul majorității poporului. Cazurile cele mai „grave” au fost judecate de către Consiliul de Război de pe lîngă Corpurile de Armată.

Procesele anticomuniste și împotriva celorlalte forțe progresiste se țineau lanț, în fiecare an fiind condamnați sute și mii de militanți la ani grei de detențiune și amendă bănească în sume diferite. În aceste procese, în mai multe cazuri, au fost înscenate acuzații nu numai împotriva unor elemente revoluționare, progresiste, ci și împotriva organizațiilor revoluționare și democratice ale maselor muncitoare. În fața tribunalelor civile și militare din București, Ploiești, Brăila, Galați, Craiova, Iași, Chișinău, Brașov, Tg.-Mureș, Cluj, Satu Mare, Oradea, Arad etc., luptătorii pentru apărarea intereselor poporului, pentru binele și progresul României erau calificați „trădători de patrie” și tratați ca atare.

În lanțul măsurilor antimuncitorești, o verigă importantă a reprezentat-o procesul comunist din 1928, de la Cluj. Acest proces își avea obîrșia în luptele politice premergătoare alegerilor generale parlamentare din 1927, fiind o urmare directă a acestora. Guvernul Averescu și îndeosebi ministrul Gr. Trancu-Iași urmăreau de mai mult timp, cu insistență, dizolvarea organizațiilor de luptă ale clasei muncitoare. În acest scop, a fost înscenat în aprilie 1927, în fața Tribunalului din Bucu-

rești, procesul de nrecunoaștere a personalității juridice a Sindicatelor unitare din România.

În acest proces guvernul liberal a pierdut poziție după poziție, ajungând la concluzia că tribunalul civil, cu toate mașinațiunile făcute, nu poate realiza scopurile anticonstituționale și antidemocratice ale guvernului, care se vede nevoit să recurgă la alte procedee: trecerea problemei dizolvării Sindicatelor unitare din România din mîna instanței civile în mîna Tribunalului militar.

Perchezițiile, arestările și procesele mărunte care au urmat după fiasco-ul procesului din București nu au fost altceva decît încercări de forță din partea guvernului burghezo-moșieresc. Ca urmare, între 10 septembrie și 17 octombrie 1928, la Cluj, în fața Consiliului de război al Corpului 6 Armată, nu se judecau de fapt unele persoane, ci organizațiile legale și ilegale ale mișcării muncitorești, problemele sale vitale. În fața Consiliului de război au fost duși muncitori, muncitoare, mici comercianți și intelectuali, reprezentanți ai tuturor organizațiilor muncitorești revoluționare din România: P.C.R., U.T.C., Ajutorul Roșu, Ajutorul Muncitoresc, Sindicatele unitare și Blocul Muncitoresc-Țărănesc. Procesul denumit de presa vremii „Marele proces comunist” a fost constituit din contopirea unui număr de 6 procese¹.

Evenimentul care a declanșat „Marele proces comunist” l-a constituit lupta muncitorilor de la fabrica „Phoebus” din Oradea, din mai—iulie 1927, pentru îmbunătățirea salariilor². În primele zile ale lunii mai 1927, direcțiunea fabricii de mașini „Phoebus” a concediat cîțiva muncitori de la secția motoare. La protestul muncitorilor împotriva concedierilor, direcțiunea a operat noi concedieri. Drept răspuns, în ziua de 12 mai 1927 aproape toți muncitorii de la secția de motoare au intrat în grevă.

În cursul tratativelor între delegații muncitorilor și reprezentanții direcțiunii fabricii, delegații muncitorilor au ridicat și problema reînnoirii contractului colectiv ce expira la 1 iunie 1927. Direcțiunea fabricii le-a respins cererea, vrînd să înlocuiască contractul colectiv printr-un așa-numit „Regulament de lucru”³. Deoarece direcțiunea fabricii „Phoebus” a refuzat categoric să satisfacă cererile juste ale muncitorilor, iar intervenția Inspectoratului muncii a rămas fără rezultat, la 28 mai greva s-a extins asupra întregii fabrici. Muncitorii au ales un comitet de grevă din care făceau parte, pe lîngă delegații Sindicatelor

¹ Despre acest proces vezi Petru Bunta, „Marele proces comunist” din 1928, de la Cluj, în *AIAC*, 1972, nr. XV, p. 405—425.

² Ocupîndu-se de condițiile de muncă existente la fabrica „Phoebus” din Oradea, la începutul anului 1927, ziarul *Vas- és Fémmunkás* (nr. 6, din 1 iunie 1927, p. 4) arată că direcțiunea acestei fabrici a recurs la o serie de măsuri provocatoare împotriva muncitorilor. Astfel, a încercat să introducă dintr-odată sistemul „Taylor”, reducînd în proporții mari salariul în acord; a statornicit sistemul orelor suplimentare și a trecut la concedierea conducătorilor muncitorimii.

³ Direcțiunea fabricii urmărea să înlocuiască contractul colectiv printr-un „regulament al muncii” în care — cum arată ziarul *Vas- és Fémmunkás* (nr. 7, din 1 iulie 1927, p. 2) — patronul fixează de unul singur condițiile de muncă și obligațiile muncitorilor.

unitare, și membrii organizațiilor afiliate Sindicatelor de la Amsterdam. Pentru a împiedica folosirea spărgătorilor de grevă, au fost organizate pichete de grevă, care țineau sub control intrarea în fabrică și supravegheau ordinea. Muncitorii și țărani muncitori din Oradea și județul Bihor au acordat sprijin greviștilor de la „Phoebus“, nu numai moral, ci și material, colectând bani și alimente. De asemenea, au sosit ajutoare materiale și din alte părți ale țării, astfel din partea muncitorilor de la uzinele din București, Cluj, Timișoara, Tirgu-Mureș și Brașov, ca și din partea minerilor din Valea Jiului. Greva de la fabrica „Phoebus“ era condusă de organizația locală a P.C.R. prin comuniștii aflați în fruntea Sindicatelor unitare, iar organizația U.T.C. din întreprindere a dat un sprijin activ comitetului de grevă. La cererea direcțiunii fabricii, autoritățile din Oradea au arestat comitetul de grevă și o parte a membrilor pichetelor de grevă, trimițându-i pe toți la închisoarea Tribunalului militar din Cluj⁴. Greviștii însă nu au putut fi intimidați. Ei au ales un nou comitet de grevă și au adăugat revendicărilor pe aceea a eliberării celor arestați.

În lupta lor hotărâtă muncitorii metalurgiști de la fabrica „Phoebus“ au fost sprijiniți și încurajați de muncitorii tuturor întreprinderilor din Oradea. Astfel, în cea de a patra săptămână a grevei, la 25 iunie 1927, între orele 11—12, în fața prefecturii județului Bihor s-au adunat circa 300 delegați din toate întreprinderile orădene, cerind cu energie eliberarea muncitorilor arestați de la „Phoebus“. Un grup mai mic în frunte cu dr. Eugen Rozvan, pe atunci consilier juridic al Sindicatelor unitare din Oradea, s-a prezentat la prefect, cerându-i să intervină spre a se înceta arestările ilegale și prigoana împotriva organizațiilor muncitorești. La orele 12, pentru a sprijini acțiunea delegației, în toate fabricile din oraș a încetat munca pe o durată de 15 minute.

Unitatea de acțiune și perseverența luptei muncitorilor din Oradea au înspăimântat organele regimului burghezo-moșieresc. Ele au trecut la represalii, operînd o serie de arestări. Astfel, în noaptea premergătoare și în ziua următoare grevei generale, au fost arestați conducătorii organizațiilor din Oradea ale Sindicatelor unitare și Blocului Muncitoresc-Țărănesc, în frunte cu dr. Eugen Rozvan, fiind transportați la închisoarea Tribunalului militar din Cluj⁵.

Tribunalul militar al Corpului 6 Armată s-a întrunit de trei ori pentru a judeca conducătorii greviștilor de la fabrica „Phoebus“, conducătorii Sindicatelor unitare și ai Blocului Muncitoresc-Țărănesc. Nu s-a putut trece însă la judecarea procesului, deoarece în două rînduri

⁴ În adresa direcțiunii fabricii „Phoebus“ către Prefectura poliției din Oradea (22 iunie 1927), după ce se amintește că fabrica lucrează în special, „aproape 80% din producție“, pentru stat, adică C.F.R., cere intervenția organelor respective pentru „restabilirea ordinei“. (Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 96, dos. nr. 871, fila 14).

⁵ Vestea transportării fruntașilor Sindicatelor unitare din arestul poliției la Consiliul de război din Cluj s-a răspindit cu rapiditate în întreg orașul. „Agitația — arăta ziarul *Înainte*, organ al B.M.Ț. — a fost la culme. Din mijlocul tuturor păturilor sociale s-au ridicat proteste. S-au format delegații de cetățeni, care au protestat în fața autorităților. Pînă și baroul avocaților s-a mișcat“ (nr. 7, din 7 iulie 1927, p. 2).

nu s-au prezentat martorii citați, iar a treia oară procesul a fost amînat din cauza amnistiei publicate în acea perioadă. Tribunalul militar nu a sistat însă acțiunea, anchetatorul integrînd-o în rechizitoriul „Marelui proces comunist”.

În această vreme, organele represive ale regimului burghezo-moșieresc au „sprijinit” prin arestări în masă campania generală de alegeri parlamentare. Căminul muncitoresc și agitatorii Blocului Muncitoresc-Țărănesc erau rînd pe rînd arestați și transferați la închisoarea Tribunalului militar din Cluj⁶. Tribunalul militar a legat cazul acestora de cel al muncitorilor de la fabrica „Phoebus” și al conducătorilor muncitorimii din Oradea.

În această perioadă, un loc de seamă în organizarea și desfășurarea activității mișcării muncitorești din România îl ocupa rețeaua căminelor muncitorești. Astfel, înțelegem de ce atenția organelor care voiau să dea o lovitură puternică mișcării muncitorești revoluționare s-a îndreptat asupra activității căminelor muncitorești. Și în acest domeniu, primul pas a fost făcut la Oradea. Pe motiv că unul din tablourile ce împodobeau de ani de zile Căminul muncitoresc „are tendință de instigare la răzvrătire”, poliția a închis și sigilat Căminul muncitoresc, construit de muncitorii orădeni, inaugurat la 27 decembrie 1925, rechiziționînd-l apoi pentru un cămin de ucenici. Atunci cînd sindicatele au protestat oficial împotriva procedurii ilegale al autorităților, poliția a făcut o percheziție la Căminul muncitoresc, luînd registrele de procese-verbale care oglindeau activitatea sa, precum și cărțile și tipăriurile aflate la cămin, calificate ca avînd caracter instigator, și transferînd Tribunalului militar din Cluj cazul Căminului muncitoresc din Oradea⁷.

Prin închiderea Căminului muncitoresc organele represive ale statului burghezo-moșieresc intenționau să paralizeze activitatea Sindicatelor unitare și a B.M.Ț.-ului, aflate sub îndrumarea P.C.R. În decursul acțiunilor teroriste duse împotriva Căminului muncitoresc, organele represive au efectuat o serie de arestări. Astfel, a fost arestat nucleul 6 al U.T.C., membrii căruia au fost deferiți Consiliului de război al Corpului 6 Armată. Au fost arestați și alți tineri U.T.C.-iști, precum și un număr mare de fruntași ai mișcării muncitorești: comuniști, activiști ai Sindicatelor unitare și ai B.M.Ț.-ului.

⁶ Cele mai multe arestări au fost efectuate cu această ocazie în județele Bihor și Satu Mare. La Oradea, în preajma alegerilor parlamentare din iulie 1927, candidații B.M.Ț. rămași liberi pînă atunci au fost arestați. De asemenea, au fost arestați toți oamenii de încredere ai Blocului. Într-un mare număr de case muncitorești și țărănești autoritățile au făcut percheziții, ridicînd cărțile de alegător. Toți delegații B.M.Ț. au fost arestați. Totodată, au fost arestați 300 de țărani bihoreni, simpatizanți ai Blocului (*Înainte*, nr. 7, din 7 iulie 1927, p. 2 și nr. 8, din 10 iulie 1927, p. 2).

⁷ În referatul Biroului 2 Informații din 25 septembrie 1927, în legătură cu închiderea Căminului muncitoresc din Oradea se arată: „Organizația muncitorească din Oradea Mare, de la organizația de breaslă, cum a fost organizată, a trecut la organizația comunistă; ce prezintă un mare pericol pentru stat, întrucît numără 4500—5000 membri cu tendința de a mai spori” (Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 96, dos. nr. 875, filele 1—3).

Campania de lichidare a organizațiilor revoluționare ale muncitorimii a continuat prin represalii exercitate asupra celorlalte instituții muncitorești.

Un alt caz din acest lanț, dezbătut în cadrul „Marelui proces comunist“ a fost cel de la Cluj. Grupul de fotografi muncitori din oraș a organizat la începutul lunii septembrie 1927 o expoziție de fotografii în Căminul muncitoresc, cu autorizația forurilor competente. Toate fotografiile expuse au trecut prin controlul cenzurii. La 10 septembrie, în ultima zi a expoziției apărut în sala de expoziție un grup de agenți ai siguranței, care a efectuat o percheziție în sală și la Căminul muncitoresc. Siguranța, pe lângă fotografiile cenzurate, într-un sertar a găsit și o fotografie necenzurată, decupată din revista „L'Illustration“, reprezentând un tranșeu din China, declarând-o corp delict. Pe această bază au fost arestați Aradi Viktor, organizatorul expoziției, Ștefan Dan, secretar al Uniunii Muncitorilor în Lemn și dactilografa Căminului muncitoresc Kahána Jolán. După 4 zile de anchetă și două săptămâni de arest preventiv, împotriva celor arestați a fost deschisă o acțiune, cazul organizatorului expoziției de fotografii și al „complicilor“ săi fiind încadrat în „Marele proces comunist“.

Tot în cadrul Marelui proces desfășurat la Cluj a fost integrat și cazul unei așa-zise „tipografii clandestine“ din Oradea. În noaptea de 11 spre 12 martie 1928, poliția din Oradea a descoperit în imobilul din Calea Victoriei nr. 24 o tipografie clandestină „în acțiune“ — a cărei utilaj consta dintr-o mașină de scris defectă și un șapirograf care putea multiplica pînă la 25—30 exemplare. Un grup de muncitori pregătea acolo materialele pentru ziarul ilegal „LENIN KÖVETŐI“ (Adepții lui Lenin). În acel moment se dactilografia articolul intitulat „Célkitűzés“ (Obiective), semnat de Neumann-Máté Ernő, articol „care, în termeni drastici, instigă la revoluție“.

Poliția i-a arestat pe „vinovați“, printre care pe Arcadie Lénárt, unul din conducătorii organizației P.C.R. din Oradea, pe tînărul comunist Alexandru Sencovici, ca și toate persoanele aflate într-o legătură cît de îndepărtată cu personalul „tipografiei“, transferînd cazul Tribunalului militar al Corpului 6 Armată.

Organele statului burghezo-moșieresc voiau să lucreze „temeinic“. După ce opinia publică părea pregătită, forțele represive pornesc prigoana și împotriva simpatizanților mișcării muncitorești. La 29 mai 1928, fără vreo acțiune prealabilă, librăria „Cultura“ din Cluj a fost luată prin surprindere, rechiziționîndu-se toate publicațiile de stînga ale Editurii *Malik-Verlag* ca și ale lui *Neuer Deutscher-Verlag*. După aceasta, s-au făcut percheziții la locuința cunoscutului publicist de stînga Aradi Viktor, de unde au fost luate de asemenea cărțile publicate la cele două edituri berlineze, împreună cu o serie de alte cărți, broșuri și scrisori, și duse la Siguranță. Cu această ocazie, a fost din nou arestat Aradi Viktor, precum și proprietarul librăriei „Cultura“. Siguranța a legat acest caz de activitatea Ajutorului Muncitoresc Român și a Ajutorului Roșu Internațional, operînd un șir de arestări. Sub învinuirea de „complicitate“ au fost arestați printre alții Coloman Müller și Simó Géza, militanți de seamă ai mișcării muncitorești din România.

Prin integrarea în „Marele proces comunist“ a Ajutorului Muncitoresc Român și a Ajutorului Roșu Internațional, cadrul era complet. De acum înainte, evenimentele se precipită din ce în ce mai mult. La 18 august, a fost terminat rechizitoriul de 64 pagini, iar pentru ziua de 10 septembrie a fost fixat procesul.

Înăsprirea teroarei împotriva mișcărilor revoluționare și a celor legate de procesul antimuncitoresc din anul 1928, de la Cluj, a stîrnit un ecou răsunător în opinia publică a țării și în cea internațională. Întru apărarea celor arestați și acuzați și-a ridicat glasul în primul rînd presa democratică din România, presă din care spicuim în cele ce urmează aspecte dintre cele mai semnificative.

Un nou val de teroare. Tov. Müller, președintele Consiliului General Sindical Unitar, arestat. — Arestările de la Oradea și Cluj. — Furtul de la Satu-Mare. Incepe munca forțată?!

Muncitorimea din Oradea este solid și perfect organizată. Toate încercările siguranței și ale social-democraților (de dreapta, n.n.) de a sparge syndicatele au rămas zadarnice.

După spargerea mișcării sindicale, muncitorii, cu toată criza și sărăcia, au clădit, cu banul și truda lor, un Cămin în care discutau nevoile lor.

Puterea și influența syndicatelor unitare din Oradea se întinde în întreg județul, ba chiar și în județele vecine.

Pe de altă parte, cu ocazia alegerilor averescane s-a văzut că, cu toată teroarea și urgia administrativă, zeci de mii de alegători s-au pronunțat pentru Blocul Muncitoresc și Țărănesc. Liberalii au cerut ca la alegerile de anul trecut să nimicească această forță, dezlănțuind o teroare necunoscută încă chiar în țara noastră. Cu toate acestea voința muncitorimei n-a putut fi înfrîntă. În timpul alegerilor generalul Moșoiu, care punea la cale toate samavolniciile, a fost huiduit.

Și generalul Sarma a cerut să se răzbune nu numai împotriva Blocului, ci și a syndicatelor unitare.

El a ordonat confiscarea Căminului, arestările și prigoana care au urmat.

Muncitorii, văzînd că li s-a răpit Căminul, au închiriat un alt local, și syndicatele și-au continuat activitatea. Dar generalul Moșoiu și siguranța nu dorm. Un nou atac este pus la cale.

Arestările

Sub pretext de „complot comunist“ mai mulți intelectuali și muncitori sînt arestați săptămîna trecută, duși la siguranță, unde începe „ancheta“ cu vîna de bou.

Cei arestați au fost oribil torturați.

Disperat, căpiat de loviturile ce primea, unul din cei arestați, Rosenfeld, s-a smuls din mîinile agenților și s-a aruncat prin geam, în stradă de la al III-lea etaj.

A căzut în stradă, zdrobit, plin de sânge, și a rămas în nesimțire, pînă ce tîrziu, tîrziu de tot a fost ridicat și transportat la spital, cu picioarele frînte.

Sînt puține speranțe că va scăpa cu viață.

S-au adunat mii de cetățeni care au făcut o manifestație ostilă siguranței și cu greu s-au împrăștiat.

Vînătoarea...

Vilva produsă în oraș și în întreaga țară de acest caz a determinat siguranța să facă la rîndul ei mare vilvă.

De unde la început arestase opt inși și de la care desigur cu toată tortura nu a avut ce scoate, deoarece nu de complot era vorba, ci de fanteziile siguranței, a pornit o adevărată vînătoare prin oraș, arestînd peste 40 de muncitori.

În același timp a alimentat presa burgheză cu știri fantastice. Toate ziarele maghiare și române din Oradea și Cluj au scris pagini întregi despre: „marele complot de la Oradea”. Odată cu aceste arestări a fost sigilat și noul local al sindicatelor. La rîndul lor „Universul”, „Viitorul”, „Curentul” au dat cele mai caraghioase „amănunte” asupra acestui complot, căutînd astfel să justifice barbariile siguranței.

Ajutorul siguranței din Cluj

Siguranța din Cluj, pusă în curent cu cele petrecute, a venit imediat în ajutorul surorii sale din Oradea.

Duminică 18 c., pe cînd tovarășii Müller Koloman președintele consiliului nostru general, Radix, Imre Aladar, Ion Buda, Anton Petan și alții din diferite orașe ale țării se coborau în gara Cluj, din tren au fost arestați și înaintați consiliului de război.

Tovarășii membri în comitetul central al Uniunii în Lemn, cu sediul în Cluj, veniseră spre a face controlul activității pe anul 1927... Siguranța vrea să lege venirea în Cluj a tovarășilor de mai sus cu... „complotul” de la Oradea...

VIAȚA MUNCITOARE; anul V, nr. 13 din 25 martie 1928, p. 1, București. Organ săptămînal al Uniunii Sindicale Unitare din România.

Un complot la termen fix. Alarma presei oligarhice. Șomajul și guvernul. Mari arestări, noi schingiuri. Greva foamei la Cluj. Protestele din întreaga țară.

Se știe cum se fabrică la noi, în Ungaria lui Horthy sau în Bulgaria lui Tzancoff comploturile:

Cînd situația guvernului este mai șubredă, cînd incapacitatea-i și neghiobiile îi sînt prea deochiate, pentru a provoca o diversiune spre a sustrage atențiunea opiniei publice siguranța „descoperă” un complot, iar presa alarmistă începe să înșire povești fantasmagorice pentru a speria, a impresiona lumea.

Și soluția vine de la sine: „Țara este în pericol și numai un guvern tare, ca actualul guvern o poate salva, deci guvernul trebuie să mai stea la cîrmă“.

Complotul de la Oradea

Am arătat în numărul trecut ce s-a petrecut la Oradea.

Deși au trecut mai mult de două săptămîni, nu s-a putut descoperi nimic în sarcina celor arestați și mai ales siguranța nu a putut smulge de la cei torturați mărturisiri că au avut legături conspirative cu conducătorii sindicatelor unitare.

Pentru că, se știe, la Oradea se urmărește nimicirea sindicatelor unitare. Cu toate că nu a avut dovezi și nici măcar un indiciu, siguranța a arestat și pe tov. Czeller și Almási din Oradea, Ioan Baga și Gh. Voștinar din Arad, Avramescu, Imri Petre și Iohan Schmidt din București. Este prea cunoscut sistemul siguranței de a aduna muncitori din întreaga țară, de a-i implica într-un „complot“ făptuit într-un anumit oraș de a da... de urmele unei vaste organizațiuni cu ramificații în toată țara.

...Intervențiunile

Sindicatelor din întreaga țară au trimis proteste, telegrafice, la ministerul de interne și la cel al muncii.

Intelectualii din Oradea au înaintat deasemeni un protest, iar o delegație a venit la București.

Dăm mai jos cîteva pasagii din memoriul-protest venit de la Oradea:

Domnule ministru!

După cum se știe Prefectura poliției din Oradea spune că a descoperit de curînd organizarea unei grupări comuniste, cu care prilej au fost arestați numeroși comuniști. Poliția a profitat apoi de acest prilej pentru a lovi unele sindicate profesionale din Oradea, arestînd pe conducătorii acestora, maltratîndu-i oribil și închizînd localurile Sindicatelor.

Putem afirma cu conștiința curată că sindicatele din Oradea nu aveau nici o legătură cu gruparea comunistă și sîntem convinși că poliția, cu toate presiunile neomenești de care s-a servit, nu a putut produce dovezi contra sindicatelor.

Atît conducătorii sindicatelor cît și comuniștii arestați au fost bătuți pînă la sînge. Jungbert, secretarul chelnerilor, se plînge că a fost strîns în presă. Consilierul comunal Gembatz se plînge că a fost grav bătut. Consilierul Czeller a fost bătut în fața soției sale, lovindu-l cu capul de pereți. Despre Alexandru Rosenfeld și poliția recunoaște azi că nu are nimic comun cu gruparea comunistă. El într-atîta a fost maltratat, încît a sărit de la al treilea etaj cu intenția de a se sinucide. Azi zace la spital cu oasele rupte. De asemenea au voit să se arunce de la etajul II comuniștii Tordai și Szencovici. Au fost bătuți și alții, ca Ludovic Almássy secretarul metalurgiștilor, Em. Kardos, Matei Fried-

mann, Francisc Csizmadia, dar amănuntele exacte nu le poate constata decât o comisie străină de organele de urmărire, și din care să facă parte și apărătorii și medicii deținuților.

Protestăm contra arestării și maltratării muncitorilor nevinovați, contra schingiuirii deținuților politici și contra interogărilor cu mijloace inchizitoriale.

Cu onoare vă rugăm să binevoiți a interveni cu înalta autoritate de care dispuneți ca schingiuirile să înceteze, vinovații de maltratări să fie pedepsiți, iar cei nevinovați să fie puși în libertate.

VIȚA MUNCITOARE: anul V, nr. 14 din 1 aprilie 1928, p. 1, București.

Situația arestațiilor din Cluj.

... Protestele muncitorimii.

Sindicatelor din Cluj au trimis o delegație la Comandamentul Corpului VI Armată cerind punerea în libertate a lui Foriș.

Din București au fost expediate la Comandamentul Corpului VI Armată în ziua de 5 ort. următoarele telegrame:

Sindicatelor muncitorești unitare din București Metal, Lemnari, Croitori, Pielari, Tipografi, Chelneri, Brutari, Frizeri, Funcționari și C.F.R. cer imediată eliberare a Tovarășului Ștefan Foriș primul redactor al ziarului „Viața Muncitoare” ediția ungară care se află în a 30-a zi de grevă a foamei precum și a tuturor celorlalți muncitori deținuți în închisoarea militară din Cluj.

*

Comitetul Central Executiv al Blocului Muncitoresc-Țărănesc din România cere imediată eliberare a camaradului Ștefan Foriș, membru al acestui comitet cum și a tuturor celorlalți muncitori arestați, în majoritate membri ai organizațiilor noastre politice.

De asemenea din Brașov s-au trimis proteste Ministerului de Război, Muncă și Comandamentului Corpului VI Armată din Cluj.

Comitetul secțiunii din București a Partidului social-democrat a votat următorul protest:

Comitetul organizației din București a Partidului Social-democrat aflând de regimul sălbatic și ilegal la care este supus ziaristul Șt. Foriș, bătut zile de-a rîndul și aflat în a 36-a zi de grevă a foamei protestează contra acestui regim de opresiune și distrugere sistematică a unui arestat pentru ideile sale politice, cere eliberarea lui imediată ca și a tuturor celorlalți muncitori arestați și schingiuți în cazărmile consiliilor de război.

Protestul d-lui Dem. Dobrescu

D-l Dem Dobrescu președintele Uniunii Generale a avocaților din România și vicepreședintele Ligii Drepturilor Omului a expediat Corpu-

lui 6 Armată din Cluj o telegramă prin care cere eliberarea și grăbirea instrucției muncitorilor arestați la Consiliul de Război din Cluj.

Tov. Ștefan Foriș pe patul morții

Încă de săptămîna trecută tov. Ștefan Foriș a fost transportat la spital. După încercări zadarnice de a-l hrăni artificial, starea lui a devenit și mai gravă. Tot timpul i se fac injecții, inima nu-i funcționează normal.

Săptămîna aceasta și-a pierdut cunoștința. Poate chiar că agonia a și început.

Din piepturile noastre ale tuturor muncitorilor și oamenilor cinstiți trebuie să izbucnească... (indescifrabil)... pe Foriș. Dați libertate acestui bun luptător al clasei muncitoare, contra căruia nu puteți stabili nici o vină.

VIAȚA MUNCITOARE; anul V, nr. 17 din 13 mai 1928, p. 1, București.

Faptele din ziua de azi

...Cu ocazia arestării mele de către poliția din Oradea în ziua de 20 martie d.m. în timpul interogatoriului am fost bătut cu cauciucuri și cu sîrmă cusută în piele, cu vină de bou, la miini, spinare și burtă. Mai tîrziu mi s-au legat miinile de picioare, ghetele mi-au fost smulse cu forța și am fost bătut la tălpi. Am leșinat, am fost trezit și procedeul a început din nou. Zvircolindu-mă pe pămînt, am fost călcat pe beregată, am fost lovit în piept cu piciorul și bătut cu diferite obiecte de bătut. Între altele au întrebuițat și cătușe pentru strîngerea miinilor. Această schingiuire a durat de marți pînă duminică. Am arătat prefectului de poliție Puticiu corpul meu plin de răni și am protestat împotriva bătăii. Cu toate acestea, schingiuirea mea nu a încetat, ci a continuat și mai barbar. Agenții Șelezan, Borgaș și Ioachim au declarat că în zadar protestam, fiindcă ei ne bat din ordinul prefectului. Ei au ordin ca fiecare arestat să fie schingiuit pînă la moarte. Pe corpul meu sînt și astăzi răni de mărimea unui măr pline cu puroi. Mi s-a refuzat să fiu văzut de medic. Înainte de bătaie am fost legați la ochi să nu vedem pe acei care ne bat.

A. Lenard — muncitor metalurgist.

VIAȚA MUNCITOARE; anul V, nr. 18 din 20 mai 1928, p. 1, București.

Cereți stingerea procesului de dizolvare a sindicatelor unitare din Capitală și restabilirea libertăților de organizare, întrunire și presă.

Executiva C.G.S.U. adresează sindicatelor muncitorești din țară următoarea circulară:

La 6 IUNIE a.c. urmează să se judece la Tribunalul Ilfov procesul de dizolvare a celor douăsprezece syndicate unitare din Capitală, proces

ce durează de peste un an, intentat de fostul ministru al muncii — Trancu-Iași.

De nenumărate ori am arătat că prin acest proces se urmărește dizolvarea sindicatelor noastre din Capitală, iar mai pe urmă și a acelor din restul țării.

Cauza este lupta hotărâtă dusă de sindicatele noastre pentru APĂRAREA intereselor muncitorimei, pentru mărirea salariilor, pentru condiții de muncă omenești, pentru respectarea zilei de lucru de 8 ore, pentru libertatea de organizare și activitate sindicală, a presei muncitorești, a cuvîntului în orice limbă, pentru muncitori și pentru respectarea libertăților *cetățenești*, fără de care existența sindicatelor și apărarea clasei muncitoare nu se pot concepe.

Au comis sindicatele noastre prin această luptă vreo abatere de la legi?

Nici una. Din contra, toată activitatea sindicatelor unitare a fost dusă numai în cadrul și spiritul legilor în ființă.

PENTRU această activitate strict legală guvernul de ieri, ca și cel de azi, în ciuda legilor (de ele făcute) urmăresc totuși dizolvarea sindicatelor UNITARE.

*

Dar, să presupunem că cele douăsprezece sindicate unitare din Capitală, în activitatea lor, ar fi depășit cadrul legilor, ceea ce nu este cazul. Ce spune legea în atare caz? Ea prevede că Ministerul Muncii trebuia să atragă atenția acelor sindicate vinovate, să le recheme la legalitate și numai dacă după aceasta nu s-ar fi conformat și în baza faptelor evidente de periclitate a „Siguranței Statului” sau a „Ordinei” putea cere nu dizolvarea TUTUROR, ci darea-n judecată numai a acelor conducători de sindicate care s-au făcut vinovați, iar dizolvarea nu se putea cere decît dacă totalitatea membrilor unui sindicat vinovat n-au lăsat pe comitet să reintre în legalitate. *Dar* nici într-un caz nu se putea cere dizolvarea tuturor sindicatelor dintr-o localitate.

Așa spune legea, așa dictează logica și rațiunea. Dar, în cazul nostru s-a procedat „turcește”. De ce?

Pentru că clasa patronală și capitalistă nu pot tolera o mișcare sindicală de clasă activă, care să apere în mod cinstit interesele de viață și libertățile elementare de care are nevoie clasa *muncitoare*.

*

La gîtuirea sindicatelor unitare, în afară de patronat, guverne și siguranță, mai sînt interesați și șefii social-democrați și Amsterdamiști (liderii de dreapta, n.n.)...

Pretextul comunismului, furnizat de către reformiști, a servit și servește și azi teroarea și reacțiunea în contra noastră. Calomniile și denunțurile ziarelor și sefilor reformiști au mai servit guvernelor oli-

garhice drept pretext pentru nimicirea noastră atât în țară cât și în străinătate și în special la Geneva.

Pentru social-democrați (de dreapta, n.n.) ca și pentru reacțiune, a lupta în cadrul legiuirilor burgheze pentru apărarea existenței și a libertăților clasei muncitoare înseamnă comunism. Și, cum sindicatele unitare sînt singurele organizații de clasă active, care singurează de ani de zile pe frontul luptei de clasă sub cea mai grozavă teroare, este suficient ca din această cauză să se năpăstuiască asupra lor întreaga furie a trădătorilor...

Pentru noi, Comitetele de conducere ale organizațiilor sindicale unitare din România, pentru membrii sindicatelor noastre, pentru clasa muncitoare în general ca și pentru puțini oameni cinstiți și de caracter, procesul de la 6 iunie nu este numai o formalitate mecanică, ci este o luptă, continuarea luptelor noastre duse de ani de zile pentru recucerirea libertăților cetățenești și sindicale.

Împotriva intențiilor de dizolvare a sindicatelor unitare din Capitală, împotriva răpirii oricărui libertăți de activitate sindicală, aci în București și în tot regatul, precum și în Banat, Ardeal și Basarabia trebuie să se ridice și să protesteze tot ce este muncitor cinstit și conștient, tot ce este apărător sincer al libertăților cetățenești.

Tribunalului de Ilfov, Ministerului de Justiție, Ministerului Muncii și guvernului, trebuia să li se ceară, prin telegrame, moțiuni, memorii și delegații:

Stingerea imediată a rușinosului proces de dizolvare a sindicatelor unitare din Capitală, repunerea imediată în legalitate a mișcării sindicale unitare din România, deschiderea și predarea căminurilor muncitorești închise și confiscate, garantarea libertății de adunare, de organizare, de presă, de cuvînt și de apărare față de exploatarea capitalistă.

Din ateliere, fabrici, birouri și magazine, trebuie să plece strigătul puternic și hotărît al celor ce muncesc și sînt exploatați și apăsați, către cei în drept, pentru redarea libertăților clasei muncitoare răpite în mod samavolnic.

Manifestați solidaritatea și hotărîrea voastră de luptă muncitori! Întăriți sindicatele unitare! Luptați pentru existența sindicatelor noastre! Executiva Consiliului General Sindical Unitar din România.

VIAȚA MUNCITOARE; anul V, nr. 18 din 29 mai 1928, p. 1, București.

Mai sînt 23 tovarăși arestați la Cluj. Lupta pentru eliberarea lor continuă, și trebuie să continue pînă ce cu toții vor fi liberi.

...Astfel sindicatele unitare din toată țara, secțiunea din București a partidului social-democrat (aripa stîngă), Blocul Muncitoresc și Tărănesc precum și Liga Drepturilor Omului și Uniunea generală a avo-

caților prin d. Dem Dobrescu, au protestat împotriva deținerii în arest a muncitorilor arestați la Oradea, cerind eliberarea lor. În urma acestor proteste au fost puși în libertate 92 dintre cei arestați. În arestul de la Cluj au mai rămas 25 de tovarăși. Dintre aceștia 23 sînt în greva de foame. Ultima știre (27 mai) arăta că cea mai mare parte dintre ei au 29 de zile de grevă.

Fată de această situație, syndicatele unitare din țară au făcut noi proteste pentru eliberarea și a acelor ce au mai rămas.

Syndicatele unitare din Ploiești au trimis Ministrului Muncii și comandamentului Corpului VI Armată din Cluj o telegramă prin care cer eliberarea celor ce-au mai rămas arestați. 80 de femei muncitoare și 802 muncitori din Ploiești au semnat o moțiune prin care cer același lucru.

Syndicatele unitare din Arad au cerut Ministrului de război, printr-o telegramă, eliberarea muncitorilor arestați la Cluj, iar consiliului comunal din Arad i-au cerut să intervie pentru eliberarea tovarășului Ion Baga consilier comunal. Primarul Aradului a promis că va interveni.

Cu ocazia vizitei la Galați a d-lui Lupu Ministrul muncii, vizită despre care vorbim în altă parte, muncitorii gălățeni i-au prezentat un memoriu cerind închiderea procesului de dizolvare a syndicatelor unitare din Capitală, redeschiderea căminurilor muncitorești închise, restabilirea libertăților de organizare și întrunire și eliberarea muncitorilor arestați la Cluj. Dr-ul Lupu a răspuns că e cam greu, „căci sîntem vecini cu Rusia“, dar că va face tot ce va putea (N-a făcut nimic).

Cele 11 comitete ale syndicatelor unitare din Capitală au expediat cîte o telegramă Corpului VI Armată de la Cluj cerind eliberarea celor arestați.

O telegramă în același spirit a fost trimisă mai apoi în numele tuturor syndicatelor unitare din București, în urma hotărîrii unei ședințe speciale cu reprezentanți ai tuturor syndicatelor.

Comitetul Central Executiv al Blocului Muncitoresc-Țărănesc a cerut același lucru printr-o telegramă adresată Consiliului de război din Cluj.

D. Dem. Dobrescu în calitatea d-sale de președinte al Uniunii Generale a Avocaților și vice-președinte al Ligii Drepturilor Omului a trimis Corpului VI Armată o telegramă solicitind eliberarea muncitorilor și intelectualilor arestați la Consiliul de război din Cluj.

Cei peste 500 de muncitori ai fabricii metalurgice „Lemaître“ din București au cerut același lucru printr-o telegramă adresată Consiliului de război din Cluj.

În ultimul moment aflăm că la Cluj au fost puși în libertate încă 2 tovarăși dintre cei 25 de arestați. Ceilalți, în urma promisiunilor de eliberare, formal făcute de către cei de la Consiliul de război, au încetat greva foamei. Știrea încă nu ne-a fost confirmată.

Syndicatele unitare din Cluj au trimis delegații la Consiliul de război de acolo și telegrame autorităților din București, cerind ca cei ce au mai rămas arestați să fie puși în libertate.

„Marele complot comunist de la Oradea“ trîmbiat atîta de către presa guvernamentală, s-a prăbușit, ca toate înscenările Siguranței. Muncitorimea nu trebuie să se lase înșelată de făgăduielile de eliberare, făcute de autoritățile militare din Cluj, ci trebuie să continue lupta pînă cînd și ultimii 23 de tovarăși vor fi liberi.

VIAȚA MUNCITOARE; anul V, nr. 14 din 1 aprilie 1928, p. 1, București.

Impotriva dizolvării sindicatelor unitare

...Acum un an și mai bine, cînd Trancu-Iași, pe atunci ministru al muncii, a deschis sindicatelor unitare din București proces de dizolvare, s-a dat semnalul dizolvării tuturor sindicatelor unitare din țară. A urmat închiderea localurilor sindicale din Chișinău, Oradea, Satu Mare, București și procesul de dizolvare a sindicatelor din Galați.

De atunci, Siguranța strînge mereu material pentru marele proces plănuît. Perchezițiile de la sindicatele din Oradea (toamna trecută) au fost făcute în vederea găsirii acestui material. N-au găsit! Au urmat arestări la Oradea, Cluj, Arad, Timișoara, Satu Mare, Tg.-Mureș, cu același scop. N-au găsit iarăși nimic. Ultimul „complot comunist“ de la Oradea trebuia să procure, la fel, material. Dar, cu toate schingiuirile, ale căror probe le-am publicat aici, n-a fost procurat. Au urmat de cîrînd arestări la Tg.-Mureș, Cluj și Deva.

Nici acum nu vor găsi material. Căci nimic nu se poate pune în sarcina sindicatelor noastre decît că, în cadrul legilor, au luptat cu toată hotărîrea pentru apărarea intereselor clasei muncitoare...

VIAȚA MUNCITOARE; anul V, nr. 20 din 10 iunie 1928, p. 1, București.

Procesul din Cluj. Noul atac împotriva mișcării sindicale unitare. Să realizăm frontul Unic de clasă al proletariatului pentru stingerea procesului și apărarea sindicatelor unitare!

...Prin înscenarea procesului nostru al celor 114, oligarhia pregătește un nou atac de exterminare împotriva clasei muncitoare.

Prin implicarea tuturor conducătorilor sindicatelor unitare din Ardeal, clasa stăpînitoare urmărește decapitarea întregii mișcări sindicale unitare din Ardeal și Banat. Dar această luptă nu este îndreptată numai împotriva proletariatului din Ardeal și Banat, ci împotriva întregii clase muncitoare din România. Afară de Uniunea Unitară a Muncitorilor Metalurgiști, toate uniunile unitare au sediu și conducerea lor încă în Ardeal. Deci, decapitarea mișcării unitare din Ardeal înseamnă pentru burghezie, decapitarea întregii mișcări sindicale unitare...

VIAȚA MUNCITOARE; anul V, nr. 30 din 18 august 1928, p. 1, București.

Două Procese Muncitorești

La 10 septembrie se va judeca la Cluj procesul a 76 de muncitori și intelectuali, în majoritate membrii conducerii sindicatelor unitare, iar alții acuzați de a face parte din Partidul Comunist, Uniunea Tineretului Comunist și organizația Ajutorului Roșu. Dovezile în acest proces sînt: cărți și reviste proletare, declarații de ale acuzaților smulse prin torturi oribile. Rostul acestui proces este nimicirea mișcării muncitorești în general, iar în special distrugerea sindicatelor unitare împotriva cărora Consiliul de război a și cerut Consiliului de miniștri dizolvarea.

La 21 septembrie va avea loc la tribunalul Ilfov procesul de dizolvare a sindicatelor unitare din București. Blocul Muncitoresc-Țărănesc se pronunță hotărît împotriva acestor două procese și cere:

- 1) Stingerea celor două procese.
- 2) Restabilirea tuturor libertăților cetățenești, muncitorești și minoritare.
- 3) Legalizarea Partidului Comunist, a Uniunii Tineretului Comunist și a organizațiilor Ajutorului Roșu.
- 4) Amnistia generală politică, militară și agrară.

Blocul Muncitoresc-Țărănesc cere tuturor comitetelor și aderenților lui, să ia cu hotărîre apărarea sindicatelor unitare, cerînd stingerea celor două procese, prin proteste semnate către Consiliul de Război din Cluj și Tribunalul Ilfov; să ceară în adunări și prin proteste scrise, Ministerului de Război, celor de interne și de justiție stingerea celor două procese, precum și celelalte trei revendicări arătate mai sus.

FRONTUL UNIC; anul I, nr. 2 din 25 august 1928, p. 3.

Pentru libertatea de organizare, întrunire și presă

Blocul Muncitoresc-Țărănesc își reîncepe activitatea într-o vreme cînd oligarhia s-a pregătit să desfășoare un nou atac terorist împotriva mișcării muncitorești.

Cele trei procese de clasă ce vor veni spre judecare, în cursul acestei luni, în fața instanțelor civile și militare, marchează o epocă nouă ce va trebui să desăvîrșească nu numai răpirea dreptului de liberă exprimare a oricărei păreri politice și sociale, dar și desființarea dreptului de a cugeta și mai ales a libertății de organizare chiar profesională.

Boris Stefanoff n-a fost condamnat la 8 ani închisoare decît pentru părerile lui politice. Curtea de Casație chemată să judece la 24 sept. recursul făcut împotriva acestei monstruoase condamnări nu va putea decît să consfințească odioasa sentință a Consiliului de Război al corpului II Armată împotriva dreptului sfînt cucerit prin sînge, de a ne exprima liber părerile, împotriva chiar a legilor reacționare în vigoare în țara noastră. Pentru că, ori care ar fi forul judecătoresc, el nu poate

reprezenta decît aceeași justiție de clasă menită de a servi burgheziei drept armă de asuprire a poporului muncitor.

Hotărîrea Curtii de Casație, pe care numai o puternică mișcare de mase ar putea-o schimba, va însemna pecetluirea cu sigilul cel mai înalt al justiției, a dreptului guvernului de a zdrobi orice tendință de exprimare liberă a gîndirii.

Procesul pe care Consiliul de Război din Cluj este chemat să-l judece la 10 luna aceasta, coordonează răpirea dreptului de liberă exprimare a opiniilor cu desființarea libertăților cetățenești muncitorești de organizare, ilegalizarea Partidului și Tineretului Comunist a fost săvîrșită de către burghezia stăpînitore cu scopul de a smulge maselor dreptul de organizare, și de luptă în jurul ideilor comuniste împotriva cărora s-au făcut nenumărate procese între care și procesul lui Boris Stefanoff și cel de la Cluj.

Dar prin procesul de la Cluj nu se urmărește numai înăbușirea mișcării comuniste, forțate să se manifeste clandestin, ci și distrugerea altor organizații de masă cum sunt *Ajutorul Roșu*, menit să lupte contra terorii și pentru susținerea victimelor dictaturii oligarhice și *Ajutorul Muncitoresc* menit să sprijine pe muncitorii victime ale exploatarei și asupririi capitaliste. Dar nici Blocul Muncitoresc și Țărănesc nu este scăpat din vedere la procesul din Cluj. Dr. E. Rozvan conducătorul Blocului Muncitoresc din Oradea va fi judecat în această calitate de către Consiliul de Război.

Planul de atac al oligarhiei este complet prin acțiunea contra sindicatelor unitare ce ocupă primul loc în procesul de la Cluj, după ilegalizarea Partidului Comunist, syndicatele unitare au rămas singurele organizații de clasă ale proletariatului care legal luptă pentru apărarea intereselor muncitorești.

Burghezia stăpînitore, conștientă că organizațiile de clasă proletare sînt pivotul mobilizării maselor largi și conducătorul luptelor de dezrobire ale acestor mase, au deschis încă de la înființare atacul împotriva sindicatelor unitare, urmîndu-l pas cu pas și împingîndu-l pînă azi cînd în același timp vor fi judecați la Cluj aproape toți conducătorii unitari din Ardeal, iar la București se va judeca procesul de dizolvare a sindicatelor unitare provocat de fostul ministru al muncii Trancu-Iași. Totodată, Consiliul de Miniștri a fost solicitat de către parchetul militar din Cluj să dizolve toate syndicatele unitare din țară.

Lupta cea mare se dă așadar, luna aceasta, contra sindicatelor unitare, singurele organizații legale de clasă ale proletariatului. Dar procesul ce se va judeca la Cluj mai are încă un rost: nu e vorba numai de răpirea drepturilor de liberă exprimare a opiniilor, de răpirea libertății de organizare chiar profesională, ci și de mai mult. Sînt intelectualii și muncitorii acuzați că au citit cărți cu cuprins pe care Consiliul de Război îl socoate primejdios statului. E vorba prin urmare de răpirea dreptului de cugetare, răpire ce a făcut din evul mediu cea mai odioasă epocă din istoria lumii.

Poporul muncitor este pus, luna aceasta, în fața unui atac premeditat și bine pregătit al oligarhiei. Atacul acesta coincide cu încercările de împrumut și stabilizare și cu apropierea dintre toate categoriile so-

ciale burgheze..., sub indemnul și patronajul capitalului și imperialismului internațional. Simplă coincidență? O nu! Premeditare. Împrumutul, stabilizarea și desăvîrșirea alianței burgheze — strîns legate una de alta — se fac pe spinarea maselor producătoare printr-o sporită exploatare și asuprire. Poporul muncitor trebuie pus în neputință de a se împotrivi prăbușirii lui depline în robie și cea mai bună cale este răpirea tuturor drepturilor și libertăților de întrunire, organizare, presă și chiar de cugetare.

Iată rostul proceselor din cursul acestei luni, procese ce apar cu atît mai monstruoase, cu cît încearcă sub masca patriotismului să desăvîrșească înrobirea completă a păturilor producătoare de la orașe și sate.

Blocul Muncitoresc și Țărănesc își face datoria, lămurind în fața maselor substratul proceselor apropiate.

Își face datoria luînd poziție hotărîtă împotriva acestor procese odioase și chemînd masele la luptă pentru înfringerea noului val de teroare, pentru restabilirea tuturor drepturilor cetățenești și muncitorești de întrunire, organizare și presă, pentru desființarea tuturor legilor de exploatare și asuprire a poporului muncitor de la orașe și sate, pentru amnistia generală, pentru salvarea și întărirea sindicatelor unitare, pentru legalizarea Partidului și Tineretului comunist.

Știm că adversarii ne vor acuza din nou că sîntem organizații comuniste. Dar nu ne vom intimida, cerem apărarea Partidului Comunist, pentru că sîntem contra ca în țara aceasta numai liberalii să-și spună părerea, fiindcă sîntem pentru restabilirea tuturor drepturilor de organizare și luptă și pentru că recunoaștem în Partidul Comunist, partidul viguros de clasă al proletariatului, și recunoaștem în proletariat avangarda luptelor de dezrobire ale poporului muncitor de la orașe și sate. Din aceleași motive sîntem pentru apărarea hotărîtă a sindicatelor unitare.

Blocul Muncitoresc-Țărănesc își reîncepe activitatea în momentul cel mai greu al luptei clasei muncitoare, într-un moment cînd întreg poporul muncitor este și mai mult amenințat. Încît, prima noastră lozincă este:

jos teroarea, jos înrobirea poporului muncitor,
Trăiască libertatea de organizare, întrunire și presă.

FRONTUL UNIC; anul I, nr. 3 din 5 sept. 1928, p. 1. Organ al Blocului Muncitoresc-Țărănesc. Apare bilunar.

Muncitori din fabrici împotriva procesului de la Cluj.

Ei cer stingerea procesului și punerea în libertate a tovarășilor arestați.

La redacția ziarului nostru au început să sosească numeroase proteste din partea lucrătorilor și lucrătoarelor din fabricile Capitalei, care se ridică cu energie împotriva monstruoasei înscenări de la Cluj.

Protestele au următorul conținut.

Luind cunoștință de procesul celor 76 de muncitori și intelectuali, în majoritate membri ai sindicatelor unitare, proces fixat la 10 septembrie la Cluj;

Considerind că acest proces este intentat numai în scopul de desființare a Sindicatelor muncitorești unitare, singurele organizații legale de luptă economică ale muncitorimii, pregătindu-se prin aceasta o lovitură de moarte contra dreptului de organizare și acțiune pentru revendicările imediate ale clasei muncitoare din România.

Protestăm contra deschiderii acestui proces și cerem:

1) Stingerea lui, precum și a tuturor proceselor împotriva Sindicatelor unitare.

2) Punerea în libertate a acuzaților închiși.

Aceste proteste sînt iscălite de mii de muncitori din întreprinderile industriale ale Capitalei, dintre care cităm: Fabricile de Tîmplărie Lessel și Durrer, Metalurgia Lemaître, Fabrica de bere Luther, Societatea de furnituri militare fost Mandrea, Tipografia „Națională”, și multe alte întreprinderi de tăbăcărie, alimentație, textile etc.

Formind un voluminos dosar, ele vor fi înaintate guvernului, spre a vedea că muncitorimea nu rămîne indiferentă față de atacurile de exterminare îndreptate contra organizațiilor ei de clasă, care luptă cu hotărîre și curaj împotriva exploatării economice și asupririi politice a păturilor producătoare.

VIATA MUNCITOARE; anul V, nr. 34 din 16 sept. 1928, p. 1, București.

Impotriva proceselor din Cluj și București.

Protestul muncitorimei din țară.

Am publicat în numărul trecut protestul muncitorilor din foarte multe fabrici din Capitală, împotriva proceselor din Cluj și București.

Și în restul țării muncitorimea conștientă își ridică glasul împotriva înscenării proceselor cu scopul de a distruge singurele și adevăratele organizațiuni de luptă legală ale muncitorimii, — Sindicatele Unitare.

Acolo unde s-a putut — adică unde autoritățile au permis, — au avut loc întruniri, la care s-a protestat împotriva celor două procese contra Sindicatelor Unitare, votîndu-se moțiuni în acest sens.

Aceste moțiuni-proteste au și început să sosească la Redacția noastră și publicăm, deocamdată, cele de mai jos.

I a și

În ziua de 6 septembrie a avut loc la Iași, o întrunire convocată de Comisia locală a Sindicatelor Unitare, care a fost foarte populată de muncitori și muncitoare.

Au luat cuvîntul tovarășii Romașcanu, Sandu Lieblich, Niculi și Parfene, care au protestat împotriva teroarei în general și împotriva proceselor din Cluj și București, în special.

La urmă s-a votat următoarea

Moțiune

Muncitorimea din Iași, adunată în ziua de 6 septembrie 1928 la întrunirea publică convocată de Comisia Locală a Sindicatelor Unitare, luînd cu indignare cunoștință de intenția clasei stăpînitore de a dizolva, — prin înscenare de procese — Sindicatele Unitare, singurele organizațiuni de apărare ale muncitorimei exploatare, protestează împotriva acestor înscenări și cere stingerea procesului împotriva conducătorilor muncitorimii, — proces ce se judecă acum la Cluj, precum și stingerea procesului de dizolvare a Sindicatelor Unitare din București.

Cerem de asemenea încetarea terorii și intrarea în legalitate prin completa libertate de organizare.

Brașov

Comisia Sindicatelor Unitare din Brașov a trimis guvernului următoarea telegramă-protest:

„Muncitorii organizați în sindicatele unitare din Brașov protestează cu toată energia împotriva judecării procesului muncitoresc de la Cluj și care nu e altceva decît o înscenare răuvoitoare.

Cere încetarea imediată a procesului, încetarea procesului intentat împotriva sindicatelor unitare, amnistia generală pentru deținuții și condamnații politici, libertatea cuvîntului, a presei, a adunărilor și libertate sindicatelor“.

Ploiești

La 6 septembrie a avut loc la Ploiești întrunirea lucrătorilor din Rafinăriile de Petrol, la care, după ce au vorbit tovarășii Florească și Șerban, s-a votat următoarea

Moțiune

Noi, muncitorii din rafinăriile și fabricile de petrol din orașul Ploiești, întruniți în ședința de breslă astăzi joi 6 septembrie; luînd cunoștință că la Cluj urmează să se judece la Consiliul de Război procesul intentat unui număr de 76 muncitori manuali și intelectuali care fac parte din organizațiile noastre muncitorești unitare, și cum acest proces, ca dealtfel toate celelalte procese, e făcut în scopul de a condamna la ani de închisoare o sumedenie de oameni nevinovați față de nici o lege:

Protestăm cu energie împotriva acestor înscenări îndreptate contra conducătorilor muncitorimii din România. Cerem stingerea procesului și punerea în libertate a tuturor celor arestați atît la Cluj, cît și la Galați; cerem intrarea în legalitate.

București

Sindicatelor Muncitorești Unitare din București au trimis următoarea telegramă de protest Consiliului de Război din Cluj:

D-lui Colonel Păcală, președintele Consiliului de Război al Corp. VI. Armată Cluj.

Sindicatelor Muncitorești din București: metalurgiști, tipografi, timplari, croitori, cizmari, frizeri, funcționari, brutari, chelneri și ceferiști, protestează împotriva înscenării de către Siguranță a procesului celor 76 de muncitori și intelectuali. Ne solidarizăm cu întreaga activitate desfășurată de sindicatele unitare. Cei 76 muncitori și intelectuali au luptat pentru dezrobirea clasei muncitoare de sub jugul capitalist și de întreaga lor activitate sînt responsabili numai în fața clasei muncitoare ai cărei fii sînt.

În numele muncitorilor din București cerem: Stingerea procesului și eliberarea acuzaților arestați. Secretarul Sindicatelor Constantin Trandafirescu.

*

Comitetul Central de Ajutorare de pe lângă Sindicatelor Unitare din România protestează împotriva deschiderii procesului contra celor 76 de muncitori și intelectuali din Cluj, care în majoritate sînt membrii sindicatelor noastre și cere stingerea acestui proces și eliberarea celor arestați. Secretar Lotti Foriș.

VIATA MUNCITOARE; anul V, nr. 35 din 23 sept. 1928, p. 2, București.

Pentru stingerea procesului de la Cluj.

Protestul muncitorilor din Brașov.

Sindicatelor Unitare din Brașov au trimis Consiliului de Miniștri și Consiliului de Război din Cluj următoarea telegramă:

„Muncitorii organizați în Sindicatelor Unitare din Brașov protestează din toată energia împotriva ținerii procesului care se află în prezent la Cluj și care nu e altceva decît o înscenare răuvoitoare. Deci cerem: Încetarea imediată a procesului, Încetarea procesului intentat împotriva Sindicatelor Unitare, Amnistia generală pentru deținuți și condamnații politici. Libertatea cuvîntului, presei, adunării și libertatea sindicatelor.

Sindicatelor Unitare din Brașov.“

ÎNAINTE; anul III, nr. 1 din 23 sept. 1928, p. 4, București.

Protestul Blocului Muncitoresc și Țărănesc.

Consiliului de război din Cluj i s-a mai trimis următoarea telegramă:

„Domnule președinte,

Comitetul Central și Comitetele din București ale Blocului Muncitoresc și Țărănesc, constatînd din ordonanța definitivă, din intero-

gatoriile acuzaților și din arătările apărării că procesul ce vi s-a înfățișat spre judecare este o înscenare a Siguranței și un asalt reacționar împotriva celor mai elementare drepturi și libertăți cetățenești și muncitorești, protestează împotriva continuării procesului și cere stingerea lui și eliberarea tuturor acuzaților.

În numele Comitetului Central, N. Popescu-Doreanu.

În numele Comitetului din București, C. Trandafirescu.

În numele comitetelor de cartiere din București, Al. Popescu, I. Tatu, Gh. Toacă, Șt. Stoiciu, Marin Neflin, Marin Păsărică.

ÎNAINTE; anul III, nr. 1 din 23 sept. 1928, p. 4, București.

Rezistența cetățenească.

Într-un recent număr din „Adevărul”, d. Dem. Dobrescu — președinte al Uniunii Avocaților din România și membru marcant al partidului național-țărănesc — aruncă din nou ideea unei rezistențe cetățenești.

Fapt important este că d. Dobrescu vorbește și scrie despre rezistența cetățenească. Trimițându-ne destul de departe în trecut, d-sa, după ce face un istoric al tiranilor și dictaturilor ce se pierd în noaptea timpurilor greco-romane, constată că dacă tiranii sint de vină, și masele au vina lor. Și lansează parola rezistenței de jos la violența și teroarea de sus.

Ideea rezistenței maselor în fața teroarei guvernelor burgheze formează unul din punctele esențiale ale programului nostru. Este una din primele cerințe ale maselor de muncitori, țărani, mici comercianți, mici negustori și intelectuali, pentru ale căror interese primordiale luptă și această gazetă.

Sintem destul de obișnuiți cu bogăția d-sale în idei și sfaturi salvatoare. Este aproape specialist în această privință. N-am avea decît să aruncăm o privire asupra activității sale publice și publicistice din ultimii ani, și am întări cu prisosință afirmarea noastră.

Chiar acum o lună, la congresul general al avocaților din România — ținut la Craiova —, d. Dobrescu a aruncat o altă idee generoasă și democratică: înființarea unui contencios cetățenesc, care să ia act de toate abuzurile, de toate călcările de lege, spre a trece grabnic la lupta contra lor.

Dar și contenciosul, ca și rezistența cetățenească, și ca toate marile idei și inițiative lansate de d. Dobrescu, au rămas cuvinte care zboară sau simple dorinți scrise.

În acest timp masele impinse de mizerii și teroare au dus lupta, fără să simtă cot la cot cu ele, pe d. Dobrescu. Chiar uriașul proces muncitoresc din Cluj, la care în cele din urmă s-a dus și d. Dobrescu — nu este decît o mare etapă în lupta pe care păturile cele mai conștiente din muncitorime o duc tocmai spre a organiza cît mai grabnic o adevărată și eficace rezistență a maselor, pe care fără îndoială că d. Dobrescu o va repudia.

Pentru stingerea procesului de la Cluj

Peste 15.000 de muncitori din Ardeal au semnat un memoriu

Înscenarea de la Cluj împotriva Sindicatelor Unitare a provocat o vie agitație în rândurile muncitorilor. Aproape din toate orașele au fost înaintate atît Consiliului de Război, cît și autorităților din București, proteste prin care se cerea stingerea procesului de la Cluj și ridicarea tuturor măsurilor excepționale îndreptate contra sindicatelor.

Din Ardeal a sosit în Capitală o delegație de muncitori reprezentînd organizațiile sindicale unitare din Timișoara, Arad, Oradea, Cluj, Tg.-Mureș, Brașov, Sibiu, Lugoj, Mediaș etc. Delegația avînd un memoriu semnat de peste 15.000 de muncitori ardeleni, s-a prezentat autorităților superioare și la președinția Consiliului de miniștri, cerînd închiderea procesului de la Cluj, liberarea acuzaților, redeschiderea localurilor sindicale închise și ridicarea tuturor măsurilor excepționale luate împotriva mișcării muncitorești.

Rezultatul demersurilor nu se cunoaște încă.

ÎNAINTE; anul III, nr. 4 din 14 oct. 1928, p. 1, București.

PETRU BUNTA

DIE ÖFFENTLICHE MEINUNG ÜBER DEN KLAUSENBURGER ARBEITERPROZESS VON 1928 (PRESSESTIMMEN)

(Zusammenfassung)

Nach dem Verbot der RKP (1924) setzte die Repressivmacht des bürgerlich-gutsherrlichen Regimes die Verfolgung der fortschrittlich-revolutionären Kräfte und insbesondere der Kommunisten ununterbrochen fort. Auf Grund des Mirzescu-Gesetzes wurden in allen Industriezentren, auf dem Dorfe und in den Reihen der Intelligenz zahlreiche Verhaftungen vorgenommen. In den den Arbeitern und anderen fortschrittlich gesinnten Kräften angestengten Prozessen wurden Tausende Urteile zu schwerem Kerker oder hohen Geldstrafen ausgesprochen. Gegen die Repressivmassnahmen des Regimes erhoben sich die demokratischen Kräfte und in erster Reihe die Arbeiterklasse. Die Stellungnahme dieser fortschrittlichen Kräfte wurde in zahlreichen Presseberichten festgehalten aus denen einige repräsentative Auszüge wiedergeben werden.

MUZELOGIE

★

RESTAURARE — CONSERVARE

★

**OCROTIREA PATRIMONIULUI
MUZEAL**

DESPRE LECȚIA DE ISTORIE LA MUZEU

Problema relației școală-muzeu constituie în ultimul timp un subiect tot mai frecvent abordat. Desigur, modalitățile potențiale ale acestei colaborări sint multiple și, firește, există posibilități reale pentru diversificarea și amplificarea lor în continuare¹. Interesul pentru o atare colaborare este lesne de înțeles și se explică prin aceea că ambele instituții — deși o fac cu mijloace, posibilități și într-un cadru organizatoric diferit — se întîlnesc pe coordonatele aceluiasi scop: educația și instrucția. În cele ce urmează ne vom ocupa de un aspect mai puțin abordat sau, mai bine zis, mai puțin aprofundat pînă acum, anume de problemele pe care le ridică organizarea și desfășurarea lecțiilor de istorie la muzeu și concluziile ce se pot desprinde dintr-o activitate de acest fel². Ideile pe care le vom expune se bazează pe experimentele făcute prin organizarea unor lecții la muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca, cu elevii școlii generale din Apahida. Ele trebuie privite deci, în primul rînd, ca o contribuție de ordin practic și metodic.

Sint bine cunoscute și pe larg dezbătute sarcinile calitativ noi ce revin istoriei în formarea unei concepții înaintate despre lume și viață, în instruirea și educarea tinerei generații. În acest context, studiul istoriei nu se mai poate reduce la procedeul simplist, unilateral, al predării de către profesor și la memorarea mecanică a unor date de către elevi, adică la o acumulare factologică cantitativă a cunoștințelor. Dimpotrivă, studiul istoriei trebuie să aibă ca obiectiv central și permanent înțelegerea profundă a însăși legilor care guvernează dezvoltarea și progresul societății. Numai în acest fel istoria, ca obiect de învățămînt, își va atinge scopul ei adevărat, acela de „magistra vitae“.

În vederea realizării acestui deziderat, se impune, ca o necesitate, lărgirea continuă a gamei de metode, care, completîndu-le, îmbogățindu-le mereu și chiar înlocuindu-le de la caz la caz pe cele clasice, tradiționale,

---

¹ Referitor la posibilitățile și căile de colaborare dintre școală și muzeu vezi de exemplu I. Pataki, V. Popa, în *ActMuz*, 1956, p. 64—68; Aron Petric, B. Bratu, *Curs de metodică predării istoriei*, București, 1962, p. 77—78, 107—109; Al. Ligor, în *RevMuz*, 3, 1967, p. 235; M. Popescu, în *RevMuz*, 6, 1968, p. 567—569; E. Ioniță, în *RevMuz*, 1, 1969, p. 45; T. Sinigalia, în *RevMuz*, 2, 1972, p. 112—113; T. Mucica, G. Ciacalopol, în *RevMuz*, 3, 1972, p. 241—243; L. Ștefănescu, în *RevMuz*, 5, 1973, p. 470; A. M. Ardos, în *ActaMN*, 12, 1975, p. 413—417; idem, în *ActaMN*, 13, 1976, p. 621—630.

² Pentru unele aspecte legate de lecția la muzeu vezi A. Petric, B. Bratu, *loc. cit.*; T. Gafar, *Metodică predării istoriei*, București, 1968, p. 186—192; T. Mucica, G. Ciacalopol, *loc. cit.*; L. Tănăsescu, în *Muzeul Național*, 2, București, 1975, p. 71—74; P. Pavlide, în *Muzeul Național*, 2, 1975, p. 49—51.

să ducă la o cit mai bună înțelegere și fixare a cunoștințelor, adică la creșterea eficienței procesului instructiv-educativ³. În cadrul acestor preocupări se înscrie și lecția de istorie la muzeu.

Pentru a-și realiza obiectivele menirii sale, profesorul de istorie nu poate și nu trebuie să facă abstracție de inestimabilele tezaure de muncă, experiență și gândire umană, cuprinse și oglindite sintetic, în evoluția lor, în variatul patrimoniu documentar pe care-l păstrează muzeul. Exponatele muzeului constituie mărturii directe, nemijlocite ale trecutului. Prin semnificația lor, prin ambianța și prin modul de prezentare, ele capătă o valoare instructiv-educativă deosebită, imprimînd în același timp imagini puternice, persistente. Pentru profesor se pune deci problema valorificării acestui mediu, pe care-l reprezintă muzeul, inclusiv prin organizarea unor lecții, evident, ținîndu-se totdeauna seama de posibilitățile pe care le oferă materialul existent în muzeu, în raport cu cerințele procesului instructiv-educativ. Cu condiția unei organizări și pregătiri prealabile, a profesorului și elevilor, muzeul poate constitui un mediu deosebit de propice pentru desfășurarea unor lecții de istorie. Prezența materialului concret din expoziția muzeului oferă o ambianță unică în felul ei, care ajută și stimulează elevii la asimilarea mai profundă, am zice pe viu, a unor noțiuni sau aspecte, pentru înțelegerea căroră, în clasă (oricît ar fi de dotată școala cu material didactic), profesorul trebuie să facă apel numai — sau mai ales — la imaginația și intuiția elevilor, fapt care poate da naștere la viziuni deformate sau incomplete la unii elevi. Posibilitățile reale de eliminare a ambiguităților, datorate abstractizărilor, constituie deci unul din avantajele pe care le conferă lecției de istorie ambianța muzeului. Dar acesta nu este singurul avantaj. Prezența exponatelor, prin elementele noi pe care le introduce în lecție, prin atmosfera specifică, captează atenția elevilor, îi apropie de realitatea materială și de esența fenomenelor prezentate. Totodată, contactul cu exponatele mărește gradul de înțelegere și asimilare, stimulează interesul elevilor pentru izvorul istoric concret, ca și prețuirea lor față de aceste izvoare, care constituie de fapt dovada grăitoare, directă, a existenței și muncii creatoare a strămoșilor. Desfășurarea unor lecții la muzeu poate stimula într-o mare măsură însuși interesul elevilor pentru istorie, pentru lecturi suplimentare. În orice caz, șansa de a-i transforma în „prietenii ai muzeului“, în sensul de beneficiari, de „consumatori“ convinși ai spiritualității pe care o emană această instituție, are în acest fel sorti mult mai mari de realizare. În fine, desfășurarea unor lecții la muzeu, ca și aprofundarea aspectelor pe care le ridică astfel de lecții, ni se par a fi cu atît mai actuale, cu cît ele se înscriu în orientarea promovată azi cu consecvență, în pedagogie și metodică, prin care se urmărește acordarea unei priorități justificate metodelor moderne, de exemplu cea vizuală, pe care profesorul va trebui s-o promoveze în cadrul unor lecții de acest fel. Dealtfel, și alte metode moderne, cum sînt

³ Vezi F. Stănculescu, în *Studii și articole de istorie*, 22, 1973, p. 129—139; C. Dinu, în *Revista de pedagogie*, decembrie 1976, p. 20 și urm.

invățarea prin descoperire⁴, utilizarea conversației euristice⁵, ca și învățarea prin problematizare (ce impune restructurarea întregului conținut al materiei, metodelor și formelor de organizare ale predării-învățării)⁶, își află posibilități largite de aplicare în cadrul lecției desfășurate la muzeu. Toate aspectele enunțate, anume posibilitățile reale și multiple de eliminare a abstractizărilor, stimularea interesului, atenției și, în consecință, sporirea gradului de participare activă a elevilor, datorită elementelor noi, concrete și inedite pe care le oferă exponatele, constituie tot altele argumente ce pledează pentru organizarea unor lecții la muzeu, lecții care contribuie la creșterea calității și eficienței procesului instructiv-educativ.

Un aspect important îl constituie alegerea temei pentru lecția (sau lecțiile) la muzeu, iar această alegere e condiționată de posibilitățile pe care le oferă muzeul (în raport cu cerințele procesului instructiv-educativ), deoarece unele teme pot fi excelent ilustrate, iar altele mai modest, aceasta depinzând, desigur, de mărimea, profilul și specializarea diferitelor muzee. Se va opta deci pentru acele lecții, a căror tematică, aflându-și o bogată și reprezentativă ilustrare în cadrul muzeului, justifică necesitatea alegerii acestei instituții drept cadru de desfășurare a lecției, oferind totodată garanția obținerii unor rezultate superioare.

Temele care, prin specificul lor, se recomandă pentru a fi tratate în cadrul unor lecții organizate la muzeu sînt mai ales cele referitoare la dezvoltarea culturii materiale (unelte, agricultură, meșteșuguri) în diferitele etape ale evoluției istorice. Astfel de teme își găsesc o extrem de bogată ilustrare în exponatele muzeelor. În acest sens, cu mari șanse de reușită, se poate alege ca temă a unei lecții studiarea și fixarea problemelor privind evoluția culturii și societății omenesci din epoca metalelor, în raport cu etapele precedente, respectiv paleolitic și neolitic. Există însă o serie de alte teme ce-și află în muzeu un bogat material documentar pentru ilustrarea completă și adecvată a diferitelor aspecte. De exemplu, pentru cultura daco-geților, pentru perioada romană, respectiv problema romanizării și continuității, marea majoritate a muzeelor oferă, prin materialele arheologice extrem de bogate, prin machete, mulaje și ilustrații, o bază documentară variată, sugestivă și de maximă importanță pentru înțelegerea evoluției istorice, a formării și continuității neîntrerupte a poporului român pe aceste meleaguri.

Atenția deosebită care trebuie acordată alegerii temei rezidă și din aceea că lecțiile la muzeu nu pot fi prea numeroase; ele nu se pot permanentiza, adică nu se pot substitui integral modului cotidian de desfășurare a procesului instructiv-educativ în cadrul școlii. Pe de altă parte, datorită diversității sarcinilor și ariei instructiv-educative mai largi a muzeului, arie care nu se limitează numai la mediul școlar, muzeul nu poate fi transformat într-o „sală de curs” permanentă. Atrăgînd atenția asupra acestor aspecte, dorim să subliniem doar faptul că o serie de

⁴ V. Popa, în culegerea de studii: *Modalități de activizare a elevilor la istorie și filozofie*, facultatea de istorie și filozofie a Universității Babeș-Bolyai, Cluj, 1976, p. 131—146.

⁵ V. Popa, *op. cit.*, p. 90—113.

⁶ V. Popa, M. Tóth, în culegerea de studii citată la n. 4, p. 115—129.

factori duc la limitarea numărului lecțiilor de istorie care se pot ține la muzeu. Această limitare a numărului lecțiilor la muzeu trebuie privită deci ca un fapt obiectiv, de care nu se poate face abstracție, dacă dorim să ne plasăm în domeniul posibilităților reale și nu al discuțiilor teoretice, fără acoperire. Sintetizând cele expuse, rezultă că tema lecției la muzeu trebuie judicios aleasă, pentru a se obține o maximă eficiență, prin materialele aflate la muzeu, care să justifice organizarea ei în afara clasei. O astfel de lecție trebuie să ducă la consolidarea temeinică a cunoștințelor acumulate anterior, la înțelegerea și asimilarea profundă a noilor cunoștințe, cât și la deschiderea largă a orizontului elevilor, în urma contactului direct cu izvoarele istoriei.

Ieșind oarecum din normele și mediul cotidian, clasa, al procesului instructiv-educativ, lecția la muzeu necesită — din acest motiv — o pregătire prealabilă minuțioasă. Profesorul trebuie deci să se pregătească ținând cont de temă, de tipul lecției și de obiectivele pe care și le-a fixat. Va trebui să țină seamă de particularitățile de vîrstă ale elevilor, de gradul de pregătire a acestora, de dezvoltarea lor intelectuală, de capacitatea lor de observație, percepție și gândire.

Lecția face necesară pentru profesor o vizită prealabilă de studiu și documentare la muzeu, unde va trebui să se pună la curent cu modalitățile de organizare a expoziției, să cunoască îndeaproape cuantumul materialelor care-l interesează pentru lecție, să aleagă exponatele cele mai reprezentative, care pot forma imagini vii, pot stîrni interesul și curiozitatea elevilor, stimulîndu-le percepția și gândirea, antrenîndu-i astfel la o participare activă în desfășurarea lecției. Pregătirea elevilor pentru lecție este de asemenea un aspect deosebit de important, căruia trebuie să i se acorde maximă atenție. În primul rînd considerăm că o lecție la muzeu nu poate da rezultatele scontate dacă elevii nu au făcut, sub conducerea profesorului, o vizită prealabilă la muzeu, adică dacă nu cunosc muzeul, căci, în acest caz, curiozitatea, „neastîmpărul“ firesc vîrstei îi va atrage și spre exponatele sau sălile privind alte epoci, dispersîndu-le atenția. Mai ales pentru elevii de clasa a V-a, lecția de istorie la muzeu trebuie să fie precedată de o vizită prealabilă, cu care prilej se va insista asupra exponatelor privind istoria antică, pe care o vor studia. Dealtfel, dacă vizitele cu scop general vor fi repetate și la începutul cursurilor din clasele următoare (cînd, în mod firesc, se va insista asupra exponatelor de istorie medie, modernă și contemporană, adică asupra epocii pe care o studiază în anul respectiv), randamentul muncii va fi superior.

Referitor la tipurile de lecție ce se pot desfășura la muzeu, două din acestea se pot solda cu rezultate deosebite, anume *lecția de comunicare de noi cunoștințe* și *lecția de recapitulare, sistematizare și fixare a cunoștințelor*. Pentru lecțiile de comunicare, exponatele muzeului crează mediul propice transmiterii noilor cunoștințe, oferind posibilitatea asimilării dinamice, în contextul realizării unei participări active și permanente a elevilor. Același mediu crează și oferă posibilități optime și pentru lecțiile de recapitulare, sistematizare și fixare a cunoștințelor, în cadrul cărora, pe baza exponatelor din muzeu, se pot aprofunda și lărgi cunoștințele și noțiunile acumulate anterior. Printr-o conversație con-

tinuă, axată pe, și stimulată de materialul concret, se poate realiza o structurare, sistematizare și fixare a cunoștințelor pe probleme, mult mai temeinică decât în cadrul clasei. Cu ocazia unor lecții de acest tip, apare posibilitatea reală de a lămurii unele aspecte ce pot fi mai bine ilustrate și fixate pe baza materialului din muzeu.

Există ideea că la muzeu se pot desfășura *lecții introductive*⁷, *lecții de verificare și control a cunoștințelor* și *lecții în care, pe baza exponatelor, să se illustreze capitolele predate anterior*⁸. Referitor la lecțiile introductive, nu avem convingerea că ele își pot atinge integral scopul, mai ales la clasa a V-a, unde la lecțiile introductive se discută și se formează primele noțiuni de cronologie. Or, elevii neavând încă cunoștințele necesare, pe care să se poată exersa noțiunile de cronologie, apare prematură utilizarea materialului din muzeu pentru ilustrarea acestor noțiuni. Referitor la lecțiile de verificare și control, facem observația că nu este tocmai nimerit procedeul de a pretinde elevilor (la verificarea cunoștințelor) ca ei să exemplifice și să integreze materialul din muzeu în răspunsurile lor asupra celor învățate la lecțiile anterioare în clasă, din moment ce, la predare, aceste materiale nu au putut fi utilizate. Nefiindu-le elevilor cunoscut anterior materialul, devine necesară o permanentă intervenție a profesorului, fapt care duce la diminuarea sensibilă a șanselor de a se atinge scopul unor astfel de lecții. În ceea ce privește lecțiile preconizate pentru ilustrarea unor capitole predate, considerăm că acest scop se poate atinge, cu același succes, în cadrul unei vizite la muzeu, organizată în timpul liber, adică în afara programului școlar, dar, mai ales, printr-o lecție specială de recapitulare și fixare a cunoștințelor, organizată la muzeu.

Referitor la desfășurarea lecțiilor la muzeu, există propunerea⁹ ca în incinta muzeelor să se amenajeze o sală specială, de curs, pentru astfel de lecții, în care să fie aduse materialele necesare lecției. După părerea noastră procedeul propus nu este cel mai potrivit, deoarece, în acest fel s-ar diminua, în mare măsură, însuși scopul unor astfel de lecții, prin care se urmărește desfășurarea procesului instructiv-educativ în ambianța nemijlocită a exponatelor, adică a izvoarelor istorice. Procedând după propunerea amintită, ar însemna să schimbăm doar sala de curs a școlii cu o altă sală și, în acest caz, ar fi mai nimerit să fie împrumutate materialele necesare de la muzeu, scutind elevii de o deplasare care își pierde de fapt rostul, cu atât mai mult cu cât această deplasare necesită, în cele mai multe cazuri, schimbări în programul școlar din ziua respectivă.

Lecția la muzeu presupune un considerabil efort suplimentar din partea profesorului. Dar utilitatea acestei munci suplimentare este de necontestat și ea se manifestă pe două planuri. Prin problemele pe care le ridică, prin contactul cu specialiștii, prin necesitatea de a cunoaște materialele, de a fi la curent cu rezultatele ultimelor cercetări, prin reîmprospătarea cunoștințelor sale, lecția la muzeu contribuie efectiv și

⁷ M. Banu, A. Moldoveanu, în *Gazeta Învățământului*, nr. 464/1958.

⁸ Vezi T. Gafar, *op. cit.*, p. 186.

⁹ T. Mucica, G. Ciacalopol, *loc. cit.*

substanțial la ridicarea însăși a nivelului de pregătire al profesorului în domeniul specialității sale. Pregătirea prealabilă, cadrul nou de desfășurare pe care-l reprezintă muzeul, necesitatea de a căuta cele mai adecvate mijloace și procedee de „integrare” a materialului din muzeu în desfășurarea lecției, vor contribui și la îmbogățirea experienței metodice a profesorului.

Contribuind la dezvoltarea spiritului de observație, a gândirii active, a intelectului elevilor, la activizarea și conștientizarea percepției și asimilării, lecția la muzeu contribuie la creșterea valorică a procesului instructiv-educativ. În acest sens, comparațiile făcute pe baza unor teste (cu întrebări identice) efectuate pentru aceeași lecție, cu două clase paralele, dintre care numai una a avut lecția respectivă la muzeu, arată o creștere substanțială, de peste 50%, a valorii cunoștințelor și răspunsurilor în cazul clasei care a avut lecția la muzeu. Și, ceea ce e mai important, această creștere a fost posibilă mai ales datorită ridicării nivelului de cunoștințe al elevilor slabi, adică al acelor elevi care, de regulă, nu-și aprofundează cunoștințele prin studiu individual în afara școlii. În cazul acestor elevi se poate deci aprecia că lecția la muzeu a contribuit la mai buna înțelegere și fixare a cunoștințelor, încă din faza de comunicare.

Cele citeva aspecte expuse în prezenta lucrare conduc la următoarele concluzii. În primul rând e de relevat faptul că desfășurarea unor lecții la muzeu este întru totul realizabilă, atât din punctul de vedere al profesorului, cât și prin posibilitățile pe care le oferă instituția muzeală. Trebuie subliniată apoi utilitatea deosebită pentru procesul instructiv-educativ a lecțiilor desfășurate la muzeu, ele contribuind atât la ridicarea nivelului valoric al pregătirii elevilor, cât și la perfecționarea profesional-metodică a profesorului. Desigur, lucrarea nu și-a propus și nici nu pretinde să fi epuizat toate aspectele legate de desfășurarea lecției de istorie la muzeu, scopul ei fiind acela de a expune câteva idei ce le-am desprins în urma experimentelor efectuate.

E. VASILIEV

À PROPOS DES LEÇONS D'HISTOIRE AU MUSÉE

(Résumé)

On y expose quelques particularités des leçons d'histoire au musée, en insistant sur certains problèmes d'ordre méthodologique.

ANCHETA „S.P.V. 1977“* LA MUZEUL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI. REZULTATE ȘI CONCLUZII

Definiția muzeului, cuprinsă în articolul al 3-lea din Statutul ICOM-ului, adoptat la cea de a XI-a Adunare a sa generală, stabilește funcțiile de bază ale muzeelor și relevă rolul lor în societate, ca instituții științifice și cultural-educative¹. În condițiile lumii contemporane, în care instrucția și educația au devenit probleme de interes mondial — pe de o parte în urma ridicării permanente a nivelului de cultură, pe de alta ca rezultat al exploziei de informații și cunoștințe noi, cauzată de revoluția tehnico-științifică — funcția educativă a muzeului câștigă o importanță din ce în ce mai mare². Într-adevăr, muzeul, care operează cu obiecte concrete, acționind direct, prin intermediul imaginii vizuale, asupra percepției, este un for educativ în sensul cel mai larg³. Expoziția muzeală — una din principalele forme de manifestare ale activității muzeului — realizează o informare selectivă, accesibilă tuturor, rapidă, dar și cuprinzătoare, în mod direct, prin mijlocirea obiectelor de muzeu, obținând trăiri emoționale pe care informațiile scrise (cartea de specialitate, de exemplu) niciodată nu le ating⁴. Deci funcția educativă rezultă din însăși natura, din esența muzeului, instituție de cultură care ocupă

* „Sondarea preferinței vizitatorilor 1977“.

¹ *Nouvelles de l'ICOM* (în continuare *ICOM*), 27, 1974, nr. 3—4, supliment, p. 1.

² J. Beneš, *ICOM '71 o vychove v muzeich*, în *Muzejni a Vlastivedná Práce*, IX, 1971, nr. 4, prezentare succintă în *Figyelő*, 1975, nr. 1, p. 83; W. W. Taylor, *Les musées et l'éducation*, în *Museum*, Lausanne, XXIII, 1970/71, nr. 2, p. 129; J. Jelinek, *Musée moderne, musée vivant*, în *Museum*, Lausanne, XXVII, 1975, nr. 2, p. 54.

³ N. Lupu, *Rolul expoziției de muzeu în educația științifică și patriotică a maselor*, în *RevMuz*, I, 1964, nr. 1, p. 55; Gr. Morley, *Exposé sur les musées d'Asie et du Pacifique: leur caractère général et leurs possibilités sur le plan régional et international*, în *ICOM*, 26, 1973, nr. 1, p. 2; G. Motsny, *Les musées et les problèmes de la vie quotidienne*, în *Museum*, Lausanne, XXV, 1973, nr. 1—2, p. 109; J. Jelinek, op. cit., p. 53; A. M. Razgon, *Musées et instruction générale pluridisciplinaire en U.R.S.S.*, în *Museum*, Lausanne, XXVIII, 1976, nr. 1, p. 29.

⁴ *ICOM*, 22, 1969, nr. 3, p. 3; nr. 4, p. 3; J. Jelinek, *Les musées en tant qu'instruments de diffusion de la culture et leur action pour toucher un plus large public*, în *ICOM*, 23, 1970, nr. 1, p. 3; A. B. Zaks, *Einige Probleme der Ausstellungsarbeit in der U.d.S.S.R.*, în *Neue Museumskunde*, XV, 1972, nr. 2, p. 117, 118; L. Roșu, *Funcția educațională și relația sa cu celelalte funcții de bază ale muzeului — cercetarea și conservarea patrimoniului*, în *RevMuzMon*, XII, 1975, nr. 4, p. 2; Y. R. Galicia, *Créer son musée: une expérience communautaire*, în *ICOM*, 29, 1976, nr. 4, p. 11; A. M. Razgon, op. cit., p. 29; H. Varine-Bohan, *Le musée moderne: conditions et problèmes d'une rénovation*, în *Museum*, Lausanne, XXVIII, nr. 3, p. 129, 131.

un loc de frunte în educarea științifică și patriotică a maselor, în formarea conștiinței sociale⁵.

Muzeul își exercită funcțiile sale, își îndeplinește rolul social în măsura în care reușește să capteze interesul publicului și să contribuie la îmbogățirea patrimoniului spiritual al acestuia⁶. Aspectele relației muzeu-public constituie subiectul unor preocupări permanente în lumea muzeistică. Trăgând concluziile dezbaterilor celei de a IX-a Conferințe generale ICOM, una dintre rezoluții formulează astfel sarcinile muzeului: de a contribui la dezvoltarea mediului social, de a-și extinde serviciile și asupra acelor categorii de oameni care nu au beneficiat încă de ele, de a cerceta nevoile reale ale societății și de a căuta modalitățile efective ale influenței educative exercitate asupra publicului⁷. În contextul unor susținute preocupări cu privire la relația muzeu-public se înscrie și înființarea, în 1976, a unei comisii speciale ICOM: comisia MPR (Museum Public Relations)⁸. Comisia, la fel ca serviciile pentru relații cu publicul din cadrul muzeelor, acționează în două direcții: pe de o parte, pentru a găsi mijloace de a ajuta publicul — de compoziție atât de eterogenă — în cunoașterea muzeului, de a trezi interesul acestuia pentru multiplele acțiuni muzeale, pe de alta, pentru a sprijini muzeul în desfășurarea unor activități care să rețină cât mai mult interesul și să atragă aprecierea publicului⁹.

Eficiența muzeului ca sursă de propagandă culturală depinde de gradul în care vine în întîmpinarea cerințelor publicului¹⁰. Sondarea preferințelor publicului se impune deci printre principalele căi de comunicare permanentă între muzeu și public. Analizînd rezultatele unei anchete inițiate de cea de a X-a Conferință generală ICOM, președinta comisiei speciale MPR a arătat că din cele 104 muzee care au răspuns la chestionar doar 50% au desfășurat asemenea sondaje. Totodată ea a subliniat necesitatea generalizării unui astfel de tip de acțiuni¹¹.

⁵ B. Zderciuc, *Funcția muzeului în societatea contemporană*, în *RevMuzMon*, *Seria Muzeu*, XI, 1974, nr. 2, p. 3; I. Antonescu — G. Stoica, *Funcția cultural-educativă a muzeelor în societatea contemporană*, în *RevMuzMon*, XII, 1975, nr. 4, p. 5.

⁶ F. Filip—M. Bălănci, *Considerații asupra relației muzeu-public în cadrul Muzeului tehnic „prof. ing. Dimitrie Leonida” din București*, în *RevMuzMon*, *Seria Muzeu*, 1978, nr. 2, p. 23; Fl. Georgescu—V. Leahu—M. Dumitriu, *Muzeu—instrucție—educație*, în *RevMuzMon*, *Seria Muzeu*, 1978, nr. 4, p. 43.

⁷ J. Beneș, *op. cit.*, p. 91—92; vezi și problemele discutate la Seminarul pentru o mai bună adaptare a muzeelor la necesitățile lumii moderne, organizat de ICOM la Bangui, între 2—12 aprilie 1976: M. K. Aithnard, *Le musée et le développement socio-économique en Afrique*, în *Museum*, Lausanne, XXVIII, 1976, nr. 4, p. 185.

⁸ ICOM, 30, 1977, nr. 1, p. 7. În 1978 numărul membrilor a crescut de la 24 la 29 și este în continuă amplificare, vezi ICOM, 31, 1978, nr. 1—4, p. 25.

⁹ C. Bellow, *Musées et relations publiques*, în ICOM, 29, 1976, nr. 1—2, p. 4, 5.

¹⁰ I. Finley—G. O. Jones, *Tradition et progrès: la révolution muséologique*, în *Museum*, Lausanne, XXIII, 1970/71, nr. 2, p. 95, 98; R. H. Singleton, *Interactions: le musée à l'oeuvre dans la communauté*, în *Museum*, Lausanne, XXIII, 1970/71, nr. 2, p. 113; ICOM, 28, 1975, nr. 2—3, p. 45; H. Varine-Bohan, *op. cit.*, p. 127, 128; C. Nelega, *Perspectivile teoretice și metodologice ale investigației sociologice privind relația muzeu-public (I)*, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 615.

¹¹ C. Bellow, *op. cit.*, p. 8. O anchetă din 1969—1970 relevă și în cazul sistemului muzeal românesc doar începuturi timide în acest sens: din 65 de muzee cercetate, numai 20% au întreprins sondarea preferințelor publicului. Vezi Fl. Geor-

Răspunzînd cerințelor reale de depistare a unor cit mai potrivite soluții pentru a îndeplini sarcina de vehiculare spre public a valorilor muzeale, Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca a organizat o anchetă sociologică, bazată pe sondarea preferințelor vizitatorilor¹².

Deoarece acțiunea de făurire a unei noi conștiințe sociale, de dezvoltare a unor trăsături etice și spirituale proprii omului zilelor noastre se îndreaptă spre întregul popor, activitatea cultural-educativă a muzeului nu trebuie să se restrîngă la elevi sau studenți¹³. Aceasta cu atît mai mult, cu cit instituțiile de învățămînt de toate gradele, datorită conținutului specific al activității lor, sînt obligate să țină o legătură strînsă cu muzeul. Deci este recomandabilă acordarea unei atenții sporite acelor instituții sau organisme care nu sînt obligate, dar sînt interesate — pentru a-și îndeplini sarcinile sociale și politice — să se folosească de ajutorul muzeului, cum sînt organizațiile politice de masă și obștești¹⁴. În consecință, ne-am propus o investigație în rîndurile tinerilor muncitori U.T.C.-iști de la trei întreprinderi industriale clujene, chestionînd paralel și studenți care, din punct de vedere profesional, nu au tangențe cu studiul istoriei. Dealtfel, educația adulților este una dintre problemele care se pun, pe plan mondial, tot mai stringent. Cum bine este știut, în urma reducerii săptămîinii de lucru pe de o parte, și în urma prelungirii vîrstei medii de viață pe de alta, timpul liber înregistrează o continuă creștere, creînd o nouă sferă de preocupări în fața muzeelor¹⁵.

Punctul de plecare al anchetei noastre l-a constituit un vast chestionar, intitulat „Chestionar S.P.V. 1977 (Sondarea preferințelor vizitatorilor)”¹⁶. Acest material de bază a fost în așa fel întocmit, încît din cele XI puncte doar ultimele trei sînt condiționate în mod absolut de vizita în muzeul nostru. Am ales această soluție pentru a cunoaște

---

gescu—V. Leahu—M. Dumitriu, *op. cit.*, p. 44. În ultimii ani însă s-au consemnat progrese: în colaborare cu psiho-pedagogi și sociologi, în mai multe muzee s-au desfășurat anchete, vizînd — printre altele — și cerințele publicului vizitator (de exemplu, la Muzeul de artă al R.S.R., la Muzeul județean Hunedoara, la Muzeul de istorie al Transilvaniei, etc.). Vezi *Muzeul contemporan — factor activ în realizarea educației socialiste*, în *RevMuzMon, Seria Muzeu*, XI, 1974, nr. 1, p. 42; C. Nelega, *op. cit.*, p. 617. Dealtfel, o sociologie a muzeelor a apărut, la nivel mondial, abia în anii '60 ai secolului nostru, deși interesul pentru ea a existat de cînd au apărut muzeele publice. Vezi M. Eisenbeis, *Éléments pour une sociologie des musées*, în *Museum*, Lausanne, XXIV, 1972, nr. 2, p. 111.

¹² Ancheta s-a realizat cu ajutorul substanțial al cercetătorului principal Alexandru Stănescu de la Centrul de științe sociale al Universității Babeș-Bolyai, Sectorul de cercetări pedagogice Cluj-Napoca, căruia și cu această ocazie îi aducem mulțumiri.

¹³ Fl. Georgescu—V. Leahu—M. Dumitriu, *op. cit.*, p. 48.

¹⁴ *Muzeul contemporan...*, p. 43.

¹⁵ G. MacGabe, *Museums and adult education*, în *Museums Journal*, 67, 1968, nr. 4, prezentare succintă în *Figyelő*, 1975, nr. 1, p. 104, 106; W. W. Taylor, *op. cit.*, p. 129, 130. Între 14 și 17 decembrie 1972, din inițiativa UNESCO, s-a organizat chiar un simpozion internațional pe tema educației adulților în contextul educației permanente. Vezi *Symposium sur le rôle des musées dans l'éducation des adultes en vue du développement du Sud-Est Asiatique*, în *ICOM*, 26, 1973, nr. 1, p. 11.

¹⁶ Chestionarul a fost elaborat de cercetătorul principal Alexandru Stănescu, pe baza unor repere indicate de muzeograful principal Eugenia Glodariu de la Muzeul de istorie al Transilvaniei Cluj-Napoca și de autor.

nu numai preferințele vizitatorilor efectivi, ci și pe cele ale vizitatorilor potențiali. Deci, chestionarul nu s-a distribuit în muzeu, ci s-a difuzat la locurile de muncă¹⁷. Am optat pentru Fabrica de Tricotaje „Someșul“, Întreprinderea Mecanică de Material Rulant „16 Februarie“ și Întreprinderea „Metalul Roșu“. Am constatat o atitudine pozitivă față de anchetă: din 400 de chestionare împărțite s-au completat utilizabil 373 (92 din 100 la „Someșul“, 144 din 150 la „16 Februarie“ și 137 din 150 la „Metalul Roșu“). Au fost chestionați și 26 de studenți de la Institutul medico-farmaceutic, Facultatea de medicină generală și 26 de studenți de la Facultatea de științe economice. În consecință, dispunem de 425 de formulare completate, care, deși relativ puține la număr, dar adresându-se unui public foarte divers ca vîrstă și instrucție, ne permit să tragem concluzii semnificative pentru muzee și activitatea lor în general, și pentru muzeul nostru în special.

Ancheta a cuprins un public larg, de la 17 la 30 ani. Ponderea cea mai mare au avut-o cei între 20 și 25 de ani¹⁸. De asemenea, sub aspectul instrucției și al profesiei, cei chestionați au oferit o mare varietate¹⁹. Deoarece completarea numelui era facultativă, iar specificarea sexului nici nu figura printre rubricile formularului, relația numerică femei-bărbați s-a putut constata doar cu aproximație: 121 femei, 304 bărbați.

Formulind întrebările chestionarului atitudinal, ne-am propus mai multe probleme de urmărit:

1. interesul publicului (efectiv sau potențial) față de diferitele epoci istorice și influența lor în formarea conștiinței și a sentimentului de dragoste față de patrie;
2. rolul muzeului în trezirea și cultivarea interesului și pasiunii pentru istorie;
3. aspecte ale vizitei la muzeu (forma, frecvența, scopul, motivele etc.);
4. aprecierea publicului vizitator asupra muzeului nostru și eventualele sugestii pentru realizarea unei cit mai bune colaborări între muzeu și public;
5. opțiunea publicului pentru diverse forme de activitate muzeală, altele decît expoziția de bază²⁰.

¹⁷ Difuzarea s-a realizat de către muzeograful Iosif Wolf de la Muzeul de istorie al Transilvaniei Cluj-Napoca, cu sprijinul secretarilor U.T.C. de la întreprinderile respective.

¹⁸ Totalul de 425 se împarte astfel după vîrstă:

17 ani — 3	22 ani — 67	27 ani — 8
18 ani — 5	23 ani — 71	28 ani — 1
19 ani — 30	24 ani — 46	29 ani — 2
20 ani — 67	25 ani — 59	30 ani — 1
21 ani — 49	26 ani — 16	

¹⁹ 52 studenți, 4 ingineri, 179 muncitori necalificați sau neindicînd nici o calificare, 190 muncitori calificați în diverse domenii (tricotare, confecționare, lăcătușii, strungari, electricieni, forjori, turnători, frezori, sudori, modelori, cazangii, tinichigii).

²⁰ Direcții asemănătoare au fost urmărite și de alte anchete, oferindu-ne astfel posibilitatea de a lărgi aria concluziilor. De exemplu, sondajul organizat la Muzeul județean Hunedoara atinge multe din problemele chestionarului nostru.

Pentru a obține o imagine cât mai amplă despre ceea ce îi interesează în mod real în materie de istorie pe cei 425 de subiecți, am conceput un prim sistem de întrebări, care abordează din diferite direcții tema. În primul rînd s-a cerut opțiunea subiecților pentru una sau mai multe epoci istorice, pe care le consideră ca fiind cele mai interesante sau atractive pentru ei. Opțiunile s-au conturat astfel:

I. Epoca contemporană	— 233 opțiuni
II. Epoca veche	— 205 opțiuni
III. Epoca modernă	— 185 opțiuni
IV. Epoca străveche	— 162 opțiuni
V. Epoca medie	— 136 opțiuni
V. Perioada de trecere spre feudalism	— 121 opțiuni ²¹ .

Distribuția lor după categorii de vîrstă este următoarea:

Vîrsta	I	II	III	IV	V	VI
17	3	—	2	2	—	1
18	2	5	1	—	1	1
19	16	16	18	14	8	6
20	35	28	30	29	21	13
21	28	22	23	14	18	14
22	30	31	26	26	27	27
23	29	41	25	23	24	23
24	31	22	18	24	13	13
25	41	27	27	19	15	14
26	13	5	10	7	4	5
27	2	4	4	3	5	4
28	1	1	—	—	—	—
29	1	2	—	—	—	—
30	1	1	1	1	—	—
Total	233	205	185	162	136	121

A doua întrebare pune în discuție influența diverselor perioade din istoria patriei asupra conștiinței și a sentimentului de dragoste față de

Vezi C. Nelega, *op. cit.*, p. 616. Preocupări de acest gen s-au semnalat în ultimii ani și în sistemul muzeal din țările vecine. Institutul pentru educația maselor din R. P. Ungaria, de exemplu, a investigat orientarea culturală a muncitorilor din patru mari întreprinderi budapestane cu ajutorul unui chestionar mult asemănător cu al nostru. Vezi M. Andrassy, *Attekintés a Népművelési Intézet kutatási tevékenységéről*, prezentare succintă în *Tájékoztató*, 1976, nr. 3, p. 122. Sau, la Magyar Nemzeti Galéria s-au organizat două expoziții experimentale, destinate chestionării vizitatorilor pe teme speciale ale muzeelor de artă, dar și pe teme generale muzeale (compoziția publicului, frecvența la muzeu, scopul și motivele vizitei, metodele de popularizare a activității muzeale și eficiența lor etc.). Vezi K. S. Nagy—K. Nagy—I. Vitányi, *Szociológiai vizsgálat a Magyar Nemzeti Galéria I. kísérleti kiállításán*, în *Múzeum és közönség*, 1977, nr. 3, p. 6, 12, 13; K. S. Nagy, *Kortárs magyar festészet — szociológiai vizsgálat a Magyar Nemzeti Galéria II. kísérleti kiállításán*, în *Múzeum és közönség*, 1977, nr. 3, p. 47, 59, 65, 71. Ancheta organizată în noiembrie-decembrie 1972 de către Muzeul Național de Antropologie din Mexic și-a propus probleme asemănătoare, insistînd asupra corelației între vîrsta, respectiv pregătirea profesională a vizitatorilor, și frecvența, respectiv motivația vizitei. Vezi C. O. Garcia, *La Casa del Museo, Mexico D. F. Une expérience de „musée intégré”*, în *Museum*, Lausanne, XXVII, 1975, nr. 2, p. 75.

²¹ Deoarece opțiunea era posibilă și pentru mai multe perioade, totalul depășește în mod inevitabil numărul chestionarelor prelucrate (425).

țară. Trebuia să se aleagă între 20 de perioade istorice — ilustrate prin exponatele noastre —, oferindu-se astfel posibilitatea unei concretizări mai în amănunt a opțiunilor exprimate la prima întrebare a chestionarului. Răspunsurile date la cele două întrebări nu se suprapun în mod absolut, ci se completează în mod armonios. Cele mai multe opțiuni au fost exprimate pentru următoarele 10 perioade:

- I. Perioada luptelor antiotomane (Iancu de Hunedoara, Vlad Țepeș, Ștefan cel Mare) — 304 opțiuni.
- II. Mihai Viteazul — prima unire a țărilor române — 276 opțiuni.
- III. Perioada înfloririi maxime a civilizației dacice — epoca lui Burebista și Decebal (sec. I î.e.n.—106 e.n.) — 240 opțiuni.
- IV. Războiul pentru independența României (1877) — 229 opțiuni.
- V. Unirea Transilvaniei cu România (1 decembrie 1918) — 218 opțiuni.
- VI. Răscoalele țărănești din Transilvania (Bobilna; Gheorghe Doja; Horia, Cloșca și Crișan) — 215 opțiuni.
- VII. Unirea Principatelor Române sub domnia lui Alexandru Ioan Cuza (1859) — 215 opțiuni.
- VIII. Epoca romană (106—271) — 166 opțiuni.
- IX. Formarea voievodatului Transilvaniei — 139 opțiuni.
- X. Revoluția și revoluționarii de la 1848 în Transilvania — 138 opțiuni²².

Putem constata deci un interes mare și în acest caz pentru perioade ale epocii medii ($304 + 276 + 215 + 139 = 934$ opțiuni), epocii moderne ($229 + 218 + 215 + 138 = 800$ opțiuni) și epocii vechi ($240 + 166 = 406$ opțiuni). Numărul mare al opțiunilor pentru perioade ale epocii medii — în comparație cu primul set de opțiuni — se explică prin popularitatea deosebită a personalităților sau a evenimentelor propuse în chestionar (vezi punctele I, II, VI, IX în punctajul de mai sus).

Punctajul, după vârste, se prezintă astfel:

Vârsta	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
17	2	3	3	—	2	2	1	1	—	1
18	5	4	2	7	2	4	5	—	2	3
19	22	18	18	17	14	17	16	13	8	11
20	49	46	37	37	41	35	38	22	23	20
21	36	38	25	30	26	21	30	19	18	17
22	48	41	39	35	31	33	29	26	20	24
23	50	47	37	33	36	35	38	31	25	19
24	29	27	27	22	24	21	17	14	15	14
25	40	34	37	30	32	31	29	27	19	16

²² Lipsa opțiunilor pentru vreuna din etapele epocii contemporane — epocă care la prima întrebare a totalizat cele mai multe opțiuni — se explică prin aceea că ele nu au fost incluse în lista propusă. În muzeul nostru este în curs de organizare secția de istorie contemporană și noi ne-am restrâns aria de investigație la epocile ilustrate în secțiile deja deschise publicului.

Vîrsta	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
26	11	8	10	9	7	7	5	6	6	6
27	8	6	4	6	1	6	6	4	2	5
28	1	1	—	—	1	1	—	1	1	1
29	2	2	—	2	1	1	1	1	—	—
30	1	1	1	1	—	1	—	1	—	1
Total	304	276	240	229	218	215	215	166	139	138

Din primul sistem de întrebări, a treia pătrunde și mai adînc în problema în discuție, insistînd asupra laturii concrete a interesului publicului pentru epocile istoriei noastre. Punctul V al chestionarului cere alegerea unui număr de exponate, din totalul de 41, care a trezit cel mai mult interesul celor chestionați (dacă au vizitat deja muzeul) sau care i-ar interesa mai mult (dacă nu au vizitat încă muzeul)²³. Și în

²³ 1. Topoare de piatră, șlefuite și perforate (neolitic).

2. Idoli feminini (neolitic, cult. Turdaș).

3. Topoare de aramă — dep. de la Vilcele (ep. cuprului).

4. Colecția de arme de bronz (epoca bronzului).

5. Primele vase de ceramică lucrate la roată (La Tène).

6. Inventarul unui atelier de fierărie de la Sarmizegetusa (epoca dacică).

7. Mormînt de incinerare în situ de la Soporul de Cîmpie (epoca romană).

8. Opaite, diplome militare, tăblițe cerate (epoca romană).

9. Monument ridicat în 124 e.n. în municipiul Napoca (epoca romană).

10. Mumie de femeie (epoca elenistică — Egipt).

11. Tezaurul de la Apahida (sec. V — migrații).

12. Complexul de la Dăbica (sec. IX—X).

13. Complexul de la Cluj (sec. X).

14. Urbariul domeniului de la Năpradea (sec. XVIII).

15. Privilegiul acordat de către Carol Robert orașului Cluj (1336).

16. Paloșul călăului Clujului (feudalism).

17. Cheia de onoare a Clujului („).

18. Gravuri reprezentînd Clujul („).

19. Statute, sigilii, obiecte ale breslelor din Cluj (feudalism).

20. Produse ale primelor manufacturi transilvănene (perioada de încheiere a feudalismului).

21. Portretul lui Iancu de Hunedoara (feudalism).

22. Portretul lui Mihai Viteazul („).

23. Stema celor trei țări române unite („).

24. Arme albe și de foc (sec. XV—XVIII).

25. Portretul lui Nicolaus Olahus (feudalism).

26. Pagini din Psaltirea șcheiană, Codicele voronețian și Catehismul de la Sibiu (feudalism).

27. Școala din Șcheii Brașovului (feudalism).

28. Prima ediție în l. engleză a unei opere a lui D. Cantemir.

29. Opere ale reprezentanților Școlii ardeleni (perioada de încheiere a feudalismului).

30. Arme, imagini, documente legate de răscoalele țărănești din Transilvania:

a) Bobilna

b) răscoala condusă de Gh. Doja

c) răscoala condusă de Horea, Cloșca și Crișan.

31. Imagini și hărți privind mișcarea condusă de Ecaterina Varga (perioada premergătoare revoluției din 1848).

32. Panou reprezentînd Adunarea de la Blaj (3/15 mai 1848).

33. Obiecte personale ale lui Avram Iancu (rev. din 1848).

34. Obiecte, documente din perioada Unirii Principatelor Române (1859).

acest caz interesul se îndreaptă spre epoca medie și modernă, opțiunile repartizându-se astfel:

- I. Obiecte din diferite etape ale epocii medii — 3.154 opțiuni.
- II. Obiecte din diferite etape ale epocii moderne — 2.280 opțiuni.
- III. Obiecte din diferite etape ale epocii străvechi — 917 opțiuni.
- IV. Obiecte din diferite etape ale epocii vechi — 906 opțiuni.
- V. Obiecte din perioada de trecere spre feudalism — 197 opțiuni²⁴.

Analizând structura acestor preferințe, observăm orientarea interesului spre obiectele legate de istoria Clujului (497 opțiuni), de cîte o personalitate (de exemplu: Mihai Viteazul — 476 opțiuni) și de răscoalele țărănești din Transilvania (294 opțiuni). Poate cel mai mare interes îl trezesc exponatele care ilustrează evoluția tehnicii în Transilvania (574 opțiuni)²⁵.

Punctul VI al chestionarului încheie primul sistem de întrebări, asigurînd posibilitatea unei totale spontaneități în exprimarea preferințelor. La celelalte puncte am indicat noi epoci și etape istorice sau obiecte între care trebuia să se aleagă, deci am canalizat în anumite direcții manifestările celor investigați. Punctul VI înlătură aceste „limitări“, subiecții putînd să enumere 5 exponate, fără nici un fel de condiționare, pe care ar vrea să le vadă la muzeu. Prelucrînd răspunsurile primite, înainte de toate constatăm că au fost puțini aceia care nu și-au exprimat nici o dorință, dovadă a faptului că formularul a reușit să trezească atenția subiecților, mobilizîndu-i să participe activ la anchetă. În al doilea rînd, aceste răspunsuri sînt în perfectă concordanță cu opțiunile exprimate pînă acum. Cele mai multe preferințe s-au exprimat pentru exponate ilustrative din epoca contemporană. Unii au

35. Imagini, opere literare, documente legate de războiul pentru independența României (1877).

36. Prima locomotivă fabricată la Reșița (1872).

37. Documente privind mișcarea memorandistă: exemplar tipărit al Memorandumului, conducătorii mișcării, sentințele de condamnare (1892).

38. Articole și numere de valoare istorică din presa transilvăneană, legate de începuturile mișcării muncitorești și socialiste:

a) secția de la Timișoara a Internaționalei I

b) numărul din decembrie 1871 al „Familiei“

c) prima sărbătorire a zilei de 1 Mai.

39. Imagini și documente, originale și fotocopii, despre:

a) înființarea secției române a P.S.D.U.

b) grevele de seceriș

c) ecurile răscoalei din 1907 în Transilvania.

40. Imagini, obiecte, documente privind Unirea Transilvaniei cu România. Alba Iulia — 1918.

41. Contribuția inventatorilor transilvăneni la dezvoltarea aviației — machete ale aparatelor lui:

a) Traian Vuia

b) Aurel Vlaicu

c) Martin Lajos.

²⁴ Vezi nota nr. 22.

²⁵ Numărul cel mai mare de opțiuni s-a totalizat la subpunctul 41 (vezi nota nr. 23): 316.

rămas la această formulare generală, alții au precizat: exponate legate de construirea societății socialiste multilateral dezvoltate, cele mai noi realizări tehnice, obiecte ale personalităților marcante din mișcarea muncitorească, piese prezentind marile greve sau lupta dusă în ilegalitate de P.C.R. etc. Mulți subiecți ar dori să vadă exponate celebre — în original sau în copie — ale altor muzee, din țară sau din străinătate, cele mai noi piese intrate în patrimoniul muzeului, provenite fie din săpături, fie din achiziții.

Răspunsurile date la cele patru puncte ale primului sistem de întrebări relevă existența unui mare interes pentru istorie în general. Este elocventă în acest sens dorința exprimată de mai mulți subiecți de a vedea exponate și ale altor muzee, din țară sau din străinătate, unii limitându-se la această generalitate, alții concretizându-și dorința. De exemplu, un muncitor de 23 de ani de la „Metalul Roșu“ ar dori să vadă exponate care să înfățișeze aspecte ale culturii spirituale ale celorlalte popoare neolatine. Pe baza opțiunilor subiecților putem urmări și orientarea interesului lor spre epocile istorice cele mai apropiate de zilele noastre, oglindită în numărul mare de opțiuni pentru epoca contemporană și modernă și în dorința de a vedea ultimele noutăți în materie²⁶. Structura după vîrste a preferințelor indică și limitele de etate între care acest interes este cel mai mare, respectiv categoriile de vîrstă care sînt destul de maturizate pentru a avea păreri clare și atitudini formate: 20—25 de ani²⁷. Această constatare este de mare importanță pentru toți aceia care caută noi modalități în mărirea funcționalității muzeului, deoarece arată categoriile de vîrstă cu care se poate colabora cu rezultate maxime. Dealtfel, toate concluziile desprinse din acest grup de răspunsuri determină direcții clare pentru muzeografia care urmăresc sporirea eficienței expoziției muzeale și a activității muzeului în general: atenție sporită pentru secțiile care prezintă epoca modernă și contemporană, insistență mai susținută în jurul unor evenimente și personalități de mare popularitate, folosindu-le la maximum calitățile educativ-formative.

În scopul de a realiza un muzeu — factor activ de progres cultural și social, am inclus în chestionar o întrebare care să lămurească părerea publicului — și a celui efectiv, și a celui potențial — despre rolul muzeului în trezirea interesului pentru istorie și în cunoașterea ei cît mai temeinică (punctul III al chestionarului). Răspunsurile arată că oamenii consideră muzeul ca o instituție care are o serioasă contribuție atît în cultivarea pasiunii pentru istorie, cît și în furnizarea unor cu-

²⁶ Această dorință exprimă în mod spontan una dintre cerințele ridicate în fața unui muzeu eficient: dinamismul expoziției muzeale. Vezi B. Zderciuc, *op. cit.*, p. 4; L. Roșu, *op. cit.*, p. 3; J. Jelinek, *Musée moderne, musée vivant*, în *Museum*, Lausanne, XXVII, 1975, nr. 2, p. 54.

²⁷ Este adevărat că însăși repartizarea pe categorii de vîrstă a subiecților arată o mare pondere a grupului în discuție, ceea ce însă, după opinia noastră, nu anulează valabilitatea afirmației cu privire la capacitatea lor mai mare de a opta sigur. O concluzie asemănătoare se desprinde și din ancheta Muzeului Național de Antropologie din Mexic, unde grosul răspunsurilor a venit din partea subiecților de 20—25 de ani. Vezi C. O. Garcia, *op. cit.*, p. 75.

noștințe care să ajute la aprofundarea studiului istoriei. Subiecții trebuiau să folosească una din următoarele patru calificative: [contribuție] 1. foarte mare, 2. apreciabilă, 3. modestă, 4. mică. Părerile s-au împărțit astfel:

1. 202 aprecieri (47,2‰); 2. 169 aprecieri (40‰); 3. 25 aprecieri (5,9‰); 4. 4 aprecieri (1‰); nu au răspuns 25 (5,9‰).

Repartizarea după vârste prezintă următorul tablou:

Vârsta	1	2	3	4	Nu au răspuns
17	—	2	1	—	—
18	3	2	—	—	—
19	20	6	2	1	1
20	28	31	4	1	—
21	24	19	4	—	2
22	31	20	4	—	12
23	29	28	6	1	—
24	23	31	1	1	—
25	26	22	3	—	8
26	11	4	—	—	1
27	5	3	—	—	—
28	1	—	—	—	—
29	1	—	—	—	1
30	—	1	—	—	—
Total	202	169	25	4	25

Rezultatele oglindesc grăitor importanța acordată de publicul efectiv sau potențial rolului educativ al muzeului: din cei 425 de subiecți, 371 (202 + 169) îl consideră ca fiind foarte mare sau apreciabil.

Al doilea sistem de întrebări continuă în mod firesc direcția inaugurată de punctul III al chestionarului. Anume, formulând punctul IX, am căutat să aflăm dacă aprecierea dată rolului educativ al muzeului se traduce în practică în vizitarea lui, în încercarea de a profita efectiv de acest rol. (Ați vizitat Muzeul de istorie al Transilvaniei? Dacă *DA*, menționați ce anume v-a îndemnat la aceasta. Dacă *NU*, menționați cauzele care v-au împiedicat să efectuați această vizită. De ex.:

1. Nu m-a interesat
2. Aș fi dorit, dar nu am avut timp
3. Nu mi s-a dat prilejul în cadrul acțiunilor colective
4. Mă interesează prea puțin istoria

_____)

Răspunsurile sînt edificatoare din mai multe puncte de vedere.

În primul rînd am stabilit numărul vizitatorilor efectivi, dintre cei chestionați. Din cei 425 de subiecți 276, adică 65‰ au vizitat muzeul nostru. Al doilea pas a fost cercetarea motivelor care au împiedicat vizitarea muzeului în cazul restului de 149 de subiecți. Cei chestionați au trebuit să indice cauzele, specificînd dacă:

1. nu i-a interesat muzeul
2. ar fi dorit să-l viziteze, dar nu au avut timp
3. nu li s-a dat ocazie în cadrul acțiunilor colective
4. îi interesează prea puțin istoria.

S-au dat următoarele răspunsuri:

Subpunctul 1. — 15

Subpunctul 2. — 74

Subpunctul 3. — 53

Subpunctul 4. — 7

Situația după vîrste este următoarea²⁹:

Vîrsta	Au vizitat muzeul	1	2	3	4
17	2	—	1	—	—
18	2	—	1	1	—
19	18	1	4	6	—
20	40	3	15	9	1
21	33	2	7	6	1
22	42	1	11	12	2
23	44	7	6	5	2
24	31	1	16	3	1
25	43	—	10	7	—
26	11	—	2	3	—
27	7	—	1	—	—
28	1	—	—	—	—
29	1	—	—	1	—
30	1	—	—	—	—
Total	276	15	74	53	7

Cifrele de mai sus reflectă clar că importanța atribuită rolului educativ al muzeului nu este formală. 65% din subiecți au fost la muzeu, unii dintre ei în repetate rînduri, mulți exprimîndu-și dorința de a reveni²⁹. Din restul de 35% doar 5% nu au vizitat muzeul, fie pentru că nu i-a interesat instituția, fie că îi interesează prea puțin istoria³⁰. Ceilalți au fost împiedicați de lipsa de timp sau de lipsa unor acțiuni comune, legate de vizitarea muzeului, ambele categorii subliniind însă dorința lor de a veni în muzeu sau de a cunoaște pe alte căi exponatele

²⁸ Dintre cei 74 care nu au vizitat muzeul din lipsă de timp, doar 2 sînt studenți, orarul permițîndu-le o coordonare mai bună cu programul muzeului. Nu este însă și cazul muncitorilor care în marea lor majoritate sînt la locurile de muncă (în diferite schimburi) exact în orele cînd muzeul este deschis.

²⁹ Asemenea concluzii au fost trase și la alte anchete. De exemplu, la expozițiile experimentale de la Magyar Nemzeti Galéria din R. P. Ungară s-a constatat că aproximativ 80—84% din vizitatori revin cu plăcere. Vezi K. S. Nagy—K. Nagy—I. Vitányi, *op. cit.*, p. 13; K. S. Nagy, *op. cit.*, p. 69; La fel, 99% din subiecții anchetei mexicane, după ce au făcut cunoștință cu muzeul, și-au exprimat dorința de a mai reveni. Vezi C. O. Garcia, *op. cit.*, p. 76.

³⁰ Un singur chestionat, student de 23 de ani de la Facultatea de științe economice, a declarat că istoria poate fi studiată și din alte surse, deci muzeul are o importanță minimă în acest sens.

noastre. Această stare de fapt impune printre preocupările vizind creșterea funcționalității muzeului acțiuni în două direcții: impulsționarea organizării vizitelor colective la muzeu și încercarea de a soluționa problema lipsei de timp (de exemplu, prin itinerarea la locul de muncă a unor expoziții, acțiuni întreprinse deja de ani de-a rândul de muzeul nostru).

Punctul IX al chestionarului ne-a ajutat și în constatarea motivelor și scopurilor vizitei la muzeu. Cele mai multe din motive sînt emoționale: pasiunea pentru istorie sau pentru obiecte vechi, plăcerea, curiozitatea, căutare de odihnă spirituală, simțul datoriei de a cunoaște istoria acelor locuri unde trăim etc. Scopurile precizate de subiecți privesc mai mult aspectul educațional: îmbogățirea culturii generale, lărgirea orizontului spiritual, concretizarea cunoștințelor acumulate, cunoașterea în amănunt și în profunzime a istoriei patriei³¹. Cunoașterea acestor motive și scopuri face posibilă realizarea unei comunicări eficiente cu publicul.

Cea mai directă cale de comunicare între muzeu și public este îndrumarea muzeală, una dintre sarcinile de mare răspundere ale muzeografilor. Pentru a constata atitudinea publicului față de această activitate, am cerut opțiuni pentru una din 5 forme posibile de vizită:

1. în grupuri mari (cca 50 de persoane)
2. în grupuri mijlocii (cca 15—20 de persoane)
3. în grupuri mici (cca 5—10 persoane)
4. singur, însoțit de ghid
5. singur, fără ghid

Vizitatorii au optat astfel:

Forma 1. — 8 opțiuni
 Forma 2. — 81 opțiuni
 Forma 3. — 168 opțiuni
 Forma 4. — 124 opțiuni
 Forma 5. — 30 opțiuni

Notăm faptul că 14 subiecți nu și-au exprimat părerea.

Structura după vîrste a opțiunilor de mai sus este următoarea:

Vîrsta	1	2	3	4	5
17	—	—	—	1	—
18	—	2	2	3	—
19	1	10	11	6	2
20	1	16	27	20	3
21	3	9	15	18	4
22	1	10	27	19	8
23	—	8	31	20	6

³¹ Motive și scopuri aproape identic formulate întîlnim și la alte sondaje. Vezi K. S. Nagy—K. Nagy—I. Vitányi, *op. cit.*, p. 13; K. S. Nagy, *op. cit.*, p. 59, 71.

Vîrsta	1	2	3	4	5
24	—	10	18	15	3
25	1	11	28	12	2
26	1	4	7	5	1
27	—	—	1	3	1
28	—	—	—	1	—
29	—	—	1	1	—
30	—	1	—	—	—
Total	8	81	168	124	30

Faptul că opțiunile se polarizează în jurul acelor forme care asigură un profit maxim de pe urma ghidajului arată importanța atribuită de către public îndrumării muzeale³². Această constatare determină sarcini precise pentru aceia care prezintă exponatele muzeale publicului larg, în sensul asigurării unui nivel ridicat științifico-ideologic al ghidajului.

Al treilea sistem de întrebări a fost destinat pe de o parte să sondeze aprecierea dată de vizitatorii efectivi secțiilor din muzeul nostru, pe de alta să solicite sugestii din partea lor pentru a satisface toate cerințele ridicate în fața unui muzeu eficient³³. Prezentind lista secțiilor muzeului, am solicitat indicarea acelor care le-au plăcut cel mai mult. Rezultatele sînt în concordanță cu constatările de pînă acum: pe primele locuri stau și în acest caz secțiile de istorie modernă, medie și daco-romană.

- I. Secția daco-romană — 178 opțiuni
- II. Secția de istorie modernă — 139 opțiuni
- III. Secția de istorie medie — 137 opțiuni
- IV. Colecția egipteană — 135 opțiuni
- V. Secția de comună primitivă — 126 opțiuni
- VI. Lapidarul roman — 88 opțiuni
- VII. Lapidarul feudal — 81 opțiuni³⁴.

Cifrele, respectiv concluziile desprinse din ele, le sprijină pe acelea deduse din rezultatele primului sistem de întrebări (vezi pag. 6, 7, 8).

Punctul XI al chestionarului tinde să determine motivația opțiunilor de mai sus. În răspunsul la întrebarea, de ce a plăcut respectiva (sau

³² Acest fapt se reflectă semnificativ în mai multe răspunsuri date la punctul VIII al chestionarului. Solicitați să dea sugestii pentru diverse acțiuni în vederea îmbunătățirii activității muzeale, mulți au răspuns că după părerea lor nici o altă acțiune nu este mai eficientă decît o vizită bine organizată, cu un ghidaj competent. Și rezultatele altor anchete întreprinse în diverse muzee relevă importanța acordată de public ghidajului. Vezi K. S. Nagy, *op. cit.*, p. 65.

³³ Semnificația concluziilor trase de pe urma investigației în această direcție este dovedită și de faptul că asemenea puncte, formulate deosebit, dar cu același conținut, sînt nelipsite din sondajele vizînd preferințele publicului. Vezi M. Andrassy, *op. cit.*, p. 122; K. S. Nagy—K. Nagy—I. Vitányi, *op. cit.*, p. 11; C. Nelega, *op. cit.*, p. 616.

³⁴ Vezi nota nr. 23.

respectivele) secție, subiecții au trebuit să indice unul sau mai multe din aceste 3 motive: 1. caracterul interesant al exponatelor; 2. modul de prezentare în spațiu și 3. calitatea elementelor explicative. Deoarece numai 225 de subiecți au completat această parte a chestionarului, prezentăm răspunsurile doar cu titlu informativ, fără a comenta prea mult pe marginea lor.

Subpunctul 1. — 143 răspunsuri

Subpunctul 2. — 49 răspunsuri

Subpunctul 3. — 33 răspunsuri.

Ne permitem totuși a constata procentajul foarte scăzut (cca 14,6%) al indicării textelor drept element care a determinat opțiunea pentru anumite secții, ceea ce provine, credem, nu din calitatea nesatisfăcătoare a acestora, ci din faptul că omul vine la muzeu nu să citească, ci să vadă obiectele expuse³⁵.

Am inclus și în acest sistem o întrebare care să dea posibilitate de exprimare spontană a unor sugestii pentru îmbunătățirea și îmbogățirea activității muzeale. (Înscrieți în spațiile punctate orice sugestie sau dorință în legătură cu activitatea muzeului, precum și cu privire la modul în care vizitatorii ar putea colabora cu noi pentru satisfacerea în cât mai bune condiții a intereselor și preferințelor de cunoaștere și valorificare educativă a istoriei:

1. _____
2. _____
3. _____).

Deocamdată ne oprim asupra acelor care se referă la vizita în muzeu și la acțiunile legate strict de ea. Cele mai multe sugestii privesc expozițiile de bază. Se subliniază necesitatea unei schimbări mai dese a acestora și găsirea unor noi soluții în prezentarea exponatelor (ghidaje competente, mai numeroase, texte explicative pe „înțelesul tuturor“, pentru ca și vizitatorul solitar să se descurce, prezentarea în prealabil — pe film sau pe diapozitive — a celor mai interesante exponate etc.). Mulți dintre cei chestionați se opresc asupra unui aspect legat în general de muzeu: problema popularizării. Se insistă pentru o mai bună și mai cuprinzătoare propagandă, făcându-se chiar unele precizări: dorința de a vedea articole-seriale în presa locală prezentând cele mai semnificative exponate, ideea unor prospecte speciale care să fie trimise la instituții, întreprinderi etc.

Analizând aceste sugestii, putem trage concluzii de mare interes pentru activitatea noastră prezentă și cea viitoare. În primul rând numărul și diversitatea lor arată existența unui real și viu interes pentru muzeele de istorie în general, deci și pentru al nostru. În al doilea rând, fie că ne oferă idei utilizabile în orientarea muncii noastre (de exemplu, „dinamizarea“ expozițiilor de bază, realizarea unei introduceri în

³⁵ J. Beneș, *op. cit.*, p. 90; L. Roșu, *op. cit.*, p. 2.

temă prin punctarea celor mai însemnate exponate etc.), fie că relevă justetea unor acțiuni deja întreprinse. Dintre acestea putem aminti articolele publicate în presa locală despre cele mai semnificative obiecte muzeale sau întocmirea unor prospecte gen „fluturași“ cu localizarea muzeului pe harta centrului Clujului și cu orarul de funcționare a instituției. Părerile exprimate de vizitatori arată că acțiunile de mai sus sînt bine alese, deci se impune o insistență în aceste direcții.

După cum bine se știe, activitatea unui muzeu are două laturi: pe de o parte păstrează și valorifică științific patrimoniul, pe de alta vehiculează spre public valorile muzeale. Această a doua latură se realizează fie direct — prin expoziția de bază, fie indirect — prin activitățile muzeale specifice³⁶. Asemenea activități au mare însemnătate în viața muzeelor, căci, dacă sînt bine organizate și reușite, trezesc în măsură mult mai mare interesul publicului pentru muzeu decît orice fel de propagandă directă³⁷. Spre a cunoaște preferințele publicului pentru una sau mai multe dintre numeroasele forme specifice ale activității muzeale, am întocmit o listă cu 8 asemenea manifestări, spre opțiune³⁸. Ordinea opțiunilor este următoarea:

- I. Spectacol de istorie cu sunet și lumină, în muzeu — 275 opțiuni
- II. „Învierea muzeului“ — 248 opțiuni
- III. Concursuri pe teme istorice — 246 opțiuni
- IV. Lecția de istorie a muzeului — 195 opțiuni
- V. Montaj literar-muzical-istoric — 190 opțiuni³⁹.

Distribuția în funcție de vîrste se prezintă astfel:

Vîrsta	I	II	III	IV	V
17	3	—	1	—	—
18	2	4	5	4	5
19	12	19	21	11	14
20	50	40	39	27	30
21	32	29	25	21	34
22	48	45	33	29	26
23	46	27	40	36	23
24	30	26	28	19	17
25	31	39	35	34	27
26	10	11	12	8	9
27	8	5	6	3	3
28	1	1	—	1	—
29	2	1	—	2	1
30	—	1	1	—	1
Total	275	248	246	195	190

³⁶ V. Drăguț, *Muzeul — instituție de cercetare, valorificare și conservare a patrimoniului de cultură*, în *RevMuz*, VI, 1969, nr. 5, p. 390.

³⁷ C. Bellow, *op. cit.*, p. 7.

³⁸ Deoarece subiecții puteau opta pentru cel puțin 3 și cel mult 5 din cele 8 forme, numărul total al opțiunilor depășește totalul celor chestionați (425).

³⁹ Cu titlu informativ dăm și opțiunile la celelalte 3 subpuncte:

VI. Proces istoric — 144 opțiuni

VII. Foto-expoziții itinerante — 140 opțiuni

VIII. Microexpoziții itinerante — 121 opțiuni

Structura opțiunilor relevă preferința publicului pentru utilizarea celor mai moderne mijloace de comunicare în difuzarea cunoștințelor istorice. Cele mai multe opțiuni sînt pentru formele de activitate în care tema istorică este însoțită de imagini filmate și efecte sonore ($275 + 248 = 523$ opțiuni). De asemenea, concursurile pe teme istorice au primit numeroase opțiuni, de la subiecți de toate vîrstele. Deci, publicul preferă — alături de vizita propriu-zisă — acele forme de activitate care îi mobilizează percepția din mai multe direcții sau îl antrenează la participare efectivă⁴⁰. Dealtfel, acest lucru se oglindește și în unele sugestii date la solicitarea punctului VIII al chestionarului. Chiar și vizita propriu-zisă este solicitată în combinație cu filme sau diapozitive. De mare popularitate se bucură și formele de activitate muzeală care realizează, asemănător ghidajului, o comunicare directă între public și muzeografilor specialiști în diverse epoci istorice. Ne referim aici la multiplele forme ale conferințelor, părți constitutive ale „modului de viață al muzeului”⁴¹. Sugestiile venite din partea celor chestionați ne sînt foarte utile și sub acest aspect. Astfel, se solicită expuneri pe teme „speciale”, adică nu conferințe care să cuprindă cite o epocă întreagă, ci prezentări cu sferă restrînsă, pe cite o temă cerută de auditoriu. Mulți își exprimă dorința ca printre acțiunile organizate de muzeu să figureze și niște „dialoguri” cu tinerii, în vederea trezirii interesului și pasiunii pentru istorie, sau niște cicluri de expuneri, gen cursuri de arheologi amatori etc. Apare și ideea unor „excursii istorice”: vizitarea locurilor memorabile sub conducerea unor specialiști de la muzeu, urmată de un schimb de păreri și impresii. Numărul relativ scăzut de opțiuni întrunite de expozițiile itinerante ($140 + 121 = 261$ opțiuni) se explică — după părerea noastră — prin faptul că această formă de activitate este aproape identică cu activitatea de bază — expoziția muzeală propriu-zisă —, ori subiecții s-au orientat spre niște forme mai deosebite.

Din analiza opțiunilor pentru diversele forme de activitate ale muzeului, precum și a sugestiilor în această privință, putem trage concluzii practice pentru organizarea muncii noastre. În primul rînd reiese eficiența introducerii unei asemenea probleme în sondarea preferinței publicului, chestiune dealtfel nelipsită din aproape nici o anchetă de acest gen⁴². O astfel de investigație ne relevă unele schimbări intervenite în preferințele publicului, descoperind apariția unui interes mai mare pentru anumite forme sau scăderea popularității formelor „tradiționale”, practicate ani în șir⁴³. În cazul nostru, se constată pe de o parte o oare-

⁴⁰ Această preferință este de fapt expresia cerințelor publicului față de muzeul modern: adaptarea activității muzeale la nivelul științei și tehnicii celei mai noi. Vezi J. Beneš, *Utilisation des moyens audio-visuels au musée*, în *Museum*, Lausanne, XXVIII, 1976, nr. 2, p. 117, 119, 120.

⁴¹ A. Moldoveanu, *Forme de activitate educativă folosite de muzeele științifice și tehnice*, în *RevMuz*, V, 1968, nr. 4, p. 319.

⁴² C. Nelega, *op. cit.*, p. 616; M. Andrassy, *op. cit.*, p. 122.

⁴³ Fl. Georgescu—V. Leahu—M. Dumitriu, *op. cit.*, p. 43.

care scădere a interesului pentru expozițiile itinerante, pe de altă parte, apariția unei categorice preferințe îndreptate spre formele de tip „spectacol de istorie cu sunet și lumină”. Aceste opțiuni și sugestii ne indică și domeniile în care trebuie și merită să acționăm.

Unele din aceste domenii au fost deja abordate de muzeografia noastră. Astfel, s-au constituit seturi de diapozitive pe teme mici, care sunt prezentate — cu comentarii adecvate — la solicitarea diverselor instituții sau întreprinderi. În cadrul activității cercurilor „Prietenii muzeului” sunt prezentate filme pe teme istorice, urmate de discuții cu specialiștii de la muzeu. Ani de-a rândul muzeul nostru a organizat cicluri-sisteme pe câte o temă mai vastă, de exemplu: „Trecutul și prezentul țării — izvor de învățăminte și patriotism”, „Monumente, colecții și documente semnificative pentru istoria patriei și istoria universală, păstrate în Muzeul de istorie al Transilvaniei”, „Lupta pentru independență și unitate în istoria poporului român”. Aceste inițiative, armonizându-se cu preferințele exprimate de public, sunt deci de continuat. Numeroasele opțiuni pentru concursurile pe teme istorice semnalează marile posibilități oferite de această formă de activitate în mărirea funcționalității muzeului. În strădaniile noastre pentru a spori eficiența muncii, în multiplele ei forme, trebuie deci să folosim modalitățile mai sus analizate și, pe măsura posibilităților, să introducem în gama noastră de acțiuni și altele, spicuite din sugestiile publicului vizitator (de exemplu, ideea cursurilor de arheologi amatori sau cea a „excursiei istorice”, care deocamdată se restrânge la cercurile „Prietenii muzeului”).

Materialul rezultat din sondarea preferinței publicului dovedește prezența unui viu și real interes pentru istorie — atât cea națională, cit și cea universală — și mai cu seamă pentru epoca modernă și contemporană; exprimă aprecierea publicului cu privire la muzeu ca instituție cu însemnate funcții educative și culturale; oglindește părerea și preferințele publicului legate de toate laturile — directe și indirecte — ale activității de vehiculare a valorilor muzeale spre vizitatori. Deoarece prezentării fiecărui sistem de întrebări i-a urmat o analiză amănunțită a răspunsurilor, însoțită de concluziile aferente, încheiem cu rezumarea acestora din urmă: organizarea unui muzeu dinamic, unde vizitatorul să întâlnească realizările din domeniul istoriei „aduse la zi”, a unui muzeu care să-și orienteze toate formele de activitate educativă în sensurile indicate de preferințele publicului, iată garanția creării unui muzeu cu maximă eficiență cultural-educativă.

ANA MARIA CIPĂIANU

L'ENQUÊTE „S.P.V. 1977“ ORGANISÉE PAR LE MUSÉE D'HISTOIRE DE LA TRANSYLVANIE. RÉSULTATS ET CONCLUSIONS

(Résumé)

L'enquête sociologique destinée à sonder les préférences des visiteurs, entreprise en 1977—1978 par le Musée historique de la Transylvanie, a eu plusieurs buts: connaître l'intérêt du public pour les différentes époques historiques, leur influence sur la formation de la conscience et du sentiment patriotique, ainsi que le rôle du musée dans la stimulation de l'intérêt et de la passion pour l'histoire, investiguer les aspects de la visite au musée et l'appréciation que les visiteurs donnent à notre musée, apprendre d'éventuelles suggestions portant sur la réalisation d'une meilleure collaboration du musée avec le public, sonder l'option du public pour les différentes activités du musée. Les conclusions provenant de l'analyse des questionnaires suggèrent de nouvelles solutions qui peuvent servir au musée pour mieux remplir ses tâches.

CONSERVAREA UNOR RESTURI LEMNOASE ȘI TEXTILE, CARBONIZATE, DESCOPERITE ÎNTR-O LOCUINȚĂ DACICĂ

Proveniența materialului

În săpăturile din 1978 de la Grădiștea Muncelului, în nivelul inferior al terasei XI, s-a descoperit o locuință arsă¹. Pe podeaua acesteia, la adâncimea de 2,5 m, se aflau resturi de birne carbonizate, bucăți de lipătură arsă, fragmente de chiupuri și cereale carbonizate. Dintre acestea au fost ridicate două fragmente de lemn, arse, și un fragment de chiup pe care se aflau multe grăunțe carbonizate, printre care se distingea un fragment de sfoară, de asemenea carbonizată.

Modul de prezentare

Ni s-au incredințat spre conservare două fragmente de lemn, ridicate în câte un cub de pământ, și un fragment ceramic pe care se aflau grăunțele carbonizate, printre care se observa o sfoară arsă. Aceste fragmente aveau un grad ridicat de umiditate.

Fragmentul I se afla înfipt în pământ în poziție oblică (fig. 1), prezenta o parte rotunjită, cordiformă, cu dimensiunile de 4/8, 5/4 cm în care era înfipt un miner tronconic, cu dimensiunile de 3/3/2 cm. Corpul piesei prezenta trei fisuri mai pronunțate, dintre care două de o parte și de alta a minerului și una adâncă dinspre vîrf, cu o îndepărtare de 0,3 cm între margini, precum și numeroase fisuri fine.

Fragmentul II (fig. 2) se prezenta sub forma unei piese compuse dintr-un cap gros, rotunjit, și două brațe de grosimi și lungimi diferite. Brațul superior este gros de 2,5 cm și lung de 20 cm, iar ultima parte a sa (în lungime de 8 cm) s-a rupt și s-a deplasat cu 1 cm în sus. Brațul inferior avea o grosime de 1 cm și o lungime de 22 cm. Distanța între cele două brațe era de 4 cm și era umplută cu grăunțe, pământ, fragmente mici din piesă și fragmente ceramice. Întreaga piesă prezenta nenumărate fisuri mai mici sau mai mari, iar cea mai mare dintre acestea (0,7 cm), aflată pe partea rotunjită, era plină cu grăunțe carbonizate.

Fragmentul III (fig. 3) se prezintă sub forma unei buze de chiup, ruptă în două, pe care se află un strat gros de 0,8 cm cu grăunțe carbonizate, printre care se distinge o sfoară.

---

¹ Săpăturile au fost efectuate de un colectiv compus din Hadrian Daicoviciu, Ștefan Ferenczi, Ioan Glodariu și Eugen Iaroslavschi, cărora le mulțumim pentru datele privind proveniența materialului.

Fig. 1 — Fragmentul I înainte de conservare.

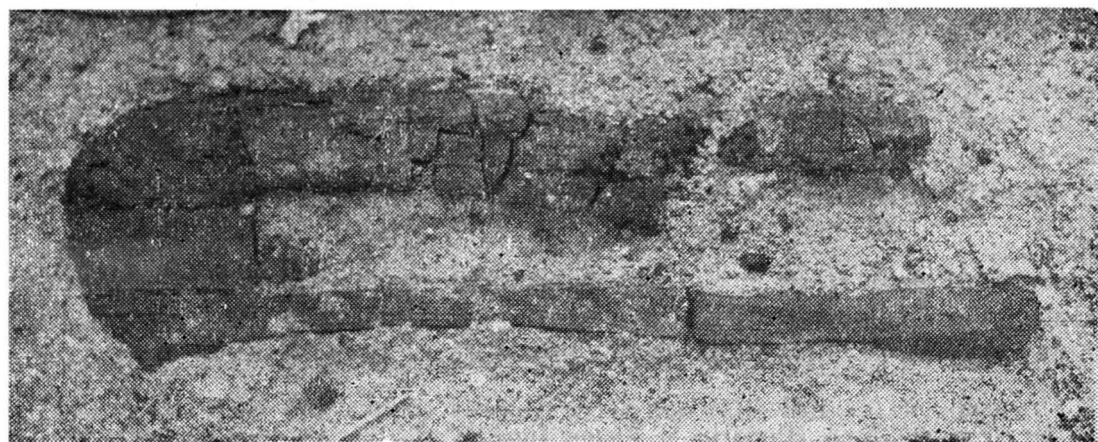

Fig. 2 — Fragmentul II înainte de conservare.

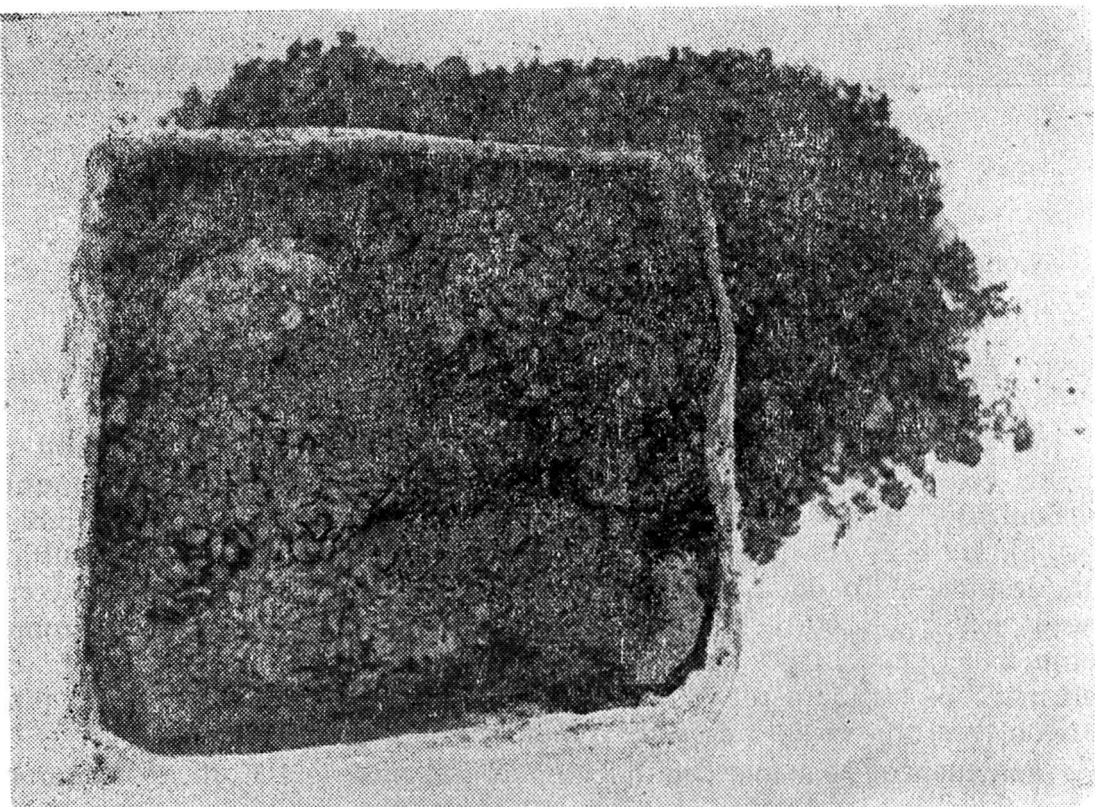

Fig. 3 — Fragmentul III înainte de conservare.

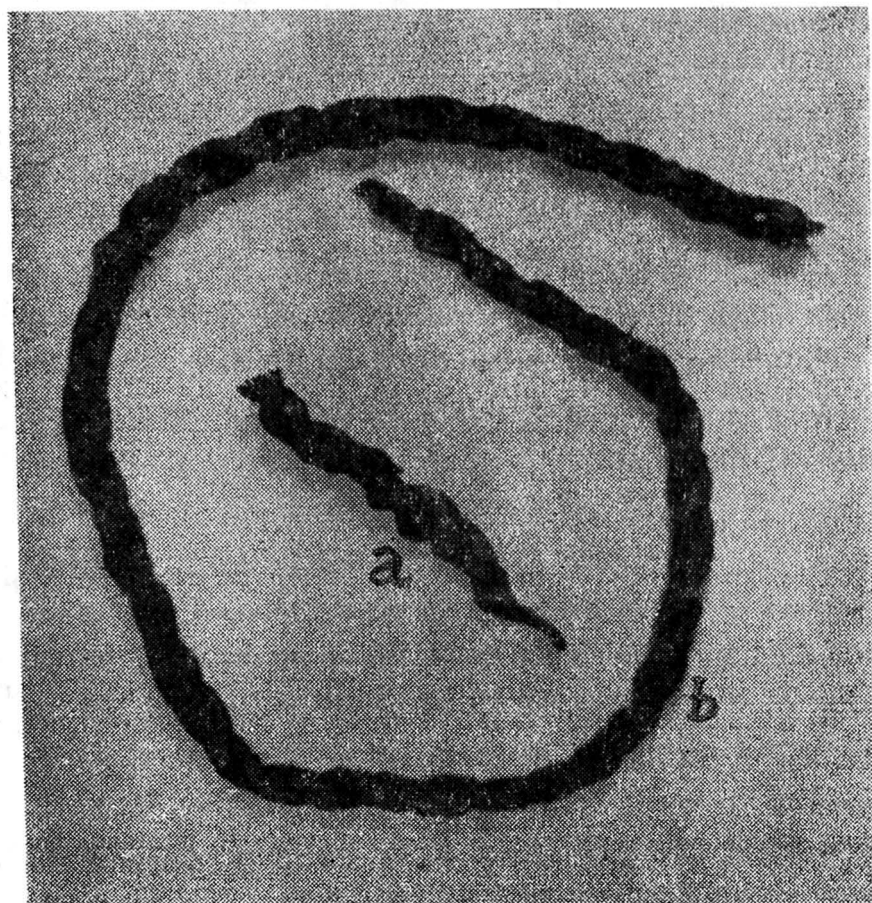

Fig. 4 — Fragmentul III după conservare; a — fragmentul scurt; b — fragmentul lung.

Lucrările de conservare²

Conservarea materialului încredințat s-a făcut în următoarele etape:

1. Degajarea din sol a pieselor de lemn și a sforii dintre grăunțe.

În urma degajării solului din jurul fragmentului I s-a constatat că acesta era înfipt doar 3 cm și că era așezat pe un strat de grăunțe carbonizate, gros de 0,5 cm. Fața „superioară” a piesei este bombată (fig. 5), iar cea „inferioară” plană (fig. 6). Pe fața „inferioară”, rezultată din despicarea în două a piesei, se distinge capătul minerului tronconic așezat într-o scobitură cu dimensiunile de 3/2/0,5 cm, precum și numeroase fisuri superficiale ori profunde. Și pe această față se observă fisura cea mare ce străbate piesa în lung, de la un capăt la altul, avînd pînă la scobitura minerului o depărtare între margini de 0,3 cm.

Fragmentul II a fost degajat cu cea mai mare grijă, deoarece numeroase fisuri ce străbăteau transversal și longitudinal brațele piesei în toată grosimea îl făceau friabil. S-a dovedit că și această piesă are o față superioară bombată (fig. 7) și o „față” inferioară plană (fig. 8), înălțimea ei fiind de 4 cm.

Ca și fragmentul I, fragmentul II era așezat pe un strat de grăunțe carbonizate, de o grosime de 0,5—1 cm, între brațe stratul fiind în grosime de 3—4 cm și cuprinzînd în proporție de 90% fragmente de spice, alcătuite din 3—4 boabe îmbrăcate în palei. Între ele, înspre capătul bombat al piesei, s-a găsit un fragment de sfoară cu o lungime de 4 cm și cu un diametru de 0,5 cm (fig. 4, a).

La fragmentul III atenția a fost îndreptată spre capătul de sfoară. În acest scop, cu o pensulă moale, au fost îndepărtate cu grijă toate semințele, putîndu-i-se determina o lungime de 22 cm, un diametru de 0,5 cm (fig. 4, b) și asemănarea cu fragmentul de sfoară găsit între brațele piesei II (fig. 4, a).

2. Pregătirea pieselor în vederea impregnării

Pregătirile au constat în spălarea pieselor de impurități și deshidratarea lor.

Gradul de umezeală ridicat al pieselor de lemn a permis ca spălarea să se facă în băi succesive de alcool de 45, 60 și 90%, iar sfoara s-a spălat cu o pensulă moale într-o soluție de complexon 0,4%, urmată de deshidratare în băi de 60—90% alcool.

² Pentru metodele de conservare a lemnului, vezi: H. Mathieu, *La conservation du matériaux bois*, Paris, 1961; E. Vintilă, *Protecția lemnului și a materialelor pe bază de lemn*, Editura tehnică, București, 1978.

Fig. 5 — Fața superioară a fragmentului I după conservare.

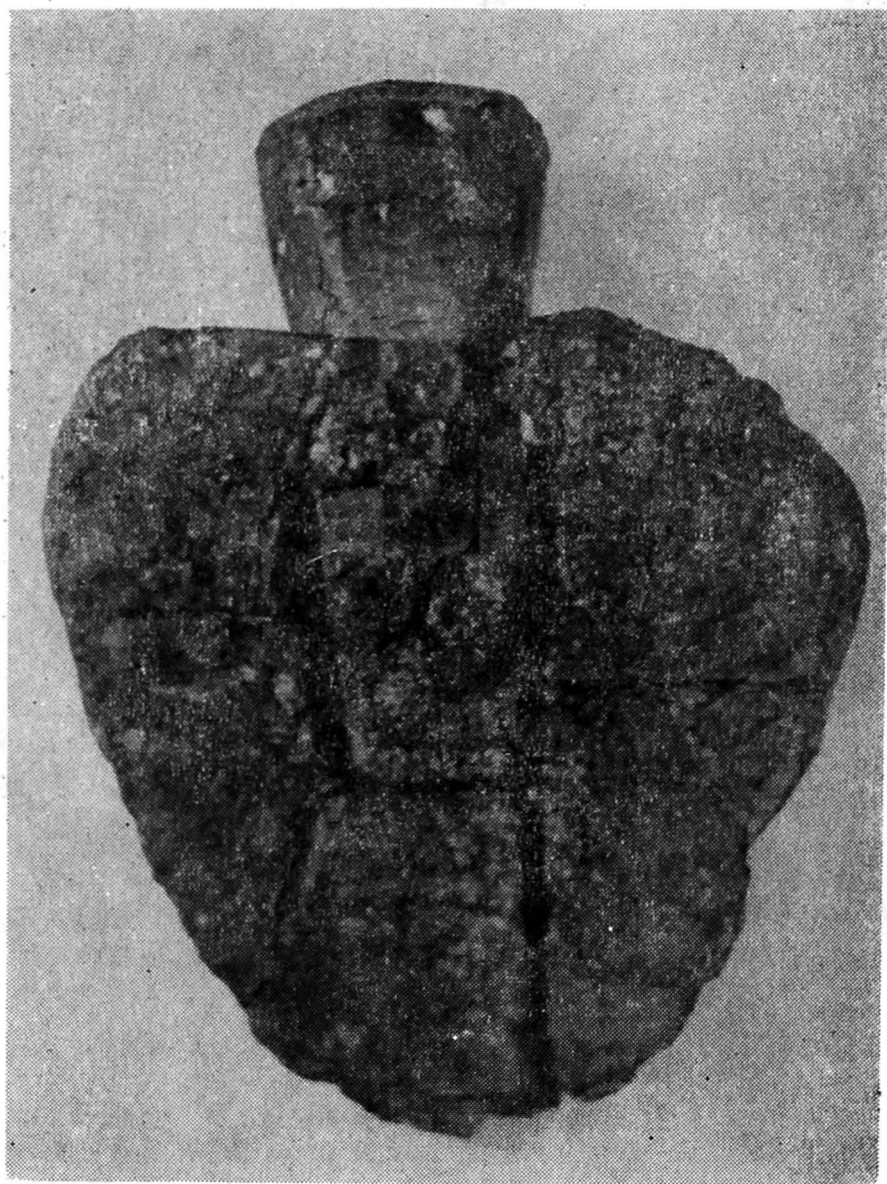

Fig. 6 — Fața inferioară a fragmentului I după conservare.

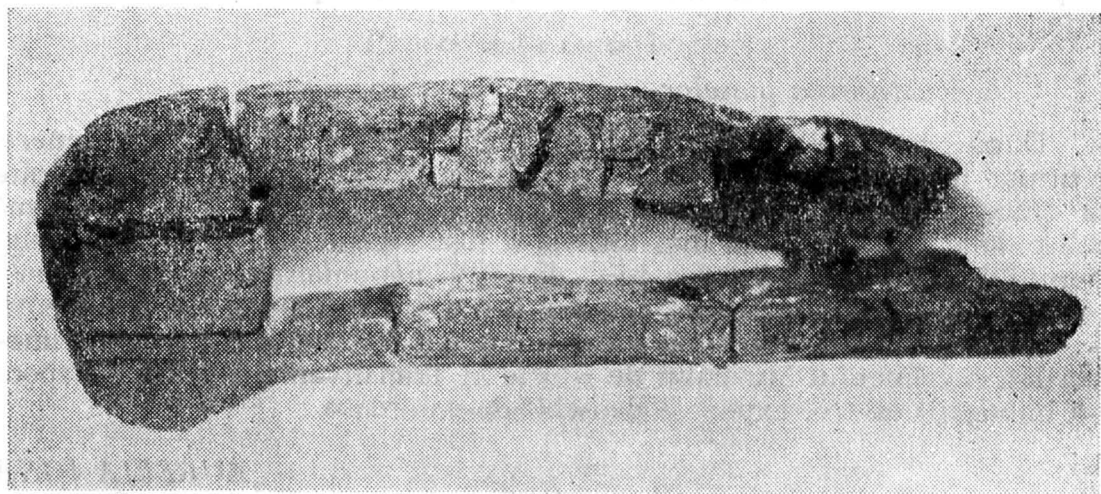

Fig. 7 — Fața superioară a fragmentului II după conservare.

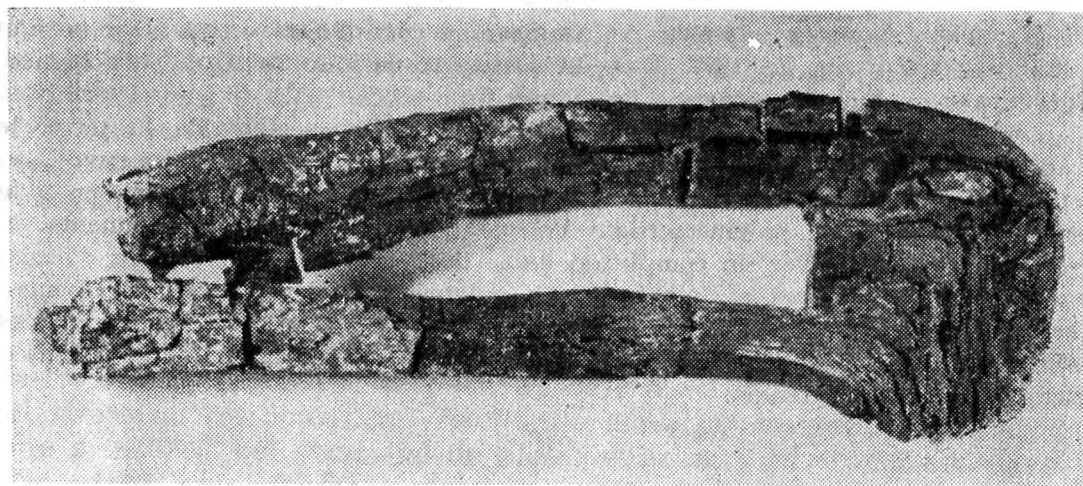

Fig. 8 — Fața inferioară a fragmentului II după conservare.

3. Impregnarea

Toate piesele au fost menținute timp de 6 ore în alcool absolut, după care cele din lemn au fost impregnate în polimetacrilat de metil prepolimer, prin vid, iar sfoara prin pensulare repetată cu aceeași soluție.

4. Reconstituirea pieselor

După scoaterea din impregnant și uscarea la temperatura camerei a urmat întregirea pieselor de lemn, fragmentele desprinse fiind lipite cu aracet. Fragmentului de sfoară, lung de 22 cm, i s-a dat o formă helicoidală. Problema cea mai dificilă a fost reconstituirea brațelor fragmentului II (fig. 7—8), deoarece datorită nenumăratelor fisuri transversale și longitudinale acestea s-au descompus în peste 40 fragmente.

În urma reconstituirii pieselor și a introducerii lor în cutii de polimetacrilat, patrimoniul Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca s-a îmbogățit cu trei exponate deosebit de valoroase.

AURELIA IGNA

LA CONSERVATION DE QUELQUES RESTES DE BOIS ET DE TEXTILES CARBONISÉS DÉCOUVERTS DANS UN LOGEMENT DACIQUE

(Résumé)

L'article expose la méthode de conservation de quelques restes de bois et de textiles découverts en 1978 dans un logement dacique de Grădiștea Muncelului, département de Hunedoara.

Les opérations de conservation ont résidé en l'écartement de la terre, le lavage des fragments en bois avec d'eau et d'alcool en bains successives, en concentration de 45, 60 et 90% alcool étilique, suivie d'une imprégnation en vide dans une solution de polymétacrilate de méthyl prépolymère. Les fragments de ficelle ont été lavés avec de complexon 0,4%, déshydratés dans un bain d'alcool absolu pendant 6 heures et imprégnés du polymétacrilate de méthyl prépolymère à l'aide d'un pinceau mou. Après le dessèchement, les pièces ont été complétées avec les fragments détachés et ont été préparées pour être exposés dans le Musée d'histoire de la Transylvanie.

ANALIZA RESTURILOR LEMNOASE PROVENIND DIN CELLA VINARIA DE LA POTAISSA

Proveniența materialului¹

În construcția romană descoperită pe dealul Șuia din partea de sud-vest a Turzii s-a păstrat un prag de lemn la intrarea II. Acest prag avea circa 120 cm lungime, 50 cm lățime și 5 cm grosime. S-au luat trei probe de lemn din diferite părți ale pragului.

Modul de prezentare

Ni s-au încredințat spre analiză trei fragmente de lemn avînd dimensiunile cuprinse între 8—16 cm lungime și 2—5 cm diametru. Aceste fragmente sînt de culoare maro-deschis, cu rezistență mecanică scăzută și cu tendințe de exfoliere în lungul inelelor anuale de creștere.

Metoda de preparare²

În vederea efectuării unor preparate microscopice au fost luate în studiu două eșantioane. În acest scop ele au fost introduse într-o soluție de apă-alcool-glicerină, în proporție de 1 : 1 : 1. Pentru ca eșantioanele să dobindească o elasticitate suficientă pentru preparare, au fost ținute în soluția amintită un timp îndelungat (8 luni). Primele secțiuni s-au executat după șase săptămîni și respectiv 16 săptămîni de la introducerea la înmuiere, dar s-a constatat că secțiunile sînt friabile, ceea ce a impus reintroducerea eșantioanelor la înmuiere. S-a reluat materialul pentru secționare după opt luni și s-a constatat că se pot executa secțiuni fine și de suprafețe corespunzătoare.

Au fost executate numeroase secțiuni în planul transversal, tangențial și radial, iar cele mai bune au fost alese pentru executarea unor preparate microscopice fixe. Secțiunile alese pentru fixare au fost trecute prin 3—4 băi succesive de alcool etilic p.a., în scopul îndepărtării apei, după care au fost așezate orientat, cite șase pe o lamă. După

---

¹ Pentru datele privind proveniența materialului, vezi A. Cătinaș — M. Bărbulescu, în prezentul volum, p. 101 sqq.

² Pentru descrierea și determinarea lemnului, vezi: D. Grosser, *Die Hölzer Mitteleuropas*, Berlin, 1977; R. Wagenführ, *Anatomie des Hölzer*, Leipzig, 1966; P. Greuss, *Identification of being gymnosperms on the basis of xylotomy*, Budapesta, 1955; J. Filipovici, *Studiul lemnului*, I, București, 1964.

uscarea secțiunile s-au inclus în balsam de Canada, obținându-se în felul acesta câte 4—6 lame a câte 24—36 preparate din fiecare plan — transversal, tangențial și radial.

Caracteristici histologice

Secțiunile s-au studiat la microscop și s-a constatat că lemnul prezintă următoarele caracteristici histologice:

Planul transversal (fig. 1 și 2)

Inelele de creștere sînt foarte bine individualizate pe toate preparatele orientate după planul transversal. Diferența dintre lemnul de primăvară și cel de toamnă este netă. Trecerea de la un inel la altul este foarte tranșantă. Înălțimea inelelor anuale este variabilă (de la 4 pînă la 35 traheide). Întotdeauna traheidele sînt poligonale (de obicei tetra-, mai rar penta- sau hexagonale). Lemnul de primăvară ocupă cea mai mare parte a înălțimii inelelor de creștere (3—20 traheide) și este format din traheide cu pereți subțiri ($4\ \mu$). Aceste traheide au diametre medii de 16—22 μ . Trecerea de la lemnul de primăvară la cel de toamnă se face destul de treptat, se poate aprecia că și această parte a inelului de creștere este bine reprezentată. Diametrul mediu al traheidelor variază în jurul valorii de 12 μ . Au pereții celulari groși de circa 6 μ . Celulele de parenchim sînt atît de rare încît sînt foarte greu de reperat în preparatele studiate. Razele medulare, uniseriate, au un traiect aproximativ paralel și despart un număr variabil de traheide. Canalele rezinifere lipsesc.

Planul tangențial (fig. 3)

Razele medulare rămîn elementele esențiale în determinarea sistematică a lemnurilor. Întotdeauna sînt uniseriate. Înălțimea razelor este variabilă. Din 50 de raze numărate am constatat următoarea înălțime: 10, 8, 3, 2, 5, 20, 1, 11, 20, 18, 3, 22, 4, 18, 5, 6, 28, 9, 12, 16, 10, 20, 3, 4, 15, 3, 7, 2, 8, 6, 22, 5, 6, 5, 1, 4, 6, 18, 5, 9, 16, 19, 32, 9, 4, 17, 10, 3, 5, 18, 15 (în număr de celule).

Putem aprecia că razele au înălțimi medii de 5—15 celule, extremele la eșantioanele studiate variază între 1—32 celule înălțime.

Planul radial (fig. 4)

Preparatele radiale completează foarte bine detaliile histologice apte pentru o încadrare sistematică certă. Traheidele, pe pereții lor radiali, păstrează punctuațiuni areolate dispuse pe un singur rînd; cu totul local apar și două rînduri de punctuațiuni areolate, uneori chiar ușor turtite. În lemnul de primăvară au un diametru mai mare (10—14 μ), iar în lemnul de toamnă valoarea lui este în general de 10 μ .

După cum se știe, cîmpul de înorucișare al razelor prezintă o importanță deosebită în diagnosticarea histologică a lemnurilor. Atît pereții orizontali, cît și cei radiali, sînt cu îngroșări specifice (îndintări). De

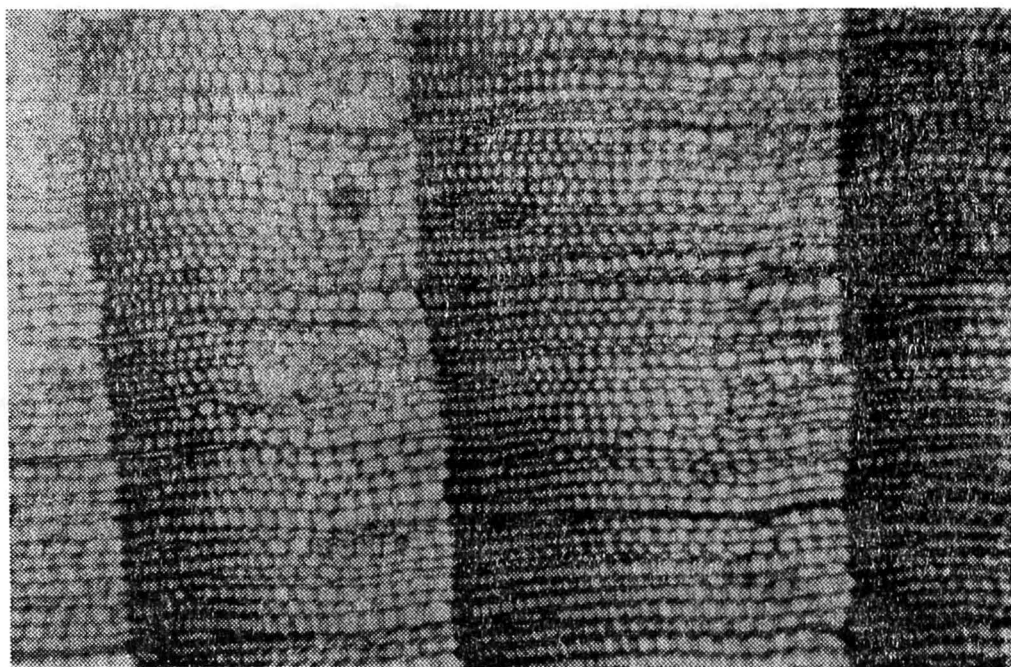

Fig. 2 — Planul transversal.

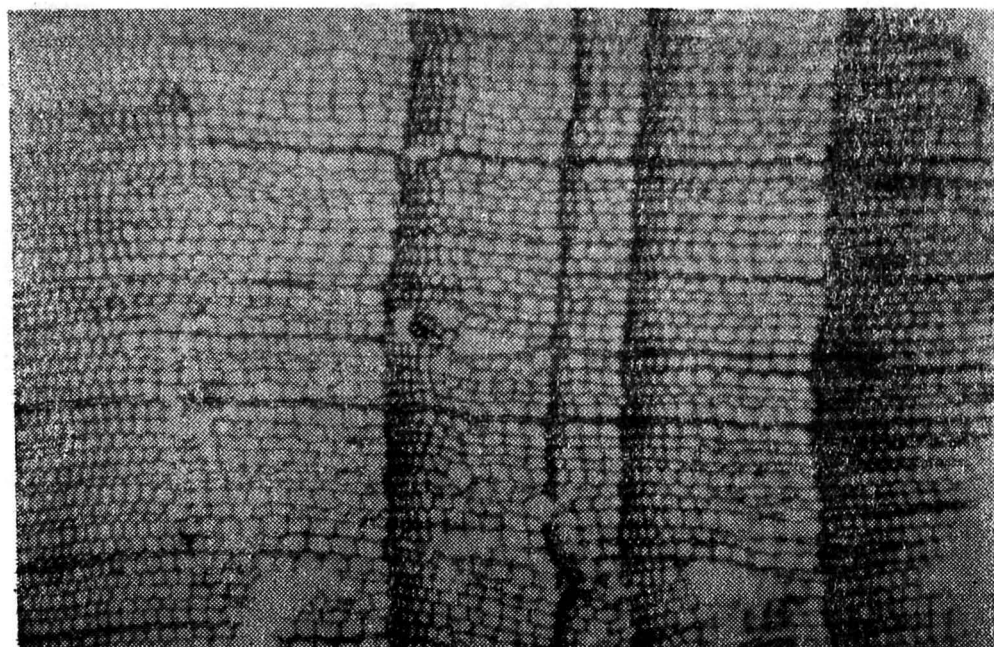

Fig. 1 — Planul transversal.

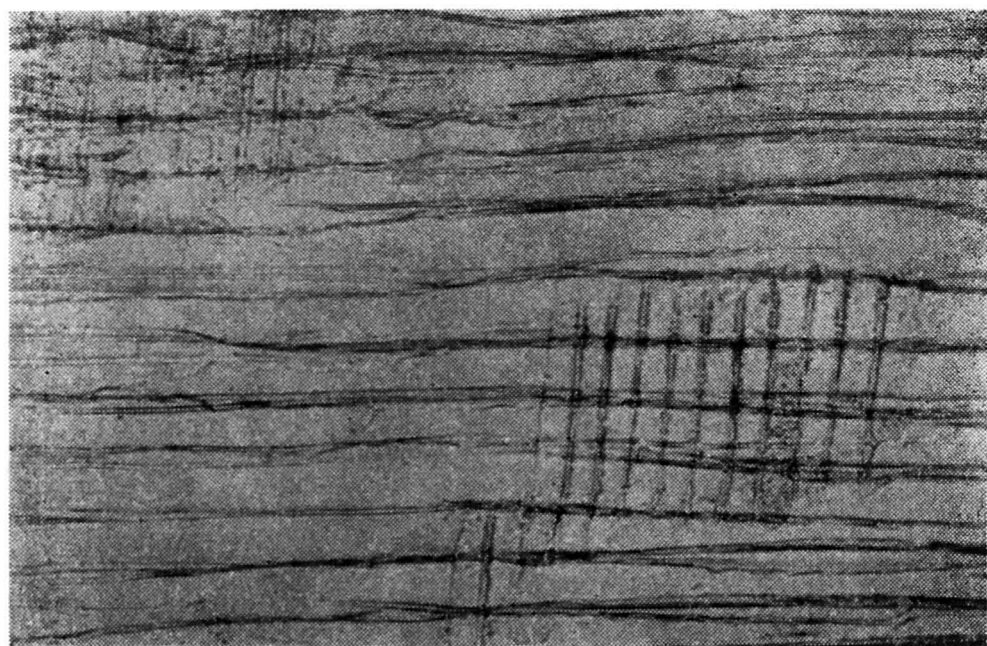

Fig. 4 — Planul radial.

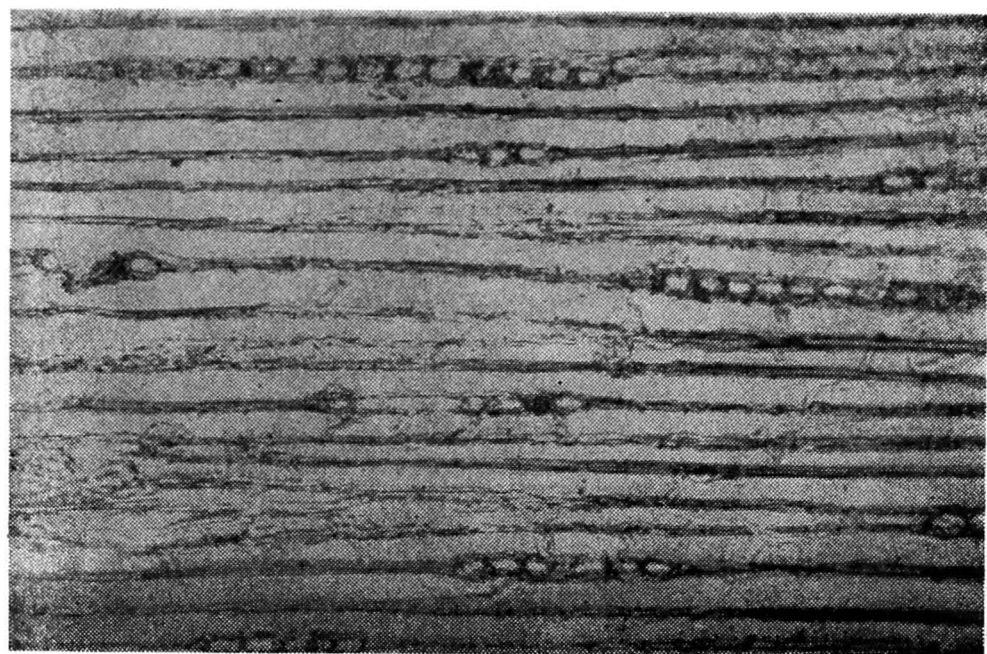

Fig. 3 — Planul tangențial.

obicei se păstrează 2—4 punctuațiuni mici la fiecare cîmp de încrucire. Aceste punctuațiuni mici, scurt-elipsoidale, au diametrele mari de circa 5 μ și diametrele mici de 3 μ .

Concluzii

Caracterele histologice descrise concordă întru totul cu cele de la specia actuală *Abies alba* Mill (= *A. pectinata* D.C.), brad. Acest arbore are de obicei 30—40 m înălțime, 1 m în diametru și crește în pădurile Europei de sud-est și centrale. Modul cum se dispun inelele de creștere și razele medulare ne permit să considerăm că eşantioanele provin de la un arbore matur, care a trăit în condiții climatice asemănătoare cu cele actuale. Existența unor inele de creștere foarte scunde este o dovadă că în dezvoltarea arborelui n-au lipsit anii secetoși.

AURELIA IGNA — JUSTINIAN PETRESCU

L'ANALYSE DE RESTES EN BOIS PROVENANT D'UN CELLA VINARIA DE POTAISSA

(Résumé)

L'article expose la méthode de préparation des fragments en bois — qui proviennent d'une construction romaine — pour le but d'exécuter des préparats microscopiques et de déterminer l'espèce, ayant comme base les caractéristiques histologiques.

PROBLEME DE RESTAURARE RIDICATE DE UN VAS DE CERAMICĂ ROMAN

Ca urmare a săpăturilor arheologice de mare amploare de la Ulpia Traiana, care de ani de zile fac din acest șantier unul dintre cele mai importante obiective de valoare națională, în toamna anului 1978, printre materialul rezultat, se aflau în număr mare și fragmente de ceramică terra sigillata. Bineînțeles, acestea au fost imediat predate Laboratorului zonal de restaurare de pe lângă Muzeul de istorie al Transilvaniei.

În urma unei prime analize, s-a putut observa că fragmentele provin de la mai multe vase, de forme și mărimi deocamdată neprecizabile; toate erau confecționate din pastă de calitate superioară, arse foarte bine, parte din ele prezentind o angobă roșie. În acest context se poate aminti că angoba s-a păstrat doar parțial, fapt datorat, în bună parte, neintroducerii cioburilor în apă distilată, imediat după descoperire. Unele din sărurile care ajung în ceramică din pământ, de-a lungul secolelor, ajung, prin uscare, să cristalizeze aproape de suprafață, alcătuind un strat solid de cristale, care provoacă fenomenul de descojire a angobei sau a smaltului de pe suprafața piesei. Mai mult chiar, poate rezulta desprinderea, în straturi, a întregului vas.

Fragmentele au fost supuse în laborator următoarelor operațiuni: curățire, consolidarea angobei (deci conservarea ei), lipire, întregire.

Curățirea

S-au scufundat fragmentele de ceramică în apă, la care s-a adăugat un detergent neionic, și anume Romopal LN, în cantitate de 1%. Aceasta pentru spălarea pământului și a tuturor impurităților solubile în apă. Pentru a grăbi curățirea, s-a agitat de câteva ori soluția cu mîna, dar s-a evitat o curățire mecanică brutală, cu peria, pentru a nu distruge angoba. După ce toate impuritățile solubile în apă au fost în acest fel îndepărtate, s-au clătit foarte bine, de mai multe ori, cioburile în apă distilată. În această fază se distingea o anumită cantitate de depuneri calcaroase. Înlăturarea acestora s-a făcut cu ajutorul băii de complexon 4%, timp de câteva zile. Complexonul atacă metalele și compușii metalelor, dar lasă intactă angoba roșie, atît de des întilnită la ceramica romană.

Utilizarea acizilor, în concentrație de 5%—10%, în scopul îndepărtării depunerilor calcaroase, este total contraindicată în cazul ceramicii care prezintă angobă sau pictură de orice fel; din păcate, mulți restauratori mai recurg la această metodă, al cărei rezultat inevitabil este distrugerea angobei.

Am grăbit dispariția carbonaților de pe ceramică prin periere de câteva ori, cu o pensulă foarte fină. A urmat clătirea în apă distilată și uscarea fragmentelor.

Consolidarea angobei era absolut necesară; în acest scop s-au impregnat fragmentele cu nitrolac dizolvat în acetonă. Impregnarea s-a făcut în recipientul de impregnare, prin vid de 12 mm coloană mercur.

Abia acum s-a putut trece la selectarea materialului, observându-se că fragmentele aparțineau, de fapt, unui număr de patru vase diferite, și anume: un castron, două farfurii (asemănătoare cu actualele farfurii adinci) și un platou oval.

Deoarece, până în această fază, tratarea întregului material s-a efectuat identic, fazele ulterioare urmînd să fie diferite de la piesă la piesă, ne-am hotărît să destinăm această lucrare numai primului vas finisat, adică castronului; asupra restaurării celorlalte obiecte dorim să revenim cu alte ocazii, pe măsura terminării lucrărilor pe care le vor necesita.

Am separat pe baza decorului, a grosimii și a facturii pastei, toate fragmentele aparținînd castronului; ele erau în număr de 43 (fig. 1). Ornamentația vasului consta din elemente vegetale și zoomorfe stilizate, lucrate în relief. Aranjarea și lipirea cioburilor a decurs fără probleme deosebite, decorul fiind un ajutor excelent pentru restaurator în această fază de lucru (fig. 2).

Din păcate, nu ne-au parvenit toate cioburile castronului, astfel încît, după lipire, s-a ivit necesitatea întregirii vasului. Am constatat că

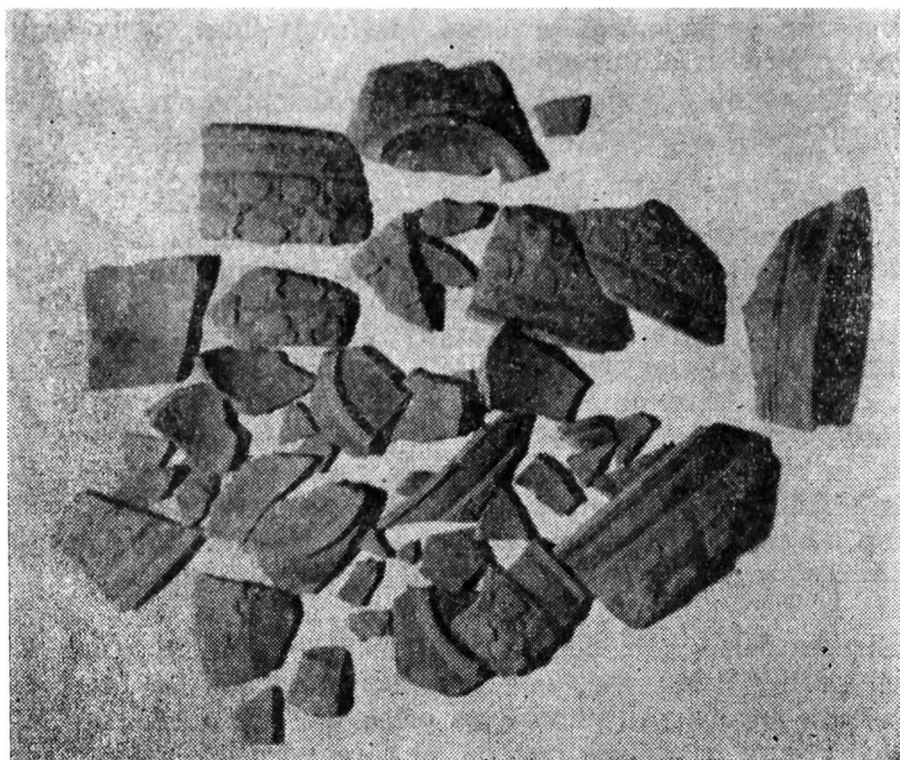

Fig. 1 — Castronul, în starea în care ne-a fost predat.

Fig. 2 — Fragment din castron; se observă deteriorarea angobei.

decorul prezenta o anumită ritmicitate, ceea ce ne-a permis reconstituirea lipsurilor cu o probabilitate științifică acceptabilă. În continuare, am executat un desen desfășurat, de atelier, al decorului de pe vas, completînd lipsurile pe desen. Sub buză ornamentația consta dintr-o friză de semicercuri ce alternează cu cîte o mică sferă așezată pe o tijă, motiv urmat de o altă friză, alcătuită din alternanța unor păsări și a unor frunze stilizate. Într-un singur loc pasărea a fost înlocuită cu figura unui ciine. În continuare, o a treia friză, cu o compoziție asemănătoare celei descrise anterior, este despărțită de aceasta de către vrejurile ce leagă frunzele între ele.

Obținînd astfel desenul complet al repertoriului decorativ al piesei, am trecut la întregirea propriu-zisă. Executarea unor negative de pe decorurile rămase intacte nu ni s-a părut o soluție potrivită. Elementele ornamentale asemănătoare s-au dovedit a nu fi, totuși, absolut identice, înregistrîndu-se mici diferențe de dimensiuni ale lor și ale spațiului dintre ele. Ca urmare, am modelat din lut părțile lipsă și am luat de pe ele un negativ de gips. Pe el am așezat un strat de nitrolac, prin pensulare repetată. Am fixat negativul, la locul respectiv de pe vas, cu bandă scotch (fapt posibil datorită dimensiunilor reduse ale plombelor) și am turnat dinspre interiorul vasului completările necesare. Procedul de lucru descris prezintă următoarele avantaje:

— Întregirea nu necesită finisare, deci angoba este păstrată într-o stare bună, fiind scutită de urmările nefaste ale curățirii mecanice a urmelor de gips care, inevitabil, se depun în decursul finisării pe ea.

Fig. 3 — Castronul, în faza reconstituirii lui.

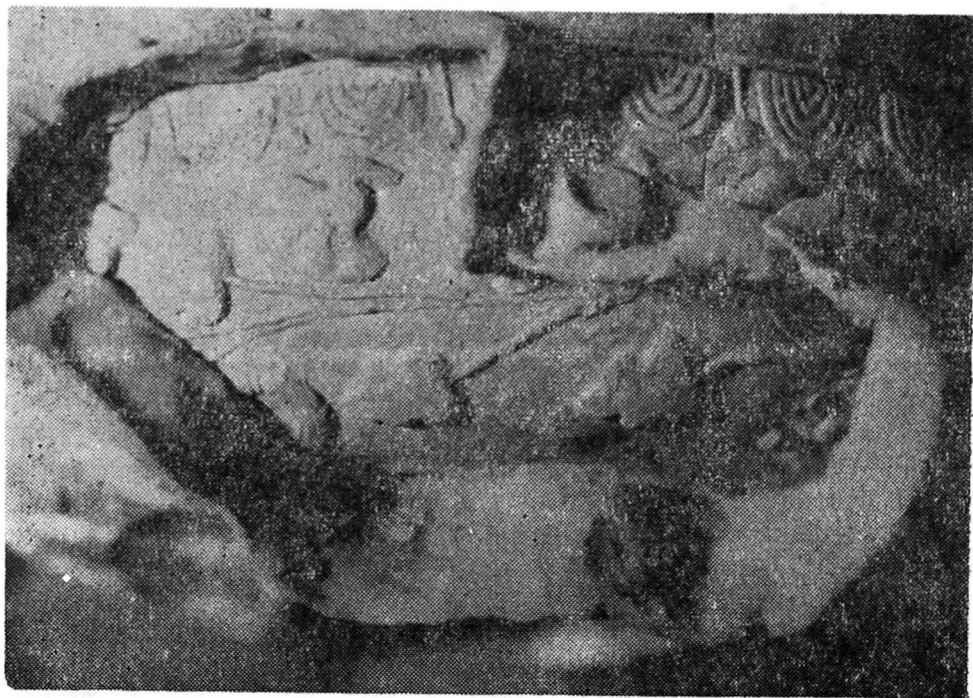

Fig. 4 — O plombă din castron, înainte de turnarea negativului.

— Se economisește timp, reducându-se deci și prețul de cost al întregii lucrări.

— Calitatea execuției este net superioară, modelarea lutului fiind mult mai ușoară decât a gipsului; efectele artistice realizate în antichitate de către meșterul olar se pot imita perfect, lucrând în același material pe care l-a utilizat și acesta.

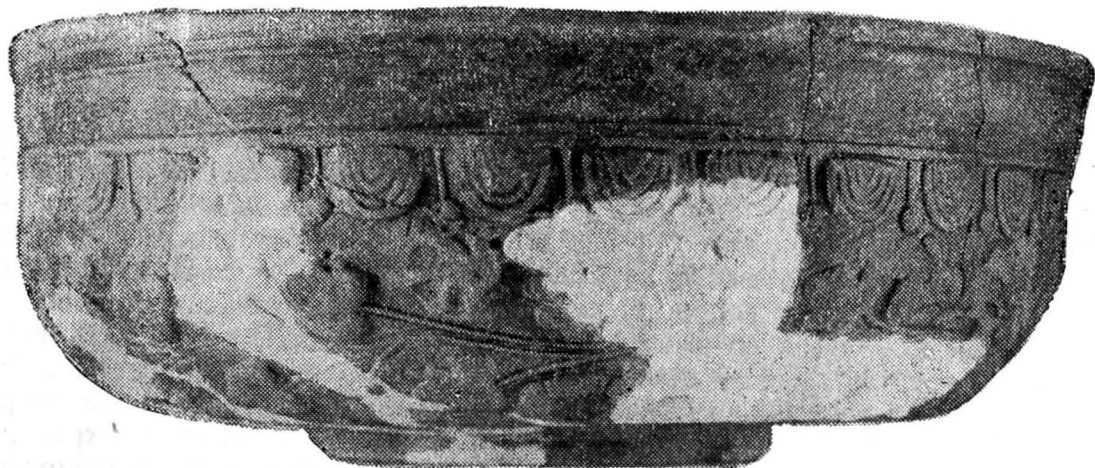

Fig. 5 — Castronul, întregit și finisat.

Pe lângă rezultatul obișnuit, de integrare în circuitul științific și redare patrimoniului cultural național a unei valoroase piese istorice, restaurarea acestui castron a constituit și o interesantă experiență de lucru, necesitând o gamă variată de procedee. Tehnicile combinate oferă întotdeauna restauratorului posibilitatea îmbogățirii cunoștințelor sale de specialitate.

MARIA ELISABETA LUKÁCS

À PROPOS DE LA RESTAURATION D'UN VASE ROMAIN EN CÉRAMIQUE

(Résumé)

L'ouvrage présente la restauration d'une casserole romaine en *terra sigillata*, pièce découverte en 1978 à Sarmizegetusa romaine. En présentant les caractéristiques des endommagements que les tessons de la casserole ont souffert en gissant en terre, on passe à la description des opérations de la restauration, exécutée au laboratoire du Musée d'histoire de la Transylvanie.

PENTRU O MAI MARE PRECIZIE A RIDICĂRILOR EXPEDITIVE DE TOPOGRAFIE ARHEOLOGICĂ

Pentru reușita ridicărilor topografice expeditivă cu o precizie mai ridicată, dar cu instrumente mai simple trebuie să se țină seama în mod obligatoriu de câteva considerente care asigură reușita lucrărilor. Înainte de toate trebuie să vedem rețeaua de sprijin din zona arheologică, care poate consta din: piramide, semnale, biserici, turnuri de apă, antene de televiziune. Deci se va pleca de la osatura geodezică a regiunii și prin metode topografice se vor determina puncte topografice materializate în teren prin borne și repere nivelitice. În funcție de acestea se vor determina ulterior planimetric și altimetric punctele fizico-geografice și arheologice ale hărții. În cazul când nu se cunosc coordonatele acestor puncte, ca punct de plecare se va lua Nordul magnetic dat de busolă. Această orientare a întregii lucrări după Nordul magnetic se va face la începutul lucrării de ridicare topo și în funcție de el se va raporta întreaga lucrare (fig. 1).

Scara planului pe care-l vom întocmi trebuie aleasă din timp, știind care vor fi cele mai mici detalii pe care dorim să le scoatem în evidență. În funcție de aceasta recomandăm folosirea următoarelor scări: 1:100, 1:200, 1:500 și chiar 1:1000. Pentru planurile pe care nu se vor evidenția toate detaliile se pot folosi și scări mai mici, ca 1:5000, 1:10000 etc. Deci, trebuie să știm ce dimensiune din natură poate fi reprezentată pe planul nostru la scara aleasă. Avantajul acestor planuri este că prin scările folosite ele sînt eliberate de o serie de cifre și alte dimensiuni, putîndu-se lucra direct cu rigla gradată pentru aflarea anumitor dimensiuni. Avantajul acestor planuri este că pe același plan se pot folosi mai multe scări în funcție de detaliile pe care dorim să le evidențiem, cu condiția ca pe planul de ansamblu să se marcheze sectorul respectiv și scara la care este ridicat. Aceste sectoare vor fi apoi extrase separat la scara respectivă. De exemplu: planul de ansamblu este la scara 1:1000, iar unele sectoare marcate sînt la scara de 1:500. Nu optăm pentru scări mai mari ca 1:25, 1:40, 1:75 etc., întrucît în condiții de teren accidentat nu pot oglindi realitatea de pe teren și nici citirea planurilor nu se poate face cu precizie. Cifrele nefiind rotunde, erorile de extragere sînt mari în special cînd se citesc cu instrumente diferite ca: rigle de lemn, echere, rigle de material plastic etc. care nu întotdeauna sînt precise. La scări mari, de 1:100, 1:200, 1:500, erorile de temperatură și raportare se pot compensa mult mai ușor decît la scări mai mari.

Marcarea punctelor se va face în funcție de configurația terenului care trebuie ridicat. Este indicat să se folosească borne din beton cu

placă metalică (fig. 2), borne de beton cu țeavă centrală (țeava să depășească în înălțime borna cu cel puțin 10—15 cm) și țăruiși de lemn (esență tare) cu cui în ax cu o lungime de 0,50—0,75 m și o grosime de 7—10 cm. În cazul în care terenul prezintă un grad ridicat de duritate se vor folosi buloane metalice, țevi metalice, pietre de kilometraj etc. Deci trebuie să reținem că marcarea punctelor trebuie să aibă o durată îndelungată și să fie fixate definitiv. Raportarea lor pe plan să fie făcută cu mare precizie, întrucît în funcție de ele se vor face viitoarele raportări planimetrice și altimetrice, orice abatere de la ele duce la un lanț de erori care vor pricinui anularea preciziei lucrărilor topografice.

Pentru o determinare mai exactă a punctelor din teren este necesar în primul rînd să le cunoaștem coordonatele X, Y, rectangulare (fig. 3) pentru ca și după încheierea cercetărilor arheologice, fără conservarea pe loc a unor descoperiri, să putem determina cu precizie punctul arheologic. Cunoscînd coordonatele rectangulare, putem determina coordonatele polare și invers după următoarea relație:

$X = d \cdot \cos \alpha$ din triunghiul dreptunghic rezultă că

$$Y = d \cdot \sin \alpha \quad d^2 = X^2 + Y^2 \quad d = \sqrt{X^2 + Y^2} \text{ și } \operatorname{tg} \alpha = \frac{Y}{X}$$

Pentru o mai mare precizie este bine să folosim sistemul triaxial:

$$X = d \cos \alpha \quad X = r \cos \beta \cos \alpha$$

$$Y = d \sin \alpha \quad Y = r \cos \beta \sin \alpha$$

$$Z = r \sin \beta \quad \text{de unde } \operatorname{tg} \alpha = \frac{Y}{X} \quad \operatorname{tg} \beta = \frac{Z}{d}$$

Avantajul acestui sistem de lucru constă în aceea că punctele se vor raporta direct pe hîrtia milimetrică, cunoscîndu-se în plus coordonatele polare. Unghiul orizontal este în funcție de Nordul magnetic (fig. 5), deci o poziție bine determinată (azimut magnetic), apoi, distanța citită direct sau indirect cu aparatul (Theodolit sau tahimetru) concomitent cu citirea unghiului vertical (declinația), avem posibilitatea să reducem distanța la orizont (fig. 6), care distanță în *calculul coordonatelor are cea mai mare importanță (Do)*, deoarece ea este distanța reală și nicidecum distanța citită la ruletă. Măsurarea distanțelor pe teren prin diferite artificii (asupra cărora nu vom insista) este o mare și gravă greșeală, întrucît la un unghi vertical mare (care nu poate fi citit cu instrumente rudimentare) eroarea este extrem de mare și care poate duce la realizarea unui plan total eronat, departe de realitate. De exemplu: distanța de 100 m redusă la orizont cu un unghi vertical de 9° este de 97,79 m, la un unghi vertical de 11° distanța redusă la orizont este 97,04 m, deci iată că pe un mic interval vertical apar diferențe mari în reducerea distanței la orizont.

În vederea aprecierii unghiurilor verticale cu o precizie mai mare pe teren se poate folosi: clinometrul (fig. 7), clizimetrul (fig. 8), în mod excepțional se poate folosi și echerul, dar atunci precizia este ceva mai redusă. Pentru citirea unghiurilor orizontale și raportarea lor direct pe planșetă concomitent cu distanțele reduse la orizont recomandăm folo-

sirea raportorului tip I.P.C. (centezimal) din fig. 9. Măsurarea directă a distanțelor este indicat să se facă cu rulete metalice de 20 m, 50 m, etalonate, deoarece nu întotdeauna au dimensiunea cerută; de exemplu: ruleta de 50 m poate avea 50,05 m sau 49,95 m. Nu se recomandă folosirea ruletelor de pinză, care pot varia ca lungime în funcție de vreme, iar în al doilea rând se și uzează repede.

După redactarea ridicării topo expeditivă de către arheologi, dacă doresc să treacă noi săpături, recomandăm să țină seama de sistemul de sprijin luat inițial, materializat în teren și în funcție de care să se facă raportarea acestor secțiuni. Arheologul trebuie să țină seama la raportare de sistemul de grade în care s-a lucrat, știind că azi se lucrează în sistemul centezimal, iar gradele sexagesimale de pe busolă trebuie transformate în grade centezimale, știind că un grad sexagesimal $1^\circ = 1,19$ (centezimale). Este indicat ca adăugirile ulterioare planului întocmit să se facă de către aceeași persoană care a făcut ridicarea topo expeditivă inițial, întrucât diferențele de metodică de lucru pot scoate în evidență unele deficiențe. Se recomandă ca pe teren să nu fie scoase planurile originale (în calc), ci copii xerografiate sau helio, întrucât originalul, prin diferite manipulări în teren, își pierde precizia.

În încheiere recomandăm arheologilor să țină cont, pe cât posibil, de cele câteva recomandări care au menirea de a mări precizia ridicărilor topografice arheologice expeditivă. Cât privește ridicările topo care se fac cu instrumentele de mare precizie și metodică de lucru în ridicările de topografie arheologică, este o problemă mai vastă asupra căreia vom reveni cu altă ocazie.

DORIN URSUȚ — PAUL PETRICĂ

BIBLIOGRAFIE

- MANUALUL INGINERULUI GEODEZ, Editura tehnică, București, 1975, Vol. III, p. 9—12, 13—16, 18—21, 59—91, 94—99, 439—440.
- P. Ionescu, I. Grama, M. Rădulescu, TOPOGRAFIE ȘI DESEN TEHNIC, Editura didactică și pedagogică, București, 1964, p. 11—13, 37—39, 40—47, 51—55, 62—70, 82—83, 100—110, 230—301, 327—367, 377.
- Al. Săndulache — V. Sficlea, CARTOGRAFIE—TOPOGRAFIE, Editura didactică și pedagogică, București, 1970, p. 20—31, 46—53, 60—73, 74—109, 188—190, 210—220.

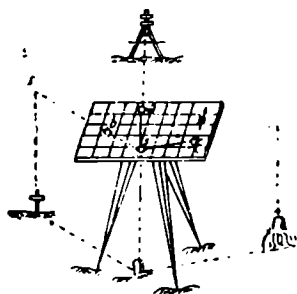

Fig. 1 Orientarea planșetei pe puncte cu noxule

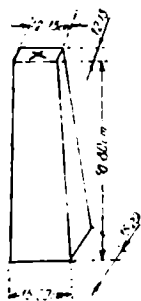

Fig. 2 Borna topografică

Fig. 3 Coordonate plane

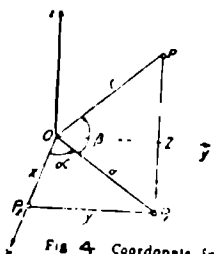
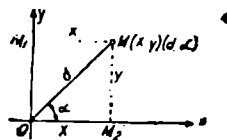

Fig. 4 Coordonate în spațiu

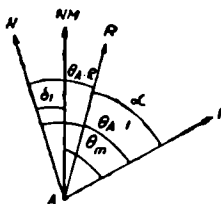

Fig. 5 Măsurarea unui unghi orizontal

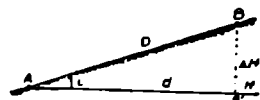

Fig. 6 Reducerea distanțelor la orizont

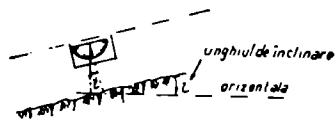

Fig. 7 Măsurarea unghiurilor verticale cu distanțometrul

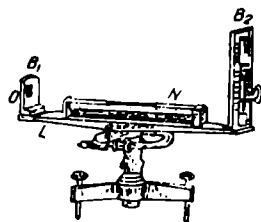

Fig. 8 Clinometrul

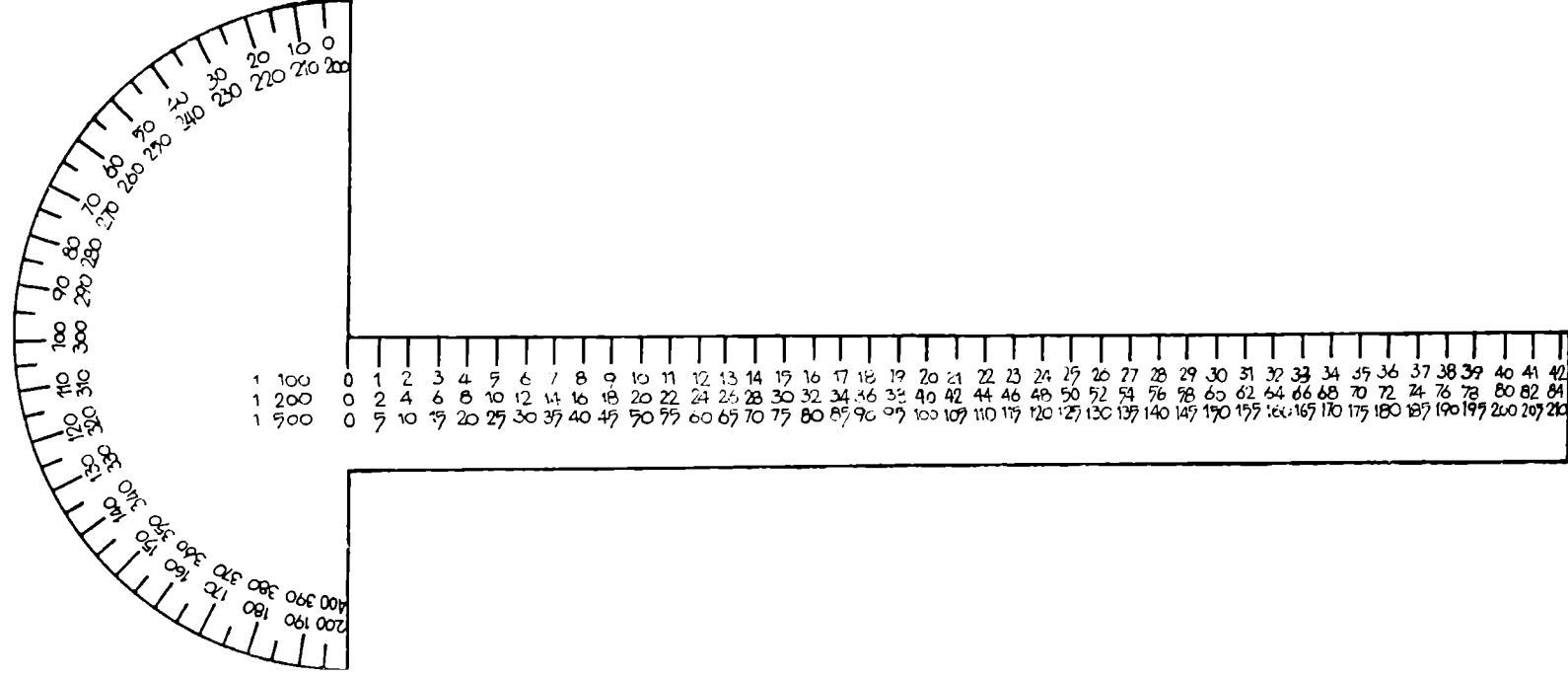

Fig. 9 — Raportor tip I.C.P.

FÜR EINE GRÖßERE GENAUIGKEIT IN DEN TOPOGRAPHISCH- ARCHÄOLOGISCHEN ERHEBUNGEN

(Zusammenfassung)

In den raschen Erhebungen der archäologischen Topographie erhält man grössere Genauigkeit mit einfachen Instrumenten und somit wächst auch die Genauigkeit der von den Archäologen ausgearbeiteten Plänen. Ausser den einfachen Instrumenten, die man zum Gelingen der topo-archäologischen Erhebungen verwendet, muss man zu erst das Reissbrett, auf dem man arbeitet, orientieren, einen geeigneten Masstab anwenden, ganz genau die waagerechten und senkrechten Winkel ablesen, nicht mit dem direkt oder indirekt gemessenen Abstand arbeiten, sondern mit dem zum Horizont reduzierten Abstand. Jeder wichtigere archäologische Punkt soll mit Berücksichtigung auf die triaxialen Koordinaten vertreten sein. Die Rapportierung der Punkte aus dem Gelände kann direkt auf dem Reissbrett des Archäologen mit dem Rapporteur Tip. I.C.P. erfolgen.

Diese theoretischen Anhaltspunkte werden zu raschen topo-archäologischen Erhebungen mit einer viel grösseren Genauigkeit beitragen.

CIRCULAȚIA CĂRȚII VECHI ROMÂNEȘTI ÎN JUDEȚUL CLUJ (II)

Continuăm prezentarea cărții vechi românești din județul Cluj, începută în *ActaMN*, XV, 1978, p. 401—410, cuprinzând în partea a doua a catalogului cărțile de la bisericile ortodoxe din: Bădeni, Bădești, Buru, Cetan, Fodora, Juc-Herghelie, Mihai Viteazu, Morlaca, Sinnicoară, Someșu Rece și Vilcele. În descrierea cărților ne vom sluji de principiile enunțate în prima parte a lucrării.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Bădeni

49. *Evanghelie*, Rimnic, 1746

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o închizătoare și fragmente ale celei de-a doua.

Deformare liniară.

in-2° (32,5 × 21,5 cm); f. titlu + [3] f. + 159 f. (cu greșeli de nume rotare.)

BRV, II, nr. 246; [4] f. + 164 f.

50. *Strastnic*, Blaj, 1753

Legătura în piele maron aplicată pe lemn.

Lipsește cotorul, deteriorată mecanic, deformare liniară.

in-2° (30,5 × 19,2 cm); f. titlu + [1] f. + 186 f. (cu greșeli de nume-rotare.)

BRV, II, nr. 290; IV, nr. 290; [2] f. + 179 f.

f. [1] v.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1787, *martie, 14 zile*, autor, popa Leontie din Bașin, arată că Ivășan Ioan din Bașin a cumpărat cartea și a dat-o bisericii Bașinului.

51. *Penticostarion*, Blaj, 1808

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și ornamente florale imprimate, urme de închizători.

Deformare liniară.

in-2° (35 × 21 cm); f. titlu + 212 f.

BRV, II, nr. 746; [1] f. + 212 f.

coperta a II-a: însemnare cu caractere chirilice, nedată, din care reiese că această carte aparține bisericii din Bădeni.

52. *Apostol*, Blaj, 1814

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urmele celor două închizători. Lipsește cotorul, deteriorată mecanic.

in-2° (34,5 × 22 cm); lipsă f. titlu; p. 3—264.

BRV, III, nr. 845; [1] f. + 264 p.

coperta I: însemnare cu caractere latine, datată *Bădeni, la 10 aprilie, 1941*, autor, preot Aurel Meseșan, arată că această carte a fost donată bisericii greco-catolice din Oprișani, de către Oficiul parohial greco-catolic din Bădeni.

p. 151: autograf, cu caractere chirilice: *Alexandru Filimon cantoru inva- / -tiatoriu inu Baginu, 1883, mart., 20.*

coperta a II-a: însemnare cu caractere chirilice, atestă cumpărarea cărții în anul 1822, februarie, 26 de zile, cu 16 zloți / prin Ioan Filimon, parohul Baginului, Chindului / și Șonfilăului și sînt amintiți cei care au contribuit la cumpărarea cărții.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Bădești

53. Octoih, Blaj, 1760

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, fragmente ale celor două închizători.

Deteriorată mecanic, file parțial restaurate.

in-4° (19,1 × 14,7 cm); lipsă f. titlu; 32 p. + p. 35—508 (cu greșeli de numerotare) + 218 p. (cu greșeli de numerotare) + 38 p.

BRV, II, nr. 322; [1] f. + 498 + 219 + peste 36 p.

p. 77—83; însemnare (fragmentară, filele fiind rupte) cu caractere chirilice, autor, Ștefan, diacul din Badoc, atestă cumpărarea cărții cu 9 florinți și după cum se vede din însemnarea de pe forțaș, sătenii din Bădești au dăruit-o bisericii.

54. Triodion, Blaj, 1771

Legătura în piele maron cu cotorul în pinză.

Legătura parțial restaurată, distrusă unitatea cărții.

in-2° (32,3 × 21 cm); f. titlu + [1] f. + 247 f. (cu greșeli de numerotare).

BRV, IV, nr. 151; [2]f. + 237f. sau [1]f. + 236f. + [1]f.

f.l.r. — 4r.: însemnare cu caractere chirilice, parțial lizibilă, cerneala fiind stinsă.

forțaș: însemnare cu caractere chirilice (parțial lizibilă, deoarece peste text a fost lipită și ruptă o altă hirtie), privind achiziția cărții, datată 1815.

55. Apostol, Blaj, 1802

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, ornamente florale imprimate, urme de închizători.

Atacată de anobiide.

in-2° (35 × 21,7 cm); f. titlu + 258 p.

BRV, II, nr. 644; [1] f. + 258 p.

forțaș: însemnare cu caractere chirilice, datată 1805, *i[a]nuar, 4* arată că atunce au fost diacu Toderu / și fătă Popu Matei / în Badoc.

p. 2—9: însemnare cu caractere chirilice, aceeași dată, autor, popa Gheorghe din Badoc, arată că pentru carte s-au plătit 5 zloți și a fost dată bisericii Badocului.

p. 10—13: însemnare cu caractere chirilice, nedată, amintește cele 12 cărți, care erau atunci la biserica din Bădești.

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Buru*56. *Octoih*, Rîmnic, 1742

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urme de închizători.

Deteriorată mecanic, cotorul și file restaurate defectuos.

in-4° (18 × 14 cm); lipsă f. titlu; 2 f. fragmentare + f. 23—254 (cu o greșeală de numerotare) + 118 f. (cu greșeli de numerotare).

BRV, II, nr. 227; [4] f. + 253 + 124 f.

coperta I: încercări de peniță.

57. *Evangelie*, Rîmnic, 1746

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii, evangheliștii și motive florale aurite imprimare, două închizători.

Deteriorată mecanic.

in-2° (30,7 × 19,5 cm); f. titlu + [3] f. + 158 f. (cu greșeli de numerotare).

BRV, II, nr. 246; [4] f. + 164 f.

58. *Cazanii*, București, 1768

Legătura în piele neagră aplicată pe lemn, o închizătoare și urmele celeilalte.

Conservată satisfăcător, file restaurate defectuos.

in-4° (25,5 × 18 cm); f. titlu + [1] f. + 429 f. (cu greșeli de numerotare).

BRV, II, nr. 356; [2] f. + 414 f.

f. 224r.—235r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1769, din care se vede că această carte s-a cumpărat cu 17 florinți pentru biserica din Buru, vîndută fiind de *Davidu de la Făgărașu*.

coperta a II-a: însemnare cu caractere chirilice: *În anul 1849, după Paști / fiind mare răscoală întru / această țară, mulți oa- / -meni au trecut prin lu- / -me, prin pușcă, prin / săbii și prin lănci, / mulți pe fața pămîntu- / -lui au putrezit, ba mul- / -ți au dat hrana cin- / -nilor și altor pa- / -sări zburătoare. Însă / aceasta am scris ca să să / știe, precum și aceast[ă] carte, / anume căzanie s-au adus de / la biserica Burului prin / jăfuiitorii unguri, care au / risipit și s. biserică ade- / -vărat în chiar zi de 28 iunie 1849. / Parohul Petru Coar...? /*

59. *Apostol*, Blaj, 1802

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, ornamente din motive geometrice și o cruce, fragmente ale celor două închizători.

Conservată satisfăcător.

in-2° (35 × 21,3 cm); lipsă f. titlu; p. 3—64 + p. 67—94 + p. 97—160 + p. 169—256;

BRV, II, nr. 644; [1] f. + 258 p.

forțat: însemnare cu caractere latine, datată 14 ianuarie, anul 1866, autor, Ștefan...?, arată că această carte a fost legată a doua oară și aparține bisericii din Buru.

p. 120—125, 130—131, 136—137, 154—155, 172—181, 184—185: însemnări cu caractere chirilice, amintesc diverse persoane și sumele de bani pe care le-au dat.

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Cetan*60. *Evanghelie*, Blaj, 1765

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și motive geometrice imprimate, două închizători.

Deteriorată mecanic, file parțial restaurate.

in-2° (30,8 × 19,5 cm) f. titlu + [3] f. + 342 p. + [1] p.

BRV, II, nr. 342; [4] f. + 363 p.

p. 246—257: însemnare cu caractere chirilice (parțial lizibilă, filele fiind tăiate și restaurate), autor, popa Costan din Cetan, arată că Pop Vasilie și jupineasa dumisale au cumpărat cartea.

61. *Apostol*, Blaj, 1767

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urme de închizători.

Deteriorată mecanic.

in-2° (33,2 × 21 cm); f. titlu + 4 f. + f. 6—163.

BRV, II, nr. 348; [1] f. + 140 f. numerotate greșit.

62. *Minologhion*, Blaj, 1781

Legătura în piele albă, fragmente ale celor două închizători.

Legătura deteriorată, distrusă unitatea cărții și a blocului de carte.

in-2° (33,2 × 21,7 cm); f. titlu + 156 p. + [6] f. + p. 157—1140 + 58 p. + p. 61, 62 + p. 59, 60 + p. 63.

BRV, II, nr. 448; IV, nr. 448; [1] f. + 1149 + 63 f.

63. *Octoih*, Blaj, 1783

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și ornamente vegetale imprimate, fragmente ale celor două închizători.

Distrusă unitatea cărții și a blocului de carte.

in-4° (19,2 × 16,6 cm); f. titlu + 478 p. + [1] p. albă + [1] p. + 224 p.

BRV, IV, nr. 179; [1] f. + 478 p. + 224 p.

64. *Strastnic*, Blaj, 1817

Legătura în piele maron, scena răstignirii și ornamente aurite.

Legătura deteriorată mecanic, deformare liniară.

in-2° (33,2 × 21,1 cm); f. titlu + 217 p.

BRV, III, nr. 947; [1] f. + 217 p.

forțat: însemnare cu caractere chirilice, datată 1889, în 2 aprilie, atestă cumpărarea cărții de către Vida Gheorghe / cu fomeia sua, Nastasie... pe sama sanctii beserici a Cetanului.

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Fodora*65. *Chiriadromion*, București, 1732

Legătura în piele roșie aplicată pe lemn, urme de închizători.

Deteriorată mecanic, atacată de anobiide.

in-2° (29 × 20,8 cm); f. titlu + [3] f. + 414 f.

BRV, II, nr. 205; [4] f. + 414 f.

f. titlu r. — f. 2r.: însemnare cu caractere chirilice, parțial lizibilă, cerncala fiind stinsă sau filele restaurate: *Această carte fiind a lui...? / Gligorie de la Morohod? / și moartea lui Muntean Șimon, diacul / de la*

Jula frate ... / au adus doao oi și un noatin și / această căzanie, care împărțindu-le / strățește, această căzanie mi s-au dat mie, lui Ioan ... / lor nu le nu le [sic!] trăbuie căzanie ce ... și aceasta s-au făcut în A. 1810 / sfîrșitu lui noemurie. / Bine să se înțeleagă, o oa[i]e în vreme să vinde / cu șazăzeci de sloți răi. /

66. *Liturghii*, Rîmnic, 1733

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, Maria cu pruncul și ornamente florale imprimate, urme de închizători.

Distrusă unitatea blocului de carte.

in-4° (20,9 × 15,2 cm); f. titlu + [1] f. + 269 p. + [1] p. + [1] f. manuscris.

BRV, II, nr. 208; [2] f. + 270 p.

[1] f. manuscris: însemnări cu caracter religios.

67. *Octoih*, București, 1746

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urme de închizători.

Deteriorată mecanic, lipsește cotorul și prima copertă.

in-4° (20,3 × 14,4 cm); lipsă f. titlu și f. de la început; p. 19—398 + p. 401—464 + 166 p.; lipsă f. de la sfîrșit.

BRV, II, nr. 249; 464 p. + 200 p.

68. *Liturghii*, Rîmnic, 1759

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, ornamente florale imprimate, o închizătoare și fragmente ale celeilalte.

in-4° (21 × 15,8 cm); f. titlu + [1] f. + 39 f. + f. 48—129; lipsă f. BRV, II, nr. 314; [2] f. + 132 f.

69. *Triodion*, Blaj, 1771

Legătura în piele neagră aplicată pe lemn, fragmente ale celor două închizători.

Deteriorată mecanic, distrusă unitatea cărții și a blocului de carte.

in-2° (32,7 × 20,5 cm); lipsă f. titlu; f. 1 + f. 3, 4 + f. 6—8 + f. 10, 11 + f. 13—245 (cu greșeli de numerotare).

BRV, IV, nr. 151; [2] f. + 237 f. sau [1] f. + 236 f. + [1] f.

coperta I și f.194r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1902, arată că această carte este proprietatea bisericii din Adalin.

70. *Minologhion*, Blaj, 1781

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu motive florale imprimate, o închizătoare și fragmente ale celeilalte.

Deteriorată mecanic, file parțial restaurate.

in-2° (34 × 22,9 cm); f. titlu + 156 p. + [6] f. + p. 157—1136 (cu greșeli de numerotare) + 63 p.

BRV, II, nr. 448; IV, nr. 448; [1] f. + 1149 + 63 f.

71. *Octoih*, Blaj, 1792

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și motive florale imprimate, fragmente ale celor două închizători.

Deteriorată mecanic, atacată de anobiide.

in-4° (21 × 17 cm); f. titlu + 424 p. + 196 p. + [1] p.
BRV, II, nr. 556; [2] f. + 424 p. + 196 p.

72. *Triodion*, Blaj, 1800

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și motive florale imprimate, urme de închizători.

in-2° (33,2 × 21,8 cm); f. titlu + 630 p.

BRV, II, nr. 629; [1] f. + 630 p.

p. 2—15: însemnare cu caractere chirilice, datată *maiu, 30, 1808*, atestă cumpărarea cărții cu 22 zloți și donarea ei bisericii din Fodora.

73. *Apostol*, Blaj, 1802

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și motive florale imprimate.

Atacată de anobiide.

in-2° (33,5 × 21,7 cm); f. titlu + 258 p.

BRV, II, nr. 644; [1] f. + 258 p.

f. titlu r. — p. 13: însemnare cu caractere chirilice, autor, popa Costantin din Fodora, privind donarea cărții bisericii din Fodora.

74. *Strastnic*, Blaj, 1804

Legătura în piele neagră aplicată pe lemn, fragmente ale celor două închizători.

Legătura deteriorată mecanic, distrusă unitatea cărții.

in-2° (34 × 21,5 cm); f. titlu + 217 p. (cu greșeli de numerotare).

BRV, II, nr. 674; [1] f. + 218 p.

p. 1—7: însemnare cu caractere chirilice, datată *1805, april, 23*, autor, popa Costan din Fodora, arată că această carte a fost donată bisericii din Fodora.

75. *Penticostarion*, Sibiu, 1805

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și motive florale imprimate, fragmente ale celor două închizători.

Deteriorată mecanic, lipsește cotorul, distrusă unitatea cărții.

in-2° (35 × 22 cm); f. titlu + 362 p.

BRV, II, nr. 685; [1] f. + 362 p.

p. 3—13: însemnare cu caractere chirilice, fragmentar lizibilă, datată *1808, mai, 10 zile*, autor, popa Constantin din Fodora.

76. *Liturghii*, Blaj, 1807

Legătura în piele maron aplicată pe carton.

Lipsește prima copertă, distrusă unitatea blocului de carte.

in-4° (20,7 × 17 cm); f. titlu + [1] f. + 204 p.

BRV, II, nr. 721; [2] f. + peste 204 p.

f. titlu v. — p. 13: însemnare cu caractere latine, arată că în anul 1857 cartea a fost dăruită bisericii din Fodora, de către *Ioan Bubb, director de / cancelarie a / Preturei / provinciale*.

77. *Evangelhie*, Blaj, 1817

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii, evangheliștii și ornamente din motive vegetale imprimate, urmele celor două închizători.

Atacată de anobiide.

in-2° (33,2 × 21,7 cm); f. titlu + [3] f. + 346 p. + [1] p.

BRV, III, nr. 940; [4] f. + 346 p. + [1] p.

forzaț: însemnare în limba latină, cu caractere latine, datată 1838, atestînd cumpărarea cărții cu 20 florini pentru biserica din Ördög Keresztur (= Cristorel).

forzaț: însemnare cu caractere chirilice, datată 18 febr. 1838, autor, *Prunduș Pavel*, paroh Ördög Krisztorului, arată că această carte a fost cumpărată de credincioșii cristoreni cu 20 zloți pentru biserica Cristorului.

78. *Evangelhie*, Blaj, 1817

Legătura în piele roșie aplicată pe lemn, cei patru evangheliști, o cruce și motive florale imprimate, o închizătoare metalică și fragmente ale celeilalte.

Conservată satisfăcător.

in-2° (32,3 × 20,9 cm); f. titlu + [3] f. + 346 p. + [1] p.

BRV, III, nr. 940; [4] f. + 346 p. + [1] p.

79. *Octoih*, Blaj, 1825

Legătura în pinză aplicată pe carton, cotorul și colțurile în piele.

Conservată satisfăcător, legătura restaurată.

in-4° (21 × 17 cm); lipsă f. titlu; 434 p. + 200 p. + p. 205—238.

BRV, III, nr. 1242; [1] f. + 434 + 239 + [2] p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Juc—Herghelie

80. *Apostol*, București, 1683

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, ornamente imprimate, fragmente ale celor două închizători.

Deteriorată mecanic, restaurată defectuos.

in-2° (26,2 × 17,5 cm); f. titlu + 3 f. + [1] f. + 199 f.

BRV, I, nr. 76; [5] f. + 200 f.

f. 108r.—109r.: însemnare cu caractere chirilice, fragmentar lizibilă, cu privire la cumpărarea cărții.

f. 120v. — 124r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1826, 14 martie, arată că această carte aparține bisericii din Jucul de Jos.

81. *Liturghii*, București, 1729

Legătura în piele maron aplicată pe carton, scena răstignirii și motive florale imprimate.

File restaurate defectuos, ciupercă.

in-4° (20 × 14,5 cm); f. titlu + [1] f. + 212 p. (cu greșeli de numerotare).

BRV, IV, nr. 65; [2] f. + 210 p.

82. *Octoih*, Rîmnic, 1742

Lipsește legătura, distrusă unitatea blocului de carte, deteriorată mecanic. in-4° (20,5 × 15,5 cm); lipsă f. titlu; f. 13—143 + f. 147 + f. 149 + f. 165—235 (cu o greșeală de numerotare).
BRV, II, nr. 227; [4] f. + 253 + 124 f.

83. *Evanghelie*, Blaj, 1765

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, un medalion cu scena răstignirii, fragmente ale celor două închizători.

Legătura deteriorată, distrusă unitatea cărții.

in-2° (32 × 20,3 cm); f. titlu + [3] f. + 342 p. (cu greșeli de numerotare). + [1] p.

BRV, II, nr. 342; [4] f. + 363 p.

f. [3] r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1776, prin care se arată că Nicolae Răchieteanu, egumen al mănăstirii Nicula, a donat această carte mănăstirii.

p. 43—57: însemnare cu caractere chirilice, arată că în anul 1811, *martie, întâi zi*, cartea a fost cumpărată de boierul Seki Ioan și donată bisericii din Jucul de Jos.

84. *Penticostarion*, Blaj, 1768

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și ornamente imprimate, o închizătoare metalică și urmele celeilalte.

Conservată satisfăcător, citeva file parțial restaurate.

in-2° (31,7 × 19,5 cm); f. titlu + [1] f. + 192 f. (cu greșeli de numerotare).

BRV, IV, 143; [2] f. + 202 f.

coperta I: însemnare cu caractere chirilice, datată *anul 1837, mai, întâi*, autor, Gabor Vasile, arată că această carte aparține bisericii din Jucul de Jos.

forzat: o scrisoare cu caractere chirilice, nedată.

f. 1 r.: — 5 r.: însemnare cu caractere chirilice, parțial lizibilă: *Acest Penticostarion s-au dat din / cereasca milă prin Iacob ... / ... Făgărașului pe seama bi[se]- / -ricii unite din Jucul de Jos / Blaj, febr., 12, 1772. /*

85. *Triodion*, Blaj, 1771

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și ornamente geometrice imprimate, fragmente ale celor două închizători.

Deteriorată mecanic, distrusă unitatea cărții și a blocului de carte, file restaurate defectuos.

in-2° (32 × 19,2 cm); lipsă f. titlu; f. 1—3 + f. 6—234.

BRV, IV, nr. 151; [2] f. + 237 f. sau [1] f. + 236 f. + [1] f.

f. 1r.—3r.: însemnare cu caractere chirilice, parțial lizibilă, din care se vede că Iacobb Aaron a dat cartea bisericii ...?

f. 229 r.: însemnare cu caractere chirilice: *Acest sfânt Triod este anume la biserica de la Jucul de Jos.*

86. *Strastnic*, Blaj, 1773

Legătura în piele maron aplicată pe carton, ornamente geometrice.

Deteriorată mecanic.

in-2° (34,4 × 21,5 cm); f. titlu + 181 p.

BRV, II, nr. 382; [1] f. + 187 p.

coperta I: însemnare cu caractere chirilice, din care reiese că Ion Bobb a dăruit bisericii această carte.

f. titlu — p. 21: însemnare cu caractere chirilice, din care se vede că această carte a fost dăruită de Ioan Bobb, vlădicul Făgăraşului, bisericii din Jucul de Jos în anul 1804, aprilie, 9, în Blaj.

p. 119: însemnare cu caractere chirilice, atestă donarea cărţii de către Ioan Bobb şi aducerea ei la biserica din Jucul de jos de către Gabor Ştefan, dascălul satului, la 18 aprilie, 1804.

87. *Triodion*, Blaj, 1813

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urmele celor două închizători. Lipseşte prima copertă, distrusă unitatea blocului de carte, deteriorată mecanic.

in-2° (30,8 × 20,8 cm); lipsă f. titlu; f. 5 + f. 8, 9 + f. 13—20 + f. 22—37 + f. 40 + f. 42, 43 + f. 45—258 + f. 260—574 + f. 576—605.

BRV, III, nr. 836; [1] f. + 630 p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Mihai Viteazu

88. *Chiriadromion*, Bălgrad, 1699

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urme de închizători.

Legătura foarte deteriorată.

in-4° (25,5 × 17 cm); f. titlu + [2] f. + 414 f.

BRV, I, nr. 115; [3] f. + 415 f.

f. 56r.—66r., 70r.—73v.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1714, fragmentar lizibilă, privind achiziţia cărţii.

f. 73r.—75r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 11 septembrie 1733, arată că popa Onu din Agrilici a dat cartea popii Gavrilă din Grind pentru 17 florinţi.

f. 84r.—94r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 28 decembrie 1770, arată că popa Gavril din Luna a dat cartea popii Nistor din...?

f. 96r.—106r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1784, mai, 26 de zile, autor, Ion Crăciunovici, protopopul Turzii, atestă cumpărarea cărţii cu 15 florinţi de către Nastea şi donarea ei bisericii din Sînmihai. O însemnare cu conţinut similar, datată însă 9 mai 1783, se află între f. 319v.—328v.

89. *Octoih*, Bucureşti, 1746

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, fragmente de închizători.

Deteriorată mecanic, filele au fost tăiate pentru noua legătură.

in-4° (18,8 × 13,2 cm); lipsă f. titlu; [1] f. ilustrată + [2] f. + 464 p. + 148 p. + p. 151, 152 + p. 149, 150 + p. 155, 156 + p. 153, 154.

BRV, II, nr. 249; 464 p. + 200 p.

coperta a II-a: însemnare cu caractere chirilice: *Acesta Oftoihu este a besericii răsăritene / a samihaienilor / din sus / 1901. 9. 16 /*

90. *Evangelie*, Bucureşti, 1760

Legătura în pinză pe carton, cotorul şi colţurile în piele.

Deteriorată mecanic.

in-2° (27 × 19 cm); lipsă f. titlu; 178 f. + f. 180.

BRV, II, nr. 319; [4] f. + 180 f.

91. *Molitvenic*, Rimnic, 1768

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urme de închizători.

Deteriorată mecanic.

in-4° (19,2 × 14,2 cm); f. titlu + [2] f. + f. 340 + 339 f. + f. 341.

BRV, II, nr. 358; [4] f. + 340 f.

coperta 1 și f. 46v—49r.: însemnări manuscrise cu caracter religios.

f. 2r.: însemnare cu caractere chirilice, arată că Gligor Paleo este proprietarul cărții.

92. *Euhologhion*, Blaj, 1784

Legătura în hirtie aplicată pe carton, cotorul și colțurile în piele.

Lipsește coperta a II-a, deteriorată mecanic.

in-4° (17,8 × 14,7 cm); [1] f. ilustrată + f. titlu + [2] f. + 607 p. + [5] p.

BRV, II, nr. 475; [4] f. + 606 p. + [4] f.

93. *Triodion*, Blaj, 1800

Legătura în piele maron aplicată pe lemn.

Deteriorată mecanic.

in-2° (32,7 × 21,2 cm); f. titlu + 630 p.

BRV, II, nr. 629; [1] f. + 630 p.

p. 1—21: însemnare cu caractere chirilice, datată 1810, în 16 mai, autor, parohul satului Sinmihai, atestă cumpărarea cărții cu 24 de zloți și donarea ei bisericii.

94. *Penticostarion*, Sibiu, 1805

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urme de închizători.

Deteriorată mecanic.

in-2° (35 × 22,5 cm); f. titlu + 362 p.

BRV, II, nr. 685; [1] f. + 362 p.

p. 1—23: însemnare cu caractere chirilice, datată anu 1810, luna lui mai, în 16 zi[le], autor, Ignatie Caraveț, arată că această carte s-a cumpărat cu 14 zloți și a fost dată bisericii din Sinmihai.

95. *Octoih*, Sibiu, 1808

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și ornamente florale imprimate, fragmente ale celor două închizători.

Distrusă unitatea cărții.

in-8° (18 × 10,6 cm); 351 p. cu f. titlu + [1] p.

BRV, II, nr. 745; IV, nr. 745; 352 p.

96. Petru Maior, *Prediche*, Partea I—III, Buda, 1810—1811

Lipsește legătura.

Deformare liniară.

in-4° (21,7 × 18 cm); Partea I: lipsă f. titlu; [1] f. + 54 p. + p. 57, 58 + p. 55, 56 + p. 61, 62 + p. 59, 60 + p. 63—237 + [1] p. albă; Partea II: 296 p. cu f. titlu; Partea III: 91 p. cu f. titlu.

BRV, III, nr. 779; [5] f. + 237 p.; 296 p.; 92 p.

p. 1—19, partea I: însemnare cu caractere chirilice, datată 1826, iunie, 20, autor, popa Ioan din Sînmihai, prin care se arată că această carte aparține bisericii din Sînmihai și s-a cumpărat cu 10 zloți (după cum reiese și din însemnarea de pe pagina albă).

f. titlu v., partea III: însemnare cu caractere chirilice, datată 1822, prin care se arată că Iov Tarca din Sînmihai este proprietarul cărții.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Morlaca

97. *Octoih*, București, 1746

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și motive florale imprimate, urme de închizători.

Deteriorată mecanic.

in-4° (20,2 × 14,5 cm); f. titlu + [1] f. + 464 p. + 199 p. + [1] p.

BRV, II, nr. 249; 464 p + 200 p.

forzat: însemnare cu caractere chirilice, arată că în anul 1828, *Glogoș? Gheorghie* a plătit 2 zloți pentru repararea cărții.

p. 1—95: însemnare cu caractere chirilice, datată 1770 / *mesița / septe[m]brie / 28 zile*, autor, popa Gavril din Morlaca, atestă cumpărarea cărții cu 8 florinți de către popa Gligă din Morlaca și donarea ei mănăstirii din același sat.

p. 371—377: însemnare cu caractere chirilice, autor, Ivanu, diac din Fildu de Sus, arată că această carte i-a fost dată de socrul său, care a cumpărat-o cu 13 florinți.

98. *Evanghelie*, București, 1760

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, evangheliștii, scena răstignirii și ornamente florale imprimate, urme de închizători.

Distrusă unitatea cărții și a blocului de carte.

in-2° (29 × 21 cm); lipsă f. titlu; f. 2—180.

BRV, II, nr. 319; [4] f. + 180 f.

f. 2r.—31r.: însemnare cu caractere chirilice, prin care se arată că Mărie a lui Boca a cumpărat cartea și a dat-o bisericii din Morlaca.

99. *Triodion*, Rîmnic, 1761

Legătura în piele maron, o cruce și motive florale aurite imprimate, fragmente ale celor două închizători.

Distrusă unitatea cărții și a blocului de carte.

in-2° (29,8 × 21,2 cm); f. titlu + 7 f. + f. 14—105 + f. 110—420 (cu greșeli de numerotare).

BRV, II, nr. 326; [2] f. + 440 p.

f. 110r.—132r.: cu caractere chirilice sînt însemnate sumele cu care diverse persoane au contribuit la cumpărarea cărții.

f. 159v.—162r.: însemnare cu caractere chirilice, arată că această carte a fost cumpărată de *muerea Onii / și popa Gavril din Morlaca*.

f. 236r.: însemnare cu caractere chirilice, spune că triodul i-a fost dat popii *Gavril din Morlaca de muerea Onii, că au dat / și ei 14 florinți pă anu 1766, martie, 9 zile*.

100. *Penticostarion*, București, 1768

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și motive florale aurite imprimate, urme de închizători.

Deteriorată mecanic.

in-2° (30,5 × 21 cm); f. titlu + [1] f. + 218 f. (cu greșeli de numerotare).
BRV, II, nr. 359; [2] f. + 217 f.

101. *Apostol*, București, 1774

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și motive florale aurite imprimate, fragmente ale celor două închizători.

Distrusă unitatea blocului de carte.

in-2° (27,5 × 19 cm); lipsă f. titlu; [1] f. + 8 f. + f. 10 + f. 9 + f. 12 + f. 11 + f. 13—132 + f. 134—152 + f. 154 + f. 153 + f. 156, 155 + f. 157—178 (cu greșeli de numerotare).

BRV, II, nr. 384; [2] f. + 178 f.

forzat: însemnare cu caractere chirilice, datată 1868, autor Ioanichie Lucaciu — cu conținut religios.

102. *Minologhion*, Blaj, 1781

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, ornamente geometrice și florale imprimate, urme de închizători.

Legătura deteriorată, distrusă unitatea cărții.

in-2° (35 × 23 cm); lipsă f. titlu; p. 3—156 + [6] f. + p. 157—1136 (cu greșeli de numerotare) + 63 p.

BRV, IV, nr. 448; [1] f. + 1149 + 63 f.

p. 3—29: însemnare cu caractere chirilice, atestă donarea cărții bisericii din Morlaca.

p. 33—65: însemnare cu caractere chirilice, privind donarea cărții bisericii din Morlaca și cartea / o am adus eu, popa Ioan din / Molosig în anii 1793, dechemurie / în 6 zile, când am fost la săborul / cel mare de la Blaj. Scris-am în anii / 1802, iunie, în 5 zile. Popa Ioan / de la Molosig, 1802. /

103. *Liturghie*, Sibiu, 1798

Legătura în piele maron, ornamente florale imprimate.

Legătura deteriorată, file arse, distrusă unitatea cărții.

in-4° (22 × 18 cm); f. titlu + [1] f. + 14 p. + p. 17—336.

BRV, II, nr. 615; [2] f. + 336 p.

104. *Strastnic*, Blaj, 1817

Legătura în pînză pe carton.

Conservată satisfăcător.

in-2° (32,4 × 21,4 cm); f. titlu + 217 p.

BRV, III, nr. 947; [1] f. + 217 p.

forzat: însemnări cu caractere latine, datate 1935, 1946, referitoare la vreme.

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Sinnicoară*105. *Evanghelie*, București, 1760

Legătură nouă în pînză roșie aplicată pe carton.

File parțial restaurate.

in-2° (27,5 × 19,7 cm); f. titlu + [3] f. + 5 f. + f. 7, 6, 8, + f. 12 + f. 10, 11 + f. 9 + f. 13—101 + f. 103, 102 + f. 104—177 + f. 179, 178, + f. 180.

BRV, II, nr. 319; [4] f. + 180 f.

forzat: însemnare cu caractere latine, datată 1967, referitoare la noua compactare a cărții.

106. *Penticostarion*, Rimnic, 1767

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, evangheliștii, scena răstignirii și ornamente florale imprimate, fragmente ale celor două închizători. Lipsă cotorul, distrusă unitatea cărții, deteriorată mecanic.

in-2° (30 × 19,5 cm); f. titlu fragmentară + f. 3—250 (cu greșeli de numerotare).

BRV, II, nr. 351; [1] f. + 253 f.

f. 120v. — 127r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 20 ian. 815, autor, Ioan Popovici, arată că popa Iacob Conțu din Diug a cumpărat cartea cu 9 florinți și a dat-o bisericii din același sat.

107. *Strastnic*, Blaj, 1804

Legătura în hîrtie pe carton, cotorul în pînză.

Legătura deteriorată, deformare liniară.

in-2° (32,7 × 21,4 cm); f. titlu + p. 1, 2 fragmentare + p. 3—217 (cu greșeli de numerotare).

BRV, II, nr. 674; [1] f. + 253 p.

coperta I: însemnare cu caractere latine, datată 23/6. 861, autor, Ioanu Szurszuka, arată că strastnicul aparține bisericii Diugului și a fost cumpărat în 8 aprilie, 1837.

108. *Mineiul*, luna lui august, Buda, 1804

Legătura în piele maron aplicată pe carton.

Deteriorată mecanic, deformare liniară.

in-2° (36,2 × 23 cm); f. titlu + [3] f. + 146 f.

BRV, II, nr. 668 și 681; [4] f. + 147 f. + [4] f.

forzat: însemnare cu caractere latine, în limba maghiară, datată 1806, die 5 martije, arată că Niculai Haszi a plătit (probabil pentru legarea cărții) un florin și 43 creițari.

109. *Mineiul*, luna lui ianuarie, Buda, 1805

Legătura în piele maron aplicată pe carton.

Deteriorată mecanic, deformare liniară.

in-2° (36,5 × 23 cm); f. titlu + [3] f. + 226 f. (cu greșeli de numerotare).

BRV, II, nr. 681; [4] f. + 221 f.

forzat: însemnare cu caractere chirilice, din care reiese că Forcuș Gavrilă cu soția au plătit legatul cărții.

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Someșu Rece*110. *Octoih*, Rîmnic, 1742

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și ornamente florale imprimate, fragmente ale celor două închizători.

Distrusă unitatea cărții, file parțial restaurate.

in-4° (19,5 × 14,2 cm); lipsă f. titlu; [3] f. + 245 f. + f. 248—254 (cu o greșeală de numerotare) + 123 f. (cu greșeli de numerotare).

BRV, II, nr. 227; [4] f. + 253 f. + 124 f.

f. 19v.—48v.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1745, arată că octoihul a fost cumpărat cu 10 florinți de către Pleș Ivan din Someșu Rece și dat bisericii de aici.

f. 49r.: însemnare cu caractere latine, în limba maghiară, datată 1848, autor, Teotelecan Peter, de unde reiese că această carte aparține bisericii din Someșu Rece.

111. *Apostol*, București, 1743

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și motive florale imprimate, fragmente ale celor două închizători.

Conservată satisfăcător.

in-2° (27 × 18 cm); f. titlu + [1] f. + 25 f. + f. 28 + f. 26, 27 + [1] f. albă + f. 29—178.

BRV, II, nr. 229; [2] f. + 178 f.

f. 25r.—27r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 23 aprilie 1783, autor, popa Daniil Moldovan, referitoare la cumpărarea cărții și donarea ei de către săteni bisericii din Someșu Rece.

112. *Triodion*, București, 1746

Legătura în piele roșie aplicată pe lemn, fragmente ale celor două închizători.

File parțial restaurate.

in-2° (31 × 20,5 cm); f. titlu + [1] f. + 181 f. + f. 184—355.

BRV, II, nr. 262; IV, nr. 93; [2] f. + 355 f. + 119 f.

f. 62r. — 69r., 70r. — 72r.: însemnări cu caractere chirilice, parțial lizibile, referitoare la cumpărarea cărții.

f. 355 v.: însemnare cu caractere chirilice, din care reiese că această carte aparține bisericii din Someșu Rece.

113. *Strastnic*, Blaj, 1753

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urme de închizători.

Distrusă unitatea cărții.

in-2° (30,7 × 20,5 cm); f. titlu + [1] f. + 187 p. (cu greșeli de numerotare).

BRV, IV, nr. 290; [2] f. × 179 f.

forțat: însemnare cu caractere chirilice, privind donarea cărții bisericii din Someșu Rece.

p. 20—32: însemnare cu caractere chirilice, referitoare la achiziția cărții.

114. *Catavasier*, Rîmnic, 1759

Legătura în piele neagră aplicată pe lemn, ornamente din motive geometrice, urme de închizători.

Lipsește coperta a II-a, deteriorată mecanic, file restaurate.
in-8° (14,1 × 9,2 cm); 127 f. cu f. titlu + f. 130—209 + f. 211, 212 + f. 214, 215.

BRV, IV, nr. 118; 215 f.

f. 3r.—48r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 6 iunie 1762, cu privire la cumpărarea cărții și donarea ei bisericii din Someșu Rece.

115. *Antologhion*, Rîmnic, 1766

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, motive florale imprimate, fragmente ale celor două închizători.

Conservată satisfăcător.

in-2° (29,5 × 21 cm); f. titlu + [1] f. + 545 f. (cu greșeli de numerotare).

BRV, II, nr. 345; [3] f. + peste 571 f.

f. 233v.—253r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 6 august, 1770, autor, diacul Petre, care arată că sătenii din Someșu Rece au cumpărat cartea pentru biserică.

116. *Cazanii*, București, 1768

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, fragmente ale celor două închizători.

Deteriorată mecanic.

in-4° (25,6 × 17,5 cm); f. titlu + [1] f. + 3 f. + f. 133—414.

BRV, II, nr. 356; [2] f. + 414 f.

f. 273r.—296r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1769, autor, popa Martă Petre, arată că această carte s-a cumpărat cu 16 florinți pentru biserica din Someșu Rece.

117. *Octoih*, București, 1774

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și ornamente florale imprimate, urme de închizători.

Cîteva file deteriorate mecanic.

in-2° (30,5 × 20 cm); 14 f. cu f. titlu + 191 f. + f. 193—437.

BRV, II, nr. 388; 437 f.

forzat: însemnare cu caractere chirilice, referitoare la compactarea cărții.

118. *Evangelhie*, Blaj, 1776

Legătura în piele maron pe lemn, motive florale imprimate, urme de închizători.

Lipsește cotorul, file deteriorate mecanic.

in-2° (33,5 × 20,2 cm); f. titlu + [3] f. + 344 p.

BRV, II, nr. 394; [4] f. + 344 p.

forzat: însemnare cu caractere chirilice, datată 4 martie, 1830, autor, Ioan Stan, diacon, prin care se arată că această carte aparține bisericii din Someșu Rece.

119. *Ceasoslov*, Blaj, 1778

Legătura în piele neagră aplicată pe lemn, o cruce și motive geometrice imprimate, două închizători.

Deteriorată mecanic.

in-8° (15,5 × 9,2 cm); f. titlu + 13 p. + p. 17—604.

BRV, II, nr. 413; [2] f. + peste 600 p.

forzat: însemnare cu caractere chirilice, prin care se arată că ceaslovul este al parohului Simeon Teotelecan și a fost legat în anul 1866.

120. *Penticostarion*, București, 1782

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și ornamente florale imprimate, fragmente ale celor două închizători.

Conservată satisfăcător.

in-2° (30,4 × 19 cm); f. titlu + [1] f. + 217 f.

BRV, II, nr. 454; [2] f. + 217 f.

forzat: însemnare cu caractere chirilice, datată: 4 septembrie 1822, autor, popa Ioan Teotelecan, unde se arată că această carte este a bisericii din Someșu Rece și s-a legat din nou.

121. *Biblia*, Blaj, 1795

Legătura în pinză neagră pe lemn, cotorul și colțurile în piele.

Lipsește coperta a II-a, distrusă unitatea blocului de carte, deteriorată mecanic.

in-2° (35,2 × 22,6 cm); f. titlu + 8 f. fragmentare + 894 p. + 225 p. + + p. 229, 230 + p. 243, 244.

BRV, II, nr. 595; 10 f. + 894 p. + 246 p.

122. *Strastnic*, Blaj, 1817

Legătura în hîrtie pe carton, cotorul și colțurile în piele.

File pătate de ceară.

in-2° (33,7 × 21 cm); f. titlu + 217 p.

BRV, III, nr. 947; [1] f. + 217 p.

p. 201—202: însemnare cu caractere chirilice, prin care se arată că strastnicul este al bisericii din Someșu Rece.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Vlcele

123. *Evanghelie*, București, 1723

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, urme de închizători.

Lipsește prima copertă și cotorul, deteriorată mecanic.

in-2° (29,2 × 21 cm); f. titlu + [3] f. + 180 f.

BRV, II, nr. 182; [4] f. + 180 f.

f. 134r.—162v.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1730, autor, popa Toder din Silvaș, referitoare la donarea cărții popii Vasile din Hășmaș.

124. *Evanghelie*, București, 1742

Legătura în piele maron, o cruce și motive geometrice imprimate, fragmente ale celor două închizători.

Distrusă unitatea cărții și a blocului de carte.

in-2° (30 × 20 cm); f. titlu + [3] f. + 141 f.

BRV, II, nr. 224; [4] f. + 180 f.

125. *Penticostarion*, București, 1743

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, două închizători.

Deteriorată mecanic.

in-2° (31 × 20 cm); f. titlu + [1] f. + 228 f. (cu greșeli de numerotare).
BRV, II, nr. 232; [2] f. + 224 f.
forțat: însemnare cu caractere latine, datată: 14. 09. 1922, referitoare la
donarea cărții bisericii din Banabic.

126. *Strastnic*, Blaj, 1753

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și ornamente florale
imprimare, urme de închizători.

Deteriorată mecanic.

in-2° (32 × 21 cm); f. titlu + 187 p. (cu greșeli de numerotare).

BRV, II, nr. 290; IV, nr. 290; [2] f. + 179 f.

forțat: însemnare cu caractere chirilice, lizibilă fragmentar, datată 15
martie 1760, cu privire la cumpărarea cărții.

p. 6—15: însemnare cu caractere chirilice, datată 1847, autor, popa Petran
Ioan, cu privire la cumpărarea cărții.

127. *Cazanii*, București, 1768

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, ornamente geometrice și flo-
rale imprimate.

Deteriorată mecanic, lipsește coperta a II-a.

in-4° (28,2 × 19 cm); lipsă f. titlu; 4 f. + f. 9 + f. 21—337 + f. 340—
368 + f. 374—406 + f. 408, 409.

BRV, II, nr. 356; [2] f. + 414 f.

f. 361r.: însemnare cu caractere latine, în limba maghiară, datată 1795,
cu privire la citirea cărții.

128. *Penticostarion*, Blaj, 1768

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și ornamente florale
imprimare.

Deteriorată mecanic.

in-2° (34,5 × 20 cm); f. titlu + [1] f. + 202 f.

BRV, IV, nr. 143; [2] f. + 202 f.

coperta I: însemnare cu caractere chirilice, atestă că la 9 martie 1789
s-a cumpărat această carte pentru biserica din Banabic.

129. *Triodion*, Blaj, 1771

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, fragmente ale celor două
închizători.

Legătura deteriorată mecanic, file pătate de ceară.

in-2° (35 × 21,5 cm); f. titlu + [1] f. + 247 f. (cu greșeli de numerotare).

BRV, IV, nr. 151; [2] f. + 237 f. sau [1] f. + 236 f. + [1] f.

f [1] v.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1789, cu privire la cum-
părarea cărții pentru biserica din Banabic.

f. 1 r.—8 r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1790, ghenarie, 16
zilc, autor, Toma *Chicinașov?*, dascăl în Micuș, arată că triodul a fost
cumpărat de Moldovan Vasilie din Banabic și donat apoi bisericii din
Banabic.

130. *Minologhion*, Blaj, 1781

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o închizătoare și urmele celeilalte.

Deteriorată mecanic.

in-2° (32,2 × 21,5 cm); f. titlu fragmentară + 156 p. + [6] f. + p. 157—1140 + 62 p.

BRV, II, nr. 448; IV, nr. 448; [1] f. + 1149 + 63 f.

p. 7—30: însemnare cu caractere chirilice, datată 1790, aprilie, 14 zile, cu privire la cumpărarea cărții și donarea ei bisericii din Banabic.

131. *Apostol*, Blaj, 1814

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și ornamente florale imprimate, urme de închizători.

Deteriorată mecanic.

in-2° (34,1 × 22 cm); f. titlu + 262 p.

BRV, III, nr. 845; [1] f. + 264 p.

132. *Strastnic*, Blaj, 1817

Legătura în piele verde aplicată pe carton, ornamente tipografice.

Conservată satisfăcător.

in-2° (33,1 × 21,5 cm); f. titlu + 217 p.

BRV, III, nr. 947; [1] f. + 217 p.

GRAȚIANA ALICU

DATE PRIVITOARE LA ORGANIZAREA BIBLIOTECII DE SPECIALITATE A COLECȚIEI DE NUMISMATICĂ ȘI ANTICHITĂȚI A „MUZEULUI ARDELEAN“

Secolul al XIX-lea a adus în întreagă Europa o optică nouă în domeniul organizării și funcției muzeelor; cabinetele de rarități și colecțiile nobililor dobîndesc un caracter mai științific și în același timp mai democratic, se înființează mari muzee după principii moderne. Acest curent a pătruns și în Transilvania, unde în 1817 își deschide porțile muzeul care adăpostea colecțiile baronului Samuel Brukenthal¹.

În deceniile premergătoare revoluției de la 1848, curentele ideologice urmăreau nu numai transformări politice, economice, sociale, ci vizau și sfera culturii. Este bine cunoscut nivelul scăzut al instituțiilor culturale din Transilvania; existau prea puține școli, biblioteci.

Pătura intelectuală care în mare parte își urmărea studiile în străinătate devine conștientă de înapoierea în care se găsea patria sa și pe acest plan. Așa se naștea, atât în cercurile române, cât și în cele maghiare și săsești, ideea unor societăți care să aibă menirea răspîndirii științelor și culturii. În 1840 ia naștere asociația „Verein für Siebenbürgische Landeskunde“, iar în 1842 George Barițiu intenționează să organizeze o asociație pentru dezvoltarea și propagarea culturii românești.

În aceeași perioadă, Dieta Transilvaniei, la stăruințele unor personalități cu idei avansate, în frunte cu contele Mikó Imre, aduce un proiect de lege privind înființarea unui muzeu al Transilvaniei². În acest scop, o parte a nobilimii își făcea ofertele în bani și obiecte. Încă înaintea deschiderii Dietei, contele Kemény József din Luncani și ruda sa Sámuel și-au oferit biblioteca care însuma peste 15.000 de volume și colecția de documente și manuscrise, subprefectul județului Solnoc-Dobîca 269 volume, contele Teleki József, guvernatorul Transilvaniei, colecția sa valoroasă compusă din mai multe sute de volume, printre care incunabule, br. Otto Degenfeld 5—6000 de volume, în afara unor bogate colecții de diferite piese și a unor importante sume de bani³. Proiectul de lege adus de dietă în 1842 este supus aprobării împăratului. Pînă în 1847 însă răspunsul Vienei nu sosește, iar evenimentele revoluționare din 1848—49 spulberă aceste planuri.

---

¹ Coriolan Petranu, *Muzeele din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, București, 1922, p. 16.

² *Erdélyi Múzeum* (supliment al gazetei Kolozsvári Közlöny), nr. 1 din 31 martie 1856, p. 1—2; 2 din 10 aprilie 1856, p. 9—16; *ErdMúz*, 1931, nr. 4—6, p. 182—200.

³ *ErdMúz*, 1931, nr. 4—6, p. 187—191.

După revoluție, ideea constituirii Muzeului ardelean este reluată în activitatea publicistică a lui Kőváry László și Mikó Imre. Publicația locală „Kolozsvári Közlöny“ editează un supliment cu titlul semnificativ „Erdélyi Múzeum“, care militează susținut în această direcție. Printre altele se arată că o parte din donațiile intrate pînă în 1847, mai ales un număr mare de cărți, zac părăsite în clădirea Guberniului. Totodată există pericolul ca vestita bibliotecă din Luncani să se piardă pentru Transilvania, deoarece contele Kemény a dispus prin testament depunerea fondurilor ei la Academia Maghiară de Științe la Budapesta, în caz că nu se organizează Muzeul ardelean pînă la moartea sa⁴. Neexistînd altă posibilitate pentru asigurarea spațiului necesar colecțiilor oferite de donatori, contele Mikó propunea Asociației reședința sa de vară, vila din actuala Str. Clinicilor (Cluj), cu parcul înconjurător. În vara anului 1857 este adusă biblioteca Kemény de la Luncani, la început în casa contelui Bethlen, împreună cu colecțiile de arheologie și numismatică donate⁵. În 19 iunie sosește aprobarea împăratului pentru organizarea Muzeului ardelean. Conform statutelor inițiale, Asociația avea următoarele secții: biblioteca, colecția de numismatică și antichități, colecția de mineralogie și colecția de științe naturale. În acel moment biblioteca avea 15.439 de volume și 1083 manuscrise. Ea a constituit prima parte a donațiilor intrate, care a fost pusă în ordine de către bibliotecarul voluntar Mike Sándor și apoi de Szabó Károly și care în iulie 1860 își deschide porțile pentru public⁶. În casa Bethlen biblioteca era adăpostită într-o sală, iar într-o altă încăpere rezistentă la foc a fost depusă colecția de documente, dar și materialele arheologice și de numismatică. Spațiul fiind astfel strîm-torat, încă spre finele anului 1860 bibliotecarul atrage atenția că nu mai este loc nici pentru primirea donațiilor anunțate și propune totodată, ca o primă necesitate, despărțirea bibliotecii de colecția de antichități și numismatică⁷. Acest lucru se va putea realiza în anul următor, în 1861, cînd vila Mikó este gata pentru primirea colecțiilor de științe naturale și antichități, iar biblioteca se putea extinde și dezvolta în întregul spațiu din casa Bethlen⁸. Peste cîțiva ani, bibliotecarul putea anunța că fondurile ei „pot aduce foloase și celor mai cultivați oameni de știință“⁹.

În februarie 1861 se organizează secțiile Asociației Muzeului Ardelean corespunzător colecțiilor existente, cu un conducător științific în frunte. Scopul declarat era prelucrarea materialelor colecțiilor și redactarea unor prelegeri științifice care să fie publicate și în anuarele Asociației Muzeului Ardelean. Aceste anuare, „Évkönyv“, apar din 1861, iar din 1867 și cu rezumate germane, deoarece se făcea și schimb de publicații cu ele¹⁰. Un alt scop urmărit era sporirea continuă a colecțiilor. Aceste obiective s-au lovit însă de o serie de greutăți, atît în privința cadrelor

⁴ *Idem*, p. 188.

⁵ *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére, 1859—1909*, Kolozsvár, 1909—1942, p. 30.

⁶ *Idem*, p. 36.

⁷ *Idem*, p. 40.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Idem*, p. 42.

¹⁰ *Idem*, p. 46.

de specialitate, cât și a mijloacelor financiare și a localurilor necesare colecțiilor. Astfel, în 1872, când se organizează universitatea clujeană, Asociația Muzeului Ardelean hotărăște, în vederea asigurării tuturor acestor obiective, o apropiere organică a acestor două instituții.

Conform contractului din 1872, Asociația Muzeului Ardelean preda universității dreptul folosirii colecțiilor sale, primind 10.000 florini anual, iar universitatea trebuia să asigure la rîndul ei cadrele de specialitate și localuri corespunzătoare, precum și mijloace financiare pentru întreținerea și dezvoltarea colecțiilor. Și colecția de cărți — oca 30000 volume — și manuscrise este pusă la dispoziția universității, ea fiind manipulată, conform contractului, de un bibliotecar ales și remunerat de Asociația Muzeului Ardelean. De local trebuia să se îngrijească statul, fie în clădirea universității, fie închirind spațiul necesar¹¹.

În vederea impulsionării activității științifice, mai ales pentru cadrele didactice ale universității, aflată încă la începuturile ei, Asociația Muzeului Ardelean editează în 1874, sub redacția lui Finály Henrik, publicația „Erdélyi Múzeum”, cu care se încerca, la fel, schimb de publicații¹².

Tot în 1874, arhiva fostului Guberniu este mutată la Budapesta. Localul ei este închiriat de Asociația Muzeului Ardelean, pentru biblioteca ei, împreună cu fondul noii biblioteci universitare, care ajunsese și el — prin preluarea colecției Academiei de Drept, prin donații și achiziții — la oca 10.000 de volume¹³. În noul sediu, compus din 5 încăperi, biblioteca cu cele două fonduri era pusă la dispoziția tineretului universitar. În 1876 biblioteca este reinventariată și beneficiază de 2000 florini anual pentru achiziții¹⁴, la care se încerca să se țină seamă de nevoile secțiilor.

În februarie 1878 se reorganizează și reactivează secțiile Asociației Muzeului Ardelean, cea de istorie devenind Secția pentru filozofie, filologie și istorie. În anul următor 1879, publicația Asociației, „Erdélyi Múzeum”, devine numai publicația acestei secții, iar în 1906, după o nouă reorganizare, și a bibliotecii¹⁵. Fiind lipsită de rezumat în limbă străină de circulație, această publicație nu aduce prin schimb un aport substanțial la sporirea fondurilor bibliotecii Asociației. Dealtfel fondurile acesteia, orientate mai ales spre tematica transilvăneană, devin cunoscute și în afara Transilvaniei. Ele sînt citate și diverse volume sînt solicitate cu titlu de împrumut de institute din Budapesta, Graz, Leiden¹⁶.

Încă la sfîrșitul deceniului al nouălea se preconizează și unele măsuri de siguranță, cum au fost asigurarea colecțiilor de cărți și documente în contra focului și montarea de gratii la toate ferestrele¹⁷. La sfîrșitul secolului al XIX-lea spațiul devine neîncăpător, este necesară închirierea

¹¹ *Idem*, p. 50.

¹² *Idem*, p. 54.

¹³ *A kolozsvári M. Kir. Ferencz-József Tudomány-Egyetem Története és Statisztikája*, Kolozsvár, 1896, p. 53—56.

¹⁴ *Erdélyi Múzeum-Egylet Evkönyve*, seria nouă, II, 1877, nr. 3, p. 78—81.

¹⁵ *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadványainak könyvészeti leírása 1859—1934*, f. 1., f. a., p. 10—11.

¹⁶ *Az Erdélyi Múzeum Egylet*, V, 1888, nr. 3, p. 157—161.

¹⁷ *ErdMúz*, XVII, nr. IV din 15 aprilie 1900, p. 229—243.

unui depozit de cărți în clădirea vechiului teatru național, în vecinătatea universității¹⁸. Între 1893—1901 se construiește noua clădire a universității în care își va găsi adăpost și biblioteca, pînă în 1909, cînd, în anul jubileului de 50 de ani de la înființarea Asociației Muzeului Ardelean, ea se va muta în noua clădire edificată, unde numărul volumelor ei ajunge în anul 1918 la peste 175.000 de volume¹⁹.

Spre finele secolului al XIX-lea se fac simțite considerabile greutăți financiare ce reclamă ajutor din bugetul statului, care întîrzie însă. Biblioteca Asociației Muzeului Ardelean începe să rămînă în urma bibliotecii universitare în dezvoltarea sa; ea este nevoită să contracteze împrumuturi care grevează, firește, asupra posibilităților de dezvoltare. Nu au putut fi achiziționate o serie de cărți vechi transilvănene, care au luat calea anticariatelor din străinătate.

În decursul existenței sale, Biblioteca Asociației Muzeului Ardelean și-a propus ca scop în primul rînd să alcătuiască o colecție centralizată și completă a mărturiilor livrești privind cultura transilvăneană, în al doilea rînd să colecționeze literatură științifică de specialitate cît mai bogată, pentru a servi astfel preocupările științifice ale Muzeului ardelean. Pentru aceasta, Biblioteca Asociației și-a propus să procure tot ce avea nevoie fiecare secție, respectiv colecție, în vederea cultivării disciplinei sale științifice și pentru determinarea și prelucrarea sistematică a materialelor sale²⁰.

Aceste obiective nu au putut fi însă îndeplinite de Biblioteca Centrală a Asociației Muzeului Ardelean, deși încerca acest lucru. Pe de o parte îi lipseau mijloacele financiare necesare unei asemenea întreprinderi complexe, iar schimbul de publicații era mult prea anemic, pe de altă parte secțiile, organizate pe baza principiului colecțiilor și legate acum de viața științifică și didactică a universității, au depășit cadrul inițial, unitar al Asociației, desfășurînd o activitate științifică din ce în ce mai intensă, care reclama literatură de specialitate modernă, la nivel european. În aceste condiții se face simțită tot mai mult necesitatea unor biblioteci proprii, de uz intern, de strictă specialitate și la cel mai înalt nivel al epocii.

*

În anul 1897, în urma modificării statutelor sale, Asociația Muzeului Ardelean hotărăște afilierea mai strînsă a colecției sale de antichități și numismatică, Institutului cu același profil și denumire al Universității, care funcționa paralel cu seminarul universității. Noul director al secției, profesorul universitar de istorie Dr. Pósta Béla, dorind să organizeze o activitate științifică în strictul sens al cuvîntului, milita neobosit pentru obținerea unor localuri corespunzătoare, pentru angajarea cadrelor de specialitate necesare, pentru sporirea colecțiilor și, pe lângă aceste obiective majore, și pentru asigurarea mijloacelor „auxiliare” necesare funcționării Institutului, printre care avea în vedere mai ales organizarea unei bune biblioteci interne de specialitate.

¹⁸ *ErdMúz*, XVIII, nr. 5 din 15 mai 1901, p. 297.

¹⁹ Coriolan Petranu, *op. cit.*, p. 48.

²⁰ *ErdMúz*, XIX, nr. 6 din 15 iunie 1902, p. 295—301.

Dacă unele încercări s-au făcut și înainte²¹, ea își începe adevărata existență abia cu ajungerea în fruntea secției a lui Pósta Béla, în 1898. Acesta a fost nevoit să pornească aproape de la zero. Precum avea să arate mai târziu, în unele memorii adresate ministrului cultelor și învățămîntului, la preluarea secției a găsit o singură carte, și aceea pentru învățămîntul mediu: Langl, *Denkmäler der Kunst. Für Mittelschulen und verwandten Lehranstalten*²².

Prin donații, prea puține cărți s-au adăugat. De la Biblioteca Universității și a Muzeului ardelean, rareori au intrat publicații în biblioteca internă a Secției de antichități a Muzeului, doar ca îndreptare a unor erori sau, uneori, ca duplicate. Dintre acestea merită amintite doar donația din lăsamîntul Zsófiei Torma, și anume 15 volume tratînd în majoritate teme legate de preistoria și istoria antică romană a Transilvaniei, precum și cîteva numere ale unor reviste de istorie veche²³. O singură carte este donată de Institutul de arheologie și de Ministerul austriac al învățămîntului²⁴.

Cu multă bucurie a fost primită donația Academiei Române din 1904, cerută de la bibliotecarul ei, prof. I. Bianu, cu ocazia vizitei sale la Cluj, și anume cartea lui Odobescu despre tezaurul de la Pietroasa și publicația lui Tocilescu despre inscripțiile clasice ale Muzeului de antichități din București²⁵.

În organizarea fondului său de cărți de specialitate, secția de antichități era nevoită să recurgă pe scară largă la achiziții și comenzi. Prioritatea se acorda la început operelor celor mai noi, moderne, mai ales celor cu caracter monografic, și nu revistelor unde ar fi fost necesară procurarea volumelor din anii anteriori care se numărau în unele cazuri cu deceniile. Nici nu erau vizate la început unele lucrări de bază, mai vechi, care, deși necesare, erau greu de procurat²⁶.

Tematic, în alegerea literaturii de specialitate, conducerea muzeului se orienta atît după specificul colecțiilor Muzeului ardelean, în primul rînd al celor aflate în patrimoniul secției de antichități și numismatică, cît și după preocupările catedrei de istorie a universității, strîns legată de institut și la care își desfășura activitatea didactică profesorul Pósta Béla. Aceasta viza domeniul preistoriei, al imperiilor antice orientale, lumea greco-romană, perioada migrațiilor, arheologia medievală, numismatica. Prelucrarea colecțiilor muzeului necesită mai ales bibliografie de preistorie antică romană, numismatică, dar, într-un context mai larg, și istoria artelor, inclusiv a arhitecturii și a artelor decorative. Indispensabile erau, firește, marile ediții ale epocii din domeniul literaturii enciclopedice,

²¹ Rapoartele bibliotecii Asociației din anii 1879—1881 amintesc cumpărări de cărți pentru biblioteca internă a Secției de antichități și numismatică. Se pare însă că acestea au ajuns tot în fondul centralizat al bibliotecii încă înainte de 1899. Vezi *ErdMúz*, nr. 4/1879, p. 113—115, nr. 4—5/1880, p. 136—137, nr. 4/1881, p. 114—117.

²² Fond istoricul Muzeului de istorie (în continuare Fond Ist. Muz.); nr. 66/1912, 242/1913.

²³ Fond. Ist. Muz., nr. 305/1903, C₁ 564 (nr. inv. nou).

²⁴ Fond. Ist. Muz. nr. C₁ 153.

²⁵ Idem, nr. C₁ 749, C₁ 82, C₁ 750 din 1904.

²⁶ Fond. Ist. Muz., nr. 66/1912, 242/1913.

cataloagele unor mari muzee și colecții, revistele de arheologie. Spre aceste domenii avea să se orienteze în mod foarte judicios conducerea muzeului în organizarea bibliotecii sale interne.

Sursele erau câteva librării și anticariate mari, de renume, bine aprovizionate și cu relații extinse, capabile să procure de pe piața internațională de cărți și titluri rare sau epuizate în comerțul curent. Prima firmă de acest gen cu care muzeul întreținea relații permanente, era librăria și editura universitară J. Stein din Cluj.

De la această firmă locală, muzeul a reușit să-și procure un număr considerabil de cărți valoroase de specialitate, majoritatea străine, în special germane și franceze. Astfel pe listele și facturile librăriei Stein figurează începînd din anul 1900 titlurile unor monografii ca: Anderson, *Spiers, Architektur in Griechenland und Rom*; Lechat, *La Sculpture Attique avant Phidias*; Michaelis, *Archäologische Entdeckungen*; Ludovici, *Stempelbilder römischer Töpfer*; Kalinka, *Antike Denkmäler Bulgariens*; Musil, *Arabia petraea*; Montelius, *Chronologie der ältesten Bronzezeit*; Furtwängler, *Die antiken Gemmen*; Premierstein u. Rutar, *Römische Strassen und Befestigungen* și altele. Deseori asemenea titluri însumau mai multe volume, livrate consecutiv în cursul mai multor ani. Acesta era și cazul volumelor care aduceau rezultatele marilor săpături arheologice întreprinse la sfîrșitul secolului al XIX-lea — începutul secolului al XX-lea în diferite centre antice. Dintre acestea, librăria Stein furniza muzeului seria: Homolle, *Feuilles de Delphes*, precum și Wiegand, *Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen seit 1899*. Firma clujeană Stein livra și tratate de numismatică, cum au fost: Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, sau Dannenberg, *Die deutschen Münzen*, ambele în mai multe volume. Muzeul își procura pe acest plan local și tratate sau reviste de istoria artelor, cum au fost: Michelet, *Histoire de l'art*; Havard, *Histoire de l'orfèvrerie française*, precum și cataloage sau rapoarte ale unor mari colecții, ca cel al Muzeului Național din Atena sau catalogul Bibliotecii Institutului German din Roma, cu ajutorul căruia institutul clujean căuta să se țină la curent cu literatura de specialitate folosită de o instituție de profil bine înzestrată. De la librăria Stein muzeul își procura și unele titluri enciclopedice autohtone, și numeroase volume din colecții și reviste de arheologie importante, cum au fost seriile *Der Römische Limes in Österreich* și publicațiile Institutului de arheologie austriac: *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts* și *Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Instituts*²⁷.

Dacă o serie de publicații valoroase au putut fi procurate pe plan local, majoritatea titlurilor de specialitate proveneau însă totuși — cum arată numeroasele comenzi și facturi din arhiva Muzeului ardelean — din afara Transilvaniei. Astfel, muzeul întreținea relații foarte intense cu librăria Ranschburg Gusztáv din Budapesta. Varietatea titlurilor comandate de la această librărie este mare, ea cuprindea practic toate domeniile de interes ale muzeului. Majoritatea cărților erau trimise de firma Ranschburg spre consultare; muzeul reținea ce-l interesa și restituia

²⁷ Fond. Ist. Muz., facturi Stein, anii 1900—1914.

restul. De aici se procurau monografiile și serii complete, studii de istoria artelor, reviste.

Printre cărțile și monografiile comandate de la firma Ranschburg figurau tratate de preistorie, cum a fost *Manuel de recherches pré-historiques*, editat de Societatea de preistorie a Franței, sau Forrer, *Über steinzeitliche Hockergräber*; tratate de istorie antică și arheologie (ex. marele *Cours d'Antiquités* și *Manuel d'Archéologie*), istoria antică a Mesopotamiei (*History of Sumer and Akkad, History of Assyria and Babylonia*), cărți despre arhitectura Greciei antice (de ex. Mosso, *Palace of Crete*; Delbrück, *Hellenistische Bauten im Latium*), despre vasele grecești; lucrări de bază din domeniul epigrafiei (Lorfeld, *Griechische Epigraphik*, Evans, *Scripta Minoa*). În număr mare se aduceau de la firma Ranschburg cărți și monografiile tratând antichitatea romană, atât de necesare pentru prelucrarea materialelor arheologice transilvănene. Amintim doar câteva titluri: Pais, *Ancient Italy*; Schulten, *Das römische Afrika* și mai ales multe lucrări dedicate ceramicii romane și în cadrul ei vaselor romane de *terra sigillata*. Din actele firmei Ranschburg se desprinde preocuparea cercetătorilor de la Muzeul ardelean pentru antichitatea traco-dacică, insistența în procurarea unor lucrări ca Petersen, *Trajans dakische Kriege* sau Kazarov, *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker*.

Un alt domeniu de cercetare, bine asigurat prin librăria Ranschburg, era cel al istoriei artelor. Aici, pe lângă tratate cu caracter mai general sau dedicate arhitecturii ori picturii, remarcăm o preocupare deosebită pentru literatura tratând artelă la popoarele antice, cum sînt seriile mari din *Histoire de l'art dans l'Antiquité*, din *Denkmäler der ägyptischen Skulptur* și *Assyrian Sculptures*; *Gewerbe und Künste bei Griechen und Römer* sau seria *Denkmäler der Malerei des Altertums*. Multe cărți livrate de Ranschburg se ocupă de istoria artelor decorative; vom cita aici numai seria, de bază, *Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes*. De aici se procurau și cataloage ale unor mari colecții și muzee cum au fost catalogul de sculpturi de la British Museum sau al unor renumite colecții din Germania.

Din sfera numismaticii, dintre mai multe lucrări importante, achiziționate de la firma Ranschburg, amintim doar *Repertorium zur Antiken Numismatik* și H. Cohen, *Les monnaies romaines impériales*.

Vom aminti și edițiile enciclopedice furnizate de aceeași firmă: noua serie din *Nouveau Larousse Illustré* și din *Realencyclopädie*.

Dintre seriile mari furnizate de firma Ranschburg mai trebuie amintite: *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft*; *Der obergermanische-räthische Limes des Römerreiches* (1—34 vol.); Déchelette, *Antiquités préhistoriques et gallo-romaines*, precum și revistele: *Jahrbuch des Kais. Deutschen Archäologischen Instituts*, *Bonner Jahrbücher*, *Præhistorische Zeitschrift* și *Mélanges de l'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome*.

De la această librărie, muzeul se aprovizionează și cu literatură din alte diverse domenii: cronologie, heraldică, orientalistică etc.²⁸

²⁸ Idem, facturi Ranschburg și corespondență Ranschburg, anii 1900—1914.

Cu toate că librăriile Stein și Ranschburg aveau vaste relații internaționale, Secția de antichități și numismatică a Muzeului ardelean a stabilit și întreținut — cu scopul unei cât mai bune aprovizionări cu literatură de specialitate — legături și cu câteva din cele mai prestigioase librării și anticariate din Europa, în special cu piața de cărți germană. Așa a fost firma Wasmuth din Berlin, specializată în literatura din domeniul istoriei arhitecturii, istoriei artelor plastice și decorative și a arheologiei. Aceasta este și tematica volumelor comandate de la firma Wasmuth, și anume, cu precădere, istoria construcțiilor de cetăți și orașe, apoi textile și istoria costumului, pictură și sculptură. De la firma Wasmuth s-au procurat seriile mari livrate în cursul a mai mulți ani: Uhde, *Konstruktionen und Kunstformen*; Borrmann, *Mittelalterliche Wand- und Deckenmalereien*; Rosenberg, *Geschichte des Kostums* ș.a.²⁹.

Cele mai intense legături însă muzeul le întreținea cu firma Karl W. Hiersemann din Leipzig. Aici el s-a orientat judicios spre una din cele mai mari și vechi librării din centrul comerțului livresc și al Tîrgului internațional de cărți din Leipzig. Relațiile cu această firmă încep în 1902 și se mențin pînă la sfîrșitul primului război mondial. Ele vizează numeroase domenii de interes și toate genurile de publicații, în primul rînd serii mari, cărți, monografii, cataloage, diverse periodice. Din prima categorie trebuie amintite cele peste 60 de volume din *Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes, Annales du Service des Antiquités de l'Égypte, Archaeologia, Diluviale Vorzeit Deutschlands, Archaeologia or Miscellaneous Tracts to Antiquity* (începînd din 1770, peste 60 de volume), Engel-Serrure, *Traité de Numismatique*. Acestor serii li se adaugă numeroase cărți, monografii și cataloage, dintre care amintim doar lucrările consacrate templelor egiptene, epigraficii, lucrarea lui Durm, *Baukunst der Etrusker und Römer*, cataloagele unor colecții de arme și ale celebrelor colecții Botkine și Sobourow ș.a.³⁰.

În afara pieții de cărți din Ungaria și Germania, muzeul clujean a stabilit legături și cu o firmă franceză de bun renume: Librairie Centrale d'Art et d'Architecture, Ch. Eggimann, succesorul vechii case Morel din Paris. Literatura procurată de aici se înscrisa în specificul acestei firme, constînd mai ales în serii și tratate de istoria artelor, istoria marilor stiluri europene, cum au fost seriile: *Art décoratif de Rome, Art Romain en Italie, Art Romain en France, Art Gothique en France, Renaissance en France*; sau cărți și cataloage din același domeniu³¹.

Au existat legături și cu alte câteva librării străine, ele au îmbrăcat însă un caracter cu totul sporadic și întîmplător.

Firește, achiziționarea unor asemenea fonduri de cărți reclama cheltuieli mari, care depășeau posibilitățile financiare ale muzeului. Prețul cărților de specialitate era foarte ridicat, mai ales în cazul titlurilor rare, epuizate în comerț, care erau greu de procurat. O asemenea carte: Henri Cohen, *Déscription historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain*, depistată și livrată de firma Ranschburg, a costat de exemplu

²⁹ Idem, facturi Wasmuth, anii 1900—1914.

³⁰ Idem, facturi Hiersemann, corespondență Hiersemann, anii 1900—1914.

³¹ Idem, facturi Eggimann, corespondență Eggimann, anii 1900—1914.

1320 de coroane³². Prețul se ridica mai ales în cazul seriilor, care însumau uneori zeci de volume. Nu este de mirare că extrasele de cont cu pozițiile scadente însumau sute de coroane, respectiv mărci. De exemplu, un singur an, 1912, a încărcat contul muzeului numai la librăria Ranschburg cu 2287 coroane³³. Aceste sume depășeau cu mult posibilitățile de plată ale Secției de antichități și numismatică a Muzeului ardelean, respectiv ale Institutului de antichități și numismatică al universității care avea în custodie colecțiile secției și onora obligațiile ei financiare. Dotația anuală integrală a acestuia, pentru toate cheltuielile sale, inclusiv achiziții și săpături, nu depășea suma de 3500 coroane, ea fiind la început, în 1901, doar de 2000 coroane, ajungând pînă în 1913 la 3500 coroane³⁴. În aceste condiții se puteau efectua doar plăți parțiale pentru a satisface o parte din datoriile cele mai presante și urgentate de librării furnizori. Astfel datoriile pentru bibliotecă se cumula pe mai mulți ani, crescînd mereu și ducînd la o adevărată situație fără ieșire. Deși această stare era generală și cronică, o vom ilustra doar cu un singur exemplu: un extras de cont de la K. Hiersemann din Leipzig, din 10 nov. 1909, amintește institutului existența a 52 poziții neachitate, începînd din anul 1902, în valoare de 3051,80 mărci. Ele se vor înmulți în anul următor la 64 poziții în valoare de 3431,50 mărci³⁵. Abia acum, spre finele anului 1910, va interveni o plată considerată mai masivă, în sumă de 988 mărci³⁶, o datorie covârșitoare rămînînd însă pe mai departe.

Firește, aceste situații au atras după sine numeroase urgentări și presiuni din partea furnizorilor. În mod uzual se remiteau periodic facturile parțiale, iar din cînd în cînd extrase de cont care specificau amănunțit titlul și prețul cărților livrate într-o anumită perioadă, de obicei de mai mulți ani, cu cererea de a se verifica și confirma exactitatea situației contului. Deoarece aceste atenționări rămîneau mai întotdeauna fără efect, din cauza situației financiare precare a secției, librăriile furnizoare desfășurau o amplă corespondență în vederea încasării drepturilor lor, corespondență care îmbrăca în cele din urmă un ton foarte categoric. Uneori muzeul era nevoit să-și dea în vileag în fața furnizorilor greutățile financiare în care se zbătea, solicitînd înțelegerea și răbdarea lor. La numeroasele urgentări ale firmei Hiersemann din Leipzig, conducătorul institutului, Dr. Pósta Béla, întotdeauna corect și sobru în toate relațiile cu partenerii din străinătate, dezvăluie într-o sorisoare disperată toată situația dramatică în care se găsește institutul și el personal, în fruntea acestuia. El arată lipsa mijloacelor bănești, mai ales pe seama bibliotecii, și numeroasele sale intervenții la forurile superioare, rămase toate fără rezultat³⁷.

Într-adevăr, problema bibliotecii este ridicată de-a lungul anilor cu deosebită insistență de către Pósta Béla în memorii adresate ministrului

³² Idem, facturi Ranschburg, nr. 182/1912.

³³ Idem, facturi Ranschburg, fără nr., din 21 nov. 1912.

³⁴ Idem, doc. nr. 242/1913.

³⁵ Idem, facturi Hiersemann, fără nr., din 23 sept. 1910.

³⁶ Idem, din 26 nov. 1910.

³⁷ Idem, corespondență Hiersemann, nr. 8/1901, nr. C₁ 147 (nr. inv. nou).

cultelor și învățămîntului. Secția de antichități și numismatică a Muzeului ardelean, deservind cu colecțiile ei activitatea didactică și științifică a universității, nutrea speranța de a beneficia de mijloacele financiare necesare de la forul tutelar al acesteia, ministerul învățămîntului. De cele mai multe ori însă, aceste demersuri rămîneau fără ecou, după cum rezultă din memoriul deosebit de insistent al lui Pósta de la începutul anului 1912, cînd datoriile bibliotecii nu mai permiteau nici o aminare. În acest document, directorul Secției de antichități și numismatică reamintește „nimicul“ de la care s-a pornit, arătînd că acesta reclama de la început o înzestrare substanțială pentru crearea fondului de bază bibliografic și apoi de fonduri anuale suficiente pentru procurarea aparițiilor curente³⁸. Cum nici biblioteca Universitară nu le putea pune la dispoziție toate publicațiile necesare, s-au înglodat în datorii la comenzile externe și ceea ce au prevăzut cu ani în urmă, s-a și întîmplat: nu mai pot achita conturile și cer să facă ministerul acest lucru. În anul următor, într-un nou memoriu, profesorul Pósta arată că, ținînd cont de colaborarea organică între Secția de antichități și numismatică a Muzeului și Seminarul de același profil al Universității, a încercat să manevreze într-un fel lucrurile, și anume, în sensul ca Secția de antichități și numismatică, respectiv Institutul, să procure din fondurile sale cărți și monografii de specialitate, iar Seminarul Universității să plătească abonamentele la periodice, pentru a împărți în acest fel cheltuielile. Dar aici se lovesc mereu de lacunele mari din trecut. Neprimind la început un fond de bază pentru înzestrare, lipsesc complet operele mai vechi și anii anteriori din reviste, la care cele noi fac mereu trimiteri. Nici Biblioteca Centrală a Universității și a Muzeului ardelean nu posedau toate seriile, iar mijloacele financiare ale Seminarului universității, din care au încercat asigurarea fondului de periodice, nu ajungeau pentru procurarea anilor mai vechi din reviste; or, în arheologie, fără această continuitate, nu se poate face cercetare științifică. În acest memoriu, directorul secției și al institutului de antichități și numismatică, Dr. Pósta Béla, cerea 10.000 coroane necesare pentru achitarea datoriilor și pentru a putea încheia cu o librărie o înțelegere de livrare a seriilor vechi de periodice și lucrări de bază, cu scopul de a aduce biblioteca la nivelul de utilitate optim și a lichida perpetuarea cronică a lipsurilor și datoriilor³⁹.

În urma acestor memorii, cînd datoriile pentru cărți s-au ridicat la mii de coroane, ministerul învățămîntului și cultelor a alocat un fond extraordinar, cu care au putut fi achitate însă numai cele mai arzătoare datorii. În curînd însă ele s-au acumulat din nou. Muzeul și Institutul de antichități și numismatică practica în continuare metoda împărțirii notelor de plată cu seminarul universității, motivînd necesitatea achiziționării cărților respective cu nevoile învățămîntului superior. Reușind să achite prețul publicațiilor, acestea erau însă astfel pierdute pentru muzeu. După cum o indică facturile librăriilor, multe, uneori majoritatea cărților scumpe și valoroase, a căror plată se tot amînă, treceau pînă la urmă în contul și astfel implicit în patrimoniul Seminarului de istorie veche și

³⁸ Idem, doc. nr. 66/1912.

³⁹ Idem, doc. nr. 242/1913.

numismatică al Universității. Unele librării cereau să se specifice întotdeauna, care carte va fi achitată de institut și care de Seminar și adresele exacte ale acestora pentru a le deschide conturi separate⁴⁰. Uneori, cînd librării urgentau plățile, unele cărți au trebuit să fie achitate de cercetătorii personal.

Cu toate că se urmăreau cu atenție din cataloage posibilitățile de achiziționare cele mai avantajoase, de multe ori muzeul trebuia să renunțe la titluri interesante. La un moment dat au trebuit să ceară chiar de la librari sistarea livrărilor de publicații, cu excepția seriilor și periodicelor curente⁴¹, ca pînă la urmă să fie nevoiți să renunțe la unele și din ele, cum a fost de exemplu valoroasa publicație *Mittheilungen des Deutschen Archäologischen Instituts zu Rom*⁴².

Situația se înrăutățește și mai mult odată cu izbucnirea primului război mondial. Restrîngerea tuturor fondurilor pe de o parte, pe de altă urgențările imperative ale librăriilor furnizoare — mai ales ale celor străine care se grăbeau să-și încaseze creanțele — au dus la situația în care institutul a trebuit să-și declare imposibilitatea de a face față obligațiilor sale față de creditori. Starea se complică în defavoarea muzeului în 1917, cînd intervine o devalorizare a coroanei austro-ungare și firmele străine nu mai acceptă plăți la vechiul curs⁴³.

Avînd de înfruntat tot timpul greutatea materiale mari în procurarea publicațiilor de specialitate, muzeul a încercat și alte modalități pentru a avea la dispoziție literatura de specialitate necesară. Astfel, a recurs în mod sistematic la împrumuturi de cărți și reviste. Ele sînt numai sporadice de la Biblioteca Centrală Universitară și cea a Muzeului ardelean, rezumîndu-se mai mult la publicațiile Asociației Muzeului Ardelean. Literatura modernă de specialitate muzeul încerca să și-o procure de la biblioteci mai bine înzestrate, mai ales din Budapesta. Trebuie să amintim aici străduința cu care muzeul căuta, cu titlu de împrumut, bibliografie privind antichitatea tuturor regiunilor Daciei romane, fără care nu se puteau studia monumentele romane din Transilvania, de ex. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie* sau Cichorius, *Die römischen Denkmäler in der Dobrudscha*⁴⁴. Sistemul împrumuturilor prezenta însă firește multe inconveniente; în general termenul de împrumut — mai ales al revistelor — era mult prea scurt și retrimiterile lor urgentată încontinuu.

O altă cale în care muzeul își punea mari speranțe de a-și făuri acces la literatura internațională de specialitate, se deschidea odată cu editarea publicației proprii a Secției de numismatică și antichități a Muzeului ardelean: *Dolgozatok — Travaux* și era aceea a schimbului de publicații.

Revista urma să apară în volume anuale compuse din cîte două fascicule, de cîte 10 coli de tipar fiecare. Ea avea să publice comunicări

⁴⁰ Idem, corespondență Ranschburg, nr. C₁ 489/1905, nr. C₁ 1120.

⁴¹ Idem, corespondență Ranschburg, nr. 664/1912.

⁴² Idem, nr. 782/1911.

⁴³ Idem, corespondență Hiersemann, nr. 37, 176, 185 din 1917.

⁴⁴ Idem, nr. 676, 705, 707/1911.

din domeniul arheologiei, istoriei artelor și etnografiei, în primul rând din colecția de antichități și numismatică a Muzeului ardelean. Vrînd a prezenta prin intermediul noii publicații cercurilor științifice străine rezultatele cercetărilor clujene, se urmărea în același timp și cunoașterea — prin publicațiile acestora — a cercetărilor străine⁴⁵. Ar fi fost deci o largă deschidere spre exterior și totodată o posibilitate de procurare a literaturii străine de specialitate. Aceste obiective se urmăreau pe două căi: în primul rând prin difuzarea revistei contra cost de către o firmă specializată din străinătate. Aceasta ar fi dus la informarea cercurilor interesate și pe de altă parte ar fi creat și unele fonduri bănești, atât de necesare pentru achiziții de cărți.

Pentru difuzarea revistei se oferea firma Hiersemann din Leipzig, care, conform înțelegerii perfectate, a preluat anual în comision 100 de exemplare complete spre difuzare în străinătate, exceptînd Transilvania și Ungaria, precum și întregul schimb direct de publicații care rămînea la latitudinea Institutului. Prețul fiecărui volum (2 numere) era stipulat la 12 coroane = 10 mărci, rabatul firmei Hiersemann de 50%, iar desocotirea fiecărui an fixată după tîrgul anual de cărți, de primăvară, de la Leipzig⁴⁶. În aceste condiții se vor livra în comision volumele succesive, în anii următori, dar, cu excepția volumului I, epuizat destul de repede, stocul nedifuzat al celorlalte volume era încă la sfîrșitul anului 1918 considerabil, 80—90 exemplare în medie din fiecare an⁴⁷. Firește, nici sumele modeste, intrate pe această cale, nu puteau echilibra balanța de plăți în favoarea institutului.

A doua cale era cea a schimbului direct de publicații pe care Secția de numismatică și antichități a Muzeului o putea începe acum. Aici trebuie remarcat că în Transilvania și Ungaria Institutul nu trimitea revista în schimb, ci contra cost, prin abonamente. Muzeele provinciale nu aveau de regulă o publicație corespunzătoare pentru schimb și institutul era interesat de a încasa bani în urma valorificării publicației sale. Excepțiile erau puține, printre ele a fost Muzeul Național din Budapesta care trimitea în schimb revista sa *Archaeologiai Értesítő*⁴⁸.

În Transilvania, Banat, Crișana, revista *Dolgozatok* era difuzată contra cost la 50 de școli — unele din ele avînd muzee școlare — și la 11 muzee, și anume, la Muzeul Asociației de istorie, arheologie și științe naturale a comitatului Alba de Jos, Alba Iulia, Muzeul Asociației de arheologie și istorie a comitatului Bihor, Oradea, Muzeul Brukenthal, Sibiu, Muzeul sud-ungar din Timișoara, Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, Muzeul Asociației de arheologie și istorie a comitatului Hunedoara, Deva, Asociația Kölcsey, Arad, Colecția de Antichități a episcopiei din Alba Iulia, Muzeul comitatului Maramureș, Sighet, Muzeul orașului Baia Mare, Colecția de arme, Sibiu⁴⁹.

⁴⁵ *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Erem- és Régiségtárából*; vezi Fond. Ist. Muz. nr. 84/1911.

⁴⁶ Fond. Ist. Muz., nr. 298, 319, 333/1911.

⁴⁷ Idem, nr. 171/1918.

⁴⁸ Idem, nr. 739/1910, 194/1913.

⁴⁹ Idem, nr. 739/1910.

Accentul era pus pe schimbul cu străinătatea, în care muzeul își punea la început mari speranțe. Publicația *Dolgozatok-Travaux* era difuzată începînd cu primul număr la cele mai prestigioase instituții științifice din Europa, selecționate după profil și domeniu de interese pe baza catalogului *Minerva* al lui Trübner⁵⁰. S-au tipărit și cărți poștale de confirmare a primirii în limba franceză, care însoțeau coletele și se purta o vastă corespondență cu propunerile de schimb ale muzeului. Numărul instituțiilor la care se va trimite publicația clujeană în vederea schimbului va crește de la 60 la 123 și apoi la 165⁵¹. Reacția cu care a fost primită revista Secției de antichități și numismatică din Cluj în străinătate este diferită. Ea merge de la aprecieri elogioase la indiferență și chiar la refuzul de a stabili schimb de publicații.

În urma expedierii revistei sale, Secția de antichități și numismatică a Muzeului ardelean a reușit să stabilească relații de schimb cu următoarele muzee și societăți științifice din 23 de țări și să procure pe această cale pentru biblioteca sa internă publicațiile de mai jos:

- Kais. Archaeologisches Institut, Römisch-Germanische Kommission. Frankfurt a.M.: Berichte des K. Arch. Inst.;
- Generalverwaltung der kaiserlichen Museen, Berlin: Mitteilungen;
- Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz: Mainzer Zeitschrift;
- Deutsches Archäologisches Institut zu Rom: Römische Mitteilungen;
- Städtische Museen, Aachen: Aachener Kunstblätter;
- Historischer Verein der Pfalz, Speyer: Mitteilungen des HVPf.;
- Mannheimer Altertumsverein: Mannheimer Geschichtsblätter;
- Städtisches Historisches Museum, Frankfurt a.M.: Zeitschrift „Alt-Frankfurt“;
- Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte: Zeitschrift der B.G.f.A., E.u.U.;
- Schlesischer Altertumsverein, Breslau: Jahrbuch Schlesiens Vorzeit;
- Abteilung für Vorgeschichte des Naturgeschichtlichen Hofmuseums, Wien: Mitteilungen;
- The American School of Classical Studies in Rome: Supplementary Papers;
- American School at Athen: American Journal of Archaeology;
- British Museum, London: Catalogue (bronzuri romane);
- Cambridge Antiquarian Society: Publications;
- Royal Anthropological Institute, London: publicația MAN;
- Royal Society of Ireland, Dublin: Publications;
- Cork Historical and Archaeological Association: CHA Journal;
- Bibliothèque d'art et d'archéologie, Paris: Répertoire d'Art et d'Archéologie;
- Société Archéologique et Historique de la Charente, Angoulême: Bulletin de la Société...;
- Société Archéologique Bordeaux: Bulletin;
- Société Archéologique de Touraine, Tours: Bulletin și Mémoires...;
- Société d'Archéologie de Bruxelles: Publication;

⁵⁰ Idem, nr. 702/1915.

⁵¹ Idem, nr. 739/1910.

- Société d'Anthropologie de Bruxelles: Travaux;
- Académie Royale d'Archéologie, Belgique, Anvers: Annales, Bulletins;
- Société d'Archéologie et d'Histoire de Gand: Publications...;
- Cercle Archéologique de Mons, Belgia: Annales și Bulletin des Séances;
- Institut Archéologique de Liège: Bulletin;
- Institut Archéologique du Luxembourg, Arlen: Annales;
- Musée Teyler, Harlem (Olanda); Archives;
- Rijksmuseum van Oudheden, Leiden: Oudheidkundige Mededelingen;
- Société Royale des Antiquaires du Nord, København: Mémoires;
- Göteborgs och Bohuslunds Fornmiunesförenig, prin Stadsbibliotek Göteborg: Fornmiunesförenig;
- Antiquarische Gesellschaft, prin Stadtbibliothek, Zürich: Mitteilungen
- Schweizerisches Landesmuseum, Zürich: Anzeiger für schweizerische Altertumskunde;
- Société d'histoire et d'archéologie de Genève: Bulletin;
- Société d'histoire et d'archéologie vaudoise, Lausanne: Annales;
- Istituto Italiano de Numismatica: Atti e Memorie;
- Museo civico di Storia ed Arte, Trieste: Atti d.M.c....;
- Museo archeologico Spalato: Bulletino di Archeologia e Storia Dalmata;
- Muzeul Național de Antichități, București: Publicațiile MNA;
- Academia Română, Secția Istorică: Publicațiile A.R. Secț. Ist.;
- Morávsky Archaeologický Klub, Kojetín: Pravek, Mährens Alterthümer;
- Editura E. Wende, Warszawa: Swiatowit;
- Académie Bulgare de Sciences, Sofia: Antiquités d'Art Bulgares;
- Direction Générale des Musées Impériaux Ottomans, Istambul: Catalogue des figurines grecques de terre cuite și Catalogue des poteries byzantines et anatoliennes du Musée de Constantinople;
- Direction des Antiquités et Arts, Tunis: Notes et Documents;
- Imperatorskaja Arheologičeskaja Kommissija, St. Petersburg;
- Gelehrte estnische Gesellschaft bei der kais. Universität zu Dorpat, Estonia: Sitzungsberichte și Verhandlungen;
- Suomen Muinaismuistoyhdistys (Societatea finlandeză de Antichități), Helsinki: Suomen Museo (anuar) și cărți de preistorie;
- Suomalais Ugrilainen Seuna, Helsinki: Journal;
- Finnisch-Ugrische Gesellschaft, Helsinki: Finnisch-Ugrische Forschungen⁵².

În corespondența acestor instituții găsim aprecieri și calificative elogioase la adresa publicației clujene, deseori se cer numere sau fascicule lipsă; institutele străine urmăreau cu interes întreaga colecție. Cu vie plăcere este acceptat schimbul de publicații de Muzeul Național de Antichități din București, cum rezultă din scrisoarea semnată de directorul său Vasile Pârvan⁵³.

⁵² Idem, Corespondență referitoare la schimbul de publicații, 1910—1911.

⁵³ Idem, nr. 44/1911.

Din păcate însă nu toate muzeele și institutele științifice din străinătate acceptă relațiile de schimb propuse de Secția de antichități și numismatică a Muzeului ardelean. Multe se mulțumesc să confirme numai primirea fasciculelor trimise sau să reclame eventuale numere nerecepționate. Altele motivează hotărîrea lor fie formal, eschivîndu-se în regrete de circumstanță, cum au procedat în primul rînd Institutul austriac de Arheologie, de la care Muzeul clujean se aștepta la un sprijin efectiv, apoi Academia de Științe din Berlin, Institutul Arheologic din Berlin, Königlich-Sächsischer Altertumsverein, Dresden, Archäologisches Institut der Universität Göttingen, Școala Engleză din Atena, École Française d'Athènes, Deutsches Archäologisches Institut, tot din Atena⁵⁴.

Cauza majorității refuzurilor de schimb — voalate sau mărturisite direct — era neînțelegerea limbii maghiare; rezumatele franceze fiind considerate de unii drept prea puțin sau prea sumare pentru a justifica trimiterea publicațiilor lor. Astfel motivează de exemplu British School at Rome, Deutscher Verein zur Erforschung Palästinas, pe care nici conținutul publicației clujene nu-i interesa direct, Societă Archeologica Comense, Museo Civico Como, École Française de Rome⁵⁵, care din acest motiv nu-și trimite publicația *Mélanges*. Mai multe institute din Germania nu acceptă relația de schimb de publicații și-și expun deschis animozitatea din cauza redactării rezumatelor în limba franceză, cum au procedat Provinzialmuseum și Gesellschaft für nützliche Forschungen Trier și Gesamtverein der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine⁵⁶. Unele institute găsesc sfera preocupărilor revistei clujene prea îndepărtată de a lor, cum considera redactorul revistei *Byzantinische Zeitschrift* și Direction Générale du Service des Antiquités, Cairo, direcționați tematic de guvernul egiptean la publicații de egiptologie⁵⁷. Unele apreciau publicația lor proprie drept prea valoroasă și scumpă, propunînd mai bine achiziții reciproce, pe bani, ca Institutul arheologic rus din Constantinopol⁵⁸. Uneori, pentru a obține anumite publicații, institutul este nevoit să adere și ca membru cotizant al societăților respective, cum a fost cazul la Deutsche Gesellschaft für Vorgeschichte din Berlin sau Deutscher Verein für Kunstwissenschaft⁵⁹.

În afara acestor instituții, pe listele de schimb ale Secției de antichități și numismatică a Muzeului ardelean mai figurează cca o sută de adrese, cărora s-a trimis publicația clujeană, nu avem însă nici un document — confirmarea de primire sau scrisoare — din care să rezulte primirea publicației lor în schimb. Printre aceste institute figurează Société Archéologique d'Athènes, American School of Classical Studies at Rome, muzeele de antichități clasice din Torino, Milano, Firenze, Parma, Napoli; Verein von Altertumsfreunden im Rheinlande, Bonn,

⁵⁴ Idem, Corespondență referitoare la schimbul de publicații, 1910—1911.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Fond. Ist. Muz., nr. 22/1910, 202/1915.

⁵⁷ Idem, nr. 96/1911, 68/1911.

⁵⁸ Idem, nr. 69/1911.

⁵⁹ Idem, nr. 12, 770/1910, 176/1914.

Bayerische Numismatische Gesellschaft, München, Historischer Verein von Bayern, München, Historisch-philosophischer Verein, Heidelberg, numeroase societăți regionale și muzee germane, toate muzeele vieneze, cu excepția unuia singur, și instituțiile științifice austriece, în frunte cu Kais. Akademie der Wissenschafte, Phil. Hist. Classe, Archäologisch-epigraphisches Seminar der Universität Wien, Zentralkommission für Denkmalpflege, precum și muzee provinciale din Austria. La fel, mari societăți franceze, ca Institut de France, Société Nationale des antiquaires de France, Société française des fouilles archéologiques, Société française de numismatique, muzee regionale și din provinciile nord-africane. Nu avem dovezi de realizare a unui schimb efectiv de publicații cu Royal Archaeological Institute, British Archaeological Association, Society of Antiquaries și Royal Numismatic Society din London, Archaeological Society, Oxford, Societăți de antichități egiptene și orientale britanice, franceze și germane. Nu cunoaștem nici rezultatul demersurilor la mai multe muzee, societăți și institute din Belgia și din țările nordice, la cele mai importante societăți de istorie și arheologie rusești, printre care și Ermitajul, Muzeul Național de Etnografie din București și muzeele spaniole și portugheze⁶⁰.

În concluzie putem afirma că de-a lungul primelor decenii ale existenței sale, atât Asociația Muzeului Ardelean, cât și Secția sa de antichități și numismatică, care păstra și valorifica colecțiile de arheologie, numismatică, istorie și arte decorative ale Muzeului ardelean ce aveau să formeze nucleul actualului Muzeu de istorie al Transilvaniei, au depus stăruințe susținute pentru organizarea unui fond bibliografic cât mai bogat și de înalt nivel, care să faciliteze prelucrarea științifică a colecțiilor sale. Ei au reușit să strângă un fond valoros, multe lucrări de bază și reviste de renume care și-au păstrat valabilitatea mult timp, în domeniul preistoriei, al istoriei antice și arheologiei, al artelor decorative. Trebuie subliniate mai ales strădaniile în acest sens în domeniul studiilor antichității și arheologiei provinciale romane, atât de necesare pentru explorarea trecutului Transilvaniei, al Daciei romane.

În aceste preocupări, ei s-au lovit de greutate și piedici foarte mari, în primul rînd de lipsa de înțelegere și sprijin a autorităților și forurilor superioare ale timpului care nu sprijineau în suficientă măsură necesitățile științifice fundamentale ale acestei mari instituții științifice și culturale care a fost Muzeul ardelean.

După 1918, statul român care va intra în folosința bibliotecii de istorie și arheologie a muzeului, prin intermediul institutelor universității și apoi ale Academiei, va dezvolta fondurile sale, încît aceste colecții vor ajunge adevărate focare ale științei și culturii în care își vor găsi acum locul cuvenit și lucrările consacrate istoriei și culturii poporului român.

MARIA MIREL — ANNA MĂRIA ARDOS

⁶⁰ Idem, nr. ad 739/1910.

ANGABEN ÜBER DIE ORGANISIERUNG DER FACHBIBLIOTHEK DER NUMISMATISCH-HISTORISCHEN ABTEILUNG DES „SIEBENBÜRGER MUSEUMS“

(Zusammenfassung)

Die vorliegende Arbeit will die Anfänge der Organisation und Entwicklung der Klausenburger Bibliothek des Siebenbürger Museums in ihren wesentlichen Zügen vorstellen.

Im ersten Teile sind die wichtigsten Angaben über die allgemeine Bibliothek des Siebenbürger Museum-Vereins angegeben, welche ihren Beginn im Jahre 1859, gleichzeitig mit den ersten Sammlungen des Siebenbürger Museums verzeichnet. Ihren Kern bildeten mehrere grosse Schenkungen.

Für die wissenschaftliche Tätigkeit im Rahmen der Abteilungen des Siebenbürger Museums machte sich jedoch immer mehr die Notwendigkeit von moderner Fachliteratur bemerkbar. Diese verstärkt sich noch als die Sammlungen des Museums nach 1872 in die Nutznutzung und damit gleichzeitig in den wissenschaftlichen Tätigkeitsbereich der neuen Klausenburger Universität kommen. So legt die neue Leitung des Numismatisch-archäologischen Instituts der Universität, welches die Antiquitäten- und Münzsammlungen des Siebenbürger Museums in Verwahrung und Nutzung hatte, die Grundlagen der eigenen Fachbibliothek dieser Abteilung.

Es werden bedeutende Anstrengungen zur Anschaffung grundlegender Werke und Reihen der Fachliteratur entfaltet, welche zur wissenschaftlichen Verarbeitung und Ausbeutung der bedeutenden archäologischen, historischen, kunstgeschichtlichen und numismatischen Sammlungen nötig waren.

Zu diesem Zweck nimmt die Leitung des Instituts die Verbindung mit bekannten Firmen des Buchhandels im Inn- und Auslande auf, wie z.B. Ransburg, Budapest, Hiersemann, Leipzig, Wasmuth, Berlin, Morel-Eggimann, Paris. In diesen Beziehungen stösst das Museum jedoch fortwährend auf grosse finanzielle Schwierigkeiten; es mangelt an gehörigen Verständnis und Unterstützung seitens der höheren Stellen.

Als die numismatisch-archäologische Abteilung des Museums in 1910 eine eigene Veröffentlichung, *Dolgozatok-Travaux*, herausgibt, regt sie gleichzeitig weitgehende Tauschbeziehungen mit den wichtigsten Museen und wissenschaftlichen Institutionen aus 23 Ländern an. Obzwar ein Teil derselben nicht auf den vorgeschlagenen Schriftentausch eingeht, kommen doch auch auf diesem Wege wichtige Erscheinungen der damaligen Fachliteratur in die Klausenburger Museumsbibliothek.

COLECȚIA DIDACTICĂ BRASSAI SÁMUEL DIN CLUJ-NAPOCA

Cu ocazia controalelor efectuate la instituțiile cultural-educative din județul Cluj în vederea depistării unor noi bunuri susceptibile de a face parte din patrimoniul cultural național, în municipiul Cluj-Napoca, în laboratorul de fizică al Liceului „Brassai”, s-a depistat colecția „Brassai”. Colecția, în marea sa majoritate, este formată din aparate electrice, aparate și instrumente optice, instrumente de măsurat și de orientare și instrumente mecanice, folosite la vremea lor în scopuri didactice. Cu ajutorul conducerii liceului, al profesoarei de fizică, ca măsură de primă urgență, am separat toată colecția de restul materialului didactic din laborator, așezînd-o în două vitrine separate.

Deoarece majoritatea materialului se leagă în mod direct sau indirect de numele și activitatea didactică a ultimului mare polihistor transilvănean, Brassai Sámuel, colecția prezintă o valoare documentară și istorică excepțională. Valoarea colecției este însă semnificativă și din punct de vedere al istoriei culturii și, nu în ultimul rînd, al istoriei tehnicii.

Considerăm însă că nu este lipsită de importanță prezentarea în prealabil a cîtorva aspecte esențiale legate de activitatea lui Brassai Sámuel și a unor date biografice mai importante.

Literatura de specialitate îl consideră în unanimitate ultimul mare polihistor transilvănean, nestor al oamenilor de știință din Transilvania la sfîrșitul secolului al XIX-lea.

S-a născut, probabil, în anul 1800, pe la mijlocul lunii iunie, în comuna Colțești. Data nașterii nu a fost încă pe deplin elucidată de către literatura de specialitate¹. El se trage dintr-o familie modestă de țîmplari originari din Brașov, avînd numele de Wellmess², fapt care explică și inițiala „W” pe care o poartă articolele semnate de el. Numele Brassai (în limba română însemnînd Brașoveanu) desemna localitatea sa de baștină. Bunicul se stabilește la Colțești, o comună mică, actualmente în județul Alba, la poalele piscului „Colții Trascăului”, vestită pentru minerit încă din evul mediu. Cultura vastă a lui Brassai are rădăcini familiare adînci; tatăl lui, preot unitarian și dascăl la școala confesională din comună, avea obiceiul să-și comande cărțile „cu căruța” din Leipzig³. Pînă la vîrsta de 13 ani își petrece copilăria în satul său natal, unde tatăl său îl introduce în tainele științei. La vîrsta de șase

¹ Kóvári László, *A száz évét élt dr. Brassai Sámuel pályafutása és munkái*, în *Kolozsvár*, 1897, p. 74.

² Fitz József, *Brassai Sámuel*, Budapest, 1913, p. 17.

³ *Idem*, p. 22.

ani primește un abecedar din care deslușește secretul literelor. Prima carte pe care o citește este Robinson Crusoe; din fragedă copilărie, citește cu multă sete⁴.

La vârsta de 13 ani, în 1813, ajunge la Colegiul unitarian din Cluj, unde este primit în clasa a V-a, așa-numita „clasă poetică”. Viața din colegiu, unde era o „lume latină” — folosirea limbii latine fiind obligatorie și în afara școlii — impune un nou mod de viață și gândire tânărului Brassai. În anul școlar 1814/15 a fost promovat în clasa „filozofică”, devenind elev propriu-zis al colegiului⁵. În vara anului 1816 este silit să-și întrerupă studiile din cauza foametei cumplite ce se abate asupra Transilvaniei și se întoarce în satul său natal. Neputînd sta fără ocupație, acceptă postul de supraveghetor la construirea drumului Turda—Cluj. În această perioadă învață limbile engleză și franceză, pe lângă germană și latină, limbi pe care le știa din familie; în același timp, studiază materiile care erau predate în colegiu⁶. Tot acum învață să cînte la pian, dar într-un mod foarte ciudat: în casa părintească neavînd pian, și-a desenat claviatura pianului pe masa din bucătărie, unde „a învățat muzica fără muzică”⁷. Tot singur a învățat să cînte la vioară: ulterior a mărturisit, cită plăcere i-a făcut ocazia de a cînta pentru prima dată la un pian adevărat.

Din anul 1818 pînă în anul 1844 a fost profesor particular la diferite familii de bogătași din Transilvania, ca, de exemplu, la familia Makrai, la familia contelui Bethlen Károly și la familia contelui Bethlen János. La aceste familii se ocupa de educația tinerilor conți, învățîndu-i limbi străine, literatură și muzică. În această perioadă, pe lângă germana, greaca și latina ce cunoștea „în classice”, mai predă franceza, engleza și italiana⁸. Dar Brassai constată cu regret că în acea perioadă, în lumea nobilimii maghiare din Transilvania, cunoașterea limbii materne nu era în concordanță cu educația bună și încearcă să-i învețe totuși puțin și limba lor maternă⁹. În perioada cît a fost profesor particular, a avut și marea șansă să citească mult în bibliotecile particulare ale nobililor care puteau să-și permită luxul de-a aduna multe cărți în bibliotecile lor. În 1821 are misiunea plăcută de a reorganiza celebra bibliotecă a contelui Wesselényi din Jibou.

Tot în această perioadă, în 1832, scrie prima sa lucrare mai amplă, în domeniul esteticii: „A gyönyörűségéről”¹⁰ (Despre plăcere). Ideea de bază a lucrării este că marea satisfacție a omului este produsă de munca bine făcută și terminată cu succes. Această satisfacție a fost factorul determinant în formarea sa ca om de știință. Brassai, ca savant, se aseamănă cu Aristotel sau Leibnitz, căci cunoștințele sale vaste erau coordonate și conduse de o concepție filozofică. Este adevărat că, la început,

⁴ *Idem*, p. 31.

⁵ *Idem*, p. 45.

⁶ *Idem*, p. 49.

⁷ Lakatos István, *Brassai Sámuel és a muzsika*, în *Keresztény Magvető*, nr. 37, 1941, p. 3.

⁸ Fitz József, *op. cit.*, p. 55.

⁹ Kővári László, *op. cit.*, p. 74.

¹⁰ Fitz József, *op. cit.*, p. 60.

concepția sa filozofică era încă confuză, dar pe măsură ce cunoaște mai bine pe Kant, Hegel, Voltaire și Diderot, gândirea sa filozofică se limpezește și el îndeamnă cu mult curaj lumea științifică: „știința să nu mai speculeze, ci să cerceteze cauzalitatea fenomenelor”¹¹. Tot în această perioadă încep să apară primele sale articole în ziarele clujene, critici de artă, critici literare sau articole legate de biologie, botanică, geografie și multe alte domenii. Adesea era învinuit că este un om căruia îi plac mult controversele; da, o recunoștea el, dar controversele constructive, care ajută mersul înainte al științei. Afirma cu mândrie că a combate o greșeală este mai mult decât a descoperi adevărul, iar prin noțiunea „sinceritate”, deja românii înțelegeau cele mai nobile trăsături de caracter, ca: puritatea morală, corectitudinea, sinceritatea și curățenia sufletească¹².

În 1834 face o călătorie în Württemberg, iar în 1835 la Veneția. Înainte de aceste călătorii, străbătuse întreaga Transilvanie, pătrunzându-se de o mare dragoste pentru natură. „Nenea Brassai” — cum scria Kanitz — de 75 de ani se ocupă de botanică, a străbătut Retezatul, Munții Bihorului, Munții Rodnei, dar a lucrat practic în domeniul botanicii și la Pesta, Viena, Triest, în Salzkammergut, la Berlin și Paris¹³. Așa se explică, de ce, în străinătate, este cunoscut mai mult ca botanist. În semn de recunoștință, în 1839, marele botanist Johannes Endlicher, descoperind o specie de iederă, o denumește „Brassaia actinophila”, iar societatea științifică „Freies Deutsches Hochstift” din Frankfurt am Main, în 1878, când se sărbătoreau 100 de ani de la nașterea lui Linné, îl alege membru de onoare¹⁴. În 1839 scrie chiar o lucrare mai vastă în domeniul botanicii, intitulată „A fűvész örömei” (Satisfacțiile botanistului).

În anul 1834 scoate ziarul clujean „Vasárnapi Újság”, cu scopul de a populariza cultura în rîndul maselor largi — chiar și ideile lui David Ricardo și Adam Smith; rămîne redactor pînă în anul 1848, cînd este întreruptă apariția ziarului.

În anul 1837 are satisfacția de a fi numit profesor la Colegiul unitarian din Cluj, unde desfășoară o activitate didactică fructuoasă pînă în anul 1848; în această perioadă a fost ales de două ori director al sus-numitului colegiu. Intențiile sale inovatoare, de a reforma învățămîntul conservator și de tip vechi al colegiului, sînt dovedite și de faptul că discursul pe care îl rostește cu ocazia investirii sale ca profesor îl ține în limba maghiară și nu în limba latină, cum se obișnuia pînă atunci¹⁵.

Considerăm absolut necesară prezentarea activității sale didactice deoarece este în strînsă legătură cu colecția pe care dorim să o prezentăm.

Ca o metodă foarte importantă de a reforma învățămîntul, Brassai introduce materialul didactic, pe care pune un accent mare în cadrul însușirii conștiente și vizuale a materialului predat, combătînd astfel

¹¹ *Idem*, p. 84.

¹² Farkas Lajos, *Brassai Sámuelről*, în *Erd. Múz.* vol. XXVII, nr. 5, p. 249.

¹³ Mikó Imre, *Az utolsó erdélyi polihisztor*, București, 1971, p. 107.

¹⁴ *Idem*, p. 109.

¹⁵ Fitz József, *op. cit.*, p. 119.

metoda veche de memorare mecanică. La început, conform regulamentului școlar, predă în limba latină: geografia, fizica, chimia și matematica. Scribe o carte cu titlul: „Módszerről“ (Despre metodă) în care încearcă să fundamenteze metodele eficiente în predare. După modelul englez „Intellectual Arithmetic“ scrie o carte de matematică cu titlul „Számító Szokrátész“ (Socrate calculînd) și pe cheltuiala sa proprie înființează o editură pentru publicarea de manuale școlare, care lipseau în perioada respectivă¹⁶. La propunerea lui Brassai, sinodul din 1841 de la Corund înlocuiește limba latină în predare cu cea maghiară. Tot ca merit al lui Brassai, amintim introducerea programei școlare, care fixa materiile de predare și numărul de ore ce reveneau săptămînal fiecăreia. Numărul acestor materii a fost fixat la 7, iar profesorul, pe lângă specialitatea sa, avea dreptul să mai predea încă o singură materie înrudită.

Între timp face mari sacrificii materiale pentru dotarea laboratorului de fizică și chimie al colegiului cu aparate și materiale didactice din străinătate sau chiar confecționate de el. Oferă 600 de forinți pentru această acțiune¹⁷. Pune bazele unui ierbar al școlii și începe să colecționeze roci și minereuri din Transilvania, tot pentru colegiu, ca apoi să introducă mineralogia ca materie de studiu. La propunerea lui se modernizează laboratorul de fizică-chimie, sint puse bănci noi moderne, se comandă aparate optice, electrice, de chimie și de măsurat. În 1846 înființează „Cercul educatorilor din Transilvania“, unde, cu multă pasiune, popularizează importanța folosirii materialului didactic și a metodei inductive și deductive în predare.

Activitatea sa pedagogică este întreruptă de evenimentele din anul 1848, cînd sentimentele sale patriotice îl înrolează în armata revoluționară a lui Kossuth. După înăbușirea revoluției din 1848, este pus pe lista persoanelor compromise politic și este silit să se ascundă în munți, în Maramureș, unde devine cioban.

În 1851 îl întîlnim la Pesta, unde se ocupă de jurnalistică, iar în anii 1852—1859 este profesor la un gimnaziu particular din Pesta¹⁸.

Pe plan sentimental rămîne însă legat de Transilvania natală și de Clujul unde își desfășurase activitatea. În 1859, cînd colegiul unitarian își redeschide porțile, se reîntoarce și Brassai.

În același an se înființează Societatea Muzeului Ardelean, în cadrul căreia este ales bibliotecar și custode, paralel continuînd să dețină funcția de profesor la colegiul amintit, pînă în anul 1862, cînd este ales director al Societății Muzeului Ardelean. Noua sa activitate în cadrul muzeului este foarte vastă, începînd cu colecționarea materialului expozițional, pînă la obligațiile de preparator. Redactează și primele anuare ale muzeului. El afirma cu multă mîndrie că, dacă la înființarea muzeului tot materialul încăpea într-o singură sală, în 1872, cînd părăsea muzeul, toată clădirea era plină de exponate¹⁹.

¹⁶ *Idem*, p. 128.

¹⁷ László Tihamér, *Adatok egy százszázéves fizikai eszköz történetéhez*, în *Múzeumi füzetek*, Új sorozat, nr. 2, 1944, p. 46.

¹⁸ Fitz József, *op. cit.*, p. 193.

¹⁹ Boros György, *Dr. Brassai Sámuel élete*, Cluj, 1927, p. 207.

În 1872, cînd se înființează Universitatea din Cluj, este numit profesor universitar. Cariera sa universitară este plină de satisfacții și rezultate valoroase; în anul universitar 1879/80 este ales rector al Universității; traduce toate operele lui Euclid și predă elementele limbii sanscrite și lingvistică comparată. În 1879 pune bazele „Fundăției Brassaiana”, cu 400 de forinți, pentru pregătirea doctoranzilor. În 1883 primește din partea ministrului instrucției publice, Trefort, ordinul de pensionare. În semn de recunoștință însă, este recompensat cu titlul de „consilier regal”, cu o pensie egală cu salariul de profesor universitar și cu titlul de „nestor al oamenilor de știință”²⁰.

În ceea ce privește activitatea sa în sinul Academiei, timpul și munca îi aduc satisfacții depline și pe acest tărîm. La început i s-a reproșat activitatea prea multilaterală, explicîndu-se astfel faptul că nu a fost ales membru al Academiei, la nici o secție²¹. Totuși, munca sa pe plan științific nu rămîne nerăsplătită; astfel, în 1837 este ales membru corespondent al Academiei la secția de matematică și științele naturii, în 1865 devenind membru activ; în 1877 devine membru onorific²².

Marele savant nu poate rămîne inactiv nici ca pensionar: învață limba arabă, scrie în continuare studii și articole, cîntă la violă cu multă pasiune în cvartetul înființat de el însuși, iar la vîrsta înaintată de 84 de ani face o ultimă călătorie în Italia.

Spirit luminat, Brassai iubeste cu pasiune noul, ceea ce nu-l determină însă să renunțe cu nimic la modul său de viață obișnuit. Idealul său de om a fost Benjamin Franklin. Principiul său de viață și de muncă l-a rezumat astfel: nu lăsa în seama altora ce poți face tu însuși.

Moare la Cluj, în vîrstă de 97 de ani, lăsînd în urma sa o operă vastă, 269 de articole și cărți în diferite domenii: istoria culturii, filozofie, filozofia religiei, filologie, matematică, științele naturii, geografia, științe economice, teoria pedagogiei, critică literară, teatrală și muzicală și feminism. În același timp, a desfășurat și o bogată activitate de traducător.

Brassai este un reprezentant prin excelență al istoriei culturale clujene, întreaga sa viață și operă fiind închinată acestui oraș transilvănean. Este semnificativ faptul că întotdeauna a refuzat, fără ezitare, posturile mai avantajoase din punct de vedere material, oferite la Pesta sau în alte orașe din Ungaria. Ne-ar fi foarte greu să ne închipuim viața culturală din Clujul secolului al XIX-lea fără vasta și multilaterală sa operă.

Colecția didactică Brassai, moștenită de către liceul clujean, poate fi datată în funcție de trei perioade mari:

I. 1799—1837: ia ființă primul nucleu al colecției, cu piese reduse ca număr;

II. 1837—1862: sub influența și îndrumarea directă a lui Brassai, laboratorul colegiului este dotat cu piese noi;

III. 1862—1900: după plecarea de la colegiu a lui Brassai, se continuă dotarea laboratorului, completîndu-se colecția didactică a școlii.

²⁰ *Idem*, p. 241.

²¹ Jókai Mór, *Életemböl*, II, 1865, p. 307.

²² Boros György, *op. cit.*, p. 230.

Ținem să subliniem încă o dată că valoarea acestei colecții constă și în faptul că o bună parte din piese sînt confecționate chiar de către Brassai. Însemnătatea lor este, bineînțeles, nu numai de natură științifică, ci și didactică, studiarea lor permițînd valoroase completări și comparații privitoare la istoricul materialelor didactice folosite în secolul al XIX-lea în școlile din Transilvania.

Ordonarea și însușirea materialului ce-l prezentăm se face în funcție de criteriile enunțate în prima parte, materialul fiind împărțit în cinci capitole: aparate electrice, aparate și instrumente optice, instrumente de măsurat și de orientare, instrumente mecanice și diverse.

I. Aparate electrice

1. *Aparat electric după Faraday*, nr. inv. B. 70; $i = 30$ cm, $\varnothing = 17$ cm. Aparatul a fost executat între anii 1860—1880, meșterul nefiind identificat. Are formă de potcoavă, avînd manșon de lemn cu șanț. Pe celălalt pol al magnetului, un vas de zinc. Se folosea pentru demonstrarea rotației unui conductor în jurul unui magnet. Starea de conservare a aparatului este satisfăcătoare (pl. I, fig. 1).

2. *Element Volta*, fără nr. inv.; $23 \times 17,5 \times 11$ cm. Confecționat între anii 1880—1890, în fabrică, este format dintr-o cutie de lemn, în interior izolată cu gutapercă. În cutie sînt așezate plăcuțe de zinc și aramă. Starea de conservare a elementului este bună (pl. II, fig. 8).

3. *Brichetă electrică*, fără nr. inv.; $i = 20$ cm, $\varnothing = 9$ cm. Confecționată în 1880, este un produs de fabrică. Este formată dintr-o sticlă, în care este pus un element Volta. În partea superioară este amplasat dispozitivul de dare a scînteii, sticluta cu lichidul inflamabil și fitilul. Starea de conservare a brichetei este satisfăcătoare (pl. I, fig. 2).

4. *Galvanometru*, nr. inv. B. 16; $i = 30$ cm, $\varnothing = 22$ cm. Este cu ac, confecționat în 1800 de către John M. Ekling; se compune dintr-un magnet mobil și o bobină de inducție. Deasupra bobinei este cadranul și acul arătător suspendat. Starea de conservare a galvanometrului este bună (pl. I, fig. 3).

5. *Modelul unui motor cu curent continuu*, nr. inv. B. 77; $l = 12$ cm, $\varnothing = 9$ cm. A fost confecționat în anul 1880 de către un meșter necunoscut. Format dintr-un electromagnet potcoavă, are o bobină cu miez de fier, sub ea fiind modelul de comutator cu contact de mercur. Starea de conservare este bună (pl. I, fig. 4).

6. *Aparat electric pentru demonstrarea cîmpului electrostatic*, nr. inv. B. 67; $i = 40$ cm, $\varnothing = 18$ cm. Aparatul, produs în fabrică, a fost executat în anul 1880. Este format dintr-o sticlă cu o tijă metalică, ce se leagă în interior cu o placă metalică; tijă cu placa sînt reglabile. Starea de conservare a piesei este bună (pl. II, fig. 5).

7. *Aparat pentru demonstrarea influenței electrostatice*, nr. inv. B. 75; $i = 49$ cm, suportul: 47×17 cm. A fost confecționat în anul 1880 în fabrică. Pe un suport de lemn sînt trei bare de sticlă; pe cea centrală este un glob din aramă, iar pe cele două laterale două emisfere tot din

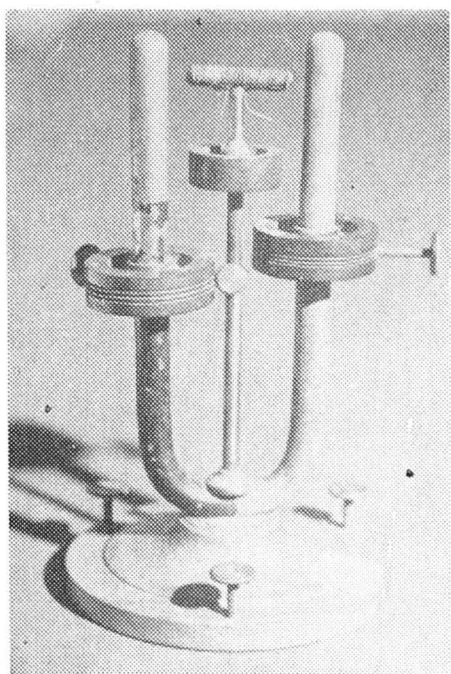

Fig. 1

Fig. 2

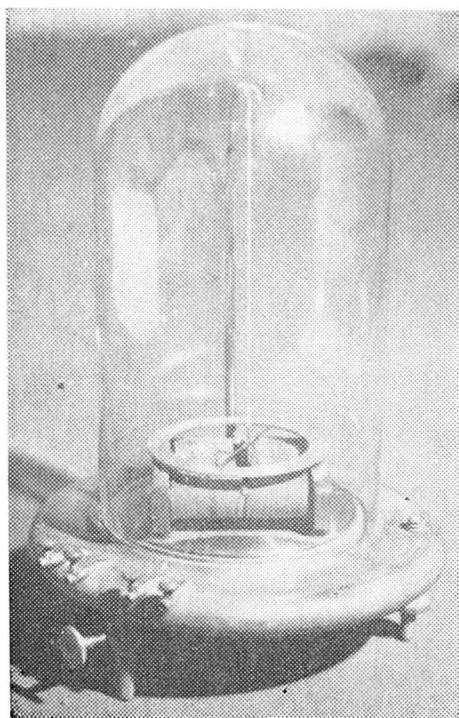

Fig. 3

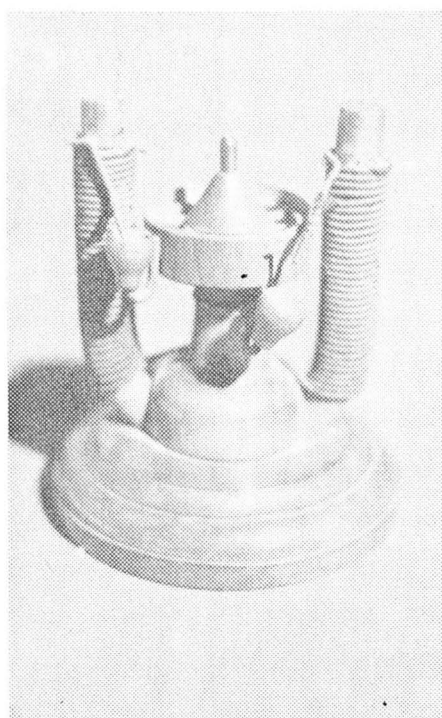

Fig. 4

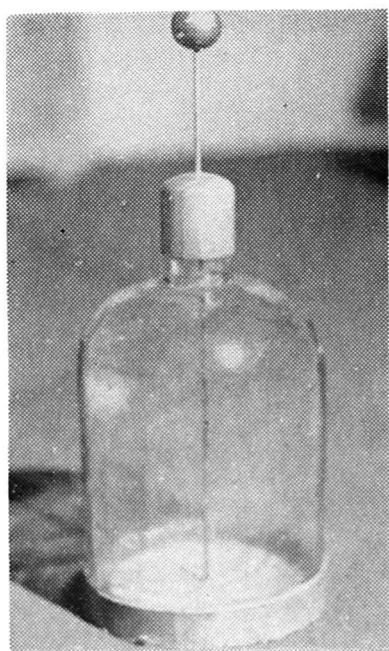

Fig. 5

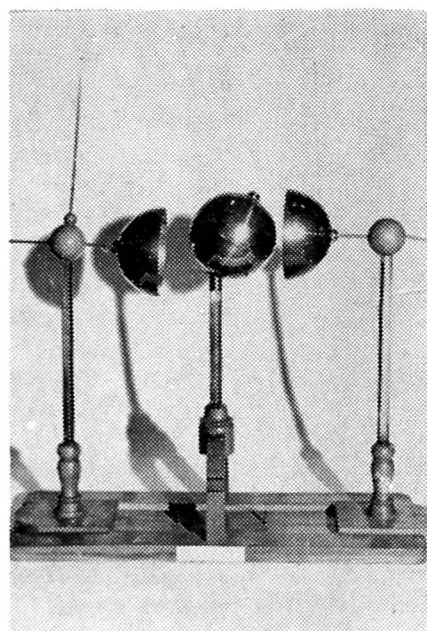

Fig. 6

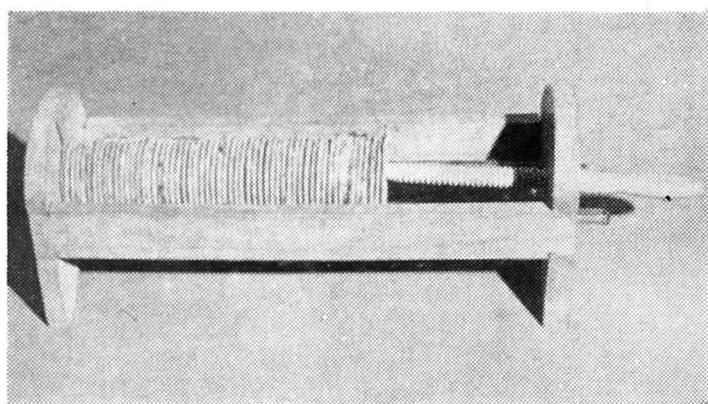

Fig. 7

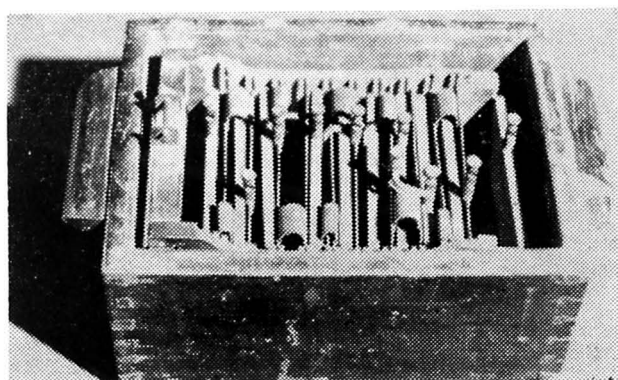

Fig. 8

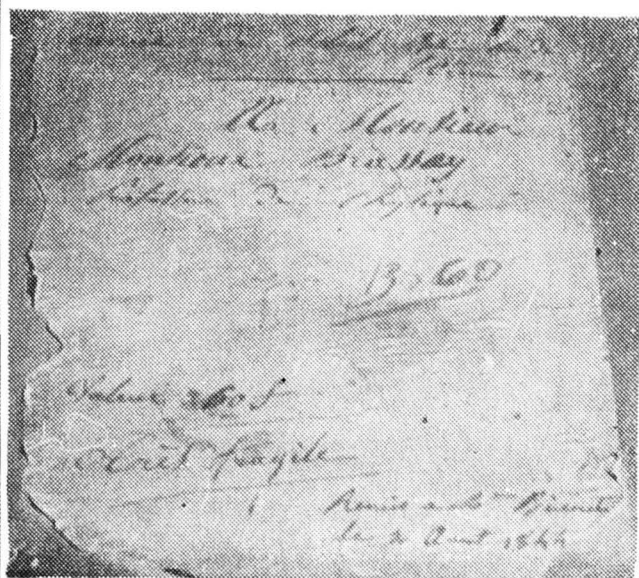
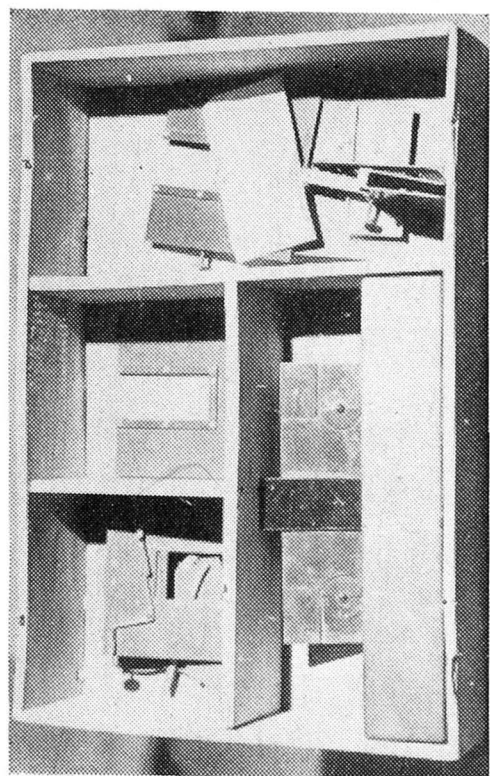

Fig. 9

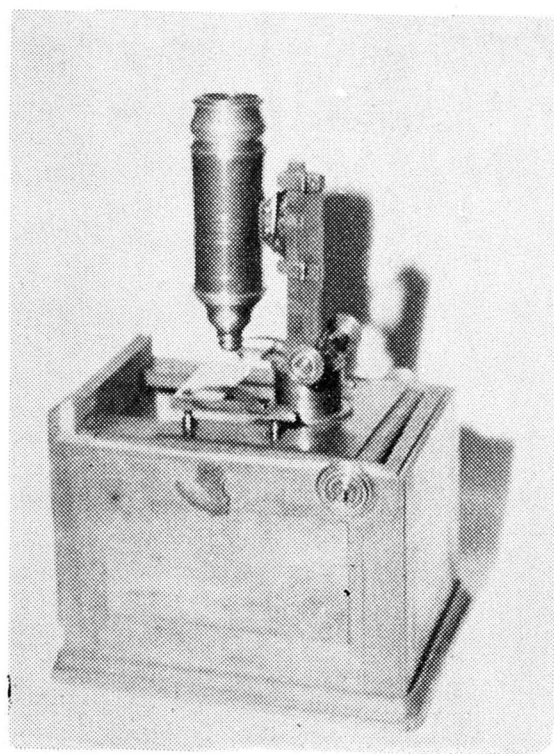

Fig. 10

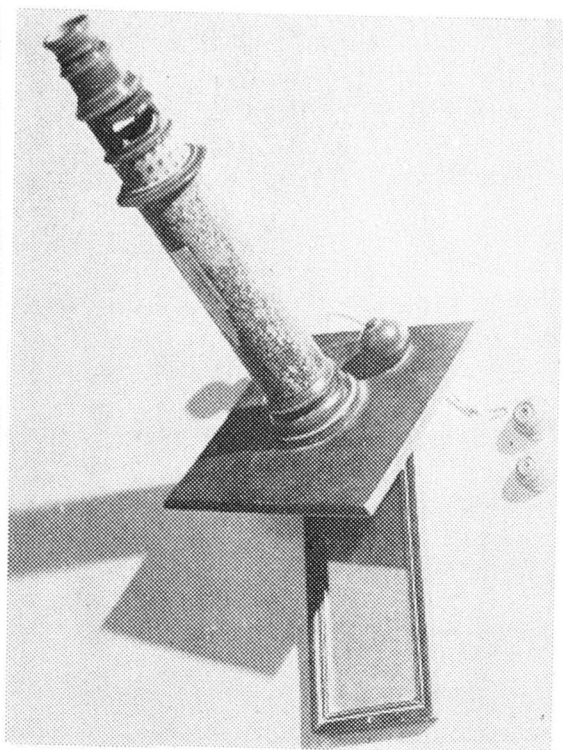

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

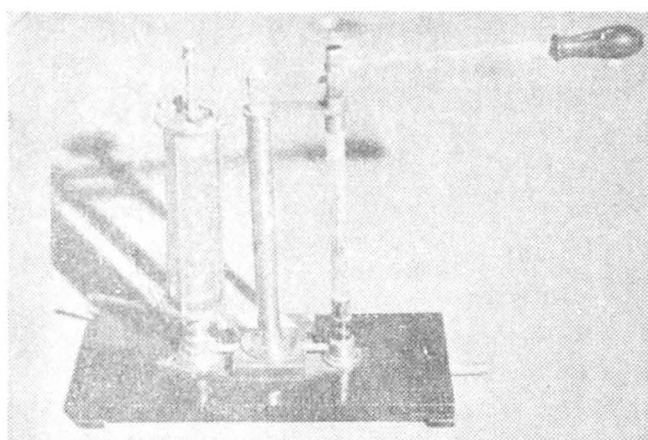

Fig. 14

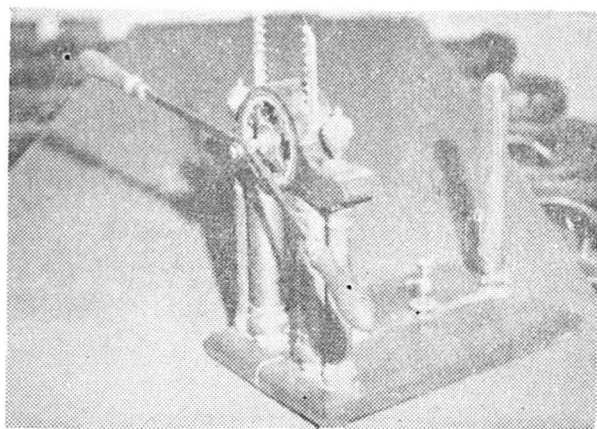

Fig. 15

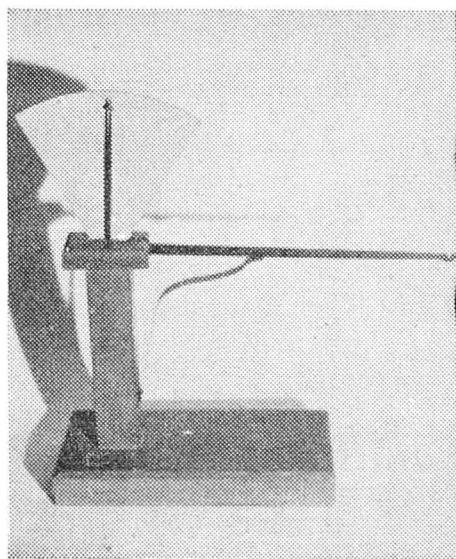

Fig. 16

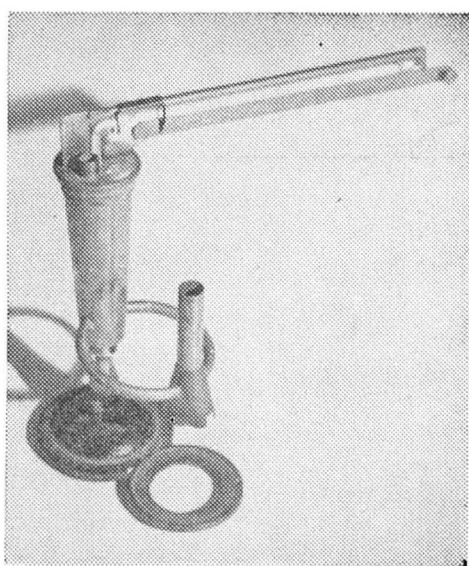

Fig. 17

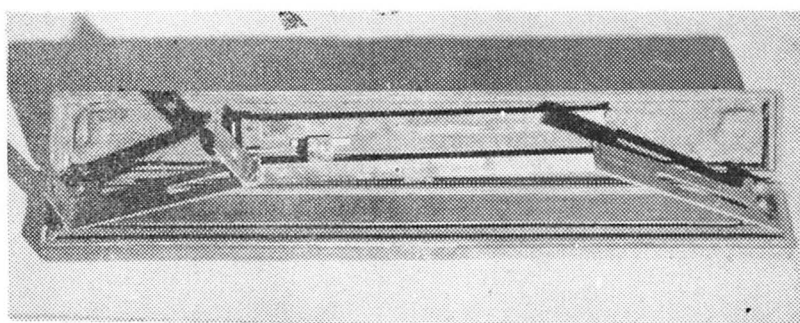

Fig. 18

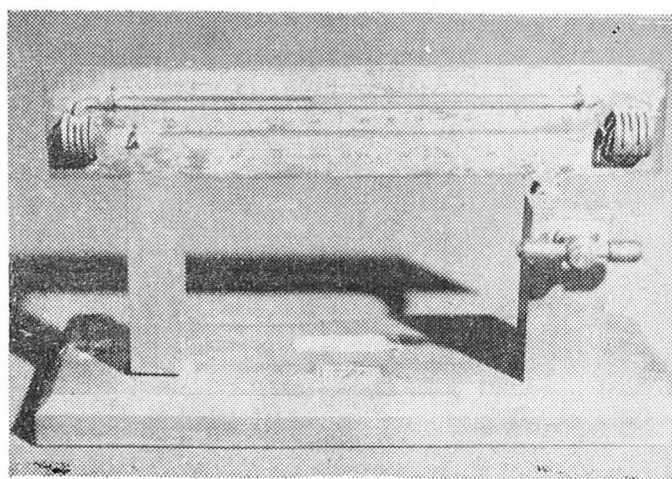

Fig. 19

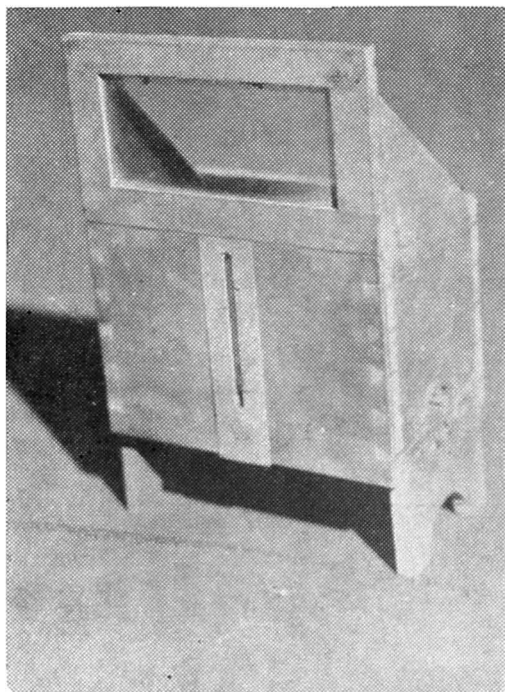

Fig. 20

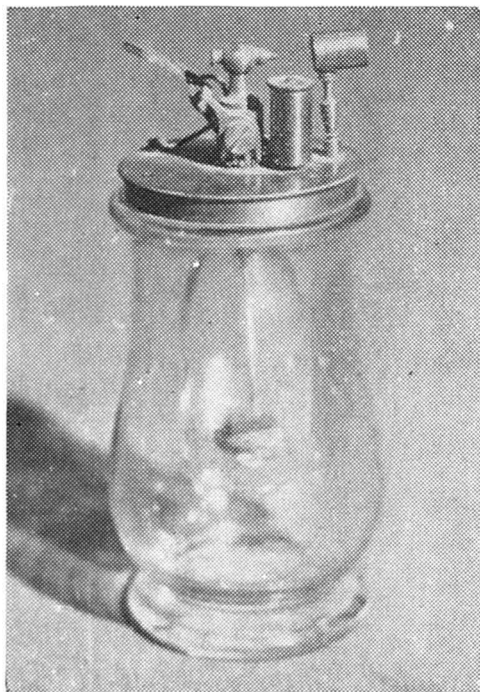

Fig. 21

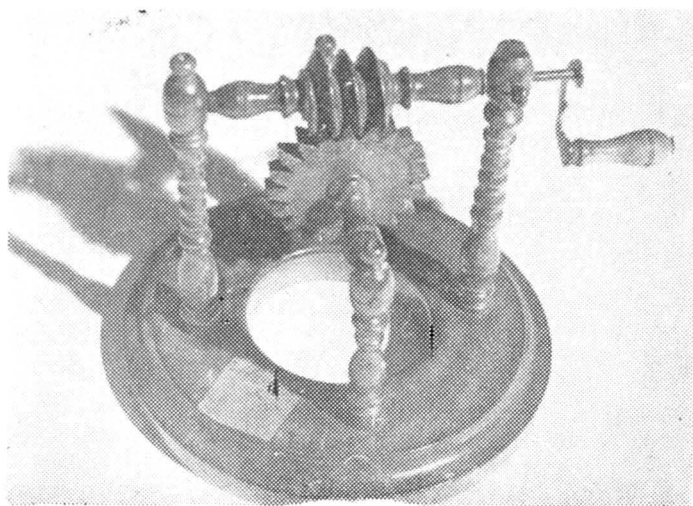

Fig. 22

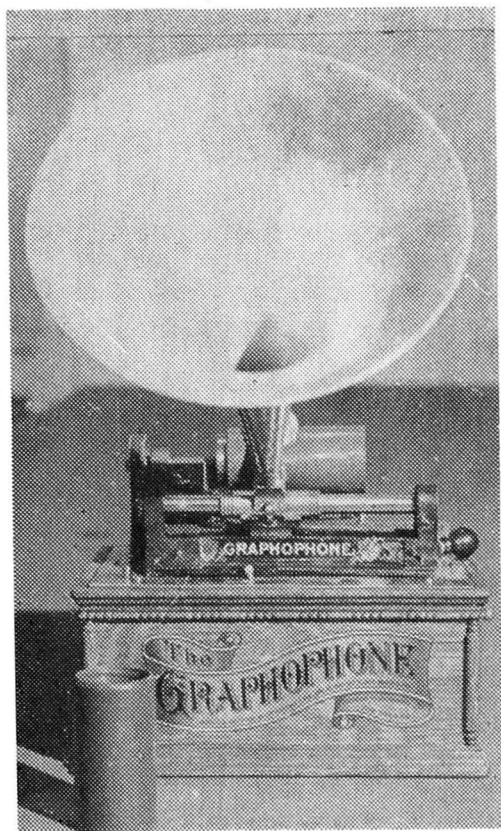

Fig. 23

Fig. 24

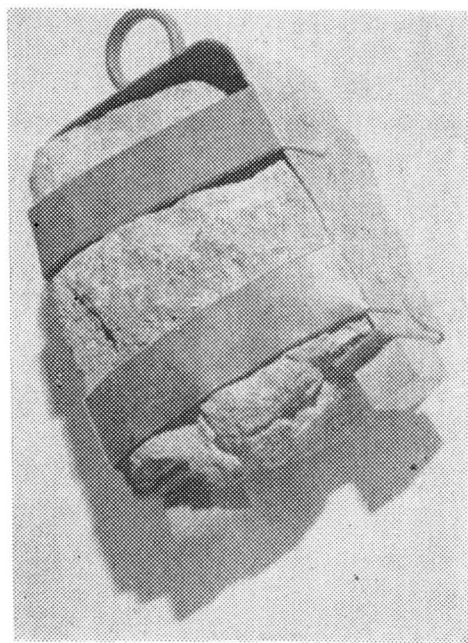

Fig. 25

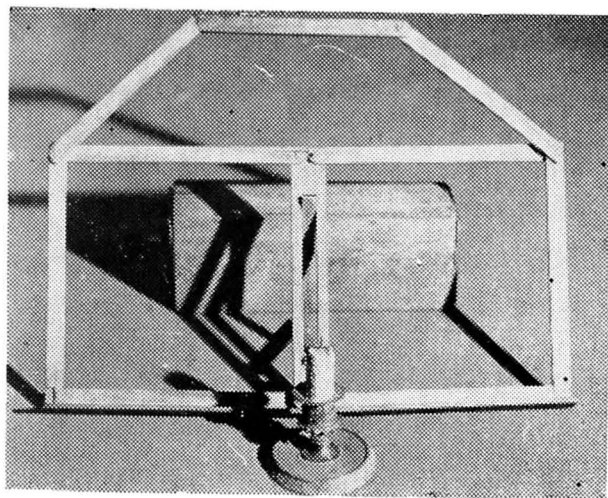

Fig. 26

aramă. Barele laterale sînt reglabile. Starea de conservare este bună (pl. II, fig. 6).

8. *Aparat pentru producerea scînteii*, nr. inv. B. 73; $\hat{h} = 16$ cm, suportul: 18×8 cm. Executat în 1840 de către Brassai Sámuel, aparatul se compune dintr-un suport de lemn pe care sînt așezate două bare cu punctele de contact ce, sub acțiunea curentului electric, produc scînteii. Starea de conservare este bună.

9. *Element Volta*, nr. inv. B. 61; $L = 48$ cm, $l = 17$ cm, $g = 20$ cm. Confectionat în 1840 de către Brassai Sámuel, elementul prezintă un suport de lemn, pe care, între trei bare de sticlă, cu șurub, sînt presate plăcuțele de zinc și cupru. Între ele este postav îmbibat cu acid sulfuric diluat. Starea de conservare este satisfăcătoare (pl. II, fig. 7).

II. Aparate și instrumente optice

10. *Aparat optic pentru demonstrarea interferenței și suprapunerii fascicolului de lumină*, nr. inv. B. 60; $d = 43 \times 28 \times 9$ cm. A fost confectionat în anul 1844, la Paris, de către opticianul Soleil. Aparatul se compune din 33 bucăți de piese, ce se montează în funcție de experiența dorită, putîndu-se lucra și cu lumină dispersată. Aparatul a fost publicat în *Műzeumi Füzetek* — új sorozat, nr. 2, 1944, p. 36—55 (pl. III, fig. 9).

11. *Microscop*, fără nr. inv.; $\hat{h} = 34$ cm, baza: 24×14 cm. Este un produs de fabrică, fiind confectionat în anul 1880 din alamă, cu două lentile, avînd la mijloc un levier zimțat. Este în stare bună (pl. III, fig. 10).

12. *Microscop cu oglindă*, nr. inv. B.3; $\hat{h} = 28$ cm, $\varnothing = 5$ cm. Confectionat în anul 1840 de către un meșter neidentificat, din lemn, metal, sticlă, bachelită și carton. Ocularul și obiectivul sînt legate cu un tub de carton. Sub obiectiv este amplasată masa și oglinda mobilă a microscopului. Este într-o stare de conservare satisfăcătoare (pl. III, fig. 11).

13. *Microscop cu oglindă*, nr. inv. B.52; $\hat{h} = 23$ cm, baza: 6×6 cm. Lucrat de către un meșter anonim în anul 1790, se compune dintr-o cutie de lemn pe care este amplasat microscopul, ocularul și obiectivul fiind legate printr-un tub de lemn. Prezintă o stare de conservare satisfăcătoare.

14. *Caleidoscop cu prismă*, nr. inv. B.56; $L = 13$ cm, $\varnothing = 4$ cm. Confectionat în anul 1860 de către un meșter neidentificat, caleidoscopul se compune dintr-un tub de lemn, cu un sistem de prisme ce se folosea la demonstrarea refracției luminii. Starea de conservare este bună.

15. *Caleidoscop*, fără nr. inv.; $L = 56$ cm, $\varnothing = 12$ cm. Face parte din instrumentele confectionate de către Brassai Sámuel, în anul 1840. Corpul cilindric, din carton, are capetele fixate în cite un inel de lemn, unul dintre ele conținînd ocularul de sticlă. La capătul opus, în interior, sînt introduse sticlele colorate de diferite forme geometrice. Starea de conservare este bună.

III. Instrumente de măsurat și de orientare

16. *Cintar*, nr. inv. B.7; $i=48$ cm, $L=42$ cm, suportul 32×15 cm. A fost confecționat tot de către Brassai Sámuel, în anul 1840. Pe un suport de lemn este amplasat vertical stîlpul de susținere al cîntarului cu brațul orizontal; acesta se sprijină pe un arc metalic, așezat în fața unui carton gradat. Starea de conservare este bună (pl. V, fig. 16).

17. *Balanță analitică*, fără nr. inv.; $i = 48$ cm, $L = 52$ cm, $g = 24$ cm. Este confecționată în anul 1880, ca produs de fabrică. Ea se compune dintr-o cutie de lemn combinată cu sticlă, în care este amplasat cîntarul; jos are sertarul pentru greutăți. Starea de conservare este bună.

18. *Balanță de farmacie*, nr. inv. B. 13; $i = 64$ cm, $L = 37$ cm. Execuție de fabrică, din 1880, balanța prezintă două talere de metal suspendabile. Starea de conservare este bună.

19. *Etalon de măsurat*, fără nr. inv.; se compune din două vase de lemn, cu câte un inel metalic la buză, standardizate. Unul este pentru măsurarea unui litru: $i = 11$ cm, $\varnothing = 11$ cm; celălalt pentru măsurarea unui decilitru: $i = 6,5$ cm, $\varnothing = 6,5$ cm. Pieseile au fost confecționate de către A. Robertson în anul 1890. Starea de conservare este bună.

20. *Greutăți de cîntar*, nr. inv. B. 20; $i = 3,8$ cm, $\varnothing = 5,4$ cm. Sînt executate în anul 1792, de către un meșter neidentificat din Viena. Este vorba despre opt unități, așezate una într-alta, totalizînd împreună 32 lotoni (1 loton = 17,50187 g). Lipsește capacul.

21. *Etalon de măsurat*, fără nr. inv.; $L = 16,5$ cm, $l = 1,9$ cm, $g = 0,4$ cm. Confecționat în anul 1795 de către meșterul Butterfield, etalonul conține unitățile pentru lungime „Demipied Roy“ (1 pied Roy = 0,324839 m) și unitățile pentru lungime „Demipied du Rhin“ (1 pied Rhin = 0,31385 m). Starea de conservare a etalonului este bună.

2. *Etalon pentru calcularea arcului de cerc*, fără nr. inv.; $L = 16,5$ cm, $l = 3,1$ cm, $g = 0,48$ cm. Confecționat în anul 1795 de către același meșter Butterfield, etalonul, lucrat din alamă, se compune din două bare, nituite la un capăt; se fixează pe cerc și cu ajutorul lui se calculează lungimea arcului. Este gravat cu semnele unor metale folosite de alchimişti. Starea de conservare este bună.

23. *Fragment de goniometru*, fără nr. inv.; $i = 27$ cm, $\varnothing = 23$ cm. Execuție de fabrică, din anul 1880, din goniometru se mai păstrează suportul de lemn cu trei picioare mobile, pe care este amplasată masa lui, cu dioptrul și plăcuța de sticlă în chenar metalic.

24. *Suport sextant*, nr. inv. B. 41; $L_1 = 39,5$ cm, $L_2 = 28$ cm. Instrumentul datează din 1840, fiind lucrat de meșterul Ebhard. Este format dintr-un suport triunghiular, cu o latură în formă de semicerc, avînd pe el vizorul și obiectivul. Instrumentul s-a păstrat fragmentar.

25. *Piesă de la o masă de măsurat geodezică*, fără nr. inv.; $L = 76$ cm, $l = 4,5$ cm. Proveniență de fabrică neidentificată, datînd din anul 1880. Se compune dintr-un liniar cu gradație fină, cu dioptr și cătare, iar cu un alt liniar se fixa pe masă. Starea de conservare este bună (pl. V, fig. 18).

26. *Ebulioscop*, nr. inv. B. 40; $i = 23$ cm, $L = 21$ cm. Confectionat în fabrică, în anul 1890, din metal, ebulioscopul se compune dintr-un suport pe care este amplasat cilindrul, avînd un termometru în interior. Pe suport se găsește următoarea inscripție: „Ebulioscope perfectionné E. Malligand Fils à Paris breveté S.G.D.G.“. Se folosea pentru măsurarea punctului de fierbere al soluțiilor. Starea de conservare este bună (pl. V, fig. 17).

27. *Termometru*, nr. inv. B. 4; $L = 49$ cm. Datează din 1840, fiind producție de fabrică. Este format dintr-un tub de sticlă, în care este amplasată hîrtia gradată și țeava capilară cu rezervorul de mercur. Starea de conservare este satisfăcătoare.

28. *Barometru*, fără nr. inv.; $L = 92$ cm, $l = 5$ cm. Datînd din anul 1890, barometrul are o proveniență de fabrică. Se compune dintr-o cutie de lemn în care este amplasată țeava capilară cu rezervorul de mercur. În partea superioară are hîrtia gradată și acul indicator reglabil. Starea de conservare este satisfăcătoare.

29. *Termometru*, fără nr. inv.; $L = 23$ cm, $l = 8$ cm. Producție de fabrică, datînd din 1880, termometrul are o placă de lemn pe care erau montate două țevi capilare ce măsoară temperatura în grade Celsius și Réaumur. Una din țevile capilare lipsește.

30. *Termometru*, nr. inv. B. 38; $L = 31$ cm, baza 32×12 cm. Autorul este S. S. Trappeler, datează din anul 1890. Este vorba despre un termometru dublu, cu spirt, fixat pe o placă metalică; poziția lui la un capăt se poate regla. Starea de conservare este satisfăcătoare (pl. V, fig. 19).

31. *Glob terestru*, fără nr. inv.; $i = 58$ cm, $\varnothing = 45$ cm. A fost confectionat în 1840 de către meșterul Biller. Într-un suport de lemn cu patru picioare este situat globul terestru. Lateral, suportul este gradat și apar cele 12 zodii ale anului. Starea de conservare este bună (pl. IV, fig. 12).

32. *Busolă*, nr. inv. B. 29; $i = 2,5$ cm, cutia: 8×8 cm. Datînd din anul 1890, a fost confectionată în fabrică, de către Weidholt, la Viena. Busola este din alamă, cu cadran de sticlă, lipsind acul arătător.

IV. Instrumente mecanice

33. *Roata Segner*, fără nr. inv., $i = 24$ cm, $\varnothing = 8$ cm. Meșterul neidentificat a confectionat roata în anul 1880. Ea se compune dintr-un cilindru ce se termină în formă conică, peste care este pusă roata Segner. Încălzită odată cu formarea aburului, roata se pune în mișcare. Starea de conservare este bună (pl. IV, fig. 13).

34. *Pompă de vid*, fără nr. inv.; $i = 57$ cm, suportul 52×32 cm. Datează din 1799, autorul fiind Josephus Prospini. Pe un suport sînt amplasate două pompe acționate concomitent de un braț, la mijloc avînd robinetul de reglare și un presiometru. Starea de conservare este bună (pl. IV, fig. 15).

35. *Model — pompă hidraulică*, nr. inv. M. 6; $i = 27$ cm, suportul 26×12 cm. Datează din 1860, meșterul fiind neidentificat. Se compune

dintr-un suport de lemn, pe care sînt amplasați doi cilindri de sticlă cu pistoane din metal, acționate de un braț. Jos are robinetul de închidere. Starea de conservare este satisfăcătoare (pl. IV, fig. 14).

36. *Pompă aspiratoare*, nr. inv. B. 79; $i = 36$ cm, $\varnothing = 8$ cm. Este executată de către meșterul Lütter în 1860, fiind formată dintr-un suport metalic, pe care este așezat cilindrul de sticlă cu piston. Jos are robinetul de reglare și închidere. Starea de conservare este bună.

37. *Pîrghie*, nr. inv. B. 11; $i = 35$ cm, $L = 64$ cm. Este de producție manufacturieră, din 1860, meșterul fiind neidentificat. Ea se compune dintr-un stativ de lemn, pe care este fixat brațul pîrghiei. Brațul este gradat. Starea de conservare este bună.

38. *Monocord*, nr. inv. B. 46; $L = 59$ cm, $l = 5$ cm, $g = 3$ cm. Este executat de către Brassai Sámuel, în anul 1840. Pe un lemn de formă dreptunghiulară sînt întinse corzile monocordului; monocordul este gradat. Este în stare de funcționare.

39. *Model — reglator pendul*, nr. inv. B. 48; $L = 27$ cm, $l = 5$ cm. Este executat în anul 1860 de către un meșter neidentificat; se compune dintr-un suport de lemn pe care este amplasată o roată zimțată, deasupra căreia este fixat brațul pendulului cu sistemul de piedică. Este în stare de funcționare.

40. *Șurub infinit*, nr. inv. B. 22; $i = 13$ cm, $\varnothing = 15$ cm. Este de producție manufacturieră, din anul 1860. Este format dintr-un suport pe care este pus un șurub în poziție orizontală, sub el fiind o roată zimțată. Cu ajutorul unei manivele șurubul se poate învîrți la infinit. Este în stare de funcționare (pl. VI, fig. 22).

41. *Aparat pentru demonstrarea radiației termice*, nr. inv. B. 33; $i = 20$ cm, $L = 13$ cm, $g = 8$ cm. Este de producție manufacturieră, din anul 1860; meșterul neidentificat. Se compune dintr-o cutie de lemn cu bazin metalic, în apropierea căreia este fixat termometrul. Jos se încălzește cu lampă de spirt. Starea de conservare este bună (pl. VI, fig. 20).

42. *Captator de gaze Döbereiner*, nr. inv. B. 45; $i = 52$ cm, $\varnothing = 6,5$ cm. Producție de fabrică, datînd din anul 1880, instrumentul prezintă un suport din lemn, pe care este un cilindru tot din lemn, dublat cu unul din sticlă în interior. Jos are țeava de racordaj. În partea superioară este amplasat robinetul de reglare a gazelor. Instrumentul se păstrează fragmentar.

43. *Gazometru*, nr. inv. B. 21; $i = 32$ cm, $\varnothing = 18$ cm. Datînd din 1880, instrumentul este de fabrică; se compune dintr-un cilindru de sticlă cu capac metalic, deasupra căruia este un vas, tot metalic. Cele două vase comunică printr-un robinet. În literatura de specialitate, instrumentul este cunoscut sub numele de „gazometru după Pepys”. Se păstrează fragmentar.

44. *Aparat pentru producerea hidrogenului*, fără nr. inv.; $i = 19$ cm, $\varnothing = 10$ cm. Este producție de fabrică din 1880. Se compune dintr-un borcan cu capac metalic, în interiorul căruia un cilindru cu plăci de zinc. Pe capac este amplasat dispozitivul de reglare și ardere a hidrogenului. Starea de conservare este bună (pl. VI, fig. 21).

45. *Tubul Melde*, nr. inv. nu are, $i = 56$ cm, $L = 67$ cm. Este producție de fabrică din 1890. Se compune dintr-un suport de lemn pe care este situat un semicerc gradat cu ac arătător. Orizontal este așezat tubul Melde. Instrumentul este fragmentar.

V. Diverse

46. *Suport de note muzicale*, nr. inv. B. 81. Cutia: $28 \times 9 \times 10$ cm. Este executat de Brassai Sámuel în anul 1860. Într-o cutie de lemn sînt puse patru suporturi de note muzicale. Suporturile sînt executate ingenios, numai din lemn și sînt pliabile. A aparținut cvartetului Brassai. Starea de conservare este bună (pl. VII, fig. 26).

47. *Curiozitate de epocă*, fără nr. inv. $i = 29$ cm, baza: 10×11 cm. Confectionat de către Brassai Sámuel în anul 1840, acest „hobby“ de epocă se compune dintr-o sticlă de formă patrată, în gura ei fiind amplasate bucățele de pînză și lemn, reprezentînd figuri umane într-un peisaj de parc (pl. VII, fig. 24).

48. *Gramofon*, nr. inv. A. 26/366; $29 \times 19 \times 14$ cm. Gramofonul datează din anul 1894, cu role cerate; este un produs de fabrică. Se compune dintr-o pilnie, pe ea fiind montată membrana și acul de cristal. Starea de conservare este satisfăcătoare (pl. VII, fig. 23).

49. *Cilindru pentru lichid*, nr. inv. B. 21; $i = 21$ cm, $\varnothing = 3,5$ și 9 cm. Este din alamă de fabrică, din anul 1880. Are un suport cu trei picioare pe care este situat cilindrul de apă cu robinet. Este în stare de funcționare.

50. *Potcoavă de magnet*, nr. inv. B. 5; $12 \times 12 \times 8$ cm. Este executată de către Brassai Sámuel în anul 1840 dintr-un magnetit de fier prins prin nituire între plăci de fier (pl. VII, fig. 25).

Aceste piese, care formează astăzi colecția Brassai, inițial au fost achiziționate sau confectionate cu scopuri didactice, dar cu timpul, pierzîndu-și rolul utilitar, au ajuns o valoroasă colecție de instrumente și aparate, ce ilustrează și nivelul tehnic al unei epoci date. Totodată însă, trebuie să amintim valoarea lor deosebită, din punct de vedere al istoriei tehnicii, fiind vorba despre piese ce pot fi folosite pentru unele comparații interesante, cu materialele didactice folosite în zilele noastre. Sîntem de părere că această colecție ar putea fi mai temeinic cercetată și din acest punct de vedere — al materialului didactic — putînd constitui în acest caz subiectul unei lucrări mult mai ample.

Pentru valorificarea și punerea lui în circuit, materialul necesită următoarele măsuri de primă urgență: conservarea și restaurarea pieselor în cadrul laboratoarelor specializate; expunerea în vitrine conform tuturor legilor muzeografiei. Din punct de vedere al punerii lor în circuitul cultural-istoric, un prim pas îl constituie strădania noastră de identificare și ordonare a materialului din colecție.

O atenție deosebită merită piesele confectionate de Brassai Sámuel însuși, ce sînt unicate, pe lângă valorile lor enunțate mai sus avînd și o valoare documentară deosebită. În al doilea rînd, subliniem importanța

aparaturilor de măsurat, care, pe lângă utilitatea lor didactică, ilustrează dezvoltarea, de-a lungul secolului trecut, a acestui gen de instrumente și aparate. În sfârșit, dorim să atragem în mod deosebit atenția asupra pieselor achiziționate sau confecționate cu scop exclusiv didactic, ce pot da o imagine clară asupra dotării de care se bucura laboratorul unei școli de vază din Clujul secolului trecut.

Astăzi, colecția nu mai reflectă absolut fidel întreg materialul didactic folosit pe vremea lui Brassai și mai târziu, în cadrul acestui colegiu. În primul deceniu al secolului al XX-lea chiar, materialul era mult mai bogat, dar cele două războaie mondiale și, poate, neglijența personalului școlii au contribuit la distrugerea unei părți.

Acest exemplu este încă un argument convingător că legea ocrotirii patrimoniului poate și trebuie să salveze bunurile culturale de importanță deosebită, pentru a se împiedica dispariția sau rămânerea în anonimat științific a lor.

ALEXANDRU ARDOS

DIE SAMMLUNG DIDAKTISCHER ANSCHAUUNGSMATERIALIEN VON BRASSAI SÁMUEL AUS KLAUSENBURG

(Zusammenfassung)

Das alte berühmte klausenburger Brassai Lyzeum beherbergt auch eine reiche Sammlung, die noch vom Stifter dieser Anstalt angelegt wurde. Sie besteht aus elektrischen und mechanischen Apparaten, Mess- und Orientierungsinstrumente, die seinerzeit für didaktische Vorführungen gedient hatten. Die grosse Zahl dieser Instrumente steht direkt oder indirekt im Zusammenhang mit dem Namen und der Tätigkeit des letzten siebenbürgischen Polyhistor, Brassai Samuel. Die Sammlung ist folgedessen vom technischen und kulturhistorischen Standpunkt sehr wertvoll und für die Geschichte der Schulanschauungsunterlagen sogar einzigartig.

Die Sammlung kann nach ihrem Entwicklungsstadien in 3 Kategorien eingeteilt werden: I. — 1790—1837; II. — 1837—1862; III. — 1862—1900. Außer dem hervorgehobenen Wert dieser Sammlung bietet sie auch andere Vergleichsmöglichkeiten für die Entwicklung der Lehrunterlagen der siebenbürgischen Schulen vom Ende des XVIII. und bis in das XIX. Jahrhundert.

Innerhalb der Sammlung müssen besonders die von Brassai Samuel selbst hergestellten Exemplare hervorgehoben werden, welche Unikate darstellen und einen besonders grossen dokumentären Wert aufweisen.

RECENZII

Nándor Kalicz — János Makkay, *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, Budapesta, 1976, 234 p. plus 47 fotografii, 189 planșe, 8 hărți.

Cei doi cercetători s-au ocupat, împreună și separat, de problemele culturii ceramicii liniare (Linienbandkeramik sau Bandkeramik) (N. Kalicz — J. Makkay, în *ActaArchSz*, 10, 1966, p. 35—47; Idem, *Die Linienbandkeramik in Ungarn*, în *Fundamenta*, Köln, 1969).

De la monografia lui Tompa, din 1929, aceasta este cea mai mare și mai cuprinzătoare operă despre ceramica liniară (Linienbandkeramik sau LBK, prescurtat) din zona central-est europeană.

Lucrarea începe cu un cuvânt înainte al autorilor, în care se arată necesitatea unui asemenea studiu, scopul lui, metodologia de lucru, limitele lucrării și colaboratorii. Urmează apoi istoricul cercetărilor, care permite cunoașterea investigațiilor privitoare la aria răsăriteană a LBK, orientările și principalele stațiuni cercetate. Lucrarea tratează apoi evoluția acestei civilizații, pe grupe culturale.

Grupul Szatmár. Lucrarea folosește aceeași metodologie pentru analiza și prezentarea grupelor culturale. Autorii tratează despre originea, locul, aria de răspândire, stațiunile culturii respective. Materialul arheologic: ceramica (formele, motivele și factura) este prezentată pe faze, după care urmează plastica, uneltele, încadrarea cronologică și legăturile culturale. În același fel este prezentat grupul Alföld, care este definit ca o perioadă aparte (18 p.); urmează apoi etapele târzii ale grupului Alföld-Linienbandkeramik, în care sînt tratate grupele Tiszadób, Bükk, Szilmeg, Esztár-Érpart (18 p.), după care vine, de asemenea, prezentarea obiectelor de os, lut, reprezentări antropomorfe, plastica (cca. 12 p.). Complexele de locuit, înmormintările, bordeiele, vetrele, gropile, sînt descrise grupat, cu schițe, reconstituiri, tabele (18 p.).

Grupul Szakálhát este analizat aparte, dat fiind specificul său. La început sînt tratate problemele generale, apoi materialul arheologic, după aceleași criterii ca mai sus: ceramica (forme, ornamente, factură) și la urmă obiectele (cca. 10 p.).

Cronologia relativă este prezentată pe zone geografice și grupuri culturale, în strînsă legătură cu zonele învecinate. Întreaga imagine asupra neoliticului din Cimpia Ungară este concentrată într-un tabel cronologic, însoțit de o hartă cu zonarea teritoriului. La baza cronologiei relative propusă de autori stă metoda comparativ-combinatorie, bazîndu-se pe stratigrafie orizontală și, uneori, pe cea verticală. Cronologia

este prezentată pe grupe culturale, în strînsă relație cu civilizațiile învecinate (18 p.). Cronologia relativă este sintetizată pe 2 p., la fel ocupațiile, iar concluziilor li se rezervă cca. 4 p.

Catalogul descoperirilor, deosebit de valoros și concentrat, este prezentat în ordine alfabetică. Spațiul rezervat stațiunilor fiind în funcție de datele existente, de observații și de importanța lor, uneori catalogul este însoțit de planuri, schițe, desene ori fotografii cu detalii. Catalogul are o anexă, un tabel, care cuprinde natura descoperirilor, stratigrafia, importurile, evoluția pe faze a grupelor. Textul lucrării se termină cu prescurtări, lista bibliografică (care cuprinde cca. 220 lucrări sau articole), indice, tabelul cu corespondențele dintre planșe, planșele și 8 hărți, ca anexă.

Lucrarea este scrisă într-o limbă de circulație internațională (în germană). Ilustrația grafică este grupată cronologic, iar la sfîrșit se dau reconstituiri de forme și motive decorative. Condițiile grafice ale lucrării sînt foarte bune.

Privind legăturile cronologice și genetice prezentate în lucrare, dintre Szatmár, Alföld, Körös și Vinča, dorim să facem cîteva precizări:

1) Socotim că aria grupului Körös se întinde mai la nord de linia Beretáu — Szolnok (așa cum o văd autorii lucrării, p. 18—19, vezi și tabelul 2, precum și opinii mai vechi ale autorilor¹). Acest lucru îl presupun descoperirile din nordul Transilvaniei, de pe Someș (Gura Baciului IV, Someșul Rece, Ciumăfaia, Porolisum²), descoperirile, tot mai numeroase, din nordul Crișanei (Biharea, Valea lui Mihai³, Suplacul de Barcău⁴), din județul Sălaj, de la Zăuan⁵, din județul Satu Mare (Homorodul de Sus⁶), precum și cele din nord, din Cehoslovacia⁷ și Polonia⁸. De altfel, și alți cercetători au precizat descoperiri Körös la nord de această linie⁹, stațiuni care mai apoi au fost atribuite grupului Szatmár¹⁰.

2) La periferia culturii Starčevo-Criș, după ce au apărut cele mai vechi elemente vinčiene, are loc o evoluție diferită în multe zone, dar fenomenele de sinteză, nou apărute, adeseori au elemente comune. Astfel:

— În aria de nord evoluția merge spre un linar — Szatmár recent, lucru, de altfel, precizat de Kalicz și Makkay și în această lucrare. Același fenomen a fost sesizat și la Gura Baciului IV, de N. Vlassa (materiale inedite, inf. N. Vlassa), fondul la acestea pare însă să rămînă cel Starčevo-Criș.

¹ N. Kalicz — J. Makkay, în *Alba Regia*, XII, 1972, p. 82, fig. 1; aceiași, în *AFB*.

² N. Vlassa, în *ActaMN*, III, 1976, p. 15—16.

³ D. Ignat, în *Crisia*, 1973, p. 7 și urm. Idem, în *Crisia*, VI, 1967, p. 7 și urm.

⁴ Idem, în *Crisia*, VIII, 1976, p. 9—25.

⁵ É. Lakó, în *ActaMP*, I, 1977, p. 41—46.

⁶ T. Báder, în *ActaMN*, V, 1968, p. 381 și urm.

⁷ B. Brukner, în *Praistoria Vojvodini*, Belgrad — Novi Sad, 1975, p. 43; J. Lichardus, în *AR*, XVI, 6, 1964, p. 863 și urm.

⁸ B. Brukner, *Neolit u Vojvodini*, Beograd — Novi Sad, 1968, p. 33.

⁹ M. Nepper-Ibolya, în *Déri Múzeum*, Debretin, 1970, p. 79 și urm., fig. de la p. 96/97, pentru Tiszacsege și Nagyecsed.

¹⁰ J. Makkay — N. Kalicz, *op. cit.*, p. 82—85; Idem, *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, Budapesta, 1976, p. 19—20 și urm.

— În zonele sud-estice, în Oltenia, în cultura Dudești, se dezvoltă unele elemente care se întîlnesc și în grupul Szatmár recent, doar că aici sînt mai multe elemente sudice.

În acest fel ne explicăm apariția unor elemente zise „Tisa” sau liniare, comune în formele de vase și motivele decorative¹¹, atît în Oltenia, cît și în bazinul inferior al Someșului și al afluenților săi.

3) În zisul grup Szatmár timpuriu, elementele liniare sînt puține; ele pot fi, și socotim că sînt, rezultatul unei evoluții locale Körös, de care cultura Vinča nu este străină, dar elementele Starčevo-Criș, în aceste zone, sînt anterioare. Elementele liniare nu schimbă însă aspectul cultural în această fază, ci doar în etapa următoare, în grupul Szatmár recent.

4) Care este originea complexului cultural al ceramicii liniare, din aceste motive, dar și a altor elemente din acel zis Ältestenlinienbandkeramik, nu este simplu de precizat — în această privință împărtaşim opiniile cercetătorilor —, dar socotim că influența vinčiană nu este străină, în cele mai timpurii manifestări ale sale. În sprijinul acestei afirmații sînt formele de vase din acest foarte timpuriu orizont liniar¹², prezența unor elemente vinčiene în zone care depășesc aria culturii Starčevo-Criș¹³, formarea grupului Medina¹⁴ și poate alte elemente.

5) În zisa fază Szatmár timpuriu, mai ales în stațiunea de la Nagyecséd-Péterzúg, există foarte puține elemente în manieră liniară¹⁵. Formele ceramice presupun însă o influență vinčiană, elemente cărora Makkay și Kalicz le zic Protovinča¹⁶.

6) Încadrarea relativă a fazei Szatmár timpuriu depinde, în bună măsură, de elementele sudice și de o exactă precizare a evoluției grupului Körös. Pentru partea nordică, din estul Alföldului, colegii maghiari precizează legături cu zonele învecinate, din nordul Transilvaniei. Aceste descoperiri sînt atribuite fazei Szatmár timpuriu (tabel 2), or, tocmai în acest orizont, se încadrează evoluția stațiunii de la Zăuan, tipică pentru etapa Starčevo-Criș, faza IV A¹⁷, ca de altfel și plastica de la Homorodul de Sus. Descoperirile socotite Szatmár timpuriu se încadrează la acest orizont, inclusiv acele „elemente liniare”.

7) În legătură cu termenul și natura elementelor pe care colegii maghiari le numesc Protovinča, ne-am precizat opinia¹⁸. Acest nume este

¹¹ *Ibidem*, pl. 7/1—7, 9 11, de comparat cu Circea, cf. M. Nica, în *Dacia*, N.S., XX, 1976, p. 79, pl. 4/1—2.

¹² H. Quitta, în *PZ*, XXXVIII, 3—4, 1968, p. 165, fig. 1 g, vezi aici și Ältestenbandkeramik, după Pittioni; Fr. Schachermeyr, *Die ältesten kulturen Griechenlands*, Stuttgart, 1955, p. 95.

¹³ R. Pittioni, *Urgeschichte des österreichischen Raumes*, Wien, 1954, s.v. Ältestenbandkeramik.

¹⁴ N. Kalicz — J. Makkay, în *AFB*, 1972, p. 94—95; Idem, în *Közlem.Somogy*, II, 1975, p. 253—258, pl. XVIII.

¹⁵ După părerea noastră, străine de cultura Starčevo-Criș sînt doar fragmentele de la N. Kalicz — J. Makkay, *Die Linienbandkeramik...*, p. 238, fig. 2/21, 3/1, aceleași la fig. 162/12—13, 15.

¹⁶ *Ibidem*, fig. 162/6—8, 21; Idem, în *Alba Regia*, XII, 1971, fig. 2—4; Idem, în *AFB*, 1972, fig. 2—4.

¹⁷ Pentru aceasta pledează analogiile citate de É. Lakó, dar și alte elemente.

¹⁸ Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, capitol Vinča, ms.

dat unor descoperiri influențate din Vinča, unor fenomene de sinteză exercitate de cele mai timpurii etape ale culturii Vinča, altele, mai timpurii decît cele cunoscute prin descoperirile de la Ószentiván VIII și Fajsz¹⁹.

8) Descoperirile de la Ószentiván VIII și Fajsz aparțin, după noi, unei etape Vinča A₃²⁰, în vreme ce descoperirile și elementele din grupul Szatmár recent și chiar timpuriu aparțin unui orizont Vinča A₂ — Starčevo-Criș IV A, după terminologia noastră.

9) Elementele Alföld timpurii sau, poate, Szatmár recent sînt semnalate la Gornea în orizont Vinča A₂/A₃, iar la Fratelia asemenea materiale, din păcate nestratificate, apar împreună cu Vinča A₃²¹.

10) Elemente Alföld tirziu, deși lucrurile nu sînt prea clare, sînt în nordul Banatului, la Fratelia, Parța și Bucovăț. Ca urmare însă a sintezei Vinča — LBK se naște un fenomen cultural numit grupul Bucovăț. Faza I a acestui grup cultural, pe baza caracteristicilor sale, corespunde descoperirilor Alföld tirzii sau Tiszadób timpurii²².

GH. LAZAROVICI

Henrieta Todorova, *Ovčarovo. Praistoričeska seliščina moghila*, Sofia, 1976, 33 pagini, 1 tabel, 5 schițe, 135 fotografii alb-negru, 49 fotografii color.

Ovčarovo, o mică monografie arheologică cu un bogat material ilustrativ a cunoscutei cercetătoare Henrieta Todorova, vine să completeze imaginile unei lungi perioade de timp, într-o zonă restrînsă, bazîndu-se pe cercetări recente, de mare amploare.

În textul concentrat pe care îl prezintă lucrarea se atinge o problemă generală, menită să infățișeze cititorilor o imagine cît mai completă despre o stațiune preistorică.

După o scurtă introducere, în care prezintă situația cercetărilor din nord-estul Balcanilor, cercetătoarea analizează descoperirile din zona deluroasă din jurul orașului Tîrgoviște, unde au apărut primele descoperiri, făcute în urmă cu cîțiva ani (1972).

Cele mai timpurii descoperiri provin din bordeie și locuințe semia-dincite, cu o ceramică aparținînd orizontului la care se manifestă primele elemente ale chalcoliticului balcano-anatolian, după cum socotim noi. Descrierile de materiale, deși prea succinte, justifică încadrările cercetătoarei (la orizont Starčevo-Criș III—IV), dar lipsa unui material ilustrativ, din această vreme, nu permite formarea unei imagini mai clare cu privire la apartenența grupului respectiv.

¹⁹ Gh. Lazarovici, *Gornea*, Reșița, 1977, p. 72.

²⁰ *Ibidem*; Idem, în *Festschrift für Richard Pittioni*, 1976, p. 207—208; Idem, în *Banatica*, III, 1975, p. 13—14.

²¹ Idem, *Gornea*, Reșița, 1977, p. 71, 73.

²² Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, ms., capitol III/3.

Așezările în formă de tell încep din epoca neolitică timpurie și mijlocie în localitățile Ovčarovo, Rušec, Straža, Bajčevo, V. Levski, Dolgač și Koš.

În tellul de la Ovčarovo, H. Todorova a înregistrat XIII nivele, din care nivelele I—IV aparțin eneoliticului timpuriu, culturii Poljanica; nivelele V—VII sînt din eneoliticul mijlociu, de la sfîrșitul culturii Poljanica; orizontul al treilea, nivelele VIII—X (incendiat), datează din eneoliticul tîrziu, din prima etapă a culturii Kodjadermen — Gumelnița — Karanovo VI; ultimul orizont, nivelele XI—XIII (din care XII incendiat) aparține aceleiași civilizații.

În continuare, cercetătoarea prezintă: arhitectura stațiunii, pe cele patru orizonturi de locuire, fiecare cu mai multe nivele, precizînd evoluția planurilor așezării și locuințelor (p. 34—37), principalele momente de fortificație (palisadă, val și șanț); ocupațiile populației care locuia tellul de la Ovčarovo, care erau legate de agricultură, creșterea vitelor și vînatore.

Materialul arheologic este prezentat sumar, deoarece datele sînt cuprinse în catalogul ilustrației, deosebit de valoros. Sînt prezentate unelte, armele, obiectele de metal, după care urmează ceramica (factura, formele și ornamentele) și plastica.

Deosebit de interesantă este seria celor 26 de obiecte din lut, miniaturale (altare, idoli, măsute de cult, scăunele și altele), care presupun anumite credințe legate de cultul soarelui, al lunii, pe care autoarea le pune în legătură cu un calendar preistoric.

În vecinătatea tellului de la Ovčarovo, autoarea amintește două necropole cu schelete chircite, așezate pe partea stîngă, cu capul spre est.

În stațiune sînt elemente care arată legături și importuri culturale cu civilizațiile Sava, Marița, Cucuteni-Tripolie. Unele elemente se leagă de cultura Boian, faza Vidra.

Încadrările cronologice absolute ale stațiunii, făcute pe baza izotopului C_{14} , a unor probe făcute în laboratorul din Berlin, din nivelul XII, se datează la 3470 ± 60 , iar din nivelul V la 3850 ± 60 , date necalibrate, așa încît autoarea încadrează descoperirile sale în a doua jumătate a mileniului V î.e.n., după datele calibrate (p. 9), încadrări foarte înalte pentru „eneoliticul” său.

În cronologie relativă, cercetătoarea leagă descoperirile sale de cultura Boian, din faza Vidra pînă în cultura Gumelnița, iar spre sud, în Tracia, de cultura Marița (tabel, p. 33).

De altfel, relații Boian tîrziu — Sava au fost precizate și de D. Berciu¹, relații Boian-Petru Rareș, după M. Garašanin, sînt cu Marița și Vinča C, iar faza Vidra are legături cu Tisa și Vinča-Turdaș II²; pentru Boian și Marița au fost precizate relații cu Vinča — Pločnik I³; legături Vinča C — Boian propune și E. Comșa⁴, o datare tîrzie a culturii

¹ D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România*, București, 1961, p. 75; E. Comșa, în *MFME*, 1969, 2, p. 245.

² M. Garašanin, în *Germania*, 39, 1961, p. 146.

³ *Ibidem*; Idem, în *Antiquity*, 35, 1961, p. 278; Idem, în *NCB*, 1968, p. 16—18; Idem — W. Dehn, în *Jahrb.RGZM*, 10, 1963, p. 276—280.

⁴ Vl. Dumitrescu, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 45—46.

Boian, la care am subscris și noi⁵, bazându-ne pe dăinuirea culturii Dudești și relațiile acesteia cu Vinča, concluzii la care ajunge și M. Nica, pentru orizontul Hotărani II și III A, privind legăturile Vădastra-Boian⁶.

Relații Boian-Marița au fost precizate de E. Comșa, la un orizont mai timpuriu decât presupune Todorova, începînd cu faza Boian-Giulești⁷ (la aceasta Marița I). O datare timpurie sugerează și G. Georgiev, care însă numește acest orizont Proto-Marița⁸. Legături între Marița tîrzie și Vinča tîrzie au fost precizate și de alți cercetători, ca: J. Deshayes, care, pe baza observațiilor stratigrafice de la Dikili Tash, încadrează Marița între Vinča C și Gumelnița — Galepsos⁹, paralel cu Karanovo V. Dacă ar fi să judecăm lucrurile numai după datele C₁₄, nivelele V—XII de la Ovčarovo ar trebui paralelizate cu Sesklo tîrziu (3672 ± 80)¹⁰, cu neoliticul tîrziu de la Argissa (3680 ± 150), cu Photolivos II (Sitagroi II, 3770 ± 100) și altele¹¹; aceasta atrage după sine o serie de neconcordanțe de stratigrafie comparată, de importuri culturale ducînd la oscilații de cca. 400 pînă la 600 de ani, fără a mai vorbi de datele recalibrate¹². Socoțim însă că, deși mai greoaie, metoda comparativ-stratigrafică oferă date mai sigure de cronologie relativă și, în același timp, explică relațiile, importurile culturale, apartenența unei zone la un spațiu mai larg, permite o mai clară explicare a fenomenelor etno-culturale din Balcani.

GH. LAZAROVICI

Pál Patay, *Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk — Kenderföld*, apărut în *Fontes Archaeologici Hungariae*, Budapesta 1978, 60 p., 55 figuri, XVII planșe.

Autorul lucrării este un cunoscut specialist care s-a ocupat și cu alte prilejuri de cercetarea descoperirilor aparținînd culturii Bodrogkeresztúr (*A bodrogkeresztúri kultúra temetői — Die Gräberfeld der Bodrogkeresztúr-Kultur*, în *RégFüz*, II, 10, 1961; dar și în alte lucrări anterioare: 1944, 1945, 1958, sau posterioare: 1968, 1969, 1970, 1972, 1975 și altele).

În introducere, căreia îi rezervă 2 pagini, se descrie localizarea descoperirii, caracterul săpăturii (intervenție de salvare) și istoricul cercetărilor.

⁵ Gh. Lazarovici, în *Pontica*, IV, 1971, p. 36—37.

⁶ M. Nica, în *Comunicări*, I, 1968, p. 16—18; Idem, în *Historica*, II, 1971, p. 32.

⁷ E. Comșa, în *Atti del VI CISPP*, II, Roma, 1965, p. 224—225; pentru Boian-Giulești și Vidra, la Bernabò-Brea, *Poliochni*, 1964, p. 696.

⁸ G. I. Georgiev, în *Studia Balcanica*, V, Sofia, 1971, p. 31—32.

⁹ J. Deshayes, în *ZborNM*, VI, 1970, p. 43, fig. 41.

¹⁰ *Neolithic Greece*, Atena, 1973, p. 119, P. 1671.

¹¹ *Ibidem*, Bln. 776, vezi și tabelul de la p. 119.

¹² De comparat la C. Renfrew, în *ZborNM*, VI, 1970, p. 48—49; VI. Milojević, în *PZ*, 52, 1, 1977, p. 154; Idem, în *Actes VIII CISPP*, Belgrad, II, 1973, p. 10; H. Quitta, în *PZ*, 38, 3—4, 1960, p. 182; J. Deshayes, *op. cit.*; D. French, în *AS*, II, 1961, fig. 3; M. Garašanin, în *NCB*, 1968 (tabelul cronologic).

Cea mai mare parte a lucrării (26 p.) o ocupă descrierea celor 54 plus 3 morminte descoperite. Pentru fiecare mormint se face o precizare amănunțită privind mărimea, orientarea, poziția și descrierea inventarului funerar. La prezentarea obiectelor de inventar sînt descrieri amănunțite (dimensiuni, pastă, forme, nr. inventar). Pentru fiecare schelet se dă o schiță a gropii, scheletului, poziția și forma obiectelor de inventar. Adeseori sînt fotografii, cu detalii ale scheletelor sau fotografiile unor obiecte.

Capitolul următor, căruia autorul i-a rezervat trei pagini, prezintă datinile de înmormîntare, în funcție de orientare, poziția scheletelor, și alte date privind obiceiurile de înmormîntare ale purtătorilor culturii Bodrogkeresztúr.

Partea a patra cuprinde tipologia și destinația obiectelor de inventar, începînd cu studiul uneltelor, podoabelor și ceramicii (în total 16 p.).

Partea a cincea tratează problemele cronologice. După o trecere în revistă sintetică, dar clară, a problemelor privind legăturile cronologice și culturale, raporturile dintre faza timpurie și tîrzie a culturii Bodrogkeresztúr, persistența unor elemente Tiszapolgár în fazele timpurii și apariția unor elemente ale orizontului ceramicii cu toarte pastilate, grupul Hunyadi Halom — Sălcuța IV, precum și legăturile cu grupa Lažňany din Slovacia de est, autorul monografiei ajunge la concluzia că cimitirul de la Tiszavalk — Kenderföld aparține ultimei faze a culturii Bodrogkeresztúr, sfîrșitului eneoliticului timpuriu.

Ultima parte a lucrării cuprinde cîteva probleme de interpretări sociale: poziția socială a mortului, relațiile familiare, relații social-economice și altele.

La sfîrșitul lucrării, în cele 17 planșe, sînt prezentate cca. 140 de vase și peste 70 de obiecte (unelte, podoabe). În anexă se dă planul cimitirului.

Cu toate că textul lucrării este extrem de concentrat, lucrarea atinge o problemă generală, largă. Viziunea complexă și competentă a autorului aduce noi și importante contribuții la cunoașterea evoluției și sfîrșitului culturii Bodrogkeresztúr, precum și a eneoliticului timpuriu din Ungaria.

Scrisă într-o limbă de circulație internațională, germana, lucrarea se adresează cercetătorilor străini, prezentînd o importantă descoperire arheologică, unul dintre marile cimitire Bodrogkeresztúr. Condițiile grafice deosebite ale lucrării permit o bună cunoaștere a materialului.

GH. LAZAROVICI

Tiberiu Bader. *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică* (Die Bronzezeit in Nordwestsiebenbürgen), Editura științifică și enciclopedică, București, 1978, 246 S. (= 151 S. Text und 93 Tafeln + 2 Tafeln im Anhang). Preis 38 Lei.

Inhalt: Vorwort (S. 5—6); *I. Kap.* Einleitung: a) geographische Lage und natürliche Bedingungen (7—14); b) Geschichte und gegenwärtiger Stand der Forschungen (14—17); *II. Kap.* Die bronzezeitlichen Kulturen: Ende des Neolithikums und Übergang zur Bronzezeit (18—20); die Nir-Kultur (20—30); die Otomani-Kultur (30—62); die Suciu de Sus-Kultur (62—77); die Gáva-Kultur (77—80); *III. Kap.* Die Bronzemetallurgie: Fundumstände, archäologisches Milieu und Verbreitung der Bronzegegenstände (81—83); die Bronzeverarbeitung (83—84); typologische und chronologische Bestimmung der Fundgegenstände (85—108); *IV. Kap.* Schlußfolgerungen: das Leben in der Bronzezeit (109—116); historische Entwicklung (116—118); Katalog (119—130); Beilagen (131—132); Zusammenfassung (133—142); Verzeichnis der Abkürzungen (143—146); Tafelverzeichnis (147—151); Tafeln (152—243).

In letzter Zeit kann man — mit Stolz auf die Ergebnisse und mit Trauer um die verlorenen Jahrzehnte — ein immer größeres Interesse für das Studium der Bronzezeit in Rumänien wahrnehmen, einer Periode, deren Bedeutung sie von der Notwendigkeit einer Argumentation enthebt. Neben den ausländischen Autoren hat auch die Zahl der rumänischen Archäologen zugenommen, die sich durch monographische, größere oder kleinere Arbeiten bekannt gemacht haben (D. Popescu, Vl. Dumitrescu, K. Horedt, I. Nestor, V. Leahu, M. Petrescu-Dimbovița, Al. Vulpe, P. I. Roman, S. Morintz, A. C. Florescu u.a.); sie behandelten entweder Gegenstände allgemeiner Natur oder solche, die ein Einzelgebiet betreffen.

Zu den ersteren gehört die Arbeit, mit der wir uns in den folgenden Seiten befassen werden. Da sie sehr gehaltvoll ist, viel unveröffentlichtes — systematisiertes und interpretiertes — Material enthält, gestatten wir uns, die übliche Beschreibung der Kapitel und Unterkapitel zu übergehen und sogleich mit den Betrachtungen zu beginnen. Diese sind selten kritisch, sondern zielen besonders auf die Entwicklung von Ideen oder die Durchführung von Wechselbeziehungen, die, in den meisten Fällen aus objektiven Gründen, vom Verfasser nicht gemacht werden konnten.

Einige kleine Versehen beiseitelassend¹, wäre die erste Frage, die der Verfasser hätte vertiefen sollen, die relative Chronologie. Zuerst die graphische Seite: trotz allen Unzulänglichkeiten, besonders der einer gewissen Schematisierung, glauben wir doch, daß eine synthetische Tabelle nötig gewesen wäre, welche die Betrachtungsweise der (räumlichen und zeitlichen) Verbindungen zwischen den hier studierten und den Nachbarkulturen hätte widerspiegeln sollen. Hinweise auf diese Tabelle hätten den Verfasser vor vielen Wiederholungen bewahrt und ihm vielleicht ermöglicht, die Kapitel über die Verbindungen mit den benachbarten Kulturerscheinungen (aufgrund der Ein- aber auch der Ausfuhr) durch eine detailliertere Vorlage der entsprechenden Fundstücke und der archäologischen Kontexte auszudehnen. Als ein treffendes Beispiel sehen wir die Möglichkeit an, die Verbindungen der II. Phase der Otomani-Kultur (S. 61) auszudehnen, die (besonders für Metall) durch den goldenen Lockenring von Sălacea und die Dolche von Săcuieni und Tiream veranschaulicht werden. Auch dank dieser Objekte kann ziemlich sicher das Gleichheitszeichen zwischen Otomani II und Mureş I b gesetzt werden², denn diese Fundgattungen sind für Mokrin in den Unterphasen II b—c gruppiert, sowie in Battonya und Periam ebenfalls in den jüngeren Phasen (vgl. PZ, 50, 1975, 165, Abb. 2; *ActaMN*, 15, 1978, 678 Abb. 1). Eine andere Ausdehnungsrichtung hätte zur Aunjetitzkultur (Hurbanovo-Gruppe) geführt, wo das Gräberfeld hinsichtlich der Horizontalstratigraphie die gleichen Ergebnisse zeitigt (Dušek, M., *Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei*, *Archaeologia Slovaca*, Catalogi 4, Nitra, 1969; M. Primas, *BerRGK*, 58, I, 1977; *ActaMN*, 15, 1978, ebd.). Eines der wichtigsten Probleme scheint uns das der Metallurgie. Der Verfasser legt eine genaue Untersuchung der Metallgegenstände aus Nordwestsiebenbürgen vor, bringt viele unveröffentlichte Materialien, bestimmt die genaue Zusammensetzung anderer und versucht chronologische Abstufungen, hauptsächlich aufgrund von Fundkombinationen.

Unsere Bemerkungen haben einen mehr allgemeinen Charakter und zielen nicht auf eine sofortige Lösung ab; sie widerspiegeln aber die Reichhaltigkeit des Stoffes und der Ideen des Buches, das freigebig neue Forschungsthemen liefert.

Beginnen wir mit dem Gold, das leider nicht gesondert behandelt wurde, weshalb sich nicht genügend deutliche Schlußfolgerungen über das Edelmetall in der Bronzezeit ziehen lassen. In dem betreffenden Raum gibt es (nach Tiberiu Baders Statistik) neun Orte, wo 32 Goldge-

¹ Z. B.: Im Text, wie auch auf den verschiedenen Karten erscheint sowohl Jer wie auch Eriu für den gleichen geographischen Begriff, ohne daß die Gründe dafür erklärt werden; teilweise wiederholt sich die Geschichte der Forschung, da sie sowohl im allgemeinen Teil als auch bei jeder einzelnen Kultur (oder im Kapitel Bronzeverarbeitung) behandelt wird; im gleichen Kontext: ein kurzes Kapitel über die Metallgegenstände der Otomani-Kultur (wie es eines für die Suciu-Kultur gibt) wäre nötig gewesen; *in extenso* werden sie im Kapitel *Bronzeverarbeitung* behandelt; irgendein Wietenberg-Grabfeld in Vărghiş (S. 99) ist uns nicht bekannt.

² Was nur die Meinung des Verfassers hinsichtlich der Gleichheit von Otomani I — Periam I—IV — Socodor, untere Schichten — Tószeg A (S. 61) bekräftigt hätte.

genstände gefunden wurden (Acîș — ein massiver Armring; Căuaș — vier größere Ringe und sechs Armringe; Adoni — ein Halsring und eine Scheibe; Tîrgușor — drei Lockenringe; Săcuieni — acht Scheiben und ein Armring; Sălacea — ein Lockenring; Bătarci — vier Ringe; Seini — ein Ring; Lelei — ein größerer Ring). Unsere Bemerkung bezieht sich aber auf die Tatsache, daß sechs Fundorte (mit 26 Stück = etwa 84% vom Ganzen) linkerhand des Crasna-Tals liegen, aber bloß drei (mit nur 6 Stück = etwa 16% vom Ganzen) rechterhand. Fügt man noch hinzu, daß die erste Gruppe vier Arten von Objekten (Arm- und Halsringe, Scheiben, kleinere und größere Ringe) umfaßt, die andere nur eine einzige (Ringe von größerem und kleinerem Durchmesser), ist der Unterschied ohne Schwierigkeit zu bemerken (siehe Abb. 1).

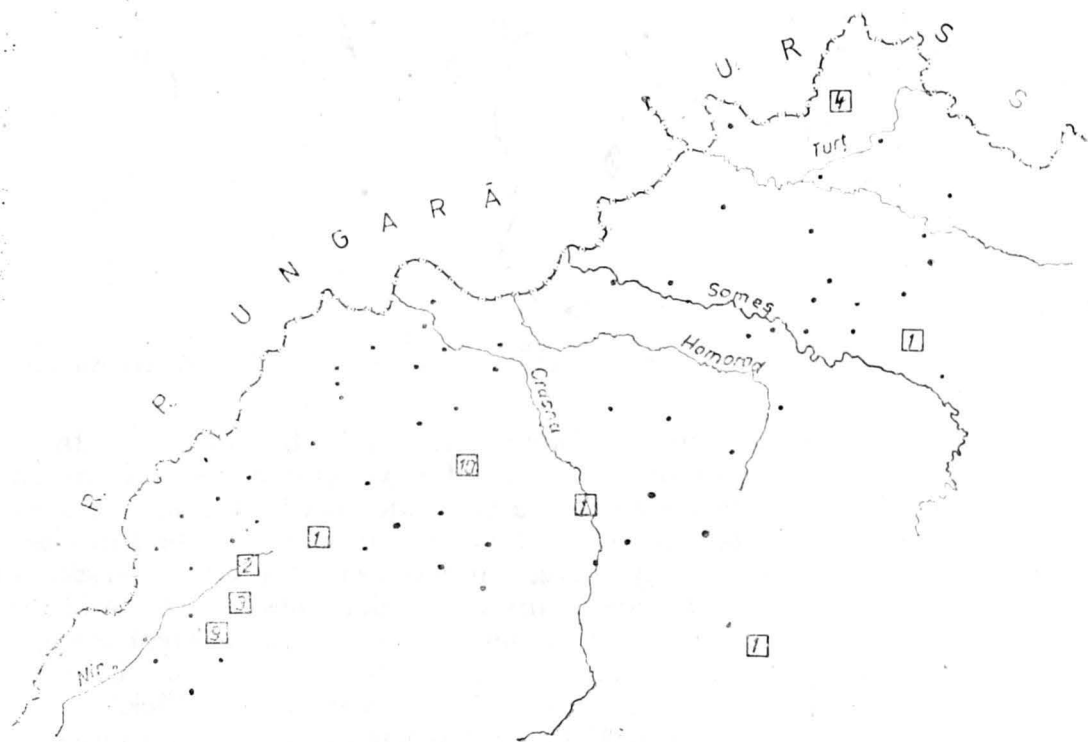

Abb. 1 — Verbreitung der Goldgegenstände in Nordwestsiebenbürgen (nach T. Baders Angaben).

Erstaunlicher noch ist die Verbreitung der Gußformen, also derjenigen Objekte, die unmittelbar bei der Metallverarbeitung verwendet wurden (siehe Abb. 2). In der ersten Gruppe (links des Crasna-Flusses und ganz in der Nähe am rechten Ufer) wurden (gleichfalls laut T. Baders Statistik) 30 Gußformen an acht Orten gefunden (Moftinul Mic — 1; Berea — 6; Ciumești — 16; Cehăluț — 3; Pir — 1?; Otomani — 1?; Domănești — 1; Șimian — 1), demnach annähernd 93% der Gesamtheit, während in Culciu Mic und in Beltiug nur je eine Gußform (die letztere verschollen) aufgefunden wurden.

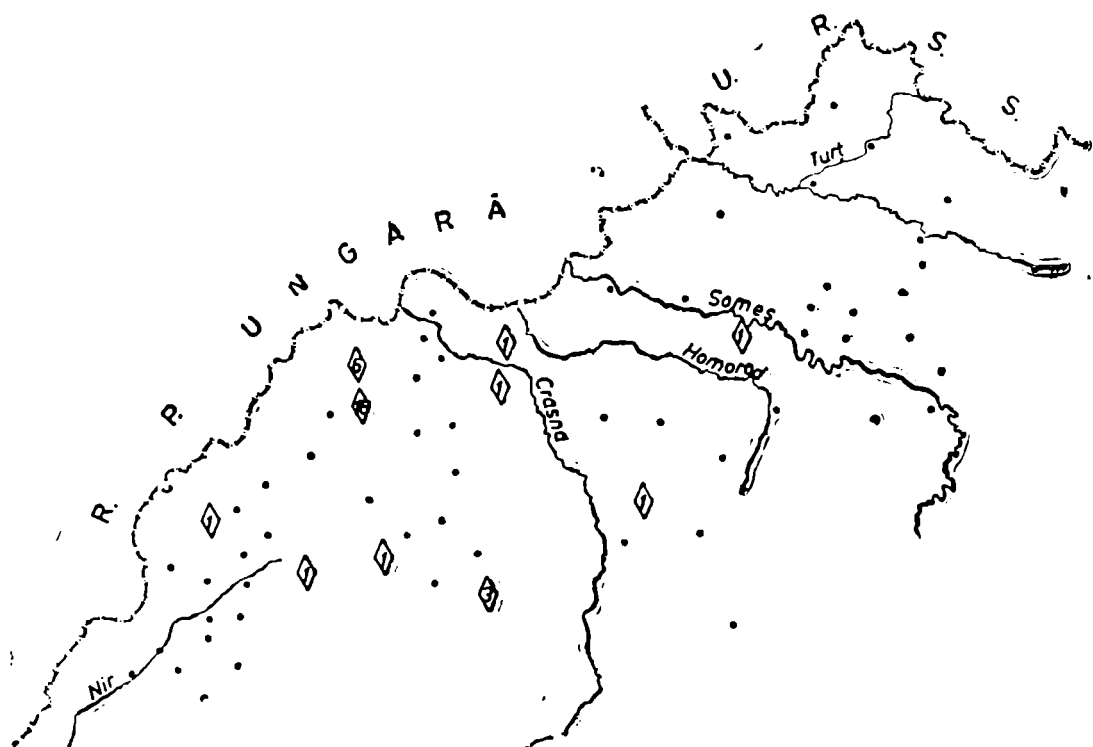

Abb. 2 — Verbreitung der Gußformen in Nordwestsiebenbürgen (nach T. Baders Angaben).

Die Bronzegußfladen endlich bieten eine ähnliche Situation. In die erste Gruppe können die Funde von Căuaş (wenigstens 4 Stück), Curtuiuşeni (10), Domăneşti (31), Dobra (1), Valea lui Mihai (21), Săcuieni (2), in die zweite aber diejenigen von Bătarci (8), Prilog (4), und aus dem Kreis Satu Mare (unbestimmt) eingereiht werden. Das Ergebnis, das in diesem Fall wegen der ungenauen, im Laufe der Jahre durchgeführten und weitergegebenen Zählung nur annähernd sein kann, liefert etwa 70 Stück vom Gebiet links und ganz in der Nähe vom rechten Ufer der Crasna, während für den übrigen Raum bloß ungefähr 13 Stück angegeben werden, was die gleiche Verteilung wie für die zwei anderen Kategorien anzeigt (siehe Abb. 3). Selbst wenn er die obigen Unterscheidungen nicht bemerkt hat, so sei doch betont, daß Tiberiu Bader die Trennung der Otomani- von der Suci de Sus-Kultur durch das Crasna-Tal beobachtete und daß er auch zugab, die 15 Otomani-Fundstellen aus der Satmarer Ebene könnten theoretisch, im Lichte der Ausgrabungen von Culciu Mic und Boineşti auch der Suci de Sus-Kultur zugewiesen werden (S. 76). Zieht man in Betracht, daß nicht *ein* Otomani-Grab das Crasna-Tal gegen Osten und nicht *ein* Suci-Grab das Tal gegen Westen überschreitet, so ist die Trennung noch augenfälliger.

Gewiß, es gibt viele Probleme und Fragen zu einer Vielfalt von Aspekten. Eine erste Einwendung gegen die von uns obendargelegten Beobachtungen könnten sich auf den gegenwärtigen Stand der Forschung beziehen, in dem Sinne, daß die östlich des Crasna-Flusses gelegene

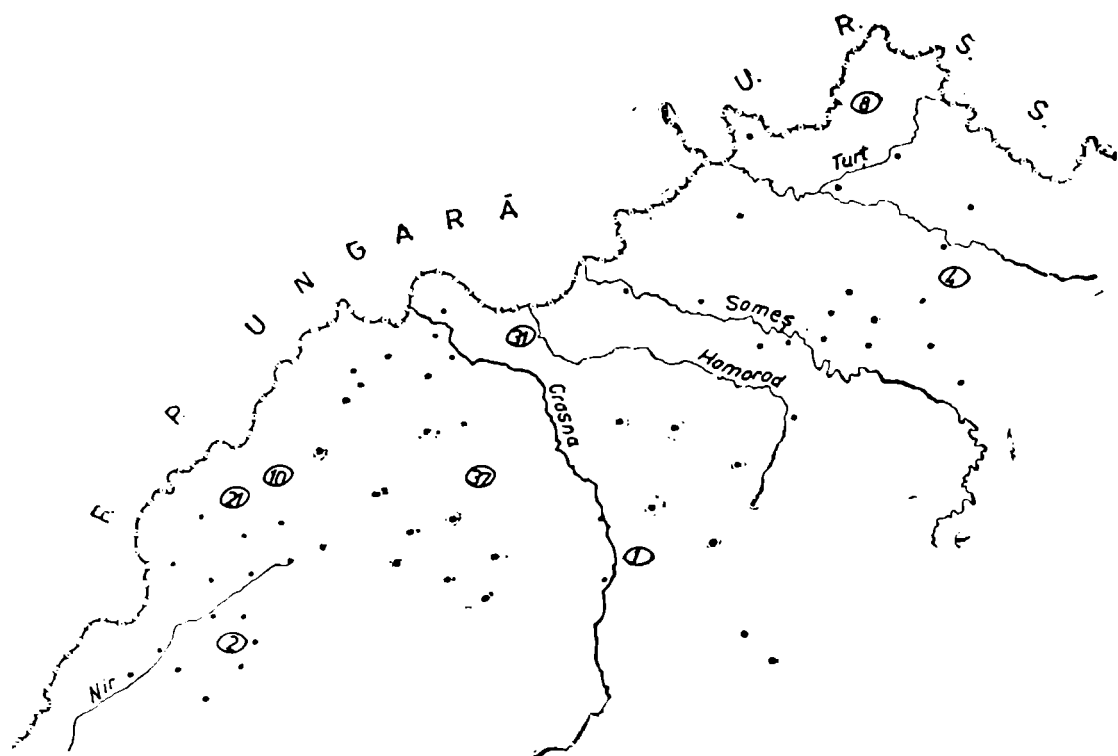

Abb. 3 — Verbreitung der Bronzeußladen in Nordwestsiebenbürgen (nach T. Baders Angaben).

Zone weniger untersucht oder im allgemeinen noch nicht seit so langer Zeit von den Archäologen beachtet wurde. Ohne — aus Raummangel — näher darauf einzugehen, sei der geringe Unterschied der archäologischen Fundstellen zwischen den beiden Gebieten hervorgehoben, eine Tatsache, die es uns, wie übrigens auch dem Verfasser, ermöglichte, hüben und drüben eine einheitliche Bevölkerungsdichte, ohne Anhäufungen, aber auch ohne besonders ausgedehnte unbewohnte Gebiete festzustellen.

Auch chronologische Probleme gibt es, denn selbstverständlich datieren nicht alle Goldgegenstände und Gußformen in eine kurze Zeitspanne; umso merkwürdiger erscheint es, daß sie nur in den seltensten Fällen die obgenannte „Grenze“ überschreiten. Aus diesem Grunde fällt es auch verhältnismäßig schwer, die Zugehörigkeit zu einer Kultur zu bestimmen, indem man manche der genannten Funde für die Otomani-, die Suci de Sus- oder die Gáva-Kultur in Anspruch nehmen könnte, ausgenommen die wenigen Fundverbände Metall — Tonware, die aufgedeckt wurden. Etwas ist aber sicher, nämlich die Tatsache, daß in dem Raum westlich der Crasna, in einem der östlichen Verbreitungsgebiete der Otomani-Kultur sich wesentlich mehr Goldgegenstände, Gußformen und Bronzeußladen häufen, als in dem Areal der Suci de Sus-Kultur in Rumänien. Es wurde und wird von dem Reichtum an metallführenden (Kupfer und Gold) Lagerstätten in dem von den Suci de Sus-Stämmen bewohnten Gebiet gesprochen. Dies wird teilweise

durch genügend viele Bronzehorte bestätigt; was aber die Goldvorkommen und die Metallverarbeitung im allgemeinen betrifft, so stehen die Daten, über die wir gegenwärtig verfügen, nicht durchaus im Einklang mit den geäußerten Meinungen (siehe Abb. 1—3).

Nachdem wir sehr eingehend einen kleinen Abschnitt aus dem Buch von T. Bader betrachtet haben, ist es unbedingt nötig, uns wieder dem allgemeinen Überblick über die Arbeit zuzuwenden, um uns der Wichtigkeit und des Ernstes der Leistung des Verfassers bewußt zu werden. Die Anlage der Arbeit ist richtig entworfen und der Gedankengang klar, so daß man das Buch mit Leichtigkeit und ohne unnötiges Herumblättern gebrauchen kann. Die Genauigkeit des kritischen Apparates, die Menge der dargebotenen Entsprechungen, die Vergleiche und Hinweise gestatten es uns, das Buch vertrauensvoll in die Hand zu nehmen, ohne Zeit mit unendlichen Nachprüfungen der Dokumentation zu verlieren. Dasselbe läßt sich auch über den Katalog sagen, der äußerst sorgfältig und aufgrund von persönlicher Nachprüfung der Fundstellen und des größten Teils des in den Tafeln gezeigten Fundstoffs zusammengestellt wurde; dies verdient das höchste Lob in einer Zeit, die vom Gesichtspunkt der Information so überhäuft ist. Nicht zu vergessen, daß dieses gesamte Material systematisch unter Anwendung klassischer und moderner Methoden bearbeitet wurde und daß die Arbeit sich nicht auf Vorlage von Daten und Aufreihung von Meinungen anderer Archäologen beschränkt. Die Art des Verfassers, an die Probleme heranzugehen weckt neue Ideen, Vorschläge zur Verbesserung der Typologie und Chronologie, sowie Arbeitshypothesen, von denen wohl nur wenige gänzlich abgelehnt werden könnten.

Häufig wird die Tätigkeit an einem nicht sehr bedeutenden Provinzmuseum, die Entfernung von der Atmosphäre und der Bibliotheken der großen Universitätszentren als Entschuldigung für den Stillstand in der Forschungsaktivität vorgebracht. Das Buch von T. Bader, wie auch seine übrigen Veröffentlichungen und Arbeiten zeigen aber wieder einmal, daß Bildungsstand und Ernst eines Forschers nicht unbedingt direkt proportional mit der Bedeutung seines Arbeitsplatzes sind und daß die wahre Liebe zum Beruf das letzte Wort hat.

TUDOR SOROCEANU

Vera Bianco Peroni, *Die Messer in Italien — I coltelli nell'Italia continentale, Prähistorische Bronzefunde*, VII, 2, hrsg. von Hermann Müller-Karpe, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1976, 111 p. + 71 pl.

Lucrarea vine să se adauge volumului aceleiaşi autoare, privind spadele (*PBF*, IV, 1, 1970), serie care va continua prin apariţia în curînd a cărţii care tratează bricelele din Italia (*PBF*, VIII, 2, sub tipar) şi, mai tirziu, a pumnalelor din aceeaşi ţară (*PBF*, VI, 5, în lucru). Documentaţia *PBF* pentru Italia se îmbogăţeşte astfel şi prin contribuţia arheologiei de la Roma.

Volumul prezentat se abate de la tiparul obișnuit, în sensul că partea inițială (pp. 1—11) prezintă traducerea în limba germană a esenței concluziilor, mai exact a rezultatelor studierii cuțitelor, în vreme ce restul textului propriu-zis e tipărit în italiană. Autoarea examinează un număr de 559 de cuțite, pe care le împarte în 65 de tipuri, grupate totuși în câteva categorii principale: con manico a giorno; a lingua da presa; a testa d'uccello; a manico pieno; con manico ad anello; ad antenne racordate; con manico a T; con manico ad antenne; con manico gammato; a cannone; a codolo; con codolo ad uncino; a codolo rudimentale; a base semplice. Funcționalitatea și semnificația culturală (pp. 97—105) și indicii încheie volumul.

Toate tipurile amintite mai sus sînt cartate, dar lipsește o planșă tipologică cuprinzătoare, cu indicații cronologice, așa cum există în alte volume *PBF*, planșă care înlesnește considerabil orientarea în conținutul cărții. E vorba de o observație mărunță care nu deranjează utilizarea și care nu reduce din valoarea realizării.

TUDOR SOROCEANU

Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a. M., 1977 (1978), herausgegeben von Hermann Müller-Karpe, Verlag C. H. Beck, München

În primele două zile ale lunii decembrie 1977 a avut loc la Institut für Vorgeschichte din Frankfurt pe Main un colocviu asupra istoriei sec. al 16-lea î.e.n. la care au participat aproximativ șaiszeci de specialiști de la universitățile și institutele de arheologie din Atena, Beirut, Bologna, București, Frankfurt/M, Gießen, Groningen, Hamburg, Heidelberg, Kiel, Köln, Mainz, Marburg, Oxford, Roma, Tübingen, Viena, Wiesbaden, Würzburg și Zürich. Unsprezece referate (la care se adaugă cel al lui J. Bouzek, Praga) sînt publicate în volumul prezentat aici.

Proportional, numărul comunicărilor care privesc Europa este mult mai mare (10), decît cele care au ca subiect Orientul (2). Acestea, cu care se deschide dealtfel volumul, sînt *Ägypten und die Ägäis im 16. Jahrhundert v. Chr. Chronologisches und Archäologisches*, a lui Wolfgang Helck (pp. 7—20) și *Pferde und Streitwagen in Nuzi. Bemerkungen zur Technologie*, scrisă de Carlo Zaccagnini (21—38). În prima dintre ele se încearcă stabilirea mai precisă a unor date din sec. al 16-lea egiptean, mai exact în legătură cu sfîrșitul domniei hicsosilor. Sînt stabilite apoi legături (în special cu caracter comercial) între Egipt și lumea egeană, mai ales Creta și Micene, dîndu-se numeroase exemple de piese exportate în ambele sensuri. Cea de-a doua comunicare tratează lucruri mult mai concrete: utilizarea calului și a carelor de luptă la Nuzi, anticul Tépé Yorgan din Mesopotamia superioară. Foarte bine documentat, studiul analizează sistematic subiectele amintite; în ce privește caii, autorul se ocupă de proveniența lor, de prețuri, de descrierea animalelor în textele antice și de cantitățile de nutreț. Carele de război sînt privite în

primul rind din punct de vedere al înnoirilor pe care le aduce sec. al 16-lea în construcția lor, înnoiri de mare importanță pentru ducerea luptei, și abia pe urmă ca tehnică a construcției. Dotarea în vederea luptei este analizată separat, luându-se în considerare izvoarele scrise care amintesc armura pentru om și cal, arcurile și săgețile, tolbele, săbiile și lăncile, biciul și hățurile. Autorul subliniază caracterul sintetic al comunicării, scoțind în evidență faptul că arhivele din Nuzi conțin încă un material extrem de bogat și interesant în legătură cu tema tratată.

Importanța comunicare a lui H. Müller-Karpe, *Zur altbronzezeitlichen Geschichte Europas* (39—64) încearcă o parcurgere a tuturor fenomenelor bronzului vechi al întregului continent, începind cu Micene (inclusiv relațiile acesteia cu Orientul) și continuând cu toate descoperirile care ar putea ajuta la sincronizarea culturilor Europei, pînă în Anglia și Scandinavia. Bogatele inventare de pe teritoriul culturilor Wietenberg, Sărata Monteoru (Țufalău, Perșinari, Biia și altele) sint exploatate din punct de vedere cronologic, ceea ce demonstrează importanța bronzului românesc în context european.

Altbronzezeitliche Pferdetrense. Ein Beitrag zur Geschichte des 16. Jahrhunderts v. Chr. (65—86) reprezintă, așa cum ne aduce la cunoștință H.-G. Hüttel, o parte din concluziile disertației sale aflate sub tipar (PBF, XVI, 2). Alături de cercetarea izvoarelor arheologice și, implicit, de cit mai buna cunoaștere a materialului, Hüttel extrage și din izvoarele scrise (Pindar, Virgiliu, Eschil etc.) multe date care îi slujesc la examinarea amănunțită a zăbalelor, atît în timp, cît și în spațiu. Încercarea de față este oprită de autor la orizontul traco-cimerian (sec. al 8-lea), cu care începe un nou capitol al dezvoltării zăbalelor, marcat de contribuția nomazilor din sepele eurasiatice.

B. Hänsel este și el prezent cu un studiu de sinteză: *Zur historischen Bedeutung der Theißzone um das 16. Jahrhundert v. Chr.* (87—100), în care își propune să rezume stadiul actual al cercetărilor și să delimiteze ce aparține sec. al 16-lea în bazinul Tisei Superioare. Elementul de bază al discuției este Spiralbuckelkeramik (= Füzesabony, Otomani) și relațiile comunităților de aici cu lumea miceniană, pe diferite rute, a căror probabilitate este analizată în prima parte, îndeosebi în legătură cu produsele de metal. Examinarea celor amintite, în strînsă corelație cu așezările și cimitirele culturii, îl duce pe autor la o concluzie foarte importantă, care concordă și cu rezultatele altor cercetări, și anume inexistența unei rupturi între bronzul timpuriu și cel mijlociu (după cronologia lui Hänsel). E combătută astfel „teoria nimicirii“, care pretindea — fără o suficientă documentare — că toate tell-urile din bazinul Tisei (Tószeg, Pecica, Socodor, Vârșand, Otomani etc.) au sfîrșit în același chip, și anume sub presiunea mormintelor tumulare.

Comunicarea lui Al. Vulpe, *Kritische Anmerkungen zu den karpato-ländischen Kulturerzeugnissen der Altbronzezeit* (101—111) își propune să examineze critic toate descoperirile-cheie care ar putea ajuta la stabilirea unor paralelizări între lumea miceniană și epoca bronzului de la Carpați și Dunăre. Cultura Monteoru este aleasă de autor ca punct de plecare, fiind considerată ca cea mai cunoscută în dezvoltarea ei generală.

Unul dintre monumentele importante ale culturii este cimitirul nr. 2 de la Sărata Monteoru, aparținând fazei Monteoru I a; într-unul din morminte a fost descoperită o psalie ornamentată cu linie spiralată continuă, în două registre, foarte asemănătoare prin decor cu unele piese din mormintul-put nr. IV. Sînt amintite printre altele și analogiile de la Vinča, Nitriansky Hrádok din bazinul Dunării mijlocii. Pentru ornamentare și plasare cronologică este de ajutor și piesa găsită la Vatina (Childe, *The Minoan Influence on the Danubian Bronze Age*, *Evans Festschrift*, Oxford, 1927). Importantă e definirea conținutului fazelor I a — II a prin piese de metal, ceramică, piatră, precum și datarea, cu ajutorul psaliei din cimitirul nr. 2 de la Sărata Monteoru (= sec. 16) a fazelor Monteoru II a — II b și a fazei Balintești-Cioinagi în sec. 15—14, peste care se suprapune cultura Noua (sec. 13).

În legătură cu cercul micenian sînt puse și depozitele de la Țufalău, Pecica, Șmig, Perșinari, Tufa, probabil și cel de la Borodino, precum și patru psalii în formă de disc, ieșite la iveală lângă Sărata Monteoru, din păcate în condiții stratigrafice nesigure. În continuare paralelizările privesc culturile Tei, Wietenberg, Otomani și Suciul de Sus, stabilindu-se o evoluție comună, în special pe baza importurilor reciproce. Nu lipsite de însemnătate sînt fragmentele ceramice Wietenberg din Moldova, cele din cadrul culturii Tei, atît din Muntenia, cît și din Transilvania (Prox, *Mitt. Burz. Sächsischen Mus.*, 4, 1940, 93, 100, Taf. 8/94), precum și al culturii Vatina (Soroceanu, Radu, *Tibiscus*, 4, 1975, 38—39), care permit egalizarea fazei Wietenberg III (cel puțin a începutului acesteia) cu depozitul de vase din așezarea de la Cornești, jud. Timiș, și, în sfîrșit, sincronismele vestice ale culturii din Podișul Transilvaniei (Pecica, Socodor, Vărșand, Girișu de Criș, Sălacea etc., cf. Chidioșan, *Crisia*, 1974, 153 sqq.). Legăturile stabilite pe o arie așa de întinsă imprimă un caracter mai solid argumentării, mai ales dacă ne gîndim că unele așezări au o stratigrafie bine stabilită. Interesantă este însă și existența unor monumente de sine stătătoare, mai ales în cultura Wietenberg. Amintim frumos ornamentata vatră de pe Wietenberg, considerată ca fiind o bună paralelă Micene — Wietenberg (Horedt, *Dacia*, 4, 1960, 134 cu bibliografie, care înclină și el pentru o datare în sec. al 16-lea a acestor relații), precum și săbiile de tip micenian din Transilvania (*ibid.* și *id.*, *Apulum*, 4, 1961, 9—18) și din restul teritoriului României. Este subliniată și însemnătatea așezării de la Dersida, care, deși se găsește la periferia ariei de răspîndire a culturii Wietenberg, oferă în schimb un element deloc neglijabil de datare, dar mai ales de paralelizări: importurile Otomani în diferitele nivele de aici. Fiind un „punct de frontieră“, înregistrează probabil mai exact și mai prompt ceramica venită dinspre vest, pentru că ceramica Otomani din centrul Transilvaniei își pierde, în bună măsură, „acuitatea“ cronologică.

Așezarea de tip Otomani de la Sălacea furnizează, printre altele, și un inel de tîmplă din aur, care permite supoziția că faza Otomani II este contemporană cu Monteoru I-a, cel mult II a. Așezarea de pe Dealul Vida îngăduie însă și o legătură directă cu lumea egeeană, datorită templului-megaron, datat în faza a doua a culturii (mai precis în penul-

timul nivel de la Sălacea). În acest context sînt importante și cioburile Wietenberg găsite în așezarea mai sus menționată, care conțin multe elemente specifice (Chidioșan, *Crisia*, 1974, 158—159, nr. 23).

Cultura Suciului de Sus este și ea valorificată din punct de vedere al legăturilor cu orizontul mormintelor-put, după care este reamintită împărțirea în trei faze, corespunzînd cimitirului de la Suciului de Sus, așezării de la Culciu Mare și necropolei de la Lăpuș. Dezvoltarea remarcabilă a culturii este pusă și pe seama extrem de bogatelor zăcăminte de cupru și aur din zonă. Dacă în legătură cu primele lucruri se verifică prin existența a nenumărate depozite de bronzuri (chiar dacă deocamdată urmele găsite nu ne indică o activitate metalurgică deosebit de intensă), rămîne problema aurului, mai exact a exploatării acestor zăcăminte în epoca bronzului. Presupunînd că pe teritoriile aflate în stăpînirea purtătorilor culturii Suciului de Sus (cel puțin porțiunea din România) se extrăgea așa de mult aur, rezultatele sînt sub așteptări. Depozitul de la Bătarci (patru piese) și două descoperiri izolate constituie tot ce s-a găsit în zona românească a culturii Suciului de Sus, în timp ce numai într-o parte a porțiunii românești a culturii Otomani au ieșit la iveală 26 de piese de aur. Deși această observație marginală se bazează pe o diferență marcată a numărului și categoriilor de obiecte (pentru amănunte, vezi în prezentul vol. pp. 85 1 sqq. și fig. 1—3), concluziile cronologice și în legătură cu relațiile culturale în epoca bronzului rămîn valabile. Contribuția lui Al. Vulpe reprezintă o sinteză a datelor cunoscute și valoarea ei constă, în primul rînd, în punerea unei problematice deosebit de importante și de acute: dezvoltarea comună a epocii bronzului de o parte și de alta a Carpaților.

J. Bouzek, *Zu den altbronzezeitlichen Goldfunden* (112—118) ia în discuție mai multe descoperiri de aur (Țufalău, Perșinari, Rillaton, Vâlci-tran etc.) și le compară cu produsele similare din cercul micenian, ajun-gînd la concluzia că și piesele de aur ajută la stabilirea existenței unui impuls venit din sud-estul Europei.

Cea mai voluminoasă comunicare din publicația de față aparține lui W. Kubach, *Zum Beginn der bronzezeitlichen Hügelgräberkultur in Süddeutschland* (119—163) și tratează problemele începutului culturii mormintelor tumulare în Germania de sud, în speță cele legate de fazele Langquaid și Lochham. O bună parte a studiului e consacrată moștenirii Aunjetitz și prezentării unor elemente danubiene descoperite în Germa-nia de sud. Schimbările survenite în armament, începutul locuirii înălți-milor, sînt interpretate ca indicii ale unor transformări sociale pe scară mai largă, deși se constată și evoluții locale, cu anumite caracteristici. Intensificarea continuă a acestei evoluții locale va conduce la apariția culturii mormintelor tumulare dezvoltate și bine delimitate față de alte fenomene.

Utilizarea metodelor moderne de investigare științifică cîștigă un loc tot mai important în cercetările arheologice. M. Primas face o comparație între metodele clasice de cartare și anumite „modele” realizate cu ajutorul computerului (*Zur Informationsausbreitung im südlichen*

Mittleuropa, 164—184). Ea își alege ca spațiu de exemplificare porțiunea cuprinsă între Carpați și Rinul superior, iar ca obiecte câteva categorii, considerate ca cele mai timpurii variante ale lăncilor, secerilor și pandantivelor în formă de disc cu nervuri concentrice, reușind mai multe nuanțări pentru datare și răspîndire. Bineînțeles, metoda fiind de-abia la început, sînt necesare multe alte experimentări.

Studiul lui Renato Peroni, *Kulturverhältnisse auf der Apenninhalbinsel am Ende der Altbronzezeit* (185—192) își propune să aducă lămuriri pentru o perioadă dintre cele mai problematice a preistoriei italiene și anume trecerea de la ceea ce în mod obișnuit se numește bronz timpuriu la bronzul mijlociu din peninsulă. Greutățile sînt sporite datorită faptului că, cu excepția depozitului de la Cascina Ranza, lipsesc complexe închise în întreaga peninsulă. Autorul ia în discuție în special descoperirile de lângă Lacul Ledro și de la Bataglia, încercînd să stabilească legături cronologice între culturile Polada și apeninică.

Chr. Hawkes, *Zur Wessex-Kultur* (193—199) atinge câteva probleme ale acestei culturi din Anglia de sud, definite ca atare de S. Piggott, încă în 1938. Preocuparea lui Chr. H. a fost aceea de a analiza inventarele funerare de bărbați și femei pentru o tentativă (cu ajutorul C-14 și al analogiilor cu Micene) de datare în cronologie absolută, ceea ce se soldează cu plasarea fazei principale a culturii în sec. al 16-lea. În încheiere, autorul face o apropiere între cultura Wessex și monumentul de la Stonehenge, pe ale cărui pietre se găsesc uneori zgîriate contururile unor pumnale de tip Wessex.

Ultimul articol din volum, *Zum Depot von Salez* (200—206) este semnat de J. Bill și tratează istoricul descoperirii, uitării și revalorificării depozitului de la Salez, de pe valea Rinului. Partea principală a studiului e dedicată analizelor fizico-chimice efectuate asupra bronzurilor de la Salez, în laboratorul de la Schweizerisches Landesmuseum, ceea ce a permis stabilirea unor compoziții deosebit de interesante de bronz și atribuirea anumitor piese de inventar, cu indicații false de proveniență, aceleiași descoperiri.

Raportul prof. Hermann Müller-Karpe, în calitate de director, prezintă în încheiere rezultatele obținute în activitatea lor de către membrii institutului de la Frankfurt/M, călătoriile făcute de aceștia și vizitele primite de colegii din străinătate. Sînt prezentate *in extenso* titlurile volumelor *PBF*, împărțite în patru liste separate: ieșite de sub tipar în perioada scursă de la apariția precedentului *Jahresbericht*; aflate sub tipar; în muncă redacțională; sprijinite pentru stringerea materialului. Dintre arheologii din România, întîlnim, în acest număr, următoarele nume: M. Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe și C. Kacsó. Sîntem informați și de constituirea, în cadrul Uniunii internaționale de științe preistorice și protoistorice, a unei Comisii pentru epocile cuprului și bronzului (Președinte: H. Müller-Karpe; vicepreședinte: E. N. Černych; secretar: J. Briard; membri: M. Almagro Gorbea, W. Coblenz, M. Gedl, V. Miložjić, P. Patay, R. Peroni, M. Primas, J. A. Sakellarakis, H. Thrane).

Mitteleuropäische Bronzezeit. Beiträge zur Archäologie und Geschichte. Im Auftrag der Historiker-Gesellschaft der DDR, hrsg. von Werner Coblentz und Fritz Horst, Akademie Verlag, Berlin, 1978, 326 p., cu 118 figuri în text.

În perioada 24—26 aprilie 1975, *Fachgruppe für Ur- und Frühgeschichte* a Societății istoricilor din RDG și-a ținut la Dresda — cu concursul Muzeului de preistorie din localitate — cea de-a VIII-a conferință centrală. La ea au participat aproximativ 130 de savanți, profesori, studenți, activiști din domeniul cultural-politic și amatori; nu au lipsit nici oaspeți din Cehoslovacia și Polonia.

Datorită spațiului restrâns nu vom putea să ne oprim, nici măcar fugitiv, asupra celor douăzeci de comunicări, prezentate de optsprezece autori. Ne vom mărgini, așadar, să remarcăm că tematica se împarte, în general, în două mari capitole: epoca bronzului în Europa centrală (de fapt în RDG și Polonia) și probleme ale teritoriilor est-mediteraneene, evident în legătură cu spațiile Europei de mijloc.

Articolele și comunicările privesc diverse aspecte ale dezvoltării societății în epoca bronzului. Unele, cum e Fritz Horst, *Zum Stand der Erforschung des jungbronzezeitlichen Siedlungswesen auf dem Gebiet der DDR*, pp. 231—238 și Jan Dąbrowski, *Feldforschungen im Siedlungskomplex der Lausitzer Kultur bei Woryty, Wojewodschaft Olsztyn*, 281—288, tratează stadiul actual al cercetărilor sau prezintă rezultatele unor periegheze arheologice. Tot astfel, Rolf Breddin, *Die Ausgrabungen auf dem bronzezeitlichen Hügelgräberfeld von Tornow, Kr. Calau. Ein Beitrag zum Grabbau der Lausitzer Kultur*, 299—306, Horst Geisler, *Die Opferschächte von Frankfurt/O. — Lossow*, 307—314 și Martin Albrecht, *Anthropomorphe Darstellungen der jüngeren Bronzezeit aus dem nördlichen Mittel- und südlichen Nordeuropa*, 315—323 comunică mai multe descoperiri, legate în bună măsură de probleme funerare sau religioase.

Nu sînt neglijate nici problemele sociale și social-economice (Harry Wüstemann, *Zur Sozialentwicklung während der Bronzezeit im Norden der DDR*, 195—210; Klaus-Dieter Jäger/Vojen Ložek, *Umweltbedingungen und Landesausbau während der Urnenfelderbronzezeit in Mitteleuropa*, 211—230); apropiate de acestea se află și chestiunile demografice ale epocii (R. Breddin, *Die mittel- und jungbronzezeitlichen Stämme im südlichen Teil der DDR (Lausitzer Kultur)*, 71—86; Berthold Schmidt, *Die jungbronzezeitlichen Stämme im Elb-Saale-Gebiet*, 121—136; F. Horst, *Die jungbronzezeitlichen Stämme im nördlichen Teil der DDR*; Bogesław Gediga, *Forschungen zum bronzezeitlichen Siedlungswesen im westlichen Teil Polens*, 289—294), precum și apariția, modul de construcție și răspîndirea așezărilor întărite și ale cetăților (Werner Coblentz, *Zu den befestigten Siedlungen der Lausitzer Kultur in der DDR*, 239—254; Zbigniew Bukowski, *Offene und befestigte bronzezeitliche Siedlungen in Polen*, 255—280; Marek Gedl, *Probleme des Burgenbaues bei den Stämmen der Lausitzer Kultur in Süd-Polen*, 295—298). Mai puțin reprezentate sînt referatele de interpretare istorică (Karl-Heinz Otto, *Die*

historische Bedeutung der mittleren und jüngeren Bronzezeit in Mitteleuropa, 57—70) și cronologică (Karl Peschel, *Die Gliederung der jüngeren Bronzezeit in Thüringen*, 87—120). În sfârșit, articolele care își propun să studieze Asia anterioară, spațiul egeic și, bineînțeles, legăturile cu Europa centrală (uneori cu încercări de datare) sînt următoarele: Horst Klengel, *Vorderasien und Ägäis. Ein Überblick über den bronzezeitlichen Handel*, 5—26; Hans Quitta, *Radiokarbondaten und die Zeitstellung der „verbrannten Stadt“ von Troja*, 27—30; Gabriele Bockisch, *Sozialökonomische Probleme der ausgehenden Bronzezeit im ägäischen Raum*, 31—46; Jan Bouzek, *Östlicher Mittelmeerraum und Mitteleuropa. Die bronzezeitlichen Beziehungen auf Grund der archäologischen Quellen*, 47—56.

Cea de-a opta conferință centrală a celor care se ocupă cu preistoria din cadrul societății istoricilor din RDG ne demonstrează cit de utile sînt asemenea întâlniri — și cu participarea oaspeților străini interesați — și că publicarea acestor rezultate (comunicări, discuții, intervenții etc.) nu e niciodată lipsită de interes.

* TUDOR SOROCEANU

Friedrich Laux, *Die Nadel in Niedersachsen, Prähistorische Bronzefunde*, XIII, 4, hrsg. von H. Müller-Karpe, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1976, 159 p., 63 pl.

Autorul prelucrează acele de bronz din Saxonia Inferioară (adică teritoriul cuprins aproximativ între Ems și cursul inferior al Elbei), ace care se datează în epoca bronzului și în prima vîrstă a fierului.

Introducerea și Critica izvoarelor (pp. 1—7) prezintă scopul cărții și stadiul actual al cercetării, care cuprinde, pe scurt, înșirarea eforturilor depuse de înaintași pentru a aduna și sistematiza acele din regiunea amintită și prezentarea unor tabele conținînd cîteva din descoperiri pentru a ilustra faptul că majoritatea pieselor au fost găsite sau achiziționate în secolul trecut, ceea ce îngreunează cercetarea. Unele indicații metodologice privind împărțirea pe sexe a utilizării acelor sînt cuprinse și ele în aceste prime pagini. Partea de introducere conține și cîteva observații cronologice preliminare: cronologia mormintelor de femei din perioada tumulară în Saxonia Inferioară; cronologia mormintelor de bărbați în aceeași perioadă și în aceeași regiune; despre cronologia perioadei cîmpurilor cu urne în Saxonia Inferioară.

Partea cea mai voluminoasă a cărții — descrierea, sistematizarea și catalogul obiectelor (15—138) — se ocupă de 843 de ace, împărțite, în mare, în trei categorii, corespunzînd celor trei enunțate anterior. Acele din mormintele de femei din perioada tumulară se împart, la rîndul lor, în ace cu capul în formă de roată (Radnadel), profilate pe ambele fețe sau doar pe una, ace cu capul în formă de disc (Scheibennadel) și ace cu capul în formă de spirală. Din mormintele de bărbați ale perioadei tumulare provin ace cu capul și gîtul găurite în diferite moduri, cele cu capul răsucit, în formă de placă, cîrlig, disc, trompetă, sferă, butoiăș

sau cu capul bitronconic, pentru a cita doar o parte din tipuri. Perioadele cimpurilor cu urne și hallstattiană oferă și ele o cantitate impresionantă de tipuri: cu capul în formă de ou, cu capul răsucit, cu capul în formă de vas, de disc, de spirală sau de ceșcuță, ace în formă de gît de lebădă și altele de mai mică importanță. Dealtfel, totalul ăcelor e clasificat în peste 150 de variante și subvariante, ceea ce ar putea aduce imputarea de exces de meticulozitate, dacă nu ar fi necesară o cit mai amănunțită analiză în vederea ansamblului.

Valorificarea (139—143) încearcă, într-o formă concisă, să lămurească următoarele probleme: ăcele cu capul în formă de roată și modul de a le purta; atelierele și „sferele lor de influență”; spațiile de circulație. Indicii și prescurtările încheie textul (145—159).

Fiind realizat după schema *PBF*, nu e cazul să discutăm modul general de concepție, ci doar să amintim că e vorba de un volum bine realizat în cadrul impus, autorul nefiind, dealtfel, la prima colaborare în cadrul colecției. În încheiere am dori să remarcăm o coincidență între datele oferite de volum și unele rezultate obținute prin prelucrarea necropolei de la Tâpé (*Dacia*, 21, 1977, 55 sqq.). Avînd în vedere distanța relativ mare dintre zone, nu e cazul să tragem concluzii ferme, însă inexistența ăcelor cu capul răsucit în faza timpurie și gruparea lor cronologică după epoca tumulară mijlocie (volumul recenzat, pl. 63) corespunde cu răspîndirea lor în partea de nord-est a necropolei de la Tâpé. De asemenea, concordantă este și utilizarea în ambele regiuni a ăcelor cu capul răsucit la costumul bărbătesc. Interesant va fi cînd, prin apariția altor volume *PBF*, vom putea urmări drumul și evoluția acestui tip de obiect, și a altora care pot fi date, pe teritorii mult mai întinse.

TUDOR SOROCEANU

Sebastian Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, I. *Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic* (Archäologische Beiträge zur Geschichte der Frühthraker. I. Die Bronzezeit im Karpaten-Balkan-Raum), *Biblioteca de arheologie*, XXXIV, Editura Academiei RSR, București, 1978, 216 p. cu 110 ilustrații și un tabel cronologic în text. Preț 27 de lei.

Volumul I al cărții lui Sebastian Morintz se poate diviza — e o primă impresie generală care se consolidează pe măsură ce ne apropiem de sfîrșit — în două părți relativ distincte: probleme și materiale pe care autorul le-a văzut și le cunoaște și cele pe care nu le-a văzut și nu le cunoaște. Afirmația pare categorică, însă discrepanța între informația și felul cum sînt scrise unele capitole, pe de o parte, și amploarea și seriozitatea celeilalte jumătăți nu fac nimic pentru a o atenua.

Nelămuririle încep de la p. 5, unde avem sub ochi cuprinsul cărții: ea e împărțită în cinci capitole, urmate de o încheiere. Primele patru privesc fenomenele culturale din spațiul carpato-balcanic, și aici cititorul trebuie să se întrebe: care e temeinicia concepției aflate la baza înșiruirii și tratării culturilor, de ce zonele luate în considerare în cap. I și II se supra-

pun în bună măsură din punct de vedere geografic, de ce pentru unele regiuni e analizată destul de amănunțit și epoca timpurie a bronzului, iar pentru altele nu, de ce cultura Wietenberg e alăturată celor din Moldova ș.a.m.d?

Din mai multe motive, lui Sebastian Morintz i-ar fi fost de mare folos vizite sau o ședere mai prelungită în muzeele Transilvaniei, unde putea (chiar înainte de ianuarie 1976, data încheierii manuscrisului, conform rezumatului german, p. 193) să cerceteze foarte mult material care ar fi avut, fără îndoială, darul de a-i schimba câteva dintre opinii. E necesară și observația generală că bibliografia unor capitole e departe de a fi completă și la zi și că lucrări mai importante, ieșite după ianuarie 1976, puteau fi introduse fără prea mari dificultăți în timpul corecturii. Regretăm și faptul — devenit un obicei al Editurii Academiei — că ilustrația e, în general, slabă în ce privește calitatea, iar fotografiile de-a dreptul inutilizabile.

Din păcate, nu putem trece cu vederea nici stilul în care e scrisă cartea, pentru că acest lucru se reflectă în înțelegerea textului și, implicit, a ideilor. De multe ori propozițiile sînt prea enunțiative și, în scurtimea lor — lăsînd la o parte repetările și monotonia — nu reușesc să evite confuzii sau, în cel mai bun caz, nedumeriri temporare. Iată un exemplu (care nu e singurul), cules de pe p. 60: „Punînd problema originii culturii Zimnicea-Plovdiv, A. D. Alexandrescu analizează principalele forme ceramice. Arată că nu se poate preciza originea vasului globular cu două torți suprainălțate. În privința cîinii cu buza oblică, o consideră urmașă unei vechi forme balcano-anatoliene. Socotește cultura Zimnicea-Plovdiv urmașă directă a variantei Tei III sud-dunărene, făcînd însă precizarea că niciodată cîni de tip Tei III n-au apărut împreună cu ceramică de tip Zimnicea-Plovdiv. Apreciază că nu se cunosc exact nici originile și nici data apariției culturii, dar o consideră de origine balcanică“. Ne pare rău că trebuie s-o spunem, însă asemenea mostre (care nu-și au locul nici la desoriere de material, și cu atît mai puțin într-un capitol de considerații) aduc mult cu transcrierea aproape mecanică a fișelor autorului. Dăm, în continuare, și cîteva exemple pe care le lăsăm fără comentarii: „...se evidențiază cîmile (amforete), descoperite într-un complex (depozit?) (fig. 4) cu corpul bombat, cu picior mai mult sau mai puțin înalt... (p. 17)“; „Mai sînt de avut în vedere“ (expresie îndrăgită, repetată de mai multe ori, de ex. p. 21, 101); „Construcția... a fost distrusă printr-un incendiu puternic“ (p. 164), exprimare care indică punerea focului, lucru nedocumentat arheologic; „O pătrundere efectivă a triburilor culturii menționate, în Crișana, nu este documentată, semnalizîndu-se doar unele elemente izolate“ (p. 164).

Am dori, în continuare, să ne referim la cîteva probleme precise, legate de diferite culturi și de tratarea lor. Prima remarcă aduce în discuție absența culturii Mureș (=Periam-Pecica); cu riscul de a fi acuzat de subiectivism, îndrăznim să afirmăm că această lipsă îl privează pe autor de înțelegerea unuia dintre cele mai importante puncte de formare a viitoarei civilizații de tip hallstattian din spațiul carpato-danubian. Fără a socoti materialul rezultat din săpăturile Crișan (1960—1964), ceea ce este publicat și ceea ce se află în Muzeul Arad, chiar nestratigrafiat

(forme, ornamente, bronzuri) indică o evoluție clară spre elementele de cultură materială ale perioadei următoare; se obține astfel posibilitatea de a demonstra cu argumente greu de combătut evoluția bronz mijlociu-bronz târziu-Hallstatt incipient. Lipsa unui capitol privitor la cultura Mureș grevează substanțial și înțelegerea fenomenelor Vatina și Otomani, precum și a aspectelor bronzului târziu din Cîmpia Tisei. O altă îngreunare a înțelegerii vine, după părerea noastră, de la faptul că așa-zisa cultură Verbicioara nu a fost tratată sistematic; deși se împlinesc 30 de ani de la descoperirea ei (aniversarea ar obliga), nimeni nu s-a învrednicit să publice o planșă cu forme și una cu ornamente absolut caracteristice fenomenului (utilizându-se și statistici). Credem că de aici pornesc greutățile de limpezire, pentru că efortul de a-l delimita de alte fenomene ar conduce eventual la concluzii poate mai puțin optimiste în ce privește originalitatea acestei așa-zise culturi. Dacă se va menține starea de „incertitudine culturală” — nepublicarea de material și neprelucrarea celui publicat —, posibilitatea de a jongla cu această cultură nu se va izbi de dificultăți „majore”; ea va putea fi purtată din zona Vatina-Virșeț pînă la Olt, de la sudul Dunării pînă la granița de sud a culturii Otomani, originea ei va fi „indicată din complexul Periam-Mokrin”, dar înrudirea puternică cu cultura Vatina (mergînd pînă la a le putea despărți foarte greu într-o anumită fază) va îngădui supoziția că drumul comunităților Verbicioara începe în zona Vatina și se termină pe Olt. Precizarea poziției noastre e necesară: nu vrem nici pe departe să desființăm cultura Verbicioara, dar avem dreptul să pretindem de la specialiștii subiectului o analiză foarte riguroasă, mai ales sub aspect grafic. Cum aceasta nu există deocamdată, nu ne permitem să avansăm alte ipoteze, care și așa au devenit mai numeroase decît obiectivele de tip Verbicioara publicate pînă acum.

Iată de ce — recapitulînd — neluarea în considerare a culturii Mureș și nesistematizarea materialului Verbicioara conduc la concluzii confuze, ipoteze nefondate pentru epoca mijlocie și tîrzie a bronzului din zona dintre vărsarea Tisei și vărsarea Oltului. În acest fel culturile Vatina, Verbicioara (despărțită în două capitole), Zuto-Brdo, Gîrla Mare, Crușeni-Belegiș nu dobîndesc limpezimea corespunzătoare stadiului actual al cunoștințelor. Un scurt exemplu: pentru necropola de la Cîrna sînt făcute mereu aluzii la propunerile de cronologie ale lui Hachmann și ale Alexandrinei Alexandrescu, fără a se lua în considerare analiza făcută de Hänsel (cu ilustrație), încă din 1968.

Merită să ne oprim cîteva momente și asupra capitolului rezervat culturilor Wietenberg, Otomani, Suci de Sus și aspectelor bronzului târziu din Cîmpia Tisei; nimeni nu se îndoiește de utilitatea părților respective în ansamblul cărții și nu ne permitem să ne legăm, de ex., de scurtimea lor în comparație cu altele, acesta nefiind un criteriu de apreciere al calității. Întrebarea noastră este: în ce măsură aceste capitole, avînd în subsol o brumă de bibliografie, reprezintă stilpi de susținere, cît de cît solizi, pentru ideea de bază a cărții? Să luăm un caz, și anume cel al culturii Otomani. Singura pagină de text care îi este rezervată se sprijină pe opt note, care conțin citarea a cinci studii, a

unui rezumat de teză de doctorat și a unei comunicări, ambele fără ilustrație și, de fapt, inedite (toate șapte înseamnă aprox. 5—10% din totalul bibliografiei; mai e de notat că ultimele două reprezintă conținutul a cinci din cele opt note și vom avea în față adevărul: autorul a luat notițe după comunicarea lui I. Ordentlich, a utilizat rezumatul tezei lui de doctorat și a realizat (cu două pagini de ilustrație deja cunoscută) un scurt capitol de sinteză (cu citări corecte, dealtfel) pe care se bazează, ulterior, concluzii citeodată de mare importanță. E regretabil că autorul nu se întreabă nici o clipă dacă, într-adevăr, corespondența Otomani cu sistemul Reinecke e valabilă, dacă într-adevăr ceramica fazei Otomani II se dezvoltă organic din cea anterioară, dacă într-adevăr enclava Otomani din podișul Transilvaniei e formată în urma presiunii triburilor „tumulare” ș.a. Calculul și întrebările pentru cultura Otomani se pot repeta (nu o facem din dorința de a scurta lungimile inutile, dar faptul e lesne controlabil) și în cazul celorlalte trei fenomene culturale amintite la începutul aliniatului. Am putea fi acuzați de contabilitate mărunță, chiar de meschinărie și de neînțelegere a marilor probleme ale epocii bronzului, și de aceea ne aducem aminte de profesiunea de credință cu care se încheie introducerea (p. 14): „Avem credința că lucrând fără teorii bazate pe alte teorii, ci pe o bogată documentare arheologică, în mare parte inedită, tabloul schițat de noi va constitui un cadru util pentru cercetările viitoare.” Or, tocmai acest lucru nu-l face autorul, mai ales în cele patru cazuri care constituie elemente de prim ordin în înțelegerea filiației bronz târziu — Hallstatt incipient, în contrast cu abundența de material și de informație pe care se sprijină când scrie, de ex., capitolul despre cultura Coslogeni. Lucrând deseori foarte la suprafață, sîntem datorii să ne întrebăm care e validitatea concluziilor și autenticitatea tabloului schițat, cu atît mai mult cu cît e vorba de unul din capitolele așa de importante din istoria țării noastre.

Subiectul cărții (ne gîndim și la volumul al II-lea) are, așa cum spuneam, o maximă însemnătate. Dovada cea mai bună este și faptul că el a fost deja tratat de B. Hänsel într-o sinteză temeinică (*Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bonn, 1976), care se suprapune aproape în întregime — cronologic și teritorial — cu lucrarea discutată în paginile de față. Nu vedem, dealtfel, nici un inconvenient în acest fapt: e bine și e firesc ca doi autori să trateze aceleași chestiuni, pentru ca din optica lor diferită să se poată învăța și progresa. Ne așteptam însă la altceva de la unul din urmașii lui Pârvan întru arheologie, mai ales că numele lui și cartea sa, *Getica*, stau în fruntea lucrării *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, constituind un prim jalon important de la care Sebastian Morintz începe măsurarea realizărilor. Această prezență a lui Pârvan și a *Geticei* (chiar dacă — contrar așteptărilor — e singura din tot volumul recenzat) însemna, după părerea noastră, un angajament la mai mult.

M. Petrescu-Dimbovița, *Die Sicheln in Rumänien*, mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens, *Prähistorische Bronzefunde*, hrsg. von Hermann Müller-Karpe, Abteilung XVIII, Bd. 1, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1978, 189 S. + 300 Taf.

Kurz nach Erscheinen des Bandes *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977, wird die rumänische Fachliteratur um eine neue Arbeit des gleichen Verfassers und — in gewissem Maße — gleicher Art bereichert. In gewissem Maße deshalb, weil einerseits die letztere Arbeit für die von Professor H. Müller-Karpe, Frankfurt/M., herausgegebene Reihe *PBF* angelegt und verwirklicht wurde. Für diese Reihe hat Professor Müller-Karpe mehrere Grundregeln der Vereinheitlichung aufgestellt, was nur natürlich ist wenn man bedenkt, daß vielerlei Stile und Arbeitsmethoden auf einen Nenner gebracht und die Benutzung erleichtert werden mußte. Andererseits befaßt sich der Verfasser in dem hier besprochenen Band mit dem monographischen Studium einer Fundgattung (die Sicheln in Rumänien) und erst nachher mit der Aufzählung und Bebilderung der Bronzehorte Rumäniens. Schließlich wird im rumänischen Band versucht, alle Bronzehorte vom 16. — 6. Jh. v.u.Z. einzubeziehen, während der zweite Teil des in Deutschland veröffentlichten Bandes den Zeitraum auf das Ende der Bronze- und den Beginn der Hallstattzeit beschränkt.

Der Verfasser gliedert die Sicheln aus Rumänien in fünf Kategorien ein: A. *Sicheln archaischer Form* (Typ I — rebmesserartige Sicheln mit den Varianten Deva, Sighișoara und Cățelu Nou; Typ 2 — Sicheln mit Querschnitt am Blattende, mit den Varianten Breaza und Șpălnaca II; Typ 3 — Sicheln mit blattständigem Endknopf, mit den Varianten Satu Mare und Otomani); B. *Knopfsicheln* (Typ Panticeu, mit der Variante Ileanda; Typ Fodora, mit der Variante Constanța-Pallas, die Typen Pecica, Șpălnaca II und Cenadu Mare — Șpălnaca I, wie auch Sonderformen der Knopfsicheln: die Varianten Transsilvanien 1, Transsilvanien 2, Ilișeni, Igriș, Gușterița, Transsilvanien 3, Kleinstformen der Knopfsicheln und solche von unbestimmtem Typ); C. *Griffzungensicheln* (Typ Uioara 1, mit der Variante Uioara 1 a; Typ Uioara 2, mit der Variante Uioara 2 a; Typ Uioara 3, mit der Variante Uioara 3 a; die Typen Uioara 4 und 5 und Typ Uioara 6, mit den Varianten Uioara 6 a, Gușterița II, Band, Șpălnaca I; der Typ Uioara 7 mit Variante Uioara 7 a; Typ Uioara 8 — Șpălnaca 1, mit den Varianten Uioara 8 a — Sălărd 1 und Uioara 8 b-c; die Typen Uioara 9 — Sălărd 2, Cenadu Mare, Joseni I—II; Sondervarianten aus Siebenbürgen: Uioara 5 b-g; der Typ Heleșteni und diejenigen unbestimmten Typen). D. *Hakensicheln* (die Typen Micăsasa — Drajna 1, Cristian — Drajna 2, Cătina — Doljești, Mociu, Măgărani — Drajna 3, Ghermănești — Ruginoasa, Duda; die Hakensicheln östlichen Ursprungs von Ulmi, Băleni, Medias, Constanța-Pallas; die Sonderformen von Moșna, Șpălnaca II, linkshändige Sicheln und Hakensicheln unbestimmten Typen); E. *Sicheln mit nicht abgeschlagenem Gußzapfen* (knopfsichelbezogene Typen: S.m.G. vom Typ Constanța-Pallas; der Typ

Negrești mit Variante Gura Dobrogei; hakensichelbezogene Typen: S.m.G. vom Typ Drajna 1—4; S.m.G. von unbestimmbarem Typ); F. *Sicheln unbestimmbarer Form*. Wir haben hier alle Sichelformen-Typen und -varianten *in extenso* vorgelegt, um die ausnehmend genaue Katalogisierungs- und Systematisierungsarbeit einer Gesamtheit von (bis zu jenem Zeitpunkt) 3413 Sichern ins rechte Licht zu rücken; darin besteht übrigens auch die Nützlichkeit des Buches: jede Neuentdeckung findet mit Leichtigkeit — zumindest vom typologischen Gesichtspunkt — ihren Platz in der Menge gleicher Objekte vom Gebiet Rumäniens und der Nachbargebiete. Nach dem Schema der *PBF* hat jedes wichtigere Kapitel am Ende kurze Schlußfolgerungen über Funktion, Zeitstellung und Verbreitung der betreffenden Gattung, wobei Abstufungen in Typen und Varianten überall dort gemacht wurden, wo schlüssige Angaben vorhanden waren. Sind wir uns der Schwierigkeit des hier unternommenen Werkes wohl bewußt, so glauben wir doch, daß ein wichtiges Problem nicht hätte außerachtgelassen werden dürfen, nämlich größere Vorsicht bei Benennung der Typen und Varianten, damit sie sich nur im Notfall wiederholen. So sind Constanta-Pallas, Spálnaca I und II, Cenadu Mare, Gușterița u.a. Benennungen, deren wiederholte Anwendung für verschiedene Typen und Varianten hätte vermieden werden müssen; Verwechslungen werden nicht ausbleiben, umsomehr, als die Unterschiede sehr häufig minimal sind. Eine andere Bemerkung bezieht sich auf die Typen-Tafeln (1—17) und die Tabellen im Text (Abb. 1—2), die dem interessierten Leser die Arbeit sehr erleichtern. Vielleicht wäre aber eine engere Wechselbeziehung zwischen den Varianten einerseits und der Anzahl von den, jeder Variante zugehörigen Exemplaren andererseits nötig gewesen: größere Häufigkeit, geringere Häufigkeit, Einzelstücke scheint uns zu allgemein und sagt zuwenig aus, besonders weil für die beiden ersteren Kategorien nicht erklärt wird, wieviel sie im Einzelfall mengenmäßig darstellen. Es scheint uns durchaus nicht dasselbe, wenn z.B. auf S. 71 (vgl. Abb. 2) „größere Häufigkeit“ sowohl für die Hakensicheln vom Typ Micăsasa — Drajna 1 (253 Stück) als auch für die vom Typ Mociu (20 Stück) angegeben wurde. Auch ist aus den Tabellen nicht ersichtlich, ob sich die Angabe „vereinzelt“ auf einen einzigen Fund, der aber mehrere gleichartige Sichern enthalten kann, bezieht oder auf ein einziges Exemplar.

Auf die Bearbeitung der Sichern folgt im zweiten Teil des Buches das Corpus der Bronzehorte aus Rumänien; das Werk war, wie wir aus der Einleitung des Bandes *Depozitele de bronzuri din România* erfahren, im Laufe des Jahres 1972 beendet worden. Auch im *PBF*-Band hat die Einleitung eine Doppelrolle: als Vorwort, in dem der behandelte Gegenstand und die Arbeitsmethode vorgelegt werden, sowie als Geschichte der Forschungen einschließlich den gegenwärtigen Stand unserer Kenntnisse. Es sei auch auf einen Unterschied hingewiesen: das diesmal angewandte chronologische System ist dasjenige von Müller-Karpe, nicht das von Reinecke; so werden die Sichern wie auch die Bronzehorte nach der Einteilung in Alt-, Mittel-, Jung- und Spätbronzezeit studiert, wobei auf die beiden letzteren, jede mit drei Unterabteilungen, besonderes Gewicht gelegt wird. Der in Rumänien veröffentlichte Band ist — in einem

gewissen Sinne — reicher an Material als der in Deutschland herausgegebene, was wohl dem Umstand zuzuschreiben ist, daß der letztere früher fertiggestellt und nur später gedruckt worden ist. Mit Ausnahme der frühen (mittelbronzezeitlichen) und späteren (Ha C—D) Funde, die von aller Anfang an gar nicht in die Liste aufgenommen worden waren, gibt es noch fast 30 Horte, die in der deutschen Ausgabe nicht erscheinen, einige, weil sie erst später entdeckt oder gemeldet wurden, andere aber, weil sie in dem ungeheueren Material, das der Verfasser zu bewältigen hatte, einfach übersehen worden waren. Damit ist aber nicht gesagt, daß ein Archäologe der Bronzezeit auf den PBF-Band verzichten kann: dieser enthält häufig vollständiger und unter besseren graphischen Bedingungen veröffentlichte Horte, was in einem Wissenszweig nicht zu verachten ist, in dem das Bildmaterial so große Bedeutung hat. Bedauerlich nur, daß eine ganze Reihe der wichtigsten Fundstücke nicht nach den Originalen, die dem Verfasser zum größten Teil zur Verfügung standen, gezeichnet wurden. Auch zeigen verhältnismäßig viele, nach älteren Veröffentlichungen kodierte Fundgegenstände ziemlich große Unterschiede, Zugaben von Profilen, Querschnitten usw. Hat der Verfasser die Gegenstände gesehen und neu gezeichnet, sehen wir den Grund nicht ein, warum er angab: „nach...“; hat er sie aber; tatsächlich „nach...“ wiedergegeben, so mußten diese Zeichnungen, glauben wir, eine genaue Kopie nach der als Modell gewählten Veröffentlichung sein.

Wenn auch die PBF-Reihe natürlich in erster Linie die Veröffentlichung von Bronzegegenständen verfolgt, haben wir doch bei beiden Bänden erwartet, daß auch die Goldhorte vorgelegt würden; diese hätten nicht viel Platz eingenommen, aber eine ganze Reihe von bedeutsamen Betrachtungen archäologischer, sozialer, wirtschaftlicher und geistiger Natur ermöglicht. Unsere Erwartung war auch dadurch berechtigt, daß viele gemischte (Bronze + Gold) Horte zur Gänze veröffentlicht sind, was — unserer Ansicht nach — bedeutet, daß die Arbeit bereits teilweise geleistet war. Hätte man das Verhältnis von Edelmetall in der Gesamtheit der Metallurgie erwogen, so hätte man festgestellt, welche Typen sich in Bronze und in Gold wiederholen, wie die Verbreitung von Edelmetall-Horten in Rumänien ist und hätte man noch andere, manchmal anscheinend unbedeutende Einzelheiten herangezogen, so wäre man vielleicht zu einem tieferen Verständnis der Metallurgie der bronzezeitlichen Horte gelangt. Hatte Amália Mozsolics diese Wechselbeziehung in gewissem Maße schon durchgeführt, so hätte der Versuch von einer neuen Ausgangslinie wieder unternommen werden müssen, denn der letzte Band der ungarischen Archäologin ist 1973 erschienen und seither blieben weder die Entdeckungen, noch die Fachliteratur stehen. Dazu sei nebenbei erwähnt, daß zur Ergänzung der Karten die von V.A. Dergačev in Kišinev 1973 und 1975 veröffentlichten Bücher von großem Nutzen gewesen wären; sie hätten (zumindest in der rumänischen Ausgabe) ein tieferes Verständnis der Beziehungen zwischen dem metallverarbeitenden Zentrum im Kaukasus und dem Gebiete Rumäniens vermitteln können, um nur eine Seite des Problems aufzuzeigen.

Bleiben gewisse, den *Depozitele de bronzuri din România* gemachte Einwendungen (*ActaMN*, 15, 1978, 688—689) auch für den PBF-Band

gültig, so darf andererseits das Lob nicht zurückstehen. In den beiden einander ergänzenden Bänden findet der Fachmann ein, manchmal durch seine Reichhaltigkeit, aber auch durch Fleiß, Genauigkeit, Vielfalt und Gewissenhaftigkeit bei Zusammenstellung des Stoffs und der Literatur überwältigendes Material, das mit seltener Ausdauer gesammelt wurde. Am Ende dieses archäologischen Marathons gelangt derjenige, der sich mit der Bronzezeit beschäftigen will, in den Besitz eines fruchtbaren Terrains zur wissenschaftlichen Forschung, deren Ergebnisse von verschiedenen Gesichtswinkeln, begonnen von den rein technischen bis zu dem des Nachsinnens über die Rolle der Epoche in der historischen Entwicklung Rumäniens, ausgewertet werden könnten. Unsere Dankbarkeit gegenüber dem, der eine derartig schwierige, stellenweise undankbare Aufgabe auf sich genommen hat, ist selbstverständlich groß, besonders wenn man bedenkt, daß ihr Verwirklicher nicht in einem der Forschungszentren Siebenbürgens arbeitet, von wo ja die meisten Funde stammen. Obgleich es unter dem Eindruck des Augenblicks nicht immer leicht (und auch nicht angezeigt) ist, ein Werturteil abzugeben, glauben wir doch, daß hier eine bleibende Leistung der zeitgenössischen rumänischen Archäologie vorliegt, die eben in einem Moment erschien, da eine derartige Veröffentlichung so überaus notwendig war. Gewiß werden, je mehr Forscher durch längere Zeit mit dem Band arbeiten, sie noch Fehler, Versehen, Lücken ernsterer oder weniger ernster Art entdecken und kritisieren; was uns aber äußerst wichtig erscheint, ist der Umstand, daß wir von nun an — und dies sagen wir ohne einen Schatten von Ironie — etwas zum kritisieren haben, denn eine große Lücke wurde nun bestens geschlossen. Daß einer der Bände in deutscher Sprache, in der bekannten Reihe *Prähistorische Bronzefunde*, veröffentlicht wurde, trägt zu einer besseren Kenntnis eines Teils des archäologischen Fundguts Rumäniens in der Welt bei. Dieses Beispiel einer Zusammenarbeit, die von Al. Vulpe begonnen wurde, sollte befolgt und noch erweitert werden.

TUDOR SOROCEANU

Studien zur Lausitzer Kultur. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, CCCLII, Prace archeologiczne, zeszyt 18, redaktor tomu M. Gedl. Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 1974, 182 p. cu numeroase figuri în text.

Marele complex cultural, care e de fapt cultura Lausitz, a devenit în fapt un fel de „stat în stat“, în cadrul epocii bronzului. Simpozioane, conferințe, volume consacrate în general culturii sau doar unor aspecte speciale ale ei dovedesc importanța cercetării și faptul că cei interesați sînt conștienți de această importanță. Iată contextul apariției volumului de față, care înmănunchiază cîteva studii tratînd unele probleme ale fenomenului Lausitz sau chiar aspecte colaterale, dar legate de evoluția lui.

Primul studiu aparține lui Marek Gedl, coordonatorului volumului; se intitulează *Anfänge der Lausitzer Kultur*, pp. 7—56, și are ca subiect ansamblul problemelor referitoare la începutul culturii Lausitz. Autorul parcurge amănunțit păreriile celor care s-au ocupat în special de geneza culturii, constatînd că în ultimii ani s-a produs o schimbare notabilă: față de vechea concepție, care sublinia nașterea culturii într-un singur centru, de unde prin migrații succesive a ocupat o zonă mult mai mare, noile teorii susțin că, de la bun început, fenomenul Lausitz nu reprezenta o unitate. Studiul problemei e grupat apoi geografic: Silezia, Slovacia de nord-vest, Saxonia de est, Oberlausitz, Pomerania, în cadrul fiecărei zone discutîndu-se amănunțit ceramica, obiectele de metal, riturile și ritualurile funerare, felul de a construi etc. Cîteva chestiuni referitoare la cultura Trzciniec (existența grupelor Lubna și Konstantynów) și la grupa Tarnobrzeg încheie articolul.

Cercetările de la Maszkowice prilejuiesc Mariei Cabalska, *Die Problematik der ältesten, mit Buckelornamenten verzierten Keramik aus dem Gebiete Kleinpolens, unter Berücksichtigung des Materials aus Maszkowice, Kreis Novi Sącz*, 57—92, pe lângă descrierea amănunțită a săpăturilor și pe cea a materialului ceramic (oale, străchini, amfore, ulcioare, vase mici, pahare, toate cu stilul lor de ornamentare). Atenția se concentrează asupra așa-numitului *Spiralbuckelornament*, oare e și unul din elementele caracteristice complexului Otomani-Füzesabony.

Renata Kiszka e prezentă cu un articol masiv, *Chronologie der Nadeln in der Frühphase der Lausitzer Kultur*, 93—144, care, pe baza unui substanțial material, contribuie din plin la lămurirea cronologiei acelor din perioada timpurie a culturii Lausitz. Cele șaisprezece tipuri stabilite sînt studiate fiecare aparte, făcîndu-se considerații tipologice și cronologice dintre cele mai prețioase. La urmă sînt stabilite trei etape de evoluție a acelor din cultura Lausitz timpurie: 1. Sfîrșitul fazei Montelius II și începutul celei de-a III-a; 2. Tot restul perioadei a III-a; 3. Perioada a IV-a.

Cu caracter mai mult antropologic, articolul Barbarei Bugajska, *Untersuchung der Struktur der Population in der Tarnobrzeg-Gruppe*, 145—160, este un aprofundat studiu demografic despre o parte din comunitățile culturii Lausitz. El se bazează, în mod firesc, pe examinarea cimitirelor, în cazul de față a celor de la Bachórz-Chodorówka, Knapy, Mokrzeszów și Trzesówka. Cele cîteva sute de morminte dau indicii de mare folos pentru stabilirea unor medii de vîrstă, a bolilor de care au suferit indivizii și pentru tragerea unor concluzii cu caracter de demografie preistorică.

Volumul se încheie cu studiul lui Jan Chochorowski, *Bemerkungen über die Chronologie der Pfeilspitzen skythischen Typs im Nordteil von Mitteleuropa*, 161—182, care schițează un tablou al pătrunderii sciților spre centrul Europei, în contact cu populațiile întîlnite, în cazul nostru, diverse triburi Lausitz.

Studien zu südpolnischen Wehranlagen. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, CCCCXXIV, Prace archeologiczne, zeszyt 23, redaktor tomu: Marek Gedl, Warszawa — Kraków, 1976, 103 p., cu numeroase figuri în text.

Fascicolul e constituit din cinci articole de diferite dimensiuni, privind aşezările întărite din sudul Poloniei. Prin conţinutul lor, ele se împart în două grupe: cele care se ocupă de aşezările întărite ale culturii Lausitz şi cele care tratează problematica cetăţilor medievale timpurii. Din prima grupă fac parte următoarele studii: Marek Gedl, *Burgen und Höhengiedlungen der Lausitzer Kultur in Klempolen*, 7—40; Maria Cabalska, *Wehrsiedlung und Burg der Lausitzer Kultur in Maszkowice*, 41—62; Jan Chochorowski, *Burgen der Lausitzer Kultur in Oberschlesien*, 63—80, iar din cea de-a doua Michał Parczewski, *Frühmittelalterliche Burgen in der Hochebene Głubczyce*, 81—96 Barbara Gedl, *Erforschung der mittelalterlichen Wehranlagen im nördlichen Teil des schlesisch-klempolnischen Grenzgebietes*, 97—103.

Studiul lui Marek Gedl cuprinde şase capitole: istoricul cercetărilor şi expunerea problemelor legate de cele 53 de cetăţi şi aşezări situate pe înălţimi din Polonia de sud; gruparea de pe valea Dunajec; gruparea din partea de vest a Carpaţilor; gruparea din podişul Kraków-Czstochowa; gruparea din partea estică a Carpaţilor; concluzii. La capătul acestei analize, autorul exprimă câteva opinii, care sînt şi caracteristici ale culturii în zona luată în considerare şi ele pot fi rezumate astfel: dezvoltarea burgurilor culturii Lausitz în partea de vest a Poloniei Mici are un alt caracter decît în restul teritoriilor ocupate de aceeaşi cultură; începutul construirii cetăţilor şi a întăriturilor pe aşezările de înălţime (locuite ca atare de mai înainte) poate fi plasat în faza tîrzie a culturii (Hallstatt D — început de Latène), la acest lucru contribuind şi nesiguranţa provocată de pătrunderea sciţilor; această perioadă constituie, totuşi, o perioadă de avînt economic, legat mai ales de exploatarea ocnelor de sare din regiune; teritoriile avute în vedere în studiul de faţă nu au fost atinse de cultura pomeraniană, evoluţia continuînd pînă în Latène, cînd (abia în faza Latène C) se constată contacte cu celţii.

Maria Cabalska prezintă rezultatele săpăturilor din aşezarea de la Maszkowice. Aici au fost descoperite două faze de locuire: una mai timpurie (culturile Otomani şi Piliny) şi una mai tîrzie, legată de purtătorii culturii Lausitz dintr-o etapă mai recentă. Întemeierea aşezării de la Maszkowice nu poate fi legată de cultura Puchow, negăsindu-se pînă acum elemente caracteristice acesteia. Cauzele sfîrşitului rămîn necunoscute şi putem fi siguri doar de faptul că nu a fost un sfîrşit prin incendiu.

Jan Chochorowski discută problema burgurilor culturii Lausitz din Silezia Superioară, îndeosebi în legătură cu cetatea de la Lubowice şi a grupului de populaţii Lausitz din jurul ei. Sînt tratate şi chestiuni de construcţie, cronologie, economie, conjunctură politică, fără însă a se intra în amănunte.

TUDOR SOROCEANU

OPPIDA: THE BEGINNINGS OF URBANISATION IN BARBARIAN EUROPE. Papers presented to a Conference at Oxford, October 1975, editat de *Barry Cunliffe* și *Trevor Rowley*, apărută în seria binecunoscută: *British Archaeological Reports*, Supplementary Series ii, f. 1., 1976; ediție rotaprintată, cu 121 figuri în text și 3 planșe.

Volumul conține o serie de studii valoroase prezentate cu ocazia conferinței internaționale de la Oxford, organizată în luna octombrie 1975.

Între autorii volumului sînt reprezentați cercetătorii cei mai de seamă ai problemei fenomenului de urbanizare în amurgul epocii societății primitive pe teritoriul Europei temperate, problemă urmărită, în special, în vastele zone ale Europei de vest și a celei centrale. În rîndul acestora trebuie amintit *John Collis*, de la Departamentul de istorie antică al Universității din Sheffield — Marea Britanie, *Colin C. Haselgrove*, membru al Trinity College-ului de la Cambridge — Anglia, *Éva F. Petres*, de la István-király Múzeum din Székesfehérvár — R. P. Ungară, *Jiří Břen*, din partea Muzeului Național din R. S. Cehoslovacă, *Daphne Nash*, asistentă-custode la Heberden Coin Room, Ashmolean Museum, Oxford — Anglia, *B. Cunliffe*, profesor de arheologie europeană la Institutul de arheologie din orașul Oxford — Marea Britanie, *Jeffrey May* de la Departamentul Studiilor clasice și arheologice din cadrul Universității de la Nottingham — Anglia, *Warwick Rodwell*, directorul GRAAGS din orașul Bristol — Marea Britanie, precum și *Trevor Rowley*, profesor particular în arheologie la Departamentul de Studii externe din Oxford — Anglia.

Studiul lui J. Collis, cu caracter general, intitulat: „*Town and Market in Iron Age Europe*“ (Oraș și tîrg în Europa epocii de fier, p. 3—23, 13 fig.) se ocupă cu problema extrem de interesantă a orașelor și tîrgurilor din Europa temperată a vîrstei fierului. După o prezentare în ansamblu a chestiunii, autorul analizează originea orașelor, începutul procesului de urbanizare fixîndu-l în secolul al VI-lea î.e.n., în anumite zone ale Franței și Germaniei (Mont Lassois, Heuneburg), așezările de aici prezentînd caracteristici urbane. În perioada Latène-ului mijlociu procesul se extinde treptat din punct de vedere dimensional, suprafața unor astfel de așezări tinzînd spre caracteristicile unei așezări urbane.

Cultura materială a Latène-ului este numită drept o cultură de tip deja oppidan. Între aceste așezări putem aminti pe cele mai faimoase: *Bibracte* (Mont Beuvray) și *Alesia* (Alise-Ste-Reine), pomenite

și de C. Iulius Caesar în „Comentariile“ lui, cu termenul latin *oppidum*. După această schemă cronologică, autorul prezintă continuitatea procesului nu numai pe teritoriul Galliei, ci și în sudul Insulei britanice, precum și pe teritoriul Europei de mijloc [se referă la teritoriul Republicii Austria, precum și al R. S. Cehoslovace, amintind, între altele: Hrazany, Závist, Kempten (*Cambodunum*), Manching etc.].

După o scurtă, dar frapantă caracterizare a acestor așezări, caracterizare care folosește și cunoștințele interdisciplinare, mai ales cu caracter geografic, autorul trece la prezentarea sumară a „industrii“ (desigur primitive) de tip manufacturier, din diferite așezări urbane, între care Manching și Staré Hradisko din Boemia. În aceste centre se dezvoltă manufacturile de ceramică, de sticlă, bronz, fier etc. Dezvoltarea acestor „industrii“, cum le denumeste autorul, se conturează deja în Latène-ul de mijloc, dar o adevărată centralizare și intensificare a producției se poate observa în perioada Latène-ului C. Singura „industrie“ în care se poate constata o oarecare revoluție este producția fierului. În cursul acestei perioade făurarii din Europa centrală produc un oțel moale, oțel care este superior oțelului contemporan din zona Mării Mediterane, ba chiar și celui din secolul al II-lea e.n., fierul din *Noricum* fiind foarte recomandat de Pliniu. Dintre produsele cele mai fine se pot, totuși, aminti spadele luate prin sudare la cald, prin ciocănire, originare din Elveția. În Latène-ul târziu fierul era un metal comun și apărea în cantități apreciabile în numeroase așezări.

În partea următoare a lucrării se vorbește de comerțul exterior. Se constată că pe durata Latène-ului mijlociu exista un hiatus în ce privește vehicularea bunurilor din lumea clasică în Europa temperată. La sfârșitul acestei perioade contactele „comerciale“ se reinnoiesc și în Latène-ul târziu ating proporții masive. Acest lucru se vede cel mai elocvent în legătură cu vinul de origine italică. Cantități mari de fragmente de amfore au fost descoperite, începând din sudul Franței spre nord și vest, pe valea râurilor Rhône, Saône și Loire. Ele sînt prezente însă și în partea centrală a văii Rinului, a râului Moselle, ba chiar și în Masivul Central. Așezarea predecesoară actualului oraș Toulouse era un adevărat antrepozit, în drumul Carcassone-Garonne. Pe cînd amforele sînt relativ comune în așezările Gironde-ului, ele sînt prezente numai sporadic în Normandia și în Britannia.

Marfa „campaniană“, lucioasă, are aproape aceeași arie de răspîndire ca și amforele, dar într-o cantitate mult mai mică. Ambele feluri de ceramică sînt destul de rare în descoperirile din Europa centrală, datorită — după toate probabilitățile — greutatea lor de transport prin pasurile Alpilor. Vasele de bronz, legate de consumul vinului, păstrate în întregime sau fragmentare, nu sînt neobișnuite în așezările din Cehia, cum este Stradonice, prezența lor fiind semnalată în Germania de nord, Scandinavia, precum și în Britannia.

În Austria, pe Magdalensberg, a existat o enclavă a negustorilor italici care au făcut comerț, în special cu piese de fier, cum ar fi ulcioare, străchini, inele, seceri etc. Activitatea „comercială“ are loc nu numai cu Italia, ci și cu Mauretania din Africa de nord, monedele mauretane fiind răspîndite în Europa temperată începînd de la Mont Beuvry, din Franța,

și pînă la Stradonice în Boemia. Grafitti de la Magdalensberg datează din perioada lui Augustus Octavianus, dar fără îndoială reflectă o activitate mai timpurie, din secolul I î.e.n.

În ce privește „comerțul” interior, mai există anumite dificultăți în urmărirea schimburilor interzonale, fapt care rezultă din relativa omogenitate a culturii materiale (tipurile de fibule, bronzurile, ceramica pictată), cu toate că această omogenitate însăși reflectă relațiile strînse legate de dezvoltarea întregii arii.

Pentru a ușura „comerțul”, începînd din Latène-ul mijlociu, în Europa centrală începe baterea monedei, și anume a unor serii de monede de mare valoare, din aur și argint.

În Latène-ul tîrziu apar monede de o valoare mai scăzută, cu un conținut minim de argint, monede de bronz sau de potin. (Este clar că aceste monede nu au funcția ce o îndeplinesc în epoca contemporană).

Monedele cu o valoare ridicată apar frecvent în așezările mari și ele trebuie puse în legătură cu activitatea „comercială”. Locul tîrgului (respectiv tîrgul) începe a-și contura trăsăturile unui oraș roman, cu toate că apariția timpurie a acestuia în Europa temperată nu este cunoscută.

Așezările urbane din secolele II—I î.e.n. apar într-o vastă zonă, începînd din Britannia de sud-est pînă în Slovacia, dar ele lipsesc din Cimpia nord-europeană și din Scandinavia. Inovațiile de o importanță majoră ale acestei perioade au o largă răspîndire în așezările urbane, ceea ce a solicitat o rețea de „comerț” extensiv, pentru sprijinirea populației.

În studiul său intitulat „*External Trade as a Stimulus to Urbanisation*” (Comerțul exterior ca un stimulator al urbanizației, p. 25—49, cu o figură), C. C. Haselgrove ajunge la concluzia că începuturile urbanizației își au rădăcinile în epoca preistorică, fenomenul deci, în fond, este și o problemă de caracter preistoric, avînd rădăcinile în sistemul social și economic preroman. În studierea procesului de urbanizare trebuie folosite și rezultatele altor discipline, cum sînt, de pildă, geografia și antropologia. La fel, pentru explicarea completă a fenomenului arheologic, nu este destul să se demonstreze similitudinea aparentă între procesele care au loc în perioada preistorică și acelea care apar în contextul unor societăți mult mai recente, ci este de stabilit mecanismul actual prin care asemenea schimbări sociale și economice pot fi extrapolate în preistorie (cum ar fi urbanizarea) și că aceste schimbări sînt rezultatul unor procese, cum ar fi „comerțul” exterior, de exemplu.

Studiul foarte interesant al lui Éva Petres, intitulat „*The Late Pre-Roman Age in Hungary with special reference to Oppida*” (Perioada tîrzie pre-romană în Ungaria, cu specială privire la oppida, p. 51—80, 18 fig., 4 foto) se ocupă cu problema *oppidum*-urilor celților de răsărit. Înainte de toate, autoarea creionează un tablou veridic asupra fondului de civilizație și istorie de la care a pornit dezvoltarea. Dezvoltarea din Latène-ul tîrziu, atît în ceea ce privește Ungaria de nord, cît și părțile ei răsăritene, a fost determinată de componente puternice răsăritene: coexistența populației băștinașe prescitică cu grupuri de populație cel-

tică, din care a rezultat un grup etnic de un caracter specific local. Ambele teritorii, afectate puternic de expansiunea dacică, aveau, în perioada preromană târzie, o cu totul altă dezvoltare în comparație cu teritoriile transdanubiene (este vorba de Ungaria de vest).

În părțile următoare, Éva Petres își concentrează analiza asupra acestui din urmă teritoriu, demarcarea fiind motivată prin istoria mai recentă a acestei regiuni, cu alte cuvinte împreună cu zonele adiacente ale Iugoslaviei și Austriei: partea cea mai mare a viitoarei provincii romane Pannonia, a cărei dezvoltare urbană se poate compara, prin antecedentele celtice, cu continuitatea din epoca romană.

Studiul se bazează pe cele mai diferite elemente. Ilustrațiile cu caracter istoric sînt furnizate de rezultatele istoriografiei vechi maghiare, iar săpăturile arheologice, precum și cercetările de topografie arheologică, o ajută în schițarea aspectelor istorice ale așezărilor.

După o prezentare succintă a procesului de așezare a diferitelor triburi celtice — în linii mari — pe teritoriul viitoarei provincii Pannonia, problemă în care toți cercetătorii maghiari au căzut de acord, autoarea trece la descrierea sumară, dar precisă, a așezărilor fortificate care se grupează în patru unități distincte: 1) centrul, în apropierea lacului Balaton; 2) colțul de nord-est al regiunii transdanubiene (în așa-zisul cot al Dunării); 3) împrejurimile lacului Fertő; 4) împrejurimile masivului mic, insular, al Munților Mecsek. Așezările fortificate ale scordiscilor mari, situate între riurile Drava și Sava, în apropierea cursului inferior al acestora, fac parte dintr-un grup aparte. (Menționăm că sînt foarte grăitoare cele 18 figuri, reprezentînd, în majoritatea lor, planurile așezărilor respective, completate cu unele planuri de locuințe, ba chiar cu unele modele de reconstituiri de locuințe).

O trăsătură comună a acestor așezări fortificate este constatarea că, în majoritate covârșitoare, ele au fost construite la mijlocul secolului I î.e.n., cu excepția uneia singură, re folosind așezări întărite din intervalul de timp Bronz D — Hallstatt C. În anumite așezări din sudul teritoriului (Szalacska, Regöly, Dunaszekcső) apar, sporadic, și materiale mai timpurii, chiar monede, constatare care sugerează folosirea lor mai timpurie, începînd din Latène-ul timpuriu.

Așezările fortificate din cotul Dunării: Esztergom, Budapest, Százhalombatta, aparțin teritoriului tribal al *eravisci*-lor, pe cînd cele de la Regöly, Nagyberki, Szalacska, Băta, Dunaszekcső, precum și cele cunoscute din valea riului Kapos, foarte probabil au fost în posesia tribului *Hercuniates*. Așezările întărite din vestul teritoriului indică teritoriul tribal al *boii*-lor, mult restrîns cu timpul din cauza expediției militare dacice, condusă de Burebista.

În ce privește așezările fortificate ale *scordisci*-lor, precum și aria recentelor orașe romane, ele, în egală măsură, au fost construite pe unele terasamente preistorice.

Aceste stațiuni au fost populate cu cîțiva zeci de ani mai de vreme decît cele din Transdanubia, fiind vorba despre zorii secolului I î.e.n.

În așezarea de la Židovar (Zsidóvár), de pe malul nordic al Dunării (în Banatul iugoslav), descoperirile indică o puternică influență dacică, începînd cam de la mijlocul secolului I î.e.n., datorită, înainte de toate,

apropierii nemijlocite a dacilor, iar mai târziu includerii în sfera lor de putere.

Așezările fortificate, împreună cu teritoriile lor — viitoarea provincie Pannonia — întrunesc atât din punct de vedere cronologic, cât și etnic, toate criteriile unui *oppidum*.

Independent de faptul că întemeierea acestor *oppida* se datorește unor motive istorice sau strategice, multe dintre ele puteau funcționa, în urma noii reglementări și consolidări, ca unități economice, politice și organizatorice, tot așa cum noua formă instituțională a fost determinată de cerințele economice ale perioadei.

În cazul așezărilor de la Szalacska, Regöly și Velemszentvid caracterul lor „industrial“ este dincolo de orice dubiu. Alte centre, ca Esztergom, se pot considera ca un *oppidum* înconjurat de o concentrație de tip agricol. Iarăși altele, ca Tihany, Balatonföldvár, aveau, desigur, un rol strategic. Centrele economice, mai mult sau mai puțin, s-au dezvoltat în concordanță cu diviziunile tribale; monetăria locală, „barbară“, a „aprovizionat“ cu precădere teritoriul tribal, în așa fel încît o monetărie a unui *oppidum* indică și un centru tribal. *Oppidum*-urile târzii celtice se pot considera ca orașe, avînd legături nemijlocite, în cele mai multe cazuri, cu orașele perioadei următoare, cea romană, fiind integrate în așezarea romană care le urmează. În aceste *oppida* se poate observa — fără îndoială — o continuitate nemijlocită între cele două perioade. După momentul cuceririi unele centre importante decad, interesele militare, economice, politice și de altă natură, romane, avînd cu totul alt caracter.

Studiul remarcabil al lui J. Břeň, care are titlul „*Earliest Settlements with Urban Character in Central Europe*“ (Așezările cele mai timpurii cu caracter urban din Europa centrală, p. 81—94, 5 fig.), conține o serie de observații și idei foarte importante în legătură cu problema în cauză. Autorul precizează, de la bun început, că în literatura arheologică cehoslovacă *oppidum*-urile celtice deseori sînt pomenite ca „orașele noastre cele mai timpurii“. Sub termenul tehnic de *oppida* celtice se înțelege grupul așezărilor fortificate, originare de la sfîrșitul secolului II î.e.n. (este vorba de cele mai timpurii), a căror fază principală de locuire este datată în secolul I î.e.n. Folosirea lor se încheie, în majoritatea cazurilor, cam pe la începutul mileniului I e.n., existînd însă și cîteva excepții, mai ales în ce privește cele din Slovacia. *Oppidum*-urile au fost centre economice, ale vieții culturale și politice, și au avut o serie de trăsături tipice celor mai vechi orașe. În primul rînd, ele au reprezentat centre ale unor meșteșuguri, dintre care multe (ca metalurgia, confecționarea ceramicii, manufactura de sticlă și de email) au ajuns la un nivel relativ înalt al perfecționării și gustului. *Oppidum*-urile au fost deci focarele „comerțului“ pe mari distanțe, în care schimbul materialelor brute, prețioase, ca chihlimbarul, a unor produse, ca vinul, și a vaselor de metal jucau un rol important, acest „comerț“ bazîndu-se, în parte, deja pe circulația monetară. Manufactura, precum și „comerțul“, presupun, în mod inevitabil, o stratificare complicată a societății.

Acest subiect a fost dezbătut în multe publicații, atât în Cehoslovacia, cât și în afara acestei țări, el fiind studiat nu numai de arheologi,

ci și de istorici, numismați, juriști și oameni de știință de alte specialități. Problemele specifice includ, pe lângă alte laturi, întrebarea: începînd de cînd *oppidum*-urile celtice pot fi interpretate ca centre de caracter urban? Unii învățați asociază termenul de *oraș* numai cu orașul medieval sau, în cel mai bun caz, cu orașele societății grecești sau celei romane. Folosind acest criteriu, ei refuză să atribuie un caracter urban acestor *oppida*. Autorul studiului în discuție consideră — după opinia noastră, pe bună dreptate — că rațiunea acestei aserțiuni este incorectă, deoarece orașul, ca fenomen social și istoric, este supus unor dezvoltări specifice; o așezare preistorică nu se poate aprecia după criteriile care sînt valabile pentru societatea clasică sau cea medievală. Mulți juriști și numeroși istorici înclină să atribuie un caracter urban numai acelor așezări în care un anumit sistem legal poate fi atestat prin documente scrise. Toți aceștia procedează conform aceluia principiu după care nici un oraș nu poate exista fără vreun document care să cuprindă o serie de norme. În acest caz însă, termenul de „oraș” s-ar limita numai la acele perioade ale dezvoltării sociale care au documente scrise. Autorul este convins că lungă epocă de dezvoltare a societății preistorice, al cărei sistem legislațional nu se poate documenta în detalii prin izvoare arheologice, nu se poate trece cu vederea. Apariția unui astfel de sistem este consecința naturală a unei diferențieri sociale complicate.

Centrele fortificate de manufactură și de schimb de mărfuri, care, în general, sînt considerate și ca centre culturale și politice, reprezintă o arie naturală, în care se constituie relații sociale și juridice. Fortificarea *oppidum*-urilor este frecventă, dar nu totdeauna este convingător justificat, dacă erau sau nu îndreptate numai împotriva unor inamici din afară. Această necesitate apare însă ca rezultat al unei dezvoltări social-economice complicate. Ea demonstrează nevoia de a proteja o anumită pătură socială, precum și averea sa dobîndită. Autorul este conștient de faptul că problema nu este demonstrarea sistemului juridic, ci, mai degrabă, elucidarea detaliată a relațiilor sociale din interiorul *oppidum*-urilor. Izvoarele arheologice, în sine, nu pot dovedi existența unui sistem juridic, dar pot răspunde cu claritate referitor la situația economică în care se dezvoltă societatea și în care citeva fenomene nu sînt numai probabile, ci inevitabile. Autorul este de părere că, similar celor din cadrul societății feudale sau clasice, așezările urbane existau și în societatea preistorică. Importanța și funcția unor astfel de așezări a determinat caracterul lor urban, nu numai pentru societatea existentă, ci și pentru dezvoltarea lor viitoare.

În ce privește *oppidum*-urile celtice, putem să trimitem la „Comentariile” lui C. Iulius Caesar, care ne sînt de mare ajutor, deoarece au fost scrise de un autor posedînd o cunoaștere de primă mînă despre ținutul helveților. Caesar scria: „... *Oppida sua omnia numero ad XII, vicos ad CCCC, reliqua privata aedificia incendunt*...” În această propoziție Caesar a consemnat cît se poate de limpede ierarhia așezărilor. În primul rînd sînt *oppida*, apoi *vici*, după aceea *privata aedificia*. Pare neîndoielnic faptul că Iulius Caesar a descris *oppida* din Gallia în termenii pe care-i cunoștea din Italia, deoarece el nu intră în nici un fel de detalii și speră ca vorbele sale să-i fie „familiare” cititorului italic. Este, dease-

menea, bine știut că pentru aceleași *oppida* Caesar folosește ambii termeni: *oppidum* și *urbs*. În lumina acestor fapte, unele *oppida* celtice de pe teritoriul cehoslovac pot fi considerate orașe preistorice, îndeosebi dacă comparăm culturile materiale, aproape identice, de la *Bi-bracte* din Franța, spre ex., și Stradonice în Boemia.

În continuare, autorul prezintă sumar *oppidum*-urile cunoscute actualmente în Cehoslovacia, textul referitor la acestea fiind completat cu mai multe hărți, planuri de așezări și planuri de săpături foarte instructive, dînd, totodată (cu cele sigure și cu cele mai puțin sigure), un total de 19. Majoritatea lor se află pe teritoriul fostei țări a *boii*-lor (*Boio-haemium* > Boemia); mult mai puține se cunosc de pe teritoriul Moraviei, în timp ce de pe teritoriul Slovaciei nu sînt semnalate decît două, nesigure. Ar fi foarte interesantă prezentarea mai detaliată și a diferitelor rezultate, dar, din lipsă de spațiu, ne mulțumim doar cu o scurtă informare asupra caracteristicilor urbane ale *oppidum*-urilor din R.S. Cehoslovacă:

1) Amplasarea lor nu este la voia întîmplării, ci ele stau în legătură nemijlocită cu unele depozite de materiale brute, cum ar fi mine-reurile feroase (Stradonice, Třísov, Staré Hradisko) și neferoase (Hradiště Závist — aur)¹ sau la intersecțiile unor rute principale de schimb. *Oppida* din Boemia au fost întemeiate, în mare parte, de-a lungul drumului comercial care urma valea riului Vltava. Amplasarea *oppidum*-urilor celtice din Boemia este destul de uniformă, în sensul că partea centrală a așezării e situată într-o vale flancată din două părți de înălțimi, de așazisele *akropoleis*. O trăsătură caracteristică a *oppidum*-urilor celtice este amenajarea artificială a interiorului în terase, cu gîndul de a obține maximumul de spațiu orizontal, necesar ridicării unor construcții particulare.

În cele ce urmează, autorul se ocupă de problema fortificațiilor și a elementelor de fortificații, de planul proiectat al părții interioare a așezării — „cartierele orășenești” —, de aranjarea clădirilor în interiorul *oppidum*-ului, de manufacturi, comerț la mare distanță, și sistemul „administrativ”.

În vreme ce studiile prezentate în rîndurile de mai sus au fost expuse mai pe larg, deoarece au un caracter mai general sau, din punct de vedere geografic și al dezvoltării social-economice, ne interesează mai mult, peste ultimele șase studii trecem mai repede, deși au același nivel ridicat științific, nemaiavind spațiu pentru discutarea lor *in extenso*.

Studiul extrem de interesant al lui D. Nash, intitulat „*The Growth of Urban Society in France*” (Dezvoltarea societății urbane în Franța, p. 95—133, 14 fig.) abordează trei zone din centrul și sudul Franței, care se află în împrejurimile Masivului Central. Autoarea se ocupă cu ampla-

¹ Menționăm, în această ordine de idei, că cu cîțiva ani în urmă și subsemnatul a ajuns la aceeași concluzie în legătură cu *Sarmizegetusa regia*. (Cf. *Premisele naturale ale metalurgiei fierului în Munții Orăștiei*, în *Studii și comunicări de etnografie-istorie* — Caransebeș, II, 1977, p. 299—309, precum și *Importanța unor metale neferoase și a unor minerale în procesul de formare a puterii dacice în Munții Sebeșului*, în *Sargetia*, XIV, 1978, sub tipar).

sarea *oppidum*-urilor (sînt foarte utile anumite observații referitoare la geografia-geomorfologia și geologia zonelor respective!). Apoi trece la problema *oppidum*-urilor, făcînd distincție netă, dar reușită, între așezări cu caracter rural și urban. Următorul subiect pe care-l atacă este cel al schimbului, documentîndu-l chiar spre teritorii îndepărtate. După aceea tratează problema populației din *oppida*. Capitolul următor este destinat a analiza problema cronologiei acestor așezări. Creionează legăturile între baterea monedei și procesul de urbanizare, ca să discute, pe urmă, originile fenomenului de urbanizare.

B. Cunliffe, unul dintre redactorii volumului, se ocupă de „*The Origins of Urbanisation in Britain*” (Originile procesului de urbanizare în Britannia, p. 135—161, 10 fig.). După o competentă introducere, tratează procesul așa-zisei „centralizări”, făcînd distincția între fortărețele timpurii de înălțimi (*early hill-forts*, dînd ca exemplu Balthurstbury, care se datează în secolele IX—VII î.e.n., refolosit în secolul al III-lea î.e.n.) și cele dezvoltate (*developed hill-forts*). Mai departe, analizează funcțiile social-economice și de altă natură ale acestora, ca să treacă, pe urmă, la discutarea unor variații zonale ale lor. Atacă, mai pe urmă, problema dezvoltării schimburilor pe distanțe mari, precizînd că rețeaua comercială ia, din ce în ce mai mult, proporții apreciabile, continentale. Se ocupă în mod detaliat cu *oppida* din secolul I î.e.n. Ultimele capitole sînt consacrate perioadei anilor 54 î.e.n. — 43 e.n. și concluziilor.

Studiul lui J. May: „*The Growth of Settlements in the Later Iron Age in Lincolnshire*” (Dezvoltarea așezărilor în a doua vîrstă a fierului în Lincolnshire, p. 163—183, 8 fig.) se ocupă de problemele procesului de urbanizare referitor la o zonă mai restrînsă și mai puțin cercetată a Angliei central-estice (East-Midland), cu formele caracteristice pentru un district geografic întins, de cîmpie, a Britaniei. Recentele cercetări de teren, executate în special în Lincolnshire, sugerează existența, odinioară, a unor comunități bogate, care înfloreau aici pînă la sfîrșitul vîrstei fierului. Concentrarea populației în diferite localități putea prefigura dezvoltarea centrelor urbane din perioada romano-britanică.

W. Rodwell, în a sa lucrare intitulată „*Coinage, Oppida and the Rise of Belgic Power in South-Eastern Britain*” (Sistemul monetar, *oppida* și creșterea puterii belgice în Britannia de sud-est, p. 181—366, 51 fig.) este studiul cel mai amplu, reprezentînd circa o jumătate din volumul întreg. Este un studiu foarte documentat, cu 4, respectiv 5 apendice, și cu mai multe grafice.

După ce autorul trece în revistă o serie de probleme (ca cele ale primelor așezări timpurii belgice și a monedelor, chestiunea primei faze a așezărilor belgice, faza a doua a acestora, efectul campaniilor militare ale lui C. Iulius Caesar în Gallia, prezența lui Caesar în Britannia, problemele cimitirelor, ale ceramicii belgice, inclusiv a amforelor de origine italică, problema monetăriei după plecarea lui Caesar, problema tribului *Catuvellauni*, emisiunile lui *Tasciovanus* și *Addedomaros*, problema

lui *Dubnovellaunos*, apoi cea a lui *Cunobelinus* și a „imperului“ său), discută monedele ca surse pentru delimitarea unor teritorii politice și economice, prezintă sistemul economic și politic, ca pe urmă să trateze, în strînsă legătură cu cele amintite mai înainte, problema cea mai importantă: cea a *oppidum*-urilor, așezărilor și tirgurilor, făcînd și o categorisire foarte interesantă a așezărilor. Vorbește, în continuare, de schimb și de efectele acestuia asupra prosperității tribului belgic.

În concluzie, trebuie să spunem că volumul prezentat conține o serie de studii foarte importante, atît din punct de vedere al materialului în cauză, cît și, mai ales, din punct de vedere metodologic. Seria de învătăminte, foarte prețioase, va putea fi folosită din plin în legătură cu năzuințele noastre de a vedea în optică justă problema așezărilor urbane la daci, acele *davae* care ne sînt cunoscute, după nume mai ales, pe baza datelor geografului antic Cl. Ptolemaeus. Considerăm studiile prezentate mai sus cu totul fugitiv, ca servind nu numai la elucidarea unor probleme cu caracter istoric și arheologic, ci și la cele de natură geografică și antropogeografică, respectiv socio-geografică de la noi din țară.

Avînd în vedere calitățile sale, recomandăm cu căldură volumul tuturor celor care se interesează de aceste chestiuni complexe, dar foarte atrăgătoare: sociale, economice, politice, demografice etc.

ISTVÁN FERENCZI

László Barkóczi, András Mócsy, *Die römischen Inschriften Ungarns. 2. Lieferung — Salla, Mogentiana, Mursella, Brigetio* (RIU II), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972. Cuprinde 358 p. de text în 16°, 211 fotografii și trei hărți.

La patru ani de la apariția primului volum de inscripții latine ale Ungariei, L. Barkóczi și A. Mócsy ne pun la dispoziție un nou volum, care cuprinde 350 de inscripții din teritoriul municipiilor Salla, Mogentiana, Mursella, coincidând în mare cu actualele comitate Zala și Veszprém, și din municipiul și castrul de legiune Brigetio. Scurte, dar profunde observații asupra zonei cercetate și asupra caracteristicilor generale ale pieselor epigrafice se fac în introducerile de la p. 13—19 și 89—92. Puține inscripții au un caracter oficial, puține prezintă un interes pentru viața municipală sau pentru religie. Deosebit de bogat este, în schimb, materialul onomastic. Pe de altă parte, deoarece un mare număr de piese nu au fost executate în ateliere specializate, iar inscripțiile lor au fost adesea zgîriate de persoane care știau cît de cît carte, se întîlnesc forme de latină vulgară și pot fi, în același timp, trase concluzii despre gradul de romanizare a populației.

În ce privește forma de prezentare a inscripțiilor, cei doi autori au păstrat consecvent principiile aplicate în primul volum. Ei trebuie să fie lăudați că în comentarii au folosit o limbă de circulație și n-au pus colegilor lor din alte țări probleme dificile și inutile. Scurte observații asupra pieselor și bibliografia sînt trecute pe pagina de stînga, în timp ce în dreapta aflăm desenele inscripțiilor sau reproducerea textului din CIL, dacă ele fuseseră publicate aici și s-au pierdut între timp. Fotografiile, aparținînd aproape tuturor pieselor păstrate, au fost trecute la sfîrșit. Este fără îndoială preferabil să răsfoiești pentru a găsi o fotografie reproducă pe hîrtie cretată, decît să se afle, așa cum ar fi ideal, lîngă comentariu, dar prost reproducă pe o hîrtie de calitate inferioară. Merită a fi apreciat și efortul de a oferi un desen cît mai exact al inscripției, dar s-ar fi cuvenit să se delimiteze printr-o linie cîmpul inscripției.

Principala obiecție privește modul de redare a textelor. În precuvintare (p. 7) ni se spune că „die freundliche Kritik einiger Kollegen (insbesondere die vom H. Lieb, L. Petersen, H. G. Pflaum und J. Šašel) hat uns veranlasst, von den Grundsätzen der 1. Lieferung in einer Hinsicht abzuweichen. Die Texte werden fortan nicht nur ausnahmsweise aufgelöst“. Citind volumul, ne dăm însă seama că puține dintre textele inscripțiilor au fost dezvoltate. Trebuie spus că editorii unui corpus na-

țional nu au astăzi de înfruntat greutățile pe care le avuseseră editorii CIL-ului, astfel încît un comentariu oricît de concis, dar complet, în care să fie cuprinsă și lectura dezvoltată a inscripției, este o cerință legitimă. Nu ne gîndim aici neapărat la neepigrafiști, deși ar trebui să ținem seamă și de aceștia. Lectura este adesea o problemă de interpretare și am dori să știm la ce soluții au ajuns autorii în cazul unor texte dificile. Or, sumarele indicații pe care le întîlnim uneori sau bibliografia citată nu pot suplini această lipsă. Mai trebuie să ne gîndim la faptul că lectura oferită de autori pentru piesele inedite ar trebui să fie preluată în *Année Épigraphique* și că pe baza textelor dezvoltate se va face indicele general al RIU. Fiindcă veni vorba de indice, nu ar fi fost rău să fi existat cite unul la sfîrșitul fiecărui volum. Prin aceasta munca autorilor ar fi mai ușor și în mai mare măsură utilizată.

În continuare citeva sugestii de lectură: Nr. 306 — judecînd după fig. XVII, nu s-ar părea că după DN ar fi existat pe piatră numele, ulterior martelat, al vreunui împărat. Și, din întreaga titulatură a împăratului să fi rămas numai *p(ater) p(atriciae)*? Mi se pare mai degrabă că PP reprezintă inițialele *nomen*-ului și *cognomen*-ului dedicantului care a săvîrșit cu modestie, în intimitate, un act de loialitate față de împărat. Nr. 312 — în r. 5—6 în loc de *misso / m(issione) h(onesta)* aș citi *miss(us) (h)o(nesta) / m(issione)*, unde *onesta* este pronunția vulgară. Nr. 382 — pe partea dreaptă a altarului cele trei rinduri BARBAIO / ... ECVL / ... pot fi citite *Barbaro / [et R]egul[o / cos.]*, ceea ce ar data piesa în 157. Nr. 504 — propun lectura: ... *mun[ic(ipii) / B]rig(etionensium), a mi[li/t]i(i)s, qui e[is?] / a[lt] templum / a fundame[n/t]is extru[en]d(um) / ..... solvit?].* Nr. 533 — r. 4—5 pare a fi *vico Caian(i)*. Nr. 597 — primul dedicant se numește *Tit(ius) Quintus* (v. nr. 586).

IOAN PISO

Jenő Fitz, *Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaubiet Mitte des 3. Jahrhunderts*, Akadémiai Kiadó, Budapest, Rudolf Habelt Verlag, Bonn, 1978, 945 p.

Lucrarea este împărțită în două volume, cuprinde o prefață, șapte capitole (divizate în mai multe subcapitole), o listă de prescurtări, hărți cu descoperirile monetare (fig. 1—4), cîte două grafice pentru fiecare tezaur monetar (fig. 5—82), planșe pe care sînt reproduse cele mai semnificative tipuri de revers (p. 863—881), seriile antoninianului emis la Viminacium (p. 883—908), *templum provinciae* și tezaurul de la Gorsium (p. 909—919), anexe și indici.

Supunînd unei analize minuțioase descoperirile monetare ale unui grup de provincii romane într-o perioadă săracă în izvoare epigrafice, literare și arheologice, monografia cunoscutului cercetător maghiar are, pe lîngă calitatea noutății, meritul de a fi bazată pe un studiu complex, competent al izvoarelor, ca și al literaturii de specialitate. Aplicarea unui „index“ i-a dat autorului posibilitatea de a compara descoperirile monetare din diferite orașe și provincii și de a stabili pe această bază intensitatea circulației monetare în vederea precizării situației economice a fiecărei provincii în cadrul complexului dunărean. Din materialul prezentat rezultă că J. F. a luat în considerare un număr inegal de orașe din diferite provincii: din Noricum 3, din Pannonia Superior 5, din Pannonia Inferior 4, din Dacia 3 (mai precis 2, vezi p. 63 nota 1), din Moesia Inferior 1 (p. 26 și urm.). Decalajele se datoresc stadiului descoperirilor, respectiv al publicării acestora la data încheierii lucrării. Insuficiența materialului numismatic, ca și prelucrarea inegală a sa sînt relevate de autor. Enumerînd proporția în care sînt publicate, exhaustiv, descoperirile din provincii (Noricum 100%, Pannonia 90%, Moesia Superior 63%, Dacia 33%, Moesia Inferior 10%; p. 336), el precizează că în asemenea condiții „confruntările nu pot fi considerate ca absolut reale“ (p. 73). Dar chiar în ipoteza că descoperiri ulterioare ar putea să infirme parțial concluziile lucrării, ea reprezintă, în stadiul actual al cercetărilor, o contribuție de reală valoare pentru cunoașterea uneia dintre cele mai frământate perioade din istoria imperiului roman.

Este primul studiu în care sînt urmărite multiplele probleme ale circulației monetare și ale aprovizionării cu bani a provinciilor dunărene.

În „Prefață“, J. F. enunță scopul lucrării, ca fiind încercarea de a reconstitui circulația monetară și oscilațiile economiei bănești pe la mijlocul secolului III e.n., pe baza confruntării descoperirilor monetare publi-

cate din bazinul Dunării (p. 9). În studiul izvoarelor autorul a întâmpinat greutăți datorită faptului că la determinarea monedelor s-au folosit manuale diferite (p. 10—11), așa încît, pentru a aduce datele la un numitor comun, a devenit necesară o listă de concordanțe (p. 815—855), deosebit de utilă pentru viitoare determinări și studii asupra acestei epoci.

În cap. II, *Circulația monetară în orașe la mijlocul secolului al III-lea* (p. 25—96), J. F. a sistematizat materialul, întocmind pentru fiecare centru urban cîte trei tabele: în primul tabel sînt grupate, după nominale, monedele emise începînd din epoca republicană pînă la Gallienus, calculîndu-se atît media anuală pe întregul interval, media emisiunilor fiecărui împărat, cît și indexul; al doilea tabel prezintă repartizarea materialului pe următoarele cinci perioade: 1. *ante* 14 e.n.; 2. 14—193; 3. 193—238; 4. 238—253; 5. 253—268. Ultimul tabel cuprinde calculul procentual, pe epoci, al nominalilor.

Aplicînd și pentru provincia Dacia, ca și pentru celelalte provincii, procedeul de a considera ca punct de plecare pentru stabilirea indexului prima monedă din epoca imperială descoperită pe teritoriul respectiv, media anuală apare mult diminuată, deoarece Dacia s-a încadrat în circuitul economic al lumii romane numai după anul 106. Numărul descoperirilor fiind raportat la 254 de ani pentru Apulum și la 200 de ani pentru Porolissum și Potaissa, în loc de 163 de ani, a rezultat un procent de 3,98 pentru Apulum, 1,93 pentru Porolissum, 3,05 pentru Potaissa, față de 6,15, 2,37 și 3,74 (calculate pe intervalul de 163 de ani). Așa se explică faptul că, urmărind mediile anuale ale emisiunilor diferiților împărați dintr-un oraș din Dacia, comparativ cu cele dintr-un oraș al unei alte provincii, raportul dintre mediile anuale nu coincide cu raportul dintre indexele corespunzătoare. Spre exemplificare, dăm un tabel comparativ între Aquincum și Apulum.

	Media anuală		Index	
	Aquincum	Apulum	Aquincum	Apulum
Traianus	4,32	1,79	111	45
Hadrianus	6,10	2,24	157	56
Antoninus Pius	4,87	3,70	126	93
Marcus Aurelius	4,89	2,95	126	74
Commodus	1,54	1,08	40	27
Septimius Severus— 217	3,46	5,63	89	141
Severus Alexander	6,77	7,54	174	189
Gordianus III	12,17	18,17		457
Philippus	12,20	26,80	314	673
Traianus Decius	9,50	30,50	314	766
Gallus-Aemilianus	16,50	28,00	245	704
Valerianus-Gallienus	3,27	6,07	322	
			84	153

Discutabil pare de asemenea procedeul de a calcula, pentru fiecare oraș în parte, pe baza tabelului de nominale, procentul nominalului respectiv pe întregul interval dintre 14—268 e.n., deci și pentru perioade

în care nominalul respectiv nu a fost emis, cum este cazul antoninianului și al monedelor coloniale bătute la Viminacium.

S-ar fi cerut mai bine argumentată afirmația că indexul foarte scăzut (37) în Dacia pentru perioada 14—193 e.n. se explică *numai parțial* (sublinierea noastră) prin faptul că „o circulație monetară continuă începe abia în timpul lui Traian“ (p. 60), deoarece cuantumul mic de monede pare mai degrabă să se datoreze *exclusiv* acestui fapt, dat fiind că nu se poate stabili pînă în prezent dacă monedele emise în sec. I î.e.n. și sec. I e.n. au circulat pe teritoriul unde s-a construit după 106 castrul legiunii a XIII-a Gemina sau dacă — ceea ce este mai probabil — au fost aduse numai după 106 e.n.

Confruntînd diferitele nominale descoperite în orașele din provinciile dunărene, J. F. constată o preponderență a denarului în Dacia. Datele pe care se întemeiază autorul sînt însă modificate prin materialul din Potaissa (p. 65) și cel din Sarmizegetusa (Sargetia, XI—XII, 1974—1975, p. 117—136), publicate ulterior, acestea făcînd ca raportul dintre monedele de argint și cele de bronz din perioada 14—193 e.n. să se apropie de raportul constatat pentru celelalte provincii.

În cap. III, „Depozite monetare“, care ocupă cea mai mare parte a lucrării (p. 97—561), tezaurele monetare sînt prezentate cronologic grupate tot pe provincii cu cîte două tabele pentru fiecare tezaur: unul cu repartizarea nominalelor pe împărați, iar celălalt cu eșalonarea pe epoci.

Tabelele sînt urmate de observații privind compoziția tezaurului, condițiile de achiziționare, precizîndu-se uneori anul și împrejurările descoperirii.

Se cer relevante tabelele (I—V, p. 336—561) în care sînt cuprinse emisiunile lui Decius (și ale membrilor familiei), Trebonianus Gallus, Volusianus, Aemilianus, Valerianus (și ale membrilor familiei), Regalianus și Dryantilla, grupate pe monetării, după seriile de emisiuni și legenda reversului. Întocmite pe baza unui bogat material din literatura de specialitate și a unui mare număr de piese din tezaure, tabelele pot fi utilizate în studiul comparativ al tezaurelor și pentru determinări de monede, iar excelentele ilustrații facilitează identificarea exemplarelor tocite. Autorul a reușit să dea prima clasificare completă a antoninianului emis la Viminacium (cf. și pl. I—XXVI, p. 883—908).

Din multiplele probleme discutate în acest capitol ne vom opri numai asupra unor păreri despre structura tezaurelor (p. 228—252) și semnificația lor economică (p. 253 și urm.).

Pe baza compoziției tezaurelor, autorul stabilește patru categorii: 1. averi anterioare anului 249; 2. sume curențe; 3. sume formate din acumulări succesive, și 4. tezaure neprecizabile.

Din prima categorie fac parte: a) tezaure în care 35% din totalul monedelor au fost emise înainte de anii 238 (p. 241); b) depozite în care totalul sau cea mai mare parte a monedelor se datează înainte de 249 e.n. Tezaurele formate prin acumulări se caracterizează printr-o relativă unitate în repartizarea cronologică a pieselor, fără fluctuații sensibile, precum și prin faptul că pentru nici una din cele cinci perioade mai sus amintite proporția emisiunilor nu depășește 40%, indexul maxim se plasează fie în timpul domniei lui Decius, fie în al lui Trebonianus Gallus.

Această tezaurizare echilibrată este socotită de J. F. ca indiciu al provenienței dintr-un venit stabil, poate solda (p. 296 și urm.).

Stabilirea perioadei de formare a unora dintre tezaure este discutabilă; așa, de exemplu, depozitele de la Teteven II, Sadina, Olteni, Bîrca I, Mikra și Leurda J. F. le consideră ca fiind formate sub Septimius Severus sau Severus Alexander. Datarea propusă de autor se întemeiază pe superioritatea cantitativă a emisiunilor dintre anii 193—238 față de cele dintre 238—253, fără a ține cont de faptul că raportul dintre cele două intervale cu care operează este de aproape unu la trei. Media anuală a emisiunilor ce revin fiecărui împărat se prezintă după cum urmează:

	Teteven II	Sadina	Olteni	Bîrca I	Mikra	Leurda
	media anuală					
Septimius Severus	11,50	2,21	0,88	0,42	2,38	0,08
Severus Alexander	8,15	0,38	4,77	1,00	1,38	0,69
Gordianus III	43,50	6,00	9,17	3,17	4,33	0,83
Philippus	59,80	10,80	10,40	1,60	3,20	0,60
Traianus Decius	35,50	0,50	12,00	2,00	6,50	0,50
Trebonianus Gallus	—	—	5,00	—	3,00	—
	(p. 223,	127,	208,	102,	214,	106).

Mărimea mediei anuale indică, după cum se vede, pentru toate tezaurele de acest tip, ca perioadă de formare, domnia lui Gordianus, Philippus sau Tr. Decius, iar ca dată postquem, anul căruia îi revine numărul cel mai mare de piese, deoarece monedele au putut ajunge în circulație și citva timp după data emiterii lor. Pe de altă parte, pare puțin probabil ca peste un sfert din tezaurele studiate (p. 255—276) să fi fost ținute nefructificate timp de 5—6 decenii, cu atât mai mult, cu cât este atestată existența unor societăți de credit unde se împrumutau și sume relativ mici (vezi CIL, III, cer. D. II—V, XIII—XIV; IDR, I, 32—35, 43., 44), iar prin dobînda de 12%, într-o jumătate de secol, un capital putea să ajungă de 50 de ori mai mare decît cel inițial. Caracteristicile economiei romane și relativ numeroasele atestări ale fenomenului tezaurizării nu justifică o proporție așa de mare a unor depozite nefructificate pe o durată lungă de timp. Obținerea unor date mai exacte cu privire la timpul formării tezaurelor ar necesita un studiu amănunțit asupra gradului de conservare a fiecărei piese.

În problema valorii tezaurelor monetare pentru documentarea unor evenimente istorice, J. F. acceptă teza lui J. Werner („Schatzfundhorizonte“); față de părerea lui T. Pekáry că tezaurele retrase din circulație ar constitui doar izvoare de importanță redusă pentru situația economică a societății (p. 226), autorul formulează rezerve, demonstrînd că această constatare nu este valabilă decît pentru unele tezaure formate prin acumulări succesive (p. 226—227).

Dacă pe baza tezaurelor descoperite se poate realiza o imagine de ansamblu a oscilațiilor survenite în circulația monetară a provinciilor dunărene și se pot obține totodată informații cu privire la monetăriile

în care au fost emise monedele, compararea, sub raport cantitativ, a descoperirilor din diferitele provincii se dovedește o metodă mult mai puțin eficientă, avînd în vedere deosebirile în extinderea teritorială, în densitatea populației, în numărul legiunilor și al trupelor auxiliare staționate în fiecare provincie și, în consecință, în sumele de bani puse în circulație pentru plata soldei și a aparatului administrativ, nemaivorbind de intensitatea diferită a schimbului comercial, determinat în primul rînd de gradul de dezvoltare a fiecărei provincii.

În cap. IV, „Rolul monetărilor în circulația monetară“ (p. 563—610), autorul, clasificînd denarul și antoninianul după monetăria din care au provenit, documentează rolul de prim ordin deținut de monetăria din Roma în aprovizionarea cu bani a provinciilor, cu excepția perioadei de domnie a lui Trebonianus Gallus, cînd procentul antoninianului emis la Roma scade în Pannonia Inferior la 39,42%, în Moesia Superior la 24,80%, iar în Moesia Inferior lipsește cu totul; în această perioadă monetăria din Viminacium ajunge principala furnizoare de numerar pentru provinciile respective (p. 577—579). Datele de mai sus reflectă, credem, și o sistare a relațiilor comerciale cu provinciile apusene și estice ale Imperiului, ceea ce concordă și cu situația politică.

Monetăriei din Viminacium autorul i-a consacrat un capitol aparte (V, p. 611—684). Pe baza unei analize minuțioase a tipurilor și a ariei lor de răspîndire, el a reușit să aducă argumente noi, concludente, în sprijinul existenței unor officine pentru emiterea antoninianului la Viminacium, încheind, după cît se poate aprecia, o discuție la care, începînd cu O. Voetter, au participat unii dintre cei mai de seamă numismați și istorici (vezi p. 611 și urm.). J. F. a dovedit proveniența din Viminacium a unor tipuri monetare atribuite în lucrările precedente altor monetării (p. 637 și urm.), completînd astfel seria acestor emisiuni.

Pare însă curios faptul că autorul n-a analizat deosebirile stilistice dintre monedele de bronz din anii I—III ai erei locale cu legenda PROVINCIA DACIA și emisiunile contemporane cu legenda PMS COL VIM (cf. SCN, V, 1971, p. 156—160), ci s-a menținut la afirmația generală că „în urma situației critice din Dacia se pare că aprovizionarea cu antoniniani ajunge deficitară și că din această cauză sînt trimise aici monede coloniale emise la Viminacium, care altfel mergeau spre Pannonia Inferior... «Orientarea» în acest caz trebuie înțeleasă în așa fel, ca monetăria din Viminacium a emis mari cantități de monede cu legenda PROVINCIA DACIA“ (p. 80; cf. și p. 16, nota 6, trimiterea, în această conexiune, la B. Pick, *Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin 1898, p. 3 nu e justificată).

Pe lîngă argumentele aduse de noi cu altă ocazie — contrar tezei emise de A. Alföldi (în *NumK*, XXVI—XXVII, 1927—1928, p. 146) — în sprijinul părerii lui B. Pick că monetăria provinciei Dacia a funcționat la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (*op. cit.*, p. 2: „Locul de emitere nu este indicat, potrivit regulii și uzanței în cazul emisiunilor provinciale, el trebuie căutat în capitală“), datele ce se desprind din analiza făcută de J. F. referitor la proporția prin care este reprezentat în Dacia antoninianul emis la Viminacium furnizează de asemenea elemente ce trebuie luate în considerație: J. F. constată că în Dacia antoninianul din

Viminacium nu reprezintă decît un procent mic în averi anterioare (30 %) și în sumele de bani rezultate din economii succesive (21,74 %), iar în sumele curente el lipsește cu totul (p. 580—584). Sub domnia lui Traianus Decius antoninianul se cifrează în total la numai 8,11 % (p. 579). Numărul relativ mic de antoniniani emiși la Viminacium descoperiți în Dacia constituie deci o dovadă suplimentară că monedele de bronz cu legenda PROVINCIA DACIA n-au fost emise în acea monetărie.

Cap. VI al monografiei constituie, de fapt, o lucrare de sine stătătoare: studiul amplu și competent al *tezaurului descoperit* în timpul săpăturilor arheologice sub padimentul sanctuarului provinciei din *Gorsium*. Format din 3133 de monede, unic în felul său prin compoziția lui, ca și prin locul unde a fost găsit (p. 685—800), valoarea documentară a acestui depozit monetar crește prin faptul că în el sînt reprezentate monede cu numeroase variante, mai ales din Viminacium, nesemnlate anterior.

În cap. VII, „Trăsăturile de bază ale circulației monetare din regiunea Dunării” (p. 801—812), sînt expuse concluziile desprinse de J. F. din analiza aprofundată a unui material atît de vast. Relevăm cîteva dintre acestea: faptul că unitățile teritoriale, puse începînd din 246/247 sub un comandament militar, au intrat în complexul provinciilor dunărene cu un nivel diferit de dezvoltare; au existat deosebiri în tendințele economice ale diferitelor provincii dunărene după 246/247: astfel, de exemplu, faptul că în Moesia Inferior predomină emisiunile locale (care în celelalte provincii au un rol secundar), fapt care indică o situație economică mai prosperă și existența unui comerț mai intens, ceea ce a avut ca rezultat tezaurizări mai numeroase; depozitele monetare îngropate după Treb. Gallus rămînînd în urma celor anterioare, indică un regres în comerț și o sărăcire a populației (p. 803). Creșterea cantității monedelor în depozitele din toate provinciile după Gordian III autorul o consideră în mod justificat drept efect al inflației care a dus la o devalorizare de 27 % într-o perioadă de numai două decenii (p. 809).

Pe lîngă observațiile referitoare la problemele de conținut pe care le-am inserat în succinta analiză a diferitelor capitole, credem util, pentru ediția viitoare, să atragem atenția autorului asupra unor scăpări (fără pretenția de a fi întreprins o verificare integrală în acest sens):

1. Au fost omise tezaurele de la Apoldul Mic (în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 421—428), Reșca (în *Analele Academiei Române*, seria II, secțiunea I, VIII, 1885—1886, p. 232) și Strimptu (în *Drobeta*, 1, 1974, p. 55—64) din Dacia; Isaccea (în *Peuce*, II, 1971, p. 167—177), Măcin (în *CNA*, III, 1923, p. 66—70), Mangalia I (în *SCIV*, XII/2, 1961, p. 241—249) și Mangalia II—III (în *Peuce*, II, 1971, p. 174) din Moesia Inferior.

2. Nu există în R.S.R. o localitate Coleti (p. 207—208); după numărul pieselor și bibliografia indicată, este vorba de tezaurul descoperit la Goleț (Goletz). Pentru acesta nu corespund însă indicațiile date de autor că — tezaurul nefiind prelucrat — nu se știe nimic în afară de faptul că era format din 165 de piese, deoarece la J. G. Seidl se găsesc următoarele precizări. În 1841 a fost descoperit, în timpul aratului, un tezaur de monede romane republicane și imperiale. Dintre cele 165 de

bucăți care formau acest tezaur, 60 de monede au fost achiziționate de Cab. num. din Viena. Cele imperiale aparțin următorilor împărați: Vitellius, Vespasianus, Pupienus, Filip cel Tânăr, Herennia Etruscilla, Traianus Decius și Valerianus Pater.

3. La p. 107, nota 2, ar fi trebuit să se precizeze că în tabelul întocmit de D. Protase, monedele împărătesei sînt întotdeauna adăugate la cele ale împăratului respectiv și că deci nu au fost omise monedele Otacilliei și Etruscillei.

4. Nu este motivată afirmația lui J. F., p. 61, nota 1, că moneda publicată de noi, pe baza determinării făcute de M. Macrea, l-ar reprezenta pe Nerva și nu pe Nero, deoarece în B. V. Head, *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatic*, Oxford, 1911, p. 656—657, se precizează că în Sardes s-au emis monede de la Augustus pînă la Valerianus iun., iar la prezentarea tipurilor din Sardes, se face și mențiunea: „Also Nike with title CEBACTH (Nero)“.

5. Denumirea unora dintre localități n-a fost transcrisă corect: așa, de exemplu: Bogsan (p. 229) = Bogșa Română (p. 233) și Bocșa Romină (p. 924), Rekaș; Singeorgiu de Cîmpie, în loc de: Bocșa Română, Recaș și Singeorgiu de Cîmpie.

Omisiuni și scăpări ca acelea semnalate nu scad valoarea acestei monografii, excepțională din punct de vedere al concepției, informației și dimensiunilor.

Unele dintre concluzii și ipotezele formulate vor suscita probabil vii discuții, care, la rîndul lor, vor stimula cercetările privind istoria economică a lumii romane. Prin metoda adoptată și multiplele probleme pe care le rezolvă sau numai le enunță, ea poate servi ca model pentru studii similare privind alte provincii și alte epoci.

IUDITA WINKLER

Sándor Soproni, *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert*, Akadémiai kiadó, Budapest, 1978, 231 p. 95 planşe ilustrate.

Lucrarea pe care o supunem în această formă atenţiei cercurilor de specialitate reprezintă rezultatul unei îndelungate munci de cercetare (aproximativ 20 de ani de săpături şi căutări), muncă pe care cercetătorul maghiar Sándor Soproni a dus-o cu tenacitate şi răbdare mai ales pentru cercetarea unui anumit sector al frontierei romane târzii, dar în acelaşi timp şi pentru lămurirea sistemului defensiv de tip nou inaugurat de epoca romană târzie în Pannonia. Este vorba de prezentarea monografică a sectorului de nord al frontierei provinciei Valeria, lung de aproximativ 45 km, care a fost cercetat am putea zice pas cu pas de S. S. El a realizat astfel pentru prima dată în istoria studiului frontierelor romane târzii o analiză detaliată a unui sector. Modul cercetării şi rezultatele ei, la care se adaugă o serie de alte contribuţii privind istoria epocii romane târzii în Pannonia, fac din S. S. unul din cei mai buni specialişti ai acestui domeniu.

Lucrarea este compartimentată în mai multe secţiuni (capitole). Capitolul I: *Der römische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*, constituie partea principală a cărţii, ocupînd mai mult de jumătate din economia ei (p. 15—112). Ea urmăreşte şi analizează toate cele aproape 50 de fortificaţii mici şi mari în înşiruirea lor de la vest spre est. Autorul a împărţit sectorul în cinci subsectoare şi a numerotat fortificaţiile, alcătuind o bază sistematică de cunoaştere şi cercetare. Sînt prezentate pentru fiecare fortificaţie: istoricul cercetărilor, stadiul cunoaşterii, situaţia înainte de secolul IV e.n.; pentru acest ultim secol sînt date toate detaliile cu caracter tehnic, trupe, descoperiri arheologice, datări etc. Luat în ansamblu, prezentarea şi analiza acestui sector oglindesc aproape toate modificările de natură strategică şi tactică suferite în organizarea militară la frontiere în epoca romană târzie.

Restul cărţii se prezintă în felul următor: *Einleitung* (p. 9—14); Capitolul 2: *Die aussere Verteidigungssystem* (p. 113—137) ce analizează valurile din Cîmpia Tisei şi problema localizărilor mai exacte pentru *Contra Acincum* şi *Contra Bononia* (p. 128—131); Capitolul 3: *Das innere Verteidigungssystem Pannoniens* (p. 138—155) are subcapitolele: *Die Festung von Alsóhetény (Iovia)*; *Die zwei innere Verteidigungssys-*

teme Transdanubiens; Die Festungen der Save; Die inneren Verteidigungssysteme des IV. Jhs. und ihre Bedeutung für Pannonien. Toate aceste subpărți încearcă să prezinte organizarea apărării din spatele frontierei pentru toată Pannonia, organizare care ține deja de noul sistem defensiv „inventat” de Gallienus și aplicat de Constantinus I. Capitolul 4: Die Liste der Provinz Valeria in der Notitia Dignitatum (p. 156—184) cu subcapitolele Die Gültigkeit der Angaben; Die Namen der Limeslager; Die Namen der Binnensfestungen, dă relații în legătură cu trupele și mai ales încearcă să racordeze datele din Notitia Dignitatum și realitatea arheologică pe teren. Capitolul 5: Zwei Gruppen von Ziegelstempel des 4. Jhs. mit Offizernamen (p. 185—191) are două subcapitole: OFARN Gruppe și Die Ziegelstempel der Tribunen. În ambele se reanalizează și se redatează materialul tegular stampilat care a apărut în fortificațiile tirzii. S. S. stabilește că ambele grupe datează din timpul lui Constantius II. Capitolul 6: Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jh. (Zusammenfassung) (p. 192—211) rezumă concluziile capitolelor precedente. Autorul prezintă aici evolutiv și cronologic istoria organizării apărării romane în Pannonia de prin secolele II și III e.n. cu scopul de a scoate mai bine în evidență modificările și concepția din secolul IV e.n.

Lucrarea este însoțită de o serie de anexe: Abkürzungen (p. 211—222), (Sonstige Abkürzungen, Zeitschriften, Literatur); Allgemeine Register (p. 222—229), un indice de localități, nume de persoane, popoare; Verzeichnis der antiken Auktoren (p. 231—232), o listă a izvoarelor antice citate în text; Verzeichnis der Truppen (p. 230—231), o listă a unităților militare. La sfârșitul lucrării se află 95 de planșe (hărți, planuri, profile și materiale arheologice) de foarte bună calitate.

Așa cum spuneam mai sus, capitolul 1 este partea cea mai însemnată, originală a lucrării. Autorul reușește să precizeze evoluția apărării în secolul IV e.n. și mai ales locul reformelor lui Constantinus în această evoluție. Refacerea fortificațiilor pe graniță și crearea sistemului interior s-a deschis sub Constantinus, a continuat sub Constantius II, atingându-și apogeul sub Valentinianus. S. S. a încercat să „lege” fortificațiile cu organizarea armatei. Datele mai puține de care dispune, creditul prea mare acordat Notitiei Dignitatum l-au împiedecat să armonizeze aceste două capitole ale apărării. Cu toate aceste piedeci, S. S. a dat o serie de soluții și chiar metodă de lucru, ce se poate aplica la cercetarea oricărui sector al frontierei romane. Dar și celelalte capitole prezintă rezultatele unor cercetări proprii: cercetările pe valuri și datarea lor, prezentarea apărării în interior. Numai câteva subcapitole sînt reluări fie privind redatarea unor materiale arheologice, fie reasezări topografice. Toate păstrează însă amprenta unor încercări de analiză mai adîncă, mai temeinică a istoriei militare. Trebuie să menționăm că aproape toate părțile lucrării au fost în prealabil în întregime sau numai parțial publicate sub forma unor articole, care au constituit un fel de preludiu al cărții de acum.

O asemenea lucrare, deocamdată — am zice — unică prin modul nou de analiză și detaliere a cercetării, comportă desigur o serie de semne de întrebare și observații legate pe de o parte de desfășurarea proprie a subiectului, iar pe de altă parte de analogiile sau referirile autorului la zone care nu mai constituie un teren „sigur” pentru el.

Întrebările noastre se referă la probleme generale de istorie: a) se mai poate oare vorbi despre un limes în sensul propriu-zis în secolul IV e.n.? b) în condițiile noii strategii, cînd, de fapt, grosul forțelor militare s-a mutat în interior, se mai poate vorbi de o linie avansată de apărare? c) de ce a numerotat S. S. fortificațiile de pe malul stîng al Dunării la sfîrșit și nu le-a încadrat în numerotare normal, așa cum sînt ele așezate față de cele de pe malul drept?

Cîteva observații sînt legate de probleme de datare: mi se pare greu de acceptat datarea construirii castrului de la Pilismarót în epoca tetrarhiei. Epoca aceasta prezintă caracteristici bine determinate pentru construcțiile militare, pe care la Pilismarót nu le găsim. Situația este determinată de faptul că tetrarhii au construit mai ales în zonele unde granițele erau noi sau căzuseră înainte în desuetudine. Pannonia nu era în această situație și în general nu se pot recunoaște construcții de epocă decît pentru sudul acestei provincii. De asemenea mi se pare greu de acceptat datarea unităților de equites numai în epoca lui Valentinianus. Logica lui S. S. nu are nici un cusur, dar analogiile cu zona Porților de Fier nu sînt cele mai fericite. Deocamdată aici toate descoperirile legate de equites datează din epoca tetrarhiei.

Dar dacă aceste probleme sînt discutabile și încă nu se poate răspunde clar la ele, sînt o serie de alte probleme față de care nu numai că avem rezerve, dar sîntem cu totul de altă părere. Această părere o vom discuta pe larg în altă parte, aici urmînd a prezenta numai sumarul ei. În primul rînd este vorba de relația pe care autorul S. S. o susține de mai mult timp între fortificarea pe sectorul Esztergom — Szentendre — valurile din Cîmpia Tisei — sectorul Porțile de Fier — valurile din Cîmpia română. S. S. afirmă că tot acest „lanț” este o realizare unitară datînd cam din aceeași perioadă. Situația din sectorul Porților de Fier este cu totul alta din punct de vedere al perioadei de construcție. Cercetarea bibliografiei românești și iugoslave mai recente l-ar fi ferit pe autor de această eroare. Planul fortificațiilor, sistemul de construcție, trupele, circulația monetară sînt diferite. Între cele două sectoare sînt aproape 50 de ani diferență în ce privește perioada de construcție. În al doilea rînd nu credem că Banatul poate fi inclus în aceeași situație politică cu teritoriile dintre Tisa—Dunăre și valuri. Împotriva unei asemenea categorisiri stau astăzi o serie de date istorico-arheologice cu valoare mult mai mare decît argumentele lui S. S.: caracterul așezărilor, descoperirile arheologice și mai ales cantitatea și structura circulației monetare. Argumentul bazat pe circulația monetară joacă în această fază a cunoașterii un rol mai mare din cauza lipsei aproape totale a cercetărilor arheologice.

Desigur, pentru o lucrare de valoarea cărții lui S. Soproni, care se ocupă cu o perioadă a istoriei foarte puțin cunoscută și studiată, existența unor semne de întrebare, observații și chiar discuții contradictorii confirmă tocmai interesul stîrnit de lucrare. Prin acest interes deosebit atît în ce privește informarea, cît și concepția de lucru și concluziile, cartea lui S. Soproni se înscrie ca o contribuție valoroasă la istoria militară a Imperiului roman tîrziu.

NICOLAE GUDEA

Christopher J. Young, *The Roman Pottery Industry of the Oxford Region* (pe foaia de titlu); *Oxfordshire Roman Pottery* (pe copertă), *British Archaeological Reports*, 43, Oxford, 1977, 391 p. cu 14 tabele și 84 figuri în text.

Lucrarea de față ne prezintă una dintre cele mai importante zone de fabricare a ceramicii romane din provincia Britannia, și anume comitatul Oxford. Monografia este divizată de către autor în două părți mari; o primă parte (pp. 3—241) tratează problemele tehnice legate de confecționarea ceramicii — aprovizionare, cuptoare și substrucții adiacente, modul de lucru propriu-zis; tot în această primă parte este inclusă și tipologia materialului ceramic produs în regiune. Cea de-a doua parte (pp. 242—373) cuprinde anexele lucrării: catalogul olăriei produse la Oxford și în împrejurimi, după categoriile ceramice stabilite în prima parte a lucrării.

Fiecare din cele două părți se încheie cu câte un indice și anume prima parte cu indicele localităților și punctelor unde se găsesc ateliere, iar cea de-a doua cu indicele punctelor arheologice în care a fost descoperită olărie confecționată în acest comitat. Lucrarea este însoțită de un istoric al industriei ceramice romane în regiunea Oxford (pp. 231—241) și de o bogată bibliografie (pp. 374—391) adusă la zi.

Deosebit de importante ni s-au părut capitolele care preced tipologia propriu-zisă și care tratează destul de detaliat problema zonelor cu cuptoare: un prim capitol referitor la distribuirea și așezarea acestora și un al doilea despre structura și organizarea lor. Arheologul și mai ales ceramistul pot să găsească aici unele dintre cele mai utile informații — foarte bine documentate de altfel — privind procesul tehnologic de fabricare a ceramicii, cu toate componentele lui. Autorul începe prin a arăta care sînt factorii de care depinde dezvoltarea acestei industrii: a. cererea adecvată de produse; b. stabilirea locului materiilor prime; c. disponibilitatea lor pentru exploatare, ținîndu-se cont de o altă posibilă folosire a terenului; d. accesul la drumuri sau la transportul pe apă, spre piețele de desfacere. Sînt, în fond, factori de natură geologică, topografică și organizatorică, de care depinde localizarea unei zone cu cuptoare. În continuare, Young ia pe rînd fiecare din acești factori în cadrul celor trei mari zone în care se concentrează grupuri de cuptoare din regiunea Oxford. Este tratată apoi problema materiilor prime, a stocării lor și, în sfîrșit, procesul de confecționare a olăriei cu referire la unele folosite, la tipurile de uscătoare pentru recipientele deja fabricate,

la procesul propriu-zis de ardere și tipurile de cuptoare; stocarea recipientelor finisate și problema organizării interne a acestor ateliere de olărie.

După aceste considerente de ordin tehnic, autorul trece la clasificarea ceramicii, precizând însă, pentru început, câteva probleme de metodologie. El distinge, după materia primă folosită, o categorie de recipiente de culoare albă sau alb-gălbuie, din argilă lipsită de oxizi de fier, care prin ardere dă această culoare, și apoi o altă categorie, din argilă care conține fier și care dă, la ardere, pe de o parte ceramica roșie (după Young, oxidată) și pe de altă parte cea cenușie (după Young, redusă). Fiecare din aceste trei categorii poate fi împărțită apoi, după temperatura de ardere, după finețea sau caracterul grobian al ceramicii și alte tratări speciale ale recipientelor, cum este de pildă acoperirea cu un slip colorat. Autorul speră însă că pe lângă aceste criterii de ordin vizual, se vor adăuga și cele de ordin chimic, cu ajutorul cărora se va putea stabili apartenența la un atelier sau altul.

În cadrul fiecărui atelier, tipologia e rezultatul unei atente examinări a formelor, luându-se în considerare modul de concepere a vasului, buza acestuia și aspecte distinctive ale profilului, precum și tehnica de ornamentare folosită. După trecerea în revistă a tipurilor de recipiente, autorul încheie prima parte a lucrării cu istoria industriei olăriei din regiunea Oxford, toate considerentele și concluziile din aceste câteva pagini fiind extrase pe baza materialului concret avut la dispoziție. De altfel, și problemele de ordin tehnic și tehnologic sînt sprijinite tot de argumente palpabile, de descoperirile arheologice.

În ceea ce privește tipologia, tratarea fiecărui tip de recipiente este făcută după o anumită schemă: fabricare, clasificare și cronologie, decor, dezvoltare și distribuție, la care se adaugă corpul vaselor din tipul respectiv, însoțit de planșele și hărțile de răspundere corespunzătoare, precum și de un tabel cu existența în timp a acestuia.

Se pare deci că industria ceramică din comitatul Oxford a avut o viață relativ lungă: aproximativ din anii 50—100 e.n. pînă la începutul sec. al V-lea, trecînd printr-o perioadă de dezvoltare (100—180), urmată de un regres (180—240), apoi de o perioadă de regenerare (240—300) și chiar de prosperitate (300—400). Se nasc însă numeroase întrebări, pe care autorul și le pune în mod firesc în încheierea lucrării: din moment ce aceste olări au supraviețuit atîta timp, desigur că erau rentabile; în acest caz, cine își însușea profiturile; nu e exclus ca o mare parte din ele să fi mers spre stăpînii locului, care probabil permiteau olarilor accesul spre materiile prime. Se mai pune apoi problema dacă acești stăpîni ai locului erau în același timp proprietarii și controlorii industriei ceramice din zonă. Sînt toate chestiuni firești, pe care le ridică bogăția materialului, dar și modul temeinic și riguros în care el este studiat de către Young.

Dealtfel, după cum arată și autorul, ceramica își are rolul ei bine stabilit în studierea unui complex arheologic; evident, trebuie luate în considerare și celelalte categorii de izvoare (monede, inscripții, obiecte de metal ș.a.), modul ideal de lucru constînd în corelarea tuturor acestor surse; dar, încă o dată, mai ales în complexe arheologice cu mari can-

tități de ceramică, ea trebuie să-și dobândească rolul și locul ei, egal cu al celorlalte. În acest scop, asemenea monografiilor, lucrate sistematic, logic, ordonat, sînt tot mai necesare în studiul vieții economice a Imperiului Roman, ele reprezentînd, oricînd, un punct de pornire sau de referință concret.

ALINA SOROCEANU

Roman Pottery Studies in Britain and Beyond. Papers presented to John Gillam, July 1977, edited by John Dore and Kevin Greene, British Archaeological Reports, Supplementary Series, 30, Oxford, 1977, 333 p., cuprinzînd în text 25 fig. Preț 6,30 lire.

La aniversarea a 60 de ani de la nașterea lui John Gillam, precum și a 20 de ani de la apariția cărții sale „Types of Roman Coarse Pottery Vessels in Northern Britain“, Grupul de Studii pentru ceramică romano-britanică din Newcastle publică o culegere de studii, cuprinzînd o mare varietate de teme și preocupări din domeniul olăriei romane. Pentru o mai sistematică informare a cititorului, am împărțit cele douăzeci și cinci de studii pe categorii de probleme.

Începutul îl facem, evident, cu articolele care se referă la istoricul cercetărilor privind ceramica romano-britanică: Eric Birley, *A Ceramic Pilgrim's Progress: The growth of Roman pottery studies in Northern Britain*, pp. 1—3 și Graham Webster, *Reflections on Romano-British pottery studies, past, present and future*, pp. 317—333. Atît scrisoarea de la început, adresată lui Gillam de către magistrul său E. Birley, cît și studiul de încheiere a volumului au ca punct de plecare meritele deosebite, locul și rolul lui Gillam în aceste cercetări. Sînt trecute apoi în revistă, succint, preocupările legate de ceramica romană, de la începutul secolului pînă în zilele noastre.

Un alt grup de studii se ocupă de probleme referitoare la fabricarea ceramicii: cuptoare (Michael Fulford, *The location of Romano-British pottery kilns: Institutional trade and the market*, pp. 301—316), tipare (Catherine Johns, *A group of samian wasters from Les-Martres-de-Veyre*, pp. 235—243 și George Rogers, *A group of wasters from Central Gaul*, pp. 245—250) și la cei care sînt direct implicați în acest proces, olarii (B. R. Hartley, *Some wandering potters*, pp. 251—261).

Volumul nu prezintă însă doar chestiuni metodologice și tehnice, ci și o publicare masivă de material, pe care l-am împărțit în material din castru sau legat de viața militară (Elisabeth Ettlinger, *Cooking pots at Vindonissa*, pp. 47—56; M. J. Darling, *Pottery from early military sites in Western Britain*, pp. 57—100; J. R. Perrin, „Legionary“ ware in York, pp. 101—112; Kevin Greene, *Legionary pottery and the significance of Holt*, pp. 113—132; David J. Breeze, *The fort at Bearsden and the supply of pottery to the Roman army*, pp. 133—145; Peter Carrington, *Severn Valley ware and its place in the Roman pottery supply at Chester: A preliminary assesement*, pp. 147—162; Peter W. Webster, *Severn*

Valley ware on the Antonine Frontier, pp. 163—176; Paul Bidwell, *Early black-burnished ware at Exeter*, pp. 189—198; Christopher J. Young, *Oxford ware and the Roman army*, pp. 289—294) și material divers, aparținind mediului civil (K. F. Hartley, *Two major potteries producing mortaria in the first century A. D.*, pp. 5—17; Alec Detsicas, *First-century pottery manufacture at Eccles, Kent*, pp. 19—36; V. Rigby, *The Gallo-Belgic pottery from Cirencester*, pp. 37—45; R. A. H. Farrar, *A Romano-British black-burnished ware industry at Ower in the Isle of Purbeck, Dorset*, pp. 199—227; G. B. Dannell, *The samian from Bagendon*, pp. 229—234; Vivien G. Swan, *Reliefdecorated imitation samian cups from Wanborough, Wiltshire*, pp. 263—268; Joanna Bird, *African Red Slip ware in Roman Britain*, pp. 269—277; J. W. Hayes, *North African flanged bowls: A problem in fifth-century chronology*, pp. 279—287; D. P. S. Peacock, *Late Roman amphorae from Chalk, near Gravesend, Kent*, pp. 295—300), la care adăugăm un studiu (D. F. Williams, *Black-burnished ware from Mumrills: A re-appraisal of sources by heavy mineral analysis*, pp. 177—187) în care autorul încearcă, pe baza olăriei negre lustruite de la Mumrills, o reevaluare a zăcămintelor cu ajutorul analizelor de minerale grele.

În legătură cu articolele care se ocupă de ceramică din mediu militar sau civil, trebuie să menționăm că, în limita posibilităților, autorii încearcă să facă o tipologie a materialului avut la dispoziție, o ordonare a formelor, fie că e vorba de ceramică gallo-belgică, de olărie roșie africană din Britannia, sau de ceramică din castre.

Citind deci studiile din volumul închinat lui John Gillam, arheologul își va putea face o imagine de ansamblu asupra industriei ceramicii din provincia romană Britannia, din sec. I e.n. până în sec. al V-lea, industrie încadrată în circuitul economic al Imperiului, având particularitățile ei, dar și trăsături comune, legate de procesul de vânzare-cumpărare și de circulația mărfurilor. Și, nu în ultimul rând, volumul aduce o bogată informație despre personalitatea lui John Gillam, la aceasta adăugându-se și publicarea unei liste complete a lucrărilor sale.

ALINA SOROCEANU

Piroska Weiner, *Zinngiessermarken in Ungarn. 16.—19. Jahrhundert* (Mărcile cositorarilor din Ungaria. Sec. XVI—XIX), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978, 107 p. text cu 432 fig. în text + 11 pl. alb-negru.

Cartea cuprinde o scurtă introducere (pp. 7—10) în care autoarea schitează apariția și dezvoltarea meșteșugului legat de prelucrarea cositorului pe teritoriul Ungariei de odinioară, influențele care au determinat dezvoltarea acestui meșteșug, caracteristicile produselor, aliajul folosit de turnătorii de cositor din Ungaria, precum și problemele legate de mărcirea produselor. După cum ne informează autoarea, pe teritoriile de odinioară ale Ungariei minereul de cositor se exploata în cantități foarte reduse, metalul fiind importat pe două căi: din Austria, prin Viena și Bratislava; pe de altă parte din Polonia, pe ruta Cracovia—Košice. Importul din Austria își are începuturile încă în secolul al XII-lea, iar cel din Polonia începe în secolul al XV-lea. Cositorul introdus sub formă de metal servea ca materie primă meșterilor locali, turnătorilor de cositor. Cositorul pur fiind însă greu de prelucrat, trebuia amestecat cu alte metale, în general cu plumb (în proporție de 10 : 1). Tot în cadrul introducerii autoarea își expune metodele de lucru, principiile care au stat la baza întocmirii listelor cuprinzând mărcile cositorarilor din Ungaria.

În prima parte a cărții intitulată: *Zusammenstellung der ungarischen Zinngiessermarken nach Städten* (pp. 15—93), autoarea prezintă, în ordine alfabetică, centrele, orașele de pe teritoriul Ungariei de odinioară în care în decursul secolelor XVI—XIX, chiar și într-o perioadă de mai scurtă durată, activau meșteri cositorari, un scurt istoric al meșteșugului din orașul respectiv, precum și mărcile observate pe obiectele care provin din aceste centre, indicînd locul de păstrare al obiectului pe care a fost observată marca, nr. de inventar al obiectului, precum și bibliografia în caz cînd acesta a fost deja publicat.

În cadrul acestui capitol autoarea prezintă și mărcile cositorarilor din următoarele centre transilvănene: Bistrița, Brașov, Cluj, Tîrgu-Mureș, Medias, Sibiu, Sighișoara, precum și cele observate pe obiecte care provin din Arad și Baia Mare, cele mai bine reprezentate centre transilvănene fiind orașele: Brașov, Sibiu și Sighișoara. Autoarea prezintă 70 de mărci din Brașov, 57, respectiv 52 de mărci din Sibiu și Sighișoara (marca, sigla meșterului, semnul orașului, uneori și marca de control a breslei). De fapt, aceste orașe au fost principalele centre de prelucrare în Transilvania. Însemnată era, pe de o parte, față de alte centre, cantitatea produselor realizate, durata, existența în secole a meșteșugului.

Obiectele realizate în atelierele centrelor amintite excelează prin calitățile tehnico-artistice și prin diversitatea formelor.

Partea a doua, intitulată: *Ungarische Zinngiessermarken ohne Städtebezeichnungen* (pp. 95—107), cuprinde mărcile observate pe diferite obiecte păstrate în colecții publice și particulare, dar în cazul cărora autoarea nu a putut identifica orașul, centrul meșteșugăresc în care au fost realizate. Menționăm că în cele două capitole separate sînt redată desenele, schițele a 432 de mărci.

Cartea mai cuprinde și un indice de orașe (p. 11). Menționăm faptul că denumirile orașelor transilvănene sînt redată în limba maghiară, română și germană; lista prescurtărilor (p. 13); lista privind bibliografia generală (p. 12). Dintre cele 11 planșe remarcăm pe cea cu nr. 4, reprezentînd o cană de cositor din anul 1639, provenind dintr-un atelier din Cluj. Obiectul original se află în colecția „Landesmuseum Joanneum” din Graz. Informațiile documentare referitoare la trecutul acestui meșteșug în Cluj sînt în general lacunare, iar obiecte produse de turnătorii de cositor clujeni, din nefericire, nu s-au păstrat decît foarte puține. Informația transmisă de autoarea cărții prin acest obiect, ne mărturisește despre practicarea acestui meșteșug la Cluj într-o perioadă referitor la care aproape că nu dispunem de informații documentare. Pe de altă parte, avem o mărturie despre o înaltă practică meșteșugărească, atît din punct de vedere tehnic, cît și artistic.

Mărcile reproduse în cartea lui Weiner Piroska constituie rezultatele cercetărilor întreprinse în decurs de aproape două decenii. Cu totul apreciable sînt eforturile autoarei, dacă avem în vedere că întocmirea unei asemenea lucrări, dincolo de greutățile tehnice, necesită cunoașterea și analiza a cîtorva mii de obiecte dispersate în bună parte într-o serie de localități (muzee, biserici, colecții particulare etc.).

În întocmirea mărcilor de cositor autoarea s-a folosit de obiectele păstrate în primul rînd în colecțiile muzeelor din Ungaria și a bisericilor reformate din țara vecină. Printre acestea există desigur numeroase obiecte de certă valoare muzeistică, de proveniență transilvăneană. Determinarea acestora, introducerea mărcilor aflate pe acestea în circuitul științific însemnează o valoroasă contribuție la cunoașterea trecutului acestui meșteșug. Menționăm că lucrarea lui Weiner Piroska înseamnă și prima încercare de a cuprinde laolaltă mărcile tuturor centrelor transilvănene.

După cum am mai arătat, atenția autoarei în cursul cercetărilor întreprinse s-a concentrat în exclusivitate asupra acelor obiecte de proveniență transilvăneană care se găsesc în colecțiile păstrate în Ungaria. Autoarea cărții nu cunoaște colecțiile muzeelor din țara noastră. Acest fapt explică de ce lista mărcilor cositorarilor transilvăneni este incompletă. Pe de altă parte, datele cuprinse în carte, referitoare la istoricul meșteșugului din centrele transilvănene, se bazează pe literatura de specialitate apărută în bună parte încă la începutul secolului, autoarea nefolosindu-se de lucrările de sinteză editate în țara noastră în ultimele două-trei decenii (de ex. Șt. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1954; S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, București, 1958 etc.).

Cu toate acestea cartea lui Weiner Piroška o considerăm ca o lucrare foarte utilă pentru muzeografii din țara noastră, pentru cercetătorii din domeniul artei decorative. În colecțiile muzeale din țara noastră se află un număr relativ mare de obiecte de cositor care provin din diferite centre europene, printre acestea multe executate pe teritoriul Ungariei de odinioară. Pentru muzeografii care minuiesc aceste colecții cartea lui Weiner Piroška servește de fapt ca un instrument de lucru în determinarea provenienței pieselor.

MAGDALENA BUNTA

Johann Filstich, *Încercare de istorie românească*. Studiu introductiv, ediția textului și notele Adolf Armbruster. Traducere Radu Constantinescu, București, Editura științifică și enciclopedică, 1979, 301 p.

A. Armbruster confirmă și prin această apariție continuitatea și constanța unor substanțiale preocupări vizînd imaginea românilor în evul mediu european și interferențele culturale, îndeosebi istoriografice, româno-săsești, problematică în care s-a impus prin contribuții fundamentale, reunind deopotrivă o apreciată sinteză și cîteva novatoare interpretări ale unor izvoare narative mai puțin sau superficial cunoscute în istoriografia românească.

Temeinice premise renaștentiste au contribuit la un progres considerabil al interesului pentru istoria românilor în istoriografia savantă săsească, care prin cîteva realizări de certă valoare a fecundat cu deosebire cunoașterea romanității carpato-dunărene, contribuind la plămădirea unei renovate imagini a românilor în conștiința Occidentului. În veacul al XVIII-lea „imagologia săsească” a fenomenului românesc a atins într-adevăr un apogeu (p. 7). Problematika românească devine o preocupare fundamentală a istoricilor sași, condiționată fiind atît politic cît și istoriografic. Un spirit nou se constată la răsîntia veacurilor al XVII-lea și al XVIII-lea în opera lui V. Franck von Franckenstein, care introduce în istoriografia săsească o atitudine critică față de tradiție. Prin el istoriografia săsească depășește umanismul și anticipează viitoarele mutații în gîndirea istorică. Abandonarea treptată a concepției medievale, lărgirea orizontului istoriografic, însușirea unei metode istorice noi sub influența istoriografiei savante, reconsiderarea problematicei tradiționale (deslușirii originilor i se asociază istoria instituțională) sînt elemente preiluministe prevestind metamorfoze structurale. Prin opera lui G. Haner, M. Schmeitzel și G. Soterius noile valori istoriografice se impun definitiv, devin reprezentative și normative.

Suflul înnoitor este convingător ilustrat de opera brașoveanului Johann Filstich (1684—1743), istoric la care preocupările românești precumpănesc, devenind o „adevărată obsesie” (p. 8). Armbruster nu a intenționat să înnoiască radical imaginea biografică a lui J. Filstich, dar a reușit în bună măsură să completeze informația cuprinsă în lexiconul lui Trausch¹, să clarifice unele aspecte ignorate, aducînd între altele

---

¹ J. Trausch, *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, I, Kronstadt, 1868, p. 308—316.

precizări privitoare la cronologia operei sale. Filstich a studiat în perioada 1706—1712 la Halle, Leipzig și Jena, fiind desemnat după întoarcere rector al gimnaziului din Brașov. A tratat istoria românilor în scrieri didactice și a făcut-o cunoscută străinătății prin publicarea la Jena a unei cuvîntări publice rostite la gimnaziul din Brașov². A integrat istoriografiei săsești — și prin mediere săsească celei europene — achiziții de seamă ale istoriografiei românești de pînă la el, traducînd în limba germană *Letopisețul Cantacuzinesc* și prima parte a cronicii lui Radu Greceanu consacrată domniei lui Constantin Brâncoveanu și în limba latină prima parte a *Istoriilor Domnilor Țării Românești*, opere rămase în manuscris. S-a străduit în vederea unei cunoașteri nemijlocite și a unei documentări directe, nemediate, statornicind relații cu Nicolae și Constantin Mavrocordat³.

Editorul întreprinde o detaliată descriere a caracteristicilor formale ale manuscrisului *Tentamen Historiae Vallachicae*, lucrare redactată de Filstich începînd din anul 1728. Analiza concepției și tehnicii istorice a lui Filstich evidențiază inovațiile și meritele operei acestuia: prioritatea surselor interne și apelul la izvoare variate (narative, informații orale). Desigur, Filstich nu oferă doar o „prezentare medievală” dominată de spirit teologic (p. 17). Opinia exprimată de A. Armbruster are în vedere doar cîteva elemente ale concepției social-politice, ignorînd, cum adeseori se întîmplă, concepția, metodologia și expresia istorică, definitorii pentru orice gîndire istorică structurată. Dar nici măcar „spiritul teologic” al lui Filstich nu mai este acela al protestantismului ortodox, ci cel al frondei pietiste, astfel încît nici *Weltanschauung*-ul său nu este rezultatul unui simplu transfer de valori de la o epocă la alta. Istoriografia săsească din vremea lui Filstich, aidoma celei românești, nu a rămas inertă la sugestiile celei europene. Referințele bibliografice sînt concludente pentru orizontul istoriografic filstichian: reperele sale sînt Keller, Spener sau del Chiaro, care practică o istoriografie cert și conștient delimitată de cronistica medievală. Înriuririle cele mai fertile i-au venit neîndoielnic de la pietism. *Frühaufklärung*-ul german căruia i se subsu-mează mișcarea pietistă, mediul intelectual de la Halle cu binecunoscuta sa apetență față de spațiul sud-est european pe care-l deschide istoriografiei, vor fi hotărît opțiunea tematică și concepțională a lui Filstich și nu trebuie ignorate în judecata operei acestuia. Filstich, la fel ca și Schmeitzel sau M. Bél, a primit impulsuri decisive din partea pietismului. Departe să fie o cronică medievală, istoria sa este receptivă la noile orientări ale acelei *Staatskunde*, inaugurată în istoriografia autohtonă de Cantemir. În „închinarea” adusă cititorului Filstich menționează dealtfel doi reprezentanți ai acestui gen istoriografic, J. F. Buddeus și J. Hübner, a căror operă premerge realizărilor reprezentative ale ilumiștilor Büsching și Schlözer. Apelul la model este declarat fără ocol: Filstich își scrie

² *Schediasma Historicum de Valachorum Historia*. Annalium Transilvanensium multis in punctis magistra et ministra disserit Johannes Filstich, Jenae, 1743, 24 p.

³ A. Armbruster, *Historiographische Beziehungen zwischen der Moldau und Kronstadt zur Zeit des Fürsten Constantin Maurocordatos (1742—1743)*, în *RÉSEE*, 13, 1975, 1, p. 51—75; 2, p. 209—229.

istoria „mai cu seamă pentru a încerca să văd de nu cumva s-ar putea întocmi în același chip ca și pentru celelalte neamuri întâlnite în Europa“ (p. 23).

Traducătorul Radu Constantinescu s-a străduit să stabilească un echilibru adecvat între textualitate și literalitate, între limbajul contemporan și cel al epocii. În pofida unor licențe discutabile, ciștigul specialistului nu se răzbună printr-o frustrare a cercetătorului.

I. WOLF

Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești B.A.R. 1—1600*, București, Editura științifică și enciclopedică, 1978, 479 p.

Apariția primului volum al *Catalogului manuscriselor românești* confirmă conștientizarea unei necesități de mult resimțite, aceea a elaborării unui „catalog descriptiv complet“ sau „corpus“, menit a orienta o evidență atotcuprinzătoare a manuscriselor (p. 6). Cele patru tomuri apărute din 1907 încoace constituie dovada concludentă a enormelor dificultăți pe care le întâmpină o astfel de întreprindere.

Metoda de lucru a lui G. Ștrempel diferă de cea folosită de înaintașul său Ion Bianu, bibliograf de formație pozitivistă. Modificările aduse metodei acestuia au fost impuse fie de normele constituite în practica codicologică reprezentativă, fie de necesitatea unei descrieri simplificate, operaționale pentru cercetător și probabil convenabile editorului. Autorul își structurează descrierea în patru părți: (1) descrierea elementelor secundare și cantitative (cotă, vechime, numărul de file, numerotația originală și corespondentul ei în numerotația mecanică, dimensiuni; (2) conținutul lucrării, la miscelanee fiind numerotate toate operele aparținătoare, inclusiv cele fragmentare; în folosul comprimării informației nu sînt redată capitolele, prefetele și epilogurile, abandonîndu-se în această privință metoda clasică; (3) însemnări semnificative redată în întregime; (4) particularități de grafie, ilustrare, ornamentare, legătură și proveniență.

Cum adeseori se întîmplă la prelucrarea unei cantități covârșitoare de informație, și aici s-au strecurat erori, iar mici imperfecțiuni vor fi ieșit la iveală abia în momentul apariției. Cu mai puțină atenție s-a procedat la întocmirea indicelui, mai ales la cuprinderea numelor. Astfel, dacă la personalități cunoscute este suficientă — dar nu recomandabilă — menționarea doar a numelui (Mauriciu, Oxenstiern), la altele relevanța numelui ar putea să scape cercetătorului, impunîndu-se menționarea acestuia în întregime. De exemplu Bedeus (p. 386), autorul „Memoriului asupra reorganizării Transilvaniei, 1849“ (p. 150, B.A.R. 600) este Josef Bedeus von Scharberg (1782—1858), funcționar gubernial refugiat în 1848—1849 în Țara Românească. Imperfecțiuni și inconsecvențe ortografice se constată în scrierea cîtorva nume: considerăm mai potrivită și corectă forma Étienne-Bonnot Condillac decît Ștefan Condillac (p. 393), din moment ce în general s-a optat în indice pentru scrierea în limba

de proveniență, tot astfel Christoph Wilhelm Hufeland (!) și nu Hristof Wilhelm Hufland (p. 402); numele reformatorului ceh se scrie Jan Hus și nu Huss (p. 402), iar cel al filosofului, Christian Wolff nu Cristian Wolf (p. 429); pe consilierul imperial austriac Joseph Anton Ignaz Baumeister îl găsim menționat sub numele de Iosif Waumeister (p. 429). Cîteva scăpări, mai grave sau mai puțin însemnate, se întîlnesc și la numele de localități: Chișoda este grafia actuală a așezării de la periferia Timișoarei (p. 391) și Sinandrei, nu Sint Andreeaș (p. 421) este denumirea unei alte comune din județul Timiș. Ioan Droc era protopop în Miercurea-Sibiu și nu în Miercurea-Ciuc (p. 20, B.A.R. 39; vezi Ioan Droc, *Expozițiunea de la Paris*. Îngrijirea ediției, prefață, note și glosar de Constantin Hârlav, Cluj-Napoca, 1976), Udvárhely (p. 425) nu este Odoreu (= Udvari, jud. Satu Mare) la care se face trimiterea (p. 413), ci, acel arhidiacon Joannes László (p. 136) este din Odorheiul Secuiesc (= Udvarhely; vezi Coriolan Suciu, *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania*, II, București, 1967, p. 8—9); Suzdal, nu Susdal (p. 422); Szépvíz (p. 422; rom. Ciuc-Sepviz, Sipiz) este astăzi Frumoasa (jud. Harghita). Remarcăm că nici I. Dumitriu-Snagov nu s-a străduit, în *Românii în arhivele Romei (Secolul XVIII)*, București, 1973, să localizeze așezarea, mulțumindu-se s-o înregistreze eronat în index (p. 564), greșită fiind posibil și transcrierea cuvîntului din document (p. 304; Szépriz).

Ignorat de multe ori, indicele unei lucrări de referință bibliografică indeplinește adesea un rol hotărîtor în căutarea sau regăsirea informației, lui adresîndu-i-se primul apel. Ar fi prin urmare de dorit ca în volumele următoare să se perfecționeze indicele general sau să fie chiar abandonat în favoarea unui indice diferențiat complex. De asemenea, bibliografia privitoare la manuscrise suportă încă multe adăugiri în sensul unor contribuții fundamentale și trebuie extinsă.

Observațiile de mai sus privesc însă în prea mică măsură ceea ce autorul cu modestie a desemnat ca reale „imperfecțiuni ale volumului“ (p. 7). Rămîne ca autorul să continue lucrul cu „mîna de țărîină“, în beneficiul unor urmări cît mai grabnice. Deocamdată, în pofida demarajului, cele șase decenii necesare pentru elaborarea și apariția a patru volume (1907—1967) acționează obsesiv și provoacă neîncredere la cei aflați în așteptarea unui corpus complet al manuscriselor românești. Sperăm însă totodată ca acest fapt să nu-i inhibe pe cei în măsură și în drept să ducă munca la bun sfîrșit.

I. WOLF

George Em. Marica, *Studii de istoria și sociologia culturii române ardelenne din secolul al XIX-lea*, vol. II, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1978, 335 p.

Parcurgînd volumul al II-lea al *Studiilor* lui G. Em. Marica și punîndu-l în legătură cu volumul anterior, se pot desprinde dovezi concludente ale constanței preocupărilor autorului, pentru soluționarea unei problematice cert definite — cultura română transilvăneană din veacul

trecut. Opțiunea pentru George Bariț se datorează puterii exemplificatoare a unei opere cu valoare de sinteză pentru o experiență spirituală colectivă. Pentru Marica, Bariț este „unul din protagoniștii generației ardeleni de la 1848, ale cărei merite nu sînt încă suficient apreciate” (p. 121). Bibliografia din păcate încă netipărită a scrierilor lui Bariț publicate în perioada 1835—1893 cuprinde aproape 7000 de titluri, de la cărți și studii, la recenzii și note redacționale, uimind deopotrivă prin număr, cit și prin diversitatea sa enciclopedică. Scrierile sale oglindesc reprezentativ problematica veacului și au exercitat o înrîurire substanțială asupra vieții spirituale a românilor ardeleni.

Studiile lasă impresia generală a unui ciclu autonom. Primul dintre ele, *Gazeta Transilvaniei 1838—1945* (p. 7—26), pledează pentru cunoașterea publicațiilor politice transilvănene, autorul reușind să „fixeze jaloane ale cercetării viitoare” (p. 8). Se schițează o posibilă monografie, autorul îndreptîndu-și atenția asupra orientării politice a ziarului brașovean, a tehnicii redacționale și a cauzelor persistenței sale. Următoarele șapte studii dezbate diverse aspecte ale gândirii și acțiunii lui G. Bariț: *George Barițiu și revoluția de la 1848* (p. 27—37), *George Barițiu, editor și redactor al „Călimdariiului pentru poporul românesc” 1852—1865* (p. 38—88), *George Barițiu, protagonist al Academiei Române* (p. 89—119), *George Barițiu și literatura* (p. 120—208), *George Barițiu, bibliograf și bibliolog* (p. 209—269), *Preocupări filozofice, psihologice și sociologice la George Barițiu* (p. 270—289), *Notele de călătorie ale lui George Barițiu* (p. 290—327). Remarcăm contribuțiile bibliografice anexate la două dintre studii: *Indicele Călimdariiului pentru poporul românesc* (p. 78—88) și *Bibliografie. Comunicările lui Barițiu în cadrul Academiei Române (republicate și în periodicele sale)* (p. 115—118).

Contribuția autorului nu constă în relevarea unor izbitoare nou-tăți, căci el reexaminează în general lucruri cunoscute, într-o expunere elaborată cu o sobră minuție, bine dozată și concentrată. Este o cercetare concepută după o concepție monografică care mai mult adună și oferă informații. Deși nu se disociază deloc de soluțiile tradiționale ale excursului istoric, relecturile sale reușesc să contureze noi perspective. Imaginea lui Bariț, sumativ construită, tinde în cele din urmă spre o sinteză renovată.

I. WOLF

DAMASCHIN BOJINCĂ, *Scrieri. De la idealul lămuririi la idealul național*. Studiu introductiv, selecție de texte și note de Nicolae Bocșan, Timișoara, Editura Facla, 1979, LXI — 163 p., 14 ilustrații.

„Studiul” lui Nicolae Bocșan vădește intenții care depășesc cadrul inevitabil limitat cu care ne-au obișnuit studiile introductive la volumele de acest gen. Deși structurat clasic — viață și operă, biografie și gândire — studiul trece dincolo de înșiruirea biografică sau de enumerarea bibliografică pentru a reconstitui mediul cultural de geneză a operei iluministului bănățean. Analiza se concentrează în primul rînd asupra autoru-

lui în specificitatea sa, surprinsă prin mijlocirea biografiei intelectuale și a climatului spiritual general al epocii. Fixarea cadrului în care se înscrie opera lui D. Bojincă a solicitat astfel permanente referiri și raportări la contextul românesc și european, în general.

Opera lui Bojincă este semnificativă pentru o epocă de restructurare a cadrului cultural, cum a fost cea care a premers revoluțiile, apărută la interferența luminilor cu romantismul. Din deceniul al treilea în Banat, ca de altfel și în Transilvania, a început să se afirme o nouă generație de cărturari, continuând opera marilor lor predecesori. Schimbul de generații impulsionează mișcarea națională, care și în Banat își elaborează „un program de revendicări predominant politic, de proveniență și de conținut laic“ (p. VII), culminând cu activitatea lui Murgu. Sînt urmărite etapele deplasării ideologice romantice, ale cărei principale manifestări se situează în sfera conștiinței politice. Esențială a fost dezagregarea conceptului de națiune iliră, avîndu-și temeiul într-o anacronică solidaritate religioasă și politică și afirmarea conceptului modern de națiune bazat pe etnicitate în primul rînd. În plan cultural noua etapă a iluminismului bănățean este și ea subordonată „comandamentelor procesului de formare a națiunii și a conștiinței naționale“ (p. IX), fiind spre deosebire de primele două, caracterizate prin „receptare și adaptare a unor modele și valori ale culturii luminilor europene“, o etapă definită prioritar de cîștigul substanțial înregistrat de „creația originală“. Beneficiind de o puternică emulație erudită și de contactul cu mediul pestan care-i înlesnește cunoașterea mai apropiată a unui alt orizont cultural, Bojincă dobîndește „profilul unui intelectual format în spiritul și ideile luminilor românești și europene“. Inițiator al exodului de intelectuali peste munți, Bojincă se stabilește în 1833 la Iași, într-o vreme în care factorii de apropiere între cele trei țări române se multiplică, concludente fiind înseși legăturile neîntrerupte pe care Bojincă le cultivă cu semenii din provinciile habsburgice.

Analiza operei este deopotrivă expozitivă și explicativă. Scrierile lui Bojincă se înscriu în „atmosfera preromantică a iluminismului tîrziu“ (p. XXXIII), fiind reprezentative pentru evoluția de la lumini la romantism. Elucidînd trăsăturile luminilor românești, autorul surprinde remarcabil tranziția din perspectiva unui caz particular cu potențe generalizatoare. În procesul de restructurare culturală se pare că Bojincă este unul dintre aceia care fixează într-o posibilă sinteză mesajul predecesorilor, înscriind valorile Școlii ardeleni în durată lungă. Ideologia luminilor românești nu s-a cantonat în cadrul strîmt al unui sistem intelectual închis, ci a manifestat disponibilitate pentru achiziții mereu noi. În deceniul al treilea iluminismul persistă, fără a mai predomina exclusiv. Romantismul nu se revărsă peste niște canoane osificate. Funcția sa substituentă se asociază funcției integratoare a „luminilor“. Tocmai acum, într-o epocă de „sincronizare“ crescîndă cu Europa cărturarii români au urmărit cu o intenționalitate declarată o încadrare a culturii române în cea europeană, originea latină constituind temeiul apartenenței la civilizația europeană. „Polemica“ lui Bojincă este edificatoare în acest sens. Argumentarea originii și continuității istorice a poporului român era menită a întări conștiința națională. Pentru a o întreține Bojincă a

încercat să impună acesteia convingător ideea specificității culturii românești în termeni schimbați. *Răspundere desgurzătoare la cîrtirea cea în Hale* (1828) și *Anticele romanilor* (2 vol., 1832—1833) se înscriu predominant în concluziile făcute de predecesori, evidențiind însă metamorfoza conceptului de națiune, de la expresia Supplex-ului la cea romantică.

Textele — după cum reiese și din titlu — au fost subsumate demonstrării unei idei: modalitatea de exprimare a unor transformări plămăditoare a noi structuri culturale. Problematika complexă a primei jumătăți a veacului al XIX-lea, epocă a transformărilor, îndeamnă la reconstituiri de genul celei propuse de N. Bocșan. Meritul grupajului său de texte pe o temă precisă este de a fi ridicat și propus o problemă demnă de a fi adîncită. O descriere integrală a fenomenului cultural românesc din deceniile premergînd revoluția nu mai poate de aci înainte ignora opera lui D. Bojincă, fără a se priva de o exemplificare dintre cele mai adecvate. Volumul îngrijit cu cunoaștere, competență și responsabilitate de N. Bocșan îl impune pe Bojincă definitiv în galeria personalităților reprezentative ale iluminismului tîrziu. Sinteză inedită în peisajul cultural al vremii sale, în personalitatea și opera lui D. Bojincă „surprindem un moment din istoria culturii române, un moment de răscruce” (p. LII).

I. WOLF

Charles and Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States*, Seattle and London, University of Washington Press, 1977, 358 p. (= Peter F. Sugar, Donald W. Treadgold, ed., *A History of East Central Europe*, VIII).

Sinteza în unsprezece volume inițiată și îndrumată de profesorii P. F. Sugar și D. W. Treadgold indică deja prin titlu o semnificativă opțiune a editorilor: *O istorie a Europei centrale și de est* nu se vrea un tratat academic, ci mai degrabă un compendiu posibil, menit să orienteze cercetătorii nespecialiști în istoria Europei centrale și răsăritene și să introducă pe studenți în problemele fundamentale ale acesteia. În pofida responsabilității interpretative a autorilor se speră realizarea unei unități nu numai formale a contribuțiilor individuale, dar și de conținut. Prin Europa centrală și de est editorii responsabili înțeleg spațiul cuprins între „frontiera lingvistică răsăriteană a popoarelor vorbind germană și italiană, în vest, și frontierele politice ale Rusiei/U.R.S.S., în est”. Desigur, criteriile de delimitare sînt discutabile chiar dacă circumscriu un spațiu cu particularități istorice caracteristice și unele componente tipice fundamentale, evidențiind totuși mai mult o decupare arbitrară și contestabilă de civilizație contemporană, întemeiată pe realități politice actuale. Consecințele unei astfel de optici sînt însă minime pentru tematica fiecărui volum în parte, spațiului sud-est european, de exemplu — delimitînd o arie de civilizație într-adevăr specifică —, consacîndu-i-se trei volume, pe epoci.

Volumul lui Charles și Barbara Jelavich mijlocește o imagine comprehensibilă a unei epoci complexe, cea a constituirii statelor naționale în sud-estul european. O semnificativă precizare de concepție istorică cuprinsă în *Concluzii* este reprezentativă pentru principiile care au direcționat această scriere. Crezul exprimat respinge deopotrivă orice concepție unică și îngustă despre evoluția istorică a acestui spațiu care ar fi bazată pe simple judecăți de valoare doar, dar și pe aceea care ignoră orice ierarhizare, înlocuind explicarea printr-o sterilă procedură descriptivă. Astfel „în studierea istoriei oricărei țări, indiferent de puterea și prosperitatea ei, lipsa de previziune și o largă perspectivă istorică ușurează clarificarea erorilor și nereușitelor evoluției naționale. Privitor la statele balcanice, marile împliniri ale veacului, cîștigurile pozitive rezultate din unificarea națională trebuie să prevaleze în analiza finală asupra oricăror rezerve și judecăți negative” (p. 325). Autorii nu au intenționat o reconstituire a tuturor aspectelor vieții, ci doar problematizarea, evidențierea direcțiilor de evoluție fundamentale. În reliefarea devenirii structurilor naționale se accentuează potrivit unui demers tradițional în istoriografia americană „originile istorice”, temeliile evoluției politice moderne, dezvoltarea instituțională și dinamica socială, toate plasate într-un cuprinzător *background* politic european. Matricea teoretică de analiză se întemeiază pe câteva paradigme concepute ca perechi antinomice: Occident-Orient, civilizație (progres)-răminere în urmă (acel *backwardness* revenind aproape obsesiv), tradiție-inovație (ultimul termen rezumă circuitul influență-receptare), conservatorism-modernism. Remarcăm efortul de a sublinia similitudini, asemănări, paralelisme în evoluție și influențele reciproce, reținerea față de tipologizări forțate.

Cele nouăsprezece capitole se înșiruie în felul următor: 1. *Cadrul [general] otoman* (p. 3—25), 2. *Revoluția sîrbă* (p. 26—37), 3. *Revoluția greacă* (p. 38—52), 4. *Statul sîrb autonom* (p. 53—67), 5. *Regatul grec* (p. 68—83), 6. *Țara Românească și Moldova înainte de 1853* (p. 84—97), 7. *Imperiul otoman pînă în 1876: reformele* (p. 89—113), 8. *Principatele unite pînă în 1876* (p. 114—127), 9. *Mișcarea națională bulgară pînă în 1876* (p. 128—140), 10. *Criza anilor șaptezeci* (p. 141—157), 11. *Bulgaria autonomă pînă în 1896* (p. 158—169), 12. *Statele balcanice. Evoluții politice interne pînă în 1914* (p. 170—206), 13. *Alungarea Imperiului otoman din Europa* (p. 207—221), 14. *Constituirea Albaniei* (p. 222—234), 15. *Naționalități balcanice în monarhia habsburgică* (p. 235—265), 16. *Evoluția culturală balcanică* (p. 266—283), 17. *Primul război mondial* (p. 284—297), 18. *Reglementarea postbelică* (p. 298—319) și 19. *Concluzii* (p. 320—328). O *Schiță bibliografică* oferă date de maximă generalitate despre studiile sud-est europene, menționînd exclusiv literatura de limbă engleză, îndeosebi cea scrisă în S.U.A. (p. 329—344).

Pe lângă cele două capitole de referință exclusivă, elaborate probabil de B. Jelavich, apreciată cunoscătoare a epocii Unirii de care s-a ocupat în câteva studii (*Russia and the Rumanian National Cause, 1858—1859*, Hamden, Connecticut, 1959; *Russia, the Great Powers and the Recognition of the Double Election of Alexander Cuza*, in „Rumanian Studies” (Champaign-Urbana, Illinois) 1, 1970, p. 3—34; *The Ottoman Empire, the Great Powers and the Legislative and Administrative Union of the Prin-*

cialities, ibidem, 2, 1973, p. 48—83; *Russia and the Reacquisition of Southern Bessarabia, 1875—78*, în „Südost-Forschungen“ (München), 28, 1969, p. 199—237; *Austria-Hungary, Rumania, and the Eastern Crisis, 1876—1878, ibidem*, 30, 1971, p. 111—141), reținem periodizarea mișcării naționale din principate: o primă perioadă pînă la izbucnirea Războiului Crimeii, caracterizată prin înlăturarea „controlului fanariot“, progresul constituțional al perioadei regulamentare și cristalizarea unui program național, afirmat în revoluția de la 1848, și perioada 1853—1878, în care s-a înfăptuit unirea și s-a obținut independența, iar „împreună cu ea crearea unei situații în Balcani care a permis guvernului român să balanseze între marile puteri“ (p. 85). Atenție se acordă de asemenea aspectelor politico-diplomatice ale intrării și participării României la primul război mondial (p. 292—294). În general interpretările nu se distanțează de cele afirmate și acceptate în istoriografia română contemporană.

Simplu concepută și actuală, cartea lui Charles și Barbara Jelavich își va îndeplini cu autoritate funcționalitatea formativă pe care și-a propus-o.

I. WOLF

William Marin, *Unirea din 1918 și poziția șvabilor bănățeni*, Timișoara, Editura Facla, 1978, 172 p.

Cercetarea lui W. Marin se justifică înainte de orice prin lipsa unei cuprinzătoare sinteze relative la participarea populației germane din România la evenimentele din toamna anului 1918 și adeziunea ei la actul Unirii. Pînă acum fenomenul a fost înregistrat evenimential, global și nediferențiat în istoriografie. Astfel se detașează *ab initio* două merite esențiale ale unei lucrări care nici ea nu-și propune o tratare exhaustivă a temei, ci doar scopul de a-i „releva aspectele fundamentale“ (p. 11): contribuția la o necesară analiză globală și îndeosebi introducerea în circuitul informațional românesc a unei problematici mai puțin și superficial cunoscute.

În *Prefață* autorul consideră că factorii care au determinat fie o poziție favorabilă față de Unire, fie chiar sprijinirea ei activă de către șvabii bănățeni, au fost îndelungata conviețuire, recunoașterea justeței programului național românesc, existența unei mișcări naționale proprii și perspectivele deschise de principiile democratice cuprinse în hotărârile de la Alba Iulia. Ca urmare, un capitol introductiv trece în revistă *Tradițiile luptei comune pentru emanciparea națională și socială* (p. 13—41), înfățișînd colonizarea șvabilor, evoluția lor politică și culturală pînă în pragul războiului mondial, începuturile, dezvoltarea și însemnătatea mișcării muncitorești și socialiste din Banat, relațiile șvabilor cu populația românească și încercările de colaborare între cele două mișcări naționale.

Capitolul II, *Primul război mondial și consecințele sale. Lupta dintre diferitele curente politice existente în sinul populației șvăbești în anii 1918—1919* (p. 40—93) constituie realizarea de seamă a volumului,

precizându-se tendințele politice care s-au impus în viața politică a șvabilor bănățeni în momentul disoluției monarhiei dualiste. Autonomia susținută de unii lideri ai șvabilor era lipsită de șanse de izbândă, fiind concepută mai mult ca o soluție conjuncturală, motivată tactic și menită să susțină integritatea teritorială a Banatului. Astfel, la 31 octombrie 1918 la Timișoara nu s-a proclamat o „republică independentă“, ci s-a creat doar un organism regional autonom. Confuzia contemporanilor reflectă incertitudinile momentului.

În capitolul III, *Marea adunare populară din august 1919 de la Timișoara. Delegația șvabilor bănățeni la Conferința de pace de la Paris* (p. 94—118), se insistă cu deosebire asupra misiunilor diplomatice și militare românești în Banatul aflat sub ocupația trupelor Antantei și a rolului gazetei „Deutsche Wacht“, purtătoarea de cuvânt a unei precum-pănitoare opinii publice favorabile adeziunii la unirea Banatului cu România.

Incheierea (p. 119—130), în care autorul reliefează consecințele pozitive ale adeziunii la Unire prin exemplificarea unor înfăptuiri ale hotărârilor de la Alba Iulia — parțiale în perioada interbelică, depline în România de azi —, o anexă documentară bilingvă și un indice de nume și periodice întregesc un volum de neîndoiebnică utilitate, desigur, susceptibil de numeroase completări.

Rezerve s-ar putea formula în primul rînd cu privire la documentația primară folosită, care se reduce aproape în exclusivitate la presă, dar și bibliografia, în pofida unei notabile străduințe de actualizare, prezintă lacune (spre exemplu aș menționa bibliografia lui Alexander Krischan, *Das Schicksal des Banats 1918/20 im Spiegel der Literatur (Bibliographie)*, în „Südostdeutsches Archiv“ (München) 10, 1967, p. 210—233, exegeza lui Ingomar Senz despre mișcarea națională a șvabilor pînă la izbucnirea războiului, *Die „deutschnationale“ Bewegung in Südungarn vor 1914*, *ibidem*, 15/16, 1972—1973, p. 115—190, cercetările recente cu privire la principalele personalități politice ale acestei perioade, cum ar fi studiul lui Hans Beyer, *Rudolf Brandsch und Hans-Otto Roth*, în „Südostdeutsche Vierteljahresblätter“ (München) 14, 1961, p. 223—228 sau cel al Evei Madaras, *Die Tätigkeit Edmund Steinackers zur Hebung des nationalen Selbstbewusstseins des ungarländischen Deutschtums im letzten Drittel des 19 Jahrhunderts*, în „Acta Universitatis Debrecenensis. Series Historia“ 3, 1964, p. 98—113, dar și lucrările mai vechi, utile sub raport informativ, apărute în perioada interbelică în seria „Südosteuropäische Arbeiten“ (München), ale lui K. H. Ertl despre Eduard Glatz, B. Groneweg despre E. Steinacker, J. Schmidt și L. Schlereth despre mișcarea politică a șvabilor. Autorul nu îndrăznește decît foarte rar considerații fundamentale de mai largă respirație asupra problemei sale. Astfel aflăm prea puțin despre relațiile dintre consiliile naționale, despre activitatea celui șvăbesc la nivelul maselor, despre încercările vizînd o acțiune concertată a tuturor șvabilor, despre implicațiile diplomatice ale problemei bănățene. Oricum, sînt corectate erorile interpretative și depășite locurile comune de slabă priză argumentativă și depreciate din volumul dedicat semicentenarului Unirii (William Marin, Ioan Munteanu, Gheorghe Radulovici, *Unirea Banatului cu România*, Timi-

șoara, Muzeul Banatului, 1968, 302 p.) Cele câteva scăpări nu pot atenua autoritatea unei contribuții care va intra în rîndul lucrărilor de referință cu privire la poziția șvabilor bănățeni față de Unire.

I. WOLF

Consiliul național român din Blaj (noiembrie 1918 — ianuarie 1919). Protocoale și acte. Vol. I. Ediție îngrijită, studiu introductiv, indici și glosar de Viorica Lascu și Marcel Știrban, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1978, 227 p., 16 planșe (colecția „Testimonia“)

Cartea celor doi universitari clujeni confirmă și impune definitiv o direcție de cercetare menită a depăși rutina ce se instalase în unele studii relative la o problemă istorică fundamentală. Alături de progresul în documentație, cercetarea istoriei locale a unirii de la 1918 constituie un profitabil efort de cercetare microstructurală, oferind în cele din urmă temeuri pentru limpezirea sau chiar rescrierea unor aspecte mai puțin cunoscute, dintr-o perspectivă globală. Mai multe lucrări de acest gen ar putea contribui astfel la un real progres de cunoaștere.

Autorii și-au propus publicarea în două volume a documentelor rămase de la Consiliul național român comitatens din Blaj, „protocoalele și arhiva, parțial păstrată, alcătuită din corespondența primită, rapoarte și ordine“. Primul volum cuprinde trei secțiuni: (1) *Protocolul ședințelor plenare* (p. 45—53), întrunind procesele-verbale ale ședințelor consiliului comitatens, în care s-au stabilit tactica și strategia acțiunilor la nivel local și s-au luat decizii, (2) *Protocolul agendelor C.N.R. din Blaj* (p. 55—191), numit de contemporani „Cronica revoluției din Blaj“, ce consemnează pe zile, ore și minute toate întâmplările și „problemele ivite într-o arie geografică ce a depășit orașul Blaj și chiar comitatul Alba“ (p. 41) în răstimpul noiembrie 1918 — ianuarie 1919 și (3) *Documente* (p. 194—213), (o chemare, circulare, scrisori) care completează informația din „protocoale“. Volumul II va cuprinde arhiva propriu-zisă a C.N.R. din Blaj.

În *Introducere* (p. 5—40), M. Știrban întreprinde o temeinică analiză a activității Consiliului național comitatens, folosindu-se de materialul ambelor volume. Autorul îi reconstituie mecanismul de funcționare și îi fixează imaginea în conștiința contemporaneității, situându-i activitatea în „contextul evenimentelor generale în care și-a desfășurat-o“ (p. 7), depășindu-se astfel evenimentialul printr-o alternare a perspectivelor, printr-o continuă raportare și conectare la consiliile vecine sau similare, la evenimentele în plan transilvănean și general românesc. Consiliile comitatense, cercurile și locale reprezentau puterea politico-administrativă instaurată în locul vechilor instituții în urma revoluției burghezo-democratice din octombrie-noiembrie 1918. Menirea lor a fost rezolvarea problemelor social-economice și politice locale, să contribuie la pregătirea și consolidarea Unirii. „Protocoalele“ și rapoartele întocmite de trimișii C.N.R. din Blaj întregesc și îmbogățesc informațiile cunoscute din presa vremii sau din lucrări memoriale. Cîștigul principal constă însă

în reconstituirea spiritului lui 1918, în separarea și alăturarea receptării evenimentului de contemporani, de interpretarea lui, oferindu-se o bază empirică pentru înțelegerea lui adecvată, nu numai de către specialiști, dar și de public (un public într-adevăr receptiv, asigurând cărții un „succes“ de exemplară rapiditate). Textele dovedesc răspunsul ferm și unitar al maselor populare la imperativele momentului. Unirea s-a realizat prin și de către acestea într-un spirit de solidaritate și unitate a voinței: voință de prefaceri revoluționare într-un stat național unitar. Remarcăm încă străduința de identificare a persoanelor, transcrierea responsabilă și competentă, merituosul glosar. Lectura convinge de ceea ce ne încredințează și autorii: „Sint toate la un loc, cele mai autentice izvoare ce vor putea sta la baza unei reconstituiri de fapte și acțiuni“, sint „adevărate cronici“ (p. 31—32).

I. WOLF

RETROSPECTIVĂ

În știință nu este niciodată de prisos să arunci o privire înapoi. Nu numai pentru a măsura drumul parcurs, ci și pentru a situa cît mai exact locul și contribuția înaintașilor. Căci prea adesea se întîmplă, mai ales în cazul cercetătorilor mai tineri, care n-au apucat anumite etape din dezvoltarea științei căreia i s-au consacrat, să uităm că adevărurile care astăzi ni se par comune au fost cîndva descoperite de către un om. Un om care are un nume și pe care nu trebuie să-l dăm uitării.

Folosind prilejul celei de a 75-a aniversări a profesorului Ion Berciu, cîndva fondator și director al Muzeului din Alba Iulia, am socotit potrivit să-i publicăm în *Acta Musei Napocensis* o bibliografie selectivă.

Nu voi spune mai mult: opera grăiește de la sine. Cît despre om, nici un text nu l-ar putea egala pe acela, rămas inedit pînă acum, pe care l-a compus, în primăvara anului 1970, Constantin Daicoviciu. Îl reproducem, de aceea, în continuare.

H. D.

LAURUS LAURO DIGNO

Pe profesorul Ion Berciu l-am cunoscut cu zeci de ani în urmă cînd, recomandat de Nicolae Iorga, ca urmare a frumoaselor sale studii și a uceniciei arheologice făcute la Drobeta, sub îndrumarea regretatului Alexandru Bărcăcilă, a preluat în anul 1938 conducerea Muzeului din Alba Iulia, în fruntea căruia avea să-și definească vocația majoră a vieții sale. La puțin timp după aceea, în momentele dramatice din toamna anului 1940, în săptămînile de popas intermediar la Alba Iulia al Universității din Cluj, în drum spre Sibiu, mi-a fost dat să-l cunosc mai de aproape: și ca un bun coleg de meserie și ca om de omenie, oferindu-și casa familiei mele ce se găsea în bejenie. Din aceste prime două contacte, s-a conturat și s-a afirmat în mine convingerea, că mă aflu în prezența unui *om* și a unui *arheolog*, devotat acestei discipline, care era și a mea. Pe acest fond moral și din identitatea preocupărilor dintre noi s-a înfiripat, în mod firesc, o colaborare constantă, care s-a cimentat și a cîștigat în amploare concomitent cu înmulțirea șantierelor de cercetare arheologică, explorate de dînsul și puse în exploatare științifică cu concursul înțelegător și participarea eficientă a Institutului de Studii Cla-

sice din Cluj, cu rezultate care, de fiecare dată, au constituit o contribuție pozitivă la adîncirea cunoștințelor noastre istorice privitoare la culturile preistorice, preromane și la epoca daco-romană din aria centrală a Daciei.

Integrîndu-se în programul, concepția și disciplina de metodă a școlii noastre arheologice, profesorul Ion Berciu a înscris la activul meritelor sale, dezvelirea unor centre dacice noi, dintre care cele de la Căpîlna și Piatra Craivii sînt mai semnificative, și a făcut săpături la numeroase așezări preistorice, identificate de dînsul în regiunea Albei Iulia. O bună parte din rezultatele acestei susținute campanii de cercetări arheologice sînt publicate în buletinul „Apulum” întemeiat de dînsul: o inițiativă temerară la vremea sa pentru un muzeu regional în reorganizare, cum era cel de la Alba Iulia, neîncadrat cu personal științific și nebugetat în primii săi ani de activitate. În ciuda acestor condiții vitrege, „Apulum” s-a afirmat și s-a menținut de la primul său volum, apărut în anul 1942, la un nivel științific în continuă ascensiune și se bucură azi de largă circulație și frumoase aprecieri în cercurile de specialitate din țară și de peste hotare. Prețuirea pe care o am pentru această publicație, fondată de prof. Ion Berciu, o atestă concret colaborarea mea constantă, cu studii și comunicări, alături de semnăturile prestigioase ale unui Jérôme Carcopino, Marcel Renard și alții al căror nume se întilnește în sumarele celor opt volume apărute pînă în prezent.

Profesorul Ion Berciu a știut să stringă, în jurul muzeului și în jurul publicației „Apulum”, o seamă de prieteni devotați, care l-au susținut cu însufletire în munca sa, apreciindu-i rarele calități de omenie, de cinste exemplară și de tenacitate, în marile probleme de interes superior.

Îmi amintesc, cu emoție, de lungile noastre discuții, de scrisorile schimbate în anii de dictatură antonesciană și de adînc simțitele sale articole din „Gazeta Transilvaniei” în care, cu un curaj civic lăudabil, folosind și larga semnificație a miturilor antice, a apărut interesele superioare ale patriei.

De altfel, activitatea sa publicistică este cu totul remarcabilă, ca și aceea de profesor de limba latină și de colaborator științific, fie la marile lucrări, cum a fost Repertoriul Arheologic al României și Istoria României, fie, în mod permanent, la publicațiile Centrului de Documentare Științifică al Academiei.

Nu sînt puține nici studiile sale apărute în unele reviste de specialitate din străinătate, cum sînt: *Latomus*, *Celticum*, *Acta Archaeologica Carpathica* și *Fasti archaeologici*.

În fața unei asemenea activități, evidentă, în aceeași măsură, și sub aspect organizatoric, pe care am urmărit-o cu atenție în curs de mai bine de trei decenii și căreia i-am dat sprijin direct sau indirect atunci cînd s-a simțit nevoie, mă asociez cu totul la inițiativa omagială a colectivului Muzeului din Alba Iulia, care cinstește pe profesorul Ion Berciu și-i urez mulți, mulți ani de activitate bucurîndu-se de roadele muzeului pe care l-a ctitorit și ale cărui sigure perspective de puternic centru științific izvorăsc din rodnicia operei unei vieți, pusă în slujba istoriei neamului său, a patriei și națiunii române socialiste.

Cluj, 5 mai 1970

CONSTANTIN DAICOVICIU

BIBLIOGRAFIA SELECTIVĂ A PROFESORULUI ION BERCIU

- *Alba Iulia, scurtă privire istorică*, în *Transilvania*, 74, 5, 1943, 12 p.;
- *Depozitul de bronz de la Ighiel*, în *Apulum*, I, 1943, p. 24—38;
- *Două tezaure monetare republicane romane din Dacia Superioară*, în *Apulum*, I, 1943, p. 110—202 (în colab. cu M. Macrea);
- *Noile săpături arheologice din Ardeal*, în *Transilvania*, 75, I, 1944, 8 p.;
- *Les nouvelles fouilles archéologiques en Transylvanie*, în *Revue de Transylvanie*, X, 1944, 10 p.;
- *Cercetări și săpături arheologice în județele Turda și Alba (1943)*, în *Apulum*, II, 1946, p. 1—80 (în colab. cu D. Berciu);
- *Scurtă dare de seamă pe anii 1943—1945*, în *Apulum*, II, 1946, p. 437—440;
- *Săpături și cercetări arheologice în anii 1944—1947*, în *Apulum*, III, 1949, p. 1—43 (în colab. cu D. Berciu);
- *Descoperiri arheologice în Apulum (I)*, în *Apulum*, III, 1949, p. 180—199;
- *Marcus Herennius Faustus, legatus III Daciarum*, în *Apulum*, III, 1949, p. 200—208;
- *Poetul Ovidiu la Tomis*, București, 1957, 56 p.;
- *Descoperiri din epoca feudală timpurie în raionul Alba*, în *Materiale*, IV, 1957, p. 335—360;
- *Marcus Valerius Maximianus, legatus augusti legionis XIII Geminae*, în *SCIV*, XII/1, 1961, p. 93—104 (în colab. cu Al. Popa);
- *Mozaicurile romane din Apulum. Contribuție la studiul mozaicurilor din Dacia*, în *Apulum*, IV, 1961, p. 151—188;
- *Cetatea Alba Iulia*, Ed. Meridiane, București, 1962, 78 p. (în colab. cu Al. Popa);
- *Complexul arheologic și turistic de la Piatra Craivii*, în *Știință și Tehnică*, nr. 8, 1963, p. 34—35 (în colab. cu Gh. Anghel);
- *Depozitul de unelte dacice de pe Muntele Strimbu de lângă Grădiștea Muncelului*, în *SCIV*, XIV/1, 1963, p. 151—163 (în colab. cu Al. Popa);
- *Săpăturile de la Teleac*, în *Materiale*, VIII, 1963, p. 253—259 (în colab. cu K. Horedt și Al. Popa);
- *Săpăturile de salvare de la Sintimbru*, în *Materiale*, VIII, 1963, p. 261—267 (în colab. cu Al. Popa);
- *La cité dacique de Piatra Craivii*, în *Fasti Archaeologici*, XI, Firenze, 1963, p. 411, nr. 6424;
- *Jupiter Cimistenus à Apulum*, în *Latomus*, XXV/1, 1963, p. 68—73 (în colab. cu Al. Popa);
- *La station hallstattienne fortifié de Drimbar-Teleac (Transylvanie, Roumanie)*, în *Celticum*, VI, 1963, p. 5—25 (în colab. cu Al. Popa);
- *Contribution à l'étude des dépôts hallstattiens*, în *Dacia, N.S.*, VIII, 1964, p. 87—100 (în colab. cu Al. Popa);
- *Exceutores consularis in Dacia*, în *Latomus*, XXIII/2, 1964, p. 302—310 (în colab. cu Al. Popa);
- *Jupiter Dolichenus et Dea Suria Magna Caelestis à Apulum*, în *Latomus*, XXIII/3, 1964, p. 473—482 (în colab. cu Al. Popa);

- *Alba Iulia. Mic îndreptar turistic*, Ed. Meridiane, București, 1965, 70 p. — în limbile română, franceză, engleză, germană și maghiară (în colab. cu Gh. Anghel);
- *La citadelle dacique de Căpîlna*, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 201—232 (în colab. cu M. Macrea);
- *Cremaiera de la Pianul de Jos (raion Alba)*, în *StComBrukenthal*, 12, 1965, p. 223—228;
- *Le Musée régional Alba Iulia*, în *RRH*, IV, 1965, p. 815—821 (în colab. cu Al. Popa);
- *Deux dépôts en bronze de la Transylvanie Centrale*, în *Acta Archaeologica Carpathica*, VII/1—2, Cracovia, 1965, p. 69—85 (în colab. cu Al. Popa);
- *La forteresse dace de Piatra Craivii (Transylvanie, Roumanie)*, în *Celticum*, XII, 1965, p. 115—146 (în colab. cu Al. Popa și H. Daicoviciu);
- *Un nou cimitir de tip Noua la Teiuș*, în *Apulum*, V, 1965, p. 30—50 (în colab. cu Al. Popa);
- *Un depozit de obiecte hallstattiene de la Vințul de Jos*, în *Apulum*, V, 1965, p. 51—70 (în colab. cu Al. Popa);
- *Așezarea hallstattiană fortificată de la Drimbar-Teleac*, în *Apulum*, V, 1965, p. 71—91 (în colab. cu Al. Popa);
- *Monumente epigrafice din Apulum (IV)*, în *Apulum*, V, 1965, p. 167—202 (în colab. cu Al. Popa);
- *Cornelius Fuscus și cenotaful de la Adamclisi*, în *Apulum*, V, 1965, p. 259—279;
- *Cetatea feudală de pe Piatra Craivii*, în *Apulum*, V, 1965, p. 309—322 (în colab. cu Gh. Anghel);
- *Urme ale culturii Noua la Alba Iulia*, în *Apulum*, V, 1965, p. 547—550 (în colab. cu Al. Popa);
- *Contribuție la studiul chiupurilor de factură dacică din secolul al IV-lea e.n.*, în *Apulum*, V, 1965, p. 597—613;
- *Cetatea dacică de la Piatra Craivii*, în *RevMuz*, Nr. special, 1965, p. 427—428 (în colab. cu Al. Popa);
- *Cetatea feudală de la Tăuți*, în *RevMuz*, Nr. special, 1965, p. 452 (în colab. cu Gh. Anghel);
- *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, Ed. Meridiane, București, 1966, p. 46—56 (în colab. cu M. Macrea, O. Floca și N. Lupu);
- *Trois monuments épigraphiques d'Ampelum*, în *Latomus*, XXVI/4, 1967, p. 996—1008 (în colab. cu Al. Popa);
- *Săpăturile arheologice de la Răhău și Sebeș*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 11—27 (în colab. cu K. Horedt, Al. Popa, I. Paul și I. Raica);
- *Depozitele de bronzuri de la Zlatna și Aurel Vlaicu*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 73—84 (în colab. cu Al. Popa);
- *Muzeul Național de Arheologie din Madrid*, în *RevMuz*, 2, 1967, p. 188—190;
- *Romanii fuma cu pipa?*, în *RevMuz*, 2, 1967, p. 190;
- *Muzeul arheologic și etnografic din Lodz*, în *RevMuz*, 4, 1967, p. 393—394;
- *Școala internațională de săpături arheologice de la Mont-Joly*, în *RevMuz*, 4, 1967, p. 394;
- *Cetăți medievale din sud-vestul Transilvaniei*, Ed. Meridiane, București, 1968, 58 p. (în colab. cu Gh. Anghel);

- *Cetatea Alba Iulia*, ed. II, Ed. Meridiane, București, 1968, 58 p. (în colab. cu Al. Popa și H. Ursu);
- *Contribuția Muzeului Regional Alba Iulia, prin cercetări și publicații, la progresele studiilor istorice din Transilvania*, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 13—32;
- *Importanța complexului neolitic „Lumea Nouă” în lumina noilor săpături (1961—1963)*, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 53—60;
- *Trei monumente epigrafice de la Ampelum*, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 401—402 (în colab. cu Al. Popa și R. Pop);
- *Expoziția Henri Breuil*, în *RevMuz*, 1, 1968, p. 93—94;
- *Monumenta epigraphica Apulensia*, în *Hommages à Marcel Renard*, II, Coll. Latomus, vol. 102, 1969, p. 74—82 (în colab. cu Al. Popa);
- *Un nouveau type de tombe mis au jour à Apulum et le problème des sarcophages à voûte de l'Empire romain*, în *Latomus*, XXIX/4, 1970, p. 1—45 (în colab. cu W. Wolski);
- *Alba Iulia. Mic îndreptar turistic*, ed. II, Ed. Stadion, București, 1970 (în colab. cu Gh. Anghel);
- *Numerus M. Hisp. en Dacie*, în *Acta of the fifth Epigraphic Congress*, London, 1970, p. 357—360 (în colab. cu Al. Popa);
- *Contribution du Musée régional d'Alba Iulia à la connaissance de la culture dace*, în *Actes du VIIe Congrès International des Sciences préhistoriques et protohistoriques*, Prague, 21—27 août 1966, Praha, 1971, vol. II. p. 901—903;
- *Un nou tip de mormint descoperit la Apulum și problema sarcofagelor cu boltă din Imperiul roman*, în *Apulum*, IX, 1971, p. 375—433 (în colab. cu W. Wolski);
- *Contribuție la problema mormintelor romane cu dispozitiv pentru libațiile funerare*, în *Apulum*, X, 1972, p. 107—120 (în colab. cu W. Wolski);
- *Apollo Salutaris la Apulum*, în *Apulum*, X, 1972, p. 165—172 (în colab. cu C. Băluță);
- *In memoriam Enea Zefleanu*, în *Apulum*, X, 1972, p. 881—883;
- *In memoriam Alexandru Bărcăcilă*, în *Apulum*, X, 1972, p. 884—888;
- *Contribuția Muzeului de Istorie din Alba Iulia la cunoașterea culturii dacice*, în *Crisia*, 2, 1972, p. 65—78 (în colab. cu V. Moga);
- *Apollon Salutaris à Apulum*, în *Vestigia. Akten des VI. Internationalen Kongress für Griechische und Lateinische Epigraphik*, München 1972, Bd. 17, p. 481—484 (în colab. cu C. Băluță);
- *Tezaurul de la Tibru (II)*, în *Apulum*, XI, 1973, p. 99—114 (în colab. cu Al. Popa și V. Pavel);
- *Notă la problema sarcofagelor cu boltă din Imperiul roman*, în *Apulum*, XI, 1973, p. 763—770 (în colab. cu W. Wolski);
- *Profesorul Jérôme Carcopino*, în *Apulum*, XI, 1973, p. 885—891;
- *Profesorul Virgil Cucuiu*, în *Apulum*, XI, 1973, p. 901—905;
- *Ceramica pictată din cetatea dacică de la Piatra Craivii*, în *Apulum*, XII, 1974, p. 70—74 (în colab. cu V. Moga);
- *O zeitate fluvială la Apulum*, în *Apulum*, XII, 1974, p. 583—586 (în colab. cu C. Băluță);
- *In memoriam Constantini Daicoviciu*, în *Apulum*, XII, 1974, p. 652—659;
- *Iustin Sava*, în *Apulum*, XII, 1974, p. 660—663;
- *Divinități galatine în Dacia romană*, în *MemCD*, Cluj, 1974, p. 315—324 (în colab. cu Al. Popa);

- *Monede romane descoperite la cetatea dacică de la Căpîlna*, în *StComBruken-thal*, 18, 1974, p. 115—124 (în colab. cu V. Sîngeorzan);
- *Apulum, centru de iradiere a romanității în Dacia*, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 643—650 (în colab. cu C. Băluță);
- *La ceramique dace peinte de la citadelle de Piatra Craivii (Roumanie)*, în *ArhVest*, XXVI, 1975, p. 77—81 (în colab. cu V. Moga);
- *Des bronzes daciques d'Apoulon*, în *Annales de l'Université Jean Moulin. Actes du IVe Coloque International sur les bronzes antiques*, Lyon 1976, p. 9—12 (în colab. cu C. Băluță);
- *Les cultes orientaux dans la Dacie Méridionale*, Leiden, 1976, 71 p. (în colab. cu C. C. Petolescu);
- *Cîteva obiecte de bronz și argint de la Apulum*, în *Apulum*, XV, 1977, p. 217—234 (în colab. cu Al. Popa);
- *In memoriam Aureli Decei*, în *Apulum*, XV, 1977, p. 769—772;
- *Apulum, centre d'irradiation de la romanité en Dacie*, în *Latomus*, XXXVI/2, 1977, p. 512—518 (în colab. cu C. Băluță);
- *Le culte de I. O. M. Cimistenus en Dacie romaine*, în *Hommage à Maarten J. Vermaseren*, vol. III, Leiden, 1978, p. 974—978 (în colab. cu Al. Popa);
- *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine*, Leiden, 1978, 72 p. (în colab. cu Al. Popa).

În această bibliografie nu sînt incluse numeroasele conferințe publice, articole de popularizare, note ocazionale și recenzii bibliografice, publicate în diferite ziare și reviste, al căror număr se ridică la cîteva sute, precum și miile de fișe științifice elaborate în calitate de colaborator permanent al Centrului de documentare științifică al Academiei de științe sociale și politice, după un mare număr de reviste străine de specialitate aflate în biblioteca Muzeului Unirii.

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE

ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

- AAR (MSȘt)** = Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Științifice. București, Ser. III, Tom. I (1923) – XIX (1944).
- ACMIT** = Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania, Cluj, I (1926–28), II (1929), III (1930–31), IV (1932–38).
- ActaAnt** = Acta Antiqua. Budapest, I (1952) și urm.
- ActaArchBp** = Acta Archaeologica. Budapest, I (1951) și urm.
- ActaArchCarp** = Acta Archaeologica Carpathica. Kraków.
- ActaMN** = Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca, I (1964) și urm.
- ActaMP** = Acta Musei Porolissensis. Zalău, I (1977) și urm.
- ActMuz** = Din activitatea muzeelor, Cluj, 1955, 1956.
- AEM** = Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen. Wien, I (1877) – XX (1896).
- AIGR** = Anuarul Institutului Geologic al României, București, I (1907) – XXII (1943); Anuarul Comitetului Geologic, XXIII (1950) – XXXV (1966); Anuarul Comitetului de Stat al Geologiei, XXXVIII (1970) – XLII (1974); Anuarul Institutului de Geologie și Geofizică, [XLIII], (1975).
- AIIA** = Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca (continuare a publicației AIIC) (= AIIC; AIICN).
- AIIC** = Anuarul Institutului de Istorie Cluj. Cluj, I (1958) și urm.
- AIIN** = Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj.
- AIIP** = Analele Institutului de Istorie a Partidului. București, I (1955) și urm.
- AISC** = Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj, I (1928) – V (1949).
- AMTF** = Szent István Akadémia Mennyiségtan-természettudományi Osztályának Felolvasásai. Budapest.
- AnnÉp** = Année Épigraphique. Paris.
- Apulum** = Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia. Alba Iulia, I (1939–1942), II (1943–1945), III (1947–1949), IV (= Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis, 1961), V (1965), VI (1967), VII/1–2 (1968–1969), VIII (1970), IX (1971), X (1972), XI (1973), XII (1974), XIII (1975), XIV (1976), XV (1977), XVI (1978).
- ArchAustr** = Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläoanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs. Wien, I (1948) și urm.
- ArchÉrt** = Archaeologiai Értesítő. Budapest, 1869 și urm.
- ArchHung** = Archaeologia Hungarica. Budapest, I (1926) și urm.
- ArchIug** = Archaeologia Iugoslavica. Beograd, I (1954) și urm.
- ArhMold** = Arheologia Moldovei. București, I (1961) și urm.
- ArhOlt** = Arhivele Olteniei. Craiova, I (1920) – XVIII (1939).
- ARMSI** = Analele Academiei Române. Memoriile Secției de istorie. București.
- AVSL** = Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
- AZEG** = Archive de zoologie expérimentale et générale. Paris.

- BAM = Beiträge zur Archäologie des Mittelmeergebiets. Bonn.
- Banatica = Banatica. Reșița, I (1971) și urm.
- BCMI = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. București, I (1908) — XXXVIII (1945).
- BerRGK = Bericht der römisch-germanischen Kommission. Frankfurt a.M., I (1904) și urm.
- B—H = Barlangkutatás — Höhlenforschung. Budapest, I (1913) — XV (1927).
- BMI = Buletinul Monumentelor Istorice. București, 1971 și urm.
- BSPF = Bulletin de la Société Préhistorique Française. Paris.
- BSSC = Buletinul Societății de Științe din Cluj. Cluj, I (1921/23) — X (1948)
- CCArh—Porțile Academia R.S.R., Grupul de Cercetări Complexe Porțile de Fier, Comuni-
de Fier = cări Craiova, Seria arheologică. Craiova, I (1967) — VIII (1968).
- CDGTr = I. H. Crișan, Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania. București, 1969.
- CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin.
- Civiltă = Civiltă română în România. Roma, 1970.
- CMO = Centenar muzeal orădean. Oradea, 1972.
- CNA = Cronica numismatică și arheologică. București, I (1920) și urm.
- Crisia = Crisia. Oradea, I (1971) și urm.
- DA = Ch. Daremberg et Edm. Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Paris, I—V (1877—1919).
- Dacia = Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924) — XII (1948); N.S. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București, I (1957) și urm.
- DACL = Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie (Cabrol—Leclercq). Paris.
- DissPann = Dissertationes Pannonicae. Budapest.
- DizEp = E. de Ruggiero, Dizionario epigrafico di antichità romane. Roma—Spoleto, I (1894) — IV (1967).
- Dolg = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Írem- és Régiségtárából. Kolozsvár — Cluj, I (1910) — X (1919) (= DolgCluj).
- DolgSzeged = Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből. Szeged, I (1925) — XIX (1943).
- Du Cange, = Charles du Fresne Du Cange, Glossarium ad scriptores mediae et infimae
Gloss. script. latinitatis. Paris, I (1733) — VI (1736), editio nova.
- Émlkk.SzNM = Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára (red. Csutak Vilmos). Sf. Gheorghe, 1929.
- ErdM = Erdélyi Múzeum, Cluj, I (1860) — L (1945) (= ErdMúz).
- ErdMúzÉvk = Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyve. Cluj, 1874—1914.
- ErdRep = Erdély régészeti repertoriuma. I Óskor (Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum. Tom. I. Praehistorica; Roska Márton). Cluj, 1942.
- FolArch = Folia Archaeologica. Budapest, I (1939) și urm.
- FöldtKözl = Földtani Közlöny. Budapest, I (1872) — CIV (1974).
- FVL = Forschungen zur Volks- und Landeskunde. Sibiu.
- GazTrans = Gazeta Transilvaniei. Brașov.
- Germania = Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt a/M., I (1917) și urm.
- Gooss, Chronik = C. Gooss, Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens. Sibiu, AVSL, 1876.

- HTRTÉ** = Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társaság Évkönyvei. Budapest — Deva, I (1880) — XXIII (1913).
IDR = I.I. Russu, *Inscriptiile Daciei romane*. Bucureşti.
ILS = *Inscriptiones Latinae Selectae*, ed. H. Dessau. Berlin, I (1892) — III (1916)
IstRom = *Istoria României*. Bucureşti, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964)
Jahrb.RGZM = *Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz*. Mainz, I (1954) şi urm.
JÖAI = *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*. Wien, I (1898) şi urm.
JRS = *Journal of Roman Studies*. London, I (1911) şi urm.
JSKV = *Jahrbuch des Siebenbürgischen Karpas-Vereines*. Sibiu, I (1881) — LVI (1944).
Közl = *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*, Cluj, I (1940) — IV (1944) (= KözlCluj).
LexMyth = *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* (W. H. Roscher). Leipzig, I (1884) — VI (1937).
LRBC = R. A. G. Carson — J. P. C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage*. London, 1965.
LTR = *Lexiconul tehnic român* (red. R. Răduţ). Bucureşti, 1957 —.
MÁFIÉJ = *Magyar Állami Földtani Intézet Évi Jelentése*. Budapest.
Marmaţia = *Marmaţia*. Muzeul jud. Maramureş. Baia Mare.
Materiale = *Materiale şi cercetări arheologice*. Bucureşti, I (1953) şi urm.
MemAnt = *Memoria antiquitatis*. Piatra Neamţ.
MKFIÉ = *Magyar Királyi Földtani Intézet Évkönyve*. Budapest.
Monuments = D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *The figured monuments from Sarmizegetusa*. British Archaeological Reports, 18. Oxford, 1978.
MuzIstTrans = *Muzeul de istorie al Transilvaniei* (= MAC, MIC, MuzIstCluj).
NumK = *Numizmatikai Közöny*. Budapest, I (1902) şi urm.
OltR = D. Tudor, *Oltenia romană*. Bucureşti, 1942; ed. II, 1958; ed. III, 1968 (=OR).
OmD = *Oma giu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul implinirii a 60 de ani*. Bucureşti 1960.
OTTÉ = *Orvos-Természettudományi Értesítő*. Cluj.
PMJH = *Publicaţiile Muzeului Judeţului Hunedoara*. Deva, I/XXIII (1924) — 3—4/XXV — XXVI (1927—1928).
ProblAntr = *Probleme de antropologie*. Bucureşti, I (1954) — VII (1963).
PZ = *Praehistorische Zeitschrift*. Berlin-Leipzig, I (1909) şi urm.
RadVojvMuz = *Rad Vojvodanskih Muzea*. Novi Sad, I (1952) şi urm.
RE = *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Pauly-Wissowa-Kroll). Stuttgart, I (1893) şi urm.
Reinach,
RépStat = S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*. Paris, I (1897), II/1 (1897), II/2 (1898), III (1904), IV (1910).
Rep, ms. = *Repertoriul arheologic al Transilvaniei*. Manuscris, la Institutul de istorie şi arheologie Cluj.
RÉSEE = *Revue des études sud-est européennes*. Bucureşti.
RevMuz = *Revista Muzeelor*. Bucureşti, I (1964) şi urm.
RevMuzMon = *Revista Muzeelor şi Monumentelor*. Bucureşti.
RevRHist = *Revue Roumaine d'Histoire*, Bucureşti, I (1962) şi urm.

- RIC = H. Mattingly — E.A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*. London, I (1923) — V (1933), IX (1951).
- RLV = Max Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, Berlin, Leipzig, I (1924) — XV (1932).
- RömRum = Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj. Köln, 1969.
- Sargetia = Sargetia. Buletinul Muzeului Regional Hunedoara. Deva, I (1937), II (1941), III (= Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966) și urm.
- SCIA = Studii și cercetări de istoria artei. București.
- SCIV = Studii și cercetări de istorie veche. București, I (1950) — 24 (1973). Vezi și SCIVA.
- SCIVA = Studii și cercetări de istorie veche și arheologie. București, 25 (1974) și urm. Continuă publicația SCIV.
- SCN = Studii și cercetări de numismatică. București, I (1957) și urm.
- SiebViert = Siebenbürgische Vierteljahrschrift. Sibiu.
- SlovArch = Slovenská Archeologia. Časopis slovenskej Akadémie vied. Bratislava, 1953 și urm.
- SMIM = Studii și materiale de istorie medie. București, I (1956) — V (1962).
- StCl = Studii clasice. București, I (1959) și urm.
- StCom = Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări. Sibiu.
- StudComSM = Studii și comunicări Satu Mare. Satu Mare, I (1969) și urm.
- Studia = Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Cluj.
- ŠZ AUŠAV = Študijné Zvesti Arheologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied (=Študijné Zvesti). Nitra, 1952 și urm.
- Tibiscus = Tibiscus. Muzeul Banatului Timișoara. Timișoara.
- T.I.R. = Tabula Imperii Romani. L 34, Budapest, 1968; L 35, București, 1969.
- TransAnt = C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*. București, ed. I (1938), ed. II (germ. și ital., 1943), ed. III (1945).
- VF = Vorgeschichtliche Forschungen. Berlin.
- VDI = Vestnik drevnej istorii. Moskva, I (1946) și urm.
- UISPP, IX Cgr. 1976 = IX Congrès de l'Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Nice, 1976.
- WPZ = Wiener Prähistorische Zeitschrift. Wien.

Lei 30,—

INDEX 40 565